

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий журнал

2022

Спеціальний випуск № 2 (121)

Держава і право України в умовах воєнного стану

*Рекомендовано до друку та до поширення
через мережу Інтернет Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 4 від 29 грудня 2022 р.)*

Дніпро
2022

Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал. 2022. Спеціальний випуск № 2 (121). 636 с.

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ 20781-10581ПР від 08.05.2014 • Виходить 5-7 разів на рік • Тираж – 50 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпро, проспект Гагаріна, 26 • Сайт видання: visnik.dduvs.in.ua

Журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(додаток 4 до наказу МОН України від 28.12.2019 № 1643)

Журнал індексується в національних та міжнародних базах

(https://visnik.dduvs.in.ua/?page_id=405):

Електронний архів (репозитарій) Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; Національний репозитарій академічних текстів (УкрНТІ); Open Ukrainian Citation Index (OUCI); Google Scholar; CrossRef; Index Copernicus International; ResearchBib; WorldCat; BASE; Scientific Journal Impact Factor (SJIF); Dimensions; EuroPub; ERINplus.

DOI: 10.31733/2078-3566

Містить наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, надано інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д.ю.н., доц. **Андрій ФОМЕНКО**, голова (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Лариса НАЛИВАЙКО**, заступник голови (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Олександр ЮНІН** (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Аріф ГУЛІЄВ** (Нац. ун-т «Одеська юридична академія», м. Київ);
д.ю.н., проф. **Олексій ДРОЗД** (Нац. акад. внутр. справ, м. Київ);
д.ю.н., проф. **Петро МАКУШЕВ** (Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро);
д.ю.н., проф. **Сергій ШАТРАВА** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Ірина ГРИЦАЙ** (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Василь ІЛЬКОВ** (Дніпроп. окружний адмін. суд);
д.ю.н., проф. **Дмитро ПРИПУТЕНЬ** (народний депутат України);
д.ю.н., проф. **Віталій СЕРЬОГІН** (Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна);
д.ю.н., проф. **Юрій ФРИЦЬКИЙ** (ЦВК України, Ун-т «Україна», м. Київ);
д.ю.н., проф. **Михайло ЩЕРБАКОВСЬКИЙ** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
доц. **Міндаугас БІЛУС (Mindaugas BILUS)** (Ун-т Вітовта Великого, м. Каунас, Литва);
д-р права **Гедімінас БУЧЮНАС (Gediminas BUCIUNAS)** (Ун-т М. Ромеріса, м. Вільнюс, Литва);
доктор PhD **Єрбол ОМАРОВ** (Акад. правоохор. органів при ГПУ Республіки Казахстан);
д.ю.н., проф. **Амір АЛІЄВ** (Бакинськ. держ. ун-т, Азербайджан);
проф., PhD **Рафал ЛІЗУТ (Rafal LIZUT)** (Льоблін. католицьк. ун-т ім. Івана-Павла II, Польща);
проф. **Анжей ПЯСЕЦЬКИЙ (Andrzej PIASECKI)** (Краківськ. пед. ун-т, Польща);
д-р права, проф. **Пауліна БЄШ-СРОКОШ (Paulina BIEŚ-SROKOSZ)** (У-н Яна Длугоша, Польща).

ISSN 2078-3566

© ДДУВС, 2022

© Автори, 2022

З М І С Т

<i>Вступне слово</i>	15
<i>Foreword</i>	

БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА Й ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

Андрій Фоменко, Володимир Шаблистий Особливості правового забезпечення протидії домашньому насильству в Україні в умовах воєнного стану	16
Andrii Fomenko, Volodymyr Shablysty Peculiarities of legal protection against domestic violence in Ukraine under martial law	
Олександр Юнін Форми громадського контролю за діяльністю поліції	23
Oleksandr Yunin Forms of public control over police activities	
Лариса Наливайко, Анна Коршун Забезпечення права внутрішньо переміжених осіб на житло: нормативні та інституційні аспекти	28
Larysa Nalyvaiko, Anna Korshun Ensuring the right to housing of internally displaced persons: regulatory and institutional aspects	
Олександр Сидоров Особливості людського капіталу в сучасних умовах розвитку України	36
Oleksandr Sydorov Peculiarities of human capital in today development of Ukraine	
Тетяна Кулик, Денис Прошин Стратегічна концепція НАТО-2022: пріоритети, спроможність та реальність в умовах стратегічної конкуренції	43
Tetyana Kulyk, Denys Proshyn NATO 2022 Strategic Concept: Priorities, capabilities and reality in the context of the strategic competition	
Едуард Рижков Правові та інформаційні аспекти документування колаборанства в Україні	52
Eduard Ryzhkov Organizational and legal prerequisites for documenting collaborationism in Ukraine	
Денис Чижов Судово-правова політика сучасної України стосовно забезпечення прав та свобод людини у сфері національної безпеки	58
Denys Chyzhov Judicial protection of human rights in the field of national security as a comprehensive political and legal institute	
Олександр Шамсутдінов Біологічна безпека України: логіко-правове дослідження	66
Oleksandr Shamsutdinov Biological security of Ukraine: logical and legal research	

ПРАВООХОРОННА СФЕРА ТА ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Юрій Паршин, Дмитро Санакоєв, Єрбол Омаров

Окремі питання визначення шкоди та збитків,
пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки
і порядку в умовах воєнного стану 76

Yuriy Parshyn, Dmytro Sanakoyev, Yerbol Omarov

Some issues of determining damages and losses related to ensuring
public safety and order under martial law.

Андрій Собакарь, Олександра Нестерцова-Собакарь

Інституційні (адміністративно-правові) механізми
протидії домашньому насильству й насильству
за ознакою статі під час збройного конфлікту 83

Andrii Sobakar, Oleksandra Nestertsova-Sobakar

Institutional (administrative and legal) mechanisms for combating
domestic violence and gender-based violence during armed conflict

Костянтин Чаплинський

Координація взаємодії слідчих та оперативних підрозділів
Національної поліції України під час розслідування
кримінальних правопорушень в умовах військового часу 89

Kostiantyn Chaplynskyi

Coordination of the interaction of investigative
and operational units of the National Police of Ukraine
during the investigation of criminal offenses under martial law

Євген Бахчеван, Віталій Покайчук

Деякі питання застосування спеціальних засобів
Національною поліцією в умовах воєнного стану 96

Yevhen Bakhchevan, Vitalii Pokaichuk

Some issues of the application of special means
by the National Police under martial law

Олексій Бочковий

Вплив формальної оцінки показників діяльності
правоохоронних органів на ефективність розслідування
кримінальних правопорушень 103

Oleksiy Bochkovyi

Influence of formal assessment of the performance
indicators of law enforcement units on the efficiency
of the investigation of criminal offenses

Вадим Фурса

Правове забезпечення діяльності поліції
щодо запобігання статевим посяганням
на неповнолітніх в умовах воєнного стану 108

Vadym Fursa

Legal support of police activities
to prevent sexual abuse of minors under martial law

Ассоль Шульженко

Проблематика розслідування зґвалтувань
на деокупованих територіях 114

Assol Shulzhenko

Problems of investigating rapes in deoccupied territories

Світлана Рижкова

Взаємодія ДМС України з іншими суб'єктами щодо протидії адміністративним правопорушенням, учинюваним іноземцями в умовах воєнного стану 121

Svitlana Ryzhkova

Interaction of the State Migration Service of Ukraine with other entities regarding countering administrative offenses committed by foreigners under martial law

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ, ІСТОРИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКІ
ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Ірина Грицай

Поняття «внутрішньо переміщеної особи» в юридичній науці та шляхи його вдосконалення 127

Iryna Hrytsai

The concept of "internally displaced person" in legal science and ways of its improvement

Елеонора Скиба

Сексуальне насильство під час збройних конфліктів 133

Eleonora Skyba

Sexual violence during armed conflicts

Микола Слободянюк

Еволюція правових принципів міжнародного співробітництва в контексті російсько-української війни: від Вестфальського договору до сьогодні 139

Mykola Slobodyanyuk

The evolution of legal principles of international cooperation in the context of the russian-ukrainian war: from the Treaty of Westphalia to the present

Ірина Царьова

Сучасні виміри інформативності законодавчого тексту 148

Iryna Tsaryova

Modern measurements of informativeness of legislative text

Євген Борисов

Правова регламентація діяльності військово-морських сил у Нові часи: приклад Великобританії 152

Ievhen Borysov

Legal Regulation of Naval Forces' Activities in New Times: the Example of Great Britain

Наталія Комих

Концептуальні засади презентації канона жіночої тілесності: контекст війни 158

Nataliia Komukh

Conceptual basis of the presentation of the canon of women's corporeality: the context of war

Олег Левін

Ідеологічна складова російсько-українських війн: загальні тенденції і порівняння з сучасністю 163

Oleh Levin

Ideological component of Russian-Ukrainian wars. General tendencies and comparison with Present

Наталія Леонова

Українська мова, 2021-2022 роки. Лінгвоцид
на тимчасово окупованих територіях держави Україна 170

Nataliya Leonova

Ukrainian language, 2021-2022. Linguicide
on the temporarily occupied territories of the state of Ukraine

Денис Прошин

Захоплення заручників як політичний виклик:
специфіка, загрози і відповіді 177

Denys Proshyn

Hostage-taking as a political challenge:
specifics, threats, and responses

Ольга Чепік-Трегубенко

Верховенство права у формуванні державної політики
у сферах національної безпеки і оборони:
теоретико-методологічний аспект 183

Olha Chepik-Trehubenko

The rule of law in the formation of state policy in the areas
of national security and defense: theoretical and methodological aspects

Ольга Ядловська

Особливості міграційної хвилі українців-евакуантів
у 2022 р. через військову агресію російської федерації 188

Olha Yadlovska

Features of the migration wave of Ukrainian evacuees in 2022
as a result of the military aggression of the Russian Federation

Дар'я Лавренко

Значення юридичної техніки для розвитку суспільства та держави 204

Daria Lavrenko

The significance of legal techniques for the development of society and the state

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО
ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Ірина Грицай

Реформування гендерної політики в умовах євроінтеграції 210

Iryna Hrytsai

Reforming gender policy in the conditions of European integration

Віталій Завгородній

Спосіб, метод та тип правового регулювання
в контексті регулятивного впливу Конвенції
про захист прав людини і основоположних свобод 216

Vitalii Zavhorodnii

The manner, method and type of legal regulation
in the context of the regulatory impact of the Convention
for the protection of human rights and fundamental freedoms

Євген Курінний

Особливості реалізації військового обов'язку жінок в Україні 221

Evgen Kurinnyi

Peculiarities of fulfilment of women's military service in Ukraine

Роман Зварич Конституційно-правові обмеження: праця і воєнний стан в Республіці Україна	227
Roman Zvarych Constitutional legal restraints: labour and martial law in the republic of Ukraine	
Юрій Кириченко, Наталія Рєзанова Теоретико-правові аспекти конституційного регулювання права на відпочинок в Україні та європейських державах	235
Yuriy Kyrychenko, Nataliya Ryzanova Theoretical and legal aspects of the constitutional regulation of the right to rest in Ukraine and in European countries	
Валерій Кононенко Позиція комітету ООН з прав людини щодо захисту права на життя під час надзвичайного стану	239
Valerii Kononenko The position of the UN Human Rights Committee on the protection of the right to life during a state of emergency	
Денис Моїсєнко "Адвокатська монополія" та доступність правосуддя	244
Denys Moiseenko Advocates' monopoly» and the access to justice	
Андрій Самотуга Пропаганда та конституційне право на інформацію під час війни на тлі зіткнень тоталітарних практик із демократичними цінностями	249
Andriy Samotuha Propaganda and constitutional right to information during wartime on the background of clashes between totalitarian practices and democratic values	
Ігор Сердюк Конституційно-правова відповідальність колаборантів: до постановки проблеми	264
Ihor Serdiuk Constitutional and legal liability of collaborators: problem formulation	
Лілія Сердюк Законодавчо визначені підстави для правомірного обмеження конституційних прав і свобод людини в умовах воєнного стану	269
Liliia Serdiuk Legally defined grounds for the lawful restriction of constitutional human rights and freedoms under martial law	
Світлана Слабко Теоретико-правове обґрунтування концептуальних змін щодо форм власності в українських конституціях	272
Svitlana Slabko Theoretical and legal substantiation of conceptual changes regarding forms of ownership in Ukrainian constitutions	
Василь Сліпенюк До питання реформування можливості застосування права вето в Раді безпеки ООН	278
Vasyl Slipeniuk The issue of reforming the possibility of using the right of veto in the UN Security Council	

Віктор Філатов Аналіз міжнародно-правових актів ЄС у сфері перехідного правосуддя	284
Viktor Filatov Analysis of international legal acts of the EU in the field of transitional justice	
Людмила Філянїна Визначення агресії у міжнародному праві	289
Lyudmyla Filyanina Definition of aggression in international law	
Наталія Шелевер Конституційний принцип справедливості як основа прав людини	293
Natalia Shelever The constitutional principle of justice as the basis of human rights	
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ	
Олег Чуваков До питання про новели кримінально-правової охорони основ національної безпеки України	298
Oleh Chuvakov Regarding the issue of new criminal law protection of the foundations of national security of Ukraine	
Сергій Бабанін Кримінальна відповідальність за залишення в небезпеці військовослужбовця в умовах воєнного стану	304
Serhii Babanin Criminal liability for remaining a military serviceman in danger under martial law	
Ганна Кириченко Детермінація медико-правових кримінальних правопорушень, вчинених медичними працівниками у воєнний час	310
Hanna Kurychenko Determination of medical and legal criminal offenses committed by medical workers in wartime	
Дмитро Колодчин Класифікація засуджених як засіб запобігання злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн	316
Dmytro Kolodchyn Classification of convicts as a means of crime prevention in the penitentiary sphere of foreign countries	
Тетяна Лисько Згвалтування, яке вчинено військовими держави-агресора: проблеми кримінально-правової кваліфікації	322
Tetiana Lysko Rape committed by military servants of the aggressor state: problems of criminal-legal qualification	

Вікторія Руфанова

Гендерно зумовлене насильство
як форма дискримінації за ознакою статі 328

Viktoriia Rufanova

Gender-based violence as a form of discrimination based on sex

Юлія Христова

Кримінально-правова протидія кримінальним
правопорушенням проти правосуддя: сучасні виклики 333

Yuliia Khrystova

Criminal-legal combat criminal offenses against justice: contemporary challenges

Сергій Шевченко

Поняття правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством,
та співвідношення з поняттям домашнього насильства 341

Serhii Shevchenko

The concept of offenses related to domestic violence
and the relationship with the concept of domestic violence

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ, КРИМІНАЛІСТИЧНІ
ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ
СУЧАСНИМ ВИКЛИКАМ І ЗАГРОЗАМ

Ігор Пиріг

Використання спеціальних знань при розслідуванні
злочинів, учинених в умовах воєнного стану 347

Ihor Pyrih

The use of special knowledge in the investigation
of crimes committed under martial law

Каріна Калюга, Володимир Зубко

Щодо інтеграційних процесів у криміналістиці
під час дії воєнного часу в Україні 352

Karina Kaliuga, Volodymyr Zubko

Concerning the integration processes
in forensic sciences during wartime in Ukraine

Світлана Тищенко

Організаційно-тактичні особливості проведення окремих видів огляду
під час розслідування масових заворушень в умовах воєнного стану 360

Svitlana Tishchenkova

Organizational and tactical features of conducting certain types of inspection
during the investigation of mass riots under martial law

Андрій Гребенюк, Аліна Лукомська

Нововведення в криміналістиці: перспективи використання
інноваційних технологій щодо оцифрування мозку
померлих для розкриття злочинів 366

Andrii Hrebenuk, Alina Lukomska

Innovations in criminal sciences: prospects of using innovative technologies
regarding the brains of the dead to solve crimes

Марина Демура

До питання про цифрову трансформацію кримінального
провадження в умовах воєнного стану 374

Marina Demura

On the issue of the digital transformation
of criminal proceedings under marital law

Володимир Єфімов, Дмитро Санакоєв

Головні напрями щодо запобігання діяльності організованих груп та злочинних організацій в європейських країнах 381

Volodymyr Yefimov, Dmytro Sanakoyev

Main directions regarding the prevention of the activities of organized groups and criminal organizations in European countries

Володимир Приловський

Щодо питань організації негласних слідчих (розшукових) дій при розслідуванні кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану 387

Volodymyr Prylovskiy

Concerning issues of organization of covert investigative (search) actions in investigation of criminal offenses under martial law

Олександр Христов

Умови використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності 392

Oleksandr Khrystov

Conditions of use of public by criminal police units in combating crime

Анатолій Черненко

Проблеми підстав застосування відсторонення від посади підозрюваного у вчиненні злочину 401

Anatoliy Chernenko

Problems of grounds for the application of suspension from office of a suspect in the commission of a crime

Володимир Кіяниця

Актуальні питання щодо проведення слідчих (розшукових) дій на підставі ухвали слідчого судді під час воєнного стану 407

Volodymyr Kiyanytsya

Current issues regarding the conduct of investigative (search) actions based on the decision of the investigating judge during martial law

Андрій Крушеницький

Витребування речей і документів стороною захисту: процесуальне оформлення 414

Andrii Krushenytskyi

Requesting items and documents by defense party: procedural registration

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Олександр Гавриленко, Станіслав Васильєв

Правове регулювання особливостей трудових відносин педагогічних працівників під час воєнного стану 425

Oleksandr Havrylenko, Stanislav Vasyliiev

Legal regulation of the features of labour relations of teaching employees under marital law

Тетяна Ніколаєнко, Дмитро Цісар

Грошова компенсація за піднайом житла в соціальному захисті військовослужбовців: актуальні проблеми 431

Dmytro Tsisar, Tetiana Nikolaienko

Cash compensation for subletting of housing in the social protection of military servants: current issues

Тамара Ярошевська Шляхи вдосконалення національного законодавства у сфері інтелектуальної власності: аналіз реформи та концепція відродження України у післявоєнний час	440
Tamara Yaroshevska Ways of improvement of national legislation in the sphere of intellectual property: an analysis of the reform and the concept of a revival of Ukraine in a post-war time	
Олена Борщевська, Марія Богданова Територіальна підсудність цивільних справ в умовах воєнного стану	448
Olena Borshchevska, Maria Bohdanova Territorial jurisdiction of civil cases under martial law	
Ольга Воронова, Інна Гамбург Цивільно-правова конструкція «правочин»: особливості правової регламентації	455
Olga Voronova, Inna Hamburh Civil-legal construction of "transaction": features of the legal regulation	
Олег Журавель Актуальні питання захисту авторських прав та суміжних прав в умовах діджиталізації	460
Oleh Zhuravel Current issues of protection of copyright and related rights in the conditions of digitalization	
Володимир Киян Щодо призупинення дії трудового договору в умовах воєнного стану	469
Volodymyr Kyian Regarding the temporary suspension of the employment contract under martial law	
Олександр Кравченко Охорона конфіденційної інформації та комерційної таємниці в умовах воєнного стану	476
Oleksandr Kravchenko Protection of confidential information and trade secret under martial law	
Владислав Саксонов Деякі зміни в законодавстві про працю сучасної України у період воєнного стану	481
Vladyslav Saksonov Some amendments to the current labor legislation of Ukraine under martial law	
Марина Смолярова Сутність пільг у правовому стимулюванні роботодавців	488
Marina Smolyarova The essence of benefits in legal stimulation of employers	

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ.
ЕКОНОМІЧНА ТА ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА

Наталія Липовська, Сергій Серьогін Післявоєнна модернізація публічної служби в Україні в умовах світової кризи	493
Nataliia Lipovska, Sergii Serohin Modernization of the public service of Ukraine after the war under the global world crisis	

Роман Миронюк, Вікторія Спасенко Окремі питання ефективності заходів адміністративної відповідальності за порушення у сфері безпеки дорожнього руху та дорожньої інфраструктури в Україні	503
Roman Myronyuk, Victoria Spasenko Separate issues of effectiveness of measures of administrative responsibility for violations in the field of traffic safety and road infrastructure in Ukraine	
Андрій Іваниця Медіація як спосіб врегулювання спорів в умовах воєнного стану	511
Andriy Ivanutsya Mediation as a way to settle disputes under martial law	
Ярина Павлович-Сенета, Наталія Дідик Організаційно-правове забезпечення надзвичайних адміністративно-правових режимів в Україні	518
Yaryna Pavlovych-Seneta, Nataliya Didyk Organizational and legal security of extraordinary administrative and legal regimes in Ukraine	
Людмила Рибальченко Кіберзлочинність в глобальному просторі	524
Liudmyla Rybalchenko Cybercrime in the global space	
Ольга Станіна Особливості функціонування малого бізнесу в умовах енергетичної кризи в Україні	531
Olha Stanina Features of the functioning of a small business in the conditions of the energy crisis in Ukraine	
Олена Галушко, Тетяна Селівьорстова Кібербезпека в управлінні ланцюгами постачань (SCM)	537
Olena Galushko, Tetyana Selivyorstova Cyber security in supply chain management (SCM)	
Влада Літошко, Каріне Мкртчян Теоретико-правові аспекти основ співпраці держав з протидії правопорушенням у сфері інформаційних технологій	542
Vlada Litoshko, Karine Mkrtchian Theoretical and legal aspects of the basis of cooperation of states in combating offenses in the sphere of information technologies	
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ І ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ	
Ірина Луценко Аналіз рівня фізичної підготовленості студентів спеціальності 262 "Правоохоронна діяльність"	548
Iryna Lutsenko Analysis of physical fitness level of students of speciality 262 «Law enforcement activities»	

Інна Шинкаренко

Сім'я в умовах війни: психологічні, психосоціальні та психопатологічні проблеми 554

Inna Shinkarenko

The family in wartime: psychological, psychosocial and psychopathological problems

Дмитро Петрушин, Карина Лагун

Роль фізичної підготовки поліцейських щодо протидії кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану 562

Dmytro Petrushyn, Karyna, Lahun

The role of physical training of police officers in combating criminal offenses under martial law

Валерій Біліченко

Психологічна допомога з метою подолання наслідків воєнного стану 567

Valerii Bilichenko

Psychological assistance to overcome consequences of marital law

Володимир Рогальський

Використання спеціалізованої смуги перешкод як невід'ємний елемент фізичного виховання й підготовки майбутніх поліцейських 571

Volodymyr Rogalskiy

Use of a specialized obstacle lane as an integral element of physical education and training of future police officers

Трибуна АСПИРАНТА

Максим Бадак

Нормативно-правове регулювання сфери освіти в умовах воєнного стану 575

Maksym Badak

Regulatory support of education area under martial law

Тетяна Бадалова

Органи прокуратури України як суб'єкт екстрадиційних правовідносин у кримінальному провадженні 579

Tetiana Badalova

Authorities of the prosecution of Ukraine as subjects of extradition legal relations in criminal proceedings

Юрій Голик

Відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування: теоретико-правова характеристика 586

Yurii Holuk

Responsibility of local self-government bodies and officials: theoretical and legal characteristics

Олена Ленда

Об'єкт самовільного залишення військової частини або місця служби: доктринальні проблеми та шляхи їх вирішення 593

Olena Lenda

Object of voluntary abandonment of a military unit or place of service: doctrinal problems and ways to solve them

Сергій Малишко

Чинники, що впливають на виконання юридичного обов'язку
повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків 598

Serhii Malyshko

Factors affecting the fulfillment of the legal obligation
of major children to take care of their incapable parents

Інна Мельниченко

Сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом
в Україні як форма дискримінації за ознакою статі 605

Inna Melnychenko

Sexual violence related to the armed conflict in Ukraine
as a form of discrimination based on gender

Юлія Підгородинська

Міжнародний контроль за виконанням природоохоронних
зобов'язань: перспективи вдосконалення 609

Yuliya Pidgorodynska

International verification of compliance
with environmental obligations: prospects of improvement

Даріна Рудь

Щодо досвіду зарубіжних країн в підготовці
фахівців правоохоронних органів 614

Darina Rud'

Regarding the experience of foreign countries
in the training of law enforcement specialists

Юлія Сідоренко

Універсальна міжнародно-правова кваліфікація
злочину депортації: передумови виникнення 619

Yuliya Sidorenko

Universal international legal qualification
of crime of deportation: grounds of appearance

Олена Телень

Процесуальний статус дізнавача як суб'єкта
запобігання кримінальним проступкам 624

Olena Telen'

Procedural status of the inquirer as an actor
of prevention of criminal offenses

Довідка про авторів 631
Authors

Шановні автори, читачі, науковці, здобувачі!

Другий рік поспіль наш Університет продовжує започатковану традицію підготовки та видання щорічного тематичного, спеціального випуску наукового журналу «Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ».

Якщо минулорічне видання було присвячене ювілеям нашої держави – 25-річчю Конституції України та 30-й річниці проголошення Незалежності України, то напрям цього річного праці науковців визначила російська війна, повномасштабний етап якої розпочався проти України 24 лютого 2022 року.

Дії держави-агресора фактично порушили вибудований протягом десятиліть світовий порядок, який, як здавалося, унеможливив би будь-які збройні посягання на суверенні нації, право на самовизначення яким гарантувало міжнародне право.

Україна ціною життів своїх громадян відстоює незалежність і майбутнє серед цивілізованих народів. Битва триває не лише на військовому, а й на економічному, інформаційному і, що важливо, на правовому фронті. Юридична наука та освіта в цей критичний для країни момент не розгубилися, а навпаки, активізувалися, переосмисливши попередні напрацювання передовий світовий досвід, створюють та застосовують нові методики й практики задля належного гарантування прав і свобод людини та забезпечення життєдіяльності держави в добу гібридних загроз і викликів.

Активним учасником процесів правового та організаційного забезпечення відсічі російській збройній агресії, без перебільшення, є наш Університет. У 2022 році на його базі за участі діячів державного та громадського секторів проведено понад три десятки науково-практичних заходів (конференцій, семінарів, круглих столів) різноманітної галузевої тематики, випущено кілька спеціалізованих видань, але більшість під єдиним лейт-мотивом – умови воєнного стану в Україні та їхній вплив на теперішню юридичну, правоохоронну і, загалом, гуманітарну практику.

Своєрідним підсумком активного наукового пошуку є презентоване широкому дослідницькому загалу це видання. За постійну увагу до Наукового вісника від керівництва Університету та особисто висловлюю вдячність передовсім його авторам – представникам закладів вищої освіти з усіх без винятку регіонів України, включаючи прифронтові, що постійно потерпають від ворожих атак, а також вищів та установ, переміщених із тимчасово окупованих територій. Адже саме їхні мешканці ще з 2014 р. стали реальними очевидцями жахів війни, що насувалася.

У цьому випуску журналу вміщено актуальні, розлогі публікації з усіх галузей права та суміжних наук, що висвітлюють широкий спектр сьогочасних проблем: документування воєнних злочинів; права людини та їх обмеження в умовах війни; ефективність міжнародного права та міжнародних інституцій; гуманітарна, інформаційна, екологічна, продовольча та енергетична безпека; філософські, психологічні та політичні аспекти протидії загрозам національній і міжнародній безпеці тощо. Перелік можна продовжити із подальшими навколо них дискусіями. Але вони мають якомога скоріше завершитися як і сама війна нашою Перемогою. Отже, наступний спеціальний випуск журналу має бути також переможним і висвітлювати вже питання повоєнної відбудови України загалом та розвитку її права зокрема, для чого завжди запрошуємо до співпраці наших постійних і нових авторів – іменитих і початківців, українських і зарубіжних, теоретиків та практиків.

Слава Україні!

З повагою і найкращими побажаннями
ректор Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України,
полковник поліції

Андрій ФОМЕНКО

БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

УДК 343.54

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-16-23

**Андрій
ФОМЕНКО**[©]
доктор юридичних
наук, доцент,
Заслужений юрист
України

**Володимир
ШАБЛИСТИЙ**[©]
доктор юридичних
наук, професор

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Останні роки стали підґрунтям для підвищення рівня криміналізації суспільства, через восьмирічну агресію росії, яка набрала обертів повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, як наслідок, відбувалось масове та систематичне порушення фундаментальних прав людини, на що, звичайно, була болісна реакція громадськості. Тому згідно з динамічним розвитком соціальної, суспільно-політичної та державно-правової дійсності постало питання з вдосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства України щодо домашнього насильства з урахуванням нового досвіду для України.

Авторами обґрунтовано доцільність розгляду вчинення домашнього насильства в умовах воєнного стану на основі сучасних тенденцій розвитку правової реальності, безпекової ситуації, а також оцінки цих тенденцій та наслідків їх використання для протидії гендерно обумовленому насильству загалом.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, домашнє насильство, воєнний стан, агресія, запобігання домашньому насильству.

Постановка проблеми. Проблема домашнього насильства є досить дискусійною та багатогранною і має безліч аспектів, серед яких варто виокремити не тільки юридичні, але й соціальні, релігійні, політичні, економічні й тому подібне. Це питання є актуальним у наш час, оскільки Україна бореться не тільки за її суверенітет та територіальну цілісність, але й за права та свободи людини. Останні роки стали підґрунтям для підвищення рівня криміналізації суспільства, через восьмирічну агресію росії, що набрала обертів повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, як наслідок, відбувалось масове та систематичне порушення фундаментальних прав людини, на що звичайно була болісна реакція громадськості. Тому згідно з динамічним розвитком соціальної, суспільно-політичної та державно-правової дійсності постало питання щодо удосконалення кримінального та кримінально-процесуального

© А. Фоменко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3517-1638>
mail@dduvs.in.ua

© В. Шаблистий, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0210-1772>
vo-1_shablistiy@ukr.net

законодавства України щодо домашнього насильства з урахуванням нового досвіду для України.

Принагідно зауважити, що про випадки вчинення домашнього насильства під час воєнного стану було заявлено великою кількістю населення, а саме: Київська область – майже 15 %, Дніпропетровська область – приблизно 15 %, м. Київ – 10 %, Івано-Франківська область – кількість звернень зросла втричі (10 %), Львівська область – 15 %, Закарпаття – 5 %, Одеська область – до 10 %, Харківська область – 6 % [1]. Проте кількість звернень порівняно з минулими роками зменшилась, це пов'язано з латентністю його вчинення, а також окупацією певних регіонів України, що не може не пригнічувати, бо такий вид порушення прав не повинен замовчуватись навіть під час воєнного стану, адже жертвам набагато складніше вийти з такої стресової ситуації, залишившись на одинці з кривдником, та захищати власні права.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Тематика домашнього насильства привертала та буде привертати увагу великої кількості вчених-практиків. Серед найбільш ґрунтовних досліджень окремих аспектів у цій сфері можна виокремити таких авторів, як А. Блага, І. Басиста, В. Брижик, І. Грицай, І. Дроздова, О. Дудоров, А. Запорожцев, О. Ковальова, О. Книженко, А. Лабунь, Л. Наливайко, В. Руфанова, О. Харитонова, В. Хавронюк, О. Юнін тощо. Серед закордонних дослідників найбільший внесок у вивчення проблеми домашнього насильства зробили С. М. Перес-Вінсент, Е. Каррерас, М. А. Гіббонс.

Отже, протидія домашньому насильству в умовах воєнного стану є актуальною та малодослідженою проблемою.

Мега статті – вироблення науково обґрунтованих заходів запобігання домашньому насильству.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на введення воєнного стану в Україні і увагу всієї міжнародної спільноти до цієї проблеми, злочинність в нашій державі зберігається. Зокрема, насильство в сім'ї є явищем, що може мати форму суспільно небезпечної поведінки та регламентоване статтею 126¹ й іншими статтями КК України [2].

Такий вид кримінальних правопорушень, як домашнє насильство, вчинене в умовах воєнного стану, повинно розглядатись як жорстокість щодо осіб у межах концепції статті 3 Європейської конвенції на підставі очевидної вразливості певних категорій населення, до яких воно було вчинено, з урахуванням суспільної небезпеки [3].

Такий вид насильства треба розрізняти як окремий тип насильницьких дій під час воєнного стану, оскільки він, як і будь-яка стресова ситуація, впливає на світосприйняття як зловмисника, так і жертви. Причинами таких проявів можуть бути різні, насамперед: стереотипи сімейного виховання, напруженість, конфлікти, насильство в суспільстві, відсутність гідних умов життя, відсутність усвідомленого батьківства та сімейних цінностей, відсутність репродуктивної культури у населення, алкоголізм, наркоманія тощо [4. с. 45]. Водночас насильство не може бути виправданим за жодних обставин, тому в умовах воєнного стану ми повинні ефективно боротися з цим явищем і надавати відповідну підтримку постраждалим, оскільки саме зараз ризики домашнього насильства підвищуються, поштовхами до цього можуть бути: труднощі у працевлаштуванні та соціальній адаптації до звичайного життя після виїзду із зони бойових дій; можливі загрози насильства членам та родичам представників військових підрозділів України; пережите зґвалтування під час війни та багато іншого.

Щодо спеціального суб'єкта домашнього насильства, то відповідно до статті 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» дія закону про запобігання та протидію домашньому насильству поширюється незалежно від того, проживають вони разом чи ні на таких фізичних осіб, як: 1) подружжя; 2) колишне подружжя; 3) наречені; 4) мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя); 5) особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти; 6) особи, які мають спільну дитину (дітей); 7) батьки (мати, батько) і дитина (діти); 8) дід (баба) та онук (онука); 9) прадід (прабаба) та правнук (правнучка); 10) вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка); 11) рідні брати і сестри; 12) інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука); 13) діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними або всиновленими; 14) опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають

(перебували) під опікою, піклуванням; 15) прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) в сім'ї патронатного вихователя [5].

Стосовно форм прояву як в мирний час, так і у воєнний, то воно містить: фізичне (ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування тощо); психологічне (словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування тощо); сексуальне (сексуальний примус, сексуальне примушування, сексуальне домагання тощо); економічне (позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів тощо); кібернасильство (злам електронних сторінок, залякування через електронні листи, поширення неправдивої інформації, розсилка особистих фотографій тощо) [6, с. 24].

Тому вважаємо за необхідне проаналізувати специфіку правопорушень в умовах воєнного стану для осіб, які вчинили злочини, пов'язані з насильством, що передбачено низкою статей КК України.

Згідно з п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України вчинення злочину з використанням умов воєнного стану належать до обставин, що обтяжують покарання [2]. Оскільки через збройну агресію в Україні запроваджено воєнний стан, як особливий вид правового режиму, як наслідок, використання цієї умови є обтяжуючою обставиною, це впливає на вид та розмір покарання. Водночас варто зазначити, що в КК України обставинами, що обтяжують покарання, є не заподіяння злочину під час війни, а його вчинення з використанням умов воєнного стану. Ця обставина, що обтяжує покарання, надає можливість суду призначити більш суворе покарання. При цьому судовою практикою не була сформована законодавча база стосовно використання такого виду обтяжуючої обставини під час воєнного стану під час кваліфікації кримінальних правопорушень, з урахуванням того, що за роки незалежності наша держава перший раз перебуває в умовах повномасштабної військової агресії. Через це виникає багато питань, пов'язаних із застосуванням обтяжуючих обставин за п. 11 ч. 1 ст. 67 щодо КК України, зокрема: за якою кваліфікацією обставин національне кримінальне законодавство України відносить правопорушення, вчинені за період воєнного стану; чи є вчинення домашнього насильства в умовах воєнного стану обтяжуючою обставиною, у разі його вчинення в тих місцевостях, де не відбуваються активні бойові дії, або навпаки чи норма застосовуватиметься до злочинів, вчинених у місцях активного ведення бойових дій тощо.

Злочини, вчинені з використанням умов воєнного стану, не тотожні злочинам, вчиненим в період воєнного стану, тому розпізнати такі обтяжуючі обставини на практиці дуже важко, однак гендерно зумовлене насильство є обтяжуючою обставиною в умовах воєнного стану, через що з урахуванням особливостей його вчинення застосовуються санкції, розмір яких призначається за відповідне кримінальне правопорушення. Наприклад, за вчинення домашнього насильства санкція статті 126-1 КК України передбачає від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин громадських робіт або арешт на строк до шести місяців чи обмеження волі на строк до п'яти років, або позбавлення волі на строк до двох років [2].

Насильство (та його прояви) впливає на здоровий психічний та емоційний стан людини, яка є більш вразливою в умовах воєнного стану, тому особи, які використовують та вчиняють такі злочини, підпадають під посилену кримінальну відповідальність. Отже, у випадку насильства в сім'ї, в умовах воєнного стану, суд має право призначити максимальне покарання у вигляді позбавлення волі, відповідно до санкцій, визначених цим Кодексом, відповідно до ст. 126-1 КК України. Через це, по-перше, за наявності обставин, що обтяжують покарання, обов'язок з'ясування обставин вчинення кримінального правопорушення належить правоохоронним органам, якими розпочато та проведено досудове розслідування. Це регламентовано ч. 2 ст. 9 КПК України, а саме прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити ухвалення законних і неупереджених процесуальних рішень [7].

Однак призначення судовою інстанцією покарання щодо використання максимальної санкції в умовах воєнного стану є правом суду, а не його обов'язком. Це передбачено п. 5, 6, ч. 1 ст. 368 КПК України, а саме що, ухвалюючи вирок, суд повинен

вирішити поміж іншого такі питання: чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання обвинуваченого, і які саме; яка міра покарання має бути призначена обвинуваченому і чи повинен він її відбувати, які обов'язки треба покласти на особу в разі її звільнення від відбування покарання з випробуванням [7].

Водночас застосування таких обтяжуючих обставин до системи кваліфікацій кримінальних правопорушень залишається відкритим, що створює великі практичні проблеми зі сферою дій такої норми, що свідчить про необхідність внесення змін у національне кримінальне законодавство, тобто посилити кримінальну відповідальність за злочини та розширення кваліфікації обстав заподіяння насильства в умовах воєнного стану.

Загалом будь-яка форма гендерно зумовленого насильства в умовах воєнного стану провокує створення її нових видів та проявів, стає жакливішою, при цьому домашнє насильство має ознаки латентних злочинів, оскільки жертви часто вважають, що у правоохоронних органів є завдання більш важливі під час повномасштабного вторгнення, тому вони залишаються незахищеними правоохоронними органами. Несвоєчасне ж реагування на домашнє насильство підвищує ризик серйозних наслідків, аж до смерті. Таким чином, важливо посилити обізнаність громадськості та просвітницьку роботу щодо домашнього насильства в цілому, щоб запобігти йому та забезпечити, щоб заходи громадського реагування створювали жорстку реакцію, особливо поліції, на кожен випадок домашнього насильства.

Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 через акт військової агресії РФ на території України був запроваджений воєнний стан [8]. Водночас війна, що триває, не позбавила необхідності боротися з домашнім насильством і запобігати йому. Принагідно, що підрозділи Національної поліції України активно працюють з подоланням його проявів, користуючись чинною нормативно-правовою базою. Проте такі норми не можуть гарантувати необхідний суспільний порядок. Відповідні статистичні дані свідчать, що в Україні майже 70 % жінок зазнавали різних видів домашнього насильства, а 35 % неповнолітніх систематично зазнавали різних видів жорстокого виховання, а більше третини умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень відбувається вдома. Ці випадки демонструють важливість наукових досліджень у сфері кримінальної протидії домашньому насильству [9, с. 192].

Відповідно до статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищими соціальними цінностями в Україні, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є її основним обов'язком [10]. Права і свободи та їх гарантії визначають зміст і напрями діяльності держави, тому країна відповідає перед народом за свої дії, а її основним обов'язком є утвердження та забезпечення прав і свобод людини. Тому на найвищому конституційному рівні держава бере на себе зобов'язання визнавати людину найвищою соціальною цінністю [11]. Підсумовуючи, можна стверджувати, що Конституція України є основою для розробки та реалізації національної стратегії протидії домашньому насильству.

Вважаємо, що зважаючи на назву розділу II Особливої частини КК України, треба зробити висновок, що предметом суспільних відносин, які забезпечують життя, недоторканність і здоров'я людини є її «природним» правом. Отже, назва розділу II Особливої частини КК України «Кримінальні злочини проти життя та здоров'я людини» не відповідає групам суспільних відносин, які охороняються у КК для визначення кримінальної відповідальності за вчинення домашнього насильства, оскільки основним безпосереднім об'єктом конкретного кримінального правопорушення є сімейні відносини, а додатковими об'єктами можуть бути відносини власності, належного рівня життя, праці, освіти. Тому ми переконані, що більш логічним видаються норми кримінального права, що визначають відповідальність за насильство в сім'ї, винести в окремий, додатково створений розділ Особливої частини КК України, щодо посягання на сімейні правовідносини, до якого варто відносити статті 150-1, 151-2, 164-169 КК України, безперечно додавши туди положення щодо особливостей вчинення домашнього насильства в умовах воєнного стану [2].

Цю ідею частково втілили в життя автори проекту Кримінального кодексу України, що підготувала робоча група з розробки кримінального законодавства у складі Комісії з правової реформи, яка діє згідно з Указом Президента України № 584/2019 від 07.08.2019 р. У згаданому проекті кримінально-правової охорони сімейних відносин присвячено окремий розділ 4.6. «Злочини та злочини проти сімей, дітей та інших

уразливих груп населення» [12].

У кримінальному законодавстві України (ст. 126-1 КК України) домашнє насильство визначається як систематичне фізичне, психологічне чи економічне насильство стосовно подружжя чи колишнього подружжя, або іншої особи, яке спричиняє у потерпілого фізичні чи психологічні розлади, проблеми зі здоров'ям, непрацездатність, емоційну залежність або зниження якості життя. Аналізуючи конкретне визначення, вважаємо одним із його недоліків те, що воно містить такі об'єктивні ознаки, як системність у складі кримінальних правопорушень, а його тлумачення визначається практикою правоохоронних органів, що не виключає суб'єктивізму та відсутності однозначності застосування. Окрім того, законодавці, не розкривають конкретні види домашнього насильства з відсутністю урахування складу кримінального правопорушення, що має матеріальний характер і містить наслідки, сутність яких важко визначити, але ще важче довести процесуально [2]. Тому до недоліків законодавчої конструкції статті 126-1 КК України також можна віднести відсутність кваліфікованих та особливо кваліфікованих ознак насильства в сім'ї, що не дозволяє доцільно розмежовувати запровадження кримінально-правових засобів, реалізуючи право суддівської дискреції.

У національному законодавстві домашнє насильство класифікується як нетяжкий злочин і його реалізація передбачає альтернативні основні покарання, такі як громадські роботи від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або арешт на строк до 6 місяців, або обмеження волі на строк до п'яти років, або позбавлення волі терміном до двох років [2].

Принагідно, що тенденція до підвищення гнучкості кримінального законодавства, яке, крім кримінальної відповідальності, може передбачати й інші інструменти захисту прав людини та запобігання злочинам, набирає обертів з активним запровадженням обмежувальних заходів у випадках домашнього насильства в Україні. Для О. В. Харитонові обмежувальні заходи є яскравим проявом подальшого розвитку в сучасному кримінальному праві [13, с. 74].

За своїм характером ці заходи, як правило, є безпековими, призначеними для захисту жертви та запобігання від повторного вчинення домашнього насильства [14].

Згідно зі ст. 91-1 КК України обмежувальні заходи кримінального правового характеру мають такі ознаки: 1) підставою її застосування є вчинення суспільно небезпечних дій з ознаками кримінального правопорушення, пов'язаного з насильством у сім'ї, а не складу інших злочинних діянь кримінального або адміністративного правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством; 2) метою їх використання є гарантування безпеки жертви насильства в сім'ї та її можливого примирення з потерпілим від кримінального правопорушення, пов'язаного з насильством в сім'ї, а також запобігання повторенню таких кримінальних правопорушень на стадії виконання ухваленого судового рішення; 3) суди кримінальної юрисдикції можуть застосовувати кримінально-правові заходи на строк від одного до трьох місяців, які в разі потреби можуть бути продовжені на інші строки, визначені судом, але не більше ніж на дванадцять місяців; 4) такі запобіжні заходи можуть бути застосовані судом лише на стадії судового розгляду кримінального провадження, коли суд ухвалює рішення про покарання чи звільнення від покарання (ст. 374 КК України) або звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 284-289 КК України); 5) адресатами їх застосувань є кривдники, засуджені та звільнені від покарання кривдники, а також кривдники, звільнені від кримінальної відповідальності; 6) у разі вчинення військовослужбовцем кримінального правопорушення суб'єктом контролю за виконанням запобіжних заходів є установа пробації або командувач армією [2].

Отже, метою цих заходів є примирення з потерпілим та недопущення вчинення кривдником нових кримінальних правопорушень, пов'язаних із насильством у сім'ї щодо потерпілого, а суть обмежувальних заходів – забезпечити або захистити потерпілого від кривдника, а також звести до мінімуму ризик того, що жертва та кривдник будуть взаємодіяти.

Стосовно обмежувальних заходів, які застосовуються в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, вони регламентовані ст. 91-1 КК України, при цьому суд може застосувати один або декілька таких запобіжних заходів (обмежувальних приписів). До них належать: заборона проживати в спільному помешканні з особою, яка зазнала домашнього насильства; обмеження спілкування з

дітьми, якщо домашнє насильство відбувається над дітьми або в присутності дітей; заборона наблизитися на певну відстань до місць, де жертва домашнього насильства може перебувати постійно чи тимчасово, тимчасово чи систематично перебувати з нею у зв'язку з місцем праці, навчання, лікування чи з інших причин; заборона листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через засоби зв'язку чи електронних комунікацій особисто або через третіх осіб; направлення для проходження програми для кривдників або пробаційної програми.

При цьому судова практика щодо видачі обмежувальних приписів судами свідчить про те, що судам передусім варто виходити із визначеної законодавством мети, що стоїть перед інститутом видачі обмежувального припису та відмовляти в задоволенні таких заяв, якщо метою презентації є фактично вирішення цивільно-правових чи сімейно-правових конфліктів, або ж у разі вчинення кривдником чогось, що не пов'язано із заходами саме запобігання домашньому насильству [2]. В цьому контексті треба погодитись, що тимчасовий припис – це не особисте покарання, а тимчасовий захід із захисно-профілактичною функцією, покликаний запобігти вчиненню насильства та забезпечити елементарну безпеку постраждалого до вирішення проблеми [15, с. 17]. Натомість діяння правопорушника встановлюється і щодо нього ухвалюється рішення в адміністративному або кримінальному провадженні. Тому тільки з цією метою може бути пов'язана можлива видача судовим органом обмежувального припису.

Висновки. Отже, нами обґрунтовано доцільність розгляду вчинення домашнього насильства в умовах воєнного стану на основі сучасних тенденцій розвитку правової реальності, безпекової ситуації, а також оцінки цих тенденцій та наслідків їх використання для протидії гендерно зумовленому насильству загалом.

Доведено, що незалежно від прояву та форми, насильство, вчинене в умовах воєнного стану, трактується як ситуація, що обтяжує вирок, а також надає суду можливість призначення суворішого покарання порівняно із мирним часом. *Судом повинні враховуватись обставини, що обтяжують покарання, але він не зобов'язаний призначати покарання в межах максимального покарання, встановленого відповідною статтею.*

Наведено аргументи на користь того, що надалі норми чинного вітчизняного законодавства повинні удосконалюватись, а саме обмежувальні заходи повинні розглядатись як окремий засіб забезпечення кримінального провадження в окремому розділі Особливої частини КК України, що буде окреслювати саме проблематику домашнього насильства. Щодо застосування цих норм, то практика показала, що є певні проблеми із використанням обмежувальних заходів. Зважаючи на їх зміст, на практиці вони можуть лише запобігти ризику протиправного впливу на потерпілого, свідків того ж кримінального провадження, вчиненню іншого кримінального правопорушення або продовженню кримінального правопорушення. Інших ризиків вони не передбачають, а тому ефективність застосування у такий спосіб важливості запобіжних заходів у кримінальному провадженні ставиться під сумнів.

Список використаних джерел

1. Губін С. Війна не скасовує потребу протидіяти домашньому насильству. URL : <https://la-strada.org.ua/novynu/vijna-ne-skasovuye-potrebu-protidyatydomashnomu-nasylstvu.html>.
2. Кримінальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995004>.
4. Андрєєнкова В. Л., Байдик В. В., Войцях Т. В. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти : навч.-метод. посібник. Київ : ФОП Нічога С. О., 2020. 196 с.
5. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.
6. Романцова С., Устрицька Н., Гловюк І. Кваліфікація та основи методики розслідування домашнього насильства : навч. посібник ; за ред. І. Гловюк., Н. Лашук, С. Романцової. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 404 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
8. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
9. Якимова С. В., Лесяк Н. І. Домашнє насильство як вид кримінального правопорушення за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 192–194.
10. Конституція України : прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28.06.1996.

Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

11. Шаблістий В. В. Поняття інтересу в кримінальному праві України: постановка проблеми. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: науковий журнал*. 2018. Спец. вип. № 3 «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 175–180.

12. Кримінальний кодекс України (проект) : станом на 02.01.2022. *Новий Кримінальний Кодекс*. URL : <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/01/04/kontrolnyj-proektkk-02-01-2021.pdf>.

13. Харитонова О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : наук.-практ. посібник. Харків : ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2018. 124 с.

14. Prymachenko V., Shablysty V. Objectives of criminology at the current stage of development of Ukraine and in the perspective. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2020. Special Issue № 1. P. 189–194.

15. Юнін О. Державна політика України у сфері запобігання домашньому насильству: сучасний стан та перспективи вдосконалення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 4. С. 15–21.

Надійшла до редакції 07.12.2022

References

1. Hubin S. Vinya ne skasovuye potrebu protydiyaty domashn'omu nasy'l'stvu [War does not eliminate the need to combat domestic violence]. URL : <https://la-strada.org.ua/novyny/vijna-ne-skasovuye-potrebu-protydiyatydomashnomu-nasylstvu.html>. [in Ukr.].

2. Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny [Criminal Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. [in Ukr.].

3. Konventsiya pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 4.11.1950 [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms dated November 4, 1950]. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995004>. [in Ukr.].

4. Andryeyenkova, V. L., Baydyk, V. V., Voytsyakh, T. V. (2020) Zapobihannya ta protydiya proyavam nasy'l'stva: diyal'nist' zakladiv osvity [Prevention and countermeasures against manifestations of violence: activity of educational institutions]: navch.-metod. Posibnyk. Kyiv : FOP Nichoha S. O. 196 p. [in Ukr.].

5. Pro zapobihannya ta protydiyu domashnyomu nasy'l'stvu [On prevention and combating domestic violence] : Zakon Ukrayiny vid 07.12.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>. [in Ukr.].

6. Romantsova, S., Ustryts'ka, N., Hlovyuk, I. (2022) Kvalifikatsiya ta osnovy metodyky rozsliduvannya domashn'oho nasy'l'stva [Assessment and basics of domestic violence investigation methodology] : navchal'nyy posibnyk : za red. I. Hlovyuk, N. Lashchuk, S. Romantsovoyi. L'viv : L'viv. derzh. un-t vnutr. sprav, 404 p. [in Ukr.].

7. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny [Criminal Procedure Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].

8. Pro vvedennya voyennoho stanu v Ukrayini [On the introduction of martial law in Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 24.02.2022 № 64/2022. URL : [tps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text). [in Ukr.].

9. Yakymova, S. V., Lesyak, N. I. (2019) Domashnye nasy'l'stvo yak vyd kryminal'noho pravoporushennya za zakonodavstvom Ukrayiny [Domestic violence as a type of criminal offense under the legislation of Ukraine]. *Porivnyal'no-analitychne parvo*. № 3, pp. 192–194. [in Ukr.].

10. Konstytutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine] : pryynyata na 5-iy sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny 28 chervnya 1996 roku. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1996. № 30. Art. 141. [in Ukr.].

11. Shablysty, V. V. (2018) Ponyattya interesu v kryminalnomu pravi Ukrayiny: postanovka problem [The concept of interest in the criminal law of Ukraine: statement of the problem]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. Spec. issue № 3 «Prava lyudyny: metodolohichni, hnoseolohichni ta ontolohichni aspekty», pp. 175–180. [in Ukr.].

12. Kryminalnyi kodeks Ukrainy (proyekt) : stanom na 02.01.2022 [Criminal Code of Ukraine (draft): as of January 2, 2022]. *Novyi Kryminalnyi Kodeks*. URL : <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/01/04/kontrolnyj-proektkk-02-01-2021.pdf>. [in Ukr.].

13. Kharytonova, O. V. (2018) Kliuchovi zasady hendernoї polityky v kryminalnomu pravi Ukrainy ta osnovni napriamy reform shchodo protydiї nasy'l'stvu stosovno zhinok ta domashnomu nasy'l'stvu [The key principles of gender policy in the criminal law of Ukraine and the main directions of reforms to combat violence against women and domestic violence] : naukovoprakt. posib. Kharkiv : TOV “Vydavnytstvo “Prava Lyudyny””, 124 p. [in Ukr.].

14. Prymachenko, V., Shablysty V. (2020) Objectives of criminology at the current stage of development of Ukraine and in the perspective. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. Spec. issue № 1, pp. 189–194.

15. Yunin, O. (2021) Derzhavna polityka Ukrainy u sferi zapobihannya domashn'omu nasy'l'stvu: suchasnyy stan ta perspektyvy vdoskonalennya [State policy of Ukraine in the field of domestic violence prevention: current state and prospects for improvement]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 4, pp. 15–21. [in Ukr.].

ABSTRACT

Andrii Fomenko, Volodymyr Shablysyi. Peculiarities of legal protection against domestic violence in Ukraine under martial law. The article states that recent years have become the basis for increasing the level of criminalization of society, due to the eight-year aggression of Russia, which gained momentum with a full-scale invasion on February 24, 2022, as a result, there was a massive and systematic violation of fundamental human rights, which was usually a painful reaction of the public. Therefore, in accordance with the dynamic development of social, socio-political and state-legal reality, the question arose regarding the improvement of the Criminal and Criminal Procedure Legislation of Ukraine regarding domestic violence, taking into account the new experience for Ukraine.

The authors substantiated the expediency of considering the perpetration of domestic violence under martial law on the basis of modern trends in the development of legal reality, the security situation, as well as the assessment of these trends and the consequences of their use to counter gender-based violence in general.

It has been proven that, regardless of its manifestation and form, violence committed under martial law is interpreted as a situation that aggravates the sentence, and also gives the court the possibility of imposing a harsher punishment compared to peacetime. The court must take into account the circumstances aggravating the punishment, but it is not obliged to impose a punishment within the limits of the maximum punishment established by the relevant article.

Arguments are given in favor of the fact that in the future the norms of the current domestic legislation should be improved, namely restrictive measures should be considered as a separate means of ensuring criminal proceedings in a separate section of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, which will outline the issue of domestic violence. As for the application of these norms, practice has shown that there are certain problems with the use of restrictive measures. Given their content, in practice they can only prevent the risk of unlawful influence on the victim, witnesses of the same criminal proceedings, the commission of another criminal offense or the continuation of a criminal offense. They do not foresee other risks, and therefore the effectiveness of applying in this way the importance of preventive measures in criminal proceedings is questioned.

Keywords: *criminal offense, domestic violence, martial law, aggression, prevention of domestic violence.*

УДК 342 + 351.74

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-23-28

Олександр ЮНІН[©]

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

**ФОРМИ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ
ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ПОЛІЦІЇ**

Розглянуто зміст поняття форм громадського контролю за діяльністю поліції, а також їх класифікація. Зауважено, що інститут громадського контролю за діяльністю Національної поліції України отримав своє нормативно-правове уособлення відносно нещодавно у Законі «Про Національну поліцію», оскільки в Законі «Про міліцію» 1990 р. питанню контролю і нагляду приділявся Розділ VI, де в ст. 26–27 визначалося, що контроль здійснюють Кабмін, міністр внутрішніх справ і в межах своєї компетенції ради (місцеві ради, здійснюючи контроль, не втручаються в її адміністративну, оперативну-розшукову діяльність тощо). Про громадський контроль, форми такого контролю в зазначеному Законі не йшлося, на противагу новому Закону «Про Національну поліцію» 2015 р. В дослідженні наведено визначення форм контролю за діяльністю правоохоронних органів», наведено підходи дослідників до класифікації загальних форм громадського контролю, вказані ознаки такого контролю.

Ключові слова: *правові форми, неправові форми, публічна інформація, звіти, взаємодія з громадянськістю, звернення громадян.*

© О. Юнін, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4846-2573>

junin@ukr.net

Постановка проблеми. Протягом останніх років Україна проходить важливий і необхідний для вступу до Європейського Союзу процес реформування власних державних інститутів до західних демократичних стандартів. У передових (не так в економічному плані, як в питанні розвитку правової держави і демократії) країнах Європи, загалом в Західному світі, однією з основ правової держави і демократії є служіння правоохоронних органів інтересам насамперед суспільства і громадянам держави, побудова ефективної системи цивільного контролю і громадського контролю за діяльністю такої великої конструкції, як сектор безпеки і оборони, а також і за поліцією. Інститут громадського контролю за діяльністю поліції в зазначених країнах виник набагато раніше, ніж в Україні, тому в порядку євроінтеграційних процесів законодавці України створили нормативні підвалини громадського контролю за діяльністю поліції, але ці норми ще мають бути втілені в життя, а цей вже процес безпосередньо пов'язаний з формами громадського контролю. Тому вважаємо окреслену проблематику актуальною та важливою для висвітлення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. До наукового доробку, де висвітлюються питання форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції України, належать праці таких дослідників: С. Медведенка, Р. Миронюка, О. Музичука, О. Юніна та інших.

Мета статті – на основі аналізу наукового доробку та нормативно-правових актів визначити зміст форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції України

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося, інститут громадського контролю за діяльністю Національної поліції України отримав своє нормативно-правове уособлення відносно нещодавно у Законі «Про Національну поліцію». В Законі «Про міліцію» 1990 р. питанню контролю і нагляду приділявся Розділ VI, де в ст. 26–27 визначалося, що контроль здійснюють Кабмін, міністр внутрішніх справ і в межах своєї компетенції ради (місцеві ради, здійснюючи контроль, не втручаються в її адміністративну, оперативну-розшукову діяльність тощо) [8]. Про громадський контроль, форми такого контролю в зазначеному Законі не йшлося, на противагу новому Закону «Про Національну поліцію» 2015 р.

Варто деякої уваги приділити, власне, понятійно-категоріальним питанням форм контролю, перед тим як розглядати форми громадського контролю за діяльністю поліції. В наукових дослідженнях ми вже сформулювали поняття «громадського контролю над діяльністю Національної поліції України»: «це комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України представниками громадськості (окремими громадянами та/або громадськими об'єднаннями) заходів, які спрямовані на перевірку (спостереження, нагляд) дотримання законності підрозділами Національної поліції або окремими її посадовими особами під час виконання покладених на Національну поліцію завдань та службових повноважень співробітників поліції, а також на взаємодію поліції з громадськістю задля підготовки та виконання спільних проєктів, програм та заходів для задоволення потреб населення та поліпшення ефективності виконання поліцією покладених на неї завдань» [12, с. 203]. У енциклопедичній літературі форма визначається здебільшого із словосполученнями «зовнішній вияв», «сукупність прийомів», «способів здійснення» [1, с. 1543], це також застосовується для розкриття понять «методи контролю», «напрями контролю», «засоби контролю». О. Музичук зазначає, що поняття «форма», «прийом», «спосіб», «захід» близькі за змістом і мають характерне їм зовнішнє вираження, загальним серед них є поняття «форми»: «цей термін ми й обираємо для подальшої характеристики форм контролю за діяльністю правоохоронних органів. Крім того, безсумнівно, на наше переконання, що форми такого контролю (перевірка, ревізія, нагляд, інвентаризація тощо) здійснюються за допомогою як загальних, так і спеціальних для конкретної форми методів (способів, прийомів, заходів), які пропонуємо розглядати як синоніми [4, с. 41].

О. Музичук наводить загальне визначення «форми контролю за діяльністю правоохоронних органів»: «зовнішнє вираження контрольних дій суб'єктів контролю, найбільш поширеною серед яких є перевірка, окремі з яких мають суворо визначену процедуру здійснення (інспектування, службове розслідування тощо) і за допомогою яких суб'єкт контролю здійснює надані йому контрольні повноваження, а самі вони здійснюються за допомогою методів контролю та його заходів» [4, с. 47]. Звісно, це визначення є загальним, а форми громадського контролю за діяльністю поліції мають

свою специфіку, особливо щодо відмінності у статусі суб'єктів контролю у тому сенсі, що інші види контролю здійснюються, наприклад, органами виконавчої влади, представники яких наділені конкретними повноваженнями і є державними службовцями, або контроль зі сторони Верховної Ради України, де народні депутати такою мають особливе правове становище, на відміну від суб'єктів контролю громадського, в якому, власне, беруть участь громадяни, які не мають статусу державного службовця тощо, об'єднання громадян або органи місцевого самоврядування. З цього приводу С. Медведенко пише, що проблемою такого виду контролю є те, що діяльність громадськості не можна назвати контролем у повному розумінні поняття, оскільки в процесі реалізації такого контролю відсутня важлива ознака контролю у вигляді права втручання в оперативну діяльність та право притягати підконтрольного суб'єкта до юридичної відповідальності [2, с. 33].

Якщо говорити про загальні ознаки форм контролю, серед них варто виділити такі: за їх допомогою суб'єкт контролю реалізує надані йому повноваження; за допомогою форм контролю дії суб'єкта втілюються у певні зовнішні форми; форми контролю здійснюються за допомогою певних методів контролю; у нормативно-правових актах форми контролю часто ототожнюються з методами і заходами контролю; залежать форми контролю від мети і завдань конкретного виду контролю, від суб'єкта контролю, предмету контролю тощо; деякі форми контролю мають суворо визначену процедуру здійснення [4, с. 46].

І. Сквірський розглядає організаційні форми громадського контролю і зауважує, що на основі аналізу нормативних актів, які регулюють суспільні відносини щодо порядку організації та здійснення громадського контролю, можна виділити серед форм громадського контролю загальні, спеціальні та опосередковані. До загальних форм громадського контролю дослідник відносить такі, які є доступними будь-якій приватній особі на безумовній основі (загальнодоступність забезпечується внаслідок того, що останні знаходять своє закріплення у нормах Конституції України, які, будучи нормами прямої дії, як наслідок, можуть бути використані будь-ким за будь-яких умов). Спеціальні форми громадського контролю передбачають дотримання певних умов або виконання передумов зі сторони приватних осіб (набуття членства в громадській організації або включення до складу громадської ради чи спостережної комісії), а опосередковані форми громадського контролю можливі не за ініціативою приватних осіб, а суб'єктів публічного управління [10, с. 225].

До загальних форм громадського контролю належать звернення, запити про отримання публічної інформації зі сторони громадян. Відповідно до Конституції, а також до Закону «Про доступ до публічної інформації» громадянам надається право на доступ до публічної інформації (це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, ст. 1 Закону [6]). Тобто громадяни України через право на доступ до публічної інформації можуть здійснювати інформаційні запити до органів державної влади, відповідно контролювати певні аспекти його діяльності. Також відповідно до Закону «Про звернення громадян» громадяни України мають право звернутись до органів державної влади, посадових осіб відповідно до їх обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями (в Законі під зверненнями громадян розуміються викладені в письмовій або усній формі пропозиції, (зауваження), заяви (клопотання) і скарги) [11, с. 172; 7]. До спеціальних форм можна віднести діяльність громадських рад, громадських інспекторів та громадську експертизу. До опосередкованих можна назвати, наприклад, інформування про свою діяльність у вигляді звітів тощо.

Дослідники О. Передерій та Л. Кулачок-Гітова встановлюють організаційно-правові форми здійснення громадського контролю за діяльністю Національної поліції України і залежно від змісту контрольної функції вони пропонують класифікувати форми такого контролю на три групи: заходи громадського контролю інформаційного характеру; заходи громадського контролю розпорядчого характеру; заходи громадського контролю організаційного характеру; заходи громадського контролю розпорядчого характеру [5, с. 44]. Серед форм інформаційного характеру дослідники розглядають звіти керівників структурних підрозділів органів поліції (обов'язковий річний звіт,

наприклад) на офіційних вебпорталах про діяльність органу поліції), водночас систематично керівники органів поліції мають публікувати статистичну та аналітичну інформацію про заходи щодо виявлення, запобігання та припинення правопорушень публічного порядку також на офіційних вебпорталах. До заходів розпорядчого характеру дослідники відносять резолюцію недовіри керівнику конкретного підрозділу поліції. Заходи організаційного характеру передбачають взаємодію керівників територіальних органів поліції та представників місцевого самоврядування (це можуть бути відкриті зустрічі, спільний розгляд скарг тощо) [5, с. 44–45].

Р. Миронюк виділяє вісім законодавчо визначених форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції України: 1) представництво громадськості в колегіальних органах при центральних та територіальних підрозділах Національної поліції України; 2) участь громадськості в обговоренні та підготовці нормативно-правових актів, які регулюють діяльність поліції; 3) безпосереднє звернення громадян та ЗМІ до органів поліції з метою отримання інформації про їх діяльність; 4) участь представників громадськості у відборі кандидатів в поліцію та проходження атестації кадрів; 5) участь представників громадськості при проведенні службової перевірки щодо скарг на дії чи бездіяльність поліцейських; 6) форма організації опитувань громадян щодо задоволеності діяльністю поліції; 7) зобов'язання звітування керівництва підрозділів поліції про результати своєї діяльності; 8) участь правозахисних громадських організацій у розробці програм діяльності поліції [3, с. 28–29].

С. Медведенко поділяє форми громадського контролю за діяльністю поліції на: правові (здійснюються на підставах нормативних актів, серед яких є залучення до проведення атестації працівників поліції громадськості тощо; неправові у вигляді проведення спільних нарад працівників поліції з представниками громадськості; здійснюються індивідуальними суб'єктами контролю (у вигляді окремих громадян) та груповими суб'єктами (громадськими об'єднаннями) [2, с. 35].

У Законі «Про Національну поліцію України» законодавчо закріплено п'ять форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції України: 1) звіт про поліцейську діяльність (ст. 86); 2) прийняття резолюції недовіри керівникам органів поліції (ст. 87); 3) взаємодія між керівниками територіальних органів поліції та представниками органів місцевого самоврядування (ст. 88); 4) спільні проекти з громадськістю (ст. 89); залучення громадськості до розгляду скарг на дії чи бездіяльність поліцейських (ст. 90) [9]. Зауважимо, що 2022 р. внаслідок повномасштабної війни з російськими окупантами до зазначеного Закону були внесені зміни, відповідно до яких під час дії воєнного стану громадський контроль за діяльністю поліції, у формах, що визначені у ст. ст. 86, 87, 88 та 90, не здійснюється [9].

Висновки. Отже, в результаті виконаного дослідження можемо констатувати таке.

1. Формою громадського контролю за діяльністю Національної поліції України є зовнішнє вираження контрольних дій інституцій громадянського суспільства та окремих громадян, які мають законодавче закріплення. Форми громадського контролю мають порівняно з «класичним» поняттям контролю за діяльністю органів виконавчої влади певні особливості, оскільки вони не передбачають безпосереднє втручання громадян і інституцій громадянського суспільства, місцевого самоврядування в оперативну діяльність поліцейських та відсутність повноважень з накладання санкцій за порушення, які були виявлені в процесі здійснення контролю.

2. Немає серед дослідників єдиного підходу щодо класифікації форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції України, але важливим фактором є те, що форми такого контролю закріплені законодавчо, а саме Законом «Про Національну поліцію України», водночас вважаємо за доцільне на рівні підзаконних актів більш детально з врахуванням специфіки діяльності Національної поліції України розробити нові нормативно-правові акти, які б визначали процедуру, наприклад, отримання інформації від Національної поліції для уникнення формалізму (формальні «відписки» можуть зводити нанівець таку однозначно позитивну та важливу форму контролю).

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
2. Медведенко С. В. Поняття та форми громадського контролю за діяльністю Національної поліції України. *Прикарпатський Юридичний вісник*. 2019. № 2 (27). С. 32–36.
3. Миронюк Р. В. Громадський контроль за діяльністю поліції : монограф. Дніпро :

ДДУВС, 2020. 134 с.

4. Музичук О. М. Форми контролю за діяльністю правоохоронних органів. *Адміністративне право і процес*. 2012. № 1. С. 41–48.

5. Передерій О. С., Кулачок-Тітова Л. В. Організаційно-правові форми здійснення громадського контролю за діяльністю Національної поліції України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2016. № 22. С. 43–46.

6. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.

7. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

8. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12#Text>.

9. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

10. Сківський І. О. Організаційні форми громадського контролю: сутність та зміст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2013. Вип. 22. Ч. I. Т. 2. С. 223–227.

11. Юнін О. С. Адміністративно-правові основи громадського контролю за діяльністю Національної поліції України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2020. № 47. Т. 1. С. 171–174.

12. Юнін О. С. Поняття громадського контролю над діяльністю Національної поліції України. *Адміністративне право і процес*. 2021. № 4. С. 200–204.

Надійшла до редакції 02.12.2022

References

1. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoyi ukrainskoyi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv, Irpin : VTF «Perun», 2009. 1736 p. [in Ukr.].

2. Medvedenko, S. V. (2019) Ponyattya ta formy hromadskoho kontrolyu za diyalnistyu Natsionalnoyi politsiyi Ukrayiny [Concepts and forms of public control over the activities of the National Police of Ukraine]. *Prykarpatskyi Yurydychnyi visnyk*. № 2 (27), pp. 32–36. [in Ukr.].

3. Myroniuk, R. V. (2020) Hromadskyi kontrol za diyalnistyu politsiyi [Public control over police activities] : monohraf. Dnipro : DDUVS, 134 p. [in Ukr.].

4. Muzychuk, O. M. (2012) Formy kontrolyu za diyalnistiu pravookhoronnykh orhaniv [Form of control over the activities of law enforcement agencies]. *Administratyvne pravo i protses*. № 1, pp. 41–48. [in Ukr.].

5. Perederiy, O. S., Kulachok-Titova, L. V. (2016) Orhanizatsiyno-pravovi formy zdysnennia hromadskoho kontrolyu za diyalnistyu Natsionalnoyi politsiyi Ukrayiny [Organizational and legal forms of public control over the activities of the National Police of Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Pravo»*. № 22, pp. 43–46 [in Ukr.].

6. Pro dostup do publichnoyi informatsiyi [On access to public information] : Zakon Ukrainy vid 13.01. 2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>. [in Ukr.].

7. Pro zvernennya hromadyan [On appeals of citizens] : Zakon Ukrainy vid 02.10.1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].

8. Pro militsiyu [On the militia] : Zakon Ukrainy vid 20.12.1990. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12#Text>. [in Ukr.].

9. Pro Natsionalnu politsiyu [On the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>. [in Ukr.].

10. Skvirskiy I. O. (2013) Orhanizatsiini formy hromadskoho kontroliu: sutnist ta zmist [Organizational forms of public control: essence and content]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pravo*. Issue 22. Part I. Vol. 2, pp. 223–227. [in Ukr.].

11. Yunin, O. S. (2020) Administratyvno-pravovi osnovy hromadskoho kontrolyu za diyalnistyu Natsionalnoyi politsiyi Ukrayiny [Administrative and legal basis of public control over the activities of the National Police of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser. : Yurysprudentsiya*. № 47. Т. 1, pp. 171–174. [in Ukr.].

12. Yunin, O. S. (2021) Ponyattya hromadskoho kontrolyu nad diyalnistyu Natsionalnoyi politsiyi Ukrayiny [The concept of public control over the activities of the National Police of Ukraine]. *Administratyvne pravo i protses*. № 4, pp. 200–204. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Yunin. Forms of public control over Police activities. The article examines the content of the concept of forms of public control over police activities, as well as their classification. It is noted that the institution of public control over the activities of the National Police of Ukraine received its regulatory and legal personification relatively recently in the Law "On the National Police", since in the Law "On the Militia" of 1990, Section VI was devoted to the issue of control and supervision, where in

Art. 26–27 it was determined that the control is carried out by the Cabinet of Ministers, the Minister of Internal Affairs and within the limits of the council's competence (local councils, when carrying out control, do not interfere in its administrative, operative and investigative activities, etc.). Public control and forms of such control were not discussed in the mentioned Law, in contrast to the new Law "On the National Police" of 2015. The study defines the forms of control over the activities of law enforcement agencies", the researchers' approaches to the classification of general forms of public control are given, the signs are indicated such control. Attention is focused on the peculiarities of forms of public control over police activities. The approaches of various researchers to the classification of forms of public control over the activities of the National Police of Ukraine are presented. It is concluded that the form of public control over the activities of the National Police of Ukraine is an external expression of the control actions of institutions of civil society and individual citizens, which are legally enshrined. At the same time, it is pointed out the need for further development of the legal framework to improve the effectiveness of the implementation of forms of public control over police activities.

Keywords: *legal forms, non-legal forms, public information, reports, interaction with the public, citizen appeals.*

UDC 347.254

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-28-36

Larysa NALYVAIKO[®]
Doctor of Law,
Professor,
Honored Lawyer
of Ukraine
(*Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine*)

Anna KORSHUN
Ph.D. in Law,
Assistant Attorney
(*Dnipro, Ukraine*)

ENSURING THE RIGHT TO HOUSING OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: REGULATORY AND INSTITUTIONAL ASPECTS

Лариса Наливайко, Анна Коршун. Забезпечення права на житло внутрішньо переміщених осіб: нормативний та інституційний аспекти. Розкрито проблематику нормативних та інституційних аспектів забезпечення права на житло внутрішньо переміщених осіб. Наголошено, що задоволення потреби людини у житлі – важливе соціальне завдання. Реалізація права на житло серед ВПО є особливо необхідним.

Наголошено, що першочерговим завданням є розробка та прийняття законопроекту «Про реституцію/компенсацію зруйнованого житла та іншого майна внутрішньо переміщеним особам та іншим потерпілим особам». Держава та громадські організації мають активно розробляти та впроваджувати програми правової допомоги для підтримки переміщених осіб для подолання дискримінації та бар'єрів, з якими вони стикаються при доступі до житла під час переселення та в часі постконфлікту. Державні органи повинні вести детальну документацію (за можливості в умовах припинення бойових дій) щодо ситуації із житлом та майном внутрішньо переміщених осіб у той час, коли вони покинули свої будинки. Акцентовано, що державні та місцеві органи зобов'язані жорстко виконувати рішення стосовно житлових та майнових прав.

Підкреслено, що Україна має взяти на себе зобов'язання надати право реінтеграції вимушених переселенців. Потрібно встановити гнучкі та ефективні засоби правового захисту, що ґрунтуються на принципах прав людини. Проблеми житла слід вирішувати за допомогою ефективної інституційної координації. До постконфліктних програм із відновлення житлових та майнових прав внутрішньо переміщених осіб повинні залучатися різні державні установи.

Акцентовано, що для забезпечення успішного повернення житла чи землі потрібні

© Л. Наливайко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7696-4223>
larysa-nalyvaiko@ukr.net

© А. Коршун, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5537-1322>
kafedra_zdp@ukr.net

інституційні зусилля державних установ, які завдяки спільним діям шляхом укладання угод або меморандумів могли б полегшити механізм та процес реституції для внутрішньо переміщених осіб. Механізм реституції житла повинен мати безкоштовний та безперешкодний характер, чітку процедуру. Існуючі документи на житло, навіть якщо вони не повні повинні бути розглянуті як докази про повернення житла. Державі необхідно створити належні компенсаційні системи. Позивач повинен отримати компенсацію у випадках, коли житла більше не існує, або коли особи свідомо і добровільно приймає компенсацію замість реституції.

Ключові слова: *внутрішньо переміщені особи, право на житло, механізм реституції житла, інституційна координація, належні компенсаційні системи.*

Relevance of the study. Protection of human rights is a global task of every modern state, which is solved on an international and national scale. An essential measure of the democratic development of society and the state is the quality of ensuring the rights and freedoms of a person and a citizen. Human rights are one of the most important social values. Regardless of their will, people who have found themselves in difficult life circumstances – internally displaced persons – need special attention and the provision of rights and freedoms.

Russia's war against Ukraine has, for the first time, led to the number of people forced to leave their permanent residence exceeding 100 million worldwide (refugees and internally displaced persons). Therefore, the issue of the legal status of internally displaced persons contains various theoretical and practical problems and requires further comprehensive study and systematization of existing academic achievements and practical developments.

Recent publications review. It should be noted that sociologists, managers, lawyers, etc., paid attention to the problems of internal displacement in general and ensuring the rights of internally displaced persons. Among the dissertation works, the following should be cited: M. Kobets «Administrative and legal protection of the rights of internally displaced persons in Ukraine», 2016; K. Krokmalova «Administrative and legal protection of the status of internally displaced persons in Ukraine», 2017; V. Mykhaylovskiy «Administrative and legal status of internally displaced persons in Ukraine», 2018; O. Sokolov «Civil legal protection of property rights of internally displaced persons», 2018; I. Basova «Internally displaced person as a subject of social security law», 2019; S. Bubnyak «Social well-being of internally displaced persons in modern Ukrainian society», 2020; E. Solovyov «Mechanisms of state regulation in the field of internal forced migration in Ukraine», 2020; N. Isaeva «Social-economic and cultural rights and freedoms of internally displaced persons and guarantees of their implementation: theoretical and legal characteristics», 2021; O. Kapinus «Peculiarities of state policy regarding internally displaced persons in of Ukraine», 2021, etc.

Considering the importance of public participation in the study of the legal status of internally displaced persons, it is appropriate to emphasize the research carried out within the framework of the functioning of the Educational and Scientific Laboratory of the Study of the Legal Status of Internally Displaced Persons and Ensuring Gender Equality of the Research Institute of State Construction and Local Self-Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. In addition to the fact that the scientists developed a number of legislative proposals, analytical projects were prepared, scientific works were also represented, in particular: L. Nalyvaiko, O. Chepik-Tregubenko «Ensuring the Electoral Rights of Internally Displaced Persons at Local Elections: Problems of Theory and Practice» [1], L. Nalyvaiko, A. Orieshkova «Internally Displaced Persons: Theoretical and Legal Aspects» [2], Nalyvaiko L., Korshun A. The right to housing of internally displaced persons: national practice and foreign experience [3], Chepik-Tregubenko O. etc. «Peculiarities of Realization of the International Mechanism for the Protection of the Rights of Victims of Armed Conflict in the East of Ukraine» [4], L. Nalyvaiko, O. Bochkovy, E. Minakova «Problems of implementing the powers of local self-government bodies on issues integration of internally displaced persons in conditions of decentralization of power» [5], O. Kulinich «Definition of the concept of «internally displaced person»: theoretical and legal discourse» [6] and many others. Considering the topicality of the issue, the fact that it has not only an essential doctrinal significance but also is characterized by practicality because the findings can be used to improve the current legislation and law enforcement in this area, to develop a mechanism for ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons and prompted the authors to further comprehensive study of this scientific direction.

The research paper's objective is to identify problems and prospects in the field of ensuring the right to housing of internally displaced persons through the prism of regulatory and institutional elements.

Discussion. Among the many rights that are violated every day against internally displaced people, the right to housing is essential because other rights requiring equal restitution, such as the right to health and education, are just as powerful as housing for humans because it is one of the most critical needs, where IDPs should have special rights and guarantees, precisely because of their vulnerability [7].

The full realization of the right to housing for the displaced population cannot happen in the short or medium term [8]. Therefore, it is necessary to develop different alternatives to solve the problem of the precarious housing situation of internally displaced persons, analyzing the various forms of secure tenure that can be provided, always with the perspective of transforming them into long-term solutions with sustainable capacity.

The first attempt to correct the state of implementation of the right to housing among internally displaced persons was the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On the approval of the Comprehensive State Program for the support, social adaptation, and reintegration of citizens of Ukraine who have moved from the temporarily occupied territory of Ukraine and areas of anti-terrorist operations to other regions of Ukraine. For the period until 2017».

The purpose of the Program was to solve the main problems of internally displaced persons and reduce the level of social tension among them and in society; promotion of integration and social adaptation of such persons at their new place of residence; assist in ensuring the creation of appropriate conditions for life activities, rights, and realization of potential; provision of social, medical, psychological and material support; creation of prerequisites for compensation for property (material) and moral damage caused to them; creation of favorable conditions for voluntary return to the places of the previous residence (provided the complete actual cessation of hostilities in the territories where the state authorities temporarily do not exercise their powers).

The next step was the presentation of the new «Strategy for the Integration of Internally Displaced Persons and the Implementation of Long-Term Decisions on Internal Displacement for the Period Until 2020» by the Ministry of Temporarily Occupied Territories and Internally Displaced Persons [9].

Presented by the Ministry of Temporarily Occupied Territories and Internally Displaced Persons within the framework of the forum, the Strategy for the Integration of Internally Displaced Persons and the Implementation of Long-Term Decisions on Internal Displacement until 2020 should replace the «Comprehensive State Program on Support, Social Adaptation and Reintegration of Citizens of Ukraine who have resettled» from the temporarily occupied territory of Ukraine and areas of anti-terrorist operation to other regions of Ukraine, for the period until 2017», approved by the Government in 2015 [10].

The purpose of the Strategy is the socio-economic integration of internally displaced persons and the implementation of long-term solutions for the realization and protection of their rights, freedoms, and legitimate interests, increasing their level of self-sufficiency and independence, taking into account the interests of the host territorial communities, establishing effective interaction of internally displaced persons with the host territorial communities, by state authorities and local self-government bodies based on partnership, the result of which is the achievement of social unity [9].

On January 17, 2018, the Government issued Resolution № 20, «On Amendments to the Procedures Approved by Resolution № 422 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 31, 2004», which classifies internally displaced persons as citizens who have the right to receive premises from housing funds for temporary residence, as well as the list of documents required for this is defined [11].

Before the issuance of this Resolution, the problem of realizing the right to housing of IDPs was not settled at all, considering that according to the legislation of Ukraine, IDPs did not belong to the list of categories of citizens who had the right to social housing. In isolated cases, when the local council was able to allocate social housing for IDPs, the provisions of the laws «On local self-government in Ukraine» and «On social housing fund» were applied.

April 29, 2022 Resolution Cabinet Ministers of Ukraine approved the Procedure of purchase and construction of housing with the purpose of transfers for temporary residence internally displaced persons. This Order determines the mechanism for the acquisition and construction of housing with purpose transfers for temporary residence internally the displaced persons by score funds state, local budgets, funds international donors, volunteers contributions physical and legal persons, others sources, no forbidden legislation [3; 12]. Therefore, at this

stage, comprehensive support and implementation of this program are essential.

The right to housing is a fundamental human right closely related to other human rights provided by international legal acts. The right to housing is associated with the right to freely choose a residence, the inviolability of private life, etc.

The right to housing was first recognized by the Universal Declaration of Human Rights, which provides that: «Everyone has the right to an adequate standard of living, including food, clothing, housing, medical care and necessary social services necessary to maintain health and well-being of herself and her family, and the right to support in case of unemployment, illness, disability, widowhood, old age or other loss of means of livelihood due to circumstances beyond her control» [13]. Subsequently, the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights also reflected housing rights. Clause 1 of Art. 11 of the Covenant discusses the right to housing. It states: «States participating in this Covenant recognize the right of everyone to an adequate standard of living for himself and his family, including adequate food, clothing, and shelter, and to the steady improvement of living conditions. The participating states will take appropriate measures to realize this right, recognizing the importance of international cooperation based on free consent» [14].

The UN Guiding Principles on Internal Displacement are an additional international legal act that guarantees the right to housing. The Principles were adopted in 1998 and are considered one of the vital international legal acts for internally displaced persons, as the Principles reveal all the rights of displaced persons. This document contains norms of international humanitarian law and human rights law and complies with them. Currently, the document is considered a practical guide for the state and other competent authorities in the activities of internally displaced persons. Ukraine adheres to these UN guidelines [15].

Foreign experience allows us to analyze the general conditions of providing housing for IDPs and develop appropriate recommendations for Ukraine to formulate policies in this area. So, let's look at the example of Azerbaijan, Georgia, and the Republic of Cyprus and what Ukraine can take into account.

Internal displacement of people in Azerbaijan began after the conflict with Armenia over the territory of Nagorno-Karabakh. The conflict started during the Soviet era in 1988 when nationalist aspirations appeared in Nagorno-Karabakh, and the Soviet government agreed to transfer this territory to Armenia. In Azerbaijan, there is a program to improve living standards and create jobs for refugees and IDPs. Thanks to this program, 82 temporary settlements with schools and medical centers were built in Azerbaijan for 40,000 families, i.e., for 180,000 internally displaced persons. A positive aspect of this program is that IDPs could exercise their right to housing for a long-term period free of charge. However, the negative point was that the quality of housing in these temporary settlements was not satisfactory, so after a short time, the buildings needed repair [16].

Today, there are about 300,000 IDPs in Georgia, which is about 6% of the population of Georgia. The procedure for providing housing for internally displaced persons took place in the following ways: IDPs could privatize housing in which they live for a long time, relocation of IDPs to restored and newly built houses, or provision of one-time compensation of USD 10,000. USA; purchase of housing in rural areas for IDPs; Buying housing from private property and transferring it to IDP ownership [17]. It is noteworthy that the Georgian authorities transferred housing into private ownership of IDPs to ensure their long-term resettlement and created opportunities for the free disposal of property (buying, selling, renting, etc.).

The negative point was that, just like in Azerbaijan, most buildings were built with defects, which entailed the need to repair the newly built housing. Another problem was that IDPs were not involved in preliminary consultations and did not participate in housing allocation. There were also cases where IDPs received a one-time payment and could not receive their funds for a long time after their application was confirmed.

The study showed that, in some cases, the vague content of legal provisions allows for different interpretations. However, the problem is often because internal mechanisms do not provide for essential aspects related to the provision of appropriate housing. Despite recognizing the rights of internally displaced persons, Georgian legislation does not clearly define standards, such as housing, to be provided to internally displaced persons. The analysis of the judicial practice of Georgia showed that the national courts narrowly interpret the legal provisions, the state strategy, and the State Action Plan for internally displaced persons without focusing on the individual needs of the internally displaced persons.

Having analyzed the gaps in Georgia's legislation, Ukraine can finalize its legislation

and strategies regarding the housing of internally displaced persons: 1) it is necessary to define in national legal acts the specific criteria that housing for internally displaced persons must meet; 2) the state must take into account the location of internally displaced persons, their integration process, and their unique needs during resettlement. The analysis of the Saginadze case showed that the guarantees of protection of internally displaced persons against illegal eviction from the objects where they live, contained in the national legislation, are strictly limited [3]. Even if an IDP can provide evidence that they legally own the property, the courts generally explain that the final decision on eviction will ultimately depend on the assessment of the Georgian Ministry of Occupied Territories. The mechanism for appealing administrative acts related to eviction is ineffective.

In addition, it is important to note that the applied procedures for the forced eviction of internally displaced persons by the police are unacceptable under international law. The state must provide preliminary information regarding removal, offer internally displaced persons no worse housing, or provide monetary compensation.

Based on the need to develop proposals for the problem of realizing the right to housing for the internally displaced population, we suggest finalizing our legislation and strategies for housing for internally displaced persons.

One of the institutional mechanisms for protecting the right to housing is the European Court of Human Rights. Of particular importance for Ukraine is the recently adopted decision of Cyprus against Turkey, when just satisfaction in the amount of EUR 90 million was awarded in an interstate dispute (as a rule, the Court granted satisfaction in individual disputes). This decision can become a precedent for resolving disputes between Ukraine and Russia. At the same time, it is necessary to consider the considerable periods for consideration of cases in the European Court. For example, in the case of *Xenides-Aestis v. Turkey*, the lawsuit was filed in November 1998. The Court issued the primary decision on the existence of a violation of the Convention on December 22, 2005 [18]. The decision on just satisfaction was issued on December 7, 2006. If we talk about interstate disputes, these terms are even longer.

According to the European Convention on Human Rights, the right to housing is defined and fair [19]. Direct arguments supporting the right to housing can be based on legally binding provisions provided by international, regional, or national laws.

To realize the right to housing for internally displaced persons, studying the principle of housing restitution for the specified category of persons is essential.

Guidance on property restitution and compensation can be found in the Principles for Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons, which were endorsed by the United Nations Subcommission for the Promotion and Protection of Human Rights in August 2005. The Principles for Housing Restitution result from a four-year study by the Subcommission.

The Principles of Housing and Property Restitution for Refugees and Internally Displaced Persons helps to formulate standards for protection against displacement and to improve the procedure, mechanism, and law of restitution from a human rights perspective. These principles' main goal is to develop comprehensive international standards that would provide a universal approach to housing restitution policy both at the national and international levels, based on existing international and humanitarian law.

It would be appropriate to explore the possibility of legal action in situations associated with a significant increase in homelessness.

In addition, to demand the application of one's rights and freedoms using standards directly related to the right to housing, the case can be filed using derivative claims. For example, the right to housing can be implied through express guarantees of other rights (e.g., the right to life and the right to family life) generally recognized as fundamental civil and political rights.

Demographic changes resulting from the armed conflict increased the number of homeless women and their families. When a woman loses her home, she is forced to move from the zone of temporary occupation to the unoccupied part of Ukraine and live with relatives or foster families. Such a woman is most likely not considered homeless because she is not «sleeping on the streets». However, she may find herself in a rugged housing situation, intending to provide housing for herself and her children and endangering her safety, and taking risky steps to overcome this housing situation.

Armed conflict and displacement can also lead to socio-economic disruptions within the family, namely loss of work and income and changes in social status, leading to increased

family violence. Displaced women are forced to make decisions that cause them to exist in violent and abusive relationships, such as when the rental or home ownership is controlled by an offender who does not provide housing for internally displaced women or artificially inflates prices. Access to safe and affordable housing is two of the most pressing issues for women to avoid violence and protect themselves and their children from a violent situation. Therefore, promoting the protection of displaced women's property rights is a central goal of the Norwegian Refugee Council's legal aid programs in many countries, including Ukraine.

The state and civil society organizations should develop and implement legal aid programs to support displaced women to overcome discrimination and barriers they face in accessing housing during resettlement and post-conflict times. In turn, international organizations should monitor the implementation of the right to housing among internally displaced women.

The approximate approach to solving the realization of the right to housing should be aimed at developing and coordinating state policy, which will allow quantitatively and qualitatively overcoming the current situation.

Today's public housing policy has been primarily focused on creating new housing, and although other alternatives have been proposed, they are either not encouraged or implemented to a lesser extent. Among the solutions that should be considered as alternatives for the internally displaced population, the following proposals should be considered that can be applied: 1) purchase of a new home; 2) purchase of used housing; 3) the state program of housing construction assistance on a plot belonging to an internally displaced person; 4) improvement of current housing (there are cases when an internally displaced person long-term rents or buys housing that is in a state of disrepair. In this case, the state can help rebuild housing with the condition that the IDP resides for a certain period); 5) adaptation of abandoned buildings, which can be structurally converted into residential buildings; 6) reconstruct buildings of the old housing stock; 7) design of rural settlements; 8) one-time compensation from the state; 9) special terms of loans and mortgages for IDPs.

Conclusions. Synthesizing the results of the analysis, the following should be noted.

1. The first task is developing and adopting the draft law «On restitution/compensation of destroyed housing and other property to internally displaced persons and other injured persons». The state and civil society organizations should actively develop and implement legal aid programs to support displaced persons to overcome discrimination and barriers they face in accessing housing during resettlement and post-conflict times. State bodies must keep detailed documentation (if possible in the conditions of cessation of hostilities) regarding the situation with housing and property of internally displaced persons at the time they left their homes. The relevant information should include the address, type of ownership status, ownership records, and other personal data of the housing from the beginning, which will provide a sufficiently objective source of information for the possible restitution of the housing. State and local bodies must strictly implement housing and property rights decisions.

2. Ukraine must undertake to grant the right to the reintegration of displaced people. The connection between national legislation and relevant international standards should be ensured. To ensure such compatibility, it is necessary to conduct an in-depth legal analysis and reform federal legislation to direct the provision of the right to housing among internally displaced persons. It is necessary to establish flexible and effective means of legal protection based on human rights principles.

3. Housing problems should be solved through effective institutional coordination. State institutions should be involved in post-conflict programs to restore internally displaced persons' housing and property rights. To ensure the successful return of housing or land, institutional efforts by government agencies are required. Joint action through the conclusion of agreements or memoranda could facilitate the mechanism and process of restitution for internally displaced persons. The housing restitution mechanism must be accessible and unobstructed, with a straightforward procedure. Existing housing documents, even incomplete, should be considered as proof of housing return. The state needs to create proper compensation systems. The claimant must receive compensation in cases where the home no longer exists, or the individual knowingly and voluntarily accepts payment instead of restitution. The state should establish a clear deadline for submitting claims for compensation or restitution of property. This information should be widely and continuously disseminated so that all internally displaced persons can apply for the restitution of their housing.

References

1. Nalyvaiko L., Chepik-Tregubenko O. Ensuring the electoral rights of internally displaced persons in local elections: problems of theory and practice. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2018. Special Issue № 2. P. 59-63.
2. Nalyvaiko L. R., Orieshkova A. F. Internally Displaced Persons: Theoretical and Legal Aspects. *Human rights as a base for the implementation of European legal values in Ukraine and the Republic of Poland in the context of civil society development*: collective monograph. Lublin : Baltija Publishing, 2019. P. 268-291.
3. Nalyvaiko L., Korshun A. The right to housing of internally displaced persons: national practice and foreign experience. *Current aspects of the development of science and technology*: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. P. 181-197.
4. Kolb A., Hrushko M., Teteriatnyk H., Chepik-Trehubenko O., Kotliar O. Peculiarities of Realization of the International Mechanism for the Protection of the Rights of Victims of Armed Conflict in the East of Ukraine. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39. № 71. P. 334-349.
5. Наливайко Л. Р., Бочковий О. В., Мінакова Є. В. Проблеми реалізації повноважень органів місцевого самоврядування з питань, пов'язаних з внутрішньо переміщеними особами в умовах децентралізації влади (за результатами опитування пілотних громад). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 129-136.
6. Кулініч О. О. Визначення поняття «внутрішньо переміщена особа»: теоретико-правовий дискурс. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. P. 41-44. URL : chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://lsej.org.ua/8_2022/6.pdf
7. Rights of internally displaced persons / BF «Right on protection» 2017. URL : <https://helsinki.org.ua/prava-vnutrishno-peremischenyh-osib/>.
8. Nalyvaiko L., Chepik-Trehubenko O. Application of the principle of the rule of law international and national courts. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 4. (48). P. 413-419. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.4.65>.
9. Про схвалення стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 № 909. *Урядовий кур'єр* від 20.12.2017, № 240.
10. By initiatives MTOT with the state budget for the first time highlighted funds on software temporary housing IDPs. URL: <http://mtot.gov.ua/za-initsiatyvy-mtot-z-derzhavnogo-byudzhetu-vpershevydilenno-koshty-na-zabezpechennya-tymchasovym-zhytloom-vpo-v-chernysh/>.
11. Про внесення змін до порядків, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 2004 р. : постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 20. *Офіційний вісник України*. 2018. № 10. Стор. 29. Ст. 364.
12. Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022. № 495. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-%D0%BF#n44>.
13. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
14. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
15. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення. URL : <http://www.pereselenci.kh.ua/?p=1311/>.
16. Historical projection and modern interpretation of the substance and form of human activity, creativity and aesthetics issues: Materials digest of the XXXIII International Research and Practice Conference (London, 11-16 of October 2012), 2012. 120 p. URL : http://files.gisap.eu/sites/files/digest/xxxiii_conference.pdf.
17. Welcome to the Georgia IDP Project. URL : <http://georgia.idp.arizona.edu/>.
18. Справа «Ксенідес-Арестіс проти Туреччини» (Заява № 46347/99) від 22 грудня 2005 р. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806b592c>.
19. Gomien D. Short guide to the European Convention on Human Rights. 3rd edition. 2005. 200 p. URL : <https://book.coe.int/en/human-rights-and-democracy/3290-pdf-short-guide-to-the-european-convention-on-human-rights-3rd-edition.html#>.

Надійшла до редакції 06.12.2022

References

1. Nalyvaiko, L., Chepik-Tregubenko, O. (2018) Ensuring the Electoral Rights of Internally Displaced Persons at Local Elections: Problems of Theory and Practice. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Special Issue № 2*, pp. 59-63.
2. Nalyvaiko, L. R., Orieshkova, A. F. (2019) Internally Displaced Persons: Theoretical and Legal Aspects / *Human rights as a base for the implementation of European legal values in Ukraine and the Republic of Poland in the context of civil society development*: collective monograph. Lublin, pp. 268-291.

3. Nalyvaiko L., Korshun A. (2022) The right to housing of internally displaced persons: national practice and foreign experience. *Current aspects of the development of science and technology: collective monograph* / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, pp. 181-197.
4. Kolb, A., Hrushko, M., Teteriatnyk, H., Chepik-Trehubenko, O., Kotliar, O. (2021) Peculiarities of Realization of the International Mechanism for the Protection of the Rights of Victims of Armed Conflict in the East of Ukraine. *Cuestiones Politicas*, no 39, vol. 71, pp. 334-349.
5. Nalyvaiko, L. R., Bochkovyi, O. V., Minakova, Ye. V. (2022) Problemy realizatsiyi povnovazhen orhaniv mistsevoho samovryaduvannya z pytan intehratsiyi vnutrishno peremishchenykh osib v umovakh detsentralizatsiyi vlady (za rezul'tatamy opytuvannya pilotnykh hromad) [Problems of implementing the powers of local self-government bodies on issues related to internally displaced persons in conditions of decentralization of power (according to the results of the survey of pilot communities)]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, no 1, pp. 129-136. [in Ukr.].
6. Kulinich, O. O. (2022) Vyznachennia ponyattya «vnutrishno peremishchena osoba»: teoretyko-pravovyj dyskurs [Definition of the concept of "internally displaced person": theoretical and legal discourse]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, № 8. [in Ukr.].
7. Rights of internally the displaced persons / BF «Right on protection» 2017. URL : <https://helsinki.org.ua/prava-vnutrishno-peremishchenykh-osib/>.
8. Nalyvaiko, L., Chepik-Trehubenko, O. (2022) Application of the principle of the rule of law international and national courts. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, no 4. (48), pp. 413-419. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.4.65>.
9. [On approval the Strategies of integration of internally displaced persons and implementing long-term solutions of internal moving on the period until 2020] : rozporядzhennya Kabinetu Ministeriv Ukrainy vid 15.11.2017, no 909. *Uryadovyy Curyer* vid 20.12.2017, no 240. [in Ukr.].
10. By initiatives MTOT with the state budget for the first time highlighted funds on software temporary housing IDPs. URL: <http://mtot.gov.ua/za-initsiatyvy-mtot-z-derzhavnogo-byudzhetu-vpershe-vidileno-koshty-na-zabezpechennya-tymchasovym-zhytloom-vpo-v-chernysh/>.
11. Pro vnesennia zmin do poriadkiv, zatverdzhenykh postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 31 bereznia 2004 r. [On amendments to the procedures approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 31, 2004.] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.10.2018 № 20. *Ofitsiyini visnyk Ukrainy*. 2018. № 10. Page. 29. Art. 364. [in Ukr.].
12. Deiaki zakhody z formuvannya fondiv zhytla, pryznachenoho dlia tymchasovoho prozhyvannya vnutrishno peremishchenykh osib [Some measures for the formation of housing funds intended for temporary residence of internally displaced persons] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29.04.2022 № 495. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-%D0%BF#n44>. [in Ukr.].
13. Zahalna deklaratsiya prav lyudyny vid 10.12.1948 [Universal Declaration of Human Rights of 10.12.1948]. *Ofitsiyini visnyk Ukrainy*. 2008. № 93. Art. 3103. [in Ukr.].
14. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava vid 16.12.1966 [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights dated December 16, 1966]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 [in Ukr.].
15. Kerivni pryntsypy OON z pytan vnutrishnoho peremishchennia [UN Guiding Principles on Internal Displacement]. URL: <http://www.pereselenci.kh.ua/?p=1311> [in Ukr.].
16. Historical projection and modern interpretation of the substance and form of human activity, creativity and aesthetics issues: Materials digest of the XXXIII International Research and Practice Conference (London, 11-16 of October 2012), 2012, 120. URL: http://files.gisap.eu/sites/files/digest/xxxiii_conference.pdf.
17. Welcome to the Georgia IDP Project URL: <http://georgia.idp.arizona.edu/>.
18. Sprava «Xenides-Arestis proty Turechchyny» (Zaiava № 46347/99) vid 22 hrudnia 2005 r. [Case "Xenides-Arestis v. Turkey" (Application No. 46347/99) dated December 22, 2005]. URL : <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806b592c> [in Ukr.].
19. Gomien D. Short guide to the European Convention on Human Rights. 3rd edition. 2005. 200 p. URL: <https://book.coe.int/en/human-rights-and-democracy/3290-pdf-short-guide-to-the-european-convention-on-human-rights-3rd-edition.html#>.

ABSTRACT

The article reveals the problems of regulatory and institutional aspects of ensuring the right to housing of internally displaced persons. It was emphasized that satisfying the human need for housing is an important social task. Implementation of the right to housing among IDPs is particularly necessary.

It was emphasized that the first task is the development and adoption of the draft law «On restitution/compensation of destroyed housing and other property to internally displaced persons and other injured persons». The state and civil society organizations should actively develop and implement legal aid programs to support displaced persons to overcome discrimination and barriers they face in accessing housing during resettlement and post-conflict times. State bodies must keep detailed

documentation (if possible in the conditions of cessation of hostilities) regarding the situation with housing and property of internally displaced persons at the time they left their homes. State and local bodies must strictly implement housing and property rights decisions.

Ukraine must undertake to grant the right to the reintegration of displaced people. It is necessary to establish flexible and effective means of legal protection based on human rights principles. Housing problems should be solved through effective institutional coordination. State institutions should be involved in post-conflict programs to restore internally displaced persons' housing and property rights. Joint action through the conclusion of agreements or memoranda could facilitate the mechanism and process of restitution for internally displaced persons. The housing restitution mechanism must be accessible and unobstructed, with a straightforward procedure. Existing housing documents, even incomplete, should be considered as proof of housing return. The state needs to create proper compensation systems. The claimant must receive compensation in cases where the home no longer exists, or the individual knowingly and voluntarily accepts payment instead of restitution.

Keywords: *internally displaced persons, right to housing, housing restitution mechanism, institutional coordination, appropriate compensation systems.*

УДК 330.101.8

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-36-42

Олександр СИДОРОВ[©]

кандидат економічних наук,
Заслужений економіст України
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

У статті досліджено сутність комплексної оцінки розвитку людського капіталу в сучасних умовах розвитку національної економіки. Розкрито особливості індивідуального рівня людського капіталу. Розглянуто особливості інвестування в вітальний, трудовий, інтелектуальний та організаційний капітал. Вивчено макро- та мікроекономічний рівень людського капіталу.

Запропоновано досліджувати людський капітал за трирівневою характеристикою розвитку на індивідуальному, мікроекономічному та макроекономічному рівні. Здійснено аналіз видатків державного бюджету України (як основного джерела інвестицій у людський капітал) на розвиток людського капіталу за період 2016–2021 рр. Проаналізовано Індекс людського розвитку в Україні за період 2016–2021 рр. Запропоновано заходи щодо вдосконалення системи розвитку людського капіталу.

Ключові слова: *людський капітал, види людського капіталу, інвестування у людський капітал, формування людського капіталу.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток країни залежить від ефективності функціонування всіх сфер економіки, а саме – підприємств, які є дієвим механізмом перетворення ресурсів в економічний добробут. Саме тому великого значення набувають накопичення та примноження підприємствами матеріальних та нематеріальних активів, де основним інструментарієм загального управління є знання та досвід працівників. Відповідно, зростає роль людського капіталу в забезпеченні економічного розвитку не тільки підприємства, а й всієї країни, особливо в сучасних умовах її розвитку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженню сутності поняття «людський капітал» присвячені наукові розробки провідних вчених-економістів, що мають певні розбіжності щодо змістового наповнення відповідного поняття.

Вперше визначення сутності поняття «людського капіталу» досліджував Гарі

© О. Сидоров, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3923-661>

k_aem@dduvs.in.ua

Беккер, який розкриває у своїх розробках, що «людський капітал» це знання, навички, креативність і здоров'я особи» [1-2]. Зі свого боку, науковці С. Волошина, А. Скубіліна розширюють визначення сутності поняття та зазначають, що «людський капітал – соціально-економічна категорія, яка відображає сформовані внаслідок інвестицій в здоров'я, знання, вміння, навички, досвід, мотивацію, культуру та інші характеристики людини, які приносять дохід» [10, с. 216–217].

О. Полуяктова та Т. Матюк, досліджуючи людський капітал, розкривають поняття через «накопичені інвестиції в освіту і навчання людей» [14, с. 17]. Їх думку поділяють і дослідники О. Головінов, О. Грішнова, які пов'язують людський капітал з інвестиціями в людей, накопиченням ними здібностей до праці, ефективним використанням творчої діяльності суспільства та підтримання суспільного здоров'я [11-12]; Т. Альошина, Д. Козенков, які досліджують підходи до вдосконалення процесів управління розвитком кадрового потенціалу через особливості людського капіталу та його основних складових [8].

Мета статті: визначення сутності комплексної характеристики розвитку людського капіталу в сучасних умовах розвитку національної економіки.

Виклад основного матеріалу. Людський капітал має низку критеріїв, що дозволяють оцінити особливості змістового наповнення поняття, виявити ключові характеристики, визначити види та особливості формування останнього.

Ключовими характеристиками людського капіталу є вроджені здібності, стан здоров'я, рівень освіти та культури, психофізичні властивості, компетенції та навички кожного окремого індивіда.

Крім зазначених характеристик, людський капітал визначається за внутрішньою структурою, оскільки людина може бути носієм різних накопичених капіталів, здобутих в процесі життєдіяльності та розвитку.

Як зазначає в своїх дослідженнях Т. Лех, в структурі людського капіталу однією зі складових виокремлюють «індивідуальний рівень людського капіталу», що реалізується через сукупність знань, навичок, професійного досвіду та особистих якостей людини, яка формується протягом життя людини та реалізується в трудовій діяльності останньої. А, отже, розкриваючи структуру індивідуального людського капіталу, науковець виділяє основні складові: вітальний капітал, індивідуальний інтелектуальний капітал, культурно-моральний капітал, трудовий та організаційний капітал [16].

При цьому, продовжуючи розробки науковця, досліджуючи характеристику індивідуального людського капіталу, не можна не погодитися з визначеннями, що вітальний капітал є вродженою характеристикою людини, яка закладається під час народження та зберігається протягом життя. Індивідуальний інтелектуальний капітал характеризує рівень розвитку та якість інтелектуальних здобутків особистості, які формуються протягом життя та залежить від розумових здібностей людини. На відміну від індивідуального інтелектуального капіталу, культурно-моральний капітал є проявом нагромаджених інтелектуальних здібностей та моральних якостей людини, що формуються під впливом соціуму, хоча останній також є поетапним здобутком, накопиченим протягом життя.

Трудовий капітал формується в процесі трудової діяльності та характеризується кваліфікацією, виробничим навчанням, реалізується у праці кваліфікованих робітників і безпосередньо залежить від застосовуваної технології. Розвиток трудового капіталу може трансформуватися в організаційний або підприємницький капітал, за умови прояву ініціативності, ділової кмітливості, новаторського та організаторського таланту особистості, що дозволяють останній здійснювати підприємницьку діяльність або керувати бізнесом.

Варто відмітити, що в науковій літературі виділяють різні рівні розвитку людського капіталу: індивідуальний, мікро- та макроекономічний.

Як зазначає у своїх дослідженнях Т. Фонарьова: «На мікроекономічному рівні людський капітал являє собою сукупну кваліфікацію та професійні здібності всіх працівників підприємства, а також здобутки підприємства у справі ефективної організації праці і розвитку персоналу» [17, с. 943].

На думку автора, мікроекономічний рівень є сукупністю кваліфікаційних та професійних характеристик усіх працівників підприємства та рівень їх використання у діяльності підприємстві.

Макроекономічний рівень є відображенням усіх характеристик людського

капіталу на державному рівні. Макроекономічний рівень формується залежно від соціальних, демографічних, економічних та політичних факторів. Демографічні фактори характеризують через кількісні показники чисельності та структури населення. Соціальні фактори характеризують стан здоров'я населення та систему соціальної захищеності. Економічні та правові фактори впливають на розвиток людського капіталу через стимулювання економічної діяльності населення на ринку праці та забезпечення правового та фінансового захисту працівників з боку держави.

Комплексну характеристику розвитку людського капіталу за вказаними вище критеріями наведено на рис. 1.

Отже, розвиток людського капіталу є безперервним процесом створення і розвитку продуктивних здібностей людини шляхом інвестування у конкретні процеси її життєдіяльності [13, с. 549].

Тож інвестиції в людський капітал доречно класифікувати за рівнем розвитку самої людини або відповідно до набуття певного виду капіталу [15].

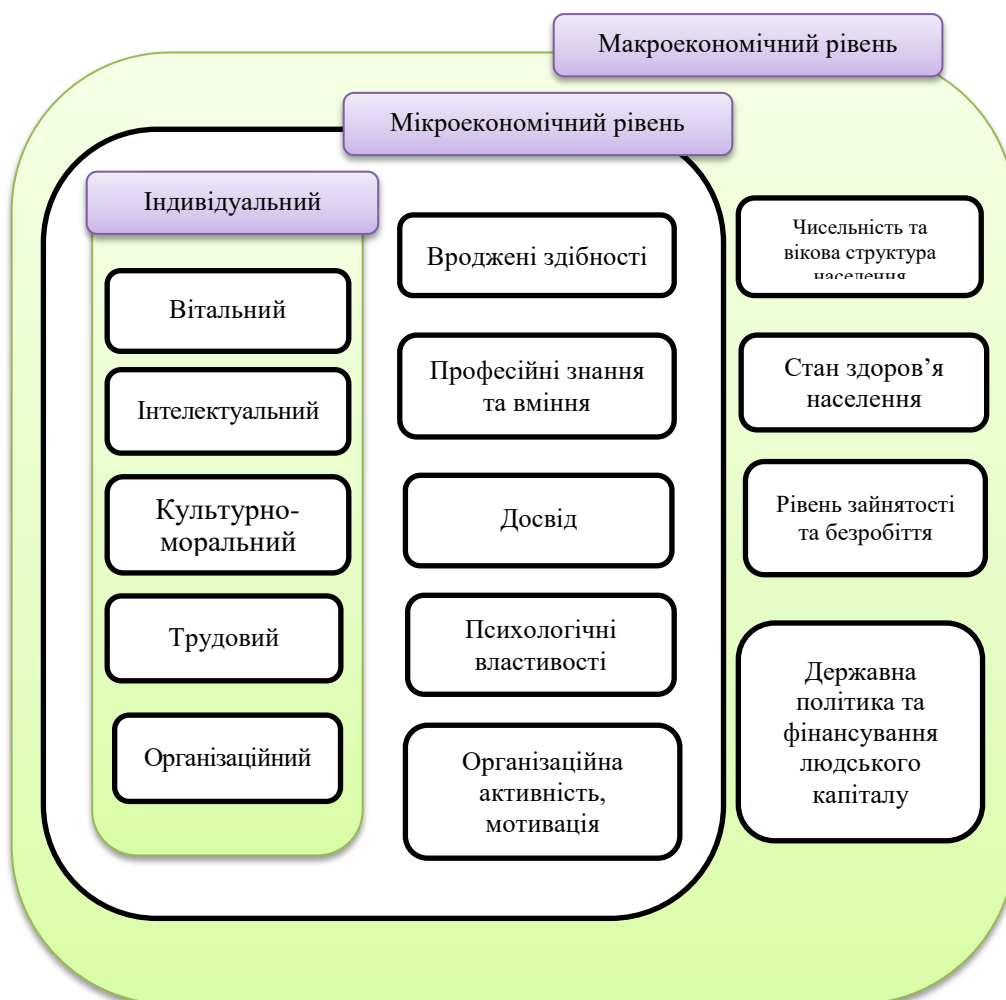

Рис. 1. Трирівнева комплексна характеристика розвитку людського капіталу
*Джерело: систематизовано автором на основі джерел [17-18]

Оскільки людина отримує від батьків певний спадковий капітал у вигляді фізичних, психічних властивостей, стану вродженого здоров'я та індивідуальних здібностей, то одним з різновидів інвестицій у людський капітал є інвестиції у вітальний капітал.

Інвестиції у вітальний капітал являють собою сукупністю витрат, понесених батьками щодо власного спадково отриманого здоров'я, а також витрат, пов'язаних з

розвитком самої людини, формуванням характеру і розвитку закладених в людині талантів, переданих під час народження.

Збереження вітального капіталу залежить від збереження стану здоров'я людини протягом життя. Тому наступним видом інвестицій є інвестиції у здоров'я, що виражаються у витратах, необхідних для збереження працездатності людини за рахунок зменшення захворюваності і збільшення продуктивного періоду життя.

Крім фізичного розвитку людини, вдосконалення та примноження вітального капіталу залежить від культурно-морального розвитку особистості. У такому разі інвестиції в культурно-моральний розвиток пов'язані з матеріальними та нематеріальними витратами (фінансовими, розумовими, часовими тощо), призначеними для духовного та морального збагачення людини.

Інвестиції у трудовий капітал є, на нашу думку, найтривалішою інвестицією, оскільки трудовий капітал людини формується протягом всього життя.

Отже, інвестиції у трудовий капітал – це сукупні матеріальні та нематеріальні витрати, що спрямовані на формування інтелектуальної складової людського капіталу, поліпшення якісного та кількісного рівня населення, стимулювання трудової діяльності за допомогою витрат на мотивацію працівників до трудової активності та розвитку.

Розвиток особистості пов'язаний не тільки з трудовою діяльністю людини, в також залежить від інтелектуального розвитку, як способу накопичення знань, інформації, досвіду та компетенцій. Останнім часом розвиток інтелектуального капіталу набуває все більшої актуальності, оскільки талановиті висококваліфіковані працівники займають вищі позиції в ієрархії трудової активності та отримують вищі доходи.

Отже, інвестиції в інтелектуальний капітал – це сукупні матеріальні та нематеріальні витрати, що призначені для пошуку, отримання та систематизації необхідної інформації, навчання та отримання досвіду, а також для аналізу та перетворення здобутого досвіду та інформації у знання.

Подальший розвиток особистості пов'язаний із стимулюванням продуктивності, підприємницького та управлінського капіталу людини. У науковій літературі відповідний вид капіталу називається організаційно-підприємницький капітал.

Інвестиції в організаційний капітал – це витрати, пов'язані з розвитком економічного мислення, підприємницьких здібностей та навичок за допомогою відвідування тренінгів, семінарів та курсів для підвищення організаційного рівня людини.

Розвиток людського капіталу на рівні держави (мікро-макроекономічний рівень) є результатом інвестування в людину, її здоров'я, освіти, якості життя. Відповідно, низький рівень фінансування в людський розвиток викликає сповільнення економічного розвитку держави. Необхідно зазначити, що державне фінансування проєктів і програм створення та розвитку людського капіталу є запорукою отримання прибутків у майбутньому, а також базисом соціального, економічного та культурного розвитку країни.

Необхідно зазначити, що видатки держави є основним джерелом інвестицій у людський капітал, тому необхідно проаналізувати обсяги фінансування розвитку людського капіталу за основними сферами фінансування, а саме видатки на охорону здоров'я, освіту, духовний та фізичний розвиток, а також соціальний захист, як основних сфер розвитку людського капіталу України (рис. 2).

Основними тенденціями останніх років є зростання обсягів видатків з державного бюджету України на фінансування розвитку людського капіталу. Обсяги видатків на охорону здоров'я у 2017–2021 рр. збільшилися на 101 729,4 млн грн.

Фінансування сфери духовного та фізичного розвитку населення зросло у 2021 р. на 19016,10 млн грн порівняно з 2017 р. Значно зросло фінансування освіти протягом останніх п'яти років, а саме на 135002,1 млн грн. Якщо у 2017 р. видатки бюджету становили 177915,8 млн грн, то у 2021 р. відповідний показник становив 312917,9 млн грн, тобто збільшення показника відбулося майже вдвічі. Зросли видатки бюджетів і на соціальний захист населення. Відповідний показник зріс на 81584, млн грн.

Наступним важливим показником рівня розвитку людського капіталу є міжнародний індекс людського розвитку. Відповідний індекс є комплексним показником, який дозволяє виміряти та оцінити рівень здоров'я, освіти та життя населення країни та оцінити майбутній обсяг людського ресурсу. Показник дозволяє прогнозувати здобутки майбутніх поколінь, а саме розрахувати розвиток та накопичення новонароджених дітей через 18 років, з урахуванням ризиків, пов'язаних із недоліками системи охорони здоров'я і освіти країни місця проживання останніх.

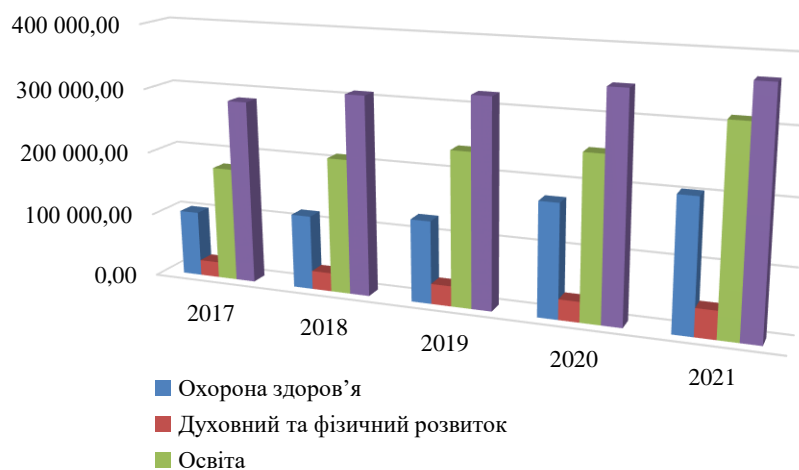

Рис. 2. Видатки державного бюджету України на розвиток людського капіталу у 2017–2021 рр., млн грн

*Джерело: систематизовано автором на основі [9]

Динаміку індексу людського розвитку в Україні в 2016–2021 рр. наведено на рис. 3.

Аналіз показників розвитку людського капіталу України має середнє значення в рейтингу країн світу. Позитивним явищем є поступове збільшення показника на 0,025, який починаючи з 2020 р. почав дещо знижуватись, що спричинено пандемією COVID-19. Позитивною тенденцією розвитку людського капіталу країни є зростаючі інвестиції в його розвиток.

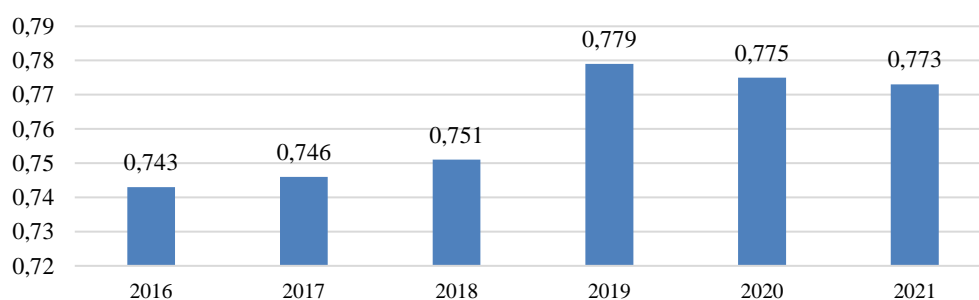

Рис. 3. Індекс людського розвитку в Україні за період 2016–2021 рр.

*Джерело: систематизовано автором на основі [3–7]

Висновки. З огляду на мету та виконані дослідження необхідно зазначити, що під людським капіталом доречно розуміти сукупність здібностей, психофізичних властивостей, професійних, творчих навичок людини, що визначаються діяльністю останньої, потребують стабільних інвестицій та безперервного розвитку.

Результати виконаного аналізу показали об'єктивну необхідність щодо розробки дієвих заходів щодо формування основних компонентів людського капіталу з боку держави на мікро- та макроекономічному рівнях. Як заходи щодо вдосконалення системи розвитку доречно запропонувати:

- уточнення орієнтирів розвитку людського капіталу країни з урахуванням ключових показників формування людського капіталу;
- вдосконалення програми розвитку людського капіталу з урахуванням на загальнодержавному та регіональному рівнях розвитку;
- розробка програми державної підтримки бізнесу в підготовці фахівців потрібного профілю з урахуванням майбутніх потреб ринку праці;
- збільшення державного фінансування на охорону здоров'я, фізичний та психологічний розвиток, освіту та соціальний захист як ключові елементи людського капіталу;
- забезпечення державної підтримки підприємств, як базису використання людського капіталу, який сприяє зменшенню трудової міграції за кордон.

Перспективами подальших наукових досліджень може бути аналізування стану розвитку та державного регулювання людського капіталу в національній економіці, зважаючи на стан розвитку та регулювання ринку праці.

Список використаних джерел

1. Becker G. S. Investment in Human Capital. *The Journal of Political Economy*. 1962. P. 14–27.
2. Becker G. S. The age of human capital. Education in the Twenty-First Century. 2002. P. 3–8.
3. Human Development Report 2021. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22pdf_1.pdf.
4. Human Development Report 2016. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents//2016humandevlopmentreportpdf.pdf>.
5. Human Development Report 2018. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents//2018humandevlopmentstatisticalupdatepdf.pdf>.
6. Human Development Report 2019. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr2019pdf.pdf>.
7. Human Development Report 2020. URL: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf>.
8. Kozenkov D. Ye., Aloshyna T. V. Process of personnel potential formation on the basis of reengineering. *Scientific Bulletin of National Mining University*. 2015. Is. 4. P.142–146.
9. Вебсайт Фінансовий портал Міністерства фінансів України. URL : <http://index.minfin.com.ua/>.
10. Волошина С. В., Скубіліна А. В. Понятійний базис категорії «людський капітал». *Інтелект XXI*. 2016. (6). С. 209–218.
11. Головінов О. М. Людський капітал у системі виробничих відносин : монограф. Донецьк : ДонДУЕТ, 2004. 161 с.
12. Грішнова О. А. Людський, інтелектуальний і соціальний капітал України: сутність взаємозв'язок, оцінка, напрями розвитку. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 34–40.
13. Лисак В. Ю., Семендяк В. М. Розвиток людського капіталу: суть, проблеми та перспективи. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 21. С. 548–552.
14. Полуяктова О. В., Матюк Т. В. Людський капітал як чинник інституційної економіки. *Економічна теорія та історія економічної думки*. 2020. Вип. 39. С.15–18. URL : <https://doi.org/10.32843/infrastruct39-3>.
15. Сахненко О. І. Основні види інвестицій в людський капітал. *Ефективна економіка*. 2015. № 10. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5223>.
16. Лех Т. А., Концепція формування та відтворення людського капіталу. *Ефективна економіка*. 2012. Вип. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=925>.
17. Фонарьова Т. А. Людський капітал як економічний, культурний і соціальний феномен. *Економіка і суспільство*. Мукачівський державний університет. 2017. Вип. 9. С. 940–946.

Надійшла до редакції 05.12.2022

References

1. Becker, G. S. (1962) Investment in Human Capital. *The Journal of Political Economy*, pp. 14–27.
2. Becker G. S. (2002) The age of human capital. Education in the Twenty-First Century, pp. 3–8.
3. Human Development Report 2021. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22pdf_1.pdf.
4. Human Development Report 2016. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents//2016humandevlopmentreportpdf.pdf>.
5. Human Development Report 2018. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents//2018humandevlopmentstatisticalupdatepdf.pdf>.
6. Human Development Report 2019. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr2019pdf.pdf>.
7. Human Development Report 2020. URL: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf>.
8. Kozenkov, D. Ye., Aloshyna, T. V. (2015) Process of personnel potential formation on the basis of reengineering. *Scientific Bulletin of National Mining University*. Is. 4, pp.142–146.
9. Vebsait Finansovyi portal Ministerstva finansiv Ukrainy [Website Financial portal of the Ministry of Finance of Ukraine]. URL : <http://index.minfin.com.ua> [in Ukr.].
10. Voloshyna, S. V., Skubilina, A. V. (2016) Poniatiyni bazys katehorii «liudskiy kapital» [Conceptual basis of the "human capital" category]. *Intelekt KhKhI*. No(6), pp. 209–218. [in Ukr.].
11. Holovinov, O. M. (2004) Liudskiy kapital u systemi vyrobnychikh vidnosyn [Human capital in the industrial relations system] : monohraf. Donetsk : Don DUET, 161 p. [in Ukr.].

12. Hrishnova, O. A. (2014) Liudskiy, intelektualnyi i sotsialnyi kapital Ukrainy: sutnist vzaiemozv'язok, otsinka, napriamy rozvytku [Human, intellectual and social capital of Ukraine: the essence of relationships, assessment, directions of development]. *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriya ta praktyka*, № 1, pp. 34–40 [in Ukr.].

13. Lysak, V. Yu., Semendiak V. M. (2018) Rozvytok liudskoho kapitalu: sut, problemy ta perspektyvy [Development of human capital: essence, problems and prospects]. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky*. Vyp. 21, pp. 548–552. [in Ukr.].

14. Poluiaktova, O. V., Matiuk, T. V. (2020) Liudskiy kapital yak chynnyk instytutsiinoi ekonomiky [Human capital as a factor of institutional economy]. *Ekonomichna teoriia ta istoriia ekonomichnoi dumky*. Vyp. 39, pp.15–18. URL : <https://doi.org/10.32843/infrastruct39-3>. [in Ukr.].

15. Sakhnenko, O. I. (2015) Osnovni vydy investytsii v liudskiy kapital [The main types of investment in human capital]. *Efektivna ekonomika*. № 10. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5223>. [in Ukr.].

16. Liekh T. A. (2012) Kontseptsiiia formuvannia ta vidtvorennia liudskoho kapitalu [The concept of formation and reproduction of human capital]. *Efektivna ekonomika*. Is. № 2. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=925>. [in Ukr.].

17. Fonarova, T. A. (2017) Liudskiy kapital yak ekonomichnyi, kulturnyi i sotsialnyi fenomen [Human capital as an economic, cultural and social phenomenon]. *Ekonomika i suspilstvo*. Mukachivskiy derzhavnyi universytet. Is. 9, pp. 940–946. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Sydorov. Features of human capital in the current development conditions of Ukraine. The article examines the essence of a comprehensive assessment of the development of human capital in modern conditions of the development of the national economy. The peculiarities of the individual level of human capital have been revealed. The peculiarities of investing in social, labor, intellectual and organizational capital have been considered. The macro- and microeconomic level of human capital has been studied.

The author has proposed to study human capital according to the three-level characteristic of development at the individual, microeconomic, and macroeconomic levels. An analysis of the expenditures of the state budget of Ukraine (as the main source of investment in human capital) for the development of human capital for the period 2016–2021 has been carried out. The Index of Human Development in Ukraine for the period 2016–2021 was analyzed. The author has proposed measures to improve the system of human capital development, as follows: clarification of guidelines for the development of the country's human capital, taking into account the key indicators of the formation of human capital; improvement of the human capital development program taking into account development at the national and regional levels; development of a program of state business support in the training of specialists of the required profile, taking into account the future needs of the labor market; increasing state funding for health care, physical and psychological development, education and social protection as key elements of human capital; provision of state support for enterprises as a basis for the use of human capital, which contributes to the reduction of labor migration abroad.

Keywords: *human capital, types of human capital, investment in human capital, formation of human capital.*

Тетяна КУЛИК[©]
кандидат історичних
наук, старший
науковий
співробітник
(Національний
університет
«Дніпровська
політехніка»,
м. Дніпро, Україна)

Денис ПРОШИН[©]
кандидат історичних
наук, доцент
(Дніпропетровський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

СТРАТЕГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ НАТО 2022: ПРІОРИТЕТИ, СПРОМОЖНІСТЬ ТА РЕАЛЬНІСТЬ В УМОВАХ СТРАТЕГІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

У статті досліджується Стратегічна концепція 2022 НАТО в контексті актуальних для НАТО характеристик викликів, ризиків та загроз, спричинених радикальними змінами міжнародного безпекового середовища, їх та наслідки та заходи щодо забезпечення безпеки Альянсу. Проаналізовано трансформаційний вплив стратегічної конкуренції на ширше середовище безпеки Альянсу. Розглянуті цілі, дії та можливості стратегічних конкурентів, а також додаткові сили та змінні, які впливають на її загальну структуру. Висвітлені способи реагування НАТО, сформовані у трьох основоположних завданнях НАТО, спрямованих на забезпечення колективної оборони на основі «підходу на 360 градусів». Зроблено висновки щодо проблематичних питань, дієвості та спроможності досягнення цілей, визначених в Стратегічній концепції як політичному керівництві високого рівня та їх залежності від здатності членів Альянсу передбачати події та готуватися до них, а не просто реагувати.

Ключові слова: Стратегічна концепція НАТО, загрози, стратегічне безпекове середовище, стратегічна конкуренція, стримування та оборона, кризовий менеджмент, кооперативна безпека.

Постановка проблеми. Стратегічна концепція НАТО 2022 – політичний документ НАТО найвищого рівня – прийнята та затверджена Північноатлантичним Альянсом під час саміту в Мадриді, «в критичний для безпеки і міжнародного миру і стабільності час, коли війна повернулася на європейський континент» [14; п.1]. Однак, вона значною мірою базується на попередньо узгоджених позиціях та формулюваннях Лондонської декларації 2019 року [8] та Брюссельської декларації 2021 року [3] та є достатньо гнучкою, щоб витримати випробування часом.

Кожна з останніх чотирьох публічних Стратегічних концепцій НАТО (або концепцій post-Cold War) мала подібну структуру: актуальне визначення середовища безпеки, яке постає перед Альянсом; чітке формулювання загроз та викликів безпеці й методи НАТО їх запобігання та подолання; основні політичні та військові завдання, які Альянс має виконати; напрямки, форми та ресурси для реалізації Стратегії – у відповідності до основних принципів та цінностей НАТО, на основі консенсусу та спрямовані у майбутнє.

Протягом свого існування НАТО приділяла визначну увагу формулюванню та особливо узгодженню кожної стратегії. Це завжди було достатньо складно, з огляду на необхідність враховувати позиції всіх країн-членів й формуватися на основі консенсусу. Останнім же часом, це вкрай важко, оскільки стратегія повинна постійно пристосовуватись до непередбачуваних й мінливих обставин і зважати на ресурси, потрібні для досягнення визначених цілей. Стратегічна концепція є публічним обличчям

© Т. Кулик, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4422-7533>
ceid.ukr@gmail.com

© Д. Прошин, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7874-470X>
denis.v.proshin@gmail.com

НАТО в світі та досягнення консенсусу між членами Альянсу, оскільки містить головні заяви про призначення і мету Альянсу, які є спільними для всіх держав-членів. Концепції також доповнюються непрозорими, засекреченими, а також оперативними й актуальними документами як то: Військова стратегія 2019 [10], Концепція стримування і оборони євроатлантичного регіону 2020, Основоволожна концепція ведення бойових дій 2020 [5]; План дій щодо зміни клімату 2021 [11], План дій щодо Жінок, миру і безпеки [1], Зобов'язання щодо посилення стійкості 2021 [19], Комплексна політика з кібероборони 2022 [4], Всеосяжна політика НАТО в космічному просторі 2022 року [14].

Водночас сформована в Стратегічній концепції позиція НАТО є певним елементом стратегії стримування, покликаним донести до широкої аудиторії рішучість «захищати кожний дюйм території Альянсу, зберігати суверенітет і територіальну цілісність усіх держав – членів НАТО і перемогти будь-якого агресора» [9; п.20].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідження цієї тематики ґрунтується на вивченні й аналізі джерел, наукових та експертних оцінок. Отже, джерельна база дослідження складається з офіційних документів НАТО: Стратегічних концепцій НАТО 1952 [23], 1991 р. [21], 1999 р. [22], 2010 р. [2], 2022 р. [9]; декларацій і рішень, прийнятих на самітах і міністерських сесіях Північноатлантичної Ради [3, 8, 15]; концепцій, угод та доктринальних документів, запроваджених Альянсом [1, 4, 5, 6, 10, 11, 14, 19, 24]; виступів високопосадовців [17]. Також використано матеріали офіційних сайтів НАТО та її структур [8], прес-релізи важливих подій і новин Організації.

Тема, що досліджується, висвітлюється в роботах експертів зі стратегії Центру Скоукрофта (Scowcroft Center), які проаналізували нову Стратегічну концепцію НАТО на основі п'яти критеріїв [16], фахівців відділу досліджень Оборонного коледжу НАТО, які визначають трансформаційний вплив стратегічної конкуренції на ширше середовище безпеки Альянсу [18; 20]; а також вчених та дослідників з п'яти різних країн як то: П. Келлер, С. Слоан, Б. Тертрейс, М. Веббер, М. Заборовскі, Т. Гарді, які представили свої власні погляди на Стратегічну концепцію і як вона готує Альянс до адаптації протягом наступного десятиліття [13].

Метою статті є дослідження та аналіз Стратегічної концепції 2022 НАТО в контексті актуальних для НАТО характеристик викликів, ризиків та загроз, спричинених радикальними змінами міжнародного безпекового середовища, їх та наслідки та заходи щодо забезпечення безпеки Альянсу.

Виклад основного матеріалу. Нова Стратегічна концепція НАТО 2022 відрізняється від попередніх концепцій відпочатково констатує, що «на євроатлантичному просторі нині немає миру» й що більше «неможливо применшувати вірогідність нападу, здатного порушити суверенітет і територіальну цілісність держав – членів Альянсу» [9, п. 6].

Визначення майбутніх проблем та розуміння ширших наслідків, їх коректне, своєчасне (а краще прелімінарне) виявлення яких, тобто забезпечення належного рівня стратегічної обізнаності (strategic awareness), становить критичну важливість, оскільки забезпечення колективної безпеки НАТО неминуче ускладнюватиметься, політична згуртованість між членами Альянсу стане більш складною, коли світ стає більш конкурентним.

Про значне підсилення рівня загроз, які вже давно існують в міжнародному безпековому середовищі й зафіксовані Північноатлантичним союзом в новій Стратегічній концепції свідчить контент-аналіз публічних стратегічних концепцій НАТО. Хоча, у зустрічах згадування, що «вона зберігає ту саму ієрархію загроз, викладену у засекреченій Військовій стратегії 2019 року: на першому місці – росія, на другому – тероризм» [13, 27].

Наприкінці холодної війни члени НАТО поступово виключили загрози зі своїх офіційних документів. У першій Стратегічній концепції після холодної війни 1991 року стверджувалося, що НАТО залишатиметься актуальною з огляду на «ризик та виклики», з якими все ще стикаються члени Альянсу, ретельно уникаючи використання слова «загрози». Контент-аналіз тексту Стратегічних концепцій 1991, 1999, 2010 та 2022 років щодо використання слова «загроза» свідчить про збільшення з 1999 року вдвічі. «Загрози» з'являлись 9 разів в текстах Стратегічних концепцій 1991 та 1999 років [22, 21], більшість з яких були посиланнями на те, що минулі загрози зникли. Стратегічна

концепція «Активне залучення, сучасна оборона» 2010 року відображала зростаюче занепокоєння, посиляючись на «загрозу» 20 разів [2], хоча використовувала термін «загроза» щодо росії лише для того, щоб проголосити, що НАТО її не становить [2, п. 33]. Через 4 роки після прийняття Стратегічна концепція 2010 року втратила актуальність через значні зміни, які трансформували для НАТО значення загроз. У Декларації саміту НАТО в Уельсі 2014 року термін «загроза» згадувався 54 рази [24]. Більшість випадків стосувалися тероризму та пов'язаних з ним тем, проте вже було зроблено кілька прямих і непрямих посилань на загрози з боку росії [24, пп. 5, 16-18, 21, 23, 24, 62 тощо]. Кількість згадувань про наявність загроз збільшується вдвічі з кожним новим прийнятим документом, що свідчить про зростання по експоненте рівня загроз для організації.

Нова Стратегічна концепція 2022 визначає, що загрози, які постали перед Альянсом «мають глобальний характер і є взаємопов'язаними» [9; п.6]. Загальне середовище безпеки [9; пп.6-19] визначають такі чинники як «стратегічна конкуренція (strategic competition), повсюдна нестабільність (pervasive instability) і періодичні потрясіння (recurrent shocks) [9; п.6].

Концепція стратегічної конкуренції (strategic competition), розроблена професором Гарвардської школи бізнесу М. Портером, передбачає, що загроза виникає з появою декількох акторів-конкурентів рівних за спроможністю та силою. Конкуренти відрізняються з точки зору ресурсів і можливостей, цінностей і культури, а також інститутів і процесів. Ці відмінності формують спосіб визначення стратегічної конкуренції: переможці повинні використовувати свої конкурентні переваги, водночас користуючись стратегічними недоліками своїх супротивників (і навпаки) [20; 11].

Стратегічна конкуренція визначається цілями, діями та можливостями конкурентів.

Дії стратегічних конкурентів Альянсу окреслені в Концепції як такі, що намагаються використати на свою користь відкритість, взаємопов'язаність і діджиталізацію суспільств країн-членів; втручаються у демократичні процеси й установи країн і зазіхають на безпеку громадян за допомогою гібридної тактики, яку використовують як напряму, так і через посередників; здійснюють зловмисну діяльність у кіберпросторі і космосі; поширюють дезінформацію, інструменталізують міграцію; маніпулюють енергоресурсами і вдаються до економічного тиску; навмисно намагаються підірвати багатосторонні норми та інституції і поширити авторитарні моделі правління [9; п. 7], дестабілізують ситуацію та здійснюють силовий вплив [9, п. 11].

Стратегічні конкуренти з їхніми цілями й можливостями розглядаються в Концепції як прямі наявні, так і потенційні (виклики, ризики) й опосередковані загрози.

Росія є найбільш значною і прямою загрозою, цілями якої є встановлення сфер впливу і прямий контроль за допомогою примусу, саботажу, агресії та анексії; підлив, заснований на правилах міжнародного порядку; тиск погрозами застосування ядерної зброї; дестабілізація ситуації у сусідніх з Альянсом державах на сході і півдні; використання Крайньої Півночі як зони недопущення/заборони доступу (A2/AD anti-access and area denial) [9, п.8].

Державні та недержавні суб'єкти, в яких є можливість застосування проти НАТО радіологічних, хімічних, бактеріологічних та ядерних матеріалів і зброї, ворожими серед яких названі Іран і Північна Корея, які «продовжують розвивати ядерні і ракетні програми»; «Сирія, Північна Корея і росія, а також недержавні суб'єкти, що застосували хімічну зброю»; Китайська Народна Республіка (КНР), яка «швидко нарощує свій ядерний арсенал і розробляє дедалі досконаліші системи доставки ядерної зброї, при цьому без підвищення прозорості або сумлінної участі в механізмах контролю над озброєннями або зменшення ризиків» [9, п. 18].

Стратегічна конкуренція характеризується й більш глибокими силами та змінними, які впливають на її загальну структуру. У проведеному Відділом досліджень Оборонного коледжу НАТО аналітичному дослідженні [20] зроблено висновки про трансформаційний вплив стратегічної конкуренції на ширше середовище безпеки Альянсу. Виділяють 3 основних тенденції: піднесення Китаю, технологічне прискорення та зміни клімату та два нещодавніх екзогенних «потрясіння» (shocks): пандемію Covid-19 і війну росії проти України, які матимуть значні наслідки для міжнародних справ і для НАТО. Вибір тенденцій ґрунтується на складових як то: 1) давно визначені

актуальність та важливість на рівні НАТО; 2) відносна незалежність від політичних рішень урядів, у тому числі членів Альянсу та конкурентів НАТО, що впливатиме на міжнародну систему, міжнародну безпеку та НАТО, незалежно від їх дій 3) відповідність найважливішим трансформаціям нашого часу щодо глобалізації. В свою чергу, пандемія COVID-19 виявила, що військова готовність й логістичне забезпечення можуть бути раптово вражені невійськовими загрозами; «війна Росії проти України посилює потреби Альянсу у стримуванні та обороні, особливо щодо таких потенціалів як інтегрована протиповітряна та протиракетна оборона» [20].

Крім того, в Альянсі зникли сумніви, що російська агресія не обмежується Україною, вона «спрямована проти їхніх відкритих суспільств, їхнього способу життя, самої ідеї вільної Європи» [13, с. 34]

Війна росії проти України розпочалась в гібридному її прояві задовго до 2014 р, коли був безпосередньо здійснений збройний напад. Певну роль "заспокоєння" й надання можливості "нічого не робити" для НАТО окрім "обурення діями росії та декларативної підтримки Україні зіграли Мінські домовленості. І хоча збройний напад 2014 р. не зрівняти з ескалацією війни у 2022 році, для України втрата незалежності й територіальної цілісності через військові дії росії та численні людські жертви й втрати були фактом з 2014 р. У 2022 р. потужна ескалація воєнних дій з боку росії в Стратегічній концепції нарешті названа на ім'я – «жорстоке і незаконне вторгнення росії, неодноразові порушення нею міжнародного гуманітарного права, жахаючі військові напади і звірства», а росія – «найбільш значною і прямою загрозою безпеці держав – членів Альянсу та миру і стабільності в євроатлантичному регіоні» [9, п. 8].

Українська нескорена й неймовірна відсіч нарешті переконали міжнародну спільноту, що Україна буде стояти до перемоги, а з росією не можна мати партнерські відносини, сподіваючись, що вона поступово стане демократичною країною в західному варіанті й розділить цінності НАТО. Певна група країн-членів НАТО (Польща, країни Балтії, Румунія та, певною мірою, Норвегія) завжди бачили реальність у відносинах з росією, «в жодній з цих держав не просочилася політика НАТО на зближення з росією, яка була до 2014 року; вони ніколи не переставали розглядати росію як потенційну загрозу, і з огляду на російсько-українську війну 2014 року, а тепер і війну 2022 року, їхній аналіз лише підтвердився» [18, с. 3].

Всі намагання НАТО після холодної війни знешкодити загрозу, якою є і завжди була росія, шляхом "діалогу" та "особливого партнерства", залучаючи її до співпраці щодо взаємних проблем безпеки, забезпечивши офіційну основу для розвитку двосторонніх відносин через Основоположний акт НАТО – росія від 1997 р., надаючи їй унікальний формат партнерства в рамках Постійної спільної ради НАТО – росія [6] (на відміну від інших партнерів за формулою "n+1") були марні. Більше того, "реагування через обурення" після нападу на Грузію 2008 р., Україну 2014 р., підштовхували росію на вимоги від НАТО «повернути годинник назад до 1997 р.» [7], припинити розширення Альянсу тощо, й надавали росії ще більше впевненості у безкарності, а не "повертали" її до конструктивного співробітництва з Альянсом.

І навіть тепер, коли нарешті НАТО вже не змогла не визнати природу загрози, коли росія «намагається встановити сфери впливу і прямий контроль за допомогою примусу, саботажу, агресії та анексії [9; п.8], а НАТО не може "применшувати вірогідність нападу, здатного порушити суверенітет і територіальну цілісність держав – членів Альянсу" Основоположний акт НАТО – росія не визнаний не дійсним. Все на що спроміглися члени Альянсу, це на заяву, що НАТО «не може розглядати її як партнера Альянсу», проте «готові і надалі тримати відкритими канали зв'язку... з метою контролю і зменшення ризиків, запобігання ескалації і підвищення прозорості...». Зміни можливі за умови «її відмова від агресивної поведінки і забезпечення цілковитого дотримання норм міжнародного права» [9, п. 9]

Проте, безпекове середовище все ще представляє ширші виклики, ніж лише росія. Тому акцент на агресії росії проти України збалансований іншими викликами та ризиками, з якими стикається НАТО, та оцінкою їхнього впливу на Альянс

Стратегічна концепція також визначає тероризм як «найбільшу пряму асиметричну загрозу» у всіх його формах і проявах. Питання тероризму розглядається двічі як загроза [9, п. 10] й щодо розбудови потенціалу у сфері боротьби з тероризмом і реагування на спільні виклики [9, п. 38] в розділі «Запобігання та врегулювання

криз». Тероризм є ключовою загрозою для Альянсу, але не настільки, щоб формувати реакцію та відповідь, яких вимагає російська агресія. Тим більше, що члени Альянсу розходяться в оцінках терористичної загрози, а також щодо заходів, яких НАТО має вживати у відповідь.

Одним із найпомітніших нововведень у Стратегічній концепції є визначення Китаю, як держави «цілі й силова політика [якої] кидають виклик інтересам, безпеці і цінностям [НАТО]» [9, п.13]. Те, що в Концепції прямо не вживається слово «загроза» в обговоренні викликів з боку Китаю не применшує значення, оскільки ризики та виклики з точки зору безпекової термінології є стають загрозою за умови переходу межі від потенційності до реальності. Тож, Китай визначається як стратегічний конкурент, що «застосовує широкий спектр політичних, економічних і військових засобів з метою збільшення своєї глобальної присутності і поширення зони впливу, при цьому не розголошуючи свої стратегії, наміри і плани нарощування військової сили» [9, п. 13].

Об'єднання стратегічних конкурентів Китаю та Росії через поглиблення стратегічного партнерства на основі однієї зловмисної мети – «ослабити заснований на правилах міжнародний порядок», що суперечить цінностям та інтересам НАТО [9; п.14] створило загрозу, яку тепер, принаймні риторично, визнає НАТО спільною для всіх країн-членів, є показовим елементом стратегії стримування та свідчить про зміну політики Альянсу. Однак це не означає зміну географічного фокусу НАТО й не може поширюватись на Індо-Тихоокеанський регіон, що суперечило б Вашингтонському Договору. В Стратегічній концепції також не вказується прямо, як НАТО може або повинна відповісти на цей зростаючий виклик. У ньому згадується підвищення «спільної обізнаності», підвищення «стійкості та готовності» та захист від «силової тактики КНР і намагань посягти розбрат усередині Альянсу» [9, п. 14], але нічого не пропонується щодо контрзаходів, артикуляції військових та інших інструментів, тому що це є скоріше сферою Воєнної стратегії.

В той же час в Стратегічній концепції припускається можливість діалогу та проголошується «відкритість конструктивним контактам з КНР... для досягнення взаємної прозорості». Концепція обмежує ці можливості необхідністю «відстоювати спільні цінності й заснований на правилах міжнародний порядок» [9; п.14]. Включення до цього переліку свободи судноплавства може означати, що країни-члени також розглядають роль Альянсу за межами євроатлантичного регіону, оскільки свобода судноплавства пов'язана з Китаєм знаходиться під загрозою в інших регіонах, окрім Середземного моря та Північної Атлантики.

У своєму дослідженні віце-президент Федеральної академії безпекової політики Німеччини П. Келлер висуває думку, що союзники рішуче не визначилися, що робити з Китаєм; не погоджуються щодо значення його підйому; щодо правильного балансу між співпрацею, конкуренцією та стримуванням; а також про те, чи є НАТО правильною організацією для цієї дискусії – включно з тим, чи опікується вона в першу чергу військовою безпекою на європейському континенті чи має відігравати свою роль у глобальній стратегічній конкуренції й, що незважаючи на певний прогрес, більшість європейців ще мають пройти шлях до визнання ідеологічної та політичної загрози, яку представляє Китай [13, с. 38].

Визначення ризиків, викликів та загроз для окреслення сучасного та на певний період часу майбутнього стратегічного середовища безпеки формує способи щодо реагування НАТО та їх подолання, сформовані у трьох основних завданнях.

Не дивлячись на те, що у п.4 стверджується, що «НАТО *продовжуватиме* виконувати три основоположних завдання», у порівнянні зі Стратегічною концепцією 2010 р. вони зазнали змін.

Пріоритетним завданням визначено «стримування та оборону» (Deterrence and Defence) на відміну від «колективної оборони» у Стратегічній концепції 2010 р. [2, п. 4]. Друге завдання кризовий менеджмент (Crisis Management) доповнено й тепер формулюється як запобігання на управління кризами (Crisis Prevention and Management), чим акцентовано увагу на необхідності не тільки управління кризами, але й превентивні заходи щодо попередження їх виникнення. І тільки «кооперативна безпека» (Cooperative Security) або як її ще називають в країномовних текстах «безпека через партнерство» зберегла свою назву, проте суттєво змінивши зміст. Колективна оборона – основний принцип НАТО залишається непохитним й гарантується на основі «підходу на 360 градусів», але тепер основні завдання йому підпорядковані «є взаємодоповнюючими і

слугують забезпеченню колективної оборони і безпеки усіх союзників по НАТО» [9; п. 4]

Акцент на стримуванні та обороні відображає трансформацію бачення НАТО, спричинену війною росії проти України й певне повернення до позиції стримування відповідно своєму початковому мандату. Це звісно не означає «повернення» до стримування часів холодної війни, хоча формулювання нової Стратегічної концепції окреслюють коло завдань, яке вже мало місце в документі М.С. 3/5 «Стратегічна концепція оборони зони Північноатлантичного Договору» 1952 року [22]: зміни в міжнародному положенні в зв'язку з Корейською війною, які спричинили зміни в існуючих концепціях військової стратегії; розширення зони відповідальності НАТО в зв'язку зі вступом Греції і Туреччини й ремілітаризацією Західної Німеччини; зміни в "політичній розстановці сил", оскільки вже не викликало сумніву, що в коаліцію з СРСР увійде Китай; основні зусилля в "попереджувачому періоді" повинні були бути направлені на розвідувальні операції і отримання розвіданих про передбачуваний напад на країни НАТО в зв'язку з тим, що на мобілізацію і розгортання сил прикриття знадобиться багато часу; забезпечити сили, які завдають головного удару в рамках початкового наступу, і які матимуть "найбільшу зупиняючу потужність" згідно з концепцією передових рубежів (forward strategy) [25; 121-123].

Якщо замінити Корейську війну на війну росії проти України, Грецію та Туреччину на Фінляндію та Швецію, розвідувальні операції на стратегічну обізнаність, концепцію передових рубежів на Посилену передову присутність можна зробити висновок про схожість принаймні таких позицій стримування як необхідність пом'якшити військову перенапруженість США за допомогою збільшення європейських можливостей, наявність російського агресора в Європі та китайського регіонально-стратегічного конкурента, потребу у наявності передових сил підвищеної бойової готовності.

Відповідно до визначення НАТО «Стимування - переконання потенційного агресора в тому, що наслідки примусу чи збройного конфлікту переважають потенційні вигоди. Це вимагає підтримки надійного військового потенціалу та стратегії з чіткою політичною волею діяти» [12; 42]. Тож, пункти Концепції щодо стримування та оборони (пп. 20-34) в основному відповідають цьому визначенню.

Поняття «передова оборона» прямо не включено до Концепції, але Альянс зобов'язується «забезпечити стримування і передову оборону із застосуванням потужних, стаціонарних і боездатних збройних сил в усіх галузях військових операцій» [9; п. 21]. Спираючись на попередньо узгоджені формулювання, у тексті повторюється, що «фундаментальною метою ядерного потенціалу НАТО є збереження миру, запобігання примусу та стримування агресії» [9; п. 28]. Також знову підтверджується центральна роль Сполучених Штатів у ядерній політиці НАТО, в той же час присутні традиційні згадки про британські та французькі компоненти [9; п. 29]. Включено поняття інтеграції та злагодженості «спроможностей і заходів в усіх галузях і з усього спектра конфліктів, водночас стверджуючи відокремлену і унікальну роль ядерного стримування [9; п. 30]. Концепція також наголошує, що Альянс запроваджуватиме «усі складові процесу зменшення стратегічного ризику, включно із заходами зі зміцнення довіри і передбачуваності шляхом ведення діалогу, підвищення розуміння, а також створення ефективних механізмів запобігання і врегулювання криз [9; п. 30] таким чином поєднуючи три основні завдання однією спільною метою.

Розділ, присвячений Запобіганню на управлінню кризами (пп. 35-39) доносить чітке повідомлення про додаткову цінність НАТО в цих сферах. Проте, зміна акценту з «криз та конфліктів за межами кордонів НАТО, які можуть створити пряму загрозу безпеці території і населенню Альянсу» [2; п. 20] на «поділяють зацікавленість у тому, щоб сприяти стабільності і разом розв'язувати конфлікти за допомогою НАТО» [9; п.35] свідчить про переорієнтування з дієвого підходу до кризового менеджменту до «передбачення і запобігання». Про втрату актуальності красномовно говорить і відсутність терміну «проєктування стабільності» (projecting stability), що мав визначальне значення в роки, коли операції та місії формували основну діяльність Альянсу. Очевидно, що досягнення балансу між стримуванням та обороною й активним кризовим менеджментом стає проблемою для Альянсу, як і змістовна інтерпретація підходу «360 градусів».

Кооперативна безпека або безпека через партнерство та співпрацю, на яку покладалась великі надії після закінчення холодної війни на нашу думку не виправдала себе в тому сенсі, який їй надавався НАТО. Партнерство і союзники вкрай важливі, війна

Росії з Україною підтверджує це вкрай гостро, оскільки без підтримки союзників та партнерів ми не виживимо як незалежна держава, й не втримаємось як спільна нація на своїй території. Незважаючи на те що НАТО завжди декларували у всіх своїх заявах, що обирає союзників та партнерів виключно за принципом втілення «демократії, свободи особистості і верховенства права», визнавати партнерство з росією навіть в Стратегічній концепції 2010 р. через два роки після її нападу на Грузію в 2008 р. й сподіватись, що повернуть її на демократичний розвиток було безглуздо. Констатуючи докорінне порушення норм міжнародного права, включаючи Статут ООН, відмову від принципів, закріплених в Основоположному акті НАТО – росія, в Стратегічній концепції 2022 члени Альянсу утрималися від заяв про будь-який вихід або офіційне припинення Основоположного акту, який, таким чином, залишився в підвішеному стані, а текст значною мірою не містить жодного довгострокового бачення відносин НАТО-Росія.

У цьому розділі (пп. 40-46) присутні всі знайомі обіцянки, включно з підтвердженням (п. 41) декларації Бухарестського саміту 2008 року, що Грузія та Україна стануть членами Альянсу, хоча Грузія наразі перебуває під російським впливом й не може вважатись демократичною з точки зору державного управління. До того ж в Концепції бракує конкретних ідей щодо того, як розвивати та використовувати існуючі партнерства, не кажучи вже про те, як будувати нові. Не акцентується увага на конкретних партнерах, а тільки дається розмите формулювання про «партнерів, які поділяють цінності Альянсу і зацікавленість у забезпеченні заснованого на правилах міжнародного порядку (п. 44). Згадування про Індो-Тихоокеанський регіон (п. 45) не містить конкретних країн-партнерів, хоча б з країн, що складають «глобальне партнерство» (NATO Global Partnership), не називає односторонців у регіоні та не вказує на будь-яку стратегічне бачення або політику НАТО щодо них. Це не виправляється помітною обіцянкою НАТО тісніше співпрацювати з ЄС.

Критики Стратегічної концепції вказують як на слабкі сторони на стислість тексту, відсутність конкретних дієвих інструментів, хоча це прерогатива Військової стратегії, яка є секретним документом. Стратегічна концепція є документом, який має публічно взяти на себе зобов'язання й гарантувати протягом певного часу забезпечення досягнення цих цілей. Результат залежатиме від того, чи зможуть європейські члени НАТО створити більший військовий потенціал, ніж вони мали після закінчення холодної війни чи розуміють природу загроз, визначених у Концепції й чи зможуть знайти політичну волю для здійснення необхідних зусиль.

Попри різноманітність фахових оцінок щодо Стратегічної концепції, деякі сентенції є спільними. Концепція ясно визначає проти чого НАТО бореться, «бачення того, за що вона бореться потребує формування як має виглядати євроатлантична архітектура безпеки та оборони після війни Росії в Україні» [16; 2], добре пояснює позицію НАТО у 2022 році, однак якою має бути у 2030 році залишається невизначним [13; 35]. Нестабільність демократії всередині Альянсу, яка останнім часом має місце в країнах-членах з боку внутрішніх політичних сил, яким допомагають і підбурюють авторитарні держави, зокрема росія, які стверджують те, що називають «неліберальною демократією» залишається структурною вразливістю не вказана належним чином. Концепція також потребує «прояснення амбіцій своїх середньо- та довгострокових цілей, пов'язаних з модернізацією та адаптацією НАТО: використання переваг поточної технологічної революції [16; 3] тощо.

Висновки. Стратегічна концепція 2022 виконує свою основну мету - забезпечує політичне керівництво високого рівня, реалізація дещо виходить за межі її компетенції. Крім того, мінливе та важко передбачуване середовище безпеки настільки вразливе для швидких змін, що може перешкодити спроможності реалізувати бажану позицію сил, підтримувати високий рівень готовності, вплинути на оцінку загрози всередині Альянсу та розділити фокус союзників. Успіх в її реалізації та досягненні цілей залежатиме від згуртованості Альянсу, підтримки союзників. значною мірою від подій, але особливо від здатності членів Альянсу передбачати події та готуватися до них, а не просто реагувати.

Список використаних джерел

1. Action Plan for the Implementation of the NATO/EAPC Policy on Women, Peace and Security 2021-2025. NATO official. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_187485.htm?selectedLocale=en.
2. Active Engagement, Modern Defence. Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation adopted by Heads of State and Government.

- NATO official. Lisbon. Nov. 2010. URL : http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_68580.htm
3. Brussels Summit Communiqué issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Brussels 14 June 2021. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm.
 4. Cyber defence. NATO official. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_78170.htm.
 5. Deterrence and defence. NATO official. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_133127.htm.
 6. Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation signed in Paris, France. NATO official. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_25468.htm?selectedLocale=en.
 7. Kirby P. Why has Russia invaded Ukraine and what does Putin want?. *BBC News*. 9 May 2022. URL : <https://www.bbc.com/news/world-europe-56720589>.
 8. London Declaration issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council. NATO official. London, 3-4 December 2019. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_171584.htm.
 9. NATO 2022 Strategic Concept. NATO official. URL : [/https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf](https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf).
 10. NATO Chiefs of Defence Focus on the Alliance's Military Instrument of Power. Allied Command Transformation. URL : <https://www.act.nato.int/articles/nato-mccs-2022-1>.
 11. NATO Climate Change and Security Action Plan. NATO official. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_185174.htm.
 12. NATO Glossary of Term and Definitions. Allied Joint Publication (AAP-6(2021)). – December 15, 2021. Ministry of Defence of the republic of Bulgaria. URL : <https://standard.di.mod.bg/pls/mstd/f?p=600:1:1821327870363524>.
 13. NATO's New Strategic Concept //NDC Research Paper. # 25. September 2022. URL : <https://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=778>.
 14. NATO's Overarching Space Policy. NATO official. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_190862.htm?selectedLocale=en.
 15. Madrid Summit Declaration Issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council. NATO official. Madrid, 29 June 2022. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_196951.htm.
 16. Scowcroft Strategy Scorecard: NATO's Strategic Concept Clear on the Threats, but will Require Sustained Commitment from Alliance. Atlantic Council. URL : <https://www.atlanticcouncil.org/content-series/scorecard/scowcroft-strategy-scorecard-natos-strategic-concept/>.
 17. Statement by NATO Heads of State and Government on Russia's attack on Ukraine. NATO official. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_192489.htm.
 18. Strategic Shifts and NATO's new Strategic Concept //NDC Research Paper. # 24. June 2022. URL : <https://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=771>.
 19. Strengthened Resilience Commitment. NATO official. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_185340.htm.
 20. Tardy T. NATO Allies' geopolitical diversity and the cohesion of the Alliance. *NDC Policy Brief*. # 21. December 2022. URL : <https://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=788>.
 21. The Alliance's New Strategic Concept agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council. NATO official. Rome. 1991. URL : http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23847.htm.
 22. The Alliance's Strategic Concept. Approved by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council. NATO official. Washington D. C. 1999. URL : http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_27433.htm
 23. The Strategic Concept for the Defense of the North Atlantic Area. MC 3/5 (Final). December 3, 1952 //NATO Strategy Documents 1949-1969. URL : <https://www.nato.int/archives/strategy.htm>.
 24. Wales Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council. Wales. September, 2014. URL : http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?selectedLocale=en.
 25. Брежнєва Т.В. Трансформація стратегії НАТО (1949-1954): сучасне бачення : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Дніпроп. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2002. 221 с.

References

1. Action Plan for the Implementation of the NATO/EAPC Policy on Women, Peace and Security 2021-2025. (2021). *nato.int*. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_187485.htm?selectedLocale=en.
2. Active Engagement, Modern Defence. Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation. (2010). *nato.int*. URL : http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_68580.htm.
3. Brussels Summit Communiqué issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council (2021). *nato.int*. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm.

4. Cyber defence (2022). *nato.int*. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_78170.htm.
5. Deterrence and defence (2022). *nato.int*. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_133127.htm.
6. Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation signed in Paris, France (2022). *nato.int*. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_25468.htm?selectedLocale=en.
7. Kirby P. (2022, May 9) Why has Russia invaded Ukraine and what does Putin want? *BBC News*. *bbc.com*. URL : <https://www.bbc.com/news/world-europe-56720589>.
8. London Declaration issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in London (2019). *nato.int*. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_171584.htm.
9. NATO 2022 Strategic Concept. (2022) *nato.int*. URL : https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf.
10. NATO Chiefs of Defence Focus on the Alliance's Military Instrument of Power (2022) *act.nato.int*. URL : <https://www.act.nato.int/articles/nato-mccs-2022-1>.
11. NATO Climate Change and Security Action Plan (2021). *nato.int*. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_185174.htm.
12. NATO Glossary of Term and Definitions. Allied Joint Publication (AAP-6(2021). (2021, Dec. 15). *standard.di.mod.bg*. URL : <https://standard.di.mod.bg/pls/mstd/f?p=600:1:1821327870363524>.
13. NATO's New Strategic Concept (2022). *NATO Defense College Research Paper*, 25. *ndc.nato.int*. URL : <https://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=778>.
14. NATO's Overarching Space Policy (2022). *nato.int*. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_190862.htm?selectedLocale=en.
15. Madrid Summit Declaration Issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Madrid. (2022). *nato.int*. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_196951.htm.
16. Scowcroft Strategy Scorecard: NATO's Strategic Concept Clear on the Threats, but will Require Sustained Commitment from Alliance. (2022). *atlanticcouncil.org* Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/content-series/scorecard/scowcroft-strategy-scorecard-natos-strategic-concept/>.
17. Statement by NATO Heads of State and Government on Russia's attack on Ukraine. (2022). *nato.int*. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_192489.htm.
18. Strategic Shifts and NATO's new Strategic Concept (2022). *NATO Defense College Research Paper*, 24. *ndc.nato.int*. URL : <https://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=771>.
19. Strengthened Resilience Commitment. (2021) *nato.int*. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_185340.htm.
20. Tardy T. (2022) NATO Allies' geopolitical diversity and the cohesion of the Alliance *NATO Defense College Policy Brief*, 21. *ndc.nato.int*. URL : <https://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=788>.
21. The Alliance's New Strategic Concept agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council (1991). *nato.int*. URL : http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23847.htm.
22. The Alliance's Strategic Concept. Approved by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council (1999). *nato.int*. URL : http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_27433.htm.
23. The Strategic Concept for the Defense of the North Atlantic Area. MC 3/5 (Final). (1952). *NATO Strategy Documents 1949-1969*. *nato.int*. URL : <https://www.nato.int/archives/strategy.htm>.
24. Wales Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council (2014). URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?selectedLocale=en.
25. Brezhniewa, T. (2002). Transformatsiia stratehii NATO (1949-1954): suchasne bachennia : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.02 / Dnipropetrovskyy nats. un-t im. Olesya Honchara. Dnipropetrovsk, 221 p. [in Ukr.]

Надійшла до редакції 09.12.2022

ABSTRACT

Tetyana Kulyk, Denys Proshyn. NATO 2022 Strategic Concept: Priorities, capabilities and reality in the context of the strategic competition. The article examines NATO Strategic Concept 2022 in the context of NATO's current understanding of challenges, risks, and threats caused by radical changes in the strategic environment, their consequences and measures to ensure the security of the Alliance. Considered are traditions of working out, selecting the purpose, content, and the structure of strategic concepts in general and the new Strategic Concept in particular. Carried out was a comparative analysis of the certain aspects of NATO's strategic concepts in the historical context while taking into account changes in the security environment and the global balance of power.

Analyzed was the transformational impact of the strategic competition on the Alliance's broader security environment. Characterized are the goals, actions and capabilities of strategic competitors, as well as additional forces and variables, trends and exogenous shocks that affect its overall structure. The

article underscores additional threats from the strategic competitors such as Russia and China due to their deepening strategic partnership based on the common goal of weakening the rules-based international order, which is contrary to NATO's values and interests. Highlighted are NATO's ways of responding, shaped by the Alliance's three core tasks aimed at ensuring collective defense based on a «360-degree approach». Presented is the analysis of the tasks based on their order of priority, main issues, transformational reorientation, veiled or lacking points.

On the basis of the works of the prominent specialists and the research of NATO's strategy, the process of transformation of NATO's concepts over a significant historical period has been traced. Conclusions were made regarding problematic issues, the Alliance's effectiveness and its ability to achieve the goals defined in the Strategic Concept as high-level political guidance and their dependence on the ability of the Alliance members to anticipate events and prepare for them, rather than simply react.

Keywords: *NATO Strategic Concept, strategic security environment, strategic competition, Deterrence and Defense, crisis management, Cooperative Security.*

УДК: 343.3

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-52-58

Едуард РИЖКОВ[©]

кандидат юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ДОКУМЕНТУВАННЯ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ В УКРАЇНІ

Розглянуто правові та організаційні аспекти документування колабораціонізму в Україні. Наголошується, що правова регламентація колабораціонізму в Україні пов'язана із зростанням зовнішніх загроз з боку росії з початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року. У процесі дослідження аргументується твердження, що відсутність із 2014 року політичної волі та зволікання законодавчого органу зі своєчасним запровадженням цього інституту у Кримінальному кодексі України призвели до виключення можливості притягнення до кримінальної відповідальності значного кола осіб, чії дії підпадають під склад цього злочину, у зв'язку з реалізацією принципу – закон немає зворотної сили в часі (ст. 58 Конституції України).

Ключові слова *колаборант, колабораціонізм, державна зрада, документування колабораційної діяльності, представники громадськості, чат-бот, база даних.*

Постановка проблеми. Військова агресія з боку росії по відношенню до України має місце з 2014 року. За цей восьмирічний період представники п'ятої колони країни-агресора проявили себе в повній мірі на всіх щаблях суспільної ієрархії – від пересічних громадян до представників судових та правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування та законодавчого органу держави.

Проте нормативне закріплення колабораціонізму в країні відбулось лише у березні 2022 року, тобто тільки через п'ять років після подачі перших законопроектів із цього питання до Верховної Ради. Фактично це декриміналізувало діяльність потенційних колаборантів, які мали місце протягом попередніх восьми років.

До того ж аналіз діяльності правоохоронних органів свідчить про повільні темпи протидії цим злочинам протягом 2022 року з урахуванням кількості населення країни та обсягів її тимчасово окупованих територій [1].

До того ж, на рівні Генерального штабу та Головного управління розвідки маємо підтвердження інформації щодо продовження намагань ворога крім активних бойових дій проводити розвідувально-підривною діяльністю на території України. Значна кількість симпатиків «руського миру» як на вже звільнених так і тимчасово окупованих територіях держави потребують свого виявлення, документування скоєних ними фактів колабораційної діяльності та притягнення їх до кримінальної відповідальності.

© Е. Рижков, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6661-4617>

revord@ukr.net

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Криміналізація колабораціонізму в Україні є відносно новим правовим явищем. Проте, кримінально-правові, кримінально-процесуальні та оперативно-розшукові його аспекти вже розглядалися у працях таких науковців як С. Албул, О. Козаченко, В. Кузнецов, О. Мусиченко, Є. Письменський, А. Політова, Є. Поляков, М. Сийплові, Т. Шурат, К. Янішевська та ін.

Разом з тим, організаційно-правові передумови процесу виявлення колаборантів, формування відповідних баз даних та документування колабораційних діянь потребують свого окремого наукового дослідження.

Мета статті – дослідження питань криміналізації колабораціонізму в Україні та організаційно-правовим передумовам його документування.

Виклад основного матеріалу. Історія, як зазначає професор Є. Письменський, показала, що держава, територія якої стає окупованою, так чи інакше стикається з колабораціонізмом та подібними до нього соціально-політичними явищами. Беззаперечним є той факт, що єдиною причиною виникнення таких явищ на території сучасної України є вчинена проти неї агресія російської федерації [2, с. 33].

Перед початком повномасштабного вторгнення росії в Україну в державі спостерігались досить двозначні тенденції у питанні ефективної оборони держави та захисту її населення від проявів тероризму з боку агресора. Заводи з виготовлення снарядів та патронів не будувались, кримінальні провадження щодо державних зрадників та проявів сепаратизму належним чином не розслідувались, на керівні посади у правоохоронній сфері призначались особи із проросійськими поглядами і зв'язками та ін.

У законотворчій політиці мали місце факти нівелювання потенційних загроз державності та приниження вагомості патріотизму через намагання декриміналізації колабораційних намірів, проявів та конкретних вчинків. За сім років від початку військового протистояння було підготовлено два проекти закону з цього питання: перший, «Про заборону колабораціонізму (№ 6170)» подала до Верховної Ради група депутатів («Народний фронт») у 2017 році. У 2019 році проект був відкликаний; другий, «Про захист української державності від проявів колабораціонізму (№ 7425)» подала група розробників також у 2017 і його було відкликано 2019-го [3].

Реальні зміни у політиці державних та правоохоронних структур із цього питання почалися після констатації світовою спільнотою, що відносно до українського народу в процесі ведення війни ворог припускається відвертих проявів геноциду. І лише навесні 2022 року колабораційні прояви були остаточно криміналізовані у вітчизняному кримінальному законі [4].

За твердженням представників профільного комітету Верховної ради прийняття Закону України «Про заборону колабораціонізму» матиме наслідком недопущення будь-яких форм співпраці громадян України з російською окупаційною владою. Це мусило б сприяти захисту суверенітету і територіальної цілісності України, що відповідно до статті 17 Конституції України є найважливішими функціями держави [5].

І хоча прийняття вищевказаних змін до Кримінального кодексу України мало б вирішити всі проблеми щодо кримінальної відповідальності за вказане кримінальне правопорушення, на практиці за твердженням К. Янішевська та А. Крисько з'явилися нові, пов'язані з відмежуванням даного правопорушення з суміжними правопорушеннями [6, с.74].

Як вважають О. Козаченко та О. Мусиченко, визначені кримінально-протиправні діяння, які законодавець відносить до колабораційної діяльності, є досить складними для розуміння і в цілому порушують якісну властивість зрозумілості кримінального закону. Аналіз форм діянь у межах кожної норми, передбаченої ст. 111-1 КК України, дозволяє зробити висновок про відсутність загальних сутнісних ознак колабораційної діяльності, на які опирався законодавець при криміналізації даного явища [7, с. 411].

Проте, незважаючи на різноманітність думок науковців, щодо досконалості прийнятих кримінальних норм, встановлення колаборантів і фактів їх діяльності необхідно проводити в межах документування вже зафіксованого складу злочину, що передбачено статтею 111-1. Колабораційна діяльність КК України. Ця робота з боку правоохоронних та судових органів тривала протягом 2022 року.

Звертаємо увагу на необхідність розмежування юридичних категорій та складів злочинів: державна зрада – стаття 111 КК України, колабораціонізм – стаття 111-1 КК

України, пособництво державі-агресору – стаття 111-2 КК України [8].

Слід зазначити, що за фактами колабораційної діяльності виявленню та документуванню підлягають фактичні дані, що вказують на злочинні дії розроблювальних, а саме: про подію злочину (час, місце, спосіб, інші обставини вчинення злочину); про причетність розроблювальних до підготовки або вчинення злочину та мотивах, що спонукають останніх вчиняти протиправні дії; про обставини, що характеризують їх особистість; про місцезнаходження знарядь вчинення злочину чи інших предметів, здобутих злочинним шляхом тощо.

Відтак, існують три напрямки документування злочинних дій розроблювальних, а саме:

- виявлення осіб, які можуть бути свідками у кримінальному фактами колабораційної діяльності;
- виявлення предметів і документів, що мають доказове значення у кримінальному провадженні за фактами колабораційної діяльності;
- фіксація дій розроблювальних осіб із метою наступного використання отриманих фактичних даних у процесі доказування під час розслідування за фактами колабораційної діяльності [9, с. 30].

Аналіз ст. 111-1 Кримінального кодексу України на думку професора С. Албула дає підстави стверджувати, що оперативно-розшукове документування є можливим тільки щодо фактів, передбачених частинами 5, 6, 7 та 8, адже саме ці діяння віднесені до категорії тяжких та особливо тяжких злочинів [10, с. 5].

На наше переконання, окрім іншого задля забезпечення збирання доказової бази практично за всіма частинами вказаної норми необхідно здійснити відпрацювання інформаційного контенту у глобальних та соціальних мережах у відношенні до конкретних осіб та за конкретними фактами.

У період війни така діяльність буде найбільш ефективною за умов здійснення вдалої співпраці представників Національної поліції зі Службою безпеки України та військовими. У кожного з зазначених суб'єктів є своє розуміння щодо проведення оперативних комбінацій, в т.ч. пов'язаних із оглядом змісту гаджетів та доступу до акаунтів. Такі заходи у період воєнного стану можуть проводитись з максимальною ефективністю на випередження до знищення даних та контенту потенційними колаборантами після військової та політичної перемоги України.

На сьогодні, крім спеціалізованих відомчих підсистем, призначених для службового користування, у загальному доступі маємо інформаційну базу «Миротворець» та цілу череду чат-ботів, розроблених за ініціативою не тільки правоохоронних органів але й Міністерства цифрової трансформації України та НАЗК [11-13].

Статистика, що подається для суспільного загалу за місяці минулого року, свідчить про позитивну тенденцію щодо виявлення таких осіб та фактів їх діяльності [14-15]. Проте, кількість їх відносно мала співвідносно з кількістю громадян України, які перебували чи перебувають на тимчасово окупованих територіях з 2014 року. До того ж, питання щодо поповнення державних баз даних правоохоронних органів інформацією відносно вказаних осіб і фактів їх злочинної діяльності повною мірою не реалізовано.

Із огляду на обсяги підривної діяльності з боку Росії аксіоматичним є те, що робота з такого виявлення повинна проводитись на всій території України не тільки зараз до перемоги над ворогом, але й протягом наступних років.

Слід констатувати, що протягом першого року після повномасштабного вторгнення справою тотального виявлення, документування та зачистки колаборантів займаються не лише правоохоронні органи держави, а й громадяни (добровольці, партизани), які переважно діють на тимчасово окупованій території. Прикладом можуть слугувати сформовані ними масиви даних відносно осіб і фактів колабораційного спрямування у соціальних мережах.

Представники громадськості також створюють спеціалізовані інформаційні платформи задля формування бази даних відносно потенційних колаборантів [16; 17]. Доцільно звернути увагу на те, що громадські активісти розпочали цю роботу з середини березня 2022 року. Тоді як підрозділи Національної поліції спроміглися на таку ініціативу лише у листопаді 2022 року [18]. Можливо, саме тому, відпрацьовуючи інформаційний контент фігурантів, доцільно починати з самих працівників правоохоронних органів. Адже наслідки діяльності цієї категорії осіб створюють підвищену суспільну небезпеку [19-21].

Слід констатувати, що з 2014 року робота щодо притягнення до відповідальності осіб, які в той чи інший спосіб перейшли на бік країни-агресора мала формальний характер і не може, на наш погляд, бути визнана задовільною, оскільки наразі створила більш сприятливі умови для повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 році.

Разом із тим, безумовним позитивом є те, що за рік активної фази війни у інформаційному полі держави створені зручні та доступні для небайдужих громадян інструменти фіксації відповідної інформації та закладено фундамент задля проведення ефективної роботи щодо формування баз даних потенційних колаборантів і зрадників [22].

На наш погляд, певна категорія цих осіб підлягає процедурній реабілітації після враження їх свідомості та підсвідомості інструментами інформаційно-психологічного впливу, що належать країні-агресору [23].

Висновки. Існує пряма залежність низової роботи щодо встановлення колаборантів і документування їх злочинної діяльності від наявності політичної волі керівництва держави, тренду на це питання у правоохоронних відомствах та конструктивної допомоги з боку представників громадськості, суспільства, міжнародних партнерів і в першу чергу тих, хто є основними фінансовими донорами України у період воєнного стану.

Колаборанти як продукт довготривалої інформаційної війни Росії по відношенню до населення України є фактично представниками ворога, його п'ятої колони та потенційними одиницями її агентури. Останні можуть бути розраховані на довготривалу перспективу та бути зарезервованими на певний період часу. Тому підлягають виявленню та ліквідації у воєнний час.

Гіпотетично припускаємо, що початок активної роботи щодо встановлення, документування, а згодом і притягнення до кримінальної відповідальності колаборантів в Україні розпочнеться після викриття представників п'ятої колони в оточенні вищого керівництва держави та її правоохоронних органів. Стверджуємо, що така робота з успіхом буде проводитись вже у першому півріччі 2023 року за активного сприяння політичних, військових та правоохоронних органів держав-партнерів, що зацікавлені як і народ України у безумовній перемозі над росією.

Зацікавленість політичного керівництва США у цільовому використанні наданої Україні грошової допомоги у період воєнного стану (і що не менш важливо – у повоєнний час) запускає дієвий механізм діяльності антикорупційних органів нашої держави, починаючи з НАБУ, після очищення не лише від корупціонерів але й від потенційних зрадників та колаборантів.

Список використаних джерел

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
2. Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти) : наук. нарис. Северодонецьк : СПД Румянцева Г.В., 2020. 121 с.
3. Почему Украина отказывается от слова «коллаборанты»? URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/kolaboratsiya-pokarannya-mizhnarodne-pravo/31076292.html>.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 03.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20>.
5. Пояснювальна записка до проекту закону України «Про заборону колабораціонізму». URL : <https://ips.ligazakon.net/document/GH4RE00Асправою всього Українського народу>.
6. Янішевська К. Д., Крисько А. С. Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 4(56) 2022. С. 71-76.
7. Козаченко О. В., Мусиченко О. М. Окремі аспекти кваліфікації та застосування кримінально-правових заходів за колабораційну діяльність в Україні, передбачену ч. 1 ст. 111-1 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал № 9/2022*. С. 407-411. URL : http://lsej.org.ua/9_2022/100.pdf.
8. Кримінальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
9. Методичні рекомендації з питань кримінально-правової кваліфікації, оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження за ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність» / С. Албул, Т. Волошанівська, А. Марченко та ін. Одеса : ОДУВС, 2022. 67 с.
10. Албул С. В. Теоретичні аспекти оперативно-розшукового документування колабораційної діяльності. *Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування*

та розслідування колабораціонізму: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 21 лип. 2022 р.). Одеса : ОДУВС, 2022. С. 5–8.

11. Чужие среди своих: как сообщить про коллаборанта за несколько кликов в чат-боте. URL : <https://2plus2.ua/ru/novyny/chuzhi-sered-svoih-yak-povidomiti-pro-kolaboranta-u-dekilka-klikiv-u-chatboti>.

12. СБУ запустила 2 новых чат-бота для выявления коллаборантов и мародеров. URL : <https://focus.ua/digital/514350-sbu-zapustila-2-novyh-chat-bota-dlya-vyuvleniya-kollaborantov-i-maroderov>.

13. НАЗК створило реєстр ймовірних зрадників України. URL : <https://detector.media/infospace/article/197674/2022-03-19-nazk-stvorylo-reiestr-ymovirnykh-zradnykiv-ukrainy/>.

14. В Минцифры рассказали о количестве заявок на коллаборантов, поданных через бот «Ворог». URL : <https://zn.ua/TECHNOLOGIES/v-mintsifry-rasskazali-o-kolichestve-zajavok-na-kollaborantov-podannykh-cherez-bot-jevoroh.html>.

15. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Page/1>.

16. «Рух Чесно» запустив реєстр держзрадників. URL : <https://detector.media/infospace/article/197490/2022-03-14-rukh-chesno-zapustyv-reiestr-derzhzradnykiv/>.

17. Реєстр держЗрадників. URL : <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSezxKZPthLGp8bnQwKyj9RD6lzMI7yaVwVrw4MMf5IC10waw/viewform>.

18. Нацполиция запускает чат-бот для сообщений о коллаборантах. URL : <https://ukranews.com/news/898014-natspolitsiya-zapuskayet-chat-bot-dlya-soobshhenij-o-kollaborantah>.

19. У Куп'янську затримано колаборанта-поліцейського. URL : <https://ua.korrespondent.net/city/kharkov/4546543-u-kupiansku-zatrymano-kolaboranta-politseiskoho>.

20. Колишнього та діючого працівників СБУ спіймали на держзраді — Офіс генпрокурора. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3284950-kolisnogo-ta-diucogo-pracivnikiv-sbu-spijmali-na-derzradi-ofis-genprokurora.html>.

21. Президент позбавив звань генералів двох зрадників із Служби безпеки. URL : https://lb.ua/society/2022/04/01/511827_prezident_pozbaviv_zvan_generaliv.html.

22. Ryzhkov E. Social networks as interested objects of law-enforcement bodies. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2018. Special issue № 1. P. 224-228.

23. Рыжков Э. В. Энергоинформационная безопасность общества и государства с позиции деятельности правоохранительных органов. *Злочини проти особистої волі людини : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. семінару (м. Харків, 19-20 вер. 2000 р.)*. Харків : ХНУВС, 2002. С. 83-88.

Надійшла до редакції 02.12.2022

References

1. Pro zareyestrovani kryminal'ni pravoporushennya ta rezul'taty yikh dosudovoho rozsliduvannya [About registered criminal offenses and the results of their pretrial investigation]. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kryminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>. [in Ukr.].

2. Pys'mens'kyu, Ye. O. (2020) Kolaboratsionizm yak suspil'no-politychne yavyshe v Ukraini (kryminal'no-pravovi aspekty) [Collaborationism as a socio-political phenomenon in Ukraine (criminal and legal aspects)] : nauk. narys. Syevyerodonets'k : SPD Rummyantseva H. V. 121 p. [in Ukr.].

3. Pochemu Ukraina otkazyvaetsya ot slova «kollaboranty»? [Why does Ukraine refuse to use the word "collaborators"?] URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/kolaboratsiya-pokarannya-mizhnarodne-pravo/31076292.html>. [in Russ.].

4. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vstanovlennya kryminal'noyi vidpovidal'nosti za kolaboratsiyu diyal'nist' [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the establishment of criminal liability for collaborative activity] : Zakon Ukrainy vid 03.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20>. [in Ukr.].

5. Poyasnyval'na zapyska do proektu zakonu Ukrainy «Pro zaboronu kolaboratsionizmu» [Explanatory note to the draft law of Ukraine "On the prohibition of collaborationism"]. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/GH4RE00Aspravoyu-vs'oho-Ukrayins'koho-narodu>. [in Ukr.].

6. Yanishevs'ka, K. D., Krysk'o, A. S. (2022) Zahal'noteoretychni aspekty ta klasyfikatsiya kolaboratsiyoi diyal'nosti yak kryminal'no-pravovoho yavyshecha [General theoretical aspects and classification of collaborative activity as a criminal-legal phenomenon]. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo*. Issue 4(56), pp. 71-76. [in Ukr.].

7. Kozachenko, O. V., Musychenko, O. M. (2022) Okremi aspekty kvalifikatsiyi ta zastosuvannya kryminal'no-pravovykh zakhodiv za kolaboratsiyu diyal'nist' v Ukraini, peredbachenu ch. 1 st. 111-1 KK Ukrainy [Certain aspects of qualification and application of criminal legal measures for collaborative activity in Ukraine, provided for in Part 1 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. № 9, pp. 407-411. URL : http://sej.org.ua/9_2022/100.pdf. [in Ukr.].

8. Kryminal'nyy kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].

9. Metodychni rekomendatsiyi z pytan' kryminal'no-pravovoyi kvalifikatsiyi, operatyvno-rozshukovoyi diyal'nosti ta kryminal'noho provadzhennya za st. 111-1 KK Ukrainy «Kolobratsiynna diyal'nist'» [Methodological recommendations on issues of criminal-legal qualification, operational-investigative activity and criminal proceedings under Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine "Collaborative activity"] / S. Albul, T. Voloshanivs'ka, A. Marchenko ta in. Odesa : ODUVS, 2022. 67 p. [in Ukr.].
10. Albul, S. V. (2022) Teoretychni aspekty operatyvno-rozshukovoho dokumentuvannya kolobratsiynoyi diyal'nosti [Theoretical aspects of operational investigative documentation of collaborative activities]. *Aktual'ni pytannya kryminal'no-pravovoyi kvalifikatsiyi, dokumentuvannya ta rozsliduvannya kolobratsionizmu: materialy Vseukrayins'koyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi (m. Odesa, 21 lyp. 2022 r.)*. Odesa : ODUVS, pp. 5–8. [in Ukr.].
11. Chuzhye sredi svoikh: kak soobshchit' pro kollaboranta za neskol'ko klikov v chat-bote [Strangers among themselves: how to report a collaborator in a few clicks in the chatbot]. URL : <https://2plus2.ua/ru/novyny/chuzhi-sered-svoih-yak-povidomiti-pro-kolobratsiynnykh-u-dekilka-klikiv-u-chatboti>. [in Russ].
12. SBU zapustila 2 novykh chat-bota dlya vvyavleniya kollaborantov i marodyorov [The SBU launched 2 new chatbots to identify collaborators and looters]. URL : <https://focus.ua/digital/514350-sbu-zapustila-2-novykh-chat-bota-dlya-vvyavleniya-kollaborantov-i-maroderov>. [in Russ].
13. NAZK stvorylo reyestr ymovirnykh zradnykiv Ukrainy [NAZK created a register of alleged traitors of Ukraine]. URL : <https://detector.media/infospace/article/197674/2022-03-19-nazk-stvorylo-reyestr-ymovirnykh-zradnykiv-ukrainy/>. [in Ukr.].
14. V Mintsyfry rasskazali o kolichestve zayavok na kollaborantov, podannykh cherez bot «yeVoroh» [The Ministry of Digital Transformation told about the number of applications for collaborators submitted through the "yeVorog" bot]. URL : <https://zn.ua/TECHNOLOGIES/v-mintsyfry-rasskazali-o-kolichestve-zajavok-na-kollaborantov-podannykh-cherez-bot-jevoroh.html>. [in Russ].
15. Yedyny derzhavnyy reyestr sudovykh rishen' [Unified state register of court decisions]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Page/1>. [in Ukr.].
16. «Rukh Chesno» zapustyv reyestr derzhzradnykiv ["Rukh Chesno" launched a register of state traitors]. URL : <https://detector.media/infospace/article/197490/2022-03-14-rukhs-chesno-zapustyv-reyestr-derzhzradnykiv/>. [in Ukr.].
17. Reyestr derzhzradnykiv [the Register of state traitors]. URL : <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSezxKZPthLGp8bnQwKyj9RD6lzMl7yaVwVrw4MMf5IC10waw/viewform>. [in Ukr.].
18. Natspolitsiya zapuskayet chat-bot dlya soobshcheniy o kollaborantakh [The National Police launches a chatbot for messages about collaborators]. URL : <https://ukranews.com/news/898014-natspolitsiya-zapuskayet-chat-bot-dlya-soobshheniy-o-kollaborantakh>. [in Russ].
19. U Kup'yans'ku zatrymano kolobratsiynno-politseys'koho [A police collaborator was detained in Kupyansk]. URL : <https://ua.korrespondent.net/city/kharkov/4546543-u-kupiansku-zatrymano-kolobratsiynno-politseys'koho>. [in Ukr.].
20. Kolyshn'oho ta diyuchoho pratsivnykiv SBU spiyaly na derzhzradi — Ofis henprokurora [A former and current employee of the SSU was caught for treason — Prosecutor General's Office]. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3284950-kolisnogo-ta-diuocogo-pra-civnikiv-sbu-spiymali-na-derzhzradi-ofis-genprokurora.html>. [in Ukr.].
21. Prezydent pozbaviv zvan' heneraliv dvokh zradnykiv iz Sluzhby bezpeky [The President stripped two traitors from the Security Service of the rank of generals]. URL : https://lb.ua/society/2022/04/01/511827_prezydent_pozbaviv_zvan_generaliv.html. [in Ukr.].
22. Ryzhkov, E. (2018) Social networks as interested objects of law-enforcement bodies. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. Special issue № 1, pp. 224-228.
23. Ryzhkov, E. V. (2002) Enerhoinformatsionnaya bezopasnost' obshchestva i gosudarstva s pozitsiy deyatelnosti pravookhranitel'nykh organov [Energy information security of society and the state from the perspective of the activities of law enforcement agencies]. *Zlochyny proty osobystoyi voli lyudyny : zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. seminaru (m. Kharkiv, 19-20 ver. 2000 r.)*. Kharkiv : KhNUVS, pp. 83-88. [in Russ].

ABSTRACT

Eduard Ryzhkov. Organizational and legal prerequisites of documentation of collaborationism in Ukraine. The article examines the legal and organizational aspects of documenting collaborationism in Ukraine. It has been emphasized that the legal regulation of collaborationism in Ukraine is connected with the growth of external threats from russia with the beginning of a full-scale invasion in February, 2022.

In the course of the research, the statement is argued that the lack of political will since 2014 and the delay of the legislative body in the timely introduction of this institution in the Criminal Code of Ukraine led to the exclusion of the possibility of bringing to criminal responsibility a significant number of persons whose actions fall under the scope of this crime, in connection in connection with the implementation of the principle – the law is not retroactive in time (Article 58 of the Constitution of Ukraine).

The need for an active process of documenting collaborationism in the period of martial law is

argued for the purpose of neutralizing representatives of the fifth column of the aggressor country and reducing internal threats from this category of persons. Approaches to organizing the process of documenting the activities of collaborators and the facts of their illegal activities are proposed.

Practical examples and positive experience of documenting persons and facts regarding the specified crime and the formation of an alternative state database with such information, which are formed (added) by members of the public, are given. The facts of the creation of specialized chatbots by state bodies and public representatives regarding the identification of persons with signs of collaborative activity are noted.

Proposals are made regarding the use of prerequisites for intensifying the documentation of collaborators and the facts of their activities during wartime in order to prevent the destruction of the evidence base in the information space (social networks) and the creation of an agent network in the de-occupied territories of Ukraine in the interests of the aggressor country.

Keywords: *collaborator, collaborationism, treason, documenting collaborative activities, public representatives, chatbot, database.*

УДК 340.12:327.39

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-58-65

Денис ЧИЖОВ[©]

кандидат юридичних наук

(Національна академія внутрішніх справ,
м. Київ, Україна)

СУДОВО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ СТОСОВНО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Статтю присвячено проблемам доктринального обґрунтування та практичного закріплення стандартів державної політики в Україні щодо забезпечення прав та свобод людини у сфері національної безпеки. Мета статті – аналіз сучасної судово-правової політики стосовно забезпечення прав та свобод людини у сфері національної безпеки в Україні. Розкрито природу походження зобов'язань держави щодо дотримання прав та свобод людини. Визначено сутність співвідношення примату громадянських прав та суспільних інтересів у сфері національної безпеки. Досліджено зміст обмеження громадянських прав у сфері національної безпеки під час досягнення державою безпекових умов розвитку. Встановлено взаємозв'язок між обмеженням прав та свобод людини і безпековими гарантіями, що встановлює держава щодо своїх громадян.

Ключові слова: *громадянські права, національна безпека, права і свободи людини, судовий захист, державна політика.*

Постановка проблеми. Державна політика у сфері національної безпеки в умовах протистояння України військовій агресії з боку російської федерації не лише набуває актуальності, а стає першочерговою цариною докладання державно-владних зусиль. Одним із елементів цієї політики є забезпечення прав та свобод людини навіть в умовах воєнного стану. Україна взяла на себе зобов'язання із дотримання та недопущення зменшення обсягу громадянських прав та свобод людини, і ці зобов'язання не можуть зменшуватися у своєму обсязі у сфері національної безпеки. Водночас варто зауважити, що сфера національної безпеки є пріоритетною для формування державної політики України, особливо під час воєнного стану, і це абсолютно об'єктивно створює передумови для певної диверсифікації в підходах держави до забезпечення демократичних прав і свобод громадян. На рівні держави відбувається формування державної стратегії у сфері національної безпеки, оскільки обов'язок гарантування прав та свобод людини і громадянина є міжнародно-правовим обов'язком, а комплекс указаних прав визначений на міжнародному рівні. Ступінь його дотримання та впровадження на національному рівні демонструє реальний стан демократизації суспільно-політичних процесів, а тому це питання набуває особливої актуальності з

© Д. Чижов, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4843-0670>

denys_chyzhov@ukr.net

урахуванням сучасних реалій ведення війни та післявоєнної відбудови України. Окрім того, окремий напрям дослідження в цій царині пов'язаний із правозастосовною практикою судів у контексті реалізації державних гарантій захисту громадянських прав. Питання постає в пошуку максимального балансу між дотриманням прав людини й одночасним недопущенням зменшення рівня захисту національної безпеки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Проблематика дотримання прав та свобод людини у сфері національної безпеки набула суттєвого закріплення в працях таких вчених, як В. Антонов, К. Бабенко, І. Бакірова, Л. Горбунова, С. Ківалов, В. Копанчук, В. Крижановський, М. Криштанович, Я. Пушак, Г. Ситник, В. Тацій, М. Флейчук, В. Франчук та ін.

Водночас існує потреба в продовженні розвитку концепту громадянських прав та їх гарантування в умовах активного забезпечення національної безпеки, зокрема під час введення воєнного стану.

Мета статті – аналіз сучасної судово-правової політики стосовно забезпечення прав та свобод людини у сфері національної безпеки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сучасний комплекс громадянських прав та свобод постійно розвивається, доповнюючись новими правами та гарантіями держави щодо їх дотримання. Це пов'язано із появою нових форм суспільних відносин, соціально-економічним розвитком держави, а також із еволюцією громадянського суспільства та розширенням можливостей для управління державними справами. Держава гарантує певний обсяг прав та свобод, закріплюючи їх у Конституції України, а також шляхом постійного розроблення засад державної політики в різних сферах суспільного буття. Отже, мінімальний обсяг, який визначається на рівні конституційно-правового регулювання, традиційно розширюється за рахунок галузевого законодавства та різних стратегій розвитку держави. Але існують і певні обмеження прав і свобод людини і громадянина, а точніше ті межі чи індикатори, які сигналізують про необхідність скорочення доступу суспільства до громадянських свобод.

Як це питання узгоджується із міжнародним обов'язком держави неухильно дотримуватися міжнародно-правових стандартів, зокрема Європейської Конвенції про захист прав і основоположних свобод (далі – Конвенція), і чи дійсно існують випадки, коли дотримання прав та свобод людини поступається своєю пріоритетністю з позиції держави іншим імперативним детермінантам правового регулювання?

На це питання намагається відповісти Л. Горбунова, яка не лише в ролі дослідника, але і як заступник Міністра юстиції України сформулювала тезу про те, що «Конвенція є основою для подальшої законодавчої та іншої нормотворчої діяльності, її норми мають особливе пріоритетне значення у правовій системі України. Закони, що приймаються з метою конкретизації прав і свобод, не можуть обмежувати останні у їх змісті і мають перебувати в повній відповідності зі змістом прав і свобод, гарантованих Конвенцією, відповідати міжнародно-правовим стандартам та інтересам суверенної України» [4]. Нас цікавить остання частина цитованої тези – про відповідність інтересам України того обсягу прав та свобод, які гарантуються Конвенцією, закріплюються на законодавчому рівні й забезпечуються в правовій системі України.

Приклади таких інтересів держави, які можуть формувати уявлення про суперечливість обсягу прав та свобод, закріплених у Конвенції, наводить у своїх дослідженнях Д. Жалімас. Так дослідник демонструє межу між правом людини на інформацію та свободу совісті чи поглядів і недопущення інформаційного тиску, небажаного для національних інтересів держави. Зокрема йдеться про обмеження права особи на інформацію, коли таке право межує із протиправним впливом іншої держави на інформаційну незалежність держави, що захищає права громадян [5, с. 83-84]. Але дослідник наголошує, що таке обмеження громадянських прав не може трактуватися як порушення положень Конвенції, оскільки відповідає принципам державності та самостійності, недопущення зовнішнього впливу.

Однак, як зазначає К. Бабенко, визначаючи права людини як об'єкт конституційного захисту, законодавство перетворює їх на органічну складову конституційного розвитку. Тому неможливо уявити таку конституцію або такий конституційний лад, у якому б ігнорувались права людини [2, с. 25-27]. Для цього, на думку І. Бакірової, держава створює низку юридичних гарантій, тобто «надання державою формальної (юридичної) загальнообов'язковості тим умовам, які необхідні для того, щоб кожна людина могла скористатися своїми конституційними правами і

свободами». Метою юридичних гарантій є реальне забезпечення правовими засобами максимального здійснення, охорони й захисту конституційних прав і свобод громадян [3]. У контексті нашого дослідження викликає інтерес положення ст. 55 Конституції України, де як одна з юридичних гарантій проголошене право судового захисту порушених прав і свобод людини [7]. Як зазначено в Рішенні Конституційного Суду України у справі № 1-22/2001 від 30.05.2001 року, Конституція України закріпила принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, який проявляється передусім у конституційному визначенні обов'язків держави. Така відповідальність не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки юридичної відповідальності як застосування заходів публічно-правового характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків [17]. Але водночас варто звернути увагу, що так само на конституційному рівні держава закріплює, що «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень» [7]. Такі обмеження, зафіксовані в ст. 63 Конституції України, застосовуються лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я й моральності населення або захисту прав і свобод інших людей, а також національної безпеки.

Отже, Конституція України одночасно проголошує найбільшою цінністю української держави права і свободи людини і громадянина та недопустимість зменшення їхнього обсягу, а також закріплює можливість скорочення обсягу демократичних прав на користь інтересів національної безпеки, громадського порядку, суспільної необхідності. Це не означає, що Конституція є недемократичною, а зменшення обсягу прав може бути спекулятивним. Справа в тому, що забезпечення національної безпеки та підтримка громадського порядку виступають детермінантами безпекових прав громадян. Дійсно, такий стан національної безпеки, за якого громадяни можуть вільно розвиватися та відстоювати власні інтереси, є бажаним для всього суспільства, а тому він має забезпечуватись державою. Така ж ситуація із громадським порядком, який виступає бажаним станом суспільного розвитку, за якого в умовах безпечного існування в максимальному обсязі реалізуються всі інші права та демократичні свободи. Така ситуація дає нам підстави стверджувати, що стани національної безпеки та громадського правопорядку виступають не одностороннім прагненням держави, а загальносуспільним запитом, загальним благом, яке має досягатися та реалізовуватись. Тому, говорячи про обмеження громадянських прав і свобод з огляду на інтереси національної безпеки, ми розуміємо, що в цьому випадку суспільний інтерес виступає приматом щодо інтересу індивідуального. Громадянські права обмежуються не щодо одного громадянина, а стосовно соціуму в цілому, але винятково на користь цього ж соціуму.

Державна політика в цьому аспекті має спрямовуватись на створення таких умов національної безпеки, за яких якщо і відбувається скорочення обсягу громадянських прав, то воно є обґрунтованим, однаковим для всіх громадян та застосовується винятково задля досягнення заздалегідь визначеного бажаного стану критеріїв безпекового стану.

Варто звернути увагу одразу на декілька важливих аспектів формування та реалізації державної безпекової політики й місця в ній системи забезпечення громадянських прав та свобод. По-перше, варто розуміти, що «система забезпечення національної безпеки – це організована державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України» [1, с. 536-540]. Так В. Антонов розуміє сутність державної політики у сфері забезпечення національної безпеки й виокремлює в ній такий елемент, як неухильне дотримання громадянських прав та свобод. На думку вченого, це сукупність органів держави, які гарантують дотримання громадянських прав в умовах задоволення потреб національної безпеки. Тобто дослідник підтверджує первинність інтересів національної безпеки над інтересами громадянина.

На думку В. Копанчука, така ситуація пояснюється тим, що громадянин та суспільство в цілому зацікавлені в тому, щоб існувати в умовах безпеки, які дають змогу протидіяти перманентним зовнішнім умовам та чинникам, що на сучасному етапі

розвитку державності панують у геополітичному просторі: «Стійка тенденція до силового розв'язання конфліктних ситуацій; застосування технологій гібридних війн для досягнення геостратегічних результатів у сфері громадської безпеки; політична розрізненість еліт держави; збереження високого рівня корупції, який у поєднанні з неефективністю судової системи становить загрозу національній безпеці; суперечливість та агресивний антагонізм цінностей різних суспільств, що спричиняють конфлікти, зокрема збройні» [8]. Громадяни не можуть розрізнено чи поодиночки протистояти вказаним чинникам і загрозам, а тому потребують захисту держави та її гарантій щодо створення безпечних умов суспільного розвитку. Тому такі умови є вихідними, зокрема і для забезпечення повноти громадянських прав. А все це в сукупності пояснює, чому саме держава на конституційному рівні встановлює можливість обмеження прав людини в інтересах національної безпеки.

Системний аналіз законодавства у сфері забезпечення національної безпеки також демонструє примат цих інтересів держави над приматом максимально широкого дотримання громадянських прав та свобод. І знову ж таки це пояснюється тим, що держава може в повному обсязі виконувати власні зобов'язання щодо забезпечення вільного розвитку особистості та гарантування дотримання прав і свобод лише в стані, коли суверенітет держави не обмежується та немає перешкод для його реалізації, тобто в умовах стабільного розвитку, за відсутності особливих умов діяльності правового режиму на території держави. Йдеться про відсутність правового режиму надзвичайного чи воєнного стану. Спираючись на положення Законів України «Про національну безпеку України» [12], «Про оборону України» [14], «Про правовий режим воєнного стану» [15], «Про правовий режим надзвичайного стану» [16], можемо сформулювати низку висновків щодо дотримання громадянських прав та свобод в умовах забезпечення інтересів національної безпеки:

по-перше, інтереси національної безпеки розкриваються через необхідність забезпечення всебічного та вільного розвитку суспільства, створення для громадян держави відповідних безпечних умов, у яких забезпечуватимуться їхні громадянські права;

по-друге, обмеження прав та свобод громадян можливі, якщо це або безпосередньо пов'язане зі спеціальним законодавством, або таке обмеження напряму сприяє збереженню життя та здоров'я громадян чи збереженню територіальної цілісності й суверенітету держави;

по-третє, держава мінімізує дискретність повноважень органів державної влади та посадових осіб, зокрема військових, у контексті зменшення чи обмеження прав і свобод громадян. Така дискретність є недопустимою, а випадки обмеження чітко встановлюються в законодавстві;

по-четверте, навіть в умовах запровадження воєнного стану держава гарантує особам право захистити свої права та інтереси шляхом звернення до суду щодо скасування чи визнання протиправним обмеження власних прав.

Загалом такий підхід може вважатися достатнім з точки зору державницької позиції, але в контексті широти та максимального забезпечення реалізації громадянських прав і свобод варто звернути увагу на ту обставину, що саме допущення обмеження громадянських прав, навіть унаслідок настання воєнного стану, уже свідчить про недостатнє виконання державою власних зобов'язань перед громадянами, оскільки вона допустила сам акт настання такого стану, коли громадянські права мають бути обмежені.

Тут слушною є позиція М. Криштановича, Я. Пушака та інших щодо того, що сама по собі ефективна державна політика національної безпеки має охоплювати лише ті дії та заходи, «за допомогою яких узгоджуються інтереси суспільства і держави. Вона має бути спрямована на забезпечення захисту держави її суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності та політичної незалежності. Через те, що проблема забезпечення безпеки України охоплює не тільки традиційно воєнні, а й політичні чинники, проблеми історичної та національної ідентифікації, проблеми демократизації та стабільності окремих держав, формування дружніх міждержавних відносин тощо – розробка комплексу заходів з її забезпечення як раз таки і має враховувати максимальну повноту реалізацію громадянських прав» [10, с. 367-372]. З одного боку, обмеження громадянських прав вже несе в собі ризики для національної безпеки, з іншого – досягнення безпечного стану обумовлює розширені можливості для забезпечення прав і

свобод громадян. Саме останній тренд має бути головним у контексті формування політики національної безпеки та досягнення консенсусу із суспільством стосовно випадків та меж допустимого скорочення чи обмеження їхніх прав задля досягнення безпекового стану.

Дійсно, національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку законів, доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. До того ж, вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам за умови дотримання прав та інтересів суспільства [18, с. 330-332]. І знову ж таки ми наполягаємо на тому, що такими інтересами з-поміж іншого є досягнення в державі такого рівня безпеки, за якого розвиток суспільних відносин відбувається вільно з максимальною свободою реалізації громадянами своїх прав.

Тут доцільно звернути увагу на Указ Президента «Про Національну стратегію у сфері прав людини» від 24.03.2021 № 119/2021, у якому з-поміж іншого вміщено детермінанти реалізації державою політики у сфері забезпечення прав та свобод людини в контексті створення умов чи дотримання принципів забезпечення національної безпеки. Йдеться про засади державної політики щодо забезпечення прав ветеранів війни, зокрема осіб, які брали або беруть участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях; прав внутрішньо переміщених осіб; прав осіб, які проживають на тимчасово окупованій території України; прав осіб, які проживають у населених пунктах у безпосередній близькості до лінії розмежування; а також щодо звільнення осіб, які були позбавлені свободи внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, тимчасової окупації частини території України, та відновлення прав таких осіб [13]. Усе наведене вище деталізується в комплексі заходів держави, спрямованих передусім на максимальне досягнення закріплених у Конституції України гарантій дотримання їхніх прав та інтересів. Це свідчить, що держава визначає певні критерії реалізації громадянських прав навіть в умовах, які потребують їх обмеження з метою досягнення інтересів національної безпеки. Такий висновок демонструє низку особливостей державної політики, зокрема:

- реалізація державою громадянських прав і свобод є в будь-якому випадку імперативом державної політики, навіть якщо вона формується в умовах, коли досягнення максимального обсягу громадянських прав неможливе внаслідок дії об'єктивно негативних факторів, що настають поза волею чи бажанням держави та суспільства;

- захист прав і свобод, навіть в обмеженому обсязі реалізується не лише за допомогою комплексу заходів, що реалізуються державою в процесі досягнення цілей державної політики, але і шляхом судового захисту.

У цьому контексті доцільно навести точку зору С. Ківалова, який зазначає, що у випадку неможливості держави забезпечити розвиток громадянських прав у процесі реалізації державної політики, їх забезпечення покладається на суд [6]. Тут маємо поставити таке запитання: якщо держава обмежує громадянські права, запроваджуючи відповідні заходи, пов'язані із забезпеченням національної безпеки, то яким чином суд, що за своєю природою є органом державної влади, може ці обмеження подолати, якщо імперативи державної політики пов'язані передусім із безпековими факторами? Іншими словами, чи можливо в повному обсязі забезпечити або відновити в судовому порядку обмежені державою права громадян внаслідок запровадження обмежень, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки.

Тут маємо звернути увагу на вищенаведений висновок Конституційного Суду, що дотримання повноти прав людини є імперативним обов'язком держави, а скорочення обсягу прав не допускається без нагальної необхідності. Аналізуючи зазначені вище нормативно-правові акти у сфері забезпечення національної безпеки, доходимо висновку, що нагальна необхідність настає тоді, коли існують загрози національній безпеці, громадянському порядку або суспільна необхідність. Тому підсумовуємо, що, встановлюючи такі випадки, коли держава може застосовувати обмеження громадянських прав, держава дає все ж таки можливість громадянам реалізовувати

власні права шляхом скасування обмежень у судовому порядку. Із цього питання М. Оніщук зазначає, що захист прав людини є першочерговим завданням держави, але цей захист здійснюється в межах тієї державної політики, яка визначається на законодавчому рівні та в межах якої створюється система засобів його забезпечення [11]. Нормативна і процесуальна частини механізму захисту прав людини синтезуються інституціональною частиною: державні інститути, використовуючи властиві їм компетенції і спеціальні засоби, додають дієвості усім частинам механізму. Практично в компетенції органів усіх гілок державної влади – забезпечення прав людини. Оскільки головним обов'язком держави є затвердження й забезпечення прав і свобод людини, то вона відповідальна перед людиною за свою діяльність, зміст і спрямованість якої визначаються правами людини [9, с. 120-122]. Отже, наведене свідчить, що навіть в умовах обмеження громадянських прав через встановлення детермінант політики у сфері забезпечення національної безпеки, держава створює відповідну систему засобів реалізації та захисту прав.

На думку В. Тація, це є обов'язком держави не лише в контексті закріплення на конституційному рівні, але і внаслідок взяття на себе державою зобов'язань, що витікають із міжнародно-правових актів [19]. Щоправда, держава бере на себе обов'язок із забезпечення безпекового стану та максимального рівня гарантій громадського порядку, що є передумовою для вільного розвитку особистості та створення передумов для максимально можливої реалізації нею всього комплексу громадянських прав та свобод, навіть тих, які безпосередньо не визначені на конституційному рівні, але зумовлені природою таких прав.

Висновки. Підсумовуючи викладене, наголошуємо на необхідності зробити такі узагальнення.

По-перше, держава гарантує максимально можливий обсяг громадянських прав і свобод, які є, з одного боку, наслідком взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань; з іншого – конституційно-правовою традицією. Рівень та реальний стан реалізації громадянських прав детермінує фактичну приналежність держави до демократичного світу, оскільки в умовах тоталітарного чи авторитарного режиму декларація демократичних прав і свобод є абсолютно номінальною.

По-друге, Україна як держава на конституційному рівні закріплює повноту прав та свобод громадян, а також створює систему гарантій щодо їх дотримання й захисту, зокрема в судовому порядку. Водночас на рівні Конституції України держава визначає і можливості для обмеження громадянських прав, які пов'язані із інтересами національної безпеки, суспільною необхідністю чи дотриманням громадського правопорядку. У жодному іншому випадку обмеження громадянських прав є неможливим. Але навіть за таких мов право на судовий захист залишається непохитним.

По-третє, з метою забезпечення національної безпеки держава обмежує права громадян винятково у випадку, коли таке обмеження або сприятиме досягненню безпекового становища, або створюватиме передумови для збереження життя і здоров'я громадян. При цьому таке обмеження є наслідком гарантій держави щодо забезпечення безпекового становища, у якому громадяни можуть у максимальних обсягах реалізовувати власні права та інтереси, а отже, обмеження таких прав виступає засобом досягнення цілей державотворення.

По-четверте, навіть в умовах реалізації заходів, спрямованих на забезпечення національної безпеки, Україна розробляє відповідні стратегії державної політики щодо забезпечення настільки можливого максимального стану реалізації громадянських прав, наскільки це допускають загальнонаціональні інтереси та суспільна необхідність. При цьому держава гарантує судовий захист навіть обмежених громадянських прав.

Усе це демонструє правильність тези про природну необхідність обмеження громадянських прав в умовах реалізації державою політики у сфері забезпечення національної безпеки, але винятково за умови неможливості досягнення цілей такої політики іншим способом.

Список використаних джерел

1. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монограф. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
2. Бабенко К. А. Права людини як об'єкт конституційного захисту. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 4. С. 21-30.

3. Бакірова І. О. Зміст Конституційного права людини і громадянина на судовий захист. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_8158.
4. Горбунова Л. М. Чинне законодавство України та Європейська конвенція з прав людини. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_948.
5. Жалімас Д. Збалансування національної безпеки та прав людини: поточні регіональні виклики. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 черв. 2019 р.)*. Київ : ВАІТЕ, 2019. С. 82-87.
6. Ківалов С. В. Деякі аспекти судового захисту прав людини в Україні в європейському вимірі. *Актуальні проблеми політики*. 2008. Вип. 34. С. 3-9.
7. Конституція України від 28.06.1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
8. Копанчук В. О. Нормативно-правове забезпечення державної політики національної безпеки та громадського порядку України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 12. URL : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1610>.
9. Крижановський В. Я. Міжнародні стандарти судового захисту прав людини та їх імплементація в систему правозахисту в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2011. № 42. С. 116-123.
10. Криштанович М. Ф., Пушак Я. Я., Флейчук М. І., Франчук В. І. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення: монограф. Львів : Сполом, 2020. 418 с.
11. Оніщук М. Проблеми забезпечення прав людини в Україні: від Загальної декларації прав людини – до сьогодення. *Право України*. 2009. № 4. С. 29-35.
12. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
13. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.
14. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
15. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
16. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>.
17. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-22/2001 від 30.05.2001. URL : <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/13-rozdil-ii-prava-svobody-ta-obov'yazky-lyudyny-i-gromadyanyna-statti-21-68>.
18. Ситник Г. П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади). Київ : НАДУ, 2012. 544 с.
19. Тацій В. Імплементация європейських стандартів у галузі прав людини – важливий напрям правової політики України. *Право України*. 2010. № 10. С. 42-53.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Antonov, V. O. (2017) *Konstytutsiyno-pravovi zasady natsional'noyi bezpeky Ukrainy* [Constitutional and legal principles of national security of Ukraine] : monohraf. Kyiv : TALKOM, 576 p. [in Ukr.].
2. Babenko, K. A. (2008) Prava lyudyny yak ob'ekt konstytutsiynoho zakhystu [Human rights as an object of constitutional protection]. *Byuleten' Ministerstva yustyttsiyi Ukrainy*. № 4, pp. 21-30. [in Ukr.].
3. Bakirova, I. O. () Zmist Konstytutsiynoho prava lyudyny i hromadyanyna na sudovyy zakhyst [Content of the Constitutional right of a person and a citizen to judicial protection]. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_8158. [in Ukr.].
4. Horbunova, L. M. Chynne zakonodavstvo Ukrainy ta Yevropeys'ka konventsiya z prav lyudyny [Current legislation of Ukraine and the European Convention on Human Rights]. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_948. [in Ukr.].
5. Zhalimas, D. (2019) Zbalansuvannya natsional'noyi bezpeky ta prav lyudyny: potochni rehional'ni vyklyky [Balancing national security and human rights: current regional challenges]. *Prava lyudyny i natsional'na bezpeka: rol' orhanu konstytutsiynoyi yurysdyktsiyi: zb. materialiv mizhnar. nauk. prakt. konf. (m. Kyiv, 27 cherv. 2019 r.)*. Kyiv : VAITE, pp. 82-87. [in Ukr.].
6. Kivalov, S. V. (2008) Deyaki aspekty sudovoho zakhystu prav lyudyny v Ukraini v yevropeys'komu vymiri [Some aspects of judicial protection of human rights in Ukraine in the European dimension]. *Aktual'ni problemy polityky*. Issue 34, pp. 3-9. [in Ukr.].
7. Konstytutsiya Ukrainy vid 28.06.1996 [Constitution of Ukraine dated June 28, 1996]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].
8. Kopanchuk, V. O. (2017) Normatyvno-pravove zabezpechennya derzhavnoyi polityky natsional'noyi bezpeky ta hromads'koho poriyadku Ukrainy [Normative and legal support of the state policy of national security and public order of Ukraine]. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta*

rozvytok. № 12. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1610>. [in Ukr.].

9. Kryzhanovs'kyi, V. Ya. (2011) Mizhnarodni standarty sudovoho zakhystu prav lyudyny ta yikh implementatsiya v systemu pravozakhystu v Ukraini [International standards of judicial protection of human rights and their implementation in the system of human rights protection in Ukraine]. *Aktual'ni problemy polityky*. № 42, pp. 116-123. [in Ukr.].

10. Kryshchanovych, M. F., Pushak, Ya. Ya., Fleychuk, M. I., Franchuk, V. I. (2020) Derzhavna polityka zabezpechennya natsional'noyi bezpeky Ukrainy: osnovni napryamky ta osoblyvosti zdiysnennya [State policy of ensuring national security of Ukraine: main directions and peculiarities of implementation]: monohraf. L'viv : Spolom, 418 p. [in Ukr.].

11. Onishchuk, M. (2009) Problemy zabezpechennya prav lyudyny v Ukraini: vid Zahal'noyi deklaratsiyi prav lyudyny – do s'ohodennya [Problems of ensuring human rights in Ukraine: from the Universal Declaration of Human Rights to the present]. *Pravo Ukrainy*. № 4, pp. 29-35. [in Ukr.].

12. Pro natsional'nu bezpeku Ukrainy [On national security of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>. [in Ukr.].

13. Pro Natsional'nu stratehiyu u sferi prav lyudyny [On the National Strategy in the field of human rights] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.03.2021 № 119/2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>. [in Ukr.].

14. Pro oboronu Ukrainy [On the defense of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 06.12.1991. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>. [in Ukr.].

15. Pro pravovyy rezhym voyennoho stanu [On the legal regime of martial law] : Zakon Ukrainy vid 12.05.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. [in Ukr.].

16. Pro pravovyy rezhym nadzvychaynoho stanu [On the legal regime of the state of emergency] : Zakon Ukrainy vid 16.03.2000. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>. [in Ukr.].

17. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy u spravi № 1-22/2001 vid 30.05.2001 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in case No. 1-22/2001 dated May 30, 2001]. URL : <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/13-rozdil-ii-prava-svobody-ta-obov'yazky-lyudyny-i-gromadyanyna-statti-21-68>. [in Ukr.].

18. Sytnyk, H. P. (2012) Derzhavne upravlinnya u sferi natsional'noyi bezpeky (kontseptual'ni ta orhanizatsiyno-pravovi zasady) [State administration in the field of national security (conceptual and organizational and legal foundations)]. Kyiv : NADU, 544 p. [in Ukr.].

19. Tatsiy, V. (2010) Implementatsiya yevropeys'kykh standartiv u haluzi prav lyudyny – vazhlyvyi napryam pravovoyi polityky Ukrainy [Implementation of European standards in the field of human rights is an important direction of legal policy of Ukraine]. *Pravo Ukrainy*. № 10, pp. 42-53. [in Ukr.].

ABSTRACT

Denys Chyzhov. Judicial protection of human rights in the field of national security as a comprehensive political and legal institute. The article is devoted to the problems of doctrinal substantiation and practical consolidation of state policy standards in Ukraine regarding the provision of human rights and freedoms in the national security sphere. The purpose of the article is the analysis of current legal policy regarding the condition of human rights and freedoms in the realm of national security in Ukraine. The nature of the origin of the state's obligations to respect human rights and freedoms is revealed. The essence of the relationship between the primacy of civil rights and public interests in the field of national security is defined. The content of the restriction of civil rights in the area of national security during the realisation of the security conditions of development by the state has been studied. The relationship between the restriction of human rights and freedoms and the security guarantees established by the state for its citizens has been established. The justified natural expediency of the need to restrict civil liberties to achieve national security goals.

A conclusion was made regarding the inadmissibility of curtailing the right to judicial protection even under the condition of limiting other civil rights while achieving the goals of national security. Systematic analysis of legislation ensuring national security also demonstrates the primacy of these interests of the state over the importance of the most comprehensive possible observance of civil rights and freedoms. The thesis about the natural necessity of restricting civil rights in the conditions of the state's implementation of policy in the sphere of ensuring national security, but only under the shape of the impossibility of achieving the goals of such policy in other ways, has been proven.

It has been identified that even under the conditions of implementation of measures aimed at ensuring national security, Ukraine is developing appropriate state policy strategies to ensure the maximum possible state of realization of civil rights, as national interests and public necessity allow. At the same time, the state guarantees judicial protection of even limited civil rights. Ukraine as a state at the constitutional level enshrines the completeness of the rights and freedoms of citizens, and also creates a system of guarantees for their observance and protection, in particular in the judicial procedure. At the same time, at the level of the Constitution of Ukraine, the state also determines the possibilities for limiting civil rights, which are related to the interests of national security, public necessity or compliance with civil law and order.

Keywords: *civil rights, national security, human rights and freedoms, judicial protection, state policy.*

УДК 349.6(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-66-75

Олександр ШАМСУТДІНОВ[©]

кандидат юридичних наук

(Служба безпеки України,

м. Київ, Україна)

БІОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ЛОГІКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У науковій статті пропонується теоретико-правова модель подальшого дослідження та розширення категоріально-понятійного апарату в безпековій сфері. Із використанням системно-діяльнісного підходу сформульовано визначення родового поняття “безпека” як сукупності умов існування соціальної системи, які вона здатна контролювати у процесі реалізації своїх інтересів. На цій підставі розкривається зміст дефініцій “національна безпека”, “екологічна безпека” та “біологічна безпека”, аналізуються відповідні позиції вітчизняних науковців. За результатами проведеного дослідження подається авторське визначення понять національної, екологічної та біологічної безпеки, їх співвідношення.

Ключові слова: безпека, біобезпека, національна безпека, екологічна безпека, біота біозагроза.

Постановка проблеми. Початок третього тисячоліття став визначальним не тільки завдяки розквіту цифрових технологій, але й через прорив у галузі медицини, біології та біотехнології. Поєднання цих сфер уможливило розширення геному людини, клонування тварин та створення нових (трансгенних) організмів, редагування геному тощо. На новий рівень вийшли не тільки відкриття і досягнення у сфері біотехнології, але й загрози, пов’язані з неконтрольованим вивільненням генетично-модифікованих організмів, поширенням інвазійних видів, використанням патогенних агентів у терористичних та інших протиправних цілях, появою збудників нових інфекційних захворювань. За таких умов актуальність нормативно-правового регулювання діяльності у відповідній сфері не викликає сумнівів. Зокрема, першочергового значення набуває питання побудови ефективної загальнодержавної системи забезпечення біологічної безпеки.

Утім, жодна сфера правовідносин не може бути належним чином урегульована без розроблення адекватної термінології, що відображала б сутність основних понять, що використовуються для позначення відповідних об’єктів, явищ і процесів. Сфера біологічної безпеки є порівняно молодим напрямком юридичної науки, тому особливо важливим є чітке формулювання понятійного апарату, оптимальне оформлення застосовуваних юридичних дефініцій для створення ефективної нормативної бази та дієвих правозастосовних механізмів.

Визначальним поняттям у нашому дослідженні є категорія “біологічна безпека”, що вже досить давно застосовується в біології, медицині, екології, інших галузях наукового знання. Однак аналіз чинного законодавства та відповідних наукових напрацювань засвідчив, що при використанні цього поняття в нього вкладають різне змістовне наповнення. Це актуалізує проблему формулювання поняття біологічної безпеки та визначення її місця в системі національної безпеки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженню базового поняття “безпека” були присвячені роботи українських фахівців теорії безпекознавства В. Білоуса, І. Бінька, В. Богдановича, О. Бодрука, О. С. Власюка, О. Гончаренка, В. Горбуліна, О. Г. Данільяна, О. Дзьобаня, В. Картавцева, А. Качинського, О. Копана, В. Косевцова, В. Ліпкана, О. Мітрофанова, В. Мунтіяна, Н. Нижник, Г. Новицького, Б. Парахонського, В. Пилипчука, С. Пирожкова,

© О. Шамсутдінов, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9325-9227>

sun091141@gmail.com

Г. Перепелиці, Г. Почепцова, Ю. Римаренка, Г. Ситника та інших. Зазначені автори запропонували також визначення категорії “національна безпека”, власні підходи до розуміння її змісту та складових.

У вітчизняній еколого-правовій науці вивченню дефініції “екологічна безпека” приділили свою увагу такі дослідники, як В. Андрейцев, Н. Барбашова, Л. Бондар, І. Бригадир, В. Добровольський, П. Загороднюк, О. Заржицький, А. Качинський, М. Малишко, О. Ольгінський, О. Хімич, В. Шмандій та багато інших.

Спроби дати визначення біологічній безпеці як еколого-правовій категорії у своїх працях робили В. Завгородня, Т. Коваленко, В. Курзова, О. Піддубний, Л. Струтинська-Струк та деякі інші.

Водночас питання комплексного дослідження змісту поняття “біологічна безпека України” як самостійної категорії, окремої складової національної безпеки України науковцями не ставилось, співвідношення дефініцій “національної”, “екологічної” та “біологічної безпеки” не вивчалось.

Метою роботи є дослідження правової природи поняття біологічної безпеки, визначення його змісту та місця в системі національної безпеки, співвідношення з екологічною безпекою.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи дефініцію “біологічна безпека”, слід розпочинати з визначення родового поняття “безпека”. В Україні цим проблемам були присвячені роботи великої кількості фахівців теорії безпеки [4, 5, 11, 17, 22, 23]. Наявні у вітчизняній науці підходи до формування відповідного поняття суттєво різняться один від одного за змістом та сутністю. Однак більшість учених сходяться на думці, що безпека є загальним системним поняттям, яке може конкретизуватися за двома напрямками: за типами суб’єктів та за сферами життєдіяльності. Суб’єктами відносин безпеки виступають індивіди, спільноти, організації, держава та суспільство в цілому; за сферами життєдіяльності можна виділити державну, громадську, економічну, військову, екологічну, інформаційну та інші види безпеки.

Не будучи чимось матеріальним, безпека є своєрідною характеристикою й необхідною передумовою життєдіяльності, прогресивного розвитку та нормального функціонування об’єктів реального світу. Очевидно, що ці об’єкти існують і розвиваються в середовищі, параметри якого формуються під впливом різноманітних, часто взаємопов’язаних та взаємозумовлених чинників, інтегральна складова яких створює певний імовірний рівень потенційних і реальних загроз безпеці [31, с. 91].

Аналіз робіт зазначених авторів дозволяє виділити два концептуальних підходи до інтерпретації проблеми безпеки: 1) гіпотетична відсутність небезпеки, самої можливості будь-яких потрясінь, катаклізмів для соціуму; ситуація, коли не існує загроз, ризику нанесення шкоди, і 2) захищеність від загроз, стан захищеності життєво важливих інтересів тощо.

Зазначені підходи видаються дещо звуженими, оскільки захист передбачає використання лише охоронних функцій, ігноруючи низку інших, насамперед об’єктивну необхідність мінімізувати, усунути та попередити небезпеки та загрози. Більш логічним було б виходити з того, що безпека – це насамперед, із одного боку, дієва функція держави, суспільства, людини, спрямована на виявлення, попередження та усунення небезпек і загроз, що можуть їх знищити або позбавити фундаментальних матеріальних чи духовних цінностей. Із іншого боку, безпека пов’язана із суб’єктивними оцінками характеру й розмаху потенційних або реальних загроз цінностям, що сповідує те чи інше суспільство в конкретно-історичний момент свого розвитку. Вона має розглядатися як основна передумова існування держави, суспільства та індивіда, оскільки саме безпека дає змогу зберегти систему базових духовних цінностей, що створюються в процесі прогресивного суспільно-історичного розвитку людської спільноти.

Отже, беручи на озброєння системно-діяльнісний підхід, пропонуємо розглядати **безпеку** не як певний стан чи властивість, а як *сукупність умов існування соціальної системи, які вона здатна контролювати у процесі своєї діяльності, реалізації своїх інтересів*. Основними характеристиками соціальної системи є організованість і стабільність. Підтримка стабільності пов’язана з об’єктивною необхідністю збереження динамічної рівноваги суб’єкта в процесі соціального управління та контролю. По-перше, будь-яка система неминуче піддається впливам ззовні. По-друге, навіть за найсприятливіших зовнішніх умов внутрішні суперечності системи можуть вивести її зі стану рівноваги. Соціальний механізм забезпечення безпеки спрямований, насамперед,

на виявлення цих зовнішніх впливів і внутрішніх суперечностей із метою їх нейтралізації. Завдяки цьому встановлюється певна впорядкованість, забезпечується стійкість і нормальне функціонування суспільних відносин, гарантується їх максимальна незалежність від небажаного впливу випадкових чинників. У цьому і полягає один із найважливіших аспектів безпеки.

Виходячи з наведеного, поняття “безпека” має, насамперед, характеризувати гармонійний розвиток спільноти людей, особи чи соціальну діяльність суспільних інституцій, спрямованих на реалізацію власних інтересів у сфері захисту чи подолання наслідків дії різноманітних ризиків і загроз. Запропонований підхід є комплексним, оскільки його зміст включає практично всі сфери життєдіяльності людини, тобто за допомогою категорії “безпека” можна охарактеризувати досить широкий спектр діяльності всіх членів суспільства, у якому реалізуються їхні життєво важливі інтереси.

Базовим поняттям у системі соціальної безпеки, що більш точно відображає суть цього феномену, є поняття “національна безпека”, що є універсальною цінністю, однаково актуальною і необхідною для громадянина, соціальної групи, нації. Перевага поняття “національна безпека” полягає, насамперед, у тому, що воно не ідеологізоване та має міждисциплінарний характер, дозволяючи об’єднати у собі всі відомі види безпеки, що захищаються державою. Слово “нація” зокрема слід розуміти як трихотомію особи, суспільства і держави.

Основними об’єктами національної безпеки, таким чином, є особа (її права і свободи), суспільство (його матеріальні та духовні цінності), держава (її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність). Владні структури наразі слід розглядати як інструмент, призначений для забезпечення якнайкращих умов розвитку особи, суспільства і самої держави у межах усього спектру наявних можливостей.

Водночас сьогодні, на жаль, іноді простежується зсув пріоритетів і акцентів від безпеки особи у бік безпеки держави. Загрозливою стала повсякчасна легковажність політичного використання поняття “безпека держави і особи” як універсального, часто популістського аргументу в будь-якій концепції, ідеї, теорії або позиції [3, с. 65].

До того ж у Законі України “Про національну безпеку України” (ст. 1) національна безпека України визначається як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [26]. Вказаний зсув пріоритетів тут простежується вочевидь. Визначення цим Законом національних інтересів як “життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності та добробут її громадян” дещо компенсує вказаний нерівнозначний підхід до трихотомії особи, суспільства і держави, однак остаточно не врівноважує вказаний дисбаланс.

На наш погляд, наведене нормативне визначення потребує певного коригування з урахуванням висловлених вище тверджень. Для цього проаналізуємо його основну складову.

Нація або народ, на відміну від історично минутих типів суспільств, форм державного устрою, – єдина спільнота, яка володіє найбільш стабільною субстанцією. Об’єднана спільністю території, мови, економічних зв’язків, культури, самосвідомості та певною генетичною подібністю історично зумовлена спільнота людей, незважаючи на процеси еволюції, зберігає сутнісну спільність протягом століть. Тому забезпечення національної безпеки означає не лише збереження історичної території, традицій, національного характеру, мови і самобутності, економічних зв’язків, але й унеможливлення виродження нації, втрати нею власної самобутності та знищення генотипу, який, з біологічної точки зору, є єдиним еволюційно доцільними підґрунтям для альтруїзму, або самопожертви на користь нації. Зокрема, поняття “національне” об’єднує спільні інтереси і потреби усіх суб’єктів у відтворенні гарантій безпеки.

У цьому контексті національна безпека становить такі умови існування державно-територіальної спільності, за яких забезпечується ефективна інституційна діяльність із підтримки надійного захисту національних інтересів у міжнародних і внутрінаціональних відносинах, реалізуються можливості для прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави.

Відповідно до цієї точки зору, національна безпека створюється не тільки (і не стільки) із метою реагування на різного роду небезпеки і загрози національним

інтересам. Вона є умовою виживання, існування особистості, суспільства і держави в соціумі та природно-географічному середовищі, збереження створюваних духовних і матеріальних цінностей.

Узагальнюючи зазначене вище, *національну безпеку* можна визначити як *умови існування народу України (особи, суспільства, держави), що він здатен контролювати в процесі реалізації своїх життєво важливих інтересів.*

Діалектична єдність усіх складових національної безпеки (державної, економічної, громадської, інформаційної, військової, екологічної та інших видів безпеки) як системи зумовлена нерозривністю процесу функціонування та розвитку людини, суспільства, держави не тільки у просторі, а й у часі. Вони характеризуються своєрідністю, але перебувають у тісних взаємозв'язках і взаємозалежності. Зазначені елементи є однаково важливими для формування комплексної системи національної безпеки, однак залежно від історичних обставин, різноманітних чинників, кожна складова може набувати особливого значення.

Останнім часом увагу науковців та практиків все більше привертає проблема забезпечення біологічної безпеки. Аналіз чинного законодавства та наукових розвідок з теорії безпеки свідчить, що поняття “національна безпека”, “екологічна безпека” і “біологічна безпека” тісно пов'язані між собою. Окрім того, фактично всі дослідники сфери біобезпеки єдині у тому, що біологічна безпека є складовою екологічної безпеки, а остання у свою чергу – національної безпеки.

Проблемі правового визначення поняття та змісту “екологічної безпеки” присвячена значна кількість робіт українських дослідників. Аналіз їх напрацьовань дозволяє умовно об'єднати існуючі підходи у три групи.

Перша група (О. Заржицький [9], А. Качинський [10], А. Махмуд [19], О. Ольгінський) та ін. [7]) вбачає сутність екологічної безпеки в оптимальному для людини балансі між природними та антропогенними чинниками. Наприклад, О. Заржицький визначає екологічну безпеку як комплексний стан певних властивостей довкілля, що створені цілеспрямованою діяльністю людей, із урахуванням обґрунтованих допустимих навантажень антропогенних чинників на навколишнє середовище і негативних змін, що відбулися в ньому, і забезпечують життєдіяльність людини [9, с. 67].

Друга група (М. Малишко [18], О. Хімич [33]) розглядає екологічну безпеку як систему заходів, спрямованих на захист людини від несприятливого впливу навколишнього природного середовища.

Третя група (В. Андрейцев [1], Н. Барбашова [2]) під екологічною безпекою розуміє систему заходів, що гарантує захист довкілля від негативного антропогенного впливу і тим самим забезпечує придатні для людини умови існування.

Нормативне визначення екологічної безпеки міститься у ст. 50 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, зокрема вона визначається як такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Екологічна безпека гарантується громадянам України шляхом здійснення широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів [27].

Усі зазначені підходи тією чи іншою мірою відображають певні сторони поняття екологічної безпеки, однак комплексно не охоплюють її сутність через те, що відриваються від філософсько-правового підґрунтя.

Сформулюємо власне визначення екологічної безпеки. Перш за все, слід виходити з того, що екологічна безпека є складовою національної. Тобто суб'єктом правовідносин у цій сфері є народ України. Зважаючи, що предметом екології як науки є взаємовідносини біологічних макросистем із природним середовищем їх існування, можна стверджувати, що об'єктом правовідносин у сфері екологічної безпеки, тобто цінностями, з приводу яких виникають права й обов'язки, є сприятливе для існування та розвитку Українського народу навколишнє природне середовище (довкілля).

Отже, з урахуванням системно-діяльнісного підходу, що поділяє автор, під *екологічною безпекою* пропонується розуміти *сукупність умов довкілля, прийнятних для існування та сталого розвитку українського народу, що контролюються ним шляхом вжиття комплексу заходів (нормативно-правових, організаційних, інженерно-технічних, економічних, контрольних, інформаційно-просвітницьких та інших), спрямованих на відвернення, нейтралізацію або мінімізацію екологічних загроз.* Під

екологічною загрозою слід розуміти реально чи потенційно існуючу можливість негативного впливу на населення і середовище його проживання, обумовленого природною стихією, техногенною аварією чи іншою антропогенною діяльністю.

Звернемося до правового визначення поняття “біологічна безпека”. В Україні проблеми біобезпеки з точки зору юриспруденції привернули увагу науковців порівняно нещодавно, а події, пов’язані з пандемією COVID-19, дещо інтенсифікували відповідні розвідки. Аналіз досліджень, присвячених правовим аспектам біологічної безпеки України та питанням юридичної термінології у цій сфері, свідчить, що на сьогодні склалось два наукових підходи до розуміння біологічної безпеки: широкий (фундаментальний) і вузький (прикладний).

Перший підхід пов’язаний із визначенням біологічної безпеки як захищеності від будь-яких біологічних загроз – як природного характеру, так і антропогенного походження. Наприклад, В. Курзова розглядає це поняття як складне багатоаспектне суспільно-правове явище, зокрема визнає, що забезпечення біобезпеки не обмежується лише екологічною сферою і пов’язане з воєнною, економічною, соціальною, науково-технологічною, інформаційною сферами [16, с. 115-116]. Дослідниця стверджує, що біобезпека актуалізується залежно від наявності відповідних біоагроз, і відносить до них будь-які живі організми, а також біологічні агенти та речовини біологічного походження, що за певних обставин можуть створити реальну загрозу життю і здоров’ю людей, а також живій речовині біосфери [15, с. 108]. Відтак В. Курзова визначає біологічну безпеку як стан середовища життєдіяльності людини, за якого відсутній незворотний негативний вплив його біотичних чинників (макро- і мікроорганізмів, а також таких, що зазнали змін унаслідок антропогенного впливу) на живу речовину біосфери (біоту) та біологічну структуру і функцію людської особи в теперішньому і майбутньому поколіннях [14, с. 58].

Другий підхід, що є найбільш поширеним, обмежує це поняття впливами негативних антропогенних біологічних факторів, які обумовлені застосуванням біологічних технологій. Біологічна технологія у вітчизняній юридичній науці визначається як всі види робіт, за яких із сировинних матеріалів за допомогою живих організмів і біологічних процесів виробляються ті чи інші продукти і що охоплює сукупність методів: мікробіологічний синтез, генну інженерію, клітинну та білкову інженерію, інженерну ензимологію, культивування клітин рослин, тварин і бактерій, методи злиття клітин тощо [8, с. 119].

Так, Л. Струтинська-Струк вважає, що біобезпека – це “стан, за якого попереджається виникнення небезпечних для здоров’я людини та навколишнього природного середовища наслідків використання генетично-модифікованих організмів, що обумовлено відсутністю недопустимого ризику”. Досягнення такого стану, стверджує дослідниця/авторка, можливе за умови чіткого нормативного визначення правил проведення досліджень генетично-модифікованих організмів, порядку їх використання у закритих та відкритих системах, а також запровадження контролю за їх виконанням, визначення оптимальних рівнів допустимих ризиків, пов’язаних із здійсненням генетично-інженерної діяльності [32, с. 87].

Досліджуючи правовідносини у сфері біотехнології, О. Піддубний розглядає біологічну безпеку як “комплекс охоронних правовідносин, спрямованих на навколишнє середовище, організм людини, їх цілісність і безпечність, захист від будь-яких негативних проявів і результатів дії біологічних технологій” [21, с. 164].

В. Завгородня визначає біобезпеку, як стан захищеності людини та довкілля від будь-яких негативних біологічних факторів. До того ж, учена поділяє біобезпеку на дві складові, включаючи до складу цього поняття біотехнологічну безпеку (біобезпеку в галузі використання продуктів біотехнології) та генетичну безпеку (біобезпеку у сфері використання методів генної інженерії та генетично модифікованих організмів) [8, с. 119].

Очевидно, що вузький підхід до розуміння біологічної безпеки ґрунтується на положеннях Закону України “Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів” (2007), який визначає біологічну безпеку як “стан середовища життєдіяльності людини, при якому відсутній негативний вплив його чинників (біологічних, хімічних, фізичних) на біологічну структуру і функцію людської особи в теперішньому і майбутніх поколіннях, а також відсутній незворотний негативний вплив на біологічні об’єкти природного середовища (біосферу) та сільськогосподарські рослини і тварини” [24].

Водночас, переважна більшість дослідників вважають, що запропоноване цим законодавчим актом визначення біологічної безпеки є недосконалим і потребує щонайменше уточнення. Наприклад, І. Дмитренко дійшов висновку, що норми цього закону не передбачають чіткого співвідношення понять “біологічна безпека” і “генетична безпека” [6, с. 141], а О. Кашинцева і Я. Іолкін наполягають, що положення зазначеного законодавчого акта залишають поза увагою таку чутливу для суспільства сферу, як охорона здоров’я: у створенні системи біобезпеки важлива роль належить контролю за використанням біологічних агентів, лабораторній біобезпеці, колекційній діяльності зі штамами патогенних мікроорганізмів та унеможливленням їх витоку в навколишнє природне середовище [12, с. 92].

Слушним є твердження Т. Коваленко, що біобезпека стосується не лише життєдіяльності людини, а довкілля в цілому, оскільки загрози біологічного походження, у тому числі результати біотехнологій можуть негативно впливати на всі елементи навколишнього середовища: як трансформовані у процесі людської діяльності (наприклад, агроландшафти), так і ті, що зберігаються у природному стані (наприклад, національні парки). Вчена звертає увагу й на інший недолік: законодавче визначення містить оціночні поняття (негативний вплив, незворотній вплив), що є ознакою такого юридичного дефекту, як невизначеність правового регулювання [13, с. 20].

Підтримуючи конструктивну критику законодавчого визначення біологічної безпеки, автор зазначає/наголошує, що недоцільно зводити біобезпеку до відсутності негативного впливу чинників середовища життєдіяльності на біологічну структуру і функцію людської особи в теперішньому і майбутніх поколіннях, адже повна відсутність такого впливу є утопією. Наприклад, на сьогодні відсутні остаточні достовірні наукові висновки щодо напрямків та інтенсивності негативного впливу продуктів біотехнологій, зокрема генетично-модифікованих організмів на людський організм та живі компоненти довкілля. Застосування принципу превентивності у повному обсязі унеможливує введення будь-яких нових розробок у виробництво (будь-який створений людиною об’єкт тією чи іншою мірою є шкідливим для довкілля), тому ним користуються у межах, які дозволяють узгодити вимоги безпеки і потреби суспільства. Отже, забезпечення біологічної безпеки варто пов’язувати із зведенням до мінімуму ризику заподіяння шкоди людині та іншим об’єктам біосфери внаслідок впливу чинників біологічного походження.

Окрім того, чинне законодавство України містить також інші визначення біологічної безпеки. Так, у розділі 2 Державних санітарних норм і правил “Організація роботи лабораторій при дослідженні матеріалу, що містить біологічні патогенні агенти I-IV груп патогенності молекулярно-генетичними методами” (2008) біологічна безпека визначається як система організаційних, медико-біологічних і інженерно-технічних заходів і засобів, спрямованих на захист персоналу, що працює, населення і місця існування людини від дії патогенних біологічних агентів [20]. Порядок визначення окремого ветеринарно-санітарного статусу тваринної субпопуляції одного або декількох господарств із єдиною системою управління біологічною безпекою щодо однієї або кількох хвороб, стосовно яких запроваджено заходи нагляду, контролю та біологічної безпеки (2019) визначає біологічну безпеку як безперервний процес оцінки та управління ризиком, спрямований на уникнення або мінімізацію ризиків мікробіологічного інфікування, що може викликати хвороби людей або тварин чи внаслідок якого тварини стають непридатними для використання у сільському господарстві чи будь-якого іншого використання [25]. У Методичних вказівках щодо організації роботи та функціонування системи індикації біологічних патогенних агентів (2003) наведене таке визначення біологічної безпеки: це оптимальні умови життєдіяльності, що виключають шкідливий вплив біологічних патогенних агентів на здоров’я населення [30].

Очевидно, що вказані нормативні акти мають досить вузькі та специфічні сфери застосування, отже згадані визначення біологічної безпеки цілком доречно можна охарактеризувати як суто прикладні.

У цьому контексті слід звернути особливу увагу на чинні нормативно-правові акти стратегічного характеру, що визначають актуальні напрями державної політики України у сфері біологічної безпеки та біологічного захисту. Зокрема, йдеться про розпорядженням Кабінету Міністрів України “Про схвалення Стратегії забезпечення біологічної безпеки та біологічного захисту за принципом “єдине здоров’я” на період до

2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації” (2019) [29] та про Указ Президента, яким уведено в дію рішення РНБО України “Про Стратегію біобезпеки та біологічного захисту” (2021) [28].

По-перше, цими документами прямо визначено, що біологічна безпека є однією з найважливіших складових екологічної та національної безпеки України. А по-друге, зміст біобезпеки відтепер на державному рівні безпосередньо пов’язується із загрозами біологічного походження, обумовленими ймовірними негативними наслідками розвитку сучасних біотехнологій та синтетичної біології; поширенням інвазійних чужорідних видів, які негативно впливають на біорізноманіття; активізацією епідемічного процесу та глобальним поширенням нових, повернення старих і таких, що знову виникають, нозологічних форм інфекційних і паразитарних хвороб; неконтрольованими транскордонними переміщеннями тварин та інфікованої тваринницької сировини і продукції; проявами біотероризму та іншим протиправним використанням небезпечних біологічних агентів і продуктів синтетичної біології; відсутністю чітких правил під час роботи з небезпечними біологічними агентами тощо.

За таких умов очевидно, що зміст біологічної безпеки не обмежується біотехнологічною сферою, водночас обумовлюється загрозами біологічного походження.

Отже, на нашу думку, під біологічною безпекою слід розуміти сукупність умов довкілля, прийнятних для життєдіяльності біоти (живих організмів біосфери), зокрема повноцінного функціонування та розвитку людини як біологічного організму, які контролюються нею шляхом вжиття комплексу заходів (нормативно-правових, організаційних, інженерно-технічних, медико-біологічних, економічних, контрольних, інформаційно-просвітницьких та інших), спрямованих на відвернення, нейтралізацію або мінімізацію загроз біологічного походження. Також під загрозою біологічного походження (або біозагрозою) слід розуміти реально чи потенційно існуючу можливість негативного впливу патогенних мікро- чи макроорганізмів, інших біологічних агентів на біоту.

Висновки. Проведене дослідження понятійного апарату зазначеної безпекової сфери дозволяє констатувати, що біологічна безпека є важливою складовою екологічної безпеки, яка своєю чергою є частиною національної безпеки. Сутнісним завданням біологічної безпеки є забезпечення повноцінного функціонування живих організмів (біоти), у тому числі цілісності генетичної інформації. Це досягається за рахунок недопущення, нейтралізації або мінімізації наявних біологічних загроз. Діючим чинником таких загроз є природні або модифіковані біологічні патогенні агенти, здатні викликати захворювання, функціональні розлади, хромосомні чи генні мутації, інші порушення геному або загибель біоти.

Список використаних джерел

1. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.-практ. посібник. Київ : Знання-Прогрес, 2002. 332 с.
2. Барбашова Н. Забезпечення екологічної безпеки: розвиток галузевого підходу в екологічному законодавстві. *Право України*. 2001. № 6. С. 78-79.
3. Беззубов Д.О. Правові виміри категорії “безпека”. *Наука і правоохорона*. 2013. № 2 (20). С. 64-69.
4. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Засади національної безпеки України : підруч. Київ : Інтер-технологія, 2009. 272 с.
5. Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс : монограф. Харків : Майдан, 2007. 284 с.
6. Дмитренко І. М. Щодо визначення поняття “біобезпека” та його місця в системі права України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2016. № 2. С. 138-143.
7. Екологічна та радіаційна безпека: Довідник : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / О. Г. Ольгінський, С. В. Мінка, О. В. Третяков та ін. Харків : Вид-во НКА, 2003. 320 с.
8. Завгородня В. М. Проблеми формування юридичної термінології у сфері правового забезпечення біологічної безпеки. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 9 (141). С. 117-120.
9. Заржицький О. Екологічна безпека та безпека праці у системі правового механізму національної безпеки. *Право України*. 1999. № 9. С. 66-68.
10. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення. Київ : НІСД, 2001. 312 с.
11. Качинський А. Б., Єгоров Ю. В. Екологічна безпека України: системні принципи та методи її формалізації. *Національна безпека: український вимір*. 2009. № 4 (23). С. 71-79.
12. Кашинцева О., Іюлкін Я. Біобезпека держави у сфері охорони здоров’я: постановка проблеми та визначення ключових напрямів дослідження в умовах війни. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2022. № 3. С. 89-96.

13. Коваленко Т. О. Правові аспекти біологічної безпеки України. *Публічне право*. 2015. № 4 (20). С. 17-24.
14. Курзова В. В. Поняття біобезпеки як складного багатоаспектного суспільно-правового явища. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2010. № 4. С. 58-62.
15. Курзова В. В. Правовий зміст поняття “біобезпека” у контексті співвідношення базових категорій “загроза” – “небезпека”. *Європейські перспективи*. 2011. № 4. Ч. 2. С. 103-110.
16. Курзова В. В. Пріоритетні напрями забезпечення біобезпеки за сферою національних інтересів. *Європейські перспективи*. 2011. № 4. Ч. 1. С. 113-117.
17. Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : монограф. Київ : Текст, 2003. 600 с.
18. Малишко М. І. Екологічне право України : навч. посібник. Київ : Юридична книга, 2001. 389 с.
19. Махмуд А. А. Екологічна безпека як предмет політики міжнародного співробітництва : автореф. дис. ... канд. політ. Наук : 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2000. 16 с.
20. Організація роботи лабораторій при дослідженні матеріалу, що містить біологічні патогенні агенти I-IV груп патогенності молекулярно-генетичними методами: державні санітарні норми і правила, затверджені наказом МОЗ України від 24.01.2008 № 26. *Офіційний вісник України*. 2008. № 11. Ст. 274.
21. Піддубний О. Ю. Правовідносини у сфері біологічної безпеки та трансферу біотехнологій – проблеми співвідношення. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування. Серія “Право”*. 2011. Вип.157. С. 161-166.
22. Пилипчук В. Г. Формування теоретико-правових основ забезпечення державної безпеки країни (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : монограф. Київ : НКЦ “Інститут оперативної діяльності та державної безпеки” СБ України, 2008. 256 с.
23. Погірко О. І. Нормативно-правові питання розвитку системи забезпечення воєнної безпеки – складової національної безпеки і оборони України. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць Одеської національної юридичної академії*. Вип. 51. Одеса : Юрид. літ-ра, 2009. С. 470-476.
24. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів : Закон України від 31.05.2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-16#Text>.
25. Про затвердження Порядку визначення окремого ветеринарно-санітарного статусу тваринної субпопуляції одного або декількох господарств з єдиною системою управління біологічною безпекою щодо однієї або кількох хвороб, стосовно яких запроваджено заходи нагляду, контролю та біологічної безпеки: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 03.05.2019 № 239. *Офіційний вісник України*. 2019. № 47. Ст. 1632.
26. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
27. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
28. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року “Про Стратегію біобезпеки та біологічного захисту” : Указ Президента України від 17.12.2021 № 668/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 100. Т. 1. Ст. 6588.
29. Про схвалення Стратегії забезпечення біологічної безпеки та біологічного захисту за принципом “єдине здоров’я” на період до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 № 1416-р. *Офіційний вісник України*. 2020. № 10. Ст. 405.
30. Про удосконалення функціонування системи індикації біологічних патогенних агентів: наказ МОЗ України і АМН України від 21.03.2003 №127/27. *Збірник нормативно-директивних документів з охорони здоров’я: виробничо-практичний журнал*. Київ : Київський міський науковий інформаційно-аналітичний центр медичної статистики, 2003. № 3. С. 119-131.
31. Система оцінок зовнішніх і внутрішніх ризиків та загроз національній безпеці України / В. Горбулін, С. Пирожков та ін. Київ : ДП “НВЦ “Євроатлантикінформ”, 2005. 232 с. (Вип. 16).
32. Струтинська-Струк Л. В. Правове поняття біобезпеки як складової екологічної безпеки: проблеми визначення. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2004. Вип. 212. С. 84-89.
33. Хімич О. Екологічна безпека як елемент національної безпеки. *Право України*. 2002. № 11. С. 44-48.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Andreitsev, V.I. (2002). *Pravo ekolohichnoi bezpeky* [Environmental security law]: navch. ta nauk.-prakt. posibnyk. Kyiv : Znannia-Prohres. 332 p. [in Ukr.].
2. Barbashova, N. (2001). Zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky: rozvytok haluzevoho pidkhodu v ekolohichnomu zakonodavstvi [Ensuring environmental safety: development of a branch approach in environmental legislation]. *Pravo Ukrainy*, 6, 78-79. [in Ukr.].
3. Bezubov, D.O. (2013). Pravovi vymiry katehorii "bezpeka" [Legal dimensions of the "security" category]. *Nauka i pravookhorona*, 20 (2), 64-69. [in Ukr.].
4. Horbulin, V. P. & Kachynskyi, A. B. (2009). *Zasady natsionalnoi bezpeky Ukrainy* [Principles

- of national security of Ukraine]: pidruch. Kyiv : Inter-tekhnohiiia, 272 p. [in Ukr.].
5. Dzoban, O. P. (2007). Natsionalna bezpeka Ukrainy: kontseptualni zasady ta svitohliadni sens [National security of Ukraine: conceptual principles and worldview meaning]: monohrafiia. Kharkiv : Maidan, 284 p. [in Ukr.].
6. Dmytrenko, I. M. (2016). Shchodo vyznachennia poniattia "biobezpeka" ta yoho mistsia v systemi prava Ukrainy [Regarding the definition of the concept of "biosafety" and its place in the legal system of Ukraine]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Yurydychni nauky*, No 2, pp. 138-143. [in Ukr.].
7. Olhynskiy, O. H., Minka, S. V., Tretiakov, O. V. et al. (2003). Ekolohichna ta radiatsiina bezpeka [Environmental and radiation safety]: Dovidnyk : navch. posib. dlia studentiv vyshch. navch. zakl. Kharkiv : Vyd-vo NKA, 320 p. [in Ukr.].
8. Zavorodnia, V. M. (2007). Problemy formuvannia yurydychnoi terminolohii u sferi pravovoho zabezpechennia biolohichnoi bezpeky [Problems of formation of legal terminology in the field of legal protection of biological safety]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, No 141 (9), pp. 117-120. [in Ukr.].
9. Zarzhytskyi, O. (1999). Ekolohichna bezpeka ta bezpeka pratsi u systemi pravovoho mekhanizmu natsionalnoi bezpeky [Environmental safety and labor safety in the system of the legal mechanism of national security]. *Pravo Ukrainy*. No 9, pp. 66-68. [in Ukr.].
10. Kachynskiy, A. B. (2001). Environmental safety of Ukraine: systematic analysis of improvement prospects Kyiv : NISD, 312 p. [in Ukr.].
11. Kachynskiy, A. B. & Yehorov, Yu. V. (2009). Ekolohichna bezpeka Ukrainy: systemni pryntsypy ta metody yii formalizatsii [Ecological safety of Ukraine: system principles and methods of its formalization]. *Natsionalna bezpeka: ukrainskyi vymir*, No 23 (4), pp. 71-79. [in Ukr.].
12. Kashyntseva, O. & Iolkin, Ya. (2022). Biobezpeka derzhavy u sferi okhorony zdorov'ia: postanovka problemy ta vyznachennia kluchovykh napriamiv doslidzhennia v umovakh viiny [Biosecurity of the state in the field of health care: setting the problem and determining the key areas of research in the conditions of war]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti*, No 3, 89-96. [in Ukr.].
13. Kovalenko, T. O. (2015). Pravovi aspekty biolohichnoi bezpeky Ukrainy [Legal aspects of biological safety of Ukraine]. *Publichne pravo*, No 20 (4), pp. 17-24. [in Ukr.].
14. Kurzova, V. V. (2010). Poniattia biobezpeky yak skladnoho bahatoaspektynoho suspilno-pravovoho yavyscha [The concept of biosecurity as a complex multifaceted social and legal phenomenon]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*, No 4, pp. 58-62. [in Ukr.].
15. Kurzova, V. V. (2011). Pravovy zmist poniattia «bionebezpeka» u konteksti spivvidnoshennia bazovykh katehori "zahroza" – "nebezpeka" [The legal meaning of the concept of "biohazard" in the context of the ratio of the basic categories "threat" – "danger"]. *Yevropeiski perspektyvy*, 4, vol. 2, pp. 103-110. [in Ukr.].
16. Kurzova, V. V. (2011). Priorityetni napriamy zabezpechennia biobezpeky za sferoiu natsionalnykh interesiv [Priority areas of ensuring biosecurity in the sphere of national interests]. *Yevropeiski perspektyvy*, 4, vol. 1, pp. 113-117. [in Ukr.].
17. Lipkan, V. A. (2003). Teoretychni osnovy ta elementy natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Theoretical foundations and elements of national security of Ukraine]: monohraf. Kyiv : Tekst. 600 p. [in Ukr.].
18. Malysheko, M.I. (2001). Ekolohichne pravo Ukrainy [Environmental law of Ukraine]: navch. posib. Kyiv : Yurydychna knyha, 389 p. [in Ukr.].
19. Makhmud, A. A. (2000). Ekolohichna bezpeka yak predmet polityky mizhnarodnoho spivrobitnytstva [Environmental safety as a subject of international cooperation policy]. (Extended abstract of doctor's thesis). Kyiv : Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 16 p. [in Ukr.].
20. Organization of the work of laboratories in the study of material containing biological pathogenic agents of I-IV groups of pathogenicity by molecular genetic methods (2008, January 24): order of Ministry of Health of Ukraine, No 26. *Ofitsiynyi visnyk Ukrainy*, 11, art. 274. [in Ukr.].
21. Piddubnyi, O. Yu. (2011). Pravovidnosyny u sferi biolohichnoi bezpeky ta transferu biotekhnolohii – problemy spivvidnoshennia [Legal relations in the field of biological safety and transfer of biotechnology - problems of correlation]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia. Seriia "Pravo"*, issue 157, pp. 161-166. [in Ukr.].
22. Pylypchuk, V. H. (2008). Formuvannia teoretyko-pravovykh osnov zabezpechennia derzhavnoi bezpeky krainy (kinets KhKh – pochatok KhKhI stolittia) [Formation of the theoretical and legal foundations of ensuring the state security of the country (end of the 20th - beginning of the 21st century)]: monohrafiia. Kyiv : NKTs "Instytut operatyvnoi diialnosti ta derzhavnoi bezpeky" SB Ukrainy, 256 p. [in Ukr.].
23. Pohibko, O. I. (2009). Normatyvno-pravovi pytannia rozvytku systemy zabezpechennia voiennoi bezpeky – skladovoi natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy [Regulatory and legal issues of the development of the military security system - a component of the national security and defense of Ukraine]. *Aktualni problemy derzhavy i prava: zb. nauk. prats Odeskoyi natsionalnoyi yurydychnoyi akademii*, issue 51, pp. 470-476. [in Ukr.].
24. Pro derzhavnu systemu biobezpeky pry stvorenni, vyprobuvanni, transportuvanni ta vykorystanni henetychno modyfikovanykh orhanizmiv [On the state system of biosafety in the creation, testing, transportation and use of genetically modified organisms] : Zakon Ukrayiny vid 31.05.2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-16#Text>.
25. Pro zatverdzhennya Poryadku vyznachennya okremoho veterynarno-sanitarnoho statusu

tvarynnoyi subpopulyatsiyi odnogo або dekil'kokh gospodarstv z yedynoyu systemoyu upravlinnya biolohichnoyu bezpekoyu shchodo odniyeyi або kil'kokh khvorob, stosovno yakykh zaprovadzheno zakhody nahlyadu, kontrolyu ta biolohichnoyi bezpeky [On the approval of the Procedure for determining the separate veterinary and sanitary status of an animal subpopulation of one or more farms with a unified biological safety management system in relation to one or more diseases for which surveillance, control and biological safety measures have been implemented] : nakaz Ministerstva ahraryoi polityky ta prodovol'stva Ukrainy vid 03.05.2019 № 239. *Ofitsiynny visnyk Ukrainy*. 2019. № 47, art. 1632.

26. Pro natsional'nu bezpeku Ukrainy [On the national security of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2018. № 31, art. 241. [in Ukr.].

27. Pro okhoronu navkolyshn'oho pryrodnoho seredovyscha [On the national security of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 25.06.1991. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>. [in Ukr.].

28. Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrainy vid 15 zhovtnya 2021 roku "Pro Stratehiyu biobezpeky ta biolohichnoho zakhystu" [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated October 15, 2021 "On the Biosafety and Biological Defense Strategy"] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 17.12.2021 № 668/2021. *Ofitsiynny visnyk Ukrainy*. 2021. № 100. Vol. 1, art. 6588. [in Ukr.].

29. Pro skhvalennya Stratehiyi zabezpechennya biolohichnoyi bezpeky ta biolohichnoho zakhystu za pryntsyptom "yedynе zdorov'ya" na period do 2025 roku ta zatverdzhennya planu zakhodiv shchodo yiyi realizatsiyi [On the approval of the Strategy for ensuring biological safety and biological protection based on the principle of "one health" for the period until 2025 and the approval of the plan of measures for its implementation] : rozporядzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27.11.2019 № 1416-r. *Ofitsiynny visnyk Ukrainy*. 2020. № 10, art. 405. [in Ukr.].

30. Pro udoskonalennya funktsionuvannya systemy indykatsiyi biolohichnykh patohennykh ahentiv [On improving the functioning of the system of indication of biological pathogenic agents] : nakaz MOZ Ukrainy i AMN Ukrainy vid 21.03.2003 №127/27. Zbirnyk normatyvno-dyrektyvnykh dokumentiv z okhorony zdorov'ya: vyrobnycho-praktychnyy zhurnal. Kyiv : Kyyivs'kyy mis'kyy naukovyy informatsiyno-analitychnyy tsentr medychnoyi statystyky, 2003. № 3, pp. 119-131. [in Ukr.].

31. Horbulin, V., Pyrozhkov, S. et al. (2005). Systema otsinok zovnishnikh i vnutrishnikh ryzykiv ta zahroz natsionalnii bezpetsi Ukrainy [System of evaluations of external and internal risks and threats to the national security of Ukraine]. Kyiv : DP "NVTs "Ievroatlankyinform", 232 p. (Issue 16). [in Ukr.].

32. Strutynska-Struk, L. V. (2004). Pravove poniattia biobezpeky yak skladovoi ekolohichnoi bezpeky: problemy vyznachennia [The legal concept of biosecurity as a component of environmental security: problems of definition]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Pravoznavstvo*. Issue 212, pp. 84-89. [in Ukr.].

33. Khimich, O. (2002). Ekolohichna bezpeka yak element natsionalnoi bezpeky [Environmental safety as an element of national security]. *Pravo Ukrainy*, No 11, pp. 44-48. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Shamsutdinov. Biological security of Ukraine: logical and legal research. The scientific article proposes the theoretical and legal model for the further research and expansion of the categorical and conceptual apparatus in the security sector. With the use of the system and activity based approach, the definition of the generic concept of "security" is formulated as a set of conditions for the existence of the social system, which it is able to control in the process of realizing its interests. On this basis, the meaning of the definition "national security" is disclosed. In particular, the main component of this concept – "nation or people" – was analyzed, and critical remarks about the legislative definition of national security were made. Based on this, the author's understanding of the meaning of national security is presented: these are the conditions of the existence of the people of Ukraine (individuals, society, state), which they are able to control in the process of realizing their vital interests.

The unity of doctrinal approaches to the classification of biological security into the components of environmental security, which, in its turn, is a part of national security, is stated. The positions of scientists regarding the definition of environmental security were analyzed and the own one was formulated: environmental security is a set of environmental conditions acceptable for the existence and sustainable development of the Ukrainian people, which are controlled by them by taking a set of measures aimed at preventing, neutralizing or minimizing environmental threats.

The definitions of biological security available in the scientific literature and current legislation of Ukraine were also analyzed. Two scientific approaches to the understanding of biological security have been revealed: broad and narrow, which confines this concept to the impact of biotechnology. Basing on the broad (fundamental) approach, the author's definition of biological security of Ukraine is presented as a set of environmental conditions acceptable for the life of biotas (living organisms of the biosphere), in particular, the full functioning and development of a man as a biological organism, which are controlled by them by taking a set of measures aimed at preventing, neutralizing or minimizing of threats of biological origin. At the same time, under the threat of biological origin (or biothreat) it is proposed to understand the really or potentially existing possibility of negative impact of pathogenic micro- or macro-organisms, other biological agents on the biotas.

Keywords: *security, biosecurity, national security, environmental security, biotas, biothreat.*

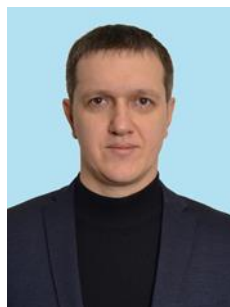
ПРАВООХОРОННА СФЕРА ТА ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

УДК 338.001.36

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-76-82

Юрій ПАРШИН[©]
доктор економічних наук,
професор
(Дніпропетровський
державний університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро Україна)

Дмитро САНАКОЄВ[©]
кандидат юридичних наук,
доцент
(Дніпропетровський
державний університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро Україна)

Єрбол ОМАРОВ[©]
доктор філософії (право),
асоційований професор
(Академія правоохоронних
органів при Генеральній
прокуратурі Республіки
Казахстан, м. Косши
Акмолінської обл.,
Казахстан)

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ШКОДИ ТА ЗБИТКІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ І ПОРЯДКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Висвітлено проблемні питання щодо оцінки шкоди та збитків, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки і порядку в умовах воєнного стану. На сьогодні немає розроблених методик визначення збитків у грошовому вимірі, отриманих від військових дій. Ця проблема є комплексною, а отже, розрахунки необхідно виконувати за окремими складовими елементами та сегментами. Акцентовано, що для підрахунку кожного складового елемента необхідні індивідуальний підхід та розробка індивідуальних моделей. Запропоновано для визначення та оцінки заподіяної шкоди та збитків враховувати чотири складових: людські втрати, витрати на виплату одноразової грошової допомоги, матеріальні втрати безпосередньо правоохоронних органів та витрати на утилізацію пошкодженої техніки й майна.

Ключові слова: поліція, загальні втрати, збитки, методи оцінки, показники.

Постановка проблеми. Питання щодо оцінки вартості пошкодженого майна від проведення військових дій на сьогодні є дуже актуальним. Міжнародна консалтингова компанія McKinsey опублікувала доповідь “Risk, Resilience, and Rebalancing in Global Value Chains”, в якій надано фінансову оцінку шоків, що

© Ю. Паршин, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8650-5303>
parshin22@ukr.net

© Д. Санакоев, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6783-3168>
d_sanakoyev@ukr.net

© Є. Омаров, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3230-6181>
e.omarovmirza@gmail.com

викликані різними значущими подіями. Наприклад, збитки від пандемії компанією оцінюються у \$30 трлн, ядерна війна коштуватиме \$15 трлн, економічна криза – \$10 трлн, масштабна кібератака понад \$1 трлн, а локальний військовий конфлікт оцінюється «всього» у \$90 млрд. Але зауважимо, що враховувати треба не тільки прямі збитки, а необхідно брати до уваги і непрямі збитки: суттєве зменшення або припинення інвестицій, відтік робочої сили, що впливає на зниження ВВП, додаткові витрати на захист та соціальну підтримку населення тощо [14]. Зважаючи на те, що різні фахівці надають різну інформацію щодо фінансової оцінки втрат від війни, то треба зауважити, що ці питання є досить актуальними.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Країна, в якій відбуваються військові дії, тією чи іншою мірою зазнає різних матеріальних втрат і шкоди від цих дій. Для відбудови та відновлення об'єктів та інфраструктури країни необхідні відповідні фінансові вливання з обсягами не менше завданих країні збитків, а отже, необхідно врахувати всі понесені втрати в грошовому вимірі. На цей час немає чітко розробленої методики визначення збитків, отриманих від військових дій. Водночас аналогічні питання, з оцінкою «ціни» злочинності та понесених втрат, розглядали такі вчені, як: М. Рейнольдс, Л. Філіпс, Д. Тейлор, Г. Беккер, Т. Міллер, О. Пчеліна, І. Татарин тощо.

Водночас питання, які дозволяють визначити шкоду та збитки у натуральній і грошовій формі, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки і порядку, боротьби із злочинністю, забезпеченням безпеки дорожнього руху, ще недостатньо вивчені та потребують подальшого дослідження.

Мега статті – розробка методики розрахунку визначення шкоди та збитків у натуральній і грошовій формі, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки і порядку, зокрема завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації.

Виклад основного матеріалу. Визначення реальних отриманих збитків, нанесених державі від війни, є питанням важливим, а їх оцінки, які надаються різними фахівцями, дуже різняться. Тож за оцінками Мінекономіки, прямі збитки від війни вже досягли \$360 млрд. Це втрати від руйнування інфраструктури та об'єктів соціальної сфери, таких як лікарні, школи, дитсадки, мости тощо. Одночасно прем'єром Денисом Шмигалем на зустрічі з главами урядів країн «вишеградської четвірки» у березні було заявлено, що «попередні розрахунки кажуть, що прямі одноразові втрати для України становлять понад \$500 млрд». А якщо ж сюди додати втрати у вигляді недоотриманого прибутку та не вкладених інвестицій, то ця цифра буде становити понад \$1 трлн. За оцінками Європейського банку реконструкції та розвитку, через війну українська економіка знизиться на 30 % у 2022 році [2; 5].

Під час визначення або проведення оцінки майна та майнових прав треба керуватися відповідним Законом України [6], в якому визначено загальні засади проведення оцінки майна, а також ситуації обов'язкового проведення такої оцінки, зокрема в разі визначення збитків або розміру відшкодування у випадках, встановлених законом; в інших випадках за рішенням суду або у зв'язку з необхідністю захисту суспільних інтересів.

Зазначимо, що КПК України у ст. 127 «Відшкодування (компенсація) шкоди потерпілому» передбачає кілька способів відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням або іншим суспільно-небезпечним діянням:

1) добровільно підозрюваним, обвинуваченим, а також за його згодою будь-якою іншою фізичною чи юридичною особою, вказуючи, що останні мають право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення;

2) стягнута за рішенням суду за результатами розгляду цивільного позову у кримінальному провадженні;

3) компенсована потерпілому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом.

Для визначення збитків ученими розробляються економічні моделі та економетричні методи, які використовуються для вивчення того, як державні кошти та людські ресурси можуть бути розподілені для оптимізації боротьби зі злочинністю. Також авторами розглядаються питання впливу різних факторів на злочинність, та досліджуються методи стимулювання їх зменшення [15].

Будь-які злочинні дії мають свою вартісну оцінку. Вартість сексуального

насилства та заподіяної шкоди у вартісному вигляді розглядається вченими на прикладі окремого штату у Сполучених штатах Америки, а саме Міннесоті [10].

Кожне суспільство потребує визнання та захисту прав своїх громадян заради загального блага свого суспільства. Відшкодування збитків та втрат необхідно розглядати у розрізі способів захисту законних інтересів приватних осіб у межах суспільних відносин [12].

Також зазначені події впливають на менеджмент процесів, сталість логістичних зв'язків тощо [8]. Економічне оцінювання нанесення шкоди є предметом розгляду також і закордонних фахівців [3; 10; 15; 20]. Водночас повинно братися до уваги криміналістичне забезпечення встановлення характеру та розміру шкоди, завданої економічним злочинцем [19]. Зазначимо, що за окремими процесами розроблені методичні рекомендації стосовно організації виявлення та розслідування фінансових та економічних злочинів, алгоритму дій працівників підрозділів стратегічних розслідувань під час виявлення та документування кримінальних правопорушень із самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва тощо [7; 11].

Під час воєнного стану економіка України втратила значну частку потенціалу для створення доданої вартості. Також вона зазнала деякі структурні зміни. Треба зазначити, що зміни повинні відбуватися і в правовому регулюванні законодавчої діяльності, що дасть змогу більш гнучко реагувати та ухвалювати рішення у складний час. Фахівці-юристи пропонують зміни до чинного законодавства та ухвалення нових законів, зважаючи на зміни сучасного становища [1; 4; 9].

Аналіз економічного боку втрат, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки і порядку, передбачає комплексне та системне вивчення стану національного господарства внаслідок ситуації, що склалася на цей момент часу. У цьому випадку передбачається, що держава отримала втрати та збитки, а отже, їх потрібно оцінити. Оцінку необхідно визначити як у натуральній формі, так і грошовій. Також, на нашу думку, таку оцінку треба проводити або за секторами, або за окремими напрямками діяльності.

Кабінетом Міністрів України від 20 березня 2022 р. було ухвалено Постанову № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації», в якій зазначено (п. 4), які основні показники повинні бути враховані під час виконання такої оцінки [16]. Основними показниками у розрахунку є такі: людські втрати, витрати на виплату одноразової грошової допомоги, матеріальні втрати безпосередньо правоохоронних органів та витрати на утилізацію пошкодженої техніки і майна.

Розглянемо ці показники окремо. Оцінка якості людських ресурсів у сучасних умовах є актуальним питанням у світовому контексті. На рівні держав будуються власні концепції та системи, де надають розуміння якості людським ресурсам та яким вимогам на перспективу вони мають відповідати. Створюються системи класифікації у частині їх кваліфікації на основі незалежної оцінки.

Для того щоб виконати оцінку людських втрат або людських ресурсів, необхідно розробити відповідну методiku їх оцінки. За основну концепцію приймемо таку, в якій зробимо акцент на кваліфікації працівників правоохоронних органів та осіб рядового і начальницького складу. У зв'язку з цим необхідно враховувати прямі витрати – це ті кошти, що витрачаються на підготовку правоохоронця, та непрямі втрати – ті втрати, які зазнає держава від недотримання кваліфікованої роботи відповідних фахівців, а отже, зазнає збитки. Зазначимо, що рівень кваліфікації також залежить від досвіду роботи правоохоронця.

Порядок призначення та виплати одноразової грошової допомоги визначені постановою Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2013 р. [17].

Зазначимо, що розмір допомоги динамічно змінюється, на цей час прожитковий мінімум для працездатних осіб становить 2481 грн. Наприклад, таку допомогу надають військовослужбовцеві, який дістав поранення (контузію, травму, каліцтво) чи захворювання під час виконання обов'язків військової служби, а також звільненому з військової служби, який частково втратив працездатність унаслідок зазначених причин, але не пізніше ніж за три місяці після звільнення з військової служби.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. на період воєнного стану військовослужбовцям та співробітникам інших безпекових відомств виплачуватимуть додатково 30 тисяч грн щомісячно [18]. Це йдеться про військових Збройних Сил України, Служби безпеки та інших структур, у тому числі

керівництва управління спеціальних операцій Національного антикорупційного бюро та поліцейських. Виплата одноразової грошової допомоги здійснюється також сім'ям осіб, які померли внаслідок поранення (контузії, травми, каліцтва), отриманого під час захисту Батьківщини у період дії воєнного стану, не пізніше ніж через один рік після поранення (контузії, травми, каліцтва).

Також урядом було затверджено виплати сім'ям загиблих військових та інших службовців, визначених у цій постанові, в розмірі 15 млн грн. Ця сума повинна розподілятися між всіма утримувачами згідно із законодавством про захист військових та їхніх сімей. Водночас якщо сім'я загиблої особи одночасно має право отримати одноразову грошову допомогу та одноразову грошову допомогу або компенсаційну виплату, що встановлена іншими актами законодавства, то виплачують одну з них за їх вибором.

Як відомо, загальна ефективність правоохоронних органів складається також з ефективності використання всіх наявних ресурсів, тому оцінка матеріальних втрат є важливою складовою під час визначення шкоди та збитків, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки і порядку, боротьби із злочинністю, забезпеченням безпеки дорожнього руху.

Матеріально-технічне забезпечення правоохоронних органів містить у себе централізоване постачання матеріальних, технічних і військових ресурсів (сировина, паливо, обладнання, речове майно, зброя, боєприпаси й матеріали тощо. Тобто класифікувати ресурси можна залежно від їхньої ролі, матеріального управління й особливостей впливу на процес функціонування правоохоронних органів і поділити на такі види: матеріальні ресурси та технічні ресурси, до яких належить охорона (система контролю, сигналізації); оргтехніка тощо.

Зазначимо, що наказом Національної поліції України від 27.05. 2015 № 506 затверджено перелік товарів, які підлягають централізованому забезпеченню [13]. Серед них виокремлено такі розділи: засоби зв'язку та телекомунікацій; технічні засоби, спеціальна, комп'ютерна техніка та програмне забезпечення; однострій поліцейських; бланки документів та інші товари та майно.

Під час розгляду сегменту витрат на утилізацію пошкодженої техніки і майна зазначимо, що списання основних засобів – це один із процесів врахування втрат у діяльності правоохоронних органів під час визначення шкоди та збитків, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки і порядку, боротьби із злочинністю, забезпеченням безпеки дорожнього руху. При цьому з балансу може бути списано: нерухомість, устаткування, транспортні засоби та інше майно, яке належить до основних засобів. Всі основні засоби поділяються на групи з рекомендованими термінами їх функціонування і відносно яких відбуваються амортизаційні нарахування їх зносу. З іншого боку, зважаючи на інфляційні та інші неоднозначні процеси сьогодення, ринкова вартість основних засобів (ОЗ) теж постійно змінюється. Тож під час визначення справедливої вартості треба враховувати у фактори: остаточну вартість ОЗ, ринкову вартість ОЗ, вартість транспортування тощо.

Зважаючи на вищевикладене, можна зауважити, що процес оцінювання та визначення шкоди та збитків, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки і порядку, боротьби із злочинністю, забезпеченням безпеки дорожнього руху є досить складний. З іншого боку, якщо уніфікувати його, то процес значно полегшиться. Пропонуємо схему методики оцінки цього процесу (рис. 1).

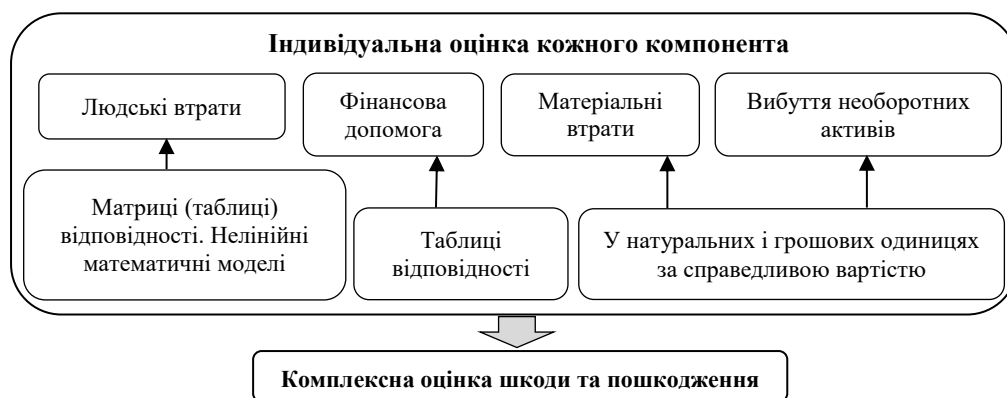

Рис. 1. Схема методики оцінки процесу визначення шкоди та пошкодження
(джерело: розроблено авторами)

Загальні втрати (CE) за зазначеними складовими становитимуть:

$$CE = L_h + L_{fa} + L_{ml} + L_{dfa}, \quad (1)$$

де: L_h – людські втрати (загибель, смерть працівників правоохоронних органів, осіб рядового і начальницького складу) під час участі в бойових діях;

L_{fa} – витрати на виплату одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності;

L_{ml} – матеріальні втрати правоохоронних органів, пов'язані із забезпеченням публічної безпеки і порядку, боротьби із злочинністю тощо;

L_{dfa} – витрати на утилізацію (списання) пошкодженої техніки та іншого майна.

Показник $B_{ЛВ}$ по вартості треба визначати за допомогою матриць відповідності у агрегованому вигляді з врахуванням основних факторів – звання, кваліфікація, стаж роботи тощо. Пропонується також визначати цей показник як за допомогою експертного оцінювання, так і за допомогою побудованих трьохмірних нелінійних математичних моделей, і тим самим виключивши суб'єктивну складову з розрахунків.

Показник $B_{ГД}$ по вартості треба визначати в агрегованому вигляді від статистичних даних медичних установ.

Показник $B_{МВ}$ по вартості пропонується визначати за допомогою експертного оцінювання.

Показник $B_{УОЗ}$ по вартості треба визначати за справедливою вартістю без врахування ступеня зносу (амортизаційних відрахувань).

Загальний показник дозволить визначити грошову оцінку отриманої шкоди та дасть підстави заявити розрахункові значення отриманих втрат.

Висновки. Оцінка вартості пошкодженого та втраченого майна від проведення військових дій є питанням складним та багатоплановим, оскільки відображає різні грані отриманих втрат. Під час їх розгляду необхідно використовувати цільовий підхід. На цей час за запропонованою методикою є змога підраховувати понесені втрати, що пов'язані із забезпеченням публічної безпеки і порядку, боротьби із злочинністю, забезпеченням безпеки дорожнього руху. Людські втрати, витрати на виплату одноразової грошової допомоги, матеріальні втрати безпосередньо правоохоронних органів та витрати на утилізацію пошкодженої техніки і майна є основними показниками у запропонованому розрахунку, що у достатньо повному обсязі враховує понесені витрати та втрати.

Список використаних джерел

1. Adashys L. Concepts and preconditions of European regional policy. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2021. Vol. 1 (1). P. 139–145.
2. Аудит людських ресурсів. Навіщо він потрібен? URL : <https://www.kaminsoft.ru/newspaper/latest/4341-audit-chelovecheskikh-resursovo-zachem-on-nuzhen.html>.
3. Becker G. S. Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*. 1968. Vol. 76. P. 169–217.
4. Bohatyrova O., Bohatyrov A. Legal basis for preventing deformation of personnel of custodial settings. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2021. Vol. 1 (1). P. 117–123.
5. ВВП України чекає на іспит на міцність? Як відреагує економіка на довгу війну із рф. URL : <https://economics.segodnya.ua/economics/enews/vvp-ukrainy-zhdet-ekzamen-na-prochnost-kak-otreaguet-ekonomika-na-dolguyu-voynu-s-rf-1621201.html>.
6. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України від 21.07.2011. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 47. Ст. 251.
7. Санакоев Д. Б., Мороз В. П., Неклеса О. В. та ін. Організація виявлення та розслідування фінансових та економічних злочинів : зб. метод. рекомендацій. Дніпро : ДДУВС, 2022. 455 с.
8. Khakimov R., Abduvasikov Ab., Danyliuk S., Parshyn Y., Alkema V. Strategic Priorities of Intellectual Capital Management in the Enterprise. *Academy of Strategic Management Journal*. Print ISSN: 1544-1458; Online ISSN: 1939-6104/2019. 2019. Vol. 18. Special Issue 1. P. 1–5. URL: <https://www.abacademies.org/articles/strategic-priorities-of-intellectual-capital-management-in-the-enterprise-8694.html>.
9. Myroniuk R., Myroniuk S., Kuntsevych Iu. Features of public administration in the field of road infrastructure in Ukraine and taking into account the EU standards for its improvement. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2021. Vol. 1 (1). P. 86–96.
10. Miller T. R., Taylor D. M., Sheppard M. A. Costs of Sexual Violence in Minnesota / Minnesota Department of Health. 2007. URL : <https://www.health.state.mn.us/>

communities/svp/documents/svcosts.pdf.

11. Санакоєв Д. Б., Неклеса О. В., Єфімов В. В. та ін. Алгоритм дій працівників підрозділів стратегічних розслідувань при виявленні та документуванні кримінальних правопорушень із самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва : метод. рекомендації. Дніпро : ДДУВС, 2022. 55 с.

12. Moroz V., Brusakova O., Karmaza O., Vasylenko V. Public Administration and the Protection of Private Rights: Questioning Its Recognition and Application Under Ukrainian Law. *Ius Humani. Law Journal*. 2022. № 11(1). P. 29–41. URL : <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i1.294>

13. Про централізоване матеріально-технічне забезпечення органів (підрозділів) поліції, закладів та установ, що належать до сфери управління Національної поліції України : наказ Національної поліції України від 27.05.2015 № 506. URL : <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/10.html>.

14. Parshin Y., Parshina M., Yefimov V. Approaches to the development of the complex method of expertise at enterprises. *Scientific journal «Philosophy, Economics and Law Review»*. 2021. Vol. 1 (2). S. 57–66.

15. Phillips L., Votey H. L. The Economics of Crime Control. Beverly Hills etc. 1981. S. 24–33. URL: <https://www.ojp.ncjrs/virtual-library/abstracts/economics-crime-control>

16. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>.

17. Про затвердження Порядку призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві : постанова Кабінету Міністрів України від 25.12.2013 № 975. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2013-%D0%BF#Text>.

18. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2022 № 168. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text>.

19. Пчеліна О. В. Криміналістичне забезпечення встановлення характеру та розміру шкоди, завданої економічним злочином. *Право і безпека*. 2011. № 1. С. 183–187.

20. Reynolds M. M. The Economics of Criminal Activity. The Economics of Crime. N.-Y. etc. 1980. P. 27–70.

Надійшла до редакції 16.11.2022

References

1. Adashys, L. (2021) Concepts and preconditions of European regional policy. *Scientific journal «Philosophy, Economics and Law Review»*. Vol. 1 (1), pp. 139–145.

2. Audyt ľudskykh resursiv. Navishcho vin potriben [Audit of human resources. Why is it needed?]? URL : <https://www.kaminsoft.ru/newspaper/latest/4341-audit-chelovecheskikh-resursovezchem-on-nuzhen.html>. [in Ukr.].

3. Becker, G. S. (1968) Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*. Vol. 76, pp. 169–217.

4. Bohatyrova, O., Bohatyrov, A. (2021) Legal basis for preventing deformation of personnel of custodial settings. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1 (1), pp. 117–123.

5. VVP Ukrainy chekaie na ispyt na mitsnist? Yak vidreahuie ekonomika na dovhu viinu iz rf [Is Ukraine's GDP waiting for a strength test? How will the economy react to a long war with Russia]. URL: <https://economics.segodnya.ua/economics/enews/vvp-ukrainy-zhdet-ekzamen-na-prochnost-kak-otreagiruet-ekonomika-na-dolguyu-voynu-s-rf-1621201.html>. [in Ukr.].

6. Pro otsinku maina, mainovykh prav ta profesiinu otsinochnu diialnist v Ukraini [About the valuation of property, property rights and professional valuation activity in Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 12.07.2001. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. № 47. Art. 251. [in Ukr.].

7. Sanakoyev, D. B., Moroz, V. P., Neklesa, O. V. et al. (2022) Orhanizatsiya vyyavlennya ta rozsliduvannya finansovykh ta ekonomichnykh zlochyniv [Organization of detection and investigation of financial and economic crimes] : zb. metod. rekomendatsiy. Dnipro : DDUVS, 455 p. [in Ukr.].

8. Khakimov, R., Abduvasikov, Ab., Danyiuk, S., Parshyn, Y., Alkema V. Strategic Priorities of Intellectual Capital Management in the Enterprise. *Academy of Strategic Management Journal*. Print ISSN: 1544-1458; Online ISSN: 1939-6104/2019. 2019. Vol. 18. Special Issue 1. S. 1–5. URL: <https://www.abacademies.org/articles/strategic-priorities-of-intellectual-capital-management-in-the-enterprise-8694.html>

9. Myroniuk, R., Myroniuk, S., Kuntsevych, Iu. (2021) Features of public administration in the field of road infrastructure in Ukraine and taking into account the EU standards for its improvement. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1 (1), pp. 86–96.

10. Miller, T. R., Taylor, D. M., Sheppard, M. A. (2007) Costs of Sexual Violence in Minnesota / Minnesota Department of Health. URL : <https://www.health.state.mn.us/communities/svp/documents/svcosts.pdf>.

11. Sanakonev D. B., Neklesa O. V., Yefimov V. V. et al. (2022) Alhorytm diy pratsivnykyv pidrozdiliv stratehichnykh rozsliduvan pry vyavazenni ta dokumentuvanni kryminalnykh pravoporushen iz samovilnoho zaunyattya zemelnoyi dilyanky ta samovilnoho budivnytstva [Algorithm of actions of employees of strategic investigation units when detecting and documenting criminal offenses related to arbitrary occupation of land and arbitrary construction] : metod. rekomendatsiyi. Dnipro : DDUVS. 55 p. [in Ukr.].
12. Moroz, V., Brusakova, O., Karmaza, O., Vasylenko, V. (2022) Public Administration and the Protection of Private Rights: Questioning Its Recognition and Application Under Ukrainian Law. *Ius Humani. Law Journal*. [No 11(1), pp. 29–41. URL : <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i1.294>.
13. Pro tsentralizovane materialno-tehnicne zabezpechennya orhaniv (pidrozdiliv) politysiyi, zakladiv ta ustanov, shcho nalezhat do sfery upravlinnya Natsionalnoyi politysiyi Ukrainy [On the centralized material and technical support of police bodies (subdivisions), establishments and institutions belonging to the sphere of management of the National Police of Ukraine] : nakaz Natsionalnoyi politysiyi Ukrainy vid 27.05.2015 № 506. URL : <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/10.html>. [in Ukr.].
14. Parshin Y., Parshina M., Yefimov V. (2021) Approaches to the development of the complex method of expertise at enterprises. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1 (2), pp. 57–66.
15. Phillips, L., Votey, H. L. (1981) The Economics of Crime Control. Beverly Hills etc., pp. 24–33. URL : <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/economics-crime-control>.
16. Pro zatverdzhennya Poryadku vyznachennya shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroyinoyi ahresiyi Rosiyskoyi Federatsiyi [On the approval of the Procedure for determining damage and losses caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.03.2022 № 326. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].
17. Pro zatverdzhennya Poryadku pryznachennya i vyplaty odnorazovoyi hroshovoyi dopomohy u razi zahybeli (smerti), invalidnosti abo chastkovoyi vtraty pratsezdatnosti bez vstanovlennya invalidnosti viyskovosluzhbovtiv, viyskovozobov'yazanykh ta rezervistiv, yaki pryzvani na navchalni (abo perevirochni) ta spetsialni zbory chy dlya prokhodzhennya sluzhby u viyskovomu rezervi [On the approval of the Procedure for the assignment and payment of a one-time cash benefit in case of death, disability or partial loss of working capacity without establishing the disability of military personnel, conscripts and reservists who are called up for training (or inspection) and special meetings or to serve in the military reserve] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 25.12.2013 № 975. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2013-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].
18. Pytannya deyakykh vyplat viyskovosluzhbovtiv, osobam ryadovoho i nachalnytskoho skladu, polityseyskym ta yikh simyam pid chas diyi voyennoho stanu [The issue of certain payments to military personnel, rank and file officers, police officers and their families during martial law] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28.02.2022 № 168. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].
19. Pchelina, O. V. (2011) Kryminalistychno zabezpechennya vstanovlennya kharakteru ta rozmiru shkody, zavdanoyi ekonomichnym zlochynom [Forensic support for establishing the nature and extent of damage caused by an economic crime]. *Pravo i bezpeka*. № 1, pp. 183–187. [in Ukr.].
20. Reynolds, M. M. (1980) The Economics of Criminal Activity. The Economics of Crime. N.-Y. etc., pp. 27–70.

ABSTRACT

Yuriy Parshyn, Dmytro Sanakoyev, Yerbol Omarov. Some issues of determining damages and losses related to ensuring public safety and order under martial law. The authors have noted that there are problematic issues regarding the assessment of damage and losses related to the provision of public safety and order in the conditions of martial law. To date, there are no developed methods for determining monetary damages resulting from military operations. The attention has been paid to the fact that the specified problem is complex, therefore, calculations must be performed by separate constituent elements and segments. The emphasis has been placed on the fact that an individual approach and the development of individual models are necessary for the calculation of each constituent element.

The authors have proposed to take into account four components in order to determine and assess the involved damage and losses: human losses, costs for the payment of one-time monetary assistance, material losses directly to law enforcement agencies and costs for the disposal of damaged equipment and property. As the main concept in the calculation of human losses, it is proposed to adopt the one where the emphasis is placed on the qualifications of law enforcement officers and persons of rank and file. Payment of one-time cash assistance to employees of law enforcement agencies should be made on the basis of current regulations and documents, depending on the degree of injury (contusion, trauma, mutilation) received during the defense of the Motherland during the period of martial law.

The calculation of material losses should include material and technical resources, including security (control, alarm system), as well as office equipment, etc. In the calculation of losses of fixed assets, it is necessary to take into account what can be written off from the balance sheet: real estate, equipment, vehicles and other property belonging to fixed assets. An explanation of their features and calculation is given for each component.

Keywords: police, total losses, damage, assessment methods, indicators.

**Андрій
СОБАКАРЬ**[©]
доктор юридичних
наук, професор

**Олександра
НЕСТЕРЦОВА-
СОБАКАРЬ**[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ІНСТИТУЦІЙНІ (АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ) МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ Й НАСИЛЬСТВУ ЗА ОЗНАКОЮ СТАТІ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

У статті на основі аналізу чинного законодавства України та практики його застосування, теоретичного осмислення низки наукових праць з різних галузей знань з'ясовано сутність, значення та особливості адміністративно-правової протидії домашньому насильству й насильству за ознакою статі під час збройного конфлікту. Наголошено на необхідності вироблення на підставі аналізу чинного законодавства та правозастосовної практики оптимальних інституційних (адміністративно-правових) механізмів протидії домашньому насильству й насильству за ознакою статі під час збройного конфлікту, а також створення певних рекомендацій щодо подальшого запобігання таким випадкам. Вивчено доцільність відокремлення насильства за ознакою статі як окремого виду правопорушення.

Ключові слова: насильство, домашнє насильство, побутове насильство, гендерне насильство, насильство за ознакою статі, адміністративне правопорушення, відповідальність.

Постановка проблеми. Історично склалося так, що свобода, гідність та честь для українського суспільства є особливо значущими цінностями. В історії України можна відшукати безліч прикладів, коли, обираючи між життям та свободою, гідністю чи честю, перевагу без вагань віддавали останнім. Офіційні статистичні дані засвідчують, що у загальній структурі злочинності діяння, передбачені розділом III «Злочини проти волі, честі та гідності особи» Кримінального кодексу України, становлять незначну частку (не більше 0,2 %). Водночас останніми роками спостерігається тривожна тенденція збільшення чисельності вказаних посягань, особливо під час збройного конфлікту.

В Україні питання боротьби з негативними проявами, пов'язаними з домашнім насильством і насильством за ознакою статі, є одним із пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів. Найбільш чутливими до таких випадків стають діти, як менш захищені учасники суспільних відносин. За даними офіційних джерел кожна п'ята дитина в Україні потерпає від сексуального насильства, що свідчить про латентність цього злочину. За результатами досліджень міжнародних організацій з проблем насильства до дітей, проведених в 96 країнах, один млрд неповнолітніх у світі, а це понад половини всіх дітей віком від 2 до 17 років, за рік зазнають емоційного, фізичного або сексуального насильства. Незважаючи на високу поширеність, випадки домашнього насильства, й особливо щодо дітей, часто приховують, вони залишаються

© А. Собакарь, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7618-0031>
aasobakar77@ukr.net

© О. Нестерцова-Собакарь, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0712-4076>
k_cpd@dduvs.in.ua

непоміченими або не потрапляють у звітність. Наприклад, з огляду на результати здійсненого аналізу, кількість випадків сексуального насильства, про які повідомляли діти, у 30 разів більша, а кількість випадків фізичного насильства – у 75 разів більша, ніж цифри, наведені в офіційних звітах [1].

З кожним роком кількість звернень до поліції щодо вчинення домашнього насильства збільшується. За даними Національної поліції, у 2019 році було зареєстровано 142 тисячі заяв про вчинення правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, у 2020 році – більше ніж 208 тисяч, що на 47 % більше, ніж у попередньому році. У 2021 році кількість таких звернень становила майже 326 тисяч. Водночас протягом першого півріччя 2022 року (січень-червень 2022 року) порівняно з першим півріччям 2021 року (січень-червень 2021 року) спостерігається тенденція до зменшення кількості звернень про вчинення домашнього насильства [2]. Однак через повномасштабне вторгнення росії до України з'явилася певна тенденція до виправдовування насильства посттравматичним синдромом. Деякі постраждалі не звертаються по допомогу, бо думають, що це зараз «не на часі», проте департамент Національних гарячих ліній вже фіксує збільшення кількості звернень від літніх людей, а також випадки домашнього насильства із застосуванням зброї [3].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Викладене свідчить про нагальну потребу пошуку нових шляхів протидії домашньому насильству й насильству за ознакою статі, що відбувається під час збройного конфлікту, у тому числі шляхом вивчення закордонного досвіду щодо цього та впровадження його позитивних напрацювань у правозастосовчу практику України. Саме на цьому наголошують у своїх наукових працях українські правознавці, зокрема: Л. Наливайко [4], Р. Миронюк [5], О. Юнін [6], К. Левченко [7] та ін.

Отже, актуальність дослідження визначається відсутністю достатньої кількості наукових праць, спеціально призначених висвітленню проблеми вдосконалення наявних адміністративно-правових інструментів протидії домашньому насильству й насильству за ознакою під час збройного конфлікту.

Мета статті полягає у необхідності вироблення на підставі аналізу чинного законодавства та правозастосовної практики оптимальних інституційних (адміністративно-правових) механізмів протидії домашньому насильству й насильству за ознакою статі під час збройного конфлікту, а також створенні певних рекомендацій щодо подальшого запобігання таким випадкам.

Виклад основного матеріалу. Необхідність вжиття заходів та оперативного реагування правоохоронними інституціями на випадки домашнього насильства зумовлено поширенням тенденції вчинення таких негативних явищ в сьогоденні реаліях життя, які в період війни може лише загострюватися і при цьому залишатися невидимим. Незважаючи на нагальність окресленої проблеми, навіть в умовах війни в Україні домашнє насильство не зникло, не стало менш важливим, а пов'язані з цим проблеми залишилися такі ж, які були і в мирний час. Сутністю проблеми домашнього насильства є сукупність криміногенних факторів, що впливають не тільки на безпосередніх його учасників, а й на все соціальне суспільство загалом. Важливості вирішення названої проблеми додають і документи міжнародного права, свідченням тому є набуття чинності в Україні Стамбульської конвенції, спрямованої безпосередньо на захист, запобігання та протидію насильству стосовно жінок та домашньому насильству в цілому.

Стамбульська конвенція стала логічним продовженням низки міжнародних правових актів, спрямованих на забезпечення попередження та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, серед яких Декларація про викорінення насильства проти жінок, проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року № 48/104; Декларація про захист жінок та дітей в надзвичайних ситуаціях та в період збройних конфліктів, проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року № 3318, Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, яка зокрема підтверджує принцип недопущення дискримінації і проголошує, що всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах і що кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені в ній, без будь-якої різниці, в тому числі щодо статі.

Не можна не відзначити й те, що ООН було розроблено рекомендації всім країнам (членам ООН) у вигляді модельного законодавства щодо протидії домашньому

насильству. Це законодавство створено для вдосконалення законодавчої бази окремих країн щодо боротьби з негативним суспільним явищем, дається визначення поняття та визначаються його форми протидії домашньому насильству, детально роз'яснено механізм подання заяв постраждалими, визначено права жертв, обов'язки структур, компетентних у питаннях сімейного насильства, а також встановлено заходи екстреної та планової допомоги жертвам, які постраждали від цього жорстокого явища. Незважаючи на те, що норми модельного законодавства щодо протидії домашньому насильству мають рекомендаційний характер, на практиці, як правило, вони є орієнтиром для формування національного законодавства країн, які прагнуть включити до своїх законів пропозиції модельного закону, але також вони враховують можливості та особливості своєї країни.

Поняття дискримінації за ознакою статі надає й Закон України від 08.09.2005 «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», під яким пропонується розуміти ситуацію, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України від 06.09.2012 р. № 5207-VI «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [8].

Відповідно до чинного законодавства домашнє насильство – діяння (дія або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи нинішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [9].

Набрання чинності законодавства щодо протидії домашньому насильству доповнило відповідну статистику окремими показниками, що дало змогу відстежувати динаміку вказаних фактів для оцінки ефективності попереджувальної діяльності та внесення необхідних коректив, підтвердженням тому є й Указ Президента України від 21.12.2020 № 398/2020 «Про невідкладні заходи із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства» [10].

Для забезпечення скоординованого оперативного та ефективного реагування на випадки домашнього насильства, у тому числі й щодо дітей, і для міжвідомчої взаємодії на різних рівнях Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», враховуючи вимоги Конвенції Ради Європи «Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами», передбачив досить широке коло суб'єктів, які здійснюють заходи для запобігання і протидії домашньому насильству, поділивши їх на чотири категорії [11]. Водночас головну роль у запобіганні та протидії домашньому насильству й насильству за ознакою статі, у тому числі й під час збройного конфлікту, надано органам та підрозділам Національній поліції, які є першою ланкою реагування на заяви постраждалих осіб. Хоча поряд з цим не треба применшувати значення Міністерства соціальної політики (до складу якого також входить Експертна група з питань протидії торгівлі людьми, домашньому насильству та гендерної рівності [12, с. 104]), служб у справах дітей, органів управління освітою, навчальних закладів, установ та організацій системи освіти, органів охорони здоров'я, установ та закладів охорони здоров'я, центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги, судів, органів прокуратури, служб підтримки постраждалих осіб, до яких належать притулки для постраждалих осіб, центри медико-соціальної реабілітації постраждалих осіб, мобільні бригади соціально-психологічної допомоги постраждалим особам та особам, які постраждали від насильства за ознакою статі, а також заклади та установи, призначені виключно для постраждалих осіб.

При Кабінеті Міністрів України також функціонує Консультативно-дорадчий орган з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання та протидії домашньому насильству та протидії торгівлі людьми. Окрім центрального дорадчого органу, аналогічні консультативно-дорадчі ради були створені і на

регіональному, районному та міському рівнях.

Треба зазначити, що стаття 10 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» чітко визначає повноваження уповноважених підрозділів Національної поліції України щодо актів домашнього насильства. Однак *спеціальної процедури із документування та розслідування актів сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, в українському законодавстві досі немає.*

Загалом до початку повномасштабної війни на території України акти сексуального насильства траплялися як на непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей, так і на територіях, підконтрольних уряду України, проте статистика, яка б належним чином відображала дійсний стан речей, – не велась.

З урахуванням цього, одним із завдань, закріплених у Національній стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки, визначено «забезпечити ефективне розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із насильством за ознакою статі, зокрема вчинених на тимчасово окупованій території України, у районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях» [13].

На сьогодні інституції, які покликані протидіяти гендерному насильству, не завжди ефективні, а їх діяльність не відповідає потребам жертв насильства. Початок повномасштабного збройного нападу росії на Україну лише поглибив проблему. Відсутність фінансування, організаційних та правових ресурсів викликає практичні проблеми, які перешкоджають наданню необхідних послуг жертвам насильства. Різноманітні інституції, які підтримують жертв та впроваджують заходи на національному та місцевому рівнях для боротьби з сексуальним насильством, пов'язаним з конфліктом, не координують належним чином свою діяльність. Ці та інші проблеми перешкоджають об'єктивній оцінці масштабів таких правопорушень і розробці програм реагування.

Висновки. Тож можна зробити висновок, що вдосконалення інституційних механізмів протидії домашньому насильству й насильству за ознакою статі вбачається шляхом:

- підвищення якості оперативного вжиття заходів підрозділами Національної поліції на акти насильства та забезпечення гарантування безпеки постраждалих осіб;
- забезпечення належного рівня міжвідомчої взаємодії у випадках домашнього насильства та насильства за ознакою статі (гендерно зумовлене насильство);
- надання великої уваги заявам щодо сексуального насильства навіть під час військових дій;
- визначення як обтяжуючої обставини до кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з насильством, які вчинені під час збройної агресії;
- забезпечення імплементації норм європейського права у національне законодавство України, особливо в частині дотримання прав людини; встановлення відповідальності за випадки сексуальних домагань, зокрема в бомбосховищах, які на сьогодні взагалі не карані в Україні, а необхідність за такі дії передбачається Стамбульською конвенцією;
- забезпечення відповідності діяльності правоохоронних та судових органів міжнародним стандартам та найкращим практикам, що включатиме розробку та введення в дію кодексів поведінки для співробітників поліції та прокуратури щодо реагування на випадки сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом тощо.

Список використаних джерел

1. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Правовий статус дитини, потерпілої від злочину проти статевої свободи та статевої недоторканості. *Юридична психологія*. 2020. № 2 (27). С. 87–94.
2. Домашнє насильство в Україні: реагування в умовах війни (І півріччя 2022 року) (анонс публічного обговорення). URL: <https://jurfem.com.ua/domashne-nasylstvo-v-ukraini-reahuvannya-v-umovakh-viyny/>
3. Домашнє насильство в умовах війни: як діяти? URL: <https://nakipelo.ua/domashnie-nasylstvo-v-umovakh-vijny-iak-diiaty/#:~:text=>
4. Наливайко Л. Р. Домашнє насильство як перешкода становленню громадянського суспільства: сучасні тенденції та перспективи подолання в Україні. *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: виклики та колізії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 трав. 2020 р.)*. Дніпро : ДДУВС, 2020. С. 21–25.
5. Миронюк Р. В., Репан М. І. Домашнє насильство та булінг: особливості кваліфікації та

ефективність відповідальності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 187–192.

6. Юнін О. Державна політика України у сфері запобігання домашньому насильству: сучасний стан та перспективи вдосконалення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 4 (114). С. 15–21.

7. Левченко К. Б., Легенька М. М. Терміновий заборонний та обмежувальний приписи як спеціальні форми реагування на випадки домашнього насильства: міжнародний досвід і національна практика. *Право і Безпека*. 2018. № 4. С. 60–65.

8. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.

9. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

10. Про невідкладні заходи із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства : Указ Президента України від 21.09.2020 № 398/2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/2020#Text>.

11. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 658. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text>.

12. Альохін А., Кириченко С., Кориневич А. Війна без правил: гендерно-обумовлене насильство, пов'язане зі збройним конфліктом на сході України ; за заг. ред. В. Щербаченка, Г. Янової. Київ : ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив», 2017. 216 с.

13. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.

Надійшла до редакції 05.12.2022

References

1. Nikitina-Dudikova H. Yu. (2020) Pravovyi status dytyny, poterpiloi vid zlochynu proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti [Legal status of a child victim of a crime against sexual freedom and sexual integrity]. *Yurydychna psykholohiya*. № 2 (27), pp. 87–94. [in Ukr.].

2. Domashnie nasytstvo v Ukraini: reahuvannya v umovakh viyny (I pivrichchia 2022 roku) (anons publicznego obhovorennia) [Domestic violence in Ukraine: response in the conditions of war (I half of 2022) (announcement of public discussion)]. URL: <https://jurfem.com.ua/domashne-nasytstvo-v-ukraini-reahuvannya-v-umovakh-viyny/> [in Ukr.].

3. Domashnye nasytstvo v umovakh viyny: yak diyaty [Domestic violence in the conditions of war: how to act] ? URL: [https://nakipelo.ua/domashnie-nasytstvo-v-umovakh-viyny-iak-diiaty/#:~:text=\[in Ukr.\]](https://nakipelo.ua/domashnie-nasytstvo-v-umovakh-viyny-iak-diiaty/#:~:text=[in Ukr.]).

4. Nalyvaiko, L. R. (2020) Domashnie nasytstvo yak pereshkoda stanovlenniu hromadianskoho suspilstva: suchasni tendentsii ta perspektyvy podolannya v Ukraini [Domestic violence as an obstacle to the formation of civil society: current trends and prospects for overcoming it in Ukraine]. *Problemy formuvannya hromadianskoho suspilstva v Ukraini: vyklyky ta koliziyi : materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro, 15 trav. 2020 r.)*. Dnipro : DDUVS, pp. 21–25. [in Ukr.].

5. Myroniuk, R. V., Repan, M. I. (2020) Domashnie nasytstvo ta bulinh: osoblyvosti kvalifikatsii ta efektyvnist vidpovidalnosti [Domestic violence and bullying: features of qualifications and effectiveness of responsibility]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnurishnikh sprav*. № 4, pp. 187–192. [in Ukr.].

6. Yunin, O. (2021) Derzhavna polityka Ukrainy u sferi zapobihannya domashnomu nasytstvu: suchasnyi stan ta perspektyvy vdoskonalennia [State policy of Ukraine in the field of domestic violence prevention: current state and prospects for improvement]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnurishnikh sprav*. № 4 (114), pp. 15–21. [in Ukr.].

7. Levchenko, K. B., Lehenka, M. M. (2018) Terminovyi zaboronnyi ta обмежувальний прypiсy yak spetsialni formy reahuvannya na vypadky domashnoho nasytstva: mizhnarodnyi dosvid i natsionalna praktyka [Urgent prohibitory and restrictive orders as special forms of response to cases of domestic violence: international experience and national practice]. *Pravo i Bezpeka*. № 4, pp. 60–65. [in Ukr.].

8. Pro zabezpechennya rivnykh prav ta mozhlyvostey zhinok i cholovikiv [On ensuring equal rights and opportunities for women and men] : Zakon Ukrayiny vid 08.09.2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>. [in Ukr.].

9. Pro zapobihannya ta protydiy domashnyomu nasytstvu [On preventing and combating domestic violence] : Zakon Ukrayiny vid 07.12.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>. [in Ukr.].

10. Pro nevidkladni zakhody iz zapobihannya ta protydiy domashnyomu nasytstvu, nasytstvu za oznakoyu stati, zakhystu prav osib, yaki postrazhdaly vid takoho nasytstva [On urgent measures to prevent and counter domestic violence, gender-based violence, protection of the rights of persons affected by such violence] : Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 21.09.2020 № 398/2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/2020#Text>.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/2020#Text>. [in Ukr.].

11. Pro zatverdzhennya Poryadku vzayemodiyi subyektiv, shcho zdiysniuiut zakhody u sferi zapobihannya ta protydiy domashnyomu nasyilstvu i nasyilstvu za oznakoyu stati [On the approval of the Procedure for the interaction of entities carrying out measures in the field of prevention and counteraction of domestic violence and gender-based violence] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22.08.2018 № 658. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].

12. Alyokhin A., Kyrychenko S., Korynevych A. (2017) *Vyna bez pravyl: henderno-obumovlene nasyilstvo, pov'yazane zi zbroynym konfliktom na skhodi Ukrainy* [War without rules: gender-based violence related to the armed conflict in eastern Ukraine] ; za zah. red. V. Shcherbachenka, H. Yanovoyi. Kyiv : HO «Skhidnoukrayins'kyi tsentr hromads'kykh initsiatyv», 216 p. [in Ukr.].

13. Pro Natsionalnu stratehiyu u sferi prav lyudyny [On the National Strategy in the field of human rights] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.03.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Andrii Sobakar, Oleksandra Nestertsova-Sobakar. Institutional (administrative and legal) mechanisms for combating domestic violence and gender-based violence during armed conflict. In the article, based on the analysis of the current legislation of Ukraine and the practice of its application, the theoretical understanding of a number of scientific works from various fields of knowledge, the essence, significance and peculiarities of administrative and legal counteraction to domestic violence and gender-based violence during the armed conflict are clarified. The need to develop optimal institutional (administrative-legal) mechanisms for combating domestic violence and gender-based violence during armed conflict, as well as creating certain recommendations for further prevention of such cases, is emphasized based on the analysis of current legislation and law enforcement practice. Based on the analysis of the current legislation and statistical indicators, the expediency of separating violence based on gender as a separate type of offense was studied.

The study is aimed at highlighting the situation with gender-based violence, which is associated with armed conflict. National legislation and international legal norms, the impact of the conflict on the level of gender-based violence were analyzed, and attention was drawn to gaps in legal regulation, shortcomings in the process of collecting and forming statistical data, and various manifestations of violence in the zone of armed conflict.

Measures are proposed to improve institutional mechanisms for countering domestic violence and gender-based violence by: improving the quality of operational measures taken by the National Police units to respond to acts of violence and ensuring the safety of victims; ensuring the appropriate level of interdepartmental interaction in cases of domestic violence and gender-based violence (gender-based violence); giving great attention to allegations of sexual violence, even during military operations; determination as an aggravating circumstance for the qualification of criminal offenses related to violence committed during armed aggression, etc.

Keywords: *violence, domestic violence, domestic abuse, gender violence, gender-based violence, administrative offense, responsibility.*

Костянтин ЧАПЛИНСЬКИЙ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

КООРДИНАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧИХ ТА ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВOPOPУШЕНЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Висвітлено актуальні питання координації взаємодії органів і підрозділів Національної поліції під час розслідування кримінальних правопорушень та документування військових злочинів. Визначено сутність та основні форми взаємодії під час досудового розслідування. Наголошено, що діяльність працівників правоохоронних органів повинна мати конкретну структуру, яка буде варіюватись залежно від конкретних обставин, наявних під час розслідування певних кримінальних правопорушень. Зважаючи на це, будь-яка алгоритмізація процесу кримінального провадження за певною категорією протиправних дій повинна бути головним завданням вчених. Однак алгоритмізація дій неможлива без визначення певних ситуацій, які можуть виникати на початковому або подальшому етапах розслідування. Доведено, що якісна взаємодія слідчих і оперативних підрозділів поліції забезпечує найбільш ефективне розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Системна й узгоджена діяльність працівників різних підрозділів дозволяє проводити окремі слідчі (розшукові) дії і НСРД швидко та раціонально, отримувати достатній об'єм доказової (орієнтувочної) інформації.

Ключові слова: взаємодія, кримінальні правопорушення, тяжкі злочини, організація, планування, слідчі (розшукові) дії, тактика, тактичний прийом, типова слідча ситуація.

Постановка проблеми. В умовах військової агресії з боку росії Україна вживає вичерпних заходів щодо пришвидшення процесів інтегрування до Європейського співтовариства та вступу до НАТО. За таких умов керівництво держави наголошує на активізації започаткованих реформ, особливо в соціально-економічній та політичній сфері, враховуючи умови сьогодення. Особливе місце у цій діяльності приділяється реформуванню правоохоронної сфери, запобіганню колабораціонізму, протидії корупції та організованій (транснаціональній) злочинності.

Під час збройної агресії з боку рф дедалі збільшується кількість бойових дій, особливо в східних і південних регіонах нашої держави. Проте Збройні Сили України продовжують дедалі деокуповувати захоплені росією території та здійснювати в цих регіонах стабілізаційні заходи. Зважаючи на це, на сьогодні криміногенна ситуація в державі продовжує ускладнюватися. Спостерігається суттєва зміна структури й характеру злочинності, загальний рівень якої має тенденцію до зростання. На жаль, і далі фіксується збільшення кількості насильницьких протиправних дій, особливо тяжких і особливо тяжких злочинів. Динамічні зміни в характері насильницьких злочинів й умовах боротьби з ними на сьогодні наочно демонструють необхідність створення сучасної дієвої методики організації розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, особливо військових злочинів. Швидке розкриття й розслідування тяжких і особливо тяжких злочинів прямо залежить від належної взаємодії оперативних і слідчих підрозділів Національної поліції України в кримінальних провадженнях. Це дозволяє якісно спланувати проведення першочергових слідчих (розшукових) і процесуальних дій, НСРД та оперативно-розшукових заходів, вжити вичерпних заходів щодо документування військових злочинів. Зважаючи на це, розробка практичних рекомендацій щодо взаємодії слідчих і працівників оперативних підрозділів Національної поліції є, безумовно, одним із пріоритетних напрямків для досягнення мети кримінального провадження, особливо в умовах воєнного стану.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Проблемні питання організації взаємодії слідчих і оперативних підрозділів Національної поліції під час розслідування кримінальних правопорушень досить ґрунтовно окреслено в наукових розробках низки вчених, зокрема: Ю. Аленіна, К. Антонова, В. Бахіна, А. Волобуєва, В. Коновалової, В. Кузьмічова, Є. Лук'янчикова, В. Лукашевича, С. Обшалова, М. Погорецького, М. Салтєвського, Р. Степанюка, О. Татарова, Ю. Черноус, В. Шепітька та ін. Утім, враховуючи, що дедалі спостерігається посилення протидії як на стадії досудового розслідування, так і судового розгляду кримінальних проваджень, а також збільшення тиску на працівників правоохоронних органів з боку кримінальних угруповань з метою затягування досудового розслідування або закриття кримінальних проваджень, що спостерігається в низці резонансних справ, виникає необхідність вирішення окремих проблемних питань взаємодії оперативних і слідчих підрозділів Національної поліції при розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів (військових злочинів).

Метою статті є висвітлення актуальних питань організації взаємодії слідчих і оперативних підрозділів Національної поліції України під час розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану з урахуванням сучасних потреб слідчої практики та надання дієвих практичних рекомендацій щодо найбільш ефективної організації такої діяльності.

Виклад основного матеріалу. Запобігання злочинним проявам, вчасне подолання протидії розслідуванню та якісна профілактична діяльність не можлива без сучасної системи криміналістичного забезпечення. Створення ґрунтовної дієвої системи криміналістичного забезпечення розслідування тяжких і особливо тяжких злочинів потребує обов'язкового узагальнення матеріалів оперативної і судово-слідчої практики, вивчення архівних кримінальних справ та матеріалів кримінальних проваджень. Це дозволить розробити найбільш ефективні способи і методи планування й організації розслідування, які є невід'ємними складовими елементами будь-якого кримінального провадження.

Більшість учених взаємодію визначають як одну із форм організації розслідування кримінальних правопорушень, що полягає в заснованому на Законі співробітництва слідчого з працівниками слідчих підрозділів, що відбувається за єдиним планом, часом та місцем, з метою повного й швидкого розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні, притягнення до кримінальної відповідальності всіх причетних до злочинної діяльності [1, с. 123–124].

Треба зазначити, що ефективність будь-якої діяльності залежить від якості виконання відповідних заходів. Розслідування тяжких і особливо тяжких злочинів не є винятком, адже під час цього процесу можуть бути залучені як співробітники підрозділів правоохоронних органів України, так і працівники державних, приватних і громадських підприємств, установ та організацій. Своєчасна й узгоджена взаємодія наведених структур дає змогу працівникам слідчих підрозділів максимально швидко й ефективно здійснювати кримінальне провадження.

Особливо така узгоджена діяльність набуває значення під час документування військових злочинів. Так під час організації діяльності органів і підрозділів Національної поліції на деокупованих територіях взаємодія здійснюється за такими напрямками:

а) організація евакуації населення з районів, які піддаються постійним обстрілам з боку рф. Зокрема, станом на 01.12.2022 близько 4,2 тис. осіб на Донеччині відмовилися від евакуації (переважно особи похилого віку);

б) здійснення «подворового» або «поквартирного» обходу працівниками поліції з метою опитування про:

– прикмети військовослужбовців рф (належність до певного військового підрозділу; кількість техніки, яка зайшла до населеного пункту, та зброї тощо);

– характер насильницьких дій, які вчинювали військовослужбовці рф (вбивства, зґвалтування, побиття). Спостерігається велика латентність злочинів, оскільки потерпілі нерідко відмовляються подавати заяви, особливо жінки та діти. Зважаючи на це, створюються робочі групи із залученням відповідних психологів тощо.

Особливого значення набувають питання встановлення військовослужбовців рф, які приховуються в населеному пункті або за його межами.

У межах взаємодії слідчих та оперативних підрозділів вживаються вичерпні заходи щодо встановлення осіб військовослужбовців РФ за фотознімками або відеозображенням. Так на сьогодні офіційно встановлено 18 осіб, які відправляли поштою з м. Буча викрадене майно.

У правоохоронній практиці взаємодія слідчого і працівників оперативних підрозділів Національної поліції реалізується в різних формах. Так взаємодія має кримінально-процесуальні та організаційні риси, і якщо в окремих випадках можуть проводитися сумісні узгоджені дії за участю працівників оперативних підрозділів у проведенні першочергових слідчих (розшукових) дій, і це буде спільною діяльністю слідчого й оперативного працівника, то участь слідчого у проведенні оперативних заходів виключена. Таку думку виловлювали і В. Колесник, і М. Єфімов та ін.

До основних підстав взаємодії оперативних і слідчих підрозділів можна віднести такі:

- однакова юридична сила процесуальних актів слідчого та працівників оперативних підрозділів Національної поліції;
- спільність мети й завдань оперативних працівників і слідчого, адже при об'єднанні зусиль органи досудового розслідування й оперативні підрозділи зможуть ефективно виконати свої завдання;
- необхідність використання можливостей оперативного підрозділу та слідчого. Слідчий, відповідно до ст. 40 КПК України, може проводити слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, а оперативний підрозділ, відповідно до ст. 41 КПК України, – здійснювати негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні виключно за письмовим дорученням слідчого, прокурора.

Під формами взаємодії треба розуміти організаційні прийоми та методи, способи й порядок зв'язків між ними, засновані на кримінальному процесуальному законі і відомчих нормативно-правових актах правоохоронних органів, а також передовому досвіду оперативно-слідчої та судової практики, спрямовані на забезпечення узгодженої їхньої діяльності та правильне поєднання властивих кожному з цих органів методів і засобів діяльності [2, с. 267].

Підсумовуючи, можна виокремити серед основних форм взаємодії дві групи: організаційні та процесуальні.

Серед процесуальних форм взаємодії слідчих і оперативних підрозділів, відповідно до КПК України, можна виділити такі:

- доручення та вказівки слідчого щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 40, 246 КПК України);
- надання допомоги слідчому під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 40 КПК України);
- фіксація та надання слідчому (прокурору) результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 252 КПК України).

Цілком можна погодитися з В. Шепітько, який до процесуальних форм взаємодії відносить такі питання:

- проведення оперативно-розшукових заходів у кримінальному провадженні, у якій не встановлено особу, яка здійснила кримінальне правопорушення після передачі цих матеріалів справи слідчому;
- проведення слідчим слідчих (розшукових) та процесуальних дій одночасно зі здійсненням органом дізнання узгоджених оперативно-розшукових заходів;
- виконання доручень слідчого щодо проведення певних розшукових дій (заходів);
- передача слідчому матеріалів про виявлені шляхом оперативно-розшукових заходів ознаки кримінального правопорушення для вирішення питання щодо початку кримінального провадження;
- здійснення заходів із встановлення особи, яка підлягає притягненню як обвинуваченої, після припинення досудового розслідування;
- отримання інформації та документів про операції, рахунки, внески, внутрішні та зовнішні економічні угоди фізичних і юридичних осіб [3, с. 311].

На підставі узагальнення матеріалів кримінальних проваджень і даних опитування працівників оперативних і слідчих підрозділів Національної поліції України можна виокремити серед процесуальних форм їх взаємодії під час розслідування тяжких і особливо тяжких злочинів такі:

– виконання доручень слідчого щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій;

– виконання оперативним підрозділом доручень слідчого щодо перевірки оперативно-розшуковим шляхом відомостей, які мають значення для встановлення наявності чи відсутності підстав для внесення відомостей до ЄРДР за оперативними матеріалами;

– надання слідчому матеріалів, зібраних під час проведення оперативно-розшукової діяльності, для вирішення питання щодо внесення відомостей до ЄРДР;

– проведення разом із невідкладними слідчими (розшуковими) діями необхідних оперативно-розшукових заходів;

– проведення оперативно-розшукових заходів за дорученням слідчого щодо встановлення місця перебування особи, яка ухиляється від слідства і суду та притягнення до кримінальної відповідальності;

– сприяння слідчому під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Під час взаємодії слідчого з оперативним працівником у процесуальній формі в разі розслідування кримінальних правопорушень важливе значення має наявність контакту між цими працівниками, що дозволяє ґрунтовно вивчити наявні оперативні матеріали та спільно розробити план їх реалізації. Така форма взаємодії дозволяє вчасно запобігати тактичним помилкам і прорахункам, виокремлювати найбільш перспективні напрями подальшої роботи.

Процесуальні форми взаємодії є тим видом кримінально-процесуальних правовідносин, які регламентовані чинним законодавством, тобто закріплені в нормах права.

Важливе місце в розслідуванні кримінальних правопорушень мають і застосування організаційних форм взаємодії працівників правоохоронних органів.

Відповідно до ч. 2 ст. 41 КПК України, під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого. Співробітники оперативних підрозділів, крім підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора, тобто, на думку О. Яковлева, відповідно до вищевказаного, під час роботи слідчого та оперативного працівника необхідна не лише спільна, узгоджена діяльність під час розслідування кримінальних проваджень, що спрямована на використання методів і засобів, властивих цим суб'єктам, при чіткому розподілі повноважень між ними, а й конкретика щодо проведення слідчих (розшукових) дій для оперативного працівника [4, с. 220-221].

Розглядаючи організаційні форми взаємодії у кримінальних провадженнях, можна сказати, що в юридичній літературі вчені виокремлюють різноманітні види такої взаємодії.

Зокрема, на думку В. Пчолкіна, серед основних організаційних форм взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень можна виділити такі:

– спільне планування окремих слідчих (розшукових) дій і тактичних операцій, спрямованих на виявлення доказової (орієнтуючої) інформації;

– сумісна діяльність слідчих і оперативно-розшукових підрозділів на початковому і подальшому етапах досудового розслідування;

– погодження роботи слідчих і оперативних працівників під час планування вирішення окремих завдань у кримінальному провадженні;

– ознайомлення слідчого з оперативними матеріалами в межах, передбачених відомчими нормативними актами;

– утворення слідчо-оперативної групи за конкретним кримінальним провадженням та узгоджена діяльність у складі цих груп;

– взаємний обмін усною та письмовою інформацією оперативних працівників і слідчих з питань, що стосуються їхньої діяльності;

– спільне обговорення й оцінювання даних, одержаних внаслідок проведення оперативно-розшукових заходів щодо їх достатності для внесення відомостей до ЄРДР;

– спільні виїзди слідчого та оперативних працівників для проведення слідчих (розшукових) дій та окремих процесуальних дій [5, с. 117-118].

В. Коновалова виокремлює такі організаційні форми взаємодії у кримінальних

провадженнях:

- спільне планування розслідування кримінальних правопорушень загалом та початкового етапу розслідування зокрема;
- формування слідчо-оперативних груп для реалізації затвердженого плану;
- визначення та розподілення працівників оперативних і слідчих підрозділів, відповідно до завдань, плану для виконання окремих функцій;
- визначення учасників слідчо-оперативних груп для розслідування окремих епізодів злочинної діяльності та виконання інших завдань;
- спільне планування слідчих (розшукових) дій, НСРД та оперативно-розшукових заходів.

Отже, важливим елементом організаційної взаємодії у кримінальному провадженні є складання плану. Переважно у таких планах визначаються:

- обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні;
- перелік висунутих слідчих версій, які підлягають відпрацюванню (визначення послідовності їхньої перевірки);
- перелік слідчих (розшукових) дій та інших заходів (їхня послідовність), які необхідні для встановлення всіх обставин злочинної події;
- перелік обставин, які можуть бути встановлені лише за допомогою проведення оперативно-розшукових заходів;
- кінцеві й поміжні терміни виконання;
- відповідальні особи за кожним пунктом плану.

У науковій літературі більшість учених (М. Єфімов, С. Герасимчук, К. В. Бахчев та ін.) звертають свою увагу на необхідність складання плану під час визначення типових слідчих ситуації розслідування та відповідних напрямів дій слідчого і працівників оперативних підрозділів у кримінальному провадженні [6, с. 353–355; 7; 8, с. 133–138].

Нерідко розслідування окремих протиправних діянь потребує використання глибинних специфічних знань від суб'єктів розслідування. Зважаючи на інформатизацію суспільства, збільшується кількість злочинів, учинених у кіберпросторі.

З огляду на це, на думку Н. В. Павлової і А. Є. Фоменка, розслідування протиправних дій з фінансовими ресурсами у кіберпросторі вимагає застосування спеціальних знань від суб'єктів розслідування, які, на жаль, не можуть бути ними здобуті з різних причин (застарілість науково-практичної підготовки і техніки). Це значно ускладнює процес попередження і протидію незаконним діям та дозволяє їм існувати протягом тривалого періоду часу [9, с. 142].

Саме в цих кримінальних провадженнях важливе значення має взаємодія між різними підрозділами правоохоронних органів, що дозволяє ефективно застосовувати криміналістичні засоби, прийоми і методи протидії злочинним проявам, а також обрати правильну організацію й тактику проведення комплексу слідчих (розшукових) дій, НСРД, оперативно-розшукових заходів та інших організаційних заходів. На думку П. Д. Біленчука і Н. В. Павлової, поглиблена взаємодія допомагає ухвалити правильне рішення щодо кваліфікації злочину і відмежувати його від тих чи інших кримінально-караних діянь [10, с. 354; 11, с. 29].

Особливого значення взаємодія між органами і підрозділами Національної поліції набуває під час організації діяльності поліцейського на блокпостах. Чітка організація такої діяльності дозволяє своєчасно встановлювати і затримувати колоборантів, членів диверсійно-розвідувальних груп, які намагаються перетнути блокпост, а також ефективно протидіяти незаконному переміщенню вогнепальної зброї, боєприпасів і вибухових речовин і пристроїв.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що взаємодія відповідних органів і підрозділів Національної поліції під час розслідування кримінальних правопорушень (особливо під час документування військових злочинів) має важливе значення для підвищення їх ефективності та результативності.

Загалом взаємодія в досудовому розслідуванні може здійснюватися як у процесуальній формі (при сумісній роботі в конкретному кримінальному провадженні), так і в непроцесуальній формі (на рівні ділових відносин та контактів щодо узгодженого виконання завдань розкриття кримінального правопорушення). Як наслідок, усі розглянуті форми взаємодії повинні ґрунтуватися на: а) чіткому їх плануванні; б) професійній орієнтації щодо можливостей слідчих, працівників оперативних

підрозділів та експертної служби; в) на встановленні правильних службових взаємовідносин, підтриманні атмосфери довіри, згуртованості та взаємній допомозі.

Список використаних джерел

1. Антонюк О. В. Окремі аспекти взаємодії слідчих та оперативних підрозділів при розслідуванні хуліганства, вчиненого із застосуванням вогнепальної або холодної зброї чи іншого предмета, спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6. С. 122–129.
2. Саїнчин О. С. Криміналістичні умови розкриття умисних вбивств. *Правова держава*. 2008. № 10. С. 267–273.
3. Глібо В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. ВНЗ ; за ред. В. Ю. Шепітька. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 684 с.
4. Яковлев О. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 217–224.
5. Пчолкін В. Д., Ечкенко В. М. Поняття, сутність та завдання взаємодії оперативних підрозділів ОВС. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ*. 2004. № 3. Ч. I. С. 109–121.
6. Єфімов М. М. Типові слідчі ситуації та відповідний їм напрям дій слідчого при розслідуванні хуліганства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 351–358.
7. Герасимчук С. С., Чаплинський К. О., Єфімов М. М. Криміналістичне забезпечення розслідування хуліганства, пов'язаного з опором представникові влади або громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку : монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 238 с.
8. Бахчев К. В. Типові слідчі ситуації при розслідуванні хуліганства, вчиненого неповнолітніми. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2015. № 2. С. 133–138.
9. Pavlova Natalia, Reznik Oleg, Fomenko Andrii, Melnychenko Andrii, Prozorov Andrii. Features of the initial stage of investigating fraud with financial resources in cyberspace. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10. Is. 41. S. 141–150.
10. Біленчук П. Д., Гель А. П., Семаков Г. С. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2007. 512 с.
11. Павлова Н. В. Розслідування шахрайства при укладанні цивільно-правових угод щодо відчуження житла : монограф. ; за заг. ред. канд. юрид. наук, проф. Є. І. Макаренка. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 176 с.

Надійшла до редакції 02.12.2022

References

1. Antoniuk, O. V. (2016) Okremi aspekty vzaiemodii slidchykh ta operatyvnykh pidrozdiliv pry rozsliduvanni khulihanstva, vchynenoho iz zastosuvanniam vohnepalnoi abo kholodnoi zbroi chy inshoho predmeta, spetsialno prystosovanoho abo zazdalehid zahotovlenoho dlia nanesennia tilesnykh ushkodzen [Certain aspects of the interaction of investigative and operational units during the investigation of hooliganism committed with the use of firearms or cold weapons or other objects specially adapted or prepared in advance for causing bodily harm]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. № 6, pp. 122–129. [in Ukr.].
2. Sainchyn, O. S. (2008) Kryminalistychni umovy rozkryttia umysnykh vbyvstv [Forensic conditions for the disclosure of intentional murders]. *Pravova derzhava*. № 10, pp. 267–273. [in Ukr.].
3. Hlibko, V. M., Dudnikov, A. L., Zhuravel, V. A. (2001) Kryminalistyka [Criminalistics] : pidr. dlia stud. yuryd. VNZ / za red. V. Yu. Shepitka. Kyiv : Vydavnychi Dim «In Yure», 684 p. [in Ukr.].
4. Yakovliev, O. (2017) Vzaiemodiia slidchoho z operatyvnymy pidrozdilamy pid chas provedennia slidchykh (rozshukovykh) dii [Interaction of the investigator with operative units during investigative (search) actions]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*. № 1, pp. 217–224. [in Ukr.].
5. Pcholkin, V. D., Echkenko, V. M. (2004) Poniattia, sutnist ta zavdannia vzaiemodii operatyvnykh pidrozdiliv OVS [The concept, essence and tasks of the interaction of the operational divisions of the Ukrainian Armed Forces]. *Visnyk Luhanskoi akademii vnutrishnikh sprav*. № 3. Part I, pp. 109–121. [in Ukr.].
6. Yefimov, M. M. (2011) Typovi slidchi sytuatsii ta vidpovidnyi yim napriam dii slidchoho pry rozsliduvanni khulihanstva [Typical investigative situations and the corresponding course of action of the investigator in the investigation of hooliganism]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 351–358. [in Ukr.].
7. Herasymchuk, S. S., Chaplynskyi, K. O., Yefimov, M. M. (2020) Kryminalistychno zabezpechennia rozsliduvannia khulihanstva, poviazanoho z oporom predstavnykovi vlady abo

hromadskosti, yakyi vykonuie oboviazky z okhorony hromadskoho poriadku [Forensic support of the investigation of hooliganism related to resistance to a representative of the authorities or the public, who performs duties for the protection of public order] : monohraf. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 238 p. [in Ukr.].

8. Bakhchev, K. V. (2015) Typovi slidchi situatsii pry rozsliduvanni khulihanstva, vchynenoho nepovnolitnymy [Typical investigative situations in the investigation of hooliganism committed by minors]. *Borotba z orhanizovanoi zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka)*. № 2, pp133–138. [in Ukr.].

9. Pavlova Natalia, Reznik Oleg, Fomenko Andrii, Melnychenko Andrii, Prozorov Andrii (2021). Features of the initial stage of investigating fraud with financial resources in cyberspace. *Amazonia Investiga*. Vol. 10. Is. 41, pp. 141–150.

10. Bilenchuk, P. D., Hel, A. P., Semakov, H. S. (2007) Kryminalistychna taktyka i metodyka rozsliduvannya okremykh vydiv zlochyniv [Forensic tactics and methods of investigating certain types of crimes] : navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv : MAUP, 512 p. [in Ukr.].

11. Pavlova, N. V. (2008) Rozsliduvannya shakhraistva pry ukkladanni tsyvilno-pravovykh uhod shchodo vidchuzhennia zhytla [Investigation of fraud during the conclusion of civil law agreements regarding the alienation of housing] : monohraf. / za zah. red. kand. yuryd. nauk, prof. Ye. I. Makarenka. Dnipropetrovsk : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 176 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Kostiantyn Chaplynskyi. Coordination of the interaction of investigative and operational units of the National Police of Ukraine during the investigation of criminal offenses under martial law. The scientific article is devoted to the coverage of some aspects of the interaction of operational and investigative units of the National Police of Ukraine during the investigation of criminal offenses. The concept, essence and forms of interaction during the pre-trial investigation are considered.

It is noted that the activities of law enforcement officers should have a specific structure, which will vary depending on the specific circumstances that occur in the investigation of certain criminal offenses. That is, the algorithmization of the criminal proceedings for a particular category of offenses should be the main task of forensic scientists. At the same time, it is necessary to understand that it is impossible to build an algorithm of actions without identifying certain situations that may arise during the investigation.

It is noted that the interaction of the National Police provides the most effective investigation of socially dangerous acts. After all, thanks to the joint activities of employees of different departments, information of any plan is obtained, as well as possible rapid and rational implementation of various procedural actions. The investigation of serious crimes requires employees to plan their actions quite clearly. Therefore, research and recommendations on the interaction of any units of the National Police is undoubtedly one of the most progressive areas of achieving the purpose of criminal proceedings and research in general. The author supports the position that cooperation is a form of organization of crime investigation, which consists mainly in law-based cooperation of the investigator with the body of inquiry, agreed on the goals, time and place, carried out in order to fully and quickly detect crimes, comprehensive and comprehensive. effective investigation of criminal proceedings and search for hiding criminals, stolen valuables and other objects relevant to the case.

Among the procedural forms of their interaction in the investigation of serious and especially serious crimes are: the implementation of the investigator's instructions to conduct investigative (investigative) actions and covert investigative (investigative) actions; execution by the operative unit of the investigator's instructions on verification by operative-investigative means of information that is important for establishing the presence or absence of grounds for entering information into the URPI on operative materials. Among the organizational forms in the investigation of serious crimes are the following: joint planning of the initial stage of the investigation; coordinated activities as part of the investigative task force; mutual exchange of information between the investigator and employees of operational units; joint use of forensic and operational-technical means.

Keywords: *interrogation, criminal offenses, serious crimes, organization, planning, investigative (search) actions, tactics, tactical reception, typical investigative situation.*

УДК 342.

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-96-102

**Євген
БАХЧЕВАН[©]**
кандидат
юридичних наук
(Одеський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Одеса, Україна)

**Віталій
ПОКАЙЧУК[©]**
кандидат
юридичних наук,
доцент
(Дніпропетровський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті розглянуто питання, пов'язані з особливостями правого регулювання застосування поліцейськими примусових поліцейських заходів, які зумовлені умовами воєнного стану в Україні. Здійснено ґрунтовний аналіз чинних нормативно-правових актів та запроваджених у них новел, які регламентують діяльність Національної поліції з питань правомірності, ефективності, необхідності та пропорційності застосування спеціальних і підручних засобів. Акцентовано на необхідності усунення внутрішньої неузгодженості норм чинного законодавства України та узгодження його із сучасними реаліями діяльності правоохоронців в умовах воєнного стану, уточненні тексту новел з метою одноманітного їх праворозуміння та правозастосування.

Ключові слова: Національна поліція України, спеціальні засоби, підручні засоби, поліцейські заходи примусу, воєнний стан, службові тварини, тактична медицина.

Постановка проблеми. Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України введено воєнний стан, який пролонговано [1]. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [2] та п. 24 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію» (далі – ЗУНП) [3] відповідно до покладених на поліцію завдань поліція бере участь у забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану, зокрема у виконанні завдань територіальної оборони. У зв'язку з цим поліцейським було розширене коло повноважень, необхідних для забезпечення національної безпеки України на період воєнного стану. В умовах цього правового режиму особливої актуальності набувають питання професійного виконання поліцейськими їх службових обов'язків, оптимізації підстав застосування поліцейських заходів примусу для забезпечення публічного порядку та національної безпеки, ефективності застосування спеціальних засобів, що зумовило вибір теми дослідження, аналіз і вироблення шляхи удосконалення відповідного законодавства.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Особливості правових підстав застосування працівниками поліції примусових заходів, зокрема спеціальних засобів, для забезпечення публічного порядку та публічної безпеки в різні часи в окремих аспектах досліджень стали предметом уваги вчених-правників: О. Бандурки, Д. Бахраха, Б. Боровікова, В. Булачека, А. Богуна, А. Березняка, І. Власенко, А. Васильєва, І. Голосніченка, М. Дорогих, І. Землянського, Ю. Йосипіва, В. Криволапчука, М. Лисої, М. Моргуна, В. Медведєва, В. Московця, Н. Пряхіної, В. Синенького, В. Соболева, О. Тьорло, О. Фролова, Б. Шаповалова тощо.

© С. Бахчеван, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1459-9574>
tsvfp_bakhchevan@ukr.net

© В. Покайчук, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2983-4634>
pv_84@ukr.net

Водночас реформування вітчизняних правоохоронних органів та відповідного законодавства вимагають постійного ґрунтовного теоретичного переосмислення та комплексного підходу до вивчення шляхів удосконалення нормативно-правового регулювання їх застосування. Актуалізує проблематику перегляду наявної концепції спеціальних засобів внесення змін до законодавства, пов'язаних із введенням в Україні воєнного стану.

Мета статті полягає в аналізі нормативно-правової регламентації питань діяльності поліції, пов'язаної з правом застосування спеціальних засобів, передусім, в умовах воєнного стану, визначення шляхів його оптимізації.

Виклад основного матеріалу. Правові підстави застосування Національною поліцією в межах своєї компетенції та види спеціальних засобів для виконання покладених на неї завдань як поліцейських заходів примусу визначені статтями 42, 43, 45 ЗУНП.

Результати моніторингу практичної діяльності поліції переконують, що вирішення поставлених перед ними завдань залежить як від достатньої кількості працівників та ступеня забезпеченості різними спеціальними та технічними засобами, так і від кваліфікованого та професійного застосування ними спеціальних та інших засобів у конкретній ситуації. Для застосування будь-якого спеціального засобу або використання підручних засобів поліцейський зобов'язаний посилатися на фактичну (склад адміністративного чи кримінального правопорушення в діях особи) та правову підстави (конкретний пункт, частина та стаття ЗУНП, яка дає право на застосування спеціального засобу в конкретній ситуації) [4, с. 85]. Не менш важливо перед застосуванням будь-якого з наявних на озброєнні спеціальних засобів знати їх тактико-технічні характеристики, техніку, тактику, обмеження та заборони їх застосування до осіб [5, с. 60].

Нині на озброєнні у поліції перебуває досить широкий спектр спеціальних засобів: 1) гумові та пластикові кийки; 2) електрошокові пристрої контактної та контактнo-дистанційної дії; 3) засоби обмеження рухомості (кайданки, сітки для зв'язування тощо); 4) засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії; 5) засоби примусової зупинки транспорту; 6) спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби; 7) службові собаки та службові коні; 8) пристрої, гранати та боеприпаси світлозвукової дії; 9) засоби акустичного та мікрохвильового впливу; 10) пристрої, гранати, боеприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень; 11) пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії; 12) засоби, споряджені безпечними димоутворювальними препаратами; 13) водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби.

Традиційно, ч. 5 ст. 42 ЗУНП суворо, за жодних обставин застерігала поліцейських від застосування засобів, не визначених вказаним вище переліком, адже в такому разі застосування примусового поліцейського заходу суперечило б вимозі законності, визначеної у ст. 29 ЗУНП. Реалії сьогодення змінилися і в умовах стримування та відсічі збройної агресії РФ проти України, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони тимчасово, на період введення в Україні воєнного стану та 60 днів після цього до цієї статті було введено зміни, які передбачають право поліцейського «у разі необхідності відбиття нападу, що загрожує його життю чи здоров'ю або іншої особи, для усунення небезпеки у стані крайньої необхідності або при затриманні особи, яка вчинила правопорушення та (або) чинить опір – використати підручні засоби» [6].

На жаль, законодавець не надає визначення терміна «підручні засоби» та не роз'яснює зміст цього словосполучення. На нашу думку, «оціночні» поняття у визначенні поліцейських повноважень щодо примусу може спричинити неодноманітну практику використання підручних засобів, а також створить умови для зловживання правом і колізії правозастосування під час вирішення питання про правомірність таких дій поліцейського. Наприклад, чи можна, зважаючи на зміст новели, вважати правомірним використання поліцейським такого «підручного засобу» під час затримання особи, яка вчинила правопорушення або чинить йому опір, якщо цим небезпечним предметом або ж пристроєм для відстрілу патронів, спорядженого гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії він володіє нелегально? Адже спеціальним засобом, наприклад так

званий «травмат» вважатись не може, бо хоч він і перебуває на озброєнні в поліції, фактично право на придбання, зберігання, використання та застосування він має тільки після отримання дозволу у встановленому законодавством порядку [7].

Не зайве нагадати, що КК України регулює питання правомірності застосування поліцейськими заходів примусу як перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365) і щороку за перевищення влади під час застосування спеціальних засобів поліцейських притягають до відповідальності [8]. Міжнародними інституціями підміняти законність – доцільністю, навіть в умовах воєнного стану, виключно станом крайньої необхідності, коли йдеться про затримання суб'єкта воєнного злочину (особу відповідного статусу, яка бере участь у збройній агресії проти України: окупант, колаборант тощо). З іншого боку, правомірною є ситуація використання підручних засобів, які поліцейський вилучив у правопорушника, будь-яку палицю чи відріз труби – натомість гумового чи пластикового кийка, будівничі стяжки чи побутову сітку – натомість кайданок та ін. Вибір поліцейським засобу повинен базуватися на вимогах норм ст. 29 ЗУНП з урахуванням обстановки та крайньої необхідності, тобто вимушеного заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам (вимогам закону та конституційним правам правопорушника) з метою усунення загрожуючої небезпеки, якщо вона в цій обстановці не могла бути усунена іншими засобами і якщо заподіяна шкода є рівнозначною або менш значною, ніж шкода відвернена [9, с. 301]. Відсилання у тексті досліджуваної норми на ст. 39 КК України спрямована на захист поліцейського та інших громадян в реаліях воєнного стану. Спеціальні та підручні засоби під час дії воєнного стану поліцейський має право застосувати без врахування передбачених ст. 43 та ч. 4-5 ЗУНП вимог та заборон, тобто без попередження та без зволікання.

Беручи до уваги сказане, підстави використання підручних засобів як спеціальних засобів має бути описана в законодавстві більш чітко, з урахуванням зрозумілої та очевидної потреби застосування поліцейських засобів примусу у будь-якому вигляді до правопорушника, який несе загрозу національній безпеці, адже обстановка воєнного стану в країні обґрунтовує розглядувану новелу, яка розширює повноваження представника «мілітаризованого» правоохоронного органу. Зокрема, в ч. 5 ст. 45 ЗУНП доцільно уточнити категорію правопорушників, як це передбачено в наступних частинах 9 та 10 цієї норми, а саме «стосовно осіб, які здійснюють агресію проти України».

Аналіз понятійного апарату вказаних норм свідчить, що законодавець стосовно переліку 13 видів спеціальних засобів, указаних в ч. 4 ст. 42 ЗУНП, доцільно використовує термін «застосування», а в ст. 5 цієї норми – термін «використання» стосовно «підручних засобів», які можуть бути використані як спеціальні заходи примусу. Це видається логічним з огляду на те, що ним розрізняються поняття «застосування» і «використання» вогнепальної зброї як іншого виду примусових заходів.

Треба констатувати про певну конкуренцію передбачених законодавством цілей застосування примусових поліцейських, спеціальних і підручних засобів. Згідно з ч. 2 ст. 30 «Види поліцейських заходів» Закону України «Про Національну поліцію» цілями застосування примусових поліцейських заходів примусу є охорона прав і свобод людини, запобігання загрозам публічній безпеці та порядку або припинення їх порушення і протидії злочинності тощо. Водночас у ст. 45 «Застосування спеціальних засобів» ЗУНП коло цілей застосування цих засобів звужено до «забезпечення публічної безпеки і порядку», а нововведені частини цієї норми мають на меті припинення участі осіб у здійсненні агресії проти України, хоча на таку немає прямої вказівки.

Враховуючи вищесказане та спираючись на зміст ст. 29 і ч. 3 ст. 42 ЗУНП, спеціальні засоби як різновид заходів примусового характеру за своєю природою призначені не лише обмежити права і свободи правопорушника, а ще й заподіяти ураження людини (правопорушника, супротивника), адже потенційно здатні завдати фізичної шкоди здоров'ю правопорушника, хімічний та інший вплив на його організм (ч. 7 ст. 45 ЗУНП). Очевидно, що від удару гумового чи пластикового кийку можна отримати перелом, забій, синці, а у випадку недотримання зонування на тілі людини – втрату внутрішнього органу; від стискання кайданками – крововиливи; від електрошокового пристрою контактної та контактної-дистанційної дії – зупинку серця; від неправильного використання засобу, спорядженого речовинами сльозогінної та дратівної дії – травми очей; службовий собака може елементарно нанести укусами

тілесні ушкодження різного ступеня тощо.

У зв'язку з цим законодавцем встановлена вимога надання «невідкладної медичної допомоги особам, які постраждали внаслідок застосування заходів примусу» поліцейськими (ч. 4 ст. 43 ЗУНП), крім випадків завдання шкоди особам, які беруть участь у збройній агресії проти України під час дії режиму воєнного стану. Отже, ми поділяємо думку правників, що додержання вимог законності, необхідності, пропорційності та ефективності застосування поліцейським спеціальних заходів цілком залежить від чіткого знання правових підстав та тактичних особливостей їх застосування, а також розуміння механізму спричинення шкоди організму людини та вміння своєчасного надання домедичної допомоги постраждалому на місці події [10, с. 5]. Остання компетенція має набуватись поліцейськими обов'язково за вимогою закону та внаслідок відсутності в них медичної освіти під керівництвом кваліфікованих (сертифікованих) інструкторів за програмою домедичної допомоги МОЗ України «Перший на місці події» [11; 12], а також тренінгів та інших форм занять з тактичної медицини, запроваджених у ЗВО системи МВС України в тактико-спеціальній підготовці [13, с. 210; 14, с. 32–33].

З'ясувавши вище роль спеціальних засобів у діяльності поліцейських, нашу увагу привернуло питання про їх місце серед інших передбачених ЗУНП предметів, які також призначені для забезпечення якісного та ефективного виконання поліцейських повноважень. Такими предметами нещодавно у ст. 40 ЗУНП законодавець визначив «технічні прилади, технічні засоби та спеціалізоване програмне забезпечення» до переліку яких включив: 1) фото і відеотехніка, у тому числі техніка, що працює в автоматичному режимі, технічні прилади та технічні засоби з виявлення та/або фіксації правопорушень; 2) технічні прилади та технічні засоби з виявлення радіаційних, хімічних, біологічних та ядерних загроз; 3) безпілотні літальні апарати та спеціальні технічні засоби протидії їх застосуванню; 4) спеціальні технічні засоби перевірки наявності стану алкогольного сп'яніння; 5) спеціалізоване програмне забезпечення для здійснення аналітичної обробки фото і відеоінформації, у тому числі, для встановлення осіб та номерних знаків транспортних засобів.

У ч. 3 ст. 42 ЗУНП термін «спеціальні засоби» визначено як сукупність пристроїв, приладів і предметів, спеціально виготовлених, конструктивно призначених і технічно придатних для захисту людей від ураження різними предметами (у тому числі від зброї), тимчасового (відворотного) ураження людини (правопорушника, супротивника), пригнічення чи обмеження волі людини (психологічної чи фізичної) шляхом здійснення впливу на неї чи предмети, що її оточують, з чітким регулюванням підстав і правил застосування таких засобів та службових тварин.

Етимологічний аналіз вжитих в тексті обох розглядуваних норм різноманітних термінів, а саме: механізми, пристрої, прилади, пристосування, знаряддя, засоби тощо [15, с. 420] дає змогу узагальнити їх в категорії «предмети», як матеріальні явища (живі чи неживі), які покликані сприяти ефективному виконанню поліцейських повноважень та які за призначенням можна угрупувати на:

1) превентивні: а) технічні прилади; б) технічні засоби; в) спеціалізоване програмне забезпечення (ст. 40 ЗУНП);

2) примусові: а) спеціальні засоби примусового характеру (ч. 2 та ст. 45 ЗУНП); б) підручні предмети, які можуть бути використані аналогічно спеціальним засобам (ч. 5 ст. 45 ЗУНП); в) службові тварини (п. 7 ч. 4 ст. 42 ЗУНП).

Треба зауважити, що надана класифікація враховує законодавчу концепцію спеціальних засобів, яка містить службових тварин серед спеціальних засобів: службових собак і службових коней. Водночас спеціалісти-правознавці в кінологічному забезпеченні правоохоронної діяльності акцентують на помилковому включенні до переліку неживих предметів таких спеціальних засобів, як собак і коней у зв'язку з тим, що вони є живими істотами і їх треба вважати виключно помічниками-напарниками правоохоронців, які здатні забезпечити виконання службово-бойових завдань [16; 17, с. 53]. Загальновідомий доказ цієї тези зараз уособлює пес-піротехник Патрон, який виконує службові завдання разом із керівником частини піротехнічних робіт ГУ ДСНС України у Чернігівській області. Службовий собака був нагороджений Президентом України медаллю «За віддану службу» та багатьма іншими відомими організаціями світу [18]. Тож вважаємо своєчасним і доцільним переосмислити та оновити статус службових собак і коней з урахуванням, наприклад, того факту, що службові собаки належать до

штатної належності за напрямками спеціалізації кінологічного центру Національної поліції України, тренуються та здають відповідні екзамени [19]. Видається логічним розмежувати в ч. 4 ст. 42 ЗУНП спеціальні засоби на предмети та службових тварин, тобто виключити п. 7 із ч. 4 ст. 42 ЗУНП та передбачити в цій нормі окрему частину з умовами та підставами їх участі у виконанні поліцейських повноважень.

Крім того, доцільно розширити також і перелік предметів, які у запропонованій вище класифікації віднесені до превентивних¹, включивши до них засоби тактичної медицини (ТССС) під час введення режиму воєнного стану, адже надання домедичної допомоги поліцейським на місці події постраждалому згідно зі ст. 2, ч. 4 ст. 18 та ч. 14 ст. 23 ЗУНП неможливий без спеціальних предметів, перелік і підстави застосування яких треба запропонувати розробити відповідним фахівцям.

Висновки. Отже, зважаючи на вищевикладене, можна стверджувати, що застосування Національною поліцією України спеціальних засобів на сучасному етапі мають особливості, пов'язані зі змінами в законодавстві, які розширили її повноваження для виконання покладених на неї завдань з участі у забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану під час відсічі збройної агресії проти України, у виконанні завдань територіальної оборони тощо.

Водночас зміни у законодавстві характеризуються недостатньою визначеністю нормативно-правової бази, яка потребує уточнення термінів і понять, тлумачення та роз'яснення запроваджених новел, переосмислення, насамперед оновлення та розширення переліку та підстав спеціальних засобів залежно від їх ролі, змісту та спрямованості застосування з урахування потреб та викликів сьогодення, а також забезпечення одноманітного праворозуміння та правозастосування.

Список використаних джерел

1. Про введення воєнного стану в Україні : *Указ Президента України* від 24.02.2022 р. №67/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
3. Про Національну Поліцію : Закон України від 02.07.2015. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
4. Науково-практичний коментар Закону України «Про Національну поліцію» / кер. авт. кол. д-р юрид. наук, доц. Т. П. Мінка. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 480 с.
5. Покайчук В. Я. Проблемні питання застосування поліцейськими пристроїв для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 17 бер. 2017 р.)* : у 2-х ч. Дніпро : ДДУВС ; Ліра ЛТД, 2016. Ч. 1. С. 58–61.
6. Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2123-20#Text>.
7. Про затвердження Інструкції про умови та порядок придбання, зберігання, обліку, використання та застосування пристроїв для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів поліцейськими, особами, звільненими зі служби в поліції, а також колишніми працівниками міліції : наказ МВС України від 29.03.2016 № 223. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0622-16#Text>.
8. Бочок О. І. Адміністративно-правові засади застосування поліцейських заходів примусу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / НАВС. Київ, 2021. 19 с.
9. Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Борисов В. І. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 544 с.
10. Поливанюк В. Д., Казначеев Д. Г., Біліченко В. В. Правові та тактичні засади застосування поліцейськими спеціальних засобів : навч. посібник ; за заг. ред. В. Д. Поливанюка Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 96 с.
11. Мислива О. О. Основи надання патрульною поліцією невідкладної (домедичної та

¹ «Превентивна смерть», як відзначають зарубіжні фахівці в спеціальній літературі з тактичної медицини – це смерть, якій можна запобігти шляхом надання екстреної (домедичної) допомоги за допомогою знання алгоритму та використання спеціальних предметів із тактичної аптечки [20]. Тож надання домедичної допомоги постраждалому слід вважати превентивним заходом.

медичної) допомоги постраждалим особам : навч. посібник. Дніпро : Дніпропр. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 144 с.

12. Mysliwa O., Nykyforova O., Kuntsevych Iu. The modern methods of first aid (Pre Med Care) teaching in the police institutions. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2021. № 1. P. 219–231.

13. Мислива О., Никифорова О., Бойко О. Методологія проведення занять з тактичної медицини для поліцейських в Україні з урахуванням сучасних вимог НАТО. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 207–212.

14. Valieiev R., Pokaichuk Y., Zhbanchuk A., Polyvaniuk V., Nykyforova O., Nedria K. In the Search for the Golden Mean: Students' Satisfaction with Face-to-Face, Blended and Distance Learning. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 2021. 13(1). P. 20–40. URL : <https://doi.org/10.18662/rrem/13.1/357>.

15. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

16. Селюков В. С. Адміністративно-правові засади управління кінологічного забезпечення правоохоронної діяльності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / ХНУВС. Харків, 2020. 450 с.

17. Кікінчук В. Ю., Пчелін В. Б. Уточнення правових засад використання службових собак і коней як поліцейських заходів примусу. *Особливості організації кінологічної діяльності правоохоронних органів в Україні : тези доп. учасників науково-практ. конф. (м. Харків, 17 листоп. 2021 р.)*. Харків : ХНУВС, 2021. С. 52–54.

18. Патрон (пес). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Патрон_\(пес\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Патрон_(пес)).

19. Про затвердження Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України : наказ МВС України від 01.11.2016 № 1145. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1544-16#Text>.

20. Cristina Helena Costanti Settervall; Cristiane de Alencar Domingues; Regina Marcia Cardoso de Sousa; Lilia de Souza Nogueira (Apr. 2012). Preventable trauma deaths. *Revista de Saúde Pública*. Vol. 46. No. 2. DOI: 10.1590/S0034-89102012005000010.

Надійшла до редакції 08.11.2022

References

1. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini [On the introduction of martial law in Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022 №67/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>. [in Ukr.].

2. Pro pravovy rezhyim voyennoho stanu [On the legal regime of martial law] : Zakon Ukrainy vid 12.05.2015. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2015. № 28, art. 250. [in Ukr.].

3. Pro Natsionalnu Politsiyu [On the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2015. № 40–41, art. 379. [in Ukr.].

4. Naukovo-praktychnyi komentar Zakonu Ukrainy «Pro Natsionalnu politsiyu» [Scientific and practical commentary on the Law of Ukraine "On the National Police"] / ker. avt. kol. d-r yuryd. nauk, dots. T. P. Minka. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 2017. 480 p. [in Ukr.].

5. Pokaichuk, V. Ya. (2016) Problemi pytannya zastosuvannya politseiskymy prystroyiv dlia vidstrilu patroniv, sporiadzhennykh humovymy chy analohichnymy za svoiyim vlastyvostyamy metalnymy snaryadamy nesmertelnoyi diyi. [Problematic issues of police use of devices for firing cartridges equipped with non-lethal rubber or metal projectiles similar in their properties]. Ak tualni pytannia protydii zlochynnosti v suchasnykh umovakh: vitychyznanyi ta zarubizhnyi dosvid : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro, 17 ber. 2017 r.) : u 2 ch. Dnipro : DDUVS ; Lira LTD, part 1, pp. 58–61. [in Ukr.].

6. Pro vnesennya zmin do zakoniv Ukrainy «Pro Natsionalnu politsiyu» ta «Pro Dystsyplinarnyi statut Natsionalnoyi politsiyi Ukrainy» z metoyu optymizatsiyi diyalnosti politsiyi, u tomu chysli pid chas diyi voyennoho stanu [On amendments to the laws of Ukraine "On the National Police" and "On the Disciplinary Statute of the National Police of Ukraine" in order to optimize police activities, including during martial law] : Zakon Ukrainy vid 15.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2123-20#Text>. [in Ukr.].

7. Pro zatverdzhennya Instruksiyi pro umovy ta porядok prydbannya, zberihannya, obliku, vykorystannya ta zastosuvannya prystroyiv dlia vidstrilu patroniv, sporiadzhennykh humovymy chy analohichnymy za svoiyim vlastyvostyamy metalnymy snaryadamy nesmertelnoyi diyi, ta zaznachenyykh patroniv politseiskymy, osobamy, zvilnenymy zi sluzhby v politsiyi, a takozh kolyshnimy pratsivnykamy militsiyi [On the approval of the Instructions on the conditions and procedure for the acquisition, storage, accounting, use and application of devices for shooting cartridges equipped with rubber or metal projectiles of similar properties of non-lethal action, and the specified cartridges by police officers, persons dismissed from police service, as well as former employees police] : nakaz MVS Ukrainy vid 29.03.2016 № 223. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0622-16#Text>. [in Ukr.].

8. Bochok, O. I. (2021) Administratyvno-pravovi zasady, zastosuvannya politseiskyykh zakhodiv prymsu [Administrative and legal principles, application of coercive police measures] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / NAVS. Kyiv, 19 h. [in Ukr.].

9. Bazhanov, M. I., Baulin, Yu. V., Borysov, V. I. (2005) *Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna* [Criminal law of Ukraine: General part] : pidruch. ; za red. prof. M. I. Bazhanova, V. V. Stashysa, V. Ya. Tatsiya. 2-e vyd., pererob. i dop. Kyiv : Yurinkom Inter. 544 p. [in Ukr.].
10. Polyvanyuk, V. D., Kaznachejev, D. H., Bilichenko, V. V. (2019) *Pravovi ta taktychni zasady zastosuvannya politseyskymy spetsialnykh zasobiv* [Legal and tactical principles of the use of special means by the police] : navch. posib. / za zah. red. V. D. Polyvanyuka Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 96 p. [in Ukr.].
11. Myslyva, O. O. (2018) *Osnovy nadання patrolnoiu politsiieu nevidkladnoi (domedychnoi ta medychnoi) dopomohy postrazhdalym osobam* [Basics of providing emergency (pre-medical and medical) assistance to injured persons by the patrol police] : navch. posib. Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav, 144 p. [in Ukr.].
12. Myslyva, O., Nykyforova, O., Kuntsevych, Iu. (2021) The modern methods of first aid (Pre Med Care) teaching in the police institutions. *Philosophy, Economics and Law Review*. № 1, pp. 219–231. DOI: 10.31733/2786-491X-2021-2-219-231. [in Ukr.].
13. Myslyva, O., Nykyforova, O., Boiko, O. (2020) *Metodolohiya provedennya zanyat z taktychnoyi medytsyny dlya politseyskykh v Ukraini z urakhuvanniam suchasnykh vymoh NATO* [Methodology of tactical medicine classes for police officers in Ukraine, taking into account modern NATO requirements]. *Yurydychnyi visnyk*. № 2, pp. 207–212 [in Ukr.].
14. Valieiev, R., Pokaichuk, Y., Zhbanchyk, A., Polyvaniuk, V., Nykyforova, O., Nedria, K. (2021) In the Search for the Golden Mean: Students` Satisfaction with Face-to-Face, Blended and Distance Learning. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 13(1), pp. 20–40. URL : <https://doi.org/10.18662/rrem/13.1/357>. [in Ukr.].
15. *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoyi ukrainskoyi movy (z dod., dopov. ta CD)* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (with supplement, supplement and CD)] / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv ; Irpin : VTF «Perun», 2009. 1736 p. [in Ukr.].
16. Selyukov, V. S. (2020) *Administratyvno-pravovi zasady upravlinnya kinolohichnoho zabezpechennya pravookhoronnoyi diyalnosti v Ukraini* [Administrative and legal principles of management of canine support for law enforcement activities in Ukraine] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.07 / KhNUVS. Kharkiv, 450 . [in Ukr.].
17. Kikinichuk, V. Yu., Pchelin, V. B. (2021) *Utochnennya pravovykh zasad vykorystannya sluzhbovykh sobak i koney yak politseyskykh zakhodiv prymusu*. [Clarification of the legal basis for the use of service dogs and horses as police coercive measures]. *Osoblyvosti orhanizatsiyi kinolohichnoyi diyalnosti pravookhoronnykh orhaniv v Ukraini* : tezy dop. uchastykiv naukovo-prakt. konf. (m. Kharkiv, 17 lystop. 2021 r.) / MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv : KhNUVS, pp. 52–54. [in Ukr.].
18. Patron (pes) [Patron (dog)]. URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Patron_\(pes\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Patron_(pes)) (data zvernennia: 02.09.2022). [in Ukr.].
19. *Pro zatverdzhennya Instruksiyi z orhanizatsiyi diyalnosti kinolohichnykh pidrozdiliv Natsionalnoyi politsiyi Ukrainy* [On the approval of the Instructions for organizing the activities of canine units of the National Police of Ukraine] : nakaz MVS Ukrainy vid 01.11.2016 № 1145. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1544-16#Text>. [in Ukr.].
20. Cristina Helena Costanti Settervall; Cristiane de Alencar Domingues; Regina Marcia Cardoso de Sousa; Lilia de Souza Nogueira (Apr. 2012). Preventable trauma deaths. *Revista de Saúde Pública*. Vol. 46. No. 2. DOI: 10.1590/S0034-89102012005000010.

ABSTRACT

Yevhen Bakhchevan, Vitalii Pokaichuk. Some issues of the application of special means by the National police under martial law. The article is devoted to issues related to the peculiarities of the legal regulation of the use of coercive police measures by the police, which are caused by the conditions of martial law in Ukraine. A thorough analysis of the current normative legal acts and the amendments introduced into them, which regulate the activities of the National Police on the legality, effectiveness, necessity and proportionality of the use of special and improvised means, was carried out. Attention is focused on the need to eliminate the internal inconsistency of the current legislation of Ukraine and to bring it into line with the modern realities of the activities of law enforcement officers under martial law, clarifying the text of the novellas with the aim of uniform legal understanding and enforcement.

The essence of the application and use of special and improvised means, among other items provided for in the Law of Ukraine "On the National Police", which contribute to the effective performance of police powers, and which are classified by purpose into preventive and coercive, has been clarified. The need to establish a special status in the law for service animals in police service, as well as to expand the list of special items of tactical medicine that police officers use at the scene to prevent the death of victims, including from the use of special and improvised means, is substantiated.

Keywords: *National Police of Ukraine, special means, improvised means, police coercive measures, martial law, service animals, tactical medicine.*

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-103-108

Олексій БОЧКОВИЙ[©]

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ВПЛИВ ФОРМАЛЬНОЇ ОЦІНКИ ПОКАЗНИКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

У статті вказано на негативний вплив формальної оцінки показників діяльності правоохоронних органів на ефективність розслідування кримінальних правопорушень. Звернута увага на застарілість системи оцінювання ефективності діяльності правоохоронних органів в Україні та необхідність її удосконалення, враховуючи здобутки сучасних інформаційних технологій. Зазначено, що наявні процесуальні засоби протидії злочинності не відповідають реальним потребам забезпечення безпеки суспільства від злочинних проявів. Для наочності здійснено порівняння правоохоронної діяльності з іншими сферами життя суспільства та звернута увага на позитивний закордонний досвід. Зауважено, що необхідно перестати видавати бажане за дійсне та використовувати достовірні дані щодо протидії правопорушенням, щоб мати змогу формувати об'єктивні висновки та пропонувати дієві шляхи вирішення проблем.

***Ключові слова:** ефективність, правоохоронна діяльність, протидія злочинності, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукові заходи, інформація, інформаційно-аналітичне забезпечення, результативність, розслідування правопорушень.*

Постановка проблеми. Сучасні здобутки науково-технічного прогресу вражають: планується заселення космосу, запроваджуються повітряні таксі на автопілоті, практично розшифрований геном людини, більшу частину важкої праці, а інколи інтелектуальної, виконують автоматизовані роботи. Усе це викликає захоплення й одночасно розчарування, адже ознайомлення з практикою розслідування кримінальних правопорушень формує враження, що усі здобутки науки пройшли повз неї.

Більше того, якщо відсталість науково-технічного потенціалу правоохоронної діяльності можна пояснити недостатнім фінансуванням та застарілістю обладнання, яке використовується для виявлення та документування фактичних даних, то недосконалість та, деякою мірою, суперечливість нормативно-правового регулювання ні що інше як свідоме ігнорування потреб правоохоронної практики.

І замість того, щоб визнати проблему та активно шукати шляхи її вирішення, правоохоронні органи сумлінно звітують про високі показники діяльності, засновані на принципах «палочної системи», сповідуючи формалізм при оцінці результатів роботи на підставі необ'єктивних даних, знижуючи при цьому ефективність розслідування правопорушень в умовах складної кадрової ситуації та воєнного стану.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. До проблеми реформування правоохоронної сфери загалом, а також ефективності конкретних заходів щодо протидії злочинності звертаються як практики, так і науковці все частіше. У кримінальному процесі та теорії ОРД окремі аспекти або суміжні питання цієї проблеми розглядали Б. Бараненко, І. Воронов, Е. Дідоренко, О. Долженков, В. Захаров, В. Овчинський, С. Овчинський, Ю. Орлов, М. Погорецький, Е. Рижков, Б. Розовський, В. Самойлов, М. Стацак, В. Столбовий, А. Ханькевич, В. Шендрик та інші вчені.

Однак, незважаючи на численні дослідження, ситуація докорінно не змінюється, а війна є додатковим дестабілізуючим фактором правоохоронної системи України, що тільки підтверджує необхідність докорінних змін та антикризових рішень, адже удосконалення потребують не тільки конкретні напрями діяльності, а вся застаріла

© О. Бочковий, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7262-3416>

bochkin.0583@gmail.com

правоохоронна системи загалом.

Мета: звернути увагу на проблеми формального підходу до оцінки результатів діяльності правоохоронних органів, що негативно впливає на ефективність розслідування кримінальних правопорушень та протидію злочинності загалом.

Виклад основного матеріалу. Одним із методів дослідження, який застосовується в науці для формування гіпотез, є ретроспективний аналіз (ретроспективне дослідження), (від лат.: *retro* – назад і *spesio* – дивлюся) – метод вивчення тенденцій технічного, соціального, економічного розвитку об'єкта, які склалися в минулому для формування стратегії його розвитку [6, с. 14]. Незважаючи на те, що здебільшого такий метод дослідження використовується в економічній теорії, цілком доречно його використання в юридичній науці, адже дозволяє вивчити минулі юридичні факти та події для їх пояснення та, як наслідок, уникнення помилок під час формування нормативного регулювання актуальних суспільних відносин у державі та удосконалення правозастосування.

Способом реалізації ретроспективного аналізу є вивчення архівних документів. При цьому, досліджуючи правоохоронну діяльність та, зокрема, протидію злочинності, складність полягає в тому, що багато службових документів мають гриф обмеження доступу, ускладнюючи доступ до них.

Ситуація може змінитися, коли у встановленому порядку гриф обмеження доступу з документа знімається і виникає змога його публічного вивчення та обговорення. Наприклад, у 2015 році Державний науково-дослідний інститут МВС України опублікував видання «Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.)» з великою кількістю розсекречених архівних нормативно-правових актів.

Детальне вивчення положень нормативно-правових актів початку ХХ століття показало, що вони мало чим відрізняються від наказів та інструкцій, які чинні у ХХІ столітті. Зокрема, у директиві-інструкції Державного політичного управління УРСР з агентурної роботи від 20.11.1930 № 403 аналізується стан та вказуються основні недоліки на згадуваній ділянці роботи. Зокрема, серед основних недоліків у роботі з джерелами негласної інформації згадуються: формальний підхід до підбору, обробки й вербовки агентів, відсутність систематичного інструктажу й керівництва, недостатність перевірки й політичної обробки, незабезпечення конспірації й неповне використання агентури [8, с. 887–899]. Подібні формулювання, які вказують на формалізм під час оцінки роботи підрозділів правоохоронних органів зустрічаються часто. При цьому ні запроваджені профілактичні заходи, ні директивні вказівки не змінювали ситуацію, правоохоронна діяльність залишалась неефективною, а вкорінені принципи роботи дійшли до наших часів, адже подібні вказівки наявні й сьогодні.

Та потрібно враховувати, що директива була ухвалена в 1930 році, коли зважаючи на офіційну доповідь «Про стан та діяльність міліції і карного розшуку УРСР за час з 1 вересня 1922 до 1 вересня 1923 р.», за рівнем освіти серед 12743 співробітників міліції УРСР тільки 48 осіб були з вищою освітою, 1044 – з середньою, 11429 – з нижчою, тобто 4 класи, і 222 – взагалі неграмотні [6, с. 136–141].

Такий підхід є пережитком радянських часів, коли будь-яка ініціативність не підтримувалась керівництвом, а отже, й документи та директиви з року в рік просто переписувались, змінюючи лише прізвища керівників. Десятиліттями вкорінювався страх можливої відповідальності за використання чогось нового та непопулярного.

На жаль, такий підхід був і деякою мірою залишається не тільки у правоохоронній сфері. Практично кожна сфера державного управління пронизана залишками радянського способу мислення, який сьогодні не дозволяє ефективно розвиватись.

Розслідуючи кримінальне правопорушення, слідчий чи оперативний працівник, виконуючи доручення останнього, постійно натикаються на велику кількість організаційних і правових перепон, які заважають розслідуванню.

Навіть найбільш стабільна та дієва правоохоронна сфера – оперативно-розшукова діяльність здійснюється у малоефективних умовах. При тому, що нагляд за такою діяльністю є безпрецедентним. Контролюючі інстанції зосереджують усі зусилля на перевірці здійснюваних заходів, залишаючи без уваги роботу щодо підвищення ефективності оперативно-розшукового потенціалу як складової частини нагляду за якістю досудового розслідування загалом.

Створюється враження, що в організації протидії злочинності ігнорується реальний стан речей, а дійсні показники діяльності замінюються бажаними.

Зокрема, під час вивчення практики діяльності територіальних підрозділів Національної поліції, шляхом критичного аналізу цифрових показників для обґрунтування чи спростовування гіпотез, формуються суперечливі висновки, що породжує сумніви в об'єктивності даних. Наприклад, під час дослідження інформації щодо протидії незаконному обігу вогнепальної зброї підрозділами Національної поліції виявилось, що інформація, яка доповідається керівництву територіального органу Національної поліції, та інформація, яка надсилається для формування офіційних даних відомства, які у подальшому передаються офісу Генерального прокурора для розміщення на сайті, часто не збігаються.

Причина такого стану речей у тому, що цифрові показники діяльності постійно корегуються залежно від завдань, які ставить керівництво того чи іншого підрозділу перед своїми підлеглими. Звісно, жоден керівник не підтвердить цей факт, адже автоматично визнає порушення закону, проте в неофіційній бесіді кожен працівник зможе підтвердити формальний підхід до виконання «планових» показників діяльності під час численних спеціальних операцій («Зброя та вибухівка», «Мак», «Розшук» тощо). Та й самі керівники під час нарад та заслуховувань періодично вказують «формальність» як один із систематичних недоліків під час підбиття підсумків численних відпрацювань та операцій. Ні для кого не секрет, що деякі керівники ухвалюють рішення щодо перенесення реєстрації тих чи інших фактів, щоб вони потрапили у терміни проведення відповідних відпрацювань.

Оцінюючи офіційну статистику з урахуванням власного практичного та наукового досвіду, створюється враження, що правоохоронна система сповідує концепцію прийняття бажаного за дійсне, що є результатом вирішення конфлікту між переконаннями та бажаннями.

Зокрема, за твердженням начальника Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції Василя Неволі, яке процитував аналітичний портал «Слово і діло», посилаючись на пресслужбу МВС, основний канал потрапляння зброї в Україні у 2020 році – це «непідконтрольні території» [7]. Але це твердження не пояснює кількість вилученої зброї у роки, коли не було «непідконтрольних територій». Адже у 2013 році було вилучено 1693 одиниці вогнепальної зброї, що менше лише на 7,6 % порівняно з показником 2019 року. А якщо взяти 2016 рік, то було зареєстровано 6225 кримінальних проваджень щодо незаконного поводження зі зброєю (ст. ст. 262, 263, 263-1 КК України), що на 12 % менше, ніж у 2013 році, коли в Україні не було бойових дій, а всі території були підконтрольні, та й зброї у 2016 році майже на 24 % менше вилучено, ніж у 2013 році. Тож якщо зброя з непідконтрольних територій таки надходила у нелегальний обіг, а це факт, з яким важко не погодитись, то можна зробити висновок: або раніше показники протидії нелегальному обігу зброї завищували, або зараз занижують.

У будь-якому разі ці розбіжності в офіційних статистичних даних та тим, що спостерігається навкруги, не дозволяє їх брати як об'єктивний показник під час оцінки реального стану речей у тій чи іншій сфері протидії злочинності чи охорони публічного порядку.

Водночас ситуація серйозніша, ніж здається. Адже потрібно враховувати, що прийняття бажаного за дійсне може визвати так звану сліпоту до непередбачуваних наслідків. Про це говорили ще в середині минулого століття Джером Бруннер та Сесілі Гудман [2, с. 33–44]. Незважаючи на те, що дослідження психологів були спрямовані на визначення сприйняття людьми тих чи інших об'єктів, а також помилковість сприйняття залежно від різних факторів впливу чи соціального статусу, висновки науковців можна використати для демонстрації негативних наслідків хибного уявлення про рівень злочинності на підставі показників статистики, які відрізняються від реального стану речей [3, с. 401–414].

Відповідно до психологічної теорії прийняття бажаного за дійсне реалізується за трьома механізмами: систематична помилка уваги, систематична помилка інтерпретації та систематична помилка реакції. Уявімо, що око людини буде передавати до мозку неправильну інформацію щодо висоти сходинки під час спуску зі сходів Флорлі у Норвегії, які є найвищими дерев'яними сходами у світі й налічують 4444 щаблі. Можна припустити, що хибна оцінка висоти щабля призведе до спотикання на першому ж щаблі

та закінчиться летально.

Трагічність в оцінці хибних статистичних показників не менша, бо на підставі кількісних показників діяльності правоохоронних органів здійснюється оцінка їх ефективності, вносяться корективи щодо планів роботи, залучаються додаткові сили чи засоби щодо протидії правопорушенням, показники вчинення яких збільшуються тощо. Більше того, на підставі аналізу статистичних даних визначаються сфери діяльності правоохоронних органів, які потребують реформування або додаткових науково-методичних матеріалів, розробку яких здійснюють науковці. Ці ж самі показники використовують народні депутати для обґрунтування змін до чинного законодавства.

Як наслідок, у разі хибності початкового уявлення про реальний стан речей, який був сформований на підставі недостовірних статистичних даних, буде здійснене реагування не на ті аспекти, що дійсно потребують уваги, буде затрачена велика кількість людських та фінансових ресурсів, час. А ті сфери діяльності, які дійсно потребуватимуть реагування, залишаться без уваги.

Крім того, не варто забувати, що сучасний темп життя, з урахуванням розвитку інформаційно-телекомунікаційних систем, є досить високим, так само як і темп злочинної діяльності, як один з негативних проявів суспільного життя. І відповідність цьому темпу правоохоронній діяльності є запорукою її ефективного функціонування.

При цьому вимушені констатувати, що сьогодні правоохоронна діяльність не завжди здатна підтримувати такі ж високі темпи викриття та документування злочинів, з якими вони вчиняються та знищуються їх сліди. Одним з прикладів є порядок отримання дозволу на проведення оперативно-розшукових заходів та НС(Р)Д, пов'язаних з обмеженням конституційних прав громадян, який займає такий проміжок часу, що часто відпадає сама доцільність такого заходу.

На протипагу приклад найближчого західного сусіда Польщі, де законотворці разом з керівництвом поліції працюють над підвищенням ефективності здійснюваних правоохоронних заходів. Зокрема, відповідно до ст. 20 Закону Республіки Польща про Поліцію ще від 6 квітня 1990 року підрозділи поліції мають право отримувати доступ за допомогою телекомунікаційних пристроїв до інформації, накопиченої у реєстрах без необхідності подавати письмові заяви, якщо ці підрозділи: 1) володіють пристроями, які дозволяють реєструвати в системі, хто, коли, з якою метою та які дані отримав; 2) мають технічні запобіжні засоби та організаційні запобіжні заходи, які унеможливають використання даних з іншою метою, ніж та, для якої їх було отримано; 3) це виправдано з огляду на специфіку або обсяг виконання завдань або діяльності, що провадиться [4]. Тобто підрозділи поліції отримують право здійснювати заходи, що тимчасово обмежують конституційні права громадян без рішення суду, прямо від операторів комунікацій, якщо для цього є відповідні підстави.

Тобто не потрібно вигадувати щось нове, достатньо взяти позитивний досвід та використовувати його. При цьому це стосується як нормативно-правового забезпечення правоохоронної діяльності загалом та оперативно-розшукової діяльності зокрема, так і здобутків сучасних інформаційних технологій, які давно вийшли за межі звичайних прискорювачів думок людини. Тож за прогнозами компанії IDC (International Data Corporation), яка спеціалізується на аналітиці у сфері інформаційних технологій, більша частина даних буде генерована не людьми, а різними пристроями під час їх взаємодії між собою та мережами даних (наприклад, смартфонами, пристроями радіочастотної ідентифікації (RFID), супутниковими системами навігації типу (GPS) [1, с. 2–11]. Вказаний факт має втілені приклади: керівництво соціальної мережі «Facebook» було вимушене відключити систему штучного інтелекту після того, коли машини почали спілкуватись на своїй мові, яку люди не розуміли. Схожа історія відбулась з Google. Його система онлайн-перекладу сама відмовилась від принципу розбивати усі речення на окремі слова та фрази (це знижувало якість перекладу) і створила нову мову-посередник, що дозволяла скоріше й точніше перекладати усю фразу повністю.

І все це відбувається тоді, коли правоохоронні органи показники своєї діяльності оцінюють на підставі даних, які самі ж корегують у ручному, в буквальному сенсі, режимі. Звісно, для того щоб порахувати кількість вилученої зброї, інформаційні технології не потрібні. Та вони потрібні для того, щоб попередити спотворення статистичної інформації, а також для того, щоб аналізувати причини неналежного обліку даних. Наприклад, у разі забезпечення цифрового обліку усіх вилучених об'єктів ще з моменту їх виявлення, факт безвідповідального зберігання вилученої зброї буде

виявлений відразу, забезпечивши при цьому економію часу та засобів, а сам факт наявності такого обліку буде попереджувальним фактором для таких випадків взагалі.

Висновки. Звісно, запровадження вказаних вище новел у правоохоронну діяльність потребує часу та немалих фінансових затрат. Але ж це не привід ігнорувати елементарні засоби аналізу та обробки даних, які доступні чи не кожному випускнику-програмісту. Насамперед потрібно перестати видавати бажане за дійсне, дати змогу дослідникам використовувати достовірні дані щодо протидії правопорушенням, щоб мати змогу формувати об'єктивні висновки та пропонувати дієві шляхи вирішення проблем.

Список використаних джерел

1. Bochkoviy O., Khankevich A. The Impact of Information Technology on Ensuring Human Rights and Freedoms in an Open Society. *European Reforms Bulletin scientific peer-reviewed journal*. 2020. № 3. P. 2–11. URL: http://aord.com.ua/wp-content/uploads/2020/12/European-Reforms-Bulletin_3_2020.pdf.
2. Bruner J. S., Goodman C. C. Value and need as organizing factors in perception. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1947. № 42. P. 33–44.
3. Riccio Matthew, Cole Shana, Balcetis Emily. Seeing the Expected, the Desired, and the Feared: Influences on Perceptual Interpretation and Directed Attention (англ.). *Social and Personality Psychology Compass*. 2013. Vol. 7. № 6. S. 401–414.
4. Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji. URL : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19900300179>.
5. Бабинець М. М. Термінологічний словник для студентів економічних спеціальностей. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 216 с.
6. Вербенський М. Г., Ярмиш О. Н., Проценко Т. О. та ін. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). Т. 3: Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР (грудень 1922 р. – грудень 1930 р.) ; за заг. ред. А. Б. Авакова. Харків : Мачулін, 2015. 940 с.
7. У МВС назвали кількість вилученої за рік зброї. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2020/01/21/novyna/suspilstvo/mvs-nazvaly-kilkist-vyluchenoji-rik-zbroji>.

Надійшла до редакції 22.12.2022

References

1. Bochkoviy, O., Khankevich, A. (2020) The Impact of Information Technology on Ensuring Human Rights and Freedoms in an Open Society. *European Reforms Bulletin scientific peer-reviewed journal*. № 3, pp. 2–11. URL : http://aord.com.ua/wp-content/uploads/2020/12/European-Reforms-Bulletin_3_2020.pdf.
2. Bruner, J. S., Goodman, C. C. (1947) Value and need as organizing factors in perception. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. № 42, pp. 33–44.
3. Riccio Matthew, Cole Shana, Balcetis Emily. (2013) Seeing the Expected, the Desired, and the Feared: Influences on Perceptual Interpretation and Directed Attention (anhl.). *Social and Personality Psychology Compass*. Vol. 7. № 6, pp. 401–414.
4. Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji [Act of 6 April 1990 on the Police]. URL : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19900300179>. [in Pol.]
5. Babynets, M. M. (2016) Terminolohichnyi slovnyk dlia studentiv ekonomichnykh spetsialnostei [Terminological dictionary for students of economic specialties]. Kyiv : «Tsentр uchbovoi literatury», 216 p. [in Ukr.].
6. Verbenskyi, M. H., Yarmysh, O. N., Protsenko, T. O. Et al. (2015) Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy: podii, kerivnyky, dokumenty ta materialy (1917–2017 pp.). T. 3: Narodnyi komisariat vnutrishnikh sprav Ukrainiskoi SRR (hruden 1922 r. – hruden 1930 r.) [Ministry of Internal Affairs of Ukraine: events, leaders, documents and materials (pp. 1917–2017). Volume 3: People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR (December 1922 - December 1930)] / za zah. red. A. B. Avakova. Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy; Derzhavnyi naukovy-doslidnyi instytut MVS Ukrainy. Harkiv : Machulin, 940 p. [in Ukr.].
7. U MVS nazvaly kilkist vyluchenoji za rik zbroji [The Ministry of Internal Affairs announced the number of weapons seized during the year]. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2020/01/21/novyna/suspilstvo/mvs-nazvaly-kilkist-vyluchenoji-rik-zbroji>[in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksiy Bochkoviy. Influence of formal assessment of the performance indicators of law enforcement units on the efficiency of the investigation of criminal offenses. The article points out the negative impact of the formal assessment of performance indicators of law enforcement units on the effectiveness of the investigation of criminal offenses.

Attention is drawn, to the obsolescence of the system for evaluating the effectiveness of law

enforcement units in Ukraine and the need for its improvement, taking into account the achievements of modern information technologies.

It is noted, that the existing procedural means of combating crime do not meet the real needs of ensuring the safety of society from criminal manifestations in the conditions of the use of modern achievements of information technologies to commit offenses and destroy traces of offenses.

For clarity of conclusions, the author uses achievements of various sciences, including economic theory and psychology. Retrospective analysis from economic theory is used to explain the mistakes of the past. To prove the danger of using false statistical data to explain the effectiveness of law enforcement agencies, the achievements of psychology are used, in particular the studies of Bruner, J. S., & Goodman, C. C., which explained the danger of taking wishful thinking, which can cause, so-called, blindness to unforeseen consequences. Thus, if the initial idea about the real state of affairs, which was formed on the basis of unreliable statistical data, is incorrect, the response will not be carried out to those aspects that really need attention, a large amount of human and financial resources, time will be spent. Those areas of activity that really need a response will remain neglected.

Attention is drawn to the positive foreign experience of the legal regulation of the procedure for operational and search measures, which ensures their maximum efficiency and effectiveness in combating crime. Emphasis is placed on the need to use modern information technologies to record the performance indicators of law enforcement units, which will minimize errors and provide the possibility of forming effective strategies for the development of the law enforcement system. It has been noted that it is necessary to stop taking wishful thinking and use reliable data on combating offenses in order to be able to form objective conclusions and propose effective ways to solve problems.

Keywords: *efficiency, law enforcement activity, countering crime, operative and search activities, operative and search measures, information, information and analytical support, effectiveness, investigation of offenses.*

УДК 351.74+343.85

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-108-113

Вадим ФУРСА®

кандидат юридичних наук

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ СТАТЕВИМ ПОСЯГАННЯМ НА НЕПОВНОЛІТНІХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Здійснено юридичний аналіз законодавства, що регламентує діяльність поліції у сфері протидії сексуальним посяганням на неповнолітніх. Автором зазначається, що правове забезпечення діяльності поліції щодо попередження статевих посягань на неповнолітніх представлено значною кількістю нормативних джерел. Детальний аналіз цих джерел дозволив виокремити низку правих колізій, що потребують негайного усунення, оскільки такі колізії можуть створити умови за яких неможливо буде здійснити захист дитини від сексуальних посягань.

Ключові слова: *Національна поліція, поліцейська діяльність, правова основа діяльності поліції, протидія злочинності, сексуальні посягання.*

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни тема статевих злочинів, а, зокрема статевих злочинів проти неповнолітніх не втрачає свою актуальність. Загальновідомо, що статевим злочинам властива висока латентність, тому зареєстровані випадки цієї категорії злочинів не відображають реальної дійсності. В умовах же воєнного стану таких злочинів стає ще більше. Намагання втекти від війни у більш безпечні регіони України чи закордон, втрата житла та іншого майна, втрата роботи, зростання соціального напруження та невдоволення – всі ці фактори сприяють збільшенню кількості посягань на статево недоторканість неповнолітніх. Також із перших днів війни в ЗМІ почала з'являтися інформація про випадки вчинення військовослужбовцями сил вторгнення статевих злочинів відносно цивільного населення

© В. Фурса, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5962-8327>

vvf09@ukr.net

на тимчасово окупованих територіях України, що також вимагає від Національної поліції України адаптувати алгоритми реагування на факти вчинення статевих злочинів до нинішніх реалій. Усебічна охорона прав та законних інтересів дітей, зокрема і захист дітей від сексуальних посягань є одним із пріоритетних напрямків політики нашої держави. Ця політика реалізується через розгалужену систему державних органів, зокрема і через Національну поліцію України. Професійна діяльність поліції здійснюється у специфічних умовах. Відповідно до завдань, на поліцію покладено широке коло обов'язків щодо забезпечення та охорони прав і законних інтересів людини, забезпечення публічної безпеки та публічного порядку, профілактики, виявлення та припинення кримінальних та адміністративних правопорушень, запобігання та протидії домашньому насильству чи насильству за ознакою статі, тощо. Ефективність та якість виконання поставлених перед поліцією завдань з протидії сексуальному насильству щодо дітей в першу чергу залежить від нормативно-правового забезпечення такої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми протидії злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості відображаються у роботах С. Авраменко, І. Бандурки, В. Борисова, Л. Брич, В. Вітвицької, С. Денисова, О. Джузи, А. Джузи, Л. Дорош, О. Дудорова, А. Задой, Л. Козлюк, С. Косенко, К. Кулик, А. Лукаш, Г. Мартинишина, Т. Михайличенко, Л. Мороз, В. Навроцького, О. Рябчинської, С. Романцової, А. Савченка, О. Світличного, О. Синьокого, В. Сташиса, В. Тація, М. Хавронюка, П. Хряпінського, А. Шеремета, С. Чмута, І. Чугунікова, та ін.

Незважаючи на досить ґрунтовні наукові напрацювання в області протидії злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості, питання нормативно-правового забезпечення діяльності поліції у цій сфері наразі залишаються малодослідженими.

Метою статті є юридичний аналіз законодавства, що регламентує діяльність поліції у сфері протидії сексуальним посяганням на неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. У ст. 3 Закону України «Про Національну поліцію» вказано, що поліція у своїй діяльності керується Конституцією України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цим та іншими законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами[1]. Безумовно, Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Саме в Конституції закріплено основні положення щодо захисту дітей від сексуальних посягань, а також основні напрямки державної політики у цій сфері. Так, у ст. 3 Конституції вказано, що людина (у тому числі і дитина – *В.Ф.*), її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У ст. 51 Конституції зазначено, що дитинство охороняється державою, а в ст. 52 – що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом[2].

Стосовно законів та підзаконних нормативних актів зауважимо, що попередній аналіз змін до законодавства, які вносилися з початку війни і були спрямовані на адаптацію механізмів діяльності державних органів, у тому числі і поліції, до умов воєнного стану, дозволяє зробити висновок, що змін до законодавства, яке регламентує діяльність поліції у сфері попередження сексуальних посягань на неповнолітніх внесено не було, а отже механізм попередження сексуальних зловживань щодо неповнолітніх змін не зазнав і поліції продовжує виконувати профілактичну діяльність на загальних підставах без урахування положень воєнного стану.

Одним із основних нормативних джерел, що регламентує діяльність поліції стосовно протидії сексуальним посяганням на неповнолітніх є Закон України «Про охорону дитинства» [3] від 26.04.2001. У ст. 10 цього Закону вказано, що дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист її гідності. Фактично зазначене положення дублює положення, яке закріплене у ст. 3 Конституції України, проте стосується воно виключно дітей. Також у ч. 2 ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» зазначено, що держава здійснює захист дитини від усіх форм домашнього насильства та інших проявів жорстокого поводження з дитиною, експлуатації, включаючи сексуальні посягання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють. У початковій

редакції цього Закону вказаної частини норми не було. Вона з'явилася у 2017 році, коли наша країна активно розпочала приводити національне законодавство у сфері захисту дітей від сексуальних посягань та сексуальної експлуатації у відповідність із європейським. Зазначена стаття також передбачає можливість для дітей особисто захистити свої інтереси. Так, у ч. 3 ст. 10 Закон України «Про охорону дитинства» вказано, що дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів.

Продовжуючи реформи, спрямовані на захист дітей від сексуальних посягань та сексуальної експлуатації у 2021 році Закон України «Про охорону дитинства» доповнено ст. 30-2 «Захист дітей, які постраждали від сексуального насильства або стали його свідками (очевидцями)». Цією статтею частково дублюються положення ст. 10 Закон України «Про охорону дитинства», проте, на відміну від статті 10 стаття 30-2 є значно вужчою і врегульовує відносини щодо захисту дітей саме від сексуального насильства. Також цією статтею встановлюється захист не тільки дитини, яка є потерпілою від статевих посягань, але і дитини яка є очевидцем чи свідком таких дій. Також ст. 30-2 закріплює ряд обов'язків центральних органів виконавчої влади за сферою захисту дітей від сексуальних посягань. Зокрема, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти та науки, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ України, інші органи зобов'язані: розробити та затвердити порядок виявлення ознак сексуального насильства стосовно дітей; розробити та затвердити порядок проведення опитування дитини, яка постраждала від сексуального насильства або стала його свідком (очевидцем), із застосуванням дружньої до дитини методики; створити такі умови, які забезпечують надання належної медичної і психологічної допомоги, проведення необхідних і достатніх реабілітаційних заходів дітям, які постраждали від сексуальної експлуатації, сексуального насильства або стали свідками чи очевидцями таких дій. Також ці органи зобов'язані створити спеціалізовані приміщення («кризова кімната, дружна до дитини» або «зелена кімната» – *В.Ф.*) для опитування чи допиту дитини, яка постраждала від статевого посягання або стала його свідком чи очевидцем, із застосуванням дружньої до дитини методики та здійснити підготовку (перепідготовку) працівників, які будуть здійснювати опитування чи допит дітей.

Іншим нормативним джерелом, спрямованим на захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення є Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [4] від 07.12.2017. У преамбулі до цього Закону вказано, що він визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства. Також цей Закон слугував підґрунтям для доповнення Кримінального кодексу України ст. 91-1. «Обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство», ст. 126-1 «Домашнє насильство» та ст. 390-1 «Невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або не проходження програми для кривдників». Загалом Закон покликає всіяко розширювати превентивний вплив Національної поліції та інших державних органів на потенційних кривдників, а також всіяко сприяти здійсненню адміністративного та кримінального судочинства у справах пов'язаних із домашнім насильством і сексуальними посяганнями зокрема.

Водночас здійснений нами аналіз ст. 1 Закону країни «Про запобігання та протидію домашньому насильству» у частині аналізу поняття «сексуальне насильство» та кримінально-правових норм, які розміщено у Розділі IV та у Розділі XII дає підстави стверджувати, що Закон потребує нормативного узгодження з кримінальним законодавством України. Зокрема, відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» «Сексуальне насильство» є формою домашнього насильства, і включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а

також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності. За всі діяння, вказані в ст. 1 цього Закону передбачено кримінальну відповідальність, зокрема Розділом IV КК України встановлено відповідальність за «Згвалтування», «Сексуальне насильство», «Примушування до вступу в статевий зв'язок», «Вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку», «Розбещення неповнолітніх», «Домагання дитини для сексуальних цілей». Водночас Розділом XII КК України встановлено кримінальну відповідальність за «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів», «Одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження», «Проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи», «Створення або утримання місць розпусти і звідництва», «Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією». Перераховані кримінальні правопорушення за своєю суттю є подібними до кримінальних правопорушень, що розміщені у Розділі IV КК України. Вони також зачіпають сферу статевої відносин, а потерпілими від таких дій є також і діти. Проте, на відміну від Розділу IV Розділ XII КК України не містить кримінальних правопорушень, що посягають саме на статево-свободу та статево-недоторканість особи. У ньому зосереджені кримінально-правові норми, якими встановлено кримінальну відповідальність за посягання на громадський порядок та моральність. У визначені ж запропонованому в ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» не вказано, що сексуальним насильством слід вважати «також і інші правопорушення проти моральності». З огляду на це можемо зробити висновок, що Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» не відносить до сексуального насильства дії, які пов'язані із дитячою порнографією та проституцією неповнолітніх.

Також слід зазначити, що поняття «сексуальне насильство» у ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та кримінально-правові норми, які містяться в Розділі IV та Розділі XII КК України мають різні підходи щодо захисту дітей від сексуальних посягань залежності від віку особи. Отже, у ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» вживається термін «дитина». Відповідно до Конвенції про права дитини, дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше[5]. Таке ж визначення «дитини» міститься і у Законі України «Про охорону дитинства». У ст. 6 Сімейного кодексу України зазначено, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Згідно ст. 34 Цивільного кодексу України повноліття в Україні за загальним правилом настає у 18 років. Водночас КК України оперує такими віковими категоріями як: «малолітня особа», «неповнолітня особа», «неповнолітня особа, віком до 16 років», «особа, яка не досягла шістнадцятирічного віку», «особа, яка не досягла чотирнадцяти років». Спираючись на вищезазначене, можемо зробити висновок, що наразі між поняттям «сексуальне насильство», що закріплене в ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та юридичними складами кримінальних правопорушень, які містяться в Розділі IV та Розділі XII КК України виникла колізія. Така колізія норми Закону та норм КК України може створити умови, що унеможливають проведення належних організаційно-правових заходів захисту дітей від сексуальних посягань, правильної кваліфікації «статевого злочину» вчиненого щодо дитини, і як наслідок призведуть до уникнення кримінальної відповідальності винними особами. Для подолання такої колізії, вважаємо за необхідне замінити поняття «сексуальне насильство», яке закріплене ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» на нове, яке не втратить свою суть і, наразі, не створюватиме колізію. Побудувати визначення пропонуємо за принципом «відсильної» норми права, а оскільки відповідальність за «сексуальне насильство» передбачена виключно Кримінальним кодексом, то і посилання у нормі необхідно зробити саме на КК України.

Продовжуючи далі аналіз Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» зазначимо, що у ст. 10 Закону закріплені повноваження підрозділів органів Національної поліції України у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Так, до повноважень поліції відносяться: виявлення фактів домашнього насильства та своєчасне реагування на них; прийом і розгляд заяв та повідомлень про вчинення домашнього насильства, у тому числі розгляд повідомлень,

що надійшли до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, вжиття заходів для його припинення та надання допомоги постраждалим особам із урахуванням результатів оцінки ризиків у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спільно з Національною поліцією України; інформування постраждалих осіб про їх права, заходи та соціальні послуги, якими вони можуть скористатися; винесення термінових заборонних приписів стосовно кривдників; взяття на профілактичний облік кривдників та проведення з ними профілактичної роботи в порядку, визначеному законодавством; здійснення контролю за виконанням кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом строку їх дії; анулювання дозволів на право придбання, зберігання, носіння зброї та боєприпасів їх власникам у разі вчинення ними домашнього насильства, а також вилучення зброї та боєприпасів у порядку, визначеному законодавством; взаємодія з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; звітування центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, про результати здійснення повноважень у цій сфері у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. На нашу думку повноваження поліції, які закріплені у ст. 10 Закону не зовсім повно відображають діяльність поліції у сфері захисту від домашнього насильства та захисту дітей від сексуальних посягань зокрема. Якщо проаналізувати побудову ч. 1 ст. 10 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», то можна виокремити певний алгоритм діяльності поліції. Отже, поліцейські спочатку виявляють та реагують на правопорушення, приймають та розглядають заяви про факти вчинення домашнього насильства, роз'яснюють потерпілим їх права, виносять термінові заборонні приписи стосовно кривдників та беруть їх на профілактичний облік, здійснюють безпосередню роботу з кривдниками, за необхідності взаємодіють з іншими державними органами, звітують центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, про результати здійснення повноважень у цій сфері. Такий алгоритм є усталеним і прийнятним у випадку якщо особу-кривдника притягують до адміністративної відповідальності. У випадку ж якщо кривдник вчиняє діяння, що містить ознаки кримінального правопорушення, то у такому випадку поліцейський зобов'язаний внести відомості до ЄРДР та відкрити кримінальне провадження, здійснити досудове розслідування та направити матеріали до суду. У зв'язку з цим, пропонуємо розширити перелік повноважень, які містяться у ч. 1 ст. 10 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» закріпивши таке повноваження як «в разі виявлення ознак кримінального правопорушення, діяти згідно з вимогами КПК України». Ще одним аргументом на користь такого розширення повноважень поліції у сфері запобігання та протидії домашньому насильству є те, що однією з підстав для поставлення кривдника на профілактичний облік, згідно з Порядком взяття на профілактичний облік, проведення профілактичної роботи та зняття з профілактичного обліку кривдника уповноваженим підрозділом органу Національної поліції України[7], є відкриття кримінального провадження стосовно кривдника у зв'язку з вчиненням ним домашнього насильства чи насильства за ознакою статі.

Що стосується підзаконних нормативно-правових актів, то вони слугують своєрідним доповненням перерахованих законів та в більшій мірі врегульовують процедурні аспекти діяльності державних органів, зокрема і діяльності поліції у сфері протидії сексуальним посяганням щодо неповнолітніх. Загалом перелік підзаконних нормативно-правових актів, які спрямовані на захист неповнолітніх від сексуальних посягань і які регламентують діяльність поліції у цій сфері, не є вичерпним і їх ґрунтовний аналіз в рамках цієї роботи провести неможливо, оскільки це призведе до значного змістовного розширення роботи.

Висновки. Як висновок зазначимо, що правове забезпечення діяльності поліції щодо попередження статевих посягань на неповнолітніх представлено значною кількістю нормативних джерел. Детальний аналіз цих джерел дозволив виокремити низку правих колізій, які потребують негайного усунення, оскільки такі колізії можуть створити умови за яких неможливо буде здійснити захист дитини від сексуальних

посягань. Також можемо зробити висновок, що розгалужена система законодавчих та підзаконних нормативно правових актів, також не сприяє належному захисту дитини від сексуальних посягань. Дублювання повноважень, відсутність чіткої координації та системи контролю, розгалужена система державних органів з однаковими функціями, все це у своїй сукупності створює передумови для можливого недобросовісного виконання державними службовцями, зокрема і поліцейським, покладених на них обов'язків із захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації.

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/580-19#Text>.
2. Конституція України від 28.06.1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2402-14#Text>.
4. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.
5. Конвенція про права дитини. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
6. Про затвердження Порядку винесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника : наказ МВС України від 01.08.2018 № 654. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0965-18#Text>.

Надійшла до редакції 03.12.2022

References

1. Pro Natsional'nu politsiyu [On the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/580-19#Text>.
2. Konstytutsiya Ukrainy vid 28.06.1996 [Constitution of Ukraine of June 28, 1996]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Pro okhoronu dytynstva [On childhood protection] : Zakon Ukrainy vid 26.04.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2402-14#Text>.
4. Pro zapobihannya ta protydyu domashn'omu nasy'l'stvu [On preventing and countering domestic violence] : Zakon Ukrainy vid 07.12.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text/>.
5. Konventsiya pro prava dytyny [Convention on the Rights of the Child]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
6. Pro zatverdzhennya Poryadku vynesennya upovnovazhenymy pidrozdilamy orhaniv Natsional'noyi politsiyi Ukrainy terminovoho zaboronnoho pryypysu stosovno kryvdnyka [On the approval of the Procedure for issuing an urgent restraining order by authorized units of the National Police of Ukraine against the offender] : nakaz MVS Ukrainy vid 01.08.2018 № 654. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0965-18#Text>.

ABSTRACT

Vadym Fursa. Legal support of police activities to prevent sexual abuse of minors under martial law. The article provides a legal analysis of the legislation directly aimed at combating sexual violence against children and the legislation regulating the activities of the police in the field of combating sexual abuse of children. The author notes that the comprehensive protection of the rights and legitimate interests of children, including the protection of children from sexual abuse, is one of the priorities of our state policy, which is implemented through an extensive system of state bodies, including the National Police of Ukraine. In accordance with the tasks, the police is entrusted with a wide range of responsibilities to ensure and protect human rights and legitimate interests, ensure public safety and public order, prevent, detect and suppress criminal and administrative offenses, prevent and combat domestic violence or gender-based violence, etc. The effectiveness and quality of the implementation of the tasks assigned to the police to combat sexual violence against children primarily depends on the regulatory and legal support of such activities.

It is also established that the regulatory and legal support of police activities in the field of combating sexual violence against children is represented by a significant number of regulatory sources. A detailed analysis of these sources allowed to identify a number of legal conflicts that require immediate elimination, as such conflicts can create conditions under which it will be impossible to protect the child from sexual abuse. An extensive system of by-laws and regulations does not contribute to the proper protection of children from sexual abuse. Duplication of powers, lack of clear coordination and control system, branched system of state bodies with the same functions, all this together creates conditions for unfair performance by civil servants, including police officers, of their duties to protect children from sexual abuse and sexual exploitation.

Keywords: *National Police, police activity, legal framework of police activity, combating crime, sexual violence.*

УДК 343.5

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-114-120

Ассоль ШУЛЬЖЕНКО[®]
доктор філософії (право)
(Сумський національний аграрний
університет, м. Суми, Україна)

ПРОБЛЕМАТИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗГВАЛТУВАНЬ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Здійснено аналіз основних проблем, пов'язаних із розслідуванням згвалтувань на деокупованих територіях України. Наразі існує велика кількість суб'єктів розслідування, серед яких відсутній розподіл повноважень і узгодженість дій. Також однією з проблем, на яку автор звернув увагу, є специфічний спосіб доказування, що порівнюється із розслідуванням злочинів минулих років. Особливістю розслідування згвалтувань на деокупованих територіях є перевага непрямих доказів, що обумовлюється відсутністю слідової картини. Пропонується використовувати закордонний досвід, а також запровадити проведення антропологічної експертизи як комплексної експертизи, доповнюючої ДНК-дослідження.

Ключові слова: деокуповані території, доказ, доказування, згвалтування, слідова картина, сторона обвинувачення, судові експертизи.

Постановка проблеми. Кількість повідомлень про згвалтування, вчинених російськими військовими, зростає у процесі визволення окупованих українських територій. У зв'язку з цим, під час періоду воєнного стану постає проблема, пов'язана зі специфікою розслідування таких згвалтувань: складність встановлення винної особи і її місцезнаходження, відсутність слідової картини, множинність суб'єктів, задіяних у процесі виявлення, фіксації і розслідування згвалтувань, окрім класичних проблем, пов'язаних зі згвалтуваннями: високої латентності, наявності перешкод у встановленні обставин згвалтування, відсутність свідків. Особливі умови військового періоду потребують перегляду методик розслідування деяких категорій злочинів, серед яких одне з основних місць займають злочини проти статевої свободи і недоторканості.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Останні основні наукові публікації, метою яких стали проблеми, пов'язані із методикою розслідування згвалтувань, належать таким вченим, як О. Дудоров, В. Лисиченко, Д. Мошонська, Г. Нікітіна-Дудікова, Н. Веам, Н. Симоненко, Є. Хижняк та ін. Але, незважаючи на численні наукові праці, проблема доказування під час розслідування згвалтувань у період воєнного стану на деокупованих територіях залишається не розв'язаною і потребує уваги наукової спільноти.

Метою статті є опис і узагальнення проблем, пов'язаних із розслідуванням згвалтувань на деокупованих територіях у період воєнного стану. Увага наукової спільноти до цих проблем має на меті вдосконалення методики розслідування згвалтувань із урахуванням складнощів даного часового періоду, яким є період воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Інформацію про наслідки насильства російських військових, пов'язана із згвалтуванням жінок, чоловіків, малолітніх, неповнолітніх і літніх осіб зареєстровано по всій деокупованій території України, повідомлення про неодинокі випадки згвалтувань продовжують надходити до правоохоронних органів з територій Херсонської та Запорізької областей. Відмінність статевих злочинів у період воєнного стану від аналогічних протиправних дій мирного періоду полягає не лише у відмінності мотивації, що пов'язується з військовою стратегією залякування мирного населення України, а й відмічається масовість таких явищ, їх тривалість, направленість на малолітніх і неповнолітніх, а також у тому, що частина випадків після завданого

© А. Шулженко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1272-9638>

assol.shulzhenko@ukr.net

насильства закінчується вбивством потерпілих. Відповідно до Матеріалів Доповіді Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні, мають місце непоодинокі випадки зґвалтувань серед різних вікових груп потерпілих, щодо яких надходить інформація саме з деокупованих територій України.

Характер зґвалтувань носить переважно груповий характер, характеризується повторюваністю, супроводжується використанням вогнепальної зброї у якості предмету залякування, а також супроводжується погрозами фізичної розправи як стосовно безпосередньо потерпілих, так і їх рідних, близьким, членів їх сім'ї. Частина потерпілих зазнає повторних зґвалтувань, через утримання в ізольованих приміщеннях, що містить ознаки насильницького протиправного утримання – ознаки злочинів проти честі і гідності. Вчиняються зґвалтування в окремих випадках під впливом хімічних речовин: алкоголю, наркотичних речовин, а також медичних препаратів [1].

Слід відзначити кілька груп суб'єктів, які здійснюють розслідування зґвалтувань на деокупованих територіях. Основна проблема, що виникає у зв'язку з цим – це відсутність централізованого органу між групами, відсутність нормативної бази щодо розмежування повноважень кожної з груп, відсутність системи взаємодії між групами суб'єктів розслідування і змішана юрисдикція, тобто зґвалтування розслідуються як прояв порушення і вітчизняного, і міжнародного законодавства.

Віднесеність зґвалтувань об'єктивного прояву злочину, що знайшов відображення в КК України (порушення законів та звичаїв війни), а також одночасно до кількох міжнародних злочинів, відповідальність за які настає відповідно Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду ускладнює питання визначення суб'єктів, що мають здійснювати розслідування за виявленими фактами: це українські чи міжнародні правоохоронні органи. Зґвалтування не є міжнародним злочином, але виступає складовою частиною геноциду, агресії, злочинів проти людяності. Серед зафіксованих в Україні випадків, окрім зґвалтувань, також мають місце місце генітальні обрізання, кастрування, що не кваліфікуються як статеві злочини, а як злочини проти життя і здоров'я особи, які тягнуть за собою тяжкі тілесні ушкодження і невірний вплив на репродуктивну функцію.

Фіксацією злочинів, пов'язаних із статевим насильством займаються правоохоронні органи, слідчі групи Міжнародного кримінального суду, а також співробітники новоствореної Тимчасової слідчої комісії у Верховній Раді з питань розслідування фактів сексуального насильства внаслідок збройної агресії РФ проти України [1].

Тимчасова слідча комісія, утворена Постановою Верховної Ради України № 2602-IX від 20.09.2022 і з моменту утворення передбачено рік її дії. Завданнями комісії є розслідування фактів сексуального насильства та ініціювання притягнення винних осіб до відповідальності, міжнародний розшук та співробітництво за принципом універсальної юрисдикції [2]. До складу комісії включено 11 депутатів (жіночої статі) від різних політичних партій.

У складі спеціальних тимчасових слідчих комісій (далі – ТСК), відповідно законодавству, окрім народних депутатів, спеціальні прокурори, спеціальні слідчі, завданням яких є проведення розслідувань, тимчасова ж слідча комісія утворюється лише з депутатів. На засіданнях слідчих комісій, відповідно законодавству, вирішується питання про залучення співробітників правоохоронних органів та інших фахівців, отримання свідчень у вигляді пояснень запрошених осіб, службові відрядження, вилучення доказів. Стаття 12 в п. 5 передбачає отримання показань чи пояснень від осіб щодо обставин, що розслідуються [3]. Також законом передбачено призначення експертів та запрошення на засідання слідчих комісій експертів.

На сьогодні ТСК розробляє проект закону про правовий статус постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з військовим вторгненням росії в Україну. Проект передбачає можливість подання електронної заяви про пережите насильство, що обмежує доступ сторонніх осіб до подібних фактів, а також передбачає вирішення питань компенсації, психологічної допомоги, реабілітації потерпілих. Допомога постраждалим від сексуального насильства на деокупованих територіях України на постійній основі надається Службами у справах дітей та сім'ї та Центрами соціальних служб.

Розслідування безпосередньо здійснюється такими суб'єктами, як спеціальні слідчі, основною вимогою до яких є десятирічний досвід роботи на посаді слідчого

правоохоронних органів. Аналогічні вимоги (стаж роботи на посаді прокурора) висуваються і до спеціального прокурора. Серед іноземних суб'єктів слід назвати слідчі групи Міжнародного Кримінального Суду, Незалежну міжнародну комісію з розслідування порушень в Україні, правозахисні організації, серед яких Human Rights Watch, Асоціація жінок-юристок «ЮрФем».

Виходячи з наведених даних, існує кілька суб'єктів, функцією яких є фіксація, збір доказів і проведення розслідування статевих злочинів на деокупованих територіях, що ускладнює розмежування їх функцій, що не має законодавчо чіткого визначення розподілу прав та обов'язків таких суб'єктів між собою, що призводить не тільки до витоку інформації, повторних дій щодо потерпілих і свідків, а й зайвого травмування останніх через переживання пережитих подій. Тому вважаємо це однією із суттєвих проблем, пов'язаних із розслідуванням злочинів даної категорії, що потребує законодавчого регулювання, а не умовної віднесеності дій, пов'язаних із статевим насильством до категорій міжнародних злочинів чи злочинів, передбачених КК України. Відсутній єдиний централізований орган, у функціях якого є як міжнародне співробітництво, так і накопичення зведених даних вказаної категорії кримінальних правопорушень. ТСК не може виступати в якості такого органу, тому що її керівний склад не представлений фахівцями в галузі правоохоронної діяльності, не є спеціалістами з розслідування зґвалтувань. Представники політичних партій не компетентні в цих галузях, тому таке керівництво, на нашу думку, здійснюватись не може. Єдиним таким органом може виступати управління при офісі Генерального прокурора України, Службі Безпеки або при Національній поліції, тому що саме ці органи здатні забезпечити кваліфіковане розслідування і здійснювати контроль.

Зокрема, проблемою розслідування статевих злочинів на деокупованих територіях є виявлення і фіксація доказів вчинених кримінальних правопорушень, пов'язаних із зґвалтуваннями. Основними елементами характеристики зґвалтувань є: спосіб вчинення; місце вчинення; слідова картина; особа злочинця; мотив [4, с.76].

Спосіб вчинення пов'язаний із об'єктивними умовами, місцем вчинення, а також із характеристикою суб'єкта зґвалтування: під час окупації це переважно особи жіночої статі, в окремих випадках – неповнолітні або особи похилого віку, що свідчить про використання безпорадного стану потерпілої особи (малолітність, інвалідність, вік після 80 років). Спосіб зґвалтування також пов'язується із застосуванням фізичного і психічного впливу, жорстокого поводження, утримання в окремих приміщеннях або за місцем проживання потерпілої особи. Фізичний вплив здійснюється через спричинення фізичного болю, легких, середньої тяжкості тілесних ушкоджень, травмування тупими предметами, якими можуть бути частини зброї, спричинення ударів руками і носками ніг. Психічний вплив полягає через загрозу завдання шкоди рідним чи близьким потерпілої особи, загрози смерті через застосування вогнепальної зброї. У новинах описано випадки обману чи зловживання довірою (обіцянки одружитися, забрати потерпілу до себе, перевезти у росію, до безпечного місця, подалі від війни), але вони не містять складу зґвалтування.

За взаємовідносинами, що складаються перед вчиненням зґвалтування між гвалтівником і потерпілою особою, адже це незнайомі між собою особи.

Місцем вчинення зґвалтувань переважно є місця проживання потерпілих біля місць тимчасової дислокації російських військ. Також такими місцями є місця примусового протиправного утримання: підвали, офісні приміщення, квартири, приватні будинки. Такими місцями можуть бути місця організації пунктів чи місць фільтрації.

Слідова картина зґвалтування представлена на тілі й одязі потерпілої особи, на тілі й одязі гвалтівника, а також на місці вчинення злочину. Г. Нікітіна-Дуднікова зазначає, що серед таких слідів сліди-відображення (рук, ніг, зубів, губ, нігтів), сліди-речовини (крові, поту, жиропоту, сперми, слини, букального епітелію), і запахові сліди [5, с. 177].

Н. Симоненко під слідовою картиною розуміє сукупність п'яти складових: ідеальні сліди (показання потерпілих, свідків, підозрюваного), матеріальні сліди (тілесні ушкодження, продукти виділення, пошкодження одягу, речові докази), знаряддя вчинення злочину (зброя, сексуальні збудники, кайданки, мотузки), засоби сприяння зґвалтуванню (медичні засоби, психотропні речовини, наркотичні засоби, алкогольні напої) [6, с. 56-57].

Наявність слідової картини дозволяє зафіксувати і вилучити належні докази, але

виявлення зґвалтувань на деокупованій території передбачає певний проміжок часу між скоєним злочином і заявленням про нього, порушенням кримінального провадження. З одного боку, зґвалтування на деокупованих територіях можуть розслідуватись за принципом злочинів минулих років, виходячи з подібної слідової картини, але процес встановлення істини ускладнюється вчиненням злочину громадянином іншої держави, смертю винної особи внаслідок військових дій, смертю жертви і відсутністю будь-яких доказів, що свідчили б про причетність до скоєння злочину конкретної особи – із часом слідова картина може бути зруйнована повністю. Залишаються лише показання потерпілої особи і свідків, якщо такі мають місце, і призначення та проведення судових експертиз, частина з яких не буде містити доказової інформації.

При використанні лише свідчень, за відсутності інших джерел доказів, неможливо встановити особу, причетну до скоєння зґвалтування, і така ситуація пов'язується з недостатністю доказів. Але, враховуючи доказування геноциду у світовій практиці, використовуються лише показання потерпілої особи, інформація, отримана лише від потерпілих.

Із урахуванням досвіду розслідування зґвалтувань в інших країнах, варто застосувати його і при розслідуванні зґвалтувань на деокупованих територіях. З цією метою до відома практичних підрозділів доведено зміст Міжнародного протоколу із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті від 2017 року далі – Протокол). Протокол виділяє чотири основні групи доказів – свідчення свідків, документальні докази, електронні докази, фізичні (судово-медичні) докази (7, с. 143). Доказами може бути інформація, отримана із відкритих джерел. Особливий акцент зроблено на техніках проведення інтерв'ю. У міжнародному праві не береться до уваги сексуальна поведінка постраждалих до скоєння злочину, не вимагається підтвердження їх свідчень, а відсутність згоди виводиться з обставин окупації [8].

Під час допиту мають з'ясуватися такі обставини: дата, час і місце вчинення зґвалтування; обставини злочину; яким чином особа потрапила до гвалтівників; скільки часу добирались до місця; використання засобів впливу: словісних і фізичних; опис зовнішності та одягу злочинця; особливості мовлення; інформація про свідків; опис шкоди, що зазнала потерпіла особа [8, с. 148].

Під час допиту неповнолітніх і малолітніх осіб слід враховувати такі обставини. У віці від 16 до 18 років надає інформовану згоду для отримання від неї інформації, а згоду одного з батьків за необхідністю. У віці від 12 до 15 років один із батьків надає інформовану згоду, а дитина надає інформований дозвіл; у віці до 12 років дитина надає дозвіл, а один з батьків чи опікунів надає інформовану згоду [8, с. 245].

Щодо свідків Протокол рекомендує отримувати інформацію не тільки від рідних, близьких постраждалих, а й від осіб, які надавали правову або медичну допомогу, правоохоронців, лікарів, експертів.

Документи, що долучаються як докази зґвалтування, пов'язані із переміщенням військових частин, логістикою, списками ув'язнених і затриманих, оперативна інформація СБУ та військової розвідки. Деякі документи здобуваються переважно із відкритих джерел. До електронних доказів належать записи на мобільних телефонах, у мережі Інтернет, в соціальних мережах, на зйомних дисках, USB, жорстких дисках, камерах відеоспостереження тощо.

Також під час проведення розслідувань за фактами зґвалтувань доцільним є використання спеціальних знань. Виключається судово-медична експертиза речових доказів, тому що за час після скоєння злочину одяг міг не зберегти потрібних слідів, вони могли бути піддані пранню, враховуючі особливі обставини окупації та відновлення після неї. Але доречно призначати судово-медичну експертизу, яка може засвідчити шрами або інші сліди, загоєні рани, нанесення яких супроводжувало зґвалтування.

Зокрема, обов'язково мають бути призначені та проведені експертизи статевих станів. На розв'язання експерту ставляться питання не лише щодо наявних ушкоджень, а й щодо ознак, що можуть свідчити про сам факт зґвалтування [10, п. 1.3]. До того ж, огляд потерпілих і вилучення даних для лабораторних досліджень є обов'язковими. Проведення ж огляду потерпілої особи, на якій можуть зберегтися сліди сперми, волосся чи інших виділень підозрюваного може бути безрезультативним. Навіть за умови виявлення зразків сімєнної рідини може спостерігатись недостатня її кількість, азооспермія або олігоспермія, що ускладнюють сам процес дослідження [11].

Окрім цього, відповідно до указу 09.03.2022 № 177/450/46 «Про затвердження Порядку взаємодії між органами та підрозділами національної поліції України, закладами охорони здоров'я та органами Прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України,» огляд трупа проводиться лише за відсутності загроз життю особи, яка цей огляд здійснює, а сам огляд замінює в деяких випадках проведення розтину із встановлення причин смерті, що є недопустимим. Так, наприклад, за умовних ознак вогнепальної, опікової, вибухової, хімічної, радіаційної та іншої травми, як результат бойових дій, видається лікарське свідоцтво про смерть на підставі зовнішнього огляду [11]. Але причина смерті може бути пов'язана чи не пов'язана також із діями статевого характеру, якщо такі дії щодо померлої особи мали місце. У випадку, якщо розтин проводиться не буде, ці дії залишаться не лише не зафіксованими, але й узагалі не виявленими. Тому вважаємо, що дослідження виявлених трупів на деокупованих територіях має бути повним і містити обов'язкові результати розтину, а не лише опис зовнішнього огляду.

У світовій практиці під час розслідування з виявленням кісткових залишків призначається і проводиться антропологічна експертиза, яка об'єднує фізичну антропологію, остеологію та судову медицину. Методи антропології застосовуються до вивчення кісткових залишків людини, з метою встановлення причин і обставин смерті в процесі відкриття масових поховань [12, с. 104]. Антропологічна експертиза проводиться у доповнення до аналізу ДНК із метою визначення чіткої події, що передувала настанню смерті. На нашу думку, такими подіями можуть бути і статеві злочини. Антропологічній експертизі передують огляд, ексгумація, експертиза ДНК. До проведення ексгумації додається комплексний підхід, аналіз не характерних виявлених ознак, якими можуть бути описані прижиттєві (до настання події) травми, а також аналіз показань свідків та матеріалів справи. До антропологічних досліджень можливе долучення психологів та істориків з метою складання найбільш чіткої картини обставин, які передували загибелі.

Цей напрямок судово-експертних досліджень має розвиватися і в нашій країні, адже його актуальність полягає не лише у деталізації обставин смерті, передуючих смерті подій, а й те, що за допомогою антропологічних експертиз можливою є ідентифікація померлої особи, яка вважається невпізнаною, без вісті зниклою, у випадку, якщо ДНК експертиза не є результативною.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Окреслюючи проблеми, що виникають під час розслідування згвалтувань на деокупованих територіях, слід охарактеризувати згвалтування як окремий злочин, і як складову міжнародних злочинів (геноциду, агресії тощо). Розслідування згвалтувань ускладнюється відсутністю розмежування в деяких випадках між названими категоріями злочинів, а також відсутністю чітко визначених законодавчо суб'єктів розслідування. Вибір суб'єктів розслідування на користь політичних утворень, що не орієнтуються в проблемах розслідування в цілому, не дозволяє продуктивно реалізовувати функції правосуддя. Розслідуванням досліджуваної категорії злочинів повинні займатися лише спеціалісти із досвідом роботи у цій сфері.

Окрім цього, не зважаючи на те, що згвалтування, виявлені на деокупованих територіях, зважаючи на слідову картину, мають ознаки злочинів минулих років, підхід до розслідування має бути переглянуто, і перевагу надано непрямым доказам.

Отже, зважаючи на світовий досвід, методики розслідування мають поповнюватися новими видами використання спеціальних знань, серед яких особливий інтерес представляє антропологічна експертиза, завданням якої є не лише ідентифікація, а й відповіді на діагностичні та ситуативні запитання.

Список використаних джерел

1. Стешенко А. Голова ТСК Марина Бардіна: «Окупантів за сексуальне насильство має чекати найвища міра покарання». *LB.ua*. URL : https://lb.ua/news/2022/10/04/531382_golova_tsk_marina_bardina.html.
2. Про утворення тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування фактів сексуального насильства, вчинених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : Постанова Верховної Ради України від 20.09.2022 № 2602-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2602-20#Text>.
3. Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні слідчі комісії Верховної Ради України : Закон України від 10.09.2009. URL :

<https://ips.ligazakon.net/document/T090890?an=290>.

4. Алексеев О. О. Розслідування окремих видів злочинів : навч. посібник. 2-е вид. перероб. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 320 с.

5. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Теоретичні та практичні основи криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / НАВС. Київ, 2022. 713 с.

6. Симоненко Н. О. Розслідування зґвалтувань минулих років : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / НАВС. Київ, 2018. 285 с.

7. Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті від 2017 року. URL : https://womenua.today/UWC-library/unwomen/37-International_Protocol_2017_2nd_Edition_UKR.pdf.

8. Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії. Правила процедур та доказів. Правило 96. Редакція 49. Початково прийняті 11 лютого 1994, редакція від 22.05.2013.

9. Про затвердження Правил проведення судово-медичних експертиз (обстежень) з приводу статевих станів в бюро судово-медичної експертизи : наказ М-ва юстиції України від 26.07.1995 № 253/789. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0253-95#Text>.

10. Мошонська Д. В. Сучасні можливості судової біології під час дослідження змішаних слідів та слідів сперми. ЛОГОΣ. ONLINE (2020). URL : <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.14.06.html>.

11. Про затвердження Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України : наказ МВС України, МОЗ України, Офісу ГПУ від 09.03.2022 № 177/450/46. URL : <https://xn--80aagahqwiyibe8an.com/download/nakaz-vid-09032022-177-450-pro-zatverdjenya-2022-96408.html>.

12. Roxana Ferlini. Forensic anthropology in crisis settings: a required component of investigation in the world's trouble spot. *Human Remains and Violence* 3/2 (2017), 98–116. P. 98-116. URL : https://www.researchgate.net/publication/320828753_Forensic_anthropology_in_crisis_settings_a_required_compoment_of_investigation_in_the_worlds_trouble_spots.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Steshenko, A. Holova TSK Maryna Bardina: «Okupantiv za seksual'ne nasyt'stvo maye chekaty navyvshcha mira pokarannya» [Head of TCI Maryna Bardina: "The capital punishment should await the occupiers for sexual violence"]. *LB. ua*. URL : https://lb.ua/news/2022/10/04/531382_golova_tsk_marina_bardina.html. [in Ukr.].

2. Pro utvorennya tymchasovoyi slidchoyi komisiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny z pytan' rozsliduvannya faktiv seksual'noho nasyt'stva, vchynenykh vnaslidok zbroynoyi ahresiyi Rosiys'koyi Federatsiyi proty Ukrayiny [On the establishment of a temporary investigative commission of the Verkhovna Rada of Ukraine to investigate facts of sexual violence committed as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine] : Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny vid 20.09.2022 № 2602-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2602-20#Text>. [in Ukr.].

3. Pro tymchasovi slidchi komisiyi, spetsial'nu tymchasovu slidchu komisiyu i tymchasovi spetsial'ni slidchi komisiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny [On temporary investigative commissions, special temporary investigative commissions and temporary special investigative commissions of the Verkhovna Rada of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 10.09.2009. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/T090890?an=290>. [in Ukr.].

4. Alyeksyeyev, O. O. (2018) Rozsliduvannya okremykh vydiv zlochyniv [On temporary investigative commissions, special temporary investigative commissions and temporary special investigative commissions of the Verkhovna Rada of Ukraine] : navch. posibnyk. 2-e vyd. pererob. ta dop. Kyiv : Tsentr uchbovoyi literatury, 320 p. [in Ukr.].

5. Nikitina-Dudikova, H. Yu. (2022) Teoretychni ta praktychni osnovy kryminalistychnoyi metodyky rozsliduvannya kryminal'nykh pravoporushen' proty statevoyi svobody ta statevoyi nedotorkanosti ditey [Theoretical and practical foundations of forensic methods of investigation of criminal offenses against sexual freedom and sexual inviolability of children] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 / NAVS. Kyiv, 713 p. [in Ukr.].

6. Symonenko, N. O. (2018) Rozsliduvannya zgvaltuvan' mynulykh rokov [Investigation of past years rapes] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / NAVS. Kyiv, 285 p. [in Ukr.].

7. Mizhnarodnyy protokol iz dokumentuvannya ta rozsliduvannya seksual'noho nasyt'stva v konflikti vid 2017 roku [International Protocol on Documenting and Investigating Sexual Violence in Conflict of 2017]. URL : https://womenua.today/UWC-library/unwomen/37-International_Protocol_2017_2nd_Edition_UKR.pdf. [in Ukr.].

8. Mizhnarodnyy trybunal shchodo kolyshn'oyi Yuhoslaviyi. Pravyly protsedur ta dokaziv [The International Tribunal for the former Yugoslavia. Rules of procedure and evidence]. Pravylo 96. Redaktsiya 49. Pochatkovo pryynyati 11 lyutoho 1994, redaktsiya vid 22.05.2013. [in Ukr.].

9. Pro zatverdzhennya Pravyly provedennya sudovo-medychnykh ekspertyz (obstezhen') z

pryvodu statevykh staniv v byuro sudovo-medychnoyi ekspertyzy [On the approval of the Rules for conducting forensic medical examinations regarding sexual conditions in the bureau of forensic medical examination] : nakaz M-va yustytsiyi Ukrainy vid 26.07.1995 № 253/789. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0253-95#Text>. [in Ukr.].

10. Moshons'ka D. V. Suchasni mozhyvosti sudovoyi biolohiyi pid chas doslidzhennya zmishanykh slidiv ta slidiv spermy [Modern possibilities of forensic biology during the study of mixed traces and sperm traces]. LÓHOS. ONLINE (2020). URL : <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.14.06.html>. [in Ukr.].

11. Pro zatverdzhennya Poryadku vzayemodiyi mizh orhanamy ta pidrozdilamy Natsional'noyi politysiyi Ukrainy, zakladamy okhorony zdorov'ya ta orhanamy prokuratury Ukrainy pry vstanovlenni faktu smerti lyudyny pid chas voyennoho stanu na terytoriyi Ukrainy [On the approval of the Procedure for interaction between the bodies and units of the National Police of Ukraine, health care institutions and the bodies of the Prosecutor's Office of Ukraine when establishing the fact of the death of a person during martial law on the territory of Ukraine] : nakaz MVS Ukrainy, MOZ Ukrainy, Ofisu HPU vid 09.03.2022 № 177/450/46. URL : <https://xn--80aagahqwyibe8an.com/download/nakaz-vid-09032022-177-450-pro-zatverdzhennya-2022-96408.html>. [in Ukr.].

12. Roxana Ferlini. Forensic anthropology in crisis settings: a required component of investigation in the world's trouble spot. *Human Remains and Violence* 3/2 (2017), 98–116. R. 98-116. URL : https://www.researchgate.net/publication/320828753_Forensic_anthropology_in_crisis_settings_a_required_component_of_investigation_in_the_world's_trouble_spots.

ABSTRACT

Assol Shulzhenko. Problems of investigating rapes in deoccupied territories. The article provides an analysis of the main problems related to the investigation of rapes in the de-occupied territories of Ukraine. Among the problems identified by the author is the multiplicity of subjects of the investigation, among which there is no distribution of powers and coordination of actions. Also, one of the problems that the author drew attention to is the specific method of proof, which is compared with the investigation of crimes of the past years. The peculiarity of the investigation of rapes in the de-occupied territories is the superiority of indirect evidence, which is caused by the absence of a trace picture. It is proposed to use foreign experience, as well as to introduce the conduct of anthropological examination as a comprehensive examination, supplementing other studies.

One of the problems associated with the investigation of rapes, the author calls the multiplicity of the subjects of the investigation. In this regard, there is a lack of coordinated activity between the groups, a lack of a regulatory framework for delimiting the powers of each of the groups, a lack of a system of interaction between groups of investigation subjects, and a mixed jurisdiction, that is, rape is investigated as a violation of both domestic and international legislation.

Rapes in the liberated territories can be investigated according to the principle of crimes of past years, based on a similar trace picture. But there are certain differences: the process of establishing the truth is complicated by the commission of crimes by a citizen of another state, the death of such a person as a result of military operations, the death of the victim, and the absence of any evidence that would testify to the involvement of a specific person in the commission of a crime.

The author indicated that the places where the rapes were committed are mostly the places of residence of the victims near the places of temporary deployment of Russian troops. Also, such places are places of forced illegal detention: basements, office premises, apartments, private houses. Such places can be points organization places or filtering places.

Keywords: *liberated territories, evidence, proving, rape, trace picture, prosecution, forensic examinations.*

УДК 342.95

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-121-126

Світлана РИЖКОВА[©]

викладач

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВНО-МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ СУБ'ЕКТАМИ ЩОДО ПРОТИДІЇ АДМІНІСТРАТИВНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, УЧИНЮВАНИМ ІНОЗЕМЦЯМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджено взаємодію Державно-міграційної служби України (далі – ДМСУ) із іншими суб'єктами щодо протидії адміністративним правопорушенням вчинюваними іноземцями в умовах воєнного стану. Визначено, що взаємодія як діяльність має бути узгоджена за метою, місцем, часом, методами.

Наголошено, що здебільшого поряд із єдиною метою є певні цілі взаємодії суб'єктів владних повноважень, що умовно можна поділити на два види: першорядні та другорядні. У контексті зазначеного науковий та практичний інтерес становить аналіз реалізації поставлених цілей щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземцями ДМСУ, у взаємодії з представниками громадськості щодо оперативного інформування про відомі факти та осіб, які є порушниками міграційного законодавства в інформаційно-комунікаційній площині. Обґрунтовано необхідність запровадження та створення нових підходів ДМСУ щодо організації взаємодії з населенням у інформаційно-комунікативній складовій для запобігання та протидії адміністративним правопорушенням, учинюваним іноземцями, зокрема в умовах воєнного стану.

Ключові слова: іноземці, воєнний стан, протидія, національна безпека, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба, Національна поліція, взаємодія, Державна міграційна служба, населення, громадськість, діджиталізація, чат-бот.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року через повномасштабне військове вторгнення російської федерації (далі – р. ф.) на територію суверенної держави Україна введено правовий режим воєнного стану. Усі державні правоохоронні інституції посилили заходи безпеки, з метою мінімізації зовнішніх та внутрішніх чинників, що становлять загрозу державному суверенітету та національній безпеці нашої країни [1].

З огляду на зазначене, іноземці з неврегульованим міграційним статусом, особливо вихідці з рф, окрім порушення міграційного законодавства, можуть скоювати інші адміністративні та кримінальні правопорушення. Окрім цього є ризик загрози національній безпеці нашої держави, оскільки спецслужби рф можуть залучати таких осіб для проведення підривної діяльності, що спрямована на дестабілізацію ситуації на території України в умовах введення правового режиму воєнного стану.

Зауважимо, що повномасштабне військове вторгнення рф значно вплинуло на міграційну ситуацію в країні, а тому актуальним залишаються питання щодо необхідності протидіяти нелегальній міграції уповноваженими суб'єктами владних повноважень.

Варто зазначити, що провідна роль в зазначеній сфері відводиться Державно-міграційній службі України (далі – ДМСУ) як суб'єкта владних повноважень щодо протидії адміністративним правопорушенням вчинюваними іноземцями. Водночас ефективність діяльності ДМСУ залежить від спільної взаємодії з іншими суб'єктами дотичних до вирішення зазначених питань, щодо забезпечення законності перебування іноземців на території України, а також виявлення та притягнення до відповідальності порушників міграційного законодавства, в тому числі забезпечення належного примусового виконання постанов про накладення адміністративних стягнень в умовах воєнного стану. У контексті зазначеного особливо в умовах запровадження правового режиму воєнного стану ефективність діяльності ДМСУ в зазначеній сфері беззаперечно

© С. Рижкова, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5044-6866>

svetlanaryzhkova@ukr.net

залежить від налагодження ефективної систематичної взаємодії з іншими суб'єктами: органами та підрозділами Національної поліції України, Державною прикордонною службою, Службою безпеки України, територіальними громадами, військовими та ін. Проте науковий та практичний інтерес представляє взаємодія ДМСУ саме з населенням (громадськістю) щодо протидії вчиненню адміністративних правопорушень іноземцями в умовах воєнного стану.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремі проблемні питання діяльності Державної міграційної служби України у своїх наукових дослідженнях розглядали: Д. Голобородько, С. Денисюк, О. Малиновська, Т. Мінка, А. Мозель, О. Олефір, Є. Погорелов, В. Снігур, В. Хропанюк, О. Чалий, В. Шейбут, та багато інших. Однак, незважаючи на чималу кількість наукових розробок, у юридичній літературі відсутні комплексні дослідження, присвячені проблемі взаємодії ДМСУ із представниками населення (громадськістю), щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців. Зокрема це стосується інформаційно-комунікативної складової, щодо надходження до ДМСУ інформації відповідно осіб та фактів порушення міграційного законодавства, зокрема в умовах воєнного стану.

Метою статті є обґрунтування необхідності запровадження та створення нових підходів ДМСУ щодо організації взаємодії з населенням (громадськістю) у інформаційно-комунікативній складовій у запобіганні і протидії адміністративним правопорушенням вчинюваними іноземцями, зокрема в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У контексті загальної діяльності щодо запобігання і протидії правопорушенням, ключовим суб'єктом беззаперечно виступають органи та підрозділи Національної поліції України. Водночас, окремі категорії суб'єктів (іноземці) та окремі важливі сфери (міграція) вимагають додаткового адміністрування, що і представлено діяльністю ДМСУ України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні.

Ми погоджуємося з думкою деяких авторів, що на міграцію, її масштаби і практики правового забезпечення суттєво впливає ціла низка зовнішніх чинників, зокрема таких як міграційна політика держав, національна специфіка нормативного регулювання, що зумовлена такими факторами, як конфлікти, загрози фізичному здоров'ю, дискримінаційні тенденції, тощо [2, с.107].

Із урахуванням запропонованих авторами переліку чинників, що впливають на міграцію, відносно України, можна додати саме збройні військові конфлікти, а саме запровадження правового режиму воєнного стану, як наслідок, діяльність всіх уповноважених державних інституцій потребує взаємодії, координації та спільних дій у протидії проявам нелегальної міграції, як загрози національній безпеці України.

Аналіз ефективності діяльності ДМС в умовах воєнного стану підтверджуються відповідно до показників діяльності служби. Так, за 9 місяців 2022 року до адміністративної відповідальності за ч.1 ст. 203 КУпАП (Порушення іноземцями та особами без громадянства правил перебування в Україні і транзитного проїзду через територію України) було притягнуто – 8516 осіб. На порушників міграційного законодавства накладено штрафів за протоколами ДМС – 23867630 грн. Виявлено 4138 нелегальних мігрантів, з них 3237 осіб – чоловіки та 901 жінку. Прийнято рішення по затриманим нелегальним мігрантам: про примусове повернення 3895 осіб; про примусове видворення 172 осіб; про заборону в'їзду в Україну – 379 осіб. Прийнято рішення по затриманим нелегальним мігрантам територіальним органом ДМС про поміщення 170 осіб до пункту тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні (ПТП) – 170 осіб. Прийнято рішення по затриманим нелегальним мігрантам судом про затримання особи з поміщенням до ПТП – 141 особа. Варто зазначити, що у зв'язку з повномасштабним військовим вторгненням РФ на територію України, ускладнено збирання статистичної інформації щодо результатів діяльності територіальних органів ДМС в окремих регіонах України по тимчасово окупованим частинам територій Донецької, Запорізької, Луганської, та Херсонської областей [3].

Виходячи з того, що ДМС України у своїй діяльності щодо протидії адміністративним правопорушенням тісно співпрацює з органами та підрозділами Національної поліції, Державною прикордонною службою України, військовими та іншими суб'єктами владних повноважень, необхідно охарактеризувати поняття взаємодії, що безпосередньо впливає на загальний стан успішності такої діяльності.

У деяких дослідженнях звертається увага на те, що комплексне вивчення поняття «взаємодії» передбачає можливість застосування декількох підходів: філософського, управлінського, правового, соціологічного та психологічного.

У контексті нашого дослідження найбільшої уваги заслуговує управлінський підхід до розуміння «взаємодії».

За таким підходом, «взаємодія» визначається як процес спільної діяльності двох або більше суб'єктів, які здійснюють вплив один на одного, що змінює якісні характеристики діяльності кожного з них, та який в умовах взаємозв'язку пов'язує їх між собою для досягнення спільної мети [4, с. 5].

І. Бурлака під напрямом взаємодії Державної міграційної служби України з правоохоронними органами щодо протидії незаконній (нелегальній) міграції необхідно розуміти вектор, у якому мають рухатись окреслені вище органи державної влади з метою досягнення кінцевої мети, що стоїть перед ними в цій сфері [5, с. 9].

Зауважимо, що питання взаємодії ДМС України з іншими суб'єктами владних повноважень вимагає інтенсифікації спільних заходів та зосередження сил і засобів протидії адміністративним правопорушенням.

Підтримуючи власну позицію, звернімо увагу на те, що взаємодія, як діяльність має бути узгоджена за метою, місцем, часом, методами. Отже, у зазначеному випадку для всіх суб'єктів взаємодії мета теж одна – протидія адміністративним правопорушенням іноземців в Україні.

На основі аналізу досліджень науковців можна стверджувати, що у більшості випадків поряд із єдиною метою, є певні цілі взаємодії суб'єктів владних повноважень, що умовно можна поділити на два види: першорядні і другорядні.

До першорядних (основних та пріоритетних) цілей ми відносимо ті, що безпосередньо пов'язані із здійсненням заходів щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців. Це, зокрема:

1) чітке розмежування повноважень ДМС України, органів та підрозділів та Державної прикордонної служби України, інших правоохоронних органів, органів державного управління та місцевого самоврядування, об'єднань громадян тощо;

2) забезпечення дотримання порядку перебування в Україні та національного міграційного законодавства;

3) забезпечення територіальних підрозділів ДМС України у відповідності до існуючих вимог;

4) кадрове забезпечення фахівцями, які будуть здатні належно протидіяти адміністративним правопорушенням іноземців;

5) запобігання порушенням законних прав і свобод іноземців та осіб без громадянства на території України;

6) запобігання та своєчасне припинення адміністративних правопорушень іноземців (осіб без громадянства).

Другорядні (додаткові) цілі передбачають створення режиму оптимізації діяльності щодо досягнення цілей першого виду:

1) запровадження комплексності та системності у протидії адміністративним правопорушенням іноземців;

2) усунення дублювання повноважень між суб'єктами взаємодії;

3) максимальне врахування міжнародної ситуації в сфері міграції та оперативної обстановки на території;

4) раціональне використання сил та засобів, що є у розпорядженні суб'єктів;

5) залучення представників громадськості (населення) у запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень іноземців (осіб без громадянства).

О. Михайловська, досліджуючи місце та роль взаємодії в системі «влада-громадськість», дійшла висновку про те, що під публічно-партнерською взаємодією доцільно розуміти комплекс взаємних дій та погодженої за цілями діяльності на партнерських засадах двох чи більше суб'єктів системи публічного управління, які потребують їх спільних зусиль на шляху розв'язання конкретних завдань та сприятимуть формуванню, накопиченню й використанню потенціалу такої взаємодії [6]. Наразі науковий та практичний інтерес представляє аналіз реалізації поставлених цілей щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземцями ДМСУ, у взаємодії з представниками населення (громадськості) щодо оперативного інформування про відомі факти та осіб, які є порушниками міграційного законодавства в інформаційно-

комунікаційній площині.

На звільнених територіях України з метою здійснення розвідувально-підривної діяльності проти нашої держави залишаються під виглядом пересічних громадян представники ворога, які також і по суті, і по факту є незаконними мігрантами. Із метою встановлення таких осіб необхідні відповідні фільтраційні заходи з боку повноважних суб'єктів та якомога ширша інформаційна допомога громадян. Відтак, пропонується створення відповідних чат-ботів.

Зупинимось більш детально на використанні відповідних електронних сервісів ДМС щодо встановлення інформаційно-комунікативного зв'язку з населенням (представниками громадськості) щодо протидії адміністративним правопорушень іноземцями.

В умовах, коли в Україні активно втілюється у життя діджиталізація державних процесів, запровадження їх у міграційній сфері, на нашу думку, є одним з ключових завдань Міграційної служби [7, с. 153].

На офіційному веб-сайті ДМСУ є відповідний сервіс: «Повідомити про ймовірне порушення міграційного законодавства» [8], де визначений алгоритм дій щодо заповнення відповідної форми повідомлення. Інформацію про факти порушення міграційного законодавства України можна надсилати у двох варіантах: анонімно, а також з зазначенням персональних даних, та отримання офіційної відповіді ДМСУ у встановлені строки відповідно до Закону України «Про звернення громадян» [9].

Також на офіційному веб-сайті ДМСУ є сервіс: «Приймальня електронних звернень громадян», скориставшись даним сервісом, в тому числі можна повідомити про факти порушення міграційного законодавства.

Отже, одним із позитивних прикладів інформаційно-комунікативного зв'язку ДМС з населенням у протидії адміністративним правопорушенням іноземців, можна навести діяльність ДМС у Полтавській області, через офіційний веб-сайт ДМС, сервіс «Приймальня електронних звернень громадян» надійшло анонімне звернення, про ймовірні факти порушення вимог міграційного законодавства іноземного громадянина. За результатами оперативного реагування на повідомлення працівниками Управління ДМС у Полтавській області було виявлено та притягнуто до адміністративної відповідальності іноземця, який виявився громадянином Азербайджану, за ознаками порушення, відповідальність за яке передбачена частиною першою статті 203 КУпАП. А саме за проживання без документів на право проживання в Україні та ухилення від виїзду за межі території держави після закінчення відповідного строку тимчасового перебування [9]. Проаналізувавши вищезазначені сервіси щодо можливості інформування населення (представників громадськості) про факти порушення міграційного законодавства, слід констатувати, що ДМСУ поступово створює належний інформаційно-комунікативний зв'язок у зазначеному напрямку, проте, з огляду на запровадження правового режиму воєнного стану, для більш оперативного та спрощеного інформування ДМСУ про ймовірні факти порушення міграційного законодавства, доцільним є створення офіційного чат-боту ДМСУ «Нелегальний мігрант» у месенджерах Viber та Telegram.

Так, за статичними даними в Україні використовують месенджери 89 % відсотків громадян від 30 до 40 років, у віці від 40 до 50 років – 79 %. А ось після 50 років українці набагато рідше переписуються, відповідно 50-60-річні українці лише у 57% випадках користуються месенджерами, і тільки 21 % громадян України задіює відповідні додатки віком від 60 і більше років [10]. На відміну від офіційного веб-сайту ДМСУ, користування месенджерами, в тому числі чат-ботами (що у свою чергу призводить до зростання їх популярності та подальшої розробки) спрощує процедури надання відповідної інформації, є більш зрозумілим покроковий алгоритм дій, охоплюється більша кількість користувачів. Зазначений сервіс – офіційного чат-боту ДМСУ «Нелегальний мігрант» у месенджерах Viber та Telegram надасть змогу оперативно встановлювати факти ймовірного порушення міграційного законодавства.

Ефективність впровадження чат-ботів, суб'єктів владних повноважень правоохоронної спрямованості в умовах воєнного стану відповідно до мети та завдань, використовується в діяльності Національної поліції України, які окрім «традиційних» форм зворотнього зв'язку з представниками населення (громадськості), як гарячих ліній МВС, спеціальної лінії – 102 (до переходу на загальнодержавну сервісну службу 112), створили один з чат-ботів в умовах воєнного стану, щодо інформування НПУ про колабораційну діяльність [11]. Служба безпеки України розширила канали отримання

інформації від громадян про воєнні злочини російських окупантів на території України, створивши чат-бот у Telegram @russian_war_tribunal_bot [12], щодо повідомлення про воєнні злочини РФ проти цивільного населення та військовополонених. Створений Міністерством цифрової трансформації чат-бот «ЄВорог» у месенджері Telegram має на меті збір інформації про колабораційну діяльність, інформацію про вибухонебезпечні предмети, тощо [13]. Позитивна динаміка, результативність та попит чат-боту «ЄВорог» відслідковується з початку повномасштабного російського вторгнення.

Висновки. Таким чином, взаємодія Державно-міграційної служби України з іншими суб'єктами щодо протидії адміністративним правопорушенням вчинюваними іноземцями в умовах воєнного стану повинна здійснюватися з урахуванням сучасних інформаційно-телекомунікаційних можливостей. Одним із таких інструментів є доступний для пересічних громадян спеціалізований чат-бот, що здатен залучити до співпраці з ДМС якомога ширше коло осіб та позитивно вплинути на отримання інформації відносно незаконних мігрантів в умовах воєнного стану. Водночас, окрім своєї основної інформативної функції цей продукт здатний виступити виховним інструментом підняття правосвідомості громадян та формування у них вкрай необхідних в період воєнного стану якостей патріотичного характеру.

Список використаних джерел

1. Про введення воєнного стану у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
2. Тищенко С. О., Тищенко І. О. Міграційні процеси у сучасному світі: правові, економічні та соціокультурні аспекти. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 103-108.
3. Показники діяльності ДМС за 9 місяців 2022 року. URL : https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2022_9.pdf.
4. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика : навч. посібник ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка, Є. М. Моїсєєва. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 368 с.
5. Бурлака І. С. До проблеми визначення напрямів взаємодії Державної міграційної служби України з правоохоронними органами у сфері протидії незаконній міграції. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 4, т. 2, С. 8-13.
6. Михайловська О. В. Наукові підходи до розуміння сутності поняття «взаємодія» в системі «влада-громадськість». *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*, (2) 2021., 71–75.
7. Рижков Е. В., Рижкова С. А. Діджиталізація Державної міграційної служби України як фактор зменшення корупційних ризиків. *Дискусійні питання застосування антикорупційного законодавства : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 17 листоп. 2020 р.)*. Дніпро : ДДУВС, 2020. С. 150-154.
8. Державна міграційна служба. URL : <https://dmsu.gov.ua/>.
9. На Полтавщині міграційникам анонімно повідомили про порушника міграційного законодавства. URL : <https://dmsu.gov.ua/news/region/12356.html>
10. Понад 70% повнолітніх українців користуються месенджерами. URL : <https://ua.112.ua/suspilstvo/v-ukraini-ponad-70-povnolitnikh-hromadian-do-60-rokivkorystuiutsia-messendzheramy-516252.html>
11. Поліція запустила чат-бот для виявлення зрадників і колаборантів. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3620753-policia-zapustila-catbot-dla-viavlennia-zradnikiv-i-kolaborantiv.html>.
12. СБУ запустила офіційний бот для збору даних про злочини росії. URL : <https://interfax.com.ua/news/general/809016.html>.
13. Українці надіслали в чатбот "ЄВорог" близько 5 тисяч заявок про колаборантів. URL : https://lb.ua/society/2022/10/15/532678_ukraintsi_nadislalali_chatbot.html.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. Pro vvedennya voyennoho stanu u zv'yazku z viys'kovoyu ahresiyeyu Rosiys'koyi Federatsiyi proty Ukrayiny [On the introduction of martial law regarding the military aggression of the Russian Federation against Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 24.02.2022 № 64. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>. [in Ukr.].
2. Tishchenkova, S. O., Tyshchenkova, I. O. (2019) Mıhratsiyni protsesy u suchasnomu sviti: pravovi, ekonomichni ta sotsiokul'turni aspekty [Migration processes in the modern world: legal, economic and socio-cultural aspects]. *Naukovy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 3, pp.103-108. [in Ukr.].

3. Pokaznyky diyal'nosti DMS za 9 misyatsiv 2022 roku [Indicators of activity of the SMS for 9 months of 2022]. URL : https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2022_9.pdf. [in Ukr.].
4. Kuz'michov, V. S., Prokopenko, H. I. (2001) Kryminalistyka [Criminalistics] : navch. posibnyk ; za zah. red. V. H. Honcharenka, Ye. M. Moiseyeva. Kyiv : Yurinkom Inter, 368 p. [in Ukr.].
5. Burlaka, I. S. (2019) Do problemy vyznachennya napryamiv vzayemodiyi Derzhavnoyi mihratsiyanoi sluzhby Ukrainy z pravookhoronnymy orhanamy u sferi protydiyiv nezakonnyy mihratsiyi. *Naukovyy visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. Issue 4, Vol. 2, pp. 8-13. [in Ukr.].
6. Mykhaylovs'ka, O. V. (2021) Naukovi pidkhody do rozuminnya sutnosti ponyattya «vzayemodiya» v systemi «vlada-hromads'kist'» [Scientific approaches to understanding the essence of the concept of "interaction" in the "government-public" system]. *Problemy suchasnykh transformatsiy. Seriya: pravo, publichne upravlinnya ta administruvannya*, (2), pp. 71–75. [in Ukr.].
7. Ryzhkov, E. V., Ryzhkova, S. A. (2020) Didzhytalizatsiya Derzhavnoyi mihratsiyanoi sluzhby Ukrainy yak faktor zmeshennya koruptsiynykh ryzykiv [Digitalization of the State Migration Service of Ukraine as a factor in reducing corruption risks]. *Dyskusiyni pytannya zastosuvannya antykoruptsiynoho zakonodavstva : materialy II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro, 17 lystop. 2020 r.)*. Dnipro : DDUVS, pp. 150-154. [in Ukr.].
8. Derzhavna mihratsiyana sluzhba [State Migration Service]. URL : <https://dmsu.gov.ua/>. [in Ukr.].
9. Na Poltavshchyni mihratsiynykam anonimno povidomyly pro porushnyka mihratsiynoho zakonodavstva [In Poltava Oblast, migration officers were anonymously informed about a violator of migration legislation]. URL : <https://dmsu.gov.ua/news/region/12356.html>. [in Ukr.].
10. Ponad 70% povnolitnikh ukrayintsiv korystuyut'sya mesendzheramy [More than 70% of adult Ukrainians use messengers]. URL : <https://ua.112.ua/suspilstvo/v-ukraini-ponad-70-povnolitnikh-hromadian-do-60-rokivkorystuiutsia-mesendzheramy-516252.html>. [in Ukr.].
11. Politsiya zapustyla chat-bot dlya vvyavlennya zradnykiv i kolaborantiv [The police launched a chatbot to identify traitors and collaborators]. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3620753-policia-zapustila-catbot-dla-viavlenna-zradnykiv-i-kolaborantiv.html>. [in Ukr.].
12. SBU zapustyla ofitsiyinyy bot dlya zboru danykh pro zlochyny rosiyi [The SSU launched an official bot to collect data on Russian crimes]. URL : <https://interfax.com.ua/news/general/809016.html>.
13. Ukrayintsi nadislalaly v chatbot "yeVoroh" blyz'ko 5 tysyach zayavok pro kolaborantiv [Ukrainians sent about 5,000 applications for collaborators to the YeVorogh chatbot]. URL : https://lb.ua/society/2022/10/15/532678_ukrayintsi_nadislalali_chatbot.html. [in Ukr.].

ABSTRACT

Svitlana Ryzhkova. Interaction of the State Migration Service of Ukraine with other entities regarding countering administrative offenses committed by foreigners under martial law. The article examines the interaction of the State Migration Service of Ukraine with other entities in combating administrative offenses committed by foreigners under martial law. It was determined that interaction as an activity should be coordinated in terms of purpose, place, time, and methods. Attention is drawn to the fact that in most cases, along with a single goal, there are certain goals of the interaction of subjects of power, which can be conditionally divided into two types: primary and secondary. In the context of the above, it is of scientific and practical interest to analyze the implementation of the goals set for countering administrative offenses by foreigners of the State Migration Service of Ukraine, in cooperation with representatives of the population (public) regarding operational information on known facts and persons who are violators of migration legislation in the information and communication sphere. The necessity of introducing and creating new approaches of the State Migration Service of Ukraine regarding the organization of interaction with the population (public) in the informational and communicative component in preventing and countering administrative offenses committed by foreigners, in particular in the conditions of martial law, is substantiated.

Summing up, the author states that the interaction of the State Migration Service of Ukraine with other subjects regarding countering administrative offenses committed by foreigners under martial law should be carried out taking into account modern information and telecommunication capabilities. One of these tools is a specialized chatbot available to ordinary citizens, which is able to attract the widest possible circle of people to cooperate with the and State Migration Service of Ukraine positively influence the receipt of information about illegal migrants in the conditions of martial law. At the same time, in addition to its main informative function, this product is capable of acting as an educational tool for raising the legal awareness of citizens and forming patriotic qualities that are absolutely necessary in the period of martial law.

Keywords: *foreigners, martial law, countermeasures, national security, Security Service of Ukraine, State Border Service, National Police, interaction, State Migration Service, population, public, digitalization, chatbot.*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ, ІСТОРИЧНІ,
ФІЛОСОФСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

УДК 342.72

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-127-132

Ірина ГРИЦАЙ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПОНЯТТЯ «ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНОЇ ОСОБИ»
В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ ТА ШЛЯХИ
ЙОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ

Досліджено поняття «внутрішньо переміщена особа» у законодавстві України та міжнародних правових актах, розглянуто теоретико-правові підходи щодо поняття «внутрішньо переміщена особа», охарактеризовано співвідношення його з іншими суміжними категоріями.

Вивчення поняття «внутрішньо переміщена особа», з одного боку, має практичний сенс, по-перше, вказана правова категорія повинна відповідати нормам міжнародного права та узгоджуватися із законодавством країн ЄС, по-друге, правильність формулювання цього поняття обумовлює особливості правового статусу внутрішньо переміщених осіб у державі, їх правовий, соціальний захист та недопущення зловживання правами.

Зазначено, що основними критеріями, які характеризують і відрізняють поняття «внутрішньо переміщена особа» від суміжних правових категорій, є обов'язкове перебування особи на території країни та причини, які змусили особу залишити постійне місце проживання.

Ключові слова: внутрішньо переміщена особа, переселенець, біженці, поняття, термінологія, законодавство, статус внутрішньо переміщеної особи.

Постановка проблеми. Військова агресія російської федерації проти України змусила мільйони громадян змінити своє місце проживання та переселитися в інші регіони нашої держави. І цей процес до сьогодні триває. Масове переміщення людей спричинило появу великої кількості внутрішньо переміщених осіб, нових для держави проблем щодо їх забезпечення, передусім щодо соціального захисту, працевлаштування, забезпечення житлом, пенсійних виплат, грошових допомог, медичної допомоги.

За даними Уповноваженого Верховної Ради з прав людини 4,9 млн громадян України стали внутрішньо переміщеними особами. З них 30 % становлять пенсіонери та особи з інвалідністю. Фактично, кожна друга сім'я – це сім'я, яка має одного або більше дітей. 13 млн громадян України залишаються в районах інтенсивних бойових дій та на тимчасово окупованій території. 7,9 млн осіб виїхали за межі країни, шукаючи притулку за кордоном, це 20 % фактичного населення нашої держави [1].

У зв'язку з цим актуальним не тільки для юридичної науки, а й для практики є визначення змісту поняття «внутрішньо переміщена особа», співвідношення його з таким поняттям, як «біженець», «особа, яка потребує додаткового або тимчасового притулку». Дослідження цього поняття, з одного боку, має практичний сенс, бо, по-перше, вказана правова категорія повинна відповідати й нормам міжнародного права та узгоджуватися із законодавством країн ЄС, по-друге, правильність формулювання цього поняття обумовлює особливості правового статусу внутрішньо переміщених осіб у державі, їх правовий, соціальний захист та недопущення зловживання правами.

© І. Грицай, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5467-839X>

irinagritsay86@gmail.com

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Дослідженню правового статусу внутрішньо переміщених осіб останнім часом приділяється значна увага представниками теорії права, адміністративного права, права соціального забезпечення. Варто відмітити роботи таких дослідників у цій сфері, як І. Басова, К. Крахмальова, М. Кібець, В. Михайловський, Л. Наливайко, А. Орешкова, О. Фісенко, Д. Чижова та ін. Незважаючи на наявність наукових робіт, присвячених окремим аспектам правового регулювання статусу внутрішньо-переміщених осіб, окремих наукових досліджень змісту цього поняття недостатньо.

Метою статті є визначення поняття «внутрішньо переміщена особа» в законодавстві України та міжнародних правових актах та формулювання пропозицій до законодавства щодо використання поняття «внутрішньо переміщена особа».

Виклад основного матеріалу. Для правильного розуміння змісту поняття «внутрішньо переміщена особа» варто звернутися до історичної ретроспективи становлення та розвитку цього поняття у вітчизняному законодавстві, розмежування його з іншими суміжними категоріями. На нашу думку, це дасть змогу визначити шляхи удосконалення правового статусу внутрішньо переміщених осіб, не повторювати помилки, які мала держава у минулому.

В Україні масове явище внутрішньо переміщених осіб виникло після 26.04.1986 у зв'язку з аварією на Чорнобильській атомній електростанції. Уперше на законодавчому рівні статус внутрішньо переміщених осіб урегульовано з прийняттям Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.12.1991 та Постанови Кабінету Міністрів України «Про Порядок відселення та самостійного переселення громадян з територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС» від 16.12.1992. До зазначених нормативно-правових актів питання, які стосувалися внутрішнього переміщення, регулювала Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про додаткові заходи щодо посилення охорони здоров'я та поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС» від 14.12.1989 [2].

Аварія на ЧАЕС спричинила вимушену зміну місця проживання не однієї тисячі мешканців. Останні фактично набули статусу внутрішньо переміщених осіб та, як неодноразово зазначалося вище, автоматично стали категорією, що є соціально незахищеною та потребує додаткового соціального захисту з боку держави. Аварія на Чорнобильській АЕС спричинила появу в пострадянському просторі нової категорії громадян з окремим правовим статусом, хоча офіційно їх ніхто не означував як внутрішньо переміщені особи. Вони потребували особливого державного соціального забезпечення з усіх галузей суспільного життя (житло, соціально-побутове, медичне забезпечення, грошові виплати, працевлаштування тощо) [3, с. 31].

В цей період часу було ухвалено низку нормативно-правових актів, які визначали правовий статус цієї категорії осіб, зокрема Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [4], Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» тощо. Однак особи, які постраждали від аварії на ЧАЕС, як внутрішньо переміщені особи не визнавалися.

Вперше поняття «внутрішньо переміщена особа» було запропоновано в Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». У ст. 1 Закону під внутрішньо переміщеною особою розуміється громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання внаслідок або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [5].

Варто також звернути увагу на те, що поняття «внутрішньо переміщена особа» було сформульовано у нормах міжнародного права і починаючи з 2014 р. цей термін було запозичено у вітчизняне законодавство. В цьому контексті цікавим вбачається розмежування таких понять, як «біженець» та «внутрішньо переміщена особа», які є міжнародно-правовими категоріями і мають спільне коріння.

Перші згадки про одночасне використання понять «біженець» та «переміщена

особа» здійснюються у статуті ООН. «Переміщені особи» були визначені як особи, що були вислані з країни громадянства або місць попереднього звичного проживання внаслідок дій нацистських, фашистських або тих, що брали участь у Другій світовій війні на їхньому боці режимів, або були змушені залишити їх (Частина I, Розділи «А» і «В»). У 1950-х і 1960-х рр. у міжнародному праві закладаються основні інституційні й інструментальні підвалини захисту прав «біженців», вдосконалюється і саме поняття. Тож у 1951 р. в Організації Об'єднаних Націй створено Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, 28 липня 1951 р. у Женеві ухвалено Конвенцію про статус біженців, а у 1967 р. – 14 Протокол про статус біженців [6, с. 90]. Окрім цих міжнародних актів універсального значення, у 1969 році ухвалено також регіональну Конвенцію про біженців в Африці Організації африканської єдності [7, с. 13–14].

Хоча поняття біженця і внутрішньо переміщеної особи дійсно мають багато спільних рис, між ними є також низка достатньо принципових відмінностей правового, а також політичного характеру. Розуміння цих відмінностей є істотним в контексті формування як загальноукраїнської, так і європейської міграційної політики та забезпечення належного адміністративно-правового статусу внутрішньо переміщених осіб [7, с. 14].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового притулку» біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань [8].

Порівнюючи тлумачення понять «біженець» та «внутрішньо переміщена особа» можна констатувати такі відмінності. По-перше, це громадянство у поєднанні з місцем перебування особи, де виникли певні обставини. Біженці перебувають поза межами країни свого громадянства і покинули її з певних причин, які прописані в Законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового притулку». Внутрішньо переміщені особи – це особи, які вимушено переселилися всередині країни з причин уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Отже, виконаний нами аналіз визначення поняття «біженець» (відповідно до статті 1 Конвенції про біженців 1951 р.) та поняття «внутрішньо переміщеної особи» (відповідно до пункту 2 Преамбули Керівних принципів Організації Об'єднаних Націй з питань внутрішнього переміщення) дозволяє зробити висновок про те, що причиною міграції біженців є «добре обґрунтований страх переслідування через расу, релігію, національність, 19 приналежність до певної соціальної групи чи політичні погляди» (стаття 1 Конвенції) [10]. Однак у випадку з внутрішньо переміщеними особами причини, що зумовлюють вимушене чи примусове внутрішнє переміщення, є більш загальними і переважно стосуються груп чи маси людей, які переміщуються «зокрема, в результаті або з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, ситуацій загального насильства, порушення прав людини або природних чи спричинених людиною катастроф» (пункт 2, Вступ) [10; 7, с. 118–19].

Це, на нашу думку, є головними відмінностями між такими особами, як «біженець» і «внутрішньо переміщена особа». Тому змішування цих понять і, відповідно, статусу цих осіб не можна.

Одним із основних актів, що визначає статус внутрішньо переміщених осіб у міжнародному праві, є Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення. Відповідно до Преамбули цих принципів внутрішньо переміщеними особами вважаються особи або групи осіб, які були змушені покинути свої будинки або місця постійного проживання, зокрема внаслідок або з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини, стихійних або антропогенних лих і які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон [11]. Відмінність такого тлумачення терміна «внутрішньо переміщена особа» з тим, яке надається у Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених

осіб» полягає в тому, що згідно з нормами міжнародного права ними можуть вважатися і групи осіб. І вказується важливий критерій – неперетинання такою особою державного кордону.

Цікавими є спроби в юридичній науці ввести термін «вимушений переселенець». Спостерігається і тенденція до звуження поняття «внутрішньо переміщеної особи» лише до громадян, що можемо зустріти у працях О. Котляр, О. Малиновської [7, с. 23; 12, с. 29]. Вважаємо впровадження нових термінів або звуження наявного недоцільним з огляду на те, що законодавче тлумачення поняття «внутрішньо переміщена особа» найбільш повно узгоджується із загальноновизнаною міжнародною термінологією.

Варто також звернути увагу на термін «евакуація». Евакуація являє собою примусову міграцію, організований процес вивезення цивільного населення, підприємств, установ, майна, худоби та інших цінностей з місцевості, у разі збройної агресії проти держави, терористичного акту, стихійного лиха, аварій, катастроф, а також з місцевості, в якій мають здійснюватися важливі господарські перетворення (риття каналу, затоплення території під час будівництва гідроелектростанції тощо). Також у процесі евакуації передбачено планомірне вивезення (виведення) у безпечні місця із районів бойових дій військ, військовополонених, поранених, хворих, пошкодженої зброї / техніки, майна (трофеїв), інших матеріальних / культурних цінностей [13 с. 42; 14]. Звідси виникає питання, який статус отримують особи, яких було евакуйовано порівняно зі статусом «внутрішньо переміщена особа». Це питання потребує чіткого оформлення у законодавстві.

Треба звернути увагу на тому, що зараз у чинному законодавстві є наявність неузгодженої термінології і паралельне вживання разом з поняттям «внутрішньо переміщена особа» таких понять, як «переселенець» (Порядок виплати компенсації громадянам за втрачене нерухоме майно у разі відселення або самостійного переселення з радіоактивно забрудненої території [15] або «особи, які... переселилися з тимчасово окупованої території, району проведення антитерористичної операції» (Про особливості реалізації прав деяких категорій осіб на загальнообов'язкове державне соціальне страхування [16]). На нашу думку, потрібно внести зміни у законодавство, щоб усунути різноманіття термінологічних визначень стосовно такої категорії громадян, як внутрішньо переміщені особи.

Висновки. Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що наявне в законодавстві поняття «внутрішньо переміщена особа» повною мірою відповідає ustalеній у міжнародному праві термінології. Водночас треба розрізняти це поняття із суміжними правовими категоріями, що є в нормах міжнародного права (біженці, особа, яка потребує додаткового або тимчасового захисту), та внести зміни у чинне вітчизняне законодавство стосовно уніфікації термінології. Основними критеріями, що характеризують і відрізняють поняття «внутрішньо переміщена особа» від суміжних правових категорій, є обов'язкове перебування особи на території країни та причини, які змусили особу залишити постійне місце проживання.

Список використаних джерел

1. Омбудсмен назвал количество внутренних переселенцев в Украине. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/14/novyna/suspilstvo/ombudsmen-nazvav-kilkist-vnutrishnix-pereselencziv-ukrayini>
2. Внутрішньо переміщені особи. URL : <https://vue.gov.ua/>.
3. Басова І. С. Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 216 с.
4. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28.02.1991. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/796-12/page>.
5. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.
6. Дзюбановський Ю. Еволюція концепції біженців. *Міграція і толерантність в Україні* : зб. статей ; за ред. Ярослава Пилинського. Київ : Стило, 2007. С. 83–92.
7. Крахмальова К. О. Адміністративно-правове забезпечення статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2017. 210 с.
8. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07.2011 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text>.

9. Convention and Protocol relating to the Status of Refugees. URL : <http://www.unhcr.org/protection/basic/3b66c2aa10/convention-protocol-relatingstatus-refugees.html>.
10. United Nations Guiding Principles on Internal Displacement. URL: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G98/104/93/PDF/G9810493.pdf?OpenElement>.
11. Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення. URL : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf>.
12. Малиновська О. А. Шляхи вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб і деякі уроки із зарубіжного досвіду : аналітична записка. С. 1–32. URL : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrac_probl-a598d.pdf.
13. Капінус О. Я. Особливості державної політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні : дис. ... канд. наук з держ. управл. : 25.00.01 / Харків. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Харків, 2021. 215 с.
14. Юридична енциклопедія : у 6-и т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.). Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д – Й. 744 с.
15. Порядок виплати компенсації громадянам за втрачене нерухоме майно у разі відселення або самостійного переселення з радіоактивно забрудненої території : постанова Кабінету Міністрів України від 18.11.2009 № 1243. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1243-2009-%D0%BF#Text>.
16. Про особливості реалізації прав деяких категорій осіб на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 № 531. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/531-2014-%D0%BF#Text>.

Надійшла до редакції 08.12.2022

References

1. Ombudsmen nazvav kilkist vnutrishnikh pereselentsiv v Ukraini [The Ombudsman named the number of internally displaced persons in Ukraine]. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/14/novyna/suspilstvo/ombudsmen-nazvav-kilkist-vnutrishnix-pereselencziv-ukrayini>. [in Ukr.].
2. Vnutrishno peremishcheni osoby [Internally displaced persons]. URL : <https://vue.gov.ua/>. [in Ukr.].
3. Basova, I. S. (2019) Vnutrishno peremishchena osoba yak subiekt prava sotsialnoho zabezpechennia [An internally displaced person as a subject of social security law] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.05 / In-t derzhavy i prava im V. M. Koretskoho NAN Ukrayiny. Kyiv, 216 p. [in Ukr.].
4. Pro status i sotsialnyi zakhyst hromadian, yaki postrazhdaly vnaslidok Chornobylskoi katastrofy [On the status and social protection of citizens who suffered as a result of the Chernobyl disaster] : Zakon Ukrainy vid 28.02.1991. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/796-12/page> [in Ukr.].
5. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib [On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons] : Zakon Ukrainy vid 20.10.2014 № 1706. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> [in Ukr.].
6. Dziubanovskyi Yu. (2007) Evoliutsiya kontseptsii bizhentsiv. Mihratsiia i tolerantnist v Ukraini [Evolution of the concept of refugees. Migration and tolerance in Ukraine] : zb. statei / za red. Yaroslava Pylynskoho. Kyiv : Stylos, pp. 83–92. [in Ukr.].
7. Krakhmalyova, K. O. (2017) Administratyvno-pravove zabezpechennia statusu vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini [Administrative and legal provision of the status of internally displaced persons in Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / In-t derzhavy i prava im V. M. Koretskoho NAN Ukrayiny. Kyiv, 210 p. [in Ukr.].
8. Pro bizhentsiv ta osib, yaki potrebuiut dodatkovoho abo tymchasovoho prytluku [On refugees and persons in need of additional or temporary protection] : Zakon Ukrainy vid 08.07.2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text>. [in Ukr.].
9. Convention and Protocol relating to the Status of Refugees. URL : <http://www.unhcr.org/protection/basic/3b66c2aa10/convention-protocol-relatingstatus-refugees.html>
10. United Nations Guiding Principles on Internal Displacement. URL: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G98/104/93/PDF/G9810493.pdf?OpenElement>.
11. Kerivni pryntsyipy z pytan vnutrishnoho peremishchennia [Guidelines on Internal Displacement]. URL : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf>. [in Ukr.].
12. Malynovska, O. A. Shliakhy vyrishennia problem vnutrishno peremishchenykh osib i deiaki uroky iz zarubizhnogo dosvidu [Ways to solve the problems of internally displaced persons and some lessons from foreign experience] : analitychna zapyska. Pp. 1–32. URL : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrac_probl-a598d.pdf [Ways to solve the problems of internally displaced persons and some lessons from foreign experience]. [in Ukr.].
13. Kapinus, O. Ya. (2021) Osoblyvosti derzhavnoi polityky shchodo vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini [Peculiarities of state policy regarding internally displaced persons in Ukraine] : dys. ... kand. nauk z derzh. upravl. : 25.00.01 / Kharkiv. rehion. in-t derzh. upr. Nats. akad.

derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. Kharkiv, 215 p. [in Ukr.].

14. Yurydychna entsyklopediya [Legal encyclopedia] : u 6-y t. / red. kol. Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.). Kyiv : Ukrainiska entsyklopediya im. M. P. Bazhana, 1998. Vol. 2 : D – Y. 744 p. [in Ukr.].

15. Poriadok vyplaty kompensatsii hromadianam za vtrachene nerukhome maino u razi vidselennia abo samostiinoho pereselennia z radioaktyvno zabrudnenoj terytorii [Procedure for payment of compensation to citizens for lost real estate in case of resettlement or independent resettlement from radioactively contaminated territory] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.11.2009 № 1243. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1243-2009-%D0%BF#Text> [in Ukr.].

16. Pro osoblyvosti realizatsii prav deiakykh katehorii osib na zahalnooboviazkove derzhavne sotsialne strakhuvannia [On peculiarities of the realization of the rights of certain categories of persons to universally obligatory state social insurance] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 01.10.2014 № 531. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/531-2014-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Iryna Hrytsai. The concept of "internally displaced person" in legal science and ways of its improvement. The article deals with the study of the concept of "internally displaced person" in the legislation of Ukraine and international legal acts. The theoretical and legal approaches to the concept of "internally displaced person" were studied, its relationship with other related categories was characterized.

The article draws attention to the fact that the study of the concept of "internally displaced person", on the one hand, has a practical meaning, firstly, the specified legal category must comply with the norms of international law and be consistent with the legislation of the EU countries, secondly, the correctness of the formulation of this concept determines the peculiarities of the legal status of internally displaced persons in the state, their legal and social protection and prevention of abuse of rights. It is concluded that the concept of "internally displaced person" existing in the legislation of Ukraine fully corresponds to the terminology established in international law. Attention is drawn to the fact that this concept should be distinguished from related legal categories found in the norms of international law (refugees, a person in need of additional or temporary protection).

It has been noted that internally displaced persons are persons who have been forcibly resettled between countries for the reasons of avoiding the negative consequences of armed conflict, temporary occupation, widespread manifestations of violence, violations of human rights and emergency situations of a natural or man-made nature, and it is this definition that characterizes the peculiarities of their legal position in our state. Proposals for amendments to the legislation regarding the unified use of the term "internally displaced person" are being formulated. It is noted that the main criteria that characterize and distinguish the concept of "internally displaced person" from related legal categories are the mandatory presence of a person on the territory of the country and the reasons that forced the person to leave his permanent place of residence.

Keywords: *internally displaced person, migrant, refugees, concept, terminology, legislation, status of an internally displaced person.*

УДК 141.78:305

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-133-139

Елеонора СКИБА[©]

доктор філософських наук, професор
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Дослідження гендерного насилля як соціально-культурного явища під час збройних конфліктів через методологію плюралізму забезпечує всебічний та обґрунтований розгляд як соціальних, так і індивідуальних джерел прояву агресії у вигляді гендерного насилля. Проведене дослідження встановлює, що схильність до сексуального насилля має декілька чинників, у тому числі соціально-культурних. Кризи різного характеру, події сучасної війни доводять, що світова людська спільнота втратила можливість контролювати загальну ситуацію щодо агресії і через це втрачає активну роль у розбудові загальної картини світу. Чинником, на якому ґрунтуються всі решта факторів досягнення стабільності, є свідомість суспільства, все те, що узагальнює морально духовну культуру суспільства. Спрямовувати свої зусилля на відтворення істинних вічних гуманістичних цінностей є, по своїй суті, процесом збереження та відновлювання в собі сутності Людини, яка відчуває в собі залежність від Природи і одночасно відповідальність за Життя. Нехтування принципами рівності та поваги до вимог гендерної рівності автоматично призводить до гендерного насилля і є результатом застосування ідеології минулого століття та віддзеркалює рівень розвинутості усіх типів соціально-культурних та економічних відносин.

Ключові слова: сексуальне насильство, гендерне насильство, агресія, патріархатні гендерні відносини, патріархатна ідеологія.

Постановка проблеми. Одним з дієвих засобів досягнення розбудови стійкого та стабільного суспільства, що побудовано на принципах гармонійності людини, суспільства та держави, є формування поваги до індивідуальних та колективних свобод, що вимагає включення досліджень причин насилля, у тому числі гендерного, у систему сучасного філософського знання. Розгляд питання про відносини особистості, суспільства та держави, вивчення влади як засобу відтворення дисциплінарних практик, аналіз агресії, у тому числі на гендерній основі, як відповіді на індивідуальну соціально-культурну обмеженість людини у всіх їх проявах істотно змінює наше знання про людське буття. Війна в Україні та стан сучасного світового суспільства виявляє виклики самому процесу наукового пізнання. Якщо призначення філософського знання у тому, щоб зрозуміти сутність явища і через це встановити причинно-наслідковий зв'язок, то і проблему людської агресії у вигляді гендерного насилля необхідно вивчати з позицій знання про взаємодію природи людини та природи суспільства.

Мета: піддати соціально-філософському аналізу зміст та внутрішню сутність феномену «сексуальне насильство»; визначити місце, роль гендерних досліджень і феміністської теорії у процесі дослідження чинників гендерного \ сексуального насилля у сучасному соціально-культурному дискурсі; визначити тенденції відтворення цього явища та розглянути перспективи його подолання.

Аналіз публікації, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Останнім часом з'явилися праці дослідників, які, розуміючи необхідність нового підходу до проблеми конституювання гендерної нерівності, здійснили спробу вивчення витоків відтворення домінування однією ідентичністю над іншою. Це такі вчені, як Г. Арендт, Дж. Батлер, М. Гонік, А. Дворкін, М. Діц, Дж. Елліот, Дж. Елстайн, М. Кімелл, Н. Клайн, Р. Коннелл, Н. Кукаренко, Е. Сміт, Дж. Стоун, М. Фуко, Н. Хартсок тощо. Дослідження, проведені вченими, допомогли зробити висновок, що гендерна нерівність є фундаментальним підґрунтям гендерного насилля, усі види і форми якого є в

© Е. Скиба, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3357-0830>

k_fp@dpuvs.in.ua

сучасному соціально-культурному дискурсі неприпустимі у контексті сучасних соціально-культурних змін. Робота авторського колективу «Агресія і насильство. Соціально-психологічні перспективи» (2016) під редакцією Бреда Бушман являє собою широкомасштабне сучасне узагальнення теоретичного знання суспільства про види агресії та насильства. В роботі наведені останні дані когнітивних, нейропсихологічних і психофізіологічних досліджень мозку. Колектив авторів навів результати вивчення психологічних чинників розвитку агресивної поведінки людини, а також були проаналізовані дані з погляду цілей агресії і насильства. Були проаналізовані контекстуальні фактори ризику агресії, в тому числі робота над наслідками несприятливих подій і остракізму, зброї та інших агресивних сигналів, включно з агресивними ЗМІ, наркотиками і алкоголем. З українських досліджень з питань філософії агресії необхідно відзначити роботу П. Гнатенка «Психологія агресивності людини» (2017). Автор однієї з перших в Україні монографій з філософії агресії робить аналіз цього феномена в історико-філософському контексті. П. Гнатенко розглядає агресію як соціально-філософське явище, досліджує генезис агресії, її природу в біологічному і соціальному аспектах. Головне питання, на яке вчений намагається знайти відповідь: чи є ця риса вродженою, чи вона формується в процесі життєдіяльності? Автор пропонує розглянути агресію крізь аналіз значної кількості першоджерел, твори класиків світової філософії та психологічної літератури [1]. Дослідження проблем гендерного насильства, що здійснено колективом вчених за редакцією О'Тул Л., Шіффман Дж. та Сулліван Р., вийшло у світ під назвою «Гендерне насилля» у 2020 р. За своїм змістом може розглядатися як набір певних інструментів для розуміння та критичного засвоєння гендерних стереотипів, що спрямовані на руйнування цінностей сучасного світу. Цей аналіз зроблений на принципах міждисциплінарного підходу, завдяки чому він охоплює різні аспекти гендерного насильства. Кожен розділ – це теорія, що містить чіткі концепти, емпіричні приклади та рекомендовану літературу. Проведено аналіз початку появи цього соціального явища, досліджено маніфестації сексуального приниження, розглянуто види та форми гендерного насилля з погляду історії людства, запропоновані шляхи від запровадження політики не насилля у суспільстві до встановлення гендерної справедливості.

Виклад основного матеріалу. Гендерне насильство, як зазначають усі дослідники, має глибоке коріння в історію, тому його так важко відстежити. Ретельні дослідження культурної спадщини різних народів демонструють, що чоловіче насильство особливо є поширеним явищем. Гендерна теорія та філософія пропонували різні підходи та наукові теорії щодо пояснення природи та сутності гендерної нерівності. Така теорія, як біологічний детермінізм, займає домінуючу позицію у дискусіях за визначення появи насильства чоловіків. З погляду біологічного детермінізму гендерне насильство часто пояснюється як природно обґрунтоване та цілком зумовлене саме, і тільки, біологічною різницею між чоловіками та жінками [2].

Теорії минулих часів вказують, що фізична сила та гормональна відмінність стимулює схильність чоловіків до насильства та прояву контролю над слабшим у поведінці. Така суміш характеристик зіставлялася з мовби передбачуваною природною пасивністю, податливістю і поступливістю жінки у конкретних ситуаціях. Відповідно до цієї теорії й існує пояснення, що природна потреба до репродукції стимулює чоловічу поведінку, яка в сучасному суспільстві має назву звалтування.

Незважаючи на тривалу історію таких уявлень із соціально-культурним розвитком суспільства виникає потреба відповіді на питання про внутрішню сутність та глибину причини насильства, що призвело до критичного переосмислення існуючих та формування нових теорій. Вплив фемінізму призвів до змін в академічному знанні та розуміння необхідності перегляду основних концепцій у гендерних відносинах, що зумовило перегляд глибоко вкорінених уявлень. Соціальний конструкціонізм, одним із розробників якого є Майкл Кімелл, наполягає, що патріархат – система чоловічого контролю над жінками – є винахід людського суспільства. На його думку, немає ніякого біологічного обґрунтування підпорядкованого пригнобленого становища жінки, як і не має біологічного обґрунтування соціально-культурної переваги чоловіків.

Для денатуралізації насильства необхідно вивчити і розкрити соціальне коріння чоловічого домінування та інші інституційні системи влади, щоб показати як влада, контроль і насильство стали поширеними цінностями патріархатного суспільства. Досліджуючи питання зв'язку патріархату та жінок, зазначається, що донедавна вчені

описували систему гендеру як вираження обмежень накладених чоловіками на жінок. Оскільки історія записувалася представниками патріархату, важко встановити, звести до єдиної відповіді, чи це фізична сила чи економічний обмін [3].

Історик Герда Лернер розробила теорію, використовуючи матеріалістичну концепцію історії як відправну точку для розуміння появи патріархату. Використовуючи власні дослідження артефактів історії (починаючи з ранніх людських спільнот і до критичних оглядів новітньої наукової літератури), Лернер побудувала концепцію з фокусування на жіночому представництві і, таким чином, висвітливши їх у низці творців історії поряд з чоловіками. Як вказує Лернер, патріархат є незапланованим, ненавмисним договором людської соціальної організації, процес який ймовірно виник як результат взаємної угоди щодо розподілу праці з метою виживання та продовження роду. Якщо у патріархатному суспільстві соціальна, культурна підпорядкованість і приниження були культурною нормою, то у сучасному світі, де панують інші духовні цінності, це викликає зневагу та гидливість. Ми стверджуємо, що гендерні відмінності є одним із інструментів, завдяки яким легалізується зневага до прав людини, нехтування людиною як найвищою цінністю усього існування. Людська біологічна відмінність не призводить безумовно до чоловічого домінування, але це, звичайно ж, головний фактор став уже у сучасному світі рудиментом розподілу праці. Ймовірно, жінки обрали менш ризиковані види праці, щоб збільшити шанси виживання дітей та успішного їх виховування. Забезпечення процесу відтворення роду та процесу, що його супроводжують стали домінантними видами діяльності жінки, але не обмежував і інших видів суспільно важливої праці. Ця робота високо цінувалася на ранніх стадіях виробництва. Тільки з появою орієнтованих на чоловічі види праці підприємств праця жінки на підприємствах знецінилася. Спочатку жінки, напевно, розглядали можливості відтворення роду як ресурси незалежності та виживання племені лише частково як примусу з боку чоловічого роду. Комплексне поєднання екологічних, кліматичних, демографічних змін сприяло дефіциту жінок у деяких племенах, що й призвело до ідеї та практики обміну жінками, як вказує Лернер. Розглядаючи зв'язок гендерного насильства та владних відносин чоловіків, автор дослідження вказує, що використовувати силу для підтримки контролю та забезпечення домінування є відмінною характеристикою поведінки чоловіків в патріархатному суспільстві. Це сприяло ретельному аналізу економічної та соціальної нерівності крізь призму гендеру [4].

Визнаним усіма дослідниками, але практично не проаналізованим фактом є факт того, що першими рабами були жінки та діти. Рабство – це унікальний соціальний інститут, де чоловіче насильство над жінкою постійно відбувалося та ієрархія за расовою ознакою сформувалася. Племена завойовників убивали доросле чоловіче населення, забирали в рабство жінок і дітей. Як показують результати досліджень, зґвалтування та інші форми фізичного та психологічного насильства використовувалися, щоб забезпечити постійний контроль над жінками у новостворених спільнотах. Через удосконалення технік насильства та примусу захоплених жінок чоловіки поступово навчилися контролювати інших чоловіків без необхідності просто вбивати їх у момент захоплення [5]. Дослідники доповнили раніше запропоновані теорії про насильство і включили насильство над жінками до загальної картини бачення проблеми насильства як такої. І насильство щодо жінок, і розроблені соціальні структури вкорінення цих практик є ключем до розуміння підлеглої соціально-культурного становища жінок та інституціоналізації патріархату. Як зазначають, з часом явні та приховані форми насильства перейшли у практику «нормальних» гендерних відносин, стали практикою правозастосування для відносин гетеронормативності та перетворилися на систему контролю як на рівні соціальних інститутів, так і на рівні міжособистісних відносин [6]. Гендерне насильство явище крос-культурне і воно набуває своїх специфічних форм у різний час історії – понівечення ніг дівчаток шляхом перебинтовування, спалювання жінок як відьм у шістнадцятому столітті в Європі, обрядове відрізання жіночих геніталій в Африці, примусова кастрація жінок початку двадцятого століття у США, жажливі за жорстокістю вбивства жінок на Середньому Сході. Відповідно до даних дослідження, попереджають вчені, ці дані ілюструють гендерне насильство не просто як окрему межу на мікрорівні, а як глибоко вкорінене явище в державному масштабі [7].

Аналіз понять «ідентичність» та «самоідентифікація» дозволяє встановити діалектику формування, розвитку та перетворень таких понять, як «гендер», «ідентичність» та «самоідентифікація». Ми бачимо, що сучасне теоретичне мислення

встановлює існування нового розуміння та бачення концепту ідентичності, а саме: все більше та частіше особистість реалізує свою соціально-культурну сутність через самоідентифікацію, через особистісне бачення соціальних та культурно-політичних змін у суспільстві. Бачення всіх соціальних процесів у їх єдності та цілісності вимагає використовувати історичні та логічно-конкретні методи. Це дозволяє проаналізувати механізм відтворення насилля, у тому числі гендерного у різних соціальних інститутах та режимах міжособистісних відносин [8].

Під час вивчення питання впровадження соціально-культурної нерівності у вигляді гендерної нерівності завдяки порівняльно-історичному методу були розглянуті загальні закономірності двох основних традиційних конфронтуючих наукових шкіл з питання ідентичності, які довели, що перцепція гендерної ідентичності передбачає розуміння та інтерпретацію соціально сконструйованого культурного конструкту, наповненого тим чи іншим обсягом рис, закріплених у цій культурі в цей період часу як фемінінні або маскулінні. Історико-філософські дослідження розкривають, що розуміння змісту рис як суто маскулінних або фемінінних змінюється в різних історичних та культурних контекстах. Більш того, ми бачимо, що вони піддаються корекції та змінам в процесі проживання індивідумом свого життя, тобто відбувається процес самоідентифікації протягом усього життя.

Структуралістський підхід дозволив з'ясувати особливості структур культурних утворень і допоміг досягнути сутність відносин гендерних режимів та ідентичності. Цей підхід дозволив відокремити загальні структури, що лежать в основі соціального конституювання ідентичності, у тому числі гендерної та побачити, за яких умов та яких причин відбулося формування певних соціальних конструктів [9].

Використання системного підходу у процесі аналізу відтворення нерівності сприяло тому, що гендерна ідентичність почала розглядатися як певна система, що перебуває у взаємодії з іншими системами, такими як влада, виховання, освіта та іншими. Цей підхід розкриває сутність ідентичності як соціально-культурного конструкту, детермінованого соціальними чинниками буття суспільства.

Принцип методологічного плюралізму, використовуючи досягнення провідних наукових шкіл стосовно взаємозв'язку відмінності, дихотомії і нерівності, виявив істинний порядок стосунків категорій відмінності і нерівності. Внаслідок цього артикульовано нове розуміння їх взаємозв'язку. Структуралістський і системний методи дослідження проявів сексуального насильства під час бойових дій допомогли встановити розуміння цього явища як прояв гегемонної маскулінності, стереотипи яких є характерними рисами патріархатних суспільств, де панують авторитарність, неповага до особистості та культ встановлення відносин підпорядкування та пригноблення. Тож дихотомія гендерних ідентичностей є явищем культурного порядку, відображенням соціально-культурного дискурсу [10].

Отже, безперечно, прояв сексуального насильства під час бойових дій до беззбройних людей – є відмінною ознакою патріархатності усіх соціальних інститутів та загальним нехтуванням принципів світової спільноти сьогодення.

Результати застосування таких наукових методів, як системність, історизм, структуралізм та інші мають дуже важливі наслідки для встановлення істини щодо причин формування та постійного відтворення гендерного насильства. Було визначено, що якщо патріархат сконструйовано соціально-культурне та економічне, тоді й гендерне насильство, яке має початок в ньому, не може бути виправданим або поясненим лише людською природою. Як наступний крок, міждисциплінарні дослідження піддали вивченню патріархат, щоб досліджувати насильство під різними ракурсами з погляду домінування та придушення через систему класових, расових та інших відносин. За допомогою такої аналітики гендерне насильство у всіх його видах проявляє себе як соціальне явище з самого початку, і воно зумовлено насамперед як властивість людської природи. Зазначимо, що йдеться саме про гендерне насильство, бо насильство за визначенням багатьох видатних науковців (Арендт Х., Гумбольдт та інших) має як ірраціональне, так і раціональне походження. В такому разі особливо актуальність і значущість набувають морально-етичні установки; мораль розуміється як забезпечення права і закону у лоні державності. У цьому сенсі цікаво згадати Ханну Арендт. Складну природу і багатозначність насильства вивчала Ханна Арендт в роботі «Про насильство» (1969). Серед її основних тез для нас є цікавим зауваження, що влада повинна стримувати насильство; якщо насильство не стримується владою, то воно руйнує саму

владу і таким чином встановлюється терор як система існування суспільства.

Сексуальне насильство, як ми бачимо із сучасного та минулого досвіду, є типовим явищем під час збройних конфліктів. Нерідко можливість безкарного насильства над полоненими та переможеними сприймається як один із військових трофеїв, але іноді, особливо під час міжетнічних конфліктів, трактується як зухвалий прояв пануючих стереотипів гегемонної маскулітності. Під час збройного конфлікту сексуальне насильство часто використовується як засіб психологічної війни з метою деморалізації супротивника або як акт залучення до вчинення конкретного насильства. Наголосимо, що особливо така поведінка актуальна для патріархатних суспільств, де зрілість та мужність асоціюються з насильством, домінуванням та пригнобленням слабких або беззахисних як прояв влади.

Ми встановили, що гендерна відмінність у таких авторитарних суспільствах слугує виправданням нерівності та дискримінації і є сформованою та відтвореною структурами влади у всіх сферах соціально-культурного та економічного життя. Не відмінність є причиною ідеології панування, домінування. Тілесні відмінності розуміються як поле прояву владних відносин та реалізації ідеології примусу, домінування, нерівності [10].

Владні відносини та відносини підпорядкування відтворюються через таємні та опосередковані інструменти, які діють у авторитарних патріархатних ідеологіях. Соціально-культурний дискурс, будучи репрезентаційним аспектом світу у вигляді соціальних процесів, відносин, структур матеріального світу, заявляє себе через «ментальний світ» думок, почуттів, вірування, цінностей в складному сплетінні із соціальним світом. Дискурс не тільки репрезентує світ, яким він є, він є тією сполучною ланкою, що об'єднує вже існуючі і перспективні соціальні проекти і, отже, бере участь у створенні майбутніх напрямів соціальних проектів [11].

Висновки. Аналіз соціально-культурного дискурсу різних країн та часів довів «гнучкість», «плинність» змісту понять «маскулітність» і «фемінітність». Бачення гендерної ідентичності як живого процесу, що постійно піддається впливу соціально-культурного дискурсу та сам впливає на зміни цього дискурсу було досягнуто завдяки використанню як суто філософських, так і загально-наукових методів та підходів. Системність та цілісність вивчення проблеми сексуального насильства дозволили побачити, що в основі проблеми гендерного насильства, особливо під час бойових конфліктів та у зонах бойових дій, лежать чинники як ідеологічного, так культурного характеру. Проблема гендерної відмінності використовується як засіб ідеологічного обґрунтування домінування, підпорядкування та грубого зневажання прав людини, з одного боку. А з іншого – низький рівень духовної культури, нерозуміння і тому агресивне сприймання загально-людських цінностей. Вважаємо за необхідне зазначити, що така зневага формується як окремий складовий елемент загальної системи зневаги до людини із боку самого суспільства та держави. Якщо спільнота або держава ставить зневагу до прав кожної людини як підґрунтя соціального та політичного існування, то людина, що виросла у такій зневазі до її прав, проектує свою зневагу до інших людей. Така людина навіть і не здогадується про можливість інших відносин, і більш того, не бачить у такій зневазі нічого незвичайного. Для неї – це є світ звичайного існування, де, якщо можеш, використовуєш насилля як засіб простого існування. Або тебе придушують, або ти придушуєш інших. Інтелектуальна безодня, духовно-культурна незривненість, відсутність волі є підґрунтям для прийняття насильства як єдиного засобу існування. Взаємна відповідальність людини, суспільства та держави є базовим забезпеченням запобігання гендерного насильства. Сучасні дослідники гендерних відносин посилаються на те, що чоловічі та жіночі гендерні соціально-культурні прояви особистості є змістом та підґрунтям подолання гендерної дискримінації пропонують дотримуватися принципів компетентності під час виконання професійних обов'язків, тим самим, забезпечується соціально-культурна рівність, повага між жінками та чоловіками як соціальними групами. З цього випливає, що гендерні відносини одночасно впливають серед інших на формування загального стану суспільства та діють як соціально сконструйовані конструкти, віддзеркалюючи соціально-культурний дискурс суспільства.

Нехтування принципами рівності та поваги до вимог гендерної рівності автоматично призводить до гендерного/сексуального насильства і є результатом застосування ідеології минулого століття та віддзеркалює рівень розвинутої усіх типів соціально-культурних та економічних відносин.

Список використаних джерел

1. Гнатенко П. І. Психологія агресивності людини. Київ : Наукова думка, 2017. 172 с.
2. Комих Н. Г. Гендероване місто: спроба соціологічної інтерпретації. *Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро* : монограф. : в 2-х т. ; за заг. ред. проф. В. В. Кривошеїна. Т. 1. Дніпро : Вид-во Лізунов-Прес, 2018. С. 256–272.
3. Hunnicutt G. Gender Violence in Ecofeminist Perspective Intersections of Animal Oppression, Patriarchy and Domination of the Earth. 2021. Routledge, 160 p.
4. Lerner G. Creation of Patriarchy, Routledge. London, 1986. 368 p.
5. O'Toole L., Schiffman J., Sullivan R. Gender Violence. New York University Press. New York, 2020. 600 p.
6. Perez C. Invisible Women: Exposing Data Bias in a World Designed for Men: A Book for All. New York : Abrams Press, 2019. 272 p.
7. Prah Mansah. Insights Into Gender Equity, Equality And Power Relations In Sub-Saharan Africa. Fountain Publisher, Uganda. 2013. 398 p.
8. Scheele J., Barker M.-J. Gender. Icon Books, 2019. 176 p.
9. Skyba E., Tkachenko K. Gender challenges of modern society *Philosophy, Economics and Law Review*. 2021. Vol. 1. No. 2. P. 18–24.
10. Skyba E. Philosophy of postmodernism as a theoretical justification of the women social value. *Scientific Journal of Polonia University*. 2020. Vol. 38. P. 294–303.
11. Yarhouse M., Sadusky J. Emerging Gender Identities: Understanding the Diverse Experiences of Today's Youth. Brazos Press, 2020. 242 p.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. Hnatenko, P. I. (2017) *Psykhohohiya ahresyvnosti lyudyny* [Psychology of human aggressiveness]. Kyiv : Naukova dumka, 172 p. [in Ukr.].
2. Komykh, N. H. (2018) *Henderovane misto: sprobа sotsiolohichnoyi interpretatsiyi. Osobystist i sotsialni instytuty v urbanizovanomu suspilstvi: misto Dnipro* [The gendered city: an attempt at a sociological interpretation. Personality and social institutions in an urbanized society: the city of Dnipro] : monohraf. : v 2 t. / za zah. red. profesora V. V. Kryvosheyina. T. 1. Dnipro : Vyd-vo LizunovPres, pp. 256–272. [in Ukr.].
3. Hunnicutt, G. (2021) *Gender Violence in Ecofeminist Perspective Intersections of Animal Oppression, Patriarchy and Domination of the Earth*. Routledge, 160 p.
4. Lerner, G. (1986) *Creation of Patriarchy*, Routledge. London, 368 p.
5. O'Toole, L., Schiffman, J., Sullivan, R. (2020) *Gender Violence*. New York University Press. New York, 600 p.
6. Perez, C. (2019) *Invisible Women: Exposing Data Bias in a World Designed for Men: A Book for All*. New York : Abrams Press, 272 p.
7. Prah, Mansah (2013). *Insights Into Gender Equity, Equality And Power Relations In Sub-Saharan Africa*. Fountain Publisher, Uganda. 398 p.
8. Scheele, J., Barker, M.-J. (2019) *Gender*. Icon Books, 176 p.
9. Skyba, E., Tkachenko, K. (2021) Gender challenges of modern society. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1. No. 2, pp. 18–24.
10. Skyba, E. (2020) Philosophy of postmodernism as a theoretical justification of the women social value. *Scientific Journal of Polonia University*. Vol. 38, pp. 294–303.
11. Yarhouse, M., Sadusky, J. (2020) *Emerging Gender Identities: Understanding the Diverse Experiences of Today's Youth*. Brazos Press, 242 p.

ABSTRACT

Eleonora Skyba. Sexual violence during armed conflicts. The article analyzes that the study of gender-based violence as a socio-cultural phenomenon during armed conflicts through the methodology of pluralism provides a comprehensive and well-founded consideration of both social and individual sources of aggression in the form of gender-based violence. The conducted research establishes that the tendency to sexual violence has several factors, including socio-cultural factors. The interaction of dialectical, comparativist, and structuralist approaches made it possible to consider the problem of gender inequality from a fundamentally new position: it was not gender differences, or in other words, differences between men and women, that really determined the dominance-subordination relationship of men and women in a reasonable and natural way, but, on the contrary, it were gender differences, which are used by institutions of power to justify dichotomy and inequality. The principle of methodological pluralism, using the achievements of leading scientific schools regarding the relationship of difference, dichotomy and inequality, revealed the true order of relations between the categories of difference and inequality. The work indicates that such methods as structuralism and the method of ascent from the partial to the general demonstrated the influence of some factors on the formation of values. Crises of various natures, the events of the modern war prove that the world human community has lost the ability

to control the general situation regarding aggression and thus loses an active role in the development of the general picture of the world. Neglect of the principles of equality and respect for the requirements of gender equality automatically leads to gender violence; it is the result of the application of the ideology of the last century and reflects the level of development of all types of socio-cultural and economic relations. Sexual violence, as we see from present and past experience, is a typical phenomenon during armed conflicts. Often, the possibility of unpunished violence against captured and defeated is perceived as one of the trophies of war, but sometimes, especially during inter-ethnic conflicts, it is interpreted as an audacious manifestation of the prevailing stereotypes of hegemonic masculinity. During armed conflict, sexual violence is often used as a means of psychological warfare to demoralize the adversary or as an act of incitement to commit specific violence. We emphasize that such behavior is especially relevant for patriarchal societies, where maturity and courage are associated with violence, dominance and oppression of the weak or defenseless as a manifestation of power. It has been established that gender difference in such authoritarian societies serves as a justification for inequality and discrimination and is formed and reproduced by power structures in all spheres of socio-cultural and economic life.

Keywords: *sexual violence, gender violence, aggression, patriarchal gender relations, patriarchal ideology.*

УДК 341.3(470+477):93/94

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-139-147

Микола СЛОБОДЯНЮК[©]

доктор історичних наук, професор
(Український державний університет
науки і технологій, м. Дніпро, Україна)

**ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВИХ ПРИНЦИПІВ
МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ:
ВІД ВЕСТФАЛЬСЬКОГО ДОГОВОРУ ДО СЬОГОДЕННЯ**

Здійснено комплексний аналіз еволюції принципів міжнародного права від Вестфальського договору 1648 р. до сьогодення та ступінь дотримання цих принципів у взаєминах між росією та Україною. Доведено, що невиконання міжнародних зобов'язань є традиційним для урядів російської імперії, радянського союзу і російської федерації. Встановлено, що впродовж означеного періоду російське керівництво систематично порушувало всі підписані україно-російські угоди. Ухвалені останнім часом в росії законодавчі акти спрямовані на підрив основ колективної безпеки у світі та виводять цю державу за межі Статуту ООН і цивілізованих міжнародних відносин.

Ключові слова: *Україна, росія, міжнародне право, Віденська конвенція 1969 р., pacta sunt servanda, Статут ООН.*

Постановка проблеми. Вся епоха людського існування на Землі позначена постійними змінами технологій, соціальної структури, моралі та релігійних практик, ідеологій та наукових ідей, етносів і кордонів. Однак у масовій свідомості (та й серед інтелектуалів) доволі поширене переконання, що як була людина людині вовком в минулому, так і залишилася досьогодні, як ворогували держави між собою, так завжди і ворогуватимуть. Повномасштабна агресія росії проти України, розв'язана 24 лютого 2022 року, здається, лише підтверджує таку позицію. В такому разі перед українським народом постає питання: чи не варто теж боротися за своє виживання аморальними і злочинними методами? Однак якщо такий висновок є частково або повністю помилковим, то обрана стратегія може привести своїх прихильників до серйозної кризи чи навіть катастрофи. У цей важкий час випробувань кожен українець змушений щоденно робити вибір на користь того чи іншого способу боротьби і виживання. Наприклад, як повинен діяти народ України у відповідь на масові вбивства мирних жителів та знущання над полоненими? Дзеркально чи цивілізовано? Чи може Україна

© М. Слободянюк, 2022

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2218-0818>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/Q-4590-2019>

nikslobo@gmail.com

відбити агресію і відновити свою територіальну цілісність легітимними методами? Досвід людських поколінь пропонує в таких випадках звертатися до норм міжнародного права.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Проблема україно-російських відносин в контексті міжнародного права зацікавила помітну кількість вчених. Наприклад, до питання дотримання принципів міжнародного права в контексті російської агресії проти України звертався О. Задорожній [9]. Він дійшов висновку, що росія порушила всі 10 основних принципів міжнародного права. Причому робила це усвідомлено і системно. Міжнародна суб'єктність України стала темою колективної монографії вчених НАН України [19]. С. Задорожна комплексно дослідила теорію і практику функціонування міжнародно-правових принципів, а також їх місце в національному законодавстві та механізми реалізації [8]. Способи імплементації міжнародних норм в національне законодавство вивчала Н. Галецька [6]. Учасні політико-правових суб'єктів УРСР в розробці інститутів нового міжнародного права в період 1944–1991 рр. присвятила свою дисертацію Ю. Біленкова [1]. Міжнародно-правову експертизу анексії росією Криму здійснив О. Марусяк [12]. Д. Богатчук розглянула особливості принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань [2]. Окремі аспекти російсько-українських взаємин у світлі міжнародного права висвітлювали й інші автори [7; 11]. Водночас проблема еволюції принципів міжнародного права та ступінь дотримання цих принципів у взаєминах між росією та Україною не знайшла спеціального висвітлення в науковій літературі.

Метою статті є здійснення комплексного ретроспективного і порівняльного аналізу еволюції принципів міжнародного права в період 1648–2022 рр. та дотримання або недотримання цих принципів у російсько-українських договорах, а також з'ясування впливу російсько-української війни на сучасну систему міжнародних відносин. Це дасть змогу не тільки повніше зрозуміти природу російсько-української війни, а й сприятиме пошукам траєкторії виходу з цього виснажливого конфлікту з урахуванням всього комплексу сучасних міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу. Всесвітня історія дала нам чимало прикладів ведення воєн без жодних правил. Водночас ми знаємо і про приклади протидії з дотриманням певних правил. Зокрема, у середньовічній Європі особливими ритуалами і звичаями ведення бойових дій відзначалися підрозділи важкоозброєної рицарської кінноти. По-різному складалися і міждержавні стосунки. Однак загалом чи не єдиним засобом вирішення міжнародних спорів була сила.

Перше юридичне закріплення правил ведення війни та співіснування багатьох держав сталося в межах Вестфальського миру. Він увінчав завершення Тридцятилітньої війни (1618–1648) між коаліціями протестантських та католицьких держав. Приголомшені тяжкими наслідками протистояння, європейські держави зрозуміли необхідність розробити механізми мирного вирішення конфліктів. А в разі, якщо конфлікту не вдалося запобігти, то обумовити його перебіг у певних цивілізованих межах.

За умовами миру в Європі вперше встановлювався порядок, заснований на концепції державного суверенітету. Тобто за кожною країною визнавалося право на незалежність у зовнішніх справах і невтручання інших у справи внутрішні. Отже, саме «Вестфаль» є початком принципу територіальної цілісності держав і непорушності їх кордонів. Принцип політичної рівноваги повинен був зафіксувати досягнуте сторонами співвідношення сил. Дотримання цього принципу мало здійснюватися мирними засобами і колективними санкціями проти порушника. Задекларовані принципи одразу стали порушуватися самими підписантами, але сам факт їх запровадження створював умови для зниження ризиків воєнної ескалації між державами.

Хоча Вестфальський мир безпосередньо не стосувався Східної Європи, але його положення були добре відомі як в Україні, так і в московії. З'ясуємо, чи вплинули нові принципи міжнародних взаємин на московсько-українські договори? Аналіз російсько-українських взаємин у контексті Вестфальського миру є цілком правомірним. Договори «Вестфаль», насамперед, стосувалися території Священної Римської імперії і врегульовували стосунки між різними державними утвореннями, що входили до її складу. Кожне з трьохсот територіальних утворень Священної Римської імперії мало різні межі самостійності у внутрішній та зовнішній політиці, які то розширювалися, то звужувалися залежно від поточного розкладу сил.

Подібна ситуація спостерігалася і в московії-росії. У її складі в різні часи існували протекторати й автономії з доволі широкими правами, в тому числі у зовнішніх відносинах: остзейські провінції, Башкірія, казахські жузи. Серед них була і Гетьманщина. Її статус у складі росії мав міжнародну суб'єктність і цілком співставний з державними утвореннями у складі Священної Римської імперії.

Завершення Тридцятилітньої війни збіглося з початком Визвольної війни українського народу проти польського поневолення (1648–1676). У 1654 р. Б. Хмельницький вступив в союз з московією проти Речі Посполитої. Підписану угоду, Березневі статті, можна охарактеризувати як міждержавний договір метрополії зі своїм протекторатом. Адже до цього договору і після його підписання Військо Запорозьке зберігало більшість ознак держави: окремі від московських військо, територію (на московсько-українському кордоні зберігалися митниці) і територіально-адміністративний поділ, правову і податкову системи, адміністрацію і внутрішнє самоуправління, зовнішню політику. Гетьман повинен був обиратися вільним голосуванням козаків, а царя повідомляли про результат виборів.

На практиці москва ніколи не дотримувалася цього договору і почала його порушувати майже одразу. Наприклад, за умовами Березневих статей московські війська розпочали бойові дії проти поляків. Однак ослабленням Варшави скористалася Швеція, яка також з півночі напала на Польщу. Успіхи шведів занепокоїли москву і тоді вона 24 жовтня 1656 р. укладає Віленське перемир'я з поляками, щоб разом з ними протистояти шведам. Козацьку делегацію навіть не допустили на переговори і нічого не повідомили про них. Відповідно до таких абсурдних рішень тепер українці з московитами воювали проти поляків, а московити з поляками билися зі шведами. Українці однозначно сприйняли цей крок як зраду і відповіли на нього підписанням в Радноті 6 грудня 1656 р. антипольського союзу зі Швецією, Бранденбургом, Трансильванією та литовським магнатом Б. Радзивілом.

Кожного наступного гетьмана московити примушували підписувати новий договір зі все більшим обмеженням прав і вольностей Війська Запорозького. Зокрема, вибори на гетьмана Ю. Хмельницького і підписання Переяславських статей (1659) відбувалося в оточенні 40-тисячного московського війська. За новою «угодою» козаки більше не могли вільно обирати гетьмана без дозволу царя. Заборонялося самостійно вступати у війну і мати дипломатичні стосунки з іншими державами. Гетьману заборонялося призначати й усувати полковників без дозволу і затвердження царя.

Московські статті (1665) з лівобережним гетьманом І. Брюховецьким звели автономію Козацької держави до символічного мінімуму і стали причиною втрати Брюховецьким гетьманської булави. Фактично, цар понизив статус Війська Запорозького з протектората на автономію. Серйозно ослабивши вплив козацтва, москвія вирішила, що може узгодити з поляками сепаратне, тобто в обхід домовленостей з українцями і всупереч їх інтересам, Андрусівське перемир'я (1667). Відповідно до нього москва залишала за собою Лівобережну Україну, але визнавала польську владу над Правобережжям. Київ з околицями на два роки залишався московським, а потім повинен був перейти під юрисдикцію Речі Посполитої. Негативні наслідки розриву цілісної країни на дві частини український народ відчуває дотепер. Вічний мир 1686 р. підтвердив положення Андрусівського перемир'я з невеликими поправками.

Поступове зменшення самостійності Козацької держави відбувалося і під час підписання Конотопських (1672), Коломацьких (1687) і Решетилівських (1709) статей. Після смерті І. Скоропадського Петро I взагалі не дозволив обирати наступного гетьмана, взявши курс на ліквідацію козацької автономії. Гетьманщиною тепер управляла Малоросійська колегія (1722–1727) на чолі з росіянином С. Вельяміновим.

Петро II все ж таки розпустив Малоросійську колегію і дозволив нарешті обрати гетьмана, оскільки очікувалася війна з Османською імперією і імператор потребував військової підтримки козаків. Новим гетьманом став Д. Апостол, за якого наглядачем залишався російський міністр-радник. Молодший син гетьмана відправився до Петербурга як заручник. З цим гетьманом договорів росія вже не підписувала. Йому просто видали указ імператора під назвою Рішительні пункти (1728). По смерті Д. Апостола імператриця Анна Іоаннівна також не дозволила обрати наступного гетьмана. Військом Запорозьким управляло Правління гетьманського уряду (1734–1750) з трьох росіян і трьох українців. Завдяки родинним зв'язкам останнім керівником

Гетьманщини став К. Розумовський (1750–1764). Хоча останній гетьман докладав чимало зусиль по модернізації війська, правової системи, освіти, політика імперії була спрямована на знищення всіх автономій. Врешті Катерина II примусила К. Розумовського зректися булави і скасувала автономію Гетьманщини. Як бачимо, впродовж століття росія повністю знищила всі гарантовані нею ж права і вольності України, прописані в Березневих статтях.

Поступово людство приходило до необхідності створити загальноприйняті і цивілізовані правила міжнародних відносин, включно з веденням збройних конфліктів. Страждання поранених під час Кримської та інших європейських воєн викликали стурбованість багатьох людей. Приватна ініціатива швейцарця Анрі Дюнан привела до створення у 1863 р. Міжнародного комітету Червоного Хреста для допомоги жертвам збройних конфліктів. Міжнародна спільнота надала цій установі широкі повноваження, які прописані в чотирьох Женевських конвенціях, підписаних у 1864, 1906, 1929 і 1949 р. У 1977 і 2005 р. до конвенцій додали три протоколи.

Револьюційним нововведенням цих конвенцій став важливий принцип міжнародного гуманітарного права: воєнні дії ведуться проти збройних сил противника, але заборонені проти хворих, поранених, полонених військовослужбовців та цивільного населення. Відповідно серйозним злочином вважається навмисне вбивство згаданих категорій, катування і нелюдяне поводження з такими особами, а також взяття заручників і руйнування майна, якщо це не викликано військовою необхідністю.

Женевські конвенції передбачають обов'язок країн-учасниць розшукувати і карати осіб, які скоїли або наказали вчинити будь-які дії, які порушують положення конвенцій. Такі особи розглядаються як воєнні злочинці і підлягають кримінальному переслідуванню на території країни, де вчинено злочини, або на території будь-якої країни-учасниці Женевських конвенцій, якщо вона має докази їхньої винуватості. Підписані конвенції не вплинули на російський спосіб ведення війни. Під час повномасштабної агресії росії проти України в 2022 р. зафіксовано численні порушення Женевських конвенцій російськими військовими, в тому числі захоплення в полон медиків [17] і вбивство поранених [14].

Подальший розвиток міжнародного гуманітарного права знайшов своє втілення у Гаазьких мирних конференціях (1899 і 1907 рр.), на яких підписано конвенції про закони і звичаї війни. Проаналізуємо ті, які стосуються сучасної російсько-української війни і були порушені під час неї: про мирне вирішення міжнародних спорів; про закони і звичаї сухопутної війни; про початок воєнних дій; про права та обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни.

Наприклад, росія, напавши на Україну без оголошення війни, порушила конвенцію про початок воєнних дій, в якій чітко зазначено, що потрібно зробити попереднє і недвозначне попередження про початок воєнних дій. На особливу увагу заслуговує IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. Проаналізуємо лише деякі її статті [22]:

1. Негуманне поводження з полоненими з боку російських військ. Їх грабують, принижують і катують («Стаття 4. Військовополонені знаходяться під владою уряду супротивної сторони, а не окремих осіб чи підрозділів, які взяли їх у полон. З ними повинні поводитися гуманно») [5].

2. Вбивство полонених («Стаття 23. ...забороняється: ... вбивати чи ранили супротивника, який, склавши зброю або більше не маючи засобів захисту, беззастережно здався») [13].

3. Свідоме бомбардування мирних громадян і культурних об'єктів («Стаття 25. Забороняється будь-яким способом атакувати чи бомбардувати незахищені міста, селища, житлові будинки чи споруди») [23].

4. Мародерство («Стаття 28. Мародерство у місті чи місцевості, навіть у випадку, якщо його взяли штурмом, забороняється») [4; 18].

Зміст процитованих конвенцій та інформаційних повідомлень про дії росії на окупованих територіях дозволяє зробити висновок про масове порушення росією законів і звичаїв війни під час сучасної російсько-української війни.

Досвід Гаазьких конвенцій сприяв майбутньому створенню Версальської системи міжнародних відносин, Ліги націй та Міжнародного суду. Положення конвенцій про необхідність мирного і заснованого на принципах справедливості вирішення міжнародних спорів було внесено до Статуту ООН.

Під час Української національної революції (1917–1921) український народ змушений був оборонятися від більшовицької інтервенції з росії. 21 грудня 1917 р. вибухнула перша радянсько-українська війна. У січні 1918 р. радянські полки М. Муравйова після бою під Крутами розстріляли 27 полонених українських студентів, а невдовзі захопили Київ. Одразу був влаштований масовий терор, внаслідок якого було вбито від двох до п'яти тисяч мешканців міста. Як зізнавався сам Муравйов: «Ми йдемо вогнем і мечем встановлювати радянську владу. Я зайняв місто, бив по палацах і церквах ... бив, нікому не даючи пощади! 28 січня Дума (Києва) просила перемир'я. У відповідь я наказав душити їх газами...» [21]. Ці дії більшовиків стали злочином і грубим порушенням як Женевських, так і Гаазьких конвенцій.

Однак більшовики порушували міжнародне право не тільки на полі бою, а й на рівні міждержавних договорів. 3 березня 1918 р. більшовицька росія підписала Брестський мир з країнами Четверного союзу. Окрім іншого, сторони визнали Україну як незалежну державу. Однак через 8 місяців внаслідок капітуляції Німеччини 13 листопада 1918 р. більшовики анулювали свій підпис під цим договором та знову окупували Україну.

Після Першої світової війни і низки революцій в Європі виникла потреба створити нову систему колективної безпеки. Нею стала Версальсько-Вашингтонська система договорів (1919-1920). У її межах була вперше створена Ліга націй, яка об'єднала 58 держав світу. Метою цієї міжнародної організації стали запобігання воєнним діям, вирішення конфліктів шляхом мирних переговорів, роззброєння. Важливим інструментом збереження миру стали колективні дипломатичний тиск і санкції проти порушника. Однак суперечливий і не завжди справедливий характер міжвоєнного міжнародного устрою призвів до швидкої руйнації Версальської системи. Ліга націй не змогла перешкодити розв'язанню Другої світової війни і в 1946 р. була розпущена.

Кількість жертв, масовий терор проти невинних громадян і цілих етносів, неймовірні страждання мирного населення під час Другої світової війни глибоко шокували цивілізований світ. Держави-переможниці усвідомлювали необхідність не тільки закріпити післявоєнні кордони, а й створити збалансовану систему міжнародного співіснування, а також розробити запобіжники, які б унеможливили повторення трагедії 1939–1945 рр. Як наслідок, у межах Ялтинсько-Потсдамської системи, у 1945 р. була створена Організація Об'єднаних Націй, метою діяльності якої стало підтримання миру і міжнародної безпеки. Однак ні уроки Другої світової війни, ні ООН не завадили керівництву СРСР грубо порушувати взяті на себе зобов'язання.

10 грудня 1948 р. Генасамблея ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини, яка лягла в основу більшості майбутніх міжнародних договорів та національних конституцій. У статті 5 говорилося, що ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого поводження. Стаття 13 передбачала, що кожна людина має право на вільне пересування. Стаття 18 давала кожній людині право на свободу совісті і релігії. Стаття 19 гарантувала право дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів. Стаття 20 надавала свободу мирних зборів. Стаття 21 наполягала, що «Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві». СРСР поставив свій підпис під цією декларацією і зобов'язався її виконувати щодо власних громадян. Однак на практиці радянське керівництво систематично порушувало наведені статті.

Після розпаду СРСР Україна і Росія підписали документ, сумлінне виконання якого гарантувало б взаємовигідний розвиток обидвом сторонам. 31 травня 1997 р. у Києві був укладений Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та російською федерацією. В ньому говорилося: «Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів». Грубе порушення положень договору з боку Росії спонукало Верховну Раду України припинити його дію з 1 квітня 2019 р.

Ще у 1980 р. набула чинності Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року. У нашому контексті важливими є статті 26 і 27 цієї конвенції.

Перша з них утворює основоположний принцип міжнародного права «*acta sunt servanda*» («кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен ними добросовісно виконуватись»). Ретроспективний аналіз дотримання міжнародних договорів і конвенцій показує, що росія ніколи не дотримувалась взятих на себе зобов'язань. Стаття 27 Віденської конвенції наголошує, що «Учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору» [3]. Україна добровісно імплементувала цю норму у своє внутрішнє законодавство. 28 червня 1996 р. Верховна Рада України затвердила у статті 9 конституційну норму, що чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства. Укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України [10].

Аналогічна норма містилася і в російській конституції. Однак 8 грудня 2020 р. путін підписав пакет законів, які встановлюють пріоритет конституції рф над міжнародними договорами з формулюванням: «не допускається застосування норм правил міжнародних договорів російської федерації в їх тлумаченні, яке суперечить конституції російської федерації» [20]. Крім того, в законі «Про міжнародні договори російської федерації» було прописано, що конституційний суд рф тепер має повноваження перевіряти рішення міжнародних судів і міждержавних органів на відповідність конституції [15].

Оцінюючи дії росії щодо України в 2022 р., звернемося до міжнародного законодавства. Неодноразові спроби військової окупації України свідчать про грубе порушення Статуту ООН. Наприклад, у статті 2 говориться, що усі члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирними засобами та утримуються від погрози силою. Декілька резолюцій Генеральної асамблеї ООН однозначно засудили російську агресію. 2 березня 2022 р. в резолюції «Агресія проти України» висловлено заклик до росії припинити бойові дії проти України і вивести всі війська з її території, включно з Кримом і Донбасом.

Після заяви путіна 30 вересня 2022 р. про анексію чотирьох українських областей, Генасамблея ухвалила резолюцію «Територіальна цілісність України: дотримання принципів Статуту Об'єднаних Націй». Держави-члени ООН заявили, що жодне територіальне привласнення внаслідок погрози силою або застосування сили не може бути визнане законним. Чітко зазначено, що перебування вищезгаданих українських регіонів під військовим контролем росії несумісне зі Статутом ООН і є результатом агресії. Документ вимагає негайно, повністю і безумовно вивести всі свої військові сили з території України.

Резолюція від 14 листопада 2022 р. передбачає створення реєстру збитків, завданих Україні внаслідок війни, розв'язаної росією, і виплату репарацій. Відповіддю росії став указ її президента від 29 грудня 2022 р., який легалізував мародерство російських окупантів в Україні. Указ скасував заборону на отримання ними «благодійних подарунків» у зв'язку з участю в бойових діях, що відкриває можливість для конфіскацій української власності [16].

Аналізуючи поведінку путінського режиму, можна стверджувати, що кремль веде цілеспрямовану політику на підрив всієї системи міжнародного права і світового порядку. Такі дії підривають довіру до будь-яких домовленостей з росією. Тепер не тільки де-факто, а й де-юре москва демонструє, що не буде у своїх відносинах з іншими країнами керуватися загальноприйнятими правилами. Дестабілізуючи систему міжнародних відносин, росія намагається нав'язати світу право сильного і відкрито відмовляється виконувати власноруч підписані договори, якщо вважає це невигідним для себе. Відтепер підпис російської федерації під будь-яким договором є нікчемним і позбавляє смислу будь-які домовленості з нею. Тим самим Росія сама виводить себе за межі і міжнародного права, і Статуту ООН. Очевидно, що збереження міжнародної стабільності вимагає ухвалення стосовно росії відповідних заходів (юридичних, економічних, військових) з боку міжнародного співтовариства.

Ще 16 січня 2017 р. Україна подала позов до Міжнародного суду ООН з метою притягнення російської федерації до відповідальності за вчинення актів тероризму і дискримінації протягом її агресії проти України. Основою позову стали: збиття літака рейсу МН17, обстріли житлових масивів Маріуполя і Краматорська, знищення пасажирського автобуса неподалік Волновахи, дискримінація етнічних українців і кримських татар та інші факти.

26 лютого 2022 року Україна подала другий позов до Міжнародного суду ООН щодо порушення росією Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. У листі від 5 березня посол росії в Нідерландах повідомив, що росія відмовляється брати участь у процесі. На цей час обидва судові провадження тривають.

Висновки. Необхідно констатувати, що міжнародні організації, насамперед ООН, не змогли ні запобігти російсько-українській війні, ні притягнути агресора до відповідальності. Тому після закінчення цієї війни гостро постає питання про створення нової архітектури колективної безпеки у світі. Водночас Україна не повинна уподібнюватися путінському режиму, і має діяти відповідно до Статуту ООН та міжнародних конвенцій.

Отже, можемо зробити висновок, що путінський режим за своїм характером є злочинним і несе небезпеку як власним громадянам, так і міжнародному співтовариству. Тим часом, коли міжнародні відносини пройшли значний шлях еволюції від сваволі до цивілізованих правил співіснування, від війни всіх проти всіх до механізмів колективної безпеки, правосвідомість російських можновладців залишилася варварською. Невиконання міжнародних договорів, конвенцій та інших, взятих на себе зобов'язань було і залишається традиційним для політики російської імперії, радянського союзу і російської федерації. Це спонукає контрагентів враховувати цю обставину під час вироблення політичної й юридичної лінії у взаємовідносинах із кремлем. Це означає, що досягнення сталого і справедливого компромісу з путінським режимом і його закріплення у міжнародному договорі не уявляється можливим. Єдиний документ, який може бути виконаний у цій ситуації – це акт про капітуляцію російської федерації. Відповідно, досягнення миру і стабільності як в Україні, так і на європейському континенті лежить у воєнній, а не в юридичній площині.

Список використаних джерел

1. Біленкова Ю. С. Участь політико-правових суб'єктів Української РСР в розробці та утвердженні основних інститутів нового міжнародного права (1944–1991 рр.): історико-правове дослідження : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / НДІ публічного права. Київ, 2019. 248 с.
2. Богатчук Д. П. Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань : дис... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Ін-т законодавства Верховної ради України. Київ, 2018. 220 с.
3. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/MU69K01?an=311>.
4. Военные РФ отправили 58 тонн посылок с границы с Украиной. URL : <https://www.dw.com/ru/smi-voennye-rf-otpravili-58-tonn-posylok-iz-gorodov-na-granice-s-ukrainoj/a-61942151>.
5. В ООН підтвердили катування українських полонених на Донбасі. URL : <https://p-r.com.ua/news/v-oon-pidverdily-katuvannya-ukrainskykh-polonenykh-na-donbasi/>.
6. Галецька Н. Б. Форми імплементації міжнародних договорів європейськими державами: порівняльно-правове дослідження : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. 204 с.
7. Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право : монограф. Київ : Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. 426 с.
8. Задорожна С. М. Теорія та практика функціонування загальних принципів сучасного міжнародного права : дис... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2019. 474 с.
9. Задорожній О. Агресія Російської Федерації проти України й основні принципи міжнародного права. *Юридичний вісник*. 2015. № 2. С. 233–241.
10. Конституція України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр%7C>.
11. Короткий Т., Саяпін С., Єделев Р., Хендель Н. Порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. в період збройного конфлікту на території України: фаховий погляд. *Український часопис міжнародного права*. 2019. № 3. С. 130–140.
12. Марусяк О. В. Анексія Криму Російською Федерацією як злочин агресії проти України: міжнародно-правові аспекти. Чернівці : Місто, 2016. 220 с.
13. Масове вбивство полонених в Оленівці: СБУ та розвідка виступили зі спільною заявою. URL : <https://www.unian.ua/war/masove-vbivstvo-polonenih-v-olenivci-sbu-ta-rozvidka-vistupili-zi-spilnoyu-zayavoyu-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11922036.html>.
14. Окупанти вихваляються рідним, як добивають поранених українців. URL : <https://t.me/SBUkr/4546>.
15. Путин подписал законы о приоритете конституции над международным правом. URL : <https://www.dw.com/ru/putin-podpisal-zakony-o-prioritete-konstitucii-nad-mezhdunarodnym-pravom/a-55872285/>.
16. Путін своїм указом легалізував мародерство окупантів в Україні, – ISW. URL :

- https://censor.net/ua/news/3390491/putin_svoyim_ukazom_legalizuvav_maroderstvo_okupativ_v_ukrayini_isw/.
17. Росіяни в Маріуполі незаконно взяли в полон сотні медиків та поранених цивільних. URL : <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/rosijani-v-mariupoli-vzjali-v-polon-medikov-i-poranenikh-tsvivilnikh.html/>.
18. "Суть путинского режима". Блогеры – о мародерстве российских военных. URL : <https://www.svoboda.org/a/ne-armiya-a-sbrod-blogery-o-maroderstve-rossiyskih-voennyh/31788410.html/>.
19. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь. Київ : Ніка-Центр, 2020. 356 с.
20. Федеральный закон от 08.12.2020 № 428-ФЗ. URL : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202012080062?index=0&rangeSize=1>.
21. Штурм Києва (1918). URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Штурм_Києва_\(1918\)#Червоний_терор](https://uk.wikipedia.org/wiki/Штурм_Києва_(1918)#Червоний_терор).
22. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text/.
23. Ukraine: "Children": The attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine. URL : <https://www.amnesty.org/en/documents/eur50/5713/2022/en/>.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Bilenkova, Yu. S. (2019) Uchast polityko-pravovykh subiektiv Ukrainoi RSR v rozrobtci ta utverdzhenni osnovnykh instytutiv novoho mizhnarodnoho prava (1944–1991 rr.): istoryko-pravove doslidzhennia [The participation of political and legal subjects of the Ukrainian SSR in the development and approval of the main institutions of the new international law (1944–1991): historical and legal research] : dys... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / NDI publicnoho prava, Kyiv. 248 p. [in Ukr.].
2. Bohatchuk, D. P. (2018) Pryntsyp dobrosovisnoho vykonannia mizhnarodnykh zoboviazan [The principle of good faith performance of international obligations] : dys... kand. yuryd. nauk : 12.00.11 / In-t zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy. Kyiv. 220 p. [in Ukr.].
3. Videnska konventsia pro pravo mizhnarodnykh dohovoriv [Vienna Convention on the Law of International Treaties]. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/MU69K01?an=311>. [in Ukr.].
4. Voennyye RF otpravili 58 tonn posylok s granitsy s Ukrainoy [The russian military sent 58 tons of parcels from the border with Ukraine]. URL : <https://www.dw.com/ru/smi-voennyye-rf-otpravili-58-tonn-posylok-iz-gorodov-na-granice-s-ukrainoy/a-61942151>. [in russ.].
5. V OON pidtverdily katuvannia ukraïnskykh polonenykh na Donbasi [The UN confirmed the torture of Ukrainian prisoners in Donbas]. URL: <https://p-p.com.ua/news/v-oon-pidtverdily-katuvannya-ukraïnskykh-polonenykh-na-donbasi/>. [in Ukr.].
6. Haletska, N. B. (2015) Formy implementatsii mizhnarodnykh dohovoriv yevropeiskymy derzhavamy: porivnialno-pravove doslidzhennia [Forms of implementation of international treaties by European states: a comparative legal study] : dys... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / L'viv's'kyy natsional'nyy universytet imeni Ivana Franka. Lviv, 204 p. [in Ukr.].
7. Dmytriiev, A. I. (2001) Vestfalskyi myr 1648 roku i suchasne mizhnarodne pravo [The Peace of Westphalia of 1648 and modern international law]. Kyiv, 426 p. [in Ukr.].
8. Zadorozhna, S. M. (2019) Teoriia ta praktyka funktsionuvannia zahalnykh pryntsypiv suchasnoho mizhnarodnoho prava [Theory and practice of functioning of the general principles of modern international law] : dys... d-ra yuryd. nauk : 12.00.11 / Chernivets'kyy natsional'nyy universytet imeni Yuriya Fed'kovycha. Chernivtsi, 474 p. [in Ukr.].
9. Zadorozhnii, O. (2015) Ahresiia Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy y osnovni pryntsypy mizhnarodnoho prava [Aggression of the Russian Federation against Ukraine and the basic principles of international law]. *Yurydychnyi visnyk*. № 2, pp. 233–241. [in Ukr.].
10. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр%7C> [in Ukr.].
11. Korotkyi, T., Saiapin, S., Yedeliev, R., Khendel, N. (2019) Porushennia Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 r. v period zbroinoho konfliktu na terytorii Ukrainy: fakhovyi pohliad [Violation of the Geneva Conventions of August 12, 1949 during the armed conflict on the territory of Ukraine: a professional view]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava*. № 3, pp. 130–140. [in Ukr.].
12. Marusiak, O. V. (2016) Aneksiia Krymu Rosiiskoiu Federatsiieiu yak zlochyn ahresii proty Ukrainy: mizhnarodno-pravovi aspekty [The annexation of Crimea by the Russian Federation as a crime of aggression against Ukraine: international legal aspects]. Chernivtsi : Misto, 220 p. [in Ukr.].
13. Masove vbyvstvo polonenykh v Olenivtsi: SBU ta rozvidka vystupyly zi spilnoiu zaiavoivu [Mass killing of prisoners in Olenivka: SBU and intelligence issued a joint statement]. URL : <https://www.unian.ua/war/masove-vbyvstvo-polonenih-v-olenivci-sbu-ta-rozvidka-vistupili-zi-spilnoyu-zayavoyu-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11922036.html>. [in Ukr.].
14. Okupanty vykhvaliautsia ridnym, yak dobyvaiut poranenykh ukraïntsiv [The occupiers brag to their relatives about how they finish off wounded Ukrainians]. URL : <https://t.me/SBUkr/4546>. [in Ukr.].

15. Putin podpisal zakony o prioritete konstitutsii nad mezhdunarodnym pravom [Putin signed laws on the primacy of the constitution over international law]. URL : <https://www.dw.com/ru/putin-podpisal-zakony-o-prioritete-konstitutsii-nad-mezhdunarodnym-pravom/a-55872285>. [in Russ.].

16. Putin svoim ukazom lehalizuvav maroderstvo okupantiv v Ukraini, – ISW [By his decree, Putin legalized the looting of the occupiers in Ukraine, – ISW]. URL: https://censor.net/ua/news/3390491/putin_svoym_ukazom_legalizuvav_maroderstvo_okupantiv_v_ukraini_isw [in Ukr.].

17. Rosiiany v Mariupoli nezakonno vzialy v polon sotni medykov ta poranenykh tsyvilnykh [The Russians illegally captured hundreds of medics and wounded civilians in Mariupol]. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/rosijani-v-mariupoli-vzjali-v-polon-medikov-i-poranenykh-tsyvilnykh.html> [in Ukr.].

18. "Sut putinskogo rezhima". Blogery – o maroderstve rossiyskikh voennyh ["The Essence of Putin's Regime". Bloggers - about the looting of the Russian military]. URL : <https://www.svoboda.org/a/ne-armiya-a-sbrod-blogery-o-maroderstve-rossiyskikh-voennyh/31788410.html>. [in Russ.].

19. Ukraina yak tsyvilizatsiyni subiekt istorii ta suchasnosti: natsionalna dopovid [Ukraine as a civilizational subject of history and modernity: a national report]. Kyiv : Nika-Tsentr, 2020. 356 s. [in Ukr.].

20. Federalnyi zakon ot 08.12.2020 № 428-FZ [Federal Law No. 428-FZ dated December 8, 2020]. URL : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202012080062?index=0&rangeSize=1>. [in Russ.].

21. Shturm Kyieva (1918) [Storming of Kyiv (1918)]. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Штурм_Києва_\(1918\)#Червоний_терор](https://uk.wikipedia.org/wiki/Штурм_Києва_(1918)#Червоний_терор) [in Ukr.].

22. IV Konventsiiia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli ta dodatok do nei [IV Convention on the Laws and Customs of War on Land and its Annex]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text [in Ukr.].

23. Ukraine: "Children": The attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine. URL : <https://www.amnesty.org/en/documents/eur50/5713/2022/en/>.

ABSTRACT

Mykola Slobodyanyuk. The evolution of legal principles of international cooperation in the context of the russian-ukrainian war: from the Treaty of Westphalia to the present. The article for the first time comprehensively examines the step-by-step evolution of the principles of international law from the Westphalian system of treaties of 1648 to the present day and the degree of observance of these principles in the relations between russia and Ukraine. It was found out that during this period, despite the devastating wars, humanity sought to develop mechanisms for peaceful resolution of conflicts, to develop principles of international relations, to introduce civilized rules of warfare, to alleviate the suffering of the civilian population during hostilities. Each global war ended with the creation of a new system of peaceful coexistence: Westphalian sovereignty, Treaty of Versailles, Treaties of Yalta and Potsdam. The Geneva, Hague, Vienna and other international conventions became important elements of these systems, the purpose of which was to protect the inalienable rights of every person, develop fair rules of international relations and introduce civilized rules of warfare.

It has been proven that failure to fulfill international obligations is a traditional political course for the governments of the russian empire, the Soviet Union, and the russian federation. It was established that the Russian leadership systematically violated all signed ukrainian-russian agreements. It has been found that in recent years, legislative acts have been adopted in russia that contradict the international obligations of the russian authorities. In addition, by the fact and nature of its full-scale aggression against Ukraine in 2022, russia clearly demonstrated its reluctance to resolve disputes peacefully. Such steps are deliberately aimed at undermining the foundations of collective security in the world and take this state beyond the UN Charter and civilized international relations. This means that the existing international security mechanisms have lost their relevance, and after the end of the russian-ukrainian war, the question of creating a new collective security architecture in the world will become acute.

Keywords: *Ukraine, russia, international law, Vienna Convention of 1969, pacta sunt servanda, UN Charter.*

УДК 37.018-057.87:004.738
DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-148-151

Ірина ЦАРЬОВА[©]
доктор філологічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

СУЧАСНІ ВИМІРИ ІНФОРМАТИВНОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО ТЕКСТУ

Розкрито особливості сучасних вимірів категорії інформативності в законодавчих текстах. Розглянуто сучасні підходи дослідження інформативності як основної категорії тексту. Охарактеризовано інформативність як ознаку, що конструє текст законодавчого рівня. Наведено сутнісні характеристики текстів законодавчого дискурсу. Акцентовано щодо надлишкової інформації, яка призводить до згортання, обмеження або утворення спільнокореневих синонімів, що збігаються за значенням, але різняться частотністю вживання. Доведено, що специфіка законодавчого дискурсу як системи пояснює правовий текст.

Ключові слова: законодавчий дискурс, інформативність, надлишкова інформація, частотність вживання.

Постановка проблеми. Тексти, що укладаються юристами, а також їх озвучення, спираються на певну систему, знання якої дає змогу правильно визначати поняття. Такі тексти варто розглядати крізь призму тієї систематичності, яка передбачає і правильне формулювання юридичних понять (складання тексту нормативно-правового акта), і правильне «розшифрування» (тлумачення) цих формулювань. Але неюрист зазвичай не володіє першою необхідною умовою правильного розуміння тексту – системи понять, тому неодмінні знання дефініцій, що визначають точний семантичний об'єм понять.

Вивчення законодавчих текстів має чільне місце серед сучасних лінгвоправових студій. Є безліч підходів до вивчення категорій тексту закону як носія важливої інформації правового характеру. Вони є універсальними за своєю природою. Незалежно від мови, якою створено текст, мовні категорії відбиваються в будь-якому словесному цілому, граматику зведена до їх опису. Інформативність репрезентована в законодавчому тексті у двох формах – змістовно-фактуальній та змістовно-концептуальній. Доцільно зазначити, що для законодавчого тексту фундаментальним є змістовно-фактуальна інформація, бо тут констатуються факти, права, обов'язки громадян конкретної держави, події, процеси, що відбувалися, відбуваються або ж відбуватимуться в суспільстві в межах однієї країни. У такій інформації можуть бути відомості про гіпотези, запропоновані вченими погляди, зіставлення фактів, їх характеристики, різні припущення, рішення. Змістовно-фактуальна інформація є експліцитною за своєю природою, завжди виражена вербально. Одиниці мови в змістовно-фактуальній інформації звичайно вживаються в прямих, предметно-логічних, словникових значеннях, закріплених за одиницями соціально зумовленим досвідом. Речення не містять оцінних елементів або елементів суджень.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. На сьогодні маємо чимало студій, в яких знайшла відображення зазначена проблема. Теоретичні дослідження наведені в працях А. Загнітка, Н. Кондратенко, І. Кочан, Г. Мацюк, Л. Полюги, Л. Симоненко, О. Тараненка, Т. Тищенко, С. Шабат-Савки тощо. Опис текстових категорій української мови здійснюють, зважаючи на його функційно-категорійний характер. Незважаючи на численність наукових розвідок у цьому лінгвоправовому напрямі, вивчення питання інформативності на матеріалі законодавчого дискурсу залишалось поза увагою мовознавців і правознавців. У запропонованій статті акцентуємо на сутності інформативності.

© І. Царьова, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1939-7912>
tsarevasgd@ukr.net

Мета – вивчення категорії інформативності в законодавчих текстах.

Виклад основного матеріалу. Згідно з лексикографічним визначенням, інформативність – це відносний показник тексту та визначається кількістю наявних у ньому інформативних висловлювань. Екстраполюючи поняття інформативності в лінгвістику тексту, інформацію можна визначити як вербалізовану передачу осмислених та організованих фактів об'єктивної дійсності. Деякі дослідники вважають, що чітко визначити поняття інформації взагалі неможливо, оскільки воно є первинним і, відповідно, невизначеним. Уперше термін «інформативність» уведений американським дослідником Р. Хартлі в теорії логарифмів.

Основою будь-якої текстової категорії є семантична категорія (понятійна) – сукупність «сміслових компонентів загального характеру, властивих не окремим словам і системам їх форм, а широким класам слів, що виражаються в природній мові різноманітними засобами. Отже, можна вважати, що категорія є «універсальним змістом» тексту. Зважаючи на новизну інформації, доречно говорити про різний рівень інформативності. Насиченість тексту для одержувачів повідомлення знижується, коли інформація повторюється, і навпаки, підвищується в протилежному випадку. Якщо протягом тексту та сама інформація повторюється, виникає її надмірність. Поняття інформативної надмірності широко застосовується до наукових, технічних, навчальних текстів. Більш того, надмірність є обов'язковою властивістю офіційно-ділового тексту, без цього текст може втратити ясність та однозначність, отримати множинність тлумачень, що неприпустимо в діловій комунікації.

Відмова від надлишкової інформації призводить до її згорання, обмеження або утворення спільнокореневих синонімів, які збігаються за значенням, але різняться частотністю вживання. Наприклад: *захисний* і *захистовий* (рідше). Ці прикметники мають однакові значення: 1) пов'язаний із захистом; 2) призначений захищати. Форми прикметників, пов'язаних з процесовими поняттями, набагато розмаїтіші. З іменником захист та дієсловом захищати/захистити пов'язані семантично прозорі через свою форму прикметникові похідники захисний/захистовий (пов'язаний із захистом, захистові/захисні можливості, властивості тощо) та захищальний (призначений захищати, захищальна споруда). Однак у номенклатурі унормовано численні сполуки з прикметником захисний [1]: *Прибережна захисна смуга* (ст. 88, ЗКУ); *захисний припис може бути винесений до осудної особи, яка на момент винесення захисного припису досягла 16-річного віку* [2]; *фонд захисних споруд складається із захисних споруд (сховищ та протирадіаційних укриттів), зокрема швидкоспоруджуваних, споруд подвійного призначення та найпростіших укриттів (далі – споруди фонду захисних споруд) і є основним засобом колективного захисту населення* [3].

Утворюють спільнокореневі прикметники, які збігаються за значенням, але різняться сполучуваністю: *близький* і *ближній*. Слова мають спільні і різні значення. Спільних значень два: 1) «розташований на невеликій відстані»: близькі особи – ближні особи. Відповідно до ст. 32 Закону України «Про державну службу», не допускається призначення на посаду державної служби особи, яка буде прямо підпорядкована близькій особі або якій будуть прямо підпорядковані близькі особи; 2) «який перебуває в прямих родинних стосунках з ким-небудь»: близькі родичі – ближні родичі (фізичні особи, природний зв'язок між якими ґрунтується на походженні один від одного або від спільних предків і має правове значення у випадках, передбачених законодавством. Близькими родичами є: батьки, діти, рідні брати і сестри, дід, бабка, онуки. Статус близьких родичів мають також подружжя).

Жилий – *житловий*. Ці лексеми хоч і близькі звучанням, але відмінні значенням. Житловий має такі значення: пов'язаний з житлом, який стосується житла, жител; пристосований, призначений для життя людей. Закономірним є вживання цього прикметника зі словами: будівництво, будинок, вагончик, відділ, корпус, масив, побут, проблема, фонд, забудова, комісія, кооператив, криза, норма, площа, спілка, питання, право, приміщення, управління, справи, умови тощо. Жилий (уживають зрідка) – залюднений, обжитий. До іменника будинок можна застосувати обидва прикметники, тільки словосполучення матимуть різне значення: житловий будинок – призначений для життя, жилий будинок – той, у якому живуть люди; заселений. У ст. 380 ЦКУ зазначено: житловим будинком є будівля капітального типу, споруджена з дотриманням вимог, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного у ній проживання.

У текстах українського законодавства значну групу становлять модальні модифікатори, що містять різні за своєю морфологічною природою одиниці: модальні дієслова: *могти/не могли, вміти/не вміти, вдатися/не вдатися, годиться/не годиться, дозволити/не дозволити*; модальні предикативи: *можна/не можна, можливо/неможливо*; дієслівно-прикметникові сполучення слів: *бути здатним, бути спроможним*; дієслівно-іменні сполучення: *бути в силах, мати змогу, мати можливість, дати змогу, мати силу, бути у змозі*; модальні предикативні прикметники: *здатний, спроможний, схильний, ладен*. Без підтримки контексту ця функція передається модальним предикативом *можна/не можна*, що входить до складу ядра як найбільш спеціалізований та регулярно використовуваний засіб, але не кваліфікується як домінанта через семантичний обсяг *можна* (передбачає лише ситуації зовнішньої можливості).

На сьогодні проблема, що пов'язана з однозначністю правничих термінів, є невирішеною, а практика свідчить, що в одній галузі знань той самий термін має одне значення, а в іншій — відмінне. Наприклад, термін *операція* з одним значенням вживається у медицині і з іншими — у військовій та фінансовій справах. Різним є значення терміна *криза* в політиці (так називають зміну уряду у зв'язку з утратою підтримки з боку парламенту) і в медицині (зокрема, переломний момент у хворобі) [5].

Терміни повинні бути загальноновизнаними й використовуватися в мовленні, а не бути створеними розробниками правових приписів. Ця вимога в українському юридичному термінотворенні практично не дотримується, бо проведені дослідження свідчать про те, що поняття, які використовуються у загальноновживаній мові і є частиною побутового розуміння, дуже часто не збігаються з поняттями, що вживаються як правничі терміни. Результатом такої розбіжності може бути неточна орієнтація читача нормативного акта, яка передбачає розуміння загальноновживаних слів, що є правничими термінами. Наприклад, слова *працівник* і *благодійник* як елементи загальноновживаної лексичної системи мови набагато ширші за обсягом, ніж слова, які являють собою правничі терміни, і навпаки, слово *біженець* у загальноновживаній мові має вужче значення, ніж правничий термін *біженець*.

У будь-якій мові немає власної назви (слова) для кожного окремого предмета, явища, дії, а є певна назва (слово) для окремої групи чи класу однотипних (однорідних) предметів [4]. Називаючи, наприклад, усі види зброї одним словом *зброя* (знаряддя для нападу або оборони), ми залишаємо осторонь цілу низку ознак (розмір, потужність, форма, марка тощо) і закріплюємо в слові те істотне, що відрізняє цей клас предметів від предметів іншого класу. Якби значення слова не містило узагальнення, то мова не могла б і слугувати засобом спілкування, бо неможливо назвати кожен конкретний річ окремим словом.

У загальному вживанні слово може позначати різні поняття, і в разі тлумачення цього слова, ужитого в тексті нормативно-правового акта, вибирається з усіх можливих варіантів тільки один, той, який відповідає точному змісту правової норми. Терміни вживаються в різних статтях нормативних актів в тому самому або близькому значенні, тому з'ясування значення терміна в одній статті нормативного акта полегшує встановлення його значення і в інших статтях, а також в інших нормативних актах.

Висновки. Тексти законодавчого дискурсу репрезентують єдине смислове, синтаксичне і комунікативне ціле, в якому є зумовленість лексико-граматичних, структурних особливостей тексту з позамовними чинниками змістовно-логічними (тема, предмет мовлення) і концептуально-комунікативними (задум автора, основна думка, ідея твору: адресат, жанровостилістична і ситуативна віднесеність).

Наведений вище матеріал, а також додаткові дослідження вбачаємо у висвітленні процесів транстермінологізації та термінологізації, що є характерним для сучасного етапу розвитку терміносистеми українського права. Подальше дослідження цієї проблеми важливе для з'ясування питань загальнотеоретичного і суто практичного характеру, зокрема для вирішення проблеми мовного унормування запозичених термінів, насамперед англіцизмів, що активно поповнюють сфери правничої, юридично-економічної та інших терміносистем сучасної української мови.

Список використаних джерел

1. Карпіловська С. А., Кочерга О. Д., Мейнарович Є. В. Структурні зміни української наукової термінології протягом двадцятого сторіччя. *Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія : *Проблеми української термінології*. 2004. № 503. С. 3–8.

2. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 10. Ст. 70.

3. Про затвердження вимог з питань використання та обліку фонду захисних споруд цивільного захисту : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 09.08.2018 р. № 579. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0879-18#Text>.

4. Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку. *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. пр. Київ : КНЕУ, 2001. Вип. IV. С. 3–7.

5. Царьова І. В. Сучасний український юридичний текст: лексико-дериваційна структура : монограф. Дніпро : ЛІРА, 2020. 446 с.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. Karpilovska, Ye. A., Kocherha, O. D., Meinarovych, Ye. V. (2004) Strukturni zminy ukraïnskoi naukovoï terminolohii protiahom dvadtsiatoho storichchia [Meinarovych E. V. Structural changes of Ukrainian scientific terminology during the twentieth century]. *Visnyk Natsionalnoho un-tu «Lvivska politekhnika»*. Seriia : *Problemy ukraïnskoi terminolohii*. № 503, pp. 3–8. [in Ukr.].

2. Pro poperedzhennia nasylystva v simi [On the prevention of violence in the family] : Zakon Ukrainy vid 15.11.2001. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2002. № 10, art. 70. [in Ukr.].

3. Pro zatverdzhennia vymoh z pytan vykorystannia ta obliku fondu zakhysnykh sporud tsyvilnoho zakhystu [On the approval of requirements for the use and accounting of the fund of protective structures of civil protection] : nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy vid 09.08.2018. № 579. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0879-18#Text>. [in Ukr.].

4. Symonenko, L. O. (2001) Ukraïnska naukova terminolohiia: stan ta perspektyvy rozvytku. *Ukraïnska terminolohiia i suchasnist* [Ukrainian scientific terminology: state and prospects of development. Ukrainian terminology and modernity] : zb. naukovykh pr. Kyiv : KNEU, issue IV, pp. 3–7. [in Ukr.].

5. Tsaryova, I. V. (2020) Suchasnyi ukraïnskyi yurydychnyi tekst: leksyko-deryvatsiina struktura [Modern Ukrainian legal text: lexical-derivative structure] : monohraf. Dnipro : LIRA, 446 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Iryna Tsaryova. Modern measurements of informativeness of legislative text. The article reveals the features of modern dimensions of the informativeness category in legislative texts. The aim of this paper is to establish the regularities of the functioning of the scientific and educational texts with the focus on the study of specific categories of text linguistics. Modern approaches to the study of informativeness as the main category of the text are considered.

The author considers the issues of text linguistics categorical apparatus united by shared characteristics, the most essential properties, and phenomena of the objective world. They include all linguistic ideas that integrate with interdisciplinary sciences – philosophy, psychology, lexicology, ethics, linguistics, and stylistics. It is emphasized that the specificity of a particular type of activity corresponds to a particular style, which is known through the text and determines the text categories. The notion ‘category of text linguistics’ as of a meaningful system with the certain structure of the defined category was justified. Informativeness is characterized as a feature that constructs the text of the legislative level.

The essential characteristics of legislative discourse texts are presented. Attention is focused on redundant information, which leads to collapse, restriction, or formation of co-rooted synonyms that coincide in meaning, but differ in frequency of use. It has been proven that the specificity of legislative discourse as a system explains the legal text.

Keywords: *inductiveness, communication, performativity, performativity utterances, pragmatics of the text, predicativeness of communication, communication technique.*

УДК 344.362

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-152-158

Євген БОРИСОВ[©]

кандидат юридичних наук
(Одеський національний екологічний
університет, м. Одеса, Україна)

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ У НОВІ ЧАСИ: ПРИКЛАД ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

У статті на прикладі Великобританії здійснено аналіз правової регламентації та організаційного забезпечення військово-морської діяльності європейських країн. На прикладі Акта 1661 р. та Акта 1749 р. охарактеризовано специфіку правового забезпечення військово-морської діяльності Нових Часів, зумовлену розвитком суспільним ладом та специфікою відповідної морської тактики, що стала носити ознаки окремої та самостійної форми ведення війни.

Доведено сталий розвиток відповідного регулювання, яке увібрало у себе статутне право та відповідні звичаї, із поступовою деталізацією та частковою гуманізацією відповідних регуляторів. Вказано, що основним завданням Акта 1661 р. та особливо Акта 1749 р. було не просто встановлення статутних правил та покарань за їх порушення, але забезпечення спеціального військового судочинства, яке здійснювалося офіцерським складом на борту кораблів та у портах, під керівництвом Адміралтейства. Вказано, що відповідні статутні акти містять у собі норми кримінального та деліктного права як матеріального, так і процесуального та поступово охоплюють й інші службові відносини на флоті.

Ключові слова: військово-морські сили, історія флоту, військово-морське право, військово-морська доктрина, статутні відносини.

Постановка проблеми. Аналіз еволюції регламентації військово-морських сил неможливо здійснити без огляду відповідного досвіду попередніх історичних умов. Сучасні конфлікти на морі, зокрема морська складова масштабної російської агресії проти України, доводять потребу постійного розвитку організаційного забезпечення військово-морських сил, із урахуванням різноманіття історичних доробок.

Особливості застосування флоту завжди зумовлені низкою факторів, а тому їх історичні форми мають виняткове значення. Крім того, саме у досліджуваній період укріпилися морські традиції провідних європейських морських держав, які є партнерами України, зокрема Великобританії, які безумовно мають досліджуватися вітчизняними науковцями.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Українська історіографія організаційного та правового забезпечення військово-морських сил періоду Нового Часу є вкрай обмеженою та спеціальні, монографічні дослідження відсутні не тільки в Україні, але й на пострадянському просторі; та наявні, застарілі та тенденційні роботи стосуються тільки розвитку імперського флоту держави-агресора.

Серед європейських дослідників вказані питання відображені насамперед у роботах вузькопрофільних істориків, які при цьому часто досліджують морську діяльність європейських держав того часу в цілому, без виокремлення її військової складової. У цьому вимірі варто вказати на дослідження Джона Бьорна щодо вироків військових судів Великобританії [1], дослідження Маркуса Едера щодо покарань на Королівському флоті періоду Семирічної війни [2], аналіз наступного розвитку статутних норм у дослідженні Ендрю Ламберта [3] та Кевіна Мортгона [4], а також роботи американських істориків морського статутного права, які згадували британський досвід, таких як Джей Сігель [5] та Джеймс Валь [6].

Метою статті є визначення форм, передумов та наслідків розвитку військово-

© Є. Борисов, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2138-4862>

kandidatnauk2013@gmail.com

морського статутного права у Нові Часи на прикладі Великобританії.

Виклад основного матеріалу. З досліджених першоджерел вартим уваги треба вважати найдавніші оприлюднені статутні акти того періоду, такі як «Акт про встановлення статей та статутів для регулювання та кращого управління воєнними суднами Його Величності та збройними силами на морі», який був схвалений королем Карлом II у 1661 р., із наступним друком тексту в 1819 р. Британською комісією із записів [7]. Цей документ сучасні автори також йменують Військовим Статутом (англ. «Articles of War») та вказують на те, що це був перший нормативний кодифікований акт такого змісту [8].

Згідно з цим Статутом (Актом), який був додатково затверджений парламентом, а отже, мав форму національного правового документа високої сили, встановлювалися загальні вимоги до повсякденної діяльності військово-морського флоту. Акт відкривався статтею «Публічне поклоніння Богу» за якою усім командирам, капітанам та іншим офіцерам на морі приписувалося забезпечити на кораблях «публічне поклоніння Всемогутньому Богу згідно з Літургією Англійської Церкви, встановленою законом», та вказувалося, щоб «молитви та проповіді відповідних капеланів у священних порядках ретельно виконувалися на відповідних кораблях», та водночас встановлювався вихідний день на флоті – неділя, як «День Господа» [7].

Далі Акт приписував військовим судам карати членів екіпажу штрафами «або ж ув'язненням або іншим чином, як вважатиме за потрібне» за «використання незаконних і необдуманих присяг, проклять, п'янства, чи інших скандальних дій, що принижують Божу честь і псують хороші манери», не розкриваючи детально складів відповідних правопорушень.

Надалі Акт визначав засади відповідальності за державну зраду та встановлював безальтернативне покарання у вигляді смерті за отримання чи передачі розвідувальних даних, без вказівки чи дозволу керівників не нижче головнокомандувача ескадрою, будь-якій владі чи державі, які є ворогами Великобританії чи будь-яким особам, які повстають проти неї [7].

Окремо виключно смертю у ст. 16 Акта приписувалося карати офіцерів та моряків, які «втечуть зі своїм кораблем, або будь-якими артилерійськими боєприпасами чи провізією, щоб послабити службу, або віддадуть те ж саме ворожим піратам або бунтівникам». Те саме покарання у ст. 17 Акта було встановлене й за дезертирство, а у ст. 18 – за шпигунство та підривну діяльність, у формі «спокусу» до зради або та здачі будь-якого корабля чи боєприпасів або переходу на бік ворога або повстанця. Саме виключно смертну кару Акт у ст. 19 передбачав для осіб, які планують заколот або збори з метою заколоту [7].

Окремо у ст. 20 Акта приписувалося карати за приховування «будь-яких зрадницьких чи заколотних задумів», та члени екіпажу зобов'язувалися «негайно розкрити їх своєму начальнику». Крім того, вказаний Акт уповноважував військові суди карати на смерть або ж в інший спосіб рядовий та офіцерський склад, який протягом дванадцяти годин не передавав командирі «будь-який лист або повідомлення» від ворожої сторони, а також так само карати й командирів за неповідомлення про це «адміралу, віце-адміралу або командирі ескадри». Аналогічне покарання визначалося за звільнення ворожої сторони або повстанців із полону разом «з грошима, порохом, дробовою зброєю, боєприпасами чи будь-якими іншими припасами», та за не збереження захоплених корабельних документів на будь-якому кораблі, захопленому як приз [7].

Акт спеціально доповняв цей припис тим, що усі папери, чартери (тобто документи про власників та користувачів судна), коносаменти (тобто документи на вантаж), паспорти та інші документи, які будуть конфісковані або знайдені на борту будь-якого судна, захоплених або конфіскованих як приз, мають бути «надісланими у оригіналі, повністю та без шахрайства до Суду Адміралтейства». Тож саме Акт забороняв у ст. 7 будь-яке розграбування чи привласнення екіпажем вантажу або грошей, виявлених на захопленому судні, приписуючи передавати їх до Суду Адміралтейства, так само у ст. 8 заборонялися розкрадання або вилучення обладнання захоплених кораблів – канатів, якорів, вітрил, пороху, зброї чи боєприпасів.

Примітно, що в Акті вказане, що за умов захоплення іноземного судна чи корабля, які не будуть битися чи чинити опір, забороняється побої або ж пограбування полонених моряків, та що усе пограбоване приватне майно ворожого екіпажу

повертається у подвійному розмірі, хоча це правило Акт не поширював на саме захоплене судно та його вантаж [7].

Також Акт у ст. 10 зобов'язував капітана діяти за сигналом або наказом про бій та надавати екіпажу власний приклад «мужньо боротися», «підбадьорювати та заохочувати підлеглих офіцерів та матросів», а у ст. 11 зобов'язував підлеглих офіцерів та матросів виконувати накази командирів. За невиконання цих приписів Акт передбачав смертну кару або ж інше покарання «залежно від рівня недбалості або проступку (англ. neglect or offence)». Акт відрізняв у ст. 12 від невиконання наказу й питання ухилення від участі у битві, у формі «боягузтва або нестійкості» (англ. «cowardice or disaffection»), за що передбачав подібне покарання – альтернативну смертну кару. Примітно що межі можливого альтернативного смертній карі покарання Акт не встановлював узагалі [7].

Окремо в статті 13, Акт визначав питання здійснення конвойної служби флоту, при цьому в документі вказувалося, що офіцери та матроси всіх суден, призначені для конвою та охорони торговельних суден, «повинні старанно виконувати це зобов'язання без затримки відповідно до своїх інструкцій», їм заборонене залишати конвойовані судна у небезпеці, видавати їх супротивнику або вимагати від власників таких суден додаткову винагороду. Також Акт встановлює покарання, аж до смертної кари, й за ухилення, через «боягузтво або нестійкість» від переслідування ворожих суден, включно з «піратів та бунтівників».

Цікаво, що Акт окремо забороняв, із можливістю смертної кари за цей вчинок, невиконання наказів через невіплату жалування. У ст. 21 Акта було передбачене «суворе покарання» за сварку із вищим офіцером, а нанесення йому побоїв могло каратися й смертною карою. Водночас інша сварка чи бійка на судні, а також підбурювання до бійки за ст. 23 Акта каралися воєнним судом на ув'язнення або в інший спосіб, але без застосування смертної кари [7].

Цікаво, що у ст. 22 Акта членам екіпажу дозволялося подавати скарги капітану або ж своєму безпосередньому начальникові щодо «не здоровості продовольства або на іншій, обґрунтованій підставі», але приписувалося робити це «не галасно» та заборонялося використовувати такі підстави, як підґрунтя для заворушень. Водночас командирю або офіцеру, який отримав подібну скаргу від членів екіпажу, Акт приписував негайно виправити становище. Водночас Акт у ст. 24 забороняв розтрату або марне витрачання боєприпасів, запасів та провізії, та поширював у цих питаннях юрисдикцію військових судів, у вигляді штрафу або ув'язнення, не лише на членів екіпажу, але й на «покупців, приймачів та посередників» [7].

У ст. 25 Акта встановлювалася відповідальність за недбале кораблеводіння, у вигляді штрафу або ж тюремного ув'язнення, у випадках порушень, які призвели до того, що судно опинилося на міліні, або наштовхнулося на будь-які скелі чи піски або розкололося чи зазнало іншої небезпеки. Водночас за підпал корабля, корабельних складів, човнів, припасів та снастей Акт у ст. 26 встановлював єдине можливе покарання у вигляді смерті, так саме безальтернативна страта призначалася у ст. 28 Акта за вбивство на кораблі. Найтяжче покарання – страта без справа помилування була встановлена у ст. 32 Акта за вчинення офіцерами чи матросами актів «содомії або скотолозтва» [7].

Залишення вахти або ж сон на вахті за ст. 27 Акта могло мати покарання у вигляді смерті або інше покарання залежно від обставин справи, аналогічне покарання застосовували за пограбування та крадіжку, вчинені будь-якою особою з числа моряків та офіцерів флоту. Також у ст. 33 Акта вказувалося, всі інші «провини, проступки та порушення порядку (англ. «faults, misdemeanors and disorders»), вчинені на морі, не згадані в цьому Акті, підлягають покаранню відповідно до законів і звичаїв у таких випадках, які застосовуються на морі» [7].

Також в Акті встановлювалися питання протидії правопорушенням та процес покарання за них. Зокрема, встановлювалися обов'язки профоса-маршала (англ. «provost marshall») як особи, що відповідала за утримання затриманих, та за умов втечі затриманого моряка призначене йому покарання мав нести сам профос-маршал. Усім офіцерам та матросам Акт приписував докласти усіх зусиль, щоб виявити, затримати та притягнути до покарання всіх правопорушників і допомагати офіцерам, призначеним для цієї мети.

У ст. 34 Акта вказується, що право скликати військовий суд (суд маршала)

надається Лорду-адміралу або, за його дорученням, «нижчим віце-адміралам або головному командирі будь-якої ескадри кораблів», та при цьому відповідний суд для законності винесення смертних вироків мав складатися щонайменше з п'яти осіб офіцерського складу. Судді такого суду отримали за Актом право приводити до присяги свідків та їх допиту для розслідування описаних в Акті порушень [7].

Закладені у приписах Акту норми відображалися в подібних документах морських країн XVII–XVIII століть. Як вказують історики англійського флоту, згаданий Акт (Статут) Карла II був доповнений іншим актом, сформульованим Джорджем Ансоном та затвердженим королем Георгом II та парламентом на Різдво 1749 року, після того, як політики, Палата Громад і суди загального права звернули увагу на недоліки описаних у Статуті 1661 р. військових судів, зокрема за умов покарання винних у невдачі Королівського флоту Британії у битві під Тулоном у лютому 1744 року під час війни за австрійську спадщину [8].

Англійські історики вказують, що Акт 1749 року встановив повноваження та незалежність військово-морських судів, але надав їм мало повноважень змінювати або уникати (суворих) покарань, передбачених Статутом. Додається, що «негнучкість цього закону призвела до страти віце-адмірала Джона Бінга в 1757 році, і лише через 22 роки було внесено поправку, яка дозволяла військовим судам певну міру розсуду [9].

Тим не менш, вказують історики, зазначені покарання все ще були драконівськими і почали ставати неприйнятними вже під час наполеонівських воєн, а на практиці повністю ігнорувалися юстицією у середині XIX століття. У серпні 1860 року лорд Кларенс Педжет, перший секретар Адміралтейства та представник уряду з військово-морських справ, представив новий законопроект, який повернув теорію у відповідність із практикою, принаймні так, як це реалізували більш освічені командири того часу. Протягом наступних десяти років до Акта було внесено низку змін, але Акт про військово-морську дисципліну 1866 року залишався чинним у Великобританії протягом майже 100 років [8].

Однак аналіз преамбули Акта 1749 р. свідчить, що він увібрав у себе приписи декількох попередніх статутних актів, які розвивали Акт 1661 р. або ж стосувалися діяльності королівських уповноважених чи боротьби із піратством. Водночас примітно, що Акт 1749 р. відтворював структуру та приписи Акту (Статуту) 1661 р., але певною мірою їх змінював. Зокрема, вимоги щодо доброї поведінки офіцерів були приписані чіткіше, як обов'язок не вчиняти, під загрозою покарання «богохульних клятв, проклять, сквернослов'я, пияцтва та неохайності» (англ. «profane oaths, cursings, execrations, drunkenness, uncleanness»). Також на відміну від Акта 1661 р. статутний документ 1749 р. забороняв грабіж та насильство будь-якого судна, захопленого як призове, а не лише за умов відсутності спротиву під час його захоплення, як це було раніше [9].

Також у ст. 12 Акта 1749 р. було уточнено обов'язки членів екіпажу за умов бойового зіткнення; більш деталізовано, ніж раніше зазначалося, що «кожна особа на флоті, яка через боягузтво, недбалість чи невдоволення під час бойових дій відійде, ухилитиметься або не вступить у бій чи зіткнення, або не зробить усе можливе, щоб взяти чи знищити кожне вороже судно, та не буде виконувати обов'язок вступати в бойові дії, надавати допомогу та полегшувати становища кораблів Його Величності або кораблів його союзників, яким він зобов'язаний допомагати», мала каратися на смерть.

Крім того, в ст. 16 Акта 1749 р. було посилено відповідальність у сфері дезертирства; крім страти за сам цей злочин передбачалося покарання у вигляді «цивільної страти» (англ. «cashiered») для командирів або офіцерів військового корабля або судна Великобританії, який буде «приймати або розважати дезертира з будь-якого іншого корабля або судна Його Величності після того, як виявить, що він є таким дезертиром». Правомірною дією, після такого виявлення, Акт визначав обов'язок «з усією зручною швидкістю сповіщати капітана судна, до якого належить такий дезертир». Якщо зазначені кораблі або судна знаходилися «на значній відстані одне від одного», про дезертира мали повідомляти Секретаря Адміралтейства або до головнокомандувача [9].

Цікавою стала й новела ст. 18 Акта 1749 р., яка встановлювала покарання у вигляді «цивільної страти» та позитивної заборони на службу для капітанів та інших офіцерів, які «приймали на борт або дозволяли приймати на борт» воєнного корабля

або судна будь-які товари, крім припасів, призначених для виключного використання судна на судні, крім золота, срібла чи коштовностей, а також за винятком товарів інших суден, які були під ризиком або ж зазнавали корабельну аварію, «щоб зберегти їх для їхніх належних власників», і за винятком товарів, які бралися на борт за наказом Лорда – Верховного Адмірала Великобританії або уповноважених осіб Офісу цього Лорда [9].

Також норми про боротьбу із незаконними зібраннями на флоті Акт 1749 р. доповнив приписом про те, що поводження із неповагою (англ. «contempt») будь-якого офіцера, моряка чи солдата, який належить до флоту, до свого старшого офіцера, коли такий вищий офіцер виконує свої обов'язки, має каратися «відповідно до характеру свого злочину за рішенням військового суду». Норму про смертну кару за удар підлеглим командира було доповнено у ст. 22 Акта аналогічним покаранням, якщо підлеглий офіцер або матрос «втягне чи запропонує витягнути, або підніме будь-яку зброю проти нього, перебуваючи під час виконання посади, під будь-яким приводом».

Також Акт 1749 р. доповнив у ст. 31 перелік деліктів та злочинів на флоті підлогом, тобто передбачив відповідальність у вигляді «цивільної страти» та заборони нести морську службу кожному, хто «свідомо складає або підписує фальшивий розпис чи книгу розписів» (англ. «muster book»), а також тих, хто «наказує, консультує чи забезпечує їх виготовлення чи підписання» або «буде допомагати або сприяти будь-якій іншій особі в його складанні або підписанні». Додатково Акт 1749 р. у ст. 36 дозволяв карати офіцерів та матросів флоту за інші проступки, «за які цим Актом не передбачається покарання, відповідно до законів і звичаїв, що застосовуються в таких випадках на морі», але за умов незастосування у цих випадках смертної кари [9].

Також Акт 1749 р. окремо приписав процедуру дисциплінарного звільнення, встановивши у ст. 33, що «якщо будь-який флагманський офіцер, капітан, командир або лейтенант флоту буде визнаний винним перед військовим судом у скандальній, ганебній, жорстокій, репресивній чи шахрайській (англ. «scandalous, infamous, cruel, oppressive or fraudulent») поведінці, яка не відповідає гідності офіцера, його буде звільнено від служби Його Величності». Також у ст. 34 Акта 1749 р. поширив дію своїх норм на осіб, які перебувають на фактичній службі на Королівському флоті, але перебувають на березі у колоніях та домініонах Великобританії.

Характерно, що Акт 1749 р. обмежив строк ув'язнення, як покарання за порушення його норм, двома роками та містив спеціальне застереження що він не поширюється на військових, які не належать до Королівського флоту, навіть якщо вони перевозяться морем [9].

Також зазначений Акт впорядкував питання формування військових судів за умови загибелі або відсторонення від обов'язків того командувача, який раніше отримав відповідне доручення Лорда Верховного Адмірала Великобританії, визначив специфіку головування у таких судах штабних офіцерів командування, відсторонення головуючого судді від обов'язків, порядок проведення військових судів у портах та обмеження кількості суддів тринадцятьма особами. Крім того, Акт 1749 р. забороняв членам військового суду залишати судно з часу початку слухань до винесення вироку, встановлював текст суддівської присяги та порядок приведення до неї.

Також у главі XVII Акт 1749 р. встановив право військового суду карати викликаних у засідання осіб, якщо вони «будуть відмовлятися надати свої свідчення під присягою, або ухилятимуться від своїх свідчень, чи поводитимуться з неповагою до суду», за ухилення чи відмову від свідчень суд міг заарештувати до трьох місяців, а за неповагу – до одного місяця. Водночас якщо військовий суд виявляв факти підкупу свідків задля підтримки особи або повідомлення неправди або ж навмисне надання неправдивих свідчень, то він мав не карати таку особу, а передати порушника до Королівського суду для його притягнення до відповідальності [9].

Крім того, у главі XIX Акта 1749 р. встановлювалося, що винесені будь-яким військовим судом смертні вироки потребували на затвердження, крім справ про повстання, вищим військово-морським керівництвом. Якщо вирок виносився на судні у прибережних водах Англії (так звані «Вузькі моря») то він мав затверджуватися Лордом Верховним Адміралом або ж його уповноваженою особою, а винесений у відкритому морі вирок підлягав за загальним правилом затвердженню командувачем флотом чи флотилією. Також Акт 1749 р. відносив до компетенції військового суду розслідування загибелі суден або захоплення їх ворогом, та від рішення про

встановлені обставини цих подій залежали доля, статус та виплати членам екіпажу, які вижили за цих обставин [9].

Примітно, що Акт 1749 р. встановлював строк давності з притягнення членів екіпажу до відповідальності. За умов що фігурант провадження не ховався від правосуддя, військовий суд міг розглянути його справу за поданою заявою на особу, уповноважену скликати військовий суд, яка була надана не пізніше трьох років після вчинення порушення. Пізніше така скарга могла бути поданою виключно, якщо корабель чи ескадра, до якої належав такий правопорушник, або ж сам правопорушник були відсутні у Великобританії; за цих умов вона мала бути поданою протягом року після повернення корабля або порушника у метрополію [9].

Висновки. Отже, на прикладі британських Акта 1661 р. та Акта 1749 р. можна охарактеризувати специфіку правового забезпечення військово-морської діяльності Нових Часів, зумовлену розвитком суспільним ладом та специфікою відповідної морської тактики, що стала мати ознаки окремої та самостійної форми ведення війни.

Варто констатувати сталий розвиток відповідного регулювання, яке увібрало в себе статутне право та відповідні звичаї, із поступовою деталізацією та частковою гуманізацією відповідних регуляторів. Можна визначити, що основним завданням Акта 1661 р. та особливо Акта 1749 р. було не просто встановлення статутних правил та покарань за їх порушення, але забезпечення спеціального військового судочинства, яке здійснювалося офіцерським складом на борту кораблів та в портах під керівництвом Адміралтейства. Відповідні статутні акти містять у собі норми кримінального та деліктного права як матеріального, так і процесуального та поступово охоплюють й інші службові відносини на флоті. Дослідження подальшого розвитку військово-морського статутного права має стати підґрунтям для окремих наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Byrn J. D. *Naval courts martial, 1793–1815*. Farnham, Surrey : Ashgate, 2009. 816 s.
2. Eder M. *Crime and punishment in the Royal Navy of the Seven Years' War, 1755-1763*. Aldershot, Hampshire : Ashgate, 2004. 200 s.
3. Lambert A. *Great Britain and Maritime Law: From the Declaration of Paris to the era of Total War*. New York : Routledge, 2004. 28 s.
4. Morton C. W. *Sea trials*. New York : St. Martin's Press, 1999. 280 s.
5. Siegel J. M. *Origins of the Navy Judge Advocate General's Corps: a history of legal administration in the United States Navy, 1775 to 1967*. Washington, DC: U.S. Navy, 1997. 921 s.
6. Valle J. E. *Rocks & shoals : naval discipline in the age of fighting sail*. Annapolis : Naval Institute Press, 1980. 341 s.
7. Charles II, 1661: An Act for the Establishing Articles and Orders for the regulateing and better Government of His Majesties Navies Ships of Warr & Forces by Sea. *Statutes of the Realm: Vol. 5/ 1628-80*. URL: <https://www.british-history.ac.uk/statutes-realm/vol5/pp311-314>
8. Legislation on naval discipline. *The Royal Navy*. URL: <https://www.pdavis.nl/NDA.htm>
9. The 1749 Naval Act. *Legislation on naval discipline*. URL: <https://www.pdavis.nl/NDA1749.htm>

Надійшла до редакції 05.12.2022

ABSTRACT

Ievhen Borysov. Legal Regulation of Naval Forces' Activities in New Times: the Example of Great Britain. The article analyzes the legal regulation and organizational support of naval activities of European countries using the example of Great Britain. On the example of the Act of 1661 and the Act of 1749, the specifics of the legal support of naval activity in New Times are characterized, caused by the development of the social system and the specifics of the corresponding naval tactics, which began to bear the signs of a separate and independent form of warfare.

The analysis of the evolution of the regulation of naval forces cannot be carried out without considering the relevant experience of previous historical conditions. Modern conflicts at sea, in particular the naval component of the large-scale Russian aggression against Ukraine, prove the need for constant development of the organizational support of the naval forces, taking into account the variety of historical developments, including historic naval disciplinary acts.

The peculiarities of the use of the fleet are always determined by a number of factors, and therefore their historical forms are of exceptional importance. In addition, it was during the researched period that the maritime traditions of the leading European maritime states, which are partners of Ukraine, particularly Great Britain, were strengthened, which should definitely be studied by domestic scientists.

Ukrainian historiography of the organizational and legal support of the naval forces of the

period of the New Age is extremely limited, and there are no special, monographic studies not only in Ukraine, but also in the post-Soviet space; and existing, outdated and trending works relate exclusively to the development of the imperial fleet of the aggressor state.

The steady development of the relevant European historic regulation, which has absorbed the statutory law and relevant customs, with gradual detailing and partial humanization of the relevant regulators has been proven. It is indicated that the main task of the Act of 1661 and especially the Act of 1749 on Great Britain was not simply to establish statutory rules and punishments for their violation, but to ensure special military justice, which was carried out by officers on board ships and in ports, under the leadership of the Admiralty.

For example the Act of 1749 referred to the competence of the military court to investigate the death of ships or their capture by the enemy, and the fate, status and payments of crew members who survived under these circumstances depended on the courts' decisions on the established circumstances of these events.

It is noteworthy that the Act of 1749 established a statute of limitations for bringing crew members to justice. Provided that the person involved in the proceedings did not hide from justice, the military court could consider his case based on the application submitted to the person authorized to convene the military court, which was submitted no later than three years after the offense was committed.

It is indicated that the corresponding statutory acts contain norms of criminal and tort law, both material and procedural, and gradually cover other service relations in the fleet.

Keywords: *naval forces, fleet history, naval law, naval doctrine, statutory relations.*

УДК 316.6

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-158-163

Наталія КОМІХ[©]

кандидат соціологічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРЕЗЕНТАЦІЇ КАНОНА ЖІНОЧОЇ ТІЛЕСНОСТІ: КОНТЕКСТ ВІЙНИ

У статті розглянуто концептуальні засади дослідження жіночої тілесності, що презентована у віртуальному просторі в умовах російсько-української війни. Засадничими теоретичними положеннями в роботі є ідеї М. Фуко про тіло та сексуальність, дискурсивну владу та біовладу, як сучасну її форму. Канон тілесності презентуються на основі двох основних типів дискурсивної влади. Перша – дисципліноване тіло, «служняне тіло», функціонування якого не визначається більше зовнішніми правилами владної регуляції. Друга – тіло, пронизане механікою «живого». Відтак, жіноча тілесність маргіналізованою, адже не належить собі, а підпорядкована дискурсивній владі. Евристично значущими є ідеї А. Френка, що додають до запропонованих рис канону тілесності пояснення інституційного та комунікативного характеру, що надає змогу зафіксувати знакові змісти нарративу тілесності у віртуальному просторі в умовах гібридної війни та мілітаризації.

Ключові слова: *тілесність, віртуальна реальність, візуальний поворот, дискурсивна влада, гібридна війна, мілітаризм, канон тілесності.*

Постановка проблеми. У різні історичні періоди розвитку людства існували свої тілесні канони. Їх поява є наслідком закономірних процесів, що відбувалися в самих суспільствах. Динаміка репрезентації даних канонів відображає реальність, в рамках якої відбувалося їх конструювання, дає цілісну картину про конкретний історичний період і місце людини в ньому.

Актуальність дослідного фокусу на тілесності обумовлена тим, що як в традиційному, так, почасти, і в індустріальному суспільствах спостерігалася тенденція до сприйняття соціальної ролі жінок, їх особистості через призму тілесних аспектів

© Н. Комих, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8585-320X>

komnata76.nk@gmail.com

людського існування, причому переважала традиція оцінювати жіночу тілесність з точки зору відповідності стандартам привабливості – тілесним канонам. Нова реальність, що з'явилася із зародженням постіндустріального суспільства, і наразі з посиленням ролі візуального простору медіа, актуалізує одну з систем «влади» – символічну, знакову реальність, у якій найважливішу роль виконують візуальні знаки і образи. Візуальні образи все частіше формують, репрезентують реальність. Процеси соціалізації та ресоціалізації індивідів відбуваються в контексті потужного впливу візуальної культури, каналом презентації якої є віртуальна реальність.

В умовах гібридної війни, що зараз відбувається в Україні, маємо можливість спостерігати в реальному часі форми, характер, змісти візуальної інформації, канали її розповсюдження, владний ресурс, ефекти впливу на соціум. Одним із нарративів, що формує реальність війни є гендерний, зокрема тілесний, який зазнає реконфігурації. Візуальний простір пропонує споживачу різноманіття образів: від традиційних до мілітаристських. Сучасна війна – це не тільки «чоловіча справа», а жінки є теж «видимими», та є повноправними, діючими та ефективними військовими. У ситуації, що склалась, маємо необхідність, у межах наукового дискурсу суспільних наук напрацювати теоретико-методологічне підґрунтя дослідження проявів візуалізації соціальної реальності, зокрема канонів тілесності в нарративах віртуального простору.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Широке поширення в зарубіжній і вітчизняній соціальній науці набувають роботи, у центрі яких знаходиться тіло як соціокультурний феномен. Серед класичних робіт слід відзначити роботи М. Шелера, М. Мосса, Дж.Г. Міда, А. Гелена, М. Мерло-Понті, І. Гофмана, М. Дуглас, М. Фуко, П. Бурдьє, Х. Йоаса. Серед сучасних зарубіжних суспільствознавців важливо відзначити публікації, стосовно концептуалізації тілесності, сучасних його означень та прочитувань в модерному та постмодерному дискурсі З. Баумана, Е. Гідденс, Р. Кроуфорда, М. Фезерстоуна. Особливу значущість для інституціоналізації соціології тіла в останні десятиліття ХХ століття набули роботи Б. Тернера, К. Шилінга, С. Дж. Вільямса та Дж. Бенделоу.

Питання проблеми тілесності, форм репрезентації у віртуальному просторі, тим більше у воєнних умовах в суспільному науковому дискурсі є недостатньо розвиненим. Спостерігаємо значний та зростаючий обсяг досліджень присвячених проблемі тіла як суб'єкта та об'єкта насильства. Класичною працею з цього питання є книга Елізабет Скаррі «Тіло в болю». Авторка стверджує, що біль потребує вираження, що фізичний біль не лише чинить опір мови, але й активно її руйнує [7].

Мета статті полягає у спробі окреслити концептуальні теоретичні засади дослідження репрезентації жіночого тілесного канону в інтернет просторі, що представлений в період війни в Україні. Зосереджуємо увагу на жіночій тілесності, адже ми розглядаємо це питання з позицій концепції «дискурсивної влади» М. Фуко, а отже, виходимо з патерналістської її сутності та актуальності питання гендерної рівності для сьогодення. А оскільки, це відбувається в умовах війни, що історично і культурно вважалась сферою боротьби саме чоловіків за владу, вплив, матеріальні ресурси. Участь жінок завжди розглядалась вторинною, природньо не притаманною.

Виклад основного матеріалу. У сучасному суспільстві жінки значно посилили свої соціальні позиції і тому є видимими, в певній мірі, у всіх сферах суспільства, соціальний процесах, зокрема на війні. Важливим також є не просто експлікації репрезентації феномена тілесності, а й аналіз каналів репрезентації. В умовах культури постмодерна цих каналів є два основних: влада, у формі дисциплінарного дискурсу (соціальні технології, мода) та нарративу. А найбільш потужним простором є Інтернет, як місце розгортання віртуальної реальності.

Існує взаємопов'язаність між соціальними і тілесними практиками, що формують історично відмінні типи тілесності. Суспільство диктує певні ритуальні норми тілесної поведінки, і в процесі онтогенезу людське тіло перетворюється на текст, згусток соціальної пам'яті, одночасно залишаючись і згустком природної (генетичної) пам'яті. Таким чином, історію культури можна досліджувати як історію тілесних канонів і сукупність тілесних технік певного соціуму.

Окреслимо головні категорії, що ми застосовуватимемо. Розрізняємо тілесну схему (єдину форму внутрішнього уявлення про тіло, що виступає зовнішньою щодо нас єдністю тіла як фізичного, біохімічного, анатомічного субстрату) та тілесний образ, трансгресивний стосовно тілесної схеми. Тіло є фігурою плоті, яка не має чітко

окреслених меж, тоді як образ є структурованим утворенням. Домінантні тілесні образи формують тілесний канон даної культури, якому властиве серійне відтворення. Канон тілесності - це соціально-історичний показник, модель, зліпок, обмежений часом і простором існування в певному культурному ареалі, що накладається на сукупність рухливих чуттєво-перцептивних тілесних технік, властивих людині. Явище тілесного канону є ключем до будь-якого символізму, оскільки відображає людське тіло, трансформоване у знаки. Тілесні образи західноєвропейської культури формуються під впливом владного дискурсу, що проявляє себе у категоріях тілесного образу та пов'язаних з ними практиках ідентифікації.

Постановка питання про тіло і тілесність та їх філософська інтерпретація (як найбільш загальна й універсальна) відбувалася поетапно у відповідності з тими культурними викликами, які були актуальні для конкретного історико-культурного середовища. Сучасні наукові доробки щодо сутності тіла й тілесності як константності буття доводять нетотожність уявлень про тіло в різні історичні епохи: від уявлень про тіло як міні-космос (античність), через зневажливо обережне ставлення, на фоні надмірної релігійності, у середньовіччі й антрополого-пантеїстичне захоплення відродження до повної секуляризації тіла в наші часи. Фокус уваги зосереджується на соціальних конотаціях тілесності, незалежно від біологічних передумов. Так, в науковому інтелектуальному просторі виникає феміністичний та гендерний дискурс, як відповідь на зміни соціальності.

Під впливом праць провідних представниць феміністичного напрямку в соціології з'явилося (поступово) уявлення про те, що визначення соціального статусу значною мірою зумовлюється формами представлення-презентації тіла в соціальному просторі. Вивчаючи специфіку естетичних смаків різних соціальних класів, П. Бурдьє доходить висновку, який виразно демонструє чіткий взаємозв'язок між тілом і соціально-класовою приналежністю – це смак, або культура класу, що стала природженою, тобто культура інкорпорована, сприяє формуванню тілесних характеристик класу. Цей інкорпорований принцип класифікації керує всіма формами інкорпорування, вибирає й модифікує все, що тіло любить, не любить і фізіологічно або психологічно асимілює. Звідси випливає, що тіло слід безумовно визнати матеріалізацією класового смаку [1, с. 190]. Ірвінг Гофман, авторитетний учений, який працює на стику етнографії соціального життя і власне соціології, хоча й не висунув оригінальної теорії тілесності, привернув увагу колег-соціологів до виняткової важливості тіла у формуванні «соціальної особистості» та утвердженні індивіда в соціумі. У розроблених дослідником концепціях тіло відіграє підставову роль. [3]. «Поворот до тіла» в соціології відбувся під впливом філософії Ф. Ніцше, феноменології Е. Гуссерля та М. Мерло-Понті, теорії «технік тіла» М. Мосса, ідей Н. Еліаса щодо еволюції тілесних практик, поглядів М. Фуко на «політики тіла», психосоматичної медицини В. фон Вайцеккера, загальної тенденції «тілоцентризму» у філософії постструктуралізму.

Величезний вплив на дослідження феномену жіночого тіла і сексуальності справили ідеї французького вченого Мішеля Фуко, у центрі філософії якого знаходилася проблематика тіла: проблеми сексуальності, влади, безумства, бажання, маргінальних практик і типів суб'єктивності, які є центральними. Зокрема тритомна праця «Історія сексуальності» Мішеля Фуко присвячена аналізу історичних механізмів суб'єктивації індивіда через практики сексуальності, стала однією з основних класичних методологічних робіт для дослідження жіночої тілесності, предметом якої, як відомо, є феномен жіночого тіла й особливості жіночої суб'єктивації у культурі [5]. Тіло, у термінології М. Фуко, вказує на позасуб'єктний й афектний рівень функціонування суб'єктивності. Моделлю позасуб'єктного, тілесного функціонування жінки у М. Фуко є модель маргінальної суб'єктивності у Паноптіконі – в'язниці спеціальної архітектурної будови, де невидимий наглядач, що знаходиться у центральній башті, бачить суб'єктів ув'язнених у клітках камерах, розташованих навколо башти по колу. Ефект тілесного/афектного функціонування суб'єктивності, вважає М. Фуко, полягає не тільки у тому, що ув'язнений повністю контролюється спостерігачем, але у тому, що суб'єкт «більше не належить собі». У такому разі суб'єкт втрачає класичну форму суб'єкта субстанції і стає тілесним суб'єктом, тобто формою, неідентичною собі. Прикладами неідентичної тілесної (маргінальної) суб'єктивності у М.Фуко є ув'язнений, хворий, божевільний, сексуалізований і політичний суб'єкт, а також жінка і дитина. І хоч

М. Фуко аналізує феномен і типи тілесності у сучасній культурі на прикладі пенітенціарних практик, потім він переносить дію цих механізмів на все поле сучасної культури. У результаті феномен «жіночого» стає символом тілесних репресованих практик у культурі – тих, які Мішель Фуко називав маргінальними практиками [5].

Таким чином, тіло М. Фуко трактує водночас як об'єкт знання і як суб'єкт. Сучасною формою існування тіла, на думку М. Фуко, є форма, яку він позначає як «слухняне тіло», функціонування котрої не визначається більше зовнішніми правилами владної регуляції і підпорядкування, але інтенсивнішими нормами саморегуляції, самоврядування і самоконтролю. Сучасне тіло – це тіло, що більш підкоряється не владі, проте швидше волі і бажанню. Феномен тіла і тілесних практик суб'єктивності М. Фуко аналізує на прикладі різних рівнів функціонування реальності – не тільки пенітенціарних практик нагляду і покарання, але і на прикладі аналізу мови, тексту, медичних практик, практик сексуальності.

Отже, узагальнюючи, можна розглянути два основні типи дискурсивної влади, що уможливають певні форми проявлення тіла, які описує М. Фуко. Один базується на ідеї тіла-машини (з XVII століття): процедури влади створили дисципліни тіла – анатомополітику людського тіла, що транслювалася через тілесні канони, дресуру, підвищення здібностей, викачування сил, паралельне зростання корисності та покірності, включення в ефективні та економічні системи контролю. Другий тип, сформований дещо пізніше (в середині XVIII століття), на чільне місце виводить тіло-рід, пронизаний механікою живого. Ці регулюючі способи контролю і становили біополітику народонаселення та відкрили еру біовлади, що означає управління тілами, владу над життям.

У постмодерністському дискурсі визначення тіла трансформується в наслідок виникнення нової онтології соціального, яка характеризується віртуальністю, ризомністю, децентралізованістю. Постмодерністське переосмислення передбачає рух до множинності тілесності, відхід від тілесної бінарності, що представлена жіночим та чоловічим тілами.

Однак, у центрі постмодерністського дискурсу, завдяки феміністським дослідженням, залишається жіноче тіло. Незважаючи на різнобічність постмодерних досліджень, варто звернути увагу, що вони перебувають у відношенні теоретичної доповнюваності, надаючи перевагу дискурсивному підходові. Евристично цікавою з огляду нашого наукового пошуку є концепція тілесності А. Френка. Запропонована ідея, на наш погляд, певним чином продовжує і, навіть, осучаснює в контексті можливостей фіксації простору презентації, концептуальні положення стосовно тілесних канонів та влади дискурсу М. Фуко. Відповідно тіло вчений визначає через три способи його функціонування у соціумі, що надає можливість зафіксувати ознаки канону тілесності в різноманітні візуальної презентації, а саме: дискурси, інституції, та матеріальність [6].

Розглядаючи вчення А. Френка, дослідниця О. Вербицька зазначає, що він пропонує розглядати тілесність та форми її репрезентації з урахуванням просторово-часових особливостей. Врахування цього аспекту надає можливість зафіксувати тілесність у дискурсивній формі в момент комунікації, сталість якому надає інституційний контекст. У випадках/ситуаціях що стосуються простору презентації тілесності. А стосовно змісту сутності тілесності, тут дослідник, на думку О. Вербицької, вважає, що варто розглянути, яким чином відбувається взаємодія між людським тілом та іншими об'єктами. Кожен із вимірів тіла може бути охарактеризований як передбачуване або частково передбачуване (сфера контролю), діадне або монадне (сфера відношення до іншого), цілісне або роз'єднане (сфера відношення до себе), продуктивне або дефіцитне (сфера бажання). Відповідно до цих відношень тіло може розглядатися як дисципліноване, дзеркальне, і комунікативне. [2]. Перше задається владним дискурсом та підтримується інституціями, друге ніби віддзеркалює дисциплінарні ознаки через їх закріплення тілесне індивідом, третє – процесуально представлене як «комунікативне тіло», яке і породжує, на нашу думку змісти та означення канону, нібито оформлює символічний текст візуального зображення.

У ситуації українського вимушеного воєнного контексту дисципліноване тіло пов'язане з владою мілітарного дискурсу, – це так звані «режими істини», що впливають на тіло особистості, його представлення в візуальному просторі. Форма канону тілесності, а в цьому випадку жіночої тілесності, обумовлена, за умови тотальної

мілітаризації суспільства, на рівні інституцій. А отже, обумовлює передбачуваність, що відображається у дзеркальному тілі, тобто закріплюється, наслідуючи стереотипи «фемінності» та «маскулінності». Комунікативна складова представлена формою презентації тілесності – статичний образ, рух, дія, танець, мова. Кожний означений рівень зчитування канону може бути поглиблено завдяки аналізу інституційної трансформації, пов'язаної з воєнним станом.

Важливо, що контекстом для прочитування візуального нарративу про тілесність? незалежно від гендерної акцентуації, є мілітарний дискурс, який підважує питання зображення мертвого та живого тіла. Це окремий напрям дослідження візуалізації тілесності в напрямку філософської, соціологічної рефлексії стосовно впливу війни на суспільну свідомість та збереження візуального нарративу соціальної пам'яті, візуальної історії.

Висновки. Таким чином, канон жіночої тілесності постає як певна дискурсивна практика, без знання якої неможливе включення в культурну ситуацію. Саме володіючи стандартним набором культурних смислів (що транслюються переважно по каналах медіа), глядач може адекватно включитися у ситуацію тілесного «проживання» тексту. У межах постмодерного дискурсу інтерпретація значимих рис канонів тілесності здається можливим у владному дискурсі та розгортанні біовлади М. Фуко та інституційної та комунікативної складової, що зазначає А. Френк. Зазначена концептуальна рамка уможливує фіксацію нарративів канонів тілесності у віртуальному просторі. Візуалізація війни набуває неабиякого значення в контексті процесів фемінізації тілесності, руйнування сталих стереотипів патріархального суспільства стосовно розподілу соціальних ролей. Візуальний нарратив формує нову соціальну реальність, що можливо і не буде сталою, але точно додасть зміни в ціннісно-нормативні структури українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Бурдье П. Практичний глузд ; пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка, А. Дондюка ; за ред. С. Йосипенка. Київ : Український Центр духовної культури, 2003. 528 с.
2. Вербицька О. В. Постмодернізм як дискурсивна парадигма розуміння телесності. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. Вип. 4. С. 117-122.
3. Култаєва М. Д., Навроцький О. І., Шеремет І. І. Європейська теоретична соціологія XX – XXI століття : навч. посібник. Харків : Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2013. 372 с.
4. Образ, тіло, порядок. Гендерні дослідження в міждисциплінарному спектрі: антологія / за ред. К. Міщенко, С. Штретлінг. Київ : Медуза, 2014. 232 с.
5. Фуко М. Історія сексуальності ; пер. з фр. Харків : ОКО, 1997. 235 с.
6. Frank A. For a sociology of the body: an analytical review. *The body: Social process and cultural theory* edited by M. Featherstone, M. Hepforth and B. Turner. London: Sage Publications Ltd., 1991. P. 36-102. URL : <https://sk.sagepub.com/books/the-body>.
7. Scarry E. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. Oxford University Press, 1985. 385 p. URL : <http://surl.li/eihdr>.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Burd'ye P. (2003) *Praktychnyy hluzd* [Practical sense] ; per. z fr. O. Yosypenko, S. Yosypenka, A. Dondyuka ; za red. S. Yosypenka. Kyiv : Ukrayins'kyu Tsentr dukhovnoyi kul'tury, 528 p. [in Ukr.].
2. Verbyts'ka, O. V. (2012) *Postmodernizm yak dyskursyvna paradyhma rozuminnya telesnosti. Filozofiya i politolohiya v konteksti suchasnoyi kul'tury*. Issue 4, pp. 117-122. [in Ukr.].
3. Kultayeva, M. D., Navrots'kyu, O. I., Sheremet, I. I. (2013) *Yevropeys'ka teoretychna sotsiolohiya XX – XXI stolittya European theoretical sociology of the 20th – 21st centuries: navch. posibnyk*. Kharkiv : Kharkivs'kyu nats. un-t im. V. N. Karazina, 372 p. [in Ukr.].
4. *Obraz, tilo, poryadok. Henderni doslidzhennya v mizhdistsyplinarnomu spektri: antolohiya* [Image, body, order. Gender studies in the interdisciplinary spectrum: anthology] / za red. K. Mishchenko, S. Shtretlinh. Kyiv : Meduza, 2014. 232 p. [in Ukr.].
5. Fuko, M. (1997) *Istoriya seksual'nosti* [History of sexuality] ; per. z fr. Kharkiv : OKO, 235 p. [in Ukr.].
6. Frank A. For a sociology of the body: an analytical review. *The body: Social process and cultural theory* edited by M. Featherstone, M. Hepforth and B. Turner. London: Sage Publications Ltd., 1991. P. 36-102. URL : <https://sk.sagepub.com/books/the-body>. [in Ukr.].
7. Scarry E. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. Oxford University Press, 1985. 385 r. URL : <http://surl.li/eihdr>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Nataliia Komykh. Conceptual basis of the presentation of the canon of women's corporeality: the context of war. The article examines the conceptual foundations of the study of female physicality, which is presented in the virtual space in the conditions of the Russian-Ukrainian war. It is noted that war takes place in two spaces: objective and virtual. The latter has significant advantages in view of the possibilities of visualization and reproduction of events in real time. The reality of war shapes a visual narrative that undermines issues of gender equality and temporality. The canon of female corporeality is examined from the standpoint of the concept of "discursive power" by M. Foucault. The main theoretical positions in the work are the scientist's ideas about the body and sexuality, discursive power and biopower, as its modern form. The first is a disciplined organism, an "obedient organism", the functioning of which is no longer determined by external rules of authoritative regulation and subordination, but by more intensive norms of self-regulation, self-management and self-control. The second is a body imbued with the mechanics of the "living". The phenomenon of the body and bodily practices of subjectivity is analyzed by M. Foucault on the example of different levels of functioning of reality - not only penitentiary practices of supervision and punishment, but also on the example of the analysis of language, text, medical practices, and practices of sexuality.

Heuristically significant are the ideas of A. Frank, who adds to the proposed signs of the canon of corporeality an explanation of an institutional and communicative nature, which makes it possible to record the symbolic content of the narrative of corporeality in virtual space in the conditions of hybrid war and militarization. It has been noted that the canon of female physicality appears as a discursive practice that fixes the cultural situation with a standard set of cultural meanings. The viewer consumes visual content and is included in the situation of bodily "living" the text.

Keywords: corporeality, virtual reality, visual turn, discursive power, hybrid warfare, militarism, canons of the human body.

УДК 94 : 329.73(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-163-169

Олег ЛЕВІН[©]

кандидат історичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

**ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ
ВІЙН. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ І ПОРІВНЯННЯ
З СУЧАСНІСТЮ**

У статті розглянуто проблеми та здійснено аналіз ідеологічної складової російсько-українських війн протягом історії України. Зазначено, що в цій низці війн провідну роль відіграє ідеологія. Розкрито початок протистояння Київської Русі та Суздальського князівств, як представників майбутніх українців та росіян. Висвітлено хід воєн та їх підсумки в плані боротьби ідеологій.

Проаналізувавши ідеологічну складову російсько-українських війн, матимемо краще розуміння причин початку цих війн та мотивацію за прийнятими рішеннями та діями опонуючих сторін. Вивчення ідеології війн та іншого характеру російсько-українських конфліктів минулого, як і спостереження за розвитком принципів і форм ідеології нинішньої війни допоможе Україні ефективніше тримати інформаційну оборону, яка приведе до нашої перемоги у війні.

Ключові слова: ідеологія, конфлікт, війна, незалежність, князівство, суздальці, Київська Русь.

Постановка проблеми. «Кожний більш-менш порядний кайзер мріє хоча б про одну війну, а то він не уславиться» [1]. Це цитата з роману «На Західному фронті без змін» Е. М. Ремарка і політологи саме таким чином пояснюють причину початку теперішньої війни між росією та Україною. У свою чергу відносини України і росії можна охарактеризувати низкою конфліктів – озброєних, політичних, соціальних,

© О. Левін, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3501-3509>

docentagro55@gmail.com

економічних – майже безперервних і кривавих. З тієї причини, що будь-яка війна потребує пояснень із обох сторін, провідну роль в мотиваційному, інформаційному, психологічно-моральному забезпеченні збройних сил і мирного населення відіграє *ідеологія*. Це поняття за визначенням Енциклопедії сучасної України означає «сукупність уявлень, ідей, призначених виправдовувати чи змінювати взаємини людей у суспільстві, об'єднуючи їх для колективних дій» [2]. Хоча негативне значення цього явища залишається впливовим і сьогодні, від початку французький філософ Д. де Трасі ввів це слово для позначення «науки про ідеї». Вчені виокремлюють такі основні функції ідеології:

- об'єднувальна;
- вираження інтересів і переконань;
- легітимація наявного способу життя;
- пропонування принципів, призначених для перетворення суспільно-політичних взаємин;
- мобілізаційна [3].

Таким чином, проаналізувавши ідеологічну складову російсько-українських війн, ми матимемо краще розуміння причин початку цих війн та мотивацію за прийнятими рішеннями та діями опонуючих сторін.

Актуальність дослідження зумовлена нарощуванням агресивного нарративу у зовнішній політиці влади російської федерації, спрямованої на підриг української державності. Вивчення ідеології війн та іншого характеру російсько-українських конфліктів минулого, як і спостереження за розвитком принципів і форм ідеології нинішньої війни допоможе Україні ефективніше тримати інформаційну оборону.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з часів Київської Русі, починаючи з Розорення Києва 1169 р., до війни, що триває з 2014 р., окремо включаючи повномасштабне вторгнення РФ 24 лютого 2022 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію сучасної України і частину території російської федерації.

Мета статті полягає у виявленні загальних тенденцій у формах проявлення ідеології, її принципах та ідеях, що покладені в основу ідеологічної складової російсько-українських війн, а також її порівняння з сучасністю.

Задля реалізації мети було поставлено такі завдання:

- окреслити перебіг російсько-українських війн заради розуміння конкретного історичного контексту;
- проаналізувати першоджерела та висновки дослідників щодо ідеології російсько-українських війн;
- порівняти основні ідейні принципи російсько-українських війн у контексті сучасності та визначити загальні тенденції;
- надати рекомендації щодо використання цього та подальших досліджень з цієї теми.

Тематика російсько-українських війн є однією з найпопулярніших тем для вивчення серед вітчизняної наукової спільноти. Причиною цього може слугувати повсюдність сусідніх конфліктів, історія яких не припиняється і у XXI столітті. Через те, що вони становили більшу частину історії України, дослідження цих історичних явищ є плідною основою для кращого розуміння соціально-політичних процесів в обох країнах. Окрім навчальних закладів нашої країни, бібліотек і музеїв, спеціалізовано або серед іншого українсько-російським питанням займаються такі наукові інституції України як Національна спілка краєзнавців України, Національна академія наук, Інститут історії України НАН України. Сучасну війну між Україною і росією досліджував у своїй монографії Ю. Офіцинський [4], історичні корені імперської політики росії проти України свого часу вивчав Л. Залізняк [5]. А надзвичайно важливим чинником концепту «русского міра» (орфографію автора збережено), що отримав своє переродження і переосмислення у риторичі росії у нинішній війні, переймався Ю. Фігурний [6].

Конфлікти у різній своїй формі між українцями і росіянами почалися багато століть тому. Із нашого боку було вирішено вважати таким напад, організований сином Юрія Долгорукого – засновника москви Андрієм Боголюбським на Київ 1169 року. Деякі історики пояснюють суперечливість питання, чи вважати цей конфлікт першою воєнною сутичкою між Руссю-Україною та московією, і різністю, і дальністю тогочасних подій з нашим нинішнім баченням української та російської державності. За

той факт, що це не можна вважати російсько-українською війною, виступає, серед інших, історик НАН України В. Арістов. На його думку, ця подія спричинена суто князівськими чварами, адже серед виконавців нападу були і муромські, і смоленські, і полоцькі, і чернігівські, і дорогобузькі князі. До того ж у той час Русь мала вигляд роз'єднаних князівств, взаємовідносини яких мало чим нагадували росію-московію і Україну пізніше [4]. У той час, як ці аргументи є досить значущими для всеохоплюючого бачення картини подій, більшість істориків все ж вважають це першою своєрідною сутичкою протодержав України і росії. Найяскравішим прикладом є український історик М. Грушевський [7].

Різні мотиви цієї кампанії, які висувують історики та які описуються у першоджерелах, можна окреслити наступним чином:

Помста. У 1058 р. київський князь Ізяслав Ярославич здійснює військовий похід на т. з. «голядь», що проживала на території Залісся – за Літописом руським «переміг Ізяслав голядь». [5, ст. 6566] А вже в 1147 році у змові з московським князем Юрієм Довгоруком «Святослав захопив людей голядь у верхів'ї [ріки] Поротви. І, приславши [посла], Юрій сказав [йому]: «Прийди до мене, брате, в москву». [5, ст. 6655] Остання причина для помсти могла заключатися у тому, що Київ не прийняв на престол Юрія Довгорукого – батька Андрія Боголюбського. Слова літописця «І були у Києві серед усіх людей стогін і скорбота невтишима. Се ж усе вдіялося за *гріхи наші.*» [5, ст. 6679] можна вважати лише опосередкованим підтвердженням основоположної ідеї помсти у цій сутичці. Такої мотивації нападу на Київ притримується історик О. Гуцуляк.

Послаблення Києва для підйому Суздальського князівства як власності Боголюбського. Попри князівські міжусобиці та тривалу боротьбу князівств між собою, що послабили позицію Києва як «матері міст руських», він беззаперечно залишався культурним і релігійним, якщо не політичним, центром усієї Русі. Незважаючи на зменшення населення й територій, Київ з навколишніми землями усе ще був одним із найбільш розвинених і густозаселених князівств. [6, с. 17] У такому випадку, ідеєю за розграбування міста було ослаблення центру минулої великої держави Київської Русі щодо відносно нещодавно заснованої москви (1147 р.) та інших північно-східних територій (Залісся).

М. Грушевський досить опосередковано підтримує у своєму дослідженні цю мотивацію: «[Андрій] знайшов якусь причину — не знаємо навіть яку, і на початку 1169 р. вислав свого сина Мстислава на Україну...ціла хмара князів посунула нищити Київ на славу його північного суперника.» [7, с. 6] На користь твердження, що основною мотивацією очолюваної Мстиславом Андрійовичем кампанії було усунення суперника за звання політико-економічного центра регіону, виступає прагнення позбавити столицю Київської Русі свого статусу, загарбати її історичне надбання шляхом «перенесення» київських пам'яток до міст Володимиро-Суздальського князівства (Золоті Ворота, Успенський собор). Адже якщо це не було метою, то князь Боголюбський спробував би залишитися правити у Києві, не розорюючи його і не привласнивши потайки такі цінності як Вишгородська (Володимирська) ікона Божої Матері, що й досі зберігається на території росії.

Досить значущим є факт, що у 1169 р., захопивши Київ, Андрій віддав місто на розграбування своїм ратникам. «І грабували вони два дні увесь город — Подоля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. Церкви горіли, і взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і дзвони познімали всі [ці] смольняни, і суздальці, і чернігівці, і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими...» [5, ст. 6679] До цього на Русі було прийнято поводитися подібним чином тільки з чужоземними містами. У руських містах ні за яких міжусобиць подібна практика ніколи не застосовувалась. Можна зробити висновок, що етнічно і державнісно князь Андрій Боголюбський та його ратники-князі не сприймали Київ за частину своєї держави. Те ж саме має на увазі В. Ключевський, коли у своєму дослідженні пише таке: «Цим середовищем [де він виріс] був пригород Володимир, де Андрій провів більшу половину свого життя. Суздальські пригороди складали тоді особливий світ... з відносинами і поняттями, яких не знали у старих областях Русі» [8, с. 113].

Легітимізація великокнязівського титулу, самовільно привласненого Андрієм, що не був легітимним, допоки стояв Київ – попри викрадення святині киевлян. виправити це князь вирішив знищенням Києва. Такого висновку дійшов видатний український історик М. Брайчевський. [9]

Таким чином, ми бачимо, що жоден із цих мотивів не суперечить один одному і що усі три слугують єдиній ідеї задоволення власних політичних або особистих амбіцій князя Боголюбського та його ратників.

На цьому етапі розвитку російсько-української державності, звичайно, мова не йдеться про ідеологічну складову – адже цей напад попри завдання досить серйозної матеріальної та людської шкоди місту не був воєнним конфліктом як мінімум через відсутність війська київського князя у місті [5, ст. 6679]. І все ж ця подія є однією з найголовніших передумов подальшої розбудови московського царства і розвитку його ідеології щодо українського питання.

Далі розглянемо ще дві війни – це Литовсько-московська війна (1487-1494 рр.) та Литовсько-московська війна (1512-1522 рр.).

Вже у XIV ст. історичні події розвивалися у несприятливому для України напрямі. Саме в період її політико-економічного та культурного занепаду почали підноситися її сусіди – Литва, Польща та Московія. Таким чином, за спадщину Київської Русі, колишня територія якої відійшла цим трьом країнам, почала точитися сусідня боротьба. [6, с. 32]

На думку М. Грушевського, Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Москва. Він категорично відкидав претензії московської Русі на частину давньоруської спадщини, правонаступником якої є виключно «українсько-руська» народність, бо саме вона створила Київську державу. Країною, у складі якої в той час головним чином і проживала ця народність, була Литва. [10, с. 19] Попри значну хронологічну невизначеність війни та розмитість кордону, власне який вперше окреслився внаслідок воєнних дій [11], нам відомо, що і литовські, і московські правителі свого часу вважали своєю ціллю зібрати землі Київської Русі під своє правління. Цю ідею недвозначно виражає Ольгерд Гедимінович своєю заявою у 1358 р. пруським рицарям, що «вся Русь мусить належати до Литви» (*omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere*) [12, с. 80]. Про це ж саме свідчить встановлення титулу литовських очолюючих, починаючи з Гедиміна, – «князь литовців і руських», а свою державу вони називали Великим князівством Литовським і Руським (дав.-рус. Великое князство Литовское, Руское, Жомойтское и иных). [13]

Що стосується мотивів московського царства, то скинувши в 1480 р. вікове монголо-татарське іго, воно взяло курс на експансію своїх володінь. Така риторика війни вимагала виправдовування – саме таким чином виникла доктрина так званої «москви – третього Риму». [6, с. 37] Варто пояснити її значення - це теологічна і політико-правова концепція, що була сформульована у 15-16 ст. у московському великому князівстві. Тут простежуються три взаємопов'язані основоположні ідеї:

- 1) теологічна, пов'язана з обґрунтуванням необхідності єдності православної церкви;
- 2) соціально-політична, що виходить із існування єдності східнослов'янських земель як єдиної православної сукупності);
- 3) державно-правова, відповідно до якої московський князь має виступити вищим государем і законодавцем слов'янських народів, стати захисником православ'я. [14].

Важливо також окреслити контекст, яким послуговувалася ця ідеологічна доктрина: в 330 році столицю Риму (Римської імперії), що переживав свій занепад, було перенесено у Візантію, який став називатись Другим Римом, Новим Римом, і тільки згодом Константинополем – містом Костянтина. [15] Саме на цього імператора будуть посилалися у своїх письмових викладах пізніше релігійні діячі, які вважали москву наступницею загиблої імперії.

Достеменно невідомо, хто і коли сформулював цю ідеологію. Є декілька джерел, у яких прямо або опосередковано йдеться про неї мова. Серед таких:

а – «Виклад пасхалії» (орієнтовно 1492 р.) митрополита Зосими: «...прослави бог великаго князя Ивана Васильевича, гасударя и самодръжца всея Руси, новаго царя Констянтина, новому граду Констянтину – москве и всея Русскои земли, и иньи многым землям гасударя...» [16]. Хоча на думку Н. В. Сініциної, «дослідники, що вбачають у Викладі генезис ідеї «Третього Риму», якби дописують авторський текст» [17], ми вважаємо, що вирази митрополита є викладом ідей цієї концепції, ще не оформленої в єдине ціле. Хоча «Новий Рим» сам по собі не є підтвердженням цих ідей, але «Новий град Констянтин – москва» вже має на увазі право москви на вступ у римську спадщину.

б – «Повість про Флорентійський собор» (кін. 15 ст.) ієромонаха Симеона, у якій

він посилається на московського князя як до «благовірного, христілюбивого і благочестивого істинного православного великого князя білого *царя всієї Русі*». [18] Подібні ідеї опосередковано висловлювались і в «Сказанні о князях Владимирских», і в «Посланні про Мономахів вінець» (кін. 15 ст.) ченця Спиридона-Сави.

В – Послання старця Єлезарового монастиря Філофея М. Місюрю-Мунехіну та великим князям московським Василю III Івановичу та Івану IV Васильовичу: «иже вмѣсто римской и константинопольской, иже есть въ богоспасенномъ градѣ москвѣ, иже едина во всей вселеннѣй паче солнца свѣтитя...христілюбче и боголюбче, яко вся христіянская царства преидоша въ конецъ и снидошася во единое царство нашего государя, по пророческимъ книгамъ, то есть російское царство; *два убо Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти.*» [19] Цей документ вважається першим, в якому чітко сформульовано ідею «Третього Риму».

Київський вчений В. Малінін у 1901 році слушно помітив у своїй роботі, що «не подлежить сомнѣнію, что такія теоріи, какъ величественная теорія историческаго призванія Руси, не могутъ быть созданиємъ отдѣльнаго лица, какъ бы ни было велико его личное дарованіе. Необходимо, чтобы сама жизнь давала для нихъ нужный матеріалъ, чтобы сами обстоятельствавремени наталкивали мыслителя на тотъ или иной выводъ, недоступный для обыкновенныхъ дарованій...» [20]

Отже, з політичного погляду ця теорія підносила роль москви та обґрунтовувала необхідність «збирання» руських земель. Ця ідеологія стала опорою імперської політики московської держави, спрямована на завоювання та приєднання територій сусід, держав і народів. [14]

У науковій спільноті дійсно прийнято розглядати погляди, описані у джерелах вище, суто з політичної точки зору, але, якщо судити по характеру писань, їх головним мотивом є саме релігійне верховенство москви у регіоні. Для середньовічної христіянської писемності було важко відділити жанр чисто церковного твору від політичного. Незважаючи на переважність релігійних мотивів (на чому наголошують такі теологи як В. Зеньковський, М. Данилевич) в ідеях, що стали підґрунтям для імперських планів московських царів, вони були лише однією з ліній у риторичній промові об'єднання руських земель та руської історичної спадщини під московською короною.

Не зайвим буде звернути увагу на те, що приблизно в цей період ми бачимо яскравий приклад однієї з перших спроб політично вмотивованих фальсифікацій у російських літописах, а саме у «Сказанні о князях владимирских» Спиридона-Сави. У цій роботі титулованим предкам Василя III протиставляються литовські князі, родоначальник яких Гедимін був нібито «раб» і «конющець». За підзаголовком «Родство великих князей литовских» наводиться такий факт: «И послѣди князя Витенца поять жену его раб его конющець именемъ Гигименикъ. И роди от нея семь сыновъ...» У 10-20-х рр. XVI ст., коли велася запекла боротьба з Литвою за прикордонні землі, друга частина твору мала актуальне політичне значення. Справедливості заради, Іван Грозний відкинув цю частину в письмі до литовського короля Сигізмунда II Августа: «Ино потому ты своим паном и послушен, что есте не коренные государи, а будет потому, што вы от Сенкушковичев и как *безлепичники врут*, что Витенец служебник был тверских великих князей, а при нем *был конюшец Гегимник.*» [21] Тому в другій редакції «Сказання про князів володимирських» родовід литовських князів було виключено. [22] Зважаючи на конфлікт інтересів між Литвою і москвою – все ж обидві держави мали за мету підпорядкувати собі спадщину Київської Русі – малоймовірно, що це була звичайна необізнаність публіциста, які повинні були мати високого рівня освіти для того часу.

Висновки. Отже, ці обидві війни були фактично однією через незакінченість першого конфлікту, зокрема:

– ВКЛ виступала представницею української держави у цьому конфлікті через те, що перша на більшу частину складалась з територій другої і впроваджувала більш-менш м'яку політику щодо збереження руського культурного спадку;

– у цій війні показуються перші етапи становлення ідеології імперіалізму по відношенні до сусідів московського царства;

– одним із перших воєнно-політичних наклепів у письмових джерелах, що довелося спростовувати особисто цареві, відбувся під час цієї війни;

– на цьому етапі розвитку російсько-українських воєн бачимо їх перші чітко окреслені ідеології: в обох країнах (також частково Польщі) велася боротьба за захоплення надбань Київської Русі та право називатися «володарем всея Русі»;

– велика роль православної церкви полягала у її прагненні підпорядкування усіх руських земель, що були очолені московським монархом, під своєю егідою, адже це обумовлювало сильну релігійно-мотивуючу складову двох зазначених воєн.

Отже, що перелік лише цих воєн підтверджує загарбницький характер московії та її послідовниці росії, але слід також пам'ятати і війни сучасної історії.

Список використаних джерел:

1. Ремарк Е. М. На Західному фронті без змін : роман ; пер. з нім. Є. Попович. Харків : Фоліо, 2008. 87 с.
2. Лісовий В. С. Ідеологія // Енциклопедія Сучасної України: енциклопедія [електронна версія] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL : <https://esu.com.ua/article-13771>.
3. Lemberg E. Ideologie und Gesellschaft. Eine Theorie der ideologischen Systeme, ihrer Struktur und Funktion. Stuttgart, 1971. 350 s.
4. Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород : РІК-У, 2018. 312 с.
5. Залізник Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.
6. Фігурний Ю. Доктрина «русского мира» як політична ідеологія агресії росії проти України. Українознавство. 2021, № 4. С. 72–88.
7. Шурхало Д. 850-річчя пюндрування Києва: перша українсько-російська війна чи князівська чвара?. 2019. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/29812374.html>.
8. Літопис руський за Іпатським списком ; пер. з давньорус. Л. С. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. 592 с.
9. Субтельний Орест. Україна: історія ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11-и т., 12 кн. ; редкол.: П. С. Сохань (гол.) та ін. Т. 2 : XI–XIII вік. Київ : Наукова думка, 1993. 633 с.
11. Ключевский В. О. Русская история : Полный курс лекций, в 3 томах. Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2002. Т. 1. 592 с.
12. Брайчевський М. Походження Русі. Київ : Наук. думка, 1968. 224 с.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11-и т., 12 кн. ; редкол.: П. С. Сохань (гол.) та ін. Т. 4 : XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ : Наукова думка, 1993. 535 с.
14. Цемушаў В. М. "Вайна пад час міру". Першая памежная вайна ВКЛ з Масквою (1486–1494). *Беларускі гістарычны агляд* : навуковы часопіс / заснавальнік Г. Сагановіч. Мінск : [б. в.], 2008. Т. 15, сшыткі 1/2. С. 5–48.
15. *Scriptores rerum Prussicarum*. Leipzig, 1863. Bd. 2 / Hrsg. T. Hirsch, M. Toppen, E. Strehlke; Frankfurt a/M, 1968. 866 s.
16. Юридична енциклопедія / редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998, 2004.
17. Данилевич М. Генезис ідеї «Москва – Третій Рим». Ідея Риму в історії східнослов'янського світу. *Доповідь на міжнародній науково-практичній конференції «Греція і слов'янський світ: національна своєрідність і взаємовплив культур» (м. Ніжин, 19–20 трав. 2008 р.)*. Київ : Міленіум, 2009. С. 219–233.
18. Тихонюк І. А. «Изложение пасхалии» московского митрополита Зосимы // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода. Москва : АН СССР. 1986. 246 с.
19. Синицына И. В. Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). Москва : Индрик, 1998. 410 с.
20. «Сказание о составлении осмаго собора латыньскаго и о извержении Сидора прелестнаго и о поставлении в русти земли митрополитов». *Памятники литературы Древней Руси: XIV – середина XV века*. Москва : Худ. лит., 1981. (Подготовка текста, перевод и комментарии Н. А. Казаковой). С. 468–493.
21. Послания старца Филофея. *Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI в.* Москва : Худ. лит., 1984.
22. Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания. Киев : Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1901. 1032 с.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. Remark E. M. (2008) Na Zakhidnomu fronti bez zmin [On the Western Front without changes] : roman ; per. z nim. Ye. Popovych. Kharkiv : Folio, 87 p. [in Ukr.].
2. Lisovyuy, V. S. Ideolohiya [Ideology] // Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny: entsyklopediya [elektronna versiya] / hol. redkol.: I. M. Dzyuba, A. I. Zhukovs'kyu, M. H. Zheleznyak ta in. Kyiv : In-t entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrayiny, 2019. URL : <https://esu.com.ua/article-13771>. [in Ukr.].
3. Lemberg, E. (1971) Ideologie und Gesellschaft. Eine Theorie der ideologischen Systeme, ihrer Struktur und Funktion [Ideology and society. A theory of ideological systems, their structure and function]. Stuttgart. 350 p. [in Ger.].

4. Ofitsyns'kyy, Yu. (2018) Suchasna rosiys'ko-ukrayins'ka viyna (za materialamy hazety «The New York Times» 2013-2017 rokiv) [The Modern Russian-Ukrainian War (based on materials from The New York Times newspaper, 2013-2017)]. Uzhhorod : RIK-U, 312 p. [in Ukr.].
5. Zaliznyak, L. (2012) Starodavnya istoriya Ukrayiny [Ancient History of Ukraine]. Kyiv : Tempora, 542 p. [in Ukr.].
6. Fihurnyy, Yu. (2021) Doktryna «russkoho myra» yak politychna ideolohiya ahresiyi rosiyi proty Ukrayiny [The doctrine of "Russkiy mir" as a political ideology of Russia's aggression against Ukraine.]. *Ukrayinoznavstvo*, № 4, pp. 72-88. [in Ukr.].
7. Shurkhalo, D. (2019) 850-richchya plyundruvannya Kyieva: persha ukrayins'ko-rosiys'ka viyna chy knyazivs'ka chvara? [The 850th anniversary of the sacking of Kyiv: the first Ukrainian-Russian war or princely strife?]. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/29812374.html>. [in Ukr.].
8. Litopys rus'kyy za Ipat-s'kym spyskom [Russian chronicle according to the Ipat list] ; per. z davn'orus. L. Ye. Makhnovtsya ; vidp. red. O. V. Myshanych. Kyiv : Dnipro, 1989. 592 p. [in Ukr.].
9. Subtel'nyy, Orest (1991). Ukrayina: istoriya [Ukraine: history] ; per. z anhł. Yu. I. Shevchuka ; vst. st. S. V. Kul'chyts'koho. Kyiv : Lybid', 512 p. [in Ukr.].
10. Hrushevs'kyi, M. S. (1993) Istoriya Ukrayiny-Rusy [History of Ukraine-Rus] : v 11-y t., 12 kn. ; redkol.: P. S. Sokhan' (hol.) ta in. T. 2 : XI–XIII vik. Kyiv : Naukova dumka, 633 p. [in Ukr.].
11. Klyuchevskiy, V. O. (2002) Russkaya istoriya [russian history] : Polnyy kurs lektsyy, v 3 tomakh. Moscow : AST ; Minsk : Kharvest, Vol. 1. 592 p. [in russ.].
12. Braychevs'kyi, M. (1968) Pokhodzhennya Rusi [Origin of Rus]. Kyiv : Nauk. dumka, 224 p. [in Ukr.].
13. Hrushevs'kyi, M. S. (1993) Istoriya Ukrayiny-Rusy [History of Ukraine-Rus] : v 11-y t., 12 kn. ; redkol.: P. S. Sokhan' (hol.) ta in. T. 4 : XIV–XVI viki – vidnosyny politychni. Kyiv : Naukova dumka, 535 p. [in Ukr.].
14. Ciemušau V. M. (2008) "Vajna pad čas miru". Pieršaja pamiežnaja vajna VKL z Maskvoju (1486-1494) ["War during peace". The first border war of the Great Patriotic War with Moscow (1486-1494)]. *Bielaruskі historyčny ahlіad : navukovy časopis / zasnavałnik H. Sahanovič*. Minsk : [b. v.], vol. 15, sšytki ½, pp. 5-48. [in Bel.].
15. *Scriptores rerum Prussicarum* [Writers of Prussian affairs]. Leipzig, 1863. Bd. 2 / Hrsg. T. Hirsch, M. Toppen, E. Strehlke; Frankfurt a/M, 1968. 866 p. [in Latin].
16. Yurydychna entsyklopediya [Legal encyclopedia] / redkol. Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv : Vyd-vo «Ukrayins'ka entsyklopediya» im. M. P. Bazhana, 1998, 2004. [in Ukr.].
17. Danylevych, M. (2009) Henezys ideyi «Moskva – Tretiy Rym» [Genesis of the idea "Moscow – the Third Rome"]. *Ideya Rymu v istoriyi skhidnoslov'yans'koho svitu. Dopovid' na mizhnarodniy naukovo-praktychniy konferentsiyi «Hretsya i slov'yans'kyi svit: natsional'na svoyeridnist' i vzayemovplyv kul'tur» (m. Nizhn, 19-20 trav. 2008 r.)*. Kyiv : Milenium, pp. 219-233. [in Ukr.].
18. Tikhonyuk, I. A. (1986) «Izložheniye paskhalii» moskovskogo mitropolita Zosimy ["Exposition of Easter" by Metropolitan Zosima of Moscow] // *Issledovaniya po istochnikovedeniyu istorii SSSR dooktyabr'skogo peryoda*. Moscow : AN SSSR. 246 p. [in Russ.].
19. Sinitsyna I. V. (1998) Tretiy Rim: Istoki i évol'yutsyya russkoy srednevekovoy kontseptsyyi (XV-XVI vv.) [The Third Rome: Origins and Evolution of the Russian Medieval Conception (XV-XVI centuries)]. Moscow : Indrik, 410 p. [in Ukr.].
20. «Skazaniye o sostavlenii osmago sobora latin'skago i o izverzenii Sidora prelestnago i o postavlenii v rustey zemli mitropolitov» ["The legend about the composition of the Eighth Latin Council and about the eruption of Sidor the Beautiful and about the establishment of metropolitans in the country"]. *Pamyatniki literatury Drevney Rusi: XIV – seredina XV veka*. Moscow : Khud. lit., 1981. (Podhotovka teksta, perevod i kommentarii N. A. Kazakovoy), pp. 468–493. [in russ.].
21. Poslaniya startsa Filofeya [Epistles of Elder Philofeus]. *Pamyatniki literatury Drevney Rusi. Konets XV – pervaya polovina XVI v.* Moscow : Khud. lit., 1984. [in russ.].
22. Malinin, V. (1901) Starets Eleazarova monastyrya Fylofey y eho poslannya [Elder of the Eleazar monastery Philofeus and his message]. Kyiv : Tip. Kiyevno-Pecherskoy Uspenskoy Lavry, 1032 p. [in russ.].

ABSTRACT

Oleh Levin. Ideological component of russian-Ukrainian wars. General tendencies and comparison with Present. In the article the ideological component of the russian-Ukrainian wars throughout the history of Ukraine was analyzed and its problems were examined. It is emphasized that ideology plays a leading role in a series of wars. The beginning of the confrontation between Kyivan Rus and the Suzdal principalities, as the representatives of future Ukrainians and russians, has been revealed. The course of the wars and their results in terms of the opposition of ideologies are highlighted.

Thus, having analyzed the ideological component of the russian-Ukrainian wars, we will have a better understanding of the reasons for the start of these wars and the motivation behind the decisions and actions of the opposing parties. Studying the ideology of wars and past Russian-Ukrainian conflicts of the other nature, as well as observing the development of the principles and forms of the current war ideology, will help Ukraine to maintain an informational defense more effectively, resulting in a great contribution to our victory.

Keywords: *ideology, conflict, war, independence.*

УДК 811.161.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-170-177

Наталія ЛЕОНОВА[©]

кандидат філологічних наук
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

УКРАЇНСЬКА МОВА. 2021-2023 РОКИ. ЛІНГВОЦИД НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА

У статті розглянуто проблему лінгвоциду (мововбивства) на тимчасово окупованих територіях в Україні в 2021-2023 роках. Наголошується, що лінгвоцидна практика росії на тимчасово захоплених територіях в Україні пов'язана з історично зафіксованою практикою знищення, знецінення державотворчого значення української літературної мови як державної та політикою антилегітимізації суверенності держави Україна і відсутності потреби у державних символах.

Ключові слова: державна зрада, державна українська мова, документування колабораційної діяльності, інформаційна війна, колабораціонізм, лінгвоцид, мововбивство, мовна політика, постанови окупаційного уряду.

Постановка проблеми. Актуалізувати проблему лінгвоциду тривалий час не була предметом досліджень у вітчизняному мовознавстві, оскільки історичні умови, у яких перебувала Україна кілька століть, цьому не сприяли. Деякі питання цієї проблеми висвітлювали у своїх наукових роботах знані лінгвісти. Відтак і в наш час праці, що освітлюють це питання, залишаються актуальними, адже донині явища рецидивів лінгвоциду несуть багато негативних наслідків як у складі мовознавчих комісій, співробітників Міністерства освіти і науки, так і в популярних у сучасному українському суспільстві «історичних теоріях» виникнення та розвитку української мови, що обумовлюють актуальність мовного питання та явищ мововбивства.

Агресивна війна росії проти України триває понад рік. За цей період представники п'ятої колони країни-агресора проявили себе як колаборанти та активні помічники окупантів у процесі лінгвоциду на всіх щаблях суспільної ієрархії: органів місцевого самоврядування та державних органів управління, пересічних громадян тимчасово анексованих областей України і, на превеликий жаль, до представників судових та правоохоронних органів.

Наразі, аналіз дій окупаційних адміністрацій свідчить про повільні темпи протидії лінгвоцидним злочинам протягом 2022-2023 років із урахуванням кількості населення країни та обсягів її тимчасово окупованих територій [1].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Міжнародна криміналізація лінгвоциду в Україні та світі є відносно новим правовим явищем, оскільки раніше, незважаючи на повсякчасні прецеденти, явище знищення та знецінення на окупованих росією територіях інших країн їх національних і літературних мов не мало правових наслідків. Деякі питання цієї проблеми висвітлювали у своїх наукових роботах знані лінгвісти: Л. Косач, М. Костомаров, І. Огієнко, Я. Радевич-Винницький, Н. Тумай, І. Франко, В. Винниченко та ін. Уже в 90-ті рр. в Україні з'явилися ґрунтовні дослідження таких мовознавців як П. Мовчана, О. Павлової, Є. Сверстюка, В. Христенко, Ю. Шаповала та інших. До того ж, кримінально-правові, кримінально-процесуальні їх аспекти аналізувались у працях та подальших розвідках таких науковців як О. Козаченко, В. Кузнецов, О. Мусиченко, Є. Письменський, Л. Масенко, О. Ткаченко, Ю. Шаповал та ін.

Мета статті – дослідження питань міжнародної констатації, засудження, можливості судового розгляду та криміналізації лінгвоциду в Україні у 20-х роках ХХІ

© Н. Леонова, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6685-9115>

leonoffnatali@ukr.net

століття та організаційно-правовим аспектам його документування на окупованих територіях, де відбувається витіснення тимчасовими окупаційними режимами державної української мови (іноді з допомогою колаборантів) із усіх сфер суспільного життя.

Виклад основного матеріалу. Полемічність теперішніх лінгвістичних питань наша держава успадкувала від чотирьохсотлітнього конфлікту росії з фактом існування України. Оскільки російська мова «замінила» українську в значній частині східних, південних і навіть деяких центральних областей у сфері документування та судочинства нашої держави, вона переважно виконувала основну функцію мови – комунікативну, як усну, так і писемну форми [21]. Таке штучне мовне пригнічення робить втілення ідентифікаційної функції державної мови, що уможливило об'єднання національної спільноти за мовним принципом, але фіктивним чинником національної самосвідомості українців. Це заважає побудові унітарної незалежної держави. Дослідниці Наталія Гавдида, Леся Назаревич, аналізуючи процес лінгвоциду, наголошують: «Довготривалі асимілятивні процеси, які нівелювали саме поняття «рідної мови», послаблювали в українському соціумі почуття національної згуртованості та солідарності, що стало перешкодою для національного самоутвердження [2, с. 79].

Мовне питання – частина державної політики, тому воно є особливо актуальним для тих народів, які впродовж тривалого часу зазнавали деетнізації, а тепер потребують не лише збереження та розвитку національної мови, а й відродження її використання на усій території держави» [2, с. 78].

Досліджуючи питання зазначеного мововбивства, можемо стверджувати, що відсутність із 2014 року політичної волі засудження лінгвоциду, здійснюваного росією та колаборантами з тимчасових окупаційних адміністрацій в Україні під час війни 2014-2023 і зволікання законодавчого органу зі своєчасним запровадженням такого інституту у Кримінальному кодексі України наразі ускладнили можливість притягнення до кримінальної відповідальності всього кола осіб, чії дії підпадають під склад цього злочину (у зв'язку з реалізацією принципу – закон не має зворотної сили в часі (ст. 58 Конституції України)) [2].

Український мовознавець О. Ткаченко вважає, що в ієрархії чинників, що формують здатність національної спільноти протистояти мовно-культурній асиміляції з боку іншої держави, саме почуття національної солідарності є одним із визначальних. «У свою чергу, – констатує науковець, – унаслідок мовного самоствердження народу, що передбачає і появу національної держави, мова стає: 1) загальнонаціональною, тобто властивою всім верствам відповідного народу, як у селі, так і в місті; 2) загальнодержавною, тобто використовуваною не лише її носіями, а й усіма іншими етносами або національними меншинами його держави як загальнодержавна мова і як засіб міжнаціонального спілкування» [19, с. 187-189].

Історичний процес, як зазначає професор Є. Письменський та ін., довів, що держава, територія якої стає окупованою, підлягає пригніченню національних рис, явищам колабораціонізму, лінгвоциду [14].

П. Андрющенко в ефірі «Громадського радіо» наголошує, що у тимчасово захопленому російськими військами Маріуполі керівництво шкіл забороняє учням використовувати українську мову навіть на перервах. У Маріуполі російські окупанти забороняють українську мову в школах, у дитсадках. Про це повідомив радник міського голови Маріуполя Петро Андрющенко. «Керівництво шкіл забороняє підліткам, що навчались в україномовних школах використовувати українську мову навіть на перервах», – написав автор [1].

Він також зазначив, що колабораційний директорат шкіл відкрито погрожує «наслідками для дітей та батьків», якщо буде чути в спілкуванні українську. «Денаціфікація не всіх рівнях за кращими прикладами сср», – наголосив радник мера [1].

На думку Вікторії Коломієць, окупанти на Херсонщині готуються заборонити українську мову в документах. Окупаційна влада у Херсонській області планує заборонити весь документообіг українською мовою і натомість впровадити мову окупанта. Перед цим лунали пропозиції зробити російську мову другою державною [5].

Про це також повідомив т. зв. «заступник голови військово-цивільної адміністрації» Кирило Стремоусов, якого «призначили» окупанти, цитує російський «Коммерсант».

«Документообіг буде вестися винятково російською мовою. Тією рідною мовою, якою спочатку «все життя» розмовляла Херсонська область», – заявив

Стремоусов.

Напередодні він заявляв, що у регіоні російська мова поряд із українською стане державною. За словами окупанта, навчання в школах і вишах вестиметься російською мовою, але «за бажанням батьків можуть бути сформовані й українські класи» [5].

Ще одним із численних доказів процесу лінгвоциду є інтерв'ю «Главкому» міського голови окупованого міста Нова Каховка, Володимира Коваленка, у якому він повідомляє, що колаборанти забороняють українську мову навіть у лікарнях. Поодинокі працівниці лікарні у Новій Каховці не приховували своєї прихильності до окупантів, тобто повели себе, наче колаборанти.

Отже, у тимчасово окупованій Новій Каховці колаборанти забороняли навіть спілкуватись у робочий час українською мовою. Така заборона подекуди діяла навіть у медичних закладах: «Була заява заступника міністра охорони здоров'я, що лікарі мають продовжувати лікувати і жодних претензій до них немає [6]. До кого ж є претензії як до колаборантів та прибічників мововбивства? Наприклад, є старша медсестра, яка видала розпорядження, щоб жодного українського слова в лікарні вона не чула. Були такі, що проявляли явну симпатію до росіян на нарадах. Їх буквально п'ять-шість, але ми знаємо їх поіменно», – сказав мер Володимир Коваленко [6].

Прагнучи якомога ширше презентувати інформацію про кричущі випадки мововбивства окупантами у 2022-2023 роках, мовний омбудсмен України Т. Кремень виступив також на Радіо «Свобода», інформуючи загал щодо влаштування росією на окупованих територіях лінгвоциду української мови: «Системне впровадження з боку окупантів політики лінгвоциду на окупованих територіях та в районах ведення бойових дій – це злочинне порушення міжнародного права, законів України», – наголошує мовний омбудсмен [7].

Після 24 лютого на тимчасово окупованих росією територіях України зафіксована велика кількість фактів цілеспрямованого знищення української мови у різних сферах суспільного життя, про що також повідомив уповноважений із захисту державної мови Тарас Кремень: «За даними з відкритих джерел нами зафіксовано понад 100 фактів, що свідчать про фактичне позбавлення права громадян на користування, вивчення та навчання українською мовою, дискримінацію та репресії щодо осіб, які публічно проявляють свою українську національну ідентичність, зокрема через спілкування українською мовою» [7].

Це може свідчити про заздалегідь заплановану асиміляційну політику окупаційного режиму», – зазначає мовний омбудсмен. За його словами, подібний лінгвоцид на тимчасово окупованих росією територіях України супроводжується погрозами, залякуванням, застосуванням фізичної сили, психологічним тиском, обмеженням волі, викраденням, тортурами та вбивствами. «Системне впровадження з боку окупантів політики лінгвоциду на окупованих територіях та в районах ведення бойових дій – це злочинне порушення міжнародного права, законів України та демократичного світу, що мають бути належним чином зафіксовані, розслідувані та представлені до суду. Винні мають бути встановлені та покарані», – наголосив мовний омбудсмен [7].

Через деякий час дослідники та спостерігачі фіксують відсутність позитивних змін у мовній політиці країни-агресора. Навпаки, кількість прикладів мововбивства лише збільшується. Т. Кремень, мовний омбудсмен України заявив, що в Україні зафіксовано понад 200 фактів лінгвоциду: «Уже зафіксовано понад 200 фактів лінгвоциду української мови на окупованих територіях» [8]. Пресслужба Уповноваженого із захисту державної мови Тараса Кременя повідомила, що ця інформація прозвучала на Міжнародній конференції Європейської федерації мовних інституцій (EFNIL) «Мова та міграція» розповів про російську політику лінгвоциду: «24 лютого 2022 року, коли Путін розпочав повномасштабне вторгнення на територію України та російськими військовими були порушені державні кордони України, саме мовний кордон чітко вказав на ворога і нагадав, що українська мова є засадничим елементом української ідентичності, національної єдності та національної безпеки. Штучне гасло «захист російськомовних громадян України» кремль використав для виправдання окупації частини територій України» [8].

Як зазначив уповноважений, «зросійщення українців тривало декілька століть – російська імперія, радянська влада цілеспрямовано проводили лінгвоцид – українська мова була під заборону».

«Мовне» питання проросійські політичні сили продовжували використовувати

та після здобуття Україною незалежності. Слід зауважити, що українська була уполісована аж до прийняття у 2019 році закону про державну мову, який нарешті запровадив дієві правові та інституційні механізми для забезпечення державного статусу української мови. І сьогодні підтримка української як єдиної державної – безпрецедентна за всі роки незалежності України», – додав омбудсмен [8].

Наразі, після початку повномасштабного вторгнення Секретаріатом Уповноваженого ведеться системна робота з фіксування фактів знищення, знецінення, позбавлення статусу єдиної державної української мови для подальшої передачі їх до правоохоронних органів та міжнародних правозахисних організацій.

Дискримінація, переслідування та репресії проти громадян України за мовною ознакою є однією зі складових путінської політики геноциду українського народу», – наголосив Т. Кремень.

Також є очевидним, що тактикою р. ф. у питанні мововбивства є фізичний, інформаційний та психологічний тероризм і повсякчасне поширення великої кількості дезінформації.

Істерика підконтрольних кремлю російських медіа 16 липня 2022 року, відколи набрала чинності частина друга та шоста статті 27 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що регламентують використання державної мови в мережі Інтернет та мови інтерфейсів комп'ютерних програм, встановлених на товарах, продемонструвала глибину страху й ненависті керівництва росії стосовно нашої державної мови. Зміни у Законі про мову також встановили адміністративну відповідальність за порушення законодавчих норм.

Отже, можемо зробити висновок, що росія влаштувала на окупованих територіях запланований лінгвоцид української мови, що мав би зробити додатковий внесок у процес знищення державності України і надати змогу країні-окупанту перетворити суверенну державу на контрольовану територію.

«Системне впровадження з боку окупантів політики лінгвоциду на окупованих територіях та в районах ведення бойових дій – це злочинне порушення міжнародного права, законів України», – наголошує Т. Кремень [7].

Лінгвоцид на тимчасово захоплених територіях може зупинити тільки перемога України, оскільки міжнародна спільнота нарешті зрозуміла, що є росія, – дітовбивця, мародер, садистка, мововбивця. Такі типові злочини країн-диктатур дуже детально розглянуті у закордонних джерелах, що досліджують тероризм [24].

Щодо необхідності для країн Заходу гарантувати суверенітет України та всебічно допомагати стримувати навалу росії, щоб захистити від будь-яких росієподібних нападів на європейські країни в майбутньому Financial Times зазначає: «Окупанти зайняли «русифікацією» зайнятих територій – нав'язуванням російської мови в школах, взяттям під контроль ЗМІ та призначенням маріонеток номінальним керівництвом місцевих адміністрацій. Українці хочуть боротися і їм потрібна наша постійна підтримка – передові озброєння та дедалі жорсткіші санкції проти Росії», – стверджує Т. Кремень у статті Financial Times.

На каналі «ОСВІТА» від 10 березня 2023 Д. Добріян і О. Гужва, учасниці проекту «Лінгвоцид – інтерактивний меморіал русифікації України», у якому вони запрошують до участі усіх небайдужих філологів і просто українців. Ви можете дізнатись про заборони української мови. Наприклад: 2022 рік, знищення українських книжок. російські загарбники знову спалюють українські книги, забороняють викладати українську мову, літературу й історію на тимчасово окупованих українських територіях. Окрім того, окупаційна влада р. ф. схиляє до колабораціонізму та примушує змінювати кваліфікацію українських учителів на російські стандарти освіти [25].

Науковиці й колежанки Н. Гавдида, Л. Назаревич у своїй роботі «Лінгвоцид як форма мовної політики», презентують повну картину мововбивства росією української мови протягом значного історичного періоду і наголошують після огляду величезної кількості джерел, що: «...низку історичних фактів, автори класифікували форми лінгвоциду щодо української мови, зокрема через заборону мови чужою державою (церквою); через боротьбу із друкованим словом (було заборонено друкувати книжки українською мовою, спалювали бібліотеки, як-от книгозбірню Києво-Печерської Лаври (1718) чи бібліотеку Києво-Могилянської академії (1780); через приниження статусу й престижу мови; через оголошення мови неприродною (українську мову вважали діалектом польської або російської), неавтохтонною (так звана «погодінська теорія»);

через втручання у внутрішню структуру та функціонування мови; через переслідування та гоніння носіїв мови (особливо мовознавців-україністів); через освіту; демографічну політику; надання привілеїв панівній мові та її носіям. Ці факти свідчать, що асиміляційна політика радянського уряду була значно жорсткішою, оскільки відбувалась навіть на рівні штучних змін у внутрішній структурі мови (переписували словники, фонетично уподібнюючи українські слова до російських), а тому й більш результативною, ніж відповідна мовна політика колишньої царської Росії» [2, с. 77-80]

Висновки. У статті було актуалізовано проблему лінгвоциду, що тривалий час не була предметом цілеспрямованих досліджень у вітчизняному мовознавстві, оскільки історичні умови, у яких перебувала Україна кілька століть, цьому не сприяли. Деякі питання проблеми висвітлювали у своїх наукових роботах знані лінгвісти, але державна політика «умиротворення росії» і економічні інтереси ставали перепоною на шляху об'єктивних фактологічних досліджень. Надано аргументи щодо необхідності активного процесу документування та наведено приклади документування типових проявів лінгвоциду за період окупації територій України з метою нейтралізації діяльності п'ятої колони країни-агресора та мінімізування внутрішніх загроз від дій колаборантів.

Агресивна війна росії проти України триває понад рік. За цей період представники п'ятої колони країни-агресора проявили себе як колаборанти та активні помічники окупантів у процесі лінгвоциду на всіх щаблях суспільства. Лінгвоцид росії стосовно державної мови України доведено, явища зафіксовані, матеріали упорядковано. Після юридичного оформлення згідно з відповідними міжнародними стандартами розпочнеться процедура винесення вироку.

Список використаних джерел

1. Андрющенко П. У Маріуполі російські окупанти забороняють українську мову в школах, навіть на перервах. Громадське радіо. ГР в Google News, 16 червня 2022 о 11:56. URL : <https://hromadske.radio/news/2022/06/16/u-mariupoli-rosiys-ki-okupanty-zaboroniaiut-ukrains-ku-movu-v-shkolakh-navit-na-perervakh-andriushchenko>.
2. Гавдида Н., Назаревич Л. Лінгвоцид як форма мовної політики. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Мовознавство*. 2014. Вип. 2 (24). С. 76–79.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 03.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20>.
4. Кримінальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Коломієць В. Окупанти на Херсонщині готуються заборонити українську мову в документах. Громадське UA. 25 Травня 2022 07:33. URL : <https://hromadske.ua/posts/okupanti-na-hersonshini-gotyuyutsya-zaboroniti-ukrayinsku-movu-v-dokumentah>.
6. Ляшук Ю. Колаборанти забороняють українську мову навіть у лікарнях – мер Нової Каховки. 14 листопада, 2022, 07:16 glavcom.ua. URL : <https://glavcom.ua/country/incidents/kolaboranti-zaboronjajut-ukrajinsku-movu-navit-u-likarnjakh-mer-novoji-kakhovki-888967.html>.
7. Кремін'я Т. Росія влаштувала на окупованих територіях лінгвоцид української мови – мовний омбудсмен. 28 червня 2022, 19:32, URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-linhvotsyd-ukrayinskoyi-movu-ombudsmen/31919813.html>.
8. Кремін'я Т. Уже зафіксовано понад 200 фактів лінгвоциду української мови на окупованих територіях. Еспресо. Розділ «Суспільство». 13 жовтня, 2022 четвер, 16:14. URL : <https://espreso.tv/uzhe-zafiksovano-ponad-200-faktiv-lingvotsidu-ukrainskoi-movi-ombudsmen-kremin-na-mizhnarodniy-konferentsii>.
9. Масенко Л. (У)мовна (У)країна. Київ : Темпора, 2007. 88 с.
10. Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали ; ред. Л. Масенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 5–37.
11. Методичні рекомендації з питань кримінально-правової кваліфікації, оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження за ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність» / С. Албул, Т. Волошанівська, А. Марченко, Г. Мудрецька, Г. Резніченко, І. Федоров, І. Чекмарьова. Одеса: ОДУВС, 2022. 67 с.
12. Павлова О. Ю. Лінгвоцид: трагічне порушення врівноваженості світового естетичного простору. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2010. Вип. 99. С. 20–24.
13. Платформа «Рух Чесно» запустив реєстр держзрадників. URL : <https://detector.media/infospace/article/197490/2022-03-14-ruk-h-chesno-zapustyv-reiestr-derzhzradnykiv/>.

14. Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти) : наук. нарис. Севеодонецьк : СПД Румянцева Г. В., 2020. 121 с.
15. Пояснювальна записка до проекту закону України «Про заборону колабораціонізму». URL : <https://ips.ligazakon.net/document/GH4RE00A>.
16. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
17. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997. 360 с.
18. Реєстр держЗрадників. URL : <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSezxKZPthLGr8bnQwKyj9RD6lzMl7yaVwVrw4MMf5ICl0waw/viewform>.
19. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. Київ : Сталах, 2004. 272 с.
20. Тумай Н. В. До питання лінгвоциду української мови. *Жіночий світ*. 2003. № 4. С. 6–10.
21. Христенко В. Ф. Лінгвоцид і подолання його наслідків в історії української літературної мови. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 08. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)*. 2005. Вип. 1. С. 128–133.
22. Шаповал Ю. І. Історичні передумови й чинники виникнення мовного питання в Україні. Мовна ситуація в країні : між конфліктом і консенсусом. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 12–33.
23. Gupta D. Understanding Terrorism and Political Violence: The life cycle of birth, growth, transformation, and demise. London: Routledge, 2008. 283 p.
24. Schmid A. Political terrorism: a new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories, and literature. A. Jongman. New Brunswick: Transaction Publishers, 1988. 700 p.
25. Znyshchennya ukrayins'kykh knyzhok: Lnhvotsyd. Podcast Osvita. 2022 rik. URL : <https://podcasts.nv.ua/episode/19591.html>.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. Andryushchenko, P. (2022) U Mariupoli rosiys'ki okupanty zaboronyayut' ukrayins'ku movu v shkolakh, navit' na perervakh [In Mariupol, the Russian occupiers ban the Ukrainian language in schools, even during breaks]. Hromads'ke radio. HR v Google News, 16 chervnya 2022 o 11:56. URL : <https://hromadske.radio/news/2022/06/16/u-mariupoli-rosiys-ki-okupanty-zaboroniaiut-ukrains-ku-movu-v-shkolakh-navit-na-perervakh-andriushchenko>. [in Ukr.].
2. Havdyda, N., Nazarevych, L. (2014) Lnhvotsyd yak forma movnoyi polityky. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Ser. Movoznavstvo*. Issue 2 (24), pp. 76–79. [in Ukr.].
3. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo vstanovlennya kryminal'noyi vidpovidal'nosti za kolaboratsiynu diyal'nist' [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the establishment of criminal liability for collaborative activity] : Zakon Ukrayiny vid 03.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20>. [in Ukr.].
4. Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny [Criminal Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].
5. Kolomyets', V. (2022) Okupanty na Khersonshchyni hotuyut'sya zaboronyty ukrayins'ku movu v dokumentakh [The occupiers in the Kherson region are preparing to ban the Ukrainian language in documents]. Hromads'ke UA. 25 Travnja 2022 07:33. URL : <https://hromadske.ua/posts/okupanti-nahersonshini-gotyuyutsya-zaboroniti-ukrayinsku-movu-v-dokumentah>. [in Ukr.].
6. Lyashchuk, Yu. (2022) Kolaboranty zaboronyayut' ukrayins'ku movu navit' u likarnyakh – mer Novoyi Kakhovky [Collaborators ban the Ukrainian language even in hospitals – the mayor of Nova Kakhovka]. 14 lystopada, 2022, 07:16 glavcom.ua. URL : <https://glavcom.ua/country/incidents/kolaboranti-zaboronajut-ukrajinsku-movu-navit-u-likarnyakh-mer-novoji-kakhovki-888967.html>. [in Ukr.].
7. Kremin', T. (2022) Rosiya vlashtuvala na okupovanykh terytoriyakh lnhvotsyd ukrayins'koyi movy – movnyy ombudsmen [Russia has organized a linguicide of the Ukrainian language in the occupied territories – a language ombudsman]. 28 chervnya 2022, 19:32, URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lnhvotsyd-ukrayinskoyi-movy-ombudsmen/31919813.html>. [in Ukr.].
8. Kremin', T. (2022) Uzhe zafiksovano ponad 200 faktiv lnhvotsydu ukrayins'koyi movy na okupovanykh terytoriyakh [More than 200 facts of linguicide of the Ukrainian language in the occupied territories have already been recorded]. Espresso. Rozdil «Suspil'stvo». 13 zhovtnya, 2022 chetver, 16:14. URL : <https://espresso.tv/uzhe-zafiksovano-ponad-200-faktiv-lingvotsydu-ukrainskoi-movi-ombudsmen-kremin-na-mizhnarodniy-konferentsii>. [in Ukr.].
9. Masenko, L. (2007) (U)movna (U)krayina [(U) language (U) country]. Kyiv : Tempora, 88 p. [in Ukr.].
10. Masenko, L. Movna polityka v URSR: istoriya lnhvotsydu Ukrayins'ka mova u XX storichchi: istoriya lnhvotsytu: dokumenty i materialy [Language policy in the Ukrainian SSR: the history of linguicide Ukrainian language in the 20th century: the history of linguicide: documents and materials] ; red. L. Masenko. Kyiv : Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2005, pp. 5–37. [in Ukr.].

11. Metodichni rekomendatsiyi z pytan' kryminal'no-pravovoyi kvalifikatsiyi, operatyvno-rozshukovoyi diyal'nosti ta kryminal'noho provadzhenyia za st. 111-1 KK Ukrainy «Kolaboratsiyna diyal'nist'» [Methodological recommendations on issues of criminal-legal qualification, operational-search activity and criminal proceedings under Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine "Collaborative activity"] / S. Albul, T. Voloshanivs'ka, A. Marchenko, H. Mudrets'ka, H. Reznichenko, I. Fedorov, I. Chekmar'ova. Odesa: ODUVS, 2022. 67 p. [in Ukr.].
12. Pavlova, O. Yu. (2010) Linhvotsyd: trahichne porushennya vrvnovazhenosti svitovoho estetychnoho prostoru [Linguicide: a tragic disturbance of the balance of the world's aesthetic space. Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Philoso]. *Visnyk Kyivskoho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiya*. Issue 99, pp. 20–24. [in Ukr.].
13. Platforma «Rukh Chesno» zapustyv reyestr derzhzradnykiv [The Rukh Chesno platform launched a register of state traitors]. URL : <https://detector.media/infospace/article/197490/2022-03-14-rukhs-chesno-zapustyv-reiestr-derzhzradnykiv/>.
14. Pys'mens'kyi, Ye. O. (2020) Kolaboratsionizm yak suspil'no-politychne yavyshe v Ukraini (kryminal'no-pravovi aspekty) [Collaborationism as a socio-political phenomenon in Ukraine (criminal and legal aspects)] : nauk. narys. Syevyeronets'k : SPD Rumyantseva H. V., 121 p. [in Ukr.].
15. Poyasnyval'na zapyska do proektu zakonu Ukrainy «Pro zaboronu kolaboratsionizmu» [Explanatory note to the draft law of Ukraine "On the prohibition of collaborationism"]. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/GH4RE00A>. [in Ukr.].
16. Pro zareyestrovani kryminal'ni pravoporushennya ta rezul'taty yikh dosudovoho rozsliduvannya [About registered criminal offenses and the results of their pretrial investigation]. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kryminalni-pravoporushennya-ta-rezultaty-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>. [in Ukr.].
17. Radevych-Vynnyts'kyi Ya. (1997) Ukraina: vid movy do natsiyi [Ukraine: from language to nation]. Drohobych : Vydavnycha firma «Vidrodzhennya», 360 p. [in Ukr.].
18. Reyestr derzhzradnykiv [Register of state traitors]. URL : <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSezxKZPthLGp8bnQwKjy9RD6lzMI7yaVwVrw4MMf5IC10waw/viewform>. [in Ukr.].
19. Tkachenko, O. (2004) Ukrayins'ka mova i movne zhyttya svitu [The Ukrainian language and the linguistic life of the world]. Kyiv : Spalakh, 272 p. [in Ukr.].
20. Tumay, N. V. (2003) Do pytannya linhvotsydu ukrayins'koyi movy [To the issue of linguicide of the Ukrainian language]. *Zhinochyy svit*. № 4, pp. 6–10. [in Ukr.].
21. Khrystenok, V. F. (2005) Linhvotsyd i podolannya yoho naslidkiv v istoriyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy [Linguicide and overcoming its consequences in the history of the Ukrainian literary language]. *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 08. Filolohichni nauky (movoznavstvo i literaturoznavstvo)*. Issue 1, pp. 128–133. [in Ukr.].
22. Shapoval, Yu. I. (2008) Istorychni peredumovy y chynnyky vynykennya movnoho pytannya v Ukraini. Movna sytuatsiya v krayini: mizh konfliktom i konsensusom [Historical prerequisites and factors of the emergence of the language question in Ukraine. Language situation in the country: between conflict and consensus]. Kyiv : IPiEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, pp. 12–33. [in Ukr.].
23. Gupta, D. (2008) Understanding Terrorism and Political Violence: The life cycle of birth, growth, transformation, and demise. London: Routledge, 283 p.
24. Schmid, A. (1988) Political terrorism: a new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories, and literature. A. Jongman. New Brunswick: Transaction Publishers, 700 p.
25. Znyshchennya ukrayins'kykh knyzhok: Linhvotsyd. Podcast Osvita. 2022 rik. URL : <https://podcasts.nv.ua/episode/19591.html>.

ABSTRACT

Nataliya Leonova. Ukrainian language, 2021-2022. Linguicide on the temporarily occupied territories of the state of Ukraine. The article examines the problem of linguicide in the temporarily occupied territories of Ukraine in 2021-2022.

It is emphasized that the linguicidal practice of russia in the temporarily occupied territories in Ukraine is connected with the historically recorded practice of destruction, devaluation of the state-building significance of the Ukrainian literary language and the policy of anti-legitimization of the sovereignty of the state of Ukraine, the lack of need for state symbols, and therefore the state Ukrainian language

Formulation of the problem. For a long time, the problem of linguicide was not the subject of research in domestic linguistics, as this was not facilitated by the historical realities in which Ukraine was from the end of the 17th to the end of the 20th century [11]. I. Ohienko, M. Kostomarov, I. Franko, and Yu. Shevelyov highlighted certain aspects of this issue in their scientific investigations. Already after the declaration of independence of Ukraine published thorough publications by V. Ivanyshin, L. Masenko, P. Movchan, O. Pavlova, N. Tumai, Y. Radevych-Vynnytskyi, E. Sverstyuk, V. Khristenok, Yu. Shapoval and others researchers However, even today works of this nature remain relevant, because the harmful impact of relapses of linguicide is still felt in modern Ukrainian society, which determines the acuteness of the language issue.

The russia's military aggression against Ukraine has been taking place since 2014. During this eight-year period, the representatives of the fifth column of the aggressor country manifested themselves

to the fullest extent at all levels of the social hierarchy – from ordinary citizens to representatives of judicial and law enforcement bodies, local self-government bodies and the state legislature [22].

Criminalization of collaborationism in Ukraine is a relatively new legal phenomenon. However, its criminal-legal, criminal-procedural and operative-search aspects have already been considered in the works of such scientists as S. Albul, O. Kozachenko, V. Kuznetsov, O. Musychenko, E. Pysmenskyi, A. Politova, E. Polyakov, M. Syploki, T. Shurat, K. Yanishevskaya and others.

The article is devoted to the study of issues of criminalization of collaborationism in Ukraine and the organizational and legal prerequisites of its documentation.

The language issue is part of state policy, therefore it is especially relevant for those peoples who have been de-ethnicized for a long time, and now need not only the preservation and development of the national language, but also the revival of its use throughout the state [12]. The conflict of the current language problems Ukraine inherited from the colonial past. The Russian language has supplanted Ukrainian in a significant part of the eastern, southern and even some central regions of our country, taking over the main function of the language – the communicative one [18]. Such language imbalance blocks the implementation of the identification function of language, which is aimed at unifying the ethnic community on the basis of language, which, therefore, weakens the national self-awareness of Ukrainians, hindering the construction of a strong independent state. Long-term assimilation processes, which eliminated the very concept of «native language», weakened the sense of national cohesion and solidarity in Ukrainian society, which became an obstacle to national self-assertion. According to the Ukrainian linguist Orest Tkachenko, in the hierarchy of factors that shape the ability of the national community to resist linguistic and cultural assimilation by another state, it is the feeling of national solidarity is one of the defining [21]. The historical process, as noted by Professor E. Pysmenskyi and others, proved that a state whose territory becomes occupied is subject to the suppression of national traits, the phenomena of collaborationism, and linguicide [15]. «In turn,» the scientist states, «as a result of the linguistic self-assertion of the people, which presupposes the emergence of a national state, the language becomes: national, that is, characteristic of all strata of the respective people, both in the village and in the city; national, that is, used not only by its speakers, but also by all other ethnic groups or national minorities of its state as a national language and as a means of international communication.

Keywords: *collaborationism, decrees of the occupation government, documenting, information warfare, language policy, linguicide, the collaborative activities, Treason, Ukrainian literary language.*

УДК 327.5

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-177-183

Денис ПРОШИН[©]

кандидат історичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЗАХОПЛЕННЯ ЗАРУЧНИКІВ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ВИКЛИК: СПЕЦИФІКА, ЗАГРОЗИ І ВІДПОВІДІ

Статтю присвячено заручництву як феномену, що створює особливі політичні труднощі для урядів, які протистоять терористам. Підкреслено, що захоплення заручників не привертає значної дослідницької уваги як джерело специфічних політичних викликів. Автори найчастіше фокусуються на прикладних, тактичних вимірах заручницьких криз. У політичному аспекті захоплення заручників змушує урядові структури діяти в рамках відкритої ситуації, що розгортається в реальному часі навколо живих потерпілих із допоки не визначеною долею (на відміну від терактів, що вже було скоєно). Поточна незавершеність заручницьких ситуацій підвищує політичну напруженість та вимагає від урядів маневрувати між тактичними вимогами, очікуваннями громадськості, міркуваннями політичної доцільності, беззаперечною етичною цінністю людського життя.

Ключові слова: *тероризм, заручництво, криза, політика, громадськість, мас-медіа.*

Постановка проблеми. У злочинній та жорстокій практиці тероризму важко виділити найбільш шкідливі або найогидніші прояви. Спроби створити хоча б приблизний «антирейтинг» терористичних методів виявляються сумнівними з моральної точки зору та

© Д. Прошин, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7874-470X>

denis.v.proshin@gmail.com

необґрунтованими теоретично. Однак захоплення заручників наразі посідає особливе місце в переліку терористичних атак. На поверхні в цьому питанні лежать очевидні моральні та психологічні виклики, що пов'язані з перетворенням людських життів на об'єкт торгу. Але проблема заручництва має й глибші виміри, серед яких чимало політичних. Вони суттєво відрізняють захоплення заручників від інших різновидів терористичної діяльності.

Під заручництвом тут розуміються сплановані дії антиурядових угруповань із метою захоплення цивільних осіб для вчинення політичного тиску на владні структури. Відомі приклади спонтанного захоплення терористами випадкових осіб під час втечі із в'язниці, з місця злочину тощо. Подібні випадки також спричиняють людські страждання та створюють певні політичні та юридичні ризики. Однак ці доволі рідкі епізоди не розкривають усієї складності заручництва так повно, як сплановані дії. Не розглядатимуться також дії суто кримінальних організацій (наприклад, утримання жертв заради отримання викупу без жодних політичних передумов злочину).

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Тероризму в усіх його історичних проявах і тактичних різновидах присвячено незчислену кількість досліджень [13]. Автор ризикує, категорично стверджуючи що-небудь стосовно наявності або змісту будь-яких розвідок або оцінок у цій царині. Але можна помітити відсутність щонайменше масштабних робіт із питань заручництва як політичного феномену. У відомих, класичних дослідженнях цієї проблеми торкаються *inter alia*, як одної з можливих загроз [6; 7; 8; 14]. Протягом останніх років з'явилася мало не єдина робота, присвячена заручництву як такому [10], та й вона фокусується здебільшого на прикладних, «спецпризначенських» питаннях. Це скоріше посібник для практиків, аніж ґрунтовний політичний аналіз. Схожий дисбаланс спостерігається й на сторінках наукових часописів, де з'являються хоча й змістовні, але вузькоорієнтовані дописи. Отже, багатовимірна проблема заручництва отримує дещо викривлене висвітлення.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб позначити головні особливості заручництва як такого, що виходить далеко за межі суто тактичної ситуації, «обміну ударами». Специфіка цього прояву терористичного насильства не дозволяє підходити до нього з позиції звичних протиставлень «злочин – запобігання злочину» або «злочин – відплата». Заручницькі ситуації розгортаються в «реальному часі» навколо живих потерпілих. Це вимагає від тих, хто протидіє терористам, не лише тактичної вправності, а й політичної гнучкості, розуміння особливих політичних ризиків, притаманних заручництву.

Виклад основного матеріалу. «Політичне» заручництво як утримання представників протилежної сторони для здійснення на неї відчутного впливу відоме з давніх часів. Античність та середньовіччя знали практику затримання родичів тих правителів, що програли війну [1]. Ворожі армії систематично брали та беруть в заручники місцевих мешканців, намагаючись приборкати спротив. Але ці акції найчастіше здійснювалися в контексті регулярних воєн і були проявом переважаючої грубої сили, а не слабкості. Дії терористів, які беруть заручників, – це тактика слабшої сторони конфлікту, котра намагається кинути супротивнику асиметричний виклик.

Не можна впевнено вказати на перший випадок захоплення заручників терористами. Однак один із найвідоміших ранніх випадків відбувся в 1896 р. у Стамбулі, де бойовики вірменського угруповання «Дашнакцутюн» захопили Оттоманський банк [2]. Протягом наступних десятиліть терористи залишили багато прикладів затримання безпорадних пересічних громадян та торгу людськими життями. Д. Рапопорт вважав, що існує зв'язок між ідейно-політичними цілями терористичних організацій та їхньою тактикою [12]. Але навіть побіжний огляд демонструє відсутність такої прямої залежності. Серед тих, хто вдавався до заручництва, можна спостерігати терористів націоналістичного ухилу, терористів ультралівих поглядів і, нарешті, релігійних фундаменталістів. Рапопорт стверджував, що з кінця XIX ст. до межі XX-XXI ст. історія тероризму складається з чотирьох послідовних «хвиль» – анархістської, націоналістичної, лівацької та релігійної. Отже, акти захоплення заручників відбулися або відбуваються в межах майже усіх історичних «хвиль» терору.

Хоча не можна заперечувати певної кореляції між ідейно-політичною специфікою терористичних угруповань та їх методами, використання заручництва та розповсюдження цієї тактики у порівнянні з іншими методами залежать перш за все від декількох загальних чинників, далеких від політики. Поява ефективної стрілецької зброї та надійних вибухових пристроїв дозволила навіть маленьким групам терористів

захоплювати і утримувати значну кількість заручників, великі приміщення тощо. Розвиток транспортних технологій, насамперед авіаційних, надав терористам із заручниками більшої маневреності. Масові комунікації (із середини ХХ ст. – глобального обсягу) відкрили можливість привертати до заручницьких криз увагу всього світу та використовувати їх як «трибуну» для політичних вимог. Терористичні угруповання зверталися та звертаються до захоплення заручників не тому, що це «відповідає» їх ідейно-політичним уподобанням. Відносно чіткий зв'язок між ідейно-політичним характером угруповання та його тактикою присутній в актах релігійних терористів-смертників або в настирному полюванні на окрему політичну фігуру, як-от російського царя. Вибір на користь захоплення заручників – як ризикованого, але доступного й доволі гнучкого засобу – свідчить про бажання терористів втягнути уряд у болісний торг та висунути йому відкритий ультиматум. Таке бажання може виникнути у будь-якого достатньо потужного або затятого терористичного угруповання, незалежно від його ідейно-політичної орієнтації [16].

Рішення захопити заручників ставить терористів перед серйозними викликами. Кожен теракт являє собою відчайдушний крок від підпільного існування до відкритих насильницьких дій. Скоюючи будь-який злочинний акт, терористи привертають до себе увагу спецслужб, часто наражаються на безпосередню небезпеку. Однак замах на політичних діячів, закладання вибухових пристроїв у громадських місцях, «революційні експропріації» (тобто пограбування) не вимагають від бойовиків, щоб вони очікували на місті злочину, коли їх буде оточено та взято на приціл. Терористи-смертники підривають себе разом із жертвами. Той, хто самотужки здійснює атентат, використовуючи вогнепальну зброю ближнього бою, холодну зброю чи саморобний вибуховий пристрій, наближається до цілі майже впритул, інколи позбавляючи себе можливості втекти. Однак в цілому терористична тактика передбачає обережність та підготовку шляхів втечі. Самопожертва не є нормою терористичного насильства, а лише вимушеним або «екзотичним» винятком. Строго кажучи, захоплення заручників також не являє собою самопожертву. Терористи розраховують не тільки заявити про себе, отримати поступки від уряду, але й змусити владу відпустити їх в обмін на життя заручників. Хоч там як, не можна захопити заручників непомітно. У більшості випадків неможливо втекти з місця злочину разом із десятками або сотнями людей. Винятки становлять викрадення окремих осіб та полонення тих, хто мав необережність чи кому не пощастило опинитися на території, контрольованій потужним збройним формуванням. Отже, до логіки заручництва від початку закладено додатковий ризик для злочинців, який вони намагаються компенсувати тими ризиками, які захоплення заручників створює для урядової сторони.

Боротьба з тероризмом сприймається як запобігання злочинам та реакція на вже скоєні насильницькі акти (розшук терористів, ліквідація їх баз тощо). Захоплення заручників додає до цих двох вимірів той, в якому теракт розгортається просто на очах уряду, правоохоронних служб, журналістів та громадськості. Перш за все це означає, що жертви теракту (принаймні більшість з них) ще живі, знаходяться в критичній ситуації та потребують допомоги «тут і зараз». Зрозуміло, що загибель людей та інші наслідки терористичних замахів, підривів бомб, нальотів, пограбувань також створюють неабияке суспільне напруження. Але смерть навіть великої кількості людей «учора» проводить чітку грань між трагічною подією та реакцією на неї, надає уряду певну дистанцію, простір для маневру. Утримання терористами живих людей «сьогодні», навпаки, усуває дистанцію, виштовхує уряд і його спецслужби в епіцентр подій. Хоча б якими не були помилки в запобіганні терористичному насильству, уряд не є безпосередньо причетним до загибелі людей від бомб в автівках або від куль під час нападів бойовиків. Заручницька криза вимагає від урядовців швидких рішень, ціною яких може стати смерть заручників. Тут не існує грані між смертю «учора» та реакцією «сьогодні». Влада ризикує принаймні побічно опинитися відповідальною за обірвані життя. Міра цієї відповідальності (гострота її сприйняття) зростає залежно від характеру прийнятих рішень, ефективності урядової відповіді на терористичний виклик, загальної суспільно-політичної атмосфери.

Найпростішим шляхом до порятунку заручників у багатьох випадках можуть видаватися поступки терористам. Якщо вимоги бойовиків не містять капітуляції уряду (змінення політичного режиму, визнання незалежності спірних територій тощо), виконання умов виглядає спокусливо прийнятною ціною. Найчастіше йдеться про визволення із в'язниці бойовиків або інших політичних в'язнів; про викуп; про

здійснення урядом або його представниками певних символічних актів. Але при цьому постає питання наслідків подібних поступок. Чи не є угода з метою врятувати заложників автоматичним заохоченням терористів до нових атак [16, р. 285]?

Складається враження, що остаточної відповіді на це питання не існує. Подальший хід подій визначається збігом обставин, притаманним окремим конфліктам. Однак навіть якщо уряди не йдуть на поступки, заложницькі кризи нерідко стають ситуаціями, в яких урядові позиції, хоча б частково та тимчасово, слабшають у порівнянні з позиціями терористів. Вибухи або стрілянина на вулицях чи в кафе створюють суспільне напруження, одночасно маркуючи тих невідомих, хто спланував, скоїв ці теракти і втік з місця злочину, як підступних і боягузливих ворогів. Й потерпаючи від критики, під суспільним тиском (ба навіть завдяки йому) влада може позиціонувати себе як безкомпромісного супротивника терористів. Уряд доволі вільно маневрує в політичному, етичному, інформаційному вимірах. Ворог наніс удар, слід відповісти [5]. Суттєвим є те, що безпосереднього контакту з цим ворогом уряд не має. Тим легше робити рішучі кроки та ініціювати програми жорстких дій. Утримання заручників, навпаки, змушує уряд безпосередньо контактувати із терористами, вести з ними справу, «опускатися» до їхнього рівня або «піднімати» терористів до рівня сторони переговорів.

Тож заручницька криза не лише підштовхує урядовців до прийняття потенційно фатальних рішень, але й ставить їх у притул до вельми токсичних візаві. Однак проблеми уряду цим не обмежуються. На перший погляд, парадоксально, та заручники далеко не завжди являють собою пасивну сторону протистояння, безголосий суб'єкт перемовин. На щастя ще живі заручники за певних обставин здатні відіграти доволі активну роль у перебігу подій. Хоча болісні заручницькі переживання викликають співчуття, доводиться зауважити, що люди, які перебувають на межі між життям та смертю, інколи стають чутливим, нестабільним і водночас потужним каналом тиску на уряд і суспільство в цілому. Під впливом різних чинників – від страху, втоми і роздратування до сумнозвісного «стокгольмського синдрому» та навіть власної антипатії до уряду – заручники у своїх зверненнях можуть ретранслювати вимоги терористів, наполягати на поступках, різко коментувати спроби урядових структур впоратися із ситуацією.

Крім того, до заручницької кризи з відчутними наслідками можуть долучитися й зовнішні учасники. Насамперед це родичі заручників та журналісти. Безумовно, ці групи відіграють роль і у зв'язку з іншими проявами терористичного насильства. Але вже згадувані особливості заручництва надають родинам заручників та журналістам особливої ваги. Родичі загиблих під час терактів виплескують свої емоції, вимагають розслідування та покарання злочинців ба навіть звинувачують уряд у некомпетентності. Однак все одне це знаходиться «поза межами» теракту. Напад вже здійснено. Протистояння з терористами не відбувається просто зараз. Отже навіть найбурхливіші емоції та найгірші звинувачення з боку родин навряд чи спроможні вплинути безпосередньо на дії урядових установ. Не слід перебільшувати вірогідність такого впливу протягом заручницької кризи. Проте коли долю жертв теракту ще не визначено, у контексті подій, що розгортаються, дії родичів наповнюються особливим змістом [3]. Ще існують альтернативи (безкомпромісна позиція/переговори, силове втручання/поступки). Заручники ще живі. Тож рідні та близькі цих бідолашних не лише викликають співчуття або *post factum* вислуховують обіцянки правосуддя та відплати. Разом із заручниками вони можуть уособлювати нагальну проблему вибору – як саме «тут і зараз» відповісти на виклик, що його кинули терористи.

Гостроту ситуації «тут і зараз» підкреслюють та підтримують засоби масової інформації. ЗМІ залишаються важливим елементом у розрахунках терористичних угруповань з їхніх перших систематичних кроків наприкінці XIX ст. Зі свого боку, уряди завжди намагаються контролювати (інде – обмежувати й блокувати) можливості журналістів у висвітленні терористичних загроз, так само як і можливості терористів користатися ресурсами мас-медіа. Вважається, що надмірна медійна чутливість до заяв та дій збройних антиурядових організацій підживлює їх «киснем суспільної уваги» [4]. Та якщо в деяких країнах журналістське висвітлення терористичних кампаній та урядових контрзаходів вдається утруднити, в більшості випадків нейтралізація ЗМІ (вітчизняних або іноземних, «глобальних») виявляється нездійсненою чи навіть немислимою задачею.

Та журналістська присутність в контексті спричинених терористами криз відчувається по-різному. Одномоментні, швидкі теракти (вибухи, політичні вбивства або замаху тощо) здатні викликати неабияку загальну тривогу і професійну зацікавленість

ЗМІ. Але подібним акціям знов-таки «бракує тривалості»; вони майже миттєво стають фактами минулого. На них можна відреагувати, проте неможливо вплинути на їхній перебіг, змінити його. Отже медіа отримують тут скоріше пасивну роль стороннього спостерігача та дописувача. Заручницькі кризи можуть тривати днями, ба більше – тижнями й місяцями. Відкривається простір для регулярних коментарів, прямих репортажів, постійних новинних рубрик. ЗМІ певною мірою формують картину подій. Вони знаходяться не на місці минулого злочину, а в епіцентрі протистояння. Із плином часу ступінь залучення пересічних громадян може знизитися. Однак це компенсується постійною готовністю ЗМІ. Їхні канали відкрито до будь-яких зрушень. Більш того, у разі тимчасового затухання подій журналісти здатні штучно активізувати інформаційне середовище за допомогою ретроспективних оглядів, експертних думок (що, трапляється, межують із тонко завуальованими звинуваченнями урядових структур), сенсаційних інтерв'ю з тими заручниками, кого було звільнено, із родичами заручників.

У той чи інший спосіб, природно або штучно, мас-медіа підтримують постійне напруження навколо заручницької кризи, створюють певні репутаційні ризики для офіційних структур, а інколи й перешкоджають їхнім спробам впоратися з проблемою. Надто щільна присутність журналістів, їхнє пильнування за найменшими зрушеннями, «блискавки» в прямому етері можуть непередбачувано перетворюватися на «систему раннього попередження» терористів (якщо ті в змозі отримувати новини). Бажання активізувати інформаційний фон заручницької кризи в окремих випадках заводило журналістів надто далеко у висвітленні протилежної позиції. Користуючись медійною жагою до сенсацій, терористи отримували «вільний мікрофон» та практично безперешкодний доступ до багатомільйонної аудиторії [9].

Вершиною, «вістрям» сукупності проблем, що повстають у зв'язку із захопленням заручників, є перспектива їхнього силового звільнення. На цьому рівні знаходяться найвідоміші приклади заручницьких криз [3; 15; 17]. Вони відомі саме завдяки своїм гучним «гарячим» розв'язкам – чи то напрочуд успішним, чи то трагічним. Однак політична складність та чутливість визволення заручників силою далеко не вичерпуються таким чорно-білим протиставленням. Успіхи та поразки, врятовані або втрачені життя, оцінка результатів силового втручання та його наслідки не мають однозначного політичного змісту. В цьому вузлі переплітаються щонайменше моральні критерії; міркування політичної доцільності; природа того уряду, що надав приказ провести силову операцію; специфіка окремої заручницької ситуації; нарешті, майстерність спеціальних підрозділів, досвідченість і зятягість їхніх супротивників-терористів.

Деякі з найвідоміших випадків невдалого визволення заручників пов'язані з авторитарними режимами [11]. Можна погодитися, що грубі помилки під час проведення цих операцій та, відповідно, велика кількість жертв відбивають характерні риси відповідних режимів (байдужість до людських життів, «рефлекторне» вживання надмірної сили, корумпованість та непрофесіоналізм силовиків). Тим часом нескладно знайти й провали, за якими стояли демократичні уряди, що поважали права людини та діяли у межах конституційного ладу [15; 17]. Успішне звільнення заручників не дорівнює «доброму» уряду, так само як невдача не є ознакою уряду «поганого».

Цей оманливий трюїзм веде глибше. Незалежно від природи політичного режиму заручницькі кризи змушують уряди приймати складні, потенційно непопулярні рішення, які згодом можуть сприйматися як «гра людськими життями» або, навпаки, як «жалюгідні поступки терористам». Якщо будь-який уряд обирає силовий варіант, він тим самим вдається до неоднозначних калькуляцій. Спроби відбити заручників невід'ємні від смертельного ризику. Навіть всесвітньо відомі тепер успіхи спецназу не було гарантовано на стадіях підготовки та проведення операцій. Отже, відмовляючись від переговорів з терористами, уряд автоматично погоджується розглядати заручників як можливий «розмінний матеріал». Відмова від переговорів та поступок традиційно пояснюється небажанням захочувати бойовиків до нових злочинів. Таким чином, у цьому суперечливому розрахунку сьгоднішніх заручників погоджуються, у разі потреби, «обміняти» на безпеку потенційних заручників завтрашнього дня. Коли вибухом у супермаркеті чи під час стрілянини на вулиці вбито пересічного громадянина, уряд може зайняти чітку моральну та політичну позицію: людське життя безцінне, злочинці будуть покарані. В межах заручницької ситуації йдеться про сутичку з терористами, в епіцентрі якої знаходяться живі люди. Жодне з рішень за цих обставин не позбавлене внутрішньої напруги. Заручницька криза являє собою моральну та

політичну дилему: щоб вберегти або захистити життя зараз або у майбутньому, доводиться ризикувати життями зараз або у майбутньому.

Висновки. У світі мегаполісів, масових комунікацій та глобальних транспортних мереж неможливо викоринити загрозу захоплення заручників. Більш того, терористи, що вдаються до цієї тактики, стають дедалі агресивнішими, їхні вимоги сягають крайнощів, а методи примусу жорстокішають [10]. Не можна також запропонувати низку універсальних політичних відповідей на цю загрозу (на відміну від загальнозживаних технічних засобів, як-от металодетектори в аеропортах). Власне, відсутні «готові» відповіді й на інші терористичні виклики. З огляду на особливості та ризики, притаманні заручництву, що їх було проаналізовано в пропонованій статті, вимальовується не чіткий політичний сценарій, а лише загальний вектор протидії. Його можна визначити терміном «мінімізація». Тут йдеться не стільки про мінімізацію суто безпекових, тактичних ризиків (моніторинг загроз, превентивні заходи тощо), скільки про мінімізацію політичного напруження, протирич, що додатково обтяжують заручницькі ситуації.

Захоплення заручників є терактом, що розгортається. Його підживлюють відкриті гострі питання, зіткнення інтересів по обидві сторони протистояння. Саме цю поточну напруженість слід нейтралізувати, звести до досяжного мінімуму. Заручники ще живі, однак політично доцільною здається мінімізація емоцій в прямому етері. Бажаним є скорочення безпосереднього залучення урядовців до переговорів з терористами (принаймні у відкритому доступі). Цю суперечливу функцію можуть перебирати на себе уповноважені посередники, водночас тримаючи канали комунікації відкритими і позбавляючи терористів багатьох бонусів від спілкування з урядом «на рівних правах». Доцільним буде приглушення психологічно зарядженого посилу – «врятувати заручників». Безумовно, для будь-якого гідного уряду це становитиме першочергове завдання. Проте «врятувати заручників» небезпечно тлумачити як «врятувати просто зараз», «врятувати за всяку ціну», «врятувати усіх». Складна політична ситуація навколо заручників не повинна перетворюватися на змагання з гуманності, переважуватися моралізаторством і майже «очікуванням дива». Ці висновки можуть виглядати холодними та байдужими. Однак оскільки саме уряд та його силові структури відповідають за кінцевий результат протистояння, зрештою усе, що дозволить їм працювати спокійно та стабільно, покращить шанси на благополучне завершення кризи.

Список використаних джерел

1. Allen J. Hostages and Hostage-Taking in the Roman Empire. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 308 p.
2. Balakian P. The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response. New York: HarperCollins, 2003. 528 p.
3. David S. Operation Thunderbolt: Flight 139 and the Raid on Entebbe Airport, the Most Audacious Hostage Rescue Mission in History New York: Little, Brown and Company, 2015. 477 p.
4. Edgerton G. Quelling the «Oxygen of Publicity»: British Broadcasting and «The Troubles» During the Thatcher Years. *The Journal of Popular Culture*. 2004. N 30 (1). P. 115-132.
5. Global War on Terror. URL : <https://www.georgewbushlibrary.gov/research/topic-guides/global-war-terror>.
6. Gupta D. Understanding Terrorism and Political Violence: The life cycle of birth, growth, transformation, and demise. London : Routledge, 2008. 283 p.
7. Hoffman B. Inside Terrorism. New York: Columbia University Press, 2006. 432 p.
8. Laqueur W. A History of Terrorism. New Brunswick: Transaction Publishers, 2002. 277 p.
9. Nacos B. Terrorism and the Print Media: The 1985 TWA Hostage Crisis. D. *Terrorism*. 1989. 12:2. P. 107-115.
10. Newsome B. O. Countering New(est) Terrorism: Hostage-Taking, Kidnapping, and Active Violence Assessing, Negotiating, and Assaulting. Stewart J., Mosavi A. Boca Raton: CRC Press, 2018. 381 p.
11. Freed B. Putin the Terrible. *The Atlantic*. 2004. October issue. URL : <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2004/10/putin-the-terrible/303632>.
12. Rapoport D. The Fourth Wave: September 11 in the History of Terrorism. *Current History. A Journal of Contemporary World Affairs*. 2001. 100.650. P. 419-425.
13. Schmid A. Political terrorism: a new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories, and literature. A. Jongman. New Brunswick: Transaction Publishers, 1988. 700 p.
14. Terrorism in Context / Crenshaw M., Miller M., Pomper Ph. et. al. ; ed. by M. Crenshaw. Philadelphia: The Pennsylvania State University Press. 2007. 633 p.
15. Bowden M. The Desert One Debacle. *The Atlantic*. 2006. May issue. URL : <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2006/05/the-desert-one-debacle/304803>.
16. Western responses to terrorism / Schmid A., Crelinsten R., Jongman A. et. al. ; ed. by

A. Schmid, R. Crelinsten. London : Frank Cass, 1993. 363 p.

17. Williamson J. Operation Eagle Claw. The disastrous bid to end the Iran hostage crisis (Raid). Oxford : Osprey Publishing, 2020. 80 p.

Надійшла до редакції 09.12.2023

ABSTRACT

Denys Proshyn. Hostage-taking as a political challenge: specifics, threats, and responses.

This article looks into hostage-taking as a phenomenon which poses particular political difficulties for authorities dealing with terrorist organizations. Seizing hostages does not attract much academic attention as a source of specific political challenges. Researchers prefer to focus on practical, tactical dimensions of hostage crises. Narrow applied research tries to figure out in which tone to negotiate with hostage-takers, which psychological means to use to prevent terrorists from hurting or killing their victims, or how to plan and carry out an assault on hostage-takers, etc. Viewed in this skewed light, hostage-taking loses in academic understanding much of its political significance and complexity. Both stem from the fact that terrorist hostage-taking forces governmental authorities to act within the framework of open-ended situations unfolding in the real-time mode around victims who are still alive and suffering badly and whose fate has not been decided yet (contrary to terrorist attacks already committed).

The ongoing tormentous incompleteness of hostage situations generates acute political tension and pressures authorities to maneuver and balance tactical exigencies against general public's expectations or political considerations against the unquestionable value of a human life. Although authorities and terrorists naturally remain at the forefront of any hostage situation, some other actors add to the political burden of a crisis. As a result, authorities face additional reputational risks, feel the pull-and-push impulses of public opinion, have to prevent informational leakages and unwanted turns in media's covering the events of crises. The article provides a succinct analysis of the roles played during hostage crises by various groups of actors (mass media, victims' relatives, hostages themselves). At the conclusion, certain measures are suggested as a means to decrease or neutralize political challenges of hostage-taking presented collectively as «minimization», i.e. steps aimed at avoiding authorities' unnecessary involvement, setting the rules for media coverage, and refraining from emotionally driven promises to free hostages which may be interpreted – and not in authorities' favor – as a solemn pledge (which is far from being easily fulfilled in the unpredictable reality of counter-terrorism).

Keywords: *terrorism, hostage-taking, crisis, politics, public, mass media.*

УДК 340.131 : 351.861

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-183-188

Ольга ЧЕПІК-ТРЕГУБЕНКО[©]

кандидат юридичних наук

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Здійснено теоретико-правовий розгляд значення принципу верховенства права у формуванні державної політики у сферах національної безпеки і оборони. Принцип верховенства права як світоглядний орієнтир має провідне значення у формуванні правової держави та забезпеченні національної безпеки і оборони. Державна політика у сферах національної безпеки і оборони є багаторівневим, комплексним явищем, що тим чи іншим чином впливає на різні сторони життєдіяльності суспільства. Верховенство права є потужним чинником розвитку та модернізації держави і суспільства, враховуючи особливості їх історичної еволюції.

Ключові слова: *верховенство права, національна безпека, національні інтереси, державна політика, права і свободи людини.*

Постановка проблеми. Принцип верховенства права є ключовим для якісного функціонування сучасних демократичних правових держав. Цей принцип регламентовано в законодавстві більшості держав світу, оскільки верховенство права є

© О. Чепік-Трегубенко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5499-5793>

olga-tregubenko@ukr.net

одним із найефективніших способів забезпечення стабільності функціонування держави, у тому числі у напрямі національної безпеки і оборони. Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. верховенство права є одним із основних принципів, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони. Якість такої державної політики пропорційно впливає на забезпечення національних інтересів.

Верховенство права є потужним чинником розвитку та модернізації держави і суспільства, враховуючи особливості їх історичної еволюції. Важливість формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони на основі принципу верховенства права неможливо переоцінити. Тож проблематика дослідження верховенства права як принципу формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони має як теоретичне, так і практичне значення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. важливий вклад у дослідження різних аспектів принципу верховенства права здійснили такі науковці, як Т. Багрій, С. Бобровник, С. Головатий, В. Кампо, М. Кельман, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Костицький, М. Костицький, К. Ліндгрєн, В. Лемак, С. Максимов, Л. Наливайко, Н. Оніщенко, О. Петришин, В. Погорілко, С. Погребняк, А. Пухтецька, П. Рабінович, М. Самбор, А. Селіванов, С. Серьогін, Ю. Тодика, М. Цвік, О. Уварова, Н. Чої, С. Шевчук, Ю. Шемшученко, Е. Юргєнс та багато ін. Національна безпека та оборона України системно є об'єктом дослідження науковців з початку 1990-х рр. Проте суперечливість становлення системи національної безпеки України підтверджується військовим станом та, відповідно, високою потребою її вивчення. Зважаючи на велику увагу та вагомий внесок науковців у вирішення проблематики різних аспектів принципу верховенства права та системної необхідності забезпечення національної безпеки, питання щодо верховенства права як принципу формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони з часом лише набуває ще більшої актуальності, особливо в умовах динамічного розвитку демократично правової держави.

Метою статті є отримання нового узагальнюючого знання щодо ролі принципу верховенства права у формуванні державної політики у сфері національної безпеки і оборони України.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія особи, суспільства, органів державної влади та місцевого самоврядування у процесі забезпечення національної безпеки, з урахуванням взаємозв'язків між ними та середовища їхнього існування, можна розглядати як відкриту, динамічну, соціальну систему: систему національної безпеки [1]. Головною метою такої системи можна вважати інтеграцію зусиль різних суб'єктів для реалізації національних інтересів. При цьому система національної безпеки, маючи національні основи та спрямованість діяльності, одночасно є елементом безпекових систем більш високого порядку – регіональних і глобальних, з якими її пов'язано в політичний, економічний, юридичний та інші способи [2; 3, с. 189]. Сьогодні міжнародна та національна безпека цілком взаємообумовлені та еволюціонують під впливом низки внутрішніх та зовнішніх чинників. Ігнорування основоположних стандартів реалізації державної політики у сферах національної безпеки та оборони призводить до відсутності узгодження між її елементами. Це сприяє відкритості національної безпеки до тих чи інших загроз та унеможливує здійснення превентивних заходів до нових небезпек національним інтересам.

Державну політику у сферах національної безпеки і оборони спрямовано на захист: людини і громадянина (їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод), безпечних умов життєдіяльності; суспільства (його демократичних цінностей), добробуту та умов для сталого розвитку; держави (її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності території), навколишнього природного середовища (від надзвичайних ситуацій) [3, с. 189–190]. Виникнення і ствердження України як демократичної, незалежної та суверенної держави пов'язано насамперед із забезпеченням її національної безпеки. Сучасні виклики та загрози зумовили кардинальну трансформацію світового економічного порядку, що супроводжується зміною політичних конфігурацій [4, с. 6]. У цьому зв'язку важливим завданням на сучасному етапі є формування державної політики у сфері національної безпеки і оборони України на засадах відповідних принципів права, основоположним серед яких є принцип верховенства права.

Розгляд верховенства права поза верховенством Конституції – це шлях до вседозволеності та свавілля. Тож однією з вирішальних складових верховенства права є верховенство Конституції [5, с. 67–68]. Для національної правової системи України принцип верховенства права є невідривним від Конституції України. Це пояснює, чому конкретизація принципу верховенства права в ст. 8 Конституції полягає у проголошенні найвищої юридичної сили Конституції і в характеристиці її норм як таких, що мають пряму дію. Ураховуючи зазначене, перевірка будь-яких норм чи дій щодо їх відповідності правам людини здійснюється шляхом їх порівняльного аналізу з положеннями Конституції, а пряма дія конституційних норм є підставою найдоступнішого для громадянина судового захисту своїх порушених прав [6, с. 52; 7]. Пройшовши довготривалий історичний шлях становлення, формування сучасного розуміння принципу верховенства права в правовій доктрині України почалося після ухвалення Конституції України 1996 р. та закріпленні в ній ст. 8: «в Україні визнається і діє принцип верховенства права».

Зважаючи на такий підхід, треба наголосити, що здатність суб'єктів конституційно-правових відносин (людини, суспільства і держави) протистояти деструктивним проявам конституційних конфліктів, а також іншим внутрішнім і зовнішнім загрозам характеризує відносно нове для теорії конституційного права поняття – поняття конституційної безпеки. Вперше запропоноване в 1997 р., воно розвивалося як структурний елемент теорії національної безпеки. Це виправдовує себе, оскільки конституційна практика наочно демонструє як соціальну цінність самої Конституції, так і необхідність стабілізації конституційно-правових відносин за допомогою зниження інтенсивності конституційної конфліктності [8, с. 61]. Конституційна безпека, що передбачає забезпечення належного функціонування та захисту Основного закону, є елементом національної безпеки, та сьогодні є ключовим складником розвитку сучасного українського конституціоналізму.

У європейській правовій думці наявна позиція, що верховенство права охоплює не лише формальні правові межі, але й спрямоване на досягнення демократичних засад суспільства і становлення правопорядку [9, с. 28]. В українській правовій системі верховенство права реалізується в різних галузях права через механізм дії права, оскільки пов'язаний із залученням нормативів і цінностей фундаментальних галузей під час виконання завдань на всіх рівнях ієрархії галузей права – від профілюючих до комплексних [10, с. 187]. Верховенство права (правовладдя) як невідокремний елемент системи цінностей, що їх покладено в основу сучасного європейського правопорядку, належить до тріади принципів спільної спадщини європейських народів поряд із такими її складниками, як правдива демократія й людські права. Українська формула правовладдя як засади національного конституційного ладу є двоскладовою: відповідно до першого складника «верховенство права в Україні визнається», відповідно до другого – «верховенство права в Україні діє» [11]. Верховенство права, демократія та права людини є тими елементами, які було покладено в основу фундаменту створення Ради Європи та сьогодні ефективно захищаються як ключові об'єкти державної політики у сферах національної безпеки і оборони.

Принцип верховенства права означає, що в правовій державі повинно панувати право, а не інтереси осіб, у руках яких перебуває влада; функції держави полягають у регулюванні відносин між усіма суб'єктами права на основі закону. Неухильне дотримання принципів верховенства права та верховенства закону покликане забезпечити права і свободи людини у всіх сферах життя, а зі сторони підвладних – повагу до законів та органів влади [12, с. 187]. Принцип верховенства права – явище, що містить у своєму змісті низку компонентів, де провідна роль належить верховенству Основного закону України. Це дозволяє забезпечувати національну безпеку і оборону та формувати державну політику у вказаному напрямі на основі принципу верховенства права.

У сфері законодавчої діяльності принцип верховенства права означає, що закон, будучи продуктом діяльності законодавчої влади і маючи верховенство в ієрархії актів позитивного права, повинен бути відповідною формою вираження природного права, спрямовуватися на утвердження і забезпечення прав людини, тобто по суті, змісту і формі бути «правовим законом». Такий закон реалізує засади рівності і справедливості; є розумним і логічним; допускає обмеження прав людини лише за умови передбачуваності застосування правових норм; а останні – відповідають вимогам визначеності, ясності, недвозначності [13, с. 116; 14]. Такий підхід особливо актуальний

та важливий в період введення надзвичайного стану та воєнного стану.

Важливо зазначити, що на відміну від первинної редакції Конституції України, де принцип верховенства права було прямо закріплено лише в ст. 8 та опосередковано можна було виявити в інших, нині на конституційному рівні (після внесення змін до основного Закону України щодо правосуддя) про принцип верховенства права йдеться щонайменше в трьох-п'яти статтях, які передбачають різні функції, а також різний регуляторний вплив на суспільні відносини [15, с. 59]. Тож саме принцип верховенства права є тим первинним системоутворюючим явищем, що об'єднує основоположні принципи, відповідно до яких повинна функціонувати сучасна правова держава, а також забезпечуватися національна безпека та формуватися система оборони Української держави.

Висновки. Узагальнюючи результати щодо ролі принципу верховенства права у формуванні державної політики у сферах національної безпеки і оборони, треба зазначити таке. Принцип верховенства права як світоглядний орієнтир має провідне значення у формуванні правової держави та забезпеченні національної безпеки і оборони. Державна політика у сферах національної безпеки і оборони є багаторівневим, комплексним явищем, що тим чи іншим чином впливає на різні сторони життєдіяльності суспільства. Існування та посилення різних загроз, зростання нестабільності у всьому світі викликає потребу у виробленні нових механізмів забезпечення міжнародної безпеки та національної безпеки і оборони. Ефективність формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони на основі верховенства права передбачає вдосконалення юридичних механізмів її здійснення, враховуючи існуючу реальність та тенденції (програмні документи). В умовах розвитку громадянського суспільства в Україні пріоритетним завданням залишається розробка моделей та реалізація взаємодії органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства.

Права, свободи та законні інтереси людини і громадянини нерозривно взаємопов'язані із забезпеченням національної безпеки і оборони в Україні. Ефективна реалізація принципу верховенства права потребує встановлення його чіткої визначеності, що дозволить уникнути непорозумінь та правопорушень у відповідних сферах. Подальша доктринальна розробка принципу верховенства права у сфері забезпечення національної безпеки є пріоритетним науковим та практичним напрямом. Важливими елементами принципу верховенства права у формуванні державної політики у сферах національної безпеки і оборони є ідеї та погляди науковців, політиків, державних і громадських діячів. Проблема формування державної політики у сферах національної безпеки та оборони відповідно до засад принципу верховенства права є однією з ключових для української держави та потребує особливої уваги вчених.

Список використаних джерел

1. Ситник Г. П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади). Київ : НАДУ, 2012. 496 с.
2. Смолянук В. Ф. Системні засади національної безпеки України. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2018. № 2 (37). С. 107–126.
3. Яровой Т. С. Завдання державної політики у сфері національної безпеки. *Теорія та практика державного управління*. 2019. Вип. 4. С. 188–196.
4. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монограф. ; наук. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
5. Тодика Ю. Основи конституційного строя України. Харків : Право, 2000. 367 с.
6. Цвік М. В. Верховенство права в контексті прав людини. *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-річчя Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод* : матеріали Міжнар. науково-практ. конф. : у 2 ч. Харків, 2000. Ч. 1. С. 49–53.
7. Хаустова М. Г. Верховенство права – як основоположний принцип правової системи України в умовах модернізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2013. № 1062. Вип. 14. С. 22–26.
8. Єзеров А. Конституційна безпека як складник національної безпеки України. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 2. С. 60–67.
9. Сілантьєва Е. Е. Співвідношення формальної визначеності та верховенства права. *Право і Безпека*. 2021. № 1. С. 28–34.
10. Карась А. Г. Верховенство права як ціннісна характеристика права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 185–190.
11. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України

«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213–VIII від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020. *Вісник Конституційного Суду України*. 2020. № 4. С. 62.

12. Чепульченко Т. О. Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія : Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 3. С. 185–188.

13. Томкіна О. О. Верховенство права як основоположний конституційний принцип законодавчої діяльності. *Нове українське право*. 2022. № 2. С. 112–119.

14. Leheza Y., Nalyvaiko L., Sachko O., Shcherbyna V., Chepik-Trehubenko O. Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Law Journal*. 2022. 11(2). P. 55–79. <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312>.

15. Кельман М. С., Кельман Р. М. Верховенство права у сфері правової теорії і практики України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія : Право. 2021. № 12. С. 57–66.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. Sytnyk, H. P. (2012) Derzhavne upravlinnia u sferi natsionalnoi bezpeky (kontseptualni ta orhanizatsiino-pravovi zasady) [State management in the field of national security (conceptual and organizational and legal foundations)]. Kyiv : NADU, 496 p. [in Ukr.].

2. Smolianiuk, V. F. (2018) Systemni zasady natsionalnoi bezpeky Ukrainy [System principles of national security of Ukraine]. *Visnyk Nats. un-tu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. № 2 (37), pp. 107–126. [in Ukr.].

3. Yarovoy, T. S. (2019) Zavdannia derzhavnoi polityky u sferi natsionalnoi bezpeky [Tasks of state policy in the field of national security]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*. Issue 4, pp. 188–196. [in Ukr.].

4. Antonov V. O. (2017) Konstytutsiyno-pravovi zasady natsionalnoyi bezpeky Ukrainy [Constitutional and legal principles of national security of Ukraine] : monohraf. ; nauk. red. Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv : TALKOM, 576 p. [in Ukr.].

5. Todyka Yu. (2000) Osnovy konstitutsionnogo stroya Ukrainy [Fundamentals of the constitutional order of Ukraine]. Kharkiv : Pravo, 367 p. [in Rus.].

6. Tsvik, M. V. (2000) Verkhovenstvo prava v konteksti prav liudyny [The rule of law in the context of human rights]. *Aktualni problemy formuvannia pravovoi derzhavy v Ukraini. Do 50-richnytsi Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod. : materialy Mizhnar. nauково-prakt. konf. : u 2 ch. Kharkiv. Part 1*, pp. 49–53. [in Ukr.].

7. Khaustova, M. H. (2013) Verkhovenstvo prava – yak osnovopolozhnyi pryntsyp pravovoyi systemy Ukrayiny v umovakh modernizatsiyi [The rule of law is a fundamental principle of the legal system of Ukraine in the conditions of modernization]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya : Pravo*. № 1062. Vyp. 14, pp. 22–26. [in Ukr.].

8. Iezerov, A. (2017) Konstytutsiina bezpeka yak skladnyk natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Constitutional security as a component of the national security of Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiynoho prava..* № 2, pp. 60–67. [in Ukr.].

9. Silantjeva, E. Ye. (2021) Spivvidnoshennya formalnoyi vyznachenosti ta verkhovenstva prava [The relationship between formal certainty and the rule of law]. *Pravo i Bezpeka*. № 1, pp. 28–34. [in Ukr.].

10. Karas', A. H. (2012) Verkhovenstvo prava yak tsinnisna kharakterystyka prava [The rule of law as a value characteristic of law]. *Almanakh prava*. Issue 3, pp. 185–190. [in Ukr.].

11. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny (Druhyi senat) u spravi za konstytutsiynoyu skarhoyu hromadyanky Ukrainy Levchenko Olhy Mykolayivny shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) prypysu punktu 5 rozdilii III «Prykintsevi polozhennya» Zakonu Ukrainy «Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo pensynoho zabezpechennya» vid 2 bereznya 2015 roku № 213–VIII vid 18 chervnya 2020 roku № 5-r(II)/2020 [The decision of the Constitutional Court of Ukraine (Second Senate) in the case of the constitutional complaint of the citizen of Ukraine Levchenko Olga Mykolayivna regarding the conformity with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the prescription of paragraph 5 of Chapter III "Final Provisions" of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Pension Provision" from March 2, 2015 No. 213–VIII dated June 18, 2020 No. 5-p(II)/2020]. *Visnyk Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy*. 2020. № 4, p. 62. [in Ukr.].

12. Chepulchenko, T. O. (2012) Verkhovenstvo prava yak osnovopolozhnyi pryntsyp suchasnoho pravotvorennia [The rule of law as a fundamental principle of modern law-making]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut»*. Seriya : Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo. № 3, pp. 185–188. [in Ukr.].

13. Tomkina, O. O. (2022) Verkhovenstvo prava yak osnovopolozhnyi konstytutsiynyi pryntsyp zakonodavchoi diialnosti [The rule of law as a fundamental constitutional principle of legislative activity]. *Nove ukrayinske pravo*. № 2, pp. 112–119. [in Ukr.].

14. Leheza, Y., Nalyvaiko, L., Sachko, O., Shcherbyna, V., Chepik-Trehubenko, O. (2022) Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization

15. Kelman, M. S., Kelman, R. M. Verkhovenstvo prava u sferi pravovoyi teorii i praktyky Ukrayiny [The rule of law in the field of legal theory and practice of Ukraine]. *Naukovo-informatsiynyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolya Danyla Halyt'skoho. Seriya : Pravo.* 2021. № 12, pp. 57–66. [in Ukr.].

ABSTRACT

Olha Chepik-Trehubenko. The rule of law in the formation of state policy in the areas of national security and defense: theoretical and methodological aspects. The article provides a theoretical and legal consideration of the importance of the principle of the rule of law in the formation of state policy in the spheres of national security and defense. It is emphasized that the principle of the rule of law as a worldview reference point is of leading importance in the formation of a legal state and ensuring national security and defense. It is emphasized that state policy in the spheres of national security and defense is a multi-level, complex phenomenon that in one way or another affects various aspects of society's life. The rule of law is a powerful factor in the development and modernization of the state and society, taking into account the peculiarities of their historical evolution.

Attention is drawn to the fact that the effectiveness of the formation of state policy in the spheres of national security and defense based on the rule of law requires the improvement of legal mechanisms for its implementation, taking into account the existing reality and trends. Today, international and national security are completely interdependent and evolve under the influence of a number of internal and external factors. Ignoring the fundamental standards of implementation of state policy in the spheres of national security and defense leads to a lack of coordination between its elements. In the context of the development of civil society in Ukraine, the priority task remains the development of models and implementation of interaction between public authorities and civil society institutions. Effective implementation of the principle of the rule of law requires establishing its clear definition, which will avoid misunderstandings and offenses in the relevant areas. It is noted that the problem of forming state policy in the spheres of national security and defense in accordance with the principles of the rule of law is one of the key issues for the Ukrainian state and requires special attention of scientists.

Keywords: rule of law, national security, national interests, state policy, human rights and freedoms.

УДК 314.7+355.01

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-188-203

Ольга ЯДЛОВСЬКА®

кандидат історичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНОЇ ХВИЛІ УКРАЇНЦІВ-ЕВАКУАНТІВ У 2022 р. ЧЕРЕЗ ВІЙСКОВУ АГРЕСІЮ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті розкриваються особливості перебігу хвилі міграції українців до європейських країн унаслідок військової агресії р. ф. упродовж 2022 р. у зрізі демографічних змін та соціальних проблем. У дослідженні вказується на складність визначення українськими органами влади реальної чисельності громадян України, які виїхали з країни, рятуючись від війни.

Проаналізовано основні аспекти прояву соціальних проблем, пов'язаних із українськими біженцями в Європі. Загалом, прослідковано, що міграція українців 2022 р. є найбільшою з кінця ХХ ст. і по сьогодні, водночас, українські біженці інтегруються у соціум набагато швидше, ніж мігранти 2015-2016 рр. Узагальнюється, що наслідки міграційної хвилі 2022 р. уже розглядаються через проблему катастрофічної демографічної кризи у самій Україні, враховуючи найбільш чисельний відтік населення. Робиться акцент на необхідності створення умов для повернення українців та відповідних ініціатив українського уряду та влади.

Ключові слова: міграція, українські мігранти, біженці, військові біженці, трудова міграція, військова агресія, міграційна криза, демографічна криза, ООН, Агентства Організації Об'єднаних націй у справах біженців, Європейський Союз, Україна.

© О. Ядловська, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5660-2057>

yadlovska54@ukr.net

Постановка проблеми. Події лютого 2022 р., пов'язані з військовою агресією російської федерації (далі – р.ф.) та повномасштабним нападом на Україну, стали найбільшою катастрофою ХХІ ст. та найжорстокішою війною на європейських теренах з часів Другої світової війни, а також за своїм впливом на світові політико-економічні відносини та залученням військового озброєння поступово визначається як Третя світова війна. І хоча остаточної оцінки не надається (війна триває), проте беззаперечним наслідком російської агресії стало порушення світового порядку, вибудованого після Другої світової війни, та породження небезпеки глобального хаосу. Одним із потужних наслідків війни стала безпрецедентна за чисельністю хвиля міграції українців, лєвова частка якої припала на Європу. І хоча європейські країни, стикнувшись з нечуванним напливом біженців, гідно витримують соціально-економічне навантаження, Україна опинилась фактично в демографічній катастрофі. Хвиля вимушеної міграції збіглась у часі з довгостроковими демографічними проблемами: зменшення народжуваності, зростання чисельності осіб середнього віку та відтік населення під час війни. Зокрема, за роки незалежності населення України за найбільш «оптимістичними» показниками скоротилось на 10 млн (у деяких дослідженнях – на 12-13 млн), коефіцієнт народжуваності в Україні становить 1,22 на 1 жінку, що є одним з найнижчих показників у світі, чисельність евакуантів 2022 р. визначається у 7-7,5 млн. Тенденція низької народжуваності та старіння є характерною для багатьох країн світу. Однак західні країни вирішують зазначені проблеми шляхом впровадження автоматизації виробництва та залучення мігрантів. Через війну саме українці стали або можуть стати у подальшому значним за чисельністю та якістю трудовим ресурсом для розвинутих країн заходу. Сама ж Україна опиняється на порозі глобальних соціальних проблем.

Аналіз публікацій, в яких започатковано виділення запропонованої проблеми. Ураховуючи актуальність проблематики, стислий хронологічний період досліджуваної проблеми у поєднанні зі швидкоплинністю подій через військові дії, що продовжується, у роботі використано сучасні розвідки дослідників щодо вимушеної міграції та війни в Україні І. Малик, І. Процик, І. Кари, Т. Рендюка; питанню дослідження міграційних настроїв та професійної зайнятості присвячено статті Г. Міщук, О. Олійник; висвітлено економічні наслідки міграцій І. Тур; окреслено проблеми біженців у зрізі новітньої статистики у розвідці Л. Филипович, О. Левєр, Б. Матяшовської, Н. Шумило. Джерельну базу дослідження становлять публікації ЗМІ.

Метою дослідження є встановлення чисельності мігрантів із України до європейських країн та аналіз основних кроків приймаючих країн щодо забезпечення соціального захисту українців; визначити виклики та наслідки найбільшого відтоку населення України в новітню епоху та окреслити основні напрямки виходу з демографічної кризи.

Виклад основного матеріалу. Події 2022 р. в Україні спричинили найбільш чисельний виїзд українців за межі держави, і основною причиною стала війна. На початку війни для позначення осіб, що фактично тікали від війни та залишали основне місце проживання, використовувався термін «евакуанти». Враховуючи значну чисельність осіб, які переміщувались на інші території, оперують термінами «внутрішньо переміщені особи» – для тих, хто залишився в Україні (цей термін закріплено законодавчо після початку АТО у 2014 р.) та «мігранти» і «переселенці», для тих, хто виїжджає закордон. На наш погляд, більш доречно було б залучати термін «емігранти» як осіб вимушено чи добровільно переселених в інші країни через причини політичного, соціального та військового характеру. Однак це поняття на сьогодні не залучається і розглядається переважно в історичному аспекті. Також у розрізі досліджуваної проблематики не є доречним послуговуватись терміном «діаспора», адже до її представників відносимо осіб, що набули громадянство інших країн та зберігають мову, традиції та культуру країни етнічного походження (України). Поряд із зазначеними широко використовується термін «трудова міграція» для осіб, які в країнах, до яких виїхали, офіційно працевлаштовуються. У цьому дослідженні визначено основними термінами «біженці», «міграція» та «трудова міграція».

Для самої України міграційні процеси не є новим явищем. Міграція українців за кордон, а особливо – до Європи, продовжувалась протягом усього періоду після 1991 р. Мала місце переважно трудова міграція та, як її різновид, маятникова, за якої українці працювали або сезонно, або неповний рік, також частина трудових мігрантів тривалий час працювала та працює закордоном не повертаючись (частина з них сплачує соціальні

внески в Україні), але й не претендуючи на особливий статус в інших країнах. Близько 5-7% відсотків трудових мігрантів до 2022 р. інтегрувались в країнах, де працюють та мешкають, що дозволяє безвизно працювати в країні, наразі не змінивши громадянство, тобто маючи українське громадянство.

Згідно з дослідженнями І. Процик та Н. Кари, зростання трудової міграції із України було характерним протягом останнього десятиріччя та прогнозувалась до зростання і в наступні роки. Більш чисельною трудова міграція була для прикордонних з Україною країн. Але військові дії спровокували в країні шалені темпи міграції. У наш час зовнішньо переміщені особи реєструються не лише в прикордонних із Україною країнах, але й в інших країнах Європи. Частково рух вимушених мігрантів у Європі можна прослідкувати в певних країнах через офіційну реєстрацію на проживання і отримання соціальної допомоги, через користування пільговими квитками на транспорт з прикордонних країн у інші країни [16].

Світові процеси у розрізі міграційних ризиків до 2022 р. характеризувались декількома потужними кризами, причинами яких були війни або політичні перевороти в країнах, що стикнулись зі значним відтоком свого населення. В останній чверті ХХ ст. та протягом ХХІ ст. Європа та світ вже стикались з міграційними потоками, які спричиняли потужні міграційні кризи: афганська (1979–1989) – від 5,6 до 7,2 млн біженців та емігрантів; венесуельська (2013–2019) – від 3,3 до 4 млн біженців; сирійська (2019–2020) – майже 5,5 до 6,9 млн осіб. Причому упродовж 2017-2019 рр. проблема біженців та нелегальної міграції не тільки не вирішувалась, а навпаки загострювалась. Наслідком стало формування неконтрольованих міграційних потоків, що лягали важким тягарем на економіку приймаючих держав, включаючи країни Європейського Союзу (далі – ЄС) [11]. Найпотужнішим викликом для Європи стала тепер вже передостання міграційна криза кінця 2015 року, що став світовим рекордом по чисельності вимушених переселенців, що рятувались від війн та переслідувань. Безпрецедентне число переміщених осіб у 65,3 млн людей, із яких 21,3 млн були біженцями, стало найбільш високим числом мігрантів, зареєстрованих Управліннями Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців (далі УВКБ ООН) із моменту створення ООН у 1949 р. Зазначимо, що з числа переміщених велика частка осіб мігрували до Європи: 4,9 млн осіб із Сирії, 2,7 млн осіб з Афганістану та 1,1 млн осіб із Сомалі. Більшість з цих біженців були розміщені на Глобальному Півдні, в таких країнах, як Туреччина, Іран та Ліван. Лише 107 тис біженців було допущено до офіційних програм переселення [38]. Улітку 2015 р. більше мільйона осіб – 1 000 573, котрі шукали притулку, прибули до Європи морським шляхом через Середземне море, в основному через Грецію та Італію. З них 3 735 зникли безвісти, ймовірно потонули. Число осіб, переміщених в результаті війни та військових конфліктів, станом на 2015 р. був найвищим у Західній та Центральній Європі з часів балканської кризи 1990-х рр., під час конфліктів у колишній Югославії [42]. Отже на кінець 20-х рр. ХХІ ст. Європа уже зазнала потужні виклики через чисельну міграцію та стикнулася також із соціокультурними викликами, адже мігранти викликали неоднозначне сприйняття з боку самих європейців мовні бар'єри та складнощі з соціально-економічною інтеграцією мігрантів. Однак міграційна криза 2022 р. та виїзд населення з України значно перевершила усі попередні міграції.

За своїми масштабами, географією охоплення, кількісними показниками та часовими рамками сучасна українська вимушена міграційна криза не має аналогів. У кінцевому варіанті чисельність українських мігрантів може сягнути 16 мільйонів. За умов гіршого сценарію – 25 млн людей можуть потребувати гуманітарної допомоги до кінця 2022 р. З іншого боку, згідно з оцінкою Міжнародної організації з міграції ООН (далі – МОМ ООН), ще 7,7 млн громадян України вважаються внутрішньо переміщеними особами. У Міністерстві освіти і науки України (далі – МОНУ) повідомили, що близько чверті всіх переселенців є школярами чи студентами [17].

На сьогодні, на наш погляд, міграція українців унаслідок військової агресії незавершена, однак можна виділити декілька етапів та наслідки: пік міграції відбувся наприкінці лютого та протягом березня, друга хвиля – наприкінці літа, т. зв. «передзимова» хвиля – з середини осені, у подальшому прогнозується хвиля на початку весни 2023 р. через загрози нападу РФ та, загалом, через продовження війни. Разом із тим, які б періоди не виділяли дослідники, усі зазначають про негативні наслідки для України та найбільше скорочення чисельності українців, що мешкають у межах

держави, із часів проголошення незалежності.

У проєкті держбюджету на 2023 р. оприлюднили приголомшливі цифри чисельності населення в Україні. Станом на 1 січня 2022 р. в Україні проживало 34,5 млн, причому, цей показник не враховує зовнішню міграцію значної частини населення, яка почалася після початку війни, оскільки наразі в Україні практично відсутня повна статистична інформація. Джерелами альтернативної інформації є адміністративні дані за окремими секторами економіки та результати опитування підприємств, що проводяться різними організаціями. Так, щодо чисельності наявного в країні населення Кабінет Міністрів України оперував даними Агенства ООН у справах біженців? згідно з якими на 30 серпня 2022 р. зовнішня міграція громадян України унаслідок безпекових ризиків (рахувалася за кількістю перетинів кордону з України з 24 лютого 2022 р.) становила 12 млн осіб. Із них повернулося в Україну 5,3 млн осіб [15]. Отже, з урахуванням цих показників, на сьогодні в Україні проживає лише 27,8 млн. громадян. На нашу думку, дані про чисельність населення України є катастрофічними та фактично свідчать про демографічну прірву, яку навряд чи вдасться подолати в найближчі 20-30 років, а можливо й узагалі.

За даними УВБК ООН, з початку повномасштабного вторгнення р. ф. в Україну 24 лютого 2022 р. станом на 22 березня з України виїхали 3 626 546 осіб, найбільше з 27 лютого до 9 березня – 1 649 088. Станом ще на кінець березня оцінили, що всього Україну можуть покинути орієнтовно ще 4 млн осіб (на кінець 2022 р. цей прогноз справдився – *Авт.*). За даними пропускних пунктів на кордонах, на кінець березня перетнули кордон: Польща – 2 144 244 особи, Румунія – 555 021 (враховано тих, хто в'їхав до Молдови, а згодом до Румунії), Молдова – 371 104 (оцінюють, що після транзиту приблизно 100 000 залишилось в Молдові на початковому етапі міграції), Угорщина – 324 397; росія – 271 254 (ймовірно, вони можуть включати людей, яких примусово вивезли з тимчасово окупованих територій України); Словаччина – 256 838; білорусь – 4938 (за даними органів влади Білорусі; ці дані можуть включати людей, яких примусово вивезли з тимчасово окупованих регіонів України). Оскільки всередині ЄС немає обов'язкового прикордонного контролю, оцінки кількості вимушених мігрантів з України у країнах ЄС, що не мають кордону з Україною, роблять за підрахунками профільних органів приймаючих країн, що ґрунтуються на кількості безкоштовних квитків на транспорт, виданих біженцям, даними мобільних операторів, даними про реєстрацію в органах, передусім на отримання тимчасового захисту, а також соціальної допомоги та/чи реєстрацію у місцях тимчасового розміщення [32].

Дослідження УВБК ООН свідчать, що станом на 9 червня понад 3,2 млн біженців з України зареєструвалися у Європі для отримання тимчасового захисту або подібного статусу, зокрема, у Польщі (1,1 млн), Німеччині (565 тис), Чехії (366 тис), Іспанії (118 тис), Болгарії (113 тис) та Італії (97 тис). Станом на 19 травня 2022 р. 31 699 осіб подали заяви на статус біженця. За даними Державної прикордонної служби (далі – ДПСУ), у період з 24 лютого до 3 червня 2022 р. в'їхали в Україну понад 2,2 млн громадян України, водночас, частина з них, повертаються в Україну на короткостроковий період. За даними опитування Gradus Research (українська соціологічна смартфон-панель – *Авт.*), на 20 квітня в Україну за першої можливості планують повернутися 77 %, водночас не планують – 13 %. Потребують уточнення дані про виїзд та депортацію українців до р. ф. й на тимчасово окуповані території. Згідно з даними уряду України, станом на 26 травня з тимчасово окупованих територій України 1,4 млн громадян України, з яких 230 тис. дітей, депортували в Росію. Особи, яких примусово вивозять у р. ф., деякий час перебувають у «фільтраційних таборах». Це переважно адміністративні будівлі без належних умов навіть для короткострокового проживання [5]. Процеси незаконної зміни громадянства з боку російської федерації стосовно громадян України, насадження або примусове громадянство, фільтраційні заходи, порушення міжнародних норм мають місце в подіях початку ХХІ ст. під час військової агресії р. ф. на території України, і Південь України знову став плацдармом історичних випробувань та зазіхань із боку росіян, що відсилає нас до карколомних подій початку ХХ ст. [34], коли до влади прийшли більшовики та радянська влада, яка так само попирала права та свободи людини, ігнорувала міжнародне право, спричиняла дегуманізацію суспільної свідомості, як і р. ф. сьогодні на окупованих нею українських територіях та стосовно українців, насильно переміщених до р. ф.

Продовжуючи аналізувати чисельність українців-мігрантів, виділяють період

серпня 2022 р., коли стало зрозуміло, що війна затягується у подальшому на зимовий період, що спричинить наступну міграцію. Протягом періоду з 24 лютого 2022 р. по 2 серпня 2022 р. кордон перетнули 10 321 348 осіб, за цей час повернулося 4 257 925 громадян. Звичайно, деякі з них є волонтерами і перетинають кордон багато разів. Загалом на 2 серпня 2022 р. в Європі було зареєстровано 6 180 946 біженців, із них тимчасово зареєстровано 3 766 794 особи захисту. Більшість біженців зареєструвалися в Польщі. І Польща також зареєструвала найвищий показник кількості перетинів кордону – 5084448 осіб. Очевидно, що основною причиною міграції на сьогодні є війна, і рішення про повернення додому люди прийматимуть з огляду на безпеку в країні, наявність соціальної інфраструктури, житла, стан економіки [20].

Дані ДСПУ не містять чисельності осіб, що перетнули кордони через кримський міст, а також нелегально східний кордон. Згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.02.2022 р. № 188-р, з 28 лютого всі пункти пропуску на українсько-російському та білоруському кордоні закриті [19]. Частина українців, що виїхали до РФ, залишається там, інші перебували транзитно. Із огляду на це, доречно аналізувати також державних органів країн, куди в'їжджають українці і отримують захист. Додамо, що є українські громадяни, котрі не отримують статус біженців і перебувають в країнах за свій кошт, це малий відсоток українців, але, як правило, дані про них не надають.

У цілому, на кінець 2022 р. УВКБ ООН зареєструвало 7 996 573 біженців з України по всій Європі [44], що складає 19% населення України (за оцінками Євростату на 2021 р.), а 4 952 938 біженців зареєструвалися для тимчасового захисту в Європі. Число осіб, котрі залишили Україну з 24 лютого, оцінюється у 17 923 566, а тих, котрі повернулись (сумарно за перетинами кордону) – 9 770 241 особа [39]. Статистичні дані складаються на основі даних, наданих владою країн, де зупинились українські біженці.

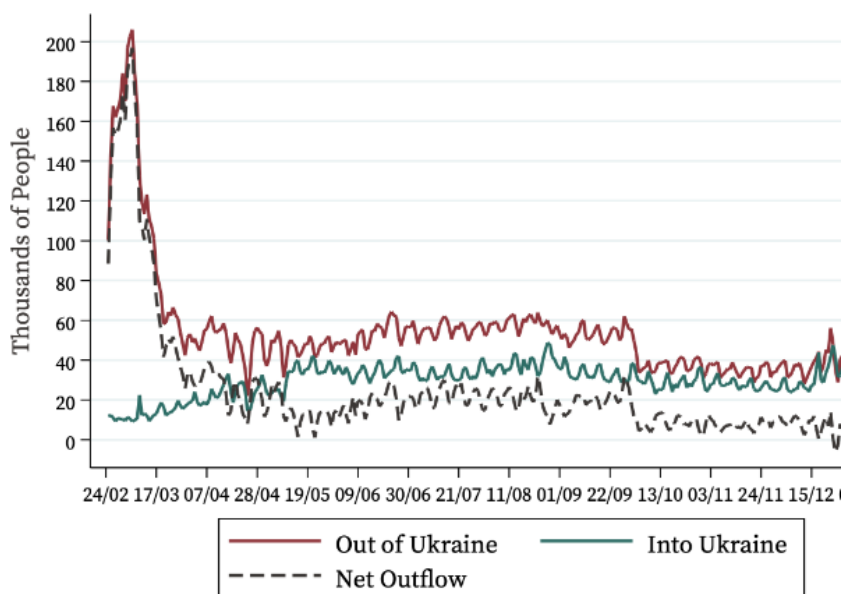

Рис. 1. Щоденна чисельність перетинів кордону України (у тисячах осіб; Out of Ukraine – з України, Into Ukraine – в Україну, Net Outflow – чистий відтік) [39].

Ще на початку вересня європейські урядовці заявили, що уряди країн ЄС повинні підготуватись до довгострокового захисту мільйонів українських біженців, а не до тимчасового прихистку в кризових ситуаціях. Для цього було змінено законодавство ЄС, до якого доєдналися усі країни автоматично, Данія прийняла свої директиви, але суголосні з рішеннями ЄС.

Для полегшення навантаження на системи надання прихистку в Європі, українські біженці тепер можуть опиратися на Директиву про тимчасовий захист, яка надає їм статус захисту мінімум на рік із можливістю продовження до трьох років. За оцінками на початок осені було прогнозовано такі очікування щодо подальшого

прибуття та розподілення біженців по країнах ЄС на 1 млн українців, що мігрують: Німеччина – 356,1 тис. (на 1 млн., і далі по інших країнах на 1 млн.), Польща – 154 тис, Італія – 109,4 тис, Франція – 72, 6 тис, Республіка Чехія – 70 тис, Іспанія – 53, 1 тис, Нідерланди – 29,1 тис, Австрія – 28,8 тис, Швеція – 25 тис, Данія – 16, 5 тис. Усього очікують на 7 млн біженців [40].

Слід підкреслити, що прогнози щодо міграції українців на кінець 2022 р. до ЄС, на жаль, справдилися та знайшли вияв у такій чисельності: Польща – 1 млн 506 тис українських біженців, Німеччина – 1 млн 22 тис, Чехія – 455,7 тис (далі по країнах у тисячах – *Авт.*), Італія – 173, Іспанія – 154, Туреччина – 145, Велика Британія – 146, Франція – 118,9, Словаччина – 99,3, Молдова – 97, Румунія – 87,6, Австрія – 85,4, Нідерланди – 79,2, Литва – 69,3, Швейцарія – 68, Естонія – 61,2, Бельгія – 58,5, Ірландія – 56,3, Болгарія – 55, Португалія – 52,6, Швеція – 47,6, Латвія – 40,4, Фінляндія – 38,5, Данія – 36,7, Угорщина – 31,2, Норвегія – 30,9, Чорногорія – 28,6, Грузія – 24, Сербія – 21,7, білорусь – 16,1, Кіпр – 14,1, Хорватія – 8,9, Греція – 19,9, Словенія – 8,4, Люксембург – 6,7, Північна Македонія – 6,2, Азербайджан – 3,9, Албанія – 2,6, Ісландія – 1,7, Мальта – 1,6, Ліхтенштейн – 0,4, Вірменія – 0,4, Боснія та Герцеговина – 0,1 та росія – 2 млн 852 тис (включаючи тих, кого переселили вимушено) [2].

На кінець 2022 р. Європу охопила міграційна криза, що пов'язана з намаганням країн прихистити та фінансово забезпечити майже вісім мільйонів українських евакуйованих. Кількість переселенців та їх вплив на економіку приймаючих країни значно перевищує масштаби міграційної кризи 2015-2016 рр. Проблема загострилася через нерівномірний розподіл українських переселенців по ЄС, що є схожою тенденцією з міграцією 2015-2016 рр.

Станом на 30 листопада 2022 р. за даними УВК ООН у справах біженців, близько 4,5 млн українських біженців були зареєстровані за різними схемами захисту в країнах Європи, багато з них у країнах ЄС, які межують з Україною – Словаччині, Польщі, Угорщині та Румунії. Європейська комісія продовжить ще на один рік правила приймання та надання захисту українським біженцям. Правила для українських біженців продовжені до березня 2024 р., окреме рішення країн-членів ЄС в цьому випадку не потрібно [6].

Польща та Німеччина залишаються найпоширенішими напрямками зовнішньої міграції. Хоча 41 % біженців з Донецької області обрали країною переміщення Словаччину, а 56 % з Одеської – Чехію. Більшість з вимушених мігрантів, 86 % – це жінки. Вищу освіту мають 49 %. До виїзду з України мали роботу 73 % мігрантів. Вік тих, хто залишив країну – 35-59 років (49 %). Згідно з опитуваннями на початку осені 2022 р. (Gradus Research) відсоток осіб, що переїхали за кордон, зменшився з 26 % до 17 %, а тих, що планують повернутись додому за першої можливості – з 73 % до 55 %. А можливість залишитись закордоном зросла з 58 % до 75 %. Основними стимулами до повернення додому серед зовнішніх мігрантів є безпечна ситуація у місці проживання та можливість повернення до звичного життя [13]. Від початку війни кордон у напрямку Польщі перетнули 6 млн осіб, а у зворотному напрямку – понад 4,2 млн осіб. За попередніми оцінками, у Польщі може перебувати понад 3 млн громадян України. Водночас, до польських шкіл 1 вересня пішло 185 тис. українських дітей [9]. Наприкінці літа 2022 р. соопитування аналітичного центру міжнародного агентства з працевлаштування Gremi Personal (*кадрове агентство працевлаштування у Польщі – Авт.*) визначило, що тільки кожен п'ятий українець (22,2 %), який прибув до Польщі з 24 лютого, планує повернутися до України протягом найближчих трьох місяців. 35 % українських біженців готуються залишитись у Польщі щонайменше на рік. 25,6 % планують повернутись як тільки закінчиться війна. Ще 17 % вже не планують повертатись в Україну [37].

Кожен четвертий із 1 026 599 українських біженців у Німеччині хотів би залишитись в ФРН як свідчать результати опитування «Біженці з України в Німеччині – втеча, прибуття та життя» (грудень 2022 р., м. Берлін). Так, 26 % опитаних хочуть назавжди залишитись в Німеччині, 11 відсотків – залишитись принаймні на кілька років, трохи більше третини біженців (34 %) планують покинути Німеччину після закінчення війни, ще 27 % респондентів не визначилися. Лише 2 % українських біженців планують повернутися на Батьківщину протягом року. Здивування у вчених викликало те, що лише 9 % українських біженців живуть у спеціальних притулках, тоді як 74 % знайшли собі окреме житло, причому лише чверть з них розмістилися у родичів або знайомих

[25]. Планується, що з 2023 р. українці, які потребують фінансової допомоги в Німеччині, отримуватимуть збільшену виплату, ставки якої будуть відкориговані через інфляцію. Українські біженці з 1 червня 2022 р. були переведені в новий правовий статус та потрапили під дію базової німецької допомоги з безробіття [22]. Німеччина стала країною, яка надає українським біженцям з розрахунку на особу одну з найбільших соціальних допомог, що спричинило утворення однієї з найчисельніших груп українських біженців саме там, а також стає причиною переїзду українців до Німеччини з інших країн, в яких опинились українці на початку евакуації.

До початку війни українська діаспора в Чехії налічувала понад 150 тис осіб та була однією з найчисленніших в ЄС [27]. Станом на листопад 2022 р. Чеська Республіка вже видала громадянам України близько 400 тисяч довгострокових віз з метою тимчасового захисту [31]. За даними МВС Чехії на грудень 2022 р., в Чехії знаходиться приблизно від 355 тис. до 390 тис біженців з України. При цьому з початку війни біженці з України отримали у Чехії понад 460 тис віз тимчасового захисту. Майже 60 тис. дітей було зараховано до чеських шкіл у 2022-23 навчальному році, що свідчить про те, що багато українських сімей залишаються в Чехії як біженці. Згідно з даними Міністерства праці та соціальних справ Чехії офіційно в країні працевлаштовано майже 100 тис. українських біженців (у червні – 68 тис., у вересні — 89 тис.) [21].

Через кордон Словаччини станом на кінець осені 2022 р. зареєстрували близько 1 млн українців, що виїжджали з України, на статус захисту та статус проживання запит подали близько 100 тис. осіб [31].

За офіційними даними, до Італії, рятуючись від російської агресії, прибуло понад 153 тисячі українців. З Італії українці часто або переїжджають до інших країн або ж повертаються в Україну. Понад 60 % прибулих подали заявку на отримання грошової допомоги. І з 9 травня перші заявники почали їх отримувати. Станом на серпень більшість тих, хто мав право, вже отримали всі передбачені гроші, за всі три місяці. Після 30 вересня програма підтримки українських біженців закрилась [30].

Федеральний уряд Австрії продовжив дію тимчасового захисту для вимушених переселенців з України та право легально перебувати на території республіки до 4 березня 2024 р. За даними МВС Австрії, на сьогодні у країні зареєстровано понад 90 тис. українців. Близько 56 тис. з них наразі перебувають на базовому забезпеченні [1].

У Нідерландах офіційно зареєстровано понад 75 тис. українців, переважно це жінки з дітьми та люди похилого віку. Більшість із них оселилися у великих містах – Роттердамі, Гаазі, Амстердамі, Утрехті [8].

Окрему для українських біженців програму, що суттєво відрізняється від соціальних ініціатив ЄС, надали в Сполученому Королівстві Британії. Зокрема, допомога для українських біженців сформована як спонсорство, що дає фундамент громадянам України для того, щоб протягом 6 місяців соціально інтегруватись до суспільства – знайти роботу та винайняти житло самостійно. Фактично, це процеси лагідної трудової міграції, що, безумовно, буде мати наслідок – «осідання» українців у Великій Британії.

У Сполученому Королівстві з 18 березня 2022 р. працювала програма допомоги українським тимчасовим переселенцям Homes for Ukraine щодо отримання візи та безкоштовне житло у спонсора, який поселить особу в себе. Уряди Шотландії та Уельсу самі стали спонсорами, а також надавали допомогу з працевлаштуванням та навчанням, через що потім біженців там став значно вищим, ніж в інших регіонах. Згодом у Сполученому Королівстві Великої Британії обмежили прийом українських біженців. Так, 10 червня 2022 р. Уельс призупинив програму оформлення віз, а у Англії суттєво скоротилася кількість спонсорів, з 13 липня 2022 р. програму допомоги тимчасово зупиняє Шотландія [4]. На початок осені до Великої Британії прибуло 134 200 українських біженців. А число українських сімей у якості бездомних досягло 1915. Зокрема, у 70 % цих сімей є діти. Протягом вересня кількість таких сімей збільшилася на 22 % – 350 сімей зареєструвались як бездомні [43].

Через країни Балтії українці утворили окрему міграційну гілку, в якій можна виділити такі чинники: балтійські країни як транзитна територія до інших країн ЄС, міграція до зазначених країн, Балтія як шлях із р. ф. українців, що виїжджали переважно з окупованих територій, та частина з підконтрольних Україні територій.

За даними Міністерства соціального захисту та праці, до Литви прибуло понад 71 тис. українців з початку повномасштабного вторгнення. У 2023 р Литва готова

прийняти ще 6-8 тис. українців-біженців [29]. Європейська комісія надасть Естонії 10,1 млн євро на покриття витрат, пов'язаних із наданням допомоги українським військовим біженцям, які покриють чинні витрати державного бюджету за період від початку війни і до 23 лютого 2023 р. За офіційними даними, з кінця лютого в Естонію в'їхали 118 268 українських біженців, з яких понад 64 тисячі залишилися в країні [7]. 53 тисячі – транзитом рушили далі вглиб Європи. За цей період на кордоні не пропустили 1494 громадян України (особи з українським паспортом тривалий час перед початком повномасштабної війни проживали в р.ф., маючи подвійне громадянство, викриття на схваленні війни р.ф., надання неправдивої інформації про себе). В Естонії вже оформили статус тимчасового захисту близько 40 тис. українців, однак згодом близько 2800 потім знялися з обліку. 40 % дорослих українців знайшли роботу. Лише 8 % проживають у готелях, 70 % – в окремії квартирі, 13 % – в частині квартири, більшість сплачують за житло самостійно. Згідно з опитуваннями, проведеними наприкінці 2022 р., три чверті хочуть у майбутньому повернутись додому в Україну, 5 % планують будувати нове життя в Естонії, 20 % – ще не визначилися [3]. Після початку повномасштабної агресії р.ф.проти України до Латвії прибули та зареєструвалися 37 629 громадян України, з них 46 % від загальної кількості біженців становлять жінки, 23 % – чоловіки, 31 % – діти, переважно у віці від двох до 17 років. Зазначається, що 32 545 біженців отримали в республіці посвідку на проживання із правом на працевлаштування. За інформацією МВС, 12 516 осіб скористалися допомогою комісії самоврядувань із цивільної оборони для пошуку житла [28]. Як повідомляло Міністерство внутрішніх справ Латвії в серпні 2022 р., потік біженців з України до Латвії був постійним протягом перших місяців повномасштабної війни, 90 % українців використовували країну для транзиту на шляху до інших європейських держав. Уже тоді можливості країни надавати допомогу біженців були вичерпані, її надають приватні особи. Разом із тим, на підтримку українських біженців Латвія отримує від Єврокомісії 7,8 млн євро для зміцнення латвійської міграційної системи й здатності країни приймати українських громадян [10]. Із початку повномасштабного вторгнення росії в Україну і до кінця 2022 р. щонайменше 11 тис. українців знайшли роботу в Латвії [26].

Дані опитувань свідчать, що на початку війни близько 90 % українських біженців планували повернутись в Україну. Однак спеціалісти вважають, що реальні прагнення протирічать таким заявам, адже неповернення на Батьківщину оцінюється як т. зв. «соціально небажана відповідь». Частина респондентів заявляє, що повернеться після завершення військових дій та початку роботи чи відновлення підприємств, інша частина зазначає, що, можливо, повернуться через декілька років після війни – такі респонденти тяжіють до осілості в країнах, куди мігрували на сьогодні.

Проведені у середині 2022 р. опитування щодо повернення українців на батьківщину виявили таку ключову інформацію результатів: показник 10,9 % – тих, хто повертатися додому не планує. А це – 606,5 тис. дорослих громадян нашої держави, переважна більшість яких є репродуктивного віку. На думку дослідників, зокрема Т. Рендюка, цифра може досягти, у разі продовження війни на більш тривалий період, до 1 млн осіб. Разом з певними втратами Збройними силами України живої сили під час бойових дій з рашистами, а також з десятками тисяч загиблих серед мирного населення на лінії зіткнення та в глибині української території від нанесених агресором систематичних ударів ракетами, дронами, авіацією та артилерією противника міст України чисельність населення нашої держави зазнає істотного скорочення. Але найбільшу втрату спричиняє примусова незворотна еміграція, що негативно впливає на генофонд українського народу [18]. Вважаємо, що це дуже оптимістичний прогноз щодо повернення українців: з одного боку, такі тенденції були характерними для весни 2022 р., коли була надія на швидке звільнення територій, з іншого – продовження війни фактично сприяє тому, що українці інтегруються в суспільство країн, де перебувають, намагаються знайти роботу та залишитись в подальшому закордоном. Звернемо увагу на дослідження кінця 2022 р. та високий відсоток українців, що знайшли роботу.

Дані останніх обстежень у ЄС наприкінці 2022 р. говорять про те, що близько 30 % українських біженців уже інтегрувалися з ринками праці країн Євросоюзу, а 20% продовжують працювати на українських роботодавців. Загалом українські біженці за 2022 р. збільшили наявну робочу силу в ЄС на 0,5 %. У цілому, 81 % українських біженців заявили, що хотіли б повернутися в Україну в майбутньому, а 13 % планують повернення в найближчі три місяці. Оцінюючи відсоток повернення українських біженців на

батьківщину, слід враховувати й те, що він визначається не лише намірами (побажаннями) біженців, а й особливостями їх юридичного статусу. А статус тимчасового захисту не надає іммігрантам права постійного перебування у країнах ЄС [36].

Війна в Україні внесла зміни в здійснення науково-дослідної роботи, оскільки 22,4 % науковців не мають на сьогодні достатніх умов та можливостей для продовження наукових досліджень. Близько 80 % науковців та дослідників, які залишили Україну після початку військових дій на її території, продовжують віддалено працювати в Україні. Водночас 14,4 % зазначають, що така вимушена міграція позитивно вплинула на навчальну чи науково-дослідну діяльність, оскільки вони знайшли нову (або додаткову) можливість викладацької або дослідницької роботи у зарубіжному закладі [14]. На наш погляд, слід розробляти ініціативи по збереженню серед мігрантів української мови, адже шляхи щодо збереження національної ментальності, на наш погляд, визначено чіткими векторами: функціонування та підтримка державної мови – української [35, с. 9] та подальшого повернення українських біженців в Україну.

Географічна та культурна наближеність України до Європи, наявність діаспори, а також статус тимчасового захисту сприятимуть збільшенню участі вимушених мігрантів у робочій силі. Зокрема, за розрахунками міжнародної Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), робоча сила сукупно всіх країн ЄС зросте на 0,5 % до кінця 2022 р., що вдвічі більше, ніж протягом попередньої хвилі мігрантів у 2014–2017 роках. Найбільший вплив очікується в Чехії (2,2 %), Польщі (2,1 %), Естонії (1,9 %) та ще кількох країнах (Угорщині, Латвії, Словаччині, Литві, Румунії) – від 1 % до 1,5 %. Зі свого боку зростання зайнятості в ЄС загалом може становити 0,4 %. Однак, попри доволі оптимістичні для країн перебування українців оцінки, наявні дані свідчать про помірну інтеграцію вимушених мігрантів у їхні ринки праці. Так, хоча 63 % опитаних мігрантів працювали в Україні до початку повномасштабного вторгнення, у вересні лише 28 % були працевлаштовані. У Німеччині в червні було зареєстровано більше 350 тис. українців, які шукають роботу, однак менше 10 % знайшли роботу, деякі галузі наводять цифру дані щодо 22 %. У Франції – лише близько 15 % мігрантів, зважаючи на мовні бар'єри та відносно малу діаспору, в Іспанії – 13 % із 90 тис. українців працездатного віку. Натомість у Польщі 1,2 млн мігрантів отримали номери соціального страхування і близько половини з них знайшли роботу. Однак переважно вони працювали у сферах з нижчим рівнем оплати праці – логістиці, промисловості, сільському господарстві, будівництві, готельному бізнесі – хоча значна частина з них мала вищу кваліфікацію. Згідно з останнім звітом Міжнародної організації праці, статистика зайнятості країн перебування українців починає відображати їхній вплив на ринок праці, який, однак, наразі не є загрозливим. Наприклад, у Німеччині зросло безробіття через включення мігрантів у статистику із червня 2022 р., проте жодних ознак структурних змін ринку праці немає. У Польщі ж, попри велику кількість мігрантів, безробіття знизлося [24].

Для України масовий відтік громадян є екзистенційною загрозою для її післявоєнного відновлення. Це свідчить про жакливу демографічну кризу в Україні, що почалася задовго до війни. Безумовно, основною причиною міграції на сьогодні є війна, і рішення про повернення додому люди прийматимуть, спираючись на рівень безпеки в країні, наявність соціальної інфраструктури, житла, стан економіки. Важливо визначити економічні чинники, що можуть вплинути на подальші рішення емігрувати чи повернутися додому, адже вони можуть зумовити іншу хвилю економічної міграції. Для повернення мігрантів слід аналізувати рівень безробіття, доходи населення, перспективи економічного зростання, відбудови економіки. Із такими викликами стикається економіка України і сьогодні, тому, задля повернення мігрантів, українській владі доведеться конкурувати з ЄС.

Міграційні виклики, спричинені міграційною кризою в ЄС, як визначає І. Малик, мають такі основні прояви. Кількісний та якісний складник вимушених мігрантів (біженців) із України внаслідок повномасштабної фази російсько-української війни передбачені не були. У відповідності до цього найбільше навантаження на соціально-економічну сферу припало на сусідні країни та ті, економіка яких виявилась на початках достатньою мірою стабільна та підготовлена до міграційних викликів (Польща, Чехія, Словаччина, ФРН). Масштаби вимушених мігрантів з України у 2022 р. значно перевищили «сірійську міграційну кризу» 2015–2017 рр. р.ф. розглядала і розглядає міграційну кризу в ЄС як ще один різновид гібридної війни, а українських

біженців як інструмент її реалізації. Кінцевою метою такої гібридної війни є бажання похитнути стабільність та цілісність європейської спільноти задля її послаблення та як ідеальний механізм посилення протиріч всередині ЄС. Прихисток для такої великої кількості людей за такий короткий час накладає відбиток на економіку країни, тягар лягає на громадян – платників податків, що може призвести до змін у внутрішній політиці країн [12, с. 189].

Війна в Україні матиме значний вплив на економіку та споживачів з точки зору таких виявлень: розширені збої в глобальних ланцюжках поставок, посилення інфляційного тиску, підвищення цін на енергоносії та сировину; ціни на продукти харчування також відчують тиск у бік зростання, оскільки постачання пшениці та зернових із р.ф. та України перервано; вищі ціни на енергоносії та сировину спричинять глобальну інфляцію в 2022 р. та надалі, причому як на розвинутих ринках, так і на ринках, що розвиваються; збільшення інфляції компенсує позитивний вплив підвищення цін на сировину для деяких країн, які розвиваються, орієнтуючись на ресурси; погіршені економічні перспективи, зниження довіри приватного сектора та більшого ризику фінансового ринку, пов'язаного з більшою геополітичною напругою; продовольча безпека в деяких країнах, що розвиваються, на Близькому Сході та в Африці може опинитися під загрозою.

Загалом, негативний вплив війни та економічних санкцій відчує широкий спектр галузей, від харчової до автомобільної та високотехнологічної [41]. Найбільш серйозними наслідками військової агресії у демографічній сфері є такі: повернення громадян до України, а також з регіонів переміщення у межах країни у період, коли не буде створено умов для гідного способу життя (відсутність робочих місць, житла, закладів освіти, охорони здоров'я ін.); депопуляція та підвищення навантаження на соціальну сферу і пенсійний фонд у зв'язку з переважанням осіб працездатного віку у структурі громадян, що не повернуться до України; зростання потоків трудової міграції та падіння грошових надходжень в Україну на тлі виїзду за кордон сім'ями. Поряд із критичними тенденціями у демографічній сфері одним із серйозних наслідків, завданих війною, слід визнати руйнування об'єктів інфраструктури [23]. Отже, ми бачимо доволі виразну тенденцію, що засвідчує неминучість не просто гуманітарної кризи, а нечуваної досі гуманітарної катастрофи. Попри різні прогнози й оцінки її потенційних наслідків цілком очевидно, що виїзд закордон (міграція) такого численного людського ресурсу несе в собі великі зовнішні та внутрішні небезпеки як глобального, так і локального виміру. З огляду на соціально-економічну специфіку мігрантів (жінки, діти, люди похилого віку) таке масштабне переміщення завдає відчутного удару по демографічній ситуації в нашій країні. Трудовий резерв багатьох галузей народного господарства, де істотно задіяні саме жінки (освіта, культура, медицина тощо) та чоловіки, які мобілізовані, буде критично зменшений. А тому це може призвести до падіння ВВП й, відповідно, рівня життя українців. Згадана проблема також суттєво збільшує загрози духовному, суспільно-політичному та церковно-релігійному життю українців. [33, с. 292].

На жаль, чим довше продовжуватимуться військові дії, тим більше українців буде приймати рішення не повертатись в Україну, адже цей час сприяє інтеграції українців, залученню на ринок праці закордоном та розвинуті країни розглядаються як більш сприятливі для проживання. Особливо важко повернути громадян України з територій, де точились бої та з прикордонних, останні як потенційно загрозові. Отже, міграція громадян несе суттєво негативний вплив на розвиток економіки. Уряду України необхідно виробити заходи для зменшення міграційних потоків із країни та післявоєнного повернення українців-мігрантів задля уникнення демографічної катастрофи.

Висновки. Військова агресія р.ф. у суверенній Україні спричинила найбільшу міграційну хвилю в європейському та світовому масштабі кінця ХХ-початку ХХІ ст. та найбільший відтік населення для самої України за роки проголошення незалежності й навіть за всю історію та має транснаціональний характер. Остаточні наслідки щодо міграції українців можна буде узагальнити після завершення війни, однак вже на сьогодні актуальними є такі проміжні висновки. Міграція українців, що мала всі ознаки евакуації, поступово переростає в трудову міграцію українців в Європі, а також Канаді й США. Через ескалацію та продовження війни на території України та неможливість повернутись жінки-мігранти закордоном облаштовують життя, інтегруються згідно з програмами країн, у яких перебувають, знаходять роботу та винаймають житло. Однак у подальшому це стане підґрунтям для неповернення мігрантів до України та, досить ймовірно,

відбуватиметься процес возз'єднання сімей, що стане причиною виїзду чоловіків.

Слід зазначити, що більшість українців на сьогодні перебувають у Європі, користуючись соціальним захистом та пільгами саме як постраждалі від війни, а тому, після закінчення завершення війни та перемоги, цей статус буде анульовано. Унаслідок цього, громадянам України з таким статусом повинні будуть або покинути країну, або подавати прохання про набуття іншого статусу, або працевлаштуватись (у різних країнах різні умови працевлаштування для іноземців). Громадяни, що отримали статус тимчасового біженця, є нерезидентами України. Підкреслимо на противагу, що частина українців повернеться в мирну Україну і декларують цей намір навіть зараз, про це свідчать дані опитувань.

Водночас прогнози щодо повернення українців, у цілому, неоптимістичні та загрозові для демографічної та економічної ситуації в Україні. Загалом, міграційні кризи, спричинені війною, призводять до значних змін у населенні такої країни, а у підсумку за розрахунками не повертається до таких країн троє з чотирьох мігрантів. Враховуючи потенціал нашої країни та підтримку України з боку країн Заходу, можуть бути збережені умови для повернення українців хоча б у ті регіони, що не катастрофічно постраждали від війни та окупації, однак, на наш погляд, у цілому по Україні, повернеться з-за кордону кожен шостий-сьомий мігрант. Це вкрай загрозові показники, що негативно вплинуть на подальший розвиток України.

Зазначимо також, що на сьогодні українські мігранти становлять собою переважно жінок та дітей та людей похилого віку і менша частка чоловіків працездатного віку (об'єктивні дані навести неможливо, оскільки частина українських громадян півдня та південного-сходу виїжджала через окупований Крим), більшість із них є бажаним трудовим ресурсом для європейських країн, а діти незначно, але позитивно впливають на демографічну ситуацію «постарілої» Європи. Окрім того, українські мігранти налаштовані на інтеграцію в соціум країн, де перебувають, і роблять це досить успішно, принаймні краще, ніж мігранти хвилі 2015 р. Відносна спорідненість культур, євроцентричність, ментальність українців у розрізі миролюбності, працьовитості, освіченості та християнська релігія (у переважній більшості), а також працездатний вік серед більшості українців привабливі для самих європейців, а тому за рахунок наших мігрантів європейські країни частково вирішують демографічні проблеми та поповняють трудовий ресурс на ринку праці, переважно дешевою робочою силою.

Таким чином, через агресію р.ф. та подальші процеси евакуації та вимушеної міграції українців, Україна стикнулася із катастрофічною демографічною кризою та продовженням тієї кризи, яка відбувалась до війни (скорочення та старіння населення – зростання середнього віку, зменшення народжуваності), а тепер ще й вплив населення. Безумовно, міграція українців 2022-2023 рр. стала й сучасним викликом для Європи та новою світовою дійсністю. Країни, що приймають біженців, намагаються заохотити найбільш працездатних українців залишитися жити і працювати в еміграції. Українська влада повинна боротись за своїх громадян та намагатись уникнути поглиблення демографічної кризи. Із огляду на місце і роль України в післявоєнному світі є обережні, однак позитивні підстави для оптимістичних прогнозів: успіхи в боротьбі з корупцією, зміцнення державних інституцій і, як наслідок, покращення інвестиційного клімату зумовлять надходження капіталовкладень у відбудову і розвиток економіки України, що заохотить значну частину українців повернутись на Батьківщину.

Подальші дослідження теми української міграції лежать в площині проектування економічних та соціальних підстав для повернення українців та відповідних змін, а також розгляд питання освіти здобувачів середньої ланки та ймовірне зарахування освіти в школах інших країн, де вони перебували. Окремого розгляду потребує дослідження міграції українців до США та Канади як за умовами в'їзду та проживання, що різняться від європейських, так і можливість повернення.

Список використаних джерел

1. Австрія продовжила тимчасовий захист для українських біженців. *LB.UA*. 22 грудня 2022. URL : https://lb.ua/society/2022/12/22/540008_avstriya_prodivzhila_timchasoviy.html.
2. Біженці з України в різних країнах Європи. *BBC NEWS Україна*. 30 листопада 2022. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63809159>.
3. В Естонії продумують дії на випадок нової хвилі біженців з України. *Європейська правда*. 9 грудня 2022. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/9/7152215/>.
4. Велика Британія змінює правила прийому біженців з України з 13 липня. URL :

- <https://zaborona.com/velyka-brytaniya-zminuyue-pravyyla-pryjomu-bizhencziv-z-ukrayiny-z-13-lypnya/>.
5. Вимушена міграція і війна в Україні (24 березня — 10 червня 2022). URL : <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-bereznya-10-cherვნya-2022/>.
6. Гордієнко В. Підтримують економіку Європи. *УНІАН*. 10 грудня 2022. URL : <https://www.unian.ua/economics/finance/bizhenci-z-ukrajini-u-2022-roci-vitrati-ukrajinciv-za-kordonom-zrosli-vtrichi-golova-nbu-12073584.html>.
7. Єврокомісія дасть Естонії 10 млн євро на допомогу українським біженцям. *Європейська правда*. 13 грудня 2022. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/13/7152439/>.
8. ЄС має підготуватися до тривалого перебування українських біженців – експерти. *УНІАН*. 3 вересня 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3563534-es-mae-pidgotuvatisa-do-trivalogo-perebuvanna-ukrainskih-bizenciv-eksperti.html>.
9. За півроку до Польщі вихали шість мільйонів українців. *УНІАН*. 3 вересня 2022. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3563803-za-piv-roku-do-polsi-viihali-sist-miljoniv-ukrainciv.html>.
10. Латвія отримає від Єврокомісії 7,8 млн євро для українських біженців. *Європейська правда*. 14 грудня 2022. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/14/7152514/>.
11. Левер О. Г., Матяшовська Б.О., Шумило Н. Я. Проблема біженців та нелегальних мігрантів у світлі новітньої статистики. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*, вип. 2 (41), 2019. С. 143-155.
12. Малик І. Міграційні виклики для країн ЄС у 2022 році крізь призму міграційних прогнозів. *The security architecture of European and Euro-Atlantic spaces: колективна монографія*. Riga: Baltija Publishing, 2022. С. 179-191.
13. Міграція населення за пів року війни: підбиваємо підсумки. *MixDigital Team*. 27 вересень 2022. URL : <https://mixdigital.com.ua/blog/migracziya-naselennya-za-piv-roku-vijni-pidbivayemo-pidsumki/>.
14. Міщук Г., Олійник О. Оцінка міграційних настроїв та професійних устремлень науковців в умовах війни в Україні. *Соціальна економіка*, (64). 2022. URL : <https://periodicals.karazin.ua/socseconom/article/view/21147>.
15. Проект Закону про Державний бюджет України на 2023 рік. *Урядовий портал*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-derzhavniy-byudzhет-ukraini-na-2023-rik>.
16. Процик І.С., Кара Н. І. Особливості процесів міграції населення України. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*, № 1 (7), 2022. URL : <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/jun/28342/procik-231-240.pdf>.
17. Рендюк Т. Вимушена міграція в умовах російсько-української війни та її негативні наслідки для генофонду України. *Повідомлення Національної академії наук України*. 2022. URL : <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9149>.
18. Рендюк Т. Вимушена міграція в надзвичайних умовах російсько-української війни та її негативні наслідки для генофонду України. *Народна творчість та етнологія*, 2022, №3 (395), С. 5–14.
19. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про тимчасове закриття деяких пунктів пропуску через державний кордон та пунктів контролю» від 26 лютого 2022 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188-2022-%D1%80#Text>.
20. Слав'юк Н., Ташлюк А. Тенденції та наслідки міграції з України. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*, 7(1), 2002. С. 94–100. URL : <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2022.7.1.94-100> Tendencies and consequences of migration from Ukraine.
21. Ситник М. Українські біженці в Чехії: скільки знайшли роботу і де є вакансії. *LB.UA*. 1 грудня 2022. URL : https://lb.ua/blog/marharyta_sytnyk/537693_ukrainski_bizhentsi_chehii_skilki.html.
22. Ткаченко В. Допомога українським біженцям у Німеччині. *Факти*. 9 грудня 2022. URL : <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20221209-dopomoga-ukrayinskim-bizhenczyam-u-nimechchyni-rozmir-vyplat-u-2023-roci/>.
23. Тур О. Наслідки військової агресії як основа формування антикризової економічної політики в Україні. *Проблеми сучасних трансформацій*. 2022. №4. URL : <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2022-4-03-06/2022-4-03-06>.
24. Туча О., Співак І., Бондаренко О., Погарська О. Вплив українських мігрантів на економіку країн-реципієнтів. *Національний банк України*. 2022. URL : https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Migration_impact_2022-12-15.pdf.
25. Українські біженці у Німеччині. *Укрінформ*. 15 грудня 2022. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3634789-kozen-cetvertij-ukrainskij-bizenec-u-nimeccini-planue-zalisitisa.html>.
26. Українці найчастіше працюють у сфері обслуговування та на виробництві. *Європейська правда*. 8 грудня 2022. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/>

news/2022/12/8/7152150/.

27. Українці у Чехії: все, що варто знати про життя емігрантів у цій країні. *Закордон*. 5 жовтня 2022. URL : https://zakordon.24tv.ua/ukrayintsi-chehiyi-vse-shho-treba-znati-pro-zhittya-emigrantiv_n2171665.

28. У Латвії зареєструвалися вже понад 37 тисяч українських біженців. *УНІАН*. 5 вересня 2022. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3565270-u-latvii-zareestruvalisa-vze-ponad-37-tisac-ukrainskih-bizenciv.html>.

29. У Литві розповіли, скільки ще українських біженців можуть прийняти на зиму. *Слово і діло*. 7 грудня 2022. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/07/povupa/suspilstvo/lytvi-rozpovily-skilky-shhe-ukrayinskyx-bizhencziv-mozhut-pryjnyaty-zymu>.

30. Українські біженці в Італії. *LB.UA*. 23 листопада 2022. URL : https://lb.ua/world/2022/07/21/523853_ukrainski_bizhentsi_italii.html.

31. У яких країнах Європи найбільше українських біженців. *Слово і діло*. 22 листопада 2022 р. URL : https://zakordon.24tv.ua/ukrayintsi-chehiyi-vse-shho-treba-znati-pro-zhittya-emigrantiv_n2171665 36.

32. Філіпчук Л., Ломоносова Н., Сирбу О., Кабанець Ю. Вимушена міграція і війна в Україні (24 лютого – 24 березня 2022). 2022. URL : <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migraciya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznua-2022>.

33. Филипович Л. Сучасна міграція українців як наслідок російської агресії: проблема духовної опіки. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2022. № 18-19. С. 291-296.

34. Ядловська О. С. Процеси оптації на Миколаївщині у 1920 – 1922 рр. як відзеркалення проблем становлення дипломатичних відносин УСРР (за матеріалами ДАМО). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Вип. 6(58). С. 139-151.

35. Ядловська О. С. Чинники становлення національно-політичної ментальності: український вимір. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 244-252.

36. Як повернути українських біженців додому після війни. *Економічна правда*. 28 грудня 2022. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/28/695503/>.

37. 17% біженців вже не планують повертатись в Україну з Польщі. *Суспільне*. 3 вересня 2022. URL : <https://suspilne.media/279587-17-bizenciv-vze-ne-planuut-povertatis-v-ukrainu-z-polsi-doslidzenna/>.

38. Almustafa, M. (2022). Reframing refugee crisis: A “European crisis of migration” or a “crisis of protection”? [Переосмислення кризи біженців: «європейська криза міграції» чи «криза захисту»?]. *Environment and Planning C: Politics and Space*, 40 (5), pp. 1064-1082. URL : <https://doi.org/10.1177/2399654421989705>.

39. Current migration flows from Ukraine [Поточні міграційні потоки з України]. *Centre for Research & Analysis of Migration*. URL : <https://cream-migration.org/ukraine-detail.htm?article=3573>.

40. Europa moet zich beter voorbereiden op Oekraïners die blijven [Європа повинна краще підготуватись для українців, які залишаться]. *NOS Nieuws*. 1 september 2022. URL : <https://nos.nl/artikel/2442847-europa-moet-zich-beter-voorbereiden-op-oekraïners-die-blijven>.

41. Nezhyva, M., & Mysiuk, V. War in Ukraine: challenges for the global economy [Війна в Україні: виклики для світової економіки]. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія: Економічні науки*. 2022. № 2. С. 16-25.

42. Over one million sea arrivals reach Europe in 2015 [У 2015 до Європи прибуло понад мільйон морських суден]. *UNHCR*. December, 30, 2015. URL : <https://www.unhcr.org/news/latest/2015/12/5683d0b56/million-sea-arrivals-reach-europe-2015.html>.

43. Steafel E. 134,200 Ukrainian refugees have arrived in the UK – now what? [134 200 українських біженців прибуло до Великобританії – що далі?] *The Telegraph*. October, 11. 2022. URL : <https://www.telegraph.co.uk/news/2022/10/11/council-said-had-make-homeless-what-next-ukrainian-refugees/>.

44. Ukraine refuge situation [Ситуація українських біженців]. Operational Data Portal. UNHCR. URL : <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. Avstriya prodovzhyla tymchasovyi zarhyst ukrains'kykh bizhentsiv [Austria extended temporary protection for Ukrainian refugees]. *LB.UA*. Desember, 22, 2022. URL : https://lb.ua/society/2022/12/22/540008_avstriya_prodovzhyla_tymchasoviy.html [in Ukr.].

2. Bizhentsi z Ukrainy v riznykh krainakh Evropy [Refugees from Ukraine in various European countries]. *BBC NEWS Ukraine*. November, 30, 2022. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63809159> [in Ukr.].

3. V Estonii produmuyut` dii na vypadok novoi khvyli bizhentsiv z Ukrainy [In Estonia, actions

- are being considered in case of a new wave of refugees from Ukraine]. *Evropejs'ka pravda*. Desember, 9, 2022. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/9/7152215/> [in Ukr.].
4. Velyka Brytaniya zminue pravyla pryjomu bizhentsiv z Ukrainy z 13 lypnia [Great Britain is changing the rules for accepting refugees from Ukraine from July 13]. URL : <https://zaborona.com/velyka-brytaniya-zminyuye-pravyla-pryjomu-bizhencziv-z-ukrayiny-z-13-lypnia/> [in Ukr.].
5. Vymushena migratsia i vijna v Ukrainy (24 bereznia – 10 chervna 2022) [Forced migration and war in Ukraine (March 24 - June 10, 2022)]. URL : <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-bereznia-10-chervnya-2022/> [in Ukr.].
6. Gordienko, V. (2022) Pidtrymuyt' ekonomiku Evropy [They support the economy of Europe]. *UNIAN*. Desember, 10, 2022. URL : <https://www.unian.ua/economics/finance/bizhenci-z-ukrajini-u-2022-roci-vitrati-ukrajinciv-za-kordonom-zrosli-vtrichi-golova-nbu-12073584.html> [in Ukr.].
7. Evrokomisia dast' Estonii 10 mln evro na dopomogu ukrains'kykh bizhentsam [The European Commission will give Estonia 10 million euros to help Ukrainian refugees]. *Evropejs'ka pravda*. Desember, 13, 2022. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/13/7152439/> [in Ukr.].
8. ES maye pidgotuvats' do tryvalogo perebuvanna ukrains'kykh bizhentsiv – eksperty [The EU should prepare for a long stay of Ukrainian refugees – experts]. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3563534-es-mae-pidgotuvatisa-do-trivalogo-perebuvanna-ukrainskih-bizenciv-eksperti.html> [in Ukr.].
9. Za piv roku do Polshi vyikhalo shist' milioniv ukrainsiv [In half a year, six million Ukrainians left for Poland]. *UNIAN*. September, 3, 2022. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3563803-za-piv-roku-do-polsi-viihali-sist-miljoniv-ukrainciv.html> [in Ukr.].
10. Latvia otrymaye vid Evrokomisii 7,8 mln evro dla ukrains'kykh bizhentsiv [Latvia will receive 7.8 million euros from the European Commission for Ukrainian refugees]. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/14/7152514/> [in Ukr.].
11. Lever, O., & Matiashovska, B., Snymylo, N. (2019) Problema bizhentsiv ta nelegal'nekh migrantiv u svitli novitnoi statystyky [The problem of refugees and illegal migrants in the light of the latest statistics.]. *Naukovyi visnyk Uzhorods'kogo universytetu, seria "Istoria"*, vyp. 2 (41), pp. 143-155.
12. Malyk, I. (2022) Migratsijni vyklyky dla krain ES u 2022 rotsi kriz' pryizmu migratsijnykh prognoziv [Migration challenges for EU countries in 2022 through the prism of migration forecasts]. The security architecture of European and Euro-Atlantic spaces: collective monograph. Riga: Baltija Publishing, URL : <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/247/6962/14486-1?inline=1> [in Ukr.].
13. Migratsia naseledda za piv roku vijny: pidbyvajemo padsumky [Migration of the population for half a year of the war: summing up the results.]. *MixDigital Team*. September, 27, 2022. URL : <https://mixdigital.com.ua/blog/migracziya-naselennya-za-piv-roku-vijni-pidbyvajemo-pidsumki/> [in Ukr.].
14. Mishuk, G., & Olijnyk, O. Otsinka migratsijnykh nastroiv ta profesijnykh ustremiin' naukovtsiv v umovakh vijny (2022). *Sotsialna ekonomika*, (64). URL : <https://periodicals.karazin.ua/soceconom/article/view/21147> [in Ukr.].
15. Proekt zakonu pro derzhavnyj budzhet Ukrainy na 2023 rik [Draft Law on the State Budget of Ukraine for 2023]. *Uradovyj portal*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-derzhavnyj-byudzhet-ukraini-na-2023-rik> [in Ukr.].
16. Protsyk, I., & Kara, N. (2022) Osoblyvosti protsesiv migratsii naseledda Ukrainy. *Menedzhment ta pidpryemnytsvo v Ukraini: etapy stanovlenna*, N 1 (7). URL : <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/jun/28342/procik-231-240.pdf> [in Ukr.].
17. Rendiuk, T. (2022) Vymushena migratsia v umovakh rosijs'ko-ukrains'koi vijny ta jiji negatyvni naslidky dla genofondu Ukrainy [Forced migration in the conditions of the Russian-Ukrainian war and its negative consequences for the gene pool of Ukraine]. *Povidomlenna Natsional'noi akademii nauk Ukrainy*. URL : <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9149> [in Ukr.].
18. Rendiuk, T. (2022) Vymushena migratsia v nadzvychajnykh umovakh rosijs'ko-ukrains'koi vijny ta jiji negatyvni naslidky dla genofondu Ukrainy [Forced Migration in the Extraordinary Conditions of the Russian-Ukrainian War and Its Negative Consequences for the Gene Pool of Ukraine]. *Folk Art and Ethnology*, N 3 (395), pp. 5–14.
19. Rozporadzhenna Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro tymchasove zakrytta dejakykh punktiv propusku cherez derzhavnyj kordon ta punktiv kontrolu" [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the temporary closure of some checkpoints across the state border and checkpoints"], February, 26, 2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188-2022-%D1%80#Text> [in Ukr.].
20. Slaviuk, N., & Tashlyk, A. (2022). Tendetsiji ta naslidky migratsiji z Ukrainy [Tendencies and consequences of migration from Ukraine]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Ekonomicni nauky*, 7 (1), pp. 94-100. URL : <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2022.7.1.94-100> [in Ukr.].
21. Sytnyk, M. (2022) Ukrainsky bizhentsi v Chexhii: kil'ky znajshly robotu i de je vakansii [Ukrainian refugees in the Czech Republic: how many have found work and where there are vacancies]. *LB.UA*. Desember, 1,

- URL : https://lb.ua/blog/marharyta_sytnyk/537693_ukrainski_bizhentsi_chehii_skilki.html [in Ukr.].
22. Tkachenko, V. (2022) Dopomoga ukraïnskym bizhentsam u Nimechchyni [Assistance to Ukrainian refugees in Germany]. *Fakty*. URL : <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20221209-dopomoga-ukrayinskym-bizhencyam-u-nimechchyni-rozmir-vyplat-u-2023-rocz> [in Ukr.].
23. Tur, O. (2022) Naslidky vijskovoï agresiji yak osnova formuvanna antykrizovoï ekonomichnoï polityky v Ukraïni [Sequences of military aggression as a basis for the formation of anti-crisis economic policy of Ukraine]. *Problemy suchasnykh transformatsij*. URL : <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2022-4-03-06/2022-4-03-06> [in Ukr.].
24. Tucha, O., & Spivak, O., Bondarenko, O., Pogars`ka, O. (2022) Vplyv ukraïjns`kykh migrantiv na ekonomiky krajin-retsipientiv [Impact of Ukrainian migrants on the economies of recipient countries]. *Natsionalnyj bank Ukraïny*. URL : https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Migration_impact_2022-12-15.pdf [in Ukr.].
25. Ukraïnsky bizhentsi u Nimechchyni [Ukrainian refugees in Germany]. *Ukrinform*. Desember, 15, 2022. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3634789-kozen-cetvertij-ukraïnskij-bizenec-u-nimeccini-planue-zalisitisa.html> [in Ukr.].
26. Ukraïntsi najchastishe pratsujut` u sferi obslugovuvanna ta na verobnyts`tvu [Ukrainians most often work in the service sector and in production]. *Evropejska pravda*. Desember, 8, 2022. URL : <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/12/8/7152150/> [in Ukr.].
27. Ukraïntsi u Chekhii: vse, cho varto znaty pro zhytta emigrantiv u tsij kraïny [Ukrainians in the Czech Republic: everything you need to know about the life of emigrants in this country.]. *Zakordon*. October, 5, 2022. URL : https://zakordon.24tv.ua/ukrayintsi-chehiyi-vse-shho-treba-znati-pro-zhittya-emigrantiv_n2171665 [in Ukr.].
28. U Latvii zarejstruvaly vze ponad 37 tysach ukraïns`kykh bizhentsiv [More than 37,000 Ukrainian refugees have already registered in Latvia]. *UNIAN*. September, 5, 2022. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3565270-u-latvii-zareestruvalisa-vze-ponad-37-tisac-ukraïnskih-bizenciv.html> [in Ukr.].
29. U Lytvi rozpovily, skil`ky shche ukraïns`kykh bizhentsiv mozhut` pryjnaty na zymu [In Lithuania, they said how many more Ukrainian refugees they can accept for the winter]. *Slovo i dilo*. Desember, 7, 2022. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/07/novyna/suspilstvo/lytvi-rozpovily-skilky-shche-ukrayinskyx-bizhenciv-mozhut-pryjnyaty-zymu> [in Ukr.].
30. Ukraïnsky bizhentsi v Italiji [Ukrainian refugees in Italy.]. *LB.UA*. November, 23, 2022. URL : https://lb.ua/world/2022/07/21/523853_ukrainski_bizhentsi_italii.html [in Ukr.].
31. U jakykh kraïnakh Evropy najbil`she ukraïjns`kykh bizhentsiv. *Slovo i dilo*. November, 22, 2022. URL : https://zakordon.24tv.ua/ukrayintsi-chehiyi-vse-shho-treba-znati-pro-zhittya-emigrantiv_n2171665_36 [in Ukr.].
32. Filipchuk, L., & Lomonosova, N., Syrbu, O., Kabanets', Yu. (2022) Vymushena mihratsiia i vijna v Ukraïni (24 liutoho – 24 bereznia 2022). [Forced migration and war in Ukraine (February 24 - March 24, 2022)]. URL : <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznia-2022> [in Ukr.].
33. Fylypovych, L. (2022) Suchasna mihratsiia ukraïntiv yak naslidok rosiiskoi ahresii: problema dukhovnoi opiky. [Modern migration of Ukrainians as a result of Russian aggression: the problem of spiritual guardianship]. *Grail of Science*, (18-19), pp. 291-296. URL : <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.26.08.2022.49> [in Ukr.].
34. Yadlovska, O.S. (2022) Protsesy optatsiji na Mykolajivshchyni u 1920-1922 pp. jak viddzerkalenna problem stanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn USRR (za materialamy DAMO) [Optation processes in the Mykolaiv region in 1920 – 1922 as a reflection of the problems of the formation of diplomatic relations of the Ukrainian SSR (based on the materials of State Archive of the Mykolaiv region)]. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Vol. 6(58), pp. 139-151. DOI <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-6-58-13> URL : <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/2403/2224> [in Ukr.].
35. Yadlovska, O.S. (2022) Chinnyky stanovlennia national`no-politychnoï mental`nosti: ukraïjns`kyj vymir [Factors in the formation of the national-political mentality: the Ukrainian dimension]. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, №22, pp. 244-252. URL : <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/10155> [in Ukr.].
36. Jak povernuty ukraïjns`kykh bizhentsiv dodomu pislja vijny [How to return Ukrainian refugees home after the war]. *Ekonomichna pravda*. Desember, 28, 2022. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/28/695503/> [in Ukr.].
37. 17% bizhentsiv vze ne planujut` povertatys` v Ukraïnu z Pol`chi [17% of refugees no longer plan to return to Ukraine from Poland]. *Sypil`ne*. September, 3, 2022. URL : <https://suspilne.media/279587-17-bizenciv-vze-ne-planuut-povertatis-v-ukrainu-z-polsi-doslidzenna> [in Ukr.].
38. Almustafa, M. (2022) Reframing refugee crisis: A “European crisis of migration” or a “crisis of protection”? *Environment and Planning C: Politics and Space*, 40 (5), pp. 1064-1082. URL : <https://doi.org/10.1177/2399654421989705>.

39. Current migration flows from Ukraine. *Centre for Research & Analysis of Migration*. URL : <https://cream-migration.org/ukraine-detail.htm?article=3573>.
40. Europa moet zich beter voorbereiden op Oekraïners die blijven [Europe should better prepare for the Ukrainians who will remain]. *NOS Nieuws*. 1 september 2022. URL : <https://nos.nl/artikel/2442847-europa-moet-zich-beter-voorbereiden-op-oekraïners-die-blijven> [in Dutch].
41. Nezhyva, M., & Mysiuk, V. (2022) War in Ukraine: challenges for the global economy. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo. Serija. Ekonomichni nauky*, No 2, pp. 16-25. URL : [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2022\(121\)02](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2022(121)02).
42. Over one million sea arrivals reach Europe in 2015. *UNHCR*. December, 30, 2015. URL : <https://www.unhcr.org/news/latest/2015/12/5683d0b56/million-sea-arrivals-reach-europe-2015.html>.
43. Steafel E. 134,200 Ukrainian refugees have arrived in the UK – now what? *The Telegraph*. October, 11. 2022. URL : <https://www.telegraph.co.uk/news/2022/10/11/council-said-had-make-homeless-what-next-ukrainian-refugees/>.
44. Operational Data Portal. *UNHCR. Ukraine refuge situation*. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

ABSTRACT

Olha Yadlovska. Features of the migration wave of Ukrainian evacuees in 2022 as a result of the military aggression of the Russian Federation. The article reveals the peculiarities of the migration wave of Ukrainians to European countries as a result of the military aggression of the Russian Federation during 2022 in the context of demographic changes and social problems. The study points out the difficulty of determining by the Ukrainian authorities the real number of citizens of Ukraine who left the country to escape the war. It is emphasized that the main array of data regarding Ukrainian refugees is the constant monitoring of the United Nations Refugee Agency. It has been observed that the objective number of Ukrainian migrants is also provided by the governments of the countries where the migrants are located, through the registration and further accounting of persons who have received the status of temporary protection and the fixation of border crossings both with Ukraine and through the borders of countries with which Ukraine does not border. The study analyzed the main aspects of the manifestation of social problems related to Ukrainian refugees in Europe. It is emphasized that Ukrainian refugees are considered as a labor resource and as a factor in solving certain demographic problems in the European region. In general, it has been observed that the migration of Ukrainians in 2022 is the largest since the end of the 20th century, and to this day, at the same time, Ukrainian refugees are integrating into society much faster than the migrants of 2015-2016.

The conducted research provides grounds for the conclusion that the consequences of the migration wave of 2022 are already being considered due to the problem of a catastrophic demographic crisis in Ukraine itself, taking into account the largest outflow of the population. Emphasis is placed on the need to create conditions for the return of Ukrainians and the corresponding initiatives of the Ukrainian government and authorities.

Keywords: *migration, Ukrainian migrants, refugees, military refugees, labor migration, military aggression, migration crisis, demographic crisis, UN, United Nations Refugee Agency, European Union, Ukraine.*

УДК 340

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-204-209

Дар'я ЛАВРЕНКО[©]

викладач

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ ДЛЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена дослідженню загальнотеоретичних аспектів категорії «юридична техніка», що обумовлено проблемою вдосконалення сучасного українського законодавства та його приведення до вимог міжнародних стандартів. Знайшло визначене висвітлення питання активного розвитку правової системи України, а також вплив на неї процесів глобалізації, інтеграції, а також оновлення змісту деяких державно-правових явищ, що актуалізує удосконалення нормотворчої та правозастосовної діяльності. Беручи до уваги проведення аналізу ступеня ефективності та якості юридичної техніки в сучасних умовах, слід зазначити відсутність достатніх наукових розробок у цьому питанні серед вчених-юристів у сучасній правовій науці. Проблема вивчення та аналізу сутності юридичної техніки має підвищений інтерес серед науковців різних правових напрямів, а також відіграє велике значення в удосконаленні правотворчості в цілому.

Ключові слова: юридична техніка, технологія, нормативно-правовий акт, правова система, правотворчість.

Постановка проблеми: Знання про юридичну техніку і технологію формують учені-теоретики і практики на основі вивчення правової дійсності, узагальнення досвіду юристів. У юридичній техніці та технології повною мірою показано взаємодію теорії та практики, фундаментального і прикладного знання. Особливої актуальності набуває вивчення юридичної техніки та технології на цьому етапі, коли спостерігається розширення меж європейської міжнародної правотворчої діяльності. Таке розширення закріплюється в установчих документах міждержавних організацій і потребує від держави цілеспрямованої діяльності щодо забезпечення підготовки для впровадження результатів міжнародного правотворення до національного правового поля. Скарбниця юридично-технічних знань для кожного представника юридичної професії є необхідною для виконання найбільш спільних завдань і персоніфікованою стосовно завдань та функцій, що входять до посадової компетенції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Юридична техніка була предметом дослідження таких вчених, як І. Биля, І. Терлецька, Т. Дідич, С. Кравченко, Є. Погорелов, В. Косович, А. Красницька, М. Савчин, Л. Луць, В. Карташова, Т. Кашаніна, В. Косович, Г. Поліщук, О. Скакун, В. Томін та ін.

Метою наукової статті є вивчення та дослідження різних аспектів юридичної техніки у сучасній правовій науці.

Виклад основного матеріалу. Із правового погляду юридична техніка пов'язана зі створенням нормативно-правових актів, що утворює її головну і, наразі вихідну частину. Інший важливий її елемент – техніка правозастосовної діяльності. Юридична техніка – теоретико-прикладна юридична наука, предметом вивчення якої є закономірності раціональної юридичної діяльності зі створення, тлумачення та реалізації права. У системі юриспруденції юридична техніка вирішує завдання систематизації знань про методи та прийоми юридичної діяльності, що формуються загальною теорією права, галузевими та прикладними юридичними науками. Юридична техніка – теоретико-прикладна юридична наука, предметом вивчення якої є закономірності раціональної юридичної діяльності зі створення, тлумачення та реалізації права. У системі юриспруденції юридична техніка вирішує завдання систематизації знань про методи та прийоми юридичної діяльності, що формуються загальною теорією права,

© Д. Лавренко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2162-7593>

daria_lavrenko@ukr.net

галузевими та прикладними юридичними науками [1].

Юридична техніка – це галузь знань про правила ведення юридичної роботи та створення в її процесі різних юридичних документів, яка раніше була частиною теорії держави і права. У сучасних умовах юридичну техніку виокремлюють у самостійну галузь юридичної науки, орієнтовану на вирішення практичних завдань. Юридичну техніку застосовують адвокати, судді, нотаріуси, парламентарі, урядовці, управлінці для письмового окреслення змісту нормативно-правових актів, оформлення юридичних документів, вираження правового аналізу юридичних прав і обов'язків.

М. Савчин визначає юридичну техніку як систему укладених у юридичній практиці правил і прийомів здійснення уповноваженими суб'єктами діяльності, скерованої на підготовку найбільш оптимальних і доцільних за формою та структурою правових актів [2]. Предмет юридичної техніки утворюють закономірності створення та ефективного функціонування права й здійснення юридичної діяльності [3, с. 30]. Поняття «юридична техніка» входить у категоріальний апарат європейської юридичної науки на межі XIX–XX ст. Історичні передумови цього процесу полягають у становленні юридичного світогляду та розвитку доктрини юридичного позитивізму [4]. Чинник формування юридичного світогляду можна лише опосередковано пов'язати з виникненням поняття юридичної техніки. Згідно з традиційними уявленнями він припадає на епоху буржуазних революцій, а за переконанням обґрунтованої версії Г. Бермана? – на час проведення григоріанської реформи, тобто на злам XI–XII ст. Часовий розрив між розглянутими подіями виглядає, таким чином, занадто суттєвим, щоб безпосередньо пов'язувати формування поняття юридичної техніки з впливом юридичного світогляду

Основним критерієм класифікації видів юридичної техніки постають етапи правового регулювання (правотворчість, дія права, реалізація права). Можемо виділити шість видів юридичної техніки: правотворча техніка; техніка опублікування нормативно-правових актів; техніка систематизації нормативно-правових актів; інтерпретаційна техніка; техніка реалізації права; правозастосовна техніка [5].

Юридична технологія – це ресурсно-забезпечена складна юридична діяльність, яка охоплює систему логічно взаємопов'язаних операцій, визначається рівнем розвитку правової системи суспільства. Така юридична діяльність ґрунтується на знанні про оптимальну взаємодію юридичних, юридично-технічних і технологічних засобів, яке використовують для досягнення певних правових цілей і зумовлює певні юридичні наслідки. Операційне розмежування понять юридичної техніки і юридичної технології ґрунтується на розумінні юридичної діяльності, яку розглядають з погляду інструментальної характеристики, як єдності статичної (технічної) та динамічної (технологічної) сторін [3, с. 127].

У межах нормативного підходу юридичну технологію розуміють як певні правила (норми) юридичної діяльності. Так, М. Власенко юридичною технологією вважає порядок застосування та використання методів і прийомів підготовки та прийняття юридичного рішення як результату юридичної діяльності, що реалізується відповідно до принципів і прийомів технологічних операцій [6, с. 25]. Серед основних тенденцій міжнародної і національної правотворчості можна виділити звуження меж правотворчості у континентальному праві, завдяки чіткій регламентації в конституціях і законах компетенції правотворчих суб'єктів, якими є лише спеціальні уповноважені органи. Для держав загального (англійського) права межі правотворчості є ширшими завдяки нормотворчим повноваженням вищих судових органів.

Водночас у скандинавській правовій системі межі національного правотворення ширші внаслідок правотворчих повноважень вищих судових органів, але одночасно вони звужені участю держав у нормативно-правовій уніфікації. Найвужчі межі національного правотворення у країнах-учасниках ЄС. Загалом у державах Європи, що належать до згаданих правових систем, простежується тенденція до звуження кордонів національної правотворчості [7].

Юридичну техніку і технологію доцільно класифікувати за тими ж критеріями, за якими ділиться правотворчість. Оскільки за різновидом органів державної влади, уповноважених до правотворчості, виділяється парламентська, відомча і судова правотворчість, то і за критерієм виду органів державної влади необхідно виділяти парламентську, відомчу і судову юридичну техніку та технологію. Водночас юридичну техніку та технологію за способом надання актам правотворчості юридичної сили можна

розмежувати на нормативно-правову, договірну, прецедентну, делеговану і санкціоновану юридичну техніку та технологію.

Діяльність держави, що виражається у формуванні, прийнятті й оприлюдненні нормативно-правових актів, є одним з найважливіших аспектів діяльності держави. Організація, ведення такої діяльності передбачає наявність у законодавців не тільки загальної обізнаності та компетентності, але й вимагає від них спеціальних знань. Окрім того, певних навичок опановування інструментарієм формування плану нормотворчої діяльності, нормативно-правових актів й формулювання законодавчих норм. Ці знання у світовій правовій теорії та практиці називають юридичною технікою, що представляє певну систему вимог при створенні типових правових норм, законів та підзаконних актів, їх упорядкуванні й систематизації.

У кожній державі право має певні особливості, але скрізь воно спрямоване на створення та вдосконалення єдиної, внутрішньо узгодженої та послідовної системи норм, що регулюють суспільстві відносини.

Юридична техніка – це галузь знань про правила ведення правотворчої, законотворчої й нормотворчої діяльності, результатом яких є створення актів індивідуальної дії, або нормативно-правових актів. У сучасних умовах юридична техніка виділяється в окрему галузь юридичної науки, орієнтовану на розв'язання практичних задач.

Отже, юридична техніка – теоретико-прикладна юридична наука, предметом вивчення якої є закономірності раціональної юридичної діяльності зі створення, тлумачення та реалізації норм права [8].

Основним критерієм класифікації видів юридичної техніки є етапи правового регулювання (правотворчість, дія права, реалізація права). Тож можна виділити шість видів юридичної техніки:

- 1) правотворча техніка;
- 2) техніка опублікування нормативно-правових актів;
- 3) техніка систематизації нормативно-правових актів;
- 4) інтерпретаційна техніка;
- 5) техніка реалізації права;

6) правозастосовна техніка [9]. Можемо зазначити, що деякі науковці вказують саме на критерій класифікації, також інші автори пропонують саме вичерпний список критеріїв, який був розглянутий нами вище.

Проте сьогодні цього недостатньо, адже нечіткими залишаються критерії, за якими можна виокремити певні види юридичної техніки. Існують різні класифікації: В. Карташов [10] поділяє юридичну техніку на правотворчу і правозастосовну (право реалізаційну), інтерпретаційну і правосистематизуючу, судову і слідчу, прокурорську тощо; К. Бриль [11] називає такі види юридичної техніки, як нормотворчу, техніку оприлюднення, техніку інкорпорації та консолідації, правозастосовну та ін.; І. Оніщук зазначає [2], що юридична техніка класифікується: а) за видами правових актів, які обслуговуються цією сукупністю технічних прийомів і засобів, – на законодавчу (правотворчу) техніку і техніку індивідуальних актів; б) за змістом цих прийомів і засобів – на засоби і прийоми юридичного вираження волі законодавця (або волі суб'єкта індивідуального акта) та на засоби і прийоми словесно-документального викладення змісту акта. Інший підхід – це розгляд юридичної техніки як виду суто інтелектуальної праці в галузі правотворчості, тобто розвиток концепцій, завдяки яким право неминуче набуває наукового вираження. Окремі автори розуміють юридичну техніку як сукупність засобів і процедур, що мають забезпечити реалізацію цілей права і його захист. Ще один підхід – додатково розглядати юридичну техніку як засіб переведення соціальних потреб мовою права, тобто створення відповідних правових конструкцій, за рахунок яких досягається підтримання правопорядку в суспільстві [11].

Кожна із зазначених концепцій містить раціональне зерно, але в цілому не відтворює в повному обсягу розуміння юридичної техніки як сукупності засобів, правил і прийомів підготовки та реалізації юридичних актів усіма суб'єктами права, адже за межами зазначених концепцій залишається значний масив юридично значимих документів, які утворюються не тільки у процесі законотворчої, а й правореалізаційної діяльності уповноважених суб'єктів та є необхідною складовою єдиного процесу виникнення та реалізації права, що закладено в правовій нормі (договори приватно-публічного права, управлінсько-розпорядча документація підприємств, акти та інші

документи щодо надання органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, іншими уповноваженими суб'єктами адміністративних послуг тощо).

Загалом за напрямками застосування (видова класифікація) юридична техніка поділяється на законодавчу (правотворча, нормотворча), тобто сукупність правил, прийомів, способів створення нормативних актів (підготовка, розробка, складання, оформлення) та їх видання (оприлюднення) із дотриманням правил, що встановлені для цього; техніку систематизації законодавства, тобто використання таких способів його систематизації, як облік, інкорпорація, консолідація, кодифікація, із метою упорядкування та спрощення відповідного застосування норм права в практичній правничій діяльності; техніку правозастосування нормативно-правових актів, тобто дії уповноважених суб'єктів щодо належного зовнішнього оформлення відповідного індивідуального правозастосовного акта (назва, органи видання або видачі, час і місце видачі, підпис, печатка, зміст тощо), дотримання формальних ознак нормативного документу (рішення, фіксація юридичного факту, відповідність термінологічного стилю мови законодавства і т. ін.).

Загальними прийомами та правилами щодо застосування юридичної техніки є дотримання юридичної термінології, тобто системи усталених, загальноприйнятих і визнаних юридичною наукою та практикою юридичних термінів, тобто словесних позначень понять, що використовуються під час викладу змісту закону, іншого нормативно-правового акта чи юридично-значущого документа. Зазначене вимагає дотримання вимог термінологічної уніфікації, а саме таких: однозначність – застосування в нормативному акті або іншому юридично значущому документі понять і термінів в одному й тому ж, тотожному значенні; загальна визнаність – використання загальновідомих і поширених серед наукової спільноти та пересічних громадян термінів, визначень, формулювань, дефініцій і т. ін., а не надуманих і вигаданих спеціально для певного закону, нормативно-правового акта, юридично значущого документа; стабільність (постійність, усталеність) – закріплення в певній незмінній формі термінології нормативно-правового акта, а не зміна її з прийняттям кожного нового нормативно-правового акта чи закону; доступність – простота та адекватність термінології, що використовується; чіткість у викладі нормативно-правового матеріалу, тобто виключення різного розуміння та можливості багатоманітного тлумачення положень норми права; дотримання певних юридичних конструкцій, тобто непорушних і чітких, відпрацьованих юридичною наукою, законодавчою діяльністю та перевірених практикою правозастосовної діяльності типових схем побудови нормативно-правового матеріалу з використанням особливого типу системного зв'язку між його елементами.

Для цього характерним є наявність: відсилань (позначення щодо зв'язку між нормами права у межах одного нормативно-правового акта та між нормативно-правовими актами рівної юридичної сили); посилань (позначення зв'язку між більш загальними нормативно-правовими актами і тими, що конкретизуються, доповнюються, розвивають їх положення); норм-доручень, тобто прямого формулювання завдання конкретному органу щодо підготовки та прийняття відповідного нормативно-правового документа, його приведення відповідно до чинних нормативно-правових актів, визначення норм, що потребують зміни або скасування, буквального текстуального відтворення окремих положень норм міжнародного права, Конституції України, законів, що мають особливе значення для регулювання тих чи інших правовідносин тощо; дотримання встановленої форми нормативно-правового акта чи юридично значущого документа, технічних прийомів і правил викладу його змісту (юридичний стиль та юридична мова).

Унікальність юридичної техніки полягає в тому, що вона пов'язує всі види правової діяльності в єдиний виробничий процес, стандартизує його потенційно окремі сегменти та вносить надійну стабільність у правові процеси. Це дає можливість покращити показники ефективності для консолідації законодавчих пріоритетів та впроваджуючи їх на практиці, із метою забезпечення національних інтересів держави.

І. Шутак, І. Онищук, Л. Легін розрізняють такі засоби юридичної техніки: а) загальні засоби юридичної техніки; б) спеціально-юридичні засоби юридичної техніки. До загальних засобів юридичної техніки відносять: формально-атрибутивні (реквізити документа); логічні (структура документа загалом, внутрішня структура норм); мовні (весь комплекс виражальних засобів мови, зокрема термінологія, мовні кліше, метафори, мовні символи), до спеціально-юридичних – юридичні конструкції,

презумпції, фікції, посилання, відсилання, застереження, примітки [12].

Отже, юридична техніка не визначається тільки як систему вимог-правил, що висуваються до текстів нормативно-правових та індивідуальних актів, до того ж її визначають як науку про юридичну техніку. Юридична техніка як наука, виступає як ланка між загальною теорією права та галузевими дисциплінами, що робить можливим створення нормативних документів, не втрачаючи зв'язків між доктринальними підходами та відповідно галузевими.

Вдосконалення юридичної техніки варто розглядати не тільки в напрямку розроблення нових прийомів, методів і правил для створення правозастосовних та нормативних документів, а також в напрямку підвищення фахової кваліфікації законотворців й інших уповноважених суб'єктів. Інакше кажучи, неможливо удосконалити засоби та правила юридичної техніки без компетентного суб'єктного складу, який зможе не тільки застосовувати вже наявні доктринальні положення, а безпосередньо вносити новації до регулювання даного питання.

Висновки. Таким чином, поєднання потенціалу юридичної техніки, компетентності законотворців, та принципів правотворення, забезпечуватиме діяльність зі зміни чинних нормативно-правових актів та створення нових, систематичною та конструктивною обґрунтованістю правових перетворень.

Такі підходи будуть виступати як способи запобігання розширення кількості юридичних помилок, оптимізації етапів законодавчої діяльності, систематизації й методології дій та операцій, що виконуються, і насамкінець забезпечуватиме високі показники якості законів та різного роду нормативних документів, а також сприятиме досягненню конструктивних завдань держави.

Юридична техніка – це сукупність правил, приписів, прийомів, способів дій щодо створення, систематизації та застосування відповідними уповноваженими суб'єктами (фізичними та юридичними особами) нормативно-правових актів та юридично значущих документів, що є необхідною складовою єдиного процесу виникнення та реалізації прав, закладених у відповідній нормі чи документі. застосування права, визначення напрямків, шляхів і процедур удосконалення

Список використаних джерел

1. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка: навч. посібник для вищих навч. закл. Івано-Франківськ: Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки. 2013. 496 с.
2. Онищук І. І. Проблеми вдосконалення нормативно-правового регулювання вимог до юридичної техніки. *Юридична Україна*. 2011. № 6 (102). С. 22–27.
3. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посібник (за кредитномодульною системою). Київ : Атіка, 2007. 412 с.
4. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу: навч. посібник. Львів : Юридичний факультет ЛНУ імені Івана Франка. 2003. 247 с.
5. Ничка Ю. В. Правотворчість в європейських правових системах континентального типу : теоретичні та порівняльно-правові аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. №3. С. 82–89.
6. Кучук А. М., Замковий Є. М. Юридична техніка як засіб ефективності правових актів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 90-97.
7. Стецьк Н. В. Деякі аспекти технології судової правотворчості. *Часопис Академії адвокатури України*. №1. 2011. С. 1–5.
8. Красницька А.В. Проблеми формування визначення поняття юридичної техніки у пострадянські часи. *Науковий вісник КНУВС*. 2010.
9. Москаль Р. Професійна лексика та юридична техніка як засоби професійного успіху юриста. *Юридичний вісник України*, 21-27 грудня 2002 року.
10. Теорія держави та права : підруч. ; за заг. ред. Є.О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.
11. Бриль К. І. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ, 2008. 18 с.
12. Шутак І. Д., Онищук І. І., Легін Л. М. Юридична техніка в схемах і таблицях: курс лекцій. Дрогобич : Коло, 2016. 234 с.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. Shutak, I. D., Onyshchuk, I. I. (2013) Yurydychna tekhnika [Legal technique] : navch. posibnyk dlya vyshchych navch. zakl. Ivano-Frankivs'k: Laboratoriya akademichnykh doslidzhen' pravovoho rehulyuvannya ta yurydychnoyi tekhniky. 496 p. [in Ukr.].

2. Onyshchuk, I. I. (2011) Problemy vdoskonalennya normatyvno-pravovoho rehulyuvannya vymoh do yurydychnoyi tekhniki [Problems of improving the regulatory and legal regulation of requirements for legal technique]. *Yurydychna Ukrayina*. № 6 (102), pp. 22–27. [in Ukr.].
3. Luts', L. A. (2007) Zahal'na teoriya derzhavy ta prava [General theory of the state and law] : navch.-metod. posibnyk (za kredytnomodul'noyu systemoyu). Kyiv : Atika. 412 p. [in Ukr.].
4. Luts', L. A. (2003) Suchasni pravovi systemy svitu [Modern legal systems of the world]: navch. posibnyk. L'viv : Yurydychnyy fakul'tet LNU imeni Ivana Franka. 247 p. [in Ukr.].
5. Nychka, Yu. V. (2010) Pravotvorchist' v yevropeys'kykh pravovykh systemakh kontynental'noho typu : teoretychni ta porivnyal'no-pravovi aspekty. *Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. № 3, pp. 82–89. [in Ukr.].
6. Kuchuk, A. M., Zamkovyy, Ye. M. (2017) Yurydychna tekhnika yak zasib efektyvnosti pravovykh aktiv [Legal technique as a measure of the effectiveness of legal acts]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 90-97. [in Ukr.].
7. Stetsyk, N. V. (2011) Deyaki aspekty tekhnolohiyi sudovoyi pravotvorchosti [Some aspects of the technology of judicial law-making]. *Chasopys Akademiyi advokatury Ukrayiny*. №1, pp. 1–5. [in Ukr.].
8. Krasnyts'ka, A.V. (2010) Problemy formuvannya vyznachennya ponyattya yurydychnoyi tekhniki u postradyans'ki chasy [Problems of forming the definition of legal technique in post-Soviet times]. *Naukovyy visnyk KNUVS*. 2010. [in Ukr.].
9. Moskal', R. (2002) Profesiyna leksyka ta yurydychna tekhnika yak zasoby profesiynoho uspikhu yurysta [Professional vocabulary and legal technique as means of professional success of a lawyer]. *Yurydychnyy visnyk Ukrayiny*, 21-27 hrudnya. [in Ukr.].
10. Teoriya derzhavy ta prava [Theory of the state and law: sublecture] : pidruch. ; za zah. red. YE.O. Hidy. Kyiv : FOP O. S. Lipkan, 2011. 576 p. [in Ukr.].
11. Bryl', K. I. (2008) Pravozaostovnyy akt yak osoblyvyvy vyd individual'nykh pravovykh aktiv [Law enforcement act as a special type of individual legal acts] : avtoref. dys ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Mizhrehion. akad. upr. personalom. Kyiv, 18 p. [in Ukr.].
12. Shutak, I. D., Onyshchuk, I. I., Lehin, L. M. (2016) Yurydychna tekhnika v skhemakh i tablytsyakh [Legal technique in diagrams and tables: a course of lectures] : kurs lektsiy. Drohobych : Kolo, 234 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Daria Lavrenko. The significance of legal techniques for the development of society and the state. The scientific article is devoted to the study of general theoretical aspects of the "legal technique" category, which is due to the problem of improving modern Ukrainian legislation and bringing it to the requirements of international standards. The issue of the active development of the legal system of Ukraine, as well as the impact of globalization and integration processes on it, as well as the updating of the content of some state-legal phenomena, which actualizes the improvement of rule-making and law enforcement activities, has been determined. Taking into account the analysis of the degree of effectiveness and quality of legal technology in modern conditions, it should be noted the lack of sufficient scientific developments in this matter among legal scholars in modern legal science. The problem of studying and analyzing the essence of legal technique has increased interest among scientists of various legal fields, and also plays a great role in the improvement of law-making as a whole.

The main principles of the theory and practice of applying legal techniques and technology are highlighted. It has been found that legal technique is a theoretical and applied legal science, the subject of which is the study of regularities of rational legal activity in the creation, interpretation and implementation of law. Legal technology is defined as resource-secured complex legal activity, which includes a system of logically interconnected operations, determined by the level of development of the legal system of society. It is substantiated that the prerequisites and means of ensuring the proper legal, technical and technological level of normative legal acts include: development and legislative consolidation of requirements and rules of legal equipment and technology; development of complex forecasting and planning acts regarding the development of legislation.

Keywords: *legal technique, technology, normative legal act, legal system, law-making.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

УДК 342.72

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-210-216

Ірина ГРИЦАЙ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

РЕФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Прагнення України стати частиною світового співтовариства вимагає від населення країни дотримання міжнародних правил. Одним із таких принципів є забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок. Спадщина радянського минулого в Україні негативно вплинула на політику гендерної рівності країни. Як наслідок, з часів незалежності у 1991 році до 2000 року, крім Конституції України, жоден законодавчий акт не регулював тему гендерної рівності. Розглянуто Державну програму «Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки».

Ключові слова: гендерна рівність, стратегія, Глобальний індекс гендерного розвитку, гендерні квоти, державна політика, соціальна робота, Збройні Сили України.

Постановка проблеми. За останні кілька десятиліть питання гендерної рівності стало більш актуальним. Про це свідчить той факт, що в колах політичних лідерів різних політичних партій та організацій, а також громадських організацій, зокрема міжнародних організацій, відбувається розробка стратегій, спрямованих на забезпечення рівних прав чоловіків і жінок. У віддаленому майбутньому стратегії будуть реалізовуватися через розробку та оприлюднення правових норм.

В Україні останніми роками активізувався процес просування гендерної рівності. Знаковою подією в цьому стало підписання та ратифікація Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, згідно з якою Україна на законодавчому рівні взяла на себе відповідальність за наслідування та впровадження демократичних європейських цінностей. Крім того, Україна зобов'язалася враховувати питання гендерної рівності під час розробки та реалізації законів, постанов та нормативно-правових актів.

Однак, незважаючи на значний прогрес у міжнародному співтоваристві на шляху усунення гендерної дискримінації, це питання залишається важливим. Крім того, це питання є особливо гострим у транзитних суспільствах, де, незважаючи на ратифікацію багатьох міжнародних документів та визначення гендерної рівності як конституційного принципу, гендерну дискримінацію не вдалося повністю викоринити.

І навпаки, впровадження ефективних заходів щодо подолання гендерної дискримінації суттєво впливає на ступінь розвитку суспільства країни. Зрештою, найбільшого значення набуває активний процес інтеграції України до європейської спільноти, а також історично зумовлені безуспішні спроби законодавчого врегулювання питань гендерної рівності. Враховуючи все вищевикладене, важливо визначити засади сучасної гендерної політики, яка пов'язана з ратифікацією міжнародних правових актів, як-от Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, та дослідження її впливу на

© І. Грицай, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5467-839X>

irinagritsay86@gmail.com

спрямованість держави. гендерна політика. Саме тому показано актуальність цього наукового дослідження.

Дослідження гендерної політики привертають увагу багатьох науковців, політиків та громадських діячів.

Метою статті є дослідження поточного стану та потенціалу реформування гендерної політики в Україні, зокрема впливу міжнародних правових стандартів.

Виклад основного матеріалу. Гендерна рівність у країні є показником демократичного та суспільного розвитку країни. Ось чому в багатьох розвинених країнах рівень експресії високий. Зокрема, дослідження показали, що в країнах із високим відсотком жінок у політичному керівництві спостерігається високий рівень громадянських прав і свобод. Крім того, ці держави є більш просунутими, оскільки забезпечення гендерної рівності сприяє розвитку політичної та економічної різноманітності, а також толерантності та інклюзивності [1].

Країни, що розвиваються, зокрема Україна, схиляються до цих показників. Проте важливо зрозуміти загальне значення слова гендерна рівність перед тим, як досліджувати особливості її реалізації в Україні. У зв'язку з цим рекомендуємо вам дослідити походження концепції гендерної рівності загалом. Як наслідок, гендерна рівність – це філософія, яка виступає за рівні права чоловіків і жінок щодо: сім'ї, роботи, права та особистих стосунків [2].

Процедура законодавчого врегулювання засад гендерної політики в Україні розпочалася наприкінці 80-х років минулого століття з ратифікацією Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок». Проте протягом наступних 20 років не було досягнуто значного прогресу у зменшенні гендерної нерівності. Ще в 2000 році був ухвалений ще один нормативний документ ООН – Цілі розвитку тисячоліття. Ці цілі повинні бути виконані до 2015 року обов'язково. Основними завданнями цього нормативного документа було забезпечення гендерного співвідношення не менше 30 % до 70% в органах державної влади (зокрема, органах виконавчої та законодавчої влади вищого рівня) [3]. Цим же законодавством регулювався процес розробки регіональних програм сприяння гендерній рівності, але практичних кроків так і не було зроблено, оскільки поряд із пунктами про рівність були напрями реалізації державних програм щодо сім'ї, молоді та дитинства, в яких гендерна рівність просто розчинилася.

Невизначене поняття гендерної рівності гарантується Конституцією України, яка закріплює, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи і не можуть бути пригнічені чи обмежені за ознаками раси, політичних переконань, релігійної належності, статі, національної чи соціальної належності. Проте, як показує практика, Конституція України є насамперед формальною, тому не може слугувати засобом досягнення гендерної рівності [4].

Ще однією законодавчою ініціативою, яка з 2005 року сприяє гендерній рівності, є Закон України «Про гарантування рівно бажаних прав та можливостей жінок і чоловіків». На думку науковців, саме з цього виник законодавчий процес, який призвів до системного створення національного механізму гендерної рівності в Україні. Цей механізм призначений для реалізації міжнародно-правових стандартів і зобов'язань, які підписала наша держава, а також міжнародних договорів. Цей закон визначив такі напрями гендерної політики:

- утвердження гендерної рівності;
- запобігання дискримінації та проявам насильства за ознакою статі;
- залучення як чоловіків, так і жінок до процесу ухвалення важливих для суспільства рішень;
- пропаганда принципів гендерної рівності серед населення;
- запобігання поширенню інформації про дискримінацію;
- сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність тощо [5].

Крім того, цей закон встановлює інституційний порядок.

Забезпечення гендерної рівності здійснюється шляхом визначення відповідальних за це органів, установ та організацій, а саме: Верховна Рада України (ВРУ), Уповноважений ВРУ з прав людини, Кабінет Міністрів України (КМУ), Мінсоцполітики України, а також органи місцевого самоврядування. Усі ці суб'єкти зобов'язані створити у своєму штаті уповноважених осіб, які відповідають за забезпечення рівних прав і можливостей, а також громадські об'єднання [17].

Ухвалення Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей

жінок і чоловіків» стало поштовхом для таких перетворень протягом наступних п'яти років: створення гендерно-спеціальних робочих груп та координаційних рад, спеціальної ради з питань сім'ї [5].

Угода про асоціацію з ЄС, природно, стала новим поштовхом для актуалізації теми розвитку жіночої політики на території України. Визначені в угоді цілі співробітництва щодо забезпечення рівних можливостей чоловіків і жінок, а також протидії дискримінації були покладені в основу «Державної програми забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року». Ця програма передбачає, що просування гендерної рівності буде здійснюватися шляхом удосконалення чинного законодавства, прищеплення культури гендерної рівності в суспільстві, заохочення роботодавців дотримуватися міжнародних стандартів щодо рівності працівників, просування концепції гендерної рівності в освітній практиці та проведення інформаційних заходів, кампанії через ЗМІ. [6].

Найвагоміша частина впровадження гендерної політики припала на останні 5 років, за цей час було здійснено такі кроки. Спочатку ухвалена у 2018 році Державна стратегія забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків повинна була діяти до 2021 року. Основними цілями програми мають стати подолання диспропорції в оплаті праці чоловіків і жінок, викоринення гендерних стереотипів, зменшення гендерного дисбалансу у складі державних службовців, поліпшення становища жінок у сферах нерівності, створення комплексної системи реагування на дискримінації, удосконалити нормативно-правову базу програми та підтримувати постійну співпрацю з міжнародними організаціями, іноземними урядами щодо консультацій та своєчасного впровадження заходів щодо сприяння гендерній рівності [7].

Станом на початок 2022 року інформації щодо реалізації цієї програми в Україні в цілому немає. Проте у звіті Кіровоградської ОДА зазначається, що в області виконано лише 6 із 13 завдань Державної соціальної програми, що становить 47,6 % [8].

По-друге, у 2017 році Кабінет Міністрів України скасував перелік нежіночих професій, який містив приблизно 450 різних професій – будівництво, металургія, транспорт, авіація, гірничо-промисловість тощо, – до яких раніше не входили жінки [9].

Крім того, 7 червня 2017 року на засіданні КМУ було створено посаду Урядового уповноваженого з питань гендерної політики, а також затверджено відповідне Положення [10].

Проте фактично Урядовий уповноважений не має механізму прямого впливу, внаслідок чого він виконує насамперед функції інформаційно-експертні. Це проявляється в отриманні інформації від посадовців, підготовці запитів і звітів, у тому числі в оприлюдненні рівня рівності прав жінок і чоловіків у різних сферах суспільного життя тощо. Крім того, створення цієї посади не вплинуло на автоматичне підвищення у фінансуванні державних програм у бюджеті, це ще раз підтверджує вузькість прийнятих новацій.

Іншим засобом реалізації гендерної політики є запровадження гендерних квот на національному рівні, тобто по-іншому це законодавчо встановлений відсоток жінок і чоловіків у певній сфері. Першою сферою їх реалізації була політична в Україні. Як наслідок, місцеві вибори у 2020 році були проведені з метою забезпечення того, щоб 40 відсотків осіб у списках партії були одностатевими. Тож відсоток становив 37 %, що все ще гідно поваги. Крім того, у вересні 2020 року було проведено опитування громадської думки, під час якого респондентів запитували, чи підтримують вони збільшення кількості жінок-членів парламенту до 52 %, тоді як лише 14 % виступили проти цієї ідеї. Водночас результати опитування демонструють невідповідність між кількістю чоловіків і жінок, які зберігають гендерні партійні квоти. За результатами опитування жінки частіше підтримують введення квот, ніж чоловіки: 65 % проти – 36 % чоловіків [11].

Крім того, під час 65-ї сесії Комісії ООН зі статусу жінок заступник керівника делегації від України повідомила про затвердження урядом понад 20 показників, які будуть використовуватись для формування гендерно-чутливої політики та моніторингу виконання відповідних державних програм. Крім того, Україна приєдналася до Біарріцького партнерства, яке є міжнародною ініціативою, спрямованою на сприяння рівності прав і можливостей для всіх. ЕРІС є членом Міжнародної коаліції за рівну оплату праці. Крім того, в Україні створено та виконується державна програма протидії домашньому насильству [12].

Важливо визнати, що цей індекс розраховується в усьому світі з 2006 року.

Дослідження, опубліковане Всесвітнім економічним форумом у 2022 році, показало, що загальний гендерний розрив становив 68 %, це було зниження порівняно з 2021 роком, коли індекс зріс на 0,6 %. Дослідження показали, що якщо нинішні темпи руху збережуться, гендерний розрив буде ліквідовано лише через 100 років, хоча у звіті 2020 року це становитиме 136 років.

Ще одна негативна тенденція спостерігається щодо гендерної рівності в політиці, розрив скорочено лише на 22 %. Крім того, незважаючи на збільшення кількості жінок на політичних посадах у деяких країнах, у більшості країн світу спостерігається негативна тенденція [13].

У 2020 році Global Gender Gap Index вимірював ситуацію в 153 країнах, а в 2021 році їх буде 156. Також за рік Україна опустилася в рейтингу на 15 позицій. Найбільший ступінь гендерної рівності в освіті в нашій країні – Україна посідає 27-ме місце в рейтингу, поступившись лише 26 країнам-лідерам із таким же балом.

Досить перспективним є напрям, пов'язаний із здоров'ям – рейтинг України зріс з 52-ї позиції у 2020 році до 41-ї позиції у 2021 році, але розмір цифри залишився незмінним. Найбільша нерівність у категорії «Народна участь»: у 2020 році Україна посідала 83-є місце, а у 2021 році опустилася на 103-є місце зі 156 країн. Негативно вплинуло і на економічну участь: у 2020 році Україна була на 39-му місці, а станом на 2021 рік опустилася на 5-ту позицію і зараз посідає 44-те місце. Як наслідок, результати цього дослідження свідчать про те, що в Україні спостерігається зростання гендерного розриву в усіх сферах суспільства, за винятком освіти, яка мала значний негативний вплив на всі заходи, прийняті за останні кілька років.

Іншою територією, яка не потрапила до глобального індексу гендерного розриву та зазнала значних змін у просуванні гендерної рівності в Україні, стала армія. Під час дослідження було опитано 1800 респондентів, з яких 81,1 % відповіли, що знають про рівні права та можливості чоловіків і жінок під час проходження військової служби. Крім того, 63,6 % військовослужбовців та 59,2 % жінок-військовослужбовців вважають, що принцип рівних прав і можливостей в армії реалізується повною мірою. Приблизно 54 % повідомили, що за останні кілька років кількість військовослужбовців-жінок значно зросла [14].

Водночас причиною порушення принципу гендерної рівності в Україні більшість респондентів вважають застарілі традиції та уявлення про стосунки чоловіків і жінок у суспільстві [14].

Наприкінці 2021 року відбулося збільшення переліку професій, обов'язкових для взяття жінок на військовий облік, це також стало кроком до підвищення гендерної рівності між чоловіками та жінками.

Крім того, важливою складовою гендерної рівності, яка потребує більшої уваги, є забезпечення гендерної рівності в соціальній роботі. Аналіз даних статті дозволяє зробити висновок, що тема гендерної рівності в цій сфері відсутня. Однак у 90 % випадків у соціальній роботі беруть участь лише жінки. Водночас принцип гендерної рівності починає мати протилежний ефект: метою є вирівнювання рівних можливостей чоловіків і жінок для участі в житті суспільства. Для цього насамперед потрібно подолати наявний дисбаланс в оплаті праці. Такий дисбаланс пов'язаний з участю в його виконанні переважно жінок (це пов'язано з тим, що заробітна плата жінок значно нижча, ніж чоловіків). І навпаки, існує потреба додати такі професії, як соціальна робота, до списку «чоловічих» професій. Цінність проведення цих заходів пояснюється тим, що соціальна робота часто залежить від значного фізичного та психологічного навантаження, до якого більш схильні чоловіки.

Намагаючись зменшити гендерну нерівність, ситуація з гендерною рівністю погіршується.

В Україні у 2021 році Кабінет Міністрів України під керівництвом Прем'єр-міністра Д. Шмигала розробив проєкт Стратегії забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок на період до 2030 року [15]. Текст стратегії покликаний обґрунтувати необхідність вжиття заходів для подолання наявних диспропорцій між чоловіками та жінками в усіх сферах суспільного життя країни. Крім того, у тексті розглядаються міжнародні угоди, які базуються на забезпеченні гендерної рівності в Україні. Крім того, аналіз проєкту виявив, що питання забезпечення рівноправності жінок у соціальній роботі було відсутнє в обговоренні. На кінець 2021 року Стратегія ще не була ухвалена. Тому його можна додатково вдосконалити з урахуванням аспектів, які були пропущені.

Проте питання, як відбуватимуться трансформації гендерної політики в майбутньому, залишається без відповіді [16].

Висновки. Підсумовуючи виконане дослідження, можна зробити висновок, що на сьогодні Україна перебуває на шляху впровадження активних заходів щодо сприяння гендерній рівності в країні. Каталізатором посилення цих процесів стало підписання Угоди про асоціацію з ЄС, внаслідок чого Україна була змушена виконувати міжнародні зобов'язання, зокрема щодо просування гендерної рівності. Як наслідок, на виконання міжнародних зобов'язань уряд країни ухвалив низку нормативно-правових актів, які зрівнюють права жінок і чоловіків. Серед них: схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки, створення посади Урядового уповноваженого з питань гендерної політики, запровадження гендерних квот. Незважаючи на ці заходи, результати аналізу Глобального індексу гендерного розриву за 2022 роки показують, що гендерний розрив в Україні не зменшився. Крім того, наша країна опустилася на 15 позицій у загальному рейтингу. Очікування ліпшої ситуації ґрунтується на ухваленні нової Державної стратегії забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, ця стратегія враховувала б недоліки попередніх стратегій, і як наслідок, мала б змогу забезпечити більш значущий результат у майбутньому.

Список використаних джерел

1. López-Martínez María, Prudencio José Riquelme Perea, Manuel de Maya Matallana. Gender equality models in the European Union. *International Journal of Sociology and Social Policy*. 2022. 42.7/8. S. 605–623.
2. Nalyvaiko L. R., Hrytsai I. O. Gender budgeting as a means of ensuring the gender equality principle. *Publishing House "Baltija Publishing"*, 2021. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-571-83-1-14>.
3. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації що до жінок. Київ, 1995. 24 с.
4. Конституція України (з офіц. тлумаченням Конституц. Суду України). Київ : Ліра, 2006. 96 с.
5. Юшко А. Закон про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. *Праця і закон*. 2005. № 21. С. 11–12.
6. Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.09.2013 № 717 : станом на 10.06.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-p#Text>.
7. Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року : постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2018 № 273 : станом на 26.09.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273-2018-p#Text>.
8. Як Кіровоградщина забезпечувала рівність прав та можливостей жінок та чоловіків: 6 із 13. *Громадський простір*. URL : <https://www.prostir.ua/?news=yak-%20kirovohradschyna-zabezpechuvala-rivnist-prav-ta-mozhlyvostej-zhinok-ta-cholovikiv-6-iz-13>.
9. Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок (ДНАОП 0.03-8.08-93) : наказ МОЗ України від 29.12.1993 № 256 : станом на 22.12.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0051-94#Text>.
10. Про Урядового уповноваженого з питань гендерної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.2017 № 390. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/390-2017-p#Text>.
11. Впровадження гендерних квот. *Центральна Виборча Комісія*. URL : <https://cvk.gov.ua/actualna-informaciya/vprovadzheniya-gendernih-kvot-tse-timchasoviy-zahid-dlya-zaluchennya-zhinok-do-politichnogo-zhittya-kraini-chlenkinya-tsvk-viktoriya-glushhenko-pro-gendernu-rivnist-v-ukrainskiy-polititsi-u.html>.
12. Global Gender Gap Report 2021. *World Economic Forum*. URL : <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2021/>.
13. Gender Gap – 2021: Розрив збільшується, Україна втратила 15 позицій. *50vidsotkiv*. URL : <https://50vidsotkiv.org.ua/gender-gap-2021-rozryv-zbilshuyetsya-ukrayina-vtratyla-15-pozytsij/>.
14. Наливайко Л. Р., Несторова К. Ю. Проблеми правового статусу жінок, що несуть військову службу в Україні, в аспекті гендеризації. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 123–127.
15. Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 № 752-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-p#Text>.
16. Leheza Yu., Nalyvaiko L., Sachko O., Shcherbyna V., Chepik-Trehubenko O. Principles of

law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Law Journal*. 2022. 11(2). S. 55–79. URL : <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312>

17. Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, лінгвістичні та культурологічні засади : кол. монограф. / кол. Авторів ; за заг. ред. Л. Р. Наливайко, І. О. Грицай. Київ : Хай-Тек Прес, 2018. 348 с.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. López-Martínez, M., Prudencio J. R. P., Manuel de M. M. (2022) Gender equality models in the European Union. *International Journal of Sociology and Social Policy*. No 42.7/8, pp. 605–623.

2. Nalyvaiko, L. R., Hrytsai, I. O. (2021) Gender budgeting as a means of ensuring the gender equality principle. *Publishing House "Baltija Publishing"*. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-571-83-1-14>

3. Konventsiia pro likvidatsiiu vsikh form dyskryminatsii shcho do zhinok [Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women]. Kyiv, 1995. 24 p. [in Ukr.].

4. Konstytutsiia Ukrainy (z ofits. tlumachenniam Konstytuts. Sudu Ukrainy) [The Constitution of Ukraine (with the official interpretation of the Constitutional Court of Ukraine)]. Kyiv : Lira, 2006. 96 p. [in Ukr.].

5. Yushko, A. (2005) pro zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv [Law on ensuring equal rights and opportunities for women and men]. *Pratsia i zakon..* № 21, pp. 11–12. [in Ukr.].

6. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi prohramy zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv na period do 2016 roku [On the approval of the State program for ensuring equal rights and opportunities for women and men for the period until 2016] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.09.2013 № 717 : stanom na 10.06.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-p#Text>. [in Ukr.].

7. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi sotsialnoi prohramy zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv na period do 2021 roku [On the approval of the State social program for ensuring equal rights and opportunities for women and men for the period until 2021] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11.04.2018 № 273 : stanom na 26.09.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273-2018-p#Text>. [in Ukr.].

8. Yak Kirovohradshchyna zabezpechuvala rivnist prav ta mozhlyvostei zhinok ta cholovikiv: 6 iz 13 [How Kirovohrad region ensured equal rights and opportunities for women and men: 6 out of 13]. *Hromadskiy prostir*. URL: <https://www.prostir.ua/?news=yak-%20kirovohradshchyna-zabezpechuvala-rivnist-prav-ta-mozhlyvostej-zhinok-ta-cholovikiv-6-iz-13> (data zvernennia: 06.02.2023). [in Ukr.].

9. Pro zatverdzhennia Pereliku vazhkykh robit ta robit iz shkidlyvymy i nebezpechnymy umovamy pratsi, na yakykh zaboroniaetsia zastosuvannia pratsi zhinok (DNAOP 0.03-8.08-93) [On the approval of the List of heavy work and work with harmful and dangerous working conditions in which the use of women's labor is prohibited (DNAOP 0.03-8.08-93)] : nakaz MOZ Ukrainy vid 29.12.1993 № 256 : stanom na 22.12.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0051-94#Text>. [in Ukr.].

10. Pro Uriadovoho upovnovazhenoho z pytan hendernoi polityky [About the Government Commissioner for Gender Policy] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 07.06.2017 № 390. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/390-2017-p#Text>. [in Ukr.].

11. Vprovadzhennia hendernykh kvot [Implementation of gender quotas]. *Tsentralna Vyborsch Komisii*. URL: <https://cvk.gov.ua/actualna-informaciya/vprovadzhennya-gendernih-kvot-tse-timchasoviy-zahid-dlya-zaluchennya-zhinok-do-politichnogo-zhittya-kraini-chlenkinya-tsvk-viktoriya-glushhenko-pro-gendernu-rivnist-v-ukrainskiy-polititsi-u.html>. [in Ukr.].

12. Global Gender Gap Report 2021. World Economic Forum. URL : <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2021>.

13. Gender Gap – 2021: Rozryv zbilshuietsia, Ukraina vtratyla 15 pozytsii. *50 vidsotkiv*. URL: <https://50vidsotkiv.org.ua/gender-gap-2021-rozryv-zbilshuyetsya-ukrayina-vtratyla-15-pozytsij/>.

14. Nalyvaiko, L. R., Nestorova, K. Yu. (2018) Problemy pravovoho statusu zhinok, shcho nesut viiskovu sluzhbu v Ukraini, v aspekti henderyzatsii [Problems of the legal status of women serving in the military in Ukraine, in the aspect of genderization]. *Pravo i suspilstvo*. № 1, pp. 123–127. [in Ukr.].

15. Pro skhvalennia Derzhavnoi stratehii zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu z yii realizatsii na 2022–2024 roky [On the approval of the State Strategy for ensuring equal rights and opportunities for women and men for the period up to 2030 and the approval of the operational plan for its implementation for 2022–2024] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12.08.2022 № 752-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-r#Text>. [in Ukr.].

16. Leheza, Yu., Nalyvaiko, L., Sachko, O., Shcherbyna, V., Chepik-Trehubenko, O. (2022) Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Law Journal*. No (2), pp. 55–79. URL : <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312>.

17. Osnovy teorii henderu: yurydychni, politolohichni, filosofski, linhvistychni ta

kulturolohichni zasady [Basics of gender theory: legal, political, philosophical, linguistic and cultural foundations] : kol. monohr. / kol. Avtoriv ; za zah. red. L. R. Nalyvaiko, I. O. Hrytsai. Kyiv : Khai-Tek Pres, 2018. 348 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Iryna Hrytsai. Reforming gender policy in the conditions of European integration.

Ukraine's aspiration to become part of the world community requires the country's population to comply with international rules. One of these principles is ensuring equal rights and opportunities for men and women. The legacy of the Soviet past in Ukraine has harmed the country's gender equality policy. As a result, from the time of independence in 1991 to 2000, apart from the Constitution of Ukraine, no legislative act regulated gender equality.

The most crucial issue of gender equality has only recently become relevant. As a result, Ukraine's signing of the Association Agreement with the European Union, participation in the Biarritz Partnership and the International Coalition for Equal Pay (EPIC), which are initiatives aimed at promoting equality between men and women, have influenced the relevance of public policy research in this area. To achieve the research goals, we analysed the legislative framework of gender equality in the country from the late 80s to today. The essential parts of the legislative acts, as well as the spheres they regulate, are defined. The State Program "On approval of the State Strategy for ensuring equal rights and opportunities for women and men for the period up to 2030 and approval of the operational plan for its implementation for 2022-2024" was considered.

The task of the Government Commissioner for Gender Policy is to reduce the disparity between women and men in Ukraine. The effectiveness of gender quotas in practice has been studied. Global gender gap indices for 2022 were estimated. International and national trends in gender equality were documented. Ways to achieve gender equality in the Armed Forces of Ukraine have been determined. The nearest opportunities for changes in the foundations of the state's gender policy are explored through the prism of the analysis of the Strategy for ensuring equal rights and opportunities for men and women until 2030.

Keywords: *gender equality, strategy, Global Gender Gap Index, gender quotas, state policy, social work, Armed Forces of Ukraine.*

УДК 341.01

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-216-220

Віталій ЗАВГОРОДНИЙ©

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

СПОСІБ, МЕТОД ТА ТИП ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В КОНТЕКСТІ РЕГУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

У статті з'ясовано спосіб, метод та тип правового регулювання, що притаманні регулятивному впливу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. За результатами дослідження зроблено висновок, що поведінка людини, чії права і основоположні свободи гарантуються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, упорядковується за допомогою імперативного методу правового регулювання, який не позбавлений і елементів диспозитивності, що ґрунтується на загальному уможливленні, як самостійному типі правового регулювання, сутнісну та змістовну наповненість якого становлять правові уможливлення, що як спосіб правового регулювання повинні бути гарантовані державою.

Ключові слова: *правове регулювання, спосіб правового регулювання, метод правового регулювання, тип правового регулювання, загальне уможливлення, правове уможливлення.*

Постановка проблеми. Принагідно зазначити, що досліджуючи правове регулювання, правники, як правило, виокремлюють та висвітлюють такі способи, як заборона, зобов'язання та дозвіл. Водночас треба погодитися з твердженням деяких

© В. Завгородній, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7489-8170>

dnepr-2001@i.ua

науковців про те, що способи правового регулювання (дозвіл, зобов'язання, заборона) з більшою ефективністю досягають своєї мети лише в тісному взаємозв'язку один з одним [1, с. 496]. У межах наявної правової доктрини такі способи правового регулювання як зобов'язання та заборони, що характерні для діяльності органів публічної влади, не викликають особливих заперечень. Проте дозвіл і його використання в контексті регулятивного впливу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) є підґрунтям для наукової дискусії. Водночас актуальним постає і питання щодо наявних методу та типу правового регулювання в межах зазначеного аспекту впливу Конвенції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дефініцію поняття «правове регулювання» досліджували у своїх роботах М. Вітрук, О. Вітченко, В. Гойман, В. Горшенєв, І. Дюрягін, В. Казимирчук, О. Куракін, О. Лукашева, М. Матузов, П. Недбайло, М. Орзіх, В. Сирих, Ю. Тихомиров, Ф. Фаткуллін, О. Черданцев та ін. Цілі правового регулювання висвітлювалися в працях В. Глазиріна, Д. Керімова, В. Кудрявцева, В. Микитинського, П. Рабіновича, І. Самощенко та ін. Дискусійні питання об'єкта та предмета правового регулювання стали центром наукових пошуків Р. Азізова-огли, Г. Мальцева, В. Протасова. Методи правового регулювання аналізувалися А. Пешковим, І. Рукавишніковою, В. Сорокіним, С. Теряєвським, Б. Шейндліним та ін. Проте аналіз праць вчених вказує на те, що спосіб, метод та тип правового регулювання, які реально складаються в межах правопорядку Ради Європи, недосліджені в загальнотеоретичній площині та потребують окремої наукової розвідки.

Метою статті є з'ясування способу, методу та типу правового регулювання в контексті регулятивного впливу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на юридично значущу діяльність в Україні.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що в загальній теорії права категорія правове регулювання характеризується полісемічністю, підтвердженням чому є різні доктринальні інтерпретації цього явища правової дійсності.

Одні автори під категорією «правове регулювання» розуміє здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засіб владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони і розвитку [2, с. 153]. На думку інших авторів, правове регулювання являє собою здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток [1, с. 488].

За результатами комплексного дослідження, під час якого було здійснено аналіз найбільш актуальних підходів вчених до розуміння поняття «правове регулювання», деякими дослідниками зроблено висновок про те, що зазначеному феномену, на відміну від інших видів соціального регулювання, притаманна низка специфічних рис. Однією з них є тісний зв'язок правового регулювання з державою. Саме держава в особі її уповноважених органів, відповідно до закономірностей розвитку і потреб суспільного життя, встановлює загальні принципи, цілі, завдання, межі та розробляє основні засоби правового регулювання [3, с. 377].

З вищенаведених суджень логічно випливає висновок про те, що суб'єктом, який здійснює правове регулювання, є виключно держава. Як відомо, такий підхід характерний для позитивістської школи праворозуміння, що вступає у протиріччя з концепцією правової держави в частині суб'єктів правоутворення. Відповідно до положень цієї теорії, роль останньої у процесі правоутворення зводиться до виявлення створених суспільством правових норм та надання їм необхідної юридичної форми закону чи іншого документального джерела, а також захист правових норм.

Зважаючи на це, потребує свого корегування і підхід до розуміння категорії «правове регулювання», зміст якої відображає таке судження про однойменний правовий феномен: правове регулювання – це здійснюваний громадянським суспільством та/або правовою державою за допомогою системи юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку [4, с. 65].

Зазначений підхід до розуміння правового регулювання в контексті впливу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вимагає свого корегування в частині загальнотеоретичних категорій, що відображають правовий інструментарій, тобто юридичні засоби, які задіяні в цьому процесі. Йдеться, зокрема, про способи,

методи та типи правового регулювання.

Насамперед постає питання, чи може держава в особі уповноважених державних органів надавати дозвіл на реалізацію таких природних можливостей людини, як право на життя, особиста недоторканість, свобода думки і вираження поглядів тощо. З усією очевидністю відповідь на це питання є запереченою, адже підхід за якого людина отримує свої права від держави сприймається як мінімум блюзнірським.

На підтвердження вищезазначеного висновку треба згадати мету діяльності держави та її головний обов'язок, що чітко визначені як в ч. 2 ст. 3 Основного закону України (права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави) [5], так і преамбулі й ст. 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції) [6].

У зв'язку з цим виникає потреба у залученні до наукового обігу нового термінопоняття, відмінного від «дозволу» як за своїм смисловим навантаженням, так і змістовним наповненням. Найбільш коректним для цього вважаємо поняття, словесним символом якого є «уможливлення». На підтвердження цієї тези наведемо трактування цього терміна, що знайшло своє відображення в довідковій літературі.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови, наприклад, слово «уможливити» інтерпретується як «робити можливим, забезпечувати можливість здійснення чого-небудь» [7, с. 1506].

Урахування викладеного вище дозволяє стверджувати, що здійснюваний регулятивний вплив Конвенцією здійснюється за допомогою і такого способу правового регулювання як «правове уможливлення». Його сутність, на нашу думку, полягає у визнанні державою наявного на європейському просторі каталогу основоположних прав і свобод людини, що формально закріплені Радою Європи у Конвенції, та їх забезпечення шляхом створення необхідних умов для втілення цих можливостей у життя.

Треба підтримати позицію тих вчених, які метод правового регулювання тлумачать як сукупність прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється вплив на поведінку суб'єктів суспільних відносин для забезпечення правопорядку [8, с. 391]. В юридичній науці традиційно виокремлюють два базові методи правового регулювання, а саме: імперативний та диспозитивний.

Як системне утворення метод правового регулювання розглядає В. Д. Сорокін. На думку дослідника, він містить взяті в органічній єдності три способи, а саме дозвіл, зобов'язання, заборона з переважанням якогось одного з елементів. Із зазначеного випливає, що суттєва відмінність між вище згаданими методами виявляється в тому, що вони в різних пропорціях поєднують в собі наявні способи правового регулювання: в диспозитивному методі переважають дозволи, а в імперативному – зобов'язання та заборони.

Водночас, зважаючи на те, що діяльність органів публічної влади ґрунтується на зобов'язанні дотримуватися норм Конвенції в їх трактуванні Європейським судом з прав людини, а також на забороні порушення конвенційних прав і свобод людини, поведінка таких суб'єктів упорядковується за допомогою імперативного методу правового регулювання.

Підтвердженням цьому є галузева належність правовідносин, у межах яких забезпечується виконання рішень Європейського суду з прав людини (кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні). Водночас цей метод правового регулювання містить і елементи диспозитивності. Йдеться про значний масив управоможень, що використовуються для впорядкування суспільних відносин, в межах яких людина як право-дієздатний суб'єкт права реалізує можливості, гарантовані Конвенцією.

Уважаємо, що визначення типу правового регулювання, що притаманний Конвенції є також важливим питанням нашого дослідження.

На переконання В. Копейчикова та А. Колодія, необхідно виокремлювати два типи правового регулювання, а саме: загальний дозвіл та загальна заборона [9, с. 260–261]. Проте зауважимо, що використання загальної заборони, як типу правового регулювання, що ґрунтується на принципі «заборонено все, окрім прямо дозволеного законом» не є доцільним в межах цієї наукової розвідки, оскільки вказаний тип

приналежний лише кримінальному праву.

Дещо інший підхід до розуміння типів правового регулювання запропоновано П. Рабіновичем, який зауважує, що залежно від співвідношення та способу поєднання загальних юридичних дозволів і загальних юридичних заборон, треба виділяти загальнодозволеній (можна робити все, крім того, що прямо заборонено законом) та спеціальнодозволеній (можна робити лише те, що прямо дозволено законом) типи [10, с. 165].

З викладеного випливає, що діяльність органів державної влади, їх службових та посадових осіб упорядковується за допомогою спеціально-дозвільного типу правового регулювання, який передбачає наявність у таких суб'єктів: а) державно-владних повноважень, що здійснюються як у межах норм Конвенції (дозволена поведінка); б) відповідних заборон на обмеження та порушення конвенційних прав і свобод людини; в) зобов'язань щодо гарантування визначених Радою Європи можливостей людини.

Однак попередньо обґрунтований спосіб правового регулювання, яким є правове уможливлення, вказує на некоректність використання в межах Страсбурзького правозахисного механізму загальнодозвільного типу правового регулювання. Аргументом на користь такого висновку є судження про конвенційні права людини як такі, що мають природне походження, а отже, не потребують дозволу з боку держави. У зв'язку з цим вважаємо, що в аспекті Конвенції для упорядкування поведінки людей як тип правового регулювання слід використовувати «загальне уможливлення».

Варто зауважити, що в основі типів правового регулювання лежать відповідні принципи. Проте щодо запропонованого нами типу правового регулювання достатньо складно з'ясувати його основоположні ідеї. Зважаючи на це, запропонуємо максимально лаконічне його визначення: правові уможливлення, як спосіб правового регулювання, апіорі хоча й не є дозволами з боку держави, проте мають бути гарантовані нею.

Висновки. Виконане дослідження дозволяє сформулювати судження, що має методологічне значення в аспекті предмета наукового пошуку: поведінка людини, чії права і основоположні свободи гарантуються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, упорядковується за допомогою імперативного методу правового регулювання, який не позбавлений і елементів диспозитивності, що ґрунтується на загальному уможливленні, як самостійному типу правового регулювання, сутісну та змістовну наповненість якого становлять правові уможливлення, що як спосіб правового регулювання мають бути гарантовані державою.

Список використаних джерел

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. Харків : Консум, 2001. 656 с.
2. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 5-те, зі змінами. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
3. Куракін О. М. Сучасний механізм правового регулювання: загальнотеоретичні аспекти : монограф. Запоріжжя : Просвіта, 2016. 465 с.
4. Завгородній В. А. Регулятивний вплив практики Європейського Суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 4 (65). С. 63–69.
5. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. Рада Європи. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) ; голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
8. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
9. Колодій А. М. Теорія держави і права : навч. посібник ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
10. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Львів : Край, 2007. 192 с.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. Skakun, O. F. (2001) *Teoriia derzhavy i prava* [Theory of the state and law] : pidruch. Kharkiv : Konsum, 656 p. [in Ukr.].
2. Rabinovych, P. M. (2001) *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy* [Basics of the general theory of law and the state] : navch. posib. Vyd. 5-te, zi zminamy. Kyiv : Atika, 176 p. [in Ukr.].
3. Kurakin O. M. (2016) *Suchasnyi mekhanizm pravovoho rehuliuвання: zahalnoteoretychni*

aspekty [Modern mechanism of legal regulation: general theoretical aspects] : monohrafiia. Zaporizhzhia : Prosvita, 465 s. [in Ukr.].

4. Zavorodnii, V. A. (2018) Rehuliatyvnyi vplyv praktyky Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny na yurydychnu diialnist v Ukraini [The regulatory influence of the practice of the European Court of Human Rights on legal activity in Ukraine]. *Pravovyi chasopys Donbasu*. № 4 (65), pp. 63–69. [in Ukr.].

5. Konstytutsiia Ukrainy: pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 r. [The Constitution of Ukraine: adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukr.].

6. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms dated November 4, 1950]. Rada Yevropy. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 [in Ukr.].

7. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (with supplements and supplements)] / holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin : VTF «Perun», 2005. 1728 p. [in Ukr.].

8. Zaichuk, O. V. (2008) Teoriia derzhavy i prava. Akademichnyi kurs [Theory of the state and law. Academic course] : pidruch. Kyiv : Yurinkom Inter, 688 p. [in Ukr.].

9. Kolodii, A. M. (2002) Teoriia derzhavy i prava [Theory of the state and law] : navch. posibnyk ; za zah. red. S. L. Lysenkova, V. V. Kopieichykova. Kyiv : Yurinkom Inter, 368 p. [in Ukr.].

10. Rabinovych, P. M. (2007) Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy [Basics of the general theory of law and the state] : navch. posibnyk. Lviv : Krai, 192 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Vitalii Zavorodnii. The manner, method and type of legal regulation in the context of the regulatory impact of the Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms. The article clarifies the manner, method and type of legal regulation inherent in the regulatory influence of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

The author emphasizes that the modern approach to understanding legal regulation, which is based on the idea of law-making by both the state and society, requires its correction in terms of general theoretical categories that reflect the legal toolkit, that is, the legal means involved in this process, namely: manners, methods and types of legal regulation.

In the course of the study, it was proved that the regulatory influence exerted by the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is carried out with the help of such a manner of legal regulation as «legal enablement». Its essence consists in the recognition by the state of the catalog of fundamental human rights and freedoms existing in the European space, formally established by the Council of Europe in the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and their provision by creating the necessary conditions for the realization of these opportunities.

Emphasis is placed on the incorrectness of using a generally permissive type of legal regulation within the framework of the Strasbourg human rights mechanism, since conventional human rights and freedoms have a natural origin, and therefore do not require permission from the state. Therefore, to regulate the behavior of people in the aspect of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as a type of legal regulation should be used «general empowerment».

According to the results of the study, it was concluded that the behavior of a person whose rights and fundamental freedoms are guaranteed by the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is regulated by the imperative method of legal regulation, which is not devoid of elements of dispositiveness, which is based on general empowerment, as an independent type of legal regulation, the essential and meaningful content of which is made up of legal opportunities that must be guaranteed by the state as a method of legal regulation.

Keywords: *legal regulation, manner of legal regulation, method of legal regulation, type of legal regulation, general enabling, legal enabling.*

УДК 342.742.3

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-221-227

Євген КУРІННИЙ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Запорізький національний університет,
м. Запоріжжя, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ ЖІНОК В УКРАЇНІ

Стаття присвячена актуальній проблемі – особливостям реалізації військового обов'язку жінок в Україні. Розглянуто законодавчу регламентацію регулювання цих суспільних відносин та звернуто увагу на її нестабільність. Відмічено дещо обмежений обсяг реалізації відповідного обов'язку жінок порівняно з чоловіками. Наголошено на невдастості положень першої редакції наказу Мініборони України № 313 від 11.10.2021. Наведено перелік головних особливостей реалізації військових обов'язків жінок в нинішніх умовах України.

Ключові слова: військовий обов'язок, військовий облік жінок, оборона, особливий період, суспільні потреби, військовослужбовці.

Постановка проблеми. Відносини військового обов'язку безпосередньо походять від закріпленої у ст. 65 Конституції України норми, де зазначається, що Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Історія реалізації військової повинності (військового обов'язку) налічує не одне століття. Військова повинність, як правило, була загального характеру, і тому мала аббревіатуру «загальна військова повинність», під якою розумівся – встановлений законом обов'язок населення відбувати військову службу в ЗС своєї країни. Загальна військова повинність вперше запроваджена у Франції 1793 р. згідно з декретом Конвенту. У російській імперії зазначена повинність була введена 01.01.1874 під час проведення військових реформ 1860–1870-х років військовим міністром Д. Мілютіним. До цього російські збройні сили формувалися шляхом створення феодального та народного ополчення, а з 1705 р. – шляхом проведення рекрутських наборів (термін служби 20–25 років). Відповідно до закону про загальну військову повинність 1874 р. на службу призивалися чоловіки, яким виповнився 21 рік. Загальний строк служби становив 15 років, з них на дійсній службі в армії – 6 років (на флоті – 7) і в запасі – 9 років. У 1876 р. строк дійсної служби скорочено до 5 років. Наприкінці XIX – початку XX ст. він не раз змінювався від 3 до 5 років.

Напередодні Першої світової війни, згідно із законом про загальну військову повинність 1912 р., призовний вік становив 20 років (граничний вік – 43), дійсна служба в піхоті та артилерії – 3 роки, в інших родах військ – 4, на флоті – 5 років.

Червона (Радянська) армія формувалася спочатку на принципах добровільності комплектування й виборності командного складу. Однак створити численну й боєздатну армію таким способом було неможливо, й тому з 1918 р. ЗС «країни диктатури пролетаріату» почали організовуватися на основі загального військового обов'язку трудящих.

Загальна військова повинність була переважно в так званих капіталістичних країнах. У 1960–1970-х рр. армії багатьох закордонних держав почали переходити до комплектування своїх сил на контрактній (США, Велика Британія) або змішаній (ФРН) основі. Водночас закон про загальний військовий обов'язок в цих країнах не було скасовано [1].

У перші півтора десятиріччя після 1991 р. ЗС України комплектувалися на

© Є. Курінний, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3069-3405>

anastasiaeland@gmail.com

основі загального військового обов'язку, потім з ініціативи вітчизняних політиків збільшилися тенденції реалізації намірів формування армії на контрактній основі. Після весни 2014 р. подібні ініціативи були припинені, призов на строкову службу скасований не був, однак поступово зростала кількість військовослужбовців за контрактом, які становили основу нашої армії та сприяли збільшенню її чисельності.

До війни з РФ, у 2013 р., у лавах Збройних Сил України було 166 тис. осіб, а витрати на оборону тоді становили лише 1 % від ВВП. Після анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі чисельність ЗСУ збільшилася до 250 тис. осіб. Такою вона залишалася до 2018 р. включно. В 2019 р. чисельність української армії скоротилася до 246 тис. Але вже наступного року ЗСУ знову налічували 250 тис. військових. У 2021 р. року чисельність ЗСУ знову становила 246 тис. осіб. У 2022 р. після початку повномасштабного вторгнення та з урахуванням мобілізації у лавах Збройних Сил перебуває приблизно 700 тис. осіб. Тож порівняно з 2014–2021 рр. чисельність української армії зросла майже втричі [2].

За змістом зафіксованої вище ст. 65 Конституції України відповідний обов'язок повинен реалізовуватися без статевого поділу, тобто формально він поширюється на всіх громадян як чоловічої, так жіночої статі, які за низкою законодавчо визначених критеріїв (вік, фах, стан здоров'я) можуть виконувати зазначений обов'язок.

Підтвердженням цього слугує кількість осіб жіночої статі, які служать в ЗСУ. Наприклад, у 2021 р. кількість жінок в лавах Збройних Сил була приблизно 30 тис. З початком повномасштабного вторгнення РФ їхня кількість зростає. Зараз 50 тис. жінок працюють у різних військових структурах, з них 38 тис. служать за військовими спеціальностями, а серед цих 38-ми тис. 5 тис. перебуває на передовій. До повномасштабного вторгнення їхня кількість становила 15–25 %. Цей показник є доволі великим і значно більшим, ніж в інших країнах світу [3].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Донедавна питання адміністративно-правового забезпечення реалізації військового обов'язку загалом та жінок зокрема, не входили до списку пріоритетних досліджень вітчизняних науковців (винятком можна вважати працю Т. Шуляк та спільну статтю Т. Коломoeць, В. Колпакова та Д. Крeмoвoї, що були присвячені військовому обліку жінок), однак перебування України в умовах особливого періоду об'єктивно сприяють подальшому вивченню порушеної проблеми.

Мета цієї праці – дослідження особливостей реалізації військового обов'язку жінок в Україні.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що в більшості ж країн світу та Європи служба жінок в армії базується на цілком добровільних засадах. Серед європейських країн лише у Норвегії жінки зобов'язані обов'язково служити в армії. Загалом список цих країн не надто довгий, до нього належать Ізраїль, Північна Корея та Малайзія.

У Норвегії з 01.01.2015 дівчата зобов'язані служити в армії. Термін служби в лавах збройних сил Норвегії за законом становить для призовників 19 місяців, проте в реальності він рідко перевищує 12 місяців.

В Ізраїлі жінки служать нарівні з чоловіками. Проте стосується це далеко не всіх. Якщо дівчина вийшла заміж до того, як настав час йти служити, то в армію її не заберуть. Крім того, жінка може відмовитися від служби в армії з релігійних чи етичних міркувань. Приблизно третини представниць прекрасної статі звільняються від служби за станом здоров'я, вагітності або релігійних мотивів. Ті жінки, які потрапили в ізраїльську армію, мають низку послаблень порівняно з чоловіками. По-перше, термін несення військової служби у чоловіків становить 3 роки, а у жінок – 21 місяць. Також прекрасній статі дозволяється залишати на ніч місце служби і повертатися додому, їм надають пільги під час вступу до вищого навчального закладу і платять солідну заробітну плату за несення служби. За неповних два роки жінка обов'язково отримує якусь професію залежно від того, в якій частині вона служила. Кількість жінок в армії Ізраїлю перевищує 35 % від загальної чисельності збройних сил.

У Північній Кореї жінки теж служать нарівні з чоловіками. У 2003 р. було ухвалено закон, що встановлює термін служби за призовом: до 10 років для чоловіків і до 7 років для жінок. По суті, жінки почали служити в армії з 1995 р., а пік прийшовся на 1997 р. Тоді в Північній Кореї вибухнув страшний голод, і багато дівчат пішли в армію добровільно, знаючи, що там їх хоча б будуть годувати. Військова служба вважається

дуже престижно, туди потрапляють тільки дівчата, які мають хороше походження і довели свою вірність партії. Особливо велика кількість жінок характерна для зенітних військ і берегової артилерії. Всього ж серед всіх військовослужбовців північнокорейської армії 10 % – жінки [4].

Як зазначалося раніше, в нашій державі є військовий обов'язок жінок. Він закріплений у положеннях ч. 11 та ч. 12 ст. 1 Закону України від 25.03.1992 «Про військовий обов'язок і військову службу» (далі – Закон).

Зокрема у ч. 11 ст. 1 зазначається, що жінки, які придатні до проходження військової служби за станом здоров'я та віком і закінчили заклади професійної (професійно-технічної), фахової передвищої або вищої освіти та здобули медичну або фармацевтичну спеціальність, підлягають взяттю на військовий облік військовозобов'язаних.

Жінки, які мають спеціальність та/або професію, споріднену з відповідною військово-обліковою спеціальністю, визначеною в переліку, затвердженому Міністерством оборони України, та придатні до проходження військової служби за станом здоров'я та віком, крім зазначених в абзаци першому цієї частини, беруться на військовий облік військовозобов'язаних за їх бажанням.

Відповідно до ч. 12 ст. 1 Закону жінки, які перебувають на військовому обліку, можуть бути призвані на військову службу чи залучені для виконання робіт із забезпечення оборони держави у воєнний час. У мирний час жінки можуть бути прийняті на військову службу та службу у військовому резерві тільки в добровільному порядку (за контрактом).

Жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі), що становить прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу, проходження військової служби, проходження служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі та дотримання правил військового обліку.

У ч. 3 ст. 1 Закону зафіксовано, що військовий обов'язок містить: підготовку громадян до військової служби; приписку до призовних дільниць; прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу; проходження військової служби; виконання військового обов'язку в запасі; проходження служби у військовому резерві; дотримання правил військового обліку.

Згідно з пунктом 2 чинного Порядку організації та ведення військового обліку призовників і військовозобов'язаних, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 07.12.2016 № 921 (далі – Постанова), військовий облік є складовою змісту мобілізаційної підготовки держави та полягає у цілеспрямованій діяльності державних органів, підприємств, установ та організацій щодо фіксації, накопичення та аналізу військово-облікових даних призовників і військовозобов'язаних із відображенням їх у військово-облікових документах, а також здійснення контролю за дотриманням призовниками і військовозобов'язаними, посадовими особами державних органів, підприємств, установ та організацій встановлених правил військового обліку.

Відповідно до абз. 11 п. 18 Постанови взяттю на військовий облік військовозобов'язаних державними органами, підприємствами, установами та організаціями підлягають: жінки, які мають фах, споріднений з відповідними військово-обліковими спеціальностями, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України, за умови їх придатності до проходження військової служби за станом здоров'я, віком та сімейним станом.

Аналізуючи зміст наведених норм, реалізація жіночого військового обов'язку в Україні порівняно з відповідним обов'язком чоловіків, має дещо обмежений (звужений) характер (обсяг): по-перше, жінки не підлягають призову на строкову військову службу; по-друге, мають менший граничний вік перебування у запасі (50 років); по-третє підлягають обов'язковому взяттю на військовий облік тільки якщо придатні до проходження військової служби за станом здоров'я та віком і закінчили заклади професійної (професійно-технічної), фахової передвищої або вищої освіти та здобули медичну або фармацевтичну спеціальність; по-четверте мають нормативно визначену обставину, що унеможливило взяття на військовий облік – «за сімейним станом»; по-п'яте, незважаючи на те, що з 2019 р. всі посади рядового, сержантського та старшинського складу, які наразі є у Збройних Силах України стали доступні для жінок

військовослужбовців, певна обмеженість у доступі для жінок до окремих посад офіцерського складу зберігається (відповідно до положень наказу «для службового користування»).

За останній рік найбільше дискусій, пов'язаних з військовим обов'язком жінок, було навколо їх постановки на відповідний облік. Це є цілком логічним, якщо взяти до уваги, що алгоритм реалізації згаданого обов'язку має починатись з етапу складання згаданих обліків. Зокрема, міністром оборони України А. Тараном був підписаний наказ Міністерства оборони України від 11.10.2021 року № 313 «Про затвердження Переліку спеціальностей та/або професій, споріднених з відповідними військово-обліковими спеціальностями, після одержання яких жінки беруться на військовий облік військовозобов'язаних», у положеннях якого містився перелік з 35 відповідних спеціальностей та 76 професій.

Після майже миттєвого виникнення негативного суспільного резонансу у зв'язку з набуттям чинності згаданого наказу, а також спрямування на адресу Президента України 23.12.2021 громадянкою Я. Рашевченко електронної петиції № 22/130110-еп «Знущання над жінками! Не повинні усі жінки, які мають спеціальність та/або професію, бути військовозобов'язаними!!!», яку підтримали 37 тисяч підписантів, Глава держави В. Зеленський підготував відповідь, у якій зазначалось, що він звернувся до Міністра оборони України О. Резнікова (призначений на цю посаду 4 листопада 2021 року) з проханням невідкладно і комплексно опрацювати порушене у петиції питання, приділивши особливу увагу вирішенню таких питань, зокрема: суттєвому уточненню (скороченню) переліку спеціальностей та/або професій, споріднених з відповідною військово-обліковою спеціальністю, згідно із яким жінки беруться на військовий облік військовозобов'язаних, з урахуванням реальних потреб оборони держави; впровадженню сучасних цифрових технологій у процедури постановки на військовий облік з метою уникнення обов'язкової особистої присутності жінок під час постановки на облік у відповідних районних (міських) територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки; врегулюванню питання порядку проходження медичного огляду під час постановки на військовий облік жінок; застосуванню виважених підходів щодо адміністративної відповідальності за несвоєчасну постановку на військовий облік військовозобов'язаних жінок до завершення процесу остаточного врегулювання згаданої процедури.

Наказом Міністерства оборони України від 07.02.2022 № 35 були внесені зміни до згаданого вище наказу від 11.10.2021 № 313. Зокрема, розширилась його назва – «Про затвердження Переліку спеціальностей та/або професій, споріднених з відповідними військово-обліковими спеціальностями, після одержання яких жінки беруться на військовий облік військовозобов'язаних, та Переліку спеціальностей та/або професій, споріднених з відповідними військово-обліковими спеціальностями», кількість визначених спеціальностей та/або професій, споріднених з відповідними військово-обліковими спеціальностями, після одержання яких жінки беруться на військовий облік військовозобов'язаних скоротилася відповідно до 14 та 7, а 76 спеціальностей та/або професій визначались спорідненими з відповідними військово-обліковими спеціальностями.

Наказом Міноборони «Про внесення зміни до наказу Міністерства оборони України від 07.02.2022 № 35» 06.09.2022 № 259 був відтермінований початок обов'язкового військового обліку жінок із 01.10.2022 на 01.10.2023.

Однак після цього питання постановки на військовий облік жінок залишалось остаточно не вирішеним, бо на законодавчому рівні не було уточнено підстави для обов'язкового обліку жінок-військовослужбовців. Також у Збройних Силах України під час дії особливого періоду спостерігається певний брак фахівців з медицини, радіотехніки, харчових технологій, доукомплектування вакантних посади яких могло б відбуватися насамперед за рахунок представниць жіночої статі.

Наступним важливим кроком нормативного уточнення військового обліку жінок можна вважати Закон України від 07.10.2022 «Про внесення зміни до статті 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо взяття жінок на військовий облік військовозобов'язаних», що полягали у викладенні нової редакції ч. 11 ст. 1, яка зафіксована вище.

Якщо попередній зміст ч. 11 ст. 1 (у редакції від 30.03.2021) Закону містив положення, що жінки, які мають спеціальність та/або професію, споріднену з

відповідною військово-обліковою спеціальністю, визначеною в переліку, затвердженому Міністерством оборони України, та придатні до проходження військової служби за станом здоров'я та віком, беруться на військовий облік військовозобов'язаних, то редакція ч. 11 ст. 1 від 10.10.2022 конкретизує фаховий критерій такого обов'язкового обліку, а саме – жінки, які придатні до проходження військової служби за станом здоров'я та віком і закінчили заклади професійної (професійно-технічної), фахової передвищої або вищої освіти та здобули медичну або фармацевтичну спеціальність. Інші категорії жінок, які мають спеціальність та/або професію, споріднену з відповідною військово-обліковою спеціальністю, визначеною в переліку, затвердженому Міністерством оборони України, беруться на військовий облік військовозобов'язаних за їх бажанням.

Згідно зі ст. 12 Закону, для призову на військову службу чи залучення для виконання робіт із забезпечення оборони держави жінок у воєнний час необхідно, щоб особи жіночої статі перебували на військовому обліку. Відсутність перебування на такому обліку унеможлиблює згадані призов і залучення.

Законодавча регламентація відносин реалізації військового обов'язку жінок через відповідний облік в Україні за 30-річну історію Закону не відрізнялась сталістю і стабільністю. Зокрема, в другій редакції Закону від 18.06.1999 в ч. 7 ст. 1 цього законодавчого акта зазначалось, що жінки, які за фахом мають медичну підготовку або підготовку, споріднену з відповідною військово-обліковою спеціальністю за переліком, що визначається Кабінетом Міністрів України, придатні до проходження військової служби за станом здоров'я і віком, беруться на військовий облік. Вони зобов'язані прибувати за викликом до військового комісаріату для проходження медичного огляду і виконувати правила військового обліку.

У мирний час жінки можуть добровільно вступити на військову службу за контрактом. У воєнний час особи жіночої статі, які перебувають на військовому обліку чи пройшли загальне військове навчання, можуть бути призвані на військову службу за рішенням Президента України [5].

Водночас у третій редакції Закону від 04.04.2006, у ч. 11 ст. 1 Закону, було зафіксовано, що жінки, які мають фах, споріднений з відповідною військово-обліковою спеціальністю, визначеною в переліку, затвердженому Кабінетом Міністрів України, та придатні до проходження військової служби за станом здоров'я, віком та сімейним станом, беруться на військовий облік військовозобов'язаних [6].

Наведені приклади свідчать, що довгий час, коли в Україні був відносний мир та спокій, необхідність у здійсненні обов'язкового військового обліку жінок була фактично не затребувана практикою. А коли майже за 4 місяці настання особливого періоду така потреба стала нагальною, Міноборони України було ухвалено некоректне рішення, що містилося у нормах першої редакції вже згаданого наказу від 11.10.2021 № 313. Положення цього підзаконного акта повинно б відповідати таким засадничим вимогам, як обґрунтованість, комплексність, своєчасність, оптимальність, реальність виконання, неприпустимість негативних наслідків, можливість фінансового забезпечення, а вийшло далеко не так: знадобився рік, щоб помітно зменшити штучно створену соціальну напругу.

Висновки. На підставі викладеного можна констатувати, що реалізація військового обов'язку жінок в нинішніх реаліях України характеризується особливостями, серед яких основними є: нестабільність вітчизняного законодавства, норми якого регулюють ці відносини, що іноді призводить до невідповідності між окремими положеннями цільового законодавства (наприклад, зміст абзацу 11 пункту 18 Постанови суперечить нормі, зафіксованій в абзаці 2 ч. 11 ст. 1 Закону); існування двох форматів здійснення цього обов'язку – за бажанням (альтернативного) та обов'язкового (безальтернативного), що стосується жінок з медичним або фармацевтичним фахом; відсутність належного практичного досвіду реалізації другого (безальтернативного) варіанта в умовах особливого періоду (війни); фактичне загальмування зазначеного процесу на його першій стадії (складання обліку військовозобов'язаних жінок) внаслідок поспішних та малопідготовлених рішень з боку попереднього керівництва Міністерства оборони України; наявність розширеного переліку критеріїв для постановки жінок на відповідний облік – «статевий», «за станом здоров'я», «за сімейним станом», «віковий», «професійний» (останній потребує уточнення у частині можливої наявності досвіду роботи жінок за фахом [7, с. 311]). Також до вказаного переліку треба додати таку

індивідуально-психологічну ознаку, як готовність виконувати обов'язки військовослужбовця; незавершеність формування оборонної моделі нашої держави, остаточний післявоєнний варіант якої може суттєво вплинути на подальше існування нинішніх форматів реалізації військового обов'язку жінок.

Список використаних джерел

1. Волковинський В. Військова повинність загальна. URL : <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=>.
2. Як змінювалася чисельність Збройних Сил України. Слово і діло. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnyx-syl-ukrayiny>.
3. Бойко О. Жінки в ЗСУ: на передовій – 5 тисяч військовослужбовців. URL : <https://suspilne.media/295172-zinki-v-zsu-na-peredovij-5-tisac-vijskovosluzbovic/#:~:text=>.
4. В яких країна світу та як жінки несуть військову службу. URL : https://espreso.tv/article/2015/01/15/v_yakykh_krayinakh_svitu_ta_yak_zhinky_nesut_viyskovu_sluzhbu.
5. Про внесення змін до Закону України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" : Закон України 18.06.1999. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 33. Ст. 270.
6. Про внесення змін до Закону України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" : Закон України від 04.04.2006. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 38. Ст. 324.
7. Коломоєць Т., Колпаков В., Кремова Д. Військовий облік жінок – новаційний різновид військового обліку за законодавством України (критерії для виокремлення). *Юридичний електронний журнал*. 2022. № 9. С. 308–311.

Надійшла до редакції 27.11.2022

References

1. Volkovyn'skyu V. Viys'kova povynnist' zahal'na [General military duty]. URL : <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=>. [in Ukr.].
2. Yak zminyuvalasya chysel'nist' Zbrojnykh Syl Ukrainy [How the number of the Armed Forces of Ukraine changed]. *Slovo i dilo*. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnyx-syl-ukrayiny>. [in Ukr.].
3. Boyko, O. Zhinky v ZSU: na peredovij – 5 tysyach viys'kovosluzhbovtiv [Women in the Armed Forces of Ukraine: 5,000 servicemen on the front line]. URL : <https://suspilne.media/295172-zinki-v-zsu-na-peredovij-5-tisac-vijskovosluzbovic/#:~:text=>. [in Ukr.].
4. V yakykh krayina svitu ta yak zhinky nesut' viys'kovu sluzhbu [In which countries of the world and how women carry out military service]. URL : https://espreso.tv/article/2015/01/15/v_yakykh_krayinakh_svitu_ta_yak_zhinky_nesut_viyskovu_sluzhbu. [in Ukr.].
5. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrainy "Pro zahal'nyy viys'kovyy obov'yazok i viys'kovu sluzhbu" [On amendments to the Law of Ukraine "On general military duty and military service"] : Zakon Ukrainy 18.06.1999. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1999. № 33, art. 270. [in Ukr.].
6. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrainy "Pro zahal'nyy viys'kovyy obov'yazok i viys'kovu sluzhbu" [On amendments to the Law of Ukraine "On general military duty and military service"] : Zakon Ukrainy vid 04.04.2006. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2006. № 38, art. 324. [in Ukr.].
7. Kolomoyets', T., Kolpakov, V., Kremova, D. (2022) Viys'kovyy oblik zhynok – novatsiynnyy riznovyd viys'kovoho obliku za zakonodavstvom Ukrainy (kryteriyi dlya vyokremlyennya) [Military registration of women – an innovative type of military registration under the legislation of Ukraine (criteria for separation)]. *Yurydychnyy elektronnyy zhurnal*. № 9, pp. 308–311. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yevhen Kurinnyi. Peculiarities of fulfilment of women's military service in Ukraine. This article examines the specifics of women's military service in Ukraine. The author has emphasized that the relevant relations are primarily regulated by the Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service" of March 25, 1992 and a number of by-laws, among which an important place belongs to the order of the Ministry of Defense of Ukraine No. 131 of October 11, 2021, which defines the list of specialties and/or professions related to the relevant military accounting specialties, after receiving which women are taken on military registration of conscripts.

It has been emphasized that over the past year, the largest number of discussions related to women's military service revolved around their registration. This is quite logical, if we take into account that the algorithm for the implementation of the mentioned obligation should begin with the stage of drawing up the mentioned registrations. It has been noted that the first edition of the above-mentioned order was unsuccessful, because it did not meet such basic requirements as justification, comprehensiveness, timeliness, optimality, reality of execution, inadmissibility of negative consequences, possibility of financial support.

The author has found that the implementation of women's military duty in the current realities

of Ukraine is characterized by features, among which the main ones are: the instability of domestic legislation, the norms of which regulate these relations; the existence of two formats for the implementation of this obligation – optional (alternative) and mandatory (non-alternative), which concerns women with a medical or pharmaceutical profession and training; lack of proper practical experience of implementing the second (no alternative) option in the conditions of a special period (war); the actual slowing down of the mentioned process at its first stage (compilation of records of conscript women) as a result of hasty and ill-prepared decisions by the previous leadership of the Ministry of Defense of Ukraine; the presence of an extended list of criteria for putting women on the relevant register – "gender", "by health status", "by marital status", "age", "professional" (the last one needs to be clarified, in terms of the possible presence of work experience of women by profession, also to the specified list should be added such an individual and psychological feature as the readiness to perform the duties of a military serviceman; the incompleteness of the formation of the defense model of our state, the final post-war version of which can significantly affect the future existence of the current formats of the implementation of women's military duty.

Keywords: *military duty, military registration of women, defense, special period, public needs, military personnel.*

УДК 342.76+349.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-227-234

Роман ЗВАРИЧ[©]

кандидат історичних наук
(Коломийський економіко-правовий
фаховий коледж Державного
торговельно-економічного університету,
м. Коломия Івано-Франківської обл., Україна)

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ: ПРАЦЯ І ВОЄННИЙ СТАН У РЕСПУБЛІЦІ УКРАЇНА

Останніми роками, від моменту проголошення Конституції України, визнані нею права і свободи людини і громадянина систематично порушуються самими законами України й іншими нормативно-правовими актами чи актами судочинства. Визначено ключові характеристики правових обмежень, які слід враховувати для застосування інституту обмежень у правовому регулюванні відносин праці. Виокремлено види правового встановлення взаємовідносин людини і держави та констатовано, що обмеження (якщо вони є законними) можуть бути встановлені лише в тому випадку, якщо інтереси народу переважатимуть над інтересами держави і якщо права і свободи людини будуть визнані основними цінностями держави як конституційного ладу, оскільки «стрижнем і першоелементом держави є Людина (індивід, особистість), яка наділена певним балансом фізичного та біологічного, соціального спілкування та культурно-духовних особливостей.

Ключові слова: *права і свободи людини і громадянина, Конституція, Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», звуження, можливості, верховенство права, демократія.*

Постановка проблеми. Внаслідок існування особливих правових режимів у суспільній організації взаємовідносин між учасниками цих відносин, зокрема у сфері праці, неабиякої ваги набувають наукові-практичні підходи у застосуванні законодавства про працю, що передусім спрямоване на реалізацію громадянами України права на працю. Правовий інститут обмежень прав і свобод людини і громадянина наразі широко застосовується у процесі регулювання суспільних відносин під час особливих правових режимів. Правова доктрина, юридична практика й законодавство загалом передбачають можливість існування надзвичайного і воєнного стану, кожен із яких потребує окремих спеціальних норм правозастосування під час введення їх в дію.

Фактичні та юридичні умови існування воєнного стану у відновленій Республіці Україна виникли з 2014 р., проте через обставини воєнного стану як особливий правовий режим було введено строком на 1 місяць лише у 2018 р. у 10 областях України, а з 24

© Р. Зварич, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3936-3602>

romanzvarichphd@ukr.net

лютого 2022 р. – по всій території України.

Свобода людини є однією з її найвищих цінностей, у якій людина може бути сформована як особистість, образом людської поведінки, який можливий і дозволений у суспільстві. Як і права людини, свобода є соціальним благом суспільства і визначальним фактором ступеня демократії в національних суспільствах, включно з верховенством права та формуванням громадянського суспільства. Лише за умов свободи людина може повноцінно задовольняти свої потреби та інтереси, розвивати й реалізовувати свої здібності, здійснювати будь-яку не заборонену законом діяльність тощо.

Із моменту проголошення Загальної декларації прав людини 1948 р. [3] та формальної визначеності в Конституції України 1996 р. [4] прав і свобод людини та громадянина здійснюється вироблення дієвих механізмів забезпечення задекларованих принципів у сфері прав людини. З огляду на воєнний стан в Україні та прийняття Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [7] вважаємо за доцільне приділити увагу саме конституційно-правовим основам правового регулювання праці в умовах воєнного стану як об'єкту правового інституту обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. В юридичній доктрині досить ґрунтовно досліджується правовий інститут обмежень (О. Андрієвська, А. Басов, О. Васильченко, Т. Костецька та ін.), зокрема останнім часом з'являються непоодинокі наукові дослідження щодо правової регламентації обмежень у сфері праці на основі Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (Н. Кохан, Д. Тінін та ін.). Натомість реальні конституційно-правові механізми правильного застосування обмежень у сфері праці досі не знайшли належного наукового обґрунтування.

Метою статті є дослідження конституційно-правових підстав застосування обмежень у сфері праці, зокрема у період правового режиму воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Характеристики правових обмежень, а також конституційно-правових обмежень, що їх дослідники недостатньо враховують при тлумаченні окремих категорій, справедливо визначають:

- призначені для захисту суспільних відносин і відіграють захисну роль;
- обґрунтовують зменшення можливостей, свобод, прав особистості, що досягається встановленням обов'язків, заборон, покарань тощо, що зводять поведінкову різноманітність суб'єкта до певного «обмеженого» стану;
- обмеження суб'єктивного права не є самоціллю, а є обмеженням свободи пересування, індивідуальних антинациональних інтересів, виходить за встановлені межі законності. До того ж, обмеження зачіпає не лише відповідні інтереси через звуження суб'єктивних прав за формою, а й безпосередньо через загрозу покарання;
- обмеження слід розглядати в контексті інтересів конкретного суб'єкта права і лише якщо пов'язані з самими суб'єктивними правами;
- проблема обмеження – це проблема демократичного врегулювання меж свободи людини в суспільстві та її дозволених законом дій;
- основною метою обмеження є організація життя, нормальний розвиток і функціонування будь-якого цивілізованого суспільства, держави, регулювання відносин між усіма суб'єктами права, тому основною функцією правових обмежень слід вважати створення умов для задоволення інтересів відносної особи та суспільних інтересів у здійсненні правоохоронної функції.

Очевидно, що ці положення вимагають окремого аналізу, але вони є відправною точкою для суттєвих ознак, визначених нижче в категорії «Конституційно-правові обмеження» [5, с. 128].

Отже, із метою повного з'ясування порядку встановлення меж свободи людини та відповідно до змістовних визначень конституційно-правових обмежень вважаємо за доцільне посилання на порядок взаємовідносин людини і держави.

Розрізняють три стилі відносин людини і держави: системоцентричний та людиноцентричний, як історично сформовані, та змішаний. Такий поділ зумовлений визначенням пріоритету інтересів людини чи національних інтересів всього суспільства в особі держави.

Природа першого полягає в тому, що людина є допоміжним аспектом, метою якого є досягнення якоїсь трансперсональної мети, у якій держава має домінування над людиною, тому встановлення певних обмежень її прав цілком залежить від державної

волі за будь-якою законодавчою нормою, а за другою - сама людина та її інтереси є вищими за інтереси держави і останньою не може бути запереченим, тому обмеження державою прав людини в даному випадку суперечило б законам людства. Суть третього підходу полягає у обмеженні надмірних концепцій індивідуальних чи колективних принципів у концепції прав людини та їх відношення до суспільства, держави та інших форм колективного життя, що були притаманні минулому та визнавали необхідність збалансованого органічного поєднання індивідуальних та колективних принципів взаємодії [6, с. 129].

Зокрема, будь-які обмеження (якщо вони є законними) можуть бути встановлені лише в тому випадку, якщо інтереси народу будуть переважати над інтересами держави і якщо права і свободи людини будуть визнані основними цінностями держави як конституційного ладу, оскільки «стрижнем і першоелементом держави є Людина (індивід, особистість), яка наділена певним балансом фізичного та біологічного, соціального спілкування та культурно-духовних особливостей. Це правило, у свою чергу, перешкоджатиме незаконним обмеженням прав людини й унеможливить посягання на права людини державою, свавільне втручання.

Такий підхід відображений, зокрема, у резолюції Ради Європи «Про принципи демократії» від 1 липня 1983 р., де стверджується, що метою демократичної системи є забезпечення такого рівня збалансованості між запитом загальнолюдського прагнення та постулатами захисту основоположних прав кожної людини у відповідності до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [8, с. 174].

Отже, конституційно-правовий факт як акт визначення об'єктивних обставин створення, зміни чи припинення конституційних правовідносин, встановлення конституційних обмежень прав людини та прав і свобод громадянина у відповідних правовідносинах включає встановлення рівноваги між усіма конституційними суб'єктами, з максимальною можливістю врахування інтересів людини, вищих соціальних цінностей, визначених Основним Законом України, понад інтереси загальносуспільні в особі держави, захист цінностей, встановлених Конституцією України.

Проте вважаємо, що ця ознака не розкриває характеру конституційно-правових обмежень прав і свобод людини та громадянина, оскільки не описує відносини людини і держави, не визначає межі прав людини і громадянина та не визначає порядок здійснення прав і свобод людини і громадянина, не містить конституційних цілей цих правових обмежень. Із огляду на викладене вважаємо, що зміст конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина полягає у неможливості здійснення людиною певних прав і свобод відповідно до Конституції України з метою захисту прав, свобод та інтересів інших суб'єктів, зокрема держави, суспільства та інших цінностей, визначених на конституційно-правовому рівні.

Повністю розуміючи вищезазначені особливості та формування законодавчих актів для регулювання конституційно-правового статусу особи, відповідно до Конституції України, міжнародного права та теоретичних засад максимального захисту прав та інтересів людини, із метою подальшого надання кожному реальних можливостей для здійснення своїх прав, необхідно сформулювати доктринально-практичну категорію «Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина у сфері праці».

Слід зазначити, що в сучасній юридичній літературі немає єдиного визначення поняття «обмеження прав людини», і слід наголосити, що вчені зазвичай використовують різні варіанти використання поняття, а саме: «обмеження права», «обмеження свободи», «конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина», «тимчасова заборона», «призупинення». Внаслідок цього існує велика наукова думка щодо природи поняття «обмеження прав людини».

Однак, незважаючи на відсутність спільної точки зору щодо визначення поняття «обмеження прав людини», більшість вчених вважають, що при введінні певних обмежень у надзвичайних ситуаціях, особливих правових режимах необхідно враховувати такі умови: по-перше, обмеження ґрунтується на правилах, встановлених законом; по-друге, обмеження має відповідати принципам гуманності, верховенства права, законності, розумності, доцільності та пропорційності; по-третє, обмеження обов'язково має бути тимчасовим.

У будь-який час, за будь-якого політичного режиму, обмеження – це, по-перше, розширення повноважень органів державної влади, а по-друге – це обмеження прав і

свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Обмеження – це юридичні та фактичні наслідки діяльності уповноважених органів державної влади, що заснована на законі та спрямована на досягнення відповідних цілей, у результаті якої зменшуються варіанти дозволеної нормами права поведінки фізичних та юридичних осіб шляхом встановлення різного роду меж такої поведінки, що в обов'язковому випадку мають тимчасовий, просторовий та суб'єктний характер [1, с. 22, 23].

Розглядаючи обмеження прав людини, необхідно розрізнити два поняття: одне – це пряме обмеження прав (позбавлення прав або частини прав), а інше – обмеження реалізації прав (як неможливість реалізувати відповідні права повністю або частково). Другий підхід до розуміння обмежень передбачає, що всі права належать виключно особі – носію прав, і лише можливість реалізації цих прав припиняється. Цей вид обмеження може бути добровільним (при відмові особи від реалізації прав, наприклад, у разі приватного обвинувачення) або обов'язковим - залежно від зовнішніх (переважно непередбачуваних) обставин. Такі обмеження можуть бути, наприклад, результатом введення надзвичайного або воєнного стану, ситуації, яка не залежить як від волі особи, так і від волі держави. Обставини таких обмежень мають бути прямо передбачені законом [11, с. 359].

Водночас законодавство України передбачає, що в період дії воєнного стану права і свободи громадян можуть бути обмежені лише в межах, необхідних для забезпечення оборони та безпеки держави, а також у межах, передбачених ступенем тяжкості злочину. Заходи, що вживаються з цього приводу згідно з міжнародним правом, не повинні призводити до підстав, заснованих виключно на статі, расі, національності, мові, походженні, майновому та соціальному статусі, місці проживання, релігії, переконаннях, членстві в громадських об'єднаннях та інших ознаках.

Законодавство України обмежує окремі права громадян та їх додаткові обов'язки в умовах воєнного стану. З цього видно, що всі права і свободи, які можуть бути обмежені під час воєнного стану, не є абсолютними, а правовий статус громадян під час воєнного стану має свої особливості та специфіку реалізації [10, с. 229].

Питання національної безпеки регулюються на конституційному рівні. Основним Законом кожної держави визначено систему національної безпеки та її завдання, компетенцію парламенту, глави держави, органу виконавчої влади, окремих міністерств, органів місцевого самоврядування. Як показав аналіз політико-правових відносин у різних країнах світу, врегулювання прав та обов'язків суб'єктів права набуває особливого значення після виникнення військового конфлікту на території певної держави. У зв'язку з цим процес реалізації прав людини і громадянина вимагає більш імперативних методів регулювання, виправдано набуває форми екстреного порядку регулювання суспільних відносин, іноді спираючись на засоби примусу.

При цьому законодавчі положення та дії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування не можуть уникнути контролю з боку судової влади, якщо таке положення чи дії посягають на законні інтереси особи. Судова влада загалом і її складові зокрема повинні гарантувати контроль над двома іншими гілками влади. Конституційні суди країн, оцінюючи відповідність законів Конституції, реалізують принцип верховенства Конституції, забезпечуючи тим самим конституційну справедливість. Суди мають компетенцію перевіряти законність і конституційність рішень, прийнятих іншими гілками влади у випадках, коли такі рішення стосуються національної безпеки.

Національна безпека і права людини вступають у конфлікт, коли в інтересах громадської безпеки вводяться обмеження основних прав. Завданням органів державної влади та місцевого самоврядування в таких випадках є забезпечення балансу між захистом основних прав, з одного боку, та національною (державною) безпекою, з іншого. Основні права можуть бути обмежені лише за наявності законної мети такого обмеження. У кількох статтях Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод йдеться про національну безпеку як про законну мету, для якої дозволено обмежувати певні права. Тільки захист конституційних цінностей може бути законною метою обмеження основних прав. Конституційні права осіб можуть бути обмежені за обставин, передбачених законом, з метою, по-перше, захисту прав інших осіб, по-друге, захисту демократичного устрою держави, по-третє, захисту громадської безпеки, добробуту і моралі [12, с. 65].

Отже, обмеження прав людини виступає конституційною гарантією забезпечення державно-правовими інститутами демократичного ладу суспільства з

врахування особливостей реалізації суб'єктивних прав і свобод людини і громадянина у відповідності до міжнародно-правових норм.

На нашу думку, сучасні правові концепції, що відображають інститут обмеження прав людини чітко регламентовані у міжнародно-правовому регулюванні. З огляду на встановлені механізми та державно-правові інститути, включно з міжнародними суб'єктами на рівні Європи, ООН, вся суть щодо обмеження прав людини зводиться до остаточного їх вирішення у судочинстві з приводу конкретного застосування норм чинного законодавства.

Якщо брати до уваги систему права України у частині обмеження прав людини, то, ми вважаємо, що ефективним методом удосконалення цього інституту може слугувати розширене тлумачення основоположних принципів права (демократичності, гуманізму, справедливості, рівноправності) та закріплення його у нормативно-правових актах, що надало б такому тлумаченню остаточної юридичної сили. Таке удосконалення виключило б ймовірні непорозуміння у практичному регулюванні суспільних відносин у сфері прав і свобод людини, оскільки на сьогодні велика частина українського суспільства, включно з органами державної влади, не розглядає судовий прецедент, різновидом якого виступає прецедент тлумачення, що є формою вираження правових позицій Конституційного Суду України, джерелом права. Останнє завдає шкоди правам і свободі людини і громадянина в Україні внаслідок не однакового застосування правових норм у позасудовому порядку. На додаток слід відзначити, що принцип верховенства права, закріплений у ст. 8 Конституції України, всеохоплююче розтлумачений у рішеннях Конституційного Суду України, що не можна ствердити про так звану «пропорційність» у відносинах між людиною і державою.

Конституція України містить дві першочергові юридичні і фактичні підстави застосування правового інституту обмеженням прав і свобод людини і громадянина в Україні. Зокрема, перше речення ч. 2 ст. 64 Конституції України передбачає, що у разі введення воєнного або надзвичайного стану можуть бути накладені певні обмеження прав і свобод із зазначенням тривалості цих обмежень. Друге речення ч. 2 ст. 64 Конституції України вже імперативно встановлює перелік статей Конституції України, які передбачають права і свободи і не можуть бути обмежені – 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63. Як бачимо, в цьому конституційному переліку немає ст. 43 Основного Закону України, що і зумовлює наявність галузі національного права про працю в Республіці Україна. Можливо, саме цей критерій брався законотворцями для вироблення законодавства про працю під час війни, зокрема Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», що вміщує величезну кількість обмежень, які не передбачені Конституцією України.

На наш погляд, перед застосуванням норми ч. 2 ст. 64 Конституції України і офіційного тлумачення Конституційного Суду України до неї неодмінно слід брати до уваги ч. 1 ст. 64 Конституції України, що теж імперативно встановлює, які конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, окрім випадків, передбачених Конституцією України, тобто, за Конституцією України, конституційні права людини не можуть бути обмежені, окрім тих випадків, які передбачені Конституцією [2, с. 59]. Іншими словами, конституційні права і свободи людини і громадянина можуть бути обмежені лише у випадках, прямо передбачених Конституцією України, і, якщо ч. 2 ст. 64 Конституції України не вміщує у своєму переліку ст. 43, то це означає, що в самій статті 43 Конституції передбачається можливість застосування обмежень у разі введення воєнного або надзвичайного стану. Якщо у ч. 2 ст. 64 Конституції України не зазначено перелік конкретних статей, наприклад у сфері трудового права, статті 43-46, то це не скасовує положення ч. 1 ст. 64 Конституції України, яка наголошує, що обмеження можуть бути лише у випадках, передбачених Конституцією України у всьому тексті Конституції України, а не лише в одній ч. 2 ст. 64 [13, с. 198].

Отже, у переліку ч. 2 ст. 64 немає також, наприклад, ст.ст. 34, 35, 39, 41, та багато ін., оскільки ці статті вміщують конституційно-правові випадки обмежень прав і свобод людини та громадянина, що регламентуються цими ж статтями, а ч.ч. 1, 2 ст. 64 є підтвердженням цього. Відповідно до ч. 2 ст. 35 здійснення прав, а саме вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір, може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання

заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Згідно ч. 2 ст. 35 здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Тож які саме обмеження у сфері праці передбачено Конституцією України, особливо у воєнний час? Відповідно до Конституції України є лише два випадки таких обмежень:

1) не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан (ч. 3 ст. 43 Конституції України).

2) заборона страйку можлива лише на підставі закону (ч. 4 ст. 44 Конституції України).

Таким чином, більше конституційно-правових підстав застосування інституту обмежень у сфері праці немає, окрім двох вищезазначених.

У такому випадку Основний Закон Республіки Україна визначив важливу юридичну конструкцію захисту прав і свобод людини і громадянина при застосуванні обмежень у сфері праці під час воєнного стану на підставах, що не передбачені Конституцією України.

Зазначимо, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава (стаття 1). Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (стаття 3).

В Україні діє і визнається принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується (стаття 8). Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, ... (стаття 11).

Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (стаття 19). ... Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (стаття 21).

Права і свободи людини та громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (стаття 22).

Скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація. Звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням. У традиційному розумінні діяльності визначальними поняття змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідним і загальним. Загально визнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена (абзац четвертий підпункту 5. 2 мотивувальної частини) [9].

Висновки. Загальною декларацією прав людини і Конституцією України визначено основоположні права та свободи людини і громадянина та передбачено можливість їх обмеження у випадках, передбачених Конституцією України, зокрема у разі введення надзвичайного чи воєнного стану як двох вичерпних особливих правових режимів. Права людини – межі свободи, гарантовані державою. Держава може обмежити реалізацію прав і свобод людини і громадянина на підставі принципів демократичності, верховенства права, гуманізму, законності, справедливості,

рівноправності та суспільної обґрунтованості й доцільності, що закріплюється на рівні Основного Закону.

Обмеження виступають гарантіями для учасників суспільних відносин при настанні кризових, конфліктних ситуацій, особливих правових режимів, зокрема воєнного стану. Правове регулювання обмежень у сфері праці під час війни забезпечуються нормами Конституції України, що передбачила дві наявні підстави застосування обмежень у сфері праці: обмеження свободи праці та та обмеження участі у страйку. Однак Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» не врахував норми Конституції України та встановив неконституційні й незаконні обмеження у сфері праці у всіх інститутах трудового права. Конституція України, не зазначаючи у ч. 2 ст. 64 про заборону встановлення обмежень у сфері праці, встановила такі випадки лише в ч. 3 ст. 43 і ч. 4 ст. 44 на підставі ч. 1 ст. 64 Конституції України.

Таким чином, в умовах геноциду Українського народу, під час війни, конституційно-правовими механізмами захисту від застосування обмежень у сфері праці на підставах, що не передбачені Конституцією України, попри медіаційні чи позасудові способи й провадження, залишається судовий захист.

Отже, праця і війна за Конституцією України становить досконалу модель правового регулювання інституту обмежень прав і свобод людини і громадянина в Республіці Україна, а Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» має бути негайно скасованим, за винятком ч.ч. 1, 2 ст. 1, оскільки не відповідає ч.1 ст. 64 Конституції України, а також ст. 1, 3, 8, 19, 21, 22 Конституції України.

Список використаних джерел

1. Басов А. В. Поняття «обмеження», як юридична категорія: теоретичний та правовий аспект. *Малий і середній бізнес (право, держава, економіка)*. 2013. № 1-2 (52-53). С. 18-22.
2. Васильченко О. П., Матат А. В. Конституційні права людини: зміст, функції та рамки обмеження. *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації*: колективна монографія. Львів, 2020. С. 45-66. Doi.org/10.36059/978-966-397-210-7/45-66.
3. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
4. Конституція України від 28.06. 1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
5. Костецька Т. А., Андрієвська О. В. Щодо поняття конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина: теоретичні аспекти. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 122-131.
6. Крусян А. Р. Конституційно-правова свобода людини як мета сучасного конституціоналізму. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2009. Т. 8. С. 125–136.
7. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
8. Про принципи демократії: Резолюція 800 (1993) Парламентської Асамблеї Ради Європи від 01.07.1983. *Право України*. 2013. № 8. С. 174–177.
9. Рішення Конституційного Суду України від 22.09.2005 № 5-рп/2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>.
10. Фігель Ю. О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія : Юридична*. 2015. Вип. 2. С. 222-230.
11. Фігель Ю. О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 357-361.
12. Bukhanevych O., Kuznichenko S., Mernyk A. Foreign experience in constitutional and legal regulation of restrictions on human rights in conditions of emergency and martial law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. No 28. P. 55-65.
13. Zvorych R. The Rule of Law and the Law of Ukraine about Labor Relations in Martial Law. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 3 (47). P. 194-201. Doi.org/10.51647/kelm.2022.3.31.

Надійшла до редакції 07.12.2022

References

1. Basov, A. V. (2013). Ponyattya «obmezhennya», yak yurydychna katehoriya: teoretichnyi ta pravovyi aspekt [The concept of «limitation» as a legal category: theoretical and legal aspect]. *Malyy ta serednyy biznes (parvo, derzhava, ekonomika)*. Issue 1-2 (52-53), pp. 18-22. [in Ukr.].

2. Vasylychenko, O.P., Matat, A.V. (2020). Konstytutsiini prava liudyny: zmist, funktsii ta ramky obmezheniya [Constitutional human rights: content, functions and limits]. *Prava liudyny v Ukraini ta u zarubizhnykh krainakh: problemy teorii ta normatyvno-pravovoyi rehlyamentatsiyi* : kolektyvna monohrafiya. Lviv, p. 45-66. Doi.org/10.36059/978-966-397-210-7/45-66. [in Ukr.].
3. Zahalna deklaratsiya prav lyudyny [The Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948]. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015. [in Ukr.].
4. Konstytutsiya Ukrainy [The Constitution of Ukraine of June 28, 1996]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>. [in Ukr.].
5. Kostecka, T. A., Andriievska, O. V. (2018) Shchodo ponyattya konstytutsiyno-pravovykh obmezhen prav i svobod lyudyny i hromadyanyna: teoretychni aspekty [Regarding the concept of constitutional and legal restrictions on the rights and freedoms of a person and a citizen: theoretical aspects]. *Pravova derzhava*. Issue 29, pp. 122-131. [in Ukr.].
6. Krusian, A. R. (2009). Konstytutsiino-pravova svoboda liudyny yak meta suchasnoho konstytutsionalizmu [Constitutional and legal human freedom as a goal of modern constitutionalism]. *Naukovi pratsi Odes'koyi natsionalnoyi yurydychnoyi akademiyi*. Vol. 8, pp. 125-136. [in Ukr.].
7. Pro orhanizatsiyu trudovykh vidnosyn v umovakh voyennoho stanu [On the organization of labor relations under martial law] : Zakon Ukrainy vid. 15.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>. [in Ukr.].
8. Pro pryntsyipy demokratiyi: Rezolyutsiya 800 (1993) Parlament-s'koyi Asambleyi Rady Yevropy vid 01.07.1983 [On the principles of democracy: Resolution 800 (1993) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe dated July 1, 1983]. *Pravo Ukrainy*. 2013. Issue 8, pp. 174-177. [in Ukr.].
9. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy vid 22.09.2005 № 5-рп/2005 [Decision of the Constitutional Court from 22.09.2005 No 5-рп/2005]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>. [in Ukr.].
10. Fihel, Yu. O. (2015). Obmezheniya prav lyudyny v umovakh voyennoho stanu [Restriction of human rights under martial law]. *Naukovyy visnyk L'viv's'koyi komertsiynoyi akademiyi. Seriya : Yurydychna*. Issue 2, pp. 222-230 [in Ukr.].
11. Fihel Yu. O. (2016). Teoretychni aspekty obmezheniya prav liudyny [Theoretical aspects of the limitation of human rights.]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'viv's'ka politekhnika». Seriya : Yurydychni nauky*. No 837, pp. 357-361 [in Ukr.].
12. Bukhanevych, O., Kuznichenko, S., Mernyk, A. (2021). Foreign experience in constitutional and legal regulation of restrictions on human rights in conditions of emergency and martial law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. No 28, pp. 55-65.
13. Zvarych, R. (2022) The Rule of Law and the Law of Ukraine about Labor Relations in Martial Law. *Knowledge, Education, Law, Management*. № 3 (47), pp. 194-201. Doi.org/10.51647/kelm.2022.3.31 [in Ukr.].

ABSTRACT

Roman Zvarych. Constitutional legal restraints: labour and martial law in the republic of Ukraine. The scope of human rights is expressed in their definition – a fundamental characteristic, expressed in the form of quantitative indicators of human capacities, which are reflected by specific rights and are not uniform or general. Generally accepted is a rule which provides that in no case can the essence of the basic human rights be violated. In recent years, since the proclamation of the Constitution of Ukraine, recognized by it in section II, the rights and freedoms of man and citizen are systematically violated by the laws of Ukraine and other normative and legal acts or acts of judicial activity.

The key characteristics of legal restrictions that should be taken into account for the institution's application of restrictions in the legal regulation of labor relations are defined. Separate types of legal establishment of relations between the person and the state are specified and it is stated that restrictions (if they are legal) can be established only if the interests of the people prevail over the interests of the state and if the rights and freedoms of the person are recognized by the basic values of the state as a constitutional order. Since interaction and a sharp and the first element of the state is a person (individual, personality), who is endowed with a certain balance of physical and biological, social communication and cultural and spiritual features.

Two priority legal and factual grounds for the application of the legal institute to the limitation of human and civil rights and freedoms in Ukraine are mentioned. It is stressed that constitutional rights and freedoms of man and citizen can be restricted only in cases expressly provided for in the Constitution of Ukraine, and if part 2 of Article 64 of the Constitution of Ukraine does not contain in its list of Article 43, this means that Article 43 of the Constitution provides for the possibility of application of restrictions in case of military or emergency. If part 2 of Article 64 of the Constitution of Ukraine does not specify a list of specific articles, for example in the field of labor law, Article 43-46, it does not abrogate the provision of part 1 of Article 64 of the Constitution of Ukraine, which states that restrictions may only be in cases provided by the Constitution of Ukraine in the whole text of the Constitution of Ukraine, and not only in one part 2 of article 64.

Keywords: *Human and Citizens' Rights, Freedoms and Duties, Constitution, On the Organization of Labour Relations in The Conditions of Martial Law, narrowing, opportunities, Rule of Law, Democracy.*

УДК 342.734

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-235-239

**Юрій
КИРИЧЕНКО**[©]
доктор юридичних
наук, доцент

**Наталія
РЕЗАНОВА**[©]
кандидат
філософських наук,
доцент

(Національний університет «Запорізька політехніка»,
м. Запоріжжя, Україна)

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ВІДПОЧИНОК В УКРАЇНІ ТА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

У статті досліджено конституційну практику нормативного регулювання права на відпочинок, закріпленого в ст. 45 Конституції України, та відповідних нормах конституцій європейських держав. Обґрунтовано необхідність викладення зазначеної норми відповідно до вимог міжнародних документів з прав людини. Запропоновано ст. 45 Конституції України викласти в такій редакції: «Кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право гарантується встановленням максимальної тривалості робочого часу та мінімальної тривалості відпочинку, наданням вихідних і святкових днів, оплачуваної щорічної відпустки, а також здійсненням інших умов, передбачених законом».

Ключові слова: Конституція, відпочинок, право на відпочинок, відпустка, щорічна відпустка.

Постановка проблеми. Право на відпочинок, закріплене в ст. 45 Конституції України, має особливе значення для відновлення здоров'я, фізичних і розумових здібностей працівників та тісно взаємопов'язане з іншими конституційними правами людини, зокрема з правом на життя, на працю, на охорону здоров'я тощо. Проте, незважаючи на це, в юридичній літературі цьому праву приділено найменше уваги, ніж іншим правам людини.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженням окремих питань конституційно-правового регулювання права на відпочинок займалися В. Авескулов, М. Афанасьєва, Р. Бараннік, І. Бойко, О. Жаров, О. Загоруйко, В. Коротін, О. Кравченко, Н. Пилипчук, В. Прокопенко, М. Савчин, В. Хромей, С. Черноус, Н. Шукліна, О. Ярошенко та інші вчені.

Водночас деякі питання окресленої проблематики залишаються недостатньо дослідженими і потребують подальшого наукового розвитку.

Метою статті є проведення порівняльно-правового аналізу конституційного регулювання права на відпочинок в Україні та європейських державах, а також формулювання відповідних пропозицій щодо вдосконалення положень ст. 45 Конституції України.

Виклад основного матеріалу. Важливе місце в системі прав людини посідають соціальні права, які дозволяють громадянам реалізовувати можливу поведінку або діяльність у соціальній сфері. На думку В. Хромей, соціальні права та свободи людини і

© Ю. Кириченко, 2022
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-1212-1622>
kirichenko_yuriy84@ukr.net

© Н. Резанова, 2022
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-3094-4881>
reznat120@gmail.com

громадянина – це міра можливої поведінки або діяльності людини в соціальній сфері, що передбачає задоволення законних інтересів і потреб у сфері трудової діяльності, соціального захисту та охорони здоров'я [1, с. 144]. Реалізація цих прав сприяє формуванню соціальної держави та стабілізує суспільне життя.

Серед соціальних прав людини значне місце належить праву на відпочинок, яке закріплене в ст. 45 Конституції України, і має особливе значення для відновлення здоров'я, фізичних і розумових здібностей працівників. Під відпочинком розуміють час, вільний від виконання трудових обов'язків, що використовується працівником на власний розсуд.

Право на відпочинок є міжнародно визнаним правом, що знайшло своє відображення у ст. 24 Загальної декларації прав людини, ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та ст. 2 Європейської соціальної хартії (переглянута), а також у різних формулюваннях і обсягах закріплено в конституціях Азербайджану, Андорри, Болгарії, Вірменії, Італії, Латвії, Литви, Люксембургу, Північної Македонії, Молдови, Польщі, Португалії, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Туреччини, Угорщини, Франції, Хорватії та Чорногорії.

Порівняльно-правовий аналіз відповідних положень норм конституцій зазначених європейських держав дає підстави стверджувати про певну різноманітність конституційно-правового регулювання права на відпочинок. При цьому як зауважує Н. Г. Шукліна, з погляду обсягу регулювання Конституція України посідає проміжне становище між латиноамериканськими конституціями, де це питання регулюється найбільш докладно, та соціалістичними конституціями, в яких містяться докладно матеріальні гарантії права на відпочинок. Однак у конституціях низки європейських держав досліджуване право тільки згадується, оскільки докладне регулювання традиційно належить до сфери трудового права [2, с. 291–292].

Варто зазначити, що в переважній більшості європейських держав право на відпочинок викладено як складова права на працю. Тим часом як у конституціях Азербайджану, Вірменії, Латвії і Литви досліджуване право виокремлено в окрему статтю. Проте, незважаючи на значну розмаїтість конституційних норм європейських держав щодо права на відпочинок, треба зазначити, що між ними простежується певна схожість у принципах регулювання цього права, здійснюється імплементація норм міжнародно-правових актів з прав людини у національне законодавство.

Дотримуючись вимог міжнародних документів з прав людини, вітчизняний законодавець практично повністю імплементував положення Загальної декларації прав людини (лише з деякими стилістичними правками) у ч. 1 ст. 45 Конституції України, в якій проголошено, що «кожен, хто працює, має право на відпочинок». Тобто зазначене положення адресовано виключно людині, яка перебуває в трудових відносинах з підприємствами, установами чи організаціями незалежно від форми власності, а також працює за трудовим договором у фізичної особи. При цьому як відзначає В. Авескулов, що, якщо йдеться про загальну можливість відпочивати, то конструкція «право на відпочинок» безумовно є коректною, оскільки будь-яка людина може як займатися активними видами діяльності, так і відпочивати, і за такого бачення право на відпочинок є гарантією забезпечення принципу заборони примусової праці. Проте ч. 1 ст. 45 Конституції України говорить про право на відпочинок кожного, хто працює, а отже, йдеться саме про відпочинок у межах трудових відносин [3, с. 6].

Аналогічний підхід, як і в Конституції України, застосували законодавці деяких європейських держав, зокрема Болгарії, Італії, Латвії, Литви, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Словаччини, Туреччини, Хорватії, які закріпили у своїх конституціях положення, відповідно до якого відпочинок може бути наданий лише тим, хто працює.

Комплексний аналіз положень норм конституцій європейських держав засвідчив, що в них вживається різна термінологія щодо позначення суб'єктів права на відпочинок. Наприклад, у конституціях Азербайджану, Андорри, Вірменії, Сербії суб'єктом цього права є людина, яка позначена безособовим терміном «кожен» або «кожна людина», у конституціях Португалії і Туреччини закріплено термін «усі трудящі», у конституціях Литви і Македонії – «кожен, хто працює», в конституціях Словаччини і Польщі – «працівник», у Конституції Італії – «трудящі», у Конституції Хорватії – «кожен працівник», у Конституції Болгарії – «працівники та службовці», а в Конституції Латвії – «ті, хто працюють». Проте в конституціях Люксембургу, Молдови,

Сан-Марино і Чорногорії суб'єкт права на відпочинок зовсім не визначений.

Треба наголосити, що Конституція України в ч. 2 ст. 45 закріпила способи забезпечення права на відпочинок, що є недоцільним, оскільки це питання повинно вирішуватися на рівні галузевого законодавства. І тому треба положення ч. 2 ст. 45 вилучити з тексту Основного закону України.

Техніко-юридична конструкція ч. 3 ст. 45 Конституції України свідчить про те, що в ній закріплені умови здійснення права на відпочинок, а саме: 1) максимальна тривалість робочого дня; 2) мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки; 3) вихідні та святкові дні, які визначаються законом. Також деякі умови здійснення права на відпочинок на конституційному рівні закріплені в Азербайджані, Вірменії, Італії, Латвії, Литві, Північній Македонії, Польщі, Сербії та Хорватії. Зокрема, у ст. 33 Конституції Вірменії записано, що «максимальний час праці, вихідні дні і мінімальна тривалість щорічної оплачуваної відпустки встановлюється законом» [4], у ч. 2 ст. 36 Конституції Італії проголошено, що «максимальна тривалість робочого дня встановлюється законом» [5], а в п. 2 ст. 66 Конституції Польщі встановлено, що максимальна норма робочого часу визначається законом» [6, с. 218].

Отже, узагальнюючи зміст положень Конституції України та конституцій європейських держав, в яких закріплено право на відпочинок, пропонуємо ч. 3 ст. 45 Конституції України, яка автоматично стає частиною другою і в якій подається перелік вимог, що закріплені в міжнародно-правових актах, викласти в новій редакції. А також доповнити зазначену частину гарантіями, що значно її посилить та буде повністю відповідати ст. 2 Європейській соціальної хартії (переглянута), в якій встановлено, що сторони зобов'язуються: 1) встановити розумну тривалість щоденної та щотижневої роботи ...; 2) встановити оплачувані святкові дні; 3) встановити щорічну оплачувану відпустку ...; 4) встановити для працівників, зайнятих на таких роботах (з небезпечними або шкідливими умовами праці – авт.), скорочену тривалість робочого часу або додаткові оплачувані відпустки; 5) забезпечити щотижневий відпочинок [7, с. 105].

Досліджуючи конституційне право на відпочинок, варто також звернути увагу на те, що у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України, Указом Президента України від 22.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» був введений воєнний стан в Україні, відповідно до якого тимчасово, на період його дії, можуть обмежуватися деякі конституційні права і свободи людини і громадянина, зокрема і право на відпочинок [8]. Також було ухвалено Закон України від 15.03.2022 «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», що визначає особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої належності, та осіб, які працюють за трудовим договором, укладеним з фізичними особами, у період дії воєнного стану. Згідно зі ст. 12 цього Закону, у період дії воєнного стану надання працівнику щорічної основної відпустки за рішенням роботодавця може бути обмежено тривалістю 24 календарні дні за поточний робочий рік. У випадку, якщо тривалість щорічної основної відпустки працівника становить більше 24 календарних днів, надання не використаних у період дії воєнного стану днів такої відпустки переноситься на період після припинення або скасування воєнного стану [9].

Більше того, зазначений закон надає право роботодавцю у період дії воєнного стану відмовити працівнику у наданні будь-якого виду відпусток (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо такий працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури [9].

Висновки. Отже, на основі проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що право на відпочинок є міжнародно визнаним правом, що знайшло своє відображення в низці важливих міжнародних документах з прав людини, а також в більшості європейських держав.

Зважаючи на європейський досвід конституційно-правового регулювання права на відпочинок, пропонуємо ст. 45 Конституції України викласти в такій редакції:

«Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Це право гарантується встановленням максимальної тривалості робочого часу та мінімальної тривалості відпочинку, наданням вихідних і святкових днів, оплачуваної щорічної відпустки, а також здійсненням інших умов, передбачених законом».

Список використаних джерел

1. Хромей В. В. Реалізація конституційного права на відпочинок. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4 (69). С. 143–149.
2. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) : монограф. Київ : Центр навч. літ-ри, 2005. 424 с.
3. Авескулов В. Д. Використання часу відпочинку у трудових правовідносинах. *Форум права*. 2015. № 2. С. 5–9.
4. Конституція Республіки Вірменія від 27.11.2005. URL: <http://www.parliament.am>.
5. Конституція Італійської Республіки від 22.12.1947. URL: <http://www.regione.toscana.it>.
6. Бостан С. К. Конституції постсоціалістичних країн Європейського Союзу : хрестоматія. Запоріжжя : Національний університет «Запорізька політехніка», 2019. 499 с.
7. Права людини: міжнародні договори Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи / упоряд. В. Павлик, В. Тесленко. Київ : Факт, 2001. 152 с.
8. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
9. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. Khromey, V. V. (2013) Realizatsiya konstytutsiynoho prava na vidpochynok [Implementation of the constitutional right to rest]. *Zovnishnya torhivlya: ekonomika, finansy, pravo*. № 4 (69), pp. 143–149. [in Ukr.].
2. Shuklina, N. H. (2005) Konstytutsiyno-pravove rehulyuvannya prav i svobod lyudyny i hromadyanya v Ukrayini (problemy teorii ta praktyky) [Constitutional and legal regulation of human and citizen rights and freedoms in Ukraine (problems of theory and practice)] : monohraf. Kyiv : Tsentr navch. lit-ry, 424 p. [in Ukr.].
3. Aveskulov, V. D. (2015) Vykorystannya chasu vidpochynku u trudovykh pravovydnosynakh [Use of rest time in labor relations]. *Forum prava*. № 2, pp. 5–9. [in Ukr.].
4. Konstytutsiya Respubliki Virmeniya vid 27.11.2005. [The Constitution of the Republic of Armenia of November 27, 2005]. URL : <http://www.parliament.am> [in Ukr.].
5. Konstytutsiya Italiyskoyi Respubliki vid 22.12.1947 [Constitution of the Italian Republic of December 22, 1947]. URL : <http://www.regione.toscana.it> [in Ukr.].
6. Bostan, S. K. (2019) Konstytutsiyni postsotsialistychnykh krayin Yevropeyskoho Soyuzu [Constitutions of the post-socialist countries of the European Union] : khrestomatiya. Zaporizhzhia : Natsionalnyi universytet «Zaporizka politekhnik», 499 p. [in Ukr.].
7. Prava lyudyny: mizhnarodni dohovory Orhanizatsiyi Obyednanykh Natsiy ta Rady Yevropy [Human rights: international treaties of the United Nations and the Council of Europe] / uporyad. V. Pavlyk, V. Teslenko. Kyiv : Fakt, 2001. 152 p. [in Ukr.].
8. Pro vvedennya voyennoho stanu v Ukrayini [On introduction of martial law in Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 24 lyutoho 2022 roku № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua> [in Ukr.].
9. Pro orhanizatsiyu trudovykh vidnosyn v umovakh voyennoho stanu [On organization of labor relations under martial law] : Zakon Ukrayiny vid 15.03.2022. URL: <http://www.rada.gov.ua> [in Ukr.].

ABSTRACT

Yuriy Kyrychenko, Nataliya Riazanova. Theoretical and legal aspects of the constitutional regulation of the right to rest in Ukraine and in European countries. The article examines the constitutional practice of normative regulation of the right to rest enshrined in Art. 45 of the Constitution of Ukraine, and the corresponding norms of the constitutions of European states. There is a well-founded need to set out the specified norm in accordance with the requirements of international human rights documents.

It has been noted that the right to rest is of particular importance for the restoration of health, physical and mental abilities of workers, which is given the least attention in the legal literature than other constitutional human rights. The authors have found that the right to rest is an internationally recognized right, which is reflected in the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and the European Social Charter (revised), as well as in various formulations and volumes enshrined in constitutions of most European states. It has been emphasized that despite the significant diversity of the constitutional norms of European states regarding the right to rest, there is a certain similarity between them in the principles of regulation of this right, the norms of international legal acts on human rights are being implemented into national legislation. It has been noted that the rules of the constitutions of European states use different terminology to designate the subjects of the right to rest.

It has been emphasized that in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, martial law was introduced in Ukraine, according to which some constitutional rights and freedoms of a person and a citizen, in particular the right to rest, may be temporarily limited, and the Law of Ukraine "On the organization of labor relations in the conditions of martial law", according to which, during the period of martial law, the provision of annual basic leave to an employee by the decision of the employer may be limited to 24 calendar days for the current working year. And in the event that the duration of an employee's annual basic leave is more than 24 calendar days, the provision of unused days of such leave during the period of martial law is transferred to the period after the termination or cancellation of martial law.

The authors have proposed, taking into account the European experience of the constitutional and legal regulation of the right to rest, the provisions of Art. 45 of the Constitution of Ukraine shall be amended as follows: "Everyone who works has the right to rest. This right is guaranteed by establishing the maximum duration of working hours and the minimum duration of rest, providing weekends and holidays, paid annual leave, as well as implementing other conditions provided for by law".

Keywords: *Constitution, rest, right to rest, vacation, annual leave.*

УДК 342.76+341.217

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-239-243

Валерій КОНОНЕНКО[©]

доктор юридичних наук

(Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, м. Харків, Україна)

ПОЗИЦІЯ КОМІТЕТУ ООН З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВА НА ЖИТТЯ ПІД ЧАС НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

Розглянуто ефективність діяльності Комітету з прав людини ООН (далі – Комітет), проаналізовано Загальний коментар до ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (далі – Пакт) щодо права на життя, а також практику зазначеного Комітету. Стверджується, що ст. 6 Пакту визнає і захищає право на життя всіх людей, відступ від якого не допускається навіть під час надзвичайного стану. Держави відповідають за захист життя та протистояння широкомасштабним або систематичним замахам на право на життя, включно з актами агресії, міжнародним тероризмом, геноцидом, злочинами проти людства та військовими злочинами.

Ключові слова: *право на життя, надзвичайний стан, Комітет з прав людини ООН.*

Постановка проблеми. З моменту набуття чинності Статуту ООН вперше в історії міжнародних відносин агресивна війна оголошена поза законом [1, с. 608]. Проте з часом в діяльності ООН все більше став спостерігатись формальний підхід до проголошених нею цінностей [2], а після початку російської агресії проти України багато хто поставив під сумнів ефективність ООН взагалі [3]. Папа Франциск прямо сказав: «У війні в Україні ми є свідками безсилля ООН» [4]. Отже, ООН, серед цілей якої зазначено підтримання міжнародного миру і безпеки, виявилась не спроможною їх досягти, міжнародні суди повільні, а крім того, в міжнародному праві відсутній орган з нагляду, який би міг забезпечити дотримання сторонами як гуманітарних конвенцій, так і дво- та багатосторонніх договірних зобов'язань, виконання рішень міжнародних судових установ, покарання агресора, захисту потерпілої сторони [5, с. 230]. А тому важливим є встановлення ефективних судових міжнародних механізмів захисту, зокрема і прав людини. З іншого боку, вивчення діяльності таких механізмів, аналіз їх практики за відповідними категоріями справ сприятиме мінімізації порушень в ситуаціях, розглянутих міжнародною судовою установою та, відповідно, уникнення міжнародно-правової відповідальності держави.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Організаційно-правові засади забезпечення реалізації права на судовий захист в умовах

дії правового режиму воєнного стану в Україні вивчав В. Коваленко.

Проблеми захисту прав людини розглядали такі українські правознавці, як К. Андріанов, А. Беніцький, В. Буткевич, Ю. Зайцев, В. Капустинський, В. Костицький, М. Мазур, В. Маляренко, П. Рабінович, В. Стефанюк, С. Тагієв та багато інших. Водночас питання захисту прав людини під час надзвичайного стану та російської агресії проти України потребує особливої уваги.

Метою статті є аналіз практики Комітету з прав людини ООН щодо захисту прав людини під час надзвичайного стану. Поставлена мета зумовила необхідність вирішення низки дослідницьких завдань, а саме: 1) розглянути ефективність діяльності Комітету з прав людини ООН; 2) проаналізувати Загальний коментар до ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (далі – Пакт) щодо права на життя а також практику зазначеного Комітету; 3) виокремити вимоги до застосування державою сили щодо особи та обставини, за яких вона може бути позбавлена життя під час надзвичайного стану.

Виклад основного матеріалу. В умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні в найбільшій загрозі перебувають права і свободи людини і громадянина, що крізь призму євроінтеграційних намагань України та цивілізованих європейських цінностей мають бути захищені в повному обсязі [6, с. 51]. Саме тому особливо важливим в умовах збройного конфлікту і надзвичайного стану є захист прав людини і саме в цьому ракурсі ми пропонуємо звернутися до практики Комітету з Прав Людини ООН, що сформулював свою позицію у загальному коментарі № 36 (2018) до ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка проголошує, що право на життя є невід'ємним правом кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя [7]. Комітет ООН з прав людини має право здійснювати контроль за дотриманням положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права шляхом розгляду скарг фізичних осіб при порушенні державою-сторонаю прав, що закріплені в Пакті, який треба розглядати як частину чинного законодавства України [8].

Загальний коментар Комітету замінює попередні коментарі № 6 (16-та сесія) та 14 (23-а сесія), ухвалені в 1982 та 1984 роках відповідно. Стверджується, що ст. 6 визнає і захищає право на життя всіх людей. Це верховне право, відступ від якого не допускається навіть у ситуаціях збройних конфліктів та інших надзвичайних ситуацій, що загрожують життю нації [9]. Цей висновок підтверджується практикою Комітету ООН з прав людини, зокрема справою «Suarez de Guerrero v. Colombia». Комітет з прав людини розглянув цю справу у світлі всієї інформації, наданої йому сторонами, як це передбачено в ст. 5 (1) Факультативного протоколу.

Згідно з матеріалами справи, 13.04.1978 р. суддя 77-го слідчого військово-кримінального суду наказав провести рейд у будинку за адресою № 136-67 Транверсал, 31 в районі «Контадор» в Боготі. Наказ про рейд було видано місцевому відділу поліції. Рейд був спланований у зв'язку з переконанням, що Мігель де Герман Рібон, колишній посол Колумбії у Франції, який був викрадений кількома днями раніше партизанською організацією, утримується у в'язниці у цьому будинку. Незважаючи на те, що під час обшуку Мігель де Герман Рібон не був знайдений, поліцейський патруль вирішив сховатися в будинку, щоб дочекатися прибуття «підозрюваних викрадачів». Сім осіб, які згодом увійшли до будинку, були розстріляні поліцією та померли. Хоча спочатку поліція заявила, що жертви загинули, опираючись арешту, розмахуючи і навіть стріляючи різною зброєю. Звіт Інституту судової медицини, разом із балістичною експертизою показав, що жоден з постраждалих не зробив ані пострілу, і всі вони були вбиті впритул, деякі з них пострілом у спину або в голову. Також було встановлено, що жертв вбивали не всіх одночасно, а з періодичністю, коли вони прибули до будинку, і що більшість із них було розстріляно, коли вони намагались врятуватись від несподіваного нападу. У справі пані Марії Фанні Суарес де Герреро судово-медична експертиза показала, що її розстріляли після того, як вона вже померла від серцевого нападу.

Управління державної ради національної поліції розпочало адміністративне розслідування у справі, за результатами якого Управління державної ради національної поліції вимагало звільнення всіх членів патрулю, які брали участь в операції.

Крім того, судді 77-го військово-кримінального суду було призначено провести кримінальне розслідування у справі. У липні 1980 р. Генеральний інспектор, виконуючи

обов'язки судді першої інстанції, видав розпорядження про припинення усіх кримінальних проваджень щодо осіб, яких звинувачують у насильницькій смерті потерпілих осіб під час поліцейської операції 13.04.1978 р. в районі «Контадор» м. Богота. Цей наказ ґрунтувався на ст. 7 Декрету № 0070. Вищий військовий суд за результатами перегляду скасував рішення Генерального інспектора. 31.12.1980 військовий трибунал, якому справу було передано на новий розгляд, знову виправдав 11 членів Департаменту поліції, які брали участь у поліцейській операції. Виправдувальний вирок знову базувався на Декреті-Законі № 0070 1978 р. від 20.01.1978 р., який, «поки громадський порядок залишається порушеним, а національна територія знаходиться в облозі», встановив нову підставу захисту від відповідальності працівника поліції, якщо під час операцій, запланованих з метою запобігання та припинення злочинів вимагання та викрадення людей, було вчинено каране діяння [10].

Комітет з прав людини взяв до уваги такі міркування: Декрет № 0070 1978 р. стосується ситуації з порушенням громадським порядком у Колумбії. Комітет також зазначає, що уряд Колумбії у своїй записці від 18.07.1980 р. до Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, що була розроблена з метою задоволення формальних вимог, викладених у ст. 4 (3) Пакту, згадав про існування надзвичайного стану на всій національній території з 1976 р. та про необхідність вжиття заходів у межах відповідного правового режиму, передбаченого Національною конституцією для таких ситуацій. Комітет зазначає, що відповідно до ст. 4 (2) Пакту існує кілька прав, від яких держава-учасниця не може відступати. Сюди входять статті 6 та 7, на які посилались у цій справі. Стаття 6 (1) Пакту передбачає: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути самовільно позбавлений життя» [10].

Право, закріплене в цій статті, є вищим правом людини. Звідси випливає, що позбавлення життя владою держави є предметом надзвичайної тяжкості. Вимоги, що право захищається законом і що ніхто не може бути самовільно позбавлений життя, означають, що закон повинен суворо контролювати і обмежувати обставини, за яких особа може бути позбавлена життя владою держави.

В цій події сім людей втратили життя внаслідок навмисних дій поліції. Більше того, поліцейські дії, як вбачається, здійснювались без попередження потерпілих і не даючи їм жодної можливості здатися поліцейському патрулю або запропонувати будь-яке пояснення своєї присутності чи намірів. Немає доказів того, що дії поліції були необхідні для їх власного захисту чи захисту інших осіб, або що це було необхідно для здійснення арешту або запобігання втечі зацікавлених осіб. Більше того, жертвами стали лише підозрювані у викраденні людей, що сталося кількома днями раніше, і вбивство з боку поліції позбавило їх усіх засобів захисту, встановлених Пактом. Як зазначалося, щодо пані Марії Фанні Суарес де Герреро судово-медична експертиза показала, що в неї кілька разів стріляли після того, як вона вже померла від серцевого нападу. Не може бути розумних сумнівів у тому, що її смерть була спричинена патрульним поліцейським.

З цих причин Комітет вважає, що дії поліції, які призвели до смерті пані Марії Фанні Суарес де Герреро, були непропорційні вимогам до дій правоохоронних органів за обставин справи та що її самовільно позбавили життя всупереч ст. 6 (1) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [10].

Далі у загальному коментарі № 36 (2018) до ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права Комітет зазначає, що право на життя має вирішальне значення як для окремих людей, так і для суспільства в цілому. Право на життя не треба тлумачити вузько. Це стосується і права фізичних осіб бути вільними від дій та бездіяльності, які можуть спричинити неприродну або передчасну смерть особи.

Ця позиція ще раніше була підтверджена Міжнародним Судом ООН у рішенні по Справі щодо збройних дій на території Конго «Демократична Республіка Конго проти Уганди» (2005 р.) (Armed Activity on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v Uganda), хоча це рішення є досить дискусійним [11].

Також Комітет з прав людини нагадує державам про їх відповідальність, як членів міжнародного співтовариства за захист життя та протистояння широкомасштабним або систематичним замахам на право на життя, включно з актами агресії, міжнародним тероризмом, геноцидом, злочинами проти людства та військовими злочинами, поважаючи при цьому всі їхні зобов'язання, передбачені міжнародним правом. Держави-учасниці, що не вживають усіх розумних заходів для врегулювання

своїх міжнародних суперечок мирним шляхом, можуть не виконати і їх позитивний обов'язок забезпечити право на життя [9].

Висновки. 1. З урахування справедливої критики ООН і її органів і окремих спеціалізованих установ, діяльність Комітету ООН з прав людини можна визнати ефективною. І хоча його рішення не є обов'язковими і не мають спеціального механізму виконання (як, наприклад, Європейський суд з прав людини), його рішення мають силу м'якого права, яке базується на авторитеті ООН.

2. Держави відповідають за захист життя та протистояння широкомасштабним або систематичним замахам на право на життя, включно з актами агресії, міжнародним тероризмом, геноцидом, злочинами проти людства та військовими злочинами.

Держави-учасниці Пакту, які не вживають усіх розумних заходів для врегулювання своїх міжнародних суперечок мирним шляхом, можуть не виконати і їх позитивний обов'язок забезпечити право на життя.

Право на життя не треба тлумачити вузько. Це стосується і права фізичних осіб бути вільними від дій та бездіяльності, які можуть спричинити неприродну або передчасну смерть особи.

3. Закон повинен суворо контролювати і обмежувати обставини, за яких під час надзвичайного стану особа може бути позбавлена життя владою держави.

Зокрема, перед застосуванням летальної сили, агенти держави повинні (за об'єктивної можливості) попередити особу про намір застосувати силу та дати змогу здатися.

Заподіяння шкоди під час надзвичайного стану повинно бути пропорційною вимогам до дій правоохоронних органів та обставинам справи.

Список використаних джерел

1. Кононенко В. П., Тимченко Л. Д. Міжнародне право : підруч. Київ : Знання, 2012. 631 с.
2. Heen C. Reform the Security Council. The UN Turns Seventy-Five. Here's How to Make it Relevant Again. 2020. URL: <https://www.cfr.org/councilofcouncils/global-memos/un-turns-seventy-five-heres-how-make-it-relevant-again>.
3. Ozkizilcik O. Ukraine shows that the UN Security Council is in urgent need of reform. Trtworld. 25 FEB 2022. URL : <https://www.trtworld.com/opinion/ukraine-shows-that-the-un-security-council-is-in-urgent-need-of-reform-55105>.
4. Pope Francis: We are witnessing the 'impotence' of the UN in the Ukraine war. Catholic new agency. Vatican City, 2022. URL : <https://www.catholicnewsagency.com/news/250898/pope-francis-we-are-witnessing-the-impotence-of-the-un-in-the-ukraine-war>.
5. Кононенко В. П., Тимченко Л. Д. Процесуальна реалізація гарантій безпеки України та захисту її інтересів. *Право України*. 2021. № 1. С. 229–245.
6. Коваленко В. Організаційно-правові засади забезпечення реалізації права на судовий захист в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3. С. 51–55.
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. 1966. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
8. Кононенко В. П. Законодавство чи закон? *Право України*. 2004. № 4. С. 96–98.
9. General comment on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life. 2018. № 36. URL : https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CCPR/CCPR_C_GC_36.pdf.
10. Suarez de Guerrero v. Colombia. Communication No. 45/1979 : Colombia. 31/03/82. URL: <https://casebook.icrc.org/case-study/human-rights-committee-guerrero-v-colombia>.
11. Ольхова А. В. Правовий аналіз справи Міжнародного суду ООН «Воєнні дії на території Конго (ДРК проти Уганди)». *Університетські наукові записки*. 2013. № 3. С. 518–522.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. Kononenko, V. P., Tymchenko, L. D. (2012) Mizhnarodne pravo [International law] : pidruch. Kyiv : Znannia, 631 p. [in Ukr.].
2. Heen, S. (2020) Reform the Security Council. The UN Turns Seventy-Five. Heres How to Make it Relevant Again. URL : <https://www.cfr.org/councilofcouncils/global-memos/un-turns-seventy-five-heres-how-make-it-relevant-again>.
3. Ozkizilcik, O. (2022) Ukraine shows that the UN Security Council is in urgent need of reform. Trtworld. 25 Feb. URL : <https://www.trtworld.com/opinion/ukraine-shows-that-the-un-security-council-is-in-urgent-need-of-reform-55105>.

4. Pope Francis: We are witnessing the 'impotence of the UN in the Ukraine war. Catholic news agency. Vatican City, 2022. URL: <https://www.catholicnewsagency.com/news/250898/pope-francis-we-are-witnessing-the-impotence-of-the-un-in-the-ukraine-war>.
5. Kononenko, V. P., Tymchenko, L. D. (2021) Protsesualna realizatsiya harantyi bezpeky Ukrainy ta zakhystu yiyi interesiv [Procedural implementation of security guarantees of Ukraine and protection of its interests]. *Pravo Ukrainy*. № 1, pp. 229–245. [in Ukr.].
6. Kovalenko, V. Orhanizatsiyno-pravovi zasady zabezpechennya realizatsiyi prava na sudovyi zakhyst v umovakh diyi pravovoho rezhymu voyennoho stanu v Ukraini [Organizational and legal principles of ensuring the realization of the right to judicial protection under the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. 2022. № 3, pp. 51–55. [in Ukr.].
7. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava [International Covenant on Civil and Political Rights]. 1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukr.].
8. Kononenko, V. P. (2004) Zakonodavstvo chy zakon [Legislation or law?]? *Pravo Ukrainy*. № 4, pp. 96–98. [in Ukr.].
9. General comment on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life. 2018. № 36. URL : https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CCPR/CCPR_C_GC_36.pdf.
10. Suarez de Guerrero v. Colombia. Communication No. 45/1979 : Colombia. 31/03/82. URL : <https://casebook.icrc.org/case-study/human-rights-committee-guerrero-v-colombia>.
11. Olkhova, A. V. (2013) Pravovyi analiz spravy Mizhnarodnoho sudu OON «Voieni dii na terytorii Konho (DRK proty Uhandy)» [Legal analysis of the case of the UN International Court of Justice "Military actions on the territory of the Congo (DRC v. Uganda)"]. *Universytetski naukovi zapysky*. № 3, pp. 518–522. [in Ukr.].

ABSTRACT

Valerii Kononenko. The position of the UN Human Rights Committee on the protection of the right to life during a state of emergency. Since the entry into force of the UN Charter, aggressive war has been outlawed for the first time in the history of international relations. However, over time, a formal approach to the values proclaimed by the UN began to be observed more and more, and after the beginning of Russian aggression against Ukraine, many questioned the effectiveness of the UN in general.

The UN, whose goals include the maintenance of international peace and security, proved unable to achieve them. But, taking into account the fair criticism of the UN and its bodies and certain specialized institutions, the activities of the UN Committee on Human Rights can be recognized as effective. And although its decisions are not binding and do not have a special enforcement mechanism (like, for example, the European Court of Human Rights), its decisions have the force of soft law, which is based on the authority of the UN). States are responsible for protecting life and countering large-scale or systematic attacks on the right to life, including acts of aggression, international terrorism, genocide, crimes against humanity and war crimes.

States parties to the Covenant on Civil and Political Rights, which do not take all reasonable measures to settle their international disputes by peaceful means, may not fulfill their positive obligation to ensure the right to life. The right to life should not be interpreted narrowly. This also applies to the right of natural persons to be free from actions and inactions that may cause an unnatural or premature death of a person. The law must strictly control and limit the circumstances under which a person can be deprived of life by the state authorities.

Before using lethal force, agents of the state must (as far as objectively possible) warn the person of the intention to use force and provide an opportunity to surrender. The infliction of damage must be proportionate to the requirements for the actions of law enforcement agencies and the circumstances of the case.

Keywords: *right to life, state of emergency, UN Human Rights Committee.*

УДК 347.92/965
DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-244-249

Денис МОІСЕЄНКО[©]
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

«АДВОКАТСЬКА МОНОПОЛІЯ» ТА ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ

У статті розглядається питання «адвокатської монополії» в контексті доступу до правосуддя. Зокрема, досліджено поняття «адвокатська монополія». Підкреслюється, що поняття «правнича допомога» не тотожне поняттю «представництво інтересів іншої особи в суді». Зазначається, що через низку факторів, «правнича допомога» адвоката є значно дорожчою, ніж послуги правника, що не має статусу адвоката.

Досліджено окремі процесуальні моменти, що заважають особі, отримати компенсацію витрат на правничу допомогу. Розглянуто питання неспівмірності адміністративних штрафів вартості правничої допомоги, через що обмежується доступ осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності, до правосуддя.

Зроблено висновок щодо необхідності скасування адвокатської монополії через порушення права значної найбільш вразливої частки населення України до правосуддя.

Ключові слова: адвокатура, доступ до правосуддя, адвокатська монополія, малозначні справи, представництво інтересів іншої особи в суді; професійна правнича допомога.

Постановка проблеми. Слід одразу зазначити, що питання встановлення чи скасування адвокатської монополії є багатоплановим та має безліч аспектів. Аргументи «за» чи «проти» адвокатської монополії можуть бути юридичними чи економічними, науковими чи суто практичними. Однак, є беззаперечним, що це питання щільно пов'язане з фактичною можливістю особи отримати юридичну допомогу, і, як наслідок, захистити свої права у суді, тобто з доступністю правосуддя. Тобто, питання адвокатської монополії так чи по іншому стосується кожного громадянина. Або через потребу звернутися до суду за захистом, або, з метою реалізації свого права на працю, через необхідність отримувати відповідний статус адвоката чи кардинально змінювати напрямки своєї діяльності.

Питання адвокатської монополії є не лише актуальним. Воно має гостре соціальне значення. Спір щодо того, кого допускати до участі у судових справах, триває не один рік і, навіть, не одне десятиріччя. Зміни до Конституції України 2016 року, із яких було розпочато запровадження адвокатської монополії, не виникли одночасно. Вони з'явилися через багаторічну працю певних соціальних груп щодо лобювання відповідних змін. Під час передвиборчої компанії діючого президента, серед його оточення лунали натяки і, навіть, прямі обіцянки скасувати «адвокатську монополію» [1]. Згодом, ним, як суб'єктом законодавчої ініціативи, було внесено законопроект № 1013 від 29.08.2019. Внесення законопроекту та подальше визнання КСУ його таким, що відповідає нормам Конституції України, викликало чергові дебати у правничій сфері. Однак, як відомо, цей законопроект поки що навіть не виносився на голосування у Верховній Раді. Таким чином, питання існування адвокатської монополії «знаходиться в підвішеному стані», поки в ньому законодавчо не буде поставлена остання крапка. При чому, цією крапкою має бути досягнутий суспільний консенсус.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. В різний час в дискусії щодо адвокатської монополії, на боці її прибічників, брали участь Н. Бакаянова, Д. Брага, В. Гвозд'їй, В. Заборовський, Р. Ляшенко, С. Мамчур, О. Поченюк, Я. Радченко, Д. Стихун, Є. Строга, Я. Чехівський, О. Шандула, В. Яворська. Їм заперечували Н. Береза, А. Войнарович, О. Куликов, В. Нор,

© Д. Моїсеєнко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3379-6004>
denkarte@ukr.net

В. Марченко, М. Стефанчук, Д. Третяков, Я. Фляжнікова, К. Хлабистова, В. Шишкін. Деякі з науковців та практиків не висловлювали однозначної позиції щодо зазначеного питання, однак брали участь у його дослідженні. Серед таких Д. Аббакумова, А. Бірюкова, О. Кальонов, Я. Ковальова, Г. Рибалко, М. Стефанчук, Б. Якубов.

Метою статті є дослідження існування такого явища, як «адвокатська монополія» у контексті права на доступ до правосуддя. Для досягнення цієї мети маємо проаналізувати існуючі з цього приводу думки, що викладено в науковій та фаховій періодиці.

Виклад основного матеріалу слід, мабуть, розпочати з визначення того, що ми маємо на увазі під поняттям «адвокатська монополія». На рівні діючого законодавства це поняття не закріплене. У законопроекті № 1013 від 29.08.2019 «Про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії)» цей термін так само не визначений. Однак, зі змісту законопроекту можна зрозуміти, що під «адвокатською монополією» його автори мають на увазі виключне право адвоката здійснювати представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

Термін «адвокатська монополія» виник задовго до подання законопроекту № 1013 від 29.08.2019, і, навіть, до змін у Конституцію 2016 року, що її запровадили. Так, А. Бірюкова ще у 2015 році вказувала на «монополізацію адвокатурою сфери судового представництва та захисту від кримінального обвинувачення». У своїй статті вона розглядає монополію як явище в адвокатурі у двох аспектах: 1) функціональному, що передбачає виключні повноваження адвокатів у сфері надання юридичних послуг (таке розуміння адвокатської монополії є традиційним і поширеним, також і серед зарубіжних експертів і науковців); 2) суб'єктному, що передбачає здійснення адвокатської діяльності на території держави виключно національними адвокатами [2].

В іншій науковій праці 2017 року дається таке визначення: Адвокатська монополія – це виключне право адвокатів на судове представництво [3].

І, хоча поняття «адвокатська монополія» не тотожне економічному розумінню «монополії», оскільки, по-перше, в Україні діє велика кількість адвокатів, що створює певну конкуренцію, а по-друге, законодавство містить певні виключення, коли представником у суді може бути не лише адвокат (трудові, малозначні спори тощо), вживатимемо в цій статті поняття «адвокатська монополія» у загальноновизнаному сенсі.

Серед прибічників адвокатської монополії вже традиційним є посилення на те, що лише адвокат може надати кваліфіковану професійну правничу допомогу. Як наслідок, існування адвокатської монополії, на їх думку, забезпечує реалізацію права особи на отримання професійної правничої допомоги. Це у своїх роботах вказують В. Заборовський [4], Д. Брага [5] та інші.

Однак, відповідно до норм Конституції України, на засадах, передбачених ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», в Україні діє адвокатура, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі. Власне цим і виконується позитивний обов'язок держави щодо забезпечення права особи на отримання правничої допомоги. В той же час, вірно вказує Велика Палата Конституційного Суду у абз. 2 п.п. 2.2.1 п.п. 2.2 п. 2 мотивувальної частини Висновку у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії) (реєстр. № 1013) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 31 жовтня 2019 року № 4-в/2019, що «...поняття «надання професійної правничої допомоги» не тотожне поняттю «представництво особи в суді». Надання професійної правничої допомоги здійснюють лише адвокати, натомість представництво особи у суді може бути здійснене за вибором особи адвокатом або іншим суб'єктом» [6]. Тому, на нашу думку, слід відмежовувати право на отримання правничої допомоги від права на вільний вибір захисника своїх прав (представника в суді). Останнє не має обмежуватись штучно створеною монополією.

За період з початку впровадження адвокатської монополії по 2020 рік переважна більшість (приблизно 70 %) громадян України оцінювала свій матеріальний стан як «бідні». За цей же час орієнтовно 29 % вважають себе «небідними, але ще не представниками середнього класу» і лише не більше 1% вважає себе середнім класом [7]. Тобто, близько 70% громадян України відчують фінансову скрутість. Протягом 2021-2022 рр. такі дослідження не проводилися, або не оприлюднені, однак, враховуючи епідемію гострої респіраторної хвороби COVID-19 та повномасштабне

вторгнення рф, навряд показники, які майже не змінювалися протягом 5 років, радикально змінилися у кращій бік.

Як і будь-яка монополія, «адвокатська монополія» спричиняє підвищення цін на правничу допомогу і, зокрема, на представництво інтересів в суді, як її різновиду. Це детермінується декількома факторами. По-перше, вартістю отримання статусу адвоката. Вартість піврічного стажування та складання кваліфікаційного іспиту «прив'язані» до мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму відповідно. Тобто щороку зростають. По-друге, необхідністю сплати внесків на адвокатське самоврядування та проходження заходів підвищення кваліфікації, які також не є безкоштовними. По-третє, недостатньою кількістю адвокатів у невеликих населених пунктах, на яку вказують дослідники проблеми.

Зокрема, Я. Ковальова та Б. Якубов звертають увагу, що нині адвокатська монополія має тенденцію до обмеження вибору асортименту цін, що вже породжує нерівність суб'єктів у представленні їхніх інтересів. Так, одна особа може обрати висококваліфікованого адвоката із «захмарним» гонораром, тоді як інша не зможе дозволити собі й низькооплачуваного адвоката, не отримає реалізації свого права ще на початковій стадії [8].

К. Хлабистова наголошує, що дефіцит адвокатів, збільшення навантаження на кожного адвоката, відсутність конкуренції з боку практикуючих юристів та інші нюанси здійснення адвокатської діяльності в нових умовах (оподаткування, підвищення кваліфікації, суттєві зміни у процесуальному праві та ін.) неминуче призведе до збільшення вартості послуг з судового представництва [9].

В. Нор та А. Войнарович з цього приводу зазначають, що послуги адвоката зазвичай є значно дорожчими, ніж просто дипломованого юриста, і цьому є об'єктивні причини. Адже адвокат здобув додатковий статус, надає клієнту додаткові гарантії і бере на себе відповідальність перед органами адвокатського самоврядування [10].

Водночас процесуальне законодавство ускладнюється, що фактично унеможлиблює самопредставництво фізичної особи без юридичної освіти у суді [11]. Тобто, для вирішення будь-якого, навіть найпростішого питання, що потребує звернення до суду, фізична особа має звернутись до адвоката. До й без того достатньо суттєвих судових витрат у вигляді судового збору та ін., додається оплата правничої допомоги.

На цей аргумент, можливо заперечити, що оплата правничої допомоги входить до складу судових витрат, які в подальшому відшкодовуються відповідачем. Однак, по-перше, існують певні категорії справ, по яких не зовсім етично заявляти вимогу про відшкодування судових витрат (наприклад позов про визнання права на спадкування, де відповідачем є орган місцевого самоврядування, який, де-факто, ніяким чином не порушив права позивача). По-друге, з відшкодуванням витрат на правничу допомогу у судовій практиці все далеко неоднозначно. Зокрема, компенсація витрат на правничу допомогу може бути зменшена судом за клопотанням зацікавленої особи. Підставами для такого рішення можуть бути «неспівмірність», «необґрунтованість», «нерозумність» витрат на правничу допомогу, або будь-які інші підстави, через які суд дійде суб'єктивної думки про необхідність їх зменшення. Так, наприклад, у Постанові від 22.12.2022 по справі № 910/10404/21, Верховний Суд бере до уваги статус відповідача – «неприбуткова організація» та зменшує розмір компенсації судових витрат [12].

Також, у національних судах існує стала практика щодо так званого «гонорару успіху», відповідно до якої судові рішення не належить до об'єктів цивільних прав, а його ухвалення у конкретній справі не є результатом наданих адвокатами сторін послуг, а також, рішення суду не є досягненням результату адвокатом, а вважається діяльністю суду [13-14]. Зрештою, у позові може бути відмовлено за формальними підставами чи через неякісну «правничу допомогу». На останнє, якщо відповідачем є державний орган, враховуючи стан виконання Україною своїх зобов'язань по судових рішеннях [15], питання відшкодування судових витрат, зокнайменше, відтермінується на багато років. Таким чином, наявність у процесуальних кодексах норм про віднесення витрат на правничу допомогу до судових витрат, ніяк не є гарантією подальшого відшкодування коштів, які позивач сплачує адвокату. Зокрема, навряд адвокат, у наведених вище випадках, поверне частину гонорару клієнтові.

Великою категорією справ, що розглядаються судами, є справи про скасування постанов про адміністративні правопорушення згідно КУпАП. Більшість громадян хоча б раз на декілька років стикаються з адміністративними стягненнями. Враховуючи

загальний рівень складання документів в адмінматеріалах, ця категорія справ переважно не є надто складною. Оскаржити, наприклад, постанову працівника органу національної поліції по ст. ст. 121-121² КУпАП, як правило, здатен юрист, який лише нещодавно отримав диплом, або, навіть, студент старших курсів юридичного факультету. Будь-який знайомий юрист зміг би допомогти особі, що була притягнута до відповідальності, навіть безкоштовно. Однак, монополія примушує особу, на яку накладене адмінстягнення, звертатися за професійною правничою допомогою до адвоката. Але, справа в тому, що розмір штрафу часто є значно меншим ніж вартість послуг адвоката. Тобто, особа вимушена погодитися з, ймовірно, незаконно накладеним штрафом, через не співмірність його з гонораром адвоката і невинуватість звернення до суду.

Відтак, слід згадати також достатньо велику категорію справ – позови з немайновими вимогами. За загальним правилом, вони не можуть бути віднесені до малозначних справ автоматично, окрім випадків, прямо передбачених процесуальними кодексами. В інших випадках, їх визнання малозначними можливе лише тоді, коли суд дійде висновку про це. Тобто, у багатьох випадках особи, що потребують захисту прав через реалізацію немайнових вимог, мають звертатися по допомогу саме до адвоката. І, відповідно, нести збільшені витрати на правничу допомогу.

Висновки. Підсумовуючи, наголошуємо, що, на нашу думку, введення в Україні «адвокатської монополії» на представництво осіб у судах у цивільному, адміністративному, господарському судочинстві є, щонайменше, передчасним. Враховуючи матеріальний стан більшості населення України та незбалансованість певних правових норм, констатуємо, що «адвокатська монополія» створює суттєві перешкоди для доступу матеріально незахищеної категорії громадян до правосуддя. Зрозуміло, що допоки триватиме війна, внесення змін до Конституції України не є можливим. Однак вважаємо, що в подальшому, розгляд та прийняття Верховною Радою законопроекту № 1013 від 29.08.2019 має першочергове соціальне значення.

Список використаних джерел

1. Велика палата КСУ розглядає скасування адвокатської монополії: трансляція. *Судово-юридична газета*. URL : <https://sud.ua/ru/news/publication/152630-velika-palata-ksu-rozglyadaye-skasuvannya-advokatskoyi-monopoliyi-translyatsiya>.
2. Бірюкова А. М. Монополія адвокатури як прояв впливу глобалізації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. № 3(9). Т. 3. С. 3–6.
3. Ляшенко Р. Д., Мамчур С. М. Запровадження адвокатської монополії в Україні: переваги та недоліки реформи. *Наукові читання 2017 : наук.-теор. зб.* Житомир, 2017. С. 143–146.
4. Заборовський В.В. Місце і роль адвокатури у механізмі здійснення правосуддя в Україні. *Конституційно-правові академічні студії*. 2017. № 2. С. 51–60.
5. Брага Д. Скасування «адвокатської монополії» на представництво особи в суді: до актуальності питання. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 2. С. 306–314.
6. Висновок ВП КСУ у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії) (реєстр. № 1013) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 31 жовтня 2019 року № 4-в/2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004v710-19#Text>.
7. Статистичний збірник "Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів" за 2010–2020 роки. URL : https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_sdrd_zb.htm.
8. Ковальова Я. О., Якубов Б. В. Проблема адвокатської монополії: якість чи доступність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8/2020. С. 479–483.
9. Хлабистова К. В. Адвокатська монополія в контексті права на доступ до правосуддя і права на працю. *Юридична Україна*. 2017. № 11-12. С. 91-97.
10. Нор В., Войнарович А. Адвокат як єдиний суб'єкт надання правничої допомоги у судовому провадженні: міжнародний досвід та вітчизняні законодавчі новели. *Право України*. 2016. № 12. С. 9–18.
11. Моїсеєнко Д. Окремі питання доступу до правосуддя у цивільних справах. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. Спеціальний випуск № 2. С. 656–662.
12. Додаткова Постанова ВС від 22.12.2022 по справі № 910/10404/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/108025314?fbclid=IwAR1qhClwB_zRks2z04QbZsNnbNRznlrXX2PNOzJv8sBG0IpsrDzxy6Dr7E.
13. Постанова ВС від 12.06.2018 по справі № 462/9002/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75003682>.
14. Додаткове судове рішення Окружного адміністративного суду м. Києва від 29.07.2019 по справі № 640/5274/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL :

<https://reyestr.court.gov.ua/Review/83511382>.

15. Борг держави за судовими рішеннями, виконання яких гарантоване державою, становить 6,7 млрд грн. *Судово-юридична газета*. URL : <https://sud.ua/uk/news/publication/258642-dolg-gosudarstva-po-sudebnym-resheniyam-vypolnenie-kotorykh-garantirovano-gosudarstvom-sostavlyayet-67-mlrd-grn-ffd233>.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Velyka palata KSU rozhladyaye skasuvannya advokat-s'koyi monopoliiyi: translyatsiya [The Grand Chamber of the CCU considers the abolition of the lawyer's monopoly: broadcast]. *Sudovoyurydychna hazeta*. URL : <https://sud.ua/ru/news/publication/152630-velika-palata-ksu-rozglyadaye-skasuvannya-advokatskoyi-monopoliiyi-translyatsiya>. [in Ukr.].

2. Biryukova, A. M. (2015) Monopoliiya advokatury yak proyav vplyvu hlobalizatsiyi [The monopoly of advocacy as a manifestation of the influence of globalization]. *Prykarpats'kyi yurydychnyy visnyk*. № 3(9). Vol. 3, pp. 3–6. [in Ukr.].

3. Lyashenko, R. D., Mamchur, S. M. (2017) Zaprovdzhennya advokat-s'koyi monopoliiyi v Ukraini: perevahy ta nedoliky reform [Introduction of attorney monopoly in Ukraine: advantages and disadvantages of the reform]. *Naukovi chytannya 2017 : nauk.-teor. zb. Zhytomyr*, pp. 143–146. [in Ukr.].

4. Zaborovs'kyi, V. V. (2017) Mistse i rol' advokatury u mekhanizmi zdiysnennya pravosudivy v Ukraini [The place and role of the legal profession in the mechanism of justice in Ukraine]. *Konstytutsiyno-pravovi akademichni studiyi*. № 2, pp. 51–60. [in Ukr.].

5. Braha, D. (2020) Skasuvannya «advokat-s'koyi monopoliiyi» na predstavnytstvo osoby v sudu: do aktual'nosti pytannya. *Konstytutsiyno-pravovi akademichni studiyi*. № 2, pp. 306–314. [in Ukr.].

6. Vysnovok VP KSU u spravi za konstytutsiynym zvernenniam Verkhovnoyi Rady Ukrainy pro nadannya vysnovku shchodo vidpovidnosti zakonoproektu pro vnesennya zmin do Konstytutsiyi Ukrainy (shchodo skasuvannya advokat-s'koyi monopoliiyi) (reyestr. № 1013) vymoham statey 157 i 158 Konstytutsiyi Ukrainy vid 31 zhovtnya 2019 roku № 4-v/2019 [Conclusion of the Supreme Court of the KSU in the case of a constitutional appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine on the provision of an opinion on the compliance of the draft law on amendments to the Constitution of Ukraine (regarding the abolition of the attorney monopoly) (reg. No. 1013) to the requirements of Articles 157 and 158 of the Constitution of Ukraine dated October 31, 2019 No. 4-in/2019]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004v710-19#Text>. [in Ukr.].

7. Statystychnyy zbirnyk "Samootsinka domohospodarstvam Ukrainy rivnya svoiykh dokhodiv" za 2010–2020 roky [Statistical collection "Self-assessment by Ukrainian households of their income level" for 2010–2020]. URL : https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_sdrd_zb.htm. [in Ukr.].

8. Koval'ova, Ya. O., Yakubov, B. V. (2020) Problema advokat-s'koyi monopoliiyi: yakist' chy dostupnist' [The problem of attorney monopoly: quality or accessibility]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. № 8, pp. 479–483. [in Ukr.].

9. Khlabytova, K. V. (2017) Advokat-s'ka monopoliiya v konteksti prava na dostup do pravosudivy i prava na pratsyu [Advocat's monopoly in the context of the right to access to justice and the right to work]. *Yurydychna Ukraina*. № 11–12, pp. 91–97. [in Ukr.].

10. Nor, V., Voynarovych, A. (2016) Advokat yak yedyny sub'yekt nadannya pravnychoyi dopomohy u sudovomu provadzhenni: mizhnarodnyy dosvid ta vitchyznyani zakonodavchi novely [Lawyer as the only actor of providing legal aid in court proceedings: international experience and domestic legislative novelties]. *Pravo Ukrainy*. № 12, pp. 9–18.

11. Moiseyenko, D. (2021) Okremi pytannya dostupu do pravosudivy u tsyvil'nykh spravakh [Separate issues of access to justice in civil cases]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. Special issue № 2, pp. 656–662. [in Ukr.].

12. Dodatkovy Postanova VS vid 22.12.2022 po spravi № 910/10404/21 [Additional Resolution of the Supreme Court of December 22, 2022 in case No. 910/10404/21]. *Yedyny derzhavnyy reyestr sudovykh rishen'*. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/108025314?fbclid=IwAR1qhCIwB_zRks2z04QbZsNnbNRznlrXX2PNOzJv8sBG0lipsrDzxy6Dr7E. [in Ukr.].

13. Postanova VS vid 12.06.2018 po spravi № 462/9002/14-ts [Resolution of the Supreme Court of June 12, 2018 in case No. 462/9002/14-ts]. *Yedyny derzhavnyy reyestr sudovykh rishen'*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75003682>. [in Ukr.].

14. Dodatkovy sudove rishennya Okruzhnoho administratyvnoho sudu m. Kyyeva vid 29.07.2019 po spravi № 640/5274/19 [Additional court decision of the District Administrative Court of Kyiv of July 29, 2019 in case No. 640/5274/19]. *Yedyny derzhavnyy reyestr sudovykh rishen'*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83511382>. [in Ukr.].

15. Borh derzhavy za sudovymy rishennyamy, vykonannya yakykh harantovane derzhavoyu, stanovyť 6,7 mlrd hrn [The state's debt due to court decisions, the implementation of which is guaranteed by the state, amounts to UAH 6.7 billion]. *Sudovoyurydychna hazeta*. URL : <https://sud.ua/uk/news/publication/258642-dolg-gosudarstva-po-sudebnym-resheniyam-vypolnenie-kotorykh-garantirovano-gosudarstvom-sostavlyayet-67-mlrd-grn-ffd233>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Denys Moiseienko. «Advocates' monopoly» and the access to justice. The article deals with the issue of «advocates' monopoly» in the context of access to justice. The acute social relevance of the issue of the existence of a «advocates' monopoly» in Ukraine is substantiated. In particular, the concept of «advocates' monopoly» has been investigated. It is emphasized that the concept of «professional lawyer's aid» is not identical to the concept of «representing the interests of another individual in court». Also, attention is drawn to the fact that due to a number of factors, the «professional lawyer's aid» of the advocate is much more expensive than the services of a lawyer who does not have the status of an advocate.

Separate procedural moments through which a person may not receive compensation for the costs of professional lawyer's aid are investigated. Judicial practice has been studied, in connection with which the success fee is not included in the total legal costs.

The issue of disproportion of administrative fines to the cost of professional lawyer's aid is considered, as a result of which the access of persons to justice is limited. Attention is drawn to the fact that non-property claims are not minor cases and, accordingly, require the «professional lawyer's aid».

It is concluded that it is necessary to abolish the «advocates' monopoly» due to the violation of the right of the most vulnerable part of the population of Ukraine the access to justice. It is argued that the adoption of the bill № 1013 by 29.08.2019 «On amendments to the Constitution of Ukraine (regarding the abolition of the advocates' monopoly)» is of primary social importance.

Keywords: bar association, advocates' monopoly, representation of another individual in court, professional lawyer's aid, right of access to court, minor cases.

УДК 342.727/732/76+32.019.5

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-249-264

Андрій САМОТУГА[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

**ПРОПАГАНДА ТА КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО
НА ІНФОРМАЦІЮ ПІД ЧАС ВІЙНИ НА ТЛІ ЗІТКНЕНЬ
ТОТАЛІТАРНИХ ПРАКТИК І ДЕМОКРАТИЧНИХ
ЦІННОСТЕЙ**

Зважаючи на відсутність в українській правничій науці досліджень конституційно-правових аспектів пропаганди як різновиду інформаційної діяльності, висвітлено особливості здійснення конституційного права на інформацію в Україні в умовах воєнного стану в контексті такої конституційної засади, як заборона пропаганди війни та іншої ворожечі, із протиставленням практики тоталітарних держав демократичним засадам адміністрування інформаційної сфери. Здійснено ретроспективний аналіз інституту пропаганди у XX-XXI ст. Зазначено, що зловживання конституційним правом на інформацію та свободою ЗМІ завжди перетворюється на поступове вибудовування пропаганди, головним суб'єктом чого визнано державу з авторитарним політичним режимом.

Ключові слова: право на інформацію, свобода ЗМІ, пропаганда, зловживання, маніпуляція, війна.

Постановка проблеми. Однією із основоположних свобод людини визнано на міжнародному та національному рівні її свободу думки, переконань і на вільне їх вираження. Ця свобода реалізується у праві індивіда безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободі шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір. Здійснення цього права накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними для поважання прав і репутації інших осіб та для охорони державної

© А. Самотуга, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9802-0226>

samotuga@ua.fm

безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення [6; 13].

Конституцією України до прав, які можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану, віднесено, зокрема передбачене її ст. 34 право кожного на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, похідним від якого є право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [10]. На жаль, Україні доводиться на практиці реалізовувати подібну норму Основного закону. Адже збройна агресія РФ, розпочата проти України ще 2014 р., завжди тягне за собою її інформаційну складову, а повномасштабне вторгнення 2022 р. аж ніяк не скасовує гібридного характеру цієї війни, що поряд із бойовими діями постійно супроводжується кібератаками на стратегічні державні ресурси, інформаційно-психологічними спецопераціями (ІПСО) з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, соціальних мереж, що має на меті, через недостатню медійну грамотність (точніше – непоінформованість через медійну маніпуляцію) та громадянську правосвідомість масових користувачів, зниження обороноздатності держави та її міжнародної підтримки, послаблення національного спротиву. Зазначені реалії потребують відповідного законодавчого реагування з належним організаційно-інституційним забезпеченням, інколи асиметричного і нестандартного у відповідь на гібридні атаки країни-агресора. Особливої гостроти ситуації додає те, що зловживання свободою слова так чи інакше призводить до агресивної пропаганди, маніпуляції фактами та відвертої дезінформації.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Загальні проблеми конституційних обмежень прав людини висвітлено у працях О. Андрієвської, А. Стрекалова, В. Сушенка та ін. Питання конституційного права на інформацію, в т. ч. в контексті його правомірного обмеження, розглянуто в дисертаційних роботах Ю. Богдан, О. Каплій, А. Кардаш, Н. Кушакової, І. Кушнір, І. Чижа, М. Челабієвої, Є. Тептюка, В. Середюк, О. Нестеренко та ін. Значна кількість досліджень в Україні стосується питань адміністративно-правового забезпечення суб'єктивного права на доступ до різних видів інформації. Незважаючи на їхній істотний внесок у конституційно-правову науку, на сьогодні важливим є переосмислення відповідних доробків з точки зору збройної агресії РФ проти України. Ба більше, ще не отримали свого висвітлення в українській правничій науці питання ані конституційно-правових, ані теоретико-правових та історично-правових, за винятком поодиноких досліджень (К. Долгорученко, 2021 р.) аспектів пропаганди як різновиду інформаційної/дезінформаційної діяльності. Останнім роками з'являються праці стосовно кримінальної відповідальності за заборонену комуністичну й нацистську пропаганду (Ю. Беклемішева, 2020 р.). Загалом, питання пропаганди є тематикою переважно політологічних досліджень за такими напрямками, як становлення й розвиток політичних режимів, формування суспільної думки, політична комунікація тощо.

Мета статті – висвітлення особливостей здійснення конституційного права на інформацію в Україні в умовах воєнного стану в контексті такої конституційної засади, як заборона пропаганди війни чи іншої ворожнечі, протиставляючи практику тоталітарних держав демократичним засадам адміністрування інформаційної сфери.

Виклад основного матеріалу. Аналіз норм міжнародних актів з прав людини та Конституції України свідчить, що право на інформацію є доволі комплексним. Воно передбачає право вільно: 1) збирати, 2) зберігати, 3) використовувати і 4) поширювати інформацію [10]. Закон України «Про інформацію» дещо розширює перелік видів інформаційної діяльності: 1) створення, 2) збирання, 3) одержання, 4) зберігання, 5) використання, 6) поширення, 7) охорона і 8) захист інформації [17]. Втім цей Закон надає визначення лише одному з перелічених видів – захисту інформації. Це сукупність правових, адміністративних, організаційних, технічних та інших заходів, що забезпечують збереження, цілісність інформації та належний порядок доступу до неї.

Постає одразу таке питання: чи може «кожний» застосовувати такі заходи? Адже, як зазначено в Законі, основними напрямками державної інформаційної політики є: забезпечення доступу *кожного* (тут і далі – вид. авт.) до інформації; забезпечення *рівних можливостей* щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації. Отже, виникає проблема стосовно суб'єктного складу права на інформацію та інформаційної діяльності: пересічний споживач, ЗМІ, журналіст, держава тощо. Серед них найвагомим з точки зору ресурсного потенціалу, в т. ч. наявності заходів примусу, безперечно, визнається держава, а точніше – існуюча в ній на даний момент легітимна влада як політично правлячий клас. Залежно від

встановленого політичного режиму – демократичного (де влада чітко відокремлена від держави інституційно, але не функціонально) чи авторитарного (з його такими крайніми формами, як тоталітаризм і фашизм), держава протилежним чином виявляє себе в інформаційних правовідносинах: від партнерсько-конкурентних і диспозитивних (коли, напр., медіа як інститут громадянського суспільства активно впливає на формування владних інституцій) до виключно імперативно-монопольних – від жорсткого контролю й нагляду до цілковитого заперечення економічної та політичної конкуренції, маніпуляції суспільною свідомістю й пропаганди національної винятковості, що, зрештою, виявляється ідеологічним рушієм до розв'язання агресивних та загарбницьких війн.

Як впливає з міжнародних актів з прав людини, прийнятих вже після двох світових війн з десятками мільйонів жертв, що сталися протягом 1-ї половини ХХ ст., пропаганда війни, а також будь-які виступи на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожечі або насильства, повинні бути заборонені законом [13]. Хоча Конституцією України подібне формулювання стосується лише заборони діяльності політичних партій за пропагування ними ненависницьких та насильницьких ідей [10].

Під час першого в історії міжнародного збройного конфлікту – Першої світової війни, в якій кіннота із шаблями вже витіснялися отруйними газами, автоматичною зброєю, важкою артилерією, танками, моторною авіацією, – вдало апробована її державами-учасницями офіційна пропаганда (хоча й з невеликим на тоді існуючим переліком видів ЗМІ, тобто переважно друкованими) у подальшому виявилася ефективним джерелом постійної конфліктогенності в міждержавних відносинах. Як зазначають деякі британські джерела, під час Першої світової війни пропаганда була використана в глобальному масштабі. На відміну від попередніх, це була перша тотальна війна, в якій цілі нації, а не лише професійні армії, були задіяні в смертельному бою. Ця та наступні сучасні війни так чи інакше потребували пропаганди щоб мобілізувати ненависть проти ворога, переконати населення у справедливості справи, заручитися активною підтримкою та співпрацею нейтральних країн і посилити допомогу союзників [34].

Так, одні фахівці досліджували залежність держав від пропаганди, зосереджуючись на символах і гаслах націоналізму (англ. “nationalism”, від “nation” – держава) та патріотизму. Дійсно, держава може мати у своєму розпорядженні численні можливості для створення наративів і поширення образів, сприятливих для її бажаної національної історії – у повсякденних предметах, таких як монети, банкноти та поштові марки, або символічних структурах, таких як статуї, пам'ятники та будівлі. Двома найочевиднішими та найпотужнішими символами, які дозволяють громадянам висловити свою причетність до держави, є її прапор та гімн [37].

Інші дослідники фокусуються на пропаганді жорстокості, а саме актах, скоєних німецькою та австро-угорською арміями, наголошуючи на їх варварстві та виправдовуючи конфлікт. У публікаціях описуються форми, яких набула така пропаганда в перші роки війни. Вона була різноманітною: містилася в книгах, газетах, брошурах, етюдах, плакатах, фільмах, ліхтарних слайдах та анімації, а також на листівках, тарілках, кубках і медалях. Вона діяла на багатьох рівнях. Офіційні урядові звіти представляли «докази» того, що німецькі війська порушили Гаазькі конвенції 1899 та 1907 р. Свідчення постраждалих, очевидців злочинів і злочинців були переконливими, і, хоча методи розслідування часто не відповідали правовим стандартам, звіти, як здавалося, ґрунтуватися на неспростовних фактах [30].

Однією з перших акцій, здійснених Британією на початку війни, було перерізання німецьких підводних комунікацій, що забезпечило Британії монополію на найшвидший спосіб передачі новин із Європи прес-агенціям США. Впливати на репортажі про війну в усьому світі з метою заручитися підтримкою та співчуттям було важливою метою для всіх держав. У Британії у вересні 1914 р. було створено таємну організацію – воєнне пропагандистське бюро «Wellington House», яке закликала журналістів і редакторів газет писати та поширювати статті, що співчують Британії, протидіючи ворожим заявам. Окрім розміщення позитивних репортажів у пресі нейтральних країн, Wellington House друкувала власні газети для поширення по всьому світу [35]. Ілюстровані новини вважалися особливо ефектними. До кінця 1916 р. кіножурнал «War Pictorial» був розтиражований у 500 тис. примірників чотирма виданнями 11-а мовами. Поряд зі спробами вплинути на громадську думку в нейтральних країнах пропаганда

використовувалася і безпосередньо проти ворогів. З початку війни всі її сторони використовували літаки та повітряні кулі для розкидання листівок та плакатів над бойовими підрозділами і цивільним населенням [32].

На той час війна, набуваючи вже рис гібридної, поряд з інформаційною також включала й торговельно-економічну складову. Упродовж розгортання війни відбувся сплеск читачів газет, оскільки громадськість вимагала новин із фронту. Це збільшення становило велику кількість потенційних клієнтів для рекламодавців. Крім того, враховуючи почуття єдності всередині нації, можна було розробити прості рекламні повідомлення, які вписувалися в популярну розповідь і посилювали поширені пропагандистські повідомлення. Патріотизм був повторюваним мотивом у комерційній рекламі поряд із приниженням ворога. У цьому процесі купівля товарів країн-союзників була абсолютно ключовою й поширювалась на відмінність підходу до війни союзників від ворога. Особливо символічною виявилася реклама «Gillette», що прославляла поголених «чистих бійців» союзницьких сил, які «борються за чисті ідеали» [28].

У 1918 р., наприкінці Першої світової війни, стало зрозуміло, що пропаганда стає одним із факторів сучасних соціальних процесів. Вона була невидимою, майже містичною суспільною силою, яка могла за бажанням маніпулювати думками та поведінкою вразливих мас. Її успіх був безсумнівним, а наслідки як для ліберальної демократії, так і для новонароджених європейських диктатур, які жадали не лише реваншу за поразку, а й світового панування, – далекосяжними.

Як стверджують деякі автори, модернізація європейського суспільства наприкінці XIX – на початку XX ст. призвела, з одного боку, до суттєвого підвищення рівня грамотності населення, розвитку засобів інформації та становленню масового суспільства, з іншого – розвиток військових технологій та інформаційних війн також стали наслідками цих процесів. В умовах міждержавних протистоянь посилилася роль пропаганди, яка стала характерною рисою війн XX-XXI ст. від початку Першої світової війни [14, с. 72]. Тому одна із її учасниць – Російська імперія, ставши порівняно з її західними сусідами надто пізно на шлях капіталізму після скасування кріпосного права, значно програвала їм у ресурсному забезпеченні інформаційної політики.

На той час деякі російські військові теоретики наголошували на важливості моральної підготовки населення й армії до війни. Для інформаційного забезпечення бойових дій необхідно, як вони вважали, стисло й узгальнено популяризувати політичну програму держави й цілі війни. На їхню думку, займатися такою ідеологічною обробкою повинні були духовенство й школа. Пояснення причин війни, мети, інформування про її хід ними пропонувалося подавати, підкреслюючи національні моменти – використовуючи приклади з історії російського народу, подвиги предків, перемоги російської армії в попередніх війнах (хоча дві останні до того часу – Кримська 1853-56 рр. та Японська 1904-1905 рр. завершилися поразкою росії). Беручи до уваги, що об'єктом пропаганди буде малограмотне населення і мобілізовані, вони наголошували, що основний акцент слід робити на стислість й емоційність [14, с. 74]. Більше того, росія була обмежена у фінансових і технічних ресурсах через відсутність допомоги з боку союзників по Антанті, яким також доводилося значно витратитися на війну. В цих умовах росія, так само як і її противники – Німеччина та Австро-Угорщина, змушена була звертатись до системи внутрішніх військових позик – брати гроші у власних підданих. Але без широкої агітаційної кампанії розраховувати на успіх не доводилось. До 1916 р. у Російській імперії агітація за підтримку державних позик здійснювалася через повідомлення у газетах. У 1916 р. держбанк запозичив досвід союзників росії, та почав активно, поряд із текстовими оголошеннями, використовувати плакатну агітацію [14, с. 74]. Недолугість внутрішньої пропаганди не могла виправитися у сфері зовнішньої відносно як союзників, так і противників росії. Як наслідок, поряд із бойовими втратами, країну оповили інфляція, зубожіння, бездоглядність дітей, епідемії.

Згубним впливом Першої світової війни на суспільно-політичну ситуацію в недореформеній, іманентно консервативно-патріархальній російській імперії скористалися більшовики, спекулюючи на протестних, паціфістських суспільних настроях. Через свою політичну безграмотність та громадянську безвідповідальність промисловий та сільський пролетаріат, з яких і формувався особовий склад військ, ставали легкою здобиччю лівих радикалів, які орудували також на фронтах війни. Їм і вдалося здобути прихильність мас завдяки таким гаслам, як «мир народам» (насправді – переростання світової імперіалістичної війни у ще більш кровопролитну громадянську), «земля селянам»

(насправді – розкуркулення власників й навернення незаможників у колгоспне рабство), «право народів на самовизначення» (але потім у суто в межах нової, вже радянської імперії), «вся влада радам» (але під керівництвом єдиної комуністичної партії).

Збагнувши роль і значення ЗМІ в боротьбі за владу та її утримання, російські комуністи захоплюють поряд із держустановами такі на той час об'єкти інформаційно-комунікаційної інфраструктури, як телефон, телеграф, друкарні, що в подальшому виявляються інструментами у проведенні проголошеної культурної революції з її лікнепом, що мав на меті не стільки підготовку фахівців нового класового походження, скільки належну ідеологічну обробку мас. Чого варті лише висловлювання правителів, як от: «Із всіх мистецтв для нас найважливішим є кіно» (Ленін, 1922 р.) чи «Преса має зростати не щодня, а щогодини, – це найгостріша і найсильніша зброя нашої партії» (Сталін, 1923 р.).

Приклади суспільної маніпуляції, зловживання та обмеження права на інформацію можна почерпнути з подальшого процесу «побудови країни рад». Особливо промовистими виявилися тоді факти інформаційної блокади організованої владою такої терористично-садистської фази нині триваючої геноцидної війни проти українського народу – Голодомору, як покарання за опір колективізації. Своєрідним символом замовчування цього злочину був московський кореспондент «New York Times», британець В. Дюранті, шанований радянським режимом до такої міри, що 1929 р. Сталін прийняв його у кабінеті й дав ексклюзивне інтерв'ю. 1932 р. британські журналісти Г. Джонс з «Times» і М. Маггеридж з «Guardian» почали розповідати про голод в Україні. Попри заборону подорожувати вони потайки їздили туди, щоб на власні очі пересвідчитися у трагедії українського села. Що ж до Дюранті, то він у своїх репортажах заперечував Голодомор і намагався спростовувати повідомлення колег. На жаль, незважаючи на 30-річні зусилля громадськості, переважно американських українців, фото В. Дюранті й досі висить у портретній галереї лауреатів найпрестижнішої в американській журналістиці премії Пулітцера, якої він був удостоєний 1932 р. [8].

Радянська влада, замість обіцяних миру, свободи, гідності, впевненості і добробуту, ввергнула своїх громадян (але громадян без прав, а лише з обов'язками), у вир жорстоких пропагандистських кампаній, просуваючи такі наративи, як «єдина соціалістична країна у ворожому оточенні», «у всіх бідах країни винні класові вороги» – старорежимні інженерно-технічні працівники, непмани, саботажники виробництва, шпигуни і зрадники, українські буржуазні націоналісти (нібито пролетарські ще можуть бути), які заважають країні готуватися до оборони» (насправді – до агресивної війни за світове комуністичне панування). Спочатку у пресі (уже виключно державній) за вказівками «згори» публікувалися критичні, викривальні матеріали, за якими слідували арешти за доносами, далі – прискорені й спрощені слідства із сфабрикованими обвинуваченнями, або навіть без таких, і показові судові процеси із жорсткими вироками – розстріли або великі терміни ув'язнення чи заслання у віддалені табори. Демонізація і карикатуризація колишніх «експлуататорів» перетворилася на дієвий інструмент соціальної мобілізації – деструктивної та антигуманної за своїм спрямуванням, що даватиметься взнаки в наступні покоління.

Подібний внутрішній терор зумовлений був передовсім появою на європейському континенті таких тоталітарних конкурентів радянської росії: на початку 1920-х фашистської італії та через 10 років – нацистської німеччини, в яких також була поставлена на потік офіційна пропаганда. Відомі вислови Муссоліні: «Все у межах держави! Нічого поза державою! Нічого проти держави!», тобто суспільство не повинно поділятися ні за класовими, ані за соціальними чи партійними відмінностями. Щодо зовнішньої пропаганди, з метою виправдання вторгнення в Абіссинію, дуче, у відповідь на запровадження щодо Італії економічної блокади з боку Великобританії, Франції та США, обмежив імпорт і проголосив політику автаркії (самозабезпечення під гаслом «підтримки національного виробника»), поширюючи свою тезу про «пролетарські нації», які повинні боротися за своє існування під сонцем з «багатими та егоїстичними» (Англією та Францією), та маривши навіть також ідеєю про відновлення Священної Римської імперії [22]. Втім етнічна і расова складові пропаганди італійських фашистів не були такими агресивними на відміну від німецьких нацистів, хоча обох їх і єднала така загальна риса, як просування національної зверхності й винятковості.

Прийшовши до влади в 1933 р. (і не без потурання, як вважають деякі дослідники, СРСР, коли Сталін указав німецьким комуністам голосувати у другому турі на парламентських виборах за націонал-соціалістів, а не за соціал-демократів – головних

його конкурентів по всій Європі, менше вже покладаючись у цьому на роль Комінтерну [3]), нацисти також розпочали із внутрішньої пропаганди задля придушення опозиції, упокорення й мобілізації мас, возвеличення культу особи й непогрішності фюрера.

У книзі «Mein Kampf» (моя боротьба) Гітлер описав свій погляд на пропаганду. Він стверджував, що пропаганда не розрахована на освічених інтелектуалів, оскільки вона будується не так на логіці, раціоналізмі чи науковості. Швидше, стверджував він, пропаганда має бути спрямована на натовп, який не відрізняється логікою та інтелектом, але який можна переконати в чому завгодно, маніпулюючи його емоціями. Він також зазначив, що, оскільки маси не мають особливого розуму і, при цьому, є забудькуватими, то ключем до дієвої пропаганди є багаторазове повторення тих самих ідей, доки їх не сприйматимуть навіть найменш кмітливі. Гітлер вірував, що єдиним способом донести до людей його ідеї є спрощені пропагандистські прийоми та створення ілюзії, що єдиний ворог німецького народу – євреї. Таким чином, Гітлер використав усі можливі способи пропагування своїх ідей. Лише через два місяці після приходу до влади, він створює рейсхміністерство народної освіти і пропаганди та призначає Геббельса його очільником. Міністерство включало сім відділів, кожен із яких займався певним методом поширення нацистської ідеології: радіо, преса, кіно, театр, доросла освіта (включаючи літературу), управління і організація, а також пропаганда. Для привернення суспільної уваги та у спробах закликати до потреби людини бути частиною чогось великого та значного нацисти майстерно використовували паради, масові мітинги та смолоскипні ходи. Вони також удостали випускали антисемітську літературу та видання, такі як, наприклад, щотижнева газета "Der Stürmer" (штурмовик). Вона публікувала злісні та інфантильні статті, що описують євреїв як нижчих і статево збочених істот, і малюнки, що зображують їх зі спотвореними тілесними рисами. В 1946 р. самого головного редактора цієї газети за вироком Нюрнберзького трибуналу стратять через повішання за пропаганду антисемітизму й закликів до геноциду, а інших пропагандистів нацистських медіа буде засуджено до різних термінів ув'язнення. Крім того, міністерство пропаганди випускало антисемітські фільми, з метою на візуальному рівні переконати німців, що євреї настільки жадливі, що заслуговують на переслідування [29].

Сучасні дослідники покладають вину на тодішню англосакську медійну спільноту не лише за незасудження, а й навіть за замовчування під час війни трагедії Голокосту. Хоча підстав, на наш погляд, для такої активності на тоді не існувало, оскільки єврейські діаспори, які почали формуватися у США та Канаді лише після Другої світової війни за рахунок масових іммігрантів (точніше – біженців, які втікали від комуністичної окупації разом з іншими народами Центрально-Східної Європи) змогли вплинути на громадську думку та уряди. В результаті такої тривалої пропагандистської кампанії реакція не забарилася – від Стокгольмської декларації 2000 р. та Резолюції ООН 2007 р. до законодавства багатьох країн (в т. ч. України) про кримінальну відповідальність за заперечення й тривіалізацію Голокосту, із реальним засудженням винних осіб навіть до тюремного ув'язнення [7].

Нацисти не зупинилися на внутрішньому фронті, і так само як більшовики, заявляли про світове панування, обстоюючи ідею «lebensraum» (життєвий простір) – прагнення розширити кордони Німеччини передусім на Схід і встановити на приєднаних територіях свій світовий порядок [28].

Зважаючи на те як все прямувало до розв'язання нової світової війни, виникає особливий дослідницький інтерес до поведінки СРСР у цій ситуації. Попервах Німеччина не була ворогом СРСР до приходу Гітлера до влади в 1933 р. У 1933-39 рр. у СРСР пропаганда створювала образ Німеччини як фашистської. І вже коли підписали пакт Молотова-Ріббентропа 25 серпня 1939 р., ситуація кардинально змінилася: в СРСР була заборонена антинімецька, антифашистська пропаганда, припинили говорити, бо до того говорили дуже активно про те, що Гітлер переслідує євреїв. У радянській пропаганді з'явилося багато позитивних матеріалів про Німеччину, промови Гітлера, Герінга і Геббельса друкувалися в газеті «Правда». Геббельс виступав із перекладом по радянському радіо. І коли радянські люди почитали-послухали, то стали говорити про те, що ці промови мало чим відрізняються від промов Молотова і Сталіна. Те, що Гітлер такий енергійний, що він бореться за свій робітничий клас. Для російських великодержавників було дуже важливо, що Гітлер воз'єднує Німеччину, як і Сталін почав збирати колишню російську імперію, захоплювати території [24].

Під час німецько-радянської війни пропаганда кожної зі сторін майже нічим особливим не відрізнялася. Хоча і в Німеччині, і на окупованих територіях СРСР нацисти активніше освоювали такі аудіовізуальні засоби, як радіо (в т. ч. безпроводне) й кінематограф. Втім, як стверджують деякі дослідники, спеціальна пропаганда через радіо на окупованих українських територіях була налагодженою та потенційно орієнтованою на певний контингент слухачів. Проте німці не врахували суто технічні умови реалізації радіопропаганди, а саме – відсутність у більшості місцевого населення потужних радіоприймачів. Справа в тому, що основні радіоточки, якими були оснащені типові квартири в будинках, здатні були приймати передачі лише на тій частоті, на якій мовило радянське радіо. Відповідно, попри високий рівень організації спеціальної пропаганди через радіо, слід констатувати низький рівень її ефективності. Відтак, саме періодична преса стала основним засобом реалізації спеціальної пропаганди. Найпоширенішим прийомом психологічного тиску на населення окупованих територій стало використання у пресі повідомлень-погроз щодо масових страт місцевих жителів у разі вчинення ними опору нацистській окупаційній владі, а також несення колективної відповідальності за злочинну співпрацю з радянськими партизанами та червоноармійцями. За свідченнями колишніх співробітників спецпарату пропаганди «Вінета» Рейхскомісаріату «Україна», що діяли на окупованих українських територіях, в т. ч. в агентурно-розвідувальному напрямку, штат організації налічував до 3 тис. осіб [5, с. 98, 101, 196].

Задля посилення бойової та трудової мобілізації радянського народу на перемогу над нацизмом до джерел російської звитяги минулого змушене було вдатися керівництво країни, оскільки налогос на комуністичну пропаганду все менше був результативним, зокрема через невдоволення масовими репресіями довоєнних років, особливо серед командного складу армії. Актом відродження російських національних традицій стало затвердження 29.07.1942 орденів Суворова, Кутузова та Олександра Невського, Ушакова (і навіть Б. Хмельницького, але для упокорення України); 06.01.1943 – відновлено царсько-білогвардійські погони як елемент однострою, а за рік до війни – систему військових звань включно з генеральськими; 08.11.1943 – своєрідним аналогом Георгіївського хреста стає орден Слави з повним повтором кольорів георгіївської стрічки орденської колодки [4, с. 85-86]. Вперше за 18 років було скликано архієрейський Собор, на якому було обрано патріарха московського і всієї русі, і церква (але вже підконтрольна владі) отримала дозвіл на відкриття духовних семінарій та заснування духовної академії. Центральні органи виконавчої влади, які називалися народними комісаріатами, були перейменовані на «старорежимні» міністерства. Також із честю з перших днів війни виконувала свій патріотичний обов'язок і радянська кінематографія. Наприклад, наприкінці 1943 р. О. Довженко (хоча сам із 1933 р. і до самої смерті жив і творив «без націоналістичного ухилу» на «засланні» у Москві) завершив роботу над художньо-документальним фільмом «Битва за нашу Радянську Україну», а 1945 р. – «Перемога на Правобережній Україні» [9].

Після закінчення Другої світової війни, навіть незважаючи на створення нової, як здавалося, набагато дієвої міжнародно-правової системи захисту людства від подальших війн, світ занурився у наступну фазу протистояння – холодну війну, яка мала всі ознаки гібридної, що супроводжувалася гонкою озброєнь на тлі більш агресивної пропаганди із розвитком та використанням новітніх засобів масової інформації, серед яких провідне місце посідало вже телебачення. В умовах біполярного світу обидва його центри всілякими засобами просували передовсім назовні наративи про переваги своєї суспільно-економічної системи із демонізацією способу життя противника, на кшталт: в СРСР «реальні соціальні права» (попри відсутність достатньої кількості та належної якості продуктів харчування і товарів широкого вжитку, можливості вільного виїзду радянських громадян закордон), а «в капіталістичних країнах суцільна криза, безробіття, інфляція, корупція та невпевненість громадян у майбутньому». У відповідь на зростаючу кризу були оголошені такі заходи уряду, як «продовольча програма», «раціоналізаторський та винахідницький рух» на виробництві, але їх можливо було реалізувати в умовах роздержавленої економіки, що суперечило панівній ідеології. «Тимчасові труднощі» пояснювалися працівниками ідеологічних підрозділів партійних органів та призначеними в трудових колективах «громадськими пропагандистами» знову ж таки потребами оборони, допомогою «братнім» країнам у спільній боротьбі проти «світового імперіалізму».

Водночас у кримінальних кодексах союзних республік продовжували діяти норми про відповідальність за антирадянську агітацію і пропаганду (ст. 62 КК УРСР 1961 р.), запроваджену ще з перших років радянської влади під тодішньою назвою за авторства

самого Леніна – «контрреволюційна агітація і пропаганда». Також існувала інша норма – ст. 187¹ КК УРСР «Поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад». Однак у випадках, які КГБ вважав досить серйозними, далі застосовувалося звинувачення в антирадянській агітації і пропаганді. В Україні у 1961-1986 рр. за цими звинуваченнями було засуджено кілька сотень осіб [1]. Тобто людей карали не за шкідливі діяння чи злочинну бездіяльність, а просто за висловлені думки. І це ще не аналізуючи репресивне законодавство ленінсько-сталінського періоду. При підготовці КК 1922 р. Ленін особисто рекомендував доповнити його ще шістьма «розстрільними» статтями, зокрема за самовільне повернення з-за кордону, за акції проти революційного руху часів самодержавства, контрреволюційну агітацію і пропаганду та ін. Як стверджують деякі автори, радянське право відбивало атрофовану свідомість тогочасних керівників держави, які вважали терор єдиним можливим способом встановлення та функціонування більшовицької влади [33, с. 204].

Зі свого боку, західні радіостанції, новинні випуски та аналітичні огляди яких, попри їх глушіння, всілякими засобами намагалися слухати критично налаштовані радянські громадяни і за це часто піддавалися «виховному впливу громадськості», поширювали інформацію про життя російської та української діаспори, транслиювали твори літературів-емігрантів, а особливо – викривали вторгнення радянських військ в Афганістан (а через півроку на і переслідування дисидентів (серед яких академік А. Сахаров), які її засуджували.

Апогеєм протистояння обох наддержав стало те, що на початку 1980-х рр. 40-й Президент США Р. Рейган на відміну від попередників, оголосив жорсткіший курс щодо СРСР, який він називав «імперією зла». Виступаючи по національному телебаченню, він вперше анонсував програму розробки стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), яка згодом отримала назву «програма зоряних війн», що мало б для пересічних американців нагадувати кадри однойменного відомого фільму, що вийшов на екрани у 1977 р. Але все закінчилося на пропагандистських гаслах, бо економіка та наукові установи СРСР опинилися неспроможними до створення альтернативного проекту. Виявилося значне відставання СРСР в комп'ютерних технологіях та інших наукових галузях. Окрім того, радянська економіка не могла вже виділяти достатніх коштів для фінансування «зоряних війн». Перед радянським керівництвом постала дилема – ще більше нарощувати свій військовий потенціал чи шукати вихід у переговорах [12]. Перший варіант спричинив би неухильне зниження життєвого рівня населення (в деяких промислових регіонах РРФСР та УРСР наприкінці 1970-х рр. було відновлено карткову систему, але вже у вигляді талонів чи періодичних «запрошень» працівникам підприємств, і за умови сумлінної праці і непорушення трудової дисципліни [18]), що було можливе лише при поверненні до режиму сталінської диктатури, та й ідеологічні засоби впливу на суспільство ставали все менш ефективними. Ставало очевидним, що без західної допомоги врятувати ситуацію не вдасться. Зі свого боку, Захід висунув зустрічні вимоги: громадянські свободи, зокрема свобода ЗМІ, ідеологічний плюралізм, електоральна демократія.

Уособленням другої «відлиги» став новий радянський очільник, молодий та комунікабельний Горбачов, який невдовзі і сам через оголошену ним «перебудову» та «гласність» піддався нищівній критиці як з боку реформаторів – за непослідовність, так і ортодоксальних комуністів – за «розвал» супердержави та світового соціалізму. Саме з приходом його до влади у періоді для переважно інтелектуалів ширилися публікації та зняті з цензури твори про невідомі досі злочини влади минулих років, переважно періоду Сталіна (але ні в якому разі не Леніна, аби не заперечувати радянський уклад, а лише просуюючи його демократизацію). Втім Україну та інші національні республіки (як от Голодомор, репресії, депортації, національно-визвольні рухи минулого) центральна преса обходила мовчанням, щоб не стало це тригером для «дезінтеграційних процесів» (така собі «дозована» гласність). Хоча, приміром, головредом «ліберального» московського «Огонька» був тоді український письменник В. Коротич. Радіо й телебачення включали до свого мовлення зрежисовані за західними зразками невідомі радянському глядачеві розважальні та політичні ток-шоу з табуйованими раніше в суспільстві темами (напр, заможне життя західного «середнього класу»). В нові соціальні рефлексії додавав свого внеску й кінематограф.

Ніхто й не міг передбачити, що подібні медійні заходи призведуть до кардинальних зрушень і глибоких зламів у суспільній свідомості і, врешті-решт, до колапсу непохитної, як здавалося, держави. Згодом очільником нинішньої держави-агресора це було охарактеризовано «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.».

що стало визначальним ідеологічним підґрунтям реваншу й «збирання земель», але під евфемерною назвою – «реінтеграція постадянського простору».

Цілком усвідомлюючи роль ЗМІ у механізмі державної пропаганди, нинішнє керівництво рф, що прийшло до влади наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр., будучи здебільшого вихідцями із радянських спецслужб, розпочало здійснювати заходи із одержавлення російського телебачення, що було й залишається провідним ЗМІ як у росії, так і в решті пострадянських країн. Відновлення цензури почалося із побиття та вбивства незалежних журналістів (в ліпшому разі – примушення їх перейти від професії журналіста до розряду державних пропагандистів), далі – експропріація або закриття самих незалежних ЗМІ під давно очікуваним для обивателя гаслом боротьби зі скоробогатками-мільярдерами, які «за підтримки Заходу експлуатують природні ресурси держави».

Не залишався осторонь цих антидемократичних процесів і російський кінематограф, фокусуючись насамперед на військово-патріотичній та контррозвідально-шпигунській тематиці (її підсилили, коли у 2019 р. в російській столиці поблизу будівлі служби зовнішньої розвідки було відкрито пам'ятник міфічному радянському розвіднику Штірліцу), часто з елементами антизахідної та антиукраїнської риторики, але при цьому застосовуючи західні технології, зокрема голлівудські спецефекти. Узагалі, українофобні наративи були в російському кіно завжди (якщо ще й не брати до уваги радянський період): від «бандерівської мафії» в Чикаго і "ви мені ще за Севастополь відповісте" і далі можна згадати перекручені псевдоісторичні картини про Другу світову, де українців зображують зрадниками та прибічниками нацистів на противагу чесним і відважним росіянам. І вже з початком війни проти України 2014 р. росія почала використовувати кінематограф як засіб інформвійни майже в промислових масштабах [11].

Особливо зараз дуже активно використовується такий прийом, як кримінальне переслідування за екстремізм (ще у 2014 р. «роскомнадзор» заблокував сайти видань «Грані.ру», «Каспаров.ру» і «Щотижневий журнал»). Навіть деякі очільники російських правоохоронних органів пропонували кримінально карати за політично «невірні» історичні оцінки і за заперечення результатів кримського «референдуму» [23]. І реакція не забарилася: 2014 р. вийшов закон, який передбачає запровадження кримінальної відповідальності за «заперечення фактів, встановлених вироком Міжнародного воєнного трибуналу для суду і покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі, схвалення злочинів, встановлених указаним договором, а також поширення завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР під час Другої світової війни, вчинені публічно» (до трьох років позбавлення волі). Якщо ж такі дії вчиняються з використанням ЗМІ, покарання може сягати п'яти років позбавлення волі. Передбачено і доповнення в перелік адміністративних правопорушень. Зокрема, публічне поширення «що виражають явну неповагу до суспільства» відомостей про дні «воєнної слави і пам'ятні дати росії, пов'язані із захистом вітчизни, або ж публічне осквернення символів воєнної слави росії», в тому числі, здійснені з використанням ЗМІ або Інтернету може потягнути штраф у розмірі до 1 млн. руб. [2].

На цьому пропагандистська законотворчість держави-агресора не завершилася. Уже після повномасштабного вторгнення в Україну рада федерації росії слідом за держдумою 13.04.2022 навіть схвалила законопроект, який передбачає штрафувати тих, хто наважується ототожнювати цілі, рішення та дії двох тоталітарних режимів – радянського керівництва і нацистської німеччини та її союзників під час Другої світової війни (а також дії командування та військових цих країн). Отже, маємо найпереконливіший доказ того, як держава через заборону порівнювати себе з нацистським режимом, фактично визнає цей самий факт.

У березні 2022 р. в росії розпочалась ліквідація останніх незалежних мас-медіа – було заблоковано близько 3 тис. інтернет-сайтів. Низка ЗМІ були змушені емігрувати («Новая газета», «Медуза», «Дождь» тощо). У рф були заблоковані Twitter, Facebook, Instagram, у судовому порядку заборонено діяльність компанії Meta Platforms. Згідно із Всесвітнім індексом свободи преси 2022 р., росія опинилася на 155-й позиції зі 180-и країн. Встановлено тотальний контроль влади над системою громадських організацій. Правозахисні, згодом екологічні, освітні, благодійні організації були або заборонені, або отримали статус «іноземних агентів», що де-факто унеможливило їхню діяльність (ФБК, «Меморіал», Левада-Центр, Центр «Сова» та ін.). Станом на квітень 2022 р. близько 400 громадських організацій і фізичних осіб були визнані «іноагентами». У липні 2022 р. підписано закон щодо регламентації діяльності «іноагентів», який позбавляє їх базових

соціально-політичних прав та свобод і практично унеможливило діяльність. Також масово заборонені іноземні неурядові організації і фонди [15]. Найогидніший ще факт, що відеохостинг YouTube на вимогу влади заблокував у росії у квітні 2022 р. найпопулярніший ролик із піснею радянського актора та співака Марка Бернеса "Хотят ли русские войны" [19]. А тих митців (переважно співаків, акторів), які не те що не засуджують, а й навіть відмовчуються під публічної та приватної підтримки СВО, всіляко упосліджують: скасовують гастролі, не дають грати в театрі та зніматися в кіно шляхом розірвання чи не продовження контрактів.

Так країна знову, як і століття тому, занурилася в масовий психоз – атмосферу суцільного страху, підозр і доносів, оскільки її громадяни спочатку вирішили були укласти із державою своєрідний суспільний договір – відмова від демократичних свобод з контролем та оновленням влади в обмін на «стабільність», «безпеку» і «добробут». Натомість, не отримавши сповна очікуваних «благ», пересічний обиватель знову, як і десятиліття тому, став об'єктом державної пропагандистської машини, яка давала йому прості відповіді на складні питання і з використанням сучасних досягнень інформаційної революції все більше занурювала його в паралельну реальність. У цій ситуації «русский мир» сприймається як дух і кров, що оживить і змусить діяти новачасного геополітичного Голема, покликаного покласти край невизначеності розбалансованого багатополосного світу. Перебуваючи у солодких тенетах самонавіювання, поборники відродження геополітичної величі росії не зважають на те, що не мають потенціалу срср, що світ за кордонами росії не потребує «підтримки» в обмін на волю, що ідеології «русского мира» бракує універсальності комуністичної доктрини. Спроби росії приречені на поразку, однак вони дорого коштуватимуть світу. Як будь-яка ерзацрелігія «русский мир» вимагає жертв [26, с. 34].

І так само за аналогією тоталітарних практик минулого століття, російська пропаганда не обмежилася внутрішніми кордонами. Не варто при цьому зупинятися на інформаційному російському впливі на пострадянський простір (через проросійські політичні партії та частку капіталу в національних ЗМІ, присутність у банківському секторі та стратегічних галузях промисловості, транспорту і зв'язку, зокрема мобільному), якщо пропаганда агресора поширювалася далі на країни ЄС і навіть на інші континенти, готуючи суспільну думку якщо й до не підтримання, то хоча б до незасудження агресії рф проти України.

Чого лише варта діяльність російської міжнародної мережі інформаційних (по суті, пропагандистських) телеканалів «russia today», фінансованої урядом рф та мовлення якої охоплює всю територію ЄС, а також Близький Схід і навіть США і здійснюється англійською, арабською, іспанською, німецькою та французькою мовами здебільшого із закордонних філій, позиціонуючи себе як альтернативу російськомовним секторам таких міжнародних каналів новин, як CNN, BBC, Голос Америки або Euronews. Під час вже великої війни журналісти та керівники цієї організації відкрито закликали до геноциду українців та ліквідації Української держави. У березні 2022 р. Європейський Союз централізовано зупинив на своїй території мовлення RT (RT English, RT UK, RT Німеччина, RT France та RT Spanish). У рішенні Ради ЄС, яка зобов'язала вжити такого заходу, йшлося, що росія через підконтрольні їй ЗМІ веде «пропагандистську кампанію, яка виправдовує агресію проти України та спрямовану проти громадянського суспільства ЄС, грубо спотворюючи факти та маніпулюючи ними». Доти мовлення russia today на своїй території забороняли деякі країни. Зокрема, у 2020 р. це зробили Литва та Латвія. У США через закриття офісів у Нью-Йорку, Лос-Анджелесі та Майамі припинив діяльність російський телеканал RT America, який мовив із 2010 р. Канада заблокувала у себе мовлення RT та RT France. Велика Британія відкликала ліцензії RT та RT UK тоді ж, у березні 2022 р. В Австралії аналогічне рішення було ухвалене раніше – 26 лютого, russia today заблокований також у Швейцарії та Чорногорії [25].

Втім, на жаль, зовнішня пропаганда рф все-таки далася взнаки, що виявилось передовсім через підкуп політиків у створенні та фінансуванні ліво- та праворадикальних політичних партій і громадських рухів, які є активними учасниками виборчих процесів. Останніми роками проросійські партії постійно здобувають місця у парламентах Австрії, Болгарії, Італії, Німеччини, Словаччини, Сербії, Угорщини та Франції (там у другий тур президентських виборів 2022 р., вийшла лідерка Національного фронту М. ле Пен, але із 42 % голосів (!) поступилася Е. Макрону). Загалом, у понад 20-и європейських країнах існують проросійські партії [26], які, на тлі

соціально-популістських гасел (напр., зниження пенсійного віку, при цьому на тлі старіння більшості європейських націй, протекціоністські заходи на користь «національного виробника») послуговуються також расистською, ксенофобською, шовіністичною та антиіммігрантською риторикою, сповідуючи євроскептицизм, антиамериканізм та антиглобалізм. Також росію підозрюють у втручанні, зокрема через її ЗМІ та кіберзасоби, у президентські вибори у США 2016 і 2020 р. та інспірування процесу виходу Великобританії з ЄС (Brexit) через референдум у 2016 р.

Український законодавець почав реагувати контрпропагандою на російські атаки, на жаль, лише з 2014 р. Так, 09.04.2015 прийнято Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», на підставі якого було також внесено відповідні зміни до КК України та законів України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про політичні партії в Україні», «Про громадські об'єднання», «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», «Про географічні назви» та ін. Також у 2015 р. до Закону України «Про інформацію» внесено зміни, відповідно до яких не можуть бути віднесені до інформації з обмеженим доступом відомості, зокрема, про факти порушення прав і свобод людини, включаючи інформацію, що міститься в архівних документах колишніх радянських органів державної безпеки, пов'язаних із політичними репресіями, Голодомором 1932-1933 рр. в Україні та іншими злочинами, вчиненими представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. Подібні норми почали містити також решта актів інформаційного законодавства, як то закони України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформаційні агентства», «Про телебачення і радіомовлення», «Про видавничу справу», «Про кінематографію», «Про гастрольні заходи в Україні». Крім того, було створено Міністерство інформаційної політики (з 2019 р. об'єднано з Міністерством культури) та Інститут національної пам'яті, що має своїм завданням, зокрема, розвінчування антиукраїнських пропагандистських міфів.

Втім і ці заходи виявилися половинчастими, оскільки Україна вела війну не з радянським союзом, а з росією як його правонаступницею. Події з лютого 2022 р. прискорили відповідні законодавчі та інституційні заходи. Було встановлено заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії російської федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну, а також внесено зміни до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. Її було визначено передовсім як *публічне заперечення* громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або *публічні заклики* громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до *невизнання* поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України, а також як *організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності* у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах [16]. Отже колабораціонізм містить таку протиправну діяльність, як антидержавна, проворожа пропаганда.

Важливим кроком до зміцнення інформаційної безпеки та гарантій права на інформацію стало прийняття 13.12.2022 Закону України «Про медіа» (набуває чинності 31.03.2023), що є одним із заходів з виконання Україною умов як кандидата на вступ до ЄС. Адже одним із положень Угоди про асоціацію є, зокрема, питання підготовки журналістів та інших працівників медіа-сфери, як друкованих, так і електронних видань, а також питання підтримки засобів масової інформації (громадських і приватних), з метою посилення їхньої незалежності, професіоналізму та зв'язків з іншими європейськими ЗМІ відповідно до європейських стандартів, зокрема стандартів Ради Європи [21]. Адже за звітами міжнародних правозахисних інституцій, Україна у 2022 р. за ступенем свободи слова, як і в цілому політичних прав та громадянських свобод належить до частково вільних разом із таким пострадянськими країнами, як Молдова,

Грузія та Вірменія, тоді як всі три балтійські країни є вільними [31].

На виконання зазначених та інших законодавчих нововведень періоду воєнного стану, Радою національної безпеки і оборони України вжито низку заходів у галузі інформаційної безпеки шляхом застосування персональних санкцій, що передбачають блокування активів, зупинення або анулювання ліцензій на теле- й радіомовлення, блокування Інтернет-провайдером доступу до веб-ресурсів/сервісів, призупинення діяльності проросійських партій, які протягом довоєнних десятиліть, підкріплені медійно і церковно, впевнено почувалися на електоральному полі Сходу і Півдня .

Органи місцевого самоврядування, відповідно до своїх законодавчо закріплених повноважень, також здійснюють заходи з дерусифікації й деколонізації інформаційно-культурного простору: перейменування топонімів, демонтаж пам'ятників, що несли не стільки історико-культурне, скільки імперсько-пропагандистське навантаження. Отже, війна і на інформаційному фронті теж триває, вимагаючи подальшого законодавчого, інституційного та ресурсного забезпечення.

Висновки. На підставі викладено маємо стверджувати таке:

1) складовими здійснення такої інформаційної діяльності, як пропаганда є: суб'єкт (джерело пропаганди) та об'єкт, що має, зі свого боку, два різновиди – а) на кого спрямована пропаганда (споживач і одночасно жертва пропаганди) і б) проти кого спрямована пропаганда (завідомо демонізована й упосліджена жертва пропаганди);

2) зловживання конституційним правом на інформацію та свободою ЗМІ завжди перетворюється на поступове вибудовування пропаганди, що має на меті через маніпулювання суспільною думкою, з одного боку, створення певних ворожих, ненависних образів і наративів, з іншого, вимагає від зазначеного вище об'єкта (б) вжиття контрпропагандистських заходів, але за наявності відповідних ресурсів;

3) пропаганда – невід'ємна складова підготовки та ведення війн, в т. ч. інформаційних як елемента сучасних гібридних війн;

4) відліком розвитку воєнної та антивоєнної пропаганди із застосуванням сучасних ЗМІ слід вважати період Першої світової війни;

5) незважаючи на те що людина і суспільство все більше стають оточеними великим обсягом та кількістю джерел інформації, джерело пропаганди виявляється потужнішим та має місце в усіх країнах – від тоталітарних і авторитарних до демократичних;

6) пропаганда є переважно інформаційно зброєю тоталітарних держав, будучи націленою спочатку на внутрішню аудиторію з метою подолання опору правлячому режиму, потім – на зовнішнього споживача з метою створення сприятливої міжнародної інформаційної кон'юнктури. При цьому авторитарна пропаганда, мобілізуючи заляканих обивателів та підконтрольну собі судову та непідконтрольну суспільству правоохоронну систему, завжди перемагає, аніж не перемагає. Водночас така перемога диктатур є тактичною, недовготривалою, тоді як перемога демократій, навпаки, є завжди стратегічною, особливо в умовах глобального інформаційного суспільства;

7) найбільш промовистим прикладом боротьби за масову свідомість сучасності із залученням міжнародних акторів стала російська військова агресія проти України, яка тарактується як глобальне зіткнення тоталітаризму й демократії;

8) аби не будучи застарілим терміном та не подразнюючи суспільство, пропаганда все більше замінюється такими евфемізмами, як «інформаційна політика», «інформаційна кампанія», «піар-акція», «чорний піар», «ПІСО» тощо. Зі свого боку, пропагандисти намагаються називати себе «репортерами», «експертами», «аналітиками», «політологами», «блогерами», «PR-менеджерами» та ін. Так само як замість «війни» – «збройний конфлікт», «спеціальна військова операція», «примушування до миру». Зазначене надає підстави ототожнювати пропаганду інколи з популізмом у різних аспектах: як окремого явища, як її форми або її складової;

9) насамкінець, пропаганда, як і популізм із демагогією, є малодослідженими явищами передовсім як правових категорій, особливо у межах такої динамічної галузі, як інформаційне право. Натомість теорією та філософією права напрацьовано кілька бачень такої форми неправомірної поведінки, як, напр., правовий нігілізм. Адже, окрім політичного, почастішало також вживання терміна «правовий популізм».

Отже, тематикою подальших публікацій мають стати проблеми юридичної концептуалізації пропаганди та популізму в контексті протидії інформаційним війнам, особливо з використанням досягнень нинішнього етапу інформаційної революції – кібер-простору та соціальних мереж.

Список використаних джерел

1. Антирадянська агітація і пропаганда. Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL : <https://museum.khpg.org/1162386328>.
2. В росії введено кримінальну відповідальність за критику дій срср під час Другої світової війни. 07.05.2014. *Центр демократії і верховенства права*. URL : <https://cedem.org.ua/news/v-rosiyi-vvedeno-kryminalnu-vidpovid/>.
3. Гарін І. Як Сталін допоміг Гітлеру прийти до влади. 26.05.2016. URL : <https://nv.ua/ukr/opinion/jak-stalin-dopomig-gitleru-prijti-do-vladi-133045.html>.
4. Гула Р. В., Торопчин Д. Г. Трактуювання патріотизму в радянській системі пропаганди та політико-виховної роботи колабораціоністських військово-політичних формувань у 1943 році. *Архіви України*. 2014. № 4-5. С. 84-91.
5. Долгорученко К. О. Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (на матеріалах спецвідділу «Вінета») : історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Приватна установа "Науково-дослідний інститут публічного права". Київ, 2021. 250 с.
6. Загальна декларація прав людини : Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року (неофіційний переклад). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
7. Заперечення Голокосту: ключові дати. United States Holocaust Museum. URL : <https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/holocaust-denial-key-dates>.
8. Заперечував Голодомор. Як українці майже 30 років намагаються анулювати Пулітцерівську премію Дюранті. 26.11.2021. URL : <https://hromadske.ua/posts/zaperechuvav-golodomor-yak-ukrayinci-majzhe-30-rokiv-namagayutsya-anulyuvati-pulitserivsku-premiyu-dyuranti>.
9. Кіно в роки Великої Вітчизняної війни. URL : <http://ukrssr.com.ua/kiyiv/kino-v-roki-velikoyi>.
10. Конституція України : Прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Кромф І. Повнометражні снаряди війни: як росія використовує кінематограф у пропаганді. 02.08.2022. URL : <https://suspilne.media/266695-povnometrazni-snaradi-vijni-ak-rosiya-vikoristovue-kinematograf-u-propagandi/>.
12. Мельник І. Зоряні війни, які знищили СРСР. 21.03.2013. URL : <https://zbruc.eu/node/4021>.
13. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Док. ООН А/RES/2200 А (XXI). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
14. Моїсенко О. В. Внутрішня і зовнішня пропаганда австро-угорської та російської імперій на південно-західному фронті в роки Першої світової війни. *Сумський історико-архівний журнал*. 2016. № XXVII. С. 73-80.
15. Пашков М. Війна сенсів: шляхи і напрями опору «русскому миру» : аналітична записка. Київ : Razumkov Centre, 2022. URL : <https://razumkov.org.ua/images/2022/09/26/2022-ANALIT-ZAPIS-PASHKOV-1-FIN.pdf>.
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 03.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-IX#Text>.
17. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.
18. Реснт О. П. Карткова система. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. URL : <https://esu.com.ua/article-10176>.
19. У росії YouTube на вимогу влади заблокував відео з піснею Марка Бернеса "Хотят ли русские войны". 07.04.2022. URL : <https://podrobnosti.ua/2444540-u-ros-youtube-na-vimogu-vladizablokuvav-video-z-psneju-marka-bernesa-hotjat-li-russkie-vojny.html>.
20. У Харкові демонтували пам'ятник Жукову. 17.04.2022. URL : <https://suspilne.media/229580-u-harkovi-demontovali-pamatnik-zukovu/>.
21. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
22. Хом'як О. Розчарувавшись у соціалізмі, став ідеологом фашизму. 27.04.2015. URL : <https://wz.lviv.ua/far-and-near/131164-rozcharuvavshys-u-sotsializmi-stav-ideolohom-fashyzmu>.
23. Чижова Л. У росії жахливий рівень одержавлення ЗМІ, цензура і переслідування журналістів – російський медіа-аналітик. 22.04.2016. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/27691216.html>.
24. Шурхало Д. В СРСР із пропаганди за два роки до 22 червня 1941 року викинули все антифашистське – історик. 01.06.2021. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-svitova-viynastalin-hitler-propahanda-srsr/31284254.html>.
25. Як росія створює потужну пропаганду з фейками: пояснення на прикладі RT. 17.11.2022. URL : https://lb.ua/blog/infosecurity_institut/536213_yak_rosiya_stvoryuie_potuzhnu_propagandu_z.html.
26. Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. 2-е вид., перероб. Київ : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2020. 392 с.
27. zn.ua склало список проросійських партій в ЄС. 09.01.2016. URL : <https://zn.ua>

- https://zn.ua/ukr/WORLD/zn-ua-sklalo-spisok-prorosyiskih-partiy-v-yes-195496_.html.
28. Clampin D. Advertising and propaganda in World War One: cultural identity and blitz spirit. London : Bloomsbury Academic, 2014. 296 p.
29. Encyclopedia of the Holocaust, In Association with Yad Vashem, The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, Dr. Robert Rozett and Dr. Shmuel Spector, Editors, Yad Vashem and Facts On File, Inc., Jerusalem Publishing House Ltd, 2000.
30. Fox J. Atrocity propaganda. URL : <https://www.bl.uk/world-war-one/articles/atrocity-propaganda>.
31. Freedom in the World. URL : <https://freedomhouse.org/report/freedom-world>.
32. Jablonski E. A Pictorial History of the World War I (One) Years. New-York : Doubleday, 1979. 317 p.
33. Ostrohiad O., Ilyn L., Tsymbalista L. History of the death penalty in Ukraine: causes, stages and influence on public awareness. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1, no. 2, 2021. P. 198-207.
34. Propaganda. URL : <https://www.bl.uk/world-war-one/themes/propaganda>.
35. Sanders M. L. Wellington House and British Propaganda During the First World War. *Historical Journal*. 1975. № 18. P. 119-146.
36. Top five russian propaganda WWII myths debunked. May 9, 2022. URL : <https://english.nv.ua/nation/top-five-myths-of-russian-propaganda-about-wwii-debunked-russian-invasion-of-ukraine-50240734.html>.
37. Welch D. Propaganda for patriotism and nationalism. 29 Jan 2014. URL : <https://www.bl.uk/world-war-one/articles/patriotism-and-nationalism>.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. Antyadyans'ka ahitatsiya i propahanda [Anti-Soviet agitation and propaganda]. Prava lyudyny v Ukrayini. Informatsiynny portal Kharkivs'koyi pravozakhysnoyi hrupy. URL : <https://museum.khpg.org/1162386328>. [in Ukr.].
2. V rosiyi vvedeno kryminal'nu vidpovidal'nist' za krytyku diy srsr pid chas Druhoyi svitovoyi viyny [Criminal liability has been introduced in russia for criticizing the actions of the ussr during the Second World War]. 07.05.2014. Tsentr demokratyi i verkhoventstva prava. URL : <https://cedem.org.ua/news/v-rosiyi-vvedeno-kryminalnu-vidpovid/>. [in Ukr.].
3. Harin, I. (2016) Yak stalin dopomih hitleru pryty do vlady [How stalin helped hitler come to power]. 26.05.2016. URL : <https://nv.ua/ukr/opinion/jak-stalin-dopomig-gitleru-prijti-do-vladi-133045.html>. [in Ukr.].
4. Hula, R. V., Toropchyn, D. H. (2014) Traktuvannya patriotyzmu v radyans'kiy systemi propahandy ta polityko-vykhovnoyi roboty kolaboratsionist-s'kykh viys'kovo-politychnykh formuvan' u 1943 rotsi [Interpretation of patriotism in the Soviet system of propaganda and political-educational work of collaborationist military-political formations in 1943]. *Arkhivy Ukrayiny*. № 4-5, pp. 84-91. [in Ukr.].
5. Dolhoruchenko, K. O. (2021) Orhanizatsiya ta diyal'nist' spetsial'noho aparatu propahandy hitlerivs'koyi Nimechchyny na terytoriyi Reykhskomissariatu «Ukrayina» (na materialakh spetsviddil «Vineta») : istoryko-pravove doslidzhennya [Organization and activity of the special propaganda apparatus of Hitler's Germany on the territory of the Reichskommissariat "Ukraina" (based on the materials of the special department "Vineta"): historical and legal research] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Pryvatna ustanova "Naukovo-doslidnyy instytut publichnogo prava". Kyiv, 250 p. [in Ukr.].
6. Zahal'na deklaratsiya prav lyudyny [Universal Declaration of Human Rights] : Prynyata i proholoshena rezolyutsiyeyu 217 A (III) Heneral'noyi Asambleyi OON vid 10 hrudnya 1948 roku (neofitsiynny pereklad). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. [in Ukr.].
7. Zaperechennya Holokostu: klyuchovi daty [Holocaust denial: key dates]. United States Holocaust Museum. URL : <https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/holocaust-denial-key-dates>. [in Ukr.].
8. Zaperechuvav Holodomor. Yak ukraintsi mayzhe 30 rokiv namahayut'sya anulyuvaty Pulitserivs'ku premiyu Dyuranti [He denied the Holodomor. How Ukrainians have been trying to cancel Duranty's Pulitzer Prize for almost 30 years]. 26.11.2021. URL : <https://hromadske.ua/posts/zaperechuvav-golodomor-yak-ukrayinci-majzhe-30-rokiv-namagayutsya-anulyuvaty-pulitserivsku-premiyu-dyuranti>. [in Ukr.].
9. Kino v roky Velykoyi Vitchyznyanoi viyny [Cinema during the Great Patriotic War]. URL : <http://ukrskr.com.ua/kiyiv/kino-v-roki-velikoyi>. [in Ukr.].
10. Konstytutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine] : Prynyata na 5-y sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny 28 chervnya 1996 r. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1996. № 30. Art. 141. [in Ukr.].
11. Kromf, I. (2022) Povnometrazhni snaryady viyny: yak rosiya vykorystovuye kinematohraf u propahandi [Full-length shells of war: how Russia uses cinematography in propaganda]. 02.08.2022. URL : <https://suspilne.media/266695-povnometrazni-snaradi-vijni-ak-rosia-vikoristovue-kinematograf-u-propagandi/>. [in Ukr.].
12. Mel'nyk, I. (2013) Zoryani viyny, yaki znyshchyly srsr [Star Wars, which destroyed the ussr]. 21.03.2013. URL : <https://zbruc.eu/node/4021>. [in Ukr.].
13. Mizhnarodnyy pakt pro hromadyans'ki ta politychni prava [International Covenant on Civil and Political Rights] : Prynyato 16 hrudnya 1966 roku Heneral'noyi Asambleyeyu OON. Dok. OON A/RES/2200 A (XXI). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text. [in Ukr.].
14. Moiseyenko, O. V. (2016) Vnutrishnya i zovnishnya propahanda Avstro-uhors'koyi ta rosiys'koyi imperiy na pivdenno-zakhidnomu fronti v roky Pershoyi svitovoyi viyny [Internal and external propaganda of the austro-hungarian and russian empires on the South-Western Front during the

First World War]. *Sums'kyi istoryko-arkhivnyy zhurnal*. № XXVII, pp. 73-80. [in Ukr.].

15. Pashkov M. (2022) *Viyina sensiv: shlyakhy i napryamy oporu «russkomu myru»* [The war of meanings: ways and directions of resistance to the "russian world"] : analitychna zapyska. Kyiv : Razumkov Centre. URL : <https://razumkov.org.ua/images/2022/09/26/2022-ANALIT-ZAPIS-PASHKOV-1-FIN.pdf>. [in Ukr.].

16. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vstanovlennya kryminal'noyi vidpovidal'nosti za kolaboratsiyu diyal'nist' [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the establishment of criminal liability for collaborative activity] : Zakon Ukrainy vid 03.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-IX#Text>. [in Ukr.].

17. Pro informatsiyu [On information] : Zakon Ukrainy vid 02.10.1992. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1992. № 48. Art. 650. [in Ukr.].

18. Reyent, O. P. (2012) Kartkova systema [Card system]. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy / redkol.: I. M. Dzyuba, A. I. Zhukovs'kyi, M. H. Zheleznyak ta in.* Kyiv : In-t entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy,. URL : <https://esu.com.ua/article-10176>. [in Ukr.].

19. U rosiyi YouTube na vymoju vlady zablokuvav video z pisneyu Marka Bernesa "Khotyat ly russkye voyny" [In russia, at the authorities' request YouTube blocked the video with the song "Do russians want wars" by Mark Bernes]. 07.04.2022. URL : <https://podrobnosti.ua/2444540-u-ros-youtube-na-vimogu-vladi-zablokuvav-video-z-psneju-marka-bernesa-hotjat-li-russkie-vojny.html>. [in Ukr.].

20. U Kharkovi demontuvaly pam'yatnyk zhukovu [A monument to zhukov was dismantled in Kharkiv]. 17.04.2022. URL : <https://suspilne.media/229580-u-harkovi-demontuvali-pamatnik-zukovu/>. [in Ukr.].

21. Uhoda pro asotsiatsiyu mizh Ukrainoyu, z odniyei storony, ta Yevropeys'kym Soyuzom, Yevropeys'kym spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnimi derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text. [in Ukr.].

22. Khom'yak, O. (2015) Rozcharuvavshys' u sotsializmi, stav ideolohom fashyzmu [Disillusioned with socialism, he became an ideologist of fascism]. 27.04.2015. URL : <https://wz.lviv.ua/far-and-near/131164-rozcharuvavshys-u-sotsializmi-stav-ideolohom-fashyzmu>. [in Ukr.].

23. Chyzhova, L. (2016) U rosiyi zhakhlyvyy riven' oderzhavleniya ZMI, tsenzura i peresliduvannya zhurnalistiv – rosiys'kyi media-analytik [In Russia, the terrible level of access to mass media, censorship and persecution of journalists – Russian media analyst]. 22.04.2016. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/27691216.html>. [in Ukr.].

24. Shurkhalo, D. (2021) V srsr iz propahandy za dva roky do 22 chervnya 1941 roku vykynuly vse antyfashyst's'ke – istoryk [In the ussr, two years before June 22, 1941, everything anti-fascist was thrown out of propaganda – historian]. 01.06.2021. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-svitova-viyina-stalin-hitler-propahanda-srsr/31284254.html>. [in Ukr.].

25. Yak rosiya stvoryuye potuzhnu propahandu z feykamy: poasnennya na prykladi RT [How Russia creates powerful propaganda with fakes: explanation on the example of RT]. 17.11.2022. URL : https://lb.ua/blog/infosecurity_institut/536213_yak_rosiya_stvoryuye_potuzhnu_propagandu_z.html. [in Ukr.].

26. Yakubova, L. (2020) Yevraziys'kyi rozlam. Ukraina v dobu hibrydnykh vyklykiv [The Eurasian Rift. Ukraine in the age of hybrid challenges]. 2-e vyd., pererob. Kyiv : TOV «Vydavnytstvo "Klio"», 392 p. [in Ukr.].

27. zn.ua sklalo spysok prorsiys'kykh partiy v YeES [zn.ua compiled a list of pro-Russian parties in the EU]. 09.01.2016. URL : https://zn.ua/ukr/WORLD/zn-ua-sklalo-spisok-prorsiyskih-partiy-v-yes-195496_.html. [in Ukr.].

28. Clampin D. *Advertising and propaganda in World War One: cultural identity and blitz spirit*. London : Bloomsbury Academic, 2014. 296 p.

29. *Encyclopedia of the Holocaust*, In Association with Yad Vashem, The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, Dr. Robert Rozett and Dr. Shmuel Spector, Editors, Yad Vashem and Facts On File, Inc., Jerusalem Publishing House Ltd, 2000.

30. Fox, J. *Atrocity propaganda*. URL : <https://www.bl.uk/world-war-one/articles/atrocity-propaganda>.

31. *Freedom in the World*. URL : <https://freedomhouse.org/report/freedom-world>.

32. Jablonski, E. (1979) *A Pictorial History of the World War I (One) Years*. New-York : Doubleday, 317 p.

33. Ostroliad, O., Ilyn, L., Tsymbalista, L. (2021) History of the death penalty in Ukraine: causes, stages and influence on public awareness. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1, no. 2, pp. 198-207.

34. *Propaganda*. URL : <https://www.bl.uk/world-war-one/themes/propaganda>.

35. Sanders, M. L. (1975) *Wellington House and British Propaganda During the First World War*. *Historical Journal*. №18, pp. 119-146.

36. *Top five russian propaganda WWII myths debunked*. May 9, 2022. URL : <https://english.nv.ua/nation/top-five-myths-of-russian-propaganda-about-wwii-debunked-russian-invasion-of-ukraine-50240734.html>.

37. Welch, D. (2014) *Propaganda for patriotism and nationalism*. 29 Jan 2014. URL : <https://www.bl.uk/world-war-one/articles/patriotism-and-nationalism>.

ABSTRACT

Andriy Samotuha. Propaganda and constitutional right to information during wartime on the background of clashes between totalitarian practices and democratic values. The article deals with peculiarities of the implementation of the constitutional right to information in Ukraine under martial

law in the context of such a constitutional principle as the prohibition of propaganda of war and other enmity, contrasting the practice of totalitarian states with the democratic principles of administration of the information area. The lack of studies of constitutional and legal aspects of propaganda as a type of information activity in Ukrainian jurisprudence has been pointed out. A retrospective analysis of the institute of propaganda in the 20th-21st centuries has been carried out.

The author has concluded that the components of the implementation of such information activity as propaganda are: subject (source of propaganda) and object, which has, for its part, two varieties - a) to whom propaganda is directed (consumer and victim of propaganda) and b) against whom the propaganda is directed (a notoriously demonized victim of propaganda).

Abuse of the constitutional right to information and freedom of the mass media always turns into a gradual building of propaganda, which aims, through the manipulation of public opinion, on the one hand, to make certain hostile, hateful images and narratives, on the other hand, requires the above-mentioned object (b) taking counter-propaganda measures, but with the availability of appropriate resources. Propaganda is an integral part of preparing and conducting wars, including information wars as an element of modern hybrid wars. The most eloquent example of the struggle for modern mass consciousness with the involvement of international actors was the Russian military aggression against Ukraine.

The subject of further publications should be? As the author believes, the problems of the legal conceptualization of propaganda and populism in the context of countering information wars, especially using the achievements of the current stage of the information revolution – cyberspace and social networks

Keywords: right to information, media freedom, propaganda, abuse, manipulation, war.

УДК 342.749+343.322

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-264-268

Ігор СЕРДЮК®

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРОВАВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КОЛАБОРАНТІВ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Актуалізовано проблему конституційно-правової відповідальності колаборантів, теоретичне осмислення якої є необхідною передумовою вдосконалення національного конституційного законодавства, а також практичної реалізації його норм суб'єктами правозастосування, наділеними юрисдикційними повноваженнями.

Ключові слова: Конституція України, національне конституційне законодавство, юридична відповідальність, конституційно-правова відповідальність, конституційно-правова відповідальність колаборантів, кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність,

Постановка проблеми. Під проблемою в науці розуміють усвідомлення недостатності наявних знань, необхідних для вирішення теоретичних і практичних завдань. Саме такою є гносеологічна ситуація, що склалася в доктрині конституційного права у зв'язку з відсутністю досліджень, присвячених конституційно-правовій відповідальності громадян України, чиї протиправні дії кваліфікуються як колабораційна діяльність.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Поняття конституційно-правової відповідальності, її суб'єкти, риси та санкції охоронних норм, що застосовуються уповноваженими юрисдикційними органами як вияв цього виду юридичної відповідальності, є традиційними питаннями, що комплексно розглядаються в межах наукових монографій, дисертацій, статей, підручників і навчальних посібників з теорії держави і права та конституційного права.

Вагомий внесок у розробку окреслених вище питань зробили такі вітчизняні фахівці, як Ю. Барабаш і Є. Ткаченко [1], В. Боняк [2], В. Кравченко [4], Л. Наливайко [6], В. Погорілко і В. Федоренко [7], Л. Сердюк [5], С. Совгіря та Н. Шукліна [10],

© І. Сердюк, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3655-721X>

iserdiuk@ukr.net

Ю. Тодика [11], О. Фрицький [12] та ін.

Водночас, проблема конституційно-правової відповідальності громадян України, які пішли на співпрацю з окупаційним режимом, не була предметом самостійного дослідження.

Мета статті – актуалізування проблеми конституційно-правової відповідальності колаборантів, теоретичне осмислення якої є необхідною передумовою вдосконалення національного конституційного законодавства, а також практичного застосування його норм суб'єктами правозастосування, наділеними юрисдикційними повноваженнями.

Для досягнення задекларованої мети скористаємося пізнавальними можливостями герменевтичного методологічного підходу та спеціально-юридичного методу пізнання, що дозволять розкрити зміст приписів чинного національного законодавства, потреба залучення яких для наукового аналізу обумовлена предметом дослідження, його завданнями та творчим задумом автора.

Зважаючи на наявний у сучасній теорії права плюралізм підходів до визначення поняття юридична відповідальність, важливе методологічне значення також має і його авторська інтерпретація. Юридична відповідальність, на нашу думку, є здійснюваний у межах правовідносин (переважно правоохоронних) добровільно або за рішенням судового чи іншого юрисдикційного органу та забезпечений державою додатковий юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних цінностей, що йому належали [9].

Виклад основного матеріалу. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 3 березня 2022 року № 2108-IX передбачено такі форми суспільно небезпечної та протиправної діяльності:

1. Публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України чи публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України;

2. Добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора;

3. Здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти;

4. Передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора;

5. Добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, або добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території або публічні заклики до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території;

6. Організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах;

7. Добровільне обійняття громадянином України посади в незаконних судових або

правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені чи самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України [8].

Аналіз вищенаведених складів правопорушень, що передбачають кримінальну відповідальність за колабораціонізм, свідчить як про багатоманітність зовнішніх форм прояву такого роду діяльності, так і різноманітність сфер, що їх торкається ця діяльність (інформаційна, управлінська, господарська, освітня, політична, судочинства та правоохорони, військова).

Санкції усіх восьми складів злочинів, закріплених ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» КК України, передбачають застосування до осіб, винних у вчиненні цих протиправних діянь обмежень організаційного характеру – позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне або додаткове покарання на строк від десяти до п'ятнадцяти років [8], що унеможливує вчинення ними аналогічних злочинів у визначений проміжок часу.

Але чи гарантує таке покарання недопущення вчинення засудженими аналогічних дій у майбутньому? Чи достатньою є лише кримінальна відповідальність колаборантів і якою мірою вона демотивує потенційних правопорушників?

Відповідь на це питання залежить від багатьох чинників. До них передусім належить військово-політична ситуація в нашій державі. Якщо Україна у найближчій перспективі здобуде перемогу в цій війні та у повному обсязі відновить свій суверенітет і територіальну цілісність у межах міжнародно-визнаних кордонів 1991 року, а російська федерація, навпаки, зазнає нищівної поразки, що унеможливить проведення агресивної політики проти нашої держави принаймні в середньостроковій перспективі, кримінальне покарання осіб, винних у вчиненні вищезгаданих протиправних діянь, буде достатнім у плані реалізації як профілактичної, так і каральної функцій.

Зовсім іншою має бути реакція владних інститутів на ситуацію, що з 2014 року характеризується поступовим захопленням суверенної території України. Така повзуча анексія території нашої держави здійснюється з використанням двох компонентів: власне військової та політичної, причому саме остання, за задумом керівництва держави-агресорки, має легітимізувати ці процеси в очах світової спільноти. Так, зокрема, відбулося з Українським Кримом, коли у березні 2014 року на території півострову, всупереч Конституції України та нормам міжнародного права, було проведено незаконний референдум. За активної участі місцевих колаборантів аналогічні наміри реалізуються нині агресором щодо територій Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей України. Схожий сценарій планувався і залишається гіпотетично можливим щодо територій інших областей України у разі їх переходу під контроль окупанта.

Потужним запобіжником різним проявам сепаратизму та колабораціонізму поряд із військовими успіхами Збройних Сил України, на нашу думку, має стати конституційно-правова відповідальність колаборантів, причому не як альтернатива кримінальній, а як її доповнення. Така пропозиція не суперечить припису ч. 1 ст. 61 Конституції України, згідно з яким ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення [3].

Під конституційно-правовою відповідальністю в доктрині конституційного права розуміють різновид юридичної відповідальності, що являє собою здійснюваний у межах правовідносин добровільно або за рішенням судового чи іншого державного органу та забезпечений державою юридичний обов'язок суб'єкта конституційно-правових відносин зазнати обмежень в основному організаційного характеру, що передбачені санкціями норм конституційного законодавства, як правило, на випадок учинення ним конституційного делікту [5].

В аспекті предмета цього дослідження важливе значення мають дві риси конституційно-правової відповідальності, на яких роблять наголос учені:

1) її суб'єктами є не лише органи публічної влади та їх службові і посадові особи, які наділені державно-владними повноваженнями, але й громадяни держави, котрі не мають таких повноважень. Громадяни Української держави також наділяються конституційною деліктоздатністю, а отже, можуть бути суб'єктами конституційного делікту;

2) несприятливі наслідки для суб'єктів конституційно-правової відповідальності характеризуються в основному обмеженнями організаційного характеру, проте не виключають обмежень особистого характеру. До них, зокрема, можна віднести припинення громадянства України або позбавлення права брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38 Конституції України) [3].

Щоправда застосування таких обмежень, як вияв конституційно-правової відповідальності, можливе лише після внесення відповідних змін до Основного Закону Української держави, а також інших законодавчих актів.

Висновки. Вищевикладені теоретичні положення підтверджують наявність в сучасній правничій науці проблемної ситуації, пов'язаної з недостатністю наявних знань, необхідних для вирішення теоретичних і практичних питань, пов'язаних із науковим обґрунтуванням необхідності притягнення громадян України, які пішли на співпрацю з окупаційним режимом, не лише до кримінальної, але й до конституційно-правової відповідальності. Розв'язання цієї проблеми збагатить теорію юридичної відповідальності, а також сприятиме вдосконаленню національного конституційного законодавства та практичної реалізації його норм державними органами, наділеними юрисдикційними повноваженнями.

Список використаних джерел

1. Барабаш Ю. Г., Ткаченко Є. В. Конституційно-правова відповідальність. *Проблеми правової відповідальності* : монограф. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2014. С. 33-53.
2. Боняк В. О. Конституційно-правова відповідальність та її особливості. *Конституційне право України* : навч. посібник для підгот. до іспиту за кредитно-модульною сист. 2-е вид. перероб. і доп. / В. О. Боняк, В. А. Завгородній, А. В. Самотуга. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 15-17.
3. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
4. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посібник. Київ : Атіка, 2004. 512 с.
5. Липачова Л. М. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «конституційно-правова відповідальність». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С. 118-126.
6. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 16 с.
7. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підруч. Київ : Наукова думка ; Прецедент, 2007. 344 с.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 03.03.202. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>.
9. Сердюк І. А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття юридична відповідальність. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 1. С. 30-35.
10. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 632 с.
11. Тодька Ю. Н. Конституция Украины : проблемы теории и практики. Харьков : Факт, 2000. 608 с.
12. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підруч. 3-є вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Barabash, Yu. H., Tkachenko, Ye. V. (2014) Konstytutsiyno-pravova vidpovidal'nist' [Constitutional and legal liability]. *Problemy pravovoyi vidpovidal'nosti* : monohraf. ; za red. V. Ya. Tatsiya, A. P. Het'mana, V. I. Borysovoyi. Kharkiv : Pravo, pp. 33-53. [in Ukr.].
2. Boniak, V. O. (2017) Konstytutsiyno-pravova vidpovidal'nist' ta yiyi osoblyvosti [Constitutional and legal liability and its features]. *Konstytutsiyne pravo Ukrainy* : navch. posibnyk dlya pidhot. do ispytu za kredytno-modul'noyu syst. 2-e vyd. pererob. i dop. / V. O. Bonyak, V. A. Zavhorodniy, A. V. Samotuha. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, pp. 15-17. [in Ukr.].
3. Konstytutsiya Ukrainy [Constitution of Ukraine] : pryunyata na p'yatyy sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrainy 28 chervnya 1996 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].
4. Kravchenko, V. V. (2004) Konstytutsiyne pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine] : navch. posibnyk. Kyiv : Atika, 512 p. [in Ukr.].

5. Lypachova, L. M. (2010) Metodolohichnyy analiz suchasnykh interpretatsiy ponyattya «konstytutsiyno-pravova vidpovidal'nist'» [Methodological analysis of modern interpretations of the concept of "constitutional legal liability"]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* № 3, pp. 118-126. [in Ukr.].
6. Nalyvayko, L. R. (2000) Konstytutsiyno-pravova vidpovidal'nist': pytannya teorii ta praktyky [Constitutional and legal responsibility: issues of theory and practice] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.02 / Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 16 p. [in Ukr.].
7. Pohorilko, V. F., Fedorenko, V. L. (2007) Konstytutsiyno pravo Ukrayiny [Constitutional law of Ukraine] : pidruch. Kyiv : Naukova dumka ; Pretsedent, 344 p. [in Ukr.].
8. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo vstanovlennya kryminal'noyi vidpovidal'nosti za kolaboratsiynu diyal'nist' [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the establishment of criminal liability for collaborative activity] : Zakon Ukrayiny vid 03.03.202. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>. [in Ukr.].
9. Serdyuk, I. A. (2011) Metodolohichnyy analiz suchasnykh interpretatsiy ponyattya yurydychna vidpovidal'nist' [Methodological analysis of modern interpretations of the concept of legal liability]. *Byuleten' Ministerstva yustyttsiyi Ukrayiny.* № 1, pp. 30-35. [in Ukr.].
10. Sovhyrya, O. V., Shuklina, N. H. (2008) Konstytutsiyno pravo Ukrayiny [Constitutional law of Ukraine] : navch. posibnyk. Kyiv : Yurinkom Inter, 632 p. [in Ukr.].
11. Todyka, Yu. N. (2000) Konstytutsyya Ukrayny : problemy teoryy y praktyky [Constitution of Ukraine: problems of theory and practice]. Khar'kiv : Fakt, 608 p. [in Ukr.].
12. Fryts'kyy, O. F. (2006) Konstytutsiyno pravo Ukrayiny [Constitutional law of Ukraine] : pidruch. 3-ye vyd., pererob. i dop. Kyiv : Yurinkom Inter, 512 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Ihor Serdiuk. Constitutional and legal liability of collaborators: problem formulation. The purpose of the article is to actualize the problem of constitutional and legal liability of collaborators, the theoretical understanding of which is a necessary prerequisite for the improvement of national constitutional legislation, as well as for the practical implementation of its norms by law enforcement entities endowed with jurisdictional powers.

It has been noted that, in the author's opinion, the constitutional and legal liability of collaborators should become a powerful safeguard against various manifestations of separatism and collaborationism, along with the military successes of the Armed Forces of Ukraine, and not as an alternative to criminal liability, but as its complement. Such a proposal does not contradict the prescription of Part 1 of Art. 61 of the Constitution of Ukraine, according to which no one can be brought twice to the same type of legal responsibility for the same offense.

Adverse consequences for subjects of constitutional and legal responsibility are mainly characterized by limitations of an organizational nature, but do not exclude limitations of a personal nature. These include, in particular, termination of Ukrainian citizenship or deprivation of the right to participate in the management of state affairs, in all-Ukrainian and local referendums, to freely elect and be elected to state and local self-government bodies (Article 38 of the Constitution of Ukraine). Therefore, the application of such restrictions as the manifestation of constitutional and legal responsibility is possible only after making appropriate changes to the Basic Law of the Ukrainian State, as well as other legislative acts.

Keywords: *Constitution of Ukraine, national constitutional legislation, legal liability, constitutional-legal liability, constitutional-legal liability of collaborators, criminal liability for collaborative activity.*

УДК 342.76

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-269-272

Лілія СЕРДЮК[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЗАКОНОДАВЧО ВИЗНАЧЕНІ ПІДСТАВИ ПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Предметом наукового аналізу стали норми чинного конституційного законодавства України, що визначають підстави для правомірного обмеження конституційних прав і свобод людини в умовах воєнного стану.

На основі цього зроблено висновок про необхідність розмежування таких підстав на два різновиди: 1) фактичні, що не тотожні фактичним підставам для введення правового режиму воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, та які зумовлені необхідністю вжиття заходів для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності; та 2) юридичні, що являють собою акти волевиявлення уповноважених суб'єктів управлінських правовідносин, компетенція яких поширюється на всю територію України або окремі її місцевості, де діє правовий режим воєнного стану.

Ключові слова: Конституція України, конституційні права і свободи людини, правовий режим воєнного стану, обмеження конституційних прав і свобод людини, підстави для правомірного обмеження конституційних прав і свобод людини.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 1 Основного закону Україна визнана суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Відмінною рисою новітнього етапу розвитку української державності є актуалізація такого пріоритетного напрямку її діяльності, як утвердження і забезпечення прав і свобод людини [1]. Як свідчать реалії сьогодення, така конституційно визначена спрямованість діяльності нашої держави в умовах ведення війни з державою-агресором не лише не втрачає своєї важливості, а навпаки, набуває свого екзистенційного сенсу. У зв'язку з цим слушними і справедливими є заяви представників провідних держав світу щодо того, що Україна та її Збройні Сили, увесь Український народ ведуть боротьбу не лише за незалежність і територіальну цілісність своєї держави, але й відстоюють цивілізаційні цінності, спільні для США, Канади та Західноєвропейських демократій. З-поміж цих цінностей найвищою визнається людина, її життя та здоров'я, недоторканність і безпека.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання підстав обмеження конституційних прав і свобод людини не нове для доктрини конституційного права. Воно розглядалося в межах наукових монографій, наукових дисертацій, статей, підручників і навчальних посібників з конституційного права.

Водночас малодослідженою у вітчизняній правничій науці залишається проблематика підстав і критеріїв правомірного обмеження конституційних прав і свобод людини в умовах воєнного стану, що зумовлено введенням відповідного правового режиму на всій території України з дня повномасштабної агресії російської федерації проти України, тобто з 24 лютого 2022 року.

Метою цієї статті є характеристика законодавчо визначених підстав для правомірного обмеження конституційних прав і свобод людини в умовах воєнного стану

Досягнення визначеної дослідницької мети зумовило необхідність використання герменевтичного та спеціально-юридичного методів пізнання, що ґрунтуються на використанні правил і прийомів тлумачення юридичних текстів, зокрема текстів законодавчих актів, що торкаються предмета дослідження.

Оскільки рішення про обмеження конституційних прав і свобод людини в

умовах воєнного стану ухвалюються суб'єктами управлінських правовідносин, які в правовій державі зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1], важливе методологічне значення має інтерпретація поняття правовий акт публічної влади. У сучасній правничій науці під однойменною категорією розуміють забезпечене з боку держави та визнане легітимним з боку громадянського суспільства формально-обов'язкове волевиявлення органів публічної влади, їх службових і посадових осіб, що має офіційний характер, здійснює справедливий з погляду домінуючої частини населення регулятивний та/або охоронний вплив на поведінку суб'єктів права і породжує юридичні наслідки, що відповідають принципу правопевності [3, с. 81].

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 64 Основного закону Української держави «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27–29, 40, 47, 51, 52, 55–59, 60–63 цієї Конституції [1].

Аналіз вищенаведених конституційно-правових приписів свідчить про те, що Основний закон Української держави допускає можливість обмеження окремих прав і свобод людини лише за наявності двох умов: воєнного або ж надзвичайного стану. Загальна конституційно-правова норма, закріплена в ч. 2 аналізованої нами статті, знаходить свою конкретизацію в Законі України «Про правовий режим воєнного стану».

Для пошуку відповіді на питання щодо визначення підстав обмеження конституційних прав і свобод людини в умовах воєнного стану залучимо для наукового аналізу припис статті 1 вищезгаданого Закону, що містить легальну дефініцію поняття воєнний стан.

Відповідно до цієї статті воєнний стан визначається як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [2].

Аналіз змісту вищенаведеного судження про воєнний стан свідчить про те, що фактичними підставами для його введення в Україні або в окремих її місцевостях є 1) збройна агресія; 2) загроза нападу; 3) небезпека державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Що ж до фактичних підстав обмеження конституційних прав і свобод людини, то вони зумовлені необхідністю вжиття заходів для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Крім фактичних підстав, необхідно розрізняти і юридичні підстави. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не містить припису, який би давав відповідь на питання щодо юридичних підстав для обмеження конституційних прав і свобод людини. Водночас ст. 2 закріплює положення, відповідно до якого правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, цей Закон та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України [2]. Уважаємо, що саме ці правові акти як волевиявлення суб'єктів управлінських правовідносин, компетенція яких поширюється на всю територію України, і є юридичними підставами для обмеження конституційних прав і свобод людини, проте не тільки вони.

Зокрема, відповідно до п. 2 ст. 12¹ Закону Кабінет Міністрів України в разі введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях розробляє та вводить в дію План запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в окремих місцевостях України з урахуванням загроз та особливостей конкретної ситуації, яка склалася [2].

Реалізують цей план у життя військове командування та військові адміністрації. Згідно з ч. 2 ст. 3 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» військове командування, в межах повноважень, визначених цим Законом та Указом Президента України про введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, затвердженим Верховною Радою України, видає обов'язкові до виконання *накази і директиви* з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану [2].

Юридичною підставою обмеження конституційних прав людини слугують і акти волевиявлення тимчасових державних органів – військових адміністрацій, які можуть утворюватися на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян (ч. 1 ст. 4 Закону) [2].

Висновки. Чинне конституційне законодавство нашої держави не дає чіткої відповіді на питання щодо визначення підстав обмеження конституційних прав і свобод людини. Вважаємо за необхідне розмежовувати два їх різновиди:

1) фактичні, що не тотожні фактичним підставам для введення правового режиму воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, та які зумовлені необхідністю вжиття заходів для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності;

2) юридичні, що являють собою акти волевиявлення уповноважених суб'єктів управлінських правовідносин, компетенція яких поширюється на всю територію України або окремі її місцевості, де діє правовий режим воєнного стану (зокрема, Конституція України; Закон України «Про правовий режим воєнного стану»; указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України; План запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в окремих місцевостях України з урахуванням загроз та особливостей конкретної ситуації, яка склалася; накази і директиви з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану; правозастосовні акти судових та правоохоронних органів, їх посадових і службових осіб).

Список використаних джерел

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
3. Сердюк І. А. Методологічний аналіз інтерпретацій поняття «правовий акт». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 76–83.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine], pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku [The Constitution of Ukraine, adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].
2. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu [On the legal regime of martial law] : Zakon Ukrainy vid 12.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. [in Ukr.].
3. Serdiuk, I. A. (2016) Metodolohichniy analiz interpretatsii poniattia «pravovyi akt» [Methodological analysis of interpretations of the concept of "legal act"]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 76–83. [in Ukr.].

ABSTRACT

Liliia Serdiuk. Legally defined grounds for the lawful restriction of constitutional human rights and freedoms under martial law. The subject of scientific analysis was the norms of the current constitutional legislation of Ukraine, which determine the grounds for the lawful restriction of constitutional rights and freedoms of a person in the conditions of martial law.

Based on this, a conclusion was made about the need to distinguish such grounds into two types:

1) factual, which are not identical to the factual grounds for introducing a legal regime of martial law in Ukraine or in some of its localities, and which are caused by the need to take measures to avert the threat, repulse armed aggression and ensure national security, eliminate the threat of danger to the state independence of Ukraine, its territorial integrity;

2) legal, which are acts of will of authorized subjects of administrative legal relations, the competence of which extends to the entire territory of Ukraine or some of its localities, where the legal regime of martial law operates (in particular, the Constitution of Ukraine; the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law"; the decree of the President of Ukraine on the introduction of martial law in Ukraine or in some of its localities, approved by the Verkhovna Rada of Ukraine; Plan for the introduction and provision of measures of the legal regime of martial law in some localities of Ukraine, taking into account the threats and specifics of the specific situation that has developed; orders and directives on issues of provision defense, public safety and order, implementing measures of the legal regime of martial law; law enforcement acts of judicial and law enforcement agencies, their officials and employees).

Keywords: *Constitution of Ukraine, constitutional human rights and freedoms, legal regime of martial law, restriction of constitutional human rights and freedoms, grounds for lawful restriction of constitutional human rights and freedoms.*

УДК 342.739

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-272-277

Світлана СЛАБКО®

кандидат юридичних наук, доцент
(Класичний приватний університет,
м. Запоріжжя, Україна)

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗМІН ЩОДО ФОРМ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ КОНСТИТУЦІЯХ

У статті з'ясовано концептуальні зміни, що відбувалися у законодавчому закріпленні форм власності у різні періоди існування УРСР як республіки СРСР та незалежної України. Констатовано, що в країнах романо-германської правової сім'ї, до якої належить Україна, що рецепіювали римське право, питання власності належать до питань конституційного рівня регулювання і є прерогативою цивільного права. Тому цитовано відповідні нормативні положення з Конституції УРСР (1929, 1937, 1978 років), Конституції України (1996 року), Цивільного кодексу України 2003 р. з констатацією відповідних змін. Зроблено висновок щодо необхідності дотримування балансу для повноцінного розвитку усіх форм власності.

Ключові слова: *власність, Конституція, форми власності, державна власність, приватна власність, комунальна власність.*

Постановка проблеми. Економічну основу будь-якого суспільства становить форма власності на засоби виробництва. Вона ж є одним з базових критеріїв визначення типу держави по формаційного підходу – одному з двох (також цивілізаційний), заснованому на економіко-правовому вченні про зміну суспільно-економічних формацій – історичного типу суспільства з панівною формою власності, певним способом виробництва і класовою структурою. Певний вплив надає форма власності на соціально-економічні показники – ріст населення, рівень безробіття, дохід населення, тип, форму планування, структуру економіки, обсяг валового внутрішнього продукту тощо. Тому нагальною є необхідність вироблення концепції подальшого формування та розвитку для держави відносин власності з урахуванням історичного типу Української держави, національних особливостей для вироблення ефективного балансу між формами власності.

Аналіз, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. У вітчизняній науці відсутні публікації щодо дослідження концептуальних змін у формах власності в українських конституціях. Тому наше дослідження спирається на конституційне законодавство УРСР та незалежної України, напрацювання фахівців у питаннях про форми власності, таких як: М. Денисов [1], О. Кравчук [2], Л. Поліщук [3] та ін.

Метою статті є з'ясування концептуальних змін, що відбувалися у законодавчому закріпленні форм власності у різні періоди української історії, обґрунтування оптимальних положень для сучасної України.

Виклад основного матеріалу. У країнах романо-германської правової сім'ї, до якої належить Україна, що рецепіювали римське право, питання власності належать до

питань конституційного рівня регулювання і є прерогативою цивільного права.

Внаслідок усталеної після перемоги революції 1917 р. радянської влади і створення 30.12.1922 р. соціалістичної держави докорінно змінилися відносини власності. Якщо в попередніх суспільно-економічних формаціях (типах держави) панувала приватна форма власності (в рабовласницькому суспільстві – приватна власність на засоби виробництва і рабів, в феодальному – приватна власність при закріпленій соціальній нерівності, в капіталістичному – приватна власність при формальній соціальній рівності всіх членів суспільства), то в соціалістичному суспільстві – соціалістична (суспільна) власність.

У грудні 1922 р. I з'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) затвердив Декларацію і Договір про утворення СРСР. У Договорі про утворення СРСР проголошувалося, що 4 незалежні радянські соціалістичні республіки: Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка – РРФСР (Росія), Українська Радянська Соціалістична Республіка – УРСР (Україна), Білоруська Радянська Соціалістична Республіка – БРСР (Білорусія) і Закавказька Радянська Федеративна Соціалістична Республіка – ЗРФСР (Закавказзя) – з метою зміцнення Радянської влади на добровільних і рівноправних засадах утворюють єдину союзню державу. Договір передбачав організацію загальносоюзних органів державної влади і в загальних рисах визначав їх компетенцію. 31 січня 1924 р. II з'їзд Рад СРСР одностайно затвердив першу Конституцію СРСР і завершив конституційне оформлення єдиної Радянської держави.

Перша Конституція СРСР від 31.01.1924 не містить норми про власність. Вона цілком присвячена принципам побудови першої у світі соціалістичної союзної багатонаціональної держави на базі диктатури пролетаріату. Конституція законодавчо закріпила повну правову рівність всіх народів СРСР та їх суверенітет. Були затверджені Державний Прапор, Герб і столиця СРСР.

Однак вже у 1929 р., коли XI Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів ухвалив затвердити Конституцію (Основний закон) Української соціалістичної радянської республіки (УСРР), в ст. 4 Поділу 1. «Засади» закріплено, що «вся земля, надра, ліси і води, а також фабрики, заводи, банки, залізниця, водний і повітряний транспорт і засоби зв'язку є соціалістичною державною власністю на визначених законодавством Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Української соціалістичної Республіки основах» [4].

Друга Конституція СРСР від 05.12.1936 р. («Сталінська») та прийнята на її основі Конституція УРСР від 30.01.1937 р з аналогічним текстом тільки українською мовою наголошували, що «Економічну основу СРСР становлять соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва, що утвердилися в результаті ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя і засоби виробництва і знищення експлуатації людини людиною» (ст. 4); «Соціалістична власність в Українській РСР має або форму державної власності (всенародне добро), або форму кооперативно-колгоспної власності (власність окремих колгоспів, власність кооперативних об'єднань)» (ст. 5); «Земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудники, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв'язку, організовані державою великі сільськогосподарські підприємства (радгоспи, машиннотракторні станції тощо), а також комунальні підприємства і основний житловий фонд у містах і промислових пунктах є державною власністю, тобто всенародним добром» (ст. 6); «Громадські підприємства в колгоспах і кооперативних організаціях з їх живим і мертвим інвентарем, продукція, що її виробляють колгоспи і кооперативні організації, а так само їх громадські будівлі становлять громадську, соціалістичну власність колгоспів і кооперативних організацій.

Кожний колгоспний двір, крім основного доходу від громадського колгоспного господарства, має в особистому користуванні невелику присадибну ділянку землі і в особистій власності підсобне господарство на присадибній ділянці, жилий будинок, продуктивну худобу, птицю та дрібний сільськогосподарський інвентар – згідно із статутом сільськогосподарської артілі» (ст. 7) [5].

Отже, у конституціях 1936–1937 років було встановлено тотожність державної власності як власності загальнонародної і закріплена роль держави як організації, яка здійснює оперативне їм управління. При цьому економічні результати показують, що такий стан економіки являв собою як економічний, так і психологічний оптимум. Все-таки люди за своєю природою – індивідуалісти, а найкращими колективістами стають

тоді, коли це їх власний вільний вибір. Наявність в економіці індивідуального і кооперативного сегмента таку свободу людям забезпечувало [1].

Відповідно до гл. 2 Конституції СРСР від 07.10.1977 р. («Брежнєвської») основу економічної системи СРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Соціалістичною власністю є також майно профспілкових та інших громадських організацій, необхідне їм для здійснення статутних завдань (ст. 10). Виділялася особиста власність громадян СРСР, яку становили «трудові доходи. В особистій власності можуть бути предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження» (ст. 13). Аналогічні норми містила Конституція УРСР від 20.04.1978 р. Зокрема, у ст. 10 Глави 2 «Економічна система» закріплювалося, що «Основу економічної системи Української РСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Соціалістичною власністю є також майно профспілкових та інших громадських організацій, необхідне їм для здійснення статутних завдань. Держава охороняє соціалістичну власність і створює умови для її примноження. Ніхто не має права використовувати соціалістичну власність з метою особистої наживи та в інших корисливих цілях». Також визначалося, що «Державна власність – спільне надбання всього радянського народу, основна форма соціалістичної власності. У виключній власності держави є: земля, її надра, води, ліси. Державі належать основні засоби виробництва в промисловості, будівництві і сільському господарстві, засоби транспорту і зв'язку, банки, майно організованих державою торговельних, комунальних та інших підприємств, основний міський житловий фонд, а також інше майно, необхідне для здійснення завдань держави» (ст. 11); «Власністю колгоспів та інших кооперативних організацій, їх об'єднань є засоби виробництва та інше майно, необхідне їм для здійснення статутних завдань. Земля, яку займають колгоспи, закріплюється за ними в безплатне і безстрокове користування. Держава сприяє розвиткові колгоспно-кооперативної власності та її зближенню з державою. Колгоспи, як і інші землекористувачі, повинні ефективно використовувати землю, бережно ставитися до неї, підвищувати її родючість» (ст. 12); «Основу особистої власності громадян Української РСР становлять трудові доходи. В особистій власності можуть бути предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження. Особиста власність громадян і право її спадкоємства охороняються державою. У користуванні громадян можуть бути ділянки землі, які надаються в установленому законом порядку для ведення підсобного господарства (включаючи тримання худоби і птиці), садівництва та городництва, а також для індивідуального житлового будівництва. Громадяни зобов'язані раціонально використовувати надані їм земельні ділянки. Держава і колгоспи сприяють громадянам у веденні підсобного господарства. Майно, що є в особистій власності або в користуванні громадян, не повинно служити для одержання нетрудових доходів, використовуватись на шкоду інтересам суспільства» (ст. 13) [6].

Як бачимо, в економічній частині «Брежнєвська» Конституція багато в чому повторює «Сталінську».

Тобто за період існування СРСР спостерігалася поступова відмова від приватної власності. Основу економічної системи СРСР становили форми власності: соціалістична в двох підвидах – державна (загальнонародна) і колгоспно-кооперативна, що визначалося існуванням в соціальній структурі суспільства двох основних класів – робітників і селян, а також особиста власність громадян.

Логічним є те, що в процесі набуття Україною незалежності (24.08.1991 р.) після прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. був прийнятий Закон «Про власність» від 07.02.1991 р. (втратив юридичну силу в 2007 р.). Проте Декларація про державний суверенітет України містила норми щодо форм власності. Зокрема, у ст. VI. «Економічна самостійність» визначає, що «Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян. Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена

завдяки зусиллям народу Республіки. Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками – суб'єктами цієї власності...Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності» [7]. В Акті проголошення незалежності України, що прийнятий Постановою Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 р., наголошено: «... здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ» [8]. Це означало, що усі положення Декларації про державний суверенітет України, у тому числі і щодо питань власності, є фундаментальними для формування економічної основи незалежної України.

Відповідно до ч. 4 ст. 2 Закону України «Про власність» «власність в Україні виступає в таких формах: приватна, колективна, державна. Всі форми власності є рівноправними». Також закон виділяв виняткову власність народу України та інтелектуальну власність: «Національне багатство України: земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, основні засоби виробництва в промисловості, будівництві, сільському господарстві, транспорті, зв'язку, житловий фонд, будівлі та споруди, фінансові ресурси, наукові досягнення, створена завдяки зусиллям народу України частка в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, національні культурні та історичні цінності, в тому числі і що знаходяться за її межами, є власністю народу України» (ст. 1 і розділ 2); «Суб'єктами права інтелектуальної власності визнаються громадяни, юридичні особи та держава. Об'єктами права інтелектуальної власності є твори науки, літератури і мистецтва, відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг, результати науково-дослідних робіт і інші результати інтелектуальної праці» (розділ 6). Відповідно до ст. 31 «До державної власності в Україні належать загальнодержавна (республіканська) власність і власність адміністративно-територіальних одиниць (комунальна власність)» [9].

Норми прийнятої 28.06.1996 р Конституції України встановлюють наявність власності українського народу, від імені якого право власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування; приватної, державної і комунальної власності, проголошуючи, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності. Зокрема, наголошено, що «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом» (ст. 13); «Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним» (ст. 41); «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності» (ст. 54); «Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад... Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби» (ст. 142) [10].

Такі ж форми власності закріпив Цивільний кодекс України, що був прийнятий

16.01.2003 р. і вступив в силу з 01.01.2004 р., норми якого діють і на сьогодні [11]. Тобто з прийняттям Цивільного кодексу України відбулися концептуальні зміни щодо форм власності – виділення комунальної власності в окрему форму і скасування колективної форми власності.

Тільки Господарський кодекс України, прийнятий і набув чинності одночасно з Цивільним кодексом України, класифікуючи підприємства за формою власності, виділяє підприємства, що діють на основі колективної власності (ст. 63), до яких відносить виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських та релігійних організацій, інші підприємства, передбачені законом [12].

Тобто на сьогодні у законодавстві України наявні колізії норм щодо форм власності. Спираючись на тезу, що питання власності належать до питань конституційного рівня регулювання і є прерогативою цивільного права, треба внести зміни в ГК України, визначивши підприємства колективної власності підприємствами приватної власності, засновниками яких є юридичні особи приватного права.

Висновки. Отже, на українських землях, які в період існування СРСР були зібрані в Українську РСР як частину Союзу РСР, панувала соціалістична суспільно-економічна формація з поступовою відмовою від приватної власності та встановленням соціалістичної (суспільної) в двох підвидах – державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності, що визначалося існуванням в соціальній структурі суспільства двох основних класів – робітників і селян, а також особистої власності громадян. У період набуття незалежності та за роки розбудови незалежної, правової, соціальної, демократичної держави в Україні відбувалися концептуальні зміни щодо форм власності. Вибраний шлях на відмову від планової економіки на користь ринкової, на встановлення економічного плюралізму з існуванням декількох рівноправних форм власності, зумовив закріплення в законодавстві спочатку трьох форм власності – державної (загальнодержавної та комунальної), колективної, приватної, а згодом (є і на цей час) – державної, комунальної, приватної.

На користь приватної власності вказує її характеристика як такої, що має найбільш високий ступінь винятковості, високу рухливість тощо. Вона змінюється відповідно до нових масштабів усупільнення економіки, відкриває простір розвитку продуктивних сил і підвищення ефективності господарської діяльності. Різноманіття форм власності відображає ступінь розвитку продуктивних сил і організаційно-економічних відносин. Тому для ефективного розвитку держави та суспільства в умовах економічного плюралізму необхідна виважена протекціоністська політика з високим ступенем соціальної відповідальності влади, досконале законодавство з встановленням гарантій та захистом усіх форм власності, спрямовані на виконання головного обов'язку держави – утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Сучасне життя, досвід розвинутих країн показує доцільність існування різних форм власності на рівноправній основі. Проте необхідно дотримуватися балансу для повноцінного розвитку усіх форм власності на підставі положення: держава не втручається у сферу приватного життя і приватного бізнесу, а тільки контролює їх законність, але в стратегічних сферах (металургія, машинобудування, енергопостачання, транспорт тощо) повинна переважати державна форма власності.

Список використаних джерел

1. Денисов М. Історія власності в СРСР. 27.11.2016. URL : <https://subscribe.ru/group/russkij-mir-i-russkie-v-mire/12917475/>.
2. Кравчук О. О. Державна власність як форма власності в Україні (аксіологічний аспект). URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/2916/1/19.pdf>.
3. Поліщук Л. Форми права власності за законодавством України. *Віче*. 2011. № 14. С. 13–15.
4. Конституція (Основний закон) Української соціалістичної радянської республіки. Затверджена Постановою XI Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів 15.05.1929 р. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>
5. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: від 30.01.1937. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text.
6. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20.04.1978. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.
7. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
8. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.
9. Про власність : Закон України від 07.02.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 20.

Ст. 249 (втратив чинність на підставі Закону № 997-V від 27.04.2007. *ВВР*. 2007. № 33 Ст. 440.).

10. Конституція України : прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

12. Господарський кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18–22. Ст. 144.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. Denysov, M. *Istoriia vlasnosti v SRSR*. 27.11.2016 p. [History of property in the USSR. 27.11.2016] URL: <https://subscribe.ru/group/russkij-mir-i-russkie-v-mire/12917475/> [in Ukr.].

2. Kravchuk, O. O. *Derzhavna vlasnist yak forma vlasnosti v Ukraini (aksiolohichnyi aspekt)* [State property as a form of property in Ukraine (axiological aspect)]. URL : <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/2916/1/19.pdf>. [in Ukr.].

3. Polishchuk, L. (2011) *Formy prava vlasnosti za zakonodavstvom Ukrainy* [Forms of ownership under the legislation of Ukraine]. *Viche*. № 14, pp. 13–15. [in Ukr.].

4. *Konstytutsiia (Osnovnyi zakon) Ukrainskoi sotsialistychnoi radianskoi respubliki. Zatverdzhena Postanovoiu XI vseukrainskoho zizdu rad robitnychykh, selianskykh i chervonoarmiyskykh deputativ 15.05.1929*. [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Socialist Soviet Republic. Approved by the Resolution of the 11th All-Ukrainian Congress of Councils of Workers', Peasants' and Red Army Deputies on May 15, 1929.]. URL : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>. [in Ukr.].

5. *Konstytutsiia (Osnovnyi zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki: vid 30.01.1937* [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic: dated January 30, 1937]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text. [in Ukr.].

6. *Konstytutsiia (Osnovnyi zakon) Ukrainkoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki. Pryiniata na pozacherhovii somii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR deviatoho sklykannia 20.04.1978* [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Adopted at the extraordinary seventh session of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR of the ninth convocation on April 20, 1978.]. URL : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>. [in Ukr.].

7. *Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy vid 16.07.1990* [Declaration on State Sovereignty of Ukraine dated July 16, 1990]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*. 1990. № 31. St. 429. [in Ukr.].

8. *Pro proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy : Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR vid 24.08.1991* [On the declaration of independence of Ukraine: Resolution of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR dated August 24, 1991 No. 1427-XI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1991. № 38. Art. 502. [in Ukr.].

9. *Pro vlasnist* [On property] : *Zakon Ukrainy vid 07.02.1991*. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*. 1991. № 20, art. 249 (vtratyv chynnist na pidstavi Zakonu № 997-V vid 27.04.2007. *VVR*. 2007. № 33, art. 440. [in Ukr.].

10. *Konstytutsiia Ukrainy : pryiniata na 5 sesii Verkhovnoi Rady vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR* [The Constitution of Ukraine, adopted at the 5th session of the Verkhovna Rada dated June 28, 1996 No. 254k/96-BP]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30, art. 141. [in Ukr.].

11. *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003* [Civil Code of Ukraine dated January 16, 2003]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2003. № 40–44, art. 356. [in Ukr.].

12. *Hospodarskyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003* [Economic Code of Ukraine dated January 16, 2003]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2003. № 18–22, art. 144. [in Ukr.].

ABSTRACT

Svitlana Slabko. Theoretical and Legal Substantiation of Conceptual Changes Regarding Forms of Ownership in Ukrainian Constitutions. The article is devoted to clarifying the conceptual changes that took place in the legislative consolidation of forms of ownership in different periods of the existence of the Ukrainian Soviet Socialist Republic as a republic of the Union of Soviet Socialist Republics and independent Ukraine. It was established that in the countries of the Romano-Germanic legal family, to which Ukraine belongs, that adopted Roman law, ownership issues are related to issues of the constitutional level of regulation and are the prerogative of civil law. Thus, relevant regulatory provisions from the Constitutions of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1929, 1937, 1978), the Constitution of Ukraine (1996), and the Civil Code of Ukraine 2003 are cited, with a statement of the relevant changes. At the same time, the Constitution of 1929 approved one form of ownership - socialist state ownership. The Constitution of 1937 established the identity of state ownership as ownership of the entire nation and established the role of the state as an organization that carries out its operational management. And in the 1978 Constitution of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, the basis of the economic system of the Ukrainian Soviet Socialist Republic is socialist ownership of the means of production in the form of state (national) and collective farm-cooperative ownership. Personal ownership of citizens, the basis of which is labor income, was also allocated. The norms of the Constitution of Ukraine of 1996 establish the existence of ownership of the Ukrainian people, on behalf of which the right of ownership is exercised by state authorities and local self-government bodies; private, state and communal ownership.

Analysis of the norms of legislative acts on forms of ownership shows the presence of conflicts, which requires improvement of the relevant legislation. A conclusion was made about the expediency of the existence of different forms of ownership on an equal basis. However, it is necessary to maintain a balance for the full development of all forms of ownership in order to achieve high socio-economic indicators of the functioning of the state and society.

Keywords: *property, constitution, forms of property, state property, private property, communal property.*

УДК 341.11

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-278-284

Василь СЛІПЕНЮК[©]

доктор філософії (право)

(Національний університет «Одеська політехніка»,
м. Одеса, Україна)

ДО ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА ВЕТО В РАДІ БЕЗПЕКИ ООН

Висвітлено проблематику реформування можливості застосування права вето в Раді Безпеки ООН. Зокрема, розкрито завдання, повноваження та склад Ради Безпеки ООН. Детальну увагу приділено процесу ухвалення рішень Ради Безпеки та праву вето постійних членів цього органу. Проаналізовано основні випадки застосування останнього, зокрема й в контексті російсько-української війни, та зроблено висновок про його архаїчність, негативний вплив на діяльність ООН, а також процес підтримання й зміцнення миру і міжнародної безпеки. З метою усунення суб'єктивності під час ухвалення рішень, які стосуються врегулювання інтернаціональних конфліктів, запропоновано запровадження процедури подолання права вето двома третинами голосів усіх членів Ради Безпеки ООН.

Ключові слова: реформування, право вето, Рада Безпеки, ООН, мир, міжнародна безпека.

Постановка проблеми. Процеси глобалізації та розвиток різних держав мають наслідком не лише позитивні, а й негативні зміни. Протягом останніх десятиріч чимало провідних держав світу збільшують свої витрати на розробку та придбання новітніх систем озброєнь, що загострює проблематику застосуванням силових методів при розв'язанні конфліктів за розподіл сфер впливу. Яскравим прикладом реалізації останньої є повномасштабний військовий напад росії на Україну.

Наведене актуалізує питання ефективної діяльності міжнародних безпекових організацій, спрямованих на попередження та вирішення інтернаціональних конфліктів. Провідне місце в цій системі займає Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН), у складі якої діє Рада Безпеки. Однак функціонування цієї організації на сьогодні є недосконалою. Насамперед це виявляється в можливості країни-агресора блокувати рішення ООН, спрямовані на допомогу країні, яка обороняється від неспровокованого нападу іншої держави. Тож РФ, яка порушила територіальну цілісність України, вчиняє низку воєнних злочинів на нашій території, погрожує застосуванням ядерної зброї, на сьогодні має право вето в Раді Безпеки ООН, що дає змогу блокувати будь-які спроби системної допомоги Україні на міжнародному рівні.

Отже, формується негативний прецедент, коли держава-агресор, яка вчиняє низку воєнних злочинів, перешкоджає надання допомоги державі, що обороняється. З огляду на це актуалізується питання реформування можливості застосування права вето в Раді Безпеки ООН.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблематика реформування можливості застосування права вето в Раді Безпеки ООН неодноразово була у центрі уваги вітчизняних науковців. На сторінках юридичної літератури її досліджували Д. Волович, Л. Дорош, Р. Губань, І. Судак, О. Тищенко, І. Черинько, І. Хостюк та ін. Водночас події 2022 року спонукають до перегляду напрацювань у цій сфері, зважаючи на російську збройну агресію, яка ставить під сумнів усю нині існуючу систему міжнародної безпеки. Наведене підтверджує актуальність обраної тематики та необхідність проведення додаткового наукового дослідження.

Метою цієї статті є висвітлення недоліків застосування права вето в Раді Безпеки ООН та вироблення пропозицій щодо його реформування.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна показала важливість

забезпечення колективної безпеки та створення превентивних механізмів для її підтримання. Незліченні людські жертви стали відправною точкою для кардинальних змін в політиці, економіці та суспільному житті цілих континентів. З метою сприяння розвитку співробітництва між усіма народами, а також гарантування миру й безпеки, в лютому 1919 року на Паризькій мирній конференції було створено Лігу Націй – першу міжнародну організацію.

За час свого існування Ліга Націй вирішила чимало міждержавних конфліктів, однак через свої інституційні недоліки не змогла попередити й надалі зупинити Другу світову війну, яка зрештою й стала причиною остаточного розпаду цієї організації.

На зміну Ліги Націй в 1945 році було створено нову міжнародну організацію – Організацію Об'єднаних Націй, метою якої є підтримання та зміцнення миру й міжнародної безпеки, розвиток співробітництва між державами світу. Протягом ХХ ст. ООН стала провідною міжнародною організацією, універсальною платформою для вирішення нагальних глобальних проблем розвитку людства. У Статуті ООН проголошено, що основними цілями її діяльності є не лише «підтримка миру та безпеки у світі через ефективні колективні заходи, а й розвиток відносин між націями на основі принципів рівності та самовизначення, міжнародне співробітництво щодо вирішення економічних, соціальних та гуманітарних проблем, забезпечення реалізації основних прав та свобод людини, а також узгодження дій країн для досягнення цих цілей» [10].

Для досягнення наведених цілей в ООН сформовано потужну інституційну систему. Особливу роль серед них відіграє Рада Безпеки. Винятковість вказаного органу полягає в тому, що Рада Безпеки ООН є єдиним органом цієї міжнародної організації, який уповноважений ухвалювати рішення, обов'язкові для виконання всіма державами-членами, однак рішення усіх інших інституцій мають для них виключно рекомендаційний характер.

Як і ООН загалом, Рада Безпеки була створена після Другої світової війни для усунення недоліків Ліги Націй у підтриманні миру у всьому світі. Перша сесія цього органу була проведена 17 січня 1946 року у Лондоні, проте в основному його робота була паралізована в наступні десятиліття через холодну війну між Сполученими Штатами та радянським союзом та їхніми союзниками. Водночас Радою Безпеки ООН здійснено санкціонування військового втручання в Корейську війну (1950) та кризу в Конго (1960), а також миротворчих місій у Західній Новій Гвінеї (1962), на Кіпрі (1964) та на Синайському півострові (1965-1967). Після розпаду радянського союзу, кількість миротворчих зусиль ООН різко збільшилась в масштабах. Зокрема, відповідні місії направлялись в Кувейт, Намібію, Камбоджу, Боснію та Герцеговину, Руанду, Сомалі, Судан та Демократичну Республіку Конго. Загалом, за всю історію існування ООН було здійснено понад сімдесят миротворчих місій, вісімнадцять з них й досі знаходяться на місцях дислокації. Попри те, що досить часто місії тривають роками, або ж навіть й десятиліттями, їхній успіх ставиться під сумнів. Окрім того, відверто провальними є місії Хорватії та Руанді, під час яких не лише не вдалось запобігти конфлікту, а й допущено геноцид цивільного населення.

Відповідно до положень статуту ООН [10], у випадку надходження до Ради Безпеки скарги про загрозу миру, насамперед цей орган має рекомендувати сторонам спробувати досягти згоди мирними засобами. З цією метою Рада Безпеки уповноважена:

- встановити принципи мирної угоди;
- проводити розслідування та посередництво в деяких випадках;
- відправити місію;
- призначити спеціальних представників;
- просити Генерального секретаря використати свої добрі послуги для досягнення мирного врегулювання спору.

У випадку недосягнення позитивних результатів застосування наведених заходів, та початку між сторонами конфлікту військових дій – головним завданням Ради Безпеки є якнайшвидше їхнє припинення. З цією метою досліджуваний орган уповноважений:

- видавати директиви про припинення вогню, які можуть допомогти запобігти ескалації конфлікту;
- направити військових спостерігачів або миротворчі сили, щоб допомогти зменшити напруженість, розділити протиборчі сили та встановити спокій, за якого можна шукати мирне врегулювання.

Окрім того, Рада Безпеки може застосувати й примусові заходи, зокрема:

- економічні санкції, ембарго на постачання зброї, фінансові штрафи та обмеження, а також заборона на поїздки;
- розрив дипломатичних відносин;
- блокада;
- колективні військові дії.

Треба наголосити, що головне завдання застосування цих заходів виявляється в зосередженні уваги відповідальних осіб певної держави на тому, що їхня політика засуджується міжнародним співтовариством та потребує корегування. При цьому вжиті заходи повинні мати мінімальний негативний вплив на цивільне населення та економіку держави.

Як вбачається із ст. 23 статуту ООН, «Рада Безпеки складається з п'ятнадцяти членів Організації. Китайська Республіка, Франція, Союз Радянських Соціалістичних Республік, Сполучене Королівство Великобританії й Північної Ірландії та Сполучені Штати Америки є постійними членами Ради Безпеки; Генеральна Асамблея обирає десять інших Членів Організації як непостійних членів Ради Безпеки на дворічний термін». Наведені положення статуту, які є незмінними з моменту прийняття, на сьогодні грубо порушуються, адже місце постійного члену замість нині неіснуючого СРСР, займає росія, яка досі офіційно не вступила до цієї міжнародної організації. Відповідно до положень ст. ст. 3-6 статуту ООН, «прийом будь-якої миролюбної держави в Члени Організації здійснюється постановою Генеральної Асамблеї за рекомендацією Ради Безпеки» [10]. Водночас щодо рф, що вийшла з Договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, жодного рішення ані про вступ рф до ООН, ані про обрання її до Ради Безпеки Генасамблея не ухвалювала. Така ситуація є порушенням статуту та усталеної практики. Зокрема, після зміни влади в Китаї в 1949 році, Китайська Народна Республіка понад двадцять років підтверджувала, що вона по суті і є Китаєм, лише зі зміненим політичним режимом та найменуванням. Генеральна Асамблея ООН тільки в 1971 році більш як двома третинами голосів прийняла рішення на користь КНР «Відновлення законних прав Китайської Народної Республіки в Організації Об'єднаних Націй» [12].

Наведена ситуація на сьогодні має негативні наслідки, що ставить під сумнів ефективність не лише Ради Безпеки, а й ООН як провідної міжнародної організації, що забезпечує мир та міжнародну безпеку. Досить яскраво це виявляється під час ухвалення рішень Ради Безпеки щодо врегулювання міждержавного конфлікту, яке є обов'язковим для виконання державами-членами. Відповідно до положень ст. 27 Статуту ООН «кожен член Ради має один голос. Для прийняття рішень з питань діяльності ООН потрібно дев'ять голосів, включаючи голоси всіх п'яти постійних членів Ради» [10]. Наведене положення є так званним «правилом одностайності великих держав» або правом вето. Постійні члени мають право блокувати будь-яку суттєву резолюцію Ради Безпеки, включно з тими, що стосуються прийняття нових держав-членів до Організації Об'єднаних Націй або кандидатів на посаду Генерального секретаря. Проте, право вето не поширюється на питання, які виносяться на голосування на Генеральній Асамблеї чи екстрених спеціальних сесіях Генеральної Асамблеї. Варто відзначити, що право вето в процес прийняття рішень Ради Безпеки було утверджене у якості врахування негативного досвіду Ліги Націй. У наведеній міжнародній організації правом вето був наділений кожен член Ради, що призводило до відсутності консенсусу між державами та фактичній неможливості практичного досягнення миру та безпеки.

Згідно із статистичними відомостями, з моменту заснування ООН усі постійні члени різною мірою застосовували право вето на непроцедурні рішення Ради Безпеки. Зокрема, СРСР/росія наклали 119 вето, 35 з них стосувалися заявок на членство в ООН у перші роки організації. Сполучені Штати Америки наклали перше зі своїх 82 вето 17 березня 1970 року, тоді СРСР наклали вето на 80 проектів резолюцій. Франція та Сполучене Королівство не наклали вето з 23 грудня 1989 року, коли разом зі Сполученими Штатами вони перешкодили Раді Безпеки засудити вторгнення США до Панами. Сполучене Королівство вперше застосувало своє право вето 30 жовтня 1956 року під час Суецької кризи та наклало 29 вето, перш ніж припинити використання права вето наприкінці 1989 року. Франція вперше застосувала своє право вето у червні 1946 року щодо іспанського питання і наклала загалом 16 вето до кінця 1989 року. Оскільки Китайська Народна Республіка зайняла місце, яке раніше займала Китайська

Республіка в 1971 році, вона використовувала право вето лише 16 разів [1].

Використання права вето з 2000 року свідчить про зміни в моделях голосування серед постійних членів. Китай активніше застосовував своє право вето – 13 із 16 його вето було накладено з 2000 року – і в кожному з цих випадків він робив це з росією. Разом з росією Китай наклав вето на резолюції щодо М'янми та Зімбабве в 2007 і 2008 роках, а решта 11 вето в цей період були на резолюції, пов'язані із Сирією. З 2000 року росія накладла вето на 28 проєктів резолюцій, 16 щодо Сирії та чотири щодо України. Окрім того, рф також накладла вето на резолюції щодо 20-ї річниці геноциду в Сребрениці, Грузії, санкцій Ємену, Венесуели, клімату та безпеки. Франція та Сполучене Королівство не використовують право вето з 1989 року, натомість Сполучені Штати Америки продовжують використовувати своє право вето – 14 разів з 2000 року, причому всі резолюції, крім двох, стосувалися ізраїльсько-палестинського конфлікту. У 2002 році вона накладла вето на резолюцію щодо Боснії та Герцеговини, а останнє вето було на резолюцію щодо боротьби з тероризмом у серпні 2020 року [1].

Відповідно до наведених даних, можливість застосування права вето здійснює негативний вплив на здатність Ради Безпеки розглядати найсерйозніші порушення Статуту ООН і міжнародного права. Зокрема, щодо Сирії застосування права вето заблокувало засудження Радою Безпеки атак із застосуванням хімічної зброї, закрило механізм розслідування хімічної зброї та перешкодило передачі справи до Міжнародного кримінального суду. Щодо «ситуації на Близькому Сході, включаючи палестинське питання», вето запобігло засудженню будівництва незаконних поселень і застосування насильства проти палестинців. Відносно України застосування права вето має негативні наслідки з початку російсько-української війни в 2014 році. Зокрема, 15 березня 2014 року росія накладла вето на резолюцію Ради Безпеки ООН, в якій засуджувався запланований на 16 березня так званий «референдум» у Криму про відокремлення від України [7]; 29 липня 2015 року росія заветувала проєкт резолюції Ради Безпеки ООН щодо створення трибуналу по МН17 [6]; 25 лютого 2022 року росія заблокувала резолюцію із засудженням свого військового нападу на Україну [8]; 30 вересня 2022 року накладла вето на загальне рішення, яким засуджувались незаконні так звані «референдуми» про «приєднання» українських територій до рф [9].

З огляду на відсутність механізму додання права вето та необхідність захисту України від російської агресії Генеральна Асамблея ООН ухвалила п'ять резолюцій, які безпосередньо стосуються війни в Україні. Перша, яка набрала 141 голос, розширювала невдалу резолюцію Ради із засудженням агресії росії проти України. Друга була присвячена гуманітарним наслідкам російської агресії проти України, набравши 140 голосів. Третя резолюція, яку підтримали 93 країни-члени, призупинила членство росії в Раді ООН з прав людини [5]. Четверта резолюція, яка набрала 143 голоси, засудила незаконну анексію росією території чотирьох областей України [2]. П'ятою резолюцією, за яку проголосували 94 країни-члени, визнається необхідність створення міжнародного механізму відшкодування збитків, завданих Україні рф та надаються рекомендації державам щодо створення міжнародного реєстру збитків [3].

Наведене підтверджує тезу багатьох науковців та практиків про гостру необхідність реформування можливості застосування права вето в Раді Безпеки ООН. Л. Дорош та С. Охремчук у своєму доробку систематизували існуючі наукові пропозиції щодо відповідного реформування Зокрема, вчені зазначають, що ними є:

- «ухвалення рішень у Раді Безпеки ООН консенсусом усіх членів;
- добровільна відмова постійних членів Ради Безпеки ООН від використання свого права вето у випадках учинення міжнародних злочинів (геноцид, злочини проти людства та масштабні військові злочини);
- дозвіл на застосування права вето в разі, якщо проти рішення водночас проголосували два або більше постійних членів Ради Безпеки ООН;
- дозвіл застосування права вето виключно щодо питань, передбачених гл. VII Статуту ООН («Дії щодо загрози миру, порушень миру й актів агресії»);
- уведення можливості подолання права вето двома третинами голосів складу Ради Безпеки ООН;
- ліквідація права вето загалом» [4, с. 22–23].

Окрім того, питання реформування процедури рішень у Раді Безпеки, в тому числі із застосуванням права вето, також розглядалось Робочою групою з питань справедливого представництва та збільшення членства в Раді Безпеки та інших питань.

У звіті останньої побічно констатується «дражливий і політичний характер права вето постійних членів Ради Безпеки ООН і наголошується на необхідності обережно підходити до винесення його на розгляд». Попри висловлювання пропозиції про збереження можливості застосування права вето у існуючому вигляді, у наведеному звіті також запропоновано варіанти його реформування, зокрема:

- «нові постійні члени Ради Безпеки ООН мають отримати ті самі повноваження та привілеї, що і чинні постійні члени;
- наділення нових постійних членів Ради Безпеки ООН правом вето з одночасним установленням обмежень для застосування права вето як новими, так і чинними членами;
- не наділення нових постійних членів Ради Безпеки ООН правом вето;
- нові постійні члени Ради Безпеки ООН повинні висловити готовність отримати цей статус без отримання права вето або ж бути згодними застосовувати право вето до завершення процедури періодичної оцінки розширеної Ради» [11, с. 195].

Проаналізувавши всі окреслені пропозиції, вважаємо, що з огляду на всю складність міжнародних відносин, сформувати ідеальну систему забезпечення миру та безпеки в рамках Ради Безпеки ООН дуже складно. Тому, насамперед, потрібно зосереджувати зусилля на усуненні суб'єктивності в процесі прийняття рішень, які стосуються врегулювання інтернаціональних конфліктів. Щоб миротворче рішення не було заблоковано однією із сторін спору з огляду на власні інтереси, доцільно запровадити процедуру подолання права вето двома третинами голосів усіх членів Ради Безпеки ООН. Видається, що таким чином можна буде ліквідувати негативний прецедент, за яким держава-агресор, постійний член вказаного органу, блокує допомогу зі сторони міжнародної спільноти державі, яка справедливо обороняється, та ускладнює можливість притягнення першої до відповідальності. На сьогодні такі дії вчиняє росія щодо України, водночас події 2022 року показують, що у подібний спосіб в майбутньому може діяти й Китай, який відверто прагне поширити свій вплив на Тайвань.

Висновки. Резюмуючи всі вище наведені положення, можна зробити висновок, що право вето було передбачено для постійних членів Ради Безпеки з метою ухвалення усіх важливих рішень за підтримки чи принаймні мовчазної згоди «великих» держав з огляду на невдалий досвід консолідуючої безпекової діяльності Ліги Націй. На сьогодні такий підхід демонструє свою архаїчність, негативно впливає не лише на діяльність ООН, а й на процес підтримання й зміцнення миру й міжнародної безпеки, який нею декларується, оскільки ті самі «великі» держави, всупереч міжнародним нормам, вдаються до агресії з метою розширення свого впливу на інші суверенні країни або незаконної анексії інших територій. Для забезпечення ефективності ООН як міжнародної безпекової організації є необхідність запровадження процедури подолання права вето двома третинами голосів усіх членів Ради Безпеки ООН, інакше ця організація може повторити долю своєї попередниці.

Список використаних джерел

1. The United Nations in Hindsight: Challenging the Power of the Security Council Veto. URL: <https://www.justsecurity.org/81294/the-united-nations-in-hindsight-challenging-the-power-of-the-security-council-veto/>.
2. Генасамблея ООН засудила незаконну анексію Росією території чотирьох областей України. URL : https://lb.ua/world/2022/10/12/532409_genasambleya_oon_zasudila_nezakonnu.html.
3. Генасамблея ООН ухвалила резолюцію щодо репарацій Україні від росії. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3614341-genasambleya-oon-uhvalila-rezoluciu-sodo-reparacij-ukraini-vid-rosii.html>.
4. Дорош Л. О., Охремчук С. І. РБ ООН у сучасних умовах: до проблеми пошуку варіантів реформування. *Humanitarian vision*. 2015. Вип. 1. № 2. С. 19–26.
5. Організація Об'єднаних Націй в ретроспективі: виклики для права вето в Раді Безпеки ООН. URL: <https://www.justsecurity.org/81424/the-united-nations-in-hindsight-challenging-the-power-of-the-security-council-veto-ua/>.
6. Росія заблокувала резолюцію РБ ООН щодо створення трибуналу по МН17. URL: <https://www.unian.ua/world/1106268-rosiya-zablokuvala-rezolyutsiyu-rb-oon-schodo-stvorenniya-tribunalu-po-mh17.html>.
7. Росія наклала вето на резолюцію Ради Безпеки ООН про засудження «референдуму» в Криму. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25298182.html>.
8. Росія проголосувала проти резолюції ООН із засудженням свого вторгнення в Україну. URL : https://lb.ua/world/2022/02/26/506907_rosiya_progolosuvala_proti_rezolyutsii.html.

9. РФ заблокувала резолюцію ООН щодо невизнання анексії. URL : <https://www.dw.com/uk/rosia-vetuvala-rezoluciu-oon-sodo-neviznanna-zmin-kordoniv-ukraini/a-63291432>.
10. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 року. URL : https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.
11. Хостюк І. В. Міжнародно-правова проблематика скасування права вето постійних членів Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 87. С. 191–197.
12. Шахрайство об'єднаних націй: як викинути росію з місця в Радбезі ООН, яке їй не належить. URL : <https://www.euointegration.com.ua/articles/2022/07/27/7143946/>.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. The United Nations in Hindsight: Challenging the Power of the Security Council Veto. URL : <https://www.justsecurity.org/81294/the-united-nations-in-hindsight-challenging-the-power-of-the-security-council-veto/>.
2. Henasambleya OON zasudyla nezakonnu aneksiyu Rosiyeyu terytoriyi chotyr'okh oblastey Ukrainy [The UN General Assembly condemned Russia's illegal annexation of the territory of four regions of Ukraine]. URL : https://lb.ua/world/2022/10/12/532409_genasambleya_oon_zasudila_nezakonnu.html. [in Ukr.].
3. Henasambleya OON ukhvalyla rezolyutsiyu shchodo reparatsiy Ukraini vid rosiyi [The UN General Assembly adopted a resolution on reparations to Ukraine from Russia]. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3614341-genasambleya-oon-uhvalila-rezoluciu-sodo-reparacij-ukraini-vid-rosii.html>. [in Ukr.].
4. Dorosh, L. O., Okhremchuk, S. I. (2015) RB ООН u suchasnykh umovakh: do problemy poshuku variantiv reformuvannya [The UN Security Council in modern conditions: to the problem of finding options for reform]. *Humanitarian vision*. Issue 1. № 2, pp. 19–26. [in Ukr.].
5. Orhanizatsiya Ob"yednanykh Natsiy v retrospektyvi: vyklyky dlya prava veto v Radi Bezpeky ООН [The United Nations in Retrospect: Challenges to the Veto Power in the UN Security Council]. URL: <https://www.justsecurity.org/81424/the-united-nations-in-hindsight-challenging-the-power-of-the-security-council-veto-ua/>. [in Ukr.].
6. Rosiya zablokuvala rezolyutsiyu RB ООН shchodo stvorennya trybunalu po MH17 [russia blocked the resolution of the UN Security Council on the creation of a tribunal on MH17]. URL: <https://www.unian.ua/world/1106268-rosiya-zablokuvala-rezolyutsiyu-rb-oon-schodo-stvorennya-tribunalu-po-mh17.html>. [in Ukr.].
7. Rosiya naklala veto na rezolyutsiyu Rady Bezpeky ООН pro zasudzhennya «referendumu» v Krymu [Russia vetoed the UN Security Council resolution condemning the "referendum" in Crimea]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25298182.html>. [in Ukr.].
8. Rosiya proholosuvala proty rezolyutsiyi ООН iz zasudzhennyam svoho vtorhennya v Ukrainu [Russia voted against the UN resolution condemning its invasion of Ukraine]. URL : https://lb.ua/world/2022/02/26/506907_rosiya_progolosuvala_proti_rezolyutsii.html. [in Ukr.].
9. RF zablokuvala rezolyutsiyu ООН shchodo nevyznannya aneksiyi [The Russian Federation blocked the UN resolution on non-recognition of the annexation]. URL : <https://www.dw.com/uk/rosia-vetuvala-rezoluciu-oon-sodo-neviznanna-zmin-kordoniv-ukraini/a-63291432>. [in Ukr.].
10. Statut Orhanizatsiyi Ob"yednanykh Natsiy vid 26 chervnya 1945 roku [The Charter of the United Nations Organization of June 26, 1945]. URL : https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf. [in Ukr.].
11. Khostyuk, I. V. (2020) Mizhnarodno-pravova problematyka skasuvannya prava veto postiynykh chleniv Rady Bezpeky Orhanizatsiyi Ob"yednanykh Natsiy [International legal problems of the cancellation of the right of veto of the permanent members of the Security Council of the United Nations]. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava*. № 87, pp. 191–197. [in Ukr.].
12. Shakhraystvo ob"yednanykh natsiy: yak vykynuty Rosiyu z mistysya v Radbezi ООН, yake yiy ne nalezhyt' [Fraud of the United Nations: how to throw Russia out of a place in the UN Security Council that it does not belong to]. URL : <https://www.euointegration.com.ua/articles/2022/07/27/7143946/>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Vasyl Slipeniuk. The issue of reforming the possibility of using the right of veto in the UN Security Council. The article is devoted to highlighting the problems of reforming the possibility of applying the right of veto in the UN Security Council. In particular, it's revealed the tasks and powers of the UN Security Council as the only body of this international organization, which is authorized to make decisions binding on all member states. It is emphasized on the illegality of russia's presence in the Security Council and the UN.

Detailed attention is paid to the process of decision-making of the Security Council and the right of veto of permanent members of this body. The main cases of application of the last point, in particular, in the relations in russian-Ukrainian war, are analyzed. A conclusion was made about the

archaic nature of the right of veto and its negative impact on the activities of the UN and the process of maintaining and strengthening peace and international security in view of the violation of the norms of international law by the «big» states – permanent members of the Security Council and the commission of aggression in order to expand their influence on other sovereign countries.

Existing views on the necessity and options for reforming the possibility of applying the veto right in the UN Security Council are summarized. It was emphasized that the relevant changes are necessary to preserve the status of the UN as an effective international organization in the field of ensuring peace and international security. In order to eliminate subjectivism in the decision-making process regarding the settlement of international conflicts, it is proposed to introduce a procedure for overcoming the right of veto by two-thirds of the votes of all members of the UN Security Council.

Keywords: reformation, right of veto, Security Council, UN, peace, international security.

УДК: 341.231.14(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-284-289

Віктор ФІЛАТОВ[®]

кандидат юридичних наук, доцент
(Університет митної справи та фінансів,
м. Дніпро, Україна)

АНАЛІЗ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ЄС У СФЕРІ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

Проаналізовано міжнародно-правові акти ЄС у сфері перехідного правосуддя. Акцентовано на тому, що практичне застосування моделі перехідного правосуддя відбувається на підставі міжнародно-правових актів, які сформовані на глобальному та регіональному рівнях. Автор припускає, що міжнародно-правові акти ЄС у сфері перехідного правосуддя мають ідеологічне значення та слугують еталоном для постконфліктного розвитку держави, оскільки через міжнародно-правові механізми відбувається правовідновлення та розвиток правової системи. Доведено, що нормотворчість ЄС індивідуалізована на рівні окремих категорій осіб (жертви конфлікту, переміщені особи, винні особи). Зазначено, що в межах ЄС сформована система міжнародно-правових актів, яка стосується питань перехідного правосуддя. Встановлено, що нормотворчість ЄС у цій сфері є достатньо обмеженою, оскільки переважно йдеться про документи, в яких визначені загальні засади участі європейських інституцій в перехідних процесах. Вказано на надмірну політизованість питань перехідного правосуддя в нормотворчості європейських інституцій.

Ключові слова: громадянське суспільство, європейські інституції, захист прав людини, міжнародно-правові акти, нормотворчість, перехідне правосуддя, постконфліктні держави.

Постановка проблеми. Практичне застосування моделі перехідного правосуддя відбувається на підставі міжнародно-правових актів, які сформовані на глобальному та регіональному рівнях. Особливу роль у процесах миробудування відведено європейським інституціям, які беруть участь у перехідних процесах. З огляду на це, є потреба комплексного аналізу нормотворчості ЄС у сфері перехідного правосуддя. На сьогодні в теорії міжнародного права бракує таких досліджень, що ускладнює процес імплементації необхідних міжнародно-правових механізмів в національне законодавство України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання ролі ЄС у перехідних процесах в різні часи вивчали: І. Богінська, Ісаак Байор, Лаура Девіс, Тімо Квінт, Джеймс Рон, Роланд Паріс, М. Міхейченко та інші вчені. Однак спеціальних досліджень нормотворчості ЄС у межах концепції перехідного правосуддя досі не проводилося, що вказує на актуальність вибраної теми дослідження.

Метою статті є комплексний аналіз системи міжнародно-правових актів ЄС у сфері перехідного правосуддя.

Виклад основного матеріалу. У межах цього дослідження ми почергово аналізуватимемо окремі міжнародно-правові акти ЄС та визначати їхню роль у перехідних

процесах. На початку пропонуємо звернути увагу на Загальні принципи політики ЄС щодо підтримки правосуддя перехідного періоду, затверджені 15 листопада 2015 року. Документ містить такі принципи перехідного правосуддя: 1) припинення безкарності; 2) забезпечення визнання та відшкодування потерпілим; 3) сприяння довірі; 4) посилення верховенства права; 5) сприяння примиренню [1]. Варто зазначити, що ці принципи корелюються з напрямками перехідного правосуддя та цілком відповідають складним постконфліктним умовам, зокрема тим викликам, перед яким постали держави.

Необхідно звернути увагу на керівні принципи залучення ЄС у сфері правосуддя перехідного періоду, що закріплені у документі: 1) процес правосуддя перехідного періоду повинні мати національну належність; 2) застосування підходів залежно від контексту; 3) комплексний розгляд питання правосуддя перехідного періоду з урахуванням відповідних строків; 4) дотримання міжнародних норм та стандартів; 5) прийняття підходу, чутливого до потреб дитини; 6) застосування підходу, що базується на правах людини, до правосуддя перехідного періоду; 7) підтримка підходу, в центрі якого є потерпіла особа; 8) включення гендерного виміру; 9) розміщення правосуддя перехідного періоду в парадигмі «безпека-розвиток» [1].

У Договорі про заснування Європейської Спільноти від 25 березня 1957 року містяться норми, які опосередковано стосуються питань перехідного правосуддя. Зокрема, в його нормах вказано, що політика ЄС сприяє консолідації демократії, верховенства права, шануванню прав людини та засадничих свобод. У статті 297 Договору вказано, що державам-членам належить провадити консультації одна з одною щодо того, яких спільних заходів треба вживати, щоб запобігти впливові на функціонування внутрішнього ринку тих заходів, що їх держава-член може бути змушена вжити в разі серйозних внутрішніх збурень, що можуть впливати на підтримання правопорядку, в разі війни, серйозної міжнародної напруги, що становить загрозу війни, чи для виконання обов'язків, які вона взяла на себе заради збереження миру та міжнародної безпеки [2].

Ніщський договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів від 26 лютого 2001 року містить декілька принципових положень. Зокрема, в статті 17 наголошено, що спільна зовнішня політика та політика безпеки містить всі питання, що стосуються безпеки ЄС, в тому числі прогресивне утворення спільної оборонної політики. До того ж політика ЄС не повинна завдавати шкоди особливому характеру політики безпеки та оборони окремих держав-членів. Стаття 181а містить норми, відповідно до яких ЄС вживає заходів у напрямі економічного, фінансового та технічного співробітництва з третіми країнами. Головна мета таких заходів – це досягнення загальної мети розвитку, консолідація демократії і верховенства права, утвердження поваги до прав людини та основних свобод [3]. Вбачається, що означені норми є спробою формалізації діалогу та посередництва, як основних правових форм участі ЄС у перехідному правосудді.

У межах нашого дослідження варто згадати і Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. У контексті перехідного правосуддя важливі такі норми Конвенції про захист прав і основоположних свобод: право кожного на життя охороняється законом (стаття 2); нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню (стаття 3); кожен має право на свободу та особисту недоторканність (стаття 5); кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом (стаття 6); кожен, чий права та свободи було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі (стаття 13); користування правами та свободами має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою (стаття 14) [4]. Варто припустити, що означена Конвенція одночасно є еталоном для постконфліктного розвитку держави, оскільки через міжнародно-правові механізми відбувається правовідновлення та розвиток правової системи.

Частково таке припущення знаходить своє підтвердження в нормах Угоди про асоціацію між Україною та ЄС від 27 червня 2014 року. Стаття 7 документа передбачає розбудову діалогу і співробітництва у сфері зовнішньої та безпекової політики, а також, зокрема, розглядати питання недопущення конфліктів та антикризового управління, регіональної стабільності, роззброєння, нерозповсюдження, контролю над озброєннями та експортом зброї. Також Угодою передбачені міжнародні зобов'язання щодо здійснення необхідних адміністративних та інституційних реформ, у тому числі і в сфері правосуддя та державного управління [5].

На рівні ЄС є низка міжнародно-правових актів, які застосовуються для забезпечення окремих напрямків перехідного правосуддя. Наприклад, Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 року (узгоджена з відповідними документами ООН). Вона містить окремі організаційно-правові форми виявлення та документування випадків катувань (будь-які дії, якими особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які є офіційними, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди [6, 7]. У цьому випадку йдеться про встановлення чітких заборон та організаційно-правових механізмів захисту жертв протиправного насильства.

У цьому сенсі необхідно відзначити Європейську конвенцію про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів від 25 січня 1974 року. Документ декларує принцип незастосування строків давності притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироків у зв'язку з такими правопорушеннями щодо: злочинів проти людяності та геноциду; порушення правил поводження з військовополоненими та цивільним населенням під час війни; порушення законів і звичаїв війни [8]. Норми цієї конвенції мають пріоритетне значення для реалізації окремих напрямків перехідного правосуддя, зокрема кримінального переслідування винних та пошуку історичної правди.

Ще одним прикладом нормотворчості, спрямованої на окремі категорії акторів перехідного правосуддя, є Директива Ради ЄС 2001/55/ЄС «Про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому» від 20 липня 2001 року. У документі закріплено наступні зобов'язання європейських держав щодо осіб, які перебувають під тимчасовим захистом: 1) надання дозволу на проживання на весь термін дії захисту; 2) інформування осіб про умови та порядок надання тимчасового захисту у приймаючій державі; 3) надання дозволу працювати як найманий працівник або самозайнята особа згідно із правилами, що застосовуються до професії, а також брати участь у таких видах діяльності як професійна підготовка та практичне навчання на робочих місцях; 4) забезпечення доступу до придатного житла або, в разі потреби, засобами для отримання житла; 5) надання необхідного медичного забезпечення; 6) надання доступу до системи освіти на тих самих умовах, що й громадянам приймаючої держави-члена; 7) забезпечення необхідного представництва неповнолітніх без супроводу, які користуються тимчасовим захистом, законними опікунами або піклувальниками [9].

Вважаємо, що створення додаткових гарантій для жертв конфлікту, які були змушені покинути державу та потребують тимчасового захисту, це невід'ємна умова подолання наслідків конфлікту. Як ми вже з'ясували, на рівні міжнародного права у справах біженців регламентована необхідність надання гарантій належного рівня життя для означених категорій осіб. В нормах Директиви також прописано принцип повернення переміщених осіб після закінчення конфлікту. Йдеться про організацію добровільного повернення, а в окремих випадках і примусового, однак з повагою до людської гідності. Щодо останнього, вказано про обов'язкове врахування умов та ситуації, в які повертається переміщена особа. Якщо вони не відповідають вимогам безпеки, то примусове повернення неможливе [10].

Треба відзначити, що нормотворчість ЄС індивідуалізована не тільки на рівні окремих категорій осіб, а й на рівні окремих напрямків перехідного правосуддя. Наприклад, розглянемо Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17 листопада 2010 року. Документ містить принципові аспекти розбудови судової системи, які актуальні і для постконфліктного періоду розвитку. Зокрема, вказано, що зовнішня незалежність (гарантія свободи застосування права) не є прерогативою чи привілеєм, наданим для задоволення власних інтересів суддів. Вона надається в інтересах верховенства права та осіб, які домагаються та очікують неупередженого правосуддя, тобто рівності сторін перед законом. Причому судді не можуть ефективно здійснювати правосуддя без довіри громадськості, адже вони є частиною суспільства, якому служать. Тому їм треба

бути обізнаними щодо очікувань громадськості від судової системи та скарг на її функціонування. Також у Рекомендаціях наголошено на принциповому значенні механізмів альтернативного вирішення спорів [11].

Треба звернути увагу на Директиву Європейського Парламенту і Ради ЄС 2016/1919 від 26 жовтня 2016 року «Про правову допомогу підозрюваним та обвинуваченим у кримінальних провадженнях та розшукуваним особам у провадженнях за європейським ордером на арешт». Її норми стосуються винних осіб, яким у межах перехідного правосуддя надаються гарантії безпеки та захисту. Згідно з нормами Директиви, правова допомога повинна покривати витрати на захист підозрюваних, обвинувачених і розшукуваних осіб. Йдеться про мінімальні стандарти, які держави повинні мати змогу надати винним особам у вигляді практичних заходів, які можуть передбачати, що правову допомогу надають на підставі запиту від підозрюваного, обвинуваченого або розшукуваної особи. Принцип дієвості права ЄС вимагає, щоб держави-члени розробили адекватні та результативні засоби правового захисту в разі порушення прав, наданих фізичним особам. До того ж необхідно забезпечити, щоб підозрювані, обвинувачені та розшукувані особи мали дієвий засіб правового захисту відповідно до національного законодавства у разі порушення їхніх прав [11].

Зазначимо, що процесуальні гарантії передбачені і для жертв конфлікту, що є проявом соціальної рівності та справедливості. У цьому сенсі звернемося до Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення № R (93)1 від 08 січня 1993 року. У контексті перехідного правосуддя важливі такі заходи, які передбачені у документі: підвищення обізнаності правників з проблем жертв конфлікту; надання найбільш вразливим верствам населення безоплатної правової допомоги; сприяння ефективному доступу вразливих верств населення до позасудових методів вирішення конфліктів; сприяння ефективному доступу жертв конфлікту до судів [12].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що в межах ЄС сформована система міжнародно-правових актів, які стосуються питань перехідного правосуддя. Проаналізовані документи свідчать, що нормотворчість ЄС в цій сфері є достатньо обмеженою, оскільки переважно йдеться про документи, в яких визначені загальні засади участі європейських інституцій в перехідних процесах. Це вказує про надмірну політизованість питань перехідного правосуддя, на якій наголошують і зарубіжні вчені. Також на регіональному рівні виявлені та проаналізовані документи, які визначають питання правового захисту окремих акторів, тобто учасників перехідних процесів (жертв конфлікту, винних осіб, громадянського суспільства). Серед проаналізованих міжнародно-правових актів значна кількість документів містить допоміжні механізми реалізації окремих напрямів перехідного правосуддя (пошук історичної правди, кримінальне переслідування винних тощо). Загалом треба зауважити, що нормотворчість ЄС у сфері перехідного правосуддя спирається на акти глобального рівня, які були досліджені у попередньому розділі нашого дослідження. При цьому перспективним напрямом наукового пошуку є аналіз механізмів деполітизації перехідних процесів на рівні нормотворчості європейських інституцій.

Список використаних джерел

1. The EU's Policy Framework on support to transitional justice: Council of the European Union № 13576/15. Brussels. 16 November 2015.
2. Договір про заснування Європейської Спільноти від 25 березня 1957 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017.
3. Ніщський договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів від 26 лютого 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_261/card6#Public.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 215.
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Т/ 1. Ст. 2125. С. 83.
6. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068/ca rd6#Public.
7. Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085/card6#Public.

8. Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів від 25 січня 1974 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 15. Ст. 119. С. 406.

9. Директива Ради ЄС 2001/55/ЄС «Про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому» від 20 липня 2001 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU01293>.

10. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17 листопада 2010 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text.

11. Директива Європейського Парламенту і Ради ЄС 2016/1919 від 26 жовтня 2016 року «Про правову допомогу підозрюваним та обвинуваченим у кримінальних провадженнях та розшукуваним особам у провадженнях за європейським ордером на арешт». *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2016. L 297. С. 1.

12. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення № R (93)1 від 08 січня 1993 року. URL : chrome-extension://efaidnbmn nnibpcajpgcglclefindmkaj/http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_4.pdf.

Надійшла до редакції 19.11.2022

References

1. The EUs Policy Framework on support to transitional justice: Council of the European Union № 13576/15. Brussels. 16 November 2015.

2. Dohovir pro zasnuvannia Yevropeiskoi Spilnoty vid 25 bereznia 1957 roku [Treaty establishing the European Community of March 25, 1957]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017. [in Ukr.].

3. Nitsystyky dohovir pro vnesennia zmin ta dopovnen do Dohovoru pro Yevropeyskyi Soiuz, Dohovoriv pro zasnuvannia Yevropeyskykh Spivtovarystv ta deiakyykh poviazanykh z nymy aktiv vid 26 liutoho 2001 roku [Treaty of Nice amending and supplementing the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and some related acts of February 26, 2001]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_261/card6#Public. [in Ukr.].

4. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04 lystopada 1950 roku [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950]. *Uriadovyi kurier*. 2010. № 215. [in Ukr.].

5. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odnii ei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony vid 27 chervnia 2014 roku [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand, dated June 27, 2014]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 2014. № 75. Vol. 1, art. 2125, p. 83. [in Ukr.].

6. Yevropeiska konventsiia pro zapobihannia katuvanniam chy neliudskomu abo takomu, shcho prynyzhuie hidnist, povodzhenniu chy pokaranniu vid 26 lystopada 1987 roku [European Convention for the Prevention of Torture or Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of 26 November 1987]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068/ca rd6#Public. [in Ukr.].

7. Konventsiia OON proty katuvan ta inshykh zhorstokyykh, neliudskykh abo takyykh, shcho prynyzhuie hidnist, vydiv povodzhennia i pokarannia vid 10 hrudnia 1984 roku [UN Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of December 10, 1984]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085/card6#Public. [in Ukr.].

8. Yevropeiska konventsiia pro nezastosuvannia strokiv davnosti do zlochyniv proty liudianosti ta voiennykh zlochyniv vid 25 sichnia 1974 roku [European Convention on the Non-Application of Statutes of Limitations to Crimes Against Humanity and War Crimes of January 25, 1974]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2008. № 15, art. 119, p. 406. [in Ukr.].

9. Dyrektyva Rady YeS 2001/55/IeS «Pro minimalni standarty dlia nadannia tymchasovoho zakhystu u razi masovoho naplyvu peremishchenykh osib ta pro zakhody, shcho spryiaut zbalansovanosti zusyly mizh derzhavamy-chlenamy shchodo pryjому takyykh osib ta vidpovidalnosti za naslidky takoho pryjому» vid 20 lypnia 2001 roku [EU Council Directive 2001/55/EC "On minimum standards for the provision of temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures contributing to the balance of efforts between member states to receive such persons and responsibility for the consequences of such reception" dated July 20, 2001]. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/MU01293>. [in Ukr.].

10. Rekomendatsiia Komitetu Ministriv Rady Yevropy derzhavam-chlenam shchodo suddiv: nezalezhnist, efektyvnist ta oboviazky vid 17 lystopada 2010 roku [Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states regarding judges: independence, effectiveness and duties of November 17, 2010]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text. [in Ukr.].

11. Dyrektyva Yevropeiskoho Parlamentu i Rady YeS 2016/1919 vid 26 zhovtnia 2016 roku «Pro pravovu dopomohu pidozriuvanym ta obvynuvachenym u kryminalnykh provadzhenniakh ta

rozshukuvanyim osobam u provadzheniakh za yevropeiskym orderom na aresht» [Directive of the European Parliament and the EU Council 2016/1919 dated October 26, 2016 "On legal assistance to suspects and accused in criminal proceedings and wanted persons in proceedings under a European arrest warrant"]. *Ofitsiyni visnyk Yevropeiskoho Soiuzu*. 2016. L 297, p. 1. [in Ukr.].

12. Rekomendatsiia Komitetu Ministriv Rady Yevropy derzhavam-chlenam pro efektyvnyi dostup do zakonu i pravosuddia dlia naibidnishykh verstv naseleння № R (93)1 vid 08 sichnia 1993 roku [Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on effective access to law and justice for the poorest sections of the population No. R (93)1 dated January 8, 1993]. URL: chrome-extension://efaidnbmn nnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_4.pdf. [in Ukr.].

ABSTRACT

Viktor Filatov. Analysis of international legal acts of the EU in the field of transitional justice. The article analyzes the international legal acts of the EU in the field of transitional justice. Emphasis is placed on the fact that the practical application of the model of transitional justice should be based on international legal acts, which are formed at the global and regional levels. The author assumes that the international legal acts of the EU in the field of transitional justice have an ideological significance and serve as a benchmark for the post-conflict development of the state, since the restoration of rights and the development of the legal system take place through international legal mechanisms. It has been proven that EU rule-making is individualized at the level of certain categories of persons (victims of the conflict, displaced persons, guilty persons).

The author notes that within the framework of the EU, a system of international legal acts has been formed that relate to issues of transitional justice. It has been established that the EU's rule-making in this area is quite limited, since it is mostly about documents that define the general principles of the participation of European institutions in transitional processes. The author notes excessive politicization of issues of transitional justice in the rulemaking of European institutions. It was found that a significant number of international legal acts of the EU in the field of transitional justice contain auxiliary mechanisms for the implementation of certain areas of transitional justice (search for historical truth, criminal prosecution of the guilty, etc.). It has been established that the EU rule-making in the field of transitional justice is based on acts of the global level, that is, documents of the United Nations Organization.

Keywords: *civil society, European institutions, protection of human rights, international legal acts, rule-making, transitional justice, post-conflict states.*

УДК 341

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-289-293

Людмила ФІЛЯНІНА©

кандидат юридичних наук, доцент
(Університет митної справи та фінансів,
м. Дніпро, Україна)

ВИЗНАЧЕННЯ АГРЕСІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Події останніх місяців в Україні відновили зацікавленість суспільства до можливості кримінального переслідування та притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності винних у вчиненні міжнародних злочинів, у тому числі із злочину агресії.

Злочин агресії – це незаконне застосування сили однією державою проти іншої держави, за умови, що застосована сила за своїм характером, тяжкістю та масштабом є порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй та вчиняється під керівництвом політичного або військового лідера держави-агресора. Злочин агресії є одним із чотирьох злочинів, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (ІСС).

Наголошено, що не всякий агресії є злочином проти миру – лише агресивна війна є злочином проти миру; намір (мотив) скоїти акт агресії проти іншої держави, зазвичай впливає із дії, тобто безпосередньо навмисного діяння, а не навпаки; основним характерним елементом агресії є звернення до зброї.

Ключові слова: *акт агресії, Статут ООН, Рада безпеки, prima facie.*

© Л. Філянїна, 2022

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-8805-5510>

filyanina.la@gmail.com

Постановка проблеми. Події останніх місяців в Україні відновили зацікавленість суспільства до можливості кримінального переслідування та притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності винних у вчиненні міжнародних злочинів, в тому числі і злочину агресії. Злочин агресії – це незаконне застосування сили однією державою проти іншої держави, за умови, що застосована сила за своїм характером, тяжкістю та масштабом є порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй та вчиняється під керівництвом політичного або військового лідера держави-агресора. Злочин агресії є одним із чотирьох злочинів, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (ІСС).

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Науковою базою для написання цієї праці стали роботи вітчизняних та закордонних науковців, які в різні часи досліджували окремі питання, пов'язані з визначенням злочину агресії, а саме: А. Антонович, Дж. А. Грін, І. Касинюк, Т. Руйс, Дж. Трахан, К. Хендерсон та ін.

Мета статті полягає у дослідженні визначення злочину агресії відповідно до міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. З моменту появи людини на землі подекуди виникають конфлікти пов'язані із перерозподілом території. Виникнення держави і розвиток суспільних відносин спонукають держави та народи вирішувати територіальні питання не дипломатичним шляхом, а за допомогою зброї, іноді вуюючи їх під «священні війни»; «війни справедливості»; «визволення пригніченого народу»; «денацифікацію, деокупацію, десатанізацію», звинувачуючи опонента у різних злочинах; стражданнях народу, проголошуючи святість своєї справи, але, як правило, такі «священні» дії супроводжуються найтяжчими злочинними. Більшість держав, що брали участь у збройних конфліктах (виявляли акт агресії) після 1945 року, стверджували, що вони реалізовували право на індивідуальну або колективну самооборону, щоб протистояти агресивній війні, жертвами якої стали вони або один із їхніх союзників.

Звинувачення в агресії висувалися державами одна проти одної протягом століть, навіть до загальної відмови від війни як інструменту національної політики. Водночас були труднощі, пов'язані з визначенням самого терміна «агресія». Незважаючи на більше ніж півстолітнє обговорення цього питання на різних міжнародних дискусійних майданчиках, досі відсутнє його загально-визнане поняття. Наприклад, Пакт Келлога-Бріана (більш відомий як Паризький пакт) 1928 р., прийнятий між двома світовими війнами, набув неабиякої популярності завдяки засудженню використання війни як способу вирішення міжнародних суперечок (ст. 1); відповідно, держави-підписанти, визнали, що регулювання або вирішення всіх суперечок або конфліктів повинно відбуватися тільки мирними засобами (ст. 2) [1].

Після завершення Другої світової війни постає також питання про агресію як міжнародний злочин. Статут Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу, який додається до Угоди про судове переслідування та покарання головних військових злочинців європейської осі 1945 р., встановив покарання за злочини, кваліфіковані як злочини проти миру; воєнні злочини; злочини проти людства. Відповідно до ст. 6 (а) Статуту Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу, агресія входить до першої групи – злочини проти миру, а саме: планування, підготовка, вирішення або ведення агресивної війни, чи війни з порушенням міжнародних договорів [2].

Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу у Токіо 1948 р. (Токійський трибунал) підтримав кримінальну відповідальність за агресивну війну та засудив не менше 23 обвинувачених, на чолі з Тодзіо, за злочини проти миру [3].

Агресія – давнє поняття в міжнародному праві, що означає, по суті, поведінку держави, яка або починає війну проти іншої держави, або призводить до ситуації, в якій жертва змушена вдатися до війни. Дискусійним питанням є: чи передбачає, сама по собі, агресія застосування сили, чи вона може проявлятися через такі дії, як погроза силою, або дії, не пов'язані із застосуванням сили, наприклад, припинення постачання газу чи перешкоджання виконання державою опонентом міжнародних договорів з третіми державами.

Статут ООН 1945 р. не містить визначення агресії, натомість має згадку про акт агресії в двох статтях. Зокрема, ст. 1 визначає однією із цілей ООН придушення актів агресії, що повинні проводитися мирними засобами відповідно до принципів міжнародного права; ст. 39 Статуту ООН – Рада безпеки ООН визначає існування будь-якої загрози миру, порушення миру чи акту агресії... Реакція Ради Безпеки ООН на акт

агресії це: надання рекомендацій; прийняття рішення про необхідність застосування заходів відповідно до ст. 41 і 42 Статуту для підтримання чи відновлення міжнародного миру і безпеки. Тому ООН, Резолюцією Генеральної Асамблеї 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 р. беручи до уваги суб'єктивний елемент, збройні сили, визначає агресію як застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканості чи політичної незалежності іншої держави або будь яким іншим способом, несумісним зі Статутом ООН. Крім цього, акцентуючи увагу на тому, що неважливо чи є держава учасником ООН.

Водночас Резолюція 3314 (XXIX) у ст. 3 зазначає конкретні дії, що можуть бути кваліфіковані як акт агресії. Однак ст. 2 цієї резолюції встановлює, що *prima facie*, державою-агресором треба вважати того, хто першим застосував збройну силу, водночас зазначає, що Рада Безпеки має повноваження виправити цю презумпцію на основі оцінки інших відповідних обставин. Під іншими відповідними обставинами розуміється факт конкретних дій або їх наслідків, які є недостатньо тяжкими, тобто є своєрідним застереженням щодо будь-якої спроби використовувати незначний інцидент як привід для початку збройного конфлікту. Також ст. 4 Резолюції 3314 (XXIX) наголошує, що вказані у ст. 3 акти агресії, не є вичерпними і що Рада Безпеки може визначати інші дії, що можуть становити агресію.

Визначення Радою Безпеки існування будь-якої загрози миру, порушення миру або акту агресії включає рішення, що повинно призвести до обов'язкових або санкціонованих прийняття примусових дій проти держави-агресора. Водночас Рада Безпеки неодноразово визначала випадки існування загрози миру, а в деяких ситуаціях – порушення миру, вона ніколи не робила офіційного висновку щодо акту агресії у розумінні ст. 39 Статуту ООН. Фраза «акти агресії» з'являлася описово в кількох текстах резолюцій Ради Безпеки. Після звернення у 1980 р. постійного представника Анголи при ООН про скликання Ради Безпеки у зв'язку з питанням агресії Південної Африки проти Народної Республіки Ангола [4] було прийнято низку документів: Резолюція РБ ООН 475 (1980) від 27 червня 1980 р. [5]; Резолюція РБ ООН 546 (1984) від 6 січня 1984 р. [6]; Резолюція РБ ООН 567 (1985) від 20 червня 1985 р. [7]; Резолюція РБ ООН 602 (1987) від 25 листопада 1987 р. [8], в яких засуджується акт агресії Південною Африкою проти Народної Республіки Ангола, характеризуючи дії як ескалацію ворожих, неспровокованих і наполегливих актів, що мають стійку і безперервну систему порушень, спрямованих на послаблення підтримки державами рухів за свободу і національне визволення. Водночас було зазначено, що здійснення цих актів агресії проти Анголи становить серйозну загрозу міжнародному миру та безпеці. Також резолюції і рішення з аналогічного питання були прийняті раніше Радою Безпеки у 1979 р. [9] У будь-якому разі подібна термінологія мало використовується в останніх рішеннях.

Відповідно до Статуту ООН Рада Безпеки наділена фактично необмеженими повноваженнями визначати, за яких саме обставин стався акт агресії. Повноваження, надані Раді Безпеки відповідно до Розділу VII «Дії стосовно загрози миру, порушення миру і актів агресії» Статуту ООН, щодо вибору заходів, які вона бажає вжити можна поділити на дві групи. Перша – заходи, не пов'язані із застосуванням військової сили, а саме: повне або часткове переривання економічних відносин; залізничних; морських; повітряних; поштових; телеграфних; радіо чи інших засобів комунікації, а також розірвання дипломатичних відносин (ст. 41). Друга – якщо заходи, не пов'язані із застосуванням військової сили, виявилися недостатніми, то Рада Безпеки уповноважена застосувати повітряні, морські чи сухопутні сили для підтримання чи відновлення міжнародного миру та безпеки. Такі дії можуть включати демонстрацію, блокаду та інші операції (ст. 42) [10]. Отже, всі ці заходи є примусовими, а повноваження, враховуючи повну свободу дій Ради Безпеки, є ідентичними, незалежно від того, чи викликані вони агресією, порушенням миру чи загрозою миру і не потребує конкретного визначення того, що була вчинена саме агресія. Незважаючи на наміри ООН за допомогою Резолюції 3314 (XXIX) вирішити питання з визначенням акту агресії та її кваліфікації, на жаль залишає остаточне рішення за Радою Безпеки, яка є практично недоторканною. Також постановою не торкається проблеми персональної кримінальної відповідальності в міжнародному праві.

Висновки. Підсумовуючи вище викладене, робимо висновок:

1. Сутність агресії – відповідно до ст. 5 (2) Резолюції ГА 3314 (XXIX), консенсусного визначення агресії, можна зрозуміти, що не кожен акт агресії є злочином

проти миру – лише агресивна війна є злочином проти миру.

2. Мотив скоєння агресії – у положенні ст. 5 (1) Резолюції ГА 3314 (XXIX) наголошується, при визначенні акту агресії не має значення, чим була вмотивована держава-агресор, а саме: жодні міркування будь-якого характеру, чи то політичні, економічні, військові чи інші, не можуть служити виправданням для агресії. Намір (мотив) скоїти акт агресії проти іншої держави зазвичай впливає із дії, тобто безпосередньо навмисного діяння, а не навпаки.

3. Основним характерним елементом агресії є звернення до зброї.

4. Ст. 2 Резолюції ГА 3314 (XXIX) встановлює, що перше застосування збройної сили державою всупереч Статуту ООН є доказом *prima facie* акту агресії, але Рада Безпеки ООН може визначити інше, беручи до уваги «інші відповідні обставини».

5. «Іншими відповідними обставинами», у розумінні ст. 2 Резолюції ГА 3314 (XXIX), включає факт, що відповідні дії або їх наслідки не мають достатньо серйозного характеру, тобто не є достатньо тяжкими.

Список використаних джерел

1. Kellogg-Briand Pact 1928. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbpact.asp.
2. Устав Международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси от 08.08.1945. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/140950__140950.
3. Міжнародний трибунал для Далекого Сходу. URL : <https://www.jnsm.com.ua/h/1112M/>.
4. Письмо постоянного представителя Анголы при Организации Объединенных Наций от 26 июня 1980 года на имя председателя совета безопасности. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/GL0/121/84/PDF/GL012184.pdf?OpenElement>.
5. Резолюція РБ ООН 475 (1980) від 27 червня 1980 р. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/400/14/PDF/NR040014.pdf?OpenElement>.
6. Резолюція РБ ООН 546 (1984) від 6 січня 1984 р. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/488/04/PDF/NR048804.pdf?OpenElement>.
7. Резолюція РБ ООН 567 (1985) від 20 червня 1985. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/489/46/PDF/NR048946.pdf?OpenElement>.
8. Резолюції РБ ООН 602 (1987) від 25 листопада 1987 р. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/525/00/PDF/NR052500.pdf?OpenElement>.
9. Резолюція РБ ООН 454 (1979) від 2 листопада 1979 р. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/371/04/PDF/NR037104.pdf?OpenElement>.
10. Статут ООН 1945 р. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>.

Надійшла до редакції 08.12.2022

References

1. Kellogg-Briand Pact 1928. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbpact.asp.
2. Ustav Mezhdunarodnogo voyennogo tribunala dlya suda i nakazaniya glavnykh voyennykh prestupnikov yevropeyskikh stran osi ot 08.08.1945 [Charter of the International Military Tribunal for the trial and punishment of the main war criminals of the European Axis countries of 08.08.1945]. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/140950__140950. [in Russ.].
3. Mízhnarodniy tribunal dlya Dalekoho Skhodu [International Tribunal for the Far East]. URL : in <https://www.jnsm.com.ua/h/1112M/>. [in Ukr.].
4. Pis'mo postoyannogo predstavatelya Angoly pri Organizatsii Ob'yedinennykh Natsiy ot 26 iyunya 1980 goda na imya predsedatelya sojeta bezopasnosti [Letter from the Permanent Representative of Angola to the United Nations. dated June 26, 1980 addressed to the Chairman of the Security Council]. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/GL0/121/84/PDF/GL012184.pdf?OpenElement>. [in Russ.].
5. Rezolyutsiya RB OON 475 (1980) vid 27 chervnya 1980 r. [UN Security Council Resolution 475 (1980) dated June 27, 1980]. URL : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/400/14/PDF/NR040014.pdf?OpenElement>. [in Ukr.].
6. Rezolyutsiya RB OON 546 (1984) vid 6 síchnya 1984 r. [UN Security Council Resolution 546 (1984) dated January 6, 1984]. URL : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/488/04/PDF/NR048804.pdf?OpenElement>. [in Ukr.].
7. Rezolyutsiya RB OON 567 (1985) vid 20 chervnya 1985 r. [UN Security Council Resolution 567 (1985) dated June 20, 1985]. URL : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/489/46/PDF/NR048946.pdf?OpenElement>. [in Ukr.].
8. Rezolyutsii RB OON 602 (1987) vid 25 listopada 1987 r. [Resolutions of the UN Security Council 602 (1987) dated November 25, 1987]. URL : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/525/00/PDF/NR052500.pdf?OpenElement>. [in Ukr.].
9. Rezolyutsiya RB OON 454 (1979) vid 2 listopada 1979 r. [UN Security Council Resolution 454 (1979) dated November 2, 1979]. URL : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/371/04/PDF/NR037104.pdf?OpenElement>.

ABSTRACT

Lyudmyla Filyanina. Definition of aggression in international law. After the end of the Second World War, the question of aggression as an international crime arises. The Statute of the Nuremberg International Military Tribunal in Art. 6 classifies aggression as a crime against peace, namely: planning, preparation, initiation or waging of an aggressive war, or a war in violation of international treaties. Subsequently, the Tokyo Tribunal of 1948 upheld criminal responsibility for waging an aggressive war. The UN Charter also mentions an act of aggression and gives the UN Security Council virtually unlimited powers to determine under what circumstances an act of aggression has occurred.

The events of recent months in Ukraine have renewed public interest in the possibility of criminal prosecution and bringing to international criminal responsibility those guilty of international crimes, including the crime of aggression.

The crime of aggression is the illegal use of force by one state against another state, provided that the applied force, by its nature, severity and scale, is a violation of the Charter of the United Nations and is committed under the leadership of the political or military leader of the aggressor state. The crime of aggression is one of the four crimes under the jurisdiction of the International Criminal Court (ICC).

The article emphasizes that not every act of aggression is a crime against peace - only an aggressive war is a crime against peace; the intention (motive) to commit an act of aggression against another state usually results from an action, i.e. directly from an intentional act, and not vice versa; the main characteristic element of aggression is the use of weapons.

Keywords: *act of aggression, UN Charter, Security Council, prima facie.*

УДК 342.6(477):341.645+342.231.14

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-293-297

Наталія ШЕЛЕВЕР[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна)

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК ОСНОВА ПРАВ ЛЮДИНИ

Досліджено основоположний принцип права – принцип справедливості, який є основою прав людини. У зв'язку з прагненням України стати повноправним членом ЄС втілення цього принципу в життя є актуальним питанням сьогодення. Тому на меті було дослідити конституційний принцип справедливості, що виконує основну роль у сфері дотримання прав, свобод та законних інтересів людини. Акцентовано на тому, що саме у природі людини закладено її прагнення до справедливості. Наголошено, що конституційний принцип справедливості поширюється і на юридичні обов'язки людей, оскільки здійснення прав і свобод є невід'ємне від виконання громадянином своїх обов'язків. Зроблено висновок про те, що справедливість тісно пов'язана з конституційними правами людини, які належать їй від народження і є основою правового статусу особистості, а порушення таких прав призводить до несправедливості.

Ключові слова: *Конституція України, суди, справедливість, ЄСПЛ, держава, права і свободи людини, закон.*

Постановка проблеми. У зв'язку з прагненням України стати членом ЄС втілення ідеї справедливості у правову матерію є одним із важливих правотворчих завдань. Від цього залежить якість, ефективність і успішність виконання законів, що застосовуються. Право повинно базуватися на справедливості. Правова держава несумісна з несправедливістю, яка руйнує право і не захищає його від порушень.

© Н. Шелевер, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3641-4910>

nataliya.shelever@uzhnu.edu.ua

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AAI-9623-2021>

Реалізація конституційного принципу справедливості як базової цінності громадянського суспільства, формування правової соціальної держави є складним суперечливим процесом удосконалення всієї системи економічних, соціальних, політичних, правових відносин на всіх рівнях їх прояву – загальнодержавному, місцевому, але це супроводжується різними формами реалізації в цих відносинах, що не завжди збігається з корпоративними, груповими, індивідуальними інтересами. Тому проблемою є досягнення балансу інтересів особистості, суспільства і держави у відповідних сферах державного і суспільного життя, в тому числі як в процесі виконання державою конституційних обов'язків по визнанню, дотриманню і справедливому захисті рівних прав і свобод людини і громадянина, так і під час вирішення важливих завдань щодо захисту основ конституційного ладу, забезпечення оборони держави.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Тема справедливості та прав людини цікавила людство з давніх-давен, проте на сьогодні актуальним є дослідження сучасного стану цієї проблеми.

Метою статті є дослідження справедливості як загальновизнаного принципу міжнародного і національного права, що пронизує усі норми конституційного права та виконує основну роль у сфері дотримання прав, свобод та законних інтересів людини.

Виклад основного матеріалу. Права людини – це ключ до розуміння принципу справедливості. Права людини пронизують як міжнародне право, так і внутрішньодержавні системи права. Якщо проаналізувати міжнародні документи, які стосуються прав людини, то можна прийти до висновку, що велика увага приділяється саме питанню людської гідності.

«До першого покоління прав людини відносяться ті з них, за якими спочатку визнавався характер невід'ємних, властивих людській особистості незалежно від відношення до них державної машини, що дозволяють індивіду протистояти владі. В їх числі – право на життя, свободу і безпеку особистості, право на свободу від довільного арешту, затримання чи вигнання, право на свободу думки, совісті і релігії, право вибирати і бути обраним, право на рівність перед законом, право на справедливий судовий розгляд і т. д. Історично вони склалися в боротьбі за обмеження панування влади і її підпорядкування пануванню закону. По своїй суті вони являють собою набір традиційних ліберальних цінностей. <...> Аж до теперішнього часу вони сприймаються насамперед як такі, що забороняють державі втручання в їх здійснення. Можливості і необхідності їх судового захисту надається абсолютний характер».

Принцип справедливості має визначальне значення для українського права, оскільки справедливість повинна бути основою реалізації всіх правових цінностей. Право не може створюватися та застосовуватися без розуміння справедливості правових актів, що застосовуються. Закони – це позитивні норми, в яких свобода набуває теоретичне, незалежне від свавілля окремого індивіда існування. Для того щоб визнати вчинки людей справедливими, вони повинні спиратися на чинні закони, які містять справедливі підходи до окремих ситуацій, що виникають на практиці.

Без орієнтації на справедливість жодна державна акція законодавця, ні дії прокурорів, суддів, адвокатів та чиновників не можуть бути схвалені суспільною думкою, вільно прийняті тими, кого ці правові акти стосуються. У праві справедливість набуває фіксований характер. Справедливість є ширшою як право і вона не обмежена пунктами посадових інструкцій, міністерських наказів, розпоряджень тощо.

Ідея реалізації принципу справедливості не може зводитися лише до встановлення в правотворчості і до дотримання в правозастосуванні пріоритетності і гарантуванні прав і свобод людини. Вона повинна поширюватися на юридичні обов'язки людей, оскільки існування прав і свобод невід'ємне від виконання громадянином своїх обов'язків.

Треба зазначити, що всі галузі законодавства України повинні втілювати справедливість в суспільні відносини, які вони регулюють. Критерії справедливості в галузях права різні і у них вона може виражатися у найбільш різноманітних формах і поняттях. Головне, щоб правові норми і їх застосування були направлені на захист загальновизнаних демократичних прав і свобод, принципів моралі демократичного суспільства.

Держава гарантує рівність прав і свобод людини і громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового, посадового становища, місця проживання тощо. Забороняється будь-які форми обмеження прав громадян за ознаками соціальної, расової, національної, мовної та релігійної належності. Закріплення в Конституції України прав і свобод людини і громадянина не є достатньою умовою

демократизму держави, якщо не буде реалізовано на практиці конституційно проголошена рівність усіх перед законом і судом.

Реалізація принципу справедливості не може зводитися лише до встановлення в правотворчості і до дотримання в правозастосуванні пріоритетності і гарантуванні прав і свобод людини. Вона має поширюватися і на юридичні обов'язки людей, оскільки здійснення прав і свобод є невід'ємне від виконання громадянином своїх обов'язків.

Конституція України не містить норми, які безпосередньо закріплюють принцип справедливості. Проте стаття, яка характеризує нашу державу як соціальну, уже свідчать про те, що Основний закон держави закріплює цей принцип.

Справедливість – це одночасно і правовий принцип, і морально-етична категорія. У сукупності зі свободою і вимогами рівності вона є дійсним соціальним фактором, що впорядковує соціальне життя в режимі конституційної безпеки. Конституційний Суд України (далі – КСУ), як єдиний орган конституційної юрисдикції, забезпечує верховенство Конституції України, що є стрижнем усіх його повноважень.

Саме у своїх рішеннях КСУ розкриває суть принципу справедливості, вказуючи тим самим на його унікальну роль. У рішенні від 04 червня 2019 року № 2-р/2019 КСУ досліджував можливість обмеження конституційних прав і свобод та висловив думку про те, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими. Суд звертає увагу і на те, що «...у випадку регулювання соціальних прав із метою забезпечення соціальної справедливості застосування принципу абсолютної рівності може спричинити ситуацію, за якої внесення змін до будь-яких нормативно-правових актів (щодо прав та обов'язків осіб) буде неможливим, та створити загрозу економічній безпеці держави (привести до негативних фінансових наслідків)» [1].

Прагнення людини до справедливості закладено у її природі. Кожен прагне жити у справедливій державі, де панує закон, повага до влади, права та є соціальна справедливість. Наприклад, про це свідчили протести в Казахстані, оскільки народ боровся за соціальну справедливість. У зв'язку з карантинними обмеженнями у Австрії, Німеччині та Нідерландах у грудні 2021 року відбулися масові протести. Примусове щеплення та локдаун для невакцинованих спричинив агресію населення проти діючої влади в Австрії. На нашу думку, такі заходи проти невакцинованих не є порушенням прав людини, оскільки права людини закінчуються там, де починаються права іншої людини. З метою запобігання поширення смертельної хвороби вакцинація є єдиним механізмом зупинення цього вірусу. Невакциновані громадяни сприяють поширенню вірусу та не виконують свої обов'язки перед державою.

Дослідник Європейської конвенції з прав людини Мікеле де Сальвіа вважає, що «вже за самим змістом окремі права і свободи можуть зазнавати втручання зі сторони влади. ЄКПЛ на визначених умовах санкціонує подібне втручання у здійснення прав і свобод (наприклад, стаття 8, право на повагу приватного і сімейного життя; стаття 9, свобода думки, совісті і релігії; стаття 10, свобода вираження поглядів; стаття 11, свобода зібрань і об'єднань). Втручання буде легітимним, тільки якщо дотримані три умови: умова законності, умова цілеспрямованості і умова необхідності».

Досить дискусійним є питання щодо правомірності мети введених обмежень конституційних прав людини і громадянина. Відповідно до п. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини, під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна підлягати тільки тим обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог і моралі, суспільного порядку і загального благополуччя в демократичному суспільстві [2].

Вважаємо, що обмеження прав людини відповідно із загальними інтересами допускається лише тією мірою, якою ці загальні інтереси необхідні для захисту прав людини.

Найвищою конституційною цінністю є права і свободи людини і громадянина, бо саме вони визначають зміст законів і дій усіх гілок влади в державі. Ми повністю погоджуємося з думкою С. А. Авакьяна про те, що «замість конституційної цінності з'являється проблема непотрібного протиставлення особистості і держави. Насправді жодного «пріоритету» особистості перед державою немає і бути не може, бо держава – це організація всіх громадян цієї держави. Держава – єдиний із політичних організмів, який представляє усіх нас. Повага до конкретної особистості, безумовно, повинна бути. Але чому вона повинна мати «пріоритет» перед сукупним об'єднанням громадян, представленим державою, незрозуміло».

Публічно важлива ціль є легітимною основою введених обмежень основних прав тільки якщо вона спрямована на захист прав інших осіб. Важливим критерієм справедливості обмеження, яке запроваджено, є реальність, дійсність мети, заради якої це обмеження вводиться. Гіпотетичні обставини не можуть бути основою обмеження основних прав. Цей аспект характеризує принцип справедливості з позиції «доцільності», тобто як виправдання обмеження основних прав з позиції конституційної мети, яка ставиться. Якщо проаналізувати лише акти з прав людини, то вони теж закріплюють можливість обмеження прав «у суспільно значущих цілях».

Відповідно до ст. 12 Міжнародного акта про громадянські і політичні права, право на свободу пересування може бути обмежене законом «для охорони державної безпеки, суспільного порядку, здоров'я чи моральності населення чи прав і свобод інших» [3].

Відповідно до ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, недоторканність особистого і сімейного життя, житла і кореспонденції може бути обмежене законом «в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [4]. Обмеження не посягають на саму суть права, бо інакше це буде знищення прав і свобод і це є несумісне з гідністю людини.

ЄСПЛ відіграє головну роль у захисті прав людини та утвердженні принципу справедливості. Наприклад, цікавим є рішення у справі колишньої антикорупційної прокурорки Румунії Лаури Ковеші. ЄСПЛ ухвалив рішення на її користь та визнав порушення її права на справедливий суд (ст. 6 параг. 1 Європейської конвенції з прав людини) та на свободу вираження поглядів (ст. 10 ЄКПЛ). Суть справи полягала у тому, що Лауру Ковеші було звільнено з посади до завершення законного терміну на посаді на підставі підписаного президентом наказу про її відставку після директивного рішення Конституційного Суду. Фактично це була своєрідна розправа над прокуроркою, яка ефективно боролася з корупцією в Румунії, і це викликало незадоволення у певних осіб.

Лаура зазначила, «що не мала можливості оскаржити у суді рішення про свою передчасну відставку, а також – що причиною такого рішення стала її професійна позиція щодо реформування судової системи».

ЄСПЛ постановив, що прокурор не мала можливості оскаржити рішення в суді, оскільки при цьому розглядалися би тільки формальні аспекти президентського указу, а не змістовний аргумент про те, що причиною відставки стала критика змін до антикорупційного законодавства» [5].

У багатьох міжнародних документах, зокрема у Паризькій хартії для нової Європи, захист, дотримання і повне здійснення прав і свобод визнані основою справедливості. Несправедливість пов'язана з порушенням прав. Якщо несправедливість зачіпає окремих осіб, то вона порушує реалізацію їх прав.

Висновки. Справедливість – це поняття про належне, пов'язане з історично мінливими уявленнями про невід'ємні права людини. Загальна декларація прав людини – це основа справедливості, свободи та миру. Людині потрібні права для самореалізації. Люди рівні у своїй гідності, їх інтереси є рівноцінні, проте свобода може бути обмежена, якщо не порушується рівність.

Розглядаючи проблему справедливості, доцільним є подальше дослідження конституційних прав людини, які є невід'ємними та найбільш важливими правами, що належать людині від народження, захищаються державою і є ядром правового статусу особистості і мають вищу юридичну силу. Проблема справедливості є «альфою і омегою» важливих проблем сучасної юридичної науки: від суддівського розсуду до сутності права, від індивідуалізації юридичної відповідальності до конституційного контролю.

Справедливість – цінність, яка тісно пов'язана із свободою та гідністю. Людина завжди хотіла жити вільно, гідно та по справедливості. Прагнення людей до справедливості, пошук її значення, суті є й досі важливим питанням сьогодення, яке потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Рішення Конституційного Суду України № 2-р/2019 від 04.06.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19#Text>.
2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

3. Міжнародний пакт «Про громадянські і політичні права» від 16.12. 1966 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
5. ЄСПЛ прийняв рішення на користь звільненої антикорупційної прокурорки Румунії. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/05/5/7109555/>.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy № 2-р/2019 від 04.06.2019 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 2/2019 dated 04.06.2019]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19#Text>. [in Ukr.].
2. Zahalna deklaratsiia prav liudyny від 10.12.1948 року [The Universal Declaration of Human Rights dated December 10, 1948]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukr.].
3. Mizhnarodnyi pakt «Pro hromadianski i politychni prava» від 16.12. 1966 року [International Pact "On Civil and Political Rights" dated 16.12. 1966]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text. [in Ukr.].
4. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod від 04.11.1950 року [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukr.].
5. YeSPL pryiniav rishennia na koryst zvilnenoi antykoruptsiinoi prokurorky Rumunii [The ECtHR ruled in favor of the dismissed Romanian anti-corruption prosecutor]. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/05/5/7109555/>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Nataliia Shelever. The constitutional principle of justice as the basis of human rights. In the article, the author examines the fundamental principle of law – the principle of justice, which is the basis of human rights. The principle of justice can be understood precisely through the concept of human rights. Attention is drawn to the fact that although the Constitution of Ukraine does not have a norm that directly enshrines the principle of justice, the characteristic of our state as a social one already indicates that the Fundamental Law of Ukraine establishes this principle. In connection with Ukraine's desire to become a full member of the EU, the implementation of this principle serves as a relevant issue today.

Therefore, the author set himself the goal of researching the constitutional principle of justice, which plays the main role in the sphere of observance of human rights, freedoms and legitimate interests. Although the problem of justice and human rights has been of interest to mankind since ancient times, the author tries to reveal the current state of this problem in the article. Attention is focused on the fact that it is in the nature of a person that his desire for justice is embedded. Human rights are inextricably linked to the principle of justice and their implementation is closely related to it. In the article, the author draws attention to the fact that the constitutional principle of justice extends to people's legal obligations, since the exercise of rights and freedoms is inseparable from the citizen's fulfillment of his duties.

The restriction of human rights is considered as an extreme necessity to protect the rights of other people. The task of the courts is to establish the principle of justice and protect human rights. In the article, the author analyzed the decision of the HUDOC in the case of the former anti-corruption prosecutor of Romania, Laura Kovesi. It is concluded that justice is closely related to the constitutional rights of a person, which belong to him from birth and are the basis of the legal status of an individual, and the violation of such rights leads to injustice.

Keywords: *Constitution of Ukraine, courts, justice, ECtHR, state, human rights and freedoms, law.*

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ

УДК 343.2(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-298-304

Олег ЧУВАКОВ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна)

ДО ПИТАННЯ ПРО НОВЕЛИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано проблему удосконалення системи кримінально-правових інструментів протидії злочинам проти основ національної безпеки України. Констатовано, що за сучасних геополітичних реалій наявна система такої протидії не відповідає викликам та загрозам сьогодення. Аргументовано, що багато нормативних приписів І розділу Особливої частини потребують свого переосмислення, доповнення чи зміни.

Ключові слова: загроза, національна безпека, об'єкт, закон, злочин, держава, безпека, особистість, суспільство, система.

Постановка проблеми. В умовах активізації загроз конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності і недоторканності України, які набули особливої актуальності в контексті з військовою агресією російської федерації, виникає невідкладна необхідність у застосуванні ефективних і адекватних заходів з локалізації таких антидержавних проявів. З метою оперативного вирішення таких завдань на державі лежить природний тягар зі створення ефективного механізму, спрямованого на протидію такої злочинності. В авангарді такої протидії є правові норми, закріплені в І розділі Особливої частини Кримінального кодексу України.

Однак саме в цей час є досить очевидним, що чинна нормативно-правова система охорони основ національної безпеки має потребу у певній видозміні, а відповідно, і в деякому переосмисленні, що дозволило б належним чином протидіяти наявним викликам у цій сфері життєдіяльності нашої держави.

Мета. У контексті з поданими положеннями виникає потреба в удосконаленні кримінального законодавства у сфері охорони основ національної безпеки України, встановленні кола суспільно-небезпечних діянь, які безпосередньо чи опосередковано посягають на вказаний об'єкт такої охорони.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Подібну проблематику щодо дослідження питань кримінально-правової охорони державної безпеки розглядали такі вітчизняні дослідники, як: Г. Андрусів, В. Антипенко, О. Бантишев, С. Гавриш, В. Глушков, І. Діордіца, В. Ємельянов, О. Костенко, Б. Леонов, В. Ліпкан, П. Матишевський, М. Мельник, Л. Мошняга, А. Музика, В. Навроцький, Ю. Нікітін, А. Савченко, Є. Скулиш, О. Согула, В. Сташис, Є. Стрельцов, В. Тацій, П. Фріс, М. Хавронюк, О. Шамара, Н. Ярмиш, С. Яценко та ін. При цьому треба зазначити, що у вітчизняній кримінально-правовій науці відсутні комплексні порівняльно-правові дослідження проблем удосконалення кримінально-правової

© О. Чуваков, 2022

olehchuvakov@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9983-8943>

охорони державної безпеки, що констатує необхідність детального дослідження цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. Ефективність і результативність кримінальної політики у сфері охорони основ національної безпеки визначаються не стільки вибором того чи іншого напрямку концептуального розвитку, скільки рівнем якості змісту і ступенем продуктивності реалізації нормативних приписів чинного кримінального законодавства, що з урахуванням наявних загроз і політичної обстановки в Україні має потребу в кардинальній зміні. Чинна нині система кримінально-правової охорони державного суверенітету повинна безумовно охоплювати всі наявні та можливі суттєві загрози для державного суверенітету України [4, с. 378]. Отже, оновлена система заходів кримінально-правової протидії злочинним посяганням на основі національної безпеки України повинна відповідати принципово новому рівню, здатному нейтралізувати такі посягання як на сучасному етапі захисту нашої державності, так і в майбутньому.

Причому в подібному вдосконаленні мають потребу не тільки нормативні акти, що характеризують юридичні ознаки злочинів проти основ національної безпеки України, але й окремі законодавчі приписи Загальної частини КК України, які безпосередньо визначають їх сутність і правову природу.

На нашу думку, у зазначених змінах мають потребу приписи, закріплені ч. 1 ст. 1 КК України. Це положення визначає, які основні сфери життєдіяльності держави беруться під охорону чинним кримінальним законом, а саме «правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, навколишнього середовища, конституційного ладу України від злочинних посягань...» [3, с. 18]. З чого випливає, що законодавець бере під свою охорону таку сферу кримінально-правового захисту, як конституційний лад. З огляду на ту обставину, що конституційний лад є невід'ємним елементом, складовою частиною державної безпеки (основ національної безпеки), на нашу думку, необхідно в ч. 1 ст. 1 КК України замінити «конституційний лад» як сферу кримінально-правової охорони, на державну безпеку (основи національної безпеки) як таку сферу. Бо основи національної безпеки (державна безпека) є більш ємним поняттям, що містять такі його елементи, як конституційний лад, суверенітет та територіальна цілісність, відповідно до положень Закону України «Про національну безпеку України» (п. 4 ст. 1 Закону) [6]. Отже, конституційний лад перебуває під захистом такого закону як основний елемент державної безпеки. У зв'язку з цим наявність у ч. 1 ст. 1 КК України як одного з об'єктів кримінально-правової охорони – державної безпеки (основ національної безпеки) – дозволило б охопити кримінально-правову охорону не тільки конституційного ладу, але й суверенітету та територіальної цілісності України.

Далі, на нашу думку, у певних удосконаленнях має потребу нормативний припис, передбачений ст. 109: «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади», не зовсім відображає його сучасну політико-правову сутність, тобто така його назва не зовсім відповідає тим загрозам і викликам, що є в цей час.

У зв'язку з чим ми пропонуємо назву ст. 109 КК України «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» перейменувати на «Політичний екстремізм». Така назва мотивована прагненням захистити незламність політико-ідеологічних основ конституційного ладу України, особливо в період виникнення глибокої внутрішньодержавної політичної кризи і значної активізації всіляких політичних сил екстремістської спрямованості. Використання останніми нестабільної політичної (революційної) обстановки може призвести в остаточному підсумку до нелегітимного повалення державної влади або зміни конституційного ладу і затвердженню в Україні авторитарного режиму. Отже, нова назва буде найбільш адекватно відображати соціально-політичну сутність розглянутого діяння.

Крім того, як свідчить практика, зазначені в диспозиції ст. 109 КК України дії нерідко можуть бути поєднані також і із застосуванням вогнепальної чи холодної зброї. Подібні дії можуть бути вчинені із застосуванням як спеціально заздалегідь приготовленої зброї окремими учасниками таких проявів, так і за участю незаконних збройних формувань, що приєдналися до вчинення зазначених дій. У цьому зв'язку пропонується внести певні доповнення в зазначені нормативні приписи, що, зокрема, потягне за собою і зміну структури розглянутої норми. Так, на нашу думку, ч. 3, 4 і 5 ст. 109 КК України варто наділити таким змістом:

3. «Організація збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а також активна участь у збройному повстанні або змова про вчинення зазначених дій, –».

4. «Публічні заклики до збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади чи до збройного опору урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а так само розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –».

5. «Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, –».

Також вбачаємо справедливим, на нашу думку, наділити розглянутий нормативний припис частиною шостою – заохочувальною нормою, що повинна сприяти відмовленню винною особою від продовження вчинення нею злочинних дій, гарантуючи їй звільнення від кримінального переслідування в разі дотримання необхідних умов:

6. «Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину».

Щодо ч. 3, яка посідає центральне місце в розглянутому нововведенні, то її становлять основні форми об'єктивної сторони такого злочину, а саме: «Організація збройного повстання» й «Активна участь у збройному повстанні».

Під організацією збройного повстання треба розуміти здійснення різних підготовчих дій, спрямованих на активну збройну протидію легітимній владі в Україні. Такі дії можуть бути виражені в: плануванні таких протиправних дій, збудження в суспільстві вкрай негативного ставлення до існуючої законної влади, вербуванні майбутніх учасників такого повстання, матеріальному забезпеченні учасників такого повстання, забезпеченні таких учасників необхідними видами зброї тощо.

Активна участь у збройному повстанні має на увазі безпосереднє вчинення різного роду насильницьких дій, поєднаних із застосуванням або спробою застосування зброї для досягнення бажаного злочинного результату.

Подібні доповнення необхідно внести й у положення ст. 110 КК України – «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України». У новій редакції така норма, на нашу думку, повинна одержати назву – «Сепаратизм». Вказане формулювання в сучасних умовах, як ніколи, справедливо виділяє юридичну природу цього злочину. Подібна аксіома, зокрема, знаходить своє логічне підтвердження в наукових розробках вітчизняних дослідників В. Батиргарєєвої та Н. Нетесу, які вивчають феномен сепаратизму, а також проблеми визначення кримінально каранних форм сепаратизму як одного з найбільш небезпечних загроз для державного суверенітету в будь-якій країні світу [2, с. 65–69].

Під час ретельного аналізу розглянутої норми привертають до себе увагу деякі розбіжності в частині законодавчого формулювання юридичних ознак такого злочину. Тож у ч. 3 ст. 110 КК України законодавець указує на можливість настання від учинення такого злочину наслідків у вигляді «загибелі людей» чи «інших тяжких наслідків». Однак складно собі уявити, що подібні наслідки можливі без застосування насильницьких дій, про які в попередніх частинах цієї статті не йдеться. Отже, на нашу думку, необхідно в ч. 2 розглянутої статті вказати на можливість його вчинення шляхом застосування насильства. Звідси одержуємо таку редакцію розглянутої частини цієї статті:

2. «Ті самі дії, якщо вони поєднані із застосуванням фізичного чи психічного насильства, або вчинені представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або поєднані з розпаленням національної чи релігійної ворожнечі, –».

Крім того, досить складно уявити, що відділення неконституційним шляхом частини території України (наприклад, самопроголошення окремої території України незалежною державою) не призведе до збройного протистояння сепаратистів урядовим військам. У цьому зв'язку пропонується викласти частини третю, четверту і п'яту ст. 110 КК України у такій редакції:

3. «Організація дій, передбачених частиною першою цієї статті, поєднаних із застосуванням зброї чи погрозами застосування зброї, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити територіальну цілісність

України, а також публічні заклики до таких дій чи активна в них участь, – ».

4. «Дії, передбачені третьою частиною цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, – ».

5. «Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою чи четвертою цієї статті, що призвели до загибелі людей чи інших тяжких наслідків, – ».

Також, як і в попередньому разі й з тієї самої причини, пропонується наділити розглянуту статтю заохочувальною нормою, закріпленою в ч. 6 цієї статті:

6. «Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину».

Далі, на нашу думку, в певних удосконаленнях має потребу нормативний припис, передбачений ст. 111 КК України («Державна зрада»). Це положення містить основні юридичні ознаки складу такого злочину, однак не зовсім визначає юридичну сутність, правову його природу, що, можливо, не відповідає тим загрозам, тим викликам, що наявні в сучасній об'єктивній дійсності. У зв'язку з чим з метою більш конкретизованого з'ясування сутності та юридичного змісту державної зради видається необхідним переформатувати її законодавче визначення з урахуванням положень, які лягли в основу формулювання такого злочину, яке ми розробили.

Під час виконаного наукового аналізу базових ознак і вироблених концептуальних категорій цього злочину було запропоновано його формулювання, що містить групу обов'язкових ознак, необхідних для повного і всебічного з'ясування його сутності та правової природи, а саме: державна зрада – це вчинене умисно, спільно з іноземною державою, іноземною організацією чи їх представниками суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) громадянина України, що посягає на суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну або інформаційну безпеку України.

Крім того, в межах дослідження суб'єктивних ознак такого злочину ми пропонуємо в диспозиції ст. 111 КК України вказати на наявність конкретної мети за аналогією з такими складами розглянутого розділу КК України, як ст. 109, 110, 113 КК України, що унеможливило б імовірність наявності непрямого умислу в таких діяннях і вирішило б наявні в науці кримінального права суперечності в частині встановлення виду умислу такого злочину. Подібна обставина дозволить вирішити багато спірних моментів, що виникають під час кваліфікації таких злочинів правозастосовними органами.

Отже, пропонується така редакція законодавчого припису, передбаченого ч. 1 ст. 111 КК України:

Стаття 111. Державна зрада

«Державна зрада, тобто небезпечне для української держави діяння, вчинене умисно громадянином України з метою заподіяння шкоди суверенітету, територіальній цілісності, обороноздатності, державній, економічній або інформаційній безпеці України, а саме: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану чи в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України».

Відповідно до чинного кримінального законодавства предметом злочинів, передбачених ст. 111 КК України («Державна зрада у формі шпигунства») і ст. 114 КК України («Шпигунство»), можуть бути тільки відомості, що становлять державну таємницю. Однак зовсім не складно в сучасних умовах (особливо в умовах воєнного часу) уявити таку ситуацію, коли іноземна розвідка чи її представники в процесі здійснення своєї ворожої діяльності проти України можуть одержати (добути), а потім використовувати інформацію, що не містить державної таємниці, але предметний аналіз і узагальнення якої може сприяти одержанню бажаного результату. Тобто можна припустити, що використання таких відомостей може призвести до не менш тяжких наслідків, ніж використання інформації, яка містить державну таємницю. У цьому разі може йтися про так звані інші відомості секретного характеру, що не є предметом державної зради і шпигунства, але виходять, добуваються, використовуються за завданням іноземної держави, її розвідки з метою їх використання на шкоду інтересам нашої держави. Отже, на нашу думку, на законодавчому рівні варто закріпити як предмет розглянутих злочинів і інші відомості, що не є державною таємницею.

Також ми запропонували положення, згідно з яким у процесі вчинення державної зради у формі шпигунства (ст. 111 КК України) і шпигунства (ст. 114 КК України) відповідальність має наставати не тільки за передачу і збирання секретних відомостей, але й за їх збереження. На нашу думку, криміналізація збереження таких відомостей деякою мірою має сприяти нейтралізації злочинної діяльності іноземних спецслужб, спрямованої на залучення наших громадян до здійснення ворожої діяльності проти України, а збереження секретних відомостей сприяє конспірації їхньої ворожої діяльності. Така обставина є незаперечним доказом у необхідності криміналізації розглянутої форми ворожої діяльності.

З огляду на це і попереднє положення ми пропонуємо таку редакцію ч. 1 ст. 114 КК України:

Ст. 114. Шпигунство

«Передача, збирання чи збереження за завданням іноземної розвідки відомостей, що не містять державної таємниці, для використання їх на шкоду інтересам України або здійснення тих самих дій з метою передачі іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам відомостей, що містять державну таємницю, якщо ці дії вчинив іноземець або особа без громадянства,—».

Подібні положення характерні і для державної зради, беручи до уваги ту обставину, що шпигунство є однією з форм її об'єктивної сторони, за винятком деяких ознак суб'єкта такої форми.

Крім того, на нашу думку, в деякому переформатуванні має потребу й існуюча система злочинів, закріплених у Розділі I Особливої частини чинного кримінального законодавства. Ця обставина дозволяє проявити системний підхід щодо локалізації та протидії найбільш небезпечним посяганням на основи національної безпеки України. Однак з урахуванням вже наявних нових викликів не менш гострою та досить актуальною є проблема наповнюваності цього розділу КК України відповідним змістом, тобто – кримінально-правовими приписами, що відповідають сучасним загрозам.

Для встановлення ймовірного кола таких суспільно-небезпечних діянь реба встановити, об'єктом яких конкретних суспільно-небезпечних діянь є основи національної безпеки України, а також які склади, що становлять Розділ I КК України, потребують додаткового осмислення, змін або доповнення.

На нашу думку, такими нормативними приписами повинні бути норми, які містять ознаки лише тих діянь, які реально становлять відповідну загрозу основам національної безпеки України. Ними можуть бути як цілком «нові» кримінально-правові приписи, так і, певною мірою, оновлені норми I розділу Особливої частини КК України.

Згідно з міркуваннями А. Бантишева та А. Шамари, злочини проти основ національної безпеки України треба доповнити злочинами терористичного спрямування (ст. 258 – терористичний акт та ін.) [1, с. 39].

На думку С. Дьякова, до групи державних злочинів треба включити «виготовлення чи збут підроблених грошей чи цінних паперів», «контрабанду», «незаконний обіг дорогоцінних металів, природного дорогоцінного каміння чи перлів», «неповернення з-за кордону коштів у іноземній валюті».

Професор О. Костенко пропонує вдосконалити чинне кримінальне законодавство у цій сфері шляхом запровадження кримінальної відповідальності за: «навмисні дії, в інтересах іншої держави, що завдають шкоди суверенітету України», «захоплення державної влади шляхом підкупу, обману чи зловживання довірою виборців», а також «незаконне отримання повноважень виконання державних функцій» [5, с. 238].

Отже, на нашу думку, на підставі здійсненого аналізу наукових розробок провідних вітчизняних дослідників у цій сфері знань (А. Костенко, А. Бантишева, А. Шамари, С. Дьякова тощо), в частині систематизації та криміналізації досліджуваних злочинів, можна систематизувати такі злочини на окремі види, в яких основи національної безпеки України можуть являти собою основний або додатковий об'єкт. Взнявши за основу відповідний вид об'єкта зазіхання, можна подібні злочини диференціювати на такі групи: 1) злочини, які безпосередньо посягають на основи національної безпеки України (основи національної безпеки України є основним об'єктом) (ст. ст. 109, 110, 110², 111, 111¹, 111², 112, 113, 114, 114¹, 114², 260, 294, 328, 329 КК України) та на 2) злочини, які посягають побічно на основи національної безпеки України (основи національної безпеки України являють собою додатковий об'єкт) (статті 258, 258¹, 258², 258³, 258⁴, 258⁵, 335, 336, 337, 436, 437, 438, 439, 440, 442, 443, 447 КК України). Беручи до уваги групи злочинів

антидержавної спрямованості, що ми їх надали, вважаємо, що в основі наукової класифікації аналізованої групи злочинів повинні розглядатися основний і додатковий об'єкти такого суспільно небезпечного посягання.

Висновки. Підсумовуючи щодо наведених положень у частині вдосконалення кримінально-правової охорони основ національної безпеки, треба наголосити, що ефективність і високий рівень кримінально-правової протидії головним чином визначаються можливістю встановлення вичерпного кола суспільно небезпечних посягань антидержавної спрямованості. Вважаємо, що в основі їх формування лежить як основний, так і додатковий об'єкт посягання, що дозволяє виділити в чинному кримінальному законодавстві систему злочинів: які безпосередньо посягають на зазначений об'єкт кримінально-правової охорони; які побічно (опосередковано) посягають на такий об'єкт.

На нашу думку, зазначені удосконалення I розділу Особливої частини КК України дозволять підсилити міри кримінальної репресії щодо розглянутих у цьому разі антидержавних посягань, а відповідно, переорієнтувати методологічні принципи наявної кримінальної політики нашої держави в частині жорсткості мір кримінальної репресії з метою локалізації таких антидержавних злочинних проявів у сучасних умовах. Наведене положення дає змогу деякою мірою удосконалити чинне кримінальне законодавство в частині протидії протиправним посяганням на основі національної безпеки України, а отже, істотно підвищити ефективність боротьби з ними на сучасному етапі такої охорони розглянутого об'єкта.

Список використаних джерел

1. Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) : монограф. 3-є вид., перероб. і доп. Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2014. 240 с.
2. Батиргареева В. С., Нетеса Н. В. Щодо проблеми визначення кримінально-правових форм сепаратизму. *Право і безпека*. 2014. № 1. С. 65–69.
3. Бажанов М. І. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. ; за ред.: М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ : Юрінком Інтер ; Харків : Право, 2002. 416 с.
4. Кубальський В. Н. Засади кримінально-правової охорони державного суверенітету України. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 376–384.
5. Шемшученко Ю. С. Правове забезпечення державного суверенітету України : монографія / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2011. 300 с.
6. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.

Надійшла до редакції 08.12.2022

References

1. Bantyshev, O. F., Shamara, O. V. (2014) Kryminalna vidpovidalnist za zlochyyny proty osnov natsionalnoi bezpeky Ukrainy (problemy kvalifikatsiini) [Criminal liability for crimes against the foundations of national security of Ukraine (problems of qualification)] : monohraf. 3-ye vyd., pererob. i dop. Luhansk : TOV «Virtualna realnist», 240 p. [in Ukr.].
2. Baturhareyeva, V. S., Netesa, N. V. (2014) Shchodo problemy vyznachennya kryminalno-pravovykh form separatyizmu [Regarding the problem of defining criminal forms of separatism]. *Pravo i bezpeka*. № 1, pp. 65–69. [in Ukr.].
3. Bazhanov, M. I. (2002) Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine. General part] : pidruch. ; za red.: M. I. Bazhanova, V. V. Stashysa, V. Ya. Tatsiya. Kyiv : Yurinkom Inter ; Kharkiv : Pravo, 416 p. [in Ukr.].
4. Kubalskyi, V. N. (2015) Zasady kryminalno-pravovoi okhorony derzhavnoho suverenitetu Ukrainy [Principles of criminal law protection of the state sovereignty of Ukraine]. *Pravova derzhava..* Issue 26, pp. 376–384. [in Ukr.].
5. Shemshuchenko, Yu. S. (2011) Pravove zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu Ukrainy [Legal provision of state sovereignty of Ukraine] : monohraf. ; za zah. red. Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv : Yuryd. dumka, 300 p. [in Ukr.].
6. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [On the national security of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2018. № 31, art. 241. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleh Chuvakov. Regarding the issue of new criminal law protection of the foundations of national security of Ukraine. The article explores problematic issues in terms of improving the criminal law protection of the foundations of Ukraine's national security in the context of increased threats to the constitutional order, sovereignty, territorial integrity and inviolability (taking into account the military

aggression of the russian federation against Ukraine).

It is stated that there is an urgent objective need for emergency opposition on the part of the state to such anti-state manifestations. Consequently, for the effective resolution of such problems, the state has a natural burden to develop a set of measures and means aimed at localizing such crime. Since the effectiveness and efficiency of criminal policy in this sphere are determined not so much by the choice of one or another vector of conceptual development, but by the level of content quality and the degree of productivity of the implementation of the normative prescriptions of the current criminal legislation, which, taking into account the existing threats and the political situation in Ukraine, needs a radical change.

It is argued that currently it seems obvious that the current system of criminal law protection of the foundations of national security needs to be rethought, and, accordingly, in some modification, which would allow to adequately counter existing and potential threats in this important sphere of the life of the nation.

It is emphasized that the necessary principles and criteria have not yet been developed to clearly define the limits of the range of socially dangerous encroachments that fully damage or may damage the foundations of Ukraine's national security, which explains their active spread with impunity.

It is stated that the definition of a clear, and possibly exhaustive range of crimes that encroach on the relevant object, is strictly dependent on the ability to determine the essential characteristics and nature of such an object. Accordingly, the definition of a range of specific socially dangerous encroachments on the foundations of the national security of Ukraine is explained by the natural need of criminal law science and practice.

It is argued that the regulations providing for criminal liability for the commission of the crimes in question should be norms containing signs of only those acts that really pose a corresponding threat to the foundations of the national security of Ukraine. They can be both completely "new" criminal law prescriptions, and, to some extent, updated, but still valid legislative norms of Chapter I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: *threat, national security, object, law, crime, state, security, personality, society, system.*

УДК 343.6

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-304-309

Сергій БАБАНІН[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗАЛИШЕННЯ В НЕБЕЗПЕЦІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Досліджено об'єктивні та суб'єктивні ознаки залишення в небезпеці військовослужбовця, який перебуває в небезпечному для життя стані, під час бою або після нього в умовах воєнного стану. Відповідальність за це діяння настає за ст. 135 КК України, оскільки розділ XIX Особливої частини КК України не містить окремої спеціальної норми, яка б передбачала відповідальність за нього. Підвищений ступінь суспільної небезпеки залишення в небезпеці військовослужбовця за таких обставин зумовлює доцільність криміналізації цього діяння. Запропоновано ч. 3 ст. 135 КК України викласти у такій редакції: «Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили смерть особи або інші тяжкі наслідки, або вчинені щодо військовослужбовця під час бою, або після нього в умовах воєнного стану».

Ключові слова: *кримінальна відповідальність, залишення в небезпеці, військові кримінальні правопорушення, військовослужбовець, небезпечний для життя стан.*

Постановка проблеми. Судово-правова реформа в Україні здійснила певні кроки щодо забезпечення верховенства права в країні з урахуванням не тільки положень Конституції України, а й практики Європейського суду з прав людини, але поки що не

© С. Бабанін, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8424-8825>

babanin-s@ukr.net

забезпечила формування цілісної доктрини правової допомоги та захисту [1, с. 124]. Проте повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну поставило перед державою нове широке коло викликів для всіх рівнів безпеки, визначених Законом України «Про національну безпеку України» [2], зокрема й для воєнної та громадської безпеки, цивільного захисту населення. Не останнім питанням при цьому є забезпечення дотримання в діяльності правоохоронних органів та судів як загальноправових принципів (законності, втілення соціальної справедливості та ін.), так і таких галузевих та міжгалузевих принципів, як невідворотність відповідальності та покарання, притягнення до відповідальності лише за діяння, передбачені законом тощо.

В умовах постійного ведення бойових дій, вчинення терористичних нападів з боку країни-агресора на об'єкти критичної інфраструктури України, на жаль, непоодинокими є випадки втрат серед особового складу Збройних Сил України та цивільного населення нашої країни. При цьому можливими є випадки загибелі військовослужбовців на полі бою внаслідок поранень через несвоєчасно надану домедичну чи медичну допомогу. У зв'язку з цим виникає питання щодо наявності підстав притягнення до кримінальної відповідальності не тільки представників російської федерації, а й громадян України, на яких покладений обов'язок щодо надання допомоги у наведених вище випадках.

Розділ XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» Особливої частини КК України [3] не містить окремої спеціальної норми, яка б передбачала відповідальність за залишення в небезпеці під час бою або після нього військовослужбовця, який перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлений можливості вжити заходів до самозбереження внаслідок безпорадного стану.

Через це виникає питання щодо наявності у діях особи, яка залишила в небезпеці військовослужбовця за наведених обставин, складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 135 «Залишення в небезпеці» КК України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання відмежування залишення в небезпеці від тотожних складів кримінальних правопорушень були предметом досліджень П. Андрушка, В. Бабаніної, В. Мисливого, П. Орлова, М. Хавронюка, Н. Ярмиш та інших дослідників. Питання кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення досліджували Г. Бершов, О. Гритенко, М. Мельник, В. Навроцький, М. Панов, В. Хашев, М. Фіалка [4] та ін. Водночас до початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну дослідження підстав відповідальності за залишення в небезпеці військовослужбовця, який перебуває в небезпечному для життя стані, під час бою або після нього, не проводилось на достатньому рівні, а тому залишається актуальним.

Метою статті є виокремлення об'єктивних та суб'єктивних ознак залишення в небезпеці військовослужбовця, який перебуває в небезпечному для життя стані, під час бою або після нього та обґрунтування підстав кримінальної відповідальності за це діяння.

Виклад основного матеріалу. З початком повномасштабного вторгнення збройних сил російської федерації на територію України активізувалась діяльність Верховної Ради України у напрямі адаптації кримінального законодавства країни викликам та загрозам її суверенітету, територіальній цілісності та недоторканості, пов'язаним з цим вторгненням [5, с. 34]. 13 грудня 2022 р. Верховною Радою України ухвалено Закон «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці», завданням якого є гармонізація чинного законодавства між КК України та КУпАП у питаннях відповідальності за правопорушення, які військовослужбовці можуть допустити під час несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці [6].

Ухвалення цього Закону підтверджує необхідність удосконалення законодавства України в частині відповідальності за правопорушення військовослужбовців. Проте аналіз його положень свідчить про відсутність на сьогодні уваги законодавця до питань залишення в небезпеці військовослужбовця, який перебуває в небезпечному для життя стані, під час бою або після нього.

Як зазначалось, розділ XIX Особливої частини КК України, який передбачає

кримінальну відповідальність військовослужбовців, а також військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, не передбачає відповідальності за таке діяння.

Загальна норма про залишення в небезпеці (ст. 135 КК України) визнає кримінальним протиправним діянням, зокрема, завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження внаслідок іншого безпорадного стану, якщо той, хто залишив без допомоги, зобов'язаний був піклуватися про цю особу і мав змогу надати їй допомогу.

Наведена форма діяння, передбаченого ст. 135 КК України, має обов'язковою ознакою суб'єкта – особу, зобов'язану піклуватися про потерпілого. Під обов'язком піклуватися розуміють обов'язок особи виявляти увагу, турботу про потреби когонебудь [7], а у розглядуваному складі кримінального правопорушення – про збереження життя та здоров'я потерпілого.

Отже, в разі вирішення питання, чи є в діях особи, яка не надала домедичної чи медичної допомоги під час бою або після нього військовослужбовцю, що перебуває в небезпечному для життя стані, склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 135 КК України, спочатку необхідно встановити в цієї особи наявність зазначеного вище нормативно закріпленого або ж професійного обов'язку.

Наприклад, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України (далі – Статут) нормативно закріплює загальні права та обов'язки військовослужбовців Збройних Сил України і їх взаємовідносини, обов'язки основних посадових осіб бригади (полку, корабля 1 і 2 рангу, окремого батальйону) та її підрозділів, правила внутрішнього порядку у військовій частині та її підрозділах [8].

Тож згідно з п. 11 розділу 1 «Обов'язки, права та відповідальність військовослужбовців» частини I Статуту до обов'язків військовослужбовців віднесено, зокрема, обов'язок допомагати іншим військовослужбовцям, що перебувають у небезпеці. До загальних обов'язків командирів (начальників), визначених п. 58 розділу 2 Статуту, віднесена особиста відповідальність за збереження життя особового складу. Цей же обов'язок покладається на командира бригади (полку, корабля 1-го і 2-го рангу, окремого батальйону) (п. 66 розділу 3 Статуту), головного сержанта (головного старшину) батальйону (дивізіону, ескадрильї, корабля 2-го рангу, бойової частини корабля 1-го рангу) (п. 102-1 розділу 3 Статуту), головного сержанта роти (батареї) (п. 112-2 розділу 3 Статуту), головного сержанта взводу (обслуги, заступника командира взводу) (п. 124 розділу 3 Статуту), командира відділення (п. 126 розділу 3 Статуту).

Отже, Статут зобов'язує піклуватись одних військовослужбовців про інших у разі наявності небезпеки для життя.

Професійний обов'язок надавати допомогу під час бою або після нього військовослужбовцю, який перебуває в небезпечному для життя стані, покладається, зокрема, на медичних працівників, які проходять службу у Збройних Силах України.

Наприклад, командир медичного взводу мотострілецького батальйону зобов'язаний керувати роботою медичного взводу з розшуку поранених, надання їм першої допомоги, їх збирання, вивезення (виносу) з рот в медичний пункт батальйону (місця зосередження поранених), їх позначення й укриття; забезпечити надання долікарської допомоги всім нужденним, а найбільш важким пораненим і хворим надавати допомогу особисто; організувати підготовку поранених до подальшої евакуації; через командира батальйону вживати заходів з виклику вертольотів для евакуації поранених з поля бою тощо [9].

Іншою ознакою суб'єкта розглядуваної форми кримінального правопорушення, передбаченого ст. 135 КК України, є можливість надати допомогу під час бою або після нього військовослужбовцю, який перебуває в небезпечному для життя стані. Допомога може бути як домедичною, так і медичною.

Домедична допомога – це найпростіші невідкладні медичні дії, що виконуються безпосередньо на місці пригоди терміново після травми. Зазвичай, вона надається не медичними працівниками, а особами, що на момент пригоди знаходяться поруч, безпосередньо на місці пригоди або поблизу від постраждалого. Це може бути серцево-легенева реанімація, зупинка кровотечі, допомогу при опіках, удавленні, втраті свідомості тощо [10].

Саме домедичну допомогу, насамперед, можуть надавати і надають військовослужбовці під час бою або після нього пораненим. Під час вирішення питання наявності можливості надати таку допомогу треба враховувати низку факторів: наявність навичок надання домедичної підготовки, наявність необхідних пристосувань

(джгут, турнікет, закрутка тощо), навколишня бойова обстановка, зона місця бойових дій, де надається допомога.

Загалом місце ведення бойових дій умовно поділяють на три зони – зелену, жовту та червону. Від того, в якій зоні перебуває поранений, залежить обсяг надання допомоги [11].

Червона зона – це місце бойових дій, де військові перебувають під обстрілом противника. У цій зоні головною місією військового є виконання бойового завдання, а опікування постраждалими стоїть на другому місці. Допомога пораненому у цій зоні передбачає якнайшвидше накладання джгута у випадку кровотечі та евакуацію із зони ураження [11].

Надання допомоги іншому у червоній зоні потребує від військовослужбовця максимальної концентрації та уваги, оскільки у такій обстановці він сам є потенційною жертвою ворога з високою ймовірністю бути позбавленим життя. У червоній зоні у діях потенційного суб'єкта залишення в небезпеці також є висока ймовірність наявності такої обставини, що унеможливує кримінальну протиправність діяння, як крайня необхідність. Тобто для усунення небезпеки своєму життю, що безпосередньо загрожує військовослужбовцеві, він не надає допомоги пораненому, оскільки небезпеку для себе в цій обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності (ч. 1 ст. 39 КК України).

Жовта зона передбачає, що поранений перебуває поза безпосереднім вогневим впливом (підвал, бліндаж, укриття). Порядок надання допомоги в жовтій зоні такий: перевірити постраждалого на наявність кровотеч; оглянути прохідність дихальних шляхів; обробити ушкодження грудної клітини; перевірити джгут, якщо його накладали на кінцівки; повторно оглянути пораненого на наявність незначних кровотеч, необроблених ран на кінцівках та інших травм; ввести знеболюючі та антибіотики; передати інформацію про пораненого медикам; перевірити притомність постраждалого і його дихання кожні 15 хвилин [11].

Під час вирішення питання наявності можливості надати допомогу військовослужбовцю, який перебуває в небезпечному для життя стані, під час бою або після нього у жовтій зоні насамперед треба звертати увагу на наявність необхідних знань та навичок надання такої допомоги у потенційного суб'єкта залишення в небезпеці, оскільки за таких умов крайня необхідність, як і інші обставини, що унеможливають кримінальну протиправність діяння, як правило, відсутні.

Остання зона, яку виділяють у місці бойових дій, зелена. Це віддалені від безпосереднього вогневого впливу райони, де є мобільні польові госпіталі, військові чи цивільні шпиталі, спеціалізовані клініки. Допомога у зеленій зоні полягає у своєчасному супроводі пораненого до місця немедичної чи медичної евакуації [11].

У зеленій зоні кримінальна відповідальність за залишення в небезпеці повинна наставати на загальних підставах з урахуванням об'єктивних та суб'єктивних ознак вчиненого діяння.

Ще однією суб'єктивною ознакою залишення в небезпеці є завідомість. У контексті диспозиції ч. 1 ст. 135 КК України ця ознака стосується психічного ставлення особи до свого діяння, тобто самого факту залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження внаслідок іншого безпорадного стану.

При цьому ставлення військовослужбовця до залишення в небезпеці у розглядуваному діянні може виражатись виключно у вигляді прямого умислу. Це означає, що військовослужбовець усвідомлює такі факти (інтелектуальний момент прямого умислу): 1) інший військовослужбовець під час бою або після нього перебуває в небезпечному для життя стані (при цьому цей стан може бути зумовлений як тяжкістю бойової травми чи поранення, так і фактом неможливості самостійно покинути небезпечне для життя місце перебування); 2) він позбавлений можливості вжити заходів до самозбереження внаслідок безпорадного стану (надати собі домедичну допомогу та/або вийти з червоної чи жовтої зони ведення бойових дій); 3) відсутність стану крайньої необхідності або наявності інших обставин, що унеможливають кримінальну протиправність залишення в небезпеці; 4) обов'язок надати допомогу; 5) можливість надати таку допомогу.

Вольовий момент прямого умислу у наведеному діянні характеризується бажанням залишити в небезпеці іншого військовослужбовця, який перебуває в небезпечному для життя стані, незважаючи на усвідомлення всіх вищезазначених фактів.

У разі спричинення залишенням в небезпеці смерті військовослужбовця або тяжких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ч. 3 ст. 135 КК України) суб'єктивне ставлення винного до цих наслідків характеризується необережною формою вини.

До об'єктивних ознак залишення в небезпеці під час бою або після нього військовослужбовця, який перебуває в небезпечному для життя стані, належать об'єкт та об'єктивна сторона.

Через те, що кримінальна відповідальність за це діяння передбачена загальною нормою, його основним безпосереднім об'єктом є життя та здоров'я військовослужбовця, який перебуває в небезпечному для життя стані, а встановлений порядок несення військової служби – додатковим безпосереднім факультативним об'єктом, оскільки військовослужбовець не є спеціальним потерпілим кримінального правопорушення, передбаченого ст. 135 КК України.

Об'єктивна сторона досліджуваного виду залишення в небезпеці характеризується суспільно небезпечним діянням (ч. 1 ст. 135 КК України) або ж суспільно небезпечним діянням, суспільно небезпечними наслідками та причинним зв'язком між ними (ч. 3 ст. 135 КК України).

Окремого розгляду потребує питання визначення ступеня суспільної небезпечності залишення в небезпеці військовослужбовця, який перебуває в небезпечному для життя стані, під час бою або після нього і, відповідно, визначення доцільності окремої криміналізації такого діяння.

Негативний досвід, який здобуває Україна в умовах війни з російською федерацією, втрачаючи тисячі своїх військовослужбовців, свідчить про підвищений ступінь залишення в небезпеці військовослужбовця в умовах воєнного стану.

Висновки. Розділ XIX Особливої частини КК України не містить окремої норми, яка б передбачала відповідальність за залишення в небезпеці під час бою або після нього військовослужбовця. За такі дії винний підлягає кримінальній відповідальності за ст. 135 КК України. До загальних обов'язків військовослужбовців входить допомога іншим військовослужбовцям, що перебувають у небезпеці, а до обов'язків командирів (начальників) – відповідальність за збереження життя особового складу. Професійний обов'язок надавати допомогу військовослужбовцю в небезпечному для життя стані покладається, зокрема, на медичних працівників, які проходять службу у Збройних Силах України. Підвищений ступінь суспільної небезпеки залишення в небезпеці під час бою або після нього військовослужбовця, який перебуває в небезпечному для життя стані, зумовлює доцільність криміналізації цього діяння. Пропонуємо ч. 3 ст. 135 КК України викласти у такій редакції: «Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили смерть особи або інші тяжкі наслідки, або вчинені щодо військовослужбовця під час бою, або після нього в умовах воєнного стану».

Список використаних джерел

1. Tertyshnik, V., Fomenko, A. Legal assistance and protection in criminal proceedings: international standards and integrative doctrine. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1. 2021. № 2. P. 123–133.
2. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
4. Bershov, H., Hrytenko, O., Khashev, V., Fialka, M. Assessing and Evaluating the General Legal Characteristics of War Crimes: A Basic Necessity or a Confused Platform. *Ius Humani. Law Journal*. 2022. № 11(1). P. 43–60.
5. Бабанін С. В. Кримінальне законодавство України як засіб протистояння збройній агресії російської федерації. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3. С. 33–38.
6. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці : Закон України від 13.12.2022. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40997>.
7. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/>.
8. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>.
9. Обов'язки посадових осіб медичного складу мотострілецького батальйону. URL : <http://um.co.ua/1/1-1/1-140780.html>.

10. Домедична допомога в умовах бойових дій: основні протоколи. URL : <https://medialt.clinic/blog/vazhlive-pitannya/domedichna-dopomoga-v-umovakh-bojovikh-dij-osnovni-protokoli>.

11. Тактична медицина ЗСУ. Як надавати першу допомогу пораненим на полі бою. URL : <https://chas.news/current/taktichna-meditsina-zsu-yak-nadavati-pershu-dopomogu-poranenim-na-poli-boyu>.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. Tertyshnik, V., Fomenko A. (2021) Legal assistance and protection in criminal proceedings: international standards and integrative doctrine. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1, pp. 123–133.
2. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [On national security of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>. [in Ukr.].
3. Kryriminalnyy kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].
4. Bershov, H., Hrytenko, O., Khashev, V., Fialka, M. (2022) Assessing and Evaluating the General Legal Characteristics of War Crimes: A Basic Necessity or a Confused Platform. *Ius Humani. Law Journal*. No 11(1), pp. 43–60.
5. Babanin, S. V. (2022) Kryriminalne zakonodavstvo Ukrainy yak zasib protystoyannya zbroyniy ahresiyi rosiyskoyi federatsiyi [Criminal legislation of Ukraine as a means of resisting the armed aggression of the russian federation]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 3, pp. 33–38. [in Ukr.].
6. Pro vnesennya zmin do Kryriminalnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennya ta inshykh zakonodavchyykh aktiv Ukrainy shchodo osoblyvostey nesennya viyskovoyi sluzhby v umovakh voyennoho stanu chy v boyoviy obstanovtsi [On amendments to the Criminal Code of Ukraine, the Code of Ukraine on Administrative Offenses and other legislative acts of Ukraine regarding the specifics of military service in conditions of martial law or in a combat situation] : Zakon Ukrainy vid 13.12.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40997>. [in Ukr.].
7. Slovyk ukrayinskoyi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. URL : <http://sum.in.ua/>. [in Ukr.].
8. Pro Statut vnutrishnoyi sluzhby Zbroynykh Syl Ukrainy [On the Statute of the Internal Service of the Armed Forces of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 24.03.1999. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>. [in Ukr.].
9. Obov'yazky posadovyykh osib medychnoho skladu motostriletskoho batalyonu [Duties of officials of the medical staff of the motorized rifle battalion]. URL : <http://um.co.ua/1/1-1/1-140780.html>. [in Ukr.].
10. Domedychna dopomoha v umovakh boyovyykh diy: osnovni protokoly [Home medical assistance in the conditions of hostilities: basic protocols]. URL : <https://medialt.clinic/blog/vazhlive-pitannya/domedichna-dopomoga-v-umovakh-bojovikh-dij-osnovni-protokoli>. [in Ukr.].
11. Taktychna medytsyna ZSU. Yak nadavaty pershu dopomohu poranenym na poli boyu [Tactical medicine of the Armed Forces. How to provide first aid to the wounded on the battlefield]. URL : <https://chas.news/current/taktichna-meditsina-zsu-yak-nadavati-pershu-dopomogu-poranenim-na-poli-boyu>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Serhii Babanin. Criminal liability for remaining a military serviceman in danger under martial law. The article substantiates that Chapter XIX of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine does not contain a separate special norm that would provide for responsibility for leaving in danger during or after combat a serviceman who is in a life-threatening condition and is deprived of the opportunity to take measures for self-preservation due to a helpless state. For such actions, the culprit is subject to criminal liability according to the general norm – Art 135 of the Criminal Code of Ukraine. The general duties of servicemen include helping other servicemen who are in danger, and the duties of commanders include responsibility for preserving the lives of personnel. The professional duty to provide assistance to a serviceman who is in a life-threatening condition, during or after combat, rests, in particular, on medical workers serving in the Armed Forces of Ukraine. A person's attitude to leaving a serviceman in danger in the considered act can be expressed exclusively in the form of direct intent, and in the form of carelessness towards the consequences. The objective side of the researched type of abandonment in danger is characterized by a socially dangerous act (Part 1 of Article 135 of the Criminal Code of Ukraine) or by a socially dangerous act, socially dangerous consequences and a causal connection between them (Part 3 of Article 135 of the Criminal Code of Ukraine). The increased degree of public danger of leaving a serviceman in a life-threatening condition during or after combat determines the feasibility of criminalizing this act. Part 3 of Art. 135 of the Criminal Code of Ukraine should be worded as follows: «Actions provided for by parts one or two of this article, if they caused the death of a person or other serious consequences, or were committed against a serviceman during or after combat under martial law».

Keywords: *criminal liability, leaving in danger, military criminal offenses, military serviceman, life-threatening condition.*

УДК 343.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-310-316

Ганна КИРИЧЕНКО[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ДЕТЕРМІНАЦІЯ МЕДИКО-ПРАВОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВOPOPУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ МЕДИЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ У ВОЄННИЙ ЧАС

У статті визначаються основні причини та умови вчинення медико-правових кримінальних правопорушень кадровим складом військово-медичних підрозділів, частин та закладів, а також медичними працівниками комунальних, державних, приватних закладів охорони здоров'я у воєнний час.

Аналіз детермінант протиправної поведінки медичних працівників у воєнний час дає змогу зробити висновок, що подібна поведінка зумовлена низкою криміногенних чинників, основними з яких є соціально-економічні, політичні, правові, організаційно-управлінські, ідеологічні, соціально-психологічні та культурно-виховні. Домінуючими серед причин та умов вчинення медико-правових кримінальних правопорушень медичними працівниками у воєнний час можна вважати організаційно-управлінські та соціально-психологічні чинники, що є закономірним та передбачуваним, беручи до уваги проблему реакційності на стрес та наявність фізіологічних і психоемоційних змін внаслідок виникнення стресових ситуацій.

Ключові слова: медико-правові кримінальні правопорушення, детермінація, воєнний час, макро-, мікро-, індивідуальні рівні детермінації, причини та умови медико-правових кримінальних правопорушень.

Постановка проблеми. Серед актуальних та ключових проблем кримінології, що мають важливе теоретичне та практичне значення, було і залишається вивчення причин вчинення кримінальних правопорушень, як у цілому, так і окремих її видів. Так само, як і проблема запобігання вчиненню кримінальних правопорушень. Це пояснюється тим, що наукове вивчення різних аспектів правопорушень може здійснювати позитивний вплив на зниження гостроти проблем, які стоять перед суспільством.

Причини та умови медико-правових кримінальних правопорушень є похідними від загальних причин і умов злочинності у нашій країні та взаємопов'язані з інтеграційними процесами й складовими реформування медичної галузі України.

Незважаючи на те що Україна знаходиться в процесі реструктуризації та трансформації системи охорони здоров'я, що сигналізує про низку поетапних змін в медичній галузі та вказує на наявність позитивної динаміки в українських євроінтеграційних процесах, відсутність удосконалення правового регулювання цієї сфери та належного контролю за діяльністю суб'єктів надання медичних послуг може призвести до настання катастрофічних наслідків. Власне тому природа медико-правових кримінальних правопорушень має особливий суспільно небезпечний характер. Ситуація ускладнюється, коли йдеться про воєнний стан, що вводиться у країні або окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу. Саме в умовах розбалансування діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, міжвідомчих структур, секторів економіки та охорони здоров'я вірогідність вчинення кримінальних правопорушень медичними працівниками може сягати критичних показників, оскільки в своїй більшості вони мають працювати в екстремальних ситуаціях, що полягають в порушенні звичного способу життя та дезорганізації системи забезпечення життєдіяльності цілих регіонів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблематикою питань, що стосуються детермінації та запобігання вчиненню кримінальних правопорушень в цілому, та медико-правових зокрема, займалися такі науковці, як О. Джужа, В. Шаблистий, С. Гринчак, О. Мислива, Н. Крилова,

© Г. Кириченко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8742-1091>

dnipro.premium.clinic@gmail.com

Г. Чеботарьова, Н. Жерж, О. Ілляшенко, І. Кирилюк, Ю. Лісіцина, О. Мичко, Н. Мелешук, А. Мусієнко, В. Глушкова, Б. Стецик, В. Плотнікова, І. Філь, С. Рак, Ю. Шопіна та інші. У дисертаційному дослідженні І. Кирилюка досить аргументовано висвітлюється детермінаційний комплекс професійної злочинності медичних працівників. До основних причин вчинення кримінальних правопорушень медичними працівниками науковець відносить низький рівень професійної підготовки, відсутність мотивації для самовдосконалення та належного контролю за медичною документацією, недосконалість нормативно-правової бази тощо [3]. У якості ефективного запобіжного заходу вчинення кримінальних правопорушень медичними працівниками С. Рак пропонує вважати пріоритетним забезпечення лікарів розробленими та впровадженими у сферу охорони здоров'я галузевими стандартами [8]. О. Джужа своєрідність причинної зумовленості кримінальних правопорушень у військовий час вбачає в браці економічної, матеріально-технічної, організаційної та інтелектуальної підготовці держави до можливих військових дій та розвитку в країні ідеології патріотизму, формуванні оборонної свідомості [1].

Попри те, що вказані вчені зробили значний внесок у дослідження медико-правової складової кримінальних правопорушень (ст. 131, 132, 134, 138–145 КК України), а їх наукові праці мають значну наукову та практичну цінність, можна підкреслити той факт, що причини, умови та запобігання вчиненню кримінальних правопорушень медичними працівниками у воєнний час залишалися недослідженими через відсутність пріоритетності дослідження у науковій площині.

Метою статті є визначення основних причин та умов вчинення медико-правових кримінальних правопорушень кадровим складом військово-медичних підрозділів, частин та закладів, а також медичними працівниками комунальних, державних, приватних закладів охорони здоров'я у воєнний час.

Виклад основний матеріалу. Пріоритетним напрямком державної політики у сфері охорони здоров'я та основним завданням кожного медичного закладу є надання якісної медичної допомоги. Відповідно до ст. 74 Основ законодавства України про охорону здоров'я, провадити медичну, фармацевтичну діяльність, надавати реабілітаційну допомогу можуть особи, які мають відповідну спеціальну освіту і відповідають єдиним кваліфікаційним вимогам [7]. Беручи до уваги, що під час дії в країні воєнного стану, окрім традиційної медицини особлива увага приділяється тактичній медицині (допомоги на догоспітальному етапі), то крім ключова роль у наданні первинної медичної допомоги належить військовим лікарям та парамедикам, які повинні володіти навичками допомоги під вогнем (Care Under Fire), допомоги в тактичних умовах (Tactical Field Care), допомоги в умовах евакуації (Tactical Evacuation Care) [11].

Із метою системного та комплексного вивчення детермінант медико-правових кримінальних правопорушень, актуальним є класифікація та розподілення їх на кілька груп. Говорячи про причини та умови вчинення медико-правових кримінальних правопорушень медичними працівниками у воєнний час, цілком резонно охопити їх детермінантами на *макро-, мікро- й індивідуальному рівнях*, враховуючи різні групи суб'єктів медико-кримінальних правопорушень, таких як медичні працівники, які працюють в мережі закладів охорони здоров'я й забезпечують потреби населення у медичному обслуговуванні, та бойові медики військово-медичних підрозділів, частин та закладів.

Детермінанти на *макрорівні (загальнонаціональному)* достатньо розгалужені та залежать від різних за характером сфер життя та суспільних відносин, таких як політичні, соціальні, економічні, організаційно-управлінські, ідеологічні, соціально-психологічні та ін. Серед найбільш значущих можна виділити такі.

Дисбаланс в економіці охорони здоров'я довоєнного періоду через фундаментальні недоліки, накопичені медичною галуззю в процесі своєї реструктуризації (недостатність бюджетного асигнування Міністерства охорони здоров'я України, соціального забезпечення лікарів та їх сімей).

Забюрократизованість системи управління, внаслідок чого відсутнє реагування медичної галузі на потреби суспільства, не відбувається врахування ризиків та використання потенційних можливостей.

Пролонгований постковідний стрес медичної галузі довоєнного періоду (брак професійних медичних знань, високе ціноутворення на ліки, низька кількість потрібних медичних препаратів та кисневого забезпечення лікарень), який знаходить своє продовження у воєнний час (перевантаження галузі охорони здоров'я через значне

збільшення кількості хворих різних ступенів тяжкості, гуманітарна криза та ін.).

Неефективність та застарілість інформаційно-аналітичного забезпечення, що спирається на паперовий медико-статистичний облік і звітність, досить уповільнені механізми запровадження діджиталізації у медичних закладах, що заважає відповідності вітчизняної галузі охорони здоров'я євроінтеграційним стандартам та унеможливає комплексний моніторинг і оцінку ресурсів системи охорони здоров'я з метою ефективного оперативного управління та стратегічного планування.

Відсутність можливостей для українських медиків успішно конкурувати на світовому рівні через недостатній рівень якості їхньої професійної підготовки. Корумпованість адміністративно-викладацького складу освітян в медичних закладах під час вступної та випускної кампаній підриває авторитет вітчизняної галузі охорони здоров'я на світовій арені та нівелює досягнення талановитих студентів-медиків на світовій арені. Для прикладу, в США вступ до резидентури для американських абітурієнтів – це надзвичайно складне та тривале випробування, яке передбачає декілька років інтенсивної роботи в поєднанні з навчанням у провідних спеціалістів. Для того, щоб українському абітурієнту пройти успішний вступ до резидентури в США, треба відповідати низці надскладних вимог: акредитація університету, в якому навчався український студент, стандартам WFME; отримання сертифікату ECFMG (Educational Commission for Foreign Medical Graduates); успішне складання тестових іспитів USMLE STEP 1/STEP 2CK та OET [4]. Усі ці вимоги та умови фактично унеможливають вступ українського абітурієнта до американської резидентури.

Криза підтримки громадян України державних інституцій, що спричиняє велику ймовірність колапсу у системі охорони здоров'я, оскільки цілком можливо, що рівень довіри людини до держави вимірюється, зокрема, готовністю довіряти їй власне здоров'я. Жорстка полеміка серед українського населення стосовно тих чи інших дій працівників медичної галузі аргументовано пояснюється кроссекторальною розбалансованістю дій законодавчої та виконавчої гілок влади, недотриманням у своїй повсякденній діяльності прав людини на здоров'я, як фундаментальної основи економічного та соціального розвитку, політичної стабільності й найважливішого критерію життя кожної людини, сім'ї, громади держави. Як наслідок, піддаються сумніву професійні здібності лікарів, хірургів, діагностів, вузькопрофільних фахівців та лаборантів, демотивуючи їх надалі всебічно та колегіально розвивати українську галузь охорони здоров'я.

Детермінанти, що є притаманними *мікрорівню* медико-правових кримінальних правопорушень, характерні саме для середовища медичних працівників державних та приватних закладів охорони здоров'я, а також для кадрового складу військово-медичних підрозділів, частин та закладів. До них належать: 1) психологічні проблеми, що можуть виникнути через тривале знаходження в одностатевому колективі; 2) психічні відхилення, які можуть стати результатом виснажливих фізичних навантажень у юнаків-солдатів та їх позасімейного військового, іноді жорсткого, виховання; 3) природна концентрація в лавах військових, як правило, молодих людей, які не змогли реалізувати себе професійно; 4) наявність у минулому в частини солдат проблем із законом, що відбивається на їх свідомості та поведінці; 5) невисокий рівень культури частини військових, навіть офіцерів; 6) десоціалізований, дисфункційний характер військово-соціального середовища [8, с. 11]; 7) незадовільна соціальна зрілість окремих військовослужбовців; 8) недостатня профілактична робота військових командирів і начальників з особовим складом; 9) свідоме замовчування про факти нестатутних відносин із метою збереження звання та продовження військової кар'єри; 10) неякісна організація побуту військовослужбовців; 11) оцінка результатів діяльності військових командирів за кількісним підходом (порушення Статуту, вчинення злочинів, факти «дідівщини»); 12) наявність традиційної для чоловічого колективу (наприклад, військові у частинах, засуджені у колоніях) «кругової поруки», що заважає інформуванню про вчинені злочини компетентні органи та посадові особи [11] тощо.

Причини та умови на *індивідуальному рівні* пов'язані із детермінуванням певного медико-правового кримінального правопорушення, що вчинене конкретним медичним працівником. Детермінантами конкретного одиначного медико-правового кримінального правопорушення можна вважати:

1. Недооцінення професійних та морально-етичних якостей медичного працівника керівництвом закладу охорони здоров'я. У цьому випадку може мати місце яскраво виражений злочинний піар. Прикриваючись політично вмотивованими гаслами

та потребою діяти в стані крайньої необхідності, під впливом нездоланної сили, відбувається грубе порушення норм адміністративного права, порушення законів та інших нормативно-правових актів про охорону праці. Так, наприклад, медичний працівник дитячої лікарні, завідувач відділення інтенсивної терапії новонароджених, під час сигналу тривоги приймає одноосібно рішення та видає наказ підлеглим щодо евакуації пацієнтів до бомбосховища лікарні, яке не оснащене необхідним обладнанням та не відповідає санітарним нормам. Замість того, щоб узгодити дії зі своїм безпосереднім керівництвом, медичний працівник дає інтерв'ю одному з європейських телеканалів, висвітлюючи свою поведінку в героїчній площині, підкреслюючи, що змушений працювати «під кулями». Унаслідок неналежного виконання посадових обов'язків медичним працівником настають тяжкі наслідки у вигляді смерті новонародженого пацієнта.

2. Вплив соціально-психологічних та особистісних чинників, а також надзвичайної ситуації на поведінку медичного працівника спричиняє настання стану патологічного афекту. Стан афекту слід відрізнити від психофізіологічного процесу, що відображає несвідому особисту оцінку поточної ситуації - емоції. Довготривалий довоєнний період, який тримає в напрузі «нападу-ненападу ворога» може спровокувати у медичного працівника, як і будь-якої людини, настання кумулятивного афекту (накопиченої напруги, що може призвести до бурхливого «вибуху»). Так, наприклад, клінічна психологиня, поведінкова терапевтка, яка працює в реабілітаційному центрі, де проходять лікування та медичний супровід діти з інвалідністю та їхні батьки, після ряду вибухів на початку війни, впадає у психотичний стан, який триває 30-40 хвилин щоденно ,протягом яких вона телефонує клієнтам, пацієнтам, колегам із криками ,погрозами, вимогами терміново виїхати з України, малюючи настання апокаліптичних наслідків. В результаті такої поведінки кілька пацієнтів, які звикли довіряти висококваліфікованій медичній працівниці, доведені до нервового зриву та до спроби самогубства. Короткочасний психотичний стан припиняється так само раптово, як і почався, психологиня після кожного подібного поведінкового епізоду фіксує різке виснаження, стан прострації та провали в пам'яті.

3. Низький рівень виплат медичним закладом базової заробітної плати кадровому складу медпрацівників навіть після внесення змін в законодавство формує бажання легкої наживи. Тривала відсутність можливості працювати та отримувати прибуток у встановленому законом порядку невідворотно призведуть до економічної кризи, яка прогнозовано буде причиною фінансової нестабільності та бідуювання населення, що й стане передумовою пошуку шляхів незаконного збагачення. У період збройної агресії, протягом дії воєнного стану, до України надсилається велика кількість гуманітарної допомоги з різних країн світу та приватних організацій як у вигляді предметів та товарів, так і у вигляді коштів, благодійної допомоги та донацій. Виявляються численні випадки використання товарів гуманітарної допомоги не за призначенням та з метою отримання прибутку, що фактично і стало причиною запровадження кримінальної відповідальності за такі дії (24.03.22 в Україні прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо відповідальності за використання гуманітарної допомоги під час дії воєнного стану») [9]. Так, наприклад, медичний працівник комунального закладу охорони здоров'я отримує від благодійної або волонтерської організації гуманітарну допомогу у вигляді медикаментів, засобів медичного виробництва та інших товарно-матеріальних цінностей не дотримуючись офіційної процедури бухгалтерського обліку. Надалі медичний працівник, користуючись дефіцитом окремої категорії медичних препаратів (припустимо, антиконвульсантів), пропонує пацієнтській аудиторії ці препарати за зниженою ціною, знаючи, що ризик розголошення подібної інформації є низьким.

Одним з найнебезпечніших, та тих, що викликає серйозне занепокоєння, способів швидкого збагачення для медичного працівника у воєнний час є «чорна» трансплантологія, коли спостерігається значний зріст кількості смертей переважно серед представників такої соціально-демографічної групи, як молодь (військові). Саме під час війни відбувається активізація протиправної діяльності транснаціональних організацій, які пропонують свої послуги та систематично займаються вилученням у людей шляхом примушування або обману їх органів та тканин з метою їх трансплантації реципієнтам, які перебувають в інших країнах. Не дивлячись на те, що останнім часом було зафіксовано низку позитивних змін, які частково сприяли усуненню кримінально-

правових проблем трансплантології в Україні і [8] (зміни, що були додані до закону про трансплантацію через законопроект 9461-д: використання Єдиної державної інформаційної системи трансплантації (ЄДІСТ) [12]; згоду пацієнтів на посмертне донорство зможуть отримувати та вносити до ЄДІСТ сімейні лікарі; розширено перелік осіб, які є близькими родичами тощо), і надалі існує ряд причин та умов як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, які сприяють поширенню незаконної трансплантації в Україні. Так, медичний працівник, бажаючи отримати надприбуток, порушує Основні принципи застосування трансплантації (ст. 4 Закону України про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини), такі як добровільність, гуманність, анонімність, надання донорських органів потенційним реципієнтам за медичними показаннями, безоплатність трансплантації для донора та реципієнта; дотримання черговості (окрім родинного та перехресного донорства); достойне ставлення до тіла людини у разі посмертного донорства; безперервність отримання медичної допомоги особами, яким трансплантовано анатомічні матеріали [10].

4. Вплив військової інформаційної риторики на підсвідомість медичного працівника формує потужне бажання помсти [13]. Дії, що спричиняють шкоду, мета яких – покарати особу або декількох осіб у відповідь на справжню або уявну образу, несправедливість, насильство, вчинені раніше [5]. Введення воєнного стану як правового режиму на території України передбачає високу ймовірність взяття в полон особового складу збройних сил сторони конфлікту, а також членів ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил. Медичні працівники у складі військово-медичних підрозділів, частин та закладів, які надають невідкладну допомогу чи медичний супровід військовополоненим, можуть порушувати норми Женевської конвенції про поведження з військовополоненими (насилля над життям та особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поведження й тортури, наруга над людською гідністю, образливе та принизливе ставлення) [2]. Так, лікар військово-медичного клінічного центру, знаходячись під впливом військової риторики, не надає належну медичну допомогу військовополоненому, повідомляє неправдиву інформацію про стан його здоров'я керівництву закладу охорони здоров'я, а також, користуючись безпорадним станом пацієнта, здійснює по відношенню до нього ряд неправомірних дій, які мають ознаки наруги над людською гідністю та сексуального насилля [14].

Висновки. Аналіз детермінант протиправної поведінки медичних працівників у воєнний час дає змогу зробити висновок, що подібна поведінка зумовлена низкою криміногенних чинників, основними з яких є соціально-економічні, політичні, правові, організаційно-управлінські, ідеологічні, соціально-психологічні та культурно-виховні. Домінуючими серед причин та умов вчинення медико-правових кримінальних правопорушень медичними працівниками у воєнний час можна вважати організаційно-управлінські та соціально-психологічні чинники, що є закономірним та передбачуваним, беручи до уваги проблему реакційності на стрес та наявність фізіологічних і психоемоційних змін внаслідок виникнення стресових ситуацій.

Список використаних джерел

1. Джужа О. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 27-30.
2. Женевська конвенція про поведження з військовополоненими від 12 липня 1949 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
3. Кирилук І.В. Злочинність у сфері охорони здоров'я: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Державний НДІ МВС України. Київ, 2012. 20 с.
4. Клименко О. Резидентура в США для українців. URL : <https://ingeniusua.org/articles/rezidentura-v-ssha-dlya-ukrainciv>.
5. Жерж Н. А., Жерж Л. А., Мельниченко А. О. Кримінально-правова характеристика злочинів, пов'язаних із незаконною трансплантацією органів та інших анатомічних матеріалів людини. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 1 (5). С. 50-55.
6. Мирошніченко А. Помста як мотив вчинення злочину. *Держава та регіони*. 2016. С. 82-84.
7. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2801-12/>.
8. Рак С. Стандарти у сфері охорони здоров'я та кримінальна відповідальність медичних

працівників: шляхи кореляції. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 191–195.

9. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо відповідальності за використання гуманітарної допомоги під час дії воєнного стану : Закон України від 24.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-20#Text>.

10. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17.05.2018. URL : zakon.rada.gov.ua/laws/card/2427-19#History.

11. Butler FK Jr; Blackburne LH (2012). Battlefield trauma care then and now: a decade of Tactical Combat Casualty Care. *The Journal of Trauma and Acute Care Surgery*. с. 73(6 Suppl 5):S. 395–402.

12. Prymachenko V., Shablysty V. Objectives of criminology at the current stage of development of Ukraine and in the perspective. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2020. Special Issue № 1 (109). P. 189–194.

13. Шаблістий В.В., Уваров В.Г. Про рецидивний кримінальний проступок в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. No 2. С. 16–21.

14. Tertyshnik V., Fomenko A. Legal assistance and protection in criminal proceedings: international standards and integrative doctrine. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1, no. 2, 2021. P. 123–133.

Надійшла до редакції 23.11.2022

References

1. Dzhuzha, O. (2014) Aktualnist' kryminolohichnoho doslidzhennya ekstremal'nykh umov (sytuatsiy), shcho spryayut' zlochynnosti pid chas provedennya antyterrorystychnoyi operatsiyi [The relevance of criminological research of extreme conditions (situations) contributing to crime during an anti-terrorist operation. Legal journal of the National Academy of Internal Affairs.]. *Yurydychnyy chasopys Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav*. №2, pp. 27-30. [in Ukr.].

2. Zhenevs'ka konventsiya pro povodzhennya z viys'kovopolonenyimi vid 12 lypnya 1949 r. [Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text. [in Ukr.].

3. Kyrylyuk, I. V. (2012) Zlochynnist' u sferi okhorony zdorovya: kryminolohichna kharakterystyka, determinatsiya ta zapobihannya [Crime in the field of health care: criminological characteristics, determination and prevention] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Derzhavnyy NDI MVS Ukrainy. Kyiv, 20 p. [in Ukr.].

4. Klymenko, O. Rezydentura v SShA dlya ukrayintiv [Residency in the USA for Ukrainians] URL : <https://ingeniusua.org/articles/rezydentura-v-ssha-dlya-ukrainiv>. [in Ukr.].

5. Zherzh, N. A., Zherzh, L. A., Mel'nychenko, A. O. (2017) Kryminal'no-pravova kharakterystyka zlochyniv, pov'yazanykh iz nezakonnoyu transplantatsiyeyu orhaniv ta inshykh anatomichnykh materialiv lyudyny [Criminal legal characteristics of crimes related to illegal transplantation of human organs and other anatomical materials]. *Mizhnarodnyy yurydychnyy visnyk: aktual'ni problemy suchasnosti (teoriya ta praktyka)*. Issue 1 (5), pp. 50-55. [in Ukr.].

6. Myroshnychenko, A. (2016) Pomsta yak motyv vchynennya zlochynu [Revenge as a motive for committing a crime]. *Derzhava ta rehiony*, pp. 82-84. [in Ukr.].

7. Osnovy zakonodavstva Ukrayiny pro okhoronu zdorov'ya [Fundamentals of Ukrainian legislation on health care]: *Zakon Ukrayiny vid 19.12.1992*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2801-12>.

8. Rak, S. (2020) Standarty u sferi okhorony zdorovya ta kryminal'na vidpovidal'nist' medychnykh pratsivnykiv: shlyakhy korelyatsiyi [Standards in the field of health care and criminal responsibility of medical workers: ways of correlation]. *Pidpryyemnystvo, gospodarstvo i pravo*. № 9, pp. 191–195. [in Ukr.].

9. Pro vnesennya zmin do Kryminal'noho ta Kryminal'noho protsesual'noho kodeksiv Ukrayiny shchodo vidpovidal'nosti za vykorystannya humanitarnoyi dopomohy pid chas diyi voyennoho stanu [On amendments to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine regarding responsibility for the use of humanitarian aid during martial law] : *Zakon Ukrayiny vid 24.03.2022*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-20#Text>. [in Ukr.].

10. Pro zastosuvannya transplantatsiyi anatomichnykh materialiv lyudyni [On the application of transplantation of anatomical materials to humans] : *Zakon Ukrayiny vid 17.05.2018*. URL : zakon.rada.gov.ua/laws/card/2427-19#History. [in Ukr.].

11. Butler FK Jr; Blackburne LH (2012). Battlefield trauma care then and now: a decade of Tactical Combat Casualty Care. *The Journal of Trauma and Acute Care Surgery*. s. 73(6 Suppl 5):S. 395–402.

12. Prymachenko, V., Shablysty, V. (2020) Objectives of criminology at the current stage of development of Ukraine and in the perspective. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. Special Issue № 1 (109), pp. 189–194. ‘

13. Shablysty, V. V., Uvarov, V. H. (2022) Pro neretsydyvnyy kryminal'nyy prostupok v umovakh voyennoho stanu [On a non-repetitive criminal offense under martial law]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. No 2, pp. 16–21. [in Ukr.].

14. Tertyshnik, V., Fomenko, A. (2021) Legal assistance and protection in criminal proceedings: international standards and integrative doctrine. *Philosophy, economics and law review*. Vol. 1, no. 2, pp. 123–133.

ABSTRACT

Hanna Kyrychenko. Determination of medical and legal criminal offenses committed by medical workers in wartime. The article identifies the main causes and conditions of medical and criminal offenses by the staff of military medical units, units and institutions, as well as medical workers of municipal, public, private health care facilities in wartime.

The author has found that among the actual and key problems of criminology, which have important theoretical and practical significance, was and remains the study of the causes of criminal offenses, both in general and of their individual types. This also applies to the problem of preventing the commission of criminal offenses. This is explained by the fact that the scientific study of various aspects of offenses can have a positive effect on reducing the severity of existing problems faced by society. The causes and conditions of medico-legal criminal offenses are derived from the general causes and conditions of crime in our country and are interconnected with the integration processes and components of reforming the medical industry of Ukraine.

Despite the fact that Ukraine is in the process of restructuring and transformation of the health care system, which signals a number of gradual changes in the medical field and indicates the presence of positive dynamics in the Ukrainian European integration processes, the lack of improvement of legal regulation of this area and proper control over the activities of sub-entities providing medical services can lead to catastrophic consequences. That is precisely why the nature of medico-legal criminal offenses has a special socially dangerous character. The situation becomes more complicated when it comes to martial law, which is introduced in the country or some of its localities in the event of armed aggression or a threat of attack. It is in the conditions of unbalanced activities of the legislative and executive authorities, interdepartmental structures, sectors of the economy and health care that the probability of committing criminal offenses by medical workers can reach critical indicators, since most of them have to work in extreme situations, which consist in a violation of the usual way of life and disorganization of the life support system of entire regions.

The analysis of the determinants of the illegal behavior of medical workers during the war allowed us to conclude that such behavior is caused by a number of criminogenic factors, the main of which are socio-economic, political, legal, organizational-management, ideological, social-psychological and cultural-educational. Organizational-management and social-psychological factors can be considered dominant among the reasons and conditions for the commission of medico-legal criminal offenses by medical workers in wartime, which is natural and predictable, taking into account the problem of reactivity to stress and the presence of physiological and psycho-emotional changes due to the occurrence of stressful situations.

Keywords: *medical and legal criminal offenses, determination, wartime, macro, micro, individual levels of determination, causes and conditions of medical and legal criminal offenses.*

УДК 343.85

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-316-321

Дмитро КОЛОДЧИН[©]

кандидат юридичних наук

(ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», м. Київ, Україна)

**КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАСУДЖЕНИХ
ЯК ЗАСІБ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ
У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СФЕРІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

З'ясовано кримінально-виконавчий і кримінологічний потенціал класифікації засуджених як засобу запобігання злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн. Зазначено, що сучасні нормативно-правові акти стратегічного планування у сфері реформування пенітенціарної системи України орієнтовані на необхідність запровадження комплексних довгострокових змін відповідно до стандартів Ради Європи. Одним із таких стандартів є забезпечення безпеки засуджених і персоналу, що досягається системою заходів запобігання кримінальним правопорушенням у місцях несвободи.

Ключові слова: *зарубіжний досвід, міжнародні стандарти, класифікація, запобігання, злочинність у пенітенціарній сфері.*

© Д. Колодчин, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0820-4409>

kolodchin005@ukr.net

Постановка проблеми. Сучасні нормативно-правові акти стратегічного планування у сфері реформування пенітенціарної системи України (зокрема Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р) орієнтовані на необхідність запровадження комплексних довгострокових змін відповідно до стандартів Ради Європи [1]. Одним із таких стандартів є забезпечення безпеки засуджених і персоналу, що досягається системою заходів запобігання кримінальним правопорушенням у місцях несвободи.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Методологічним підґрунтям дослідження теоретико-правових засад запобігання кримінальним правопорушенням у місцях несвободи/позбавлення волі стали праці таких учених, як: А. Богатирьов, І. Богатирьов, О. Богатирьова, В. Голіна, Б. Головін, В. Гришук, І. Даньшин, Т. Денисова, О. Джужа, В. Дрьомін, В. Коваленко, І. Колб, О. Колб, В. Конопельський, І. Копотун, П. Михайленко, Ю. Орел, М. Пузирьов, А. Степанюк, Я. Стрелюк, В. Трубников, О. Шкута, І. Яковець та ін. Відтак, проблематика щодо впровадження позитивного зарубіжного досвіду запобігання пенітенціарній злочинності до вітчизняної практики функціонування місць несвободи на сьогодні розроблена не достатньо повно. Одним із таких аспектів є порівняльно-правовий (компаративний) аналіз загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуально-профілактичних заходів запобігання злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн.

Метою статті є з'ясування кримінально-виконавчого та кримінологічного потенціалу класифікації засуджених як засобу запобігання злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. У сучасній пенітенціарній кримінології звертається увага на той факт, що у всіх ланках кримінально-виконавчої системи має бути налагоджений комплексний підхід до запобігання кримінальним правопорушенням серед засуджених [2, с. 563]. Такий комплексний характер і властивий системі заходів запобігання кримінально-протиправним діянням, що застосовуються на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуально-профілактичному рівнях.

Зокрема, «загальносоціальне запобігання кримінальним правопорушенням в місцях несвободи виявляється через систему заходів економічного, політичного, ідеологічного та насамперед організаційного характеру, спрямованих на вирішення проблем засуджених та персоналу установ виконання покарань, що сприяють вчиненню ними кримінальних правопорушень в місцях несвободи. Ці заходи не мають спеціальних цілей боротьби зі злочинністю в місцях несвободи та профілактики кримінальних правопорушень, однак вони мають важливий кримінологічний аспект, стаючи основою, платформою спеціального запобігання, оскільки спрямовані на вирішення конкретних проблемних завдань, які стоять перед державою» [3, с. 198].

Серед загальносоціальних заходів запобігання злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн важливе місце відводиться класифікації засуджених.

У загальному розумінні класифікація – це групування предметів, явищ тощо, що становлять загальну сукупність, за певними критеріями. Наукою кримінально-виконавчого права вироблено таке визначення поняття «класифікація засуджених» – «це розподіл їх на більш-менш однорідні групи згідно із специфічними ознаками (критеріями) залежно від характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, минулих судимостей, статі й віку з метою диференціації та індивідуалізації виконання покарання» [4, с. 197].

Термін «класифікація» рідко вживається національними законодавствами у сфері виконання покарань, натомість частіше зустрічаються такі, як «категоризація», «розподіл», «диференціація», «індивідуалізація».

Проведений порівняльно-правовий аналіз показав, що єдиним міжнародним документом, у якому сформульовано мету класифікації засуджених (ув'язнених), є Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями 1955 р., згідно з п. 67 яких «метою класифікації є: а) відокремлення ув'язнених від тих, хто в силу свого злочинного минулого або негативних рис характеру може погано на них впливати; б) розподіл ув'язнених на категорії, що полегшувало б роботу з ними, спрямовану на повернення їх до життя в суспільстві» [5].

До того ж, ані Європейські пенітенціарні правила 2006 р. [6], ні Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели)

2015 р. [7], не містять ні визначення поняття, ні формулювання мети класифікації засуджених (ув'язнених). Незважаючи на це, вищенаведена мета за своєю сутністю цілком сприймається в сучасній зарубіжній пенітенціарній практиці.

Наразі проведений компаративний аналіз показав, що зарубіжна пенітенціарна практика відводить класифікації засуджених також і кримінологічно значущу (запобіжну) мету. Так, адміністрація більшості тюрем США класифікує засуджених відповідно до імовірності вчинення ними втечі та оцінки їх небезпеки. За цими підставами засуджені поділяються на 5 основних категорій: 1) засуджені, які тримаються в умовах максимальної ізоляції, від яких треба очікувати втечі, а також засуджені, які можуть завдати шкоди собі та іншим; для забезпечення безпеки їх рекомендується тримати в одиночних камерах та не виводити без супроводу представника тюремної адміністрації та без застосування спецзасобів (наручники, реміні, кайдани); 2) засуджені, які тримаються в умовах суворої ізоляції, яких замикають у камерах та блоках, але яким дозволяється працювати у бригадах під наглядом у приміщеннях тюрми. На Півдні, де широко практикується використання засуджених на дорожніх роботах, ця категорія засуджених може залучатися до таких робіт під наглядом озброєної охорони; 3) засуджені, які тримаються в умовах обмеженої ізоляції, які працюють у бригадах під наглядом неозброєної охорони за межами тюрми та без нагляду – на території тюрми; у тюрмі їх називають «благонадійними»; 4) засуджені, які тримаються в умовах мінімальної ізоляції, яким дозволяється жити та працювати за межами тюрми без нагляду; 5) засуджені, які «перебувають під опікою суспільства», яким дозволяється проживати у громаді у самому місті або неподалік від нього та без нагляду їздити на роботу, на навчання або час від часу відвідувати знайомих. Відповідно до однієї з нових програм, засудженому дозволяється проживати в університетському гуртожитку та у період навчання в університеті один раз на тиждень звітувати перед консультантом [8, с. 266–267].

У багатьох випадках класифікація засуджених за формальними юридичними та кримінологічно значущими підставами зумовлює систему (види, рівні безпеки) пенітенціарних установ та структурних дільниць у них.

Згідно з таким методом, кримінально-виконавча система України на початку XXI ст. сприйняла міжнародно визнану класифікацію установ виконання покарань за рівнями безпеки. Проте з деякими відмінностями. Із одного боку, за слушним уточненням В. Львовчкіна, за новим КВК України було передбачено створення якісно нової класифікації «установ за рівнями безпеки, як у Європі: відкритого типу, мінімального, середнього і максимального рівня безпеки, нову класифікацію та систему розподілу засуджених по установах». Чітке визначення мережі й типів цих установ, за визначенням В. Львовчкіна, надало «можливість забезпечити роздільне тримання в них засуджених з урахуванням характеру і тяжкості вчиненого злочину, кількості судимостей, психологічних особливостей особи тощо» [9, с. 11]. А з іншого – в Україні в основу класифікації установ виконання покарань покладено формальний юридичний принцип. У той час як у зарубіжних місцях несвободи – імовірність вчинення засудженими втечі та оцінку їх небезпеки.

Зокрема, в Англії та Уельсі, так само як і в США, тюрми класифікуються залежно від суспільної небезпеки засуджених і, відповідно, ступеня загрози їхньої втечі. Відповідно виділяють установи: супермаксимального рівня безпеки («супермакс»); категорії «А» (максимального, або високого рівня безпеки); категорії «В» (середнього рівня безпеки); категорії «С» (напіввідкриті, або «на півдорозі до свободи»); категорії «D» (відкриті) [10, с. 124].

Для пенітенціарної системи Англії та Уельсу характерний яскраво виражений диференційований підхід, за якого передбачено створення окремих установ не лише за пенітенціарним принципом, а й залежно від виду (роду) вчиненого кримінального правопорушення. Зокрема, у тюрмі категорії «В» (середнього рівня безпеки) Кінгстон тримаються тільки особи, засуджені до довічного позбавлення волі, в тюрмі Албані – особи, які вчинили статеві кримінальні правопорушення [11, с. 110].

Схожий підхід характерний для пенітенціарної системи ФРН, де засуджені за кримінальні правопорушення проти статевого самовизначення, передбачені ст. 174–180, 182 КК ФРН [12], направляються до соціально-терапевтичних установ, які є одним із видів (поряд з установами відкритого й закритого типів) установ виконання покарання у виді позбавлення волі [13, с. 2]. Завдання соціально-терапевтичних установ зводиться до

утримання засуджених, які потребують проведення з ними особливих реабілітаційних програм: соціальних тренінгів, роботи психологів. Ідеться як про створення спеціальних груп, так і про індивідуальну роботу з кожним засудженим. Найчастіше діяльність зазначених установ спрямована на роботу із засудженими, які характеризуються підвищеною агресивністю, а також із засудженими за кримінальні правопорушення проти статеві недоторканості [14, с. 144].

Вищезазначені зарубіжні підходи до класифікації засуджених та їх розміщення в окремих установах виконання покарань створюють ефективні загальносоціальні (кримінально-виконавчі) передумови для запобігання кримінальним правопорушенням у місцях несвободи на спеціально-кримінологічному та віктимологічному рівнях.

Такі підходи заслуговують на увагу в частині оцінки ступеня суспільної небезпеки засуджених, ефективного планування процесу виконання/відбування покарання та індивідуально-профілактичної роботи з ними, проте вони не мають сприйматися однозначно (зокрема в частині створення однієї на всю державу установи для визначеної категорії засуджених), оскільки у такий спосіб може порушуватися територіальний принцип виконання/відбування покарання. Тому, якщо враховувати проаналізовані зарубіжні підходи до класифікації засуджених в умовах реформування пенітенціарної системи України, то доцільно вести мову про створення відповідних установ за міжрегіональним принципом. До того ж, не буде порушенням міжнародних пенітенціарних стандартів, якщо робота з різними категоріями засуджених (ув'язнених) буде проводитися в різних установах або різних відділеннях (секторах, структурних дільницях) однієї й тієї ж установи.

Зважаючи на це, потрібно враховувати й міжнародно визнані підходи до класифікації засуджених (ув'язнених). Так, міжнародно-правові акти в пенітенціарній сфері використовують широкі підходи до класифікації засуджених (ув'язнених), застосовуючи різні критерії, а саме:

1) за стадією кримінального провадження (судочинства) та процесуального статусу особи залежно від набрання обвинувальним вироком суду законної сили:

- засуджені ув'язнені;
- незасуджені ув'язнені;

2) за строком покарання, що визначає особливості організації пенітенціарного процесу, виховного впливу, складання індивідуальних планів відбування покарання:

- засуджені до короткострокового позбавлення волі (до 1 року);
- засуджені до довічного ув'язнення та до тривалих термінів ув'язнення (5 і

більше років);

3) за статтю:

а) чоловіки;

б) жінки:

- які відбувають покарання із дітьми;
- які відбувають покарання без дітей;

4) за віком:

- засуджені неповнолітні (до 18 років);
- засуджені молодого віку (від 18 до 30 років);
- засуджені похилого (пенсійного) віку;

5) за станом здоров'я:

- фізично й психічно здорові засуджені;
- засуджені, які мають розлади психіки, проте є осудними (обмежено осудними);

- засуджені, хворі на соматичні хвороби;
- засуджені із соціально небезпечними захворюваннями (ВІЛ-інфіковані, хворі на алкоголізм та наркоманію).

Висновки. Отже, класифікація засуджених у зарубіжних країнах виконує не лише кримінально-виконавчі функції (створення сприятливих умов для досягнення мети покарання; сприяння ефективній реалізації принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань, застосуванню прогресивної системи; розподілу та розміщення засуджених по установах виконання покарань), а й виступає дієвим загальносоціальним заходом, створюючи ефективні передумови для запобігання кримінальним правопорушенням у місцях несвободи на спеціально-кримінологічному та віктимологічному рівнях.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>.
2. Колб О. Г., Кирилюк А. В., Пузырьов М. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам в установах виконання покарань. *Кримінологія* : підруч. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : ФОП Маслаков, 2020. С. 546–573.
3. Шкута О. О., Дмитренко Н. А. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у місцях несвободи. *Пенітенціарна кримінологія* : підруч. / І. Г. Богатирьов, А. В. Боровик, О. М. Джужа та ін. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 197–204.
4. Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : навч. посібник. / О. М. Джужа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. 2-е вид., перероб. та доп. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 448 с.
5. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями : прийнято Організацією Об'єднаних Націй 30.08.1955. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text.
6. Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць): прийнято Комітетом Міністрів 11.01.2006. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text.
7. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы) : резолюция Генеральной Ассамблеи 70/175 от 17.12.2015. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf.
8. Фокс В. Введение в криминологию / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1980. 312 с.
9. Львовичкін В. А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи України. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2002. № 7. С. 3–12.
10. Тепляшин П. В. Англо-ирландский тип европейских пенитенциарных систем: организационно-правовые основы, средства обращения и условия содержания осужденных. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2017. № 1. С. 122–131.
11. Андрященко Р. А. Пенитенциарная система Англии и Уэльса в XVI–XX вв.: историко-юридическое исследование : дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.01 / Урал. гос. юрид. акад. Екатеринбург, 2006. 180 с.
12. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии ; науч. ред. и вступ. ст. д-ра юрид. наук, проф. Д. А. Шестакова ; предисл. д-ра права Г.-Г. Йешека ; пер. с нем. Н. С. Рачковой. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 524 с.
13. Act concerning the execution of prison sentences and measures of rehabilitation and prevention involving deprivation of liberty (Prison Act). 45 p. URL : http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stvollzg/englisch_stvollzg.pdf.
14. Бурцев А. Н. Пенитенциарная система Германии в XVI – нач. XXI вв.: историко-юридическое исследование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Урал. гос. юрид. акад. Екатеринбург, 2007. 223 с.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Pro skhvalennya Stratehiyi reformuvannya penitentsiarnoyi systemy na period do 2026 roku ta zatverdzhennya operatsiynoho planu yiyi realizatsiyi u 2022–2024 rokakh [On the approval of the Penitentiary System Reform Strategy for the period until 2026 and the approval of the operational plan for its implementation in 2022–2024] : rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 16.12.2022 № 1153-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>. [in Ukr.].
2. Kolb, O. H., Kyrylyuk, A. V., Puzyr'ov, M. S. (2020) Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannya zlochynam v ustanovakh vykonannya pokaran' [Criminological characteristics and prevention of crimes in penal institutions]. *Kryminolohiya* : pidruch. / O. M. Dzhuzha, V. V. Vasylevych, V. V. Chernyey, S. S. Chernyavs'kyu ta in. ; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. V. V. Chernyeya ; za nauk. red. d-ra yuryd. nauk, prof. O. M. Dzhuzhi.: FOP Maslakov, pp. 546–573. [in Ukr.].
3. Shkuta, O. O., Dmytrenko, N. A. (2022) Zahal'nosotsial'ni zakhody zapobihannya kryminal'nym pravoporushennyam u mistyakh nesvobody [General social measures to prevent criminal offenses in places of detention]. *Penitentsiarna kryminolohiya* : pidruch. / I. H. Bohatyrov, A. V. Borozyk, O. M. Dzhuzha ta in. Odessa : Vydavnychyy dim «Hel'vetyka», pp. 197–204. [in Ukr.].
4. Kryminal'no-vykonavche pravo Ukrayiny. Zahal'na ta Osoblyva chastyny [Criminal Executive law of Ukraine. General and Special parts] : navch. posibnyk. / O. M. Dzhuzha, S. Ya. Farenjuk, V. O. Korchyns'kyu ta in. ; za zah. red. O. M. Dzhuzhy. 2-e vyd., pererob. ta dop. Kyiv : Yurinkom Inter, 2002. 448 p. [in Ukr.].

5. Minimal'ni standartni pravyla povodzhennya z v'yaznyamy [Minimum Standard Rules for the Treatment of Prisoners] : pryynyato Orhanizatsiyeyu Ob"yednanykh Natsiy 30.08.1955. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text. [in Ukr.].
6. Yevropeys'ki penitentsiarni pravyla (Rekomendatsiya № R (2006)2 Komitetu Ministriv derzhav-uchasnyts') [European penitentiary rules (Recommendation No. R (2006)2 of the Committee of Ministers of the member-states)]: pryynyato Komitetom Ministriv 11.01.2006. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text. [in Ukr.].
7. Minimal'nyye standartnyye pravila Organizatsiyi Ob"yedinyonykh Natsyy v otnoshenii obrashcheniya s zaklyuchennymi (Pravila Nel'sona Mandely) [Minimum standard rules of the United Nations regarding the treatment of prisoners (Nelson Mandela Rules)] : rezolyutsyya General'noy Assamblei 70/175 ot 17.12.2015. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf. [in Russ.].
8. Foks, V. (1980) Vvedeniye v kriminologiyu [Introduction to criminology] / per. s angl. Moscow : Progress, 312 p. [in russ.].
9. L'ovochkin, V. A. (2002) Kontseptual'ni pytannya reformuvannya kryminal'no-vykonavchoyi systemy Ukrayiny [Conceptual issues of reforming the criminal executive system of Ukraine]. *Problemy penitentsiarnoyi teorii i praktyky*. № 7, pp. 3–12. [in Ukr.].
10. Teplyashyn, P. V. (2017) Anglo-irlandskiy tip evropeyskikh penitentsyarnykh sistem: organizatsyonno-pravovyye osnovy, sredstva obrashcheniya i usloviya soderzhaniya osuzhdyonykh [Anglo-Irish type of European penitentiary systems: organizational and legal foundations, means of circulation and conditions of detention of convicts]. *Zhurnal zarubezhnogo zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya*. № 1, pp. 122–131. [in russ.].
11. Andreyashchenko, R. A. (2006) Penitentsyarnaya sistema Anglii i Uél'sa v XVI–XX vv.: istoriko-yuridicheskoye issledovaniye [Penitentiary system of England and Wales in the XVI–XX centuries: historical and legal study] : dys. ... kand. yurid. nauk : 12.00.01 / Ural. gos. yurid. akad. Ekaterynburhg, 180 p. [in russ.].
12. Ugolovnyy kodeks Federativnoy Respublky Germanii [Criminal Code of the Federal Republic of Germany] ; nauch. red. y vstup. st. d-ra yuryd. nauk, prof. D. A. Shestakova ; predysl. d-ra prava H.-H. Yesheka ; per. s nem. N. S. Rachkovoy. Saint-Petersburg: Yurid. tsentr Press, 2003. 524 p. [in Russ.].
13. Act concerning the execution of prison sentences and measures of rehabilitation and prevention involving deprivation of liberty (Prison Act). 45 p. URL : http://www.gesetze-internet.de/englisch_stvollzg/englisch_stvollzg.pdf.
14. Burtsev, A. N. (2007) Penitentsyarnaya sistema Germanii v XVI – nach. XXI vv.: istoriko-yuridicheskoye issledovaniye : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Ural. gos. yurid. akad. Ekaterinburg, 223 p. [in russ.].

ABSTRACT

Dmytro Kolodchyn. Classification of convicts as a means of crime prevention in the penitentiary sphere of foreign countries. The article clarifies the criminal and executive, criminological potential of convict classification as a means of crime prevention in the penitentiary sphere of foreign countries.

It is noted that modern regulatory and legal acts of strategic planning in the field of reforming the penitentiary system of Ukraine are focused on the need to introduce comprehensive long-term changes in accordance with the standards of the Council of Europe. One of these standards is ensuring the safety of convicts and penitentiary personnel, which is achieved by the system of measures to prevent criminal offenses in places of confinement.

Among general social measures to prevent criminality in the penitentiary sphere of foreign countries, an important place is assigned to the classification of convicts.

It is concluded that the classification of convicts in foreign countries performs not only criminal and enforcement functions (creating favorable conditions for achieving the goal of punishment; promoting the effective implementation of the principle of differentiation and individualization of the execution of punishments, the application of a progressive system; the distribution and placement of convicts in penal institutions), but and acts as an effective general social measure, creating effective preconditions for the prevention of criminal offenses in places of confinement at the special and criminological, victimological levels.

The approaches available in foreign penitentiary practice deserve attention as to assessing the degree of public danger of convicts, effective planning of the process of execution/serving of punishment and individual preventive work with them, but they should not be perceived unambiguously (in particular, in terms of creating one institution for the entire state for a certain categories of convicts), since in this way the territorial principle of execution/serving of punishment may be violated. Therefore, if we take into account the analyzed foreign approaches to the classification of convicts in the conditions of reforming the penitentiary system of Ukraine, it is appropriate to talk about the creation of appropriate institutions on an interregional basis. At the same time, it will not be a violation of international penitentiary standards if work with different categories of convicts (prisoners) is carried out in different institutions or different departments (sectors, structural divisions) of the same institution.

Keywords: *foreign experience, international standards, classification, prevention, criminality in the penitentiary sphere.*

УДК 343.541.2; 341.322.5
DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-322-327

Тетяна ЛИСЬКО[©]
кандидат юридичних наук
(Національний авіаційний
університет, м. Київ, Україна)

ЗГВАЛТУВАННЯ, ЩО ВЧИНЕНО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ДЕРЖАВИ-АГРЕСОРА: ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

Розглянуто проблемні питання кримінально-правової кваліфікації згвалтування, що вчинено військовими держави-агресора в Україні. Автор наголошує на підвищеному ступені суспільної небезпечності аналізованих кримінальних протиправних діянь та вказує на їх поширеність на окупованих територіях під час ведення агресивної війни. Безсумнівно, такі протиправні дії є воєнними злочинами. Проаналізовано правозастосовну практику притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення згвалтування військовослужбовцями РФ, вказано на неточності формулювань, що вживаються у диспозиції, та недосконалість санкції ч. 1 ст. 438 КК України. Запропоновано у подібних випадках кваліфікувати дії суб'єктів за сукупністю злочинів – ч. 1 ст. 438 та відповідною частиною ст. 152 КК України. Така кваліфікація є виправданою, це дозволить точно і повно врахувати всі обставини кримінального провадження, визначити міру покарання, яка відповідатиме тяжкості вчинюваних злочинів.

Ключові слова: згвалтування, сексуальне насильство, порушення законів та звичаїв війни.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення росії в Україні зафіксовано велика кількість кримінальних правопорушень, що вчинені російськими окупантами. До переліку тяжких та особливо тяжких злочинів увійшли не тільки злочини проти миру та безпеки людства, а й безліч так званих «загально-кримінальних» злочинів. Серед них великий відсоток становлять прояви сексуальної агресії щодо населення, що перебуває на окупованих територіях. Правозастосовні органи зіштовхнулись із низкою проблем як теоретичного, так і практичного характеру під час кваліфікації таких видів діянь. Саме цей аспект став основним питанням даного наукового дослідження

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Останнім часом чимало українських науковців звертають увагу на особливості кваліфікації кримінальних правопорушень відповідно до чинного національного законодавства, вчинених військовослужбовцями р.ф. в Україні. Слід відзначити ґрунтовні праці О. Харитонової, Н. Антонюк, А. Політової та ін. Однак питання кримінальної відповідальності за вчинення статевих кримінальних правопорушень, що вчиняються військовими держави-агресора, часто залишається поза увагою, а ті окремі спроби сформулювати правові орієнтири для кваліфікації вказаних кримінальних правопорушень містять, на нашу думку, суперечності та потребують уточнення.

Метою статті є визначення особливостей кваліфікації кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості, що вчиняються російськими військовими, зокрема, найбільш небезпечного складу кримінального правопорушення у цій сфері – згвалтування. Завданням є формулювання правових орієнтирів та вироблення обґрунтованих рекомендацій щодо кваліфікації вказаних суспільно небезпечних діянь із урахуванням особливостей обстановки, способу, місця, часу їх вчинення та кримінально-правової характеристики специфічного суб'єкта, мети та мотиву.

Виклад основного матеріалу дослідження. З початком широкомасштабного вторгнення р.ф. до України, з'явилися нові виклики перед державою, зокрема і в царині кримінально-правового регулювання суспільних відносин. Однією із найбільш вразливих ланок виявилась статеві свобода та статеві недоторканість особи. Згвалтування та сексуальне насильство, що вчиняються російськими агресорами під час

© Т. Лисько, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0550-5740>
tetiana.lysko@npp.nau.edu.ua

ведення воєнних дій щодо цивільного населення та українських військовополонених, набуло масштабного характеру. Такі протиправні дії безперечно є воєнними злочинами. Однак питання кримінально-правової кваліфікації фактів сексуальної агресії в умовах воєнного стану викликає певні труднощі.

Міжнародна спільнота звертає увагу на звірства, до яких вдаються російські окупанти. Особливу увагу вони акцентують на випадках сексуальної агресії. Так, посол Великої Британії в Україні Мелінда Сіммонс констатувала, що сексуальне насильство російських окупантів над жінками, чоловіками, дітьми та літніми людьми «стало частиною військової стратегії РФ» [1]. Такої ж думки спеціальна представниця генсека ООН із питань сексуального насильства у конфліктах Праміла Паттен. За її словами, у росіян це «навмисна тактика з дегуманізації жертв».

«Коли жінок утримують цілими днями і гвалтують, коли починають гвалтувати маленьких хлопчиків і чоловіків, коли ти бачиш генітальні обрізання, коли чуєш, як жінки свідчать про російських солдатів, які мають із собою віагру, це явно воєнна стратегія», – сказала представниця ООН. За словами Паттен, «згідно із зібраними свідченнями, вік жертв сексуального насильства складає від 4 до 82 років». Вона додала, що жертвами є здебільшого жінки та дівчата, але також гвалтують чоловіків та хлопчиків [7].

Наприкінці жовтня 2022 року в ООН оприлюднили звіт, де йшлося про підтвердження «понад сотні випадків» згвалтувань або сексуальних насильств в Україні з початку повномасштабного російського вторгнення в Україну з лютого 2022 року [4]. Офіційної статистики, яка відображала б реальні масштаби сексуальних злочинів з боку російських окупантів в Україні, наразі немає. Станом на липень Організація Об'єднаних Націй фіксувала 124 випадки згвалтувань та сексуального насильства щодо дівчат, жінок, хлопчиків і чоловіків, однак цю цифру в ООН назвали «верхівкою айсберга». Більшість злочинів були вчинені російськими військовослужбовцями у Київській, Харківській, Херсонській, Донецькій, Луганській та Запорізькій областях. Серед потерпілих, із якими вже працюють органи слідства, – жінки всіх вікових категорій: від неповнолітніх дівчат до осіб похилого віку [5].

Слід зазначити, що усі факти статевих злочинів, що вчинені щодо цивільного населення російськими військовослужбовцями, зареєстровано і розслідуються за ст. 438 КК України «Порушення законів і звичаїв війни». По суті, це єдина загальна норма КК України, яка передбачає відповідальність за широкий спектр діянь, що вчиняються військовими держави-агресора на території України: 1) жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, 2) вигнання цивільного населення для примусових робіт, 3) розграбування національних цінностей на окупованій території, 4) застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, 5) інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також 6) віддання наказу про вчинення таких дій.

Слід відзначити, що ст. 438 КК України містить ряд суттєвих недоліків. Норма має бланкетний характер. Для з'ясування її змісту слід звернутися до Женевської конвенції 1949 року [8] та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів [3].

Очевидним є те, що перераховані у диспозиції ст. 438 КК України діяння суттєво різняться за ступенем суспільної небезпечності.

Перелік конкретних діянь, які складають зміст термінологічних зворотів «жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням», «інші порушення законів та звичаїв війни» чітко не визначаються міжнародним законодавством. Диспозиція ст. 438 КК України прямо не вказує, що сексуальні злочини можуть бути оцінені як порушення законів та звичаїв війни.

Водночас, із аналізу Римського статуту Міжнародного кримінального суду можемо зробити висновок, що згвалтування, сексуальне рабство, примусова проституція, примусова вагітність, примусова стерилізація, а також будь-які інші форми сексуального насильства відносної тяжкості належать до воєнних злочинів. Принагідно зауважимо, що юрисдикція МКС має обмежений характер і застосовується на території України лише за окремим заявами.

Як відзначають дослідники, кваліфікація фактів сексуального насильства, вчиненого російськими військовослужбовцями щодо будь-якої цивільної особи України (чоловіка, жінки, дитини), як і інших порушень законів і звичаїв війни, має здійснюватися у межах загальних норм захисту цивільного населення, які визначаються статтями 27-34

Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни [8]. Окрім того, у ч. 2 ст. 75 Додаткового протоколу [3] вказано, що заборонено насильство над життям, здоров'ям і фізичним та психічним станом осіб, а саме, знущання над людською гідністю, зокрема, принижуюче й образливе поведіння, примус до проституції чи *непристоїне посягання в будь-якій його формі*. Це дає підстави стверджувати, що під «непристоїним посяганням в будь-якій його формі» слід розуміти в тому числі й вчинення злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Ми підтримуємо думку дослідників, що факти згвалтування та примусу до проституції українських жінок незалежно від обставин їх вчинення російськими військовослужбовцями є безумовним порушенням положень ст. 27 Женевської конвенції [8] та ст. 76 Додаткового протоколу [3]. Більше того, вимога щодо особливої поваги до жінок та їхнього захисту від будь-якого посягань на честь є рамковою, а відтак усі факти сексуального насильства, пов'язаного з російсько-українським міжнародним збройним конфліктом, щодо жінок мають бути кваліфіковані як порушення зазначених норм [5]. Не можемо не погодитися з даним твердженням, проте воно потребує уточнення в контексті сьогоденних реалій.

На сьогодні здійснюється процесуальне керівництво прокурорами Офісу Генпрокурора і повідомлено про підозру у порушенні законів та звичаїв війни військовослужбовцями РФ. Отже, за даними слідства, військовослужбовці 6-го танкового полку (в/ч 93992, Чебаркуль) 90 танкової дивізії Центрального військового округу збройних сил р. ф. з 8 по 31 березня 2022 року, перебуваючи на території тимчасово окупованого одного з районів на Київщині, систематично вчиняли воєнні злочини. Правоохоронцями задокументовано факти захоплення окупантами заручників, нелюдяного поведіння та грабежу цивільного населення. Також розслідування встановило, що один із підозрюваних разом із іншим російським військовослужбовцем, особа якого встановлюється, згвалтували вагітну місцеву мешканку. Внаслідок злочинних дій російських військовослужбовців вона втратила дитину. Наразі встановлюються інші солдати р. ф., причетні до цих злочинів [2]. Дії підозрюваних кваліфіковані за ч. 2 ст. 28 ч. 1 ст. 438 КК України.

В іншому кримінальному провадженні встановлено, що в березні 2022 року під час окупації одного із сіл Броварського району Київської області підозрюваний разом із невстановленим військовослужбовцем р. ф. увірвався до приватного будинку. За його наказом всіх присутніх цивільних осіб, окрім однієї жінки, зачинили у підвалі. Після цього підозрюваний, погрожуючи потерпілій зброєю і фізичною розправою над нею та членами родини, змусив її повністю роздягнутися та згвалтував. Через декілька днів підозрюваний разом із трьома невстановленими співслужбовцями зайшли до іншого будинку де проживала ще одна потерпіла. Погрожуючи їй застосуванням зброї та вбивством, окупанти по черзі згвалтували жінку. Військовослужбовцю збройних сил р. ф. – радіотелефоністу гаубичного артилерійського дивізіону 30-ої окремої мотострілецької бригади 2-ї гвардійської загальновійськової армії Центрального військового округу заочно повідомлено про підозру у жорстокому поведінні з цивільним населенням за попередньою змовою групою осіб (ч. 1 ст. 28, ч. 1 ст. 32, ч. 1 ст. 438 КК України) [6].

Така попередня кваліфікація дій підозрюваних потребує суттєвого уточнення як з точки зору теоретичних основ кваліфікації кримінальних правопорушень, так і з урахуванням принципів кримінального права, зокрема, справедливості, точності та обґрунтованості.

Не вбачається можливим використовувати у формулі кваліфікації посилання на статті Загальної частини КК України, крім двох винятків – коли необхідно вказати на стадію незакінченого кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 14, ч. 2 ст. 15, ч. 3 ст. 15 КК України) та коли потрібно вказати роль суб'єкта (крім виконавця) при вчиненні кримінального правопорушення у співучасті (ч. 3 ст. 27, ч. 4 ст. 27, ч. 5 ст. 27 КК України). Кваліфікуючі ознаки «повторно», «за попередньою змовою групою осіб» можуть бути враховані при кваліфікації та відображені у формулі кваліфікації і юридичному формулюванні обвинувачення, якщо вони передбачені у диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК України. На жаль, ст. 438 КК України не містить таких кваліфікуючих (особливо кваліфікуючих) ознак. Тому врахування обставин вчинення кримінального правопорушення у цьому випадку можливе лише за умови призначення покарання з посиланням на п. 1 . 2 ч. 1 ст. 67 КК України в межах санкції ч. 1 ст. 438 КК України. Натомість ст. 152 КК України враховує такі обтяжуючі

обставини, зважаючи на специфіку прояву типових ознак аналізованого злочину: зґвалтування, вчинене повторно, тягне за собою відповідальність за ч. 2 ст. 152 КК України, а зґвалтування, вчинене за попередньою змовою групою осіб – за ч. 3 ст. 152 КК України. Отже, в остаточній формулі кваліфікації буде відображено найбільш «суворий» варіант кваліфікації – ч. 3 ст. 152 КК України, а під час формулювання обвинувачення буде вказано всі обставини вчинення зґвалтування.

Окремої уваги заслуговує санкція за вчинення кримінального правопорушення. Зґвалтування, яке вчинено військовими держави-агресора, та кваліфікується як воєнний злочин за ст. 438 КК України, має меншу санкцію, ніж зґвалтування як загальнокримінальний злочин, що кваліфікується за ст. 152 КК України. Як бачимо, ст. 438 КК України не враховує ні кількість співучасників, ні кількість потерпілих, ні їх вік, ні тяжкі наслідки. При формулюванні диспозицій і санкцій ст. 152 КК України законодавець диференційовано підійшов до встановлення кримінальної відповідальності за вчинення зґвалтування, врахувавши найбільш типові обтяжуючі обставини. Отже, за зґвалтування, вчинене повторно або щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності встановлено покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років (ч. 2 ст. 152 КК України); за зґвалтування, вчинене групою осіб, або зґвалтування неповнолітньої особи – позбавлення волі на строк від семи до дванадцяти років (ч. 3 ст. 152 КК України); за вчинення вказаних дій щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, встановлено покарання в межах від десяти до п'ятнадцяти років (ч. 4 ст. 152 КК України), так само, як і у випадку, коли зґвалтування спричинило тяжкі наслідки (ч. 5 ст. 152 КК України). Якщо особа вчинила зґвалтування малолітньої дитини за обтяжуючих обставин (повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених ч. ч. 4, 5 ст. 153, ст. 155 КК України), її чекає покарання у виді позбавлення волі на строк п'ятнадцять років або довічне позбавлення волі. Натомість ч. 1 ст. 438 КК України, за якою будуть кваліфіковані *всі* перераховані вище випадки зґвалтування, встановлює відповідальність у виді позбавлення волі на строк від восьми до дванадцяти років. Таким чином, порушення законів та звичаїв війни, що полягало у вчиненні зґвалтування, карається менш суворо, ніж зґвалтування малолітньої, зґвалтування, що спричинило тяжкі наслідки та зґвалтування малолітньої особи за обтяжуючих обставин. Такий підхід вбачається некоректним та потребує негайного вирішення на законодавчому та правозастосовному рівнях.

Вбачається більш логічним у подібних випадках кваліфікувати дії суб'єктів за сукупністю злочинів – ч. 1 ст. 438 та відповідною частиною ст. 152 КК України. Зазначена кваліфікація є виправданою, оскільки дозволить точно і повно врахувати всі обставини кримінального провадження, визначити міру покарання, яка відповідатиме тяжкості вчинюваних злочинів.

Такий правозастосовний підхід має місце у судовій практиці. Традиційно злочини, вчинені у складі злочинної організації чи банди, отримують самостійну кваліфікацію за відповідними нормами за сукупністю з нормою, що передбачає відповідальність за створення такої організації, участь у ній чи у вчинюваних нею злочинах (ч. 1 ст. 255, ст. 257 КК) (абз. 2 п. 15, п. 26 постанови пленуму ВСУ від 23.12.2005 [9]). Хоч постанова не конкретизує, які саме злочинні дії, що здійснюються членами банди чи злочинної організації під час нападів, утворюють самостійні склади злочинів, а лише передбачає, що будь-які дії учасників, що законодавець закріплює як злочинні, мають розглядатися як самостійні злочини. У такому випадку законодавець враховує підвищений ступінь суспільної небезпечності вчинених злочинів, що становлять ідеальну сукупність.

Ще одним прикладом такого традиційного для української судової практики врахування фактичних обставин кримінального провадження є випадки зґвалтування, що поєднане із заподіянням умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, та зґвалтування, що було поєднано із умисним вбивством потерпілої особи в процесі вчинення злочину чи одразу після нього. У обох випадках, за відсутності інших обтяжуючих обставин, дії винного кваліфікують за сукупністю злочинів – у першому випадку за ч. 2 ст. 121 (за ознакою «таке, що спричинило смерть потерпілого»); ч. 5 ст. 152 (за ознакою «тяжкі наслідки») КК України, у другому випадку – за п. 10 ч. 2 ст. 115; ч. 5 ст. 152 КК України (абз. 4 п. 11, абз. 2 п. 12 Постанови пленуму ВСУ від 30.05.2008 [10]).

У випадку зґвалтування, вчиненого окупантами, ст. 438 КК України не охоплює всі прояви кримінально протиправного діяння, не може врахувати конститутивні

об'єктивні ознаки складу злочину й обтяжуючі обставини такі, як кількість співучасників, повторність вчинення згвалтування, вік потерпілої особи, тяжкі наслідки згвалтування. Кваліфікація дій винного лише за відповідною частиною ст. 152 КК України не вбачається повною через упущення ознак суб'єктивної сторони (специфічної мети та мотиву вчинення злочину), обстановки вчинення згвалтування (під час ведення бойових дій, на окупованій території) та ознаки суб'єкта злочину (військовослужбовець країни-агресора). Тому вважаємо оптимальним у такій ситуації кваліфікувати дії винного за сукупністю злочинів – ч. 1 ст. 438 та відповідної частини ст. 152 КК України, що дозволить більш повно врахувати ступінь суспільної небезпечності вчиненого, обстановку, особу винного, мотив і мету вчинення злочину, кількість потерпілих та їх вік, повторність, тяжкість наслідків.

Висновки. Проблема кваліфікації порушення законів та звичаїв війни як єдиного складеного злочину чи як ідеальної сукупності злочинів, очевидно, має бути вирішена шляхом аналізу, перш за все, об'єктивної сторони цього злочину. Саме цей елемент складу злочину дозволяє визначити, що об'єктивні ознаки суспільно небезпечного посягання характеризують розглядуваний злочин і повністю охоплюються його складом, а які – виходять за межі складу, а тому потребують окремої, додаткової кваліфікації.

Через високу суспільну небезпечність, поширеність згвалтування, що вчиняються військовослужбовцями країни-агресора, недосконалість та неточність формулювань положень диспозиції і санкції ч. 1 ст. 438 КК України, бланкетність норми, неможливість врахування обтяжуючих обставин, що є характерними для статевих злочинів тощо, вважаємо більш коректним у даній ситуації кваліфікувати дії винних за сукупністю злочинів – ч. 1 ст. 438 та відповідної частини ст. 152 КК України. Наразі застосування такого підходу створить проблему так званого «подвійного інкримінування», однак у цьому правовому контексті, до внесення відповідних змін до чинного КК України, зазначений підхід, на нашу думку, є оптимальним.

Список використаних джерел

1. Голова ТСК Марина Бардіна: «Окупантів за сексуальне насильство має чекати найвища міра покарання». LB.ua. 4 жовтня 2022. URL : https://lb.ua/news/2022/10/04/531382_golova_tsk_marina_bardina.html.
2. Грабіж та згвалтування – встановлено та повідомлено про підозру ще двом російським окупантам. Офіс Генерального прокурора. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/grabiz-ta-zgvaltuvannya-vstanovleno-ta-povidomleno-pro-pidozru-shhe-dvom-rosiiskim-okupantam>.
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (укр/рос) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.06.1977 р. : станом на 8 груд. 2005 р. [in Ukr.].
4. Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні. Звіт Генеральної асамблеї ООН від 18.10.2022. URL : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-10/A-77-533-AUV-UA.pdf>.
5. Заворотько І., Дученко К. Сексуальне насильство російських військових як воєнний злочин: виклики кваліфікації за національним законодавством. ZMINA. Центр прав людини. 03 Червня 2022. URL : <https://zmina.info/articles/sekسالne-nasyistvo-rosijskyh-vijskovyh-yak-voyennyj-zlochyn-vyklyky-kvalifikacziyi-za-naczionalnym-zakonodavstvom/>.
6. Згвалтування жінок під час окупації Київщини – повідомлено про підозру військовослужбовцю рф. Офіс Генерального прокурора. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/zgvaltuvannya-zinok-pid-cas-okupaciyi-kiyivshhini-povidomleno-pro-pidozru-viiskovoslužbovcyu-rf>.
7. Згвалтування – це «явно воєнна стратегія» росії в Україні – представниця ООН. *Голос Америки (VOA)*. 2022. 14 жовтня. URL : <https://ukrainian.voanews.com/a/zgvaltuvannya-rosiyanamyak-instrument-zbroi/6789973.html>.
8. Конвенція про захист цивільного населення під час україно-російської війни: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 р. : станом на 8 лют. 2006 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
9. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями : Постанова Верхов. Суду України від 23.12.2005 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05#Text>.
10. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : Постанова Верхов. Суду України від 30.05.2008 р. № 5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08#Text>.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. Holova TSK Maryna Bardina: «Okupantiv za seksualne nasylstvo maie chekaty naivyshecha mira pokarannia» [TIC head Maryna Bardina: "Occupants should face the highest punishment for sexual violence."]. (2022). LB.ua. URL : https://lb.ua/news/2022/10/04/531382_golova_tsk_marina_bardina.html. [in Ukr.].
2. Hrabizh ta zgvaltuvannia – vstanovleno ta povidomleno pro pidozru shche dvom rosiiskym okupantam [Robbery and rape – two more Russian occupiers were identified and reported as suspected]. (2022). Ofis Heneralnoho prokurora. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/grabizh-ta-zgvaltuvannia-vstanovleno-ta-povidomleno-pro-pidozru-shhe-dvom-rosiiskim-okupantam>. [in Ukr.].
3. Dodatkovyi protokol do Zhenevskikh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv [Additional Protocol to the Geneva Conventions dated August 12, 1949, relating to the protection of victims of international armed conflicts] (Protokol I), vid 8 chervnia 1977 roku (ukr/ros) : Protokol Orh. Obiedn. Natsii vid 08.06.1977 r. : stanom na 8 hrud. 2005 r. [in Ukr.].
4. Dopovid Nezaleznoi mizhnarodnoi komisii z rozsliduvannia porushen v Ukraini [Report of the Independent International Commission for Investigating Violations in Ukraine]. (2022). Zvit Heneralnoi asamblei OON vid 18.10.2022. URL : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-10/A-77-533-AUV-UA.pdf>. [in Ukr.].
5. Zavorotko, I., Duchenko, K. (2022). Seksualne nasylstvo rosiiskykh viiskovykh yak voiennyi zlochin: vyklyky kvalifikatsii za natsionalnym zakonodavstvom [Sexual violence of the Russian military as a war crime: challenges to qualification under national legislation]. ZMINA. Tsentr prav liudyny. URL : <https://zmina.info/articles/seksualne-nasylstvo-rosiiskykh-viiskovykh-yak-voiennyi-zlochin-vyklyky-kvalifikatsii-za-natsionalnym-zakonodavstvom/>. [in Ukr.].
6. Zgvaltuvannia zhinok pid chas okupatsii Kyivshchyny – povidomleno pro pidozru viiskovosluzhbovtsiu RF [Rape of women during the occupation of Kyiv region - a Russian military serviceman was notified of suspicion]. (2022). Ofis Heneralnoho prokurora. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/zgvaltuvannia-zinok-pid-cas-okupatsii-kyivshchyny-povidomleno-pro-pidozru-viiskovosluzhbovtsiu-rf>. [in Ukr.].
7. Zgvaltuvannia – tse «iavno voienna strachii» Rosii v Ukraini – predstavnytsia OON [Rape is a "clearly military strategy" of russia in Ukraine - UN representative]. (2022). Holos Ameryky (VOA). URL : <https://ukrainian.voanews.com/a/zgvaltuvannia-rosiyanamy-yak-instrument-zbroi/6789973.html>. [in Ukr.].
8. Konventsiia pro zakhyst tsyvilnoho naseleння pid chas Ukrayinsko-rosiyskoyi viiny [Convention on the protection of the civilian population during the Ukrainian-russian war] (ukr/ros) : Konventsiia Orh. Obiedn. Natsii vid 12.08.1949 r. : stanom na 8 liut. 2006 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text. [in Ukr.].
9. Pro praktyku rozghliadu sudamy kryminalnykh sprav pro zlochyny, vchyneni stiikymy zlochynnymy obiednanniamy [On the practice of consideration by courts of criminal cases on crimes committed by persistent criminal associations] : Postanova Verkhov. Sudu Ukrainy vid 23.12.2005 № 13. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05#Text>. [in Ukr.].
10. Pro sudovu praktyku u spravakh pro zlochyny proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti osoby [On judicial practice in cases of crimes against sexual freedom and sexual integrity of a person] : Postanova Verkhov. Sudu Ukrainy vid 30.05.2008. № 5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Tetiana Lysko. Rape committed by military servants of the aggressor state: problems of criminal-legal qualification. The scientific article examines the problematic issues of the criminal-legal qualification of rape committed by the military of the aggressor state on the territory of Ukraine. The author emphasizes the increased level of public danger of the analyzed criminal illegal acts and points to their prevalence in the occupied territories during the aggressive war. Undoubtedly, such illegal actions are war crimes. International legal acts were studied, on the basis of which it was concluded that all facts of sexual violence related to the russian-Ukrainian international armed conflict, applied to women, men, and children in the occupied territories, should be qualified as a violation of the laws and customs of war.

The law-enforcement practice of criminal prosecution for the commission of rape by servicemen of the russian federation is analyzed, the inaccuracy of the wording used in the disposition and the imperfection of the sanction of Part 1 of Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine.

The author considers it more correct to classify the actions of military personnel of the aggressor country, who committed rape in the occupied territories, by the totality of crimes – Part 1 of Art. 438 and the corresponding part of Art. 152 of the Criminal Code of Ukraine due to the high public danger, the prevalence of rape, the imperfection and inaccuracy of the wording of the provisions of the disposition and sanction of Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine, the blanket nature of the norm, the impossibility of taking into account aggravating circumstances that are characteristic of sexual crimes, etc. The author notes that the use of such an approach will create the problem of so-called «double incrimination», however, in this legal context, until appropriate changes are made to the current Criminal Code of Ukraine, this approach is optimal.

Keywords: *rape, sexual violence, violations of the laws and customs of war.*

УДК 343.9 : 316.647.82
DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-328-332

Вікторія РУФАНОВА®
кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНЕ НАСИЛЬСТВО ЯК ФОРМА ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА ОЗНАКОЮ СТАТІ

Досліджено таку форму дискримінації за ознакою статі, як гендерно зумовлене насильство. У його основі лежить гендерна нерівність. Авторкою зазначається, що гендерно зумовлене насильство є грубим порушенням принципу рівності. Гендерно зумовлене насильство як форма дискримінації за ознакою статі може виражатися у звалтуванні, сексуальному насильстві, сексуальному домаганні, каліцтві жіночих геніталій, торгівлі людьми тощо. Насильство є небезпечною формою дискримінації за ознакою статі, яке набуло нового звучання в умовах воєнного стану.

Ключові слова: дискримінація, гендер, насильство, звалтування, гендерна рівність, гендерно зумовлене насильство, піраміда ненависті, сексизм.

Постановка проблеми. Дискримінація за ознакою статі порушує принцип рівності, який закріплений у Загальній декларації прав людини (1948 р.): «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» (стаття 1). Усі люди мають право на рівний захист від дискримінації та підбурювання до дискримінації [1, с. 89]. Поряд з цим, згідно статті 2 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок (ратифікована Україною у 1981 р.), передбачено обов'язок держав-учасниць здійснювати політику ліквідації дискримінації щодо жінок, зокрема вживати відповідних законодавчих та інших заходів, включаючи санкції, що забороняють будь-яку дискримінацію щодо жінок, гарантувати, що державні органи та установи утримуватися від вчинення будь-яких дискримінаційних актів або дій і вживати всіх відповідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок із боку будь-якої особи, організації або підприємства.

Національною стратегією у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента від 24 березня 2021 р. № 119/2021 стратегічною ціллю закріплено – запобігання та протидія дискримінації. Пріоритетність цього напрямку обумовлено недосконалістю законодавства України у сфері запобігання та протидії дискримінації; недосконалістю державної політики щодо запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, вчиненим з мотивів нетерпимості, а також неефективністю наявних правових механізмів запобігання та протидії дискримінації, притягнення до відповідальності за дискримінацію тощо [1, с. 89].

Метою статі є з'ясування сутності гендерно зумовленого насильства через призму дискримінації. Мета дослідження обумовила необхідність виконання наступних завдань: 1) визначити передумови гендерно зумовленого насильства; 2) дослідити взаємозв'язок дискримінації та гендерно зумовленого насильства; 3) сформулювати основні вектори спрямування запобіжної діяльності задля запобігання гендерно зумовленому насильству як формі дискримінації.

Виклад основного матеріалу. Підписання Україною Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами 11 травня 2011 р. (Стамбульська конвенція) стало історичною подією. Ця подія яскраво засвідчила прагненням України та всієї цивілізованої світової спільноти ліквідувати дискримінацію щодо жінок та найнебезпечніший її прояв – гендерно зумовлене насильство. Ратифікація конвенції відбулася 22 червня 2022 р. та набрала чинності з 1 листопада 2022 р. Основним призначенням Стамбульської конвенції є

забезпечення захисту жінок від усіх форм насильства, недопущення кримінального переслідування та ліквідація насильства стосовно жінок і домашнього насильства, а також притягнення винних до відповідальності.

Стамбульська конвенція визначає, що насильство щодо жінок є як причиною, так і наслідком дискримінації жінок чоловіками [3, с. 85]. Гендерно зумовлене насильство, будучи структурним явищем, виступає одним з головних соціальних механізмів, за допомогою якого жінок змушують зайняти підпорядковане положення порівняно із чоловіками. Історично так склалося, що жінкам відведено другорядне місце в суспільстві, жінок умисно усувають від публічної сфери, в якій домінують чоловіки, вказуючи на те, що місце жінкам відведено в приватній сфері (сім'я, побут, виховання дітей тощо).

Так, Організація Об'єднаних Націй у межах Пекінської платформи дій ще у 1995 р. наголошувала, що насильство щодо жінок є проявом історично нерівних владних відносин між чоловіками та жінками, які призвели до домінування чоловіків над жінками та їх дискримінації». Страх перед гендерно зумовленим насильством може функціонувати як бар'єр, який обмежує доступ жінок до можливостей і ресурсів [4]. Тобто, побоюючись бути засудженими, та, з метою виправдати очікування суспільства, досить жінки відмовляються від самореалізації.

Зокрема, активні намагання жінок вирватися в публічну сферу оголило значний масив дискримінаційних проявів. Найчастіше дискримінація щодо жінок проявляється у процесі реалізації права на освіту, під час працевлаштування, розвитку кар'єри та диференціації оплати праці; в процесі участі у виборах і вирішенні політичних або соціальних питань; вирішенні сімейних проблем, вихованні дітей тощо. Як нами раніше зазначалося, небезпечною формою дискримінації за ознакою статі є гендерно зумовлене насильство [5, с. 226].

Коли рівень проникнення дискримінації у всі сфери публічного та приватного життя досягає граничного рівня, суспільство зникає та починає толерувати дискримінацію. За умов, коли припустимими, на думку суспільства, є обмеження прав та свобод більшої половини населення планети, дискримінація виступає тригером, відправною точкою гендерно зумовленого насильства.

Згадаємо про піраміду ненависті, що побудована за принципом піраміди потреб Абрахама Маслоу, в якій кожен наступний етап уможлиблює наступний.

В основі піраміди, на самому нижньому рівні знаходяться упередження, вірування і стереотипи. Цей рівень називають рівнем упередженого ставлення. У реальному житті це виглядає, як прийняття стереотипів про те, що «місце жінок - вдома», «б'є – значить любе», «жінка за кермом – мавпа з вибухівкою» і т.д. Тобто відбувається перенесення особливостей конкретної особи, на певну групу людей, прийняття принизливого, зверхнього ставлення чоловічої частини суспільства до жіночої.

На наступному рівні піраміди ненависті, мовчазні упередження та стереотипи трансформуються в активні дії. Це, зокрема, висловлювання принизливих жартів, соціальна ізоляція, соціальне виключення, насмішки та образи. Прикладом цього рівня є сексизм, від якого досить часто потерпають жінки. Сексизмом є будь-які дії, жест, візуальний прояв, вимовлені або написані слова, практика або поведінка, в основі яких лежить ідея про те, що людина або група людей гірші через свою стать. Об'єктом сексистської поведінки виступає честь та гідність особи, її законні права. Наслідком такої поведінки може бути фізична, сексуальна, психологічна або соціально-економічна шкода, страждання особи чи групи осіб, створення загрозливого, ворожого, принизливого або образливого середовища [6]. Сексизм виступає перешкодою для розширення прав, можливостей жінок, погіршує становище останніх в колективі, та соціумі в цілому. Сексизм посилюється гендерними стереотипами, які стосуються жінок і чоловіків, дівчат і хлопців, а також суперечить досягненням гендерної рівності та відкритості суспільства. В українському суспільстві поширеною практикою є висловлювання сексистських висловлювань публічними особами та представниками влади, що переважно формують суспільну думку та впливають на поширення стереотипів в суспільстві.

Наступний рівень піраміди ненависті є етапом, на якому безпосередньо виникає дискримінація. Тобто жінки зазнають обмежень, утисків, порушень своїх законних прав через те, що вони жінки. Наприклад, раніше жінок не брали на військову службу в Збройні сили України. Для отримання можливості потрапити на навчання в правоохоронні органи, вимоги до дівчат були на багато жорстокішими, а ставлення

приймальної комісії більш прискіпливішим.

На наступному рівні мають місце факти гендерно зумовленого насильства. Тобто, стереотипи, упередження, колективне ставлення, утиски, приниження досягають такої концентрації, що припустимим стає вчинення насильства по відношенню до жінок лише за тією ознакою, що вони є жінками. Страждають від насильства і трансгендерні особи, через свою сексуальну орієнтацію, гендерну ідентичність тощо. Поширеність такого насильства є результатом толерування приниження, дискримінації жінок, що переросла у форму гендерно зумовленого насильства.

Найвищим рівнем піраміди ненависті є геноцид, як повне чи часткове знищення національної, расової, етнічної, релігійної групи як такої. Так, після повномасштабного вторгнення військових російської федерації (далі – рф) на територію України, фіксуються докази вчинення геноциду українського народу. Зокрема, гендерно зумовлене насильство (як правило зґвалтування, сексуальне насильство, сексуальне рабство, знущання, катування) виступає способом, актом геноциду, включаючи заходи з запобігання народженню, що матиме наслідком довгострокову фізичну та біологічну шкоду. Наслідком таких дій можуть стати спроби самогубств, захворювання, що передаються статевим шляхом, нездатність або небажання продовжувати рід. Масштаби повідомлень про сексуальне насильство та зґвалтування на окупованих рф територіях свідчать про поширеність та систематичність дій російських військ, включно з груповими зґвалтуваннями, зґвалтуваннями батьків у присутності дітей і навпаки та сексуальне рабство. Так, у 2016 році Комісія з розслідування ситуації в Сирійській Арабській Республіці визнала, що зґвалтування під час геноциду є заходом запобігання народженню, у разі якщо «порушується здатність членів групи продовжувати рід» (ІДПІ вчинила поневолення жінок і дівчат-єзидів, яких піддавали множинним зґвалтуванням; вони були позбавлені їжі, води та медичної допомоги) [7].

Гендерно зумовлене насильство одночасно є порушенням прав людини й формою дискримінації жінок. Воно охоплює всі акти насильства щодо жінок за гендерною ознакою, результатом яких є або може бути фізична, сексуальна, психологічна або економічна шкода чи страждання стосовно жінок, у тому числі погрози таких дій, примус або свавільне позбавлення волі, незалежно від того, чи відбувається це в публічному або приватному житті.

Українському суспільству притаманна структурна дискримінація, що відбувається на рівні інституцій держави та на законодавчому рівні. Спостерігається існування та функціонування цілої системи відносин та державного механізму, що захищають права однієї групи (чоловіків), утискаючи права іншої (жінок). Структурну дискримінацію можливо усунути шляхом зміни законодавства, приведення його у відповідність до демократичних принципів та європейських стандартів, реальне розширення можливостей жінок [8, с. 61].

Більш складно ліквідувати «побутову» дискримінацію, оскільки більша частина жінок навіть не помічає, що по відношенню до них має місце дискримінаційна поведінка, оскільки вони звикли її розцінювати як нормальне явище. Так, наприклад, в Україні досить поширеними є стереотипні уявлення про розподіл ролей та влади між жінками та чоловіками. Від жінки соціум очікує самореалізацію в родині: вчасно вийти заміж, народити дитину, бути доброзичливою та доброю господинею. Жінка асоціюється з її репродуктивними функціями. Щоб відповідати соціальним очікуванням, жінки мають ставити сім'ю понад усе. Навіть терпіти насильство, знущання та зґвалтування чоловіка. Близько 70 відсотків жінок зазнають фізичного або сексуального насильства з боку чоловіків протягом життя, у переважній більшості випадків – з боку чоловіків, інтимних партнерів або когось, кого вони знають.

Так, майже кожна п'ята жінка (19%) вважає, що статевий акт із жінкою без її згоди виправданий, якщо це відбувається в подружжі або між партнерами, які живуть разом [8]. Близько 150 млн дівчат віком до 18 років зазнавали сексуального насильства. Приблизно у 30 % жінок перший сексуальний досвід був примусовий, а частка тих, кому було менше 15 р. на момент їхнього першого сексуального досвіду становила 45 відсотків [9, с. 59].

Проблема гендерної дискримінації та її небезпечного прояву – гендерно зумовленого насильства, лежить у площині основоположних прав людини. Разом із фізичним, психологічним, сексуальним та економічними насильством, набувають поширення такі форми гендерно зумовленого насильства як переслідування (зокрема,

кіберпереслідування), сексуальне домагання, каліцтво жіночих геніталій; примусова стерилізація; примусовий аборт; примусовий шлюб; злочини в ім'я «честі»; насильство в інституційному середовищі; насильство, пов'язане зі збройним конфліктом, у постконфліктних ситуаціях; торгівля людьми тощо [8, с. 64; 11, с. 223].

Гендерно зумовлене насильство є порушенням прав людини за умов: 1) якщо воно спричиняється державною посадовою особою чи з підбурювання, за відома або мовчазної згоди державної посадової особи; 2) якщо держава не забезпечує ефективне розслідування, притягнення до відповідальності та покарання винних осіб; 3) якщо держава не вживає належних заходів для захисту осіб від гендерно зумовленого насильства з боку державних і недержавних органів.

Отже, зокрема, у справі Опуз проти Туреччини (*Opuz v. Turkey*) заявниця потерпала від домашнього насильства з боку свого чоловіка. Чоловік неодноразово бив заявницю та її матір, і згодом вбив матір заявниці [12]. Європейський суд із прав людини вирішив, що держава не виконала обов'язку захистити заявницю від нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження, а також обов'язку захистити життя матері. Суд зазначив, що держава дискримінувала заявників, не забезпечивши їм належного захисту на тій підставі, що вони є жінками. Цим рішенням, суд встановив наявність непрямой дискримінації за ознакою статі у поєднанні із порушенням права на життя і свободи від нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження на тій підставі, що поліція і суд не забезпечили належного застосування законодавства з питань протидії домашньому насильству.

Висновки. Таким чином, усе вищезазначене дозволяє виокремити такі напрямки запобігання гендерно зумовленому насильству як формі дискримінації: 1) розширення прав та можливостей жінок (рівна оплата праці, доступ до влади); 2) підвищення рівня обізнаності населення (навчання, тренінги, семінари, доповнення навчальних програм навчальними дисциплінами з антидискримінаційної тематики, прийняття та інформування про зміст етичних кодексів поведінки в навчальних закладах, на підприємствах, установах, організаціях); 3) вдосконалення законодавства (як щодо усунення законодавчих передумов дискримінації, так і в частині законодавчого забезпечення правових підстав притягнення до відповідальності винних осіб) 4) підвищення ефективності діяльності органів кримінальної юстиції (у частині зміни ставлення до даної категорії справ, перегляд процесуального контексту у справах досліджуваної категорії, врахування зарубіжного досвіду та практики Європейського суду з прав людини); 5) репрезентація жінок у всіх сферах суспільного життя.

Список використаних джерел

1. Загальна декларація прав людини 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 89.
2. Національна стратегія у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. *Офіційний вісник Президента України*. 2021. № 9. С. 99.
3. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). Довідник для членів парламенту. Київ, К. І.С. 2014. 101 с.
4. Пекінська декларація та Платформа дій. Організація Об'єднаних Націй. 15.09.1995. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text.
5. Руфанова В.М. Поняття та ознаки гендерно обумовленого насильства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 224-228.
6. Рекомендація CM/Rec (2019)1 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо запобігання сексизму та боротьби з ним. 27 березня 2019 р. URL : <https://rm.coe.int/cm-rec-2019-sexism-ukr-rev-ps-no-track-changes-fin-with-content-al/1680953cb8>.
7. Хорватія проти Сербії. Рішення суду ООН. 3 лютого 2015 р. URL : <https://www.dw.com/uk>.
8. Запобігання та протидія дискримінації в Україні. Множинна дискримінація : навч. посібник / кол. авт ; за ред. д.ю.н., доц., Заслуженого юриста України А.С. Фоменка. Дніпро : Видавець Біла К.О., 2022. 223 с.
9. Добробут і безпека жінок. Дослідження насильства над жінками в Україні. ОБСЄ. 2019. URL : <https://www.osce.org/uk/secretariat/440318>.
10. Довідковий посібник для тренерів з ефективного кримінального переслідування насильства щодо жінок та дівчат. ООН. Відень. 2017. 288 с. URL : chrome-extension://efaidnbmninnkcbpajpccpglefndmkaj/https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/UKR_Full_Resource_book_trainers_effective_prosecution_responses_violence_against_women_and_girls.pdf.
11. Rufanova V., Shablysty V., Spilnyk S., Sydorenko N., Mozol S. Conflict-related sexual violence as a threat to peace and security of the world. *Amazonia Investiga*. Volume 11 – Issue 53: May, 2022. Page 220-226. URL : <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2021>.

12. Case of Opuz v. Turkey. The European Court of Human Rights Strasbourg, 9 June 2009. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-92945%22%7D>.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Zahal'na deklaratsiya prav lyudyny 1948 r. [Universal Declaration of Human Rights of 1948] *Ofitsiyyny visnyk Ukrainy*. 2008. № 93, art. 89. [in Ukr.].
2. Natsional'na stratehiya u sferi prav lyudyny [National strategy in the field of human rights] : Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 24.03.2021 № 119/2021. *Ofitsiyyny visnyk Prezidenta Ukrainy*. 2021. № 9, art. 99. [in Ukr.].
3. Konventsiya Rady Yevropy pro zapobihannya nasyt'stvu stosovno zhinok i domashn'omu nasyt'stvu ta borot'bu iz tsymy yavyshchamy (Stambul's'ka konventsiya) [Council of Europe Convention on preventing violence against women and domestic violence and combating these phenomena (Istanbul Convention)]. Dovidnyk dlya chleniv parlamentu. Kyiv, K. I.S. 2014. 101 p. [in Ukr.].
4. Pekins'ka deklaratsiya ta Platforma diy [Beijing Declaration and Action Platform]. Orhanizatsiya Ob'yednanykh Natsiy. 15.09.1995. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text. [in Ukr.].
5. Rufanova, V. M. (2020) Ponyattya ta oznaky genderno obumovlenoho nasyt'stva [Concept and signs of gender-based violence]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 4, pp. 224-228. [in Ukr.].
6. Rekomendatsiya, CM/Rec (2019)1 Komitetu ministriv Rady Yevropy derzhavam-chlenam shchodo zapobihannya seksyzmu ta borot'by z nym [Recommendation CM/Rec (2019)1 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on preventing and combating sexism]. 27.03.2019. URL : <https://rm.coe.int/cm-rec-2019-sexism-ukr-rev-ps-no-track-changes-fin-with-content-al/1680953cb8>. [in Ukr.].
7. Khorvatiya proty Serbiyi. Rishennya sudu OON. 3 lyutoho 2015 r. [Croatia v. Serbia. Decision of the UN court. February 3, 2015]. URL : <https://www.dw.com/uk>. [in Ukr.].
8. Zapobihannya ta protydiya dyskryminatsiyi v Ukraini. Mnozhynna dyskryminatsiya [Prevention and counteraction of discrimination in Ukraine. Multiple discrimination] : navch. posibnyk / kol. avt ; za red. d.yu.n., dots., Zasluzhenoho yurysta Ukrainy A. Ye. Fomenka. Dnipro : Vydavets' Bila K.O., 2022. 223 p. [in Ukr.].
9. Dobrobut i bezpeka zhinok. Doslidzhennya nasyt'stva nad zhinkamy v Ukraini. OBSYE [Welfare and safety of women. Research on violence against women in Ukraine. OSCE]. 2019. URL : <https://www.osce.org/uk/secretariat/440318>. [in Ukr.].
10. Dovidkovyy posibnyk dlya treneriv z efektyvnoho kryminal'noho peresliduvannya nasyt'stva shchodo zhinok ta divchat. Orhanizatsiya Ob'yednanykh Natsiy. Viden'. 2017 [Reference Guide for Trainers on Effective Prosecution of Violence Against Women and Girls. United Nations. Vienna. 2017]. 288 p. URL : chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/UKR_Full_Resource_book_trainers_effective_prosecution_responses_violence_against_women_and_girls.pdf. [in Ukr.].
11. Rufanova, V., Shablysty, V., Spilnyk, S., Sydorenko, N., Mozol, S. (2022). Conflict-related sexual violence as a threat to peace and security of the world. *Amazonia Investiga*. Volume 11 - Issue 53: May., Pp. 220-226. URL : <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2021>.
12. Sase of Opuz v. Turkey. The European Court of Human Rights Strasbourg, 9 June 2009. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-92945%22%7D>.

ABSTRACT

Viktoriia Rufanova. Gender-based violence as a form of discrimination based on sex. The article examines such a form of discrimination based on gender as gender-based violence, which is based on gender inequality. The author notes that gender-based violence is a gross violation of the principle of equality. Gender-based violence is a form of discrimination based on sex and can take the form of rape, sexual violence, sexual harassment, female genital mutilation, human trafficking, etc. Violence is the most dangerous form of discrimination on the basis of gender, which has acquired a new sound in the conditions of martial law.

Ukrainian society is characterized by structural discrimination, which occurs at the level of state institutions and at the legislative level. The existence and functioning of a whole system of relations and state mechanism that protect the rights of one group (men) while oppressing the rights of another (women) is observed. Structural discrimination can be eliminated by changing the legislation, bringing it into line with democratic principles and European standards, and real empowerment of women. It is more difficult to eliminate "domestic" discrimination, since the majority of women do not even notice that discriminatory behavior is taking place in relation to them, because they are used to considering it as a normal phenomenon.

The directions for preventing gender-based violence as a form of discrimination are: 1) expansion of women's rights and opportunities (equal pay, access to power); 2) raising the level of public awareness (education, trainings, seminars, supplementing educational programs with educational disciplines on anti-discrimination topics, adoption and informing about the content of ethical codes of conduct in educational institutions, enterprises, institutions, organizations); 3) improvement of legislation (both with regard to the elimination of legislative prerequisites for discrimination, and with regard to the legislative provision of legal grounds for bringing guilty persons to justice) 4) improvement of the effectiveness of criminal justice bodies (in terms of changing the attitude towards this category of cases, reviewing the procedural context in the cases of the investigated categories, taking into account foreign experience and practice of the European Court of Human Rights); 5) representation of women in all spheres of social life.

Keywords: *discrimination, gender, violence, rape, gender equality, gender-based violence, pyramid of hatred, sexism.*

УДК 343.36

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-333-341

Юлія ХРИСТОВА[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОТИДІЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Висвітлено актуальні проблеми кримінально-правової протидії найбільш небезпечним загрозам безпеці здійснення правосуддя в сучасних умовах воєнного стану. Здійснено аналіз перспективних потреб у зв'язку з відновленням судочинства на деокупованих територіях. Обґрунтовано пропозиції щодо посилення кримінальної відповідальності за втручання в діяльність судових органів в умовах воєнного стану, а також щодо кримінально-правової охорони співробітників Служби судової охорони, – державного органу в системі правосуддя, що є спеціальним суб'єктом у механізмі забезпечення безпеки його здійснення. Наголошено на нагальній потребі вжити заходи щодо нормативно-правового регулювання конституційного права на свободу мирних зібрань в Україні, зокрема, щодо заборони їх проведення біля будівель судів на період дії правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: захист правосуддя, втручання в діяльність судді, Служба судової охорони.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення держави-агресора в Україну принесло багато нових викликів протидії кримінальним правопорушенням в цілому та проти правосуддя зокрема, які потребують наукового осмислення та невідкладного вирішення. Актуальність науково-теоретичної розробки обраної проблематики обумовлена насамперед необхідністю забезпечити безпеку здійснення правосуддя в Україні в умовах воєнного стану, деокупації захоплених територій, а також у поствоєнний період, що є однією з основних гарантій незалежності суддів. У зв'язку з судовою реформою, що триває, питання забезпечення незалежності судової гілки влади також потребує додаткового дослідження з урахуванням сьогодення [1, с. 73].

Важливу роль у забезпеченні законності під час здійснення правосуддя має кримінально-правова охорона суддів та інших осіб, які у визначених законом випадках беруть участь у його здійсненні.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Вагомий внесок у науково-теоретичну розробку проблеми протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя зробили такі науковці: В. Ахмедов, В. Борисов, С. Дідик, О. Дудоров, О. Кальман, Н. Карпова, О. Кваша, С. Книженко, А. Маломуж, С. Мірошниченко, В. Навроцький, В. Осадчий, Л. Палюх, О. Титаренко, В. Тютюгін, М. Шепітько та ін. Разом із цим, нагальні питання забезпечення безпеки здійснення правосуддя в Україні в умовах воєнного та поствоєнного станів, формування нового кримінального законодавства вимагають активізації наукових пошуків у даному напрямі.

Метою статті є дослідження питань здійснення правосуддя на основі результатів аналізу найбільш небезпечних загроз безпеці, сучасних викликів воєнного стану, а також оцінки перспективних потреб у зв'язку з відновленням судочинства на деокупованих територіях обґрунтувати пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на наявність у чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України) норм про відповідальність за кримінальні правопорушення проти правосуддя, що вчиняються шляхом протиправного впливу на суб'єктів (учасників) відносин стосовно його здійснення (ст.ст. 376, 377–379),

© Ю. Христова, 2022

ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0001-5175-9242>

julia-3108@ukr.net

а також унормування діяльності новоствореного (у 2019 р.) державного органу в системі правосуддя, що є спеціальним суб'єктом у механізмі забезпечення його безпеки, – Служби судової охорони, виклики сьогодення вимагають удосконалення законодавства у цій сфері.

Зокрема, після неодмінно успішної деокупації захоплених територій та відновлення судочинства необхідно одразу враховувати питання безпеки у тому числі у зв'язку зі специфічними категоріями справ, що в першу чергу розглядатимуться судами, наприклад, справи щодо державної зради, колабораційної діяльності, пособництва державі-агресору та ін., а розгляд подібних справ нестиме реальної небезпеки для суддів та співробітників судів, учасників судового процесу, будівель, майна [2].

Підтвердженням цього є результати дослідження спроможності судової системи забезпечувати правосуддя в умовах операції Об'єднаних сил, які показали, що судді Донецької та Луганської областей найбільш поширеною формою впливу на правосуддя назвали загрози їх рідним, які знаходяться на тимчасово окупованих територіях [3]. Зокрема, у період з 2017 по 2021 рр. у зазначених областях було обліковано 66 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 376 КК України, що становить 9 % від загальної кількості в Україні, 21 кримінальне правопорушення, передбачене ст. 377 КК України, – 16 %, а також одне з п'яти вчинених в Україні посягань на життя судді у зв'язку з його діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя [4; 5; 6].

Суттєвою загрозою безпеці здійснення правосуддя в Україні також є проведення мітингів біля будівель судів, що потребують вжиття ефективних заходів реагування в умовах відсутності належного законодавчого регулювання порядку реалізації права на мирні зібрання та їх обмежень, необхідних для недопущення випадків зловживанням цим правом, а також для забезпечення незалежності суддів.

Про поширеність спроб вплинути на перебіг судового розгляду з боку прихильників того чи іншого з учасників провадження шляхом пікетування судів або ж заповнення залів судових засідань «групами підтримки» зазначили 65 % опитаних суддів Донецької та Луганської областей, констатуючи, що законодавче забезпечення та гарантування їхньої особистої безпеки не враховує специфіки роботи в умовах збройного конфлікту [7].

Попри цей факт питання щодо нормативно-правового регулювання конституційного права на свободу мирних зібрань, зокрема щодо заборони їх проведення біля будівель судів, не набуло належного вирішення, незважаючи й на те, що пунктом 34 Плану заходів з виконання Угоди щодо асоціації між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами з іншого, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 № 1106 [8], передбачено законодавче закріплення гарантій свободи мирних зібрань, забезпечення супроводження розгляду Верховною Радою України проектів: Закону України «Про гарантії свободи мирних зібрань» № 3587 від 7 грудня 2015 р. [9]; Закону України «Про гарантії свободи мирних зібрань в Україні» № 3587-1 від 11 грудня 2015 р.) [10]. Обидва проекти було відкликано та знято з розгляду у 2019 році, як і проект Закону України «Про гарантії свободи мирних зібрань» №1200 від 29 серпня 2019 р. [11]. 33

Із огляду на досліджуване питання, становить інтерес пропозиція авторів проекту Закону України № 3291 від 30.03.2020 заборонити проведення мітингів біля будівель судів в статті 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», якою встановити обмеження щодо проведення не ближче, ніж на відстані 50 метрів до приміщень, будівель судів проведення мітингів, демонстрацій, пікетів, акцій протестів, інших подібних чи аналогічних акцій, встановлення та функціонування наметів, сцен, інших подібних споруд, розміщення та демонстрація плакатів, банерів, прапорів, політичних символів, гучномовців, звуковідтворюючої, світлової чи аналогічної, а також допоміжної апаратури чи приладдя для проведення таких акцій [12].

Погоджуючись із аргументами ініціаторів зазначеного законопроекту про те, що втручання в роботу суддів, намагання фізичного та психологічного тиску на суддів, найчастіше відбувається з боку учасників процесу та їх представників шляхом проведення мітингів, пікетів, акцій протесту, блокувань будівель судів [12], зауважимо, що, відповідно до статті 92 Конституції України, права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод мають визначатися виключно законами України. Окрім цього, відповідно до частини другої статті 39 Конституції України

обмеження щодо реалізації права збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи та демонстрації може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – із метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [13].

Таким чином, вирішити проблему неврегульованості порядку (процедури) обмеження права на свободу мирних зібрань, в тому числі біля будівель судів, має Закон України «Про мирні зібрання» (потребує розроблення) [14, с. 45–46].

На сьогодні, у зв'язку з введенням в Україні воєнного стану Указом Президента від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [15] тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, конституційне право на свободу мирних зібрань може обмежуватися у межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені пунктом 8 частини першої статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Проте можливість заборонити проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів військовим командуванням разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) не є прямою заборону їх проведення біля будівель судів, а відтак, на нашу думку, її недостатньо для протидії сучасним загрозам безпеці здійснення правосуддя в умовах воєнного стану, а у поствоєнний період взагалі не передбачена.

Зважаючи на істотний рівень суспільної небезпечності таких дій в умовах воєнного стану, за відсутності відповідного спеціального закону щодо правового регулювання порядку реалізації конституційного права на мирні зібрання, заборону їх проведення біля будівель судів у цей період доцільно передбачити в ст. 19 «Гарантії законності в умовах воєнного стану» Закону України «Про правовий режим воєнного стану», де законодавець встановив заборону проведення страйків, масових зібрань та акцій [16]. Відтак організація та участь у проведенні мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів біля будівель судів в умовах воєнного стану буде визнана формою впливу на правосуддя та підлягатиме кваліфікації за ст. 376 КК України.

Наступним пропонуємо напрямом удосконалення чинного законодавства у сфері забезпечення безпеки правосуддя є посилення кримінальної відповідальності за правопорушення проти правосуддя в умовах воєнного стану. На сьогодні вчинення таких кримінальних правопорушень із використанням умов воєнного стану за загальним правилом є обставиною, що обтяжує покарання (п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України).

Проте законодавче забезпечення та гарантування безпеки здійснення правосуддя не враховує специфіки роботи в умовах воєнного стану, а покарання, що може бути призначено в таких випадках обмежене і згідно з вимогами статті 65 КК України не може перевищувати верхню межу санкції відповідної статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

Принагідно зауважимо, що відповідно до ст. 8.1.5 проекту КК України втручання у здійснення правосуддя або судового контролю вчинення є злочином 3 ступеня, за вчинення якого встановлена вища санкція, а саме: «штраф у розмірі від 1000 до 2000 розрахункових одиниць або ув'язнення на строк від трьох до чотирьох років» (ст. 3.2.5. «Санкції за злочини» проекту КК України) і це без врахування обставини, що підвищує ступінь тяжкості злочину [17] порівняно із санкцією ч. 2 ст. 376 чинного КК України «Втручання в діяльність судових органів», відповідно до якої аналогічні дії караються «позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років» [18].

На підставі вищевикладеного пропонуємо доповнити склад кримінального правопорушення, передбаченого в частині другій статті 376 КК України, кваліфікуючою ознакою – вчинення в умовах воєнного стану, а також збільшити строк покарання у виді позбавлення волі за його вчинення до п'яти років. Запропоновані зміни дозволять встановити справедливе покарання для осіб, які використовують воєнний стан для здійснення впливу на правосуддя.

У контексті досліджуваної проблематики окрему увагу також слід приділити питанню щодо коректності законодавчого визначення кола потерпілих від кримінальних правопорушень проти правосуддя.

Погоджуючись із відстоюванням у науці кримінального права позицією про те,

що назва розділу XVIII Особливої частини КК України не відображає повною мірою стану тих суспільних відносин, які охороняються його нормами, – вона відображає лише їх частину [19, с. 199], наголосимо, що зазначений розділ містить статті, що передбачають відповідальність за посягання не виключно на суддів і присяжних, які згідно з положеннями ст. 124 Конституції України здійснюють правосуддя в Україні та беруть участь у його здійсненні відповідно, але й на інших осіб, які тільки сприяють здійсненню правосуддя або є учасниками кримінального провадження (захисника, свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста та ін.). Отже, відповідно до назв і текстуального змісту диспозицій статей 377–379 КК України серед потерпілих все ще залишаються «народні засідателі та їх близькі родичі», які, відповідно до чинного законодавства вже не є суб'єктами правосуддя. Зокрема, 12 червня 2011 р. з набранням чинності Законом України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо участі народних засідателів» [20] інститут народних засідателів було ліквідовано спочатку у кримінальному процесі, а після внесення в ході судової реформи відповідних змін до Конституції України щодо правосуддя, зокрема викладення статей 124 і 127 у новій редакції, відповідно до якої народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя тільки через присяжних [21], а також Закону України «Про судоустрій і статус суддів» – остаточно [22].

Таким чином, назви і диспозиції зазначених кримінально-правових норм потребують приведення у відповідність до чинної редакції ст. 124 Конституції України шляхом виключення з них слів «народного засідателя».

На особливу увагу законодавця, на нашу думку, заслуговує той факт, що поза кримінально-правовим захистом залишилися співробітники створеного у 2019 р. нового державного органу в системі правосуддя, – Служби судової охорони та їх близькі родичі.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій та статус суддів», а також Положення «Про Службу судової охорони» (далі – Положення), затвердженого Рішенням Вищої ради правосуддя від 04.04.2019 № 1051/0/15-19 служба судової охорони є державним органом у системі правосуддя для забезпечення охорони та підтримання громадського порядку в судах, забезпечення безпеки суддів, членів їх сімей, працівників суду, а також у суді – учасників судового процесу, усунення загрози життю та здоров'ю фізичних осіб і громадській безпеці, що виникли на об'єктах охорони внаслідок вчинення протиправних дій, та ін. [23].

Разом із цим, зазначену службу не було внесено законодавцем до переліку правоохоронних органів у абз. 1 п.1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів». Відтак, відповідно до змісту абзацу другого зазначеної норми Закону співробітники Служби судової охорони, які беруть безпосередню участь в охороні громадського порядку і громадської безпеки, підлягають захисту [24].

Із наведеного вбачається, що даний суб'єкт хоча чітко і не визначений в Законі України «Про судоустрій та статус суддів» як правоохоронний орган, проте наділений повноваженнями з реалізації правоохоронних функцій, зокрема й у питаннях забезпечення громадської безпеки і порядку [25, с. 136].

Вищезазначене в подальшому обумовило дискусійність у науці кримінального права питання щодо розділу Особливої частини КК України (XV «Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів» або XVIII «Кримінальні правопорушення проти правосуддя») розмістити норми, що забезпечили б кримінально-правову охорону даного новоствореного суб'єкта.

Виходячи з положення про те, що в чинному законодавстві Служба судової охорони чітко не визначена як правоохоронний орган, а лише як такий, що має окремі правоохоронні функції, вважаємо найбільш обґрунтованим вирішення питання щодо кримінально-правової охорони співробітників зазначеного державного органу в системі правосуддя, що є спеціальним суб'єктом в механізмі забезпечення безпеки його здійснення, та їх близьких родичів шляхом внесення відповідних змін до статей 377-379 розділу XVIII Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти правосуддя».

Як аргумент на підтримку зазначеної пропозиції зауважимо, що належні засоби мінімізації та усунення негативних впливів на суддів під час відправлення ними правосуддя, спрямовані на ухвалення законного й обґрунтованого рішення, визначені Конституційним Судом України як «гарантії незалежності суддів», здійснюються,

насамперед, співробітниками Служби судової охорони під час професійної діяльності [26]. Відтак внесення запропонованих змін до назви та тексту статей 377, 379 КК України узгоджуватиметься із визначенням основного безпосереднього об'єкта відповідних кримінальних правопорушень як «суспільні відносини, що забезпечують гарантії незалежності суддів, присяжних у таких аспектах як заборона втручання у здійснення судочинства, особиста недоторканість, недоторканість членів їхніх сімей, близьких родичів» [19, с.415].

Принадно зауважимо, що проведений аналіз положень проєкту КК України в частині новацій з кримінально-правової охорони правосуддя показав, що в жодному з трьох розділів Книги восьмої «Кримінальні правопорушення проти правосуддя», присвячених кримінальним правопорушенням проти основ правосуддя (розділ 8.1.), проти сприяння правосуддю та діяльності органів правопорядку (розділ 8.2.), проти порядку виконання судового рішення (розділ 8.3) не передбачена відповідальність за втручання в діяльність працівника Служби судової охорони з метою перешкодити виконанню ним професійних обов'язків шляхом впливу на таку особу або насильства чи погрози щодо її близької людини [18].

Натомість в статті 8.2.3. (розділ 8.2. «Кримінальні правопорушення проти сприяння правосуддю та діяльності органів правопорядку») вчинення аналогічного втручання в діяльність прокурора, слідчого, детектива, дізнавача, захисника, представника особи, судового експерта, працівника державної виконавчої служби чи приватного виконавця визнається злочином 1 ступеня [17].

Із огляду на проблему, що розглядається, заслуговує на увагу обґрунтування пропозиції О. Титаренка удосконалити визначення терміну «орган правопорядку», який в проєкті КК України має наступне значення: «орган (підрозділ) досудового розслідування й оперативний підрозділ відповідного державного органу, який здійснює слідчі та розшукові дії (орган Національної поліції, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України, Національного антикорупційного бюро України) (п. 44 ч.2 ст. 1.4.1 проєкту) [17]. Зокрема, віднесення до органів правопорядку виключно суб'єктів, які зазначені у закріпленому визначенні, занадто звужує його зміст, що, на думку науковця/автора, може призвести до залишення поза увагою кримінально-правової охорони діяльність інших правоохоронних органів, що виконують завдання із забезпечення громадського порядку, публічної безпеки та протидії злочинності (наприклад: Управління державної охорони, Служба судової охорони) [27, с. 45].

Окрім вищезазначеного, на окрему увагу заслуговує відсутність у переліку ознак складу злочину, що підвищують ступінь тяжкості злочинів проти правосуддя (ст.ст. 8.1.2., 8.1.3, 8.2.1., 8.2.2, 8.3.1, 8.3.2) вчинення їх в особливий період, що обумовлює потребу у проведенні подальших наукових досліджень питань трансформації в проєкті КК України кримінально-правової охорони правосуддя в цілому та професійної діяльності працівників Служби судової охорони зокрема.

Говорячи про перспективи подальшого розвитку законодавства України про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення проти правосуддя представляє інтерес пропозиція В. Тертишника і А. Фоменка доповнити кримінально-процесуальну доктрину теоретичною моделлю інституту правничого повіреного (legal counsel, legal attorney), яким може виступати як адвокат чи його помічник, так і інший фахівець в галузі права, відносно яких немає передбачених законом підстав для відводу від участі у справі, та відповідно для його закріплення доповнити Кримінальний процесуальний кодекс України нормою «Юридична допомога правничим повіреним» [28]. Зокрема, із внесенням у встановленому законом порядку запропонованих доповнень до КПК України коло потерпілих від кримінальних правопорушень проти правосуддя, які потребуватимуть кримінально-правового захисту, знову потребуватиме законодавчого доповнення та уточнення.

Висновки. Розв'язання окреслених сучасних проблем кримінально-правової протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя потребує вдосконалення національного законодавства у цій сфері, зокрема, пропонуємо:

– у Кримінальному кодексі України:

1) частину другу статті 376 КК України після слів «службового становища» доповнити словами «чи в умовах воєнного стану»;

2) абзац другий частини другої статті 376 КК України викласти в такій редакції:
«караються позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною

діяльністю на строк до п'яти років або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до п'яти років»;

3) у статтях 377–379: у назвах і диспозиціях слова «народного засідателя» замінити словами «співробітника Служби судової охорони».

– у Законі України «Про правовий режим воєнного стану»:

1) частину першу статті 19 «Гарантії законності в умовах воєнного стану» після слів «...проведення страйків, масових зібрань та акцій» доповнити словами «мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів біля будівель судів».

Список використаних джерел

1. Гаркуша В. В. Принцип незалежності судової гілки влади як основа демократичного суспільства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1 (110). С. 72–76.

2. Начальник територіального управління Державної судової адміністрації України в Донецькій області Сергій Музикант прийняв участь у конференції на тему: «Особливості забезпечення безпеки здійснення правосуддя в умовах воєнного стану». *Територіальне управління Державної судової адміністрації України в Донецькій області* : веб-сайт. URL : <https://pl.arbitr.gov.ua/tu05/pres-centr/news/1323748/>.

3. Правосуддя на Сході України в умовах збройної агресії Російської Федерації. Звіт за результатами дослідження спроможності судової системи забезпечувати правосуддя в умовах збройного конфлікту на сході України 2016 – 2017 / заг. ред. Роман Куйбіда, Маркіян Галабала. Київ. 2018. 340 с. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/prnasu.pdf.

4. Офіційна статистична звітність. *Офіс Генерального прокурора*: веб-сайт. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravorushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogorozsliduvannya-2>.

5. Офіційна статистична звітність. *Донецька обласна прокуратура*: веб-сайт. URL : <https://don.gp.gov.ua/ua/zvdon.html?fp=10>.

6. Офіційна статистична звітність. *Луганська обласна прокуратура*: веб-сайт. URL : https://lug.gp.gov.ua/ua/lugdoc.html?_m=publications&_t=cat&id=117547.

7. Газизуллін І., Солодова Д. Соціальна згуртованість уздовж лінії зіткнення : на основі індексу соціальної згуртованості та примирення (SCORE) в Донецькій та Луганській областях. 2019. URL : https://scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_DGEUKR19_Brief_Contact_line_UKR.pdf.

8. План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовт. 2017 р. № 1106.. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF#Text>.

9. Про гарантії свободи мирних зібрань : проект Закону України № 3587 від 7 груд. 2015 р. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57310.

10. Про гарантії свободи мирних зібрань в Україні : проект Закону України № 3587-1 від 11 груд. 2015 р. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57396.

11. Про гарантії свободи мирних зібрань : проект Закону України №1200 від 29 серп. 2019 р. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66509.

12. Про внесення змін до статті 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо заборони проведення мітингів біля будівель судів : проект Закону України № 3291 від 30.03.2020. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68500.

13. Конституція України від 28 черв. 1996 р. (в ред. від 01 січ. 2020 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

14. Боняк В. О., Христова Ю. В. Особливості нормативно-правового регулювання права громадян України збиратися мирно, без зброї і проводити мітинги, походи і демонстрації. *Права людини: теорія, реальність, перспективи* : матер. наук.-практ. семінару. Дніпро : ДДУВС, 2013. С. 44–46.

15. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.

16. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. (в ред. від 29 верес. 2022 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

17. Текст проекту Кримінального кодексу України станом на 30 груд. 2022 р. URL : <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2022/12/20/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-20-12-2022.pdf>.

18. Кримінальний кодекс України від 05 квіт. 2001 р. (в редакції від 06 лист. 2022 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

19. Палюх Л. М. Кримінальна відповідальність за злочини проти правосуддя : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2020. 744 с.

20. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо участі народних засідателів : Закон України від 19 трав. 2011 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3388-17/ed20110519#Text>.

21. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02 черв. 2016 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>.
22. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 черв. 2016 (в ред. від 15 груд. 2022 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
23. Положення про Службу судової охорони : затв. Рішенням Вищої ради правосуддя № 1051/0/15-19 від 04 квіт. 2019 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1051910-19#Text>.
24. Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів : Закон України від 23 груд 1993 р. (в ред. від 24 лист. 2021 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>.
25. Титаренко О. О. Служба судової охорони в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки (питання віднесення та визначення компетенції). *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матер. V Міжнар. наук.-практ. конф. ДДУВС. (м. Дніпро, 12 берез. 2021 р.)*. Дніпро : ДДУВС, 2021. С. 135–137.
26. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27 жовт. 2020 р. № 13-р/2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text>.
27. Титаренко О. О. Деякі дискусійні питання розділу 9.7 «Злочини та проступки проти порядку публічного управління та авторитету держави» проєкту Кримінального кодексу України. *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 43–47.
28. Tertyschnik V., Fomenko A. Legal assistance and protection in criminal proceedings: international standards and integrative doctrine. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2021. Volume 1, no. 2. С. 123–133.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Harkusha V. V. (2021) Pryntsyv nezalezhnosti sudovoyi hilky vldy yak osnova demokratychnoho suspil'stva [The principle of independence of the judicial branch of government as the basis of a democratic society]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1 (110). pp. 72–76. [in Ukr.].
2. Nachal'nyk terytorial'noho upravlinnya Derzhavnoyi sudovoyi administratsiyi Ukrayiny v Donets'kiy oblasti Serhiy Muzykant pryunyav uchast' u konferentsiyi na temu: «Osoblyvosti zabezpechennya bezpeky zdiysnennya pravosuddy v umovakh voyennoho stanu». Terytorial'ne upravlinnya Derzhavnoyi sudovoyi administratsiyi Ukrayiny v Donets'kiy oblasti [The chief of the territorial administration of the State Judicial Administration of Ukraine in the Donetsk region, Serhiy Muzykant, took part in the conference on the topic: "Peculiarities of ensuring the security of the administration of justice in conditions of martial law"]. *Terytorial'ne upravlinnya Derzhavnoyi sudovoyi administratsiyi Ukrayiny v Donets'kiy oblasti*. URL : <https://pl.arbitr.gov.ua/tu05/pres-centr/news/1323748/>. [in Ukr.].
3. Pravosudnya na Skhodi Ukrayiny v umovakh zbroynoyi ahresiyi Rosiy's'koyi Federatsiyi. Zvit za rezul'tatamy doslidzhennya spromozhnosti sudovoyi systemy zabezpechuvaty pravosudnya v umovakh zbroynoho konfliktu na skhodi Ukrayiny 2016 – 2017 [Justice in the East of Ukraine under conditions of armed aggression by the Russian Federation. Report on the results of the study of the judicial system's ability to provide justice in the conditions of the armed conflict in the east of Ukraine 2016-2017] / zah. red. Roman Kuybida, Markiyana Halabala. Kyiv. 2018. 340 p. URL : http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/prnasu.pdf. [in Ukr.].
4. Ofitsiyna statystychna zvitnist' [Official statistical reporting]. *Ofis Heneral'noho prokurora*: veb-sayt. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultativ-dosudovogo-rozsliduvannya-2>. [in Ukr.].
5. Ofitsiyna statystychna zvitnist' [Official statistical reporting]. Donets'ka oblasna prokuratura: veb-sayt. URL : <https://don.gp.gov.ua/ua/zvdon.html?fp=10>. [in Ukr.].
6. Official statistical reporting. [Official statistical reporting]. Luhansk Regional Prosecutor's Office: website. URL : https://lug.gp.gov.ua/ua/lugdoc.html?_m=publications&_t=cat&id=117547. [in Ukr.].
7. Gazizullin, I., Solodova, D. (2019) Sotsial'na z'hurtovanist' uz dovzh liniyi zitknennya : na osnovi indeksu sotsial'noyi z'hurtovanosti ta prymyrennya (SCORE) v Donets'kiy ta Luhans'kiy oblastiakh [Social cohesion along the contact line: based on the index of social cohesion and reconciliation (SCORE) in Donetsk and Luhansk regions]. URL : https://scoreforpeace.org/files/publication/pub_file/PUB_DGEUKR19_Brief_Contact_line_UKR.pdf. [in Ukr.].
8. Plan zakhodiv z vykonannya Uhody pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu, z odniyeyi storony, ta Yevropeys'kym Soyuzom, Yevropeys'kym spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony [Action plan for the implementation of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand] : zatv. postanovoyu Kabineta Ministriv Ukrayiny vid 25 zhovt. 2017 r. № 1106.. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].
9. Pro harantiyi svobody myrnykh zibran' [On guarantees of freedom of peaceful assembly: proiekt Law of Ukraine] : proyekt Zakonu Ukrayiny № 3587 vid 7 hrud. 2015 r. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57310. [in Ukr.].
10. Pro harantiyi svobody myrnykh zibran' v Ukrayini [On guarantees of freedom of peaceful

assembly in Ukraine: projekt Law of Ukraine] : projekt Zakonu Ukrainy № 3587-1 vid 11 hrud. 2015 r. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57396. [in Ukr.].

11. Pro harantiyu svobody myrnykh zibran' [On guarantees of freedom of peaceful assembly : projekt Law of Ukraine] : projekt Zakonu Ukrainy №1200 vid 29 serp. 2019 r. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66509. [in Ukr.].

12. Pro vnesennya zmin do statti 6 Zakonu Ukrainy «Pro sudoustriy i status suddiv» shchodo zaborony provedennya mitynhiv bilya budivel' sudiv [On amendments to Article 6 of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" regarding the prohibition of holding rallies near court buildings: projekt Law of Ukraine] : projekt Zakonu Ukrainy № 3291 vid 30.03.2020. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68500. [in Ukr.].

13. Konstytutsiya Ukrainy [Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrainy v redaktsiyi vid 01.01.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].

14. Bonyak, V. O., Khrystova, Yu. V. (2013) Osoblyvosti normatyvno-pravovoho rehulyuvannya prava hromadyan Ukrainy zbyratysya myrno, bez zbroiy i provodyty mitynhy, pokhody i demonstratsiyi [Peculiarities of the regulatory and legal regulation of the right of citizens of Ukraine to assemble peacefully, without weapons, and hold meetings, marches and demonstrations]. *Prava lyudyny: teoriya, real'nist', perspektyvy : mater. nauk.-prakt. seminaru (m. Dnipro, 12 hrud. 2022 r.)*. Dnipro : DDUVS, 2022, pp. 44–46. [in Ukr.].

15. Pro vvedennya voyennoho stanu v Ukraini [On the introduction of martial law in Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022 № 64/2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>. [in Ukr.].

16. Pro pravovyy rezhym voyennoho stanu [On the legal regime of martial law] : Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 №389-VIII v redaktsiyi vid 29.09.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. [in Ukr.].

17. Tekst proyektu Kryminal'noho kodeksu Ukrainy stanom na 30.12.2022 r. [The text of the projekt Criminal Code of Ukraine as of 30. 12. 2022]. URL : <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2022/12/20/1-kontrolnyj-tekst-projektu-kk-20-12-2022.pdf>. [in Ukr.].

18. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05 kvitnia 2001 r. v redaktsiyi vid 06.11.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].

19. Palyukh, L. M. (2020) Kryminal'na vidpovidal'nist' za zlochyny proty pravosuddya [Criminal liability for crimes against justice] : monohrafiya. L'viv : LNU im. Ivana Franka. 744 p. [in Ukr.].

20. Pro vnesennya zmin do Kryminal'no-protsesual'noho kodeksu Ukrainy shchodo uchasti narodnykh zasidateliv [On making changes to the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the participation of people's assessors: Law of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 19 trav. 2011 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3388-17/ed20110519#Text>. [in Ukr.].

21. Pro vnesennya zmin do Konstytutsiyi Ukrainy (shchodo pravosuddya) [On amendments to the Constitution of Ukraine (regarding justice): Law of Ukraine] : Zakon Ukrainy № 1401-VIII vid 02 cherv. 2016 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>. [in Ukr.].

22. Pro sudoustriy i status suddiv [On the judicial system and the status of judges: Law of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 02 cherv. 2016. (v red. vid 15 hrud. 2022 r.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>. [in Ukr.].

23. Polozhennya pro Sluzhbu sudovoyi okhorony [Regulations on the Court Security Service: approved] : zatv. Rishennyam Vyschoyi rady pravosuddya № 1051/0/15-19 vid 04 kvit. 2019 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1051910-19#Text>. [in Ukr.].

24. Pro derzhavnyy zakhyst pratsivnykiv sudu ta pravookhoronnykh orhaniv [On state protection of court and law enforcement officials: Law of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 23 hrud 1993 r. (v red. vid 24 lyst. 2021 r.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>. [in Ukr.].

25. Tytarenko, O. O. (2021) Sluzhba sudovoyi okhorony v systemi sub'yektiv zabezpechennya natsional'noyi bezpeky (pytannya vidnesennya ta vyznachennya kompetentsiyi) [Judicial security service in the system of entities ensuring national security (issues of attribution and definition of competence)]. *Mizhnarodna ta natsional'na bezpeka: teoretychni i prykladni aspekty: mater. V Mizhmar. nauk.-prakt. konf. DDUVS. (m. Dnipro, 12 berez. 2021 r.)*. Dnipro : DDUVS, pp. 135–137. URL : <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/6259>. [in Ukr.].

26. Rishennya Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy (Velyka palata) u spravi za konstytutsijnym podannyam 47 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrainy (konstytutsijnosti) okremykh polozhen' Zakonu Ukrainy «Pro zapobihannya koruptsiyi», Kryminal'noho kodeksu Ukrainy vid 27 zhovt. 2020 r. № 13-r/2020 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine (Grand Chamber) in the case based on the constitutional submission of 47 People's Deputies of Ukraine regarding the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of certain provisions of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", the Criminal Code of Ukraine dated 27.10.2020 № 13/2020.]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text>. [in Ukr.].

27. Tytarenko, O. O. (2022) Deyaki dyskusiyini pytannya rozdil 9.7 «Zlochyny ta prostupky proty porjadku publicnoho upravlinnya ta avtorytetu derzhavy» proyektu Kryminal'noho kodeksu Ukrainy [Some debatable issues of section 9.7 "Crimes and misdemeanors against the order of public administration and the authority of the state" of the projekt Criminal Code of Ukraine]. *Pravova pozysiya. № 1 (34)*. pp. 43–47. [in Ukr.].

28. Tertyshnik, V., Fomenko, A. (2021) Legal assistance and protection in criminal proceedings: international standards and integrative doctrine. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1. № 2. pp. 123–133..

ABSTRACT

Yuliia Khrystova. Criminal-legal combat criminal offenses against justice: contemporary challenges. The article is devoted to highlighting the current problems of criminal-legal counteraction to criminal offenses against justice in Ukraine in modern conditions. It was established that under the conditions of martial law in Ukraine, the problem of ensuring the safety of the administration of justice, which is one of the main guarantees of the independence of judges, is particularly acute.

An analysis of the most dangerous threats to the security of the administration of justice, modern challenges of martial law, as well as an assessment of prospective needs in connection with the restoration of justice in the de-occupied territories was carried out.

Proposals regarding the strengthening of criminal liability for interference in the activities of judicial bodies under martial law conditions, as well as regarding the criminal protection of employees of the Judicial Protection Service, a state body in the justice system, which is a special subject in the mechanism of ensuring the security of its implementation, and their close relatives by making appropriate changes to Articles 377–379 of Chapter XVIII of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine "Criminal offenses against justice".

It is proposed to supplement the composition of the criminal offense provided for in the second part of Article 376 of the Criminal Code of Ukraine with a qualifying feature – commission under martial law, as well as to increase the term of imprisonment for its commission to five years.

The urgent need to take measures regarding the normative-legal regulation of the constitutional right to freedom of peaceful assembly in Ukraine, including the prohibition of their holding near court buildings during the period of martial law, was emphasized. Part 1 of Article 19 of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" after the words "... conducting strikes, mass meetings and actions" should be supplemented with the words "peaceful gatherings, rallies, marches and demonstrations, other mass events near court buildings".

Keywords: *protection of justice, interference in the activity of a judge, Court Security Service.*

УДК 343; 342

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-341-346

Сергій ШЕВЧЕНКО[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ, ТА СПІВВІДНОШЕННЯ З ПОНЯТТЯМ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

У дослідженні йдеться про понятійно-категоріальні аспекти таких термінів, як «насильство», «домашнє насильство», «правопорушення, пов'язані з домашнім насильством». Наведено норми міжнародних актів, де розкривається поняття домашнього насильства (міжнародні акти ООН, зокрема Декларація про усунення насильства проти жінок та Модельне законодавство про домашнє насильство). Зазначено, що в Модельному законодавстві про домашнє насильство є суттєвий недолік в тому аспекті, що воно враховує лише випадки насильства проти осіб жіночої статі. Розглянуто приклади розуміння поняття домашнього насильства в законодавчих актах закордонних держав (Велика Британія та ін.). У ст.191 КК Словенії застосовується термін «насильство в сім'ї», а в КК Хорватії – термін «домашнє насильство». Наведено визначення поняття «домашнє насильство» різних українських дослідників. Також акцентовано на позиції дослідників щодо змісту поняття «правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством».

Ключові слова: *адміністративне правопорушення, кримінальне правопорушення, злочин, насильство, насильство в сім'ї, види домашнього насильства.*

© С. Шевченко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4133-8860>

seregashev@ukr.net

Постановка проблеми. Домашнє насильство є на сьогодні нагальною та актуальною проблемою, якій, нарешті, протягом останніх років в суспільстві та державі загалом, серед правозахисників і правоохоронців, та, що головне, серед законодавців, приділено відповідно масштабу увагу. Звісно, домашнє насильство існувало, ймовірно, з часів появи таких суспільних інститутів, як сім'я та рід, але нормативне визначення домашнє насильство в кримінальному законодавстві отримало лише 2017 р. у межах процесу імплементації в Україні норм Стамбульської Конвенції (Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами).

Будь-які правові новели в Кримінальному кодексі України, в Кримінальному процесуальному кодексі України та інших актах потребують детального наукового висвітлення та встановлення практики їх застосування. Така необхідність виникає для продовження процесу поліпшення українського законодавства з метою захисту прав, свобод та інтересів громадянина і суспільства. Тому вважаємо вибрану проблематику достатньо актуальною, враховуючи важливість понятійно-категоріального апарату для наукових досліджень.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання проблем існування в кримінальному праві України та закордонних країн такого явища, як правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, досліджували у своїх працях такі дослідники, як А. Грищенко, Т. Малиновська, У. Митник та ін.

Мета статті: визначити зміст поняття правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, та окреслити співвідношення поняття з терміном «домашнє насильство».

Виклад основного матеріалу. Як вже зауважувалося, нормативне закріплення в кримінальному законодавстві виникло відносно недавно, але у світі вже було на міжнародному рівні та на рівнях національного законодавства багатьох іноземних правових демократичних держав напрацьовано чималий досвід у сфері запобігання та покарання за вчинення домашнього насильства. Тому увагу треба приділити спочатку міжнародним актам й тлумаченням в них понять домашнього насильства та закордонному досвіду визначення поняття домашнього насильства в національному кримінальному праві.

На міжнародному рівні поняття домашнього насильства міститься в актах ООН, зокрема в Декларації про усунення насильства проти жінок та Модельному законодавстві про домашнє насильство. У Модельному законодавстві про домашнє насильство, ухваленому ООН 02.02.1996 р., вказано, що всі насильницькі дії фізичного, психологічного і сексуального характеру щодо жінок, здійснені на підставі статевої ознаки особою або особами, які пов'язані з ними родинними і близькими стосунками, від словесних образ і погроз до важких фізичних побиттів; викрадення; погрози каліцтвом; залякування; примус; переслідування; словесні образи; насильницьке або незаконне вторгнення в житло; підпал; знищення власності; сексуальне насильство; зґвалтування в шлюбі; насильство, пов'язане з посагом або викупом нареченої; каліцтва геніталій; насильство, пов'язане з експлуатацією через проституцію; насильство щодо домашніх робітниць та спроби здійснити такі акти повинні розглядатися як домашнє насильство. З погляду гендерної рівності це визначення має суттєвий недолік, оскільки воно враховує лише жертв у вигляді осіб жіночої статі, але ж домашнє насильство може здійснюватися і щодо чоловічої статі [6, с. 21]. У Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, яка нарешті була ратифікована Україною в червні 2022 р.

Якщо звертатися до національного законодавства закордонних країн, то у Великій Британії домашнє насильство розглядається як будь-який випадок чи низка випадків контролю, примусу, загрозливої поведінки, насильства чи знущань між особами віком від 16 років і старше, які є або були інтимними партнерами або членами сім'ї незалежно від статі чи орієнтації. Також тут є уточнення, що вважати за контролюючу поведінку: низку дій, спрямованих на те, щоб зробити особу підлеглою та/або залежною, ізольовуючи її від джерел підтримки, використовуючи свої ресурси та можливості для особистої вигоди, позбавляючи її засобів, необхідних для незалежності, опору та порятунку, і які регулюють їх повсякденну поведінку. Примусом є: акт або низка актів насильства, погроз, приниження та залякування або інших зловживань, які використовуються для заподіяння шкоди, покарання чи залякування постраждалої особи [14; 6].

У Кримінальному кодексі Словенії ст. 191 застосовується термін «насильство в

сім'ї», яке розглядається як погане поводження з іншою особою, її побиття або поводження з нею будь-яким іншим способом таким чином, що така поведінка призводить до болю або приниження, це загроза прямим нападом на її життя, видворення з місця спільного проживання, обмеження її права на вільне пересування, переслідування її, примушування її працювати або залишити свою роботу; ставлення її у становище залежності в будь-який інший спосіб, агресивно обмежуючи рівність прав [15]. У згаданому Кримінальному кодексі ця стаття належить до Розділу 21: «Злочини проти браку, сім'ї та дітей». У Кримінальному кодексі Хорватії в ст. 191-а використаний термін «домашнє насильство» означає серйозне порушення законодавства про захист від домашнього насильства і тим самим це призводить до виникнення у членів сім'ї чи близької особи страху за свою безпеку або безпеку близьких їм осіб, або ставить їх у принизливе становище, або до стану тривалих страждань, при чому за умови не скоєння більш серйозного кримінального правопорушення [13].

Якщо звертатися до окремого поняття «насильство», то великий тлумачний словник розглядає його як застосування фізичної сили до кого-небудь або застосування сили для досягнення певної мети; примусовий вплив на об'єкт [1, с. 735]. У вузькому підході насильство деякими дослідниками розглядається виключно насильство фізичне, а відповідно до широкого підходу «насильство» є фізичне насильство, психологічне насильство, а також погрози його застосування [9].

Т. Малиновська наводить визначення домашнього насильства: «Це акти умисного систематичного вчинення протиправного фізичного, психологічного, сексуального, економічного впливу на близьких людей, які здійснюються проти їх волі з метою надбання влади і контролю над ними, що призводить до різного роду страждань, розладів здоров'я, емоційної залежності чи погіршення якості життя потерпілої особи» [5, с. 90].

Разом із терміном домашнє насильство як соціальне явище використовуються такі поняття, як насильство в сім'ї або сімейне насильство, насильство за ознакою статі, побутове насильство. Відмінності між цими поняттями є достатньо суттєвими. Наприклад, побутове насильство деякі дослідники розглядають як злочини «на ґрунті конкретно-особистісних, невиробничих відносин, конфліктів, мотивованих неприязню, заздрістю, ревнощами або хуліганськими діями винного, пов'язаного з потерпілим сімейним, або сусідським спілкуванням» [5, с. 89]. Зважаючи на наведене, наявність близьких або родинних, сімейних відносин тут не обов'язкова. На думку Т. Малиновської, визначальним словом терміна «домашнє насильство» повинно бути не обмежене місце здійснення насильницьких дій (будівля чи інша домашня територія), а суб'єкти таких посягань. У цьому випадку «домашнє» – прикметник, який стосується дому, а в цьому аспекті предметом є відносини і юридичний статус осіб, які повніше описуються поняттям сім'ї [5, с. 89].

У. Митник на основі аналізу закордонного досвіду пропонує авторське бачення поняття «домашнє насильство» через призму його нормативного регулювання в Кримінальному кодексі України: «У ст. 126-1 Кримінального кодексу України домашнє насильство доцільно визначити як умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного, економічного, сексуального або соціального насильства щодо особи, передбаченої у ч. 2 або 3 ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи» [6, с. 27–29].

Якщо говорити про правопорушення, що пов'язані з домашнім насильством, таке поняття набагато ширше значення має за поняття домашнього насильства у розумінні ст. 126-1 Кримінального кодексу України. Наприклад, А. Грищенко зауважує, що в Законі «Про запобігання та протидію домашньому насильству», на відміну від ст. 126-1 Кримінального кодексу України, серед видів домашнього насильства згадується сексуальне насильство [2, с. 73]. Нагадаємо, що у ст. 126-1 зазначено: «Домашнє насильство, тобто умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи» [4]. Натомість пп. 3 ч. 1 ст. 1 Закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству»: «домашнє

насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [8].

У Кодексі України про адміністративні правопорушення є ст. 173-2 «Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування»: «Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, тобто умисне вчинення будь-яких діянь (дій або бездіяльності) фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а так само невиконання термінового заборонного припису особою, стосовно якої він винесений, або неповідомлення уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про місце свого тимчасового перебування в разі винесення такого припису» [3].

У питанні правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, серед дослідників немає єдиної позиції на це визначення. Наприклад, О. Степаненко та А. Степаненко, О. Харитонова та І. Тітко вважають, що кримінальним правопорушенням, пов'язаним з домашнім насильством, є: злочин, передбачений ст. 126-1 КК України; кримінальне правопорушення, що містить кваліфікуючу ознаку «вчинення кримінального правопорушення щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах»; кримінальне правопорушення, поєднане з обтяжуючою обставиною, передбаченою у п. 61 ч. 1 ст. 67 КК «вчинення кримінального правопорушення щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах» та п. 6 ч. 1 ст. 67 КК в частині «вчинення кримінального правопорушення... у присутності дитини» [10, с. 59].

Однак С. Щербак та С. Мирославський наводять думку О. Дудорова та М. Хавронюка, що злочин, пов'язаний з домашнім насильством який: 1) полягає у фізичному, сексуальному, психологічному або економічному насильстві; 2) вчиняється в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа; 3) наслідками якого є фізичні або психологічні страждання, розлади здоров'я, втрата працездатності, емоційна залежність або погіршення якості життя потерпілої особи; 4) вчиняється систематично (ця ознака не стосується випадків вчинення злочину, який характеризується трьома попередніми ознаками, але водночас містить ознаки іншого злочину проти життя, здоров'я чи волі особи) [12, с. 145]. Зауважимо, що одним з ключових аспектів постає систематичність вчинення правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, хоча про систематичність в Законі «Про запобігання та протидію домашньому насильству» про систематичність не йдеться.

О. Харитонова вважає за доцільне злочин, пов'язаний з домашнім насильством, вважати так: «Це злочин, передбачений ст. 126-1 КК; злочин, що містить кваліфікуючу ознаку «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах»; злочин, поєднаний з обтяжуючою обставиною, передбаченою у п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах» та п. 6 ч. 1 ст. 67 КК в частині «вчинення злочину... у присутності дитини» [11, с. 44].

Ми повністю погоджуємося із Об'єднаною палатою Касаційного кримінального суду ВС, яка у постанові від 12 лютого 2020 р. (справа № 453/225/19 провадження № 51-4000км19) зробила висновок, що злочин, пов'язаний з домашнім насильством, треба вважати будь-яке кримінальне правопорушення, обставини вчинення якого свідчать про

наявність у діянні хоча б одного з елементів (ознак), вказаних у ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII, незалежно від того, чи вказано їх в інкримінованій статті (частині статті) КК як ознаки основного або кваліфікованого складу злочину [11, с. 40]. Окрім того, що вирішення питання значення правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, допоможе поліпшити зокрема й профілактичну роботу Національної поліції для запобігання подібним правопорушенням, особливо в умовах воєнних дій або, наприклад, пандемії коронавірусу (коли зросла кількість подібних правопорушень) [7, с. 32–33].

Висновки. Отже, поняття правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, є ширшим за поняття домашнього насильства у розумінні ст. 126-1 Кримінального кодексу України або ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Наприклад, в ст. 126-1 не згадується такий вид домашнього насильства, як сексуальне насильство (про сексуальне насильство йдеться, наприклад, в ст. 152–156 Кримінального кодексу), що згадується у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, загалом поділяють на адміністративні та кримінальні. Зі свого боку, ми вважаємо, що кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, не обов'язково повинні мати ознаку систематичності і їх можна поділити на кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством фізичного характеру; пов'язані з домашнім насильством психологічного характеру; пов'язані з домашнім насильством економічного характеру; пов'язані з домашнім насильством сексуального характеру.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Грищенко А. Л. Проблемні питання кваліфікації сексуального насильства як форми домашнього насильства. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 1. С. 70–74
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Малиновська Т. М. Домашнє насильство: щодо змістовного наповнення терміну. *Наше право*. 2020. № 3. С. 85–91. DOI 10.32782/LAW.2020.3.14.
6. Митник У. М. Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії домашньому насильству в Україні та країнах Європейського Союзу : дис. ... д-ра філос. : 081 «Право» (08–Право). Київський університет права Національної академії наук України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2021. 269 с.
7. Юнін О. С., Шевченко С. І., Шаблюстий В. В. Особливості запобігання кримінальним правопорушенням у період пандемії : метод. рекомендації. Дніпро : ДДУВС, 2022. 96 с.
8. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.
9. Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. Профілактика злочинів : підруч. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2011. 720 с.
10. Степаненко О. В., Степаненко А. С. Щодо питань кваліфікації кримінальних правопорушень пов'язаних з домашнім насильством. *Правові горизонти*. 2020. № 23. С. 56–61. DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i23.p56>.
11. Харитонова О. В. Домашнє насильство та доступ жінок до правосуддя: правові бар'єри. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. № 1. С. 43–45, 51–52.
12. Щербак С. В., Мирославський С. В. Кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством: питання теорії та практики. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2021. № 1. С. 144–149.
13. Kazneni zakon pročišćeni tekst zakona NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21 na snazi od 31.07.2021.
14. Controlling or Coercive Behaviour in an Intimate or Family Relationship. URL : <https://www.cps.gov.uk/legal-guidance/controlling-or-coercive-behaviour-intimate-or-familyrelationship>.
15. Criminal code of the Republic of Slovenia. URL : <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/si/si045en.pdf>.

Надійшла до редакції 01.12.2022

References

1. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / ukl. V. T. Busel. Kyiv; Irpin : VTF «Perun», 2005. 1728 p. [in Ukr.].
2. Hryshchenko, A. L. (2022) Problemni pytannia kvalifikatsii seksualnoho nasylstva yak

formy domashnoho nasylstva [Problematic issues of qualification of sexual violence as a form of domestic violence]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya : Yurydychni nauky*. Vol. 33 (72). № 1, pp. 70–74. [in Ukr.].

3. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine on administrative offenses] vid 07.12.1984. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukr.].

4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] vid 05.12.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukr.].

5. Malynovska, T. M. (2020) Domashnie nasylstvo: shchodo zmistovnoho napovnennia terminu [Domestic violence: regarding meaningful filling of the term]. *Nashe pravo*. № 3, pp. 85–91. DOI 10.32782/LAW.2020.3.14. [in Ukr.].

6. Mytnyk, U. M. (2021) Kryminalno-pravovi ta kryminolohichni zasady protydiv domashnomu nasylstvu v Ukraini ta krainakh Yevropeiskoho Soiuzu [Criminal law and criminological principles of combating domestic violence in Ukraine and the countries of the European Union] : dys. ... d-ra filios. : 081 «Pravo» (08–Pravo). Kyivskyi universytet prava Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv, 269 p. [in Ukr.].

7. Iunin, O. S., Shevchenko, S. I., Shablysty, V. V. (2022) Osoblyvosti zapobihannia kryminalnym pravoporushenniam u period pandemii [Peculiarities of preventing criminal offenses during the pandemic] : metod. rekom. Dnipro : DDUVS, 96 p. [in Ukr.].

8. Pro zapobihannia ta protydiv domashnomu nasylstvu [On preventing and combating domestic violence] : Zakon Ukrainy vid 07.12.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>. [in Ukr.].

9. Dzhuzha, O. M., Vasylevych, V. V., Hida, O. F. (2011) Profilaktyka zlochyniv [Prevention of crimes] : pidruch. : za zah.red. d-ra yuryd. nauk, prof. O. M. Dzhuzhy. Kyiv : Atika, 720 p. URL : <http://westudents.com.ua/knigi/457-proflaktika-zlochyniv-djuja-om.html>. [in Ukr.].

10. Stepanenko, O. V., Stepanenko, A. S. (2020) Shchodo pytan kvalifikatsii kryminalnykh pravoporushen poviazanykh z domashnim nasylstvom [Regarding issues of qualification of criminal offenses related to domestic violence]. *Pravovi horyzonty*. № 23, pp. 56–61. DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i23.p56>. [in Ukr.].

11. Kharytonova, O. V. (2020) Domashnie nasylstvo ta dostup zhinok do pravosuddia: pravovi bariery [Domestic violence and women's access to justice: legal barriers]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*. № 1. pp. 43–45, 51–52. [in Ukr.].

12. Shcherbak, S. V., Myroslavskiy, S. V. (2021) Kryminalni pravoporushennia, poviazani z domashnim nasylstvom: pytanntia teorii ta praktyky [Criminal Offenses Related to Domestic Violence: Issues in Theory and Practice]. *Derzhava ta rehiony. Seriya : Pravo*. № 1. pp. 144–149. [in Ukr.].

13. Kazneni zakon pročišćeni tekst zakona NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21 na snazi od 31.07.2021 [Criminal Code, revised text of Act NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21 in force from 31.07.2021] [in Czech].

14. Controlling or Coercive Behaviour in an Intimate or Family Relationship. URL : <https://www.cps.gov.uk/legal-guidance/controlling-or-coercive-behaviour-intimate-or-family-relationship>.

15. Criminal code of the Republic of Slovenia. URL : <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/si/si045en.pdf>.

ABSTRACT

Serhii Shevchenko. The concept of offenses related to domestic violence and the relationship with the concept of domestic violence. The study deals with the conceptual and categorical aspects of such terms as "violence", "domestic violence", "offenses related to domestic violence". The norms of international acts are given, which reveal the concept of domestic violence (UN international acts, in particular, the Declaration on the Elimination of Violence against Women and the Model Law on Domestic Violence). It is indicated that the Model Law on Domestic Violence has a significant flaw in that it only considers cases of violence against women. Examples of understanding the concept of domestic violence in the legislative acts of foreign countries (Great Britain, etc.) are considered. It is indicated that in the Criminal Code of Slovenia, Art. 191 uses the term "violence in the family", and the Criminal Code of Croatia uses the term "domestic violence". Definitions of the concept of "domestic violence" by various Ukrainian researchers are given. Attention is also focused on the positions of researchers regarding the content of the concept of offenses related to domestic violence. It is concluded that the concept of an offense related to domestic violence is broader than the concept of domestic violence in the sense of Art. 126-1 of the Criminal Code of Ukraine or Art. 173-2 of the Code of Ukraine on administrative offenses. For example, in Art. 126-1 does not mention such a type of domestic violence as sexual violence (sexual violence is discussed, for example, in Articles 152-156 of the Criminal Code), which is mentioned in the Law "On Prevention and Counteraction of Domestic Violence". It is emphasized that criminal offenses related to domestic violence do not necessarily have to be systematic and can be divided into criminal offenses related to domestic violence of a physical nature; related to domestic violence of a psychological nature; related to domestic violence of an economic nature; related to domestic violence of a sexual nature.

Keywords: administrative offense, criminal offense, crime, violence, violence in the family, types of domestic violence.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ, КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ СУЧАСНИМ ВИКЛИКАМ І ЗАГРОЗАМ

УДК 343.985:343.337

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-347-352

Ігор ПИРІГ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Розглянуто окремі питання використання спеціальних знань у формі залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів, учинених в умовах воєнного стану. Визначено спеціалістів, що беруть участь у розслідуванні визначеної категорії кримінальних проваджень, зазначено основні дії, що ними виконуються та зосереджено увагу на об'єктах, що вилучаються під час огляду місця події. Наведено перелік експертиз, що здебільшого призначаються під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного часу та визначено об'єкти та предмет їх дослідження.

Ключові слова: воєнний стан, розслідування, злочин, слідчі (розшукові) дії, огляд місця події, експертиза, спеціаліст, експерт.

Постановка проблеми. З початком повномасштабної війни росії проти нашої країни значно збільшилось кількість воєнних злочинів. За даними офісу Генерального прокурора України станом на 18.12.2022 зареєстровано 18438 злочинів проти національної безпеки (посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, державна зрада, колабораційна діяльність, пособництво державі-агресору, диверсія тощо) та 54522 злочини агресії та воєнних злочинів (порушення законів та звичаїв війни; планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни; пропаганда війни; геноцид тощо).

Воєнні злочини тісно пов'язані з іншими, такими як жорстоке поводження з військовополоненими чи цивільним населенням, крадіжки та грабежі національних цінностей на окупованій території, що супроводжується вбивствами, катуванням, нанесенням тілесних пошкоджень тощо. Складність розслідування воєнних злочинів зумовлена не тільки їх різноманітністю, а й іншими факторами, серед яких неможливість або складність у встановленні та затриманні осіб, які вчинили злочин, труднощі, пов'язані з небезпекою учасників розслідування, що проводять слідчі (розшукові) дії у зоні загрози обстрілів чи вибухів. Небезпека також наявна під час проведення будь-яких дій на деокупованій території, де можуть бути нерозірвані снаряди, міни тощо. Складність також полягає у тому, що до розслідування потрібно залучати велику кількість фахівців, які володіють спеціальними знаннями, що відсутні у суб'єктах розслідування.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблема методики розслідування кримінальних правопорушень та використання при цьому спеціальних знань приділялась увага з боку вчених-криміналістів: Ю. Аленіна, В. Арешонкова, В. Бахіна, А. Волобуєва, В. Гончаренка, В. Журавеля,

© І. Пиріг, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8391-067X>

pira@ua.fm

А. Іщенко, Н. Клименко, І. Когутича, О. Колесніченка, В. Лисиченка, Г. Матусовського, О. Одерія, М. Погорецького, О. Пчеліної, М. Салтевського, М. Сегає, Р. Степанюка, В. Стратонова, В. Тищенко, Ю. Черноус, С. Чернявського, В. Шепітька, М. Щербаковського та інших. Однак у роботах науковців не приділялось достатньо уваги використанню спеціальних знань під час розслідування злочинів, вчинених в умовах воєнного стану.

Метою статті є встановлення особливостей використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, вчинених в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Основними процесуальними формами використання спеціальних знань більшість науковців вважають залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій та проведення судових експертиз із відповідними суб'єктами: спеціалістом (ст. 69 КПК України [2]) та експертом (ст. 71 КПК України [2]) [3, с. 81; 4, с. 65; 5, с. 14; 6, с. 212; 7, с. 186].

Розглянемо особливості участі означених суб'єктів під час розслідування воєнних злочинів. Основне місце серед слідчих (розшукових) дій, що спрямовані на отримання доказової інформації, займає огляд. Названа слідча (розшукова) дія дозволяє слідчому безпосередньо сприймати обстановку місця події, об'єкти на ньому з метою виявлення слідів злочину та з'ясування інших обставин події, що мають значення для кримінального провадження, скласти уявлення щодо механізму кримінального правопорушення, висунути версії та визначати напрямки розслідування. Від своєчасності, невідкладності й якості проведення огляду в багатьох випадках залежить успіх всього розслідування [8, с. 213–214]. Специфіка огляду в умовах воєнного стану полягає в тому, що його учасникам потрібно дотримуватись заходів безпеки, оскільки ситуація у безпосередній близькості до військових дій, а також під час оголошення тривоги може у будь-який час змінитись на небезпечну для життя. Тому криміналістичні рекомендації щодо невідкладності проведення огляду потрібно застосовувати, зважаючи на обстановку, що склалась на даний момент.

Оглядом місця події під час розслідування воєнних злочинів можуть бути: ділянки місцевості, що були піддані бомбардуванню; воронки від ракет, снарядів; окремі будівлі, гаражі, сараї зі слідами влучання боєприпасів; будівлі, що зазнали пожежі внаслідок воєнних дій; ділянки місцевості на яких розташована військова техніка (танки, вантажні машини, бойові машини піхоти, бронетранспортери, зенітно-ракетні установки тощо), як боєздатна, так і зі слідами влучання боєприпасів, частково згоріла, зламана, пошкоджена; ділянки місцевості на якій знаходяться нерозірвані боєприпаси, міни, ракети (їх частини), вогнепальна зброя; місця поховань, можливо масових; трупи та частини тіл на місці їх виявлення. Також окремо можуть бути оглянуті предмети, вилучені з місця події: військова техніка, автомобілі, зброя, боєприпаси тощо.

Зважаючи на різноманіття об'єктів, що підлягають огляду, слідчому необхідно залучати велику кількість спеціалістів. Залежно від об'єктів огляду, крім спеціаліста-криміналіста, який залучається майже завжди, можуть бути залучені вузькопрофільні спеціалісти: вибухотехніки, балісти, зброєзнавці, знавці ракетної та авіаційної техніки, артилеристи, механіки тощо. Крім того, можуть залучатись пожежники або працівники ДСНС для огляду місця пожежі, кінологи зі службовими собаками, судово-медичні експерти або лікарі для огляду трупів, спеціалісти-біологи для відібрання зразків ДНК та ін. Поряд зі спеціалістом-криміналістом, який може здійснювати фото-, відеозйомку, бажано залучати окремо спеціаліста з відеозйомки, оскільки згідно зі ст. 615 КПК України особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану передбачає проведення обов'язкової безперервної відеофіксації під час проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи за умови відсутності понятих. Для відео-, фотофіксації доцільно застосовувати безпілотні літальні апарати – мультикоптери (зокрема, квадрокоптери). Відзняті матеріали аерофотозйомки можуть бути використані під час складання план-схеми місця події, особливо у випадку, якщо потрібно негайно завершити огляд у зв'язку зі зміною оперативної обстановки та можливістю опинитись у небезпечній зоні.

Перед початком огляду для обстеження місця події залучаються спеціалісти-вибухотехніки чи сапери, з дозволу яких починається огляд у разі відсутності вибухонебезпечних матеріалів на території місця події. При цьому визначення меж огляду проводиться слідчим з урахуванням їх рекомендацій. Відповідно забезпечується огорожа території місця події. Кожний із залучених спеціалістів виконує роботу у межах

своїєї компетенції. Дії спеціаліста-криміналіста достатньо традиційні та полягають у виявленні різних слідів: контактної взаємодії (боротьби, інших насильницьких дій), слідів біологічного походження; взуття, папілярних візерунків рук, недопалків, знарядь вчинення злочину; загублених речей та документів злочинця. Ними можуть бути: списки військовослужбовців РФ, найманців, документи на військову техніку, особисті речі військових (аптечки, сухий пайок, одяг тощо), таблиці позивних, графіки нарядів, особисті зошити командирів із записами номерів телефонів тощо.

Важливе значення мають виявлені спеціалістами на місці події предмети та зброя, що вказує на заборонені міжнародним правом методи ведення війни: зброя, що має невибіркову дію: касетні боеприпаси, міни-пастки, протипіхотні міни тощо; залишки або упаковки з-під засобів бактеріологічної чи хімічної зброї; види озброєння, що завдають надмірних страждань: запалювальні та розривні кулі; снаряди, що перевертаються або сплющуються у тілі людини; сліди осколкових боеприпасів: шматочки пластмаси, металу, дрібні відколи дерева та скла в людському тілі, що складно виявити; розривні або снаряди з вибуховою (запалювальною) речовиною тощо.

На місцях події, пов'язаних з обстрілами, бажано проводити попередні дослідження з визначенням напрямку, звідки було здійснено бомбардування. Якщо можливо, визначається вогнева позиція, з якої здійснювався обстріл, вид зброї, час обстрілу, відстань, з якої стріляли. Такі дослідження виконує спеціаліст-баліст або спеціаліст з питань озброєння. Такий спеціаліст також надає допомогу під час складання план-схеми місця події з вказівкою напрямку прильоту боеприпасів. На нашу думку, обов'язковим є відібрання пояснень спеціаліста за результатами своїх досліджень. Складання такої довідки спеціаліста факультативно передбачено статтею 105 КПК України.

З місця події за участю спеціалістів вилучаються: зброя, боеприпаси; військове спорядження; якщо є змога, всі предмети або їх частини, на яких є сліди пороху, кіптяви; з епіцентру вибуху збираються зразки ґрунту; у разі утворення воронки від снаряду відбирається ґрунт із найглибшої та найвищої частин воронки, а також з неушкодженої вибухом ділянки, що упаковуються окремо; у разі вибуху в приміщенні вилучаються залишки штукатурки, бетону; при пошкодженні автомобіля від вибуху вилучаються деталі зі слідами опалення. Вибухові речовини, виявлені в невеликій масі, вилучаються повністю, в інших випадках беруться їх зразки. Кожний об'єкт упаковується окремо за криміналістичними рекомендаціями з дотриманням вимог щодо транспортування.

Від кількості та якості вилучених під час огляду місця події об'єктів залежить повнота отримання інформації для розслідування, оскільки вони у подальшому стають об'єктами експертних досліджень. Під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану, призначаються здебільшого такі види експертиз: зброї та слідів її обставин її використання; матеріалів, речовин та виробів; вибухотехнічна, а саме: експертиза вибухових пристроїв, вибухових речовин і продуктів вибуху; інженерно-технічна, а саме такі її види: інженерно-транспортна (автотехнічна, залізнично-транспортна), дорожньо-технічна, будівельно-технічна, оціночно-будівельна, пожежно-технічна, інженерно-екологічна; товарознавча: машин, обладнання, сировини та споживчих товарів; транспортно-товарознавча; військового майна, техніки та озброєння; екологічна; військова; судово-медична; молекулярно-генетична тощо.

Зосередимо увагу на видах та предметі дослідження експертиз, що призначаються під час розслідування злочинів, вчинених в умовах воєнного стану.

Найбільш поширеною, за результатами нашого дослідження, є експертиза зброї та слідів і обставин її використання. Об'єктами дослідження є вогнепальна зброя та боеприпаси; гранатомети, ракетно-реактивна та ствольна артилерійська зброя, а також сліди зброї та її застосування, ситуаційні обставини пострілу. Основними завданнями експертизи вогнепальної зброї та бойових припасів є: встановлення належності об'єктів до вогнепальної зброї або до боеприпасів; визначення виду, калібру, моделі, стану зброї, боеприпасів до неї та придатності їх до стрільби; приналежності об'єктів до частин вогнепальної зброї та ін. Основними завданнями дослідження слідів застосування зброї та ситуаційних обставин пострілу належать встановлення за слідами на кулях, гільзах конкретного екземпляра вогнепальної зброї; обставин, пов'язаних з використанням зброї або конструктивно схожих з нею предметів. Об'єктами дослідження експертизи гранатометів та ствольної артилерійської зброї є гранатомети реактивні та нереактивні,

зенітно-ракетні комплекси, артилерійські гармати, міномети, протитанкові ракетні комплекси, реактивні системи залпового вогню тощо. Завданнями дослідження є встановлення їх належності до вогнепальної або ракетної чи реактивної зброї, визначення їх типу, марки, моделі, способу виготовлення та придатності для використання за призначенням [9].

Вибухотехнічна, а саме експертиза вибухових пристроїв, вибухових речовин і продуктів вибуху призначається з метою отримання відомостей щодо марки, конструкції, стану й інших фактичних даних про вибухові пристрої, вибухові речовини, бойові припаси, засоби підризу, обставини підготовки та вчинення вибуху, а також встановлення групової належності та єдиного джерела походження вибухових пристроїв у непошкодженому вигляді або за фрагментами (осколками). Основними завданнями експертизи є: визначення приналежності об'єкта до вибухових пристроїв чи боєприпасів та до якої класифікаційної групи він належить; визначення факту вибуху вибухового пристрою на місці події, виду вибуху, його потужності; визначення здатності пристрою викликати вибух та можливості здійснення вибуху цього пристрою у конкретних умовах; приналежність об'єкта до вибухових речовин або таких, що можна використати як компоненти для виготовлення порохових зарядів чи вибухових речовин, а також виявлення слідів і мікрослідів вибухових речовин і продуктів їх розкладу на предметах обстановки.

Серед різновидів інженерно-технічних експертиз здебільшого призначаються такі, як інженерно-транспортна (залізнично-транспортна, автотехнічна), будівельно-технічна, дорожньо-технічна; пожежно-технічна, оціночно-будівельна, інженерно-екологічна. Будівельно-технічна та оціночно-будівельна експертизи вирішують такі основні завдання: визначення технічного стану інженерних мереж, будівель, споруд; причин руйнувань цих об'єктів або окремих їх елементів; визначення вартості ремонтно-будівельних робіт. Пожежно-технічна експертиза встановлює причини, умови та час виникнення пожежі; динаміку розповсюдження пожежі; обставин, що сприяли виникненню та розповсюдженню пожежі; умови, способи та засоби гасіння пожежі.

Товарознавча експертиза призначається для дослідження: обладнання, машин, сировини та споживчих товарів; автотоварознавча; військового майна, техніки та озброєння. Автотоварознавчою експертизою вирішуються питання ринкової вартості колісних транспортних засобів, їх складових; розміру вартості матеріальних збитків, заподіяних власнику транспортних засобів чи їх складових при їх пошкодженні. Товарознавчою експертизою військового майна, техніки та озброєння вирішуються такі завдання: визначення вартості об'єктів, що використовуються як військове майно; визначення типу, призначення, їх характеристик та властивостей; виробника, країни походження, року виготовлення досліджуваних об'єктів.

Екологічна експертиза призначається для дослідження явищ, процесів і матеріальних об'єктів, пов'язаних із впливом техногенних факторів на стан екосистем, а також виявлення обставин виникнення негативного впливу на навколишнє природне середовище, оцінки наслідків такого впливу; визначення розмірів відшкодування збитків, завданих державі внаслідок порушення вимог природоохоронного законодавства; визначення розміру збитків від забруднення навколишнього природного середовища, пошкодження або знищення об'єктів рослинного та тваринного світу, що відбулося внаслідок ведення бойових дій і застосування військової техніки та озброєння [9].

Предметом дослідження військової експертизи є встановлення обставин, що призвели до настання тяжких наслідків під час дій військових формувань, а саме втрати озброєння, військової техніки, об'єктів державної влади й інфраструктури, загибелі людей та особистого майна громадян.

Наведені нами експертизи проводяться державними науково-дослідними експертними установами Міністерства юстиції України, якими є науково-дослідні інститути судової експертизи та Експертною службою МВС України, а саме: Державним науково-дослідним експертно-криміналістичним центром та НДЕКЦ в областях. Крім того, збільшилась кількість судово-медичних експертиз, що проводяться в експертних бюро Міністерства охорони здоров'я України, що пов'язано з численними втратами життя громадян України під час війни, їх захоронення у непризначених для цього місцях на тимчасово окупованій території. Після деокупації у місцях поховань, в тому числі масових, виникає необхідність огляду трупів під час ексгумації для встановлення причини смерті, отримання відомостей щодо характеру, ступеня тяжкості прижиттєвих

тілесних ушкоджень, механізм і час їх утворення тощо.

Висновки. Узагальнюючи, можна зазначити, що нами розглянуто окремі питання використання спеціальних знань у формі залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема огляду місця події та призначення експертиз під час розслідування злочинів, вчинених в умовах воєнного стану, що на сьогодні є дуже актуальним. Використання спеціальних знань сприяє отриманню повної та об'єктивної доказової інформації та неминучому притягненню винних до відповідальності.

Список використаних джерел

1. Офіс Генерального прокурора України. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ. URL: <https://www.gp.gov.ua/>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10. № 11–12. № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. Київ : Кондор, 2005. 588 с.
4. Щербаківський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монограф. Харків, 2015. 560 с.
5. Бідняк Г. С., Пиріг І. В. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні : навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 134 с.
6. Pakulova T., Bidniak H. International experience of using special knowledge in police activity. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2021. Special Issue № 1 (113). 3. 211–215.
7. Pletenets V. Forensic support for pre-trial investigation in the forensic system *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2021. Special Issue № 1 (113). P. 184–188.
8. Чаплинський К. О., Лускатов О. В., Пиріг І. В. та ін. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. 2-е вид. перероб. і допов. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
9. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Ofis Heneral'noho prokurora Ukrayiny. Zlochyny, vchyneni v period povnomasshtabnoho vtrornennya rf [Crimes committed during the full-scale invasion of the rf]. URL: <https://www.gp.gov.ua/>. [in Ukr.].
2. Kryminalnyy protsesualnyy kodeks Ukrayiny [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 13.04.2012 № 4651-VI. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2013. № 9–10. № 11–12. № 13. St. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].
3. Saltevskyy, M. V. (2005) Kryminalistyka (u suchasnomu vykladі) [Criminalistics (in modern terms)] : pidruchnyk. Kyiv : Kondor, 588 p. [in Ukr.].
4. Shcherbakovs'kyu, M. H. (2015) Provedennya ta vykorystannya sudovykh ekspertyz u kryminal'nomu provadzhenni [Conducting and using forensic examinations in criminal proceedings]: monohraf. Kharkiv. 560 p. [in Ukr.].
5. Bidnyak, H. S., Pyrih, I. V. (2018) Vykorystannya spetsial'nykh znan' na dosudovomu rozsliduvanni [Use of special knowledge in pre-trial investigation]: navch. posibnyk. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 134 p. [in Ukr.].
6. Pakulova, T., Bidniak, H. (2021) International experience of using special knowledge in police activity. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. Special Issue № 1 (113). S. 211–215.
7. Pletenets V. Forensic support for pre-trial investigation in the forensic system *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs* : Scientific Journal. 2021. Special Issue № 1 (113). S. 184–188.
8. Chaplins'kyu K. O., Luskatov O. V., Pyrih I. V. Et al. (2017) Kryminalistyka [Criminalistics] : pidruch. dlya stud. vyshch. navch. zakl. 2-e vyd. pererob. i dopov. Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav; Lira LTD, 480 p. [in Ukr.].
9. Pro zatverdzhennya Instruksiyi pro pryznachennya ta provedennya sudovykh ekspertyz [On the approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations] : nakaz Ministerstva yustytisyi Ukrayiny vid 08.10.1998 № 53/5 r. [in Ukr.].

ABSTRACT

Ihor Pyrih. The use of special knowledge in the investigation of crimes committed under martial law. Separate issues of the use of special knowledge in the form of involving a specialist in conducting investigative (research) actions during the investigation of crimes committed under martial

law were considered.

Specialists participating in the investigation of a certain category of criminal proceedings have been identified: explosives technicians, ballistics experts, weapons experts, rocket and aviation experts, gunners, mechanics, etc. In addition, firefighters or employees of the State Emergency Service may be involved to inspect the site of the fire, dog handlers with service dogs, forensic medical experts or doctors to examine corpses, biologists to take DNA samples, etc. The main actions performed by them are specified and attention is focused on the objects that are removed during the inspection of the scene of the incident.

The list of examinations that are most often prescribed in the investigation of criminal offenses committed under martial law is given, namely: weapons and traces and circumstances of their use; materials, substances and products; explosive engineering, namely: examination of explosive devices, explosive substances and explosion products; engineering and technical, namely the following types: engineering and transport (automotive engineering, railway and transport), road engineering, construction engineering, construction evaluation, fire engineering, environmental engineering; commodity science: machines, equipment, raw materials and consumer goods; transport and commodity science; military property, equipment and weapons; ecological; military; forensic medicine; molecular genetic, etc. The objects to be investigated and the main issues to be resolved during the specified examinations are defined.

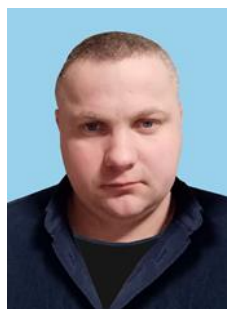
Keywords: martial law, investigation, crime, investigative (search) actions, inspection of the scene, expertise, specialist, expert.

УДК 343.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-352-359

**Каріна
КАЛЮГА** ©
доктор юридичних
наук, доцент

**Володимир
ЗУБКО** ©
студент

(Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна)

ЩОДО ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У КРИМІНАЛІСТИЦІ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО ЧАСУ В УКРАЇНІ

Проаналізовано перспективні напрями удосконалення техніко-криміналістичних засобів у практичну діяльність правоохоронних органів. А також фактори, пов'язані з цим. Досліджено етапи розвитку криміналістики, періоди її становлення та визнання, науково-практичні завдання на різних її етапах; визначення основної термінології теми; положення, що виникають у зв'язку з її розвитком, з удосконаленням її пізнавальних можливостей, методів і засобів вирішення практичних завдань, тобто відносин, характерних для процесу інтеграції досягнень інших наук у криміналістику тощо.

Зазначено, що використання науки і техніки в розкритті та розслідуванні злочинів – проблема, яка була і лишається однією із ключових. Ця проблема помітно актуалізувалась в умовах науково-технічного прогресу під час воєнного часу, досягненнями якого рівною мірою користуються люди, які прагнуть до шляхетних, суспільно значущих цілей, та такі, що ставлять на меті злочинні інтереси.

Ключові слова: воєнний час, криміналістика, інтеграція, процес, досягнення, природничі науки, технічні науки.

© К. Калюга, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9941-9690>

kalugaalim@gmail.com

© В. Зубко, 2022

kpuinform@gmail.com

Постановка проблеми. Сьогодні, враховуючи як політичну, так і економічну ситуацію, що склалася у нашій державі, говорити про введення перспективних напрямів удосконалення техніко-криміналістичних засобів у практичну діяльність правоохоронних органів зарано. По-перше, відсутність належного матеріального забезпечення, а по-друге, відсутність зацікавленості у цьому з боку державних органів та посадових осіб. Як наслідок, часткова відсутність належного техніко-криміналістичного забезпечення (або неможливість доступу до нього), що відповідає би сучасним умовам боротьби зі злочинністю та сприяло б підвищенню ефективності діяльності практичних підрозділів у воєнний час.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання процесів інтеграції висвітлювались у працях провідних відомих вітчизняних науковців у галузі криміналістики, а саме: І. Алієва, Т. Аверьянної, Р. Белкіна, А. Вінберга, О. Волинського, Г. Грамовича, Г. Грановського, І. Карліна, Ю. Корухова, М. Полевого, О. Росінської, Т. Сахнової, М. Селіванова, Т. Сухової, В. Шиканова, О. Шляхова, О. Єксархопуло, І. Якімова, В. Яровенка тощо. Проте чимало аспектів все ще не висвітлені на належному рівні, потребують науково-теоретичного осмислення у сучасних реаліях.

Мета: висвітлення питань сутності та сучасного стану інтеграційних процесів у криміналістиці під час дії воєнного часу в Україні, що дозволить сформулювати висновки про нові знання в нових політико-соціально-економічних умовах.

Виклад основного матеріалу. Від початку воєнного стану в чинне законодавство України було внесено цілу низку змін, які викликані реаліями сьогодення. Відповідно, це не може не впливати на багато чинників, в тому числі на збереження об'ємів прав та свобод людей, межі дії матеріального і процесуального права; виникнення нових технік та технологій, методів та методологій; які впроваджуються у вітчизняні військові та цивільні галузі тощо, що надає також додаткові можливості у пізнавальній діяльності в науковій сфері криміналістики.

На початковому етапі розвитку криміналістики, як уже зазначалося, інтеграція в неї досягнень природничих і технічних наук мала значною мірою «випадковий» характер. Як правило, вона базувалася на ініціативі окремих подвижників, які реально оцінювали проблеми практики боротьби зі злочинністю і вдало використовували науково-технічні можливості, їх вирішення. Тому не випадково, що в багатьох випадках час від народження наукової ідеї до її реалізації в криміналістичній практиці обчислювався багатьма десятиліттями.

По мірі розвитку науки і техніки, а особливо в умовах науково-технічної революції (починаючи з кінця 1950-х років), коли і криміналістика як наука набула загального визнання, помітно активізувався процес інтеграції в неї досягнень інших наук. Над вирішенням криміналістичних проблем сьогодні працюють могутні науково-практичні центри (інститути), колективи відповідних кафедр юридичних ЗВО і досить широкої мережі територіальних експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ, установ судової експертизи Міністерства юстиції, Міністерства охорони здоров'я й інших відомств. У їх структурі працюють представники практично всіх галузей науки. Багаторазово зросли за обсягом й ускладнилися, власне кажучи, виконувани ними наукові і практичні завдання. Багато з них вимагають комплексних наукових розробок із залученням сил не тільки власне криміналістичних, але й інших (предметних) наукових установ. Усе це об'єктивно визначило явно зростаючу роль організації в розглянутому процесі інтеграції.

З погляду сформованого нині уявлення про предмет криміналістики, розглянута проблема начебто б не охоплюється його межами. Інтеграція – предмет науки управління. По-перше, йдеться про інтеграцію не загалом, а інтеграцію стосовно конкретної галузі знання і зв'язаної з нею практичної діяльності. Саме ця галузь знань, в даному випадку криміналістика, як жодна інша наука, зацікавлена в удосконаленні своїх пізнавальних можливостей і механізму практичної реалізації знову одержуваних знань. Вирішенням цієї проблеми повинні займатися відповідні фахівці в галузі криміналістики. Наприклад, у фізиці чи хімії, розробляючи конкретні прилади, матеріали, речовини, вчені одночасно проробляють питання технології їх виробництва, впровадження в практику. Криміналістика щодо цього не виняток. По-друге, будучи синтетичною галуззю знання, криміналістика використовує в своєму розвитку досягнення всіх інших наук, включно з такими науками, як інформатика, наукова

організація праці, управління тощо. Вже в наявному уявленні про предмет криміналістики, справедливо зауважує Н. Суригіна, не виключаються такі проблеми, як планування розслідування злочинів, взаємодія суб'єктів цієї діяльності і техніко-криміналістичне їх забезпечення, вирішення яких базується багато в чому на положеннях зазначених наук. По-третє, визнання синтетичного характеру криміналістики, дає підставу для більш широкого тлумачення і її предмета. Зокрема, будь-яка правова наука (а криміналістика, у відомих межах, належить до категорії таких) має предметом свого вивчення певну систему суспільно-правових відносин. Навколо неї виникають відносини (організаційно-правові) у зв'язку з її розвитком, з удосконаленням її пізнавальних можливостей, методів і засобів вирішення практичних завдань, тобто відносин, характерних для процесу інтеграції досягнень інших наук у криміналістику, і подібні відносини повинні неодмінно регулюватися, тобто керуватися, організовуватися. До цієї проблеми може бути застосоване загальноприйняте в науці управління розуміння організації будь-якого виду діяльності як системи послідовно здійснюваних заходів щодо прогнозування, аналізу і оцінки ситуації (обстановки), ухвалення рішень, планування заходів і забезпечення їх виконання, включно із взаємодією виконавців, контролем виконання тощо. Розглянемо більш детально ці елементи організації стосовно предмета нашого дослідження.

Прогнозування, аналіз і оцінка науково-технічної ситуації, зв'язаної з інтеграцією досягнень природничих і технічних наук у криміналістику, мають визначальне значення для подальших організаційних дій в цьому процесі. Прогнозування в криміналістиці покликане сприяти правильному вибору напрямів наукового пошуку і проведених досліджень на основі новітніх досягнень природничих і технічних наук. Воно в даному випадку являє собою «спеціалізовану форму випереджального мислення, що відображає сучасні соціальні зрушення».

На сьогодні під час воєнного стану в Кримінальному кодексі України визначено нові види злочинів, це колоборатизм, мародерство, викрадення військового спорядження, зброї, вибухівки, здійснених з місць ведення бойових дій тощо [1].

Загалом правовий режим воєнного стану, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року, визначає порядок функціонування органів державної влади в умовах збройної агресії та загрози національній безпеці, незалежності, територіальній цілісності держави, проте він не повною мірою регулює ситуацію, яку зумовлює збройний конфлікт. Зокрема, норми міжнародного права закріплюють правову рамку, крізь яку оцінюється поведінка сторін конфлікту та які їх дії можуть становити найтяжчі міжнародні злочини – порушення законів та звичаїв війни. З лютого 2022 року правоохоронна система України опинилась під своєрідною «лавиною» таких правопорушень. З одного боку, фіксуються факти вчинення воєнних злочинів, як, наприклад, напади на цивільні об'єкти, вбивства цивільних осіб, сексуальне насильство та інші, які вимагають належної уваги до деталей, значних зусиль для проведення розслідування та відповідних знань міжнародних стандартів для здійснення належної правової кваліфікації діянь. З іншого боку, значна кількість фактів правопорушень, спрямованих проти національної безпеки, вимагають системного залучення ресурсу правоохоронних органів для їх дослідження. На фоні цього залишаються загальнокримінальні правопорушення як маркер правопорядку у будь-якому регіоні. Тому в цих умовах дуже важливо, аби кримінальне процесуальне законодавство України надавало всі можливості для системи правосуддя виконувати покладені на неї поточні завдання та подолати нові виклики [2].

Ведення активних бойових дій та відсутність у правоохоронних органів України доступу до територій, де було вчинено злочини, зумовлюють виникнення проблем на етапі здійснення досудового розслідування, зокрема щодо: особливостей проведення окремих процесуальних дій (зокрема, дистанційний допит свідків, огляд та збереження інформації з відкритих джерел), прийняття та оформлення процесуальних рішень (у тому числі щодо доступу до суду), здійснення досудового розслідування за відсутності підозрюваного (*in absentia*), відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, удосконалення системи захисту свідків, потерпілих, фахівців, що працюють з такою категорією справ, зміна строків розслідування такої категорії справ (не мають спливати щонайменше до деокупації територій, де вчинено злочин). З 24 лютого 2022 року до Кримінального процесуального кодексу України вже 9 разів було внесено зміни. Редакція статті 615 цього Кодексу, що встановлює особливий режим

кримінального провадження в умовах воєнного стану, вже змінювалась тричі. Сьогодні Парламент також продовжує розглядати законопроекти різного спрямування (що потягнуть зміни до кримінального процесуального законодавства України) [3].

«Випереджальне мислення» – необхідна умова випереджального розвитку криміналістичних засобів і методів. Воно припускає використання соціальних прогнозів, облік стану і прогнозів розвитку злочинності, досягнень і прогнозованих перспектив розвитку науки і техніки. Особливої уваги при цьому заслуговує не тільки злочинність як соціальне явище, але і способи, засоби вчинення злочинів; тенденції, що виявляються в технізації, інтелектуалізації і підвищенні організованості злочинності. Це ті фактори, поверхневе і несвоєчасне пізнання яких змушує правоохоронні органи в сучасних умовах або діяти в «пожежному порядку» постійно «доганяючи» злочинців, або робити ставку на силові прийоми і методи боротьби зі злочинністю. Саме з такою ситуацією правоохоронні органи зіштовхнулися в даний час, особливо в регіонах з посиленням тиском злочинності. А ситуація диктує не тільки правила, але і засоби, методи дій, накладаючи свій відбиток на вирішення розглянутої проблеми. При цьому акцент у інтеграційному процесі зміщається на спеціальну техніку (активної оборони, зв'язку, боротьби з масовими заворушеннями тощо).

На жаль, зазначає Т. В. Аверьянова, у криміналістиці і, зокрема, в експертній практиці нові розробки, як правило, ініціюються проблемними ситуаціями. Водночас науково обгрунтований прогноз дозволяє передбачати такі ситуації і не тільки «вчасно провести належні дослідження з метою розкриття злочину, але й у якійсь мірі, зменшити саму можливість використання досягнень науково-технічного прогресу зі злочинною метою». Хоча зменшити таку можливість в умовах ринкових відносин – завдання дуже проблематичне і далеко не тільки криміналістичне, проте, прогнозування використання науково-технічних досягнень злочинцями дозволяє розробляти адекватні заходи випереджаючого характеру. Наприклад, у цей час з відомих причин на руках у злочинців з'явилася значна кількість нарізної вогнепальної зброї. Тенденції цього явища помітно проявилися вже 10-13 років тому. Нескладно було спрогнозувати його негативний розвиток на наступні роки, але момент був упущений.

Сьогодні вже на законодавчому рівні дискутується питання про продаж нарізної вогнепальної зброї приватним особам. Ще більш очевидно стає проблема її обліку і контролю за використанням. Тим часом у криміналістиці вже давно розроблена методика ідентифікації зброї за стріляними кулями і гільзами. На її основі створений спеціальний облік кулегільзотек. Однак організація функціонування цього обліку, його технічне забезпечення, а зокрема, ручна обробка в ньому величезного масиву куль, гільз, зв'язаних із кримінальними ситуаціями, виявилася практично неможливою. Отже, вихід вбачається тільки один – автоматизація цього виду обліку і проведення експериментального відстрілу всієї, що знаходиться у користуванні приватних осіб нарізної вогнепальної зброї.

Важливо, щоб у подібних ситуаціях прогноз ґрунтувався на реальних фактах, починаючи від оцінки «проблемної ситуації» і закінчуючи результатами аналізу досягнень науки. Однак у криміналістиці традиційно склалася і продовжує залишатися практика, власне кажучи, не прогнозування розвитку, скажімо, криміналістичної техніки, а формального обгрунтування необхідності розробки окремих технічних засобів, методів і проведення відповідних досліджень, з огляду іноді на директивні вказівки чи навіть кон'юнктурні розуміння.

Такий аналіз припускає вивчення й оцінку факторів, що характеризують: злочинність, практику і результати використання криміналістичних засобів і методів у боротьбі з нею; сучасні досягнення природничих і технічних наук, можливість їх використання в криміналістичній практиці; техніко-криміналістичні завдання, вирішувані в процесі розкриття і розслідування злочинів (частота їх виникнення, значення для кінцевого результату зазначеного процесу тощо); стан техніко-криміналістичного забезпечення діяльності ОВС щодо розкриття і розслідування злочинів; закордонний досвід розробки засобів і методів криміналістичної техніки і їх практичного застосування. Зрозуміло, що ці фактори варто аналізувати й оцінювати з урахуванням стану і прогнозу розвитку злочинності, способів і засобів вчинення злочинів, що не виключає необхідність спеціальних наукових досліджень, зокрема, з метою прогнозу якісних змін злочинності, в тому числі в латентній формі її прояву. Не говорячи вже про цільові дослідження криміналістичної характеристики окремих видів,

зокрема, «нових» злочинів. Такі дані, в їх детальному вираженні, дозволяють визначити частоту зустрічі техніко-криміналістичних завдань, розв'язуваних у процесі розкриття і розслідування злочинів, причому з урахуванням видів, а значить ступеня суспільної небезпеки останніх. Кожний із зазначених факторів, що очевидно, уже сам собою являє самостійну і дуже складну наукову проблему. Але з метою аналізу й оцінки науково-технічної ситуації вони повинні бути вивчені в системі, тобто в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Це своєрідне комплексне дослідження, яке можливе тільки при участі в ньому вчених, які представляють різні галузі знання, на яких базується криміналістична техніка, і практиків – представників служб, за лініями яких ця техніка використовується. Це одне з тих досліджень, коли просто не обійтися без сучасних засобів обчислювальної техніки. Для проведення такого дослідження, на нашу думку, цілком можуть застосовуватися відомі в науковій літературі методи і засоби аналізу й оцінки факторів, що визначають стан науково-технічної ситуації. В їх числі: морфологічний аналіз – зведення інформації про аналізовані фактори в спеціальні таблиці; методи експертної оцінки – опитування фахівців із поданою їм вихідною інформацією; метод «мозкової атаки» – генерування, вільне викладення ідей, що викладаються тощо. Морфологічний аналіз може бути проведений за самими загальними позиціями, наприклад, за згадуваними факторам, які підлягають вивченню, і на рівні окремих чи ситуативних техніко-криміналістичних завдань. Основна мета системного аналізу полягає у визначенні, на фоні прогнозів розвитку злочинності, основних напрямів удосконалення криміналістичних засобів і методів. Таким чином конкретизуються невідкладні і на певну перспективу науково-технічні завдання, виділяються з них головні, ключові, від вирішення яких багато в чому залежить в цілому розвиток криміналістичної теорії і практики, а також завдання, обумовлені, які диктуються процесом і результатами вирішення головних завдань. До останніх відносять ситуативні науково-технічні завдання, необхідність виконання яких визначається невідкладними потребами криміналістичної практики. Результати системного аналізу науково-технічної ситуації дають підставу для коректування науково-технічної політики не в цілому, а в деталях, що використовується при поточному плануванні наукових розробок.

Планування в процесі інтеграції досягнень природничих і технічних наук у криміналістику – постановка питання звучить трохи парадоксально, оскільки сам собою цей процес обумовлений об'єктивно і виявляється як закономірність розвитку цієї науки. Не можна, природно, планувати взагалі інтеграцію, як, зокрема, і наукові відкриття. Але те й інше проявляється в конкретних результатах, що дають можливість ставити цільові наукові розробки і дослідження, проводити експерименти, вести підготовку методичних матеріалів тощо. Все це складає предмет діяльності вже не окремих вчених-ентузіастів, а величезних наукових колективів, криміналістичних установ. Відповідно, їх робота повинна плануватися.

У науковій літературі цій проблемі приділялося досить багато уваги, визначалися і деталізувалися принципи планування (аналітичне забезпечення, цілеспрямованість, реальність тощо), його види, методики.

Спостерігається й інший варіант «актуалізації» ініціативно пропонованої тематики НДР. Є так звані традиційні проблеми криміналістики, наприклад, пов'язані з експертним дослідженням слідів рук, ніг, знарядь злочину, різних матеріалів, речовин тощо. А часом виникають нові засоби, прилади їх дослідження, що дає підставу для постановки планових тем НДР з метою їх освоєння. Це безумовно потрібна справа, але не завжди проблема планової теми НДР. Більш того, подібне «освоєння» нових приладів, інших засобів з метою «удосконалення і поліпшення» (як нерідко відповідні теми формулюються в планах НДР) найчастіше не «працює» на вирішення ключових, головних завдань техніко-криміналістичного забезпечення розкриття злочинів.

Особливо великий простір для прояву подібних ініціатив є стосовно досліджень матеріалів, речовин, виробів. Повторюємо, це дуже потрібна справа, один з найважливіших напрямів розширення можливостей криміналістичної техніки, але реалізується він часто повільно, стихійно, без орієнтації на головні завдання криміналістики. Без урахування (якщо не сказати на шкоду) реальним потребам практики техніко-криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування злочинів.

Отже, під час планування НДР із проблем криміналістичної техніки необхідно враховувати не тільки їх практичну актуальність (хоча різною мірою всі розробки

актуальні), але і доцільність у конкретних умовах боротьби зі злочинністю.

Вважаємо, що з цією метою розроблювачам (якщо дослідження планується з їх ініціативи) варто було б враховувати частоту наявності відповідних техніко-криміналістичних завдань, їх значення для процесу і кінцевих результатів розкриття злочинів, суспільну небезпеку останніх, способи їх вчинення й тому подібні фактори, і звичайно, аргументація повинна бути не розумово-описовою, а заснована на фактах і цифрах.

Забезпечення виконання планованих розробок має певні особливості залежно від їх напрямів і ситуативних цілей. Серед таких напрямів можна виділити: науково-технічні – розробка нових чи удосконалення наявних техніко-криміналістичних завдань; науково-правові і тактичні – розробка організаційних, правових, методичних проблем криміналістичної тактики, методики розслідування злочинів; науково-практичні – освоєння досягнень криміналістики і забезпечення їх використання в повсякденній практиці розкриття і розслідування злочинів.

Найбільш складний варіант організаційного забезпечення розробок виявляється в науково-технічному напрямі, де інтеграційний процес формалізується у вигляді своєрідного «технологічного ланцюжка»: науковий пошук (визначення напрямів, вибір методів вирішення проблеми) – розробка виробу (дослідно-конструкторські рішення) – впровадження в практику (методичне, правове забезпечення, навчання фахівців). При цьому очевидна вирішальна роль самої тісної взаємодії розроблювачів засобів криміналістичної техніки з представниками інших галузей науки, техніки та виробництва.

Треба зазначити, що тут меншою мірою проявляється згадуваний раніше суб'єктивізм у плануванні розробок. Коли йдеться про розробку конкретних технічних засобів із заданими характеристиками і функціональними можливостями, питання про їх актуальність і доцільність є більш очевидним і для практиків, і для науковців. Хоча завжди залишається проблемою орієнтація конкретних розробок на вирішення насамперед головних, ключових завдань криміналістичної практики. Головна причина існування цієї проблеми полягає у відсутності науково обґрунтованої системи пріоритетів (про що говорилося раніше) і в живучості адміністративно-наказової системи організації відомчої науки.

За іншими, зазначеними вище напрямами організації інтеграційного процесу в криміналістиці, визначено істотно спрощений «технологічний ланцюжок». Визначальним для нього є науковий пошук, апробація і підготовка на цій основі методичних рекомендацій, потім практичне освоєння вже відомих у науці і техніці приладів, апаратури тощо засобів. Саме тут постійно проявляється небезпека формальної орієнтації розробників на можливості нової техніки, а не на реальні потреби в ній практики. При цьому особливу гостроту знаходить проблема організації зв'язку науки з практикою, починаючи від постановки дослідження і закінчуючи впровадженням його результатів у діяльність правоохоронних органів.

Вивчаючи організацію розробок науково-правових і тактичних проблем не можна не звернути увагу, на обставини, які завжди ставляться при самому загальному формулюванні завдань, без конкретизації необхідного для практики результату. Це фактично унеможливує предметність контролю за їх процесом і конкретність підсумкової оцінки. Гадаємо, що і за такими дослідженнями необхідно, в порядку їх постановки, визначати науково-технічні завдання, тобто конкретний перелік завдань дослідження і вимог до результатів їх вирішення. Це особливо важливо зараз, коли вже реально постають питання, з одного боку, про впровадження в криміналістичну практику сучасних інформаційних технологій, про стандартизацію та амортизацію методик експертних досліджень, а з іншого – про організацію відомчої науки в умовах нових соціально-економічних (ринкових) відносин. У цих умовах замовнику небайдуже, за що платити гроші.

Говорячи про організацію інтеграційного процесу в розглянутій сфері наукового знання і відзначаючи його тісний зв'язок із практикою розкриття і розслідування злочинів, не можна залишити без уваги психологічний аспект цієї проблеми. Давно вже помічено, що будь-яке нововведення викликає настороженість, якщо не відверто негативне ставлення в практиків, а часто й вчених-колег його розробників. При безлічі причин цього явища всі вони так чи інакше «замикаються» на організаційне забезпечення впровадження нових технічних засобів у практику. Нам уявляється, що перебороти цей «бар'єр» можна буде з більшою легкістю при наявності добре продуманої системи матеріального стимулювання і розробників, які забезпечують

супровід процесу впровадження, і практичних працівників, які беруть на себе обов'язки освоїти новинку і поділитися накопиченим досвідом зі своїми колегами.

Вказаний процес ускладнення нової криміналістичної техніки ще більш загострює проблему її сприйняття слідчими, оперативними працівниками, та й експертами-криміналістами, у більшості своїй – тими, хто має базову юридичну освіту. В цьому зв'язку, здавалося б, важко не погодитися з думкою В. Г. Гончаренка, який вважає, що «розширення арсеналу науково-технічних засобів повинне мати якусь межу, тому що слідчі, не маючи достатньої технічної підготовки, не будуть готові до застосування нових засобів і психологічно». Однак хто і як буде визначати цю межу? Чи не потягне це за собою створення додаткових штучних перешкод на шляху впровадження нової техніки у слідчу практику? Досить послатися на проблему комп'ютеризації в роботі з розкриття і розслідування злочинів, щоб засумніватися в безперечності цієї думки. Очевидно, повинно йти не тільки про межі технічного оснащення (вони об'єктивно раціоналізуються досягненнями науки і потребами в них практики), а в першу чергу, про підвищення рівня технічної грамотності всіх і обов'язкової спеціалізації працівників науково-технічних експертно-криміналістичних підрозділів правоохоронних органів.

Окремо в загальній системі проблем впровадження нової техніки у криміналістичну практику позначається проблема подолання негативного відношення вчених-колег розробників новинок. Історія криміналістики повна прикладів, коли нове відкидається лише тільки тому, що «не мною запропоноване». Відомо, що А. Бертільйон і помер, не визнаючи переваг дактилоскопії над розробленим ним прикметоописовим методом. У цьому ж ряду стоїть дискусія з подібних проблем одорології. Доречно згадати і досвід впровадження нетрадиційних методів і засобів одержання пошукової і доказової інформації. Положення нерідко загострюється адміністративним втручанням у дискусії з подібних проблем. Багато в чому це пояснюється підпорядкуванням відомчих установ апарату управління, що не тільки затримує створення нової техніки і нових технологій, але завдає «пряму шкоду діяльності багатьох наукових установ, покликаних вирішувати найскладніші наукові проблеми розвитку галузі» [4, с. 6–7].

Висновки. У висновках ще раз наголосимо, що саме криміналістика традиційно перебуває на передових позиціях протидії злочинності (у тому числі у воєнний час). У цій науці акумулюються нові продукти світової наукової думки, які потрібно використовувати під час розслідування та розкриття злочинів. Через наукові доробки криміналістики удосконалюються прийоми та засоби роботи з доказовою інформацією, саме вона надає поштовх для переосмислення новітніх ідей та досягнень будь-якого наукового уявлення з метою їх використання у правоохоронній та судовій діяльності. Криміналістика сьогодні повинна швидко реагувати на всі виклики практики розкриття і розслідування злочинів з урахуванням сучасних реалій.

Використання науки і техніки в розкритті та розслідуванні злочинів – проблема, яка була і лишається однією із ключових. Ця проблема помітно актуалізувалась в умовах науково-технічного прогресу під час воєнного часу, досягненнями якого рівною мірою користуються люди, які прагнуть до шляхетних, суспільно значущих цілей, та такі, що мають на меті злочинні інтереси. А особливу гостроту вона якраз одержує на «переломних» етапах розвитку суспільства, в умовах кризових ситуацій, формування нових соціально-економічних відносин. В контексті зазначеного треба вважати винятково важливим вивчення закономірностей інтеграції досягнень науки та техніки в криміналістичну теорію, слідчу, експертну і судову практику, наукове пізнання самої системи, механізму формування засобів та методів розкриття і розслідування злочинів.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
4. Мартиненко І. В. Криміналістичне дослідження інформації про зовнішність особи методами та засобами інформатики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ :, 2005. 21 с.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku [Criminal Code of Ukraine dated April 5, 2001]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].
2. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu : Zakon Ukrainy vid 12 travnia 2015 roku [On the legal regime of martial law : Law of Ukraine dated May 12, 2015]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. [in Ukr.].
3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 [Criminal Procedure Code of Ukraine dated April 13, 2012]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Art. 88. [in Ukr.].
4. Martynenko, I. V. (2005) Kryminalistychne doslidzhennia informatsii pro zovnishnist osoby metodamy ta zasobamy informatyky [Forensic investigation of information about a person's appearance using computer science methods and tools] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy. Kyiv, 21 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Karina Kaliuga, Volodymyr Zubko. Concerning the integration processes in forensic sciences during wartime in Ukraine. The article analyzes promising directions for the improvement of technical and forensic means in the practical activity of law enforcement agencies. And also the factors related to it. The stages of the development of criminology, the periods of its formation and recognition, scientific and practical tasks at its various stages are studied; definition of the main terminology of the topic; provisions that arise in connection with its development, with the improvement of its cognitive capabilities, methods and means of solving practical tasks, that is, relations characteristic of the process of integration of the achievements of other sciences in criminology, etc.

The conclusions emphasize that criminology is traditionally at the forefront of combating crime (including during wartime). This science accumulates new products of world scientific thought, which must be used in the investigation and solving of crimes. Thanks to the scientific developments of forensics, techniques and means of working with evidentiary information are improved, it is this that provides the impetus for rethinking the latest ideas and achievements of any scientific concept for the purpose of their use in law enforcement and judicial activities. Forensics today must quickly respond to all the challenges of the practice of uncovering and investigating crimes, taking into account modern realities.

It is noted that the use of science and technology in the detection and investigation of crimes is a problem that was and remains one of the key ones. This problem was noticeably actualized in the conditions of scientific and technical progress during wartime, the achievements of which are equally used by people who strive for noble, socially significant goals and those who pursue criminal interests. And it acquires special acuteness precisely at the "turning" stages of the development of society, in the conditions of crisis situations, the formation of new socio-economic relations. In the context of the above, it should be considered extremely important to study the patterns of integration of the achievements of science and technology into forensic theory, investigative, expert and judicial practice, scientific knowledge of the system itself, the mechanism of formation of means and methods of crime detection and investigation.

Keywords: *wartime, criminology, integration, process, achievements, natural sciences, technical sciences.*

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-360-365

Світлана ТІЩЕНКОВА®

кандидат юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ОГЛЯДУ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Досліджено організаційно-тактичні особливості проведення окремих видів огляду під час розслідування масових заворушень в умовах воєнного стану, під час якого набувають власних особливостей усі процеси в державі. Не є винятком і процес розслідування кримінальних правопорушень. З одного боку, процесуальний порядок здійснення окремих процесуальних дій та заходів не змінився, а з іншого – дещо змінилися організація і тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій у різних категоріях кримінальних проваджень. Зокрема, розслідування кримінальних правопорушень проти громадського порядку також набуло своєї специфіки. Найбільш характерні особливості, з огляду на теперішні умови, мають кримінальні провадження за фактом вчинення масових заворушень. Це зумовлено низкою обставин: збільшенням кількості зброї та вибухонебезпечних речовин; негативно налаштованих громадян; впливом російської пропаганди. Визначено перелік осіб, які можуть брати участь у проведенні огляду місця події в умовах воєнного стану, тощо

Ключові слова: масові заворушення, кримінальне правопорушення, розслідування, слідча (розушукова) дія, огляд місця події, огляд речей.

Постановка проблеми. В умовах військового конфлікту набувають власних особливостей усі процеси в державі. Не є виключенням і процес розслідування кримінальних правопорушень. З одного боку, процесуальний порядок здійснення окремих процесуальних дій та заходів не змінився, а з іншого – дещо змінилися організація і тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій у різних категоріях кримінальних проваджень. Зокрема, розслідування кримінальних правопорушень проти громадського порядку також набуло своєї специфіки. Найбільш характерні особливості, з огляду на військові умови, мають кримінальні провадження за фактом вчинення масових заворушень. Це зумовлено низкою обставин: збільшенням кількості зброї та вибухонебезпечних речовин; зростанням негативно налаштованих громадян; впливом російської пропаганди. Тому вважаємо за необхідне дослідити організаційно-тактичні особливості проведення різних видів огляду у визначених кримінальних провадженнях в умовах воєнного стану.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Останнім часом кримінальні правопорушення проти громадського порядку досліджувалися різними науковцями. Зокрема, з-поміж них слід виділити таких, як: Ю. Аленін, О. Антонюк, Л. Аркуша, К. Бахчев, В. Бояров, А. Войтко, С. Герасимчук, М. Єфімов, В. Захаревський, А. Лазебний, Н. Кононенко, А. Крикунов, О. П. Кузьменко, А. Лісник, В. Налуцишин, Г. Піщенко, М. Погорецький, Д. Сергєєва, В. Тертишник, П. Трясун, Д. Усаткін, К. Чаплинський, С. Чернявський, Ю. Чорноус, П. Шалдирван, А. Шевченко, В. Шепітько, М. Щербаковський та ін. Водночас масована агресія «держави-окупантки» розпочалася лише в цьому році, що, відповідно, викликало зміни як у свідомості усіх громадян, так і в цілому в суспільстві. Тому вважаємо за необхідне розглянути зазначені питання.

Метою статті є дослідження організаційно-тактичних особливостей проведення окремих видів огляду під час розслідування масових заворушень в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Як доречно зазначає О. Антонюк, «...на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень проти громадського

© С. Тіщенко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0130-0422>

svetlana.dn@gmail.com

порядку важливе значення відіграє збір інформації з матеріальних джерел. Адже їх застосування на подальшому етапі розслідуванні під час проведення різноманітних процесуальних дій має іноді визначальну роль. Зокрема, ефективне проведення слідчого експерименту вбачається можливим за наявності вказаних відомостей – матеріальних об'єктів. Оскільки це дозволяє максимально об'єктивно оцінити та перевірити надану окремими учасниками провадження інформацію» [1, с. 190]. Тобто на початковому етапі розслідування масових заворушень обов'язково необхідно проводити такі слідчі розшукові дії, як огляд місця події та освідування.

Стосовно поняття огляду місця події, то окрема група вчених (Р. Благута, Р. Сибірна, В. Бараняк, С. Пряхін) визначають його як процес безпосереднього виявлення, сприйняття і дослідження слідчим об'єктів, що мають значення для справи, їхніх ознак, властивостей, стану та взаємного розташування [5, с. 156]. На нашу думку, найбільш точно та ретельно надав його визначення Є. Макаренко: «...невідкладна слідча дія, спрямована на безпосереднє встановлення, сприйняття, дослідження та фіксацію обстановки місця події (стану, властивостей і ознак матеріальних об'єктів, що перебувають на місці події), слідів злочину та інших фактичних даних, які в сукупності дозволяють зробити ґрунтовний висновок щодо характеру, механізму та мотивів злочину, особи злочинця та інших обставин, які підлягають доказуванню у разі порушення в подальшому кримінальної справи і провадження дізнання чи досудового слідства» [11, с. 12].

В чинному Кримінальному процесуальному кодексі України, а саме в ч. 3 ст. 214, законодавець надав можливість уповноваженим особам проводити огляд місця події до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань [7]. На нашу думку, це дійсно правильне законодавче рішення, адже завдяки йому на початковому етапі розслідування масових заворушень можна зібрати максимально велику кількість матеріальної доказової інформації. Особливо це має важливе значення в сучасних умовах, під час масованих обстрілів та інших загарбницьких дій «держави-терориста».

Вважаємо доречною думку М. Єфімова, який наголошує на тому, що «...отримана інформація дозволить слідству спланувати подальші дії: визначитися з кількістю об'єктів для огляду, кількістю слідчих, оперативних працівників, експертів і спеціалістів, використанням необхідної техніки, пошукових приладів та ін.» [4, с. 45].

Щодо організаційно-підготовчих заходів підтримуємо думку авторського колективу за редакцією В. Шепітько, який визначив із-поміж інших такі: «...вжити заходів (через органи поліції або адміністрацію установи) щодо охорони місця події та надання допомоги потерпілим; забезпечити безпеку громадян на ділянках, які межують із місцем події; приготувати необхідні науково-технічні засоби; визначити коло осіб, які братимуть участь в огляді, згідно з характером злочину (судово-медичний експерт, експерт-криміналіст, кінолог); вирішити питання про запрошення понятих тощо; упевнюється в наданні допомоги потерпілому». Крім того, уповноважена особа «проводить коротке опитування свідків; дає доручення працівникам поліції щодо проведення необхідних оперативно-розшукових заходів; усуває з місця події сторонніх осіб; визначає функції кожного учасника огляду та роз'яснює їм їхні права та обов'язки» [6, с. 220–221].

А вже О. Кузьменко наголошував, що найбільш складними організаційно-тактичними аспектами провадження оглядів місць події під час розслідування масових заворушень будуть такі: «...вжиття заходів щодо забезпечення охорони місця події до прибуття слідчо-оперативної групи, недопущення на місце події сторонніх осіб; належне забезпечення слідчо-оперативної групи необхідними транспортними засобами, засобами зв'язку; криміналістичними й іншими технічними засобами, зокрема спеціальною технікою для роботи зі слідами (у широкому розумінні) на місці події; забезпечення присутності під час огляду трупа (трупів) на місці події необхідної кількості у результатах кримінального провадження понятих; необхідність огляду не лише місця безпосереднього вчинення злочинних дій, вказаних у диспозиції ст. 294 КК України, але й шляхів руху учасників масових заворушень, а також місць розсіювання натовпу. У зв'язку з цим важливою є належна фіксація ходу й результатів огляду місця події, зокрема кожного об'єкта, що вилучається в ході його проведення, з тим, щоб у подальшому уможливити відтворення подій, пов'язаних із зупиненням протиправних дій натовпу, надання оцінки щодо правомірності дій правоохоронних органів (зокрема, застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів тощо)» [8, с. 187].

Щодо визначення території місця події вважаємо найбільш доречною думку А. Лісняка, який зазначив, що «...вся адміністративна територія, де проходили масові заворушення, номінально є місцем події, що фактично складається з десятків, сотень або тисяч локальних місць події, які стосуються конкретних епізодів вчинених кримінальних правопорушень. Для огляду кожного локального місця події утворюється слідчо-оперативна група, до складу якої повинен входити слідчий, який є керівником групи, працівник криміналістичного підрозділу, який виконує функції спеціаліста, працівник оперативних підрозділів. Також до огляду місця події може залучатися дільничний офіцер поліції, що обслуговує територію, яка є місцем огляду, та працівники інших підрозділів, виходячи із обстановки місця події та наявності відповідної кількості спеціалістів (судові медики, кіно-, фотодокументалісти, працівники пожежної, вибухотехнічної, кінологічної та інших служб поліції та інших державних органів). Склад слідчо-оперативної групи та взаємодія її членів регламентовані відомчими наказами МВС України» [10, с. 112]. Отже, науковець окреслює склад учасників огляду місця події.

Зі свого боку, О. Антонюк зазначає, що «...при розслідуванні хуліганства, пов'язаного з опором представникові влади або представникові громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку, залежно від слідчої ситуації до складу СОГ повинні входити наступні особи: обов'язкові учасники: слідчий або інша уповноважена особа (керівник СОГ), працівники підрозділів кримінальної поліції (для охорони місця події, спостереження за поведінкою окремих осіб, обстеження прилеглої території, опитування очевидців, проведення оперативно-розшукових заходів), поняті; факультативні учасники: інспектор-криміналіст, який проводить роботу по виявленню та збиранню слідів, залишених на місці події; працівник НДЕКЦ або науково-дослідного інституту судових експертиз за запитом при необхідності для виявлення та вилучення окремих слідів кримінального правопорушення; інспектор служби охорони або служби безпеки об'єкта, що оглядається» [2, с. 235]. Останній перелік майже тотожний попередньому. Крім того, в умовах воєнного стану для забезпечення безпеки учасників огляду місця події вважаємо за необхідне долучати до його проведення спеціалістів вибухотехнічної служби Національної поліції України.

Тобто перелік осіб, які братимуть участь у проведенні огляду місця події в умовах військового стану, має, на нашу думку, такий вигляд:

– обов'язкові учасники: уповноважена особа (дознавач, слідчий, прокурор), працівники підрозділів кримінальної поліції (для охорони місця події, спостереження за поведінкою різних осіб, обстеження прилеглої території, опитування очевидців, проведення оперативно-розшукових заходів), спеціаліст вибухотехнічної служби Національної поліції України;

– необов'язкові учасники: співробітник НДЕКЦ за потреби для виявлення та вилучення окремих слідів протиправного діяння; інспектор служби охорони або служби безпеки об'єкта, що оглядається.

Стосовно особливостей огляду місця події у справах про масові заворушення П. Шалдирван зазначає, що значна кількість учасників заворушень створює додаткові перешкоди. Вчений також вказує на те, що, «...як правило, учасники заворушень об'єднані у натовпі спільною метою. Але під час скоєння суспільно небезпечних дій в процесі масових заворушень неможливо всьому натовпу приймати активну участь у погромі одного об'єкта. Авангард натовпу починає погром чергового об'єкта, але більшість з натовпу не може приймати участь в ньому в зв'язку з високою скупченістю їх учасників. Тому в погромах конкретних об'єктів приймають участь окремі, найбільш активні групи осіб з натовпу (хоча такі групи можуть бути досить великими за кількістю). Цьому сприяє окрім кількості учасників заворушень і інші фактори: - в умовах міста натовп не може рухатися широким фронтом; - за «сценарієм» заворушень (якщо він є), об'єкти нападу можуть бути у кількох населених пунктах або в різних кінцях міста, іншого населеного пункту. За таких умов організатори або активні учасники заворушень можуть умисно розділити натовп (такій поділ може бути і стихійний) на кілька груп (колон), кожна з яких має свої цілі, маршрут руху та конкретні об'єкти» [15, с. 112].

Як зазначає М. Єфімов, трапляються випадки, коли на місцях погромів знаходять речі, які раніше учасники заворушень отримали в результаті нападу за місцем попереднього погрому і які надалі були використані як знаряддя протиправного діяння – більярдні шари, фрагменти меблів та ін. Автор наголошує на тому, що «...фіксація таких

фактів дає слідству можливість у подальшому підтвердити участь конкретної групи учасників заворушень у погромах на кількох об'єктах. У місцях погромів, де руйнуванню піддавалися споруди – там, де були розташовані кафе, казино, ресторани, інші комерційні структури, звертається увага на наявність слідів крові на ґрунті, металевих снарядах, уламках скла. Це можуть бути як наслідки дій охорони, володільців або працівників цих структур, які захищали майно, так і наслідки застосування зброї правоохоронними органами. Це також може бути наслідком отримання травм учасниками масових заворушень в результаті падіння стін, фрагментів даху, скла вітрин та ін. У такому разі під час огляду вилучаються зразки крові» [3, с. 367]. В розрізі зазначеного слід акцентувати увагу на тому, що це може допомогти працівникам поліції у визначенні пріоритетів щодо черговості проведення їхніх пошуків.

Серед тактичних прийомів, що забезпечують найбільшу ефективність проведення огляду місця події, певна група вчених (П. Мінка, К. Чаплинський) визначають такі: «...правильне визначення меж слідчого огляду; розстановка сил та засобів (їх використання); обрання найдоцільнішого порядку (методу) пересування місцем події під час огляду; визначення тактичних прийомів огляду обстановки місця події та окремих її елементів» [13, с. 63].

Зі свого боку, О. Кузьменко наголошує на тому, що «...окремі виявлені на місці події та вилучені в ході його огляду об'єкти можуть бути описані слідчим у протоколі неналежним чином. Так, наприклад, бажано зазначити ідентифікаційні ознаки виявлених та вилучених мобільних телефонів (наприклад, ІМЕІ кожного телефону), індивідуальні ознаки виявленого та вилученого ножа, пневматичного пістолета та набоїв до нього. Вищезазначене свідчить про складність огляду, що зумовлена його багатооб'єктністю. Разом з тим це не може бути причиною недбалого ставлення до фіксації ходу й результатів огляду як у протоколі – процесуальному документі, що може бути визнаний доказом у кримінальному провадженні, так і за допомогою технічних засобів фіксації» [9, с. 127].

Тепер доцільно розглянути питання щодо визначення меж огляду. Вважаємо слушною думку К. Чаплинського, який вказує на те, що згаданий захід є досить важливим на початковому етапі огляду місця події. Науковець наголошує, що «...помилки у визначенні меж огляду допускаються у випадках механічного фіксування слідів і обстановки на місці події, хоча саме характер події та обстановка визначають у кожному конкретному випадку межі території, яку потрібно ретельно оглянути. Через необґрунтоване звуження меж залишаються без огляду ті ділянки місцевості, на яких можуть бути об'єкти, безпосередньо пов'язані зі злочином» [14, с. 25].

З приводу руху територією вчинення масових заворушень під час огляду місця події П. Шалдирван зазначає, що «...можна застосовувати як концентричний (від периферії до центра), так і ексцентричний метод: від центра до периферії, коли центром є місце пожежі, погрому, труп або вирва від вибуху» [15, с. 134]. Зі свого боку, М. Салтевський визначив, що залежно від способів пересування під час огляду застосовують такі методи: «...ексцентричний спосіб – рух спіраллю від центра до периферії; концентричний – рух від периферії до центра; фронтальний – дослідження об'єктів, розташованих на одній лінії; секторний – вивчення території за секторами; вузловий – об'єкт поділяється на ділянки, вузли, квадрати» [12, с. 236–237]. Ми вважаємо, що необхідно застосовувати різні методи пересування територією вчинення масових заворушень в умовах воєнного стану (ексцентричний, концентричний, фронтальний та ін.), залежно від розміру самої території та дій, що були на ній вчинені.

Щодо огляду речей, то найчастіше при розслідуванні масових заворушень може виявлятися різноманітна зброя, боєприпаси та вибухові предмети. Як зазначає М. Єфімов, «...при огляді зброї, після фіксації її в місці виявлення, із вказівкою точної відстані від нерухомих орієнтирів, необхідної для масштабної прив'язки, спочатку вживаються заходи до виявлення відбитків пальців рук на зовнішніх частинах зброї, що здебільшого можуть бути на її гладких дерев'яних, пластикових і металевих поверхнях. При цьому треба враховувати, що зброя нерідко покривається тонким шаром мастила, що є істотною перешкодою для виявлення і фіксації відбитків звичайними прийомами. У таких випадках слідчий повинен вжити заходів до зберігання слідів, щоб експерт виявив та зафіксував їх у лабораторних умовах» [3, с. 366].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що було досліджено організаційно-тактичні особливості проведення окремих видів огляду під час розслідування масових

заворушень в умовах воєнного стану. Визначено перелік осіб, які можуть брати участь у проведенні огляду місця події у згаданих умовах. Зокрема, обов'язкові учасники – уповноважена особа (дізнавач, слідчий, прокурор), працівники підрозділів кримінальної поліції (для охорони місця події, спостереження за поведінкою різних осіб, обстеження прилеглої території, опитування очевидців, проведення оперативно-розшукових заходів), спеціалісти вибухотехнічної служби Національної поліції України; необов'язкові учасники – співробітник НДЕКЦ за потреби для виявлення та вилучення окремих слідів протиправного діяння; інспектор служби охорони або служби безпеки об'єкта, що оглядається. З'ясовано, що необхідно застосовувати різні методи пересування територією вчинення масових заворушень в умовах воєнного стану (ексцентричний, концентричний, фронтальний та ін.), залежно від розміру самої території та дій, що були на ній вчинені. Встановлено, що найчастіше при розслідуванні масових заворушень може проводитися огляд таких речей, як: різноманітна вогнепальна та холодна зброя, боєприпаси та вибухові предмети, речовини.

Список використаних джерел

1. Антонюк Е. В. Особенности проведения отдельных следственных (розыскных) действий при расследовании хулиганства, предусмотренного ч. 4 ст. 296 УК Украины. *Международный научно-практический журнал «Право и Закон»*. 2016. № 3. С. 53–58.
2. Антонюк О. А. Проведення огляду місця події при розслідуванні кримінальних правопорушень проти громадського порядку: напрямки удосконалення. *Юридична наука*. 2020. № 9. С. 190–196.
3. Єфімов М. М. Особливості проведення огляду місця події при розслідуванні масових заворушень *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки : матеріали Міжнародної науково-практ. конф.* (м. Дніпропетровськ, 19-20 верес. 2013 р.). Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 365–368.
4. Єфімов М. М. Розслідування злочинів проти громадського порядку та моральності : навч. посібник. 2-е вид., доп. і перероб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 188 с.
5. Криміналістика : навч. посібник / Р. І. Благута, Р. І. Сибірна, В. М. Бараняк та ін. ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Київ : Атіка, 2012. 496 с.
6. Криміналістика : підруч. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 684 с.
7. Кримінальний процесуальний Кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
8. Кузьменко О. П. Огляд місця події в ході розслідування масових заворушень: проблемні питання. *Наука і правоохорона*. 2014. № 3(25). Ч. 2. С. 187–191.
9. Кузьменко О. П. Початковий етап розслідування масових заворушень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2017. 225 с.
10. Лісняк А. І. Криміналістична характеристика та особливості розслідування масових заворушень : дис. ... д-ра філос. (право) / Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2021. 231 с.
11. Макаренко Є. І. Огляд місця події: Довідник дільничного інспектора міліції. Дніпропетровськ : Юридична академія МВС, 2004. 210 с.
12. Салтєвський М. В. Тактические основы организации и производства следственных действий и получение информации от вещей : Специализированный курс криминалистики : учеб. / отв. ред. М. В. Салтєвський. Київ : НИИРИО КВШ МВД СССР, 1987. С. 236–237.
13. Чаплинський К. О., Мінка П. Я. Тактика розслідування злочинів, учинених організованими групами та злочинними організаціями : навч. посібник. Дніпропетровськ : Дніпроп. гуманітарн. ун-т, 2007. 176 с.
14. Чаплинський К. О. Організаційно-тактичні основи проведення слідчого огляду. *Криміналістичний вісник*. № 1(15). 2011. С. 22–29.
15. Шалдирван П. В. Методика розслідування масових заворушень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Академія адвокатури України. Київ, 2005. 210 с.

Надійшла до редакції 29.11.2022

References

1. Antonyuk, Ye. V. (2016) Osobennosti provedeniya otdelnykh sledstvennykh (rozysknykh) deistviy pri rassledovanii khuliganstva, predusmotrenogo ch. 4 st. 296 UK Ukraini [Peculiarities of carrying out separate investigative (investigative) actions during the investigation of hooliganism, provided for in Part 4 of Art. 296 of the Criminal Code of Ukraine]. *Mezhdunarodnii nauchno-prakticheskii zhurnal «Pravo i Zakon»*. № 3. pp. 53–58. [in russ.].
2. Antoniuk, O. A. (2020) Provedennia ohliadu mistisia podii pry rozsliduvanni kryminalnykh pravoporushen proty hromadskoho poriadku: napriamy udoskonalennia [Conducting an inspection of the scene during the investigation of criminal offenses against public order: directions for improvement]. *Yurydychna nauka*. № 9. pp. 190–196. [in Ukr.].
3. Yefimov, M. M. (2013) Osoblyvosti provedennia ohliadu mistisia podii pry rozsliduvanni masovykh zavorushen [Peculiarities of conducting an inspection of the scene during the investigation of

- mass riots]. *Aktualni problemy pravookhoronnoi diialnosti ta yurydychnoi nauky : materialy Mizhnarodnoi naukovo-prakt. konf.* (Dnipropetrovsk, 19-20 veres. 2013 r.). Dnipropetrovsk : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. pp. 365–368. [in Ukr.].
4. Yefimov, M. M. (2018) Rozsliduvannya zlochyniv proty hromadskoho poriadku ta moralnosti [Investigation of crimes against public order and morality] : navch. posibnyk. 2-e vyd., dop. i pererob. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 188 p. [in Ukr.].
5. Kryminalistyka [Criminalistics] : navch. posibnyk / R. I. Blahuta, R. I. Sybirna, V. M. Baraniak ta in. ; za zah. red. Ye. V. Priakhina. Kyiv : Atika, 2012. 496 p. [in Ukr.].
6. Kryminalistyka [Criminalistics] : pidruch. dlia studentiv yuryd. spets. vyshchych zakladiv osvity / za red. V. Yu. Shepitka. Kyiv : Vydavnychi Dim «In Yure», 2001. 684 p. [in Ukr.].
7. Kryminalnyi protsesualnyi Kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. [in Ukr.].
8. Kuzmenko, O. P. (2014) Ohliad mistisia podii v khodi rozsliduvannya masovykh zavorushen: problemni pytannia [Survey of the scene during the investigation of mass riots: problematic issues]. *Nauka i pravookhorona*. № 3(25). Ch. 2. pp. 187–191. [in Ukr.].
9. Kuzmenko, O. P. (2017) Pochatkovyi etap rozsliduvannya masovykh zavorushen [The initial stage of the investigation of mass riots] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv. 225 p. [in Ukr.].
10. Lisniak, A. I. (2021) Kryminalistychna kharakterystyka ta osoblyvosti rozsliduvannya masovykh zavorushen [Forensic characteristics and peculiarities of the investigation of mass riots] : dys. ... doktora filosofii / Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. Dnipro. 231 p. [in Ukr.].
11. Makarenko, Ye. I. (2004) Ohliad mistisia podii: Dovidnyk dilnychnoho inspektora militsii [Inspection of the scene of the incident: Handbook of the district police inspector]. Dnipropetrovsk : Yurydychna Akademiia MVS. 210 p. [in Ukr.].
12. Saltevs'kii, M. V. (1987) Takticheskie osnovy organizatsii i proizvodstva sledstvennikh deistvii i poluchenie informatsii ot veshchei : Spetsializovannii kurs kriminalistiki [Tactical foundations of the organization and production of investigative actions and obtaining information from things: A specialized course in criminalistic] : ucheb. / otv. red. M. V. Saltevs'kii. Kyiv : NiRIO KVSh MVD SSSR. pp. 236–237. [in russ.].
13. Chaplynskyi, K. O., Minka, P. Ya. (2007) Taktyka rozsliduvannya zlochyniv, uchynenykh orhanizovanyimi hrupamy ta zlochynnymi orhanizatsiiamy [Tactics of investigating crimes committed by organized groups and criminal organizations] : navch. posibnyk. Dnipropetrovsk : Dniprop. humanitar. un-t. 176 p. [in Ukr.].
14. Chaplynskyi, K. O. (2011) Orhanizatsiino-taktychni osnovy provedennia slidchoho ohliadu [Organizational and tactical foundations of investigative review]. *Kryminalistychnyi visnyk*. № 1(15). pp. 22–29. [in Ukr.].
15. Shaldyrvan, P. V. (2005) Metodyka rozsliduvannya masovykh zavorushen [Methods of investigating mass riots] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Akademiia advokatury Ukrainy. Kyiv. 210 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Svitlana Tishchenkova. Organizational and tactical features of conducting certain types of inspection during the investigation of mass riots under the conditions of martial law. The organizational and tactical features of carrying out certain types of inspection during the investigation of mass riots under martial law were studied.

In the conditions of a military conflict, all processes in the state acquire their own characteristics. The process of investigating criminal offenses is no exception. On the one hand, the procedural procedure for carrying out individual procedural actions and measures has not changed, but on the other hand, the organization and tactics of conducting individual investigative (search) actions and covert investigative (search) actions in various categories of criminal proceedings have changed somewhat. In particular, the investigation of criminal offenses against public order also received its specificity. The most characteristic features, given the military conditions, are criminal proceedings based on the fact of committing mass riots. This is due to a number of circumstances: an increase in the number of weapons and explosive substances; the growth of negatively-minded citizens; the influence of Russian propaganda.

The list of persons who can participate in the inspection of the scene of the event under martial law conditions has been determined. In particular, mandatory participants: an authorized person (investigator, investigator, prosecutor), employees of criminal police units (to protect the scene of the incident, observe the behavior of various persons, survey the surrounding area, interview eyewitnesses, conduct operational and search activities), specialists of the explosives service National Police of Ukraine; optional participants: an employee as needed to identify and remove individual traces of an illegal act; an inspector of the security service or security service of the object being inspected.

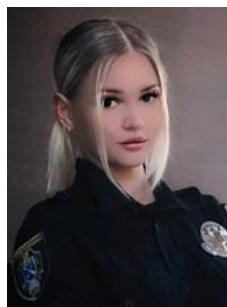
It was found out that it is necessary to apply different methods of movement on the territory of mass riots in the conditions of martial law (eccentric, concentric, frontal and others) depending on the size of the territory itself and the actions that were committed on it. It has been established that the following things can be examined most often during the investigation of mass riots: various firearms and melee weapons, ammunition and explosive objects, substances.

Key words: *mass riots, criminal offense, investigation, investigative (search) action, inspection of the scene, inspection of items.*

УДК 004.072.3: 611.811
DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-366-373

**Андрій
ГРЕБЕНЮК**[©]
кандидат технічних
наук, доцент

**Аліна
ЛУКОМСЬКА**[©]
курсант

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ В КРИМІНАЛІСТИЦІ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЩОДО ОЦИФРОВУВАННЯ МОЗКУ ПОМЕРЛИХ ДЛЯ РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ

У статті вперше в історії криміналістики було порушено питання використання новітніх технологій для перенесення інформації, яка є в пам'яті померлого (жертви, очевидця) способом оцифрування мозку та перенесення відповідної інформації у цифровому вигляді на диск, де він зберігатиметься до застосування комп'ютерних програм аналізу оцифрованих зрізів мозку для детального відтворення ситуації та подальшого з'ясування обставин з метою розкриття злочину, а отже, знаходження та покарання винного. Нами було виконаано аналіз сучасних експериментів й досліджень, думок вчених та інноваційних впроваджень стосовно відповідної проблематики.

Ключові слова: *інноваційні технології, мозок, пам'ять, свідомість, комп'ютерна система.*

Постановка проблеми. Розкриття будь-якого кримінального правопорушення неможливе без роботи з різними видами слідів. Як відомо, робота зі слідами містить кілька етапів, а саме: виявлення, фіксація, вилучення, дослідження, оцінка та використання. Відповідний процес відбувається не швидко, а тому займає достатню кількість часу. Адже без правильної роботи на перших трьох, тобто без грамотного, процесуально правильного збирання слідів, неможливе повне дослідження та використання у процесі доведення.

Сліди біологічного походження у цьому сенсі дуже специфічні та робота з ними має низку особливостей. Складність роботи зі слідами біологічного походження полягає в тому, що вони можуть дуже швидко змінюватися, зазнаючи деструктивних змін, що унеможлиблює їх використання і для вирішення ідентифікаційних завдань. Сліди біологічного походження можуть бути утворені кров'ю, спермою, слиною тощо. До них належать також волосся, органи та тканини людського організму, кістки та їх фрагменти. Джерелом слідів біологічного походження є тіло людини, її органи. Але до цього моменту ніхто з науковців-криміналістів у своїх численних працях та наукових дослідженнях не розкривав можливість використання новітніх технологій для перенесення інформації, яка є в пам'яті померлого (жертви, очевидця) способом оцифрування мозку та перенесення відповідної інформації у цифровому вигляді на диск, де він зберігатиметься до застосування комп'ютерних програм аналізу оцифрованих зрізів мозку для детального відтворення ситуації та подальшого з'ясування обставин з метою розкриття злочину, а отже, знаходження та покарання винного. Цей варіант став би справжнім проривом у криміналістичній науці, а також

© А. Гребенюк, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6529-683X>
andreynmu@i.ua

© А. Лукомська, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0907-9918>
alinalukomskaa00@gmail.com

гарною можливістю швидкісного розкриття злочинів зі стовідсотковим визначенням винного без довготривалого знаходження очевидців, допитів свідків та проведенням численних експертиз.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Питання щодо застосування інноваційних технологій для фундаментальних змін в положенні людини з метою ліквідування страждань, старіння, смерті, а також посилення фізичних, розумових та психологічних можливостей людини привертало увагу науковців усього світу, серед яких насамперед наукові дослідження: Ю. Хабермаса, Д. Галдейна, Ю. Мартинюка, В. Вощенко. Ці наукові досягнення посідають провідне місце у галузі досліджень за вказаною тематикою, проте питання щодо використання інноваційних технологій для зчитування оцифрованої інформації з мозку трупа жертви з метою точного розкриття злочину з погляду криміналістичної науки до цього часу ніким з вчених не було запропоновано, а тому є дуже актуальними у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Варто відзначити, що на сьогодні науково-технічний прогрес набув настільки величезного розмаху, що передумови щодо змін в природі людського життя не змушують себе чекати. Адже мозок людини і обчислювальних машин деякою мірою схожі між собою. Тому й думки про можливість їх об'єднання виникають все частіше.

Та перелусім варто зауважити, що головний мозок міститься в черепній коробці, він є більш пізнім утворенням, ніж спинний мозок. Головний мозок людини являє собою дуже складне утворення порівняно з мозком навіть найвищих тварин — людиноподібних мавп, не кажучи вже про мозок нижчих тварин. Насамперед, у людини більш досконало оформлена кора великих півкуль. Вона має набагато більшу поверхню внаслідок численних борозен та звивин. На лобові частки головного мозку (з їх роботою пов'язані вищі психічні функції) в людини припадає 30 % кори, тоді як у вищих мавп лише 16 %. Зрештою треба відзначити незрівнянно різноманітнішу локалізацію функцій у корі, коли різні відділи й ділянки кори головного мозку відіграють різну роль і виконують різні функції. Мозок людини – складна система, яка працює як диференційоване ціле. Функції різних його відділів пов'язані з тонкою, мікроскопічною будовою, так званою цитоархітектонікою. Головний мозок складається зі ста мільярдів нейронів – індивідуальних нервових клітин. Кожна така клітина головного мозку пов'язана із приблизно 15 тис. інших нейронів і створює своєрідну мережу, яка об'єднує та зберігає велику кількість інформації. На думку американського психолога Д. Куна, у головного мозку може бути більше «стежин», які зв'язують нейрони, ніж атомів у цілому всесвіті. Образно кажучи, у мозку вагою 1,4–2,2 кг вміщується весь світ. Нейрони об'єднані у великі мережі, і є основою для функціонування всіх психічних явищ, процесів, станів, інтелекту й свідомості людини. Кожен нейрон унікальний за формою й розміром і складається з волокон, які приймають вхідні сигнали; основного тіла, яке приймає інформацію й передає нервові імпульси по волокну; волокон, що виносять сигнал із тіла нервової клітини. Зв'язок цих волокон забезпечує передавання сигналів між нейронами. Кожен нейрон подібний до мікроскопічної батарейки, завдяки якій у нервовій клітині та навколо неї живуть еклетично заряджені молекули, що називають йонами. Нейрони мають позитивний або негативний електричний заряд, і можуть бути в стані спокою, збудження чи потенціалу дії.

Можемо стверджувати, що перенесення свідомості теоретично можливе, але лише з вже мертвого мозку, бо об'ємна і заплутана архітектура мозку не дозволяє проникнути будь-якому томографу до ділянок пам'яті мозку, що не складно зробити з вже мертвим мозком, але з архітектурую синаптичних зв'язків, що зберігається у ньому, яку вдається зберегти в разі його швидкої заморозки.

Процес завантаження свідомості (англ. «mind uploading») – є гіпотетичною технологією сканування і мапування головного мозку людини, що дозволить перенести свідомість і підсвідомість людини в іншу систему, на якийсь інший носій, можливо, цифровий (наприклад, комп'ютер зі штучною нейронною мережею) [1].

Мозок людини містить приблизно 86 мільярдів нейронів. Як вже зазначалося раніше, кожен нейрон окремо пов'язаний з іншими нейронами через з'єднувачі, а саме аксони і дендрити. Сигнали в моменти (синапси) з'єднання передаються шляхом виявлення хімічних речовин, відомих як нейромедіатори. Встановлений нейрофізіологічний консенсус полягає в тому, що людський розум являє собою

смердженість обробки інформації цієї нейронної мережі [2].

Неврологи заявили, що функції, які виконуються розумом, такі як навчання, пам'ять і свідомість, зумовлені чисто фізичними і електрохімічними процесами у мозку. Наприклад, Крістоф Кох і Джуліо Тононі написали в журналі «IEEE Spectrum»: «Свідомість є частиною природного світу. Вона залежить від того, як мислимо, тільки з погляду математики, логіки і відомих законів фізики, хімії і біології; вона не виникає з якоїсь магічної або потойбічної якості» [3].

Видатні вчені-програмісти і неврологи передбачили, що спеціально запрограмовані комп'ютери будуть здатні мислити і навіть зможуть досягти свідомості. Незважаючи на те, що завантаження впливає на загальні можливості, воно концептуально відрізняється від загальних форм в тому, що є результатом динамічної реанімації інформації, яка була одержана від конкретного людського розуму, так що розум зберігає почуття історичної самотності. Перенесена і відновлена інформація стане формою штучного інтелекту.

Багато теоретиків представили моделі мозку і встановили діапазон оцінок обсягу обчислювальних потужностей, необхідних для часткової і повної симуляції. Використовуючи ці моделі, вчені підраховали, що завантаження свідомості може стати можливим протягом десятиліть, якщо такі спостереження, як Закон Мура, будуть проводитися і надалі.

Щодо Закону Мура, варто зауважити, що він являє собою емпіричне спостереження, зроблене в 1965 році (через шість років після винаходу інтегральної схеми), у процесі підготовки виступу Г. Муром, одним із засновників компанії Intel. Він припустив, що кількість транзисторів на кристалі мікросхеми подвоюватиметься кожні 24 місяці. Створивши графік зростання продуктивності запам'ятовувальних мікросхем, він виявив закономірність: нові моделі мікросхем розроблялися через більш-менш однакові періоди (18–24 міс.) після появи їхніх попередників. При цьому їхня місткість зростала щоразу приблизно вдвічі. Якщо така тенденція продовжиться, припустив Мур, то потужність комп'ютерів експоненціально зросте протягом відносно короткого проміжку часу. Це спостереження отримало назву «закон Мура» (рис. 1) [4].

У теорії, якщо інформацію і процеси розуму можна відокремити від біологічного тіла, вони більше не будуть прив'язані до окремих меж і тривалості служби цього органу. Крім того, інформація в мозку може бути частково або повністю скопійована або передана одному або кільком іншим субстратам (у тому числі для цифрового зберігання), тим самим, з механічного погляду, відбудеться зниження або усунення «ризиків смертності» такої інформації.

Якщо Закон Мура проіснує протягом декількох десятиліть, супер-комп'ютер зможе моделювати людський мозок на рівні нервової системи і на більшій швидкості, ніж має біологічний мозок. До цього часу транзистори досягнуть субатомних розмірів. Тим не менш, навіть якщо моделювання на таких швидкостях буде можливе, точну дату важко вирахувати через обмежене розуміння необхідної точності, і обчислювальна швидкість не єдина вимога для отримання максимально повної моделі людського мозку.

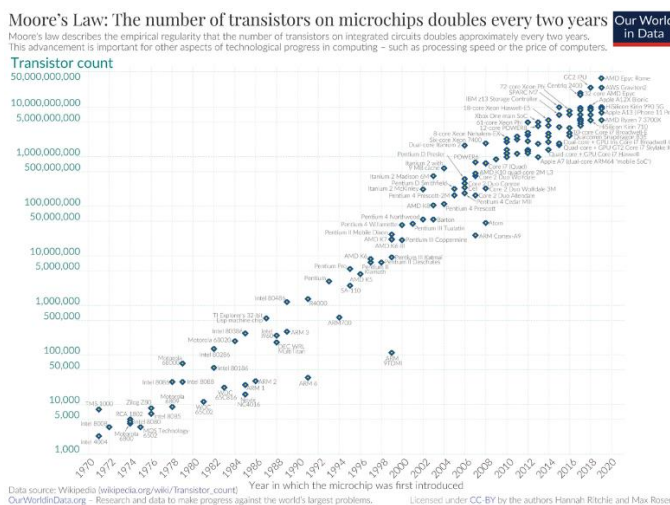

Рис. 1. Збільшення кількості транзисторів у часі

Враховуючи, що електрохімічні сигнали, які мозок використовує для досягнення думки, подорожують на швидкості приблизно 150 метрів в секунду, тимчасом як електронні сигнали в комп'ютерах відправляються на 2/3 швидкості світла (триста мільйонів метрів в секунду), це означає, що електронний аналог людського біологічного мозку в теорії міг би думати в тисячі, а то й мільйони разів швидше. Крім того, нейрони можуть генерувати максимум від 200 до 1000 потенціалів дії, тоді час як тактова частота мікропроцесорів сягала 5,5 ГГц в 2013 році, що є швидше приблизно в п'ять мільйонів раз.

До того ж людський мозок містить приблизно вісімдесят шість мільярдів нейронів із вісімдесятьма шістьма трільйонами синапсів їх з'єднань. Реплікація кожного з них у вигляді окремих електронних компонентів з використанням мікрочипів на основі напівпровідникової технології потребують комп'ютер, значно більший порівняно із сьогоднішніми супер-комп'ютерами.

Проте цей процес має обов'язково відповідати деяким особливостям. Адже після смерті свідомості пам'ять зберігається в мозку прилижно 12 годин при кімнатній температурі у вигляді певної щільності рецепторів на синапсах нейронів. Рецептори при житті мозку реагують на нейромедіатор глутамат у його різних концентраціях, де зміни всього в 1 рецептор, на площі в 1 мікрон на мембранах дендритів нейронів вже змінює характеристики пам'яті, що зберігається всередині нейрона.

Пам'ять нейрона, з ділянок, із сірою речовиною мозку – це нейромедіаторна постсинаптична відповідь певної концентрації глутамату до сусідніх нейронів, що виникає при внутрішньонейронній синхронізації візикул на відгук, що надходить від рецепторів цього нейрона, який відгукується на нейромедіатор передсинаптичних нейронних зв'язків. Пам'ять нейрона здатна змінюватися, якщо нейрон зазнає змін у щільності глії, що оточує нейрон, при одночасному повторенні величини передсинаптичного сигналу, якому піддається цей нейрон [9, с. 124].

Отже, пам'ять з оцифрованого мозку можна перенести спочатку лише в цифровому вигляді на диск, де він зберігатиметься до появи комп'ютерних програм аналізу оцифрованих зрізів мозку, тому що комп'ютер не здатний у принципі на повноцінне аналітичне мислення, як людський мозок, а лише на обробку інформації по заздалегідь створеному програмістами алгоритму. Ідея полягає в тому, що після сканування мікроскопом мікронних зрізах шарів мозку, отриманих нарізанням мозку на мікронні шари, створюється карта мозку з повним описом на ній щільності рецепторів на дендритах.

Труднощі сканування мозку на цей час полягає в тому, що неможливо швидко здійснити аналіз нейронних мереж, використовуючи сучасні комп'ютерні програми, бо сучасні навіть гібридні штучні нейронні мережі не здатні працювати з великим обсягом даних, а сама карта мозку складається протягом 6 років. Тому без тимчасової заморозки мозку, при процедурі завантаження свідомості не обійтись, але можна не складати комп'ютерну карту мозку, а обійтись фотографуванням зрізів з мозку. Зберігання об'ємних фотографій зрізів з мозку, отриманих при фотографуваннях цих зрізів під різним кутом, дало змогу зберегти пам'ять мозку в хмарному сховищі або на компакт-диску.

Необхідні мікроскопи, що спеціалізуються лише на вивченні мозку, потрібні програми, які вмійють відділяти рецептори в цій каші глії та нейронів і співвіднести їх з іншими зрізами, формуючи загальну картину розташування нейронів, аксонів, дендритів і тип нейронів, до яких належать рецептори. Тип рецептори відокремлювати особливої отреби немає, головне знати, який тип нейронів.

Важливо зазначити, що навіть на сьогодні вищезгадане знаходить своє відображення не тільки в теорії, але є випадки, коли пам'ять одного організму успішно переносили в інший. Наприклад, восени 2018 р. в Каліфорнійському університеті, в Лос-Анджелесі, провели експеримент. Вчені сформували у равлика аплазії (*Aplysia californica*) захисний рефлекс: у відповідь навіть на легкий дотик він сильно втягував сифон. Коли РНК із нервових вузлів цього молюска ввели в нервову систему ненавченої особини, той став реагувати на подразнюючі стимули схожим чином (рис. 2).

Так вчені довели, що пересадка РНК фактично рівноцінна перенесенню пам'яті. Це один із перших випадків у науці, коли спогади одного організму впровадили в другий, однак повністю завантажити психічні процеси тварини, в тому числі й людини, на зовнішній носій (чи то жива істота, чи то комп'ютер) поки що не вдавалося.

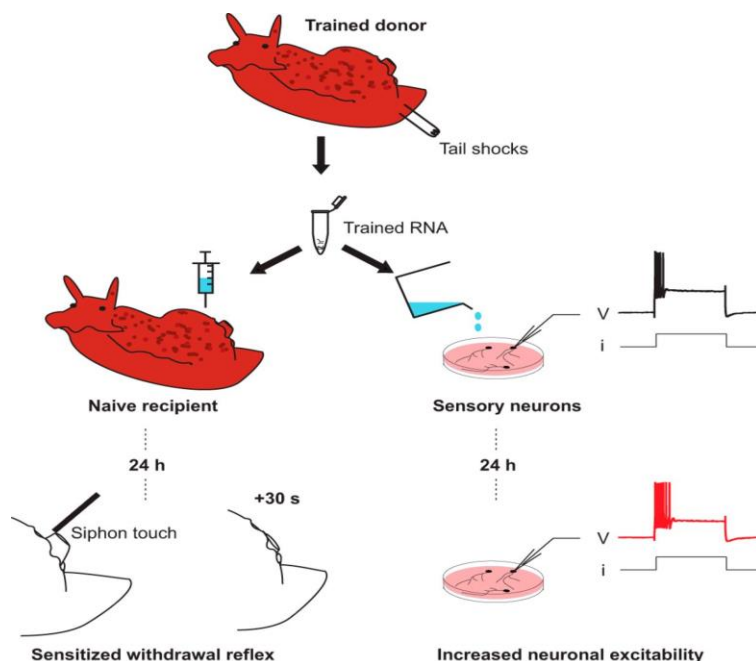

Рис. 2. Експеримент із перенесення пам'яті

Дослідники били електричним струмом хвосту морських равликів під назвою аплізії. Равлики отримали п'ять ударів хвостом, раз кожні 20 хвилин, а потім ще п'ять через 24 години. Удари посилюють захисний рефлекс відсмикування равликів, реакцію, яку вони проявляють для захисту від потенційної шкоди. Коли дослідники згодом знову почали проводити дослід з равликами, вони виявили, що ті, які зазнавали ударів, демонстрували захисне скорочення, яке тривало в середньому 50 секунд – простий тип навчання, відомий як «сенсibiлізація». Ті, хто не зазнавав ударів струмом, скоротилися лише на одну секунду.

Вчені-біологи виділили РНК з нервової системи морських равликів, що отримали удари хвостом наступного дня після другої серії ударів, а також з морських равликів, які не зазнали ударів. Потім РНК з першої (сенсibiлізованої) групи вводили семи морським равликам, які не зазнавали ударів, а РНК з другої групи вводили контрольній групі з семи інших равликів, що також не піддавалися розрядам.

Примітно, що вчені виявили, що сім особин, які отримали РНК від равликів, що зазнали ударів струмом, поводитися так, якби самі отримали удари хвостом: вони продемонстрували захисне скорочення, яке тривало в середньому приблизно 40 секунд.

«Це як би ми передали пам'ять», – сказав Гланцман, який також є членом Інституту дослідження мозку Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі [5].

З равликами експериментувати простіше: нервова система *Aplysia californica* складається всього з декількох тисяч великих нейронів, які легко ізолювати. Саме тому вчені вважають її оптимальною моделлю для вивчення мозку і пам'яті. Як вже зазначалося раніше, у людини ж приблизно 86 мільярдів нейронів, а між ними 150 трильйонів синапсів.

Кожен синапс має приблизно тисячі молекулярних тригерів. Якщо уявити мозок у виді комп'ютера, то у нього було б 150 квадрильйонів транзисторів. Такої машини немає, зазначив, виступаючи на Geek Picnic, Сергій Марков, спеціаліст з машинного навчання. У суперкомп'ютера останнього покоління Summit, запущеного в США в червні 2018 року, всього 21 мільярд транзисторів. Однак сканувати і картувати інформацію з головного мозку людини поки що неможливо.

За оцінками футуролога Андерса Сандберга і філософа Ніка Бострома, суперкомп'ютер необхідної потужності буде створено не раніше 2111 року. Відомий винахідник Рей Курцвейл налаштований оптимістичніше. У книзі «Сингулярність вже близька» він пише, що комп'ютер, здатний моделювати людський мозок у повному

обсязі, створять уже до 2025 року.

Наш головний мозок працює як приймач – приймає інформацію, сприймає її, аналізує та дає реакції організму. Процеси мозку можна порівняти з обчислювальними процесами комп'ютерів. Вивченням процесів мозку займається нейробіологія. Існують дослідження, які просунули знання про головний мозок.

Нейробіолог, професор Гарвардського університету Джефф Ліхтман та його колеги розробили дві технології: нейровізуалізацію та коннектоніку [8]. Перша технологія є методом фарбування групи клітин головного мозку. Це дозволяє деталізувати карту головного мозку та симулювати діяльність мозку, отже, і свідомості. Коннектоніка використовує спеціальний прилад, який робить найтонший зріз головного мозку розміром з одну тисячну людського волосся. Зрізи викладаються на конвеєр як кіноплівка, де початок – це ліва півкуля мозку, а кінець – праве. Весь обсяг даних переноситься для аналізу на комп'ютери та займає зеттабайти пам'яті. Тобто мозок – це файлова структура, де, чим ширша і більше інформативність фізичних процесів, тим глибше стане розуміння когнітивних процесів свідомості.

Вже в 2005 році почалася розробка машини для створення аналога мозку молодого щура, в 2006 році це було реалізовано в межах проекту Blue Brain Project (компанії IBM та федерального політехнічного інституту Лозанни) (рис. 3). Квантовий суперкомп'ютер Blue Gene змодельовав колонку неокортексту головного мозку щура. Тобто неокортекст – це частина кори головного мозку. Розмір неокортексту визначається кількістю нейронів, що становить нейронні колонки. Неокортекст відповідає за сенсорне сприйняття, мова, усвідомлене мислення та соціальні зв'язки. Завдяки суперкомп'ютеру, програмістам та нейрофізіологам вдалося змодельувати частину неокортексту молодого щура [6]. Однак основною проблемою у повноформатному здійсненні симуляції діяльності головного мозку людини є нестача обсягу оперативної пам'яті комп'ютера, що не дозволяє перевести у двійковий код всю інформацію про нейробіологічні процеси.

Завдяки цій моделі нейрофізіологи з'ясували, що зв'язки між нейронами формуються як у випадковому порядку, так і за допомогою спеціальних хімічних речовин, секретованих нервовими клітинами в міжклітинну рідину. Крім того, стало ясно: щоб точно спрогнозувати виникнення нейронних зв'язків, необов'язково знати конкретне місце розташування нервової клітини всередині того чи іншого шару кори. Досить помістити нейрони певного типу у відповідні шари, враховуючи щільність їх розміщення та необхідну кількість. Це в майбутньому значно полегшить створення комп'ютерної моделі людського мозку.

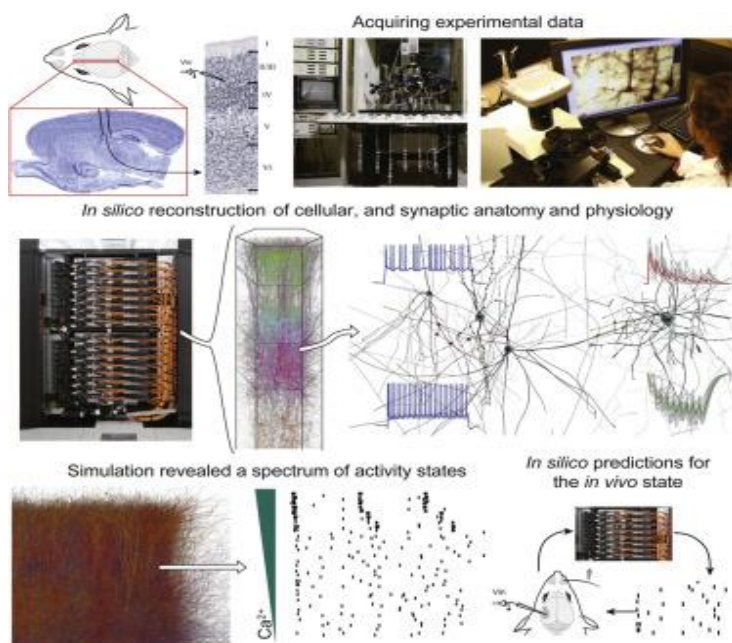

Рис. 3. Розробка машини для створення аналога мозку

Фахівці з Brain Blue Gene продемонстрували в 2015 році комп'ютерну симуляцію неокортексту щура. Планується, що діюча модель людського мозку буде готова до 2023 року [7].

Зараз дослідники з Human Brain Project намагаються реконструювати відділи мозку щура (гіпокамп, мозок, сенсомоторна кора, базальні ганглії) і працюють над «режимом реального часу», при якому одна секунда функціонування мозку моделювалася б процесорами теж за одну секунду. На основі отриманих результатів дослідники сподіваються відтворити весь мозок гризуна, а згодом і людини.

Проте нейрофізіолог Генрі Маркхам, який очолює і Brain Blue Gene, і Human Brain Project, в опублікованій в 2018 році статті пропонував відмовитися від «спроб розрахувати термін, за який ми зможемо відтворити мозок з точності до» кожної молекули. Основна причина все та ж – недостатня обчислювальна потужність сучасних суперкомп'ютерів.

Щоб настільки детально симулювати діяльність людського мозку, необхідні йоттафлопси потужності 10 в 24-го ступеня операцій в секунду, а можливостей нинішніх машин, що вимірюються в сотнях петафлопс (10 в 15-го ступеня операцій в секунду) вистачить лише на грубу симуляцію нервової системи хробака *Rotifera*, що складається з надплоточного ганглія і декілька нервових стовбурів.

Окрім цього, не можливо обійти увагою й інноваційні розробки щодо тематики нашого дослідження, які наявні на сьогодні. Зокрема, стартап з Y Combinator запропонував завантажити мозок клієнтів у хмару – для цього їм доведеться померти. Вартість послуги становитиме 10 000\$. Проект розробив технологію, за якої мозок фактично перетворюється на скло. Дослідники розраховують, що вчені зможуть оцифрувати «зліпок» нейронів мозку, що вийшов, і відтворювати свідомості людей вже в цьому столітті.

Засновник проекту Роберт Макінтайр проконсультувався з юристами і вважає, що експерименти Nectome можуть вважатися легальними в штатах, де дозволено евтаназію, уточнює MIT Technology Review. У листі очікування майбутніх клієнтів стартапу вже є 25 людей, серед них президент Y Combinator Сем Альтман, який сподівається, що його мозок буде завантажений у хмару.

Nectome вже отримала премію Brain Preservation Foundation за збереження мозку кролика та продовжує працювати над технологією «консервації» мозку великих розмірів [10].

Висновки. Узагальнюючи усе вищевикладене, варто наголосити на тому, що точна комп'ютерна симуляція людського мозку дозволить вченим краще зрозуміти принципи, за якими він діє, і розібратися в механізмах розвитку психічних розладів серійних убивць для подальшого запобігання вчинення злочинів. Крім того, штучний аналог стане ідеальним об'єктом для випробувань нових методів розслідування злочинів. Оскільки повне зчитування пам'яті в мозку жертви дасть працівникам правоохоронних органів змогу дуже швидко розкрити те чи інше кримінальне провадження. Вважаємо, що наше дослідження може стати підґрунтям для подальшого розвитку відповідної проблематики у галузі криміналістики. Ми впевнені, що з розвитком новітніх технологій у кожній криміналістичній лабораторії працівники зможуть з легкістю зчитувати усю необхідну інформацію з мозку жертви за короткий період часу, без потреби збирати та досліджувати неабияку кількість слідів, що значно полегшить та прискорить процес виявлення винного, а отже, забезпечить запобігання нових смертей, що є дуже важливим, адже життя людини є найвищою соціальною цінністю.

Список використаних джерел

1. Завантаження свідомості. *Вікіпедія*. URL: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.
2. Головний мозок людини. *Вікіпедія*. URL : https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BC%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D0%BA_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8
3. Koch, Christof; Tononi, Giulio (2008). Can machines be conscious?. *IEEE Spectrum* 45 (6): 55. URL : https://www.researchgate.net/publication/3000899_Can_machines_be_conscious.
4. «Закон Мура». *Вікіпедія*. URL : https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%9C%D1%83%D1%80%D0%B0.
5. Alexis Bédécarrats, Shanping Chen, Kaysey Pearce, Diancai Cai and David L. Glanzman «RNA from Trained *Aplysia* Can Induce an Epigenetic Engram for Long-Term Sensitization in

- Untrained *Aplysia*. Neuro 14 May 2018, 5 (3) ENEURO.0038-18.2018. URL : <https://doi.org/10.1523/ENEURO.0038-18.2018>
6. Blue Brain Project. Reconstruction and Simulation of Neocortical Microcircuitry. URL : [https://www.cell.com/cell/fulltext/S0092-8674\(15\)01191-5?_returnURL=https%3A%2F%2Flinkinghub.elsevier.com%2Fretrieve%2Fpii%2FS0092867415011915%3Fshowall%3Dtrue#%20](https://www.cell.com/cell/fulltext/S0092-8674(15)01191-5?_returnURL=https%3A%2F%2Flinkinghub.elsevier.com%2Fretrieve%2Fpii%2FS0092867415011915%3Fshowall%3Dtrue#%20).
7. Human Brain Project. Welcome to the Human Brain Project. URL:<https://www.humanbrainproject.eu/en/>.
8. Скільки Бітів Даних Знадобиться, Щоб Представити Все Життя Як Фільм? *Vita Aidelos*. URL: <https://uk.vita-aidelos.com/3501-how-many-bits-of-data-would-it-take-to-represent-an-e.html>.
9. Кузьменко В. В. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Дніпро : Видавець Біла К.О., 2019. 68 с. URL: <http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/3197>.
10. Advancing the Science and Technology of Memory. URL: <https://nectome.com/>.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. Zavantazhennia svidomosti [Loading consciousness]. Wikipedia. URL : https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96 [in Ukr.].
2. Holovnyi mozok liudyny [Human brain]. Wikipedia. URL : https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BC%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D0%BA_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8 [in Ukr.].
3. Koch, Christof; Tononi, Giulio (2008). Can machines be conscious?. IEEE Spectrum 45 (6): 55. URL: https://www.researchgate.net/publication/3000899_Can_machines_be_conscious
- 4.«Zakon Mura» ["Moore's Law"]. Wikipedia. URL : https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%9C%D1%83%D1%80%D0%B0 [in Ukr.].
5. Alexis Bédécarrats, Shanping Chen, Kaycey Pearce, Diancai Cai and David L. Glanzman «RNA from Trained *Aplysia* Can Induce an Epigenetic Engram for Long-Term Sensitization in Untrained *Aplysia*». Neuro 14 May 2018, 5 (3) ENEURO.0038-18.2018. URL : <https://doi.org/10.1523/ENEURO.0038-18.2018>.
6. Blue Brain Project. Reconstruction and Simulation of Neocortical Microcircuitry. URL : [https://www.cell.com/cell/fulltext/S0092-8674\(15\)01191-5?_returnURL=https%3A%2F%2Flinkinghub.elsevier.com%2Fretrieve%2Fpii%2FS0092867415011915%3Fshowall%3Dtrue#%20](https://www.cell.com/cell/fulltext/S0092-8674(15)01191-5?_returnURL=https%3A%2F%2Flinkinghub.elsevier.com%2Fretrieve%2Fpii%2FS0092867415011915%3Fshowall%3Dtrue#%20).
7. Human Brain Project. Welcome to the Human Brain Project. URL : <https://www.humanbrainproject.eu/en/>.
8. Skilky Bitiv Danykh Znadobytsia, Shchob Predstavty Vse Zhyttia Yak Film [How Many Bits of Data Would It Take to Present All of Life as a Movie]? *Vita Aidelos*. URL: <https://uk.vita-aidelos.com/3501-how-many-bits-of-data-would-it-take-to-represent-an-e.html>. [in Ukr.].
9. Kuzmenko, V. V. (2019) Psykholohiia deviantnoi povedinky [Psychology of deviant behavior] : navch. posibnyk. Dnipro : Vydavets Bila K.O., 68 p. URL : <http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/3197>. [in Ukr.].
10. Advancing the Science and Technology of Memory. URL: <https://nectome.com/>.

ABSTRACT

Andrii Hrebenuk, Alina Lukomska. Innovations in criminal sciences: prospects of using innovative technologies regarding the brains of the dead to solve crimes. In the article, for the first time in the history of forensics, the issue of using the latest technologies to transfer information that is in the memory of the deceased (victim, eyewitness) by digitizing the brain and transferring the corresponding information in digital form to a disk, where it will be stored until the use of computer programs for the analysis of digitized brain slices for detailed reproduction of the situation and further clarification of the circumstances with the aim of solving the crime, and therefore finding and punishing the culprit. We conducted an analysis of modern experiments and research, the opinions of scientists and innovative implementations in relation to the relevant issues.

Keywords: *innovative technologies, brain, memory, consciousness, computer system.*

УДК 343.1:004.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-374-381

Марина ДЕДУРА®

кандидат юридичних наук

(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЦИФРОВУ ТРАНСФОРМАЦІЮ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Досліджено питання цифрової трансформації кримінального провадження в умовах воєнного стану. Було розглянуто конкретні норми кримінального процесуального законодавства, в яких закріплено діджитал інструменти здійснення кримінального провадження, зокрема, ч. 6 ст. 110, ч. 6 ст. 236, ст. 245-1, ст. 268 КПК, ст. 206-1, ч. 1 ст. 615, ч. 11 ст. 615, абз. 2 ч. 11 ст. 615, ч. 12 ст. 615, ч. 14 ст. 615 КПК України. Враховуючи обсяг дослідження, нами було детально розглянуто декілька напрямів: дистанційна участь захисника у проведенні процесуальної дії (ч. 12 ст. 615 КПК України), електронна форма постанови слідчого, прокурора (ч. 6 ст. 110), збереження копій матеріалів кримінальних проваджень в електронній формі у дізнавача, слідчого чи прокурора (ч. 14 ст. 615 КПК України).

Ключові слова: цифровізація, трансформація, воєнний стан, діджитал інструменти, фіксування технічними засобами, дистанційна участь.

Постановка проблеми. 2022 рік позначиться в історії України як найскладніший рік і рік, на який випало найбільше випробувань. На початку 2022 р. здавалося, що країна перебуває в стані постійної цифрової трансформації – виникло безліч цифрових додатків «Дія», «Дія.Цифрова освіта», «Дія.Бізнес», проекти «Безпека дітей в Інтернеті», «Е-резидентство», «Дія.City» тощо. Планувалося повне перетворення України на справжню цифрову державу шляхом створення єдиного порталу, де можна отримати всі послуги онлайн швидко, зручно та людяно, мобільного додатка, в якому усі потрібні документи в одному місці. Але 24 лютого повністю змінило ці плани і змусило державу зосередитися на одному – дати військову відсіч ворогу і відновити територіальну цілісність України. Водночас процеси цифрової трансформації нашої держави загалом, а також окремих галузей права зокрема, в умовах воєнного стану, не зупинилися, а в окремих випадках – навіть пришвидшилися. Не минули ці процеси і галузь кримінального процесу.

Варто зазначити, що Верховна Рада України продовжила свою роботу після повномасштабного вторгнення і в турбо-режимі здійснює оновлення законодавства, зокрема й кримінального процесуального. Було ухвалено Закони України № 2111-IX від 03.03.2022, № 2137-IX від 15.03.2022, № 2201-IX від 14.04.2022 та багато інших нормативних актів, якими внесено зміни до КПК України. Загалом з моменту повномасштабного вторгнення росії на територію України Верховна Рада України ухвалила більше 15 законів, якими внесено зміни до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Аналіз нормативних актів свідчить про суттєві зміни в порядку здійснення кримінального провадження в умовах дії особливого правового режиму – воєнного стану. Однією з ознак ухвалених нормативних актів нами визначається те, що в них закріплюються діджитал інструменти здійснення кримінального провадження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Розвиток України як цифрової держави, як держави у смартфоні, перетворення України на справжню цифрову державу пандемія COVID-19 та збройна агресія з боку рф «оголили» питання цифровізації кримінального процесу і зробили їх нагальними. Ці питання вже почали активно досліджуватися науковцями і така тематика, як «цифровізація

© М. Демура, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5637-3290>

tlepova.demura.marina@gmail.com

кримінального провадження» + «здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» висвітлюються у наукових виданнях на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях.

Варто зазначити про ґрунтовну працю колективу авторів, в якій надано науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України: Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України [1]. В. Михайленко здійснила дослідження проблемних питань участі підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану [2]. Також суддею та наукинею було досліджено еволюцію судової практики у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану [3; 4].

Н. Глинська та Д. Клепка у першій частині свого ґрунтовного дослідження визначили сучасні аспекти концептуалізації кримінального провадження [5]. Т. Фоміна у своїй роботі проаналізувала особливості збереження матеріалів кримінальних проваджень в умовах воєнного стану [6]. Окремо варто зауважити про дослідження порушених питань, які були здійснені до повномасштабного вторгнення, однак їх актуальність залишається чинною і зараз. Починаючи з 2014 р. науковці досліджували особливий правовий режим – у районі проведення антитерористичної операції [7; 8].

Метою статті є розгляд питання цифрової трансформації кримінального провадження в умовах воєнного стану. Планується розглянути конкретні норми кримінального процесуального законодавства, в яких закріплено діджитал інструменти здійснення кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Загалом відмітимо, що діджиталізація кримінального провадження це вже не новела, вона стала невід'ємною частиною, ознакою його розвитку. І хоча на початку запровадження цифрових технологій до сфери кримінального провадження сприймалося вченими і правозастосовниками з обачністю, насторогою, то зараз ніхто не заперечує необхідність цифрової трансформації всіх галузей права, зокрема й кримінального процесуального. Особливо це набуває актуальності у світлі слів міністра цифрової трансформації України про перехід України в режим «без паперів», а також в аспекті цілей Міністерства цифрової трансформації України до 2024 р.: 100 % послуг для громадян та бізнесу будуть онлайн; 95 % населення, соціальних об'єктів і головних автошляхів будуть мати покриття швидкісним інтернетом, 6 млн українців будуть залучені до програми розвитку цифрових навичок та інше [9].

Щодо діджитал інструментів, які запроваджені у сферу кримінального провадження, зауважимо, що нами розглядаються законодавчі зміни, що були внесені до КПК України після 24 лютого 2022 р. Водночас окремі з цих змін діють виключно на період дії особливого правового режиму – режиму воєнного стану, а інші – продовжать свою дію і після скасування воєнного стану.

Пропонуємо вказати законодавчі норми, якими введено в дію цифрові інструменти кримінального провадження:

– слідчий, прокурор у разі потреби виготовляє постанову в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису службової особи, яка ухвалила відповідне процесуальне рішення, або створюється з використанням Інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування (ч. 6 ст. 110);

– слідчому, прокурору надано повноваження під час проведення обшуку долати системи логічного захисту, якщо особа, присутня при обшуку, відмовляється зняти (деактивувати) систему логічного захисту або обшук здійснюється за відсутності осіб (ч. 6 ст. 236 КПК);

– слідчому, прокурору надано повноваження під час проведення обшуку здійснювати пошук, виявлення та фіксацію комп'ютерних даних, що містяться в комп'ютерних систем або їх частинах, мобільних терміналах систем зв'язку тощо (ч. 6 ст. 236 КПК);

– Главу 20 доповнено новою статтею 245-1 «Зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису»;

– зміни до порядку проведення такої негласної слідчої (розшукової) дії як установлення місцезнаходження радіобладнання (радіоелектронного засобу). На

сьогодні не потребує дозволу слідчого судді установаження місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу) за заявою його власника (ст. 268 КПК);

– Параграф 1 глави 18 доповнено ст. 206-1 «Ухвала слідчого судді, суду про примусове годування підозрюваного, обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою», в якій, серед іншого, визначається, що розгляд клопотання про примусове годування підозрюваного, обвинуваченого може бути проведений у режимі відеоконференції (абз. 4 ч. 3);

– можливість проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи, без понятих, якщо їх залучення є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я. У такому разі процес і результати проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи в обов'язковому порядку фіксуються доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису (ч. 1 ст. 615 КПК);

– розгляд клопотання про обрання стосовно затриманої особи запобіжного заходу здійснюється із застосуванням доступних технічних засобів відеозв'язку з метою забезпечення дистанційної участі затриманої особи, якщо в умовах воєнного стану відсутня об'єктивна можливість доставити затриману особу до слідчого судді, суду у визначений законом строк (ч. 1 ст. 615 КПК);

– можливість використання показань, отриманих під час допиту свідка, потерпілого, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, як доказів в суді за умов, якщо процес і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації (ч. 11 ст. 615 КПК);

– можливість використання показань, отриманих під час допиту підозрюваного, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, як доказів в суді за умов, якщо у такому допиті брав участь захисник, а процес і результати проведення допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації (абз. 2 ч. 11 ст. 615 КПК);

– обов'язок дізнавача, слідчого, прокурора забезпечити участь захисника у проведенні окремої процесуальної дії, у тому числі у разі неможливості явки захисника - із застосуванням технічних засобів (відео-, аудіозв'язку) для забезпечення дистанційної участі захисника (ч. 12 ст. 615 КПК);

– копії матеріалів кримінальних проваджень, досудове розслідування в яких здійснюється в умовах воєнного стану, в обов'язковому порядку зберігаються в електронній формі у дізнавача, слідчого чи прокурора (ч. 14 ст. 615 КПК) тощо.

Як вже зазначалося вище, окремі з перелічених змін діють виключно на період дії особливого правового режиму – режиму воєнного стану (ч. 1 ст. 615 КПК, ч. 11 ст. 615 КПК, абз. 2 ч. 11 ст. 615 КПК, ч. 12 ст. 615 КПК, ч. 14 ст. 615 КПК України), а інші – продовжать свою дію і після скасування воєнного стану (ч. 6 ст. 110, ч. 6 ст. 236 КПК, ст. 245-1, ст. 268 КПК, ст. 206-1 КПК України). На нашу думку, окремі з положень ст. 615 КПК України продовжать свою дію і після завершення воєнного стану. Практика застосування окремих нововведень проілюструє їх актуальність, результативність, а також можливість застосування в подальшому у мирний час. Наприклад, «заміна» понятих на безперервний відеозапис, електронні копії матеріалів провадження та інше.

Звісно в межах одного дослідження неможливо розглянути всі зміни до кримінального процесуального законодавства, що були внесені після 24 лютого 2022 р. Водночас, на нашу думку, ключові з них були наведені вище. Далі пропонуємо більш детально зупинитися на декількох нормах.

До питання про дистанційну участь захисника у проведенні процесуальної дії (ч. 12 ст. 615 КПК України).

Аналіз цієї норми дає підстави для наукової дискусії. Зокрема, І. Гловюк звертає увагу, що ч. 12 ст. 615 КПК України щодо можливості дистанційної участі захисника у проведенні окремої процесуальної дії в редакції, що прийнята законодавцем, не забезпечує здійснення ефективного захисту [10, с. 59–60]. На переконання колективу авторів науково-практичного коментаря Розділу IX-1 КПК України, «має бути врахована думка захисника та його підзахисного щодо можливості здійснення «дистанційного захисту» з огляду на такі конвенційні вимоги, як практичність та дієвість (ефективність) професійної правничої допомоги, зокрема в аспекті конфіденційності спілкування з адвокатом». Також науковці звертають увагу, що в ч. 12 ст. 615 КПК України

можливість дистанційної участі захисника забезпечується шляхом застосування технічних засобів – відео-, аудіозв'язку. На їх думку, аудіозв'язок не здатен повною мірою відповідати вимогам статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Доцільно забезпечувати дистанційну участь захисника за необхідності шляхом проведення окремої процесуальної у режимі відеоконференції, яка має фіксуватися за допомогою технічних засобів відеозапису» [1]. Цілком підтримуємо позицію авторів, звернемо увагу ще на інші моменти. Наприклад, виникає питання «Яким чином забезпечити конфіденційне спілкування підозрюваного із захисником перед проведенням процесуальної у режимі відеоконференції?». Спілкування перед проведенням процесуальної дії має на меті формування лінії захисту, обрання спільної позиції, надання захисником порад щодо поведінки під час проведення подальшої процесуальної дії тощо. Отже, конфіденційне спілкування підозрюваного із захисником обов'язково має бути забезпечено дізнавачем, слідчим, прокурором перед проведенням відповідної процесуальної дії з метою гарантування дотримання прав та свобод підозрюваного, а також з метою забезпечення реалізації гарантій адвокатської діяльності. Нами пропонується норму ч. 12 ст. 615 КПК України доповнити положенням наступного змісту: «Перед проведенням процесуальної дії, дізнавач, слідчий, прокурор зобов'язані забезпечити право підозрюваного вільно і без обмежень у часі спілкуватися із захисником із дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування». Узагальнюючи цитовані положення, висловлені науковцями, а також власні думки, норму щодо дистанційної участі захисника для проведення процесуальної дії, на нашу думку, можна реалізувати за таких умов:

– дізнавачем, слідчим, прокурором повинна бути врахована думка захисника та його підзахисного щодо можливості здійснення «дистанційного захисту»;

– перед проведенням процесуальної дії, дізнавач, слідчий, прокурор зобов'язані забезпечити право підозрюваного вільно і без обмежень у часі спілкуватися із захисником із дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування.

До питання про електронну форму постанови слідчого, прокурора (ч. 6 ст. 110 КПК України). З одного боку, наведена норма є проявом цифровізації кримінального провадження. Вона була прийнята 15.03.2022 р. і залишиться чинною після скасування дії воєнного стану. З іншого боку, її аналіз викликає цілу низку питань. Зокрема, Н. Глинська і Д. Клепка в цілому позитивно оцінюють такі законодавчі зміни, водночас звертають увагу на проблемні питання, які можуть виникнути у процесі застосування цієї норми:

1) створення електронної постанови передбачає надсилання такої постанови в електронному вигляді. У цьому сенсі принциповим вважаємо уточнення, що таке листування має відбуватися за допомогою офіційної електронної пошти слідчого, прокурора, а за можливості й адресата (або якщо особа вже залучалася до кримінального провадження, за допомогою електронної адреси, яку вона повідомила);

2) виникає запитання щодо підтвердження отримання такої постанови адресатом, адже відповідно до ч. 7 ст. 110 КПК постанова слідчого, дізнавача, прокурора, прийнята в межах компетенції згідно із законом, є обов'язковою для виконання фізичними та юридичними особами, прав, свобод чи інтересів яких вона стосується. Автори припускають, що в цьому випадку підтвердженням отримання рішення слідчого, прокурора може бути тільки відповідь на електронний лист слідчого або прокурора адресатом. Водночас такий порядок видається неефективним та може бути використаний особою з метою зловживання своїми права та умисного ухилення від виконання постанови. Тож повинен бути розроблений механізм, який зможе мінімізувати зловживання як з боку обвинувачення, так і з боку інших учасників кримінального провадження [5, с. 35].

Отже, треба констатувати, що зараз ця норма є недосконалою і потребує свого доопрацювання. Фактично, щоб уникнути зловживань і пересвідчитися в отриманні учасниками провадження копії постанови, слідчий, дізнавач, прокурор, має роздрукувати на паперовому носії відповідну постанову і направити її учасникам кримінального провадження засобами поштового зв'язку. Тобто забезпечити виключно електронний документообіг сьогодні неможливо.

На нашу думку, питання про електронну форму постанови дізнавача, слідчого, прокурора варто розглядати ширше, зокрема у взаємозв'язку із таким узагальнюючим поняттям, як «електронне кримінальне провадження». З цього питання науковці

висловлюють позицію, що нововведення стосовно електронної форми постанови «є важливим законодавчим рішенням у напрямі переведення документування кримінального провадження в електронну форму, що є передумовою розробки електронного кримінального провадження як єдиної платформи взаємодії учасників процесу» [5, с. 35]. Щодо питання про платформу, звернемо увагу на інше наукове дослідження, в якому, серед іншого, висувуються науково обгрунтовані пропозиції щодо створення цифрової платформи для взаємодії суб'єктів кримінального провадження. Автори вважають, що одним із напрямків оцифрування кримінального провадження має стати створення цифрової платформи для взаємодії суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, оскільки це дасть змогу забезпечити правовий режим транспарентності кримінального процесу, тобто його прозорості, «відкритості» для учасників кримінального провадження. При цьому одним із напрямків реалізації цієї платформи є створення єдиного електронного реєстру матеріалів досудового розслідування, що має забезпечити вільний доступ сторін до матеріалів провадження із наступними можливостями: онлайн подання процесуальних документів, обмін документами між учасниками, судами, установами; онлайн доступ до всіх відкритих матеріалів; забезпечення ідентифікації особи у кримінальному провадженні за допомогою електронного підпису, за яким можна встановити, що документ в електронній формі підписала саме конкретна особа; обмін повідомленнями онлайн; отримання результатів розгляду клопотань учасниками провадження та інше [11, с. 299].

Повністю підтримуючи висловлені пропозиції, додамо, що в умовах воєнного стану вони набувають додаткової актуальності у зв'язку із тим, що учасники провадження можуть перебувати в різних регіонах України, або навіть закордоном і для забезпечення їх ефективної участі у кримінальному провадженні їм має бути надано доступ до матеріалів провадження у будь-який час та у будь-якому місці. Також за допомогою цифрової платформи взаємодії учасників процесу буде забезпечено права сторони кримінального провадження на доступ до процесуальної інформації і ознайомлення з матеріалами провадження і будуть нівельовані ситуації, коли суд вимушений визнати докази недопустимими внаслідок того, що сторона провадження не виконала вимог ст. 290 КПК і не відкрила певний матеріал тощо.

До питання про збереження копій матеріалів кримінальних проваджень в електронній формі у дізнавача, слідчого чи прокурора (ч. 14 ст. 615 КПК України). Здійснення системного аналізу кримінального процесуального законодавства, дозволило науковцям зробити висновок, що збереження матеріалів кримінального провадження в електронній формі можливо в деяких випадках: 1) виготовлення в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису службової особи; 2) створення з використанням інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування; 3) оцифрування, тобто переведення матеріалів кримінального провадження в електронний формат [6, с. 255–257].

Враховуючи, що паперова форма все ж таки залишається переважаючою формою документообігу, на нашу думку, збереження матеріалів кримінального провадження в електронній формі шляхом оцифрування паперових носіїв, залишається найбільш використовуваною формою. Цей висновок ґрунтується на тому, що на цей момент цифровізація торкнулася в повній мірі не всіх органів досудового розслідування і наразі інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування «iКейс» використовується тільки антикорупційними органами. Щодо згаданої системи, варто зауважити, що відповідно до Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «iКейс» «матеріали кримінального провадження, зокрема клопотання, постанови, протоколи, доручення тощо, створюються у Системі з використанням форм та шаблонів. У разі необхідності до клопотань, постанов, протоколів, інших процесуальних документів можуть додаватися додатки. Як додатки можуть обиратися документи, створені у Системі або завантажені до неї. Документи, обрані як додатки, відображаються у вигляді відповідних посилань на них у Системі» [12]. Вбачається, що робота всіх органів досудового розслідування у вказаній системі значно спростила б їх роботу в умовах воєнного стану і стала би підґрунтям, поштовхом до створення єдиної платформи взаємодії учасників процесу.

Висновки. У статті було досліджено питання цифрової трансформації кримінального провадження в умовах воєнного стану. Було розглянуто конкретні норми кримінального процесуального законодавства, в яких закріплено діджитал інструменти

здійснення кримінального провадження, зокрема, ч. 6 ст. 110, ч. 6 ст. 236, ст. 245-1, ст. 268 КПК, ст. 206-1, ч. 1 ст. 615, ч. 11 ст. 615, абз. 2 ч. 11 ст. 615, ч. 12 ст. 615, ч. 14 ст. 615 КПК України. Зважаючи на обсяг дослідження, нами було детально розглянуто декілька напрямів: дистанційна участь захисника під час проведення процесуальної дії (ч. 12 ст. 615 КПК України), електронна форма постанови слідчого, прокурора (ч. 6 ст. 110), збереження копій матеріалів кримінальних проваджень в електронній формі у дізнавача, слідчого чи прокурора (ч. 14 ст. 615 КПК України). На підставі проведеного аналізу, нами висувається науково обґрунтована теза про те, що *конфіденційне спілкування підозрюваного із захисником обов'язково повинно бути забезпечено дізнавачем, слідчим, прокурором перед проведенням відповідної процесуальної дії з метою гарантування дотримання прав та свобод підозрюваного, а також з метою забезпечення реалізації гарантій адвокатської діяльності*. У зв'язку із чим пропонується норму ч. 12 ст. 615 КПК України доповнити положенням такого змісту: «Перед проведенням процесуальної дії дізнавач, слідчий, прокурор зобов'язані забезпечити право підозрюваного вільно і без обмежень у часі спілкуватися із захисником із дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування». Узагальнюючи цитовані положення, висловлені науковцями, а також власні думки, норму щодо дистанційної участі захисника для проведення процесуальної дії, на нашу думку, можна реалізувати за таких умов: дізнавачем, слідчим, прокурором повинна бути врахована думка захисника та його підзахисного щодо можливості здійснення «дистанційного захисту»; перед проведенням процесуальної дії дізнавач, слідчий, прокурор зобов'язані забезпечити право підозрюваного вільно і без обмежень у часі спілкуватися із захисником із дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування.

Список використаних джерел

1. Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г. та ін. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Вид. 3. Електронне видання.
2. Михайленко В. Деякі проблемні питання участі підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Кримінально-правові, кримінологічні, кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану: Всеукр. наук.-практ. конф.* Київ, Львів, Дніпро, 20 квітня 2022 року. С. 74–77.
3. Михайленко В. Еволюція судової практики у кримінальному провадженні в актуальних умовах воєнного стану. Ч. 1. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/evolyuciya-sudovoyi-praktiki-u-kriminalnomu-provazhenni-v-aktualnih-umovah-voennogo-stanu-chastina.html>.
4. Михайленко В. Еволюція судової практики у кримінальному провадженні в актуальних умовах воєнного стану. Ч. 2. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/evolyuciya-sudovoyi-praktiki-u-kriminalnomu-provazhenni-v-aktualnih-umovah-voennogo-stanu-chastina.html>.
5. Глинська Н. В., Клепка Д. І. Цифровізація кримінального провадження: сучасні аспекти концептуалізації. *Ч.1. Питання боротьби зі злочинністю*. 2022. № 43. Т. 1. С. 24–42. DOI: 10.31359/2079-6242-2022-43-24.
6. Фоміна Т. Особливості збереження матеріалів кримінальних проваджень в умовах воєнного стану. *Вісник ХНУВС*. 2022. № 2(97). С. 250–260. DOI: 10.32631/v.2022.2.22.
7. Лазукова О. В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: монограф. Харків: Право, 2018. 280 с.
8. Діяльність прокурора в особливий період: навч. посібник / Туркот М. С., Єні О. В., Ганова Г. О., Лазукова О. В. Київ: Національна академія прокуратури України, 2019. 416 с.
9. Міністерство цифрової трансформації України: цілі до 2024 року. URL: <https://thedigital.gov.ua/ministry#section-goals>.
10. Гловюк І. Питання реалізації конституційного права на професійну правничу допомогу у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану: матеріали наукового семінару (2–3 червня 2022 р.) / упоряд.: М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш*. Львів: ЛьвДУВС, 2022. 315 с.
11. Демура М. І., Клепка Д. І., Крицька І. О. Забезпечення прав та законних інтересів особи в умовах «діджиталізації» кримінального провадження. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 295–301. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2020.59.
12. Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування

«iКейс», затверджене наказом тимчасово виконуючого повноваження Директора Національного антикорупційного бюро України, Генерального прокурора, Голови Ради суддів України, Голови Вишого антикорупційного суду від 15.12.2021 № 175/390/57/723. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0390886-21#Text>.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Hloviuk, I., Drozdov, O., Teteriatnyk et al. Osoblyvyi rezhym dosudovoho rozsliduvannia, sudovoho rozghliadu v umovakh voiennoho stanu: naukovo-praktychnyi komentar Rozdil IX-1 Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy [Special regime of pre-trial investigation, trial under martial law: scientific and practical commentary on Section IX-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine]. Vyd. 3. Elektronne vydannia. [in Ukr.].
2. Mykhailenko, V. (2022) Deiaki problemni pytannia uchasti pidozriuvanoho, obvynuvachenoho u kryminalnomu provadzhenni v umovakh voiennoho stanu [Some problematic issues of the participation of a suspect, accused in criminal proceedings under martial law]. *Kryminalno-pravovi, kryminolohichni, kryminalno-protsesualni ta kryminalistychni problemy protydii zlochynnosti v umovakh voiennoho stanu: Vseukr. nauk.-prakt. konf.* Kyiv, Lviv, Dnipro, 20 kvitnia 2022 roku, pp. 74–77. [in Ukr.].
3. Mykhailenko, V. Evoliutsiia sudovoi praktyky u kryminalnomu provadzhenni v aktualnykh umovakh voiennoho stanu [The evolution of judicial practice in criminal proceedings in the actual conditions of martial law]. Part 1. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/evolyuciya-sudovoyi-praktiki-u-kryminalnomu-provadzhenni-v-aktualnih-umovah-voennogo-stanu-chastina-.html>. [in Ukr.].
4. Mykhailenko, V. Evoliutsiia sudovoi praktyky u kryminalnomu provadzhenni v aktualnykh umovakh voiennoho stanu [The evolution of judicial practice in criminal proceedings in the actual conditions of martial law]. Part 2. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/evolyuciya-sudovoyi-praktiki-u-kryminalnomu-provadzhenni-v-aktualnih-umovah-voennogo-stanu-chastina.html>. [in Ukr.].
5. Hlynska, N. V., Klepka, D. I. (2022) Tsyfrovizatsiia kryminalnoho provadzhennia: suchasni aspekty kontseptualizatsii [Digitization of criminal proceedings: modern aspects of conceptualization]. Part. 1. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu*. № 43. Vol. 1, pp. 24–42. DOI: 10.31359/2079-6242-2022-43-24. [in Ukr.].
6. Fomina, T. (2022) Osoblyvosti zberezhenia materialiv kryminalnykh provadzen v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of storage of materials of criminal proceedings under martial law]. *Visnyk KhNUVS*. № 2(97), pp. 250–260. DOI: 10.32631/v.2022.2.22. [in Ukr.].
7. Lazukova, O. V. (2018) Osoblyvyi rezhym dosudovoho rozsliduvannia v umovakh voiennoho, nadzvychainoho stanu abo u raioni provedennia antyterrorystychnoi operatsii [Special regime of pre-trial investigation in conditions of war, state of emergency or in the area of anti-terrorist operation] : monohraf. Kharkiv : Pravo, 280 p. [in Ukr.].
8. Diialnist prokurora v osoblyvyi period [Activities of the prosecutor in a special period] : navch. posib. / Turkot M. S., Yeni O. V., Hanova H. O., Lazukova O. V. Kyiv : Natsionalna akademiia prokuratury Ukrainy, 2019. 416 p. [in Ukr.].
9. Ministerstvo tsyvrovoi transformatsii Ukrainy: tsili do 2024 roku [Ministry of digital transformation of Ukraine: goals until 2024]. URL: <https://thedigital.gov.ua/ministry#section-goals>. [in Ukr.].
10. Hloviuk, I. (2022) Pytannia realizatsii konstytutsiinoho prava na profesiinu pravnychu dopomohu u kryminalnomu provadzhenni v umovakh voiennoho stanu [The issue of implementing the constitutional right to professional legal assistance in criminal proceedings under martial law]. *Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta hromadianyna v umovakh voiennoho stanu: materialy naukovo seminaru (2–3 chervnia 2022 r.)* / uporyad.: M. V. Kovaliv, M. T. Havryltsiv, N. Ya. Lepish. Lviv : LvDUVS, 315 p. [in Ukr.].
11. Demura, M. I., Klepka, D. I., Krytska, I. O. (2020) Zabezpechennia prav ta zakonnykh interesiv osoby v umovakh «didzhytalizatsii» kryminalnoho provadzhennia [Ensuring the rights and legitimate interests of a person in the conditions of "digitalization" of criminal proceedings]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 1, pp. 295–301. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2020.5912. [in Ukr.].
12. Polozhennia pro informatsiino-telekomunikatsiinu systemu dosudovoho rozsliduvannia «iКейс», zatverdzhene nakazom tymchasovo vykonuiuchoho povnovazhennia Dyrektora Natsionalnoho antykoruptsiinoho biuro Ukrainy, Heneralnoho prokurora, Holovy Rady suddiv Ukrainy, Holovy Vysshchoho antykoruptsiinoho sudu vid 15 hrudnia 2021 roku № 175/390/57/723 [Regulations on the information and telecommunications system of the pre-trial investigation "iCase", approved by the order of the temporary executive authority of the Director of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the Prosecutor General, the Chairman of the Council of Judges of Ukraine, the Chairman of the High Anti-Corruption Court dated December 15, 2021 No. 175/390/57/723]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0390886-21#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Maryna Demura. On the issue of the digital transformation of criminal proceedings under martial law. The article examined the issue of digital transformation of criminal proceedings under martial law. Specific norms of criminal procedural legislation were considered, which enshrine digital tools for criminal proceedings, in particular, Part 6 of Art. 110, Part 6 of Art. 236, Art. 245-1, Art. 268 of the CPC, Art. 206-1, Part 1 of Art. 615, Part 11 of Art. 615, par. 2 h. 11 st. 615, part 12 of Art. 615, Part 14 of Art. 615 of the CCP of Ukraine. Taking into account the scope of the research, we considered several areas in detail: remote participation of the defense attorney in the conduct of procedural action (Part 12 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine), electronic form of the resolution of the investigator, prosecutor (Part 6 of Article 110), preservation of copies of the materials of criminal proceedings in in electronic form from the inquirer, investigator or prosecutor (Part 14 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine).

On the basis of the conducted analysis, we put forward a scientifically substantiated thesis that confidential communication between the suspect and the defense attorney must be ensured by the inquirer, investigator, and prosecutor before conducting the appropriate procedural action in order to guarantee compliance with the rights and freedoms of the suspect, as well as to ensure the implementation of guarantees of advocacy. In connection with this, the norm of Part 12 of Art. 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine should be supplemented with the following provision: "Before conducting a procedural action, the inquirer, the investigator, the prosecutor are obliged to ensure the right of the suspect to communicate freely and without time limits with the defense attorney in compliance with the conditions ensuring the confidentiality of communication".

Keywords: digitalization, transformation, martial law, digital tools, fixing by technical means, remote participation.

УДК 343.46

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-381-387

**Володимир
ЄФІМОВ[©]**
кандидат
юридичних наук,
доцент

**Дмитро
САНАКОЄВ[©]**
кандидат
юридичних наук,
доцент

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ГОЛОВНІ НАПРЯМИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗОВАНИХ ГРУП ТА ЗЛОЧИННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Констатовано, що для ефективної протидії організованій злочинності однією з міжнародних рекомендацій є така: при розробці стратегій антизлочинної політики, включаючи законодавство та інші заходи, держави повинні враховувати структурні особливості злочинних організацій і способи їх діяльності.

Організовані злочинні групи та злочинні організації зорієнтовані на надання незаконних товарів і послуг, а також на проникнення в законні види діяльності за допомогою найрізноманітніших методів, включаючи корупцію та насилля, виникає необхідність у розробці нових стратегій у галузі запобігання злочинності, які, звужуючи можливості подібних організацій,

© В. Єфімов, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7094-3990>
efimov2009@i.ua

© Д. Санакоев, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6783-3168>
d_sanakoyev@ukr.net

будуть одночасно підвищувати межу вразливості економічних систем стосовно такого проникнення. Саме ці аспекти запобігання організованій злочинності, в тому числі транснаціонального характеру, знайшли відображення в Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності.

Серед дослідників домінує думка про те що, існує велика кількість характеристик організованих груп та злочинних організацій, але ж більшість мають мінливу мережну структуру, тому протистояти їм можна за допомогою стратегії, сфокусованої на мережному аналізі, а також на аналізі використовуваних мережами злочинців інформаційних ресурсів.

Ключові слова: організована злочинність, організовані злочинні групи та злочинні організації, європейські країни, запобігання, суб'єкти протидії, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності, законодавче визначення.

Постановка проблеми. Протидія організованій злочинності в Україні практично залишається без адекватної реакції з боку державної влади, наявна більше імітація в такій діяльності, ніж реальні кроки, при відсутності узгоджених дій органів правопорядку і прокуратури. Тому у більшості випадків такі злочинці не несуть покарання. Ось саме цим й порушується принцип невідворотності покарання за вчинені злочини, що призводить до зростання недовіри у населення до органів правопорядку і прокуратури. Ухвалені рішення Радою Національної безпеки України про застосування санкцій до так званих «ворів в законі» без доведення вини цих осіб у вчиненні конкретних злочинів, без винесення обвинувальних вироків судами може лише розглядатись, як прояв правового нігілізму та порушенням принципу верховенства права, й тому не вплине на стан організованої злочинності і протидії їй. Реалії боротьби з організованою злочинністю в Україні є набагато гіршими, ніж їх намагаються інколи подати зацікавлені структури влади [1].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питанням, пов'язаним із протидією організованій злочинності з урахуванням міжнародного досвіду, приділяли увагу провідні вітчизняні та закордонні вчені, серед яких Л. Аркуша, С. Баліна, В. Буркаль, М. Бучко, В. Василичук, М. Городец, О. Грибунов, М. Горюнова, В. Голіна, О. Джужа, О. Дульський, А. Долгова, В. Дараган, М. Корнієнко, С. Каиржанова, О. Кальман, В. Коваленко, В. Ларичев, А. Закалюк, О. Литвак, Н. Кузнецова, О. Кириченко, Г. Жаровська, А. Репецька, М. Хавронюк, С. Чернявський, В. Шендрик та інші. Серед закордонних: E. Buscaglia, L. Marafioti, M. Montagna, V. Sorge, M. Levi. Однак питання визначення сучасних особливостей протидії організованої злочинності з урахуванням міжнародного досвіду залишаються актуальними і потребують подальших досліджень.

Метою статті є дослідження міжнародного досвіду запобігання і боротьби з організованою злочинністю, а також аналіз та адаптація закордонних здобутків у використанні заходів протидії організованій злочинності для України.

Виклад основного матеріалу. З огляду на те, що проблема організованої злочинності розглядається як політичне питання для ЄС, серйозна політика щодо злочинності не може розглядатись тільки як національна або як проблема, яку повинна вирішувати виключно система кримінальної юстиції. Як кожною національною державою, так і в масштабі всієї міжнародної спільноти вирішується головне завдання – зменшення розмаху організованої злочинної діяльності і відповідно її доходів.

Оскільки злочинні організації зорієнтовані на надання незаконних товарів і послуг, а також на проникнення в законні види діяльності за допомогою найрізноманітніших методів, включно з корупцією та насиллям, виникає необхідність у розробці нових стратегій у галузі запобігання злочинності, які, звужуючи можливості подібних організацій, будуть одночасно підвищувати межу вразливості економічних систем стосовно такого проникнення. Саме ці аспекти запобігання організованій злочинності, в тому числі транснаціонального характеру, знайшли відображення в Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності [2]. Розглянемо їх.

Перший напрям охоплює стратегії з обмеження шляхів здійснення злочинної діяльності через скорочення наявних чи майбутніх можливостей для організованих злочинних груп діяти на законних ринках при використанні доходів від злочинів за допомогою законодавчих, адміністративних та інших заходів (п. 2 ст. 31 Конвенції), які повинні зосереджуватись на:

– стратегії із зміцнення співробітництва між правоохоронними органами чи органами прокуратури і відповідними приватними організаціями, у тому числі із різних

секторів економіки (п. 2 «а» ст. 31 Конвенції);

– стратегії сприяння розробці стандартів і процедур для забезпечення сумлінності в роботі публічних і відповідних приватних організацій, а також кодексів поведінки для представників відповідних професій (п. 2 «б» ст. 31 Конвенції);

– стратегії попередження зловживань із боку організованих злочинних груп процедурами торгів, що проводяться публічними органами, і субсидіями та ліцензіями, що видаються публічними органами для здійснення комерційної діяльності (п. 2 «с» ст. 31 Конвенції);

– стратегії попередження використання організованими злочинними групами юридичних осіб у власних інтересах шляхом створення публічного реєстру юридичних та фізичних осіб, що беруть участь у заснуванні юридичних осіб, керуванні ними та їхньому фінансуванні; створення можливості позбавлення за рішенням суду чи за допомогою інших належних способів на розумний період часу осіб, засуджених за злочини, які охоплюються цією Конвенцією, права займати посади керівників юридичних осіб, зареєстрованих у межах їхньої юрисдикції; створення національного реєстру осіб, позбавлених права займати посади керівників юридичних осіб, та обмін інформацією, що міститься в реєстрах, з компетентними органами інших держав-учасниць (п. 2 «д» ст. 31 Конвенції).

Стратегії обмеження можливостей для злочинної діяльності передбачають застосування різних заходів, наприклад зменшення попиту на незаконні товари і послуги або забезпечення такого становища, внаслідок якого товари і послуги, монополізовані злочинцями, потрапляють на легальний ринок. Ці заходи треба об'єднати, адже вони здебільшого мають ту саму мету. З одного боку, є сукупний попит, а з другого – є попит тільки на незаконні товари і послуги. Оскільки ця проблема має надзвичайно складний характер, вона мусить і вважатися такою з урахуванням витрат і побічних наслідків, які можуть виникнути. Цей аспект превентивної стратегії вимагає більш глибоких знань і ретельної оцінки її різних наслідків, а також їх впливів, які проявляються в різних регіонах світу.

У цьому зв'язку звернімо увагу на дослідження, проведене голландськими вченими, яке розвинуло підприємницьку модель організованої злочинності, що надало змогу органам кримінального переслідування ідентифікувати можливість вчинення злочинів і шляхи зменшення цих можливостей. Це дослідження, назване «Визначення і запобігання факторам, які сприяють розвитку організованої злочинності», було профінансоване програмою ЄС Фальконе (Falcone). Дослідники проаналізували 5 прецедентів щодо утворення і діяльності організованих злочинних угруповань, вибрані з баз даних правоохоронних органів Нідерландів, Італії, Фінляндії та Угорщини. Для визначення чинників, які сприяють існуванню організованої злочинності, а також індикаторів потенційних заходів превенції був проведений кількісний контент-аналіз прецедентів. Автори доводять, що новизна застосованого ними підходу полягає в тому, що дослідження, насамперед, спрямоване не на учасників організованої злочинної діяльності, а на різні обставини, які сприяють скоєнню таких злочинів. Запобіжний підхід полягає в тому, що його адресатами є уряди, громадяни, підприємства. Саме вони повинні відчувати відповідальність за зменшення чинників, які сприяють діяльності організованої злочинності.

Для аналізу обраних прецедентів учені розробили модель ситуативної структури запобігання злочинності, яка припускає, що «рівень злочинності, включаючи організовану злочинність, визначається наявністю ситуативних сприятливих чинників, наприклад, присутністю привабливих цілей, низьким рівнем державного нагляду і низьким ступенем ризику». Отже, злочинну діяльність треба аналізувати для визначення сприятливих ситуативних чинників. Далі метою дослідження стало викриття «контактних пунктів» між законним і незаконним оточенням для розпізнавання залежності незаконних підприємств від законної економіки, а це дало змогу виявити початкові можливості для злочинця отримати певні переваги, щоб приховати в подальшому незаконні дії. Це свідчить, що зловживання співучасників незаконної діяльності, які діють у правовому полі, може бути зменшено шляхом підвищення обізнаності та чесності державних службовців, професіоналів та інших осіб, зокрема, шляхом посилення ієрархічного й колегіального нагляду, що сприятиме зменшенню корупційної діяльності державних службовців і відстороненню окремих осіб, підозрюваних у злочинних діях, від участі в тендерних процедурах на отримання

бюджетних коштів та від участі в місцевому управлінні в країнах – членах ЄС.

У центрі уваги також перебувають юристи і бухгалтери, які повинні підкорюватися різним правилам і надавати представникам влади відомості про злочинну діяльність, про яку вони дізнались під час професійної діяльності від своїх клієнтів. Якщо буде виявлено, що ці особи мали таку інформацію, але не повідомили про неї, вони будуть нести кримінальну відповідальність.

Є й інші суб'єкти, які сприяють злочинній діяльності. Відповідно до результатів дослідження, проведеного межах програми Falcone, найчастіше злочинці використовують транспортні компанії, готелі, землевласників, водіїв таксі, судових приставів, компанії з оренди автомобілів. Скорочення зловживань і зменшення впливу цих чинників вимагає таких заходів, як краще нормативне регулювання, різноманітні контрольні дії, наприклад ліцензування діяльності з надання послуг. Зрештою, скорочення чинників сприяння незаконній діяльності в правовому полі означає вжиття заходів з обмеження можливостей використання або володіння інструментами, які потенційно можуть полегшити скоєння злочинних дій, зокрема підробляти документи, надавати нелегальні фінансові послуги. Зокрема, паспорти чи інші документи, що посвідчують особу, полегшують переміщення через кордон нелегальних мігрантів, злочинців, які приховують свою особу. Вирішенням цієї проблеми є утворення системи документів з ідентифікації особи, які використовують біометричні дані, що засвідчують особу.

Другий напрям у межах стратегій запобігання злочинності викликає необхідність знизити рівень уразливості законної економіки з тим, щоб перешкодити можливому проникненню в неї організованих злочинних груп. Організована злочинність прагне проникнути в законну економіку внаслідок низки причин, наприклад, з метою:

- 1) легалізувати та інвестувати прибутки від злочинності;
- 2) набутти репутабельності й суспільної реабілітації для «своїх» людей – членів організованих спільнот;
- 3) отримати контроль над територією, на якій злочинні групи проводять свої операції, для одержання максимальних економічних і політичних зисків та зведення до мінімуму ризику затримання, арешту й засудження (який називається «правоохоронним ризиком»).

Діяльність на нелегальних ринках і проникнення в легальний бізнес є неподільними і в житті, і в операціях будь-якої організованої злочинної групи. Багатоцільові злочинні організації спрямовують свої зусилля туди, де є гроші, а ті, що спеціалізуються на одному злочинному бізнесі, наприклад на торгівлі наркотиками, стають багатоцільовими лише тоді, коли їм доводиться вкладати гроші, отримані від злочинної діяльності. І ті, й інші обов'язково прагнуть проникнути в законний бізнес. Для того щоб зробити економіку менш уразливою, треба забезпечити більшу відкритість діяльності економічної системи. При здійсненні цього стратегічного напрямку потрібно враховувати, що успіх у політиці передбачає оптимальне сполучення заходів регулювання і дерегуляції. Наприклад, деякі країни останнім часом почали жорстко регулювати видачу ліцензії на всі види економічної діяльності, включаючи банківські і фінансові послуги, в які може проникнути організована злочинність.

Однак стратегія блокування тих сфер економіки, які найбільше підпорядковані впливу ОГ і ЗО шляхом жорсткого регулювання, зокрема шляхом ліцензування, може знизити конкуренцію і деякою мірою знизити ефективність економічної системи. У зв'язку із цим заходи для захисту законних галузей промисловості повинні урівноважуватися певними формами дерегулювання, які підвищують конкуренцію між різними підприємствами.

Усе більше науковців поділяє погляди, що коли єдиним або основним суб'єктом протидії організованій злочинності вважати систему кримінальної юстиції, то остання буде схильна до перевантаження і тому її діяльність стає менш ефективною. Ось чому заходи протидії організованій злочинності за допомогою системи кримінальної юстиції повинні розроблятися і впроваджуватися комплексно, разом із запобіжною діяльністю інших суб'єктів.

Деякі експерти шукають відповіді на питання, чи не досягли економічні витрати заходів боротьби із злочинністю тієї межі, коли їх корисність починає зменшуватися, оскільки тільки кримінально-правові заходи у відриві від заходів правоохоронних органів не можуть привести до успіху, коли вони стикаються із підвищенням складності,

гнучкості, витонченості масштабних операцій організованої злочинності.

Ще дуже цікавим напрямом запобігання діяльності організованих груп та злочинних організацій є програми захисту свідків. Розглянемо особливості здійснення програми захисту свідків в інших країнах.

На нашу думку, окрему увагу треба приділити блоку захисту свідків. Як продемонстрував вивчений досвід таких країн, як Німеччина, Італія, Нідерланди, програми захисту свідків у цих країнах були доволі ефективними, і ті свідки, які співробітничали з органами правосуддя в межах відповідних програм, не були жертвами насильницьких дій щодо них, а їх показання допомагали засудженню лідерів і керівників діючих осіб організованих груп.

Загальноприйнятою практикою багатьох країн є використання показань анонімних свідків як доказу в суді, хоча обвинувальний вирок суду не може ґрунтуватися тільки на їх свідченнях. У зв'язку із цим виникає питання про захист інтересів обвинуваченої особи та її права ставити запитання свідкам. Відзначається, що може бути кілька шляхів технічного вирішення цієї проблеми. Серед них такі, як заслуховування свідка без участі підсудного або надання свідчень поза візуальним контактом цих двох сторін, можливість ставити питання свідку через аудіозв'язок із зміною голосу. Питання можуть також ставитись через суддю, який у цьому випадку виконує роль посередника, що не дозволяє викрити особу свідка. Крім того, свідок може бути вислуханий судом, однак його свідчення не будуть доступними іншим учасникам процесу. В основі програм захисту свідків лежить розуміння, що держава повинна організувати кримінальний процес таким чином, щоб інтересам свідків не загрожувала невинувата небезпека. Участь у програмі захисту свідків означає цілковите руйнування їх звичайного життя, а також членів їх сімей. Усе це, а також великі затрати на програму зумовлює те, що програми обмежуються тільки особливо тяжкими злочинами, скоєними організованими й терористичними групами [2]. Саме ці угруповання передбачають доволі замкнений характер стосунків між членами групи, а тому традиційні методи розслідування застосувати в цьому разі важко. З огляду на цей факт, а також те, що свідок має таку перевагу, як близькість до планування і скоєння злочинів, і отже, може надати відомості, що призведуть до викриття ключових фігур організованого угруповання, захист індивідуумів, які готуються дати свідчення, набуває особливого значення.

Найчастіше учасниками програми стають обвинувачені в тій самій справі, які вирішили співробітничати й дати показання на своїх колишніх співників. Набагато рідше під захист беруться ті особи, які не є підозрюваними (обвинуваченими) у справі. Це можуть бути випадкові свідки, дружини або інші близькі особи тих членів організованої групи, які були вбиті [3]. Загалом тільки зовсім невеликий відсоток учасників програми не має кримінального минулого.

У трьох країнах, чий досвід було вивчено, щорічна кількість заявок на участь у програмі сягала від 2 до 7 осіб із розрахунку на мільйон мешканців. Оскільки період участі в програмі триває кілька років, сумарна кількість осіб зростає і може дорівнювати від 10 до 90 на мільйон мешканців. Залежно від часу, проведеного в межах програми, кількості членів сім'ї, які проживають разом із учасником, ціна утримання однієї особи може коливатися від 80 тисяч до 400 тисяч доларів США. І хоча ці цифри свідчать про чималі витрати на реалізацію програми, вони можуть бути виправданими з огляду на впровадження інших дуже складних і таких, що займають багато часу, потребують великого обсягу людських ресурсів (насамперед, підготовки відповідних працівників), спеціальних методів розслідування злочинної діяльності (агенти «під прикриттям», багаторічне електронне спостереження). Тому вважається, що в розкритті незаконної організованої діяльності цей метод є більш ефективним порівняно з іншими.

Наприклад, в Італії діє спеціальне законодавство про захист свідків. Це законодавство містить положення про їх переїзд на нове місце проживання. Керівництво програмою здійснюється через спеціальну центральну службу захисту в рамках Департаменту громадської безпеки Міністерства внутрішніх справ і через канцелярію Національної прокуратури антимафії (Procuratore Nazionale Antimafia). Застосовуються також неофіційні заходи для охорони інформаторів силами поліції. Згідно з деякими джерелами, на цей час відчувається відтік учасників із злочинних співтовариств. Згідно з матеріалами доповіді МВС італійському парламенту, на початок 2016 р. із правосуддям співробітничали 1119 осіб (загалом 6017, включно з членами сімей), з яких тільки 67

були простими свідками. Для охорони вищезгаданих осіб у структурі МВС створено спеціальний підрозділ із 600 співробітників. Залежно від цінності відомостей і реальної загрози життю особа, що співробітничала з правосуддям, і члени її сім'ї можуть отримати нові документи (аж до повної зміни настановних даних), нову роботу, змінити місце проживання тощо [4, с. 22].

Згідно із Законом ФРН «Про головного свідка», правовий захист головного свідка забезпечується за трьома видами злочинів, що найчастіше скоюють організовані злочинні угруповання. До них закон відносить незаконний обіг наркотиків; тероризм; відмивання грошей, отриманих злочинним шляхом. У цих випадках закон захищає свідків обвинувачення в разі загрози їхньому життю та здоров'ю і надає їм право зажадати від компетентних органів залучення їх до програми охорони свідків; не розголошувати в судовому засіданні повних біографічних відомостей та місця проживання; вимагати проведення допиту в закритому судовому засіданні або інших умов, які гарантують їх безпеку.

Міжнародне співробітництво в цій площині робить ефективнішою цю програму для кожної окремої країни, оскільки тоді свідки можуть жити в більшій кількості країн, а це ускладнює їх переслідування злочинцями. Якщо країни застосовують спільні підходи в таких програмах, то свідки легше можуть переміщатися в інші країни. Але це потребує також ухвалення міжнародних угод.

Висновки. Для ефективної протидії організованій злочинності однією з міжнародних рекомендацій є така: під час розробки стратегій антизлочинної політики, включно із законодавством та іншими заходами, держави повинні враховувати структурні особливості злочинних організацій і способи їх діяльності. Серед дослідників домінує думка про те що, є велика кількість характеристик організованих груп та злочинних організацій, але ж більшість мають мінливу мережну структуру, тому протистояти їм можна за допомогою стратегії, сфокусованої на мережному аналізі, а також на аналізі використовуваних мережами злочинців інформаційних ресурсів.

Список використаних джерел

1. Протидія організованій злочинності в Україні в 2020 році (у порівнянні зі статистичними даними за 2016-2019 роки). URL : <https://naspravdi.today/uk/2021/06/25/protydiia-orhanizovaniy-zlochynnosti-v-ukraini-v-2020-rotsi-u-porivnianni-zi-statystychnymy-danymy-za-2016-2019-roky/>.
2. Корнієнко М. В. Протидія організованій злочинності в країнах ЄС та США. Київ : НТВ Правник, 2002. 292 с.
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : прийнята резолюцією 55/25 Ген. Асамблеї від 5 листоп. 2000 р.: ред. від 04.02.2004 р. *Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори.* Київ : Фенікс, 2006. - С. 570-575.
4. Європейський досвід у запобіганні організованій злочинності: польові дослідження найкращих практик, проведені групою експертів Ради Європи (з Міжнародних ключових проблем із запобігання злочинності та кримінального правосуддя: документи з нагоди святкування 25-річчя HEUNI, Р 13-33, 2006, Kauko Aronmaa та Terhi Viljanen, eds. Див. NCJ-219360). URL : <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/european-experiences-preventing-organised-crime-field-studies-best>.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. Protydiya orhanizovaniy zlochynnosti v Ukraini v 2020 rotsi (u porivnyanni zi statystychnymy danymy za 2016-2019 roky) [Combating organized crime in Ukraine in 2020 (compared with statistical data for 2016-2019)]. URL : <https://naspravdi.today/uk/2021/06/25/protydiia-orhanizovaniy-zlochynnosti-v-ukraini-v-2020-rotsi-u-porivnianni-zi-statystychnymy-danymy-za-2016-2019-roky/>. [in Ukr.].
2. Korniyenko, M. V. (2002) Protydiya orhanizovaniy zlochynnosti v krayinakh YeES ta SShA [Combating organized crime in EU countries and the USA]. Kyiv : NTV Pravnyk, 292 p. [in Ukr.].
3. Konventsiya Orhanizatsiyi Ob'yednanykh Natsiy proty transnatsional'noyi orhanizovanoi zlochynnosti [United Nations Convention against Transnational Organized Crime] : pryynyata rezolyutsiyeyu 55/25 Hen. Asambleyi vid 5 lystop. 2000 r.: red. vid 04.02.2004 r. Zbirnyk mizhnarodnykh dohovoriv Ukrainy pro pravovu dopomohu u kryminal'nykh spravakh. Bahatostoronni dohovory. Kyiv : Feniks, 2006. - S. 570-575. [in Ukr.].
4. Yevropeys'kyi dosvid u zapobihanni orhanizovaniy zlochynnosti: pol'ovi doslidzhennya naykrashchykh praktyk, provedeni hrupoyu ekspertiv Rady Yevropy [The European Experience in Preventing Organized Crime: Field Studies of Best Practices by a Council of Europe Expert Group] (z Mizhnarodnykh klyuchovykh problem iz zapobihannya zlochynnosti ta kryminal'noho pravosuddya:

ABSTRACT

Volodymyr Yefimov, Dmytro Sanakoyev. Main directions regarding the prevention of the activities of organized groups and criminal organizations in European countries. The authors it was established that in order to effectively combat organized crime, one of the international recommendations is as follows: when developing anti-crime policy strategies, including legislation and other measures, states should take into account the structural features of criminal organizations and their methods of operation.

Organized criminal groups and criminal organizations are focused on the provision of illegal goods and services, as well as on penetration into legal activities using a wide variety of methods, including corruption and violence, there is a need to develop new strategies in the field of crime prevention, which, narrowing the capabilities of such organizations, will simultaneously increase the level of vulnerability of economic systems in relation to such penetration. These aspects of the prevention of organized crime, including those of a transnational nature, were reflected in the UN Convention against Transnational Organized Crime.

The dominant opinion among researchers is that there are a large number of characteristics of organized groups and criminal organizations, but most have a variable network structure, so they can be countered with a strategy focused on network analysis, as well as on the analysis of information resources used by criminal networks.

Keywords: *organized crime, organized criminal groups and criminal organizations, European countries, prevention, countermeasures, UN Convention against Transnational Organized Crime, legal definition.*

УДК 343.985.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-387-392

Володимир ПРИЛОВСЬКИЙ[©]

кандидат юридичних наук

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

**ЩОДО ПИТАНЬ ОРГАНІЗАЦІЇ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ
(РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Досліджено деякі аспекти організації негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД) під час розслідування кримінальних правопорушень, у тому числі в умовах воєнного стану. Розглянуто наявні проблемні питання сьогодення щодо організації проведення НСРД та можливостей спрощення й оптимізації для досконалого розслідування кримінальних правопорушень (злочинів), у тому числі в цей час за умов воєнного стану. Розглядаються погляди вчених щодо вказаного аспекту як взагалі протиправної (злочинної) діяльності, так і в умовах теперішнього стану в Україні. Зазначено, що організація проведення НСРД потребує законодавчого удосконалення.

Ключові слова: *організація, розслідування, кримінальне правопорушення, злочин, слідчі дії, розшукові дії, негласні слідчі (розшукові) дії, оперативні заходи, оперативно-розшукові заходи.*

Постановка проблеми. Процеси сучасності, що останнім часом відбуваються в Україні, зумовлюють необхідність оперативного отримання істинної інформації, її швидкого і своєчасного аналізу, систематизації та використання з метою якісного розслідування кримінальних правопорушень не тільки загальнокримінальної спрямованості, але й специфічних злочинів, які вчиняються в умовах воєнного стану, тобто в умовах ведення бойових дій, нанесень бомбових або ракетних ударів, обстрілів населених пунктів, терористичних актів тощо. Певні структури та організації МВС

© В. Приловський, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4490-6301>

k_ksmp@dpuvs.in.ua

України, зокрема Національної поліції України, уповноважені на безпосереднє проведення негласних слідчих (розшукових) дій, оперативних та оперативно-розшукових заходів, але потребують корегування не стільки уповноваження цих структур та організацій, а більш удосконалення законодавчих актів, що регламентують та спрямовують їх діяльність.

Дуже важливим елементом функціонування суспільства є його фундаментальні цінності та забезпечення їх належної реалізації громадянами.

При цьому під час розслідування вчинених кримінальних правопорушень (серед яких в наявності дані статистики та кримінальних проваджень щодо тяжких і особливо тяжких злочинів – замовлених вбивств, вбивств з розчленуванням, вбивств для приховування інших злочинів, злочинів, що вчиняються військовими і бойовиками ворожих сил, колаборантами тощо) практично завжди є невід’ємна необхідність негайних дій, організація проведення яких регламентується безпосередньо КПК України.

Не буде зайвим наголошення на значенні проведення системного аналізу об’єктивних сучасних умов, в яких здійснюються злочинні діяння. Крім того, досліджуючи вищевказаний напрям, вагоме значення має встановлення перешкоджаючих факторів. Тому розгляд цього питання є необхідним та своєчасним.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Зважаючи на важливість інституту негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях та наявність низки проблемних питань, у тому числі організаційного характеру його функціонування, він був об’єктом наукових досліджень фахівців, зокрема: М. Багрієя, Б. Бараненка, О. Бочкового, В. Глушкова, С. Гриненка, М. Грїбова, Ю. Грошевого, К. Гусевої, О. Дроздова, В. Колесника, С. Кудїнова, Д. Никифорчука, М. Погорецького, Д. Сергєєвої, О. Татарова, М. Цуцкірїдзе, Р. Шехавцова, М. Шумила та інших, проте проблемні питання організації проведення негласних слідчих (розшукових) дій у дослідженнях зазначених авторів або ж досліджувалися опосередковано, або ж мають дискусійний характер, що не дуже позитивно відображається на правозастосовній практиці.

Метою цієї статті є проведення аналізу проблемних питань при організації проведення НСРД при розслідуванні кримінальних правопорушень (злочинів), у тому числі в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Безперечно, здійснення досудового розслідування у кримінальне провадження реалізується виключно за рахунок уповноважених на те суб’єктів. Саме тому лише чітка та послїдовна регламентація процесуальних можливостей усіх суб’єктів кримінального провадження дозволить повністю забезпечити виконання основних завдань кримінального провадження, що зазначені в ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України [1], а також забезпечити законне та неупереджене здійснення владних повноважень із цілковитим дотриманням положень Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та кримінального процесуального законодавства України [2, с. 265].

У виняткових невідкладних випадках, пов’язаних із врятуванням життя людей та запобіганням вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину, передбаченого розділами I, II, VI, VII (статті 201 та 209), IX, XIII, XIV, XV, XVII Особливої частини Кримінального кодексу України, негласна слідча (розшукова) дія може бути розпочата до постановлення ухвали слідчого судді у випадках, передбачених КПК України, за рішенням слідчого, узгодженого з прокурором, або прокурора. У такому випадку прокурор зобов’язаний невідкладно після початку такої негласної слідчої (розшукової) дії звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді [1, ст. 250].

Отже вбачається так би мовити «процесуальний ланцюжок»: «слідчий» – «прокурор» – «слідчий суддя» (між прокурором і слідчим суддею також за згодою прокурора трапляється слідчий, отримуючи згоду прокурора на проведення НСРД, керівник оперативного підрозділу, який за своїми повноваженнями призначить виконавця та оперативник, якому буде доручено виконання) для здійснення основних організаційних заходів проведення НСРД.

Останнє, на жаль, спростовує одне з головних положень швидкого розслідування кримінальних правопорушень – оперативність.

У більшості випадків при розслідуванні кримінальних правопорушень (злочинів) слідчі ситуації мають достатньо складний характер (підозрюваний відомий, але

матеріальних і особистісних доказів недостатньо для повідомлення йому про підозру; злочинець відомий, але переховується від слідства й суду; особу злочинця не встановлено тощо). У зв'язку з цим поряд з проведенням слідчих (розшукових) дій для встановлення всіх необхідних даних про кримінальне правопорушення (злочин) та осіб, які могли бути причетні до його вчинення, які могли бути очевидцями (свідками) або мати будь-яку важливу для розслідування інформацію, вважається за необхідне проведення НСРД (здійснення аудіо-, відеоконтролю підозрюваного; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж і електронних інформаційних систем тощо) [3, с. 120–122].

Для отримання інформації щодо якомога швидкого та оптимального розслідування кримінального правопорушення (злочину) необхідно проводити пошукові та гласні і негласні слідчі (розшукові) дії, спрямовані у тому числі й на розшук співучасників [4, с. 103].

Не можна ігнорувати факт, що розслідування злочинів тісно пов'язане з оперативно-розшуковою діяльністю і значною мірою залежить від ефективності організаційних дій слідчого і оперативно-розшукових заходів, що здійснюються органами дізнання за його дорученням, а також заходів, що проводяться цими органами при виконанні ними функціональних обов'язків.

Зазначимо, що розслідування злочину – це досить непростий процес пізнання, який відбувається в конкретних часових (за часту обмежених) і просторових межах та в певних умовах навколишнього середовища.

У сучасних умовах при проведенні слідчих дій в місцях ведення бойових дій, дослідження руйнувань будівель, частин тіл розірваних вибуховими пристроями людей і таке інше часові обмеження для оперативного (найшвидшого) пошуку джерел важливої для розслідування інформації, її отримання – найактуальніше з того, що могло би бути в інших умовах, в умовах мирного часу. Хоча і в нормальному стані суспільства та держави це питання актуальності не втрачає свого оперативного статусу.

Оперативний – здатний правильно і швидко виконувати ті чи інші практичні завдання; дійовий [5, с. 845].

Організація – дія за значенням організувати, організовувати і організовуватися. Організувати – здійснювати певні заходи громадського значення, розробляючи їх підготовку і проведення [5, с. 853].

Негласний – невідомий для інших; прихований, таємний [5, с. 753].

Слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Підставами для проведення слідчої (розшукової) дії є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети [1, ст. 223].

Проаналізуємо останні викладки стосовно будь-якої ситуації, що стосується розслідування кримінального правопорушення.

Припустимо, досвідчений оперативник (працівник оперативного підрозділу) при проведенні слідчих дій (або за дорученням слідчого – оперативно-розшукових заходів) для досягнення мети, спрямованої на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні, на місці вчинення кримінального правопорушення (злочину) виявив особу, яка має фактичну інформацію про осіб, що вчинили цей злочин. Інформація повинна бути перевірена, але для цього необхідно отримати письмовий дозвіл (доручення) слідчого. Виявлена особа (джерело інформації) бажає зостатися невідомою, негласною для правоохоронних структур, не має змоги чекати і відмовляється від оприлюднення (фіксації в протоколі або іншому документі) даних про себе, у тому числі – можливості зв'язку з нею через будь-які мережі.

Що повинен у такому випадку зробити оперативник?

Досвідчений оперативник сам без усіляких повідомлень та доручень провів би всі необхідні заходи, здобув би максимум достатньої інформації, необхідної для розслідування. Але як це офіційно зафіксувати? Відповідно до чинного законодавства – або ніяк, або дуже складно, практично неможливо! Хоча оперативник і не згавав час для отримання і перевірки важливої для розслідування інформації.

Якщо прослідкувати ланцюжок законодавчо регламентованих дій оперативника, можна, навіть не вимірюючи, впевнитись, що при виконанні процесуальних норм втрачається саме головний скарб при розслідуванні, особливо по «гарячих слідах», – час.

Поки пройде оповіщення слідчого, поки слідчий вирішить, що доручити, поки навіть у польових умовах знайде папірець, у якому випише доручення... А якщо слідчий згідно з відомчими інструкціями захоче сповістити свого керівника, щоб той підтвердив його рішення? А якщо в районі бойових дій обмаль папірців, відсутній зв'язок, а слідчий вагається в ухваленні самостійного рішення? А якщо керівник захоче проконсультуватись з прокурором або слідчим суддею? На жаль, у процесуальних законодавчих актах людський фактор або фактори так званих форс-мажорних ситуацій або обставин (форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безладу, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо) [6] висвітлені вкрай стисло або майже ніяк.

Це тільки спрощена ситуація. Але ж навіть при цьому просто виключаються оперативність, негласність, організація. Зостається лише «досить непростий процес пізнання, який відбувається в конкретних часових і просторових межах та в певних умовах навколишнього середовища».

Втрачається сенс понять «оперативність», «негласність», та й «організація» перетворюється у невиправдану бюрократичну рутину.

Особливо слід зазначити ситуацію при прибутті слідчо-оперативної групи на місце вчинення кримінального правопорушення під час бойових дій. Оперативник, проводячи пошукові заходи (наприклад, щодо виявлення очевидців), припустимо, виявив вчинення воєнного злочину (свідоме, грубе, порушення законів та звичаїв війни, за який винуватці (учасники бойових дій та особи, які віддають їм накази) несуть кримінальну відповідальність, визначену рішенням міжнародних воєнних трибуналів [7]) військовослужбовцем ворожої армії (або кимось іншим). Немає можливості припинити злочин, але є можливість негайної (оперативної) негласної фото- або відеофіксації протиправних дій. Коли і як у подібних умовах отримувати дозвіл на проведення НСРД?

Будь-яку людину або дитину (яка, вибачте за емоційність, сидить у ріках сліз над мертвим тілом рідної людини), неможливо втішити необхідністю виконати правила, встановлені КПК України щодо організації проведення слідчих дій, а вже потім щось або когось встановлювати, використовуючи можливості оперативних підрозділів, які б здійснили проведення НСРД.

Крім названих, накопичується багато інших питань. Чому, наприклад, свідчення в суді проти поліцейського останній повинен не просто спростовувати, а зобов'язаний представити достатні фактичні дані своєї непричетності або невинуватості? Відеофакт з камер відеоспостереження або з мобільного телефону слугує доказом проти працівника поліції, але нерідко навіть не розглядається, якщо йдеться про підтвердження протиправних дій підозрюваного, тому що отриманий без відповідної процесуальної процедури. Але ж і без будь-якої процедури факт не перестав бути фактом.

Мабуть, кожен правоохоронець знайомий з висловленням, що поліцейські майже усього світу вважають, що закони виписані для правопорушників і злочинців. Чому так? Само собою виникає висновок, що законодавець заздалегідь у статтях законодавчих актів визначає «особистий», майже привілейований статус підозрюваних та підсудних осіб (які можуть бути причетні до найгрубіших порушень прав потерпілих, нерідко аж

до насильницьких дій проти потерпілого або насильницького позбавлення життя).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що на основі дослідження наукових думок та думок вчених, практики оперативних підрозділів Національної поліції України визначено основні проблемні питання, що виникають при розслідуванні кримінальних порушень у цей час:

– законодавчі обмеження ініціативи оперативних підрозділів для організації проведення НСРД, потрібної для швидкого розслідування кримінального правопорушення (злочину);

– процесуальні обмеження ініціативи оперативних підрозділів для організації проведення НСРД в будь-яких реаліях сьогодення (воєнний стан), але занадто потрібної для своєчасного розслідування кримінального правопорушення (злочину);

– організаційні затримки або перешкоди при узгодженні документації щодо рішень та отримання дозволу на проведення НСРД.

В умовах ракетних та бомбових обстрілів, бойових дій, терористичних актів і загроз вчиняються такі ж протиправні діяння, як і в мирний час, але важливість їх оперативного розслідування, встановлення та викриття винних у найкоротший час з моменту вчинення або надходження повідомлення про вчинене, набуває особливої актуальності. І законодавче спрощення процедури організації проведення негласних слідчих (розшукових) дій – реальний ключ для вирішення питань оперативного та оптимального розслідування, особливо в сучасних умовах воєнного стану.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

2. Гаркуша А., Петриченко Є. Регламентация повноважень щодо здійснення повноважень у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 265-271.

3. Чаплинский К. О., Єфімов М. М., Приловський В. В. Наукові та практичні основи методики розслідування втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність : монограф. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 278 с.

4. Пиріг І. В., Карпенко Р. В. Теорія і практика заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми : монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 188 с.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь : ВТФ «ПЕРУН», 2009. 1736 с.

6. Форс-мажор. URL : <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%A4%D0%BE%D1%80%D1%81-%D0%BC%D0%B0%D0%B6%D0%BE%D1%80>.

7. Воєнні злочини та їх документування. URL : <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/voyenni-zlochyny-ta-yih-dokumentuvannya/>.

Надійшла до редакції 1.12.2022

References

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : 13 kvitnia 2012 r. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].

2. Harkusha A., Petrychenko Ye. (2021) Rehlamentatsiya povnovazhen' shchodo zdiysnennya povnovazhen' u kryminal'nomu protsesi [Regulation of powers regarding the exercise of powers in criminal proceedings]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 265-271. [in Ukr.].

3. Chaplynskyi, K. O., Yefimov, M. M., Prylovskyi, V. V. (2022) Naukovi ta praktychni osnovy metodyky rozsliduvannya vtiahnennia nepovnolitnikh u protypravnu diialnist [Scientific and practical bases of the methodology of investigating the involvement of minors in illegal activities] : monohraf. Odessa : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 278 p. [in Ukr.].

4. Pyrih I. V., Karpenko R. V. (2021) Teoriia i praktyka zapodiiannia tilesnykh ushkozhen, uchynenykh nepovnolitnimy [Theory and practice of causing bodily harm committed by minors] : monohrafiia. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 188 p. [in Ukr.].

5. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod., dopov. ta CD) [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (with supplement, supplement and CD)] / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Irpin : VTF «PERUN», 2009. 1736 p. [in Ukr.].

6. Fors-mazhor [Force majeure]. <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%A4%D0%BE%D1%80%D1%81-%D0%BC%D0%B0%D0%B6%D0%BE%D1%80>. [in Ukr.].

7. Voyenni zlochyny ta yikh dokumentuvannya [War crimes and their documentation]. <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/voyenni-zlochyny-ta-yih-dokumentuvannya/> [in Ukr.].

ABSTRACT

Volodymyr Prylovskiy. Concerning issues of organization of covert investigative (search) actions in investigation of criminal offenses under martial law. The article examines some aspects of the organization of undercover investigative (search) actions (hereinafter referred to as NSRD) in the investigation of criminal offenses, including under martial law. Current problematic issues related to the organization of the NSRD and the possibilities of simplification and optimization for the perfect investigation of criminal offenses (crimes), including at the present time under martial law conditions, are considered. The views of scientists regarding the specified aspect of illegal (criminal) activity in general, as well as in the conditions of the current situation in Ukraine, are considered.

On the basis of the study of scientific opinions and conclusions of scientists, the practice of operational units of the National Police of Ukraine, the main issues, if not inhibitions, then slippage of the process of high-quality operational organization of the NSRD, have been determined.

In particular:

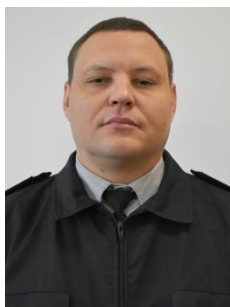
- legal restrictions on the initiative of operative units to organize the NSRD (especially in the context of time constraints) required for a quick investigation of a criminal offense (crime);
- procedural limitations of the initiative of operational units to organize the NSRD in any realities of today (martial law), but too necessary for a quick investigation of a criminal offense (crime);
- organizational (actually bureaucratic) delays or obstacles in agreeing documentation on decisions and obtaining permission to conduct NSRD.

The author states that the organization of the NSRD needs legislative improvement.

Keywords: *organization, investigation, criminal offense, crime, investigative actions, detective actions, covert investigative (detective) actions, operational measures, operational and investigative measures.*

УДК 351.746.2:32.019.5

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-392-400

Олександр ХРИСТОВ[®]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

**УМОВИ ВИКОРИСТАННЯ ГРОМАДСЬКОСТІ
ПІДРОЗДІЛАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ
ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ**

Досліджено різні значення умов використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності. У результаті вивчення спеціальної літератури, зроблено висновок, що до цього часу вченими не бралось за основу таке значення умов використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності, як «необхідних обставин, які уможливають здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяють чомусь», зокрема ефективному здійсненню такої діяльності.

Ключові слова: *громадськість, результативність, сукупність об'єктивних і суб'єктивних обставин, умови ефективності, фактори.*

Постановка проблеми. Протидія злочинності підрозділами кримінальної поліції неможлива без використання громадськості, яка часто відіграє одну із ключових ролей [1] у надходженні оперативно-розшукової інформації, створенні умов та/або безпосередній участі в оперативно-розшукових заходах, а також «гласних» та негласних слідчих (розшукових) діях у кримінальному провадженні, що проводяться працівниками цих підрозділів за дорученням слідчого (дознавача), прокурора.

Ефективність використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності багато в чому залежить не тільки від «природних» обставин дійсності («позасистемних факторів»), що епізодично уможливають таку діяльність

© О. Христов, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0088-5844>

alexander_hristov@ukr.net

(наприклад, сприяння в умовах війни виявленню та/або затриманню «на гарячому» осіб, які вчинюють кримінальні правопорушення (мародерів, шпигунів, диверсантів, колаборантів, «шахраїв-волонтерів»), «інтернет-шахраїв» й ін.) або в умовах виниклого «суспільного резонансу» – сприяння розкриттю та розслідуванню кримінальних правопорушень, розшуку безвісно зниклих осіб (особливо дітей) тощо), але й від «штучно створених» умов, що комплексно-системно забезпечують здійснення такої діяльності у вирішенні завдань профілактики, запобігання і припинення кримінальних правопорушень.

Визначення цих умов дасть змогу правильно сформулювати напрями і пріоритети у доктрині (концепції) залучення громадськості до протидії злочинності, а також розробити і реалізувати стратегію використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності.

Головне призначення умов ефективності використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності забезпечити інституційну спроможність залучення (сприяння) представників громадськості у специфічній діяльності підрозділів кримінальної поліції – оперативно-розшуковій діяльності, негласній роботі у кримінальному провадженні.

Вивчення програмних документів державної політики щодо протидії злочинності показав, що до цього часу такі умови комплексно не визначалися і не у повному обсязі враховувалися, а це в свою чергу обумовлює потребу наукового забезпечення вирішення цієї проблематики, що визначає своєчасність та актуальність її дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Аналіз наукових публікацій дозволяє стверджувати, що на сьогодні питання визначення умов ефективності використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності не було предметом самостійного дослідження як у спеціальних монографічних роботах авторів (В. Давидюк, А. Кислий, В. Отрудько, І. Охріменко та ін.), так і у роботах вчених, присвячених суміжній проблематиці (В. Голіна, А. Долгополов, М. Колодяжний, О. Костюшко, О. Коропатов, С. Лукашевич, С. Медведенко, В. Московець, Р. Миронюк, О. Музичук, І. Слободенюк, С. Шрамко, В. Юрах та ін.), що підкреслює її наукову значимість. Однак спробу вирішити цю проблематику здійснив В. Круглий, який розглядав умови ефективності взаємодії оперативних підрозділів органів внутрішніх справ з громадянами та використання їх допомоги в оперативно-розшуковій діяльності, але враховуючи, що з часу його дослідження пройшло 20 років, його висновки у повному обсязі не відповідають потребам часу. Крім того, результати його дослідження не враховують сучасних змін кримінально-процесуального та оперативно-розшукового законодавства, а також тенденції оперативно-розшукової політики держави.

Метою статті є визначення умов ефективності використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності.

Виклад основного матеріалу. Термін «умова» має багато значень, які використовуються в юридичних науках. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «умова» тлумачиться як: 1) взаємна усна чи письмова домовленість про що-небудь (угода, договір); 2) вимога, пропозиція, що висувуються однією зі сторін, які домовляються про що-небудь, а також при укладанні угоди, договору; 3) взаємні зобов'язання сторін, що домовляються, запропоновані для укладення, угоди договору; 4) необхідна обставина, яка уможливує здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь; 5) обставини, особливо реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь; 6) правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь; 7) сукупність даних, положення, що лежать в основі чого-небудь [2, с. 1506].

У контексті дослідження проблематики умов використання громадськості або окремих її представників у діяльності оперативних підрозділів (оперативно-розшуковій діяльності та негласній роботі у кримінальному провадженні) вчені брали за основу такі його значення:

1) взаємна усна чи письмова домовленість про що-небудь (угода, договір, контракт) – під час дослідження питань юридичного оформлення досягнутої згоди на сприяння (виду і форми документального закріплення) [3, с. 141; 4, с. 45];

2) вимога, пропозиція, що висувуються однією зі сторін, які домовляються про

що-небудь, а також при укладанні угоди, договору; взаємні зобов'язання сторін, що домовляються, запропоновані для укладення, угоди договору – під час дослідження проблематики щодо: а) прийняття рішення про встановлення чи відмову від встановлення гласного, негласного або конфіденційного співробітництва [5, с. 16], б) змістовної частини документу – угоди про сприяння [3, с. 141], в) змісту процесуального документа про заборону розголошення відомостей (даних) оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування (на виконання вимог ч. 4 ст. 15, ч. 3 ст. 66, п. 4 ч. 3 ст. 68, п. 3 ч. 5 ст. 71, ст. 222 Кримінального процесуального кодексу України, ч. 3 ст. 11 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»; відповідальність встановлена ст. 387 Кримінального кодексу України) [6, с. 322];

3) правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь – під час дослідження вимог, правил (процедур), обмежень щодо залучення громадськості або окремих її представників як учасників оперативно-розшукової діяльності або кримінального провадження у цілому [7; 8; 9; 10, с. 103–104; 11, с. 169], як учасників проведення конкретних оперативно-розшукових заходів, гласних та негласних слідчих (розшукових) дій [12; 13; 14, с. 43–44] або оперативних комбінацій [15, с. 33–34, 63, 109–114];

4) сукупність даних, положення, що лежать в основі чого-небудь – під час дослідження принципів, вимог (особистісних якостей та властивостей), які висуваються до осіб-кандидатів, що залучаються до оперативно-розшукової протидії злочинності або під час негласної роботи у кримінальному провадженні [5, с. 11, 15, 16; 16; 17; 18, с. 15; 19, с. 68–69];

5) обставини, особливо реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь – під час дослідження певних умов, які виникають у процесі залучення чи сприяння представників громадськості, зокрема: а) оперативно-тактичних ситуацій, які обумовлюють потребу використання представників громадськості, або які обумовлюють можливість такого використання (уможливлюють чи унеможливають) [7; 8; 9], б) обставини (психологічні чинники, оперативно-тактичні ситуації), що обумовлюють потребу змінювати лінію поведінки оперативних працівників або представників громадськості під час сприяння оперативним підрозділам [20]; в) обставини, досягнення яких є ціллю (бажаним результатом) сприяння представників громадськості, тобто створення цими представниками громадськості умов для проведення оперативно-розшукових заходів, гласних чи негласних слідчих (розшукових) дій шляхом усунення перешкод чи перепон, участі в оперативних комбінаціях тощо [21, с. 27; 22; 15, с. 33–34, 63, 109–114].

Але до цього часу вченими не бралось за основу таке значення умов використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності як «необхідних обставин, які уможливають здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяють чомусь», зокрема ефективному здійсненню такої діяльності, хоча окремі аспекти згадувались у спеціальних дослідженнях В. Давидюка, А. Кислого, В. Круглого, В. Отрудька присвячених цій проблематиці. Фрагментарне акцентування уваги іншими вченими на таких аспектах свідчить про доцільність розглядати умови з точки зору обставин, які уможливають (сприяють) здійсненню такого виду діяльності.

Враховуючи те, що така діяльність здійснюється, але на незадовільному рівні, потрібно вести мову про підвищення її ефективності, зокрема через призму створення умов для її ефективного здійснення. Визначення умов через таке їх значення надає можливість практичного розв'язання цієї проблематики.

Під ефективністю використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності ми розуміємо характеристику цього процесу (виду діяльності), що відображає його результативність у виявленні й усуненні причин та умов кримінальних правопорушень, виявленні осіб, від яких можна очікувати вчинення кримінальних правопорушень та здійснення щодо них профілактичного впливу, викритті кримінальної діяльності (її запобіганні та припиненні) і кримінально активних осіб (у тому числі відверненні їх злочинної діяльності), розшуку осіб, які зникли безвісти, переховуються від органів досудового розслідування, суду або ухиляються від відбування покарання.

На нашу думку, умови ефективності використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності – це сукупність обставин об'єктивних

і суб'єктивних, які здатні позитивно впливати на процес залучення кримінальною поліцією представників громадськості і сприяння останніми досягненню потрібних результатів щодо надання оперативно значущої інформації, або виконання певних дій під час підготовки чи проведення оперативними працівниками різних оперативних комбінацій, заходів оперативного (ініціативного) пошуку, оперативно-розшукових заходів, гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, у тому числі щодо безпосереднього виявлення представниками громадськості та припинення кримінальних правопорушень, а також затримання «на гарячому» осіб, які їх вчинили, або щодо надання приміщень, транспортних засобів тощо з метою уможливлення здійснення зазначених заходів і процесуальних дій.

Враховуючи те, що представники громадськості можуть безпосередньо виявляти та припиняти кримінальні правопорушення, а також затримувати «на гарячому» осіб, які їх вчинили, необхідно враховувати ту обставину, що цей вид (спосіб) сприяння правоохоронним органам розуміється у таких площинах:

- як результат залучення представників громадськості до конкретних заходів та/або процесуальних дій;
- як результат самостійних (ініціативних) дій представників громадськості у певних життєвих обставинах або здійснення її «активістами» на постійній основі;
- як результат виконання обов'язків членами громадських формувань з охорони громадського порядку, які їх виконують за певним планом (графіком) [1].

Отже, останні два види (способи) сприяння виходять за межі використання оперативними працівниками представників громадськості, але вони можуть перетікати в перший вид (спосіб) залежно від подальших дій оперативних працівників, які обумовлюються конкретними обставинами (потребою, доцільністю) або вимогами законодавства щодо залучення до подальших заходів чи процесуальних дій. А отже, створення умов повинно передбачати активізацію громадської активності і щодо цих двох видів (способів) сприяння, як щодо елементів цілісної системи, які між собою пов'язані.

Водночас, пропонування тих чи інших умов ефективності такої діяльності не означає, що ці умови взагалі відсутні. Одні із них сприяють ефективному використанню громадськості підрозділами кримінальної поліції (сприятливі умови), другі – перешкоджають, ускладнюють або взагалі унеможливають залучення представників громадськості (несприятливі умови), треті – взагалі не створювалися (ще відсутні у вітчизняній практиці).

Тому потрібно погодитись, що забезпечення (створення) умов ефективності як комплекс певних змін з удосконалення такої роботи повинен враховувати: 1) створення нових сприятливих умов; 2) підтримання, розвиток та вдосконалення існуючих умов; 3) усунення умов, які перешкоджають такій діяльності [23].

Аналіз пропозицій вчених щодо умов ефективності протидії (запобігання) злочинності свідчить, що такі умови можуть бути об'єктивними і суб'єктивними, загальними та спеціальними [24, с. 69–70]. Вважаємо, що ці висновки можуть бути екстрапольовані і стосовно умов ефективності використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності.

До об'єктивних умов, на нашу думку, потрібно відносити ідеологічні, культурні, політичні (воєнно-політичні), соціально-економічні, морально-виховні чинники, що характеризують ставлення суспільства до проблем протидії злочинності (криміногенної обстановки), допустимості правопорушень, у тому числі як засобу для «виживання» (особливо в умовах воєнного стану) та ін., соціальну активність населення (громадськості) щодо протидії негативним явищам, рівень довіри до правоохоронних органів, рівень популяризації та правової пропаганди серед населення, готовність та спроможність громадян сприяти правоохоронним органам у вирішенні їх завдань. Суб'єктивні умови ефективності використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності - це ті умови, які створюються у зв'язку із генезою та оптимізацією діяльності підрозділів кримінальної поліції, з урахуванням Європейської інтеграції (приєднання до міжнародних поліцейських програм, баз і банків даних та ін.), власного досвіду та досвіду роботи правоохоронних органів інших держав.

До загальних умов доцільно відносити об'єктивні та суб'єктивні обставини, які властиві умовам ефективності використання громадськості суб'єктами кримінально-юстиційного рівня протидії злочинності взагалі, зокрема: 1. Правове забезпечення

використання громадськості під час протидії злочинності. 2. Організаційно-управлінське забезпечення: 1) постійне вивчення та аналіз соціальної активності населення щодо протидії злочинності (визначення пікових стадій та стагнацій такої активності), а також аналіз ефективності існуючих форм і видів використання громадськості у протидії злочинності на основі сучасної оцінки показників; 2) на основі визначення пікової соціальної активності населення щодо протидії злочинності своєчасне впровадження і підтримання громадських ініціатив в роботу правоохоронних органів, запровадження нових форм та методів; 3) на основі аналізу ефективності форм та видів такого використання, своєчасне прийняття рішення щодо: а) поширення їх на інші напрямки протидії злочинності, б) вдосконалення існуючих форм (видів), в) відмови від окремих форм (видів); 4) визначення завдань і пріоритетних напрямків щодо розробки і впровадження сучасних механізмів залучення громадськості до протидії злочинності, програмування заходів із залученням громадськості до протидії злочинності, контроль за здійсненням такої діяльності); 3. Матеріальне забезпечення: 1) фінансування: програм використання (залучення, сприяння) громадськості під час протидії злочинності – «Сусідський догляд», «Схопи за руку», «Зупини злочинця», «Ангели охоронці», «Під наглядом сусідів», «Neighborhood Watch» (Сусідське спостереження), «Поліцейський – ще один ваш друг», «Компенсація за здану зброю після війни», впровадження програми залучення малозабезпечених, у тому числі безхатченків, до охорони громадського порядку та ін.; правової пропаганди; взаємодії із ЗМІ та власниками мобільних операторів, а також власниками ІТ-ресурсів щодо розповсюдження (розсилки) інформації (орієнтувань) про затребувану необхідність допомоги громадськості щодо розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, розшуку осіб, викраденого майна та ін.; 2) матеріальне забезпечення підрозділів кримінальної поліції щодо використання громадськості під час протидії злочинності, зокрема забезпечення функціонування: інституту винагород, у тому числі шляхом анонімної виплати; фінансування інших заохочень (звільнення від роботи на час сприяння, додаткові відпустки, відгули); соціального захисту; матеріальної компенсації за витрачений (робочий) час та збитків, що виникли унаслідок сприяння; забезпечення безпеки представників громадськості які надавали сприяння, у тому числі шляхом зміни зовнішності (пластичні операції), особистих даних, місця роботи й проживання тощо.

До спеціальних умов потрібно відносити об'єктивні та суб'єктивні обставини, які властиві умовам ефективності використання громадськості під час оперативно-розшукової протидії кримінальним правопорушенням та оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження. До них відносяться: 1. Правові – правове забезпечення використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час оперативно-розшукового та кримінального провадження. 2. Організаційні – створення та забезпечення (підтримання) функціонування дієвих механізмів щодо: а) залучення та сприяння представників громадськості підрозділам кримінальної поліції під час комплексних операцій, заходів оперативного (ініціативного) пошуку, оперативно-розшукових заходів, гласних та негласних слідчих (розшукових) дій; б) систематичного своєчасного і повного отримання інформації про осіб та факти, які становлять оперативний інтерес (наявність технічних ресурсів для отримання, зберігання й обробки оперативної інформації); в) висвітлення у ЗМІ підтвердження реалізації отриманої інформації, сприяння представників громадськості повинні корелюватися із реальними результатами протидії злочинності (притягнення до кримінальної відповідальності, викриття кримінальних ланок та ін.). 3. Інформаційні – наявність актуальної інформації про представників громадськості на території обслуговування, які можуть володіти оперативно значущою інформацією, ресурсами, знаннями, вміннями, яких не має в розпорядженні оперативних підрозділів і надавати їх у разі потреби та/або яких особисто можливо залучити до підготовки чи проведення оперативних заходів та/або процесуальних дій. 4. Кадрові – стан та спроможність кадрового забезпечення підрозділів кримінальної поліції професійно придатними працівниками щодо використання представників громадськості під час протидії злочинності, у тому числі їх підготовка та підвищення кваліфікації.

Висновки. За результатами дослідження цієї проблематики отримано такі результати.

1. Під ефективністю використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності ми розуміємо характеристику цього процесу (виду

діяльності), що відображає його результативність у виявленні й усуненні причин та умов кримінальних правопорушень, виявленні осіб, від яких можна очікувати вчинення кримінальних правопорушень, та здійснення щодо них профілактичного впливу, викритті кримінальної діяльності (її запобігання та припинення) і кримінально активних осіб (у тому числі відвернення їх злочинної діяльності), розшуку осіб, які зникли безвісти, переховуються від органів досудового розслідування, суду або ухиляються від відбування покарання.

2. Умови ефективності використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності – це сукупність обставин об'єктивних і суб'єктивних, які здатні позитивно впливати на процес залучення кримінальною поліцією представників громадськості і сприяння останніми досягненню потрібних результатів щодо надання оперативно значущої інформації, або виконання певних дій під час підготовки чи проведення оперативними працівниками різних оперативних комбінацій, заходів оперативного (ініціативного) пошуку, оперативно-розшукових заходів, гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, у тому числі щодо безпосереднього виявлення та припинення кримінальних правопорушень, а також затримання «на гарячому» осіб, які їх вчинили, надання приміщень, транспортних засобів тощо з метою уможливлення здійснення таких заходів і процесуальних дій.

3. Умови ефективності використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності можуть бути об'єктивними і суб'єктивними, загальними та спеціальними. До загальних умов доцільно відносити об'єктивні та суб'єктивні обставини, які властиві умовам ефективності використання громадськості суб'єктами кримінально-юстиційного рівня протидії злочинності взагалі, зокрема: 1. Правове забезпечення використання громадськості під час протидії злочинності. 2. Організаційно-управлінське забезпечення. 3. Матеріальне забезпечення. До спеціальних умов потрібно відносити об'єктивні та суб'єктивні обставини, які властиві умовам ефективності використання громадськості під час оперативно-розшукової протидії кримінальним правопорушенням та оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження. До них відносяться: 1. Правові. 2. Організаційні. 3. Інформаційні. 4. Кадрові.

Список використаних джерел

1. Христов О. Л. Теоретико-прикладне осмислення ролі використання громадськості підрозділами кримінальної поліції під час протидії злочинності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 655–661. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2022/165.pdf.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Неледва Н. В. Особливості офіційного оформлення відносин про конфіденційне співробітництво за законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 5(40). С. 138–143.
4. Макаренко С. В. Дотримання режиму секретності при оформленні облікових документів оперативними працівниками національної поліції на негласних позаштатних працівників. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. Спеціальний випуск (№ 107). С. 36–45.
5. Паструліна Т. В. Правові, організаційні і тактичні питання співробітництва громадян з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ як інформаторів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2010. 20 с.
6. Гриза О. В. Удосконалення застосування засобів і заходів збереження таємниці досудового розслідування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 321–325.
7. Давидюк В. М. Концептуальні засади діяльності оперативно-розшукових сил Національної поліції у протидії злочинності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 40 с.
8. Кислий А. М. Теоретичні та організаційно-тактичні засади сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності (за матеріалами МВС України) : автореф. дис. ... ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2011. 34 с.
9. Отрудько В. І. Сприяння громадян підрозділам кримінальної поліції під час протидії злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 20 с.
10. Основи оперативно-розшукової діяльності: курс лекцій / за заг. ред. С. А. Дроботова. Київ : Ін-т УДО України Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, 2022. 200 с.
11. Подобний О. О. Теоретичні, правові та організаційно-тактичні основи оперативно-

розшукової діяльності органів внутрішніх справ у боротьбі з корисливо-навальницькою організованою злочинністю : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 38 с.

12. Капустник В. В. Концептуальні засади проведення оперативно-розшукових заходів підрозділами кримінальної поліції : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 40 с.

13. Шинкаренко І. І. Оперативна установка: теоретико-правові основи та організаційно-тактичні проблеми (за матеріалами кримінальної міліції МВС України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 21.07.04 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2004. 20 с.

14. Албул С. В., Некрасов В. А., Пеньков С. В., Подобний О. О. Оперативна закупівля та контрольоване постачання: організація і тактика проведення : навч. посібник. Київ : МВС України, 2010. 187 с.

15. Шендрік В. В. Оперативна комбінація: теоретико-правові та організаційно-тактичні основи (за матеріалами діяльності кримінальної міліції) : дис. ... канд. юрид. наук : 21.07.04 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2005. 216 с.

16. Запорожцева Г. В., Кіцул А. П., Рижков Е. В. Використання психологічних знань в ОРД : монограф. Одеса : НДРВВ ОІВС, 2001. 116 с.

17. Обшалов С. В., Сервещкий І. В. Психологічне забезпечення залучення особи до негласного співробітництва : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2007. 168 с.

18. Грібов М. Л., Козаченко О. І. Співвідношення понять «конфіденційне співробітництво» та «негласне співробітництво». *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 1. С. 8-17.

19. Шендрік В. В., Колінко І. О. Гласне сприяння громадян підрозділам внутрішньої безпеки МВС України у протидії злочинам у сфері службової діяльності. *Європейські перспективи*. 2015. № 1. С. 65–70.

20. Охріменко І. М. Психологічні засади негласного співробітництва в сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Одеськ. ін-т внутр. справ. Одеса, 2005. 17 с.

21. Сергєєва Д. Б. Теоретичні, правові та праксеологічні засади використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесуальному доказуванні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2015. 40 с.

22. Тагієв С. Р. Теоретичні засади проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 40 с.

23. Круглий В. М. Взаємодія оперативних підрозділів органів внутрішніх справ з громадянами та використання їх допомоги в оперативно-розшуковій діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 21.07.04 / Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2003. 20 с.

24. Кириченко О. В. Умови ефективності оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки. *Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ : проблеми теорії та практики* : матер. Всеукр. науково-практ. конф., 27 верес. 2013 р. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2013. С. 68–70.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Khrystov, O. L. (2022) Teoretyko-prykladne osmyslennya roli vykorystannya hromads'kosti pidrozdilamy kryminal'noyi politysiyi pid chas protydyi zlochynnosti [Theoretical and applied understanding of the role of the use of the public by criminal police units during the fight against crime]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. № 10, pp. 655–661. URL : http://www.lsej.org.ua/10_2022/165.pdf. [in Ukr.].

2. Velykyu tlumachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy (z dod i dopov.) [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (with additions and additions)] / Uklad. i holov. Red.. V.T. Busel. Kyiv; Irpin' : VTF «Perun», 2005. 1728 p. [in Ukr.].

3. Neledva, N. V. (2021) Osoblyvosti ofitsynoho oformlennya vidnosyn pro konfidentsiyne spivrobitnytstvo za zakonodavstvom Ukrayiny [Peculiarities of the official registration of confidential cooperation relations under the legislation of Ukraine]. *Prykarpat's'kyu yurydychnyy visnyk*. Vyp. 5(40), pp. 138–143. [in Ukr.].

4. Makarenko, S. V. (2020) Dotrymannya rezhymu sekretnosti pry oformlenni oblikovykh dokumentiv operatyvnymy pratsivnykamy natsional'noyi politysiyi na nehlasnykh pozashatnykh pratsivnykiv [Compliance with the regime of secrecy during registration of accounting documents by operatives of the national police for clandestine freelancers]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. Special issue (№ 107), pp. 36–45. [in Ukr.].

5. Pastryulina, T. V. (2010) Pravovi, orhanizatsiyi i taktychni pytannya spivrobitnytstva hromadyan z operatyvnymy pidrozdilamy orhaniv vnutrishnikh sprav yak informatoriv [Legal, organizational and tactical issues of cooperation of citizens with operational divisions of internal affairs bodies as informants] : avtoref. dys. ...kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / L'viv. derzh. un-n vnutr. sprav. L'viv, 20 p. [in Ukr.].

6. Hryza, O. V. (2016) Udoskonalennya zastosuvannya zasobiv i zakhodiv zberezhennya tayemnytsi dosudovoho rozsliduvannya [Improving the use of means and measures to preserve the secrecy of the pre-trial investigation]. *Naukovy visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. Issue 2. Part 2, pp. 321–325. [in Ukr.].
7. Davydyuk, V. M. (2020) Kontseptual'ni zasady diyal'nosti operatyvno-rozshukovykh syl Natsional'noyi politysiyi u protydyi zlochynnosti [Conceptual principles of activity of operational and investigative forces of the National Police in combating crime] : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 / Khark. nats. un-n vnutr. sprav. Kharkiv, 40 p. [in Ukr.].
8. Kyslyy, A. M. (2011) Teoretychni ta orhanizatsiyno-taktychni zasady spryannya zdiysnennyu operatyvno-rozshukovoyi diyal'nosti (za materialamy MVS Ukrainy) [Theoretical and organizational-tactical principles of facilitating the implementation of operative-investigative activities (based on the materials of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine)] : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 / Nats. akad. vnutr. sprav. Kyiv, 34 p. [in Ukr.].
9. Otrud'ko, V. I. (2019) Spryannya hromadyan pidrozdilam kryminal'noyi politysiyi pid chas protydyi zlochynnosti [Assistance of citizens to criminal police units during crime prevention] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Khark. nats. un-n vnutr. sprav. Kharkiv, 20 p. [in Ukr.].
10. Osnovy operatyvno-rozshukovoyi diyal'nosti [Basics of investigative activity] : kurs lektsiy / za zah. red. S. A. Drobotova. Kyiv : In-t UDO Ukrainy Kyiv. nats. un-tu im. Tarasa Shevchenka, 2022. 200 p. [in Ukr.].
11. Podobnyy, O. O. (2014) Teoretychni, pravovi ta orhanizatsiyno-taktychni osnovy operatyvno-rozshukovoyi diyal'nosti orhaniv vnutrishnikh sprav u borot'bi z koryslyvo-nasylnyts'koyu orhanizovanoyu zlochynnistyu [Theoretical, legal, and organizational-tactical bases of operative-investigative activities of internal affairs bodies in the fight against self-interested and violent organized crime] : avtoref. dys. ... d.yu.n.: 12.00.09 / Nats. un-t «Odes'ka yurydychna akademiya». Odesa, 38 p. [in Ukr.].
12. Kapustnyk, V. V. (2020) Kontseptual'ni zasady provedennya operatyvno-rozshukovykh zakhodiv pidrozdilamy kryminal'noyi politysiyi [Conceptual principles of operational and investigative measures by units of the criminal police] : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 / Khark. nats. un-n vnutr. sprav. Kharkiv, 40 p. [in Ukr.].
13. Shynkarenko, I. I. (2004) Operatyvna ustanovka: teoretyko-pravovi osnovy ta orhanizatsiyno-taktychni problemy (za materialamy kryminal'noyi militsiyi MVS Ukrainy) [Operational setup: theoretical and legal foundations and organizational and tactical problems (based on the materials of the criminal police of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine)] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 21.07.04 / Nats. un-n vnutr. sprav. Kharkiv, 20 p. [in Ukr.].
14. Albul, S. V., Nekrasov, V. A., Pen'kov, S. V., Podobnyy, O. O. (2010) Operatyvna zakupivlyva ta kontrol'ovane postachannya: orhanizatsiya i taktyka provedennya [Operational procurement and controlled supply: organization and tactics of implementation] : navch. posibnyk. Kyiv : MVS Ukrainy, 187 p. [in Ukr.].
15. Shendryk, V. V. (2005) Operatyvna kombinatsiya: teoretyko-pravovi ta orhanizatsiyno-taktychni osnovy (za materialamy diyal'nosti kryminal'noyi militsiyi) [Operational combination: theoretical-legal and organizational-tactical foundations (based on the materials of the criminal militia)] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 21.07.04 / Khark. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 216 p. [in Ukr.].
16. Zaporozhtseva, H. V., Kitsul, A. P., Ryzhkov, E. V. (2001) Vykorystannya psykholohichnykh znan' v ORD [Use of psychological knowledge in operational-search activities] : monohraf. Odesa : NDRVV OIVS. 116 p. [in Ukr.].
17. Obshalov, S. V., Servets'kyi, I. V. (2007) Psykholohichne zabezpechennya zaluchennya osoby do nehlasnoho spivrobitnytstva [Psychological support of a person's involvement in tacit cooperation]: monohrafiya. Dnipropetrovs'k : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 168 p. [in Ukr.].
18. Hribov, M. L., Kozachenko, O. I. (2019) Spivvidnoshennya ponyat' «konfidentsiyne spivrobitnytstvo» ta «nehlasne spivrobitnytstvo» [Correlation between the concepts of "confidential cooperation" and "unspoken cooperation"]. *Visnyk kryminal'noho sudochynstva*. № 1, pp. 8–17. [in Ukr.].
19. Shendryk, V. V., Kolinko, I. O. (2015) Hlasne spryannya hromadyan pidrozdilam vnutrishn'oyi bezpeky MVS Ukrainy u protydyi zlochynam u sferi sluzhbovoyi diyal'nosti [Public assistance of citizens to internal security units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in combating crimes in the field of official activity]. *Yevropeys'ki perspektyvy*. № 1, pp. 65–70. [in Ukr.].
20. Okhrimenko, I. M. (2005) Psykholohichni zasady nehlasnoho spivrobitnytstva v suchasnykh umovakh [Psychological principles of tacit cooperation in modern conditions] : avtoref. dys. ... nauk. stupenyu kand. yuryd. nauk : 19.00.06 / Odesk. in-vnutr. sprav. Odesa, 17 p. [in Ukr.].
21. Serhyeyeva, D. B. (2015) Teoretychni, pravovi ta prakseolohichni zasady vykorystannya rezul'tativ nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) diy u kryminal'nomu protsesual'nomu dokazuvanni [Theoretical, legal and praxeological principles of using the results of covert investigative (search) actions in criminal procedural evidence] : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 / Kyiv. nats. un-n vnutr. sprav. Kyiv, 40 p. [in Ukr.].
22. Tahiyev, S. R. (2016) Teoretychni zasady provedennya nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) diy u kryminal'nomu protsesi Ukrainy [Theoretical principles of secret investigative (research) actions in the criminal process of Ukraine] : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 /

Khark. nats. un-n vnutr. sprav. Kharkiv, 40 p. [in Ukr.].

23. Kruhlyy, V. M. (2003) Vzeyemodiya operatyvnykh pidrozdiliv orhaniv vnutrishnikh sprav z hromadyanamy ta vykorystannya yikh dopomohy v operatyvno-rozshukoviy diyal'nosti [The interaction of operational divisions of internal affairs bodies with citizens and the use of their assistance in operational and investigative activities] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 21.07.04 / Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy. Kyiv, 20 p. [in Ukr.].

24. Kyrychenko, O. V. (2013) Umovy efektyvnosti operatyvno-rozshukovoyi protydyi zlochynam proty hromads'koyi bezpeky [Conditions for the effectiveness of operative and investigative countermeasures against crimes against public safety]. *Operatyvno-rozshukova diyal'nist' orhaniv vnutrishnikh sprav : problemy teorii ta praktyky* : mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf., 27 veres. 2013 r. Dnipropetrovs'k : DDUVS, pp. 68–70. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Khrystov. Conditions of use of public by criminal police units in combating crime. The article is devoted to the study of different meanings of the terms of use of the public by criminal police units during the fight against crime. As a result of the study of special literature, the author came to the conclusion that until now scientists have not taken as a basis such a meaning of the conditions of use of the public by criminal police units during the fight against crime as "necessary circumstances that enable the implementation, creation, formation of something or contribute to something", in particular, the effective implementation of such activities.

As a result of the study of this problem, the following conclusions were obtained: 1. Under the effectiveness of the use of the public by criminal police units during the fight against crime, we understand the characteristics of this process (type of activity), which reflects its effectiveness in identifying and eliminating the causes and conditions of criminal offenses, identifying persons, from which can be expected to commit criminal offenses and to exercise a preventive influence on them, to expose criminal activity (prevention and termination) and criminally active persons (including diversion of their criminal activity), search for persons who have gone missing, are hiding from pre-trial investigation bodies, the court or are evading punishment. 2. The conditions for the effectiveness of the use of the public by criminal police units during the fight against crime are a set of objective and subjective circumstances that can have a positive impact on the process of involving members of the public by the criminal police and helping the latter achieve the necessary results in terms of providing operationally significant information, or performing certain actions during the preparation or carrying out by operatives of various types of operative combinations, measures of operative (initiative) search, operative-search measures, overt and covert investigative (search) actions, including the direct detection and termination of criminal offenses, as well as the red-handed detention of persons who committed them, the provision of premises, vehicles, etc., in order to enable the implementation of such measures and procedural actions. 3. Conditions for the effectiveness of the use of the public by criminal police units during the fight against crime can be objective and subjective, general and special. It is expedient to refer to general conditions objective and subjective circumstances, which are characteristic of the conditions of the effectiveness of the use of the public by subjects of the criminal justice level in combating crime in general, in particular: 1) legal support for the use of the public during the fight against crime; 2) organizational and management support; 3) material support. Special conditions should include objective and subjective circumstances, which are characteristic of the conditions of the effectiveness of the use of the public during operational-investigative countermeasures against criminal offenses and operational-investigative support of criminal proceedings. These include: 1) legal; 2) organizational; 3) informative; 4) personnel.

Keywords: public, performance, set of objective and subjective circumstances, conditions of effectiveness, factors.

УДК 343.125

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-401-407

Анатолій ЧЕРНЕНКО[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПРОБЛЕМИ ПІДСТАВ ЗАСТОСУВАННЯ ВІДСТОРОНЕННЯ ВІД ПОСАДИ ПІДОЗРЮВАНОВОГО У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ

За результатами дослідження автором зроблено висновок, що фактичною підставою застосування відсторонення від посади є сам факт розслідування обставин злочину з використанням посади.

Не повинні впливати на рішення про відсторонення від посади такі обставини: тяжкість учиненого злочину, адже кваліфікація злочину може змінюватись; відсутність у особи статусу підозрюваного, оскільки позбавлення можливості знищити докази виникає до такого статусу; наявність у особи дітей тощо, адже таке рішення ухвалюється на короткий строк і не може шкодити дітям; обмеження прав особи, що є виправданими з погляду публічного інтересу щодо встановлення дійсних обставин.

Ключові слова: підстави, заходи забезпечення кримінального провадження, відсторонення від посади, обставини, що враховуються під час відсторонення від посади; домінування публічного інтересу.

Постановка проблеми. Відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади доволі часто застосовується у тих кримінальних провадженнях, коли перебування підозрюваного або обвинуваченого може перешкоджати встановленню дійсних обставин злочину, які і є предметом кримінального провадження. Частіше за все це бувають посадові злочини (злочини, вчинені з використанням суб'єктом злочину своєї посади): злочини зазначені у Розділі VII Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності та у Розділі X Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва Кримінального кодексу України. Відсторонення від посади також застосовується у кримінальних провадженнях про застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб тощо. Звісно, будь-який злочин може бути вчинений з використанням певної посади, якщо посада особи, яка вчинила злочин, чи організувала його вчинення, полегшила, або забезпечила необхідні умови вчинення злочину. Доволі докладно про умови вчинення злочину та використання поняття «Криміналістична характеристика» та їх розслідування у своїй роботі зазначає М. Єфімов [1]. Тут треба зазначити лише те, що посада, яку обіймає особа, може бути використана нею під час вчинення злочину, якщо ця посада полегшує вчинення цього злочину. Зрозуміло, якщо посада злочинцю допомагає у вчиненні злочину, то й у його приховуванні вона ним може бути активно використана. Щоб не допустити негативного використання посади на процес кримінального провадження, кримінальний процесуальний закон передбачає спеціальний захід забезпечення кримінального провадження – відсторонення від посади. Відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади є доволі дієвим заходом, який певним чином запобігає спробам підозрюваного або обвинуваченого використати займану ним посаду у протидії кримінальному розслідуванню, але процесуальний порядок його застосування, як показала практика, не позбавлений певних проблем. У першу чергу, на нашу думку, проблемними є питання підстав застосування відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади, що й зумовлює актуальність їх дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Звісно питання підстав відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади не є новим. Воно було у полі зору багатьох дослідників. Серед них: І. Глов'юк, Ю. Дьомін,

© А. Черненко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0923-2663>

ap_1956@ukr.net

В. Завтур, А. Захарко, С. Ісланкін, С. Кирич, Л. Лобойко, М. Луцький, В. Фаринник та ін.

Кожний з вказаних авторів ґрунтовно розглядав питання підстав відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади, тому результати їх досліджень є важливими у вирішенні багатьох проблем, пов'язаних із відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади у кримінальному провадженні, але все ж на сьогодні залишаються суттєві розбіжності, насамперед, у поглядах на обставини, що є підставами відмови у застосуванні відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади. Ми у цій статті хотіли б звернути увагу на суперечності у визначенні підстав застосування відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади.

Метою цієї статті є висвітлення проблем, пов'язаних із визначенням підстав відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади у кримінальному провадженні та вироблення шляхів усунення таких проблем.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) серед заходів забезпечення кримінального провадження передбачає відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади (ст. 131 КПК) [2]. А норми глави 14 (ст. 154–158) КПК регламентують порядок застосування саме відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади [2]. Аналізуючи вказані норми, треба зазначити, що підстави застосування відсторонення підозрюваного або обвинуваченого від посади вписані не досить повно та точно. Зокрема, у ч. 2 ст. 154 КПК зазначено: «Відсторонення від посади здійснюється на підставі рішення слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження на строк не більше двох місяців» [2]. Як видно з наведеної цитати, законотворець лише зазначив, що відсторонення від посади здійснюється на підставі рішення слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження. Інакше кажучи, відсторонення від посади законодавець пов'язує виключно з рішенням слідчого судді або суду, залежно на якій стадії кримінального провадження ухвалюється таке рішення. Думаємо, що саме така регламентація підстав відсторонення від посади, суддями була оцінена, як повне делегування їм визначати фактичні підстави ухвалення ними такого рішення. Більше того, на нашу думку, така оцінка підстав відсторонення від посади утвердилася у суддів ще й через зазначення специфічної регламентації порядку вирішення питання про відсторонення від посади у ст. 157 КПК. У ч. 1 названої статті законодавці наголосили, що *«слідчий суддя, суд відмовляє у задоволенні клопотання про відсторонення від посади, якщо слідчий, прокурор не доведе наявність достатніх підстав вважати, що такий захід необхідний для припинення кримінального правопорушення, припинення або запобігання протиправній поведінці підозрюваного чи обвинуваченого (виділено нами), який, перебуваючи на посаді, може знищити чи підробити речі і документи, які мають значення для досудового розслідування, незаконними засобами впливати на свідків та інших учасників кримінального провадження або протиправно перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином»*. З наведеної цитати закону видно, що слідчий або прокурор повинні довести слідчому судді або суду необхідність ухвалення останніми такого рішення. Цим стверджується, що рішення про відсторонення від посади повністю залежить від переконання слідчим і прокурором необхідності суддів ухвалити таке рішення.

Наступна частина (ч. 2) цієї ж статті 157 КПК деталізує попередню: «При вирішенні питання про відсторонення від посади слідчий суддя, суд зобов'язаний врахувати такі обставини:

- 1) правову підставу для відсторонення від посади;
- 2) достатність доказів, які вказують на вчинення особою кримінального правопорушення;
- 3) наслідки відсторонення від посади для інших осіб» [2].

На нашу думку, така законодавча регламентація підстав та порядку ухвалення рішення про відсторонення від посади є недосконалою або, якнайменше, не повною. Вище ми старалися дещо м'якше викласти свою оцінку, тому й зазначили - вписані не досить повно та точно. Пояснимо свою думку.

Звісно, наведена регламентація підстав відсторонення від посади є доволі поширеною, бо вживається у чинному КПК не один раз. Підстави у варіанті ч. 1 ст. 157 КПК можна умовно розділити на декілька складових:

- наявність достатніх підстав вважати, що такий захід необхідний:
 - для припинення кримінального правопорушення;

- для припинення протиправної поведінки підозрюваного чи обвинуваченого;
- для запобігання протиправній поведінці підозрюваного чи обвинуваченого.

А далі йдеться про роз'яснення протиправної поведінки підозрюваного чи обвинуваченого який, перебуваючи на посаді, може:

- знищити чи підробити речі і документи, які мають значення для досудового розслідування;
- незаконними засобами впливати на свідків та інших учасників кримінального провадження;
- протиправно перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином.

Такий структурний поділ підстав відсторонення від посади дає змогу зрозуміти вказівку законодавця, зазначену ним у ч. 2 ст. 157 КПК: «При вирішенні питання про відсторонення від посади слідчий суддя, суд зобов'язаний врахувати ... правову підставу для відсторонення від посади» (п. 1 ч. 2 ст. 157 КПК), чим підкреслено наявність декількох підстав, які повинні бути деталізовані в ухвалі слідчого судді або суду через вказівку на одну з них.

Тут не виникає заперечень. Немає їх і до вказівки враховувати «достатність доказів, які вказують на вчинення особою кримінального правопорушення» (п. 2 ч. 2 ст. 157 КПК), але з певним уточненням. На наш погляд, більш точнішим був би такий варіант: «достатність доказів, які дають підстави обґрунтовано підозрювати особу у вчиненні кримінального правопорушення». Вважаємо таке уточнення доречним, бо потреба відсторонити особу від посади в багатьох випадках виникає на початковому етапі розслідування, коли ще не оголошено підозру, а відсторонення такої особи від посади й має на меті нейтралізувати її зусилля у протидії повідомленню про підозру.

Також треба звернути увагу на існування певних протиріч між нормами ч. 1 та ч. 2 ст. 157 КПК. У ч. 1 ст. 157 КПК йдеться про «запобігання протиправній поведінці підозрюваного чи обвинуваченого», а у ч. 2 цієї ж статті – про «достатність доказів, які вказують на вчинення особою кримінального правопорушення». Тобто у ч. 1 ст. 157 КПК йдеться про підозрюваного чи обвинуваченого, а у ч. 2 вказаної статті йдеться про особу, яка вчинила злочин, але яка ще не має такого статусу. На нашу думку, і в частині 1 ст. 157 КПК, з наведених вище мотивів, повинна йти мова про запобігання протиправній поведінці не підозрюваного, а особи, підозрюваній у вчиненні злочину, яка, перебуваючи на посаді, може...».

Щодо третьої обставини: «При вирішенні питання про відсторонення від посади слідчий суддя, суд зобов'язаний врахувати: ... наслідки відсторонення від посади для інших осіб» (п. 3 ч. 2 ст. 157 КПК) [2], на нашу думку, вона є зайвою. Потребу її виключення з ч. 2 ст. 157 КПК вбачаємо в такому:

- відсторонення від посади, як і будь-який інший захід забезпечення, має персональне спрямування, тобто застосовується до конкретної особи і не стосується інших осіб. Вимагати від слідчого встановити кому ще, крім посадовця, нашкодить такий захід, виглядає якось дивно, бо слідчий ставить питання про відсторонення конкретної особи. Якщо говорити про негативний вплив відсторонення від посади, то чому не поставити питання про негативний вплив засудження такої особи за вчинення злочину. Слідуючи такій логіці, треба відмовитись і від застосування до такої особи кримінального покарання, бо воно зашкодить іншим особам;

- відсторонення від посади застосовується на не тривалий термін і суттєво в негативному плані не може вплинути на інших осіб;

- окрім того, треба погодитися з висновком В. Завтура про те, що у цьому випадку повинен домінувати публічний інтерес – усунення перепон щодо встановлення дійсних обставин кримінального провадження над приватним – негативні наслідки для інших осіб. Автор зазначає: «При врахуванні цієї обставини необхідно враховувати баланс приватних та публічних інтересів і переконатися у перевазі останніх. Однак, враховуючи короткочасність відсторонення, вести мову про можливі значні негативні наслідки для самого підозрюваного або членів його сім'ї не актуально. Це підтверджує і судова практика, зокрема, апеляційним судом було визнано законною та вмотивованою ухвалу слідчого судді, який ухвалюючи рішення про відсторонення від посади ці обставини не врахував», при цьому автор посилається на ухвалу Апеляційного суду Житомирської області від 11 листопада 2015 року (Справа № 296/11581/15-к) [3, с. 79].

Досліджуючи підстави відсторонення особи від посади С. М. Ісланкін, крім цих обставин, звертає увагу й на інші, які були враховані слідчим суддею при розгляді

клопотання про відсторонення від посади: «...в ухвалі слідчого судді Бабушкінського районного суду м. Дніпра у справі №200/18070/15-к про відмову в задоволенні клопотання про відсторонення підозрюваного від посади особи приватного права, суд зазначив: «Підозрюваний є одноосібним власником та керівником підприємства протягом тривалого часу, а тому враховуючи ті негативні наслідки, які може зумовити для інших осіб відсторонення його від посади директора товариства, що працюють у товаристві, – клопотання підлягає відхиленню». Вбачається, що негативні наслідки відсторонення від посади у вигляді зупинення або припинення господарської діяльності, втрати працівника, який виконував унікальні функції, впливу на інших працівників підприємства також підлягають обов'язковій оцінці судами у процесі розгляду клопотань про відсторонення від посади. Також варто звертати увагу на наявність на утриманні у підозрюваного неповнолітніх дітей, адже відсторонення від посади зумовлює втрату джерела доходів, що має негативний матеріальний вплив на утриманців. Зазначений довід був взятий до уваги, зокрема, у вищезгаданій ухвалі Солом'янського районного суду від 27.02.2018 у справі №760/4631/18, в ухвалі Красногвардійського районного суду м. Дніпра від 01.08.2018 у справі № 204/5536/18. З аналізу ухвали Шевченківського районного суду м. Києва від 12.09.2018 у справі № 761/34445/18 про часткове задоволення клопотання про відсторонення від посади першого заступника голови Державної служби геології та надр України вбачається, що саме наявність на утриманні у підозрюваного дитини стало основною підставою для відсторонення особи на один місяць, а не два місяці» [4, с. 359–360].

На нашу думку, не повинна бути перешкодою й обставина незамінності особи, стосовно якої вирішується питання про відсторонення від посади для належного функціонування бізнесу чи певного виробництва, в якому ключову роль займає ця особа. Думаємо, що корисна суспільна робота особи, чи то його виключна роль у певній діяльності не повинна бути перешкодою до його відсторонення від посади, бо продовження такою особою злочинної діяльності та/або перешкоджання встановленню дійсних обставин вчиненого злочину не можуть бути оцінені як корисна суспільна діяльність та й не можуть бути виправданням того, що ця особа продовжить злочинну діяльність чи ухилиться від відповідальності за вже вчинений злочин.

В. Завтур вказує на ще одну проблему: «Непоодинокими є випадки, коли після відкриття кримінального провадження і повідомлення про підозру підозрюваний іде у відпустку». Питання про те, яким чином має вирішуватися питання про відсторонення від посади за таких обставин не знайшло належного відображення в роз'ясненнях вищих судових органів та узагальненнях практики. Вважаємо правильною практику слідчих суддів, які не зважають на цю обставину та задовольняють клопотання про відсторонення від посади [3, с. 79]. Ми цілковито погоджуємося з даною пропозицією вченого. Думаємо, що посадовець у наведеному випадку, своєю поведінкою й доводить, що він намагається завадити його відстороненню від посади, щоб у подальшому використовувати свою посаду у протидії розслідуванню. Окрім того, відпустка цим посадовцем може бути скорочена одразу після очікуваного ним рішення судді про відмову у відстороненні від посади.

Окрім того, певною проблемою у визначенні підстав застосування відсторонення особи від посади, на наш погляд, є не чітке формулювання таких підстав. Думаємо, що загальна фраза «наявність достатніх підстав вважати, що такий захід необхідний для припинення кримінального правопорушення...» є недосконалим, бо не може бути досконалою підстава з таким нечітким формулюванням – «достатньо підстав вважати».

Досліджуючи питання застосування неізоляційних запобіжних заходів у кримінальному процесі України, А. Захарко дійшов висновку, що підстави застосування запобіжного заходу у законі виписані недосконало: «...в законі зазначено, що запобіжні заходи застосовуються при наявності *достатніх підстав вважати*, що обвинувачений буде намагатися ухилитися від слідства і суду або від виконання процесуальних рішень, перешкоджати встановленню істини в справі, або продовжувати злочинну діяльність (ч. 2 ст. 148 КПК). Проблемою тут виступає те, що закон посилається на «достатні підстави вважати, що обвинувачений буде намагатися ...», науковці посилаються на факти, які б свідчили про «можливе ухилення обвинуваченого ...», але й досі *вичерпно не розкрито ні законодавцем ані науковцями, яке смислове навантаження вони мають на увазі під даними категоріями*». Далі вчений вказує: «...ми на жаль змушені констатувати

неможливість вичерпного тлумачення даних категорій. В які ж умови всі ми в такому разі ставимо слідчих практиків, коли оперуємо поняттями, зміст яких навіть теоретично не можемо вичерпно пояснити?» [5, с. 112–113]. Вказавши проблеми законодавчого визначення підстав застосування запобіжних заходів, А. Захарко запропонував свій варіант їх визначення: «...підстави застосування запобіжного заходу доцільно розуміти як доведені в матеріалах кримінального провадження обставини (факти), що зумовлюють наявність у конкретного підозрюваного, обвинуваченого, підсудного чи засудженого *достатнього мотиву спробувати ухилитися від досудового розслідування та суду або від виконання покладених на нього процесуальних рішень, перешкодити встановленню істини у справі чи продовжити злочинну діяльність*» [5, с. 117].

На нашу думку, такий підхід визначення підстав застосування запобіжних заходів міг би бути використаний і при визначенні підстав відсторонення особи від посади, як такий що є більш зрозумілим та й практичним. Отже, підставою застосування відсторонення особи від посади можна визначити, як доведені в матеріалах кримінального провадження обставини (факти), що зумовлюють наявність у конкретної особи достатнього мотиву, під час перебування на посаді знищити чи підробити речі і документи, які мають суттєве значення для досудового розслідування, незаконними засобами впливати на свідків та інших учасників кримінального провадження або протиправно перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином.

Водночас, на нашу думку, обставинами, що зумовлюють наявність у конкретної особи мотиву використати займану ним посаду у протидії досудовому розслідуванню можна вважати сам факт розслідування обставин злочину, що вчинений з використанням посади. Думаємо, якщо особа використала займану нею посаду для вчинення злочину, то у неї вже є мотиви використати цю посаду у протидії досудовому розслідуванню, бо за логікою в неї по суті це єдиний шанс уникнути відповідальності. Отже, можемо констатувати, що фактичною підставою застосування відсторонення від посади є сам факт розслідування обставин злочину, вчиненого з використанням посади, з якої ставиться питання про її відсторонення.

Висновки. Проведене нами дослідження дає змогу зробити висновки про проблеми формулювання у ч. 2 ст. 154 КПК підстав відсторонення від посади, до яких відносимо:

– вказівку законодавця у ч. 2 ст. 154 КПК виключно на процесуальну підставу – рішення слідчого судді або суду, без вказівки фактичної підстави;

– недосконале формулювання фактичної підстави відсторонення від посади у 1. ст. 157 КПК через використання загальної фрази *«наявність достатніх підстав вважати, що такий захід необхідний для припинення кримінального правопорушення...»*. Вважаємо таке формулювання недосконалим, бо не може бути досконалою підстава з використанням словосполучення – *«достатньо підстав вважати»*, зміст якого навіть теоретично не можна вичерпно пояснити.

Вважаємо, що не повинні враховуватися при ухваленні рішення про відсторонення від посади такі обставини:

– тяжкість вчиненого злочину, бо кваліфікація злочину під час досудового розслідування може змінюватись;

– відсутність в особи статусу підозрюваного або обвинуваченого, бо позбавлення можливості знищити докази чи іншим способом протидіяти розслідуванню виникає у цієї особи до такого статусу;

– наявність у відсторонюваної особи дітей, залежність від відсторонюваної особи інших осіб чи особливе значення відсторонюваної особи для виробництва тощо, бо таке рішення ухвалюється на короткий строк і не може бути перешкодою для ухвалення рішення про її відсторонення від посади;

– коли після відкриття кримінального провадження стосовно посадовця, він іде у відпустку, бо посадовець у наведеному випадку, своєю поведінкою й доводить, що він намагається завадити його відстороненню від посади, щоб у подальшому після ухвалення суддею рішення про відмову у відстороненні його від посади, використовувати свою посаду у протидії розслідуванню.

Пропонуємо:

1. Частина 2 статті 154 КПК викласти у такій редакції: «Підставою відсторонення від посади є встановлення під час розслідування чи судового розгляду обставин, за яких особа обґрунтовано підозрюється (обвинувачується) у вчиненні

злочину з використанням цієї посади.

Метою відсторонення від посади є необхідність припинення кримінального правопорушення, припинення або запобігання протиправній поведінці особи, стосовно якої здійснюється провадження і яка, перебуваючи на посаді, може знищити чи підробити речі і документи, які мають значення для досудового розслідування, незаконними засобами впливати на свідків та інших учасників кримінального провадження або протиправно перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином.

Відсторонення від посади здійснюється на підставі рішення слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження на строк не більше двох місяців. Строк відсторонення від посади може бути продовжено відповідно до вимог статті 158 цього Кодексу».

2. Виключити ч. 2 ст. 157 КПК.

Список використаних джерел

1. Єфімов М. Криміналістична характеристика як елемент методики розслідування кримінальних правопорушень проти моральності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3. С. 161–167.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
3. Завтур В. А. Розгляд та вирішення слідчим суддею клопотання про відсторонення від посади: питання предмета доказування. *Наукове забезпечення досудового розслідування: проблеми теорії та практики : зб. тез доп. V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 8 лип. 2016 р.)*. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 78–80.
4. Ісланкін С. М. Підстави та процесуальний порядок відсторонення від посади в кримінальному процесі. *Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2022. № 1. С. 355–360.
5. Захарко А. В. Неізоляційні запобіжні заходи в кримінальному процесі України : монограф ; за наук. ред. канд. юрид. наук, доц. А. П. Черненка. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра-ЛТД, 2012. 204 с.

Надійшла до редакції 08.12.2022

References

1. Yefimov, M. (2020) Kryminalistychna kharakterystyka yak element metodyky rozsliduvannya kryminal'nykh pravoporushen' proty moral'nosti [Forensic characteristics as an element of the methodology of investigation of criminal offenses against morality]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. № 3, pp. 161–167. [in Ukr.].
2. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny vid 13.04.2012 [Criminal Procedure Code of Ukraine dated 04/13/2012]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13, art. 88. [in Ukr.].
3. Zavtur, V. A. (2016) Rozhlyad ta vyrishennya slidchym suddeyu klopotannya pro vidstoronennya vid posady: pytannya predmeta dokazuvannya [Consideration and decision by the investigating judge of the petition for removal from office: the issue of the subject of proof]. *Naukove zabezpechennya dosudovoho rozsliduvannya: problemy teorii ta praktyky : zb. tez dop. V vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 8 lip. 2016 r.)*. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, pp. 78–80. [in Ukr.].
4. Islankin, S. M. (2022) Pidstavy ta protsesual'nyy poryadok vidstoronennya vid posady v kryminal'nomu protsesi [Grounds and procedural procedure for removal from office in a criminal trial]. *Analitychno-porivnyal'ne pravoznavstvo – elektronne naukove fakhove vydannya yurydychnoho fakul'tetu DVNZ «Uzhhorods'kyi natsional'nyy universytet»*. № 1, pp. 355–360. [in Ukr.].
5. Zakharko, A. V. (2012) Neizolyatsiyni zapobizhni zakhody v kryminal'nomu protsesi Ukrayiny [Non-isolation preventive measures in the criminal procedure of Ukraine] : monohraf ; za nauk. red. kand. yuryd. nauk, dots. A. P. Chernenka. Dnipropetrovs'k : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav ; Lira-LTD, 204 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Anatoliy Chernenko. Problems of grounds for the application of suspension from office of a suspect in the commission of a crime. As a result of the research the author has concluded that the fact of the investigation into the circumstances of the crime, which was committed with the use of this position, is the actual basis for the application of removal from office.

Such a conclusion is made based on the fact that once a person has used his position to commit a crime, he already has a motive to use this position to oppose the investigation, because according to logic, this is the only chance for him to avoid responsibility. In this regard, amendments to the legislation (Part 2 of Article 154 of the Criminal Procedure Code of Ukraine) are proposed in the following wording: The basis for removal from office is the establishment during an investigation or trial of circumstances under which a person is reasonably suspected (accused) of committing a crime using this position.

In the author's opinion the following should not be taken into account when making a decision on removal from office: the severity of the crime, because the qualification of the crime may change; lack of the person's status as a suspect, because the person's deprivation of the opportunity to destroy evidence occurs before he acquires such status; the suspended person has children or harm to other persons, because the decision to suspend him from office is made for a short period of time and cannot significantly harm them. Also, removal from office does not apply to other persons, and it seems strange to require the investigator to identify everyone who could be harmed by such a measure. If we talk about the negative impact of removal from office on other persons, then why not ask the question about such an impact of the conviction of this person. Logically, it is necessary to refuse her criminal punishment, because it will harm others. The public interest should dominate here – the effectiveness of the investigation.

In connection with this, it is proposed to exclude these circumstances from the legislation (exclude part 2 from Article 157 of the Criminal Procedure Code of Ukraine).

Keywords: grounds; measures to ensure criminal proceedings; removal from office; circumstances taken into account when removing from office; dominance of public interest.

УДК 343.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-407-413

Володимир КІЯНИЦЯ[©]

викладач

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ НА ПІДСТАВІ УХВАЛИ СЛІДЧОГО СУДДІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Реалії вимагають миттєвої реакції та наявності правової регламентації як матеріальних, так і процесуальних норм на відповідні виклики. Враховуючи запроваджений в Україні воєнний стан, розглянуто правові аспекти змін, які відбулись в кримінальному процесуальному кодексі України з початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію нашої держави.

Відповідно до чинного Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначається неприпустимість припинення повноважень органів державної влади, інших державних органів в умовах воєнного стану [5]. Ця норма Закону чітко висвітлює те, що у період дії правового режиму воєнного стану не можуть бути припинені повноваження судів, органів прокуратури України, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність та досудове розслідування.

Ключові слова: слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, досудове розслідування, дізнання, кримінальне провадження, ухвала слідчого судді, воєнний стан, зміни до кримінального процесуального законодавства.

Постановка проблеми. У статті охарактеризовано сучасний стан проведення окремих видів слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану, та розглянуто питання налагодження тісної та ефективної взаємодії органів досудового розслідування з оперативними підрозділами. Оцінено вплив та роль кожного суб'єкта, який бере участь під час проведення окремих видів слідчих (розшукових) дій, дозвіл на проведення яких надано слідчим суддею.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. У науковій літературі окремі аспекти проведення слідчих (розшукових) дій були предметом наукових досліджень таких науковців, як: Ю. Алєнін, І. Биховський, В. Галаган, В. Гончаренко, Ю. Грошевий, В. Журавель, В. Зеленецький, О. Капліна, В. Кузьмічов, О. Ларін, Л. Лобойко, І. Лузгін, Є. Лук'янчиков, О. Михайленко, М. Михеєнко, В. Нор, М. Погорєцький, С. Стахівський, М. Строгович, Л. Удалова, В. Фаринник, Ю. Черноус, С. Шейфер, В. Шепітько, В. Шибіко, М. Шумило та ін.

© В. Кіяниця, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9433-1924>

kv3692686@gmail.com

Водночас розвиток науки, реформування законодавства, а також формування відповідної правозастосовної практики ставлять нові і нові завдання, що потребують свого вирішення, особливо в умовах воєнного стану.

Метою статті є розробка проблем регламентації й забезпечення процесуальної діяльності дізнавач, слідчого та прокурора під час проведення слідчих (розшукових) дій, шляхів їх вирішення, а також формування пропозицій, спрямованих на вдосконалення кримінального процесуального законодавства України щодо врегулювання процесуальної діяльності посадових осіб, які здійснюють дізнання та досудове розслідування в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що порядок проведення слідчих (розшукових) дій на підставі ухвали слідчого судді регулюється низкою нормативно-правових актів, насамперед, це Конституція України та Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України).

Процесуальні дії під час досудового розслідування, незалежно від їх безпосереднього завдання, спрямовані на повне, всебічне та неупереджене дослідження кримінального провадження. У такому значенні всі процесуальні дії дізнавача, слідчого, прокурора у кримінальному провадженні, здавалося б, повинні називатися слідчими. Однак в юридичній літературі прийнято називати слідчими лише ті процесуальні дії, які на відміну від інших (обрання запобіжних заходів, роз'яснення прав учасникам процесу тощо), спрямовані на виявлення, перевірку і закріплення доказів [3].

У частині 1 статті 223 КПК України визначено, що: «Слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні».

Відповідно до КПК України слідчі (розшукові) дії поділяють на дві групи [2]:

1. *Слідчі (розшукові) дії*, тобто дії, які спрямовані на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні.

2. *Негласні слідчі (розшукові) дії* – це різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню.

Послідовність та кількість слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, які необхідно провести у кримінальному провадженні на підставі ухвали слідчого судді, залежить від конкретних обставин і повинні визначатись особою, яка провадить досудове розслідування або дізнання. У необхідних випадках це також можуть вирішувати прокурор, керівник органу досудового розслідування та керівник органу дізнання [4].

Не обов'язково у кожному кримінальному провадженні проводити всі слідчі (розшукові) дії, передбачені законом.

Закон передбачає проведення слідчих (розшукових) дій на підставі ухвали слідчого судді таких як огляд (*приміщення чи іншого володіння особи*) та обшук, а також всіх негласних слідчих (розшукових дій) [3].

Законом України «Про прокуратуру» визначено правові засади організації і діяльності прокуратури України, статус прокурорів, а також систему прокуратури України. Нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 2 Закону визначено однією з функцій прокуратури [6].

У чинному КПК України повноваження прокурорів зафіксовано з визначенням їх як суб'єктів у різних формах. Це і процесуальний керівник, і керівник органу прокуратури, і прокурор, який проводив екстрадиційну перевірку, і як службова особа органу прокуратури вищого рівня, прокурор вищого рівня. Крім того, здійснюється посилення на повноваження органу прокуратури, що діє в особі своїх керівників.

Роль прокурора під час проведення досудового розслідування – здійснення нагляду за додержанням законів у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням (ч. 2 ст. 36 КПК України) [2]. Варто зазначити, що ця форма участі прокурора в досудовому розслідуванні не конкретизується законодавцем.

Статтею 41 КПК України визначений чіткий перелік оперативних підрозділів правоохоронних органів України, що здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора. Під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого. Співробітники оперативних підрозділів (крім підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю

Національного антикорупційного бюро України) не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора.

Розглянемо на прикладі слідчу (розшукову) дію – обшук, яка проводиться як правило тільки на підставі ухвали слідчого судді.

Обшук (ст. 234 КПК України) – це врегульована кримінальним процесуальним законом слідча (розшукова) дія, яка спрямована на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні.

Підставами для проведення обшуку є наявність достатніх відомостей вважати, що знаряддя кримінального правопорушення або майно, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також розшукувана особа знаходяться в певному приміщенні або місці чи в якої не будь особи. Як правило, ці фактичні дані отримуються, наприклад, під час допиту свідків, підозрюваних або проведення інших слідчих чи процесуальних дій.

Метою проведення обшуку є виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукання знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб [3].

Україна є демократичною, правовою державою, Конституція якої проголошує права і свободи людини невідчужуваними та непорушними. Всі закони та інші нормативно-правові акти ґрунтуються на принципах верховенства права та законності, що означає недопустимість звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, закріплених основним Законом держави.

Завданням правоохоронців є забезпечення захисту осіб від кримінальних правопорушень, а також охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження та вжиття заходів щодо відшкодування завданих збитків.

Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1].

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Відповідно до ст. 30 Конституції України кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку [1].

Обшук проводиться на підставі ухвали слідчого-судді (ч. 2 ст. 234 КПК України). У разі відмови у задоволенні клопотання про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи слідчий, прокурор не має права повторно звертатися до слідчого судді з клопотанням про дозвіл на обшук того самого житла чи іншого володіння особи, якщо у клопотанні не зазначені нові обставини, які не розглядалися слідчим суддею.

Клопотання про надання дозволу на проведення обшуку повинно бути розглянуто у суді в день його надходження за участю слідчого або прокурора (ч. 4 ст. 234 КПК України). Строк дії ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення обшуку не може перевищувати *одного місяця з дня постановлення ухвали* (ч. 2 ст. 235 КПК України).

Ухвала слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи надає право проникнути до житла чи іншого володіння особи лише один раз (ч. 1 ст. 235 КПК України). Обшук на підставі ухвали слідчого судді повинен проводитися в обсязі, необхідному для досягнення мети обшуку (ч. 5 ст. 236 КПК України).

Обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді повинен відбуватися в час, коли завдається найменша шкода звичайним заняттям особи, яка ними володіє, якщо тільки слідчий, прокурор не вважатиме, що виконання такої умови може суттєво зашкодити меті обшуку (ч. 2 ст. 236 КПК України).

Обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюються з обов'язковою участю не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої (розшукової) дії (ч. 7 ст. 223 КПК України). Для участі в проведенні обшуку може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, спеціаліст, представник та інші учасники кримінального провадження (ч. 1 ст. 236 КПК

України), які мають право робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу обшуку (ч. 8 ст. 236 КПК України).

Перед початком виконання ухвали слідчого судді особі, яка володіє житлом чи іншим володінням, а за її відсутності – іншій присутній особі повинна бути пред'явлена ухвала і надана її копія (ч. 3 ст. 236 КПК України). Слідчий, прокурор під час проведення обшуку має право відкривати закриті приміщення, сховища, речі, якщо особа, присутня при обшуку, відмовляється їх відкрити або обшук здійснюється за відсутності осіб (ч. 6 ст. 236 КПК України).

За рішенням слідчого чи прокурора може бути проведено обшук осіб, які перебувають в житлі чи іншому володінні, якщо є достатні підстави вважати, що вони приховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження. Обшук особи повинен бути здійснений особами тієї ж статі (ч. 5 ст. 236 КПК України).

При обшуку можуть бути вилучені речі, документи й затримана особа, для виявлення яких проводився обшук (п. 6 ч. 2 ст. 236 КПК України). При обшуку слідчий, прокурор має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення обшукуваного житла чи іншого володіння особи чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати і вилучати речі і документи, які мають значення для кримінального провадження.

За результатами проведення обшуку складається протокол (ст. 104 КПК України), де всі вилучені предмети, документи або цінності повинні бути перераховані і описані з точним зазначенням їх кількості, міри ваги, індивідуальних ознак і по можливості вартості. До протоколу в разі потреби долучаються додатки (ст. 105 КПК України).

Відповідно до ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року (Конвенція) кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції [7]. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Вивчивши практику Верховного Суду України (далі ВСУ) щодо розгляду судами клопотань на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи [8], суди з метою належного дотримання вимог, закріплених у Конвенції, під час розгляду клопотань про обшук враховують правові позиції Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ), сформульовані ним у рішеннях «Ратушна проти України», «Поліщук проти України», «Васильчук проти України», «Головань проти України».

В практиці часто трапляється, що обшук проводять оперативні працівники за наявності доручення слідчого. Однак, це не відповідає вимогам закону, про що зазначено в Постанові ВСУ у справі № 466/896/17 від 29.01.2019 р. [9]. Отже, положення п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України про наявність у слідчого права доручати проведення слідчих дій оперативним підрозділам в даному випадку не підлягають застосуванню, оскільки прямо суперечать вимогам закону щодо порядку проведення обшуку.

Під час проведення обшуків майже у всіх випадках є присутніми оперативні працівники, та не у всіх випадках проведення слідчої дії (обшук) присутній прокурор (процесуальний керівник).

Ухвалою слідчого-судді дозвіл на проведення обшуку надається слідчому або прокурору. Перебування оперативних працівників у житлових приміщеннях без відповідного дозволу (ухвали слідчого-судді) під час проведення обшуку є не припустимим, чим грубо порушуються Конституція України, Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року (Конвенція), а також КПК України, що в подальшому може привести до визнання доказів отриманих під час обшуку не допустимими.

Необхідно зазначити, що Законом України «Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні"» від 24.02.2022 р. № 2102-IX [5], був затверджений Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», який в подальшому був пролонгований Указом Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» та відповідно затверджений Закон України від

22.05.2022 р. № 2263-IX.

Треба наголосити, що визначення поняття воєнний стан передбачено в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.02.2015 р. № 389-VIII, відповідно до якого воєнний стан визначається як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [5].

Тож за період дії воєнного стану в Україні в КПК України було внесено низку змін. Однак, враховуючи зміни, законодавець наголошує на тому, що кримінальне провадження має ґрунтуватись на основі загальних засад кримінального провадження, при цьому враховуючи внесені зміни, що регламентовані в розділі IX¹.

Крім того, останні зміни до кримінального процесуального кодексу доповнено кодекс новим розділом IX² під назвою «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», та відповідно додалися статті 617–636, які в свою чергу регулюють питання: обсягу і порядку співробітництва з Міжнародним кримінальним судом; визначені центральні органи України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом; порядок отримання консультації з Міжнародним кримінальним судом; передання кримінального провадження в межах співробітництва з Міжнародним кримінальним; виконання прохання Міжнародного кримінального суду про надання допомоги та інші.

Однак треба зауважити, що цей розділ поширюється виключно на співробітництво з Міжнародним кримінальним судом, з метою поширення його юрисдикції на осіб, які на момент вчинення злочину, що підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, були підпорядковані та/або діяли, з метою здійснення збройної агресії або сприяла її здійсненню проти України.

Крім змін, які стосуються зміни назв розділів та доповнення кодексу новим розділом, варто також зауважити про зміни, що безпосередньо впливають на досудове розслідування під час воєнного стану.

Тож законодавець врахував неможливість технічного доступу до Єдиного реєстру досудових розслідувань та визначив, що в такому разі рішення про початок досудового розслідування приймає дізнавач, слідчий, прокурор, про що вноситься відповідна постанова. При цьому відомості, що підлягають внесенню до Єдиного реєстру досудових розслідувань, вносяться до нього за першої можливості. А у разі відсутності технічної можливості доступу до Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, яка розподіляє матеріали кримінального провадження, даний розподіл має здійснювати відповідний суддя в порядку черговості або найстарший за віком.

Стаття 223 КПК України містить вимоги до проведення слідчих (розшукових) дій, серед яких вимога про обов'язкову участь понятих при проведенні обшуку або огляд житла чи іншого володіння особи, обшуку особи [2]. Ця вимога також зазнала змін, адже це залучення осіб до участі в процесуальних діях може їх наражати або становити потенційну небезпеку для їхнього життя чи здоров'я, саме тому були внесені зміни, що якщо залучення понятих є об'єктивно неможливим або становить ризики для життя, такі дії проводяться без залучення понятих, але важливим моментом є обов'язкове фіксування доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису. Такі зміни, з одного боку, виявляються доволі доречними, однак виникає питання стосовно захисту прав особи, в якій проводять обшук, адже відсутність незацікавлених осіб значно ускладнює факти порушень, що можливі при цій процесуальній дії.

Крім того, ч. 4 ст. 223 КПК України визначає, що проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (з 22 години до 6 години) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного [2]. Тож внесені зміни дозволяють проводити такі дії у нічний час за умови воєнного стану. Тобто проведення слідчих дій під час воєнного стану можна здійснювати цілодобово. Треба зауважити, що

за такого трактування цього положення та дії комендантської години законодавець передбачив, що дізнавач, слідчий, прокурор забезпечує участь захисника у проведенні окремої процесуальної дії, у тому числі у разі неможливості явки захисника із застосуванням технічних засобів (відео-, аудіозв'язку) для забезпечення дистанційної участі захисника. Тобто передбачені альтернативні способи залучення захисника.

Також під час воєнного стану можливе проведення огляду місця події до внесення дізнавачем, слідчим, прокурором відомостей до ЄРДР або винесення постанови про початок досудового розслідування при цьому постанова має бути винесена невідкладно після огляду [2].

Крім того, зазнали змін і правила, що стосуються використання показань у доказуванні, а саме у ч. 11 ст. 615 КПК України визначено, що показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації. А у разі якщо це показання підозрюваного, то може бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо у такому допиті брав участь захисник, а процес і результати проведення допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації [2].

Важливими змінами до КПК України під час воєнного стану стали положення щодо розширення повноваження прокурора через делегування повноважень слідчого судді виключно на час дії воєнного стану.

Крім того, були внесені зміни у деякі процесуальні строки, так у разі неможливості продовження чи проведення досудового розслідування строк досудового розслідування у кримінальному провадженні може бути зупинений на підставі вмотивованої постанови прокурора з викладом відповідних обставин та підлягає поновленню, якщо підстави для зупинення перестали існувати.

Необхідно наголосити, що за відсутності можливості складання процесуальних документів про і результати про процес проведення слідчих (розшукових) дій має відбуватись фіксація доступними технічними засобами з подальшим складенням відповідного протоколу не пізніше сімдесяти двох годин з моменту завершення таких слідчих (розшукових) дій чи відповідних процесуальних дій, тобто строк складення протоколу про здійсненні процесуальні дії під час воєнного стану становить зараз 72 години з моменту здійснення таких дій.

І також треба звернути увагу, що зміни, які вносились до КПК України, стосуються і положень про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану. Це доволі доречно, враховуючи той факт, що деякі території зараз окуповані, й можливості забрати матеріали кримінальних проваджень не є можливим. Однак виникає значна кількість питань, як цей механізм буде реалізовуватись на практиці.

Висновки. Отже, проаналізовані зміни в кримінальному процесуальному кодексі України під час воєнного стану свідчать про реагування на реальні виклики, доречність яких можна визначити на практиці. Зокрема, були внесені зміни до положень КПК України, що регулюють питання: внесення даних до ЄРДР за відсутності доступу до нього; порядок здійснення деяких слідчих (розшукових) дій, а також вимог щодо їх проведення; використання показань в суді як доказів; зупинення строків досудового розслідування; відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану; співробітництва з Міжнародним кримінальним судом тощо.

Список використаних джерел

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 в редакції станом на 01.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Кримінальний процес : підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, доц. В. М. Федченко. 3-є вид., допов. і перероб. У 2-х ч. Ч. 1 «Досудове провадження». Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 544 с.
4. Дізнання в національній поліції : навч. посібник / кол. авт. за заг. ред. д-ра юрид. наук М. С. Пуцкірідзе. Київ : Гол. слідч. управл. Нац. пол. України; ТОВ «7 БЦ». 2022. 316 с.
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
6. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>.

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
8. Узагальнення ВССУ: слідчі (розшукові) дії «Про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями». URL : <https://zakon.osmark.com.ua/>.
9. Постанова від 29.01.2019 № 466/896/17 Верховний Суд. Касаційний кримінальний суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/79601140>.
10. Щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14.04.2022. URL : <http://www.golos.com.ua/article/359367?fbclid=IwAR0wbDrzqT22P8cePMnm8Hkac3bH-M8QfNBwmWCnTXatnPkmOHI0yisRkEMQ>.

Надійшла до редакції 07.12.2022

References

1. Konstytutsiya Ukrainy [Constitution of Ukraine] : pryynyata na p'yatiy sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrainy 28 chervnya 1996 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].
2. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 v redaktsiyi stanom na 01.12.2022 [Criminal Procedure Code of Ukraine dated 04/13/2012 as amended of 01.12.2022]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].
3. Kryminal'nyy protses [Criminal procedure] : pidruch. / kol. avt.; ker. avt. kol. kand. yuryd. nauk, dots. V. M. Fedchenko. 3-ye vyd., dopov. i pererob. U 2-kh ch. Part 1 «Dosudove provadzhennya». Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 2022. 544 p. [in Ukr.].
4. Diznannya v natsional'niy politsiyi [Inquiry in the National Police] : navch. posibnyk / kol. avt. za zah. red. d-ra yuryd. nauk M. S. Tsutskiridze. Kyiv : Hol. slidch. upravl. Nats. pol. Ukrainy; TOV «7 BTS». 2022. 316 p.
5. Pro pravovyy rezhym voyennoho stanu [On the legal regime of martial law] : Zakon Ukrainy vid 12.05.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. [in Ukr.].
6. Pro prokuraturu [On the Prosecutor's Office] : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>. [in Ukr.].
7. Konventsiya pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms dated November 4, 1950]. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukr.].
8. Uzahal'nennya VSSU: slidchi (rozshukovi) diyi «Pro praktyku vyrishennya slidchymy suddymy pytan', pov'yazanykh iz slidchymy (rozshukovymy) diyamy» [Generalization of the Supreme Court of Ukraine: investigative (investigative) actions "On the practice of resolving issues related to investigative (investigative) actions by investigative judges."]. URL : <https://zakon.osmark.com.ua/>. [in Ukr.].
9. Postanova vid 29.01.2019 № 466/896/17 Verkhovnyy Sud. Kasatsiynny kryminal'nyy sud [Resolution dated January 29, 2019 No. 466/896/17 of the Supreme Court. Cassation Criminal Court]. URL : <https://verdictum.ligazakon.net/document/79601140>. [in Ukr.].
10. Shchodo udoskonalennya poryadku zdiysnennya kryminal'noho provadzhennya v umovakh voyennoho stanu [On the improvement of the procedure for carrying out criminal proceedings under martial law: Law of Ukraine of 04.14.2022] : Zakon Ukrainy vid 14.04.2022. URL : <http://www.golos.com.ua/article/359367?fbclid=IwAR0wbDrzqT22P8cePMnm8Hkac3bH-M8QfNBwmWCnTXatnPkmOHI0yisRkEMQ>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Volodymyr Kiyanytsya. Current issues regarding the conduct of investigative (search) actions based on the decision of the investigating judge during martial law. Realities require an immediate response and the presence of legal regulation of both material and procedural norms for relevant challenges. Taking into account the martial law introduced in Ukraine, the legal aspects of the changes that have taken place in the criminal procedural code of Ukraine since the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of our state are considered.

Due to the current Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" the inadmissibility of termination of the powers of state authorities and other state bodies in conditions of martial law is determined. This provision of the Law clearly highlights the fact that during the period of martial law, the powers of courts, prosecutor's offices of Ukraine, bodies carrying out investigative activities and pre-trial investigations cannot be suspended.

The changes in the criminal procedural code of Ukraine during the martial law analyzed by the author indicate a response to real challenges, the appropriateness of which can be determined in practice. In particular, changes were made to the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulate the following issues: entering data into the EDPR in the absence of access to it; procedure for carrying out certain investigative (search) actions, as well as requirements for their conduct; use of testimony in court as evidence; suspension of pre-trial investigation periods; restoration of lost materials of criminal proceedings under martial law; cooperation with the International Criminal Court, etc

Keywords: *investigative (search) actions, undercover investigative (search) actions, pre-trial investigation, inquiry, criminal proceedings, decision of the investigating judge, martial law, amendments to the criminal procedural legislation.*

УДК 343.13

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-414-424

Андрій КРУШЕНИЦЬКИЙ®

т.в.о. завідувача кафедри
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Кропивницький, Україна)

ВИТРЕБУВАННЯ РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ: ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ОФОРМЛЕННЯ

Висвітлено проблемні питання, пов'язані з використанням стороною захисту такого способу збирання доказів у кримінальному провадженні, як витребування та отримання речей і документів. Розглянуто питання: щодо суб'єктів, до яких може бути висунута вимога сторони захисту про надання речей і документів та від яких вони можуть бути отримані; форма та зміст вимоги про витребування речей і документів стороною захисту (тобто її процесуальне оформлення); терміни для виконання вимоги та правові наслідки відмови (ухилення) суб'єкта-володільця відповідних речей і документів від задоволення вимоги; форма фіксації витребування речей і документів стороною захисту; процесуальні можливості та механізм витребування речей і документів підозрюваним (обвинуваченим). Сформульовано пропозиції щодо удосконалення окремих положень КПК України з метою усунення проблемних питань у кримінальних провадженнях, що виникають під час використання стороною захисту зазначеного способу збирання доказів.

Ключові слова: витребування та отримання речей і документів, спосіб збирання доказів, форма витребування, сторона захисту.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 93 КПК України одним із способів збирання доказів стороною захисту є витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок. Однак в практиці у сторони захисту постійно виникають проблеми з реалізацією своїх повноважень у частині витребування відомостей, копій документів та речей, які виникають у зв'язку з необґрунтованими відмовами. Насамперед це пов'язано з тим, що чинним КПК України не передбачені способи та не визначені процедури, використовуючи які сторона захисту може реалізувати вищезазначені повноваження. У зв'язку з цим на сьогодні є нагальна потреба в більш детальній регламентації отримання доказів в порядку ст. 93 КПК України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання, що стосувалися витребування речей і документів, як засобу збирання доказів стороною захисту, стали досліджуватися лише в останні роки. Окремі аспекти вказаної проблематики були предметом наукових досліджень низки вітчизняних авторів, зокрема: О. Капліної, С. Ковальчука, О. Старенького, В. Соловійова, Я. Зейкана, О. Костюченко, О. Ланя, М. Михеєнка, В. Нора, М. Погорєцького, В. Попелюшка, С. Крушинського, С. Стахівського, М. Стоянова, О. Татарова, Л. Удалової, С. Чернявського та інших науковців. Водночас вченими увага приділялася тільки окремим питанням, пов'язаним з цією проблематикою, і формувалися досить суперечливі погляди, які потребують критичного аналізу.

Метою статті є визначення оптимального процесуального порядку витребування речей і документів та механізмів його реалізації стороною захисту.

Виклад основного матеріалу. У попередніх дослідженнях ми вже наголошували, що ухвалення Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. знаменувалося кардинальним переглядом низки принципових положень кримінального провадження, в тому числі це стосувалося способів збирання доказів.

Порівняно з КПК України 1960 р., чинний КПК суттєво розширив законні

© А. Крушеницький, 2022

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3441-7088>

krushenitsky@ukr.net

можливості захисника у кримінальному процесуальному доказуванні, надавши йому право отримувати докази шляхом витребування речей і документів [1, с. 58]. Такі нововведення були реалізовані законодавцем у ч. 3 ст. 93 КПК України, де зазначається, що одним із способів збирання доказів стороною захисту є витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок [2]. Однак, не зважаючи на такі прогресивні законодавчі нововведення, С. Крушинський слушно наголосив, що надавши стороні захисту право витребувати докази, законодавець не передбачив у КПК жодних правових гарантій щодо форм та способів реалізації цього права. Внаслідок цього подані стороною захисту фактичні дані можуть ставитися під сумнів з погляду їх допустимості та достовірності [3, с. 299].

У зв'язку з цим в слідчо-судовій практиці виникає низка проблемних ситуацій, коли захисники у кримінальних провадженнях не можуть отримати ті чи інші речі або документи (отримують відмову або їх запит взагалі ігнорується).

Поряд з цим невизначеними залишаються й такі питання: перелік суб'єктів, до яких може бути висунута вимога захисника про надання речей та документів (в порядку ст. 93 КПК України); форма та зміст пред'явлення вимоги про витребування речей і документів захисником (тобто її процесуальне оформлення); терміни для виконання вимоги та правові наслідки відмови (ухилення) суб'єкта-володільця відповідних речей і документів від задоволення вимоги; форма фіксації результатів витребування речей і документів захисником; процесуальні можливості та механізм витребування речей і документів підозрюваним (обвинуваченим).

Отже, доцільно розглянути проблемні питання, які, на нашу думку, потребують законодавчого врегулювання.

1. Перелік суб'єктів, до яких може бути висунута вимога захисника про надання речей та документів та від яких вони можуть бути отримані.

Відповідно до ч. 3 ст. 93 КПК України, ними можуть бути: органи державної влади та місцевого самоврядування (тобто суб'єкти владних повноважень); підприємства, установи, організації (тобто юридичні особи); службові та фізичні особи. Аналізуючи положення ч. 1 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» вбачається, що до суб'єктів, до яких може бути адресоване письмове звернення адвоката належать: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, підприємства, установи і організації незалежно від форми власності та підпорядкування, громадські об'єднання про надання інформації [4]. Водночас О. Старенький слушно акцентує на наявності законодавчої колізії між положеннями ст. 20, 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», ч. 7 ст. 46, ч. 3 ст. 93 КПК України в частині повноважень захисника щодо витребування речей і документів, які перебувають у володінні фізичних осіб [1, с. 61–62]. Тож зі змісту ч. 1 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» вбачається, що захисник не наділений повноваженнями звертатися з адвокатським запитом до фізичних осіб. У п. 1 ч. 1 ст. 20 цього ж закону передбачено право захисника звертатися з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб) [4]. Частиною 3 ст. 93 КПК України також визначено, що захисник має право витребувати відомості, копії документів від фізичних осіб.

Натомість у ч. 7 ст. 46 КПК України зазначається, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх службові особи зобов'язані виконувати законні вимоги захисника. Тобто у зазначеній нормі взагалі відсутнє посилення на наявність обов'язку для фізичних осіб виконувати вимоги захисника, якими на нашу думку можуть бути як раз адвокатські запити про витребування речей і документів [2].

Ч. 1 ст. 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації», визначаючи поняття запиту на інформацію, передбачає його подання розпорядникам інформації, коло яких передбачене ст. 13 вказаного Закону України [5]. Водночас зазначений нормативно-правовий акт також не містить вказівки на можливість подання заяви, клопотання або запиту до фізичних осіб.

Наявність цих законодавчих колізій призводить до того, що захисникам не завжди вдається витребувати відповідні документи від фізичних осіб, що можуть бути використані у кримінальному провадженні як докази. Зважаючи на вищенаведене, ми згодні з О. Стареньким, який з метою узгодження положень ч. 7 ст. 46 КПК, ч. 1 та ч. 2

ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» з положеннями п. 1 ч. 1 ст. 20 цього ж Закону та ч. 3 ст. 93 КПК України пропонує доповнити до зазначених норм фізичних осіб як суб'єктів, для яких може бути висунута письмова вимога захисника про витребування речей і документів [1, с. 62].

2. Форма та зміст пред'явлення вимоги про витребування речей і документів захисником (тобто її процесуальне оформлення).

На думку одних авторів, витребування як засіб збирання доказів може реалізовуватись виключно на підставі письмового запиту [6, с. 53; 7, с. 89]. На думку інших авторів, зокрема О. Астапенка, вимога про пред'явлення предмета або документа громадянам може бути заявлена і усно, і письмово, а підприємствам, установам, організаціям та посадовим особам – лише у письмовій формі [8, с. 12].

Враховуючи професійний статус захисника, О. Маслюк наголошує, що найбільш універсальною та ефективною, а отже, оптимальною, формою витребування ним речей, копій документів та відомостей треба вважати адвокатський запит [7, с. 89]. У доповіді В. В. Заборовського слушно вказано, що одним із основних професійних прав адвоката, реалізація якого можлива під час надання будь-якого виду адвокатської діяльності, є право на запит. Право на адвокатський запит, як один із найвідоміших атрибутів адвокатської діяльності, є важливим елементом механізму надання правової допомоги на професійній основі, а отже, й забезпечення належної реалізації конституційного права особи на таку допомогу [8, с. 115].

Практика виробила форму витребування захисником речей і документів у вигляді відповідного запиту, що ґрунтується на положеннях Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Тож п. 1 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачено професійне право адвоката звертатися з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб). Згідно з ч. 1 ст. 24 цього Закону адвокатський запит – це письмове звернення адвоката до органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, громадських об'єднань про надання інформації, копій документів, необхідних адвокату для надання правової допомоги клієнту [4].

Правниками обґрунтовано вказується, що адвокатські запити мають суворо відповідати вимогам ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [10, с. 31; 11, с. 36]. Проте аналізом зазначеної статті вбачається, що чинним Законом взагалі не регламентується питання щодо змісту адвокатського запиту.

За таких обставин відсутність чітких вимог до складання адвокатських запитів може негативно позначатися на реалізації засади змагальності у кримінальному судочинстві, зокрема у діяльності захисника [1, с. 61].

Водночас С. А. Крушинський зазначає, що за змістовним обсягом поняття «витребування» і «адвокатський запит» істотно відрізняються. По-перше, адвокатський запит може бути адресований органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх посадовим та службовим особам, підприємствам, установам і організаціям, громадським об'єднанням, а витребуваними докази можуть бути, крім того, і від фізичних осіб. По-друге, предметом адвокатського запиту є певна інформація і копії документів, а предметом витребування – речі, копії документів, відомості, висновки експертів, висновки ревізій, акти перевірок. Тому витребування захисником доказів не можна зводити лише до направлення ним відповідним суб'єктам адвокатського запиту. Водночас, науковцем підкреслюється, що поряд з іншими способами збирання доказів, єдиним процесуальним способом збирання доказів захисником, який на сьогодні передбачив КПК України, є витребування і отримання відомостей, предметів і документів [12, с. 99]. Зважаючи на те що законодавством не встановлюється спеціальних вимог щодо оформлення адвокатського запиту, Ю. Грабовський наголошує, що в такому випадку доцільно дотримуватись загальних норм щодо правил оформлення документів, у тому числі про діловодство [14, с. 34].

Ураховуючи зазначене, видається, що правильним шляхом вирішення окреслених проблем є удосконалення положень чинного КПК України, передбачивши, що витребування захисником речей і документів в порядку ст. 93 КПК України здійс-

нюється шляхом подання адвокатського запиту.

Треба також зазначити, що недоліком КПК (в частині повноважень захисника) є й те, що його положення чітко не врегульовують систему прав захисника, роблячи посилення на користування ним процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він здійснює (ч. 4 ст. 46 КПК України). Відповідно і межі повноважень захисника на отримання витребуваних доказових матеріалів чітко не визначені. А тому, як стверджує В. Попелюшко, ці обмеження треба виводити шляхом тлумачення норм кримінального процесуального та інших законів і підзаконних актів [15, с. 170; 3, с. 300].

3. Терміни для виконання вимоги та правові наслідки відмови (ухилення) суб'єкта-володільця відповідних речей і документів від задоволення вимоги.

Положеннями ч. 2 ст. 24 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачається, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, керівники підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, яким направлено адвокатський запит, зобов'язані не пізніше п'яти робочих днів з дня отримання запиту надати адвокату відповідну інформацію, копії документів, крім інформації з обмеженим доступом і копій документів, в яких міститься інформація з обмеженим доступом. У разі якщо адвокатський запит стосується надання значного обсягу інформації або потребує пошуку інформації серед значної кількості даних, строк розгляду адвокатського запиту може бути продовжено до двадцяти робочих днів з обґрунтуванням причин такого продовження, про що адвокату письмово повідомляється не пізніше п'яти робочих днів з дня отримання адвокатського запиту [4].

Водночас положення ч. 3 ст. 93 КПК України, якими регламентується відповідні повноваження захисника, взагалі не регламентують строки виконання письмової вимоги сторони захисту про витребування інформації. У науковій літературі також зазначається, що встановлення стислих строків, враховуючи часову обмеженість кримінального процесу, зможе реально забезпечити його дієвість, оскільки при більш тривалих строках відповіді втрачатимуть свою актуальність [16]. А тому можливе й встановлення додаткових, більш скорочених строків, адаптованих до умов та мети збирання доказів. Насамперед, це пов'язано із процесом підготовки захисту під час вирішення питань про обрання, зміну, скасування запобіжних заходів до підозрюваного та, як наслідок, впровадженням спеціальної процедури збирання доказів на досудовому розслідуванні [13, с. 77].

З урахуванням зазначеного, діючи за аналогією із ч. 2 ст. 24 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» з метою врегулювання законодавчих прогалів, пропонуємо удосконалити редакцію ст. 93 КПК України, передбачивши, що строк для виконання письмової вимоги сторони захисту про витребування речей і документів має складати не більше п'яти робочих днів із дня отримання відповідної вимоги. При цьому в разі, якщо письмова вимога стосується надання значного обсягу інформації або потребує пошуку інформації серед значної кількості даних, строк розгляду письмової вимоги може бути продовжено до двадцяти робочих днів з обґрунтуванням причин такого продовження, про що ініціатору запиту (адвокату) письмово повідомляється не пізніше п'яти робочих днів з дня отримання письмової вимоги.

Щодо правових наслідків відмови (ухилення) суб'єкта-володільця відповідних речей і документів від задоволення вимоги, то треба зазначити таке.

Однією з гарантій реалізації засади змагальності у кримінальному процесуальному доказуванні захисника є закріплене у ч. 3 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» положення, відповідно до якого відмова в наданні інформації на адвокатський запит, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом, крім випадків відмови в наданні інформації з обмеженим доступом.

Відповідно до ч. 5 ст. 212³ КУпАП неправомірна відмова в наданні інформації, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності, у відповідь на адвокатський запит, запит кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, її палати або члена відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб від двадцяти п'яти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [17]. Окрім того, рішенням Ради адвокатів України затверджено «Порядок оформлення головою ради адвокатів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і

Севастополя або уповноваженою радою члена ради адвокатів матеріалів про адміністративні правопорушення», яким визначено процедуру складання головою ради адвокатів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя або уповноваженою радою члена ради адвокатів протоколів про адміністративні правопорушення за ст. 212-3 КУпАП та ведення діловодства у справах про адміністративні правопорушення [18].

На нашу думку, зазначене слугує важливою гарантією захисту від необґрунтованої відмови в наданні запитуваної на адвокатський запит інформації [19, с. 362].

Безумовно, можливість відмови в наданні відповіді на адвокатський запит не виключена. А тому, на нашу думку, у разі вчинення суб'єктом (володільцем речей і документів) однієї з дій, передбачених ч. 5 ст. 212³ КУпАП, сторона захисту може вдаватися до інших способів збирання доказів, зокрема до витребування (вилучення) речей і документів шляхом застосування процедури, передбаченої главою 15 КПК України (тимчасового доступу до речей та документів). Однак і ця процедура характеризується певними складнощами для сторони захисту.

Тож науковці наголошують, що проведення тимчасового доступу стороною захисту у порядку, передбаченому ст. 165 КПК, є нереальним на практиці [20, с. 89–90]. Як зазначає О. Казьмірова, на відміну від чіткої регламентації строку розгляду адвокатського запиту, ст. 163 КПК України взагалі не визначає строку, протягом якого слідчий суддя має розглянути клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів [19, с. 361]. На думку В. І. Фаринника, це питання нині зумовлює багато проблем, які полягають у тому, що розгляд клопотання про тимчасовий доступ може тривати від кількох днів до кількох тижнів із моменту подання його до суду [20, с. 215]. Крім того, у судовій практиці трапляються випадки відмови у задоволенні клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, у зв'язку з тим, що відповідно до ч. 3 ст. 93 КПК України ініціювання стороною захисту, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань, які розглядаються в порядку, передбаченому ст. 220 цього Кодексу [19, с. 362].

Отже, передбачена чинним КПК процедура отримання дозволу на тимчасовий доступ до речей і документів не сприяє принципу процесуальної економії та якнайшвидшому виконанню завдань кримінального провадження [20, с. 208–209].

Більше того, чинним КПК не врегульоване питання щодо того, за яких умов та випадків сторона захисту має вдаватися до процедури витребування речей і документів в порядку ст. 93 КПК, а за яких – до процедури тимчасового доступу до речей і документів.

І. Казьмірова пропонує, що стороні захисту краще спочатку скористатися адвокатським запитом, що в подальшому може слугувати більш вагомим доводом під час обґрунтування клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів [19, с. 363]. С. Ковальчук також наголошує, що в разі ненадання службовою особою органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій відповіді на заяву (клопотання) підозрюваного, обвинуваченого, його представника і законного представника або на адвокатський запит про надання речей, ненадання речей, неправомірну відмову в їх наданні, сторона захисту вправі звернутися до слідчого судді, суду з клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів. Як свідчать результати дослідження судової практики, звертаючись до слідчого судді, суду з таким клопотанням, сторона захисту надає копії звернень та адвокатських запитів, якими витребувалися речі [21, с. 255].

Ураховуючи зазначене, з метою забезпечення дієвості здійснення кримінально-процесуального доказування стороною захисту та врегулювання спірних питань, пропонуємо удосконалити редакцію ст. 93 КПК України, передбачивши, що у разі невиконання володільцем речей і документів адвокатського запиту (письмової вимоги про витребування відповідних речей і документів), сторона захисту має право звернутись до слідчого судді, суду із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, за винятком речей і документів, зазначених у статті 161 КПК.

4. Форма фіксації результатів витребування та отримання речей і документів захисником.

У практичній діяльності, речі або документи надані на адвокатський запит, як правило, оформлюється направленням супровідного листа – відповіді на запит, до якого

додаються відповідні матеріали. Водночас якщо захисник самостійно виявив певний предмет чи документ або йому його подала фізична особа з власної ініціативи, оформити це значно важче [12, с. 107]. Саме тому в науці є різні погляди щодо порядку і форм фіксування отримання матеріалів стороною захисту [13, с. 82]. Науковці слушно акцентують, що обов'язковою формою отримання, як і витребування, повинна бути письмова. Найбільш поширеними пропозиціями є надання захиснику права складати протоколи про отримання доказів [22, с. 138; 23, с. 112–113; 24, с. 286; 25, с. 59; 26, с. 128]. Погоджуємось, що в цілому концепція фіксації передачі доказів протоколом є найбільш прийнятною, враховуючи відсутність інших обґрунтованих форм фіксації у кримінальному процесі, в той же час, вона потребуватиме деякого доопрацювання, в тому числі шляхом внесення змін до глави 5 КПК України [22, с. 138]. Водночас вважаємо, що питання введення обов'язку сторони захисту фіксувати усі випадки отримання доказів за допомогою протоколу необхідно вирішувати з огляду на той факт, що не в усіх випадках захисник та особливо підозрюваний реально матимуть таку змогу. Раціональним, на нашу думку, було б здійснення можливості складання протоколу під час витребування та отримання речей та за необхідності документів під час безпосередньої передачі особами таких речей, документів «із рук в руки» [27, с. 300].

Враховуючи зазначене, пропонуємо удосконалити положення КПК України, передбачивши право захисника за результатами витребування або отримання речей і документів в порядку ст. 93 КПК України складати протокол з дотриманням вимог ст. 104 КПК України. У разі об'єктивної неможливості скласти протокол, формою фіксації результатів витребування речей і документів може бути супровідний лист (письмова відповідь на запит) або письмова заява володільця речей і документів, до яких додаються об'єкти витребування.

5. Процесуальні можливості та механізм витребування речей і документів підозрюваним (обвинуваченим).

До сторони захисту, крім захисника, КПК України також відносить: підозрюваного; особу, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю; обвинуваченого (підсудного); засудженого; виправданого; особу, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування. У п. 8 ч. 3 ст. 42 КПК України передбачено, що підозрюваний, обвинувачений мають право збирати і подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді. Хоча як зазначається у науковій літературі не зовсім зрозуміло, яким саме чином підозрюваним і обвинуваченим може бути реалізоване вказане право [28, с. 208]. Тож якщо вдаватись до процедури витребування та отримання, то вчені слушно наголошують, що правові гарантії щодо можливості збирання доказів в порядку ч.3 ст. 93 КПК підозрюваним (обвинуваченим) взагалі відсутні.

Адже норми кримінального процесуального закону не визначають механізмів реалізації зазначеними суб'єктами у формуванні доказів шляхом витребування та отримання речей і документів [21, с. 250]. Насамперед це пов'язано з тим, що законодавець не передбачив процесуальної форми звернення підозрюваного (обвинуваченого) про витребування речей і документів. Якщо захисник, що бере участь у кримінальному провадженні, має можливість витребування певної інформації на підставі письмового запиту, посилаючись на ч. 1 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», то підозрюваний вимушений звертатися з клопотанням до слідчого, прокурора з проханням про проведення витребування. Оскільки за законом розгляд слідчим, прокурором клопотання сторони захисту про виконання будь-якої процесуальної дії здійснюється впродовж трьох днів, а не негайно (ч. 1 ст. 220 КПК), реальна можливість ефективного захисту стає проблематичною. До того ж, витребування у такому разі здійснюється учасниками, віднесеними законом до сторони обвинувачення (ст. 36, 40 КПК) [29, с. 130].

До того ж якщо чинне законодавство передбачає хоча б обов'язок органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх службових осіб, керівників підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань давати відповідь на адвокатські запити, то задеклароване право витребувати певну інформацію інших суб'єктів, віднесених до сторони захисту (зокрема, підозрюваного), є абсолютно незабезпеченим. Жодної відповідальності за ненадання інформації за запитом

підозрюваного чи обвинуваченого, які здійснюють захист самостійно, їх законних представників законодавство не передбачає [3, с. 304]. Щодо цього В. Соловійов пропонує запровадження нової правової норми, яка б встановлювала обов'язок для зазначених суб'єктів (володільців речей і документів) надавати докази в порядку витребування також підозрюваному [30, с. 170]. На думку науковця, такі механізми слугуватимуть процесуальною гарантією участі підозрюваного у збиранні доказів на стадії досудового розслідування [13, с. 73].

Досліджуючи питання щодо процесуальної форми звернення інших (непрофесійних) учасників сторони захисту (до яких треба віднести й підозрюваного), В. Вапнярчук та І. Крицька висловлюють позицію, що такі звернення про витребування речей і документів можуть бути здійснені ними у формі подання заяв та клопотань, а для захисника – у формі адвокатського запиту [31, с. 87; 32, с. 91].

Зважаючи на положення як спеціального законодавства (зокрема, Законами України «Про доступ до публічної інформації», «Про звернення громадян»), так і інформацію, що міститься у відкритих джерелах, вбачається, що під поняттям «Запит» треба розуміти: 1) документ, складений фізичною або юридичною особою, який засвідчує їхнє бажання одержати певну інформацію [33]; 2) вимога, прохання надати які-небудь відомості або офіційне роз'яснення з приводу чогось [34]; 3) прохання особи до розпорядника інформації надати публічну інформацію, що знаходиться у його володінні [5].

Під поняттям «Заява (клопотання)» треба розуміти: 1) звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства [35]; 2) документ, у якому приватна чи посадова особа звертається з проханням або пропозицією, на адресу установи чи посадової особи [36].

З огляду на вищевикладене видається, що за цільовим призначенням саме «Запит» є більш прийнятною формою, яка, на нашу думку, може бути використана як звернення підозрюваного про витребування та отримання речей і документів.

Отже, з метою вирішення окреслених питань, пропонуємо удосконалити редакцію ст. 93 КПК України, передбачивши, що:

підозрюваний (обвинувачений), який здійснює свій захист у кримінальному провадженні самостійно, має право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, службових та фізичних осіб (за згодою таких осіб) із письмовим запитом про надання речей і документів або завірених належним чином їх копій.

Тож треба зробити висновок, що дійсно рівних можливостей щодо збирання сторонами доказів (ч. 2 ст. 22 КПК України) законодавець не створив, оскільки сторона обвинувачення володіє монополією на провадження слідчих (розшукових) дій, які є основним способом збирання доказової інформації. А надання стороні захисту одних лише процесуальних гарантій (*favor defensionis*) без механізму реалізації ініціативи сторони захисту щодо збирання фактичних даних, як правильно наголошує Ю. Пастернак, недостатньо для підтримання балансу сторін [37, с. 291; 3, с. 304].

Висновки. Зважаючи на вищезазначене, аналіз наукових джерел щодо витребування та отримання речей і документів стороною захисту свідчить про неналежне законодавче врегулювання цих способів збирання доказів. Безумовним та правильним шляхом розв'язання окреслених проблем є внесення запропонованих нами змін до чинного національного законодавства з метою удосконалення процесуального порядку збирання доказів в порядку ст. 93 КПК.

Список використаних джерел

1. Старенький О. С. Витребування документів як засіб отримання доказів захисником у кримінальному провадженні: проблеми визначення процесуальної форми. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 7/2017. С. 58–69.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10. Ст. 88.
3. Крушинський С. А. Проблемні аспекти збирання та подання доказів стороною захисту у кримінальному провадженні. *Університетські наукові записки*. 2017. № 63. С. 296–310.
4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.
5. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. С. 1491.

6. Грошевий Ю. М., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному процесі. Київ : Вид. Фурса С. Я., 2006. 272 с.
7. Маслюк О. В. Процесуальна діяльність захисника зі спростування підозри (обвинувачення) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. ун-т «Львівська політехніка», Львів, 2017. 217 с.
8. Астапенко О. В. Витребування та подання предметів і документів як способи збирання доказів на досудових стадіях кримінального процесу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2009. 18 с.
9. Заборовський В. В. Деякі недоліки реалізації права на адвокатський запит в аспекті здійснення професійної правничої допомоги. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 22 черв. 2021 р.). Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2021. 268 с.
10. Грабовський Ю. Адвокатські запити: шляхи само- та взаємозахисту адвокатів. *Адвокатське бюро*. 2013. № 2 (2). С. 28–32.
11. Степ'юк В. Забезпечення прав адвокатів на одержання інформації (практичні поради). *Адвокатське бюро*. 2013. № 2 (2). С. 33–36.
12. Крушинський С. А. Подання доказів у кримінальному судочинстві України : монограф. Хмельницький : Хмельницьк. ун-т управління та права, 2017. 247 с.
13. Соловйов В. О. Захисник як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею : дис. ... д-ра філос. : 081 Право / Нац. ун-т «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. 233 с.
14. Грабовський Ю. Л. Адвокатський запит як засіб отримання адвокатської інформації. *Інформація і право*. 2015. № 2. С. 32–38.
15. Попелюшко В. О. Предмет захисту та його доказування в кримінальній справі. Київ : Прецедент, 2005. 232 с.
16. Гребенюк С. О. Чого чекати від нового адвокатського закону в контексті реформування кримінальної юстиції. *Закон-бізнес*. 2012. № 29 (1068). С. 10. URL : <https://zib.com.ua/ua/10586.html>.
17. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.
18. Порядок оформлення головою ради адвокатів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя або уповноваженою радою члена ради адвокатів матеріалів про адміністративні правопорушення : Рішення Ради адвокатів України від 17 грудня 2012 р. № 27. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/vr027871-12>.
19. Казьмірова І. В. Тимчасовий доступ до речей і документів чи адвокатський запит? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6/18. С. 360–363.
20. Фаринник В. І. Теоретичні, правові та праксеологічні проблеми застосування заходів забезпечення кримінального провадження в кримінальному процесі України : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.09 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018. 565 с.
21. Ковальчук С. О. Витребування та отримання речей як спосіб участі сторони захисту у формуванні речових доказів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 3 (6). С. 248–257.
22. Старенький О. С. Кримінальні процесуальні гарантії захисника як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2016. 295 с.
23. Смирнов Є. В. Участь захисника в реалізації процесуальних прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2016. 247 с.
24. Сліпченко В. І. Підстави та процесуальний порядок витребування речей і документів. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки*. 2014. № 4 (2). С. 282–289.
25. Малахова О. В. Реалізація інституту сприяння захисту у кримінально- процесуальному доказуванні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 213 с.
26. Яновська О. Г. Правова позиція захисту в кримінальному провадженні: шляхи відстоювання у процесі доказування. *Право України*. 2014. № 10. С. 124–132.
27. Соловйов В. О. Забезпечення збереження речей, документів як доказів, зібраних стороною захисту. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. науково- практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2020. Т. 3. С. 299–302.
28. Чупрікова І. Л. Деякі особливості збирання доказів потерпілим та стороною захисту. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 208–210.
29. Мирошніченко Т. М. Щодо питання реалізації нормативного змісту засади забезпечення обвинуваченому права на захист у ході збирання доказів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 32. Т. 3. С. 127–132.
30. Соловйов В. О. Деякі способи збирання стороною захисту доказів на досудовому розслідуванні. *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави*: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Черкаси, 21 трав.

2020 р.). Черкаси : Вовчок О. Ю., 2020. С. 170–179.

31. Вапнярчук В. В. Витребування та отримання, проведення інших процесуальних дій як способи збирання доказів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Юрид. науки*. 2015. Вип. 3. Т. 3. С. 85–89.

32. Крицька І. О. Окремі аспекти реалізації засади змагальності під час формування речових доказів у кримінальному провадженні. *Форум права*. 2016. № 5. С. 89–95.

33. Матеріал з Вікіпедії за запитом слова «Запит». URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%82>.

34. Матеріал з Вікіпедії за запитом слова «Запит». СЛОВНИК.юа – тлумачний словник української мови. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%82>.

35. Матеріал з Вікіпедії за запитом слова «Клопотання». URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F>.

36. Матеріал з Вікіпедії за запитом слова «Заява». URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D1%8F%D0%B2%D0%B0>.

37. Пастернак Ю. Б. Проблеми участі сторони захисту у кримінально- процесуальному доказуванні. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 289–292.

Надійшла до редакції 08.12.2022

References

1. Starenkyi, O. S. (2017) Vytrebuvannia dokumentiv yak zasib otrymannia dokaziv zakhysnykom u kryminalnomu provadzhenni: problemy vyznachennia protsesualnoi formy [Requesting documents as a means of obtaining evidence by a defense attorney in criminal proceedings: problems of determining the procedural form]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*. № 7/2017, pp. 58–69. [in Ukr.].

2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 [Criminal Procedure Code of Ukraine: Code of Ukraine dated 04.13.2012]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. № 9–10, art. 88. [in Ukr.].

3. Krushynskiy, S. A. (2017) Problemni aspekty zbyrannia ta podannia do-kaziv storonoiu zakhystu u kryminalnomu provadzhenni [Problematic aspects of gathering and presenting evidence by the defense in criminal proceedings]. *Universytetski naukovy zapysky*. № 63, pp. 296–310. [in Ukr.].

4. Pro advokaturu ta advokatsku diialnist [On advocacy] : Zakon Ukrainy vid 05.07.2012. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. № 27, art. 282. [in Ukr.].

5. Pro dostup do publichnoi informatsii [On access to public information] : Zakon Ukrainy vid 13.01.2011. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2011. № 32, art. 314. [in Ukr.].

6. Hroshevyi, Yu. M., Stakhivskiy, S. M. (2006) Dokazy i dokazuvannia u kryminalnomu protsesi [Evidence and proof in the criminal procedure]. Kyiv : Vyd. Fursa S. Ya., 272 p. [in Ukr.].

7. Masliuk, O. (2009) Vytrebuvannia ta podannia predmetiv i dokumentiv yak sposoby zbyrannia dokaziv na dosudovykh stadiiakh kryminalnoho protsesu [Procedural activity of the defense attorney to refute the suspicion (accusation)] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Kyiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kyiv, 18 p. [in Ukr.].

9. Zaborovskiy V. V. (2021) Deiaki nedoliky realizatsii prava na advokats-kyi zapyt v aspekti zdiisnennia profesiinoi pravnychoi dopomohy [Some shortcomings of the exercise of the right to a lawyer's request in the aspect of professional legal aid]. *Konstytutsiino-pravove budivnytstvo na zlami epokh: poshuky optimalnykh modelei : ma-terialy Mizhnarodnoi naukovy-prakt. konf., m. Uzhhorod, 22 chervnia 2021 r.* Uzhhorod : Uzhhorod. nats. un-t, 268 p. [in Ukr.].

10. Hrabovskiy, Yu. (2013) Advokatski zapyty: shliakhy samo- ta vzaiemozakhy-stu advokativ [in Ukr.]. *Advokatske biuro*. № 2 (2), pp. 28–32. [in Ukr.].

11. Stepiuk, V. (2013) Zabezpechennia prav advokativ na oderzhannia informa-tsii (praktychni porady) [Ensuring the rights of lawyers to receive information (practical advice)]. *Advokatske biuro*. № 2 (2), pp. 33–36. [in Ukr.].

12. Krushynskiy, S. A. (2017) Podannia dokaziv u kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy [Submission of evidence in criminal proceedings of Ukraine] : monohraf. Khmelnytskyi : Khmelnytskyi universytet uprav-linnia ta prava, 247 p. [in Ukr.].

13. Soloviov, V. O. (2021) Zakhysnyk yak subiekt dokazuvannia pry obranni, zmini, skasuvanni zakhodiv zabezpechennia kryminalnoho provadzhennia slidchym suddeiu [The defense attorney as a subject of proof in the case of selection, change, cancellation of measures to ensure criminal proceedings by the investigating judge] : dys. ... d-ra filos. : 081 Pravo / Nats. un-t «Odeska yurydychna akademiia», Odesa, 233 p. [in Ukr.].

14. Hrabovskiy, Yu. L. (2015) Advokatskyi zapyt yak zasib otrymannia advo-katskoi informatsii [Lawyer request as a means of obtaining lawyer information]. *Informatsiia i pravo*. № 2, pp. 32–38. [in Ukr.].

15. Popeliushko, V. O. (2005) Predmet zakhystu ta yoho dokazuvannia v kryminalnii spravi [The subject of defense and its proof in a criminal case]. Kyiv : Pretsedent, 232 p. [in Ukr.].

16. Hrebenuk, S. O. (2012) Choho chekaty vid novoho advokatskoho zakonu v konteksti reformuvannia kryminalnoi yustytzii [What to expect from the new advocate law in the context of

criminal justice reform]. *Zakon-biznes*. № 29 (1068), p. 10. URL : <https://zib.com.ua/ua/10586.html>. [in Ukr.].

17. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia vid 07.12.1984 [Code of Ukraine on administrative offenses]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*. 1984. № 51, art. 1122. [in Ukr.].

18. Poriadok oformlennia holovoiu rady advokativ Avtonomnoi Res-publiki Krym, oblasti, mist Ky-ieva i Sevastopolia abo upovnovazhenoiu ra-doiu chlena rady advokativ materialiv pro administratyvni pravoporushennia : Rishennia Rady advokativ Ukrainy vid 17 hrudnia 2012 r. № 27 [The procedure for filing materials on administrative offenses by the head of the Bar Council of the Autonomous Republic of Crimea, oblasts, cities of Kyiv and Sevastopol or by an authorized council member of the Bar Council: Decision of the Bar Council of Ukraine dated December 17, 2012 No. 27]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/vr027871-12>. [in Ukr.].

19. Kazmirova, I. B. (2018) Tymchasovy dostup do rechei i dokumentiv chy ad-vokatskyi zapyt [Temporary access to things and documents or a lawyer's request]? *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 6/18, pp. 360–363. [in Ukr.].

20. Farynnyk, V. I. (2018) Teoretychni, pravovi ta prakseolohichni problemy zastosuvannia zakhodiv zabezpechennia kryminalnogo provadzhennia v kryminalnomu protsesi Ukrainy [Theoretical, legal and praxeological problems of applying measures to ensure criminal proceedings in the criminal process of Ukraine] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 / Kyiv nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 565 p. [in Ukr.].

21. Kovalchuk, S. O. (2014) Vytrebuvannia ta otrymannia rechei yak sposib uchasti storony zakhystu u formuvanni rechovykh dokaziv [Claiming and receiving things as a way of the defense party's participation in the formation of physical evidence]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. Issue 3 (6), pp. 248–257.

22. Starenkyi O. S. Kryminalni protsesualni harantii zakhysnyka yak subiekta dokazuvannia u dosudovomu rozsliduvanni [Criminal procedural guarantees of the defense attorney as a subject of evidence in the pre-trial investigation] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Kyiv nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 295 p.

23. Smynov, Ye. V. (2016) Uchast zakhysnyka v realizatsii protsesualnykh prav pidozriuvanoho (obvynuvachenoho) u kryminalnomu provadzhenni [Participation of the defense attorney in the implementation of the procedural rights of the suspect (accused) in criminal proceedings] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Klasychnyy pryvatnyy universytet. Zaporizhzhia, 247 p.

24. Slipchenko, V. I. () Pidstavy ta protsesualnyi poriadok vytrebuvannia rechei i dokumentiv [Grounds and procedural procedure for requisitioning things and documents]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnogo universytetu. Serii: Yurydychni nauky*. № 4 (2), pp. 282–289.

25. Malakhova, O. V. (2016) Realizatsiia instytutu spryannia zakhystu u kryminalno-protsesualnomu dokazuvanni [Implementation of the institute of defense assistance in criminal-procedural evidence] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Nats. un-t «Odeska yurydychna akademiia». Odesa, 213 p. [in Ukr.].

26. Ianovska, O. H. (2014) Pravova pozysitiia zakhystu v kryminalnomu prova-dzhenni: shliakhy vidstoiuvannia u protsesi dokazuvannia [The legal position of the defense in criminal proceedings: ways of advocacy in the process of proof]. *Pravo Ukrainy*. № 10, pp. 124–132. [in Ukr.].

27. Soloviov, V. O. (2020) Zabezpechennia zberezhennia rechei, dokumentiv yak dokaziv, zibranykh storonoiu zakhystu. [Ensuring the preservation of things, documents as evidence collected by the defense] *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy: materialy Mizhnarodnoi naukovy- prakt. konf. (m. Odesa, 15 trav. 2020 r.)*. Odesa : Vyd. dim «Helvetyka», vol. 3, pp. 299–302.

28. Chuprikova, I. L. (2017) Deiaki osoblyvosti zbyrannia dokaziv poterpilym ta storonoiu zakhystu [Some features of gathering evidence by the victim and the defense]. *Porivnialno-analitychne pravo*. № 2, pp. 208–210.

29. Myroshnychenko, T. M. (2015) Shchodo pytannia realizatsii normatyvnoho zmistu zasady zabezpechennia obvynuvachenomu prava na zakhyst u khodi zbyrannia dokaziv [Regarding the issue of implementation of the normative content of the principle of ensuring the accused the right to defense during the collection of evidence]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Serii : Pravo*. Issue 32, vol. 3, pp. 127–132. [in Ukr.].

30. Soloviov, V. O. (2020) Deiaki sposoby zbyrannia storonoiu zakhystu doka-ziv na dosudovomu rozsliduvanni [Some methods of collecting evidence by the defense at the pre-trial investigation]. *Aktualni problemy formuvannia hroma-dianskoho suspilstva ta stanovlennia pravovoi derzhavy : zb. materialiv III Vseukr. naukovy-prakt. internet-konf. (m. Cherkasy, 21 trav. 2020 r.)*. Cherkasy : Vovchok O. Yu, pp. 170–179.

31. Vapniarchuk, V. V. (2015) Vytrebuvannia ta otrymannia, provedennia inshykh protsesualnykh dii yak sposoby zbyrannia dokaziv u kryminalnomu prova-dzhenni [Demanding and receiving, carrying out other procedural actions as methods of collecting evidence in criminal proceedings]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzh. un-tu. Yuryd. nauky*. Issue 3, vol. 3, pp. 85–89. [in Ukr.].

32. Krytska, I. O. (2016) Okremi aspekty realizatsii zasady zmahalnosti pid chas formuvannia rechovykh dokaziv u kryminalnomu provadzhenni [Certain aspects of the implementation of the principle of competition during the formation of material evidence in criminal proceedings]. *Forum prava*. № 5,

pp. 89–95. [in Ukr.].

33. Material z Vikipedii za zapytom slova «Zapyt» {Material from Wikipedia at the request of the word "Query"}. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%82>. [in Ukr.].

34. Material z Vikipedii za zapytom slova «Zapyt». SLOVNYK. iua – tłumachnyi slovnyk ukraïnskoi movy [Material from Wikipedia at the request of the word "Query". SLOVNYK.yua is an explanatory dictionary of the Ukrainian language]. URL : <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%82>. [in Ukr.].

35. Material z Vikipedii za zapytom slova «Klopotannia» [Material from Wikipedia on the request of the word "Petition"}. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F>. [in Ukr.].

36. Material z Vikipedii za zapytom slova «Zaiava» [Material from Wikipedia at the request of the word "Statement"}. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D1%8F%D0%B2%D0%B0>. [in Ukr.].

37. Pasternak, Yu. B. (2010) Problemy uchasti storony zakhystu u kryminal-no- protsesualnomu dokazuvanni [Problems of participation of the defense side in criminal-procedural evidence]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 2, pp. 289–292. [in Ukr.].

ABSTRACT

Andrii Krushenytskyi. Requesting items and documents by defense party: procedural registration. The article highlights problematic issues related to the defense's use of such a method of gathering evidence in criminal proceedings as the demand and receipt of things and documents. Considered issues: regarding subjects to whom the demand of the defense party for the provision of things and documents may be made and from whom they may be received; the form and content of the demand for the recovery of things and documents of the defense party (that is, its procedural design); deadlines for fulfilling the requirement and the legal consequences of the refusal (evasion) of the subject-owner of the relevant items and documents to satisfy the requirement; a form for recording the demand for things and documents by the defense; procedural possibilities and the mechanism of requisitioning things and documents from the suspect (accused).

The author has formulated proposals to improve certain provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine in order to eliminate problematic issues in criminal proceedings that arise when the defense uses the specified method of gathering evidence. According to Art. 93 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, one of the ways for the defense to collect evidence is to demand and receive from state authorities, local self-government bodies, enterprises, institutions, organizations, officials and individuals items, copies of documents, information, expert conclusions, audit conclusions, acts of inspections. However, in practice, defense parties constantly have problems with the implementation of their powers in terms of demanding information, copies of documents and things that arise in connection with unjustified refusals. First of all, this is due to the fact that the current Code of Criminal Procedure of Ukraine does not provide methods and procedures, using which the defense party can exercise the above-mentioned powers. In this regard, today there is an urgent need for a more detailed regulation of obtaining evidence in accordance with Art. 93 of the CCP of Ukraine.

Keywords: *requisition and receipt of things and documents, method of gathering evidence, form of requisition, defense side.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

УДК 349.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-425-431

**Олександр
ГАВРИЛЕНКО[©]**
доктор юридичних
наук, професор
(Харківський
національний
університет імені
В. Н. Каразіна,
м. Харків, Україна)

**Станіслав
ВАСИЛЬЄВ[©]**
кандидат
юридичних наук,
доцент
(КЗ «Харківська
гуманітарно-
педагогічна академія»
Харківської обласної
ради, м. Харків,
Україна)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Розглянуто особливості правового регулювання трудових відносин педагогічних працівників під час воєнного стану. Джерелом дослідження стали законодавчі й підзаконні акти, які регулюють особливості трудових відносин під час воєнного стану. Встановлено специфіку трудових відносин освітян під час воєнного стану. Визначено особливості правового регулювання робочого часу, часу відпочинку, оплати праці, специфіки прийому на роботу, припинення трудових відносин. Наголошено, що необхідно узгодити норми законодавчих актів, що регулюють трудові відносини працівників під час воєнного стану, та положення законодавства про освіту в Україні. Надано увагу тому, що варто розробити низку підзаконних актів для впровадження в життя норм законів про особливості праці освітян під час війни.

Ключові слова: педагогічний працівник, воєнний стан, трудові відносини, правове регулювання.

Постановка проблеми. Початок повномасштабної агресії російської федерації та запровадження воєнного стану в Україні позначилися на правовому регулюванні різних галузей суспільного життя. Забезпечення безпеки учасників освітнього процесу зумовило суттєві зміни в організації процесу навчання. Запровадження дистанційної форми навчання, необхідність переїзду багатьох здобувачів освіти й педагогів до інших регіонів потребують належного правового регулювання трудових відносин у галузі освіти. На цей час важко передбачити перспективи завершення бойових дій і скасування тих норм права, які регулюють трудові відносини під час воєнного стану. Вказані вище фактори зумовлюють актуальність вибраної теми наукового дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблемам трудових відносин працівників підприємств і організацій, а також особливостям трудових відносин у галузі освіти присвячені численні наукові статті дослідників у галузі права. Окремі дослідники вивчали специфіку трудових відносин в умовах воєнного стану. Зокрема, Т. Г. Занфірова досліджувала забезпечення принципу

© О. Гавриленко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>
o.gavrylenko@karazin.ua

© С. Васильєв, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1470-4426>
Stas.vasilev.83@ukr.net

свободи праці в умовах воєнного стану [3, с. 77–80]. Дослідники К. Машков, О. Горностаї, Т. Товт вивчали особливості трудових відносин в умовах воєнного стану [6, с. 125–131]. Особливостям правового регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану присвятив свою статтю Р. Зварич [4, с. 202–207]. Отже, науковці періодично зверталися до проблем правового регулювання трудових відносин під час воєнного стану протягом минулого року.

Водночас проблеми правового регулювання трудових відносин освітян під час воєнного стану не знайшли належного відображення у наукових дослідженнях. Можна назвати тези доповіді Д. Онуфрієнко, присвячені державним гарантіям трудових прав педагогічних працівників в умовах воєнного стану [7, с. 604–607], але багато проблемних питань співвідношення спеціального законодавства про працю в умовах воєнного стану і галузевого освітнього законодавства залишаються не дослідженими.

Метою дослідження є з'ясування особливостей правового регулювання трудових відносин педагогічних працівників України. Завдання дослідження полягають у встановленні особливостей прийому на роботу, звільнення, правового регулювання робочого часу і часу відпочинку, оплати праці в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Вторгнення військ російської федерації на територію України зумовило суттєві зміни у правовому регулюванні суспільних відносин у різних галузях державного управління та економіки. Згідно з Указом Президента України від 24 лютого 2022 року було запроваджено воєнний стан на всій території держави. Відповідно до указу допускаються обмеження окремих прав і свобод людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України [8]. Варто зазначити, що у вказаних статтях Основного закону України закріплені такі права, як право на недоторканність житла, таємницю телефонних розмов, свободу пересування, свободу вираження поглядів і переконань, мирні зібрання, володіння, користування і розпорядження своєю власністю, підприємницьку діяльність, працю тощо [5]. Т. Занфірова вказує, що під час воєнного стану зазнає суттєвих обмежень право на свободу праці, запроваджуються можливість залучення працівників до трудової повинності [3, с. 77–80]. Отже, законодавчі норми і роздуми науковців підтверджують, що права людини і громадянина можуть зазнавати суттєвих обмежень під час воєнного стану. Саме тому треба проаналізувати, наскільки змінилися трудові відносини педагогічних працівників після запровадження воєнного стану.

Після запровадження воєнного стану набули чинності закони, які встановлюють особливості правового регулювання трудових відносин всіх працівників в Україні. Також встановлені окремі норми, які регулюють специфіку трудових відносин педагогічних працівників. Відповідно до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (далі – Закон № 2136-IX) були внесені такі зміни в трудове законодавство України. Наприклад, можливість переведення працівника роботодавцем на іншу роботу без його згоди, збільшення нормальної тривалості робочого часу до 60 годин на тиждень замість 40 годин, обмеження щорічної відпустки тривалістю 24 календарні дні, можливість призупинення трудового договору. Водночас працівник може розірвати трудовий договір у той строк, в який він бажає, якщо підприємство, установа, організація перебуває в районі бойових дій [9]. Отже, перелік запроваджених змін є достатньо суттєвим. Важливо дослідити, наскільки вони вплинули на правове регулювання трудових відносин освітян. Треба проаналізувати, чи закріплені відповідні норми у галузевому законодавстві, що регулює освітній процес та трудові відносини педагогічних працівників.

Згідно із ч. 6 ст. 54 Закону України «Про освіту» відволікання педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників від виконання професійних обов'язків не допускається, крім випадків, передбачених законодавством [10]. Отже, залучення педагогічних працівників до інших видів робіт, крім освітнього процесу, допускається лише за певних умов. Водночас відповідно до ст. 3 Закону № 2136-IX передбачено можливість переведення працівників на іншу роботу для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій [9]. Наведену норму варто вважати законодавчою підставою для відволікання педагогічних працівників від виконання професійних обов'язків саме для усунення наслідків бойових дій.

Варто нагадати, що відповідно до ст. 6 Закону № 2136-IX запроваджено збільшену тривалість робочого часу у розмірі 60 годин на тиждень [9]. Водночас зазначена норма не знайшла свого відображення у законодавстві, яке регулює трудові

відносини педагогічних працівників. Відповідно до ст. 30 Закону України «Про дошкільну освіту» педагогічне навантаження вихователя групи загального типу дитячого садочку встановлене у розмірі 30 годин на тиждень, вихователя групи інклюзивного або компенсуючого типу – 25 годин, а тривалість робочого часу асистента вихователя інклюзивної групи дорівнює 36 годинам [11]. Згідно зі ст. 72 Закону України «Про фахову передвищу освіту» робочий час викладачів таких закладів освіти повинен становити 36 годин на тиждень, а максимальне навчальне навантаження дорівнювати 720 годинам на рік. Викладачі здійснюють навчальну, методичну, інноваційну та організаційну роботу [12]. Відповідно до ст. 24 Закону України «Про повну загальну середню освіту» робочий час педагогічного працівника містить час, необхідний для виконання ним навчальної, виховної, методичної, організаційної роботи та іншої педагогічної діяльності, передбаченої трудовим договором та/або посадовою інструкцією. Педагогічна діяльність у межах робочого часу становить 18 годин на тиждень [13]. Отже, галузеве законодавство містить довоєнні норми, які регулюють тривалість робочого часу педагогічних працівників. Освітнє законодавство не відображає жодних змін у тривалості робочого часу педагогічного працівника.

Як встановлено у ст. 12 Закону № 2136-IX, тривалість щорічної основної відпустки може бути обмежено за рішенням роботодавця до 24 календарних днів за поточний робочий рік. Варто проаналізувати норми законодавчих і підзаконних актів, які регулюють тривалість відпустки педагогічних працівників. Згідно із п. 16 ч. 1 ст. 54 Закону України «Про освіту» працівники освіти мають право на подовжену оплачувану відпустку [9]. Також чинною залишається Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку надання щорічної основної відпустки тривалістю до 56 календарних днів керівним працівникам закладів та установ освіти, навчальних (педагогічних) частин (підрозділів) інших установ і закладів, педагогічним, науково-педагогічним працівникам та науковим працівникам» від 14 квітня 1997 року [16]. Названий підзаконний акт регулює тривалість відпустки педагогічного працівника, він не скасований у зв'язку із запровадженням воєнного стану. Тож тривалість відпустки педагогічних працівників залишається довоєнною – 56 календарних днів.

Отже, окремі норми Закону № 2136-IX можуть бути застосовані для регулювання трудових відносин педагогічних працівників під час воєнного стану. Зокрема, щодо прискороженого звільнення в районі бойових дій, можливості залучення до виконання робіт з усунення наслідків обстрілів і пошкоджень майна. Водночас норми про збільшення робочого часу та скорочення строку відпустки не враховані у галузевому освітньому законодавстві.

Окремі науковці у галузі права висловлюють думку, що Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» під час війни має пріоритетну роль над іншими законодавчими актами, що регламентують роботу у різних сферах економіки [6, с. 130]. Д. Онуфрієнко вважає, що відповідно до норм Закону № 2136-IX тривалість робочого часу педагогічних працівників повинна становити 50 годин на тиждень, оскільки вони є працівниками зі скороченим робочим днем [7, с. 605]. Водночас ми підтримуємо думку, що збільшення тривалості робочого часу та скорочення тривалості відпусток, передбачене Законом № 2136-IX, повинно бути відображене у галузевому законодавстві, що регулює правовідносини у сфері освіти.

Оцінюючи норми вказаного вище Закону України, Р. Зварич наголошує, що війна стала формальним приводом для ухвалення антиконституційного Закону. Правове становище працівника зазнає дискримінації порівняно з правами роботодавця. І це в той час, коли фактично економіка держави не переведена на воєнну економіку. Закон не містить обмежень трудових прав, а встановлює їх ліквідацію зі зміною суті та змісту конституційних трудових прав працівників, що не відповідає міжнародному праву, Конституції України, КЗпП України, законам України, рішенням КСУ, принципу верховенства права [4, с. 206]. Можна погодитись із дослідником у тому, що норми Закону № 2136-IX суттєво обмежують трудові права працівника. На сьогодні вони зумовлені війною, але в майбутньому повинні бути обов'язково скасовані після закінчення бойових дій.

Необхідно звернути увагу на те, що Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану» також встановлює низку особливостей трудових відносин працівників освіти під час воєнного стану. Наприклад, встановлено

організацію освітнього процесу в дистанційній формі або в будь-якій іншій формі, що є найбільш безпечною для його учасників, збереження місця роботи, середнього заробітку, здійснення виплати стипендії та інших виплат, передбачених законом. Педагогічні працівники, які внаслідок бойових дій були вимушені змінити місце проживання або робоче місце, повинні бути забезпечені гуртожитком та можливістю проводити заняття дистанційно, а у разі потреби – харчуванням. Виконання цього обов'язку покладається на органи місцевого самоврядування та органи управління освітою за новим місцем проживання педагогічного працівника [14]. Привертає увагу норма про збереження місця роботи і середнього заробітку педагогічного працівника. Можемо зробити висновок, що умови про призупинення трудового договору, встановлені Законом № 2136-IX, не поширюються на педагогічних працівників. Водночас виникає питання про можливість виконання норми про збереження місця роботи і середнього заробітку у разі пошкодження або руйнування будівлі закладу освіти, окупації території розташування цього закладу.

Окремою постановою уряду України встановлено право керівників закладів і установ, що фінансуються з державного бюджету, самостійно визначати розмір оплати часу простою працівників, але не нижче від двох третин тарифної ставки встановленого працівникові тарифного розряду (посадового окладу) [1]. Наведена норма стосується також і правовідносин у сфері оплати праці педагогічних працівників. Д. Онуфрієнко наголошує, що для педагогічних працівників, які не можуть виконувати свої обов'язки у зв'язку із відсутністю доступу до мережі «Інтернет» або з інших підстав, законодавство повинно гарантувати необмежену тривалість відпустки за власний рахунок [7, с. 606]. Але ми дотримуємося думки, що у цьому випадку педагогічні працівники повинні отримувати дві третини тарифної ставки як за умов простою.

Впровадження окремих із перелічених норм законодавства у життя, на нашу думку, потребує ухвалення низки підзаконних актів. Зокрема, окремої постанови уряду про облік внутрішньо переміщених педагогічних працівників, розміри і вимоги до житла, яким вони забезпечуються, порядок доступу до мережі «Інтернет» для організації дистанційного освітнього процесу. Варто розробити спеціальні накази МОН України щодо регулювання трудової діяльності внутрішньо переміщених педагогічних працівників, ухвалити рішення органам місцевого самоврядування тих регіонів, до яких прибувають педагогічні працівники із районів бойових дій.

Необхідно визначитися щодо законності здійснення освітнього процесу у разі, якщо викладач перебуває за кордоном на час бойових дій в Україні. Постановою уряду України було обмежено дистанційну роботу державних службовців, якщо вони перебувають за кордоном. Такий вид роботи державного службовця допускається у разі оформлення службового відрядження [2]. Водночас педагогічні працівники не мають статусу державного службовця, хоча і отримують зарплату за рахунок коштів державного бюджету. Для правового регулювання трудових відносин педагогічних працівників наведена норма не застосовується.

Певні нововведення у правовому регулюванні трудових відносин були запроваджені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин». Передбачено нові підстави для звільнення, зокрема смерть працівника або відсутність інформації про причини відсутності працівника на роботі протягом чотирьох місяців поспіль. Неможливість забезпечення роботою внаслідок знищення виробничих, технічних, організаційних умов і засобів внаслідок бойових дій є новою підставою для звільнення працівників. Вдосконалено правове регулювання дистанційної роботи [15]. Наведені зміни можуть стосуватися в тому числі і правового регулювання трудових відносин педагогічних працівників. Зокрема, вказані норми можуть бути застосовані для вирішення питання про звільнення педагогічних працівників, які не з'являються на роботі або не виходять на зв'язок протягом чотирьох місяців поспіль.

Висновки. Напад російської федерації на територію України та оголошення воєнного стану вплинули на правове регулювання трудових відносин у різних галузях економіки та державного управління. Зміни у правовому регулюванні праці освітян виявилися в такому:

1. Можливість залучення до ліквідації наслідків бойових дій.
2. Запровадження дистанційної форми освітнього процесу.
3. Термінове звільнення працівника у той строк, в який він просить, у разі

перебування закладу освіти в районі бойових дій.

4. Необхідність оплати простою у розмірі двох третин тарифної ставки.

5. Збереження місця роботи та середньої заробітної плати.

6. Можливість звільнення працівника, який не з'являється на роботі протягом чотирьох місяців поспіль, не виходить на зв'язок, і відсутня інформація про його місце перебування.

7. Покладення на органи місцевого самоврядування обов'язку забезпечити внутрішньо переміщених педагогічних працівників гуртожитком, харчуванням та доступом до мережі «Інтернет».

Законодавство про особливості правового регулювання трудових відносин встановлює збільшення тривалості робочого часу та скорочення днів щорічної відпустки. Вважаємо, що у галузевому законодавстві, яке регулює освітній процес та трудові відносини освітян, варто передбачити норму про можливість збільшення робочого часу працівників освіти під час воєнного стану. Так само у галузевому законодавстві необхідно уточнити можливість зменшення щорічної відпустки працівників освіти, яка на сьогодні становить 56 календарних днів.

Подальші наукові дослідження означеної тематики можуть бути присвячені проблемам правового регулювання робочого часу, часу відпочинку та оплати праці педагогічних працівників під час воєнного стану. Можуть бути висловлені різні пропозиції науковців щодо співвідношення трудового законодавства та норм законодавства, яке регулює освітню галузь України в умовах воєнного стану.

Список використаних джерел

1. Деякі питання оплати праці працівників державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, що фінансуються або догуються з бюджету, в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 № 221. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2022-%D0%BF#Text>.

2. Деякі питання організації роботи державних службовців та працівників державних органів у період воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 12.04.2022 № 440. URL : [mu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-organizaciyi-roboti-derzhavnih-sluzhbovciv-ta-pracivnikiv-derzhavnih-organiv-u-period-voennogo-stanu-440](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2022-%D0%BF#Text).

3. Занфірова Т. Г. Забезпечення принципу свободи праці в умовах воєнного стану. *Підприємництво, господарство, право*. 2017. № 4. С. 77–80.

4. Зварич Р. В. Небезпечна «правова тенденція» у трудовому законодавстві України в умовах воєнного стану. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 202–207.

5. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>.

6. Машков К. Є., Горностай О. Б., Товт Т. О. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 125–131.

7. Онуфрієнко Д. В. Державні гарантії трудових прав педагогічних працівників в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 червня 2022 р.)* / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 604–607.

8. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.

9. Про організацію трудових відносин під час воєнного стану : Закон України від 15.02.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.

10. Про освіту : Закон України від 05.09.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

11. Про дошкільну освіту : Закон України від 11.07.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text>.

12. Про фахову передвищу освіту : Закон України від 06.06.2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text>.

13. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.

14. Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану : Закон України від 15.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20/find?text>.

15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин : Закон України від 01.07.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text>.

16. Про затвердження Порядку надання щорічної основної відпустки тривалістю до 56

календарних днів керівним працівникам закладів та установ освіти, навчальних (педагогічних) частин (підрозділів) інших установ і закладів, педагогічним, науково-педагогічним працівникам та науковим працівникам : постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.1997 № 346. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-97-%D0%BF#Text>.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Деякі питання оплати праці працівників державних орханів, орханів місцевого самоврядування, підприємств, установ та орханізації, щодо фінансування або дофінансування з бюджету, в умовах воєнного стану [Some issues of remuneration of employees of state bodies, local self-government bodies, enterprises, institutions and organizations financed or subsidized from the budget, in conditions of martial law] : постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 № 221. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2022-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].
2. Деякі питання орханізації роботи державних службовців та працівників державних орханів у період воєнного стану [Some issues of organizing the work of civil servants and employees of state bodies during martial law] : постанова Кабінету Міністрів України від 12.04.2022 № 440. URL : [mu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-organizaciyi-roboti-derzhavnih-sluzhbovciv-ta-pracivnikiv-derzhavnih-organiv-u-period-voynenogo-stanu-440](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2022-%D0%BF#Text). [in Ukr.].
3. Zanfirova T. H. (2017) Zabezpechennia pryntsyphu svobody pratsi v umovakh voiennoho stanu [Ensuring the principle of freedom of labor under martial law]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo, pravo*. № 4, pp. 77–80. [in Ukr.].
4. Zvarych R. V. (2022) Nebezpechna «pravova tendentsiia» u trudovomu zakonodavstvi Ukrainy v umovakh voiennoho stanu [A dangerous «legal trend» in the labor legislation of Ukraine under martial law]. *Pravo i suspilstvo*. № 4, pp. 202–207. [in Ukr.].
5. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] від 28 червня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>. [in Ukr.].
6. Mashkov, K. E., Gornostay, O. B., Tovt, T. O. (2022) Osoblyvosti trudovykh vidnosyn v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of labor relations under martial law]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*. №. 1, pp. 125–131. [in Ukr.].
7. Onufriienko D. V. (2022) Derzhavni harantii trudovykh prav pedahohichnykh pratsivnykiv v umovakh voiennoho stanu [State guarantees of the labor rights of pedagogical workers in the conditions of martial law]. *Yevropeiskyi vybir Ukrainy, rozvytok nauky ta natsionalna bezpeka v realiiakh masshtabnoï viiskovoï ahresii ta hlobalnykh vyklykiv KhKhI stolittia (do 25-richchia Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia» ta 175-richchia Odeskoi shkoly prava) : u 2 t. : materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Odesa, 17 chervnia 2022 r.) / za zah. red. S. V. Kivalova*. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka», vol. 1, pp. 604–607. [in Ukr.].
8. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini [On the introduction of martial law in Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrainy від 24.04.2022 № 64/2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>. [in Ukr.].
9. Pro orhanizatsiiu trudovykh vidnosyn pid chas voiennoho stanu [On the organization of labor relations during martial law] : Zakon Ukrainy від 15.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>. [in Ukr.].
10. Pro osvitu [On education] : Zakon Ukrainy від 05.09.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. [in Ukr.].
11. Pro doshkilnu osvitu [On preschool education] : Zakon Ukrainy від 11.07.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text>. [in Ukr.].
12. Pro fakhovu peredvysychu osvitu [On vocational pre-university education] : Zakon Ukrainy від 06.06.2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text>. [in Ukr.].
13. Pro povnu zahalnu seredniu osvitu [On complete general secondary education] : Zakon Ukrainy від 16.01.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>. [in Ukr.].
14. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo derzhavnykh harantii v umovakh voiennoho stanu, nadzvychainoi sytuatsii або nadzvychainoho stanu [On making changes to some laws of Ukraine regarding state guarantees in conditions of martial law, state of emergency or state of emergency] : Zakon Ukrainy від 15.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20/find?text>. [in Ukr.].
15. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo optymizatsii trudovykh vidnosyn [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the optimization of labor relations] : Zakon Ukrainy від 01.07.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text>. [in Ukr.].
16. Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia shchorichnoi osnovnoi vidpushtky tryvalistiu do 56 kalendarnykh dniv kerivnym pratsivnykam zakladiv ta ustanov osvity, navchalnykh (pedahohichnykh) chastyn (pidrozdiliv) inshykh ustanov i zakladiv, pedahohichnym, naukovo-pedahohichnym pratsivnykam ta naukovym pratsivnykam [On the approval of the Procedure for granting annual basic leave of up to 56 calendar days to managers of institutions and educational institutions, educational (pedagogical) parts (subdivisions) of other institutions and institutions, pedagogical, scientific and pedagogical workers and scientific workers] : постанова Кабінету Міністрів України від 14.07.1997 № 346. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-97-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Havrylenko, Stanislav Vasyliiev. Legal regulation of the features of labour relations of teaching employees under martial law. The scientific article is devoted to the peculiarities of legal regulation of the pedagogical workers labour relations during martial law. The source base of the study was legislative and by-laws that regulate the specifics of labour relations during martial law, including in the field of education. During the past year, several scientific works were published, devoted to the peculiarities of labour relations during martial law.

The specifics of the labour relations of educators during martial law have been established. Specifics of legal regulation of working hours, rest time, pay, and specifics of hiring, termination of employment relations are determined. Among the features of the legal regulation of the pedagogical worker's labour relations, it is worth mentioning the possibility of involvement in the liquidation of the consequences of hostilities, the introduction of a remote form of the educational process, the urgent dismissal of the employee at the time he requests, in case of location of the educational institution in the area of hostilities. It is worth paying attention to the need to pay for downtime in the amount of two-thirds of the tariff rate, to keep the place of work and the average salary. Changes in the labour legislation allow for the possibility of dismissal of an employee who does not appear at work for four consecutive months, does not get in touch, and about whom there is no information about his whereabouts.

It was emphasized that it is necessary to harmonize the norms of legislative acts that regulate the labour relations of employees during martial law and the provisions of the legislation on education in Ukraine. Attention is drawn to the need to develop a number of by-laws for the implementation of laws on the peculiarities of the work of educators during the war.

Keywords: *pedagogical worker, martial law, labour relations, legal regulation.*

УДК 340.13

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-431-439

**Тетяна
НІКОЛАЄНКО[©]**
доктор юридичних
наук, професор

**Дмитро
ЦІСАР[©]**
ад'юнкт

*(Національна академія Державної прикордонної служби
України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, Україна)*

**ГРОШОВА КОМПЕНСАЦІЯ ЗА ПІДНАЙОМ ЖИТЛА
В СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ**

Досліджено один із елементів соціальних гарантій військовослужбовця, а саме отримання грошової компенсації за піднайом житла. Встановлено, що отримання грошової компенсації за піднайом житла є конституційною гарантією соціального захисту в частині забезпечення житлом військовослужбовців. Доведено, що гарантії соціального забезпечення військовослужбовців з урахуванням категорій військовослужбовців та місця проходження ними військової служби в частині забезпечення житлом є різними. Встановлено, що ризики та наслідки, які виникають у зв'язку з відсутністю належної соціальної гарантії, негативно впливають на забезпечення національної безпеки щодо вмотивованості проходження військової служби військовослужбовця. Запропоновано унормувати грошову компенсацію за піднайом житла з визначенням/встановленням її розміру з урахуванням різних чинників.

Ключові слова: *соціальний захист військовослужбовців, гарантії, мотивація, грошове забезпечення, грошова компенсація, піднайом житла.*

© Т. Ніколаєнко, 2022
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4587-2561>
nikolayenko_tetyana@ukr.net

© Д. Цісар, 2022
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4801-8483>
UnitFDC@i.ua

Постановка проблеми. Кожна країна світу прагне до військової могутності своєї армії, її професійності, нарощуванні матеріально-технічного потенціалу, фінансовій незалежності своїх збройних сил та належному соціальному і правовому захисту державою військовослужбовців. Це є основними елементами, які характеризують престиж армії на світовій арені.

Україна не є винятком в таких процесах. На початку 1990-х років після розпаду Радянського Союзу Україна 24.08.1991 р. проголосила себе самостійною та незалежною державою. Такі події вимагали від молоді держави упорядкувати на законодавчому рівні всі військові формування, дислоковані на території України для забезпечення військової безпеки, оборони та захисту державного кордону. У такий спосіб розпочався процес трансформації, становлення та розвитку усіх військових формувань із відповідними гарантіями державою, соціального, правового та державного захисту військовослужбовців.

Проте на сьогодні є чимало питань, які потребують законодавчого вирішення соціального, правового та державного захисту військовослужбовців, зокрема в системі соціального захисту як грошової компенсації за піднайом житла.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Соціальний захист військовослужбовців України і членів їх сімей був і залишається предметом наукового і прикладного інтересу науковців, політиків, громадських діячів та самих військовослужбовців. Такий інтерес зумовлений тим, що рівень їх захищеності безпосередньо впливає на рівень їх морально-психологічного стану та вмотивованості, який безумовно позначається на їх боєздатності зокрема та держави загалом.

В умовах збройної агресії, яка відбувається з боку РФ, науковий інтерес до проблем соціального захисту військовослужбовців постає не лише актуальним, але цілком логічним та на часі. Вони неодноразово перебували у колі дискусій таких науковців, як: І. Марко, Є. Марко, І. Чернишова, Р. Пінчук, О. Письменна, Т. Ніколаєнко, В. Омельчук, П. Богуцький, О. Кривенко, А. Кривенко, В. Пашинський, К. Поліщук та ін. Проте в умовах євроінтеграції, необхідності приведення норм чинного законодавства до європейських стандартів, а також прагнення України до НАТО є чимало питань, які потребують додаткового дослідження з визначенням механізмів їх реалізації, як зокрема, отримання грошової компенсації за піднайом житла як елемента гарантій в системі соціального захисту військовослужбовців.

Тому метою дослідження є висвітлення проблемних питань щодо отримання грошової компенсації за піднайом житла, як окремого елемента гарантій в системі соціального захисту військовослужбовців та визначення рівня відповідності цих гарантій реальним можливостям військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. У ст. 17 Конституції України зазначено, що «державою забезпечується соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України (далі – ЗСУ) та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей» [1, ст. 17]. Таке положення є первинною ланкою гарантування соціального захисту військовослужбовців та дороговказом для законодавчих актів у цьому напрямі. В Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», наголошено, що соціальний захист військовослужбовців – це діяльність (функція) держави, яка спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом [2, п. 1 ст. 1]. Отже, як бачимо, держава бере на себе зобов'язання щодо встановлення системи правових і соціальних гарантій та відповідно гарантування військовослужбовцям належного матеріального, грошового, продовольчого, речового, медичного, житлового та інших видів забезпечення в обсязі, що має відповідати умовам військової служби та стимулювати закріплення кваліфікованих військових кадрів [2, п. 1 ст. 9, ст. 9¹, ст. 11, ст. 12].

Щодо встановлення певних гарантій та їх забезпечення звернемо увагу на розуміння цих понять та їх суть з погляду реалізації стосовно військовослужбовців.

Під гарантіями треба розуміти закріплені у законодавстві засоби і способи

охорони, забезпечення, реалізації суб'єктивних прав громадян та військовослужбовців. З урахуванням видів та напрямку забезпечення таких гарантій можна виділити загальні гарантії; гарантії щодо грошового та матеріального забезпечення; гарантії щодо нормованого службового часу, відпочинку, відпустки; гарантії щодо забезпечення житлом; гарантії отримання освіти тощо [3, с. 14–15]. Якщо звернутися до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», то положення ст. 12 цього Закону чітко закріплює гарантію з боку держави військовослужбовцеві щодо реалізації свого права на забезпечення житлом. Саме держава, унормовуючи таке положення, гарантує забезпечення військовослужбовців жилими приміщеннями або за їх бажанням грошовою компенсацією за належне їм для отримання жиле приміщення [2, підп. 1 п. 1 ст. 12].

У разі якщо відсутнє службове жиле приміщення, то військовослужбовці рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом і не перебувають у шлюбі, повинні розміщувати безоплатно в спеціально пристосованих казармах у розташуванні військової частини, а сімейні – у сімейних гуртожитках. Якщо немає такої змоги, то військова частина зобов'язана орендувати для військовослужбовців та членів їх сімей жиле приміщення або за їх бажанням виплачувати грошову компенсацію за піднайом (найом) жилого приміщення.

Щодо військовослужбовців офіцерського складу то ситуація дещо інша. У разі відсутності службового жилого приміщення для забезпечення військовослужбовців офіцерського складу житлом, то військова частина зобов'язана орендувати житло для такої категорії військовослужбовців та членів їх сімей або за бажанням таких виплачувати грошову компенсацію за піднайом (найом) жилого приміщення. Розмір і порядок виплати військовослужбовцям грошової компенсації за піднайом (найом) ними жилих приміщень визначаються Кабінетом Міністрів України [2, підп. 5 п. 1 ст. 12].

Щодо військовослужбовців Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ), то ДПСУ з урахуванням умов контракту, які визначені додатком № 1 до Положення про проходження громадянами України військової служби в ДПСУ, зобов'язана або надати жиле приміщення або забезпечити виплату грошової компенсації за піднайом (найом) такого приміщення [4, додаток 1, п. 2]. Компенсація за піднайом житла, як відшкодування матеріальних витрат, пов'язаних із проходженням військової служби, як правило, здійснюється у грошовому еквіваленті відповідно до визначених законодавством розмірів [3, с. 15].

Отже, враховуючи нормативне регулювання забезпечення військовослужбовців житлом, можна зазначити, що військовослужбовці з урахуванням категорії мають право на забезпечення житлом у вигляді: 1) надання жилого приміщення, 2) безоплатного розміщення в спеціально пристосованих казармах/сімейних гуртожитках; 3) оренди жилого приміщення з компенсацією за піднайом (найом). Водночас забезпечення житлом військовослужбовців є не лише гарантією з боку держави на забезпечення житлом військовослужбовців, але й складовою конституційної гарантії соціального захисту військовослужбовців.

Треба наголосити, що соціальна захищеність є не лише гарантією нашої держави, але й ключовим імперативом у країнах НАТО. З урахуванням останніх подій, коли Україна 30 вересня цього року підписала заяву на вступ до НАТО у прищвидшеному порядку, то дотримання встановлених гарантій та сприяння їх реалізації є підтвердження цьому [5, с. 135; 6].

У межах розвитку сучасної армії України, коли за даними рейтингу найсильніших армій світу Global Firepower українська армія за останній рік піднялась у рейтингу на 3 сходинки, посівши 22-е місце серед 140 країн світу та 6 – серед країн Європи, такий результат є результатом діяльності усього сектора безпеки та оборони та ДПСУ зокрема [7]. Проте з урахуванням таких позитивних показників є чимало питань щодо забезпечення соціального захисту військовослужбовців як однієї з гарантій держави.

Проходження військової служби в лавах ДПСУ відзначається своєю специфікою. Однією з таких є те, що основні підрозділи та органи охорони державного кордону розташовані в населених пунктах, містах та областях, які є суміжними з проходженням лінії державного кордону. Зважаючи на таку особливість, кадрова політика ДПСУ спрямована на погодження проходження військової служби військовослужбовцями у будь-якому регіоні України за їх згодою. Проте для реалізації перспективи кар'єрного зростання військовослужбовці змушені змінювати місця

проходження своєї служби. Така зміна зумовлює і відповідне змінення місця проживання. У зв'язку з цим виникають питання щодо забезпечення військовослужбовців житлом. Зважаючи на таку особливість, держава взяла на себе зобов'язання щодо гарантування (*достатнього*) матеріального та соціального забезпечення військовослужбовців в обсязі, що повинно відповідати гідним умовам проходження служби. Але в цьому контексті є питання, що викликає чимало нарікань із боку військовослужбовців – це розмір грошової компенсації за піднайом (найом) житла для військовослужбовців, зокрема у місцях, де військові частини розташовані у великих містах. У чому ж проблема?

Тож з урахуванням геополітичного розташування військових частин (в області, місті, селі), яке є, наприклад, привабливим з курортного чи туристичного погляду, вартість піднайому житла різниться у рази, може бути в два, три рази вищою, ніж в інших регіонах країни. Така ситуація створює додаткову фінансову напругу для військовослужбовців [8]. Крім того, така ситуація є неоднаковою для різних категорій військовослужбовців.

Як зазначають Р. Пінчук та О. Письменна, що до кінця 2018 р. відшкодування за піднайом житла, згідно із законодавством, мали можливість лише офіцери. Соціально незахищеною категорією були рядові, сержанти та старшини, які не отримували такої допомоги у зв'язку з тим, що така категорія військовослужбовців відсутня у переліку осіб, які відповідно до постанов Кабінету Міністрів України (далі – ПКМУ) від 3.08.2006 р. № 1081; від 26.06.2013 р. № 450 мали право на таке відшкодування. Ця ситуація є твердженням соціальної нерівності серед військовослужбовців.

Але, як ми зазначали вже вище, Україна з впевненістю все ж розвивається, докладає чимало зусиль щодо поліпшення умов життєдіяльності її громадян. У цьому напрямі можна відзначити і зміни щодо житлового забезпечення військовослужбовців. Зокрема, ПКМУ від 27.12.2018 р. № 1160 «Про внесення змін до ПКМУ від 3.08.2006 р. № 1081 і від 26.06.2013 р. № 450» була встановлена рівність щодо права на грошову компенсацію за піднайом (найом) житла всіх категорій військовослужбовців окрім військовослужбовців строкової служби [9, с. 86]. Але, і як на цьому правильно наголошує К. Поліщук, одиниця розміру розрахунку компенсації за піднайом (найом) житла, на жаль, зменшилась: з мінімальної заробітної плати до мінімального прожиткового мінімуму [10]. Як бачимо, ситуація певним чином погіршилась. Ухвалення такого рішення не повинно бути одностороннім. Під час визначення/встановлення розміру розрахунку компенсації необхідно враховувати різні чинники. Тому треба брати до уваги, по-перше, середню ринкову ціну за піднайом житла по Україні, по-друге, враховувати розміри виплати грошової компенсації за піднайом (найом) житла; по-третє, суми грошового забезпечення військовослужбовців, зокрема ДПСУ. Розглянемо кожну.

Щодо першої. Як свідчить проведене порталом Finance.ua аналітичне дослідження, *вартість оренди житла*, наприклад, в найбільших містах України за однокімнатну квартиру у вересні – жовтні 2021 року становила: у Києві – 11 200 грн; у Львові – 8 500 грн; в Одесі та Дніпрі – 7 000 грн; Харкові – 6 500 грн [11].

Щодо другої. Відповідно для реалізації вимог ПКМУ від 26 червня 2013 року № 450 «Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям ЗСУ, Національної гвардії, Служби безпеки, розвідувальних органів, ДПСУ, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної спеціальної служби транспорту, Управління державної охорони та військовослужбовцям, відрядженим до Міністерства освіти і науки, Державного космічного агентства, за піднайом (найом) ними житлових приміщень» для військовослужбовців ДПСУ з 1.01.2021 р. розмір виплати грошової компенсації за піднайом (найом) жилих приміщень *встановлено* для: а) м. Київ – 4 540 грн, (на 1 особу) та не більше ніж 6 810 грн, за наявності у військовослужбовця 3 та більше членів сім'ї; б) обласних центрів – 3 405 грн, (на 1 особу) та не більше ніж 5 107 грн, за наявності у військовослужбовця трьох та більше членів сім'ї; в) інших населених пунктів – 2 270 грн, (на 1 особу) та не більше ніж 3 405 грн, за наявності у військовослужбовця трьох та більше членів сім'ї [12].

Враховуючи третю складову, визначимо співвідношення грошового забезпечення військовослужбовців офіцерського та сержантського складу та його значення у забезпеченні грошової компенсації за піднайом (найом) житла.

Проведемо певні арифметичні дії:

1. Візьмемо за основу *A* розмір грошового забезпечення випускника [7] вищого

військового навчального закладу у військовому званні лейтенант на посаді командира відділення, яке станом на 01.08.2022 р. становить приблизно 11 200 грн на місяць [13].

2. Встановимо B як розмір виплати грошової компенсації за піднайом (найом) житла, наприклад у місті Одеса однокімнатної квартири, що становить приблизно 3 405 грн на місяць

3. За C візьмемо розмір оренди житла в обласному центрі (міста Одеса) за однокімнатну квартиру, яка наприкінці 2021 р. становила 7 000 грн на місяць.

4. D – залишок грошового забезпечення офіцера, лейтенанта, після проведення числових обрахунків.

Складемо формулу, а саме $A + B - C = D$.

З урахуванням вихідних даних отримуємо таке:

$$11\,200 + 3\,405 - 7\,000 = 7\,605 \text{ [8] грн.}$$

Отже, з урахуванням всіх даних військовослужбовець, який винаймає житло, у підсумку не отримує належної компенсації, яка відповідає реаліям життя. Зовсім інша ситуація, коли військовослужбовець, який проживає у власному помешканні, не потребує додаткових фінансових витрат на таку оренду.

Така ситуація стосується і щодо різних категорій військовослужбовців з погляду їх грошового забезпечення. Враховуючи функціональні обов'язки, ступінь відповідальності, службове навантаження, не можна однозначно стверджувати, що між цими категоріями військовослужбовців є дійсно відповідна різниця в грошовому забезпеченні. Тому твердження, що «офіцер отримує більше грошове забезпечення, ніж солдат чи сержант, є хибним» [8]. Звернемося до статистики.

Як показано в аналітичному зведенні Мінфіну, середня зарплата в Україні станом на листопад 2021 р. становила 14 282 грн [14]. Якщо ці дані співставити з показниками грошового утримання військовослужбовців, то отримаємо неочікувані результати. Грошове забезпечення військовослужбовців рядового і сержантського складу становило від 25 % до 29 % менше, ніж середня заробітна плата по Україні, щодо лейтенанту на первинній офіцерській посаді цей показник коливався в межах 13 %. У зв'язку з цим виникає питання щодо привабливості військової служби та прагнення громадян проходження військової служби. Якщо на початку 2016 р. грошове забезпечення становило 160 % середньої зарплати, то станом на 01.01.2022 р. – лише 73 %. Перегляд розміру грошового утримання здійснювався лише наприкінці грудня 2018 р., коли міністр оборони Степан Полторак підписав наказ про підвищення грошового забезпечення з 1.01.2019 [15].

Ситуація дещо змінилася на початку цього року. Із загостренням ситуації в державі з підготовкою рф до повномасштабного збройного вторгнення на територію України 14.02.2022 р. був підписаний указ Президента № 53/2002 «Про невідкладні заходи, щодо консолідації українського суспільства», в якому визначалося підвищення з 01.03.2022 р. грошового забезпечення військовослужбовців ЗСУ на 30 % та доведення до 20 % підвищення грошового забезпечення військовослужбовців ДПСУ та Національної гвардії України (яким воно вже на початку 2022 року було підвищене на 10 %) [16]. Наприклад, грошове забезпечення військовослужбовця на посаді стрільця з 1.03.2022 р. становить 13 244 грн. Збільшення грошового забезпечення певним чином мало вплинути на процеси звільнення з військової служби та стимулювати привабливість професії військового.

Все кардинально змінилося 24.02.2022 після повномасштабного збройного вторгнення рф на територію України. Для потужного стимулювання щодо проходження військової служби та захисту нашої держави уряд ухвалює рішення щодо збільшення грошової винагороди військовослужбовцям [17]. Під час воєнного стану всім військовослужбовцям, крім основного щомісячного грошового забезпечення, виплачується додаткова винагорода у розмірі 30 000 грн на місяць; військовослужбовці, які беруть безпосередню участь у бойових діях або у проведенні заходів з національної безпеки та оборони, тобто перебувають у гарячих точках, отримують додаткову нагороду у розмірі 100 000 грн на місяць пропорційно часу участі в бойових діях. Загальна сума коштів, які військовослужбовці у цей період можуть отримувати, наприклад стрілець сухопутних військ з урахуванням додаткової винагороди чи командир бригади від 110 тис. до 140 тис. грн [18]. Як зазначив міністр оборони України Олексій Резніков: «Це робиться, щоб наші захисники та захисниці знали, що країна їм вдячна. Держава має гідно платити за цю важливу роботу» [19]. Така ситуація певним чином свідчить про якісний підхід щодо реалізації концепції соціального захисту військовослужбовців та їх сімей.

Однак 24.02.2022 після широкомасштабного вторгнення на територію нашої держави, коли оборонний сектор України здійснював гідну відсіч окупантові, мирне населення півночі, сходу та півдня країни змушені були терміново та масово евакуюватись із районів ведення бойових дій по стримуванню та відсічі збройної агресії РФ та переміщуватись у більш безпечне місце. Таким місцем постали райони західної частини країни. Переселенці масово переїздили до Львівської, Тернопільської, Чернівецької, Івано-Франківської областей та Закарпаття. Ці регіони не були готові до такого напливу людей. Виникла гостра потреба у забезпеченні житлом. Окремі підприємці швидко зреагували та підвищили вартість за оренду житла. Ціни зросли від 10 % до 80 % залежно від регіону [20]. Проте треба зазначити доволі швидко реакцію окремих чиновників, які відреагували на ситуацію, що склалася.

Наприклад, мер Хмельницького Олександр Симчишин чітко зазначив, що ті, хто вирішив заробити на війні, на величезному попиті та на біженцях, які втікають з міст, ті, які на себе взяли удар першими, отримають результати, які адекватні умовам воєнного часу [21]. Відповідним чином відреагував і мер Львова Андрій Садовий: «Якщо ви приїхали до Львова, ховаючись від бомбардувань і обстрілів, і хочете орендувати помешкання, а власник виставляє вам захмарну ціну, знайте, це є мародерство. Інформацію про такого власника ми зробимо публічною і будемо діяти так, як це потрібно робити в часи військового стану» [22].

Різка та навіть критичне зростання цін відзначається також і на Закарпатті. Там області ціни зросли на 225 %. На другому місці Чернівецька область, де винаймати квартири стало дорожче на 156 %. У трійці лідерів опинилась Івано-Франківська область, де ціни на оренду квартир зросли на 128 %. Високий ціновий показник у Львівській області (+96 %), Черкаській області (+88 %), в Тернопільській області (+81 %) та Вінницькій області (+55 %). Дещо помірний стрибок цін на оренду квартир помітний у Хмельницькій (+46 %), Запорізькій (+41 %), Рівненській (+35 %) та Дніпропетровській (+34 %) областях. Порівняно невеликі націнки виставили власники нерухомості на Волині (+20 %), у Сумській (+15 %), Чернігівській (+10 %), Полтавській (+5 %) та Кіровоградській (+5 %) областях. У Житомирі та Харкові вартість оренди не змінилася. В інших областях, де нещодавно були чи тривають бойові дії, ціни навіть стали нижчими за довоєнні. Зокрема, у Києві та області орендувати квартири стало на 11 % дешевше. Зміни помітні в Одеській (-21 %), Херсонській (-8 %) та Миколаївській (-5 %) областях [23].

Зрозуміло, що такі цифри зумовлені багатьма факторами, як-от: 1) постійні потерпання від російських снарядів таких областей, як: Донецька, яку обстріляли понад 3 тисячі разів, Луганська – 4 тисячі разів, Миколаївська – 700 разів, на відміну від західної частини України, де Чернівецька область залишається одна єдина область, що не піддалась жодному обстрілу [24]; 2) раптовий та надзвичайно великий попит на житло у західних регіонах України, 3) ситуація безвихідності переселенців та не доброчесність людей, що надають послуги оренди житла.

Ця ситуація стосується і військовослужбовців. Як й інші, хто змушений був покинути свої домівки та шукати більш безпечне місце, військовослужбовці також змушені були евакуювати свої сім'ї до західної частини країни та винаймати житло, сума оренди якої в окремих випадках сягала суми додаткової грошової винагороди. Як бачимо, проблема повертається на попереднє місце – не належне отримання грошової компенсації за піднайом (найом) житла.

В умовах, коли українці сьогодні виборюють свою незалежність як на полі бою, так і на міжнародній арені для досягнення успіху та узгодження певних військових, економічних, соціальних, правових аспектів з європейськими стандартами, одним із ключових елементів є гарантія свободи всіх українців. Особливої уваги, і на цьому наголосив Президент В. Зеленський, євроінтеграційний процес заслуговує не просто окремої уваги до зокрема соціальних та правових аспектів, а цілісного підходу [25]. Вже сьогодні необхідно розглядати ці питання. Після перемоги над агресором, якщо ми не запропонуємо нові мотивуючі перспективи розвитку нашої армії, вона опиниться на периферії розвитку та занепаду. Шлях в історії України, який ми вже проходили, і як наслідок, вже восьмий рік виборюємо своє право на існування та незалежність.

Соціальні аспекти, які ми розглянули крізь призму грошової компенсації за піднайом (найом) житла, є частиною мотивації щодо проходження військової служби, не вирішення якої може спричинити негативні наслідки. Прикладом таких наслідків може

бути: 1) звільнення з військової служби після закінчення термінів дії першого контракту, 2) свідоме вчинення негативних дій, які зумовлюють дострокове розірвання контракту та звільнення з військової служби за негативними статтями; 3) відчуття страху у своїй неплатоспроможності та недоцільності проходження військової служби та знову ж таки звільнення з такої; 4) відсутність фінансової конкурентоспроможності та захищеності, що впливає на морально-психологічний стан; 5) нівелювання моральних цінностей цивілізованого суспільства щодо вимушеної залежності від іншинстатувати таке.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна стверджувати таке.

Отримання грошової компенсації за піднайом житла є конституційною гарантією соціального захисту в частині забезпечення житлом військовослужбовців.

З урахуванням нормативного регулювання забезпечення військовослужбовців житлом встановлено, що військовослужбовці мають право на забезпечення житлом. Водночас таке забезпечення з урахуванням категорій військовослужбовців, місця проходження ними військової служби, а також умови воєнного стану (використання таких умов) мають різні підходи.

Необхідні єдині підходи до соціальних гарантій військовослужбовців, зокрема в частині забезпечення житлом у вигляді оренди жилого приміщення з компенсацією за піднайом (найом) шляхом уніфікації грошової компенсації за піднайом житла. Доцільно визначити/встановити розмір розрахунку компенсації з урахуванням єдиних критеріїв.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996. URL : <https://cutt.ly/fVj0bIq>.
2. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 12.12.1991. URL : <https://cutt.ly/rVjpbKB>.
3. Богущий П. П., Кривенко О. В., Кривенко А. О., Пашинський В. Й. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» : науково-практичний коментар. Львів : НАСВ, 2019. 254 с.
4. Положення Про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України : затв. Указом Президента України від 29.12.2009 № 1115/2009. URL: <https://cutt.ly/yVjpnHyD>.
5. Марко І. Ю., Марко С. І., Чернишова І. М. Зарубіжний досвід забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України ім. Івана Черняхівського*. 2019. № 2. С. 135–142.
6. Ми робимо свій визначальний крок, підписуючи заявку України на вступ у пришвидшеному порядку до НАТО – звернення Президента Володимира Зеленського. URL : <https://cutt.ly/eBhJ3zf>
7. Загородня І. Україна піднялась на три сходинки в рейтингу найсильніших армій світу: які позиції у сусідніх країн. ТСН. URL : <https://cutt.ly/EVjakR5>.
8. Цісар Д. В., Ніколаєнко Т. Б. Окремі елементи соціального захисту військовослужбовців державної прикордонної служби України. The VI International Scientific and Practical Conference «Tendencies of development science and practice» (USA, Boston, 369 p. February 14–16, 2022). 2022. С. 148–151.
9. Пінчук Р. С., Письменна О. П. Покращення соціального і правового захисту військовослужбовців ЗСУ як запорука формування професійного війська. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип. 60. С. 83–89.
10. Поліщук К. Правова думка в частині належної виплати компенсації за піднайом житлових приміщень військовослужбовцями. *Протокол.ua*. URL: <https://cutt.ly/FVjdwCq>.
11. Вартість оренди житла в найбільших містах України. *Finance.ua*. URL : <https://cutt.ly/cVjdsZ>.
12. Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям ЗСУ, Національної гвардії, Служби безпеки, розвідувальних органів, ДПСУ, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної спеціальної служби транспорту, Управління державної охорони та військовослужбовцям, відрядженим до Міністерства освіти і науки, Державного космічного агентства, за піднайом (найом) ними житлових приміщень : постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 № 450. URL: <https://cutt.ly/yVjgPew>.
13. Міністерство Оборони України. Міноборони йде на рекордні видатки. *Офіційний сайт МОУ*. URL: <https://cutt.ly/UVjgKQS>.
14. Середня місячна зарплата по регіонах України у листопаді 2021. *Мінфін*. URL : <https://cutt.ly/9VjgNxO>.
15. Зарплати і пенсії. У Міноборони відреагували на вимогу військовослужбовців підняти грошове забезпечення. Піднімуть, але не всім. PromPolitInfo. URL: <https://cutt.ly/aVjg2kb>.
16. 1 березня буде підвищено грошове забезпечення військовим ЗСУ, Нацгвардії та прикордонникам. *Ukrainian Military Pages*. URL : <https://cutt.ly/HVjg8qu>.
17. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів

Україні від 28.02.2022 № 168. URL : <https://cutt.ly/HVjg59L>.

18. Від 30 до 100 тис. грн. Розповідаємо, яке грошове забезпечення отримують українські військові під час війни. *Вікна*. URL : <https://cutt.ly/aVjhi5a>.

19. Кабмін ухвалив рішення про 100 тисяч зарплати для військових на передовій. *Українформ*. URL : <https://cutt.ly/4VjhtoY>.

20. Житло – не товар: порушення прав громадян на ринку орендного житла. *Соціальний рух*. URL : <https://cutt.ly/bVjhxfg>.

21. Семенюк А. Мер Хмельницького погрожує конфіскувати квартири за підвищення цін на оренду. *Zaxid.net*. URL: <https://cutt.ly/wBhKyAc>.

22. Завищення цін на оренду житла у Львові вважатимуть мародерством – Садовий. *Українформ*. URL : <https://cutt.ly/4VjHEcs>.

23. Пласконь Євгенія. Подорожчання на 225 %: де в Україні найвищі ціни на оренду квартир. *Сьогодні*. URL : <https://cutt.ly/0VjhIT7>.

24. У МВС розповіли, які області найбільше постраждали від атак РФ і за скільки зрадники «продають» Україну. *TCH*. URL : <https://cutt.ly/mVjhSxA>.

25. Звернення Президента Володимира Зеленського. Рух України в ЄС і трансформація всередині країни є гарантією свободи для всіх українців. *Офіційний сайт РНБОУ*. 02.09.2022. URL : <https://cutt.ly/9Vjh1wj/>.

Надійшла до редакції 18.11.2022

References

1. Konstitutsiya Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996. URL : <https://cutt.ly/fVj0bIq>. [in Ukr.].

2. Pro socialnij i pravovij zahist vijskovosluzhbovciv ta chleniv yih simej [On social and legal protection of military servants and members of their families] : Zakon Ukrainy vid 12.12.1991. URL : <https://cutt.ly/rVjpbKB>. [in Ukr.].

3. Boguckij, P. P., Krivenko, O. V., Krivenko, A. O., Pashinskij, V. J. (2019) Zakon Ukrainy «Pro socialnij i pravovij zahist vijskovosluzhbovciv ta chleniv yih simej» [The Law of Ukraine "on Social and Legal Protection of military servants and Members of their families"] : naukovoprakt. komentar. Lviv : NASV, 254 p. [in Ukr.].

4. Polozhennya Pro prohodzhennya gromadyanami Ukrainy vijskovoyi sluzhbi v Derzhavnij prikordonnij sluzhbi Ukrainy [Regulations on the passage of military service by citizens of Ukraine in the State Border Service of Ukraine] : zatv. Ukazom Prezidenta Ukrainy vid 29.12.2009 № 1115/2009. URL: <https://cutt.ly/yVjpHyD> [in Ukr.].

5. Marko, I. Yu., Marko, Ye. I., Chernishova, I. M. (2019) Zarubizhnij dosvid zabezpechennya socialnih garantij vijskovosluzhbovciv [Foreign experience in providing social guarantees to military personnel]. *Zbirnik naukovih prac Centru voyenno-strategichnih doslidzhen Nacionalnogo universitetu oboroni Ukrainy im. Ivana Chernyahovskogo*. № 2, pp. 135–142. [in Ukr.].

6. Mi robimo svij viznachalnij krok, pidpisuyuchi zayavku Ukrainy na vstup u prishvidshenomu poryadku do NATO – zvernennya Prezidenta Volodimira Zelenskogo [We are making our decisive step by signing Ukraine's application for accession to NATO in an accelerated manner – the address of President Vladimir Zelensky]. URL: <https://cutt.ly/eBhJ3zf> [in Ukr.].

7. Zagorodnya, I. Ukrayina pidnyalas na tri shodinki v rejtingu najsilnishih armij svitu: yaki poziciji u susidnih krayin [Ukraine has climbed three steps in the ranking of the strongest armies in the world: What positions in neighboring countries]. TSN. URL: <https://cutt.ly/EVjakR5> [in Ukr.].

8. Cisar, D. V., Nikolayenko, T. B. (2022) Okremi elementi socialnogo zahistu vijskovosluzhbovciv derzhavnnoi prikordonnnoi sluzhbi Ukrainy [Some elements of social protection of military officers of the State Border Service of Ukraine]. *The VI International Scientific and Practical Conference «Tendencies of development science and practice»* (USA, Boston, 369 p. February 14 – 16, 2022), pp. 148–151. [in Ukr.].

9. Pinchuk, R. S., Pismenna, O. P. (2020) Pokrashennya socialnogo i pravovogo zahistu vijskovosluzhbovciv ZSU yak zaporuka formuvannya profesijnogo vijska [Improvement of social and legal protection of military servants of the Armed Forces as a guarantee of the formation of a professional military]. *Naukovij visnik uzhgorodskogo nacionalnogo universitetu*. Issue 60, pp. 83–89. URL : <https://cutt.ly/2VjaOHe>. [in Ukr.].

10. Polishuk, K. Pravova dumka v chastini nalezhnoyi viplati kompensaciyi za pidnajom zhitlovih primishen vijskovosluzhbovcyami [Legal opinion in the part of the proper compensation for the hiring of housing by military officers]. *Protokol.ua*. URL: <https://cutt.ly/FVjdwCq> [in Ukr.].

11. Vartist orendi zhitla v najbilshih mistah Ukrainy [The cost of rent of housing in the largest cities of Ukraine]. *Finance.ua*. URL: <https://cutt.ly/cVjdseZ> [in Ukr.].

12. Pro rozmir i poryadok viplati groshovoyi kompensaciyi vijskovosluzhbovcyami ZSU, Nacionalnoui gvardiyi, Sluzhbi bezpeki, rozvidualnih organiv, DPSU, Derzhavnoui sluzhbi specialnogo zv'yazku ta zahistu informaciyi, Derzhavnoui specialnoui sluzhbi transportu, Upravlinnya derzhavnoui ohoroni ta vijskovosluzhbovcyami, vidryadzenim do Ministerstva osviti i nauki, Derzhavnogo kosmichnogo agentstva, za pidnajom (najom) nimi zhitlovih primishen [On the size and procedure of payment of monetary compensation to military servants of the Armed Forces, the National Guard, the Security Service, intelligence bodies, the DST, The State Service for Special Communication and Information Protection, the State Special Transport Service, the Department of State Protection and

military officers, trained in the Ministry of Education and Science, the State Space Agency, on hiring (hiring) residential premises] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.06.2013 № 450. URL : <https://cutt.ly/yVjgPew> [in Ukr.].

13. Ministerstvo Oborony Ukrainy. Minoboroni jde na rekordni vidatki [The Defense Ministry is on record expenditures]. *Oficijnij sajt MOU*. URL: <https://cutt.ly/UVjgKQS> [in Ukr.].

14. Serednya misyachna zarplata po regionah Ukrainy u listopadi 2021 [Average monthly salary in regions of Ukraine in November 2021]. *Minfin*. URL: <https://cutt.ly/9VjgNxO> [in Ukr.].

15. Zarplati i pensiyi. U Minoboroni vidreaguvali na vimogu vijskovosluzhbovciv pidnyati groshove zabezpechennya. Pidnimut, ale ne vsim [In the Defense Ministry responded to the request of military officers to raise money. Lift up, but not everyone]. *PromPolithInfo*. URL: <https://cutt.ly/aVjg2kb> [in Ukr.].

16. I bereznya bude pidvisheno groshove zabezpechennya vijskovim ZSU, Nacgvardiyi ta prikordonnikam [On March 1, the military Armed Forces, the National Guard and border guards will be provided with increased cash]. *Ukrainian Military Pages*. URL: <https://cutt.ly/HVjg8qu> [in Ukr.].

17. Pitannya deyakih viplat vijskovosluzhbovcyam, osobam ryadovogo i nachalnickogo skladu, policejskim ta yih sim'yam pid chas diyi voyennogo stanu [The issue of some payments to military personnel, members of the rank and file, police and their families during the military operation] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28.02.2022 № 168. URL : <https://cutt.ly/HVjg59L> [in Ukr.].

18. Vid 30 do 100 tis. grn. Rozpovidayemo, yake groshove zabezpechennya otrimuyut ukrayinski vijskovi pid chas vjni [From 30 to 100 thousand UAH. Let us tell you what cash security Ukrainian military gets during the war]. *Vikna*. URL : <https://cutt.ly/aVjhi5a> [in Ukr.].

19. Kabmin uhvaliv rishennya pro 100 tisyach zarplati dlya vijskovih na peredovij [The Cabinet of Ministers has adopted a decision on 100 thousand salaries for military personnel at the front line]. *Ukrinform*. URL : <https://cutt.ly/4VjhtoY> [in Ukr.].

20. Zhitlo – ne tovar: porushennya prav gromadyan na rinku orendnogo zhitla [Housing is not a commodity: Violation of the rights of citizens on the market of rental housing]. *Socialnij ruh*. URL : <https://cutt.ly/bVjhxfg> [in Ukr.].

21. Semenyuk, A. Mer Hmelnickogo pogrozhuje konfiskovuvati kvartiri za pidvishennya cin na orendu [Khmelnitsky mayor threatens to confiscate apartments for rent price increase]. *Zaxid.net*. URL: <https://cutt.ly/wBhKyAc> [in Ukr.].

22. Zavishennya cin na orendu zhitla u Lvovi vvazhatimut maroderstvom – Sadovij [Overpricing of housing rental prices in Lviv will be considered as a looting – Sadovyy]. *Ukrinform*. URL : <https://cutt.ly/4VjhEcs> [in Ukr.].

23. Plaskon, Ye. Podorozhchannya na 225%: de v Ukrainy najvishi cini na orendu kvartir [Yevhenia Plaskon. Price increase by 225%: Where in Ukraine the highest prices for rent of apartments]. *Sogodni*. URL : <https://cutt.ly/0Vjhl7T> [in Ukr.].

24. U MVS rozpovili, yaki oblasti najbilshe postrazhdali vid atak RF i za skilki zradniki «prodavut» Ukrainu [In the Interior Ministry told, which regions were most affected by the attacks of Russia and for how many traitors "sell" Ukraine]. *TSN*. URL : <https://cutt.ly/mVjhSxA> [in Ukr.].

25. Zvernennya Prezidenta Volodimira Zelenskogo. Ruh Ukrainy v YeS i transformaciya vseredini krayini ye garantiyeyu svobodi dlya vsih ukrayinciv [Address of President Vladimir Zelensky. The movement of Ukraine into the EU and the transformation within the country is a guarantee of freedom for all Ukrainians]. *Oficijnij sajt RNBOU*. 02.09.2022. URL : <https://cutt.ly/9Vjh1wj>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Tetiana Nikolaienko, Dmytro Tsisar. Cash compensation for subletting of housing in the social protection of military servants: current issues. The scientific article explores one of the elements of social guarantees for military servicemen, such as receiving monetary compensation for subletting of housing. It has been established that receiving monetary compensation for subletting of housing is a constitutional guarantee of social protection in terms of providing housing for military personnel.

By carrying out an analysis of the normative regulation of provision of housing for military personnel, it was established that military personnel have the right to housing provision in the form of: 1) residential premises, 2) free accommodation in specially adapted barracks/family dormitories; 3) rental of residential premises with compensation for subletting (leasing). It has been proven that the provision of housing in the form of rental of residential premises with compensation for subletting (leasing) has different approaches/guarantees. The type of category of servicemen, the place of their military service, as well as the conditions of martial law (use of martial law conditions) affect such approaches/guarantees.

It has been found that the risks and consequences arising from the lack of adequate social security have a negative impact on the provision of national security in terms of the motivation of military servicemen. Unified approaches to social guarantees of military personnel in terms of providing housing in the form of rental of residential premises with compensation for subletting (leasing) through the unification of monetary compensation for subletting of housing have been proposed. It has been proven that the following should be taken into account when determining/setting the calculation of the compensation: the average market price for subletting of housing in Ukraine; the amount of monetary compensation for subletting (leasing) of housing; the amount of financial support for military personnel.

Keywords: social protection of military personnel, guarantees, motivation, financial support, monetary compensation, subletting of housing.

УДК 347.78.01

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-440-447

Тамара ЯРОШЕВСЬКА®

доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: АНАЛІЗ РЕФОРМИ ТА КОНЦЕПЦІЯ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ЧАС

Проаналізовано реформу системи інтелектуальної власності. Запропоновано шляхи вдосконалення національного законодавства у цій сфері для створення сприятливих умов для інноваційного розвитку України у післявоєнний час. Зроблено висновок, що держава робить дієві кроки до впорядкування питань щодо охорони об'єктів інтелектуальної власності, але для реалізації інноваційних програм необхідно на державному рівні створити привабливі економічні умови у сфері комерціалізації промислової власності та завершити реформу у сфері авторського права та суміжних прав. Обґрунтовано, що для захисту прав творців та інших зацікавлених осіб сфери інтелектуальної власності потрібно у післявоєнний час активізувати зусилля і повернутися до питання щодо створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності та щодо ухвалення єдиного кодифікованого законодавчого акта – Кодексу законів про інтелектуальну власність.

Ключові слова: інтелектуальна власність, об'єкти права, реформа системи інтелектуальної власності, Вищий суд з питань інтелектуальної власності, Кодекс законів про інтелектуальну власність, інноваційний розвиток післявоєнної України.

Постановка проблеми. Інноваційний та економічний прогрес післявоєнної України залежить від ступеня залучення результатів інтелектуальної діяльності, що ставить нові виклики перед системою правового регулювання інтелектуальної власності та спонукає до впровадження інноваційних технологій. Тому на цей час вдосконалення законодавства України у сфері інтелектуальної власності є важливим чинником становлення та функціонування інноваційної моделі національної економіки. Досвід економічно розвинутих країн свідчить, що економічне зростання багато в чому визначається політикою держави щодо стимулювання творчої діяльності людини та ефективної системи правової охорони та захисту результатів цієї творчості. Сучасна правова охорона об'єктів права інтелектуальної власності потребує ґрунтовного теоретичного опрацювання, що стає особливо актуальним у зв'язку зі збройною російською агресією і нападом на Україну, рекодифікацією цивільного законодавства та інтеграцією національного законодавства до європейських норм.

Для нашої держави вдосконалення законодавства у сфері інтелектуальної власності може бути кроком на шляху реструктуризації економіки та її переорієнтації на інноваційний розвиток, а забезпечення належної охорони інтелектуального ресурсу у воєнний та післявоєнний час буде свідченням підтримки державою вітчизняних творців, інноваційного бізнесу та однією з умов залучення в Україну іноземних інвестицій. Дійова державна політика при цьому повинна не тільки забезпечувати фінансову підтримку наукових розробок та досліджень, а й створювати ефективні механізми, спрямовані на продуктивне використання результатів наукової творчості.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій дає змогу констатувати, що окреслена проблематика була предметом дослідження низки вчених, серед яких Г. Андрощук, О. Басай, Ю. Бошицький, Є. Булат, П. Горінов, А. Довгерт, Р. Драпушко, Ю. Капіца, П. Крайнев, О. Кохановська, Н. Кузнецова, Р. Майданик, Н. Мироненко, О. Орлюк, Б. Падучак, Л. Работягова, Р. Стефанчук, Г. Ульянова, Н. Філик, О. Харитоновна, Р. Шишка, О. Яворська, І. Якубівський та інші. Роботи зазначених науковців заклали підґрунтя для вивчення широкого кола напрямів у сфері інтелектуальної власності.

© Т. Ярошевська, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5525-1681>

yaroshevskaya-t@ukr.net

Проте кількість наукових праць, що безпосередньо стосуються аналізу реформування системи охорони інтелектуальної власності та пошуку механізмів для вдосконалення законодавства України у цій сфері у післявоєнний час, є незначною. Подальшого дослідження потребують насамперед питання кодифікації законодавства та завершення судової реформи у сфері інтелектуальної власності, практичні рекомендації щодо врегулювання відносин у сфері промислової власності, а саме: пошук механізмів, спрямованих на впровадження інновацій та сучасних виробничих процесів, здатних випускати конкурентоспроможні товари, завершення реформи у сфері охорони авторських та суміжних прав. Це дозволить економіці України вийти із затяжної кризи, а бізнесу й підприємствам збалансовано працювати в умовах післявоєнного часу. Тож можна зробити висновок, що зараз для відродження економіки України та виходу із затяжної кризи, що спричинено збройною російською агресією, завдання розробити теоретичні аспекти та практичні дієві механізми з врегулювання цивільно-правових відносин щодо охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності в умовах реформування національного законодавства та застосування цих реформ у післявоєнний період є актуальним.

Метою цієї статті є науково-теоретичний аналіз реформування системи цивільно-правової охорони інтелектуальної власності та внесення пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства України у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Стрімке зростання ролі інтелектуальної власності для соціального, правового, економічного розвитку суспільства, визнання розумової творчої праці як найважливішого чинника успішного виробничого та комерційного функціонування сучасних високотехнологічних підприємств, підвищення їхньої конкурентної спроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках спонукає до створення надійного та ефективного механізму охорони та захисту об'єктів права інтелектуальної власності.

В Україні триває реформа сфери інтелектуальної власності. Через збройну російську агресію та напад на Україну в нашій державі був введений воєнний стан. Введення Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 воєнного стану передбачає обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб на період дії особливого правового режиму для протидії небезпечним заходам для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Проте саме на державу покладено обов'язок мінімізувати вплив наслідків та негативних факторів дії воєнного стану, зокрема й у сфері інтелектуальної власності. Тому надзвичайно важливо створити правові механізми охорони прав творців та інших зацікавлених осіб на об'єкти права інтелектуальної власності у період дії воєнного стану. Для цього в квітні 2022 року Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України», який регулює і забезпечує захист інтересів зацікавлених осіб у сфері інтелектуальної власності у період дії воєнного стану.

Закон передбачає зупинення перебігу строків, пов'язаних з охороною інтелектуальної власності та строків щодо процедур набуття прав на об'єкти, визначених спеціальними національними законами у сфері інтелектуальної власності та підзаконними актами. Запропоновано можливість уповноваженим особам подавати документи протягом дев'яносто днів від дня скасування воєнного стану, без сплати збору за продовження, подовження чи поновлення відповідних строків. Тож ухвалення цього Закону України сприятиме захисту інтересів зацікавлених осіб у зазначеній сфері у період дії воєнного стану та зменшенню негативного впливу на економічний розвиток в Україні.

У межах реформи системи охорони промислової власності посилено охорону і захист прав інтелектуальної власності у винахідницькій сфері, а саме на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо реформи патентного законодавства» у Закон України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» введено норми, спрямовані на протидію зловживанню правами інтелектуальної власності шляхом надання права будь-якій особі заперечувати проти заявок на винаходи після їх публікації, запроваджується можливість визнання недійсними прав на винаходи

й корисні моделі в адміністративному порядку в Апеляційній палаті.

Також в Україні давно назріла реформа у сфері біотехнологічних винаходів, тому було суттєво оновлене національне законодавство у цій сфері та нарешті були внесені позитивні зміни, завдяки яким була обмежена фармацевтична монополія і забезпечений вихід на ринок інноваційного лікарського засобу від виробників генеричних компаній. Нині виробники лікарських засобів більше не зможуть отримувати охоронні документи на речовини як корисні моделі. Зокрема, відповідно до ст. 6 Закону України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» об'єктом корисної моделі може бути тільки процес (спосіб) або пристрій, бо для того щоб усунути конкурентів та впливати на цінову політику, окремі виробники активних фармацевтичних інгредієнтів лікарського засобу намагалися монополізувати ринок, отримуючи патенти на фактично загальновідомі речовини як корисні моделі, для яких не передбачається кваліфікаційна експертиза. Відтепер спеціальним законодавством у зазначеній сфері встановлені нові суворі критерії патентоздатності корисної моделі, що говорить про нову, позитивну тенденцію у майбутньому, коли державну реєстрацію будуть отримувати тільки дійсно інноваційні препарати.

Розглянемо інший випадок. Раніше виробники фармацевтичних інгредієнтів лікарських засобів отримували патенти на винахід на видозмінені за своєю формулою продукти, на які вже скінчився строк чинності охоронного документа. Таке явище отримало назву як «вічнозелені патенти». «Вічнозелений патент» – вторинний патент, який отримували виробники фармацевтичних інгредієнтів лікарського засобу після закінчення строку дії патенту на формулу лікарського засобу (первинний патент). Далі, під час дії цього патенту, володілець охоронного документа шляхом проведення додаткових клінічних досліджень отримував новий об'єкт, що відповідав усім ознакам патентоздатності та подавав заявку на отримання вторинного патенту на винахід. Завдяки оновленню законодавства у сфері винахідництва були внесені відповідні зміни, які спрямовані на розвиток фармацевтичної галузі та боротьбу з «вічнозеленими патентами».

Також володілець патенту на винахід, об'єктом якого є активний фармацевтичний інгредієнт лікарського засобу, більше не зможе розраховувати на автоматичне продовження строку чинності майнових прав на цей продукт. Оскільки відповідно до ч. 2, 4 ст. 27–1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» строк додаткової охорони на активний фармацевтичний інгредієнт лікарського засобу не може перевищувати 5 років і засвідчуватиметься сертифікатом додаткової охорони.

Такі зміни були спрямовані на боротьбу з різними зловживаннями з боку володілців охоронних документів, коли патентний захист в іноземних країнах на ті чи інші продукти фармацевтичної галузі давно минув, але в нашій державі він досі продовжував діяти. У такий спосіб стримується як розвиток фармацевтичної науки, так і доступність лікарських засобів для вітчизняних споживачів.

Ще однією новацією стало те, що нарешті у спеціальне законодавство у винахідницькій сфері було імplementоване так зване «положення Болар», необхідність якого давно обговорювала фармацевтична спільнота, тобто зараз генеричним компаніям надається можливість проводити дослідження і розробки в період дії патентного захисту на активний фармацевтичний інгредієнт лікарського засобу без будь-яких обмежень, проте державну реєстрацію на свій продукт ця компанія може отримати тільки на наступний день після закінчення строку дії патенту чи сертифіката додаткової охорони на активний фармацевтичний інгредієнт.

Отже, «положення Болар» дає змогу виробникам генеричних продуктів активізувати свої дослідження та розробки в період чинності патенту на активний фармацевтичний інгредієнт лікарського засобу. Це сприятиме розвитку вітчизняної фармацевтичної галузі та суттєво скоротить строк виходу на ринок генеричного продукту, бо після запровадження цього положення виробники генеричних компаній зможуть вільно проходити реєстраційні процедури. Це безумовно сприятиме зростанню обсягів виробництва генеричних продуктів вітчизняними компаніями та знизить витрати із державного бюджету на закупівлю життєво необхідних ліків. Крім того, це забезпечить баланс інтересів між споживачами та виробниками тих лікарських засобів, які будуть доступними за ціною.

Також до внесення відповідних змін у національне законодавство у сфері

винахідництва фармацевтичні компанії були позбавлені права ввозити компоненти для виготовлення генеричного продукту, поки активний фармацевтичний інгредієнт лікарського засобу був захищений охоронним документом. Це не давало змоги цим виробникам повною мірою проводити свої дослідження та спричиняло проблеми на митному кордоні. Відтепер згідно з ч. 5 ст. 31 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» не визнається порушенням прав, що випливають з патенту, ввезення на митну територію України у встановленому законом порядку товарів, виготовлених з використанням винаходу (корисної моделі), для досліджень та/або використання цих об'єктів права у дослідженнях, що проводяться з метою підготовки та подання інформації для реєстрації лікарського засобу.

Отже, у виробників генеричного продукту нарешті виникла змога ввозити на митну територію України активні фармацевтичні інгредієнти для проведення розробок і досліджень з метою подальшої реєстрації свого продукту. Щодо виробників активних фармацевтичних інгредієнтів лікарських засобів, то для них можуть стати проблемою неконкурентні ціни на їхню продукцію при державних закупівлях, оскільки вартість генеричних продуктів буде значно нижчою. З одного боку, напевне під час участі в державних закупівлях значно більші переваги будуть саме у виробників генеричних продуктів. З іншого боку, це буде стимулом для виробників активних фармацевтичних інгредієнтів лікарського засобу до зниження ціни на продукт, що зробить його більш доступним для споживачів. У такому разі зростання виробництва саме генеричних продуктів повністю може витіснити виробників активних фармацевтичних інгредієнтів лікарських засобів з участі в державних закупівлях. Загалом зазначені зміни будуть сприяти розвитку вітчизняної фармацевтичної галузі, в тому числі розширенню номенклатури виробництва лікарських засобів [1, с. 132].

Завдяки реформі у сфері охорони прав на торговельні марки й промислові зразки на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями» було посилено санкції за порушення прав на ці об'єкти права та введено норми, спрямовані на протидію зловживанню правами інтелектуальної власності шляхом запровадження можливості досудового скасування реєстрації промислових зразків в Апеляційній палаті. Також для відповідності законодавству країн-членів ЄС у спеціальне законодавство України у сфері охорони промислових зразків були внесені значні зміни, зокрема, щодо визначення терміна «промисловий зразок», критерій охороноздатності цього об'єкта, поділу промислових зразків на два правових режими, строку чинності виключних майнових прав інтелектуальної власності на промисловий зразок тощо. Такі зміни значно посилюють систему охорони прав на торговельні марки та промислові зразки й узгоджують законодавство України у цій сфері із законодавством ЄС. Проте належного правового регулювання потребують як питання організаційно-правової охорони системи промислової власності, так і питання розпорядження майновими правами суб'єктів права, комерціалізація об'єктів промислової власності.

Ми вважаємо, що для реалізації в нашій країні інноваційних програм необхідно, насамперед, на державному рівні створити привабливі економічні умови у сфері комерціалізації об'єктів права промислової власності. Зокрема, для стимулювання фундаментальних і пошукових науково-дослідних робіт та сприяння концентрації інвестиційного капіталу потрібно змінити імпортно-експортну політику та систему оподаткування. Запровадити цільові пільгові кредити, дотації, субсидії, дослідницькі контракти тощо. Необхідно удосконалити економіко-правову базу щодо фінансового забезпечення комерціалізації об'єктів права промислової власності. Для активної комерціалізації результатів науково-технічної та наукової діяльності в економіку нашої держави повинна бути сформована інноваційна політика, що включає методи й форми державного стимулювання науково-технічної активності, активізації взаємодії науки з виробництвом з метою широкого втілення розроблень в кінцевий виробничий результат – нові організаційні рішення, конкурентні види продукції, технологічні процеси. Державна політика повинна передбачати вдосконалення економічної, правової, організаційної, інформаційної, соціальної бази та інших складових інноваційної діяльності.

Також потрібно вдосконалити в Україні механізм впровадження таких об'єктів, який повинен мати за мету безперервне масштабне оновлення виробництва. Наприклад,

у країнах ЄС в питаннях комерціалізації об'єктів права промислової власності функції посередників між виробничими компаніями та науковими лабораторіями виконують спеціальні наукові товариства та дослідницькі асоціації. Їх діяльність фінансується шляхом надання субсидій від федерального уряду і доходів від виконання контрактних досліджень. Також вагому участь в організації комерціалізації об'єктів науково-технічної творчості приймають місцеві органи влади, які вносять великий внесок у створення наукових парків та інноваційних центрів, розглядаючи цю діяльність як один із найважливіших напрямків регіонального розвитку [2, с. 170].

Нині триває реформа у сфері авторських і суміжних прав. У липні 2022 року Верховною Радою України у першому читанні (276 народних депутатів) підтримано законопроект № 5552-1 «Про авторське право і суміжні права», спрямований на гармонізацію українського законодавства у цій сфері з європейськими нормами. Як зазначають практики, головною проблемою у сфері авторського права на сьогодні є недосконала система та економічно необґрунтовані ставки збору за так зване приватне копіювання, який ще називають «податок на смартфон» [3]. Суть у тому, що кожен власник смартфона чи телевізора, завантажуючи на пристрій фільми, музику, електронні книги тощо, по суті, безоплатно їх споживає. Через це страждають автори контенту. Проте потенційно ринок авторських прав України може щорічно сягати 50–60 млн грн і досягти цих показників можна лише в разі успішної реалізації реформи у сфері авторського права та суміжних прав.

Також для вдосконалення цієї сфери підготовлений законопроект № 5552-2 «Про авторське право і суміжні права». Цей законопроект містить пропозиції щодо механізмів організації колективного управління. Це і питання захисту майнових прав, і захист від невивлати роялті, і обов'язок сповіщення про права слідування при передачі оригіналів творів мистецтва тощо. Тож законопроект № 5552-2 пропонує розширити перелік управління на такі сфери, як право на справедливий винагороду для авторів та право на спільну винагороду для авторів, виконавців та суб'єктів майнових прав за публічне демонстрування та публічне сповіщення музичних кліпів передбачених п. 1 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Також законопроект пропонує внести значну кількість змін і в сам закон про колективне управління. Проте очевидно, що фактор війни відстрочив реформу у сфері авторського права та суміжних прав до перемоги над путінською росією. Але ми погоджуємось з практиками, що перемога буде тоді, коли не лише ворог буде відтиснутий з території нашої держави, але й будуть встановлені цивілізовані механізми щодо стимулювання творців до створення об'єктів авторського права та суміжних прав і посилення охорони та захисту майнових прав на ці об'єкти.

Є й позитивний досвід у сфері спеціального правового режиму для галузі розробки програмного забезпечення – це формування законодавства «Дія City» та створення Президентського університету з ухилом на технічний напрям. Безумовно, ініціатива Президента України щодо створення Президентського університету, де будуть готувати спеціалістів у сферах: нанотехнологій, інформаційних, енергетичних, біологічних, аерокосмічних технологій, кібербезпеки, штучного інтелекту – є гарною ініціативою держави в цьому напрямі, яка була започаткована до війни, але матиме особливу актуальність і в післявоєнний час. Проте ми погоджуємось з авторами, що програмне забезпечення, що в умовах стрімкого технологічного розвитку постійно удосконалюється відповідно до вимог сучасності, є тим об'єктом авторського права, який зазнає найбільшого впливу від правопорушень, що зумовлені суттєвою різницею між витратами інтелектуальних ресурсів на створення комп'ютерних програм і витратами на їх незаконне розповсюдження та копіювання, що свідчить про потребу у посиленні відповідальності у зазначеній сфері [4, с. 36].

Варто також зазначити, що позитивним видається український досвід з розроблення й затвердження Національної економічної стратегії України до 2030 року, в якій окреслено пріоритетні напрями європейських інтеграційних процесів і у сфері інтелектуальної власності. Отже, наша держава робить дієві кроки до впорядкування питань щодо охорони сфери інтелектуальної власності. Проте щодо судової реформи у сфері інтелектуальної власності, то є суттєві зауваження до неї, хоча вагомі зусилля практиків та науковців були спрямовані на вдосконалення спеціального законодавства у зазначеній сфері. Зокрема, Указом Президента України від 29 вересня 2017 року був створений Вищий суд з питань інтелектуальної власності, але станом на кінець 2022

року цей судовий орган так і не запрацював, тому ситуація із захистом прав інтелектуальної власності в Україні дійшла критичної межі. На нашу думку, для захисту прав творців та інших зацікавлених осіб потрібно у післявоєнний час активізувати зусилля і повернутися до питання щодо створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності. Бо ще у 2019 році розпочалися процедури відбору суддів до цього суду, але після ліквідації Вищої кваліфікаційної комісії суддів ці процеси були зупинені, і на сьогодні цієї судової інституції так і не було створено.

Проте на цей час постає ще одне питання: чи потрібно для удосконалення системи правової охорони та захисту інтелектуальної власності створення й ухвалення Кодексу законів України про інтелектуальну власність? Безумовно, тенденції розвитку інтелектуальної діяльності свідчать і про зростання значення та ролі об'єктів права інтелектуальної в соціально-економічній системі та соціально-корисній діяльності, і про необхідність постійного удосконалення охорони права інтелектуальної власності, особливо в умовах інтеграційних процесів України в ЄС, і про надання інтелектуальній, творчій діяльності пріоритетного значення. Також проблемним питанням є те, що у Цивільному Кодексі України зовсім не приділяється уваги тим об'єктам права, які є пріоритетними в ЄС, а саме: біотехнологічним винаходам, комп'ютерної технології та мережі Інтернет. Цивільний Кодекс України визначає лише основні засади охорони права інтелектуальної власності, а практична регламентація відносин у сфері інтелектуальної власності здійснюється профільними законами. Майже усі ці закони ухвалені задовго до ухвалення Цивільного Кодексу України. І незважаючи на те, що з моменту ухвалення цього Кодексу минуло багато часу, але й досі між законами у сфері інтелектуальної власності та Цивільним Кодексом України є істотні відмінності, суперечливі положення, прогалини, неузгоджені норми. Тож у своїй сукупності профільні закони не створюють єдиної системи охорони права інтелектуальної власності, здатної належним чином її захистити.

Ми погоджуємось з позицією О. Підпригори, що «всі правові норми, що стосуються охорони права інтелектуальної власності, мають бути зосереджені в одному законодавчому акті. Безперечно, це мають бути лише основні правила чи норми, але вони повинні бути, їх поміщення в такому акті набагато полегшило б користування законодавством про інтелектуальну власність. Адже набагато зручніше, коли норми, що стосуються того чи іншого об'єкта, викладені в одному законодавчому акті» [5, с. 78].

Особливої актуальності набуло це питання після того, як Указом Президента був створений Вищий суд з питань інтелектуальної власності. Насамперед створення Вищого суду має на меті підвищення якості розгляду судових спорів у сфері інтелектуальної власності та скорочення строків їх розгляду. Безперечно, що судові спори у сфері охорони та захисту прав інтелектуальної власності є одними з найскладніших для розгляду, оскільки вимагають знання і специфічних юридичних аспектів, і технічних. Тому і суддям, і суб'єктам права інтелектуальної власності було б набагато легше розібратися у цій складній сфері, якби законодавство щодо інтелектуальної власності було систематизовано в одному законодавчому акті – Кодексі законів України про інтелектуальну власність [6, с. 83].

З процедурного погляду кодифікація є найскладнішим видом систематизації, бо передбачає змістовне перероблення нормативно-правових актів, що полягає в усуненні розбіжностей між правовими нормами, скасуванні застарілих та прийнятті нових норм, що регулюють ту саму сферу суспільних відносин, мають і однаковий предмет, і спільні методи регулювання, на основі чого створюється новий кодифікований нормативно-правовий акт. Проте саме систематизація дозволяє досягнути більшої внутрішньої узгодженості та термінологічної єдності, виявити й ліквідувати прогалини в правовому регулюванні, застосувати єдині підходи до регулювання окремих об'єктів інтелектуальної власності, провести уніфікацію норм тощо [7, с. 97].

Також, як зазначає Р. Стефанчук, зараз в Україні законодавство у сфері інтелектуальної власності характеризується такими негативними ознаками, як: суперечливість, наявність прогалин, розпорошеність по різних нормативно-правових актах, дублювання законодавчих положень тощо [8, с. 90]. Як наслідок, відбувається неефективне правове регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності та неналежний захист прав у цій сфері. Також суттєвими новаціями, які спонукатимуть до перегляду чинного законодавства у сфері інтелектуальної власності, є створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності. А з огляду на зазначене, одним із найбільш

ефективних способів вирішення зазначених проблем є ухвалення єдиного кодифікованого законодавчого акта – Кодексу законів про інтелектуальну власність, який би об'єднав і консолідував усі норми стосовно здійснення та захисту прав інтелектуальної власності, що, з одного боку, полегшило б пошук необхідних положень, а з іншого – сприяло б однозначному правозастосуванню.

На підставі сказаного та для систематизації законодавства у сфері інтелектуальної власності, ми пропонуємо обов'язково повернутися до питання ухвалення Кодексу законів про інтелектуальну власність у післявоєнний час.

Висновки. Отже, Україна, починаючи з 24 лютого 2022 р., піддалася збройній російській агресії й військовому втручанням, що зумовило для нашої країни великі людські, інфраструктурні, матеріально-технічні втрати. Тому вже зараз варто започаткувати правові основи для реформації системи інтелектуальної власності, що дасть змогу у післявоєнний час розвивати економіку, відновлювати промислову та цивільну інфраструктуру та повертати наших співвітчизників додому для спільної відбудови України. Безперечно, розбудова промислової та цивільної інфраструктури повинна відповідати певним технічним нормам та інноваційним технологіям щодо безпеки. Ті галузі виробництва, які й до війни базувались на застарілих виробничих технологіях та мали потребу в модернізації, повинні бути відновлені, зважаючи на сучасні новітні технічні та технологічні досягнення. Також для економічного й інноваційного прогресу післявоєнної України є важливим належне правове регулювання цієї галузі. Особливо це актуально щодо охорони та комерціалізації об'єктів права інтелектуальної власності й формування механізмів щодо реалізації творчих та інноваційних проєктів для відбудови України [4, с. 33–34].

Для нашої держави вдосконалення законодавства у сфері інтелектуальної власності може бути кроком на шляху реструктуризації економіки та її переорієнтації на інноваційний розвиток, а забезпечення належної охорони інтелектуального ресурсу у воєнний та післявоєнний час буде свідченням підтримки державою вітчизняних творців, інноваційного бізнесу та однією з умов залучення в Україну іноземних інвестицій. Також реформа у сфері інтелектуальної власності це не тільки крок з реалізації державних програм, а й зобов'язання України на шляху до членства в Європейський Союз [9, с. 326]. Тому держава повинна створити таке середовище, щоб розробник та бізнес були зацікавлені забезпечувати охорону прав інтелектуальної власності саме в Україні, а реформація системи інтелектуальної власності сприяла вітчизняним творцям, бізнесу, компаніям ефективно впроваджувати свої напрацювання, давати змогу нарощувати капітали й заробляти шляхом використання нематеріальних активів.

Список використаних джерел

1. Yaroshevska Tamara. The history of formation and current trends of development of the invention in Ukraine. *Evropský politický a právní diskurz*. 2021. № 2. P. 129–134.
2. Ярошевська Т. В. Правова охорона, захист та комерціалізація об'єктів права промислової власності в умовах євроінтеграційних процесів. *Ампаро*. 2022. Т. 2. С. 166–172.
3. Розкладай І. Реформа авторського права: частина друга. URL : <https://cedem.org.ua/analytics/reforma-avtorskogo-prava-i-derzhavna-polityka/>.
4. Драпушко Р. Г., Горінов П. В., Філик Н. В. Шляхи реформування системи охорони інтелектуальної власності в контексті військових загроз. *Ірпінський юридичний часопис*. 2022. Вип. 1 (8). С. 32–41.
5. Підпригора О. А. Чи потрібно Україні Кодекс про інтелектуальну власність? *Університетські наукові записки*. 2005. № 12 (13-14). С. 75–79.
6. Ярошевська Т. В. Охорона прав промислової власності: приватно-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2021. 506 с.
7. Андрощук Г. О., Дорошенко О. Ф. Кодифікація права промислової власності Польщі: аналіз основних положень нового законопроекту. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2022. № 4. С. 89–99.
8. Стефанчук Р. О. До питання про кодифікацію законодавства у сфері інтелектуальної власності. *Право України*. 2016. № 11. С. 86–91.
9. Ярошевська Т. В. Проблеми охорони прав промислової власності в Україні : монограф. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 372 с.

Надійшла до редакції 08.12.2022

References

1. Yaroshevska, T. The history of formation and current trends of development of the invention in Ukraine. *Evropský politický a právní diskurz*. 2021. № 2. S. 129–134.
2. Yaroshevska, T. V. (2022) Pravova okhorona, zakhyst ta komertsializatsiia ob'ektiv prava

promyslovoi vlasnosti v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv [Legal protection, protection and commercialization of industrial property rights in the context of European integration processes]. *Amparo*. vol. 2, pp. 166–172. [in Ukr.].

3. Rozkladai, I. Reforma avtorskoho prava: chastyna druha [Copyright Reform: Part Two]. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/reforma-avtorskogo-prava-i-derzhavna-polityka/>. [in Ukr.].

4. Drapushko, R. H., Horinov, P. V., Filyk, N. V. (2022) Shliakhy reformuvannia systemy okhorony intelektualnoi vlasnosti v konteksti viiskovykh zahroz [Ways of reforming the intellectual property protection system in the context of military threats]. *Irpinskyi yurydychnyi chasopys*. Issue 1 (8), pp. 32–41. [in Ukr.].

5. Pidopryhora, O. A. (2005) Chy potribno Ukraini Kodeks pro intelektualnu vlasnist [Does Ukraine need a Code on Intellectual Property?]. *Universytetski naukovy zapysky*. № 12 (13-14), pp. 75–79. [in Ukr.].

6. Yaroshevska, T. V. (2021) Okhorona prav promyslovoi vlasnosti: pryvatno-pravovyi aspekt [Protection of industrial property rights: private legal aspect] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.03. Odesa, 506 p. [in Ukr.].

7. Androshchuk, H. O., Doroshenko, O. F. (2022) Kodyfikatsiia prava promyslovoi vlasnosti Polshchi: analiz osnovnykh polozhen novoho zakonoproektu [Codification of industrial property law in Poland: analysis of the main provisions of the new draft law]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti*. № 4, pp. 89–99. [in Ukr.].

8. Stefanchuk, R. O. (2016) Do pytannia pro kodyfikatsiiu zakonodavstva u sferi intelektualnoi vlasnosti [To the issue of codification of legislation in the field of intellectual property]. *Pravo Ukrainy*.. № 11, pp. 86–91. [in Ukr.].

9. Yaroshevska, T. V. (2020) Problemy okhorony prav promyslovoi vlasnosti v Ukraini [Problems of protection of industrial property rights in Ukraine] : monohraf. Dnipro : Vydavets Bila K. O., 372 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Tamara Yaroshevska. Ways of improvement of national legislation in the sphere of intellectual property: an analysis of the reform and the concept of a revival of Ukraine in a post-war time. The reform of an intellectual property system is analyzed in the article. Ways to improve the national legislation in this area in order to create favorable conditions for an innovative development of Ukraine in a post-war period are proposed. An attention is drawn to the fact that for Ukraine, the improvement of legislation in the field of intellectual property can be a step towards restructuring the economy and its reorientation to innovative development, and ensuring a proper protection of intellectual resources in a war and post-war period will be an evidence of state support for domestic creators, innovative businesses and one of the conditions for attracting foreign investment to our state.

Therefore, it is now necessary to initiate legal foundations for the reformation of the intellectual property system, which will make it possible in the post-war period to develop the economy, restore the industrial and civil infrastructure, and bring our compatriots home for the joint reconstruction of Ukraine. Undoubtedly, the development of industrial and civil infrastructure must comply with certain technical standards and innovative safety technologies. Those branches of production, which even before the war were based on outdated production technologies and were in need of modernization, must be restored, taking into account the latest technical and technological achievements. Proper legal regulation of this industry is also important for the economic and innovative progress of post-war Ukraine.

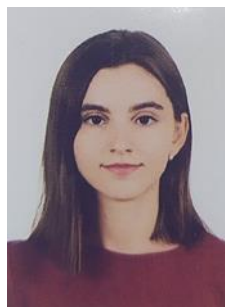
Keywords: *intellectual property, objects of law, the reform of an intellectual property system, the Supreme Court on Intellectual Property, the Code of Laws on Intellectual Property, an innovative development of post-war Ukraine.*

УДК 347.985

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-448-454

**Олена
БОРЩЕВСЬКА** ©
кандидат
юридичних наук,
доцент

**Марія
БОГДАНОВА** ©
студентка

(Одеський національний морський університет, м. Одеса, Україна)

ТЕРИТОРІАЛЬНА ПІДСУДНІСТЬ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Досліджено територіальну підсудність цивільних справ в умовах воєнного стану. Актуальність теми пов'язана з тим, що військова агресія російської федерації проти України призвела до проведення активних бойових дій та тимчасової окупації частини території нашої держави, що спричинило необхідність вжиття державними органами низки термінових заходів, зокрема щодо тимчасової зміни територіальної підсудності судових справ з метою забезпечення можливості судами належного відправлення правосуддя в Україні в умовах, що склалися. Проблемним питанням є нове правове явище в Україні – воєнний стан. Він досліджувався виключно в теоретичному аспекті, що потребує систематизації інформації ще й у практичному вимірі.

Ключові слова: цивільне процесуальне законодавство, територіальна підсудність, війна, військовий стан, агресія росії в Україні.

Постановка проблеми. Втручання військ РФ на територію України спричинило необхідність адаптації державних та суспільних інститутів до нових реалій повномасштабної війни. Відповідно до оголошеного воєнного стану у державі та до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» органи судової влади в Україні зобов'язані працювати та здійснювати правосуддя за законодавством України та міжнародно-правовими нормами. Як наслідок, судова система зіткнулася з багатьма викликами. Насамперед постали питання щодо діяльності судів, розташованих на територіях, на яких ведуться активні бойові дії та які перебувають під тимчасовою окупацією, зазнав змін і судовий розгляд справ. Крім того, значно збільшилася кількість внутрішньо переміщених осіб, які на «новому місці» потребують встановлення певних юридичних фактів для відновлення втрачених документів, прийняття спадщини, працевлаштування тощо. В ситуації, що склалася, доречно було б приділити увагу дослідженню реалій і тенденцій здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану, і, зокрема, можливості громадян отримати до нього доступ, з метою термінового відновлення чи визнання порушених або невизнаних прав.

На цей час відбувається активний процес адаптації правової сфери до вимог воєнної реальності з метою максимально ефективного врегулювання суспільних відносин. Налагоджений процес здійснення правосуддя в Україні не може бути зупинений навіть за умови введення воєнного стану, адже зміни та порушення прав та законних інтересів фізичних осіб, юридичних осіб та держави, які відбуваються під час ведення бойових дій, потребують відповідної реакції з боку держави, порушені права повинні відновлюватись, зокрема і в межах цивільного процесу. Процес здійснення

© О. Борщевська, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2549-429X>
elennika@bigmir.net

© М. Богданова, 2022
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1392-729X>
office@onmu.odessa.ua

цивільного судочинства в умовах воєнного стану має характерні теоретико-правові та організаційно-процесуальні особливості, які потребують наукового дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання доступу до правосуддя у цивільних справах неодноразово досліджувалося вітчизняними науковцями. Зокрема, були опубліковані монографічні праці О. Овчаренко та Н. Сакари, а також статті таких науковців, як Р. Москаль, Д. Віткаускас, Г. Диков, С. Пазій, Ю. Матат, С. Светлічна, В. Заборовський, А. Стойка, Д. Луспеник, Т. Цувіна, А. Виноградова, Ю. Полюк. Однак воєнний стан є новим правовим явищем в Україні. Він досліджувався виключно в теоретичному аспекті. І в цих дослідженнях не знайшлося місця питанням цивільного судочинства. Тому питання доступу до цивільного судочинства в умовах воєнного стану розглядалося на цей час виключно в інформаційно-аналітичних статтях юристів-практиків та тільки у вимірі історично-правової ретроспективи.

Мета: дослідження характерних особливостей здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану; визначення проблеми відновлення втраченого незакінченого судового провадження в цивільній справі при зміні територіальної підсудності.

Виклад основного матеріалу. В умовах воєнного стану гарантоване Конституцією України право на судовий захист не припиняється та не обмежується, проте може здійснюватися з певними особливостями. Для реалізації конституційного права особи на судовий захист Верховний Суд змінив територіальну підсудність більше 100 національних судів, які під час воєнного стану не могли працювати. Від зазначеної дати (24 лютого 2022 року) суди, органи та установи системи правосуддя України працюють відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», про що було розміщено відповідну заяву на офіційному вебсайті Верховного Суду [1].

В юридичній літературі під підсудністю (територіальною юрисдикцією) розуміють повноваження місцевого суду щодо здійснення правосуддя у цивільних справах на певній території. Підсудність визначає коло цивільних справ у спорах, вирішення яких належить до повноважень конкретного суду першої інстанції (абз. 4 п. 2 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України від 01 березня 2013 р. № 3 «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ») [2].

Цивільний процесуальний кодекс України передбачає випадки (можливість) передачі цивільної справи на розгляд іншого суду як з суб'єктивних (якщо позов було пред'явлено в суд з порушенням правил підсудності), так й об'єктивних (якщо після задоволення відводів чи з інших підстав неможливо утворити новий склад суду для розгляду справи, а також якщо ліквідовано або з визначених законом підстав припинено роботу суду, який розглядав справу) підстав [3]. Остання з підстав у судовій практиці України вже набула широкого поширення (адже починаючи з 2014 року, з початком тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та початком антитерористичної операції на сході України, низка судів припинили свою роботу), проте в юридичній літературі з цивільного процесу детально не розкриваються процесуальні питання передачі цивільних справ на розгляд до іншого суду за вказаною підставою. Для забезпечення безперервної роботи судів та розгляду судових справ законодавцем ухвалено низку нормативних актів, що регулюють таку ситуацію.

У разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів, що визначено Законом України «Про правовий режим воєнного стану» (ст. 26) [4].

Закон України «Про внесення зміни до ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів щодо визначення територіальної підсудності судових справ» від 03.03.2022 року передбачає, що у випадку неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який

найбільш територіально наближений до суду, що не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється [5].

Цим законом Голова Верховного Суду фактично був наділений повноваженнями тимчасово змінювати територіальну підсудність судових справ у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин, зокрема й у зв'язку з військовими діями. На Державну судову адміністрацію України (ДСУ) покладено обов'язок складати та доводити до відома перелік судів, які тимчасово не працюють.

Щодо змін територіальної підсудності судових справ Голова Верховного Суду В. С. Князев видавав відповідні розпорядження, починаючи з 6 березня 2022 року (з ними можна ознайомитися, зокрема, на сайті та фейсбук-сторінці Верховного Суду). Наприклад, розпорядженням Верховного Суду «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану» від 06.03.2022 р. передбачається, враховуючи те, що суди не завжди можуть здійснювати правосуддя під час воєнного стану, було змінено, зокрема, територіальну підсудність Херсонського та Луганського апеляційного судів (справи передано до Дніпровського апеляційного суду) [6].

Після видання розпорядження Голови Верховного Суду суд, робота якого була тимчасово припинена, а підсудність справ змінена, не має повноважень розглядати жодні справи та ухвалювати щодо них рішення, навіть якщо протягом певного часу така можливість в нього фактично зберігається. Усі справи, що перебувають у провадженні такого суду, якщо змога, передаються до іншого суду відповідно до розпорядження Голови Верховного Суду та на підставі п. 3 ч. 1 ст. 31 ЦПК України [3].

Одразу ж варто зауважити, що така передача не залежить від клопотань учасників справи чи ініціативи суду та ухвалою суду, який розглядав справу і роботу якого припинено, процесуально не оформлюється, а тож така передача справи здійснюється законно і в апеляційному порядку не оскаржується. Оскільки така дія виконується працівниками апарату відповідного суду (або ж безпосередньо головою суду при здійсненні управлінських функцій), то бездіяльність щодо не передачі справи до іншого суду може бути оскаржена в порядку адміністративного судочинства. Для цього важливим є встановлений законом строк, протягом якого суд, який припинив роботу, має передати справу на розгляд іншому суду.

Якщо після видачі розпорядження позовні заяви (заяви, скарги) деякий час все ще надходять до цього суду, вони, якщо є змога, невідкладно повинні направлятися за підсудністю до суду, визначеного розпорядженням [7, с. 28]. Такий підхід також забезпечує суддів, які продовжують перебувати на тимчасово окупованих територіях, від можливого примусу з боку окупантів до ухвалення завідомо неправосудних рішень, адже в будь-якому випадку такі рішення не матимуть законної сили.

Ще одну серйозну проблему становлять випадки неможливості вивезення судових справ з тимчасово окупованих територій або територій, на яких відбуваються активні бойові дії, з різних об'єктивних причин (суд, який припинив роботу, перебуває на тимчасово окупованій території, або матеріали справи були знищені чи втрачені при передачі). Наприклад, як відзначив український адвокат А. Смірнов: «...є випадки, коли ми не змогли вивезти матеріали судових справ і вони знищені. Але щодо більшості судів ми змогли вивезти справи, оперативно змогли знищити ту частину документів, яка була під грифом «таємно», аби вона не могла бути використана ворогом» [8].

У зв'язку з цим Голова Верховного Суду звертав увагу, якщо є змога вивезти справи із суду, то їх передають до іншого суду, визначеного розпорядженням Голови ВС. Якщо ж через певні причини справи не можуть бути передані до іншого суду, є такі виходи. За наявності судового рішення суду першої інстанції справа може бути відновлена згідно з процесуальними нормами. Якщо ж у справі ще не було ухвалено судового рішення, це є підставою для сторони подати новий позов. Відповідно, розгляд судової справи відбувається із самого початку [9].

Щодо підсудності цивільних справ за участі внутрішньо переміщених осіб варто відзначити, що вона визначається за загальними правилами, передбаченими ст. ст. 26-30 ЦПК України. Єдина особливість пов'язана з тим, що правила загальної та деякі правила альтернативної підсудності прив'язані до місця проживання відповідача (загальна підсудність) або позивача (деякі правила альтернативної підсудності). Відповідно до ч. 1

ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи засвідчує місце проживання внутрішньо переміщеної особи на період наявності підстав, зазначених у статті 1 цього Закону [10], тобто правила загальної чи альтернативної підсудності можуть визначатися відповідно до адреси місця проживання внутрішньо переміщеної особи, зазначеної у вказаній вище довідці.

Однією з гарантій забезпечення права на судовий захист у цивільному судочинстві є наявність на законодавчому рівні інституту цивільного процесуального права – відновлення втраченого судового провадження. Застосування цього процесуального механізму в разі втрати повністю або частково судового провадження забезпечує можливість реалізації усіх складових права на судовий захист, яке не обмежується лише вирішенням справи судом, а охоплює також право на оскарження судового рішення та виконання судового рішення.

За наявності судового рішення суду першої інстанції справа може бути відновлена згідно з процесуальними нормами. Якщо ж у справі ще не було ухвалено судового рішення, це є підставою для сторони подати новий позов. Відповідно, розгляд судової справи відбувається із самого початку [11].

Проблемним є питання можливості (доцільності) відновлення втраченого «незакінченого» судового провадження у справі при зміні територіальної підсудності в умовах воєнного стану, якщо через певні причини матеріали справи не можуть бути передані до іншого суду. Особливо це стосується цивільних справ, предметом розгляду яких є приватноправові (зокрема сімейні) спори, які зачіпають інтереси мільйонів громадян та становлять абсолютну більшість правовідносин, що виникають в державі. Окрім вищенаведених роз'яснень Голови Верховного Суду, ані вчені-процесуалісти, ані юристи-практики ще детально не розглядали процесуальні особливості відновлення втраченого (зокрема незакінченого) судового провадження при неможливості передачі матеріалів справи до іншого суду у зв'язку із воєнним станом.

Так, під втратою судового провадження розуміють втрату (загублення, викрадення, знищення) заведеної судом цивільної справи (частини матеріалів справи або всієї справи із судового провадження), якій присвоєно певний порядковий номер та заведено статистичну картку та в якій є відображення всього процесу цивільного процесу, усі процесуальні акти, які супроводжували такий процес, включно з ухваленням рішенням чи ухвалою суду [12, с. 10011].

Незважаючи на те, що відновленню втраченого судового провадження присвячено окремий розділ у ЦПК, а також окремі роз'яснення ВСУ, ВССУ результати узагальнення судової практики у справах цієї категорії засвідчили наявність суттєвих труднощів у застосуванні судами інституту відновлення втраченого судового провадження. Це зумовлено недоліками законодавчого регулювання, що характеризуються наявністю великої кількості прогалин та колізій, а також відсутністю ґрунтовних науково-теоретичних досліджень проблематики застосування норм про відновлення втраченого судового провадження в цивільних справах.

Тут варто пригадати, що законодавством України раніше вже було передбачено процедуру «відновлення матеріалів справи» при неможливості передачі справ, які незавершені провадженням (тобто які ще розглядались по суті) із судів на тимчасово окупованих територіях та в районі проведення антитерористичної операції на розгляд до інших судів. Зокрема, абз. 2 ч. 3 ст. 1 Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» від 12 серпня 2014 року передбачено, що у разі неможливості передачі матеріалів справи відповідно до встановленої згідно з цим Законом підсудності вчинення необхідних процесуальних дій здійснюється за документами і матеріалами, поданими учасниками судового процесу, за умови, що такі документи і матеріали є достатніми для ухвалення відповідного судового рішення [13]. Треба зазначити, цим Законом запроваджено процесуальний механізм відновлення втраченого, але незакінченого судового провадження.

Водночас треба враховувати, що у випадку втрати судового провадження у суді першої інстанції, відновлення такого провадження має бути ініційоване судом першої інстанції, а коли судового провадження втрачено в апеляційній чи касаційній інстанції, то ініціатива в порушенні питання щодо відновленого судового провадження належить апеляційному або касаційному суду, який дає вказівки суду першої інстанції.

Наприклад, у разі надходження апеляційної скарги на судові рішення та виявлення факту втрати судового провадження, у якому було ухвалене оскаржуване рішення, суд першої інстанції має ініціювати відновлення втраченого судового провадження [14].

Обґрунтовуючи доцільність і ефективність застосування на практиці такого механізму відновлення втраченого незакінченого судового провадження в цивільній справі, треба враховувати, що, застосування такого механізму буде відбуватись виключно за ініціативою (заявою) одного із заінтересованих учасників справи до суду, до територіальної підсудності якого згідно із відповідним розпорядженням Голови Верховного Суду буде віднесено розгляд справи у зв'язку із воєнним станом, та в межах поданих учасниками судового процесу документів і матеріалів, тобто таким чином буде повністю забезпечено принципи диспозитивності і змагальності цивільного процесу.

Тобто на сьогодні в багатьох випадках все ж таки є можливість відновити втрачене незакінчене судове провадження та продовжити розгляд раніше розпочатої цивільної справи з участю та дотриманням процесуальних прав всіх учасників справи. За заявою учасника справи, процесуальною підставою продовження розгляду новим судом цивільної справи на підставі відновленого провадження (до речі, схожа презумпція вже існувала на тимчасово окупованих територіях і зоні АТО: так, якщо суд, у провадженні якого знаходилась справа, матеріали якої просить відновити заявник, знаходився на такій території і матеріали цієї справи не було передано згідно з визначеною Законом «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» [13] та розпорядженнями ВССУ підсудністю, факт втрати судового провадження не потребує доведення заявником).

При цьому новий суд не буде окремо розглядати процесуальне питання щодо відновлення втраченого незакінченого судового провадження, а буде продовжувати розгляд справи на підставі поданих учасниками справи документів і матеріалів, включаючи інформацію з Єдиного державного реєстру судових рішень та Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, з ухваленням рішення по суті спору або постановленням ухвали про відмову у відновленні провадження при недостатності існуючих (відновлених) документів і матеріалів.

І навіть, якщо втрачені матеріали справи згодом все ж таки надійдуть до суду, який за зміненою підсудністю буде продовжувати розгляд «відновленої» справи, вони лише будуть долучені і враховані при ухваленні рішення (в такому випадку суд вже буде позбавлений можливості відмовити у відновленні втраченого незакінченого судового провадження, а зобов'язаний буде ухвалити рішення по суті спору).

Висновки. Підсумовуючи викладене, треба вказати, що повномасштабне російське вторгнення на територію України, введення воєнного стану та вимушене зупинення функціонування окремих судів зумовило відповідні зміни у законодавчому регулюванні, судовій практиці та територіальній юрисдикції судів. У разі неможливості здійснювати правосуддя судами, що діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів. Станом на сьогодні, незважаючи на наявні ризики та виклики, а саме втрату матеріалів справ, фізичне знищення судових установ, евакуацію суддів до інших регіонів, постійні обстріли населених пунктів – суди в Україні продовжують активно здійснювати правосуддя. Для учасників судового процесу створюються всі необхідні та водночас комфортні умови для якісного та ефективного вирішення спору.

Список використаних джерел

1. Заява Верховного Суду (24 лютого 2022 р.). URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1259866/>.
2. Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України від 01.03.2013 № 3. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003740-13#Text>.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41.
4. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 06.04.2000. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 28. Ст. 224.
5. Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ : Закон України від 03.03.2022. *Відомості Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>.

6. Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану : Розпорядження Верховного Суду України від 06.03.2022 р. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/terutor_pidsudnist/.
7. Андронов І. В. Підсудність цивільних справ в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 1. Вип. 1(42). С. 27–32.
8. Ржеутська Л. Сьогодні ми хочемо розширити процесуальні можливості через законодавство. *Закон і Бізнес*. 2022. URL : <https://zib.com.ua/ua/151049.html>.
9. Зміна підсудності, передача справ та відрадження суддів – підсумки наради Голови ВС з керівниками апеляційних судів (26 березня 2022 р.). URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1264923/>.
10. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 1. Ст. 1.
11. Зміна підсудності, передача справ та відрадження суддів – підсумки наради Голови ВС з керівниками апеляційних судів (26 березня 2022 р.). *Офіційний вебсайт Верховного Суду*. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1264923/>.
12. Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. Курс цивільного процесу : підруч. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
13. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції : Закон України від 15.12.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 39. Ст. 2009.
14. Узагальнення практики розгляду судами деяких питань, пов'язаних із відновленням втраченого судового провадження, у тому числі на тимчасово окупованій території і в зоні АТО : Лист від 01.01.2017 Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. *Ліга Закон*. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00219>.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. Zaiava Verkhovnoho Sudu (24 liutoho 2022 r.) [Statement of the Supreme Court (February 24, 2022)]. *Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoho Sudu*. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1259866/>. [in Ukr.].
2. Pro deiaki pytannia yurysdyktsii zahalnykh sudiv ta vyznachennia pidsudnosti tsyvilnykh sprav [About some issues of jurisdiction of general courts and determination of jurisdiction in civil cases] : Postanova Plenumu Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy vid 01.03. 2013 № 3. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003740-13#Text>. [in Ukr.].
3. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 18.03.2004 [Civil Procedure Code of Ukraine dated March 18, 2004 No. 1618-IV]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2004. № 40–41. [in Ukr.].
4. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu [On legal regime of martial law] : Zakon Ukrainy vid 06.04.2000. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2000. № 28, art. 224.
5. Pro vnesennia zminy do chastyny somoi statti 147 Zakonu Ukrainy «Pro sudoustrii i status suddiv» shchodo vyznachennia terytorialnoi pidsudnosti sudovykh sprav [On amending the seventh part of Article 147 of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" regarding the determination of territorial jurisdiction of court cases] : Zakon Ukrainy vid 03.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>. [in Ukr.].
6. Pro zminu terytorialnoi pidsudnosti sudovykh sprav v umovakh voiennoho stanu [On changing the territorial jurisdiction of court cases in the conditions of martial law] : Rozporiadzhennia Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 06.03.2022. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/terutor_pidsudnist/. [in Ukr.].
7. Andronov, I. V. (2022) Pidsudnist tsyvilnykh sprav v umovakh voiennoho stanu [Jurisdiction of civil cases under martial law]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. № 1. Issue 1(42), pp. 27–32. URL : http://pjv.nuoua.od.ua/v1_2022/6.pdf. [in Ukr.].
8. Rzheutska, L. Sohodni my khochemo rozshyryty protsesualni mozhlyvosti cherez zakonodavstvo [Today, we want to expand procedural possibilities through legislation]. *Zakon i Biznes*. 2022. URL : <https://zib.com.ua/ua/151049.html> [in Ukr.].
9. Zmina pidsudnosti, peredacha sprav ta vidriadzhennia suddiv – pidsumky narady Holovy VS z kerivnykamy apeliatsiinykh sudiv (26 bereznia 2022 r.) [Change of jurisdiction, transfer of cases and secondment of judges - results of the meeting of the Chairman of the Supreme Court with the heads of appeal courts (March 26, 2022)]. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1264923/>, [in Ukr.].
10. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib [On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons] : Zakon Ukrainy vid 20.10.2014. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2015. № 1, art. 1. [in Ukr.].
11. Zmina pidsudnosti, peredacha sprav ta vidriadzhennia suddiv – pidsumky narady Holovy VS z kerivnykamy apeliatsiinykh sudiv (26 bereznia 2022 r.) [Change of jurisdiction, transfer of cases and secondment of judges - results of the meeting of the Chairman of the Supreme Court with the heads of appeal courts (March 26, 2022)]. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1264923/>, [in Ukr.].

centr/news/1264923/. [in Ukr.].

12. Komarov, V. V., Bihun, V. A., Barankova, V. V. (2011) Kurs tsyvilnoho protsesu [Civil procedure course] : pidruch. ; za red. V. V. Komarova. Kharkiv : Pravop 1352 s. [in Ukr.].

13. Pro zdiisnennia pravosuddia ta kryminalnoho provadzhennia u zviazku z provedenniam antyterrorystychnoi operatsii [On the implementation of justice and criminal proceedings in connection with the anti-terrorist operation] : Zakon Ukrainy vid 15.12.2017. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2014. № 39, art. 2009. [in Ukr.].

14. Uzahalnennia praktyky rozghliadu sudamy deiakykh pytan, poviazanykh iz vidnovlenniam vtrachenoho sudovoho provadzhennia, u tomu chysli na tymchasovo okupovanii terytorii i v zoni ATO [Generalization of the practice of consideration by courts of some issues related to the recovery of lost court proceedings, including in the temporarily occupied territory and in the ATO zone] : Lyst vid 01.01.2017 Vysshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav. *Liha Zakon*. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00219>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Olena Borshchevska, Maria Bohdanova. Territorial jurisdiction of civil cases under martial law. The article investigates the territorial jurisdiction of civil cases under martial law. The relevance of the topic is due to the fact that the military aggression of the Russian Federation against Ukraine has led to active hostilities and temporary occupation of part of the territory of our country, which has led to the need for the state authorities to take a number of urgent measures, in particular, to temporarily change the territorial jurisdiction of court cases in order to ensure the possibility of courts to properly administer justice in Ukraine in the current circumstances.

A problematic issue is a new legal phenomenon in Ukraine - martial law. It has been studied exclusively in the theoretical aspect, which requires systematization of information also in the practical dimension. The purpose of the article is to review and streamline the peculiarities of legal regulation and practical implementation of the provisions on jurisdiction of civil cases under martial law in Ukraine. The Civil Procedure Code of Ukraine provides for cases (possibility) of transferring a civil case to another court for consideration on both subjective and objective grounds.

It is concluded that from the moment of change of jurisdiction by order of the Chairman of the Supreme Court, the work of the relevant court ceases, and therefore it cannot consider cases and make any court decisions in them. The procedure for applying to courts in conditions when some courts do not function as a result of hostilities and occupation of certain territories of Ukraine is determined. The ways of solving problems in case of impossibility to export court cases from the temporarily occupied territories or territories where active hostilities are taking place are analyzed.

The problem of restoration of lost unfinished court proceedings in a civil case in case of change of territorial jurisdiction under martial law is investigated. Today, in many cases, it is still possible to restore the lost unfinished court proceedings and continue the consideration of a previously initiated civil case with the participation and observance of the procedural rights of all parties to the case. Despite the fact that a separate section of the CPC is devoted to the restoration of lost court proceedings, as well as separate explanations of the Supreme Court of Ukraine, the results of the generalization of court practice in these cases indicate that there are significant difficulties in the application of the institute of restoration of lost court proceedings by the courts.

Keywords: *civil procedural legislation, territorial jurisdiction, war, martial law, Russian aggression in Ukraine.*

УДК 347.44

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-455-460

**Ольга
ВОРОНОВА**[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

**Інна
ГАМБУРГ**[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

(Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна)

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА КОНСТРУКЦІЯ «ПРАВОЧИН»: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ

Досліджено особливості правової регламентації поняття «правочин» у цивільному праві та законодавстві України. Здійснено історичний екскурс щодо вживання терміна «правочин» у Цивільних кодексах УРСР та України, надане пояснення щодо термінологічних трансформацій його в кодексах. Перелічено ознаки правочину. Незважаючи на їх нормативне закріплення, наведено різні наукові позиції щодо їх змісту, висловлена авторська думка. Розкриті аспекти співвідношення понять «правочин», «договір», «угода». Зроблений висновок про необхідність закріплення у ЦК України цих понять з відображенням порівняльної характеристики.

Ключові слова: правочин, договір, угода, цивільне право, законодавство, правовідносини.

Постановка проблеми. Наявність численних суспільних відносин, що завжди супроводжують життя людей у всі епохи, висуває потребу в наданні їм можливості або самим створювати, або за узгодженням сторін використовувати правові моделі поведінки. Такими моделями ще із стародавніх часів були правочини (договори, угоди). Застосування їх протягом уже декількох тисяч років пояснюється тим, що це оптимальна правова конструкція, що використовується у різних за характером суспільних відносинах. Основне призначення правочину зводиться до регулювання в рамках закону поведінки, а, разом з тим, і наслідків порушення відповідних вимог.

Тенденція до підвищення ролі правочину, характерна для всього сучасного цивільного права, стала проявлятися останніми роками у зростаючих масштабах. У нашій країні вона в першу чергу пов'язана з реформуванням усіх сфер державного та громадського життя, проведенням реформ. Ключове значення для такої перебудови мало визнання приватної власності і поступове заняття нею командних висот в економіці. У цьому процесі інститут правочину є необхідною ланкою регулювання цивільного обігу, що поєднує речове та зобов'язальне право, адже саме завдяки правочинам, що породжують зобов'язальні правовідносини, набуваються речові права.

Розвиток суспільних відносин часто висвітлює наявність недосконалоостей, неузгодженостей, прогалин у правовому регулюванні певних їх видів. Безумовно, є вони і у цивільно правових відносинах, пов'язаних із здійсненням правочинів, подолання яких актуалізується для реалізації одного з основних загальноправових принципів – захист прав та інтересів усіх учасників правовідносин.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблемам правової регламентації поняття «правочин», його сутності, змісту, ознакам і т.ін. присвячені наукові розробки як фундаторів цивільного права, так і молодих вчених,

© О. Воронова, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5716-6509>
olgavoronova231963@gmail.com

© І. Гамбург, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9315-8987>
gamburinna2@gmail.com

таких як: І. Давидова, О. Дзера, О. Іоффе, З. Ромовська та ін. Щодо різних аспектів характеристики правочину спостерігаємо різні позиції. Практика теж висвітлює певні проблеми у правовому регулюванні правочину, що обумовлює необхідність подальших наукових розробок.

Метою статті є визначення особливостей правової регламентації поняття «правочин» у цивільному законодавстві України, окреслення проблемних аспектів та надання пропозицій щодо вдосконалення відповідного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Безумовно, найбільш стародавньою правовою конструкцією є договір як підстава виникнення зобов'язань. Раніше договору в історії зобов'язального права виникали тільки делікти. Проте, у дослідників римського права такі підстави називаються і договорами [1], і угодами [2]. Щоправда, О. Іоффе, спираючись на праці німецького правознавця й історика XIX ст. Совінії, у своїх працях використовує термін «правочин» як синонім терміна «договір», бо саме Совінії вперше ввів в обіг терміни «юридичні факти» і «правочини», даючи їм визначення [3, с. 3]. Ще одним аргументом в підтримку такої позиції є текст Дигестів Юстиніана, Титул XIV яких має назву «Про договори», а у коментарях вказано, що «*factum*» і «*factio*» перекладається однаково і означає договір [4]. А от у чеського фахівця з римського права М. Братошека зустрічаємо посилання на використання терміна «правочин» – «*negotium*» [5].

Поняття «правочин» є суто українським терміном, який раніше використовувався в українському законодавстві протягом 20-50-х років XX століття. Цивільний кодекс УСРР 1922 р. містив розділ IV, який мав назву «Правочини», а ст. 26 даного кодексу визначала, що «правочини, тобто дії, направлені на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин, можуть бути односторонніми і взаємними (договори)» [6]. При цьому у кодексі неодноразово вживався термін «угода» або в якості домовленості, наприклад, «Особа, що учинила правочин під впливом обману, погрози, насильства або внаслідок зловмисної угоди її представника з контрагентом, або внаслідок помилки, що має істотне значення, може вимагати по суду визнання правочину недійсним цілком або ж частково» (ст. 32), «Кожний власник має право вимагати виділу своєї частки з спільного майна, оскільки це не суперечить закону чи договору. Коли угоди про спосіб виділу не досягнуто, то майно за судовим рішенням ділиться в натурі, оскільки це є можливим без непомірної шкоди його господарському призначенню; в протилежному випадку власник, який виділяється, одержує грошову компенсацію» (ст. 65) та ін., або в якості договору, наприклад, «Зобов'язання припиняється цілком або частково: ...г) *угодою* сторін, зокрема, укладанням нового договору, що повинен замінити попередній» (ст. 129), «Угода про неустойку повинна мати письмову форму незалежно від її суми і від форми, яку має основний договір» (Примітка 2 ст. 141) та ін. Отже, зі змісту статей можемо зробити висновок, що правочин як певні дії, тобто юридичні факти, розглядався як більш широке поняття у порівнянні з угодою або договором. Також слід зазначити, що кодекс розглядав договір як вид зобов'язання. Зокрема, «Зобов'язання виникають з договорів і з інших у законі зазначених підстав...» (ст. 106) та ін. [6].

Приймаючи у 1963 р. Цивільний кодекс УРСР, правотворці відмовилися від вживання терміна «правочин», замінивши терміном «угода», під яким, відповідно до ст. 41 «визначаються дії громадян чи організацій, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків» [7]. Дефініція терміна «правочин» у Цивільному кодексі УСРР 1922 р. корелюється з дефініцією терміна «угода» у Цивільному кодексі УРСР 1963 р. – поняття розглядалися як юридичні факти (лат. *factum* – зроблене, дія, подія, вчинок) – передбачена гіпотезою правової норми конкретна обставина, з настанням якої виникають, змінюються або припиняються правові відносини [8].

Вказана стаття Цивільного кодексу УРСР 1963 р. також регламентує, що угоди можуть бути односторонніми і дво- або багатосторонніми (договори), чітко визначаючи співвідношення між угодою та договором: договір – це дво- або багатостороння угода, а значить, певний юридичний факт. Також відповідно до ст. 151 договір розглядається як вид зобов'язання: Зобов'язання виникають з договору або інших підстав... [7]. Терміни «правочин», «домовленість» взагалі відсутні у тексті Кодексу.

У чинному Цивільному кодексі (ЦК) України правочину відведено окрему главу (у Розділі IV. Правочини. Представництво Глава 16. Правочини), ст. 202 якої визначає: «Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав

та обов'язків. Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори)» [9].

Найбільш змістовне пояснення термінологічних трансформацій у ЦК УРСР та України щодо предмета нашого дослідження надає З. Ромовська. Вчена визначає, що заміна терміна «правочин» у ЦК УРСР 1922 р. на термін «угода» у ЦК УРСР 1963 р. обумовлено нападками на українську правничу лексику, з метою наближення її до російськомовних аналогів. При цьому термін «угода» характеризується як такий, що має неадекватне йому змістове навантаження, адже до угод було зачислено не лише договір, а й повернення боргу, заповіт, оголошення конкурсу, тобто акти, вчинені за волею однієї особи, тобто ті, які не потрібно було узгоджувати (годити) з волею інших осіб У той же час З. Ромовська підтримує російський термін «сделка» (від слова «дело», «делать»), що повністю охоплював собою усі юридично значимі дії, які вчинили одна або декілька осіб [10, с. 336].

Далі повернення терміна «правочин» до нормативної юридичної лексики, практичного і наукового вжитку обумовлена необхідністю відновлення українських традицій, в тому числі і у сфері законотворчості [10, с. 337].

У період підготовки та прийняття нового ЦК України один із фундаторів вітчизняної цивільно-правової науки проф. О. Дзера зауважував, що однозначно досить важко дати позитивну відповідь на питання про доцільність такого нововведення та його правові наслідки. На його думку, ці негативні наслідки можуть проявитися у неправильному застосуванні правових норм глави про правочин і, врешті, в ігноруванні його застосування у правозастосовній діяльності [11, с. 5]. Практика показала, що сумніви та застереження вченого не виправдалися. І у процесі правотворчості, і у процесі правозастосування, і у лексиконі правників, службовців тощо термін «правочин» отримав широке розповсюдження.

Ми погоджуємося з фахівцями, що термін «правочин» є більш вдалим ніж термін «угода», який використовувався у ЦК УРСР 1963 р., оскільки він охоплює також і дії однієї особи, які не залежать від згоди або досягнення домовленості з іншими особами [12, с. 572].

Оскільки термін «правочин» відсутній у сучасних тлумачних словниках української мови, а Юридична енциклопедія наводить лише законодавче визначення [13], його мовне значення слід виводити зі складових – «право» і «чинити».

Термін «право» в словнику української мови тлумачиться, як:

- 1) законодавство; юриспруденція;
- 2) система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки;
- 3) обумовлена певними обставинами підстава, здатність, можливість робити, чинити що-небудь, користуватися чим-небудь;
- 4) наука, що займається юриспруденцією; правознавство [14, с. 659-660].

«Чинити» означає:

- 1) робити що-небудь, здійснювати щось;
- 2) поводитися певним чином, поступати згідно з якими-небудь принципами, правилами, настановами і т.п.;
- 3) спричинити щось своєю поведінкою;
- 4) бути джерелом чого-небудь, породжувати щось [15, с. 823].

Сподіваємося, що цей термін увійде у Словник української мови у 20 т., що формується з 2010 р. (останній 12 том – П–Підкурювач виданий у 2021 р.) [16].

Виходячи із наведених значень складових слова «правочин» робимо висновок, що термін «правочин» можна тлумачити, як джерело, чинник, що створює можливості робити щось, користуватися чим-небудь, поводитися певним чином. При цьому зазначений чинник діє незалежно від того, чи мали місце дії однієї, чи кількох осіб.

Щодо ознак правочину, то вони розроблені не тільки теорією цивільного права [10, с. 337-340], але і нормативно закріплені у правовому документі [17]. У Роз'ясненні Міністерства юстиції України від 19.04.2011 р. визначено, що «Зі змісту визначення правочину можна виділити такі основні його ознаки:

- 1) правочин є юридичним фактом, оскільки внаслідок його вчинення виникають, змінюються або припиняються цивільні права та обов'язки;
- 2) правочин – це вольова дія суб'єктів цивільного права, що характеризує внутрішнє суб'єктивне бажання особи, і за цією ознакою правочин відрізняють від

юридичних вчинків, правові наслідки яких настають в силу закону незалежно від волі його суб'єктів;

3) правочин породжує правовий наслідок (наприклад, бажання спадкодавця заповісти своє майно визначеному суб'єкту зумовлює виникнення для останнього цивільних прав та обов'язків);

4) правочин – це завжди дії незалежних та рівноправних суб'єктів цивільного права;

5) правочин завжди має бути правомірною дією, не може суперечити закону, інакше він не буде дійсним, законодавцем встановлено презумпцію правомірності правочину, якщо його недійсність прямо не встановлено законом або якщо він не визнаний недійсним у судовому порядку» [17].

Серед вчених тривали дискусії щодо визначення правочину як тільки дії суб'єктів. При цьому наводилися приклади цивільних правовідносин, де правочини виникали не внаслідок дій, а саме внаслідок бездіяльності осіб: прийняття спадщини: якщо спадкоємець протягом шести місяців не проявив інтересу до спадщини, його право на спадкування за заповітом чи за законом припинялося. Якщо протягом строку, що встановлений у договорі, видавець не повідомив автора про те, що його твір не схвалено, він вважається схваленим. Таке мовчання засвідчувало наявність правочину, оскільки породжувало у видавця, щонайменше, обов'язок виплатити авторові гонорар [10, с. 338-339]. При цьому проводили аналогію з терміном «злочин», коли, характеризуючи об'єктивну сторону складу злочину, до обов'язкових ознак відносять діяння у формі дії чи бездіяльності [18, с. 133]. З урахуванням різноманітності суспільних відносин вважаємо за доцільне визначити правочин як діяння (дію або бездіяльність) особи, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. При цьому приклади бездіяльності мають бути чітко прописані у законі або договорі для одностайного тлумачення та застосування в якості правочинів.

Також потребують узгодження і одноманітного закріплення питання співвідношення понять «правочин», «договір», «угода». Адже, як було наведено вище, за ЦК України 2003 р. договір є видом правочину, дво- чи багатостороннім правочином разом з одностороннім [9]. А у абз. 1 Роз'яснення Міністерства юстиції України від 19.04.2011 р. «Про форми правочинів» вказано, що «кожен із нас у повсякденному житті майже щодня укладає договори (правочини)» [17], синонімізуючи означені терміни. Для усунення колізій у ЦК України слід надати визначення усім поняттям з визначенням аспектів співвідношення між ними.

Висновки. Для цивільно-правових відносин, що охоплюють діяння, як однієї особи, так і домовленості між двома і більше особами, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, найбільш відповідним є термін «правочин». Дефініція цього поняття надана у чинному ЦК України, проте потребує вдосконалення для врахування різноманітності пов'язаних з ним суспільних відносин. Також для усунення колізій між нормативно-правовими актами щодо співвідношення понять «правочин», «договір», «угода» слід у ЦК України надати визначення кожному з них з вказівкою на співвідношення: «правочин – діяння особи/осіб, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків»; «договір – дво- чи багатосторонній правочин»; «угода – домовленість сторін правочинів щодо будь-яких вимог».

Список використаних джерел

1. Иоффе О. С., Мусин В. А. Основы римского гражданского права. Ленинград : Из-во Ленинград. ун-та, 1975. 156 с.
2. Татаркина К. П. Формы сделок по древнему римскому частному праву : учеб. пособие. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2008. 56 с.
3. Savigny P. System des heutigen romischen Rechts, т. III, 1840, Р. 3.
4. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского. Москва : Наука, 1984. 456 с.
5. Бартошек М. Римське право: (Поняття, терміни, визначення): Пер. з чеськ. Київ : Атіка, 1989. 448 с.
6. Цивільний кодекс УСПП 1922 р. URL : <http://civil-law.narod.ru/wist/gk22/>.
7. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.
8. Юридичний факт. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 6 : Т–Я. 768 с.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003.

№№ 40-44. Ст. 356.

10. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підруч. Київ: Атіка, 2005. 560 с.

11. Дзера О. В. Правочини за новим Цивільним кодексом України. *Вісник Академії адвокатури*. 2005. № 1 (2). С. 4–7.

12. Давидова І. В. «Правочин» в цивільному праві та законодавстві. *Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16-17 трав. 2018 р.)*. Одеса : Фенікс, 2018. Т. 2. С. 572–573.

13. Правочин. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П – С. 736 с.

14. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконті. Т. 3. 1999. 928 с.

15. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконті. Т. 4. 1999. 940 с.

16. Словник української мови: у 20 т. Київ: Наукова думка, 2010–2021 (12 томів).

17. Про форми правочинів : роз'яснення Міністерства юстиції України від 19.04.2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0028323-11?find=1&text>.

18. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Литвиноваю Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 428 с.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. Ioffe, O. S., Musin, V. A. (1975) *Osnovy rimskogo grazhdanskogo prava* [Fundamentals of Roman civil law]. Leningrad : Iz-vo Leningrad. un-ta, 156 p.

2. Tatarikina, K. P. (2008) *Formy sdelok po drevnemu rimskomu chastnomu pravu* [Forms of transactions in ancient Roman private law] : ucheb. posobiye. Tomsk : Izd-vo Tomsk. un-ta, 56 p.

3. Savigny, R. (1840) *System des heutigen romischen Rechts* [System of contemporary Roman law], vol. III, P. 3.

4. *Digesti Yustiniana* (1984). *Izbrannyye fragmenty v perevode i s primechaniyami I. S. Pereterskogo* [Digests of Justinian. Selected fragments in translation and with notes by I. S. Peretersky]. Moscow : Nauka., 456 p.

5. Bartoshek, M. (1989) *Ryms'ke pravo: (Ponyattya, terminy, vyznachennya)* [Roman law: (Concepts, terms, definitions)] : Per. z ches'k. Kyiv : Atika, 448 p.

6. *Tsyvil'nyy kodeks USRR 1922 r.* [Civil Code of the Ukrainian SSR of 1922]. URL : <http://civil-law.narod.ru/wist/gk22/>.

7. *Tsyvil'nyy kodeks Ukrayins'koyi RSR vid 18.07.1963* [Civil Code of the Ukrainian SSR dated July 18, 1963]. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.

8. *Yurydychnyy fakt* [Legal fact]. *Yurydychna entsyklopediya* : u 6 t. / red. kol.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv : Ukrayins'ka entsyklopediya im. M. P. Bazhana, 2003. Vol. 6 : T–YA. 768 p.

9. *Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny vid 16.01.2003* [Civil Code of Ukraine dated January 16, 2003]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2003. №№ 40-44, art. 356.

10. Romov's'ka, Z. (2005) *Ukrayins'ke tsyvil'ne pravo: Zahal'na chastyna*. Akademichnyy kurs [Ukrainian civil law: General part. Academic course] : pidruch. Kyiv: Atika, 560 p.

11. Dзера, O. V. (2005) *Pravochyny za novym Tsyvil'nym kodeksom Ukrayiny* [Transactions according to the new Civil Code of Ukraine]. *Visnyk Akademiї advokatury*. № 1 (2), pp. 4–7.

12. Davydova, I. V. (2018) «Pravochyn» v tsyvil'nomu pravi ta zakonodavstvi ["Transaction" in civil law and legislation]. *Pravove zhyttya suchasnoyi Ukrayiny : materialy Mizhnar. nauk. CONF. prof.-vykl. ta aspirant. skladu (m. Odesa, 16-17 trav. 2018 r.)*. Odesa: Feniks, vol. 2, pp. 572–573.

13. *Pravochyn* [Transaction]. *Yurydychna entsyklopediya* : u 6 t. / red. kol.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv : Ukrayins'ka entsyklopediya im. M. P. Bazhana, 2003. Vol. 5 : P – S. 736 p.

14. *Novyy tлумачnyy slovnyk ukraїns'koyi movy* [New explanatory dictionary of the Ukrainian language] : u 4 t. / uklad. V. Yaremenko, O. Slipushko. Kyiv : Akonit. Vol. 3. 1999, 928 p.

15. *Novyy tлумачnyy slovnyk ukraїns'koyi movy* [New explanatory dictionary of the Ukrainian language] : u 4 t. / uklad. V. Yaremenko, O. Slipushko. Kyiv : Akonit. Vol. 4. 1999, 940 p.

16. *Slovnyk ukraїns'koyi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]: u 20 t. Kyiv: Naukova dumka, 2010–2021 (12 tomiv).

17. *Pro formy pravochyniv* [On forms of transactions] : roz'yasnennya Ministerstva yustytisyi Ukrayiny vid 19.04.2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0028323-11?find=1&text>.

18. *Kryminal'ne pravo Ukrayiny. Zahal'na chastyna* [Criminal law of Ukraine. General part] : pidruch. / A. A. Vasylyev, YE. O. Hladkova, O. O. Zhytny ta in. ; za zah. red. prof. O. M. Lytvynovayu Kharkiv : Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav, 2020. 428 p.

ABSTRACT

Olga Voronova, Inna Hamburh. Civil-legal construction of "transaction": features of the legal regulation. The article is devoted to the research of the peculiarities of the legal regulation of the concept of "transaction" in the civil law and legislation of Ukraine. A historical excursion was conducted regarding the use of the term "transaction" in the Civil Codes of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and Ukraine. Thus, the Civil Code of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of 1922 contained Section IV, which was entitled "Transaction" with the definition of the concept as "actions aimed at establishing, changing or terminating civil legal relations, can be unilateral and mutual (agreements)". In the Civil Code of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of 1963, the term "transaction" was replaced by the term "deal" with a similar definition. In the current Civil Code of Ukraine of 2003, there is a separate Chapter "Transactions". Argumentation about the reasons for these terminological transformations is given. The replacement of the term "transaction" in the Civil Code of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1922 by the term "deal" in the Civil Code of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1963 was due to attacks on the Ukrainian legal vocabulary, with the aim of bringing it closer to Russian-language counterparts. The return of the term "transaction" to the normative legal vocabulary, practical and scientific usage is due to the need to restore Ukrainian traditions, including in the field of lawmaking.

The signs of the transaction are listed. Despite their normative consolidation in the Explanation of the Ministry of Justice of Ukraine, various scientific positions on their content are given, and the author's opinion is expressed. Aspects of the correlation between the concepts of "transaction", "agreement", "deal" are revealed. The conclusion was made about the necessity of consolidation these concepts in the Civil Code of Ukraine, which reflect a comparative characteristic with reference to the author's proposals. The following definitions are proposed for amendments to the text of the Civil Code of Ukraine: "transaction" – an act of a person/persons aimed at acquiring, changing or terminating civil rights and obligations"; "agreement – a bilateral or multilateral transaction"; "deal – an agreement between the parties of the transaction regarding any requirements".

Key words: *transaction, agreement, deal, civil law, legislation, legal relations.*

УДК 347.77

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-460-468

Олег ЖУРАВЕЛЬ©

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ
АВТОРСЬКИХ ПРАВ ТА СУМІЖНИХ ПРАВ
В УМОВАХ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ**

Проаналізовано питання захисту авторських прав та суміжних прав в Україні. Розкрито особливості оновленого Закону України «Про авторське право та суміжні права». Виокремлено особливості захисту авторських прав провідних країнах світу.

Особливу увагу приділено захисту авторських прав об'єктів, розмічених в мережі Інтернет. Надано рекомендації щодо захисту авторських прав об'єктів авторського права, що мають електронну форму, в тому числі текстові об'єкти та фотографії. Розглянуто види відповідальності за порушення авторських прав.

Ключові слова: *авторське право, суміжні права, інтелектуальна власність, електронні об'єкти авторського права, авторський твір.*

Постановка проблеми. Права громадянина в цивілізованому світі гарантує кожна правова держава. Права людини, як слушно зауважують науковці ДДУВС, – це один з провідних об'єктів національної безпеки, тому що лише на основі безпеки особи, закріплюючи, реалізуючи, охороняючи і захищаючи її права, свободи та обов'язки, можна здійснювати заходи щодо забезпечення безпеки більш складних соціальних систем [1].

Кожна людина впродовж свого життя умисно або неумисно створює ті чи інші

© О. Журавель, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6213-1343>

olzhuravel@urk.net

об'єкти, до яких можна застосувати авторські права. Багато людей не мають знань щодо можливості та необхідності захисту своїх авторських прав. Авторське право може бути застосовано до витворів інтелектуальної або творчої діяльності людини. Українське законодавство поділяє авторські права на особисті майнові та особисті немайнові. При цьому майнові права зазвичай дають право використовувати безпосередньо твір в різних формах (тобто можуть бути передані третім особам), а немайнові гарантують визнання за автором його авторства, тобто закріплюються за ним довічно. Будь-який твір, щоб охоронятися законом, повинен мати такі ознаки: оригінальність та об'єктивну форму вираження.

Законодавство України захищає авторські права. Зокрема, у 1993 році було ухвалено Закон України «Про авторське право і суміжні права», у 1994 – затверджено Постанову Кабінету Міністрів України «Про мінімальні ставки авторської винагороди за використання творів літератури і мистецтва», а в 1995-му – «Про державну реєстрацію прав автора на твори науки, літератури і мистецтва». У 1995 році Україна приєдналася до Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів, вона передбачає, що охорона твору надається незалежно від того, де створений твір, та діє у всіх країнах, в яких діє Бернська угода. Бернська угода підтримує такі основоположні принципи: 1) матеріальної та моральної зацікавленості автора (безумовно, якщо автор щось створює, він повинен отримувати від цього моральне або матеріальне задоволення, а в ідеалі і те, і те); 2) свободи творчості (адже лише в умовах відсутності тиску на автора стосовно кінцевого результату його творчості можна отримати унікальний продукт, що повністю розкриє задумку автора); 3) всебічна охорона прав і законних інтересів авторів (кожен автор повинен бути впевнений в тому, що якщо інші використовуватимуть його твір вони або вкажуть його авторство або при відповідних умовах навіть сплачуватимуть кошти автору за використання його творів); 4) поєднання особистих інтересів автора з інтересами суспільства (авторський твір тільки тоді може приносити повне задоволення автору, якщо його результати його творчості є корисними не тільки для нього, а й для суспільства в цілому та безперечно не шкодять існуванню суспільства та не загрожують безпеці суспільства).

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Серед найбільш ґрунтовних досліджень, на нашу думку, з авторської проблематики варто виділити наукові праці І. Аристової, К. Резворович, Е. Сидорової, Л. Нестерчук та І. Кісліциної, Б. Антімонова, В. Дроб'язко, С. Ландкофа, М. Мельника, О. Підпригори, О. Підпригори, В. Серебровського, Є. Флейшиц, А. Штефан, О. Штефан та ін. Щодо історико-правових досліджень авторського права, то значний внесок зробили науковці: О. Орлюк, Г. Довгань, В. Іващенко, М. Гордон, В. Корецький, С. Надобко та ін.

Одним із найбільш значних актів, ухвалених на міжнародному рівні для захисту прав інтелектуальної власності, досі лишається Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів [2]. На додаток до авторських прав, визнаних саме Бернською конвенцією, Договір про авторське право ВОІВ (WIPO Copyright Treaty) також передбачає: 1) право на розподіл; 2) право на оренду; 3) більш широке право на комунікацію з громадськістю [3].

Також на світовому рівні діє Всесвітня конвенція про авторське право (1952 року ухвалення). У цьому акті міститься чітка вказівка на процедуру захисту авторського права та на практику добросовісного використання об'єктів авторського права [4].

Європейський Союз теж затвердив низку процедур стосовно захисту авторського права. Наприклад, Директива 2001/29/ЄС розроблена з метою оновлення правил щодо захисту авторських прав у цифрових мережах. Також дія цього акта спрямована на реалізацію 1996 WIPO Internet Treaties. Крім того, у цій же сфері діють Директива 93/83/ЄС та Директива 2014/26/EU.

Відповідно до статті 2 Директиви 2001/29/ЄС «Про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав у інформаційному суспільстві», на захист від незаконного відтворення та використання можуть розраховувати: автори щодо літературних творів; виконавці щодо фіксації їх виступу; виробники фонограм щодо їх фонограм; продюсери щодо перших фіксацій фільмів стосовно оригіналу та копій їхніх фільмів; організації мовлення щодо фіксації їх трансляцій, незалежно від того, передаються ці передачі дровимичи бездротовим зв'язком, у тому числі за допомогою кабельного або супутникового зв'язку [5].

Щодо України, то у 1996 році було ухвалено Конституцію України, зокрема статтю 41, яка констатує, що кожна людина має право розпоряджатися своєю творчою діяльністю [6].

У 2003 р. Верховна Рада України ухвалила новий Цивільний кодекс України, одна зі складових якого – Книга четверта «Право інтелектуальної власності» (складається з 12 глав, які об'єднують 90 статей) [7].

Вітчизняне законодавство у сфері захисту авторських прав складається з положень Цивільного кодексу України та Закону «Про авторське право й суміжні права», які до останнього часу зовсім не відповідали викликам охорони авторських прав у сучасну цифрову епоху. При цьому потрібно зауважити, що статті 161–192 Угоди про асоціацію України з ЄС безпосередньо присвячені саме захисту авторських прав, що вказує на актуальність цієї сфери для ЄС та на необхідність привести вітчизняне законодавство у відповідність до законодавства ЄС. Відповідно, нещодавно (у грудні 2022 року) до Закону «Про авторське право і суміжні права» було внесено доповнення, які дозволяють заблокувати та вилучити контент, який порушує законодавство, шляхом звернення правовласника.

Враховуючи, що в червні 2022 року Україна стала кандидатом в члени Європейського Союзу, виникла необхідність внесення змін до багатьох норм чинного законодавства. Не став винятком і Закон, що стосується встановлення та захисту авторських прав. Так, 1 грудня 2022 року Верховна Рада прийняла новий Закон (проект № 5552-1) «Про авторське право і суміжні права» [8]. Прийнятий законодавчий акт визначає: перелік об'єктів авторського права та творів, які не є об'єктами авторського права; строк чинності авторського права; перелік об'єктів та строк чинності суміжних прав.

Закон врегулює: наявні механізми охорони об'єктів авторського права; актуальні питання, що пов'язані з виникненням і здійсненням авторського права; особливості авторського права на службові твори та на твори, створені за замовленням; особливості авторського права на аудіовізуальні твори, музичні недраматичні твори, складені твори, похідні твори, комп'ютерні програми, бази даних; можливі випадки та особливості вільного використання творів; перехід авторського права у законну спадщину; визнання творів та об'єктів суміжних прав сирітськими; перехід творів і об'єктів суміжних прав у суспільне надбання; випадки та особливості вільного використання об'єктів суміжних прав; особливості здійснення авторами права на частку від суми продажу оригіналу твору мистецтва (тобто право слідування); особливості здійснення авторського права і суміжних прав права на винагороду; особливості здійснення майнових прав на об'єкти авторського права і суміжних прав; передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і суміжних прав; механізми захисту авторського права і суміжних прав; порядок припинення порушень авторського права і (або) суміжних прав з використанням мережі «Інтернет»; особливості укладання договорів щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або суміжного права та договорів у сфері колективного управління майновими правами на об'єкти авторського права і суміжних прав, а також порядок збирання, розподілу і виплати організаціями колективного управління винагороди на користь правовласників [9].

Враховуючи повномасштабне вторгнення росії в Україну, терміново було організовано роботу по підготовці та ухваленню Законів, що забороняють будь-яку співпрацю з державою-агресором та її представниками. Тож 13 жовтня 2022 року набрала чинності урядова Постанова від 8 жовтня 2022 року № 1127 «Деякі питання здійснення заходів із сприяння захисту прав інтелектуальної власності та реєстрації у митному реєстрі об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються відповідно до закону». На період воєнного стану: 1) повністю заборонено реєстрацію об'єктів права інтелектуальної власності у митному реєстрі об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються відповідно до закону, за заявами правовласників (або їх уповноважених представників) щодо всіх категорій товарів: громадян російської федерації, юридичних осіб, які утворені та зареєстровані відповідно до законодавства рф та/або кінцевим бенефіціарним власником яких є саме громадянин рф чи інші юридичні особи, які утворені та зареєстровані відповідно до законодавства російської федерації; якщо виробниками, експортерами або імпортерами товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності, є громадяни рф чи юридичні особи, які утворені та зареєстровані відповідно до законодавства російської федерації; 2) заборонено реєстрацію об'єктів права інтелектуальної власності за заявами

правовласників (або їх уповноважених представників) фізичних та/або юридичних осіб, до яких застосовано персональні спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції) відповідно до Закону України «Про санкції»; 3) заходи щодо сприяння захисту прав інтелектуальної власності, передбачені розділом XIV Митного кодексу України, щодо всіх категорій товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності, які належать громадянам РФ чи юридичним особам, які утворені та зареєстровані відповідно до законодавства російської федерації, не застосовуються.

Безумовно, не може йти мови ані про будь-яку співпрацю або про будь-які гарантії загарбникам та території України, ані в сфері інтелектуальної власності ані в інших дотичних сферах. В Україні є достатньо людських, науково-технічних та інших ресурсів, аби самостійно створювати повноцінні об'єкти інтелектуальної власності без допомоги агресора [10].

Метою статті є дослідження змін у Законі України «Про авторське право та суміжні права», який ухвалено з правками відповідно до вимог Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Наше дослідження показало, що відбулися суттєві зміни в Законі «Про авторське право та суміжні права» 2022 року порівняно з цим же Законом 1993 року, і це не дивно, адже технології йдуть вперед і законодавство потребує постійного удосконалення, аби захистити громадян в різних сферах їхнього життя, включно із захистом їх авторських прав.

У новому Законі значно розширено перелік форм, в яких можуть існувати літературні твори для отримання ними захисту. Якщо раніше було закріплено, що об'єктами авторського права є літературні письмові твори, то зараз підпадають під авторське право і твори в електронному вигляді. Більше уваги присвячується захисту публікацій, що розміщені у мережі «Інтернет». З'явилося згадування про фотографії, тепер законодавець чітко визначає, що «фотографічний твір – це твір, статично відображений (зафіксований) із застосуванням аналогових, цифрових фотографічних технологій на матеріальному носії чи в електронній (цифровій) формі або із застосуванням лазерних технологій у вигляді об'ємного тривимірного зображення». Тож у любителів робити багато фото є реальний шанс відстояти свої права, якщо вони побачать незаконне використання фотографій, що зроблені конкретно ними.

Також новий Закон захищає авторські права текстів, що переведені з української мови на будь-яку іншу (раніше це стосувалося лише перекладу текстів на українську мову).

Важливим аспектом нового Закону, на нашу думку, є вказівка на те, що авторським правом охороняються бази даних, які за добром або упорядкуванням їх складових частин є сукупним результатом інтелектуальної діяльності. Безумовно, аби створити базу даних та упорядкувати її, потрібно прикласти немало трудових та часових ресурсів, а отже автор цілком логічно може розраховувати на те, що база даних, яку він створив, є його інтелектуальною власністю та підпадає під дію цього Закону.

Також до об'єктів авторського права, відповідно до законодавства, віднесено: виступи, лекції, промови, проповіді та інші усні твори; комп'ютерні програми; музичні твори з текстом і без тексту; драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, музично-світлові шоу, циркові вистави, хореографічні та інші твори, створені для сценічного показу, та їх постановки; аудіовізуальні твори; твори образотворчого мистецтва; твори архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтних утворень (тут додали позицію :»ландшафтні утворення»); твори ужиткового мистецтва, у тому числі твори декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, художня ковка, ювелірні вироби тощо; ілюстрації, карти, плани, креслення, ескізи, пластичні твори, що стосуються географії, геології, топографії, техніки, будівництва та інших сфер діяльності; театральні постановки, сценічні переробки літературних творів белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру, і обробки нематеріальної культурної спадщини, придатні для сценічного показу; твори художнього дизайну та інші. Також до цієї категорії віднесли театральні постановки, сценічні переробки літературних творів белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру, і обробки нематеріальної культурної спадщини, придатні для сценічного показу.

Водночас до об'єктів, що не охороняються авторським правом, віднесені такі: повідомлення про новини або інші факти, що мають характер звичайної прес-інформації; вираження народної творчості (фольклор); акти органів державної влади, органів

місцевого самоврядування, офіційні документи політичного, законодавчого, адміністративного і судового характеру (наприклад, закони, укази, постанови, рішення, державні стандарти тощо), а також їх проекти та офіційні переклади; державні символи, державні нагороди; державні знаки, емблеми, символи і знаки органів державної влади, Збройних Сил України та інших військових формувань України; символіка територіальних громад України; грошові знаки; розклади руху транспортних засобів, розклади телерадіопередач, телефонні довідники та інші аналогічні бази даних, що не є оригінальними; фотографії, що не мають ознак оригінальності; абрєвіатури; проекти офіційних символів і знаків до їх офіційного затвердження, розглядаються як твори образотворчого мистецтва, права на які охороняються відповідно до цього Закону; бази даних, що не є оригінальними, охороняються правом особливого роду (*sui generis*) відповідно до частин 4–6 статті 21 цього Закону; неоригінальні об'єкти, що були згенеровані комп'ютерною програмою, охороняються правом особливого роду (*sui generis*) відповідно до статті 33 цього Закону [11].

Важливим питанням сьогодення є захист авторських прав у мережі «Інтернет». Відсутність дієвого контролю за відтворенням та незаконним опублікуванням творів в Інтернеті, а також недосконалість законодавчих актів, плюс анонімність у користуванні інтернет-ресурсами, і до того ж нематеріальна сутність об'єктів – все це стало причиною того, що доказати сам факт правопорушення авторських прав та реально притягти до відповідальності особу, яка вчинила цей злочин, дуже складно або практично неможливо. Треба зауважити, що твори в електронному форматі також охороняються законами про авторські права. Розміщення творів в Інтернеті при цьому вважається законним лише в тому випадку, якщо особа, яка публікує твір, має відповідний дозвіл автора чи особи, яка має авторське право. Такі твори є доволі доступними для великої кількості людей -якому часі та місці. Однак при цьому варто зазначити, що не всі у будь-яких об'єкти авторського права можуть бути опублікованими в Інтернеті, адже ст. 25 Закону України «Про авторське право і суміжні права» вказує на те, що форма вільного відтворення не поширюється на твори архітектури, комп'ютерні програми та твори образотворчого мистецтва [11].

Щодо розміщення творів у мережі «Інтернет», то воно відбувається у три етапи: спочатку проводиться завантаження об'єкта у цифровій формі на сервер, сайт чи у пам'ять комп'ютера; потім надається доступ до оцифрованого твору необмеженій кількості осіб, але лише за згодою автора, в інших випадках – це порушення авторського права (існують різні підходи щодо кваліфікації дій, пов'язаних з наданням доступу: перший охоплює право автора на публічне сповіщення. Це право характеризується передачею творів в ефір за допомогою радіохвиль чи на віддалі за допомогою проводів, а не на наданні доступу до творів, коли ідеться про розміщення твору в Інтернеті; другий підхід – право на опублікування або право на розповсюдження чи подання творів до загального відома публіки); третій етап – це завантаження користувачем об'єкта, який захищається авторським правом, на особистий електронний пристрій.

Відповідальність за порушення авторських прав в Інтернеті несуть лише особи, які незаконно розміщують твори та особи, які завантажують їх (тобто користувачі). Проте, необхідно зауважити, що згідно з ст. 25 Закону України «Про авторське право і суміжні права» користувач не є правопорушником у випадку коли, завантажена ним копія на власний електронний носій буде використовуватися виключно для особистих потреб, а не для отримання комерційної вигоди.

Відповідно до національного законодавства, постачальники інтернет-послуг не є відповідальними особами за незаконне завантаження на сайти об'єктів авторського права за умови, що в договір із замовником включено пункт про заборону розміщення цифрових копій творів з порушенням авторських прав. Вони також звільняються від покарання за те, що вжили заходи, пов'язані з захистом авторських прав. Варто зауважити, що власники вебсайтів, на сайтах яких опубліковано злочинний об'єкт, теж не несуть відповідальності за порушення авторських прав за умови, що вони дотримуються ч. 3 ст. 52 згаданого раніше Закону.

Провідні країни мають значний досвід захисту авторських прав своїх громадян. Наприклад, у Франції ще з 2009 року діє Закон «Про авторське право», який накладає пряму відповідальність лише на власників веб-сайтів, де був розміщений твір з порушенням авторського права. За порушення законодавцем передбачено чималий штраф або навіть ув'язнення на три роки. При цьому того, хто користувався незаконно

об'єктом чужої інтелектуальної власності, не карають [12]. А ось у Великобританії навпаки, відповідальність несуть крадії об'єктів авторського права, а не Інтернет-провайдери чи власники сайтів. В Іспанії достатньо ефективно борються з Інтернет-піратством за допомогою Законів «Про податок на Google» та «Закон Тобіна». Користувачі повинні в обов'язковому порядку сплачувати податок за використання цифрових послуг.

У Німеччині штраф або ув'язнення отримують не лише особи, які незаконно опублікували контент, а й рекламні компанії, які розмістили свої оголошення на піратських сайтах.

В США Закон «Про авторське право у цифровому тисячолітті» передбачає відповідальність провайдера за порушення прав в Інтернеті та встановлює порядок дії стосовно припинення доступу до незаконного контенту. Також у цій країні проводиться моніторинг діяльності піратських сайтів, результатом якого є закриття цих сайтів та охорона об'єктів авторського права [12].

В Японії для порушників Закону про авторські права передбачаються суворі покарання – від штрафу до ув'язнення до десяти років. В Китаї усі блогери повинні вказати персональні дані й номер телефону. За рішенням уряду, Інтернет-організації перевіряють мережі та видаляють незаконну інформацію. В Китаї вже п'ять років працює Інтернет-суд, в онлайн-засіданнях якого відбувається захист порушених авторських прав, розкриття комерційної таємниці та інше [14].

Бразилія, Швеція та Нідерланди теж борються на законодавчому рівні із порушниками авторських прав. Прийняті закони, які зобов'язують Інтернет-компанії оформлювати особисті справи на своїх клієнтів, і в разі порушення ними авторських прав не виникає проблем з встановленням особи порушника.

Ізраїль в останні роки також веде активну боротьбу з піратством на законодавчому рівні. Відбулися зміни в кримінальному законодавстві, яке регулює сферу авторського права, тепер немає різниці між захистом прав в середовищі фізичних носіїв та безпосередньо в мережі Інтернет [15].

В Канаді застосовують спеціальні засоби захисту об'єктів авторського права. Наприклад, систему обміну файлами, яка передбачає, що провайдеру надходить повідомлення від автора про те, що до системи було завантажено твір з порушеними правами. Також діють санкції у вигляді штрафів за порушення авторського права.

За невістими даними списку США «Special301», Україна, на жаль, є одним із лідерів у порушенні авторських прав. В Україні в цей час працює некомерційна організація «Українська антипіратська асоціація», основною метою якої є захист авторських прав, удосконалення законодавства, сприяння у виявленні випадків порушення авторських прав, а також масштабна участь у міжнародних організаціях щодо охорони авторських прав, підвищення рівня обізнаності громадян, створення гідних умов щодо посилення в Україні охорони прав на інтелектуальну власність [16].

У 2013 році в нашій країні великими медіагрупами було започатковано ініціативу «Чисте небо». Вона оприлюднювала списки інтернет-ресурсів, на яких фіксувалося порушення авторських прав.

Одним з поширених порушень авторського права є протиправне розміщення письмового твору автора в мережі «Інтернет». При цьому потрібно зауважити, що законодавець чітко визначає, хто саме є автором. Тож автором твору вважається особа, зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору (тобто презумпція авторства), за відсутності доказів іншого. Автору належить виключне право на дозвіл або заборону використання твору іншими особами.

Для виникнення авторського права не вимагається спеціальна реєстрація твору чи будь-яке інше спеціальне його оформлення. Зареєструвати авторське право лише за бажанням може кожен автор у відповідних державних реєстрах. Порядок такої реєстрації передбачений чинною Постановою Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір» [17].

Іноді користувачі використовують чужі фото, беручи їх з сайтів, вважаючи, що якщо автор розповсюдив фото у мережі, то можна його використовувати. Але це хибна думка. Адже викладення, наприклад, фото в мережу ще не означає, що автор зображення автоматично надає дозвіл на його вільне використання іншим особам.

Серед способів захисту авторських прав на фотозображення в мережі «Інтернет»

можна виокремити такі: подання позову до суду за захистом свого права інтелектуальної власності; позасудовий порядок реагування, тобто звернення з вимогою про припинення протиправних дій, вимоги щодо блокування сайту тощо.

У разі виявлення порушень авторського права дієвим також може бути досудовий порядок врегулювання спору: автор має законне право звернутися із заявою про припинення порушення до власника вебсайту та вебсторінки, на яких розміщені фотозображення без згоди цього автора. В такому випадку власник вебсайту не пізніше ніж 48 годин з моменту отримання такої заяви зобов'язаний унеможливити доступ до фотозображення, щодо якого подано заяву, а також надати заявнику інформацію про вжиті заходи [18].

Зауважимо, що відповідальність за порушення авторських прав в Україні може бути цивільно-правовою, адміністративною та кримінальною.

У межах цивільно-правової відповідальності автор твору (фотографії) має право на грошову компенсацію, відшкодування моральної шкоди, упущеної вигоди або стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторських прав за неправомірне використання чужого твору.

До адміністративної відповідальності порушники авторського права можуть бути притягнені за незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності, привласнення авторства на такий об'єкт або інше умисне порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності. За це передбачено штраф у розмірі від 170 до 3400 грн з конфіскацією незаконно виготовленої продукції, а також обладнання і матеріалів, призначених для її виготовлення (стаття 51-2 КУпАП).

Кримінальна відповідальність передбачена у випадках незаконного відтворення, а також розповсюдження творів мистецтва або інше умисне порушення авторського права, якщо воно заподіяло шкоду в доволі значному розмірі. Передбачена законодавцем санкція в цьому разі така: штраф від 3400 грн, позбавлення волі на термін до шести років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на термін до трьох років або без такого (стаття 176 Кримінального кодексу України) [19].

Висновки. Потрібно зазначити, що стрімка діджиталізація сприяє не тільки швидкому поширенню інформації, а й більшим можливостям з погляду недобросовісних споживачів інформації незаконного використання об'єктів авторського права, що належать іншим особам. У зв'язку з цим авторам потрібно використовувати увесь доступний спектр захисту об'єкта авторського права – від попередження про наслідки незаконного використання того чи іншого об'єкта до застосування спеціальних програм захисту (наприклад, під час копіювання тексту будуть видаватися не букви, а невідомі символи; або під час копіювання тексту автоматично додається гіперпосилання; або наприклад, на фотографії потрібно накладати захисний пласт із написом, що унеможливить використання фото на інших ресурсах тощо).

Провідні держави використовують дієві закони про захист авторських прав. Україна теж стрімко і позитивно рухається в цьому напрямі, зокрема, у грудні 2022 року ухвалено оновлений Закон «Про авторське право і суміжні права», який враховує вимоги ЄС та таким чином гармонізує українське законодавство із європейським і надає ще надійніший захист власникам об'єктів авторського права.

Список використаних джерел

1. Наливайко О., Братішко Н. Права людини як об'єкт національної безпеки України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 31–36.
2. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів 1886 року. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_051.
3. WIPO Copyright Treaty (adopted in Geneva on December 20, 1996). URL: http://www.wipo.int/treaties/en/text.jsp?file_id=295166.
4. Всесвітня конвенція про авторське право 1952 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_052.
5. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society. URL: <https://www.legislation.gov.uk/eu/dr/2001/29/contents>.
6. Авторське право та суміжні права в Україні. Їх захист та відповідальність : практ. посібник. Київ : ЦУЛ, 2019. 224 с.
7. Цивільний кодекс України від 16.10.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

8. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>.
9. Прийнято новий Закон «Про авторське право і суміжні права»: що передбачено. URL : https://jurliga.ligazakon.net/news/215797_priynyato-noviy-zakon-pro-avtorske-pravo--sumzhn-prava-shcho-peredbacheno.
10. Реєстрацію об'єктів права ІВ, пов'язаних з росією, у митному реєстрі зупинено: діє урядова постанова. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/214629_restratsyu-obktiv-prava-v-rovuazanikh-z-rosyu-u-mitnomu-restr-zupineno-d-uryadova-postanova.
11. Новий Закон «Про авторське право та суміжні права», які зміни відбулись у переліку об'єктів авторського права? URL: <https://cedem.org.ua/consultations/novuj-zakon-pro-avtorske-pravo-ta-sumizhni-prava-yaki-zminy-vidbulys-u-pereliku-ob-yektiv-avtorskogo-prava/>.
12. Петренко Г. Безсмертні корсари інтернет-морів: як борються з інтернетпіратством у світі та що варто зробити в Україні. URL: <https://ms.detector.media/zakonodavstvo/post/15855/2016-01-27-bezsmertni-korsariinternet-moriv-yak-boryutsya-z-internet-piratstvom-u-sviti-ta-shcho-vartozrobity-vukraini/>.
13. В Іспанії знизився рівень відвідувань піратських сайтів. URL: <https://apo.kiev.ua/v-ispaniyi-znyuzvsya-riven-vidviduvan-piratskyh-sajtiv/>.
14. Доступ к судье удалённый, слушание длится 20 минут: как работают интернет-суды в Китае. URL: <https://bel.biz/ecosystem/dostup-k-sude-udalyonnyj-slushaniedlitsya-20-minut-kak-rabotayut-internet-sudy-v-kitae/>.
15. Скуратовский Б. Как в Израиле реформировали законодательство в сфере защиты авторских прав. URL: <http://mediasat.info/2019/10/29/new-israeli-online-antipiracy-copyright/>.
16. Власенко В., Пахольчук Я. : «Із 1 млн телеглядачів 900 тисяч платять піратам». URL : <https://mind.ua/publications/20198098-yaroslav-paholchuk-iz-1-mlnteleglyadachiv-900-tisyach-platyat-piratam>.
17. Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1756. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1756-2001-%D0%BF#Text>.
18. Чи існують авторські права на той чи інший твір (фотографію) в мережі Інтернет. URL: <https://stsaltiv.gov.ua/useful-info/chi-isnuyut-avtorski-prava-na-to-chi-inshi-tvir-fotografiyu-v-merezhi-internet>.
19. Баранова О. Авторські права в Інтернеті: що є об'єктом та як себе захистити. URL: https://biz.ligazakon.net/news/203333_avtorsk-prava-v-internet-shcho--obkto-ta-yak-sebe-zakhistiti.

Надійшла до редакції 14.12.2022

References

1. Nalyvayko, O., Bratishko, N. (2021) Prava lyudyny yak ob'yekt natsional'noyi bezpeky Ukrainy. [Human rights as an object of national security of Ukraine]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnogo universytetu vntrishnikh sprav*. № 2, pp. 31-36. [in Ukr.].
2. Berns'ka konventsiya pro okhoronu literaturnykh i khudozhnikh tvoriv 1886 roku [Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works of 1886]. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_051. [in Ukr.].
3. WIPO Copyright Treaty (adopted in Geneva on December 20, 1996) [WIPO Copyright Treaty]. URL : http://www.wipo.int/treaties/en/text.jsp?file_id=295166. [in Ukr.].
4. Vsesvitnya konventsiya pro avtors'ke pravo 1952 roku [World Copyright Convention of 1952]. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_052. [in Ukr.].
5. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society [Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonization of certain aspects of copyright and related rights in the information society]. URL : <https://www.legislation.gov.uk/eudr/2001/29/contents>. [in Ukr.].
6. Avtors'ke pravo ta sumizhni prava v Ukraini. Yikh zakhyst ta vidpovidal'nist' [Copyright and related rights in Ukraine. Their protection and responsibility: practice. Manual] : prakt. posibnyk. Kyiv : TsUL, 2019. 224 p. [in Ukr.].
7. Tsyvil'nyy kodeks Ukrainy vid 16.10.2020 [Civil Code of Ukraine dated October 16, 2020]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. [in Ukr.].
8. Pro avtors'ke pravo i sumizhni prava [On copyright and related rights] : Zakon Ukrainy vid 23.12.1993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>. [in Ukr.].
9. Prynyato novyy Zakon «Pro avtors'ke pravo i sumizhni prava»: shcho peredbacheno [The new Law "On Copyright and Related Rights" was adopted: what is provided]. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/215797_priynyato-noviy-zakon-pro-avtorske-pravo--sumzhn-prava-shcho-peredbacheno. [in Ukr.].
10. Reyestratsiyu ob'yektiv prava IV, pov'yazanykh z rosiyeyu, u mytnomu reyestri zupyneno: diye uryadova postanova [Registration of IP rights related to Russia in the customs register has been stopped: the government decree is in effect]. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/214629_restratsyu

obktv-prava-v-povyazanikh-z-rosyu-u-mitnomu-restr-zupineno-d-uryadova-postanova. [in Ukr.].

11. Novyy Zakon «Pro avtors'ke pravo ta sumizhni prava». yaki zminy vidbulys' u pereliku ob'yektiv avtors'koho prava? [New Law "On Copyright and Related Rights". What changes have taken place in the list of copyright objects?]. URL: <https://cedem.org.ua/consultations/novyj-zakon-pro-avtorske-pravo-ta-sumizhni-prava-yaki-zminy-vidbulys-u-pereliku-ob-yektiv-avtorskogo-prava/>. [in Ukr.].

12. Petrenko, H. Bezsmertni korsary internet-moriv: yak boryut'sya z internetpirat-stvom u sviti ta shcho varto zrobyty v Ukraini [Immortal corsairs of the Internet seas: how to fight Internet piracy in the world and what should be done in Ukraine]. URL : <https://ms.detector.media/zakonodavstvo/post/15855/2016-01-27-bezsmertni-korsariinternet-moriv-yak-boryutsya-z-internet-piratstvom-u-sviti-ta-shcho-varto-zrobiti-vukraini/>. [in Ukr.].

13. V Ispaniyi znyzyvsya riven' vidviduvan' pirat-s'kykh saytiv [In Spain, the level of visits to pirate sites has decreased]. URL : <https://apo.kiev.ua/v-ispaniyi-znyzyvsya-riven-vidviduvan-piratskykh-sajtiv/>. [in Ukr.].

14. Dostup k sud'e udalenny, slushanye dlyt'sya 20 mynut: kakrabotayut ynternet-sudy v Kytae [Access to the judge is remote, the hearing lasts 20 minutes: Internet courts work in China]. URL : <https://bel.biz/ecosystem/dostup-k-sude-udalyonnyj-slushaniedlitsya-20-minut-kak-rabotayut-internet-sudy-v-kitae/>. [in Ukr.].

15. Skuratovskyy B. Kak v Yzrayle reformyrovaly zakonodatel'stvo v sfere zashchyty avtorskykh prav [How in Israel the legislation in the field of copyright protection was reformed]. URL : <http://mediasat.info/2019/10/29/new-israeli-online-antipiracy-copyright/>. [in Ukr.].

16. Vlasenko V., Pakhol'chuk YA. : «Iz 1 mln telehlyadachiv 900 tysyach platyat' piratam» [Out of 1 million TV viewers, 900 thousand pay pirates]. URL: <https://mind.ua/publications/20198098-yaroslav-paholchuk-iz-1-mlnteleglyadachiv-900-tisyach-platyat-piratam>. [in Ukr.].

17. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro derzhavnu reyestratsiyu avtors'koho prava i dohovoriv, yaki stosuyut'sya prava avtora na tvir» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On state registration of copyright and contracts relating to the author's right to a work"]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1756-2001-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].

18. Chy isnyut' avtors'ki prava na toy chy inshyy tvir (fotohrafiyu) v merezhi Internet [Do copyrights exist for a particular work (photo) on the Internet]. URL: <https://stsaltiv.gov.ua/useful-info/chi-isnyut-avtorski-prava-na-to-chi-inshi-tvir-fotografii-v-merezhi-internet>. [in Ukr.].

19. Baranova, O. Avtors'ki prava v Interneti: shcho ye ob'yektom ta yak sebe zakhystyty [Copyright on the Internet: what is an object and how to protect yourself]. URL : https://biz.ligazakon.net/news/203333_avtorsk-prava-v-nternet-shcho--obktom-ta-yak-sebe-zakhistiti. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleh Zhuravel. Current issues of protection of copyright and related rights in the conditions of digitalization. The issue of protection of copyright and related rights in Ukraine is analyzed. The features of the updated Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" are disclosed. Features of copyright protection in leading countries of the world are highlighted.

Special attention is paid to the protection of copyrights of objects placed on the Internet. Recommendations are provided for copyright protection of copyrighted objects in electronic form, including textual objects and photographs.

It was noted that rapid digitalization contributes not only to the rapid dissemination of information, but also to greater opportunities from the point of view of unscrupulous consumers of information for the illegal use of copyright objects belonging to other persons. In this regard, authors need to use the entire available spectrum of protection of the copyright object – from a warning about the consequences of illegal use of this or that object to the use of special protection programs (for example, when copying text, unknown symbols will be displayed instead of letters; or when copying the text, a hyperlink is automatically added; or, for example, to put a protective layer on the photo with an inscription that will make it impossible to use the photo on other resources, etc.).

Leading countries use effective copyright protection laws. Ukraine is also rapidly and positively moving in this direction, in particular, in December 2022, the updated Law "On Copyright and Related Rights" was adopted, which takes into account the requirements of the EU and thus harmonizes Ukrainian legislation with European legislation and provides even more reliable protection to owners of copyright objects rights.

Also outlined for the period of martial law are the main positions of the government resolution on "Some issues of implementation of measures to promote the protection of intellectual property rights and registration in the customs register of objects of intellectual property rights that are protected in accordance with the law". Types of liability for copyright infringement are considered. The areas of copyright protection on the Internet have been studied.

Keywords: *copyright, related rights, intellectual property, electronic copyright objects, author's work.*

УДК 349.22

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-469-475

Володимир КИЯН[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЩОДО ПРИЗУПИНЕННЯ ДІЇ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Статтю присвячено проблемі наукового дослідження правового механізму призупинення дії трудового договору у зв'язку із введенням воєнного стану на території України через військову агресію російської федерації. Зроблено висновок, що призупинення трудового договору є тимчасовим заходом у сфері праці, метою якого є забезпечення мінімально необхідних прав та гарантій працівників за умов дотримання визначеної законодавством процедури.

У дослідницькому аспекті розглядалися зміни до національного трудового законодавства, які були вимушено започатковані з метою адаптації до захисту трудових прав працівників у сучасних умовах. Проведено наукове дослідження окремих форм організації праці в умовах воєнного стану, а саме розмежування понять: припинення трудового договору, розірвання трудового договору, простій, призупинення трудового договору тощо. Запровадження законодавчих норм дало назмогу працівникам та роботодавцям подолати кризові явища, зменшити кількість звільнених з роботи, мінімізувати безробіття, зберегти робочі місця.

Ключові слова: трудовий договір, працівник, роботодавець, припинення трудового договору, розірвання, призупинення, простій.

Постановка проблеми. За останні кілька років Україна вперше в історії своєї державності стикнулася з низкою масштабних трагедій для нації. Кінець 2019 року запам'ятається українцям і всьому людству пандемією гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, (COVID-19), яка миттєво поширилася світом і забрала мільйони людських життів. Лютий 2022 року – жахливою воєнною агресією російської федерації проти України, яка триває до цього часу. А тому на сьогодні не залишилося жодної сфери суспільного життя, яка б не зазнала такого важкого випробування. Руйнація підприємств, людські жертви, переведення економіки на військову рейку виробництва – усе це стало причиною терміновості перебудови чинного законодавства під вимоги часу, запровадження нових сучасних механізмів організації праці в умовах воєнного стану, спонукання до прискорення процесу прийняття нового трудового законодавства. Значна частина працівників з моменту вторгнення миттєво втратили роботу, а через відсутність адаптованої правової бази законність багатьох правових процедур, у тому числі і припинення трудових відносин, залишилися на розсуд самих сторін. Значна частина правових норм КЗпП України перестала діяти, оскільки під час дії воєнного стану, введеного відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» 12 травня 2015 року № 389-VIII [1], почали діяти обмеження та особливості організації трудових відносин, встановлені Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 р. № 2136-IX [2] (далі – Закон № 2136). Тому внесення поправок до нормативно-правової бази було викликане часом та актуальністю проблеми.

Чинне трудове законодавство уже має у своєму арсеналі низку понять та механізмів припинення трудового договору. Водночас для правомірності застосування цього складного механізму необхідно попередньо визначити низку правовідносин, умов та підстав, що впливають на це. Законодавство постійно перебуває у русі змін, тому до наявних понять «розірвання трудового договору», «звільнення», «вивільнення» сьогодні додалося і поняття «призупинення трудового договору». Враховуючи, що це новий термін у трудовому законодавстві, він потребує наукового дослідження і є актуальним

© В. Киян, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6213-1343>

kiyan130869@gmail.com

на сьогодні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. В юридичній літературі проблеми припинення трудового договору розглядали в працях такі вчені-правники, як: І. В. Зуб, В. С. Венедіктов, С. В. Венедіктов, В. В. Жернаков, Т. А. Занфірова, М. І. Іншин, А. Р. Мацюк, П. Д. Пилипенко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, С. М. Прилипка, В. І. Щербина, О. В. Прудивус, Г. І. Чанишева, Н. М. Хуторян, О. М. Ярошенко та інші.

Однак питання, що розглядалися, в основному мали фрагментарний характер і не охоплювали новітніх теоретичних та практичних аспектів припинення трудового договору, особливо у період воєнного стану.

Окремі питання захисту прав осіб, які втратили роботу чи були обмежені у своїх правах, під час дії як надзвичайного, так і воєнного стану в Україні розглядалися у працях таких науковців, як: Р. Колосов, Н. Білянська, Г. Чурпіта, І. Довбань [3], Н. Капітаненко, В. Я. Киян [4] та ін. Проблема теми щодо призупинення трудового договору в умовах воєнного стану ще є малодослідженою, а тому нагальною й потребує більш детального наукового розгляду.

Мета статті полягає у дослідженні правового механізму призупинення дії трудового договору та співвідношенні понять щодо «припинення» «розірвання» трудового договору, а також виробленні науково-обґрунтованих рекомендацій щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Війна в Україні завдала глобальних змін у соціально-трудої сфері шляхом вимушеної трансформації зайнятості населення. Сучасні обмеження спонукали громадян до необхідності працювати віддалено від місця роботи, у тому числі й за кордоном. Велика кількість підприємств тимчасово або повністю припинили свою діяльність, що потягло за собою масові звільнення працівників, з'явилися мільйони вимушених внутрішньо переміщених громадян України та безліч випадків порушення трудових прав.

Введення воєнного стану у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України відповідно до Закону України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 [5] та Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022 [6] зумовило потребу у внесенні змін до вітчизняного законодавства про працю в умовах воєнного стану. Тому сьогодні особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами, у період дії воєнного стану визначає Закон № 2136) [2].

Це був один із перших нормативно-правових актів, що надав змогу відповідно реагувати на ситуацію у сфері праці в Україні. З часом знайшли прояв проблеми, які створювали певні перешкоди для побудови та функціонування ефективної системи взаємовідносин між роботодавцями і працівниками. Тому з метою усунення прогалин та колізій у трудовому законодавстві, пов'язаних із належним забезпеченням трудових прав працівників, у тому числі і припиненням трудового договору, було прийнято ще ряд Законів України, зокрема: «Про дерадянізацію законодавства України» від 21.04.2022 [7], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників» від 12.05.2022 [8], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01.07.2022 [9], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом» від 18.07.2022 [10], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність» від 19.07.2022 [11] та ін.

Перш ніж розпочати аналіз правового забезпечення зазначених правовідносин, доцільно зазначити, що ч. 2 ст. 1 Закону № 2136 передбачено, що на період дії воєнного стану введено певні обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина, визначених у ст. 43, 44 Конституції України. Ідеться про основні, зокрема, про гарантії рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності; про заборону примусової праці; про право на належні, безпечні і здорові умови праці; на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом; про заборону на використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах; про гарантії захисту від

незаконного звільнення та на своєчасне одержання винагороди за працю.

Одночасно зазначені обмеження вказаних прав в умовах воєнного стану відповідають положенням ст. 64 Конституції України і можуть бути введені окремими нормативно-правовими актами.

Передувати дослідженню поняття «призупинення трудового договору» буде певна систематизація наукових висновків щодо наявних понять.

За загальним правилом, коли йдеться про припинення трудових відносин, законодавство вживає такі терміни: «припинення трудового договору», «розірвання трудового договору», «звільнення», «вивільнення» тощо.

В. Прокопенко поняття «припинення трудового договору» вважає родовим, проте наголошує саме на тому, що воно охоплює всі випадки припинення трудових відносин [12, с. 235].

В. Венедіктов під цим поняттям також пропонує розуміти родове поняття, яке об'єднує всі підстави розірвання трудових зв'язків: як за ініціативою працівника, власника чи уповноваженого ним органу, третіх осіб, так і у зв'язку з вибуттям працівника зі спискового складу підприємства, у зв'язку з його смертю.

Досліджуючи поняття «розірвання трудового договору», низка науковців під ним розуміють припинення трудових відносин одностороннім волевиявленням (чи то роботодавця, чи то працівника, чи то осіб, які не є стороною трудового договору) [13, с. 208].

На думку Н. Болотіної, розірвання трудового договору торкається лише випадків, коли трудовий договір припиняється з ініціативи будь-якої з його сторін [14, с. 281].

Під терміном «звільнення з роботи» П. Пилипенко розуміє процедуру технічного оформлення порядку припинення трудових відносин [15, с. 75].

На думку Н. Глазько, термін «звільнення» має процедурно-процесуальний відтінок і характеризує порядок реалізації двох понять: припинення трудового договору та розірвання трудового договору. Термін «звільнення» має процедурно-процесуальний відтінок і характеризує порядок реалізації двох перших понять. Щодо цього можна сказати так: припинення і розірвання трудового договору – це юридичні факти, а звільнення працівника – це процес чи порядок реалізації відносин, обумовлених появою означених фактів [16, с. 332].

Також не можна не погодитися з думкою О. Ярошенка, який зазначає, що припинення трудового договору – це закінчення дії трудових правовідносин працівника з роботодавцем у всіх випадках, передбачених законодавством про працю. Розірвання трудового договору означає припинення трудових правовідносин одностороннім волевиявленням (чи то роботодавця, чи то працівника, чи то осіб, які не є стороною трудового договору). Отже, поняття «припинення трудового договору» за своїм змістом ширше, ніж поняття «розірвання трудового договору». Категорія «звільнення» вживається щодо працівника і за змістом є синонімом терміна «припинення трудового договору» [17, с. 136].

Крім того, у трудовому законодавстві за певних обставин виникає і термін «вивільнення». Тож звільнення працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації скорочення штату або чисельності працівників завжди пов'язується з їх вивільненням із виробничого процесу. Тому під терміном «вивільнення» можна вважати вимушене припинення з працівником трудового договору з підстав, передбачених пунктом 1 статті 40 КЗпП України. Стосовно інших підстав припинення трудового договору, визначених законодавством, цей термін не застосовується. Отже, з урахуванням цього поняття «вивільнення працівників», що впливає із ст. 49-2 КЗпП, доцільно визнати таким, що є законодавчо закріпленим.

Резюмуючи проведену систематизацію, можна констатувати, що в усіх зазначених вище поняттях є спільна риса – це фактичне припинення трудових правовідносин.

Військова агресія РФ спонукала до появи у трудовому законодавстві і нового терміна – «призупинення дії трудового договору». Віримо у те, що це суто вимушений, тимчасовий захід, який можливий лише у період дії воєнного стану, тобто з 24 лютого 2022 року і триватиме не пізніше дня припинення або скасування воєнного стану. Сама процедура «призупинення трудового договору» у КЗпП відсутня. Її введено спеціально під воєнний стан Законом № 2136. І після того, як війна закінчиться, призупинити дію

трудових договорів уже не вийде.

У початковій редакції ст. 13 Закону № 2136 призупинення дії трудового договору розглядалося як тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором [2].

І окремо зазначалося, що дія трудового договору може бути призупинена у зв'язку з військовою агресією проти України, що унеможливує надання та виконання роботи.

У цьому випадку працівник звільняється від обов'язку виконувати роботу, визначену трудовим договором, а роботодавець звільняється від обов'язку забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи.

Головною умовою для призупинення дії трудового договору була неможливість надання роботодавцем та виконання працівником відповідної роботи.

Водночас 01.07.2022 Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [9] поняття «призупинення трудового договору» було викладено у розширеній редакції.

Тепер з урахуванням змін до ст. 13 Закону № 2136 призупинення дії трудового договору треба розуміти як тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором у зв'язку із збройною агресією проти України, що унеможливує обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором [2].

Водночас ця стаття тепер чітко визначає, що призупинення дії трудового договору в такому разі зумовлене саме: збройною агресією проти України, що унеможливує обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором.

Попередня редакція ч. 2 ст. 13 Закону № 2136 передбачала, що про призупинення дії трудового договору роботодавець і працівник, якщо є змога, мають повідомити один одного в будь-який доступний спосіб. Це означало, що ініціатором призупинення трудового договору можуть бути як роботодавець, так і працівник. Тому Мінекономіки у Роз'ясненні від 23.03.2022 [18] пояснило, що з метою усунення правової невизначеності, сторонам рекомендовано повідомляти один одного про призупинення трудового договору письмово або в електронній формі з використанням технічних засобів електронних комунікацій.

У разі, якщо ініціатором призупинення трудового договору є працівник, він повинен особисто подати про це заяву. Якщо ініціатором призупинення є роботодавець, то такої заяви вимагати від працівника не має потреби.

У першому випадку роботодавець повинен розглянути і зареєструвати заяву та переконатися про відсутність можливості надавати працівникові роботу через воєнний стан. Якщо такої можливості немає, роботодавець видає наказ про призупинення трудового договору.

Якщо законних підстав призупинення трудового договору немає, і роботодавець може належним чином забезпечити працівника роботою, але працівник не може її виконувати через поважні причини, то за таких умов роботодавець може запропонувати, як варіант, оформити відпустку.

Тож ч. 3 ст. 12 Закону № 2136 зазначено, що на прохання працівника протягом періоду дії воєнного стану роботодавець може надавати йому відпустку без збереження заробітної плати без обмеження строку.

Пункт 4. цієї статті передбачає для роботодавця уже обов'язковість надання працівнику відпустки без збереження заробітної плати за його заявою, якщо він виїхав за межі території України або набув статусу внутрішньо переміщеної особи, але тривалістю не більше 90 календарних днів.

І у разі, коли цей термін закінчився, але працівник не має змоги повернутися на місце роботи, він може використати варіант відпустки за згодою сторін. Проте треба враховувати, що це право роботодавця, а не обов'язок, і відсутність його згоди на таку відпустку може стати підставою для звільнення працівника. Також необхідно пам'ятати і те, що час перебування у такій відпустці не буде зараховуватися до стажу роботи, що дає право на щорічну основну відпустку. Тож працівник має право вибору та певні гарантії для збереження свого місця роботи.

Частину 2 ст. 13 Закону № 2136 з метою усунення прогалин теж вдосконалили. Відтепер призупинення дії трудового договору оформлюється наказом (розпорядженням) роботодавця, в якому, серед іншого необхідно зазначити: інформацію про причини призупинення, у тому числі про неможливість обох сторін виконувати свої обов'язки та спосіб обміну інформацією, строк призупинення дії трудового договору, кількість, категорії і прізвища, ім'я, по батькові (за наявності), реєстраційний номер облікової картки платника податків або серія та номер паспорта (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та повідомили про це відповідний контролюючий орган і мають відмітку у паспорті) відповідних працівників, умови відновлення дії трудового договору.

Також треба враховувати, що з 19 липня 2022 року діють зміни і для роботодавців, де зазначено, що у разі ухвалення рішення про скасування призупинення дії трудового договору до припинення або скасування воєнного стану останній повинен за 10 календарних днів до відновлення дії трудового договору повідомити працівника про необхідність стати до роботи.

У випадках про призупинення дії трудового договору, укладеного з посадовими особами державних органів та органів місцевого самоврядування подібний наказ (розпорядження), потрібно погодити з військовою адміністрацією, яка здійснює свої повноваження на відповідній території (військові адміністрації населених пунктів та районні військові адміністрації, а за їх відсутності – обласні).

Окремо доцільно зазначити, що ч. 3 ст. 13 Закону № 2136 передбачено гарантії для працівників на час призупинення трудового договору. У разі незгоди визначено право працівника особисто або за дорученням через профспілковий орган оскаржити відповідний наказ (розпорядження) до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю або його територіального органу.

Для роботодавця результатом розгляду цієї скарги може бути припис Держпраці про скасування цього наказу (розпорядження) або про усунення порушення законодавства про працю в інший спосіб. Строк виконання такого припису – 14 календарних днів із дня його отримання.

Водночас роботодавець теж наділений правом оскаржити цей припис у судовому порядку протягом 10 календарних днів.

Заслуговує на увагу те, що законодавець не залишив без врегулювання і головне – відшкодування втраченої заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат за час призупинення дії трудового договору. Їх у повному обсязі покладено на державу, що здійснює військову агресію проти України. Тому буде доцільно, щоб роботодавець видав окремо наказ, що буде у подальшому підставою для реалізації зазначеної норми Закону під час притягнення країни-агресора до відповідальності за завдану шкоду.

Висновки. З урахуванням зазначеного вище можна зробити висновок, що семантична спорідненість термінів «призупинення трудового договору» та «припинення трудового договору» і «розірвання трудового договору» не можуть розглядатися як синоніми.

Призупинення дії трудового договору не тягне за собою припинення трудових відносин і може відбуватися за ініціативи однієї зі сторін, але на строк не більше ніж період дії воєнного стану. Зазначений механізм лише тимчасово зупиняє фактичні трудові відносини, але юридично дія трудового договору продовжується.

Також «призупинення трудового договору» суттєво відрізняється від поняття «простій», оскільки на відміну від останнього, на період дії «призупинення» роботодавець вимушено обмежений у можливості виплачувати працівникові заробітну плату навіть частково, а її виплата, як уже зазначалося вище, у повному обсязі буде покладена на державу, що здійснила збройну агресію проти України.

Список використаних джерел

1. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#top>.
2. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2136-20>.
3. Kyian V. Y., Kolosov R. V., Bilianska N. V., Churpita H. V., Dovban I. M. (2021). Protection of the Rights of Persons Who Have Lost Their Jobs Because of the Spread of COVID-19. *Cuestiones Políticas*, 39(71), p. 267-288.

4. Капітаненко Н. П., Киян В. Я. Особливості укладення трудового договору в умовах воєнного стану. *Міжнародний науковий журнал «Colloquium-journal» Część 1 (Warszawa, Polska)*. 2022. №32 (155). С. 57-62.
5. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>.
6. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
7. Про дерадянiзацiю законодавства України: Закон України від 21.04.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#n9>.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників: Закон України від 12.05.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20#n6>.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-IX#Text>.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом: Закон України від 18.07.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2421-20#n6>.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність: Закон України від 19.07.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2434-20#n6>.
12. Прокопенко В. І. Трудове право України. Харків: Консум, 1998. 400 с.
13. Венедиктов В. С. Трудовое право Украины. Харьков: Консум, 2004. 304 с.
14. Трудове право: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін.; за ред. В. В. Жернакова. Харків: Право, 2012. 496 с.
15. Бологіна Н. Б. Трудове право України: підруч. 3-є вид., стер. Київ: Вікар, 2005. 725 с.
16. Пилипенко П. Д. Трудове право України: курс лекцій. Львів: Вид-во Львівського нац. ун-ту імені Івана Франка, 1996. 286 с.
17. Глазько Н. М. Теоретичні підходи до визначення поняття трудового договору. *Вісник Нац. ун-ту внутр. справ*. 2004. Вип. 28. С. 330–335.
18. Трудове право України: підруч.; за ред. проф. О. М. Ярошенка. Харків: Право, 2022. 376 с.
19. Коментар Мінекономіки до Закону України від 15.03.2022 р. № 2136 «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». URL : <https://ips.ligazakon.net/document/ME220171>.

Надійшла до редакції 07.12.2022

References

1. Pro pravovyy rezhym voyennoho stanu [On the legal regime of martial law]: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#top>. [in Ukr.].
2. Pro orhanizatsiyu trudovykh vidnosyn v umovakh voyennoho stanu [On the organization of labor relations under martial law]: Zakon Ukrainy vid 15.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20>. [in Ukr.].
3. Kyian, V. Ya., Kolosov, R. V., Bilianska, N. V., Churpita, H. V., Dovban, I. M. (2021). Protection of the Rights of Persons Who Have Lost Their Jobs Because of the Spread of COVID-19. *Cuestiones Políticas*, 39(71), pp. 267-288. [in Ukr.].
4. Kapitanenko, N. P., Kyuan, V. Ya. (2022) Osoblyvosti ukladennya trudovoho dohovoru v umovakh voyennoho stanu [Peculiarities of concluding an employment contract under martial law]. *Mizhnarodnyy naukovyy zhurnal «Solloquium-journal» Część 1 (Warszawa, Polska)*. №32 (155), pp. 57-62. [in Ukr.].
5. Pro zatverdzhennya Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro vvedennya voyennoho stanu v Ukraini [On the approval of the Decree of the President of Ukraine "On the introduction of martial law in Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 24.02.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>. [in Ukr.].
6. Pro vvedennya voyennoho stanu v Ukraini [On the introduction of martial law in Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>. [in Ukr.].
7. Pro deradyanizatsiyu zakonodavstva Ukrainy [On the de-Sovietization of the legislation of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 21.04.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#n9>. [in Ukr.].
8. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennya zakhystu prav pratsivnykiv [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding strengthening the protection of workers' rights]: Zakon Ukrainy vid 12.05.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20#n6>. [in Ukr.].
9. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo optymizatsiyi trudovykh vidnosyn [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the optimization of labor relations]: Zakon Ukrainy vid 01.07.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-IX#Text>. [in Ukr.].
10. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vrehulyuvannya

trudovykh vidnosyn z nefiksovanym robochym chasom [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the regulation of labor relations with non-fixed working hours] : Zakon Ukrainy vid 18.07.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2421-20#n6>. [in Ukr.].

11. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo sproshchennya rehulyuvannya trudovykh vidnosyn u sferi maloho i seredn'oho pidpryemnytstva ta zmenshennya administratyvnoho navantazhennya na pidpryemnyt's'ku diyal'nist' [On making changes to some legislative acts of Ukraine on simplifying the regulation of labor relations in the field of small and medium-sized entrepreneurship and reducing the administrative burden on entrepreneurial activity.] : Zakon Ukrainy vid 19.07.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2434-20#n6>. [in Ukr.].

12. Prokopenko, V. I. (1998) Trudove pravo Ukrainy [Labor Law of Ukraine]. Kharkiv : Konsum, 400 p. [in Ukr.].

13. Venediktov, V. S. (2004) Trudovoye pravo Ukrainy [Labor Law of Ukraine]. Kharkiv : Konsum, 304 p. [in Ukr.].

14. Trudove pravo [Labor Law] : pidruch. dlya stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl. / V. V. Zhernakov, S. M. Prylypko, O. M. Yaroshenko ta in. ; za red. V. V. Zhernakova. Kharkiv : Pravo, 2012. 496 p. [in Ukr.].

15. Bolotina, N. B. (2005) Trudove pravo Ukrainy [Labor Law of Ukraine] : pidruch. 3-ye vyd., ster. Kyiv : Vikar, 725 p. [in Ukr.].

16. Pylypenko, P. D. (1996) Trudove pravo Ukrainy [Labor Law of Ukraine] : kurs lektsiy. L'viv : Vyd-vo L'vivs'koho nats. un-tu imeni Ivana Franka, 286 p. [in Ukr.].

17. Hlaz'ko, N. M. (2004) Teoretychni pidkhody do vyznachennya ponyattya trudovoho dohovoru [Theoretical approaches to defining the concept of an employment contract]. *Visnyk Nats. un-tu vnutr. sprav.* Issue 28, pp. 330–335. [in Ukr.].

18. Trudove pravo Ukrainy [Labor Law of Ukraine] : pidruch. ; za red. prof. O. M. Yaroshenko. Kharkiv : Pravo, 2022. 376 p. [in Ukr.].

19. Komentar Minekonomiky do Zakonu Ukrainy vid 15.03.2022 № 2136 «Pro orhanizatsiyu trudovykh vidnosyn v umovakh voyennoho stanu» [Commentary of the Ministry of Economy to the Law of Ukraine dated 15.03.2022 No. 2136 "On the organization of labor relations under martial law"]. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/ME220171>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Volodymyr Kyian. Regarding the temporary suspension of the employment contract under martial law. The article is focused on the problem of scientific research of the legal mechanism of the temporary suspension of the employment contract in connection with the introduction of martial law on the territory of Ukraine due to the military aggression of the Russian Federation.

As a result of the research, it was concluded that the temporary suspension of the employment contract is a temporary measure in the field of labor. The purpose of the study is to ensure the minimum necessary rights and guarantees of employees under the conditions of compliance with the procedure defined by the law.

The study considered changes to the national labor legislation, which were adopted in order to protect the labor rights of employees in modern conditions. A scientific study of individual forms of labor organization under martial law was conducted. The concepts of "temporary suspension of an employment contract", "dissolution of an employment contract", "dismissal of an employee", "time off", "suspension of an employment contract", etc have been systematized. The introduction of legislative norms enabled employees and employers to overcome crisis phenomena, reduce the number of layoffs, minimize unemployment, and save jobs.

A new concept in labor law is being studied: "temporary suspension of an employment contract". Given that this is a new term in labor legislation, it needs scientific research and is relevant. Taking into account the conducted research, a legal conclusion was made that the terms "temporary suspension of the employment contract" and "termination of the employment contract" and "dissolution of the employment contract" cannot be considered as synonyms.

Suspension of the employment contract does not entail the termination of employment relations and may occur at the initiative of one of the parties. This term can be no longer than the period of martial law. Also, "suspension of the employment contract" differs from the concept of "downtime." In contrast to "downtime", during the period of "suspension of the employment contract", the employer cannot pay the employee a salary, and its payment in full will be entrusted to the state that carried out armed aggression against Ukraine.

Keywords: *employment contract, employee, employer, termination of employment contract, dissolution, temporary suspension, downtime.*

УДК 342.951:347.775(477)
DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-476-480

Олександр КРАВЧЕНКО[©]
кандидат юридичних наук
(Національний університет біоресурсів
і природокористування України,
м. Київ, Україна)

ОХОРОНА КОНФІДЕНЦІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Сучасний бізнес, а також підприємства, установи та організації різних форм власності потребують надійної охорони й захисту своєї таємної інформації. А особливо, коли йдеться про охорону таємної інформації суб'єктів господарювання під час воєнного стану. Якщо охорона державної таємниці відбувається відповідно до Закону України «Про державну таємницю» і не викликає занепокоєння, то охорона конфіденційної інформації (КІ) та комерційної таємниці (КТ) приватного бізнес-сектору під час воєнного стану викликає певну стурбованість, що й потрібно дослідити. Також запропоновано встановити відмінність між КІ та КТ в Україні, а саме прибравши згадки про юридичну особу в законодавчому визначенні КІ.

Ключові слова: таємна інформація, конфіденційна інформація, комерційна таємниця, комерційна цінність, інформація, охорона, суб'єкт господарювання.

Постановка проблеми. Проблематика у сфері охорони КІ та КТ підприємств, установ та організацій полягає у пошуку надійної охорони комерційно цінної інформації певного бізнесу, а особливо під час воєнного стану. Серед суб'єктів владних повноважень, що стосуються охорони КІ та КТ, можна вказати такі: Кабінет Міністрів України, Міністерство юстиції України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Міністерство культури та інформаційної політики, Антимонопольний комітет України, органи внутрішніх справ, зокрема органи Національної поліції, Державну фіскальну службу України, Службу безпеки України.

Можемо впевнено констатувати про відсутність окремого правового акта, що регулює відносини у сфері забезпечення правової охорони КТ в Україні, а тому можемо стверджувати, що окремого підзаконного акта у цій сфері, так само як і закона, також немає. Тож до нормативно-правових заходів належать такі способи охорони КІ та КТ, що передбачають використання певного комплексу правових засобів, наданих законом і підзаконними актами особам, які законно контролюють таку інформацію. До них треба віднести розробку й ухвалення локальних нормативних актів: Перелік відомостей, які містять КІ або КТ, Положення про КІ або КТ підприємства, Інструкцію, яка зобов'язує співробітників підприємства, установ або організацій дотримуватися режиму нерозголошення КІ або КТ, Угоду про нерозголошення КІ або КТ тощо.

Вважаємо за доцільне стосовно КТ в Україні ухвалити профільний закон, щоб врегулювати всі аспекти охорони КТ. А щодо КІ пропонуємо в законодавчому визначенні КІ прибрати згадки про юридичну особу. І сформулювати, наприклад, так: конфіденційна інформація – це інформація, доступ до якої обмежено фізичною особою та яка може поширюватися у визначеному порядку за її бажанням відповідно до передбачених нею умов.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Нами у попередніх наукових доробках була розглянута проблематика у цій сфері, а саме: «Стан охорони комерційної таємниці суб'єктів господарювання на тимчасово окупованих територіях України та в зоні проведення АТО» [1, с. 36–39]; «Суб'єкти та їх повноваження щодо охорони комерційної таємниці в Україні» [2, с. 133–156]; «Стан захисту комерційної таємниці суб'єктів господарювання на тимчасово окупованих

територіях України та в зоні проведення АТО» [3, с. 117–124] тощо.

Мета наукової розвідки полягає у встановленні можливих шляхів вдосконалення законодавства України у сфері охорони конфіденційної інформації та комерційної таємниці, а особливо під час воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», статті 21 обов'язки підприємств, установ і організацій щодо мобілізаційної підготовки та мобілізації, які полягають у наступному, що підприємства, установи і організації зобов'язані:

1) планувати і здійснювати заходи щодо розробки мобілізаційних планів та підготовки до виконання покладених на них мобілізаційних завдань (замовлень) і забезпечувати поставку продукції згідно з укладеними договорами (контрактами) та надавати звіти з цих питань відповідним органам виконавчої влади, іншим державним органам та органам місцевого самоврядування, які є замовниками мобілізаційних завдань (замовлень);

2) у разі їх ліквідації (реорганізації) своєчасно сповіщати про це відповідні органи державної влади, інші державні органи та органи місцевого самоврядування, з якими укладено договори (контракти) на виконання мобілізаційних завдань (замовлень);

3) здійснювати під час мобілізації заходи щодо переведення виробництва (діяльності) на функціонування в умовах особливого періоду;

4) утримувати в належному стані техніку, будівлі, споруди та об'єкти інфраструктури, що належать для передачі в разі мобілізації Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, Оперативно-рятувальній службі цивільного захисту або призначені для спільного з ними використання у воєнний час;

5) сприяти територіальним центрам комплектування та соціальної підтримки, Центральному управлінню та/або регіональним органам Служби безпеки України, відповідному підрозділу Служби зовнішньої розвідки України у їхній роботі в мирний час та в особливий період;

6) забезпечувати своєчасне прибуття працівників, які залучаються до виконання обов'язку щодо мобілізації у порядку, визначеному частинами третьою – п'ятою статті 22 цього Закону, на збірні пункти та до військових частин;

7) забезпечувати в разі мобілізації доставку техніки на збірні пункти та у військові частини згідно з мобілізаційними завданнями (замовленнями);

8) здійснювати заходи щодо підготовки до розгортання спеціальних формувань, призначених для передачі в разі мобілізації до Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, розгортання та передачі їх в особливий період згідно з мобілізаційними планами;

9) надавати під час мобілізації будівлі, споруди, транспортні та інші матеріально-технічні засоби Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, Оперативно-рятувальної службі цивільного захисту згідно з мобілізаційними планами з наступним відшкодуванням їх вартості в порядку, встановленому законом;

10) створювати та утримувати мобілізаційні потужності, створювати і зберігати мобілізаційний резерв матеріально-технічних і сировинних ресурсів згідно з мобілізаційними завданнями (замовленнями);

11) забезпечувати формування і ведення страхового фонду документації на продукцію мобілізаційного та оборонного призначення;

12) вести військовий облік призовників, військовозобов'язаних та резервістів із числа працюючих, здійснювати заходи щодо бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та в особливий період і надавати звітність з цих питань відповідним органам державної влади, іншим державним органам та органам місцевого самоврядування в установленому порядку;

13) надавати відповідним органам державної влади, іншим державним органам та органам місцевого самоврядування інформацію, необхідну для планування і здійснення мобілізаційних заходів;

утворювати мобілізаційні підрозділи та призначати працівників з питань мобілізаційної роботи;

14) сприяти своїм працівникам, які є резервістами, у виконанні ними обов'язків служби у військовому резерві та своєчасному їх направленню до органів військового управління, військових частин;

15) у разі реєстрації (перереєстрації), переобладнання чи зняття з обліку

транспортних засобів, що можуть бути призначені для доукомплектування Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період, подавати до відповідних органів та підрозділів, що згідно із Законом України "Про дорожній рух" здійснюють державну реєстрацію та облік транспортних засобів, документи з відміткою відповідного районного (міського) територіального центру комплектування та соціальної підтримки про взяття їх на військовий облік (зняття з військового обліку) [4].

Підприємства, установи і організації, які є виконавцями мобілізаційних завдань (замовлень) з виробництва продукції, укладають договори (контракти) з підприємствами, установами і організаціями – виробниками (співвиконавцями) комплектуючих виробів, постачальниками матеріально-технічних засобів, сировини [4].

Підприємства, установи і організації не можуть відмовлятися від укладання договорів (контрактів) на виконання мобілізаційних завдань (замовлень), якщо їх можливості з урахуванням мобілізаційного розгортання та переданих їм матеріально-фінансових ресурсів дають змогу виконати ці мобілізаційні завдання (замовлення) [4].

Давно назріла потреба у прийнятті окремого міжгалузевого нормативно-правового акта, в якому мають бути врегульовані питання створення, використання, збереження, розголошення КІ або КТ, визначення КІ або КТ, її ознаки, умови правової охорони, перелік відомостей, що становлять/не становлять КТ, виникнення у суб'єктів права на КТ, можливість зарахування на баланс підприємства, установи або організації як нематеріального активу КІ або КТ, процедура розкриття КІ або КТ правоохоронним та контролюючим органам, відповідальність державних органів за розголошення КТ, охорона та захист останньої та інші питання, що стосуються КІ або КТ. Адже сьогодні найбільш ефективним заходом забезпечення охорони КТ є захист, що здійснюється самим суб'єктом господарювання шляхом локальних заходів та прийняття локальних нормативних (корпоративних) актів. При цьому система заходів забезпечення КІ або КТ повинна включати різноманітні заходи – адміністративні, правові, організаційні, технічні та інші. Оскільки ефективний захист досліджуваного об'єкта права інтелектуальної власності можливий лише за ефективного поєднання зазначених заходів тощо.

У статті 17 нашого проекту закону про комерційну таємницю запропоновано таку відповідальність за порушення у сфері КТ:

1. Порушення цього закону тягне за собою дисциплінарну, цивільноправову, адміністративну або кримінальну відповідальність, відповідно до законодавства України.

2. Працівник, який у зв'язку з виконанням трудових обов'язків, отримав доступ до комерційної таємниці, власниками якої є роботодавець і його контрагенти, у разі ненавмисного або необережного розголошення цієї інформації за відсутності в діях такого працівника складу злочину несе дисциплінарну відповідальність згідно до законодавства України. Відповідно до Цивільного законодавства України працівник, який розголосив комерційну таємницю всупереч трудовому договору, зобов'язаний відшкодувати завдані збитки підприємству, установі чи організації.

3. Органи державної влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування, контролюючі та правоохоронні органи, які отримали доступ до комерційної таємниці, несуть перед власником інформації, що становить комерційну таємницю, матеріальну відповідальність у повному обсязі за розголошення або незаконне використання цієї інформації державними службовцями, або посадовими особами зазначених органів, яким вона стала відома у зв'язку з виконанням ними посадових (службових) обов'язків.

4. Особа, що використала комерційну таємницю, і не мала достатніх підстав вважати використання даної інформації незаконним, у тому числі отримала доступ до неї внаслідок випадку або помилки, не може відповідно до закону бути притягнуто до відповідальності.

5. На вимогу власника комерційної таємниці, особа, зазначена у частині 4 цієї статті, зобов'язана вжити заходів щодо охорони конфіденційності інформації. При відмові такої особи прийняти зазначені заходи власник комерційної таємниці, вправі вимагати в судовому порядку захисту своїх прав [5, дод. А].

Для вирішення проблематики у сфері охорони КТ в умовах воєнного стану ми запропонували проект Закону України «Про комерційну таємницю», який відповідає сучасним викликам в Україні щодо охорони та захисту КТ, в тому числі у випадку АТО або бойових діях, чи під час інших спеціальних операцій. У статті 15 нашого проекту

вказано, що дії щодо охорони комерційної таємниці при проведенні АТО або бойових діях, а також під час інших спеціальних операціях, власник комерційної таємниці на власний розсуд, але в межах законодавства України вирішує, які дії потрібно проводити щодо охорони комерційної таємниці. Обов'язок у сприянні суб'єктам господарювання, щодо охорони комерційної таємниці при проведенні АТО або бойових діях, а також інших спеціальних операціях покладається на Службу безпеки України та інші правоохоронні органи України. У разі заподіяння суб'єкту господарювання збитків шляхом витоку інформації, що становить комерційну таємницю з органів, які уповноважені здійснювати певні дії, щодо охорони комерційної таємниці при проведенні АТО або бойових діях, а також інших спеціальних операціях збитки відшкодовуються винними органами [5, дод. А].

У попередніх наукових доробках (розвідках) ми наголошували на те, що у сфері охорони комерційної таємниці потрібно ухвалити Закон України «Про комерційну таємницю», де чітко сформулювати правила заходів охорони КТ у бізнес-просторі України. А щодо охорони КІ, законодавцю потрібно виключити з визначення конфіденційної інформації згадки про юридичну особу. І сформулювати визначення КІ наприклад так: конфіденційна інформація – це інформація, доступ до якої обмежено фізичною особою та яка може поширюватися у визначеному порядку за її бажанням відповідно до передбачених нею умов. А КІ про фізичну особу, що циркулює в суб'єктах владних повноважень потрібно віднести до службової інформації. Дивергенція між КІ та КТ полягає в тому, що конфіденційна інформація – це інформація про фізичну особу, яка має цінність саме для фізичної особи, і тому в законодавчому визначенні конфіденційної інформації потрібно прибрати згадки про юридичну особу. А комерційна таємниця – це інформація, що має цінність саме для юридичних осіб, надає переваги на ринку над конкурентами (суб'єктами господарювання), впливає на прибуток підприємств, установ та організацій і тому потребує охорони й захисту [6–8].

Потрібно звернути увагу на віднесення інформації до КТ, яка має комерційну цінність фізичними особами підприємцями (ФОП). На нашу думку, інформацію, яка має комерційну цінність, ФОП потрібно віднести до КТ.

Відповідно до законодавства щодо КІ та КТ як інформації з обмеженим доступом можемо України зазначити таке:

1. Власник інформації, яка має комерційну цінність сам визначає на власний розсуд чи буде інформація, що має комерційну цінність, належати до КІ або КТ.

2. Власник інформації, яка має комерційну (економічну) цінність, власноруч встановлює заходи захисту цієї інформації (яка має комерційну цінність), та інші аспекти пов'язані із охороною КІ або КТ, а саме юридичні заходи, організаційні, технічні та ін.

3. Власник інформації, яка має комерційну цінність, встановлює терміни засекречування КІ або КТ, коло осіб, які можуть бути ознайомлені з вказаною інформацією (на договірних засадах).

4. Тощо.

Висновки. Підсумовуючи, можемо стверджувати, що можливим вирішенням проблематики у сфері охорони конфіденційної таємниці та комерційної таємниці в Україні під час воєнного стану може стати ухвалення Закону України «Про комерційну таємницю», а щодо конфіденційної інформації прибрати згадки про юридичну особу у відповідних законодавчих актах.

Список використаних джерел

1. Кравченко О. М. Стан охорони комерційної таємниці суб'єктів господарювання на тимчасово окупованих територіях України та в зоні проведення АТО. *Актуальні проблеми соціально-правового статусу осіб, постраждалих під час проведення АТО* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квіт. 2017 р.). Київ : Акад. праці, соц. відносин і туризму, 2017. С. 36–39.

2. Кравченко О. М. Суб'єкти та їх повноваження щодо охорони мерційної таємниці в Україні. *Органи публічної влади в Україні: теорія та практика* : кол. монограф. Київ : МОН України ; НУ «Одеська юридична академія», 2019. С. 133–156.

3. Кравченко О. М. Стан захисту комерційної таємниці суб'єктів господарювання на тимчасово окупованих територіях України та в зоні проведення АТО. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2 (24). С. 117–124.

4. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.

5. Кравченко О. М. Адміністративно-правові засади охорони комерційної таємниці в

Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Академія праці, соціальних відносин і туризму Федерації професійних спілок України. Київ, 2019. 253 с.

6. Кравченко О. М. Дивергенція між конфіденційною інформацією та комерційною таємницею в Україні. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. С. 110–116.

7. Kravchenko O. M. Confidential information and trade secret as restricted information in Ukraine. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 3. С. 45–52.

8. Кравченко О. М. Інтеграція стандартів охорони комерційної таємниці України до європейського бізнес-середовища. *Ампаро*. 2022. С. 175–181.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. Kravchenko, O. M. (2017) Stan okhorony komertsii noi taiemnytsi subiektiv hospodariuvannia na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy ta v zoni provedennia ATO [The state of protection of commercial secrets of business entities in the temporarily occupied territories of Ukraine and in the area of anti-terrorist operation]. *Aktualni problemy sotsialno-pravovoho statusu osib, postrazhdalyykh pid chas provedennia ATO : zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 19 kvit. 2017 r.)*. Kyiv : Akad. pratsi, sots. vidnosyn i turizmu, pp. 36–39. [in Ukr.].

2. Kravchenko, O. M. (2019) Subiekty ta yikh povnovazhennia shchodo okhorony komertsii noi taiemnytsi v Ukraini. Orhany publichnoi vlady v Ukraini: teoriia ta praktyka [Entities and their powers regarding the protection of trade secrets in Ukraine. Public authorities in Ukraine: theory and practice] : kol. monohraf. Kyiv : MON Ukrainy ; NU «Odeska yurydychna akademiia», pp. 133–156. [in Ukr.].

3. Kravchenko, O. M. (2018) Stan zakhystu komertsii noi taiemnytsi subiektiv hospodariuvannia na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy ta v zoni provedennia ATO [The state of protection of commercial secrets of business entities in the temporarily occupied territories of Ukraine and in the area of anti-terrorist operation]. *Informatsiina bezpeka liudyny, suspilstva, derzhavy*. № 2 (24), pp. 117–124. [in Ukr.].

4. Pro mobilizatsii nu pidhotovku ta mobilizatsii u [On mobilization training and mobilization] : Zakon Ukrainy vid 21.10.1993. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>. [in Ukr.].

5. Kravchenko, O. M. (2019) Administratyvno-pravovi zasady okhorony komertsii noi taiemnytsi v Ukraini [Administrative and legal principles of trade secret protection in Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Akademiya pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turizmu Federatsii profspilok Ukrainy. Kyiv, 253 p. [in Ukr.].

6. Kravchenko, O. M. (2022) Dyverhentsiia mizh konfidentsiinoiu informatsiieiu ta komertsii noi taiemnytsieiu v Ukraini [Divergence between confidential information and commercial secrets in Ukraine]. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. № 2, pp. 110–116. [in Ukr.].

7. Kravchenko, O. M. (2022) Confidential information and trade secret as restricted information in Ukraine. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. № 3, pp. 45–52.

8. Kravchenko O. M. (2022) Intehratsiia standartiv okhorony komertsii noi taiemnytsi Ukrainy do yevropeiskoho biznes-seredovyshcha [Integration of Ukraine's trade secret protection standards into the European business environment]. *Amparo*, pp. 175–181. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Kravchenko. Protection of confidential information and trade secret under martial law. Modern business, as well as enterprises, institutions and organizations of various forms of ownership need reliable protection and protection of their confidential information. Especially when it comes to the protection of secret information of business entities during martial law. If the protection of state secrets takes place in accordance with the Law of Ukraine "On State Secrets" and does not cause concern. The protection of confidential information (CI) and trade secrets (TS) of the private business sector during martial law is of some concern and needs to be investigated.

The issue in the field of protection of CI and TS of enterprises, institutions and organizations is to find reliable protection of commercially valuable information of a certain business, and especially during martial law. We can confidently state that there is no separate legal act regulating relations in the sphere of providing legal protection of TS in Ukraine, and therefore we can state that there is no separate by-law in this area, as well as the law. In such a way, regulatory measures include such methods of CI and TS protection, which involve the use of a certain set of legal means provided by law and by-laws to persons who legally control such information. These should include the development and adoption of local regulations: List of information that makes up CI or TS, Provisions on CI or TS of the enterprise, Instructions obliging employees of the enterprise, institutions or organizations to observe the regime of non-disclosure of CI or TS, Agreement on non-disclosure of CI or TS, etc.

We consider it proper to adopt a relevant law regarding TS in Ukraine to regulate all aspects of TS protection. As to CI, we consider it expedient to remove the mention of a legal entity in the legislative definition of CI, and to formulate it, for example, as follows: confidential information is information to which access is limited to a natural person and which can be distributed in a certain manner at his will in accordance with the conditions stipulated by him .

Keywords: secret information, confidential information, trade secret, commercial value, information, security, business entity.

УДК 349.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-481-487

Владислав САКСОНОВ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ДЕЯКІ ЗМІН У ЗАКОНОДАВСТВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ ПРО ПРАЦЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Висвітлено процес трансформації та характеристику окремих важливих змін у законодавстві сучасної України про працю в умовах воєнного стану. розглянуто зміни в таких сферах трудових відносин, як право на працю, право на відпочинок (вихідні дні, святкові та неробочі дні, святкові робочі дні, відпустки), тривалість робочого тижня, дія окремих положень колективного договору, зміна істотних умов праці, збереження робочого місця під час вимушеної відпустки за власний рахунок тощо у період дії воєнного стану. Наголошено, що роботодавці й працівники зобов'язані під час трудових відносин враховувати, виконувати і дотримуватися вимог, встановлених Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022, норми якого на період дії воєнного стану мають вищу юридичну силу, ніж положення КЗпПУ. Зауважено, що такі зміни в законодавстві (йдеться про законодавство сучасної України про працю, яким встановлюються певні обмеження та особливості організації трудових відносин на цей час), є загалом характерними, об'єктивно зумовленими, а тому виправданими для держави, стосовно якої здійснюється зухвала агресія та повномасштабне військове вторгнення, для посилення її обороноздатності й життєздатності країни в цілому.

Ключові слова: законодавство, законодавство про працю, воєнний стан, трудові права, трудові обов'язки.

Постановка проблеми. Гарантовані Конституцією України права на працю та відпочинок, а також встановлені національним законодавством інші важливі трудові права й обов'язки найманих працівників і роботодавців, в умовах воєнного стану наразі зазнають суттєвих змін. При цьому трансформація положень національного законодавства, що регулюють трудові відносини, відбувається доволі динамічно. Саме тому виникає постійна необхідність у науковому фаховому осмисленні та практичній характеристиці сутності та значення таких змін. Цим, власне, і зумовлена актуальність цієї тематики й потреба у подальшому продукуванні дослідницьких студій у сфері юридичного забезпечення трудових відносин у сучасній українській державі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Теоретико-доктринальну та практично-прикладну характеристику змін у трудовому законодавстві України в період воєнного часу, що розпочався фактично відразу після повномасштабного військового вторгнення на територію нашої держави, збройної агресії російської федерації щодо України, а фактично війни, вже надавали численні фахівці, як учені-правники, так і юристи-практики. Серед них, зокрема, студії таких фахівців, як: А. Андрушко, С. Бортник, Н. Вапнярчук, Н. Галкіна, Т. Занфірова, Р. Зварич, О. Горностай, Ю. Гришина, М. Іншин, Н. Макаренко, К. Машков, К. Мельник, Н. О. Мельничук, О. Мельничук, В. Тарасенко, Т. Товт, М. Хмара, Г. Чанишева, О. Ярошенко та ін.

Проте аналіз чинного трудового законодавства та чималої кількості публікацій, які стосуються зазначеної проблематики, переконують, що зміни у правовому регулюванні цієї сфери суспільних відносин у сучасній Україні відбуваються постійно. Тому саме стрімка динаміка змін і зумовлює неабияку актуальність підготовки професійних студій, наукових досліджень юридичних засад регулювання цієї сфери суспільних відносин.

© В. Саксонов, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2749-7662>

vsaksonov0718@gmail.com

Тож метою цієї статті є характеристика окремих важливих змін у законодавстві сучасної України про працю в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Насамперед треба зауважити, що сучасний Кодекс законів про працю України (далі КЗпПУ) містить різні поняття, тотожні або наближені за своїм змістом до терміна «законодавство». Крім, власне, поняття «законодавство про працю» – статті 3, 4 КЗпПУ, це ще: «закони про працю», систематизовані в кодексі (який фактично являє собою єдиний нормативно-правовий акт); «акти законодавства України», прийняті відповідно до КЗпПУ (ст. 4 цього кодексу). Водночас, точне розуміння їх сутності та змісту, є вкрай важливим і для правничої теорії, і для юридичної практики [1]. Наголосимо, що всі ці поняття та словосполучення вживаються у чинній редакції КЗпПУ. Проте найчастіше використовується терміно-поняття «законодавство» (наприклад у статтях 1, 3, 4 та ін. КЗпПУ) [2], а також у Законі України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 (наприклад, у його 1 статті та ін.) [3] та інших нормативно-правових актах.

Один із дослідників-правників – Н. Оніщенко щодо цього зазначає, що є декілька варіантів тлумачень терміна «законодавство»:

- сукупність усіх законів та підзаконних актів держави;
- сукупність нормативних правових актів вищого законодавчого органу, Президента й уряду України;
- сукупність усіх нормативних актів вищого органу законодавчої влади;
- сукупність виключно законів [4, с. 267].

Стосовно цього питання на особливу увагу заслуговує Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/98 від 09.07.1998 у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення у ст. 21 Кодексу законів про працю України [2] – справа про тлумачення терміну «законодавство» (причому в даному випадку йшлося саме про трудове законодавство). У цьому Рішенні Конституційного Суду України (його резолютивній частині) зазначено, що термін «законодавство», який вживається в ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України щодо визначення сфери застосування контракту як особливої форми трудового договору, треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України та законів України [5, с. 261].

При цьому деякі фахівці вважають, що аналіз резолютивної частини зазначеного Рішення Конституційного Суду України дає змогу зробити певні висновки, які напевно суттєво коригують обсяг категорії «законодавство» (а фактично – система законодавства) в її сучасному доктринальному розумінні:

- по-перше, як структурний елемент національного законодавства України були визнані міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Цей висновок повною мірою узгоджується з положенням, закріпленим у ч. 1 ст. 9 Основного Закону нашої держави;
- по-друге, оскільки Україна в 1997 р. ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а також факультативні протоколи до неї (тобто міжнародний договір у галузі захисту прав та свобод людини), відкрились реальні можливості для імплементації в національну правову систему елементів прецедентного права, адже рішення Європейського суду з прав людини за своєю юридичною природою є судовими прецедентами [4, с. 267–268].

Переходячи до характеристики зазначених у титульній назві статті змін, передусім треба звернути увагу на головні засадничі положення, викладені у ст. 43 Конституції України, в якій зауважується – «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується». Поряд із цим вказано – «Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності...» [6].

Крім Основного закону нашої держави – Конституції України, другим за значенням нормативно-правовим актом, який регулює трудові відносини, є Кодекс законів про працю України, про що вказано і у ст. 4 КЗпПУ [2], а інші акти

законодавства України у цій сфері приймаються відповідно до нього.

У ст. 1 КЗпПУ вказано, що «Кодекс законів про працю України регулює трудові відносини всіх працівників». У ст. 2 закріплено, що «право громадян України на працю, – тобто на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, – включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою». Статтею 3 встановлено, що «Законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами». Далі зазначається: «Законодавство про працю складається з Кодексу законів про працю України та інших актів законодавства України, прийнятих відповідно до нього» [Там само].

Водночас Кодекс законів про працю України містить і спеціальні глави та окремі статті, які регулюють умови роботи. Наприклад, це глава III «Трудовий договір», IV «Робочий час», глава V «Час відпочинку», глава VI «Нормування праці», глава VII «Оплата праці» та інші. Зокрема у ст. 50 КЗпПУ вказано, що «Нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень» [2].

Відповідно до змісту норми, закріпленої у ч. 2 ст. 22 Конституції України (що, як зазначено в її преамбулі, є Основним законом нашої держави) «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані». До того ж у частині 3 цієї статті вказано: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Водночас у ст. 64 Конституції України зауважено, що «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України». При цьому також вказано, що «в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень» [6].

У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти нашої суверенної держави Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженим Законом від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, з 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб по всій території України запроваджено воєнний стан [7]. У наступному цей строк неодноразово було продовжено. Це положення зберігає чинність і до сьогодні. Відповідно до нього на всю територію нашої держави було поширено правовий режим воєнного стану [8].

Під час дії воєнного стану був прийнятий та набув чинності Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX, яким було визначено «особливості проходження державної служби, служби в органах місцевого самоврядування, особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої належності, представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні, а також осіб, які працюють за трудовим договором, укладеним з фізичними особами (далі – працівники), у період дії воєнного стану, введеного відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану»» [3].

У чинній редакції Прикінцевих положень КЗпПУ зауважується, що «під час дії воєнного стану, введеного відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX, діють обмеження та особливості організації трудових відносин, встановлені цим законом» [2].

Нормами зазначеного закону були внесені суттєві зміни в організацію та правове регулювання цієї сфери життєдіяльності на зазначений період. Стосовно, наприклад, тривалості робочого часу для окремих категорій працівників у частинах 1 та 2 ст. 6 цього закону вказано:

«1. Нормальна тривалість робочого часу у період дії воєнного стану може бути збільшена до 60 годин на тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо).

2. Для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо), яким відповідно до законодавства встановлюється скорочена тривалість робочого часу, тривалість робочого часу у період дії воєнного стану не може перевищувати 40 годин на тиждень» [3].

Отже, встановлена законодавством максимальна можлива тривалість робочого

тижня для певних категорій працівників на період дії воєнного стану в Україні може бути збільшена з 40 до 60 годин (на 20 годин, тобто на третину).

У частинах 3–5 цієї статті зауважується:

«3. П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється роботодавцем.

4. Час початку і закінчення щоденної роботи (зміни) визначається роботодавцем.

5. Тривалість щотижневого безперервного відпочинку може бути скорочена до 24 годин» [3].

Аналогічна ситуація щодо зміни трудових прав не на користь найманих працівників спостерігається і з гарантованим у ст. 45 Конституції України правом на відпочинок, для кожного, хто працює. Нагадаємо, що у змісті вказаної статті зазначається, що «Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час і т. п.

Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом» [6].

Стосовно, наприклад, тривалості щорічної основної відпустки, у ст. 75 КЗпПУ вказано: «Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору» [2]. При цьому для багатьох категорій: військових; правоохоронців; медиків; науково-педагогічних працівників; осіб, що працюють за шкідливих для здоров'я умов праці та деяких інших категорій, мінімальна тривалість щорічної основної відпустки, гарантованої законом, до повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, значно перевищувала 24 години.

Проте у ч. 1 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX щодо цього було внесено зміни, згідно з якими вказано: «1. У період дії воєнного стану надання працівнику щорічної основної відпустки за рішенням роботодавця може бути обмежено тривалістю 24 календарні дні за поточний робочий рік». Редакція ж п. 1 ч. 1. цієї статті, що була чинною до внесення змін у цей закон 1 липня 2022 р., за змістом була ще більш жорсткішою та категоричнішою для найманих працівників і чітко встановлювала максимальний строк щорічної чергової відпустки у 24 календарних дні. Проте далі зазначено: «Якщо тривалість щорічної основної відпустки працівника становить більше 24 календарних днів, надання не використаних у період дії воєнного стану днів такої відпустки переноситься на період після припинення або скасування воєнного стану» [3].

У період дії воєнного стану роботодавець може відмовити працівнику у наданні невикористаних днів щорічної відпустки». Крім того, у ч. 2 ст. 12 цього Закону вказано: «У період дії воєнного стану роботодавець може відмовити працівнику у наданні будь-якого виду відпусток (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо такий працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури» [Там само].

Надалі вказується, що деякі норми окремих статей Закону України «Про відпустки» [9] у період дії воєнного стану не застосовуються [3].

У коментарі Мінекономіки до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX щодо цього вказано: «На період дії воєнного стану не діють норми КЗпП щодо:

- скорочення роботи на одну годину як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні напередодні святкових і неробочих днів;
- тривалості робочого дня напередодні вихідних днів при шестиденному робочому тижні не більше 5 годин;
- обмеження граничних норм надурочних робіт;
- перенесення вихідного дня на наступний після святкового або неробочого;
- перенесення вихідних та робочих днів відповідно до рекомендації Кабінету Міністрів України;
- заборони залучення до робіт у вихідні, святкові і неробочі дні;
- компенсації за залучення до робіт у вихідні, святкові і неробочі дні» [10].

Зміни, що стосуються часу відпочинку, торкнулися й іншого. Наприклад,

святкові й неробочі дні залишилися святковими, але стали робочими.

Важливими є і зміни, визначені у статті 11 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX – «На період воєнного стану дія окремих положень колективного договору може бути зупинена за ініціативою роботодавця» [3]. Звичайно, що у такій ситуації важко очікувати на поліпшення умов праці, відпочинку тощо для найманих працівників. Водночас у коментарі Мінекономіки до цього Закону щодо цього вказано: «Разом з тим вважаємо, що з метою забезпечення захисту трудових прав працівників, роботодавцю доцільно перед прийняттям такого рішення провести відповідні консультації зі стороною працівників та поінформувати її про прийняте рішення» [10].

Стосовно зміни істотних умов праці у ст. 32 КЗпПУ зазначено: «У зв'язку із змінами в організації виробництва і праці допускається зміна істотних умов праці при продовженні роботи за тією ж спеціальністю, кваліфікацією чи посадою. Про зміну істотних умов праці – систем та розмірів оплати праці, пільг, режиму роботи, встановлення або скасування неповного робочого часу, суміщення професій, зміну розрядів і найменування посад та інших – працівник повинен бути повідомлений не пізніше ніж за два місяці» [2]. Але вже у наступному рядку вказується, що «у період дії воєнного стану норми частини третьої статті 32 щодо повідомлення працівника про зміну істотних умов праці не застосовуються згідно із Законом № 2136-IX від 15.03.2022 [3]. Якщо колишні істотні умови праці не може бути збережено, а працівник не згоден на продовження роботи в нових умовах, то трудовий договір припиняється за п. 6 ст. 6 КЗпПУ [2]. Водночас у коментарі Мінекономіки до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX зауважується: «Вважаємо, що працівники, які прямо не відмовилися від такої зміни істотних умов праці, але не можуть у зв'язку з воєнними діями переїхати у нове місцезнаходження підприємства, установи, організації - не можуть бути звільнені відповідно до пункту 6 частини першої статті 36 КЗпП. Такі працівники можуть бути направлені у простій, відпустку без збереження заробітної плати або призупинити дію трудового договору» [10].

Щоправда, новим законом встановлено й деякі норми на користь найманих працівників. Зокрема, у ч. 3 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 закріплено, що «Протягом періоду дії воєнного стану роботодавець на прохання працівника може надавати йому відпустку без збереження заробітної плати без обмеження строку, встановленого ч.1 ст. 26 Закону України «Про відпустки»» [9]. А це означає можливість збереження робочого місця для працівника. Проте відповідно положень ч. 4 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 максимальна тривалість такої відпустки все ж таки обмежена 90 днями.

Крім того, Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 передбачено захист і певних прав роботодавців з метою нормального та планомірного характеру організації робочого процесу. Зокрема, у ч. 2 ст. 2 цього закону зазначається, що «з метою оперативного залучення до виконання роботи нових працівників, а також усунення кадрового дефіциту та браку робочої сили, у тому числі внаслідок фактичної відсутності працівників, які евакуювалися в іншу місцевість, перебувають у відпустці, простої, тимчасово втратили працездатність або місцезнаходження яких тимчасово невідоме, роботодавці можуть укладати з новими працівниками строкові трудові договори у період дії воєнного стану або на період заміщення тимчасово відсутнього працівника» [3].

Стосовно оплати праці у ч. 1 ст. 115 КЗпПУ зазначено, що «заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні у строки, встановлені колективним договором або нормативним актом роботодавця, погодженим з виборним органом первинної профспілкової організації чи іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом (а в разі відсутності таких органів - представниками, обраними і уповноваженими трудовим колективом), але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцяти календарних днів, та не пізніше семи днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата» [2]. Відповідні норми закріплені і у спеціальному законі [11].

Статтею 259 КЗпПУ встановлено: «Державний нагляд та контроль за додержанням законодавства про працю юридичними особами незалежно від форми

власності, виду діяльності, господарювання, фізичними особами - підприємцями, які використовують найману працю, здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, та його територіальні органи у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України» [2]. Як і раніше, реалізацію зазначених функцій покладено на Держпраці [12].

Висновки. Отже, в період дії воєнного стану в Україні не застосовуються норми законодавства про працю у частині відносин, врегульованих Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX [3]. Водночас інші норми законодавства про працю, які не суперечать положенням Закону, можуть або повинні застосовуватися у відносинах між працівником і роботодавцем [10].

Отже, роботодавці та працівники зобов'язані під час трудових відносин виконувати й дотримуватися вимог, встановлених Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 [3], норми якого мають вищу юридичну силу на період дії воєнного стану, ніж положення КЗпПУ [2].

Цікавим є також факт видання коментаря центрального органу виконавчої влади – Мінекономіки до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 [3].

Зрештою треба зауважити, що такі зміни в законодавстві (в цьому разі йдеться про законодавство сучасної України про працю в період дії воєнного стану, яким встановлюються певні обмеження та особливості організації трудових відносин у цей час), є загалом характерними, об'єктивно зумовленими, а тому виправданими для держави, стосовно якої здійснюється зухвала агресія та повномасштабне військове вторгнення, для посилення її обороноздатності й життєздатності країни в цілому.

Список використаних джерел

1. Саксонов В. Б. Визначення понятійно-категоріального апарату як методологічна парадигма юриспруденції. *Науковий вісник Юридичної академії МВС*. 2005. № 3. С. 76–85.
2. Кодекс законів про працю України від 10.12.71. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
3. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
4. Теорія держави і права : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : ДДУВС ; Ліра ЛТД. 2017. 480 с.
5. Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. Київ : Ун-т сучасних знань ; Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ, Ліра ЛТД, 2014. 468 с.
6. Конституція України від 28.06.1996. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>.
7. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24.02.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>.
8. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
9. Про відпустки : Закон України від 15.11.1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
10. Коментар Мінекономіки до Закону України від 15.03.2022 «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». URL : <https://ips.ligazakon.net/document/ME220171>.
11. Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
12. Деякі питання здійснення державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю : постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 № 823. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/823-2019-%D0%BF#n12>.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Saksonov, V. B. (2005) Vyznachennya ponyatiyno-katehorial'noho aparatu yak metodolohichna paradyhma yurysprudentsiyi [Definition of the conceptual and categorical apparatus as a methodological paradigm of jurisprudence]. *Naukovyy visnyk Yurydychnoyi akademiyi MVS*. № 3, pp. 76–85. [in Ukr.].
2. Kodeks zakoniv pro pratsyu Ukrayiny vid 10.12.71 [Code of Labor Laws of Ukraine dated 10.12.71]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>. [in Ukr.].
3. Pro orhanizatsiyu trudovykh vidnosyn v umovakh voyennoho stanu [On the organization of labor relations under martial law] : Zakon Ukrayiny vid 15.03.2022. URL :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>. [in Ukr.].

4. Teoriya derzhavy i prava [Theory of state and law] : pidruch. dlya stud. vyshch. navch. zakl. / Kol. avt.; ker. avt. kol. kand. yuryd. nauk, prof. Yu. A. Vedyernikov. 3-ye vyd. pererob. i dop. Dnipro : DDUVS ; Lira LTD. 2017. 480 p. [in Ukr.].

5. Teoriya derzhavy i prava [Theory of state and law] : pidruch. / kol. avt. ; ker. avt. kol. kand. yuryd. nauk, prof. Yu. A. Vedyernikov. Kyiv : Un-t suchasnykh znan' ; Dnipropetrovs'k: Dniprop. derzh. un-t vnutr. Sprav, Lira LTD, 2014. 468 p. [in Ukr.].

6. Konstytutsiya Ukrainy vid 28.06.1996 [Constitution of Ukraine dated June 28, 1996]. URL: <http://zacon2.rada.gov.ua/laws/show/>. [in Ukr.].

7. Pro zatverdzhennya Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro vvedennya voyennoho stanu v Ukraini» [On the approval of the Decree of the President of Ukraine "On the introduction of martial law in Ukraine"] : Zakon Ukrainy vid 24.02.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>. [in Ukr.].

8. Pro pravovyy rezhym voyennoho stanu [On the legal regime of martial law] : Zakon Ukrainy vid 12.05.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. [in Ukr.].

9. Pro vidpustky [On holidays] : Zakon Ukrainy vid 15.11.1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].

10. Komentar Minekonomiky do Zakonu Ukrainy vid 15.03.2022 «Pro orhanizatsiyu trudovykh vidnosyn v umovakh voyennoho stanu» [Commentary of the Ministry of Economy to the Law of Ukraine dated 15.03.2022 "On the organization of labor relations under martial law"]. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/ME220171>. [in Ukr.].

11. Pro oplatu pratsi [On wages] : Zakon Ukrainy vid 24.03.1995. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].

12. Deyaki pytannya zdiysnennya derzhavnoho nahlyadu ta kontrolyu za doderzhannyam zakonodavstva pro pratsyu [Some issues of state supervision and control over compliance with labor legislation] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.08.2019 № 823. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/823-2019-%D0%BF#n12>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Vladyslav Saksonov. Some amendments to the current labor legislation of Ukraine under martial law. The article highlights the process of transformation and the characteristics of certain important changes in the legislation of modern Ukraine on work under martial law. First of all, it is noted that the transformation of the provisions of national legislation, which regulate labor relations, takes place quite dynamically. That is why there is a constant need for scientific professional understanding and practical characterization of the essence and meaning of such changes. This, in fact, determines the relevance of this topic and the need to produce research studies in the field of legal protection of labor relations in the modern Ukrainian state. This article discusses the main changes in such areas of labor relations as the right to work, the right to rest (weekends, holidays and non-working days, holiday working days, vacations), the length of the working week, the effect of certain provisions of the collective agreement, changes in essential working conditions, maintaining a workplace during forced leave at one's own expense, etc. during the period of martial law.

In particular, the article emphasizes that employers and employees are obliged to take into account, fulfill and comply with the requirements established by the Law of Ukraine "On the organization of labor relations under martial law" dated March 15, 2022 No. 2136-IX, the norms of which are in force during the period of employment martial law have a higher legal force than the provisions of the KZpPU. Also interesting is the fact that the central executive body – the Ministry of Economy – issued a commentary to the Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations in Martial Law" dated March 15, 2022.

Finally, it is noted that such changes (in the legislation, in this case we mean the legislation of modern Ukraine on labor, which establishes certain restrictions and features of the organization of labor relations at this time) are generally characteristic, objectively determined, and therefore justified, for the state, in relation to which brazen aggression and a full-scale military invasion are being carried out, in order to strengthen the defense capability and viability of the country as a whole.

Keywords: *legislation, labor legislation, martial law, labor rights, labor duties.*

УДК 349.22

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-488-492

Марина СМОЛЯРОВА®

кандидат юридичних наук, доцент
(Національний університет «Запорізька
політехніка», м. Запоріжжя, Україна)

СУТНІСТЬ ПІЛЬГ У ПРАВОВОМУ СТИМУЛЮВАННІ РОБОТОДАВЦІВ

Досліджено сутність пільг у правовому стимулюванні роботодавців в рамках трудового права. Визначено поняття «пільга» як правова категорія. Під пільгами у трудовому праві пропонується розуміти переваги, що встановлюються законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін, які надаються сторонам трудового договору (пільги у сфері зайнятості; у сфері оплати праці; у сфері охорони праці; у сфері робочого часу та відпочинку; у сфері житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування тощо). Проаналізовано висловлені в науковій літературі точки зору щодо правової природи пільги. З'ясовано підстави класифікації правових пільг з урахуванням положень актів чинного законодавства, юридичної літератури.

Ключові слова: пільги, правова пільга, правова природа пільг, класифікація правових пільг, гарантії, компенсації.

Постановка проблеми. Правові стимули є провідним соціально-правовим засобом у механізмі господарювання. Створення сильних мотиваційних стимулів для саморегулювання можливостей роботодавців завжди впливають на підвищення трудової, соціальної й підприємницької активності. Оскільки стимулювання зачіпає саму юридичну сутність правового регулювання трудових відносин, то, відповідно, стимулювання роботодавців заслуговує на належну увагу з боку вітчизняного законодавця. Адже вирішення проблем, пов'язаних з забезпеченням гідної праці, значною мірою залежить від ефективності механізму стимулювання роботодавців. Актуальність дослідження обумовлюється і тим, що проблема правового стимулювання трудової діяльності належить до числа тих, які не бувають вирішеними до кінця, оскільки стимулювання як правова категорія – однаково актуальна для будь-якого періоду розвитку держави, займаючи чільне місце в юридичній науці та практиці.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблеми правового стимулювання були і є предметом дослідження представників різних галузей права, в тому числі й трудового. Дослідженню питань у сфері правового стимулювання присвячені праці як закордонних, так і вітчизняних вчених, а саме: М. Бару, Н. Болотіної, О. Малько, С. Мірошник, О. Мурзи, Ю. Тихомирової тощо. Крім того, більшість вчених, досліджуючи правові проблеми, які виникають у трудових правовідносинах при стимулюванні працівників, поза увагою залишають проблемні питання щодо стимулювання роботодавців. Водночас треба зазначити, що детального наукового дослідження сутності пільг у правовому стимулюванні роботодавців у межах трудового права ще не зроблено, в сучасних наукових працях це питання досліджувалося фрагментарно.

Метою статті є з'ясування сутності пільг у правовому стимулюванні роботодавців, розкриття їхнього значення як засобів ефективності правового регулювання трудових відносин.

Виклад основного матеріалу. Насамперед необхідно з'ясувати дефініцію терміна «пільги». У юридичному словнику термін «пільги» визначається як встановлені законодавством переваги, що надаються особі (або групі осіб) у порівнянні з іншими особами. Можуть полягати у звільненні тих чи інших осіб від відповідних обов'язків або наданні їм додаткових гарантій [1, с. 648]. Однак така загальна дефініція не може

© М. Смолярова, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6687-2782>

smolyarova@i.ua

повністю розкрити своєрідність природи правових пільг. Виходячи з етимології терміна, можна вважати, що переваги по суті надають суб'єктам додаткові права та гарантії.

Як ми вище зазначали, в юридичній літературі питання щодо пільг досліджувалися передусім на галузевому рівні (у фінансовому, адміністративному, трудовому праві та у праві соціального забезпечення), що спричинило формування окремого інституту правових пільг в системі певної галузі права. Під пільгами у трудовому праві треба розуміти переваги, що встановлюються законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін, які надаються сторонам трудового договору (пільги: у сфері зайнятості; у сфері оплати праці; у сфері охорони праці; у сфері робочого часу та відпочинку; у сфері житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування тощо).

На думку М. Бару, пільги окремим категоріям працівникам дозволяють диференційовано підійти до оцінки умов праці та, у такий спосіб, компенсувати різницю у трудових витратах і вартості життя, а також мінімізувати негативний вплив природно-кліматичних факторів на здоров'я людини. Дійсно, на законодавчому рівні виокремлюється положення тих чи інших учасників трудових відносин.

О. Мурза правові пільги розглядає як різновид встановлених компетентними органами в нормативно-правових актах юридичних винятків, за допомогою яких формується специфічний правовий режим, який характеризується наділенням суб'єкта додатковими заходами юридичного характеру, наданням йому особливих додаткових прав і звільнення від встановлених законом обов'язків [2, с. 10].

О. Малько визначає правові пільги як правомірне полегшення становища суб'єкта, яке дозволяє йому повніше задовольнити свої інтереси та отримати додаткові, особливі права (переваги), і звільнити його від обов'язків.

Пільги є своєрідним відхиленням від єдиних положень нормативного характеру та способом юридичної диференціації прав громадян, елементом їх спеціального правового статусу, механізмом доповнення основних прав суб'єкта специфічними можливостями юридичного характеру. Інтереси осіб, яким надаються пільги, ставляться вище таких самих, схожих інтересів осіб, які не мають права на пільгу, і держава, надаючи пільгу, наголошує тим самим на цій обставині.

У юридичній науці більшість авторів не відокремлюють пільгу як окрему правову категорію та ототожнюють її з такими поняттями, як «компенсації» та «гарантії». На нашу думку, ці поняття мають як загальні, так і відмінні ознаки. На думку О. Малько, правовим пільгам притаманні такі ознаки: «По-перше, вони супроводжуються повнішим задоволенням інтересів суб'єктів, полегшенням умов їх життєдіяльності, що обов'язково має здійснюватися в межах суспільних інтересів. При встановленні пільг законодавець ставить на меті соціально захистити, покращити становище окремих осіб, перевести процес задоволення їхніх інтересів у більш сприятливий режим... По-друге, правові пільги є винятками із загальних правил, відхилення від єдиних вимог нормативного характеру, виступають способом юридичної диференціації... По-третє, правові пільги є правомірними винятками, законними вилученнями, встановленими компетентними органами в нормативних актах відповідно до демократичних процедур правотворчості. Пільги, як правило, фіксуються за допомогою нормативних, а не правозастосовних актів». Під гарантіями розуміють визначені законом засоби й умови, які забезпечують здійснення наданих сторонам трудового договору прав у сфері трудових відносин та пов'язаних з ними відносин (матеріальні і юридичні запоруки, які забезпечують інтереси сторін трудового договору). Під компенсацією розуміють грошову виплату, що встановлюється з метою відшкодування сторонам трудового договору витрат, пов'язаних з виконанням ними трудових або інших обов'язків, передбачених законодавством про працю та іншими нормативно-правовими актами. Як бачимо, гарантії й компенсації у трудовому праві мають ряд загальних ознак, вони мають конституційне походження, імперативний та комплексний характер. Але деякі автори відзначають, що якщо права працівника не просто декларуються законодавцем, а й всіляко захищаються як нормама трудового права, так і правозастосовною практикою, то права й інтереси роботодавця не достатньо захищені та покладання на нього виконання державних обов'язків не цілком обґрунтовано. Тому принцип рівності сторін трудового договору не тільки повинен бути спрямований на визначення правового становища суб'єктів трудового права, їх права й обов'язки, а й на формування норм трудового права, щоб й роботодавець розраховував

на певні пільги, гарантії та компенсації в трудових відносинах. На сьогодні забезпечити рівність сторін трудового договору можна за допомогою реформування трудового законодавства.

Правові пільги можна класифікувати залежно від загальних підстав. Залежно від предмета правового регулювання виділяються пільги, закріплені нормами конституційного, трудового, фінансового, цивільного, земельного та інших галузей права. Залежно від того, яким державним органом та якого рівня приймаються нормативно-правові акти, які встановлюють виняток із загальних правил, розрізняють правові пільги: державні, галузеві, територіальні та місцеві. Залежно від цільової спрямованості можна виділити економічні та соціальні правові пільги. Види, розміри та порядок економічного стимулювання роботодавців визначаються Кабінетом Міністрів України під час розробки проекту Державного бюджету України. Стимуляційну функцію передусім виконують пільги, які є у податковому законодавстві. Звільнення від сплати обов'язкових платежів разом із правом прискореної амортизації дозволяє суб'єктам господарювання активно займатися інвестиційною, інноваційною діяльністю. У статті 6 Закону України «Про інноваційну діяльність» визначено, що державне регулювання інноваційної діяльності здійснюється шляхом встановлення пільгового оподаткування суб'єктів інноваційної діяльності [3].

Крім того, до економічного стимулювання роботодавців необхідно віднести встановлену статтею 25 Закону України «Про охорону праці» знижку розміру страхового внеску для кожного підприємства Фондом соціального страхування України, за умови досягнення належного стану охорони праці і зниження рівня або відсутності травматизму і професійної захворюваності внаслідок здійснення роботодавцем відповідних профілактичних заходів [4].

У Законі України «Про зайнятість населення» міститься лише компенсаційні механізми для стимулювання роботодавців за працевлаштування безробітних та створення робочих місць. Зокрема, п. 3 ст. 24 Закону України «Про зайнятість населення» передбачено, що роботодавцю, який протягом 12 календарних місяців забезпечував створення нових робочих місць, працевлаштовував на них працівників і упродовж цього періоду щомісяця здійснював їм виплату заробітної плати в розмірі не менше ніж три мінімальні заробітні плати за кожну особу, протягом наступних 12 календарних місяців за умови збереження рівня заробітної плати в розмірі не менше ніж три мінімальні заробітні плати за кожну таку особу щомісяця за рахунок коштів Державного бюджету України, передбачених у бюджеті Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, компенсуються фактичні витрати у розмірі 50 відсотків суми нарахованого єдиного внеску за відповідну особу за місяць, за який він сплачений, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України [5].

Крім того, за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб також встановлюється у законодавстві механізм для стимулювання роботодавців. Наприклад, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 331 «Порядок надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні» визначає умови, механізм виплати та порядок використання коштів для надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за кожну працевлаштовану особу з числа внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні за рахунок коштів резервного фонду державного бюджету. Згідно з п. 3 цієї постанови Компенсація витрат надається у розмірі 6500 гривень щомісяця за кожну працевлаштовану особу, за яку роботодавцем сплачується єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, на період воєнного часу та протягом 30 календарних днів після його скасування або припинення [6]. Отже, завдяки стимулюванню роботодавців підвищується цінність самого права, що відбиватиметься на ефективності діяльності суб'єктів господарювання.

Зрозуміло, що більшість пільг встановлено у законодавстві про працю для працівників, ніж для роботодавців. На думку Н. Болотіної, залежно від характеру підстави, з якої пільги надаються певним категоріям осіб, пільги поділяють на професійні й соціальні [7, с. 478–479]. Крім того, вчені розрізняють два види професійних пільг. Перші є об'єктом правового впливу норм трудового права; пов'язані із виконанням трудової функції працівника або надаються йому відповідно до законодавства про працю чи колективного договору під час дії трудового договору

(наприклад, використання щорічної відпустки у зручний для працівника час, переважне право залишення на роботі при скороченні чисельності або штату тощо). Іншу групу професійних пільг формують додаткові до законодавчо-передбачених видів соціального забезпечення соціальні пільги працівників або осіб, що припинили трудову діяльність, які зазнали впливу соціального ризику (підвищений розмір допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю). За правовою приналежністю друга група є соціально-забезпечувальною. Відповідно до актів колективного або індивідуального договірною характеру зобов'язаним суб'єктом щодо соціальних професійних пільг є роботодавець [8, с. 302], бо виконання обов'язків держави за законодавством про працю завжди покладаються на роботодавців.

Висновки. На нашу думку, пільга – це право на полегшення становища суб'єктів трудового права. Вона, таким чином, як би «прилаштовується» до обов'язку суб'єкта, слідує за ним. Пільга – це вторинне, субсидіарне право на полегшення умов виконання обов'язку або зменшення кількості обов'язків. Для удосконалення чинного законодавства про працю пропонуємо визнати необхідність законодавчого закріплення поняття та видів пільг, підстав та порядку їх надання. Вважаємо доцільним ввести окрему главу у КЗпП України, нормами якої системно були б урегульовані відносини із надання пільг для роботодавців. Це дозволило б також відокремити пільги для роботодавця від професійних пільг працівників.

Список використаних джерел

1. Великий енциклопедичний юридичний словник ; за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
2. Бару М. И. Правовые и иные социальные нормы, регулирующие трудовые отношения. Харьков : Юрид. ин-т, 1965. 33 с.
3. Мурза О. В. Правові пільги: загальнотеоретична характеристика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харківський національний університет внутрішніх справ». Харків, 2013. 200 с.
4. Малько А. В. Льготная и поощрительная правовая политика. С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2004. 233 с.
5. Пашков А. С., Ротань В. Г. Социальная политика и трудовое право. М., 1986. 240 с.
6. Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002. *Відомості Верхової Ради України*. 2002. № 36. Ст.266.
7. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992. *Відомості Верхової Ради України*. 1992. № 49. Ст. 668.
8. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012. *Відомості Верхової Ради України*. 2013. № 24. Ст.243.
9. Порядок надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні : постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 44. Ст. 2394.
10. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України : навч. посібник. Київ : Знання, 2005. 615 с.
11. Синчук С. М. Правові ознаки соціальних пільг у праві соціального забезпечення. *Держава і право*. Вип. 56. С. 301-306.

Надійшла до редакції 13.12.2022

References

1. Velykyu entsyklopedychnyy yurydychnyy slovnyk [A large encyclopedic legal dictionary]. Za red. akad. NAN Ukrayiny Yu.S. Shemshuchenka. 2-e vyd., pererob. i dop. Kyiv : Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2012. 1020 p. [in Ukr.].
2. Baru, M. I. (1965) Pravovyye i inyye sotsyal'nyye normy, reguliruyushchiye trudovyye otnosheniya [Legal and other social norms governing labor relations]. Kharkiv : Yurid. in-t, 33 p. [in Russ.].
3. Murza, O. V. (2013) Pravovi pil'hy: zahal'noteoretychna kharakterystyka [Legal benefits: general theoretical characteristics] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Kharkivs'kyu natsional'nyy universytet vnutrishnikh sprav. Kharkiv, 200 p. [in Ukr.].
4. Mal'ko, A. V. (2004) L'gotnaya i pooshchritel'naya pravovaya politika [Preferential and incentive legal policy]. S.-Pb. : Yurid. tsentr Press, 233 p. [in Russ.].
5. Pashkov, A. S., Rotan', V. G. (1986) Sotsyal'naya politika i trudovoye parvo [Social policy and labor law]. M., 240 p. [in Russ.].
6. Pro innovatsiynu diyal'nist' [On innovative activity] : Zakon Ukrayiny vid 04.07.2002.

Vidomosti Verkhovoyi Rady Ukrainy. 2002. № 36, art. 266. [in Ukr.].

7. Pro okhoronu pratsi [On labor safety] : Zakon Ukrainy vid 14.10.1992. *Vidomosti Verkhovoyi Rady Ukrainy*. 1992. № 49, art. 668. [in Ukr.].

8. Pro zaynyatist' naseleennya [On employment of the population] : Zakon Ukrainy vid 05.07.2012. *Vidomosti Verkhovoyi Rady Ukrainy*. 2013. № 24, art. 243. [in Ukr.].

9. Poryadok nadannya robotodavtsyu kompensatsiyi vytrat na oplatu pratsi za pratsevlashtuvannya vnutrishn'o peremishchenykh osib vnaslidok provedennya boyovykh diy pid chas voyennoho stanu v Ukraini [The procedure for providing the employer with compensation for labor costs for the employment of internally displaced persons as a result of hostilities during martial law in Ukraine] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.03.2022. *Ofitsiyyny visnyk Ukrainy*. 2022. № 44, art. 2394. [in Ukr.].

10. Bolotina, N. B. (2005) Pravo sotsial'noho zakhystu Ukrainy [Social security law of Ukraine] : navch. posibnyk. Kyiv : Znannya, 615 p. [in Ukr.].

11. Synchuk, S. M. Pravovi oznaky sotsial'nykh pil'h u pravi sotsial'noho zabezpechennya [Legal features of social benefits in social security law]. *Derzhava i pravo*. Issue 56, pp. 301-306. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64453/57Synchuk.pdf?sequence=1>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Maryna Smolyarova. The essence of benefits in legal stimulation of employers. The article examines the essence of benefits in the legal stimulation of employers within the framework of labor law. The concept of "privilege" is defined as a legal category. Under benefits in labor law, it is proposed to understand the advantages established by the labor legislation, the collective agreement and the agreement of the parties, which are provided to the parties to the labor contract (benefits in the field of employment; in the field of remuneration; in the field of labor protection; in the field of working hours and rest; in housing, cultural, medical services, etc.).

The points of view expressed in the scientific literature regarding the legal nature of the benefit are analyzed. Problematic issues regarding the provision of benefits are investigated primarily at the branch level and the formation of a separate institution of legal benefits in the system of a certain branch of law is confirmed. Legal relations on the provision of benefits are concomitant to the main legal relations of various branch affiliations.

The grounds for the classification of legal benefits are clarified, taking into account the provisions of acts of current legislation, legal literature. It is substantiated that the recipients of benefits in labor law are not only employees, but also employers. It is proposed to ensure decent work in the labor legislation of Ukraine to establish an effective mechanism for stimulating employers with the help of legal benefits and to determine the grounds for providing legal benefits, guarantees and compensations.

The legislation of Ukraine on benefits for employers is analyzed. One of the ways to improve the current legislation is to recognize the need for legislative consolidation of the concept and types of benefits, the grounds and procedure for their provision. It is reasonable to introduce a separate chapter in the Labor Code of Ukraine, the norms of which would systematically regulate the relationship on the provision of benefits for employers. This would also allow for the separation of employer benefits from employee occupational benefits.

Keywords: *benefits, legal benefits, legal nature of benefits, classification of legal benefits, guarantees, compensations.*

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ.
ЕКОНОМІЧНА ТА ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА

УДК 35.8

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-493-402

**Nataliia
LIPOVSKA**[©]
Doctor of State
Administration,
Professor
(*Dnipropetrovsk state
university of internal
affairs, Dnipro,
Ukraine*)

**Sergii
SEROHIN**[©]
Doctor of State
Administration,
Professor
(*Ukrainian State
University of Science
and Technologies,
Dnipro, Ukraine*)

MODERNIZATION OF THE PUBLIC SERVICE OF UKRAINE
AFTER THE WAR UNDER THE WORLD CRISIS

Наталія Липовська, Сергій Серьогін. МОДЕРНІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ВІЙНИ В УМОВАХ СВІТОВОЇ КРИЗИ. Мета дослідження полягає в обґрунтуванні ключового напрямку модернізації публічної служби України – трансформації її в інститут суспільної взаємодії як однієї з найважливіших умов подолання соціально-економічної кризи та ефективного повоєнного відновлення.

Обґрунтовано необхідність кардинальних інституціональних змін на найвищих щаблях державної влади, а саме в трикутнику «Верховна Рада – Президент – Кабінет Міністрів». Наголошено, що трансформація публічної служби в інститут суспільної взаємодії має значні переваги, такі як: прозорість та ефективність здійснення управлінських дій, формування атмосфери довіри до публічної влади, порозуміння і конструктивна співпраця адміністративних структур і громадян.

Наголошується на необхідності внесення змін до відповідних законів України, що стане першим кроком до підготовки єдиного цілісного законопроекту «Про публічну службу в Україні», в який доцільно внести фундаментальні засади щодо функціонування публічної служби як інституту суспільної взаємодії.

Доведено, що процес трансформації публічної служби України в інститут суспільної взаємодії має відбуватися на всіх рівнях публічної влади шляхом конструктивної суспільної самоорганізації та широким залучення громадян до процесу управління, що призведе до системного покращення спільної діяльності органів влади та інститутів громадянського суспільства на основі довіри, порозуміння та співпраці, що особливо важливо у кризовий та повоєнний період.

Ключові слова: криза, трансформація, публічна служба, самоорганізація, довіра, модернізація.

Relevance of the study. Russian full-scale invasion of Ukraine, became an extraordinary event in the life of mankind; avalanche-like changed the modern reality. Each country, based on its capabilities, has been applying a variety of measures to prevent and combat the new challenges, has been seeking a way out of this situation that is as acceptable to itself as possible. Undoubtedly, the leading role in this process belongs to the institution of

© N. Lipovska, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9288-4733>
lna85775@gmail.com

© S. Serohin, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4020-4871>
s.m.serjegin@vidr.dp.ua

public service, the subsystems of which are responsible for the adoption and implementation of appropriate situational and strategic decisions.

During this unprecedented global crisis, we are witnessing how the countries of the world, closing their borders and implementing the necessary protectionist measures, are not only trying to overcome the crisis as quickly as possible but are also looking for their own effective models of future existence in the post-crisis reality. Public services around the world face two global challenges requiring firstly, the adoption of appropriate decisions aimed at ensuring comprehensive security of citizens, reallocation of public resources in support of the relevant sectors of the economy, ensuring social protection of the most vulnerable populations, etc., and secondly, the simultaneous development of strategies for further national development, which will allow achieving advantages in the world markets in the future.

Should be decided with a clear subsequent vision of Ukraine's development in a rapidly changing world and the use of its potential, taking into account the opportunities that will necessarily appear after the end of the war. Even the draft programme post-war recovery of Ukraine, is mostly declarative and does not contain clear strategies and priorities for moving the country to a higher level of development.

Recent publications review. The issue of public transformations has recently been the subject of attention of many researchers, including I. Reshevets (2016), who justified the basic foundations of reforming the political and administrative system of Ukraine taking into account the social transformation processes [26]; V. Plushch, V. Tancher (2017), who considered the relationship of political, moral and ethical issues in modern society [21]; I. Sidenko (2014), who analyzed the impact of global challenges on the formation of social values [2; 13; 27]. Directions of reforming and modernizing public service in Ukraine are considered by N. Honcharuk and L. Prudyus (2018) [5-6], O. Lyndiuk (2016) [14]; M. Havriltsiv, G. Lukianova (2019) [4], O. Hromova, Yu. Krykhtina (2018) [8], O. Onufrienko (2016, 2018) [17-18] and other researchers [15-16]. The political context of administrative reform in Ukraine is analyzed by Yu. Kurylov (2019) [10]. The role of citizen participation in improving the efficiency of public administration has been studied by many scholars (Wahyudin A., Mukhibad H., Nurkhin A., Fachrurrozie, 2020; Filippova V., 2017; Shevchenko O.M., 2016; Seryohin S. M., & Pysmennyi I. V., 2015; Rachynska O., 2020; Sak Y., 2019; Kozak V., 2017; Aleksieiev V., 2020; Parkhomenko-Kutsevil O., 2020, Ragimov F., 2020) [1; 9; 19-20; 24-25; 28-29; 31].

The building of legal, democratic and social state in Ukraine is very slowly, directly related to many external and internal factors, which influence the state-building process. The war, the significant dependence of Ukraine on the world market of raw materials (metal, grain crops), and essential debt obligations to foreign creditors are the main external factors. At the same time, the main internal problem that in the times of Ukrainian independence became systemic is a permanent political crisis in the state (the confrontation between branches of power, frequent changes of government, the struggle of political leaders between themselves, the decline of professionalism at all levels of public administration, disregard of legal and moral norms in the process of functioning of public service, etc.). At the same time, the political elite are mainly guided in the activity by defending their interests, instead of the person and society. The permanent political struggle "for the sake of the struggle" has become not just hypertrophic but has turned into a farce that destroys the confidence of the population of Ukraine in government agencies and politicians. When in a crisis these processes coincide with the objective growth of unemployment and high levels of migration, high inflation, extremely high level of corruption, reduced social benefits, etc., the state loses its mission, shows the inability to innovate, which ultimately eventually it can lead to the complete incapacity of the system and its ruin (destruction of the state). According to systems theory, the crisis causes and strengthens the mechanisms of deviation of subsystems and individual elements of the system from the common goal, which contributes to the setting their own separate goals and leads to the loss of the system's structural integrity. This article is devoted to the analysis of these problems.

The research paper's objective. This article deals with the rationale for the main direction of modernization of the public service of Ukraine – its transformation into an institution of social interaction as one of the most critical conditions for overcoming the socio-economic crisis and effective post-war recovery.

Discussion. The coincidence of all these factors with the projected global economic crisis has led to the worst situation, after which it is very hard for any social system to go on a progressive path of social development. The whole world has found itself in a bifurcation zone

and now it is difficult to predict when destabilizing processes (entropy growth) will change to the opposite ones – stabilizing ones (entropy reduction) [11; 20]. After all, during the bifurcation period, a radical restructuring takes place in the social system, manifesting itself in the struggle of social structures and actors, due to which the configuration of the relationship between order and chaos changes. The old parameters of order are destroyed or substantially changed, after which new parameters of order begin to form. In the bifurcation period, order and chaos interact nonlinearly, so order may transform into chaos and chaos into order. In any case, evolutionary shifts (abrupt changes) occur, which are usually accompanied by structural disintegration and subsequent integration based on the restructuring of social relations.

The evolutionary shifts should be considered as a set of informational, social and cultural-value changes, which determine the transition from one scenario of social development to another. In case of an evolutionary shift, a qualitatively different community is formed, with a different nature of social relations, which determines a new state of the system functioning according to a different social development scenario. The new state of the system emerges because of fluctuations as an emergent property of social community, which is self-organizing and turns out to be at bifurcation points in the form of actualized managerial influences.

Evolutionary shifts are most likely to occur in crisis zones when the values of definite order parameters reach their limits caused by management resources. In crisis zones, the system's instability increases, so it has new opportunities, which it can realize as choices at bifurcation points. Accordingly, the systemic crisis may well be the factor that changes the system towards entropy reduction. At the same time, the choice of a future scenario of social development is practically non-deterministic, because it depends on many factors, particularly the restructuring of the format of the relationship between the ruling elite (public service) and society.

The system of public service (as any system) is not immutable, once and for all set; it has to develop along with public life. After all, the systems' building is by no means a finite act. The system, once emerged, improves, develops, and is supplemented in a variety of ways. New elements of the system and their connections change and emerge, the transformation of some components into others occurs. In some cases, new constituent elements arise through development, transition of old ones; in others, through a split of existing elements; in others, the system assimilates, absorbs something external and transforms it into its component, etc. Accordingly, qualitatively new political systems are being established within states, new mechanisms of management are being formed, and inter-elemental interaction and social relations are being improved.

Being in the conditions of constant dynamic development, both state and society, and the system of public service, conditionally represent an association of the same people (citizens), oriented to the formation of Ukraine as a legal, democratic and social, and society as public should always converge. According to the theory of self-organization of social systems, such convergence is, first of all, in the new sense of connections and interaction with socio-economic, political, managerial, cultural and spiritual subsystems of Ukrainian society, which could provide an opportunity not only to increase the efficiency of management decision-making and their implementation but also could create optimal conditions for public control over the implementation of these decisions, minimizing political opposition in society and increasing its potential.

Unfortunately, the Ukrainian public service system is to a great extent independent, separate system from society, which operates by its own goals and objectives, which differ significantly from the national one. Modern means of interaction and exchange between the authority and the public are antagonistic to a certain extent, one of the parties (the power) traditionally considers the other (society) as its source of existence and thus limits its possibility to exist well, function and develop [3, p. 174]. Accordingly, the state, increasingly detached from society, loses the ability to control the dynamics of self-organizational processes, and it actually from the means of social improvement becomes an arena of the struggle for power to protect the interests of the dominant narrow social group of society. Ukrainians expect from the public authorities not declarations, commands or instructions, but providing quality administrative services at any level of public management to every citizen. Social expectations and demands of citizens act as determinants of providing social orientation of public service [12].

Transformation of public service in the institute of public interaction has significant advantages, such as transparency and efficiency of management actions, trust-building in public authorities, understanding and constructive cooperation of administrative structures and citizens etc. At the same time, it also has certain risks, such as bureaucratization of the public

service system, passivity of citizens in their relations with the authorities, the lack of the necessary regulatory and legislative framework and so on. Therefore, the introduction of such an institution should be a holistic systemic process, using the best practices of the world experience, adapted to national needs, as well as consistent with the conceptual principles of reforming the entire system of public administration in Ukraine and the process of active formation of civil society.

Such a transformation is impossible without fundamental institutional changes at the highest government levels, namely in the triangle «Verkhovna Rada – President – Cabinet of Ministers». These authorities level of professionalism, as well as the relations between them, are not only decisive for the formation of order parameters for all social processes in the country and trends in social development but also should be an example for the functioning and making appropriate changes at all levels of the public service system. The supreme authorities of the state, exercising organizational and regulating influence on social and political processes, shall in every possible way demonstrate an example of compliance with democratic norms of relations of all power institutions in society and ensure the protection of the human and civil rights and freedoms. This approach provides for the establishment of the partnership between the authorities and civil society institutions, which should be based on mutual interest in achieving goals, including those related to overcoming the crisis in the country.

The highest state authorities must understand that the crisis is characterized not only as a negative process but also as one in the depths of which positive shifts can occur through mechanisms of step-like changes and a new order, a new system of existence is born. World experience shows: crisis is an important and even necessary stage in the development of any country. States emerge from crises with a strong capacity for resistance, renewed, having built up a fund of internal forces.

In the parliamentary-presidential system of governance, it is parliament as a nationwide, permanent, collegial representative body has to create such parameters of order in the state, which ensure effective interaction of civil society with public service, and respectively, the full functioning of this institution becomes a necessary condition for the return of public confidence in the authorities. But even under the so-called mono-majority, first formed in the times of Ukraine's independence, the parliament continues to be an arena of permanent confrontation of political forces, sometimes with absolutely uncivilized forms of defending political interests, such as: blocking the rostrum, fights between deputies, and the like. Even the legislative process the deputies use as a political weapon against their opponents. In particular, we mean the introduction of "turbo mode" during the consideration of the draft laws, the introduction of very controversial, from the legal point of view, the norms of the Law on Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine, making crucial decisions for the country and society at night, and so on.

Apparently, in current conditions, the Verkhovna Rada of Ukraine must be a professional body, where various subsystems interact in the form of political forces defined by society, and intensively exchange their views, ideas, experiences, opinions. Thus there is the competition of alternatives regarding the solution of constantly arising problems and the integrity (the desired goal of the system) based on the formation of the legislative field, which determines the vector of further social development.

An important thing for further constructive dialogue between political forces in Ukraine is the normative consolidation and real provision of the opposition rights, without which it will act exclusively as a destabilizing force in the parliament. In this aspect, we need to emphasize that the opposition is a necessary element for further effective social development. After all, the absence of opposition without real organizational capabilities means no alternative development, narrowing the evolutionary opportunities, as well as the lack of publicly expressed alternative assessment of the efficiency of political leadership and public administration, without which a real objective assessment of these processes is impossible [15]. Therefore, shortly, it is necessary to adopt a law on the opposition, which must clearly define the organizational possibilities for its impact on the processes of effective social development.

The institute of the President has had an extremely important role throughout Ukraine's independence. After the last elections, the influence of this one-person state body on the entire public service system has only intensified. After all, it was on the wave of public confidence in the moral authority and the election programme of the President that the Verkhovna Rada of Ukraine and, accordingly, all other subsystems of government were significantly renewed. The public demand for "new faces" was implemented. However, the

public disappointment came very quickly considering insufficient competence of many officials of public service. The country even set an "anti-record" for the term of the government work – six months from its formation to the resignation of parliament. The real inconsistency of personnel policy recently occurred at all levels of public service, leads to the strengthening of entropy processes in society.

The office of the President should not replace other management structures but should be a powerful analytical centre that objectively assesses social processes and develops proposals for effective decision-making by the President under his Constitutional powers. In turn, the President, as an integrating element in the triangle «Verkhovna Rada – President – Cabinet of Ministers» and as the leader of the nation, should do everything possible to promote the fulfilment by all other bodies of the public service of political obligations supported by society during elections. After Victory in the war, trust in the President will be unprecedented.

In our opinion, after Victory in the war, the first step of the President should be to unite the government's efforts to implement the priority tasks that arise in a crisis. The crisis can and should become a great motivation to consolidate the entire political and administrative elite to unite the efforts to overcome it. In such difficult times for the country, conflicts between the supreme subjects of power are inadmissible, but it is necessary to make effective decisions on overcoming the crisis phenomena. Eventually, political confrontation not only increases the level of entropy within the state but may also have a significant impact on interstate relations in the global world. In particular, it is necessary to stop discussing the announcement of Ukraine's default and conduct constructive negotiations with international financial organizations and creditors, while protecting national interests as much as possible.

To a large extent, the way out of this situation depends on the professionalism of the government, their readiness to confront the crisis and their ability to reduce its negative consequences in the appropriate spheres of public life. It is becoming clear that the traditional forms and methods of public administration no longer correspond to modern realities when the processes of interaction between the public service and public subsystems associated with a versatile exchange of energy, information and other resources are increasing and accelerating. We believe that the high dynamics of variability and uncertainty of the modern environment predetermines the need for governments to be ready to develop and make decisions in situations where threatening or positive changes are only beginning to be implemented, and the opportunities to identify their causes and the scale of the consequences are limited.

Even though the subject of government formation is the Verkhovna Rada of Ukraine, the strengthening of organizational ties of the system «parliament – government» will contribute to the maximum adaptation of the functional structure of the Cabinet of Ministers of Ukraine to the structures of the Verkhovna Rada of Ukraine. Parliamentary committees as the leading sectoral bodies of the Verkhovna Rada of Ukraine should be the structures that direct and control the work of relevant ministries and departments.

The optimal structure of the Verkhovna Rada of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine according to defined functional areas is a factor that will allow the full functioning and ensure the integrity of the system «parliament – government». This approach will correspond to a considerable synergistic principle: «Only in the case of creating a typologically appropriate structure due to the successful choice of the organization of interaction between the evolving parts, the entry to a new, higher level of hierarchical organization, i.e. a step towards evolutionary improvement is made» [15, p. 65]. It is also advisable, in our opinion, to restore the work of government committees (liquidated for unknown reasons in 2010), which carried out a preliminary professional examination of government decisions.

In our opinion, the interaction between the Verkhovna Rada of Ukraine, the Secretariat of the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Office of the President of Ukraine concerning the information exchange and development of a coordinated strategy of the state development must reach a qualitatively new level. In general, under crisis, the apparatus is entrusted with a much greater volume of organizational, informational and analytical work, which largely depends on the quality of decisions and their further implementation.

It should be taken into account, we should take into account that some reforms in the process of their implementation turn into the opposite result, or begin to develop in some other way, subject to their own, self-organizing bases. Sometimes reforms that seem logical and reasonable do not find their social carrier. At the same time, the activities of individual groups of the population do not find their continuation, because society lacks an appropriate political and legal basis and the necessary social institutions. Society in the process of transformation

acquires fundamentally new qualities that violate the preliminary coherence of interaction between social institutions and can cause an overreaction of this society to the influence of power structures. As a result, the process of modernization can be transformed into a process of bifurcation. As noted by Yu. Sharov, – a feature of the transformation processes in society is that the initiators of change are forced to change themselves, and it is often the most difficult in the implementation of changes. Directly it concerns the personnel of authorities and management bodies of all levels whose traditional professional mentality is still quite far from the managerial ideology which is set by the mission of these bodies [30, p. 7]. Therefore so difficult is the reform of public service and improvement of activity of this institute in the direction of conformity of its abilities and possibilities to public needs and interests.

Conclusions. Thus, with sufficient political will of the authorities, the crisis can be used as a chance, which provides the opportunity, after quickly overcoming the bifurcation period, to begin an intensive process of radical transformation of the content of public service.

We try to identify favourable factors that accelerate the achievement of a new quality state of organization and functioning of public service in the process of overcoming the crisis.

First, any crisis itself requires the maximum mobilization of internal resources for its overcoming, providing such changes in the sphere of public service, which will be clearly subordinated to the achievement of the goals of further social development. After all, social transformations, as a rule, are extremely difficult to occur without a corresponding transformation of the public service system itself.

Second, in times of crisis there is an objective convergence of society with the authorities, given the fair expectations of citizens for some assistance from public administration, which highlights the problem of developing new forms of interaction in the system «society – state – person», when the role of the state is greatly strengthened.

Third, in such an unstable state small impacts (individual decisions of public authorities) can lead, due to the effect of non-linearity to incredibly fast and weighty consequences, both positive and destructive. Therefore, the responsibility of public servants for the results of management actions and the further fate of the social system increases.

Fourth, as a rule, charismatic leaders emerge in crises, who can have a cardinal influence on the course of bifurcation moment processes and direct public energy to the corresponding behaviour of the entire social system.

Fifth, the turbulent political events in Ukraine have contributed to a significant increase in the political consciousness of citizens, which in turn increases the public demand for transparent public authorities and forces public services to create conditions for solving social problems of the population.

Sixth, in a crisis period, the change of dominant values in society is significantly accelerated, in a stable situation; they change much more slowly than social reality. There is a high probability of rapid spread of civil society values (social justice, the rule of law, solidarity in overcoming crisis phenomena, etc.) due to fundamental changes in the ways of social problems solving, which the public-management activity is based on. When socially significant values change, society implements its powerful potential not only through the mobilization of various resources to solve problems but also in the process of creative self-organization, which produces innovations for the implementation of socially useful things.

Seventh, Ukraine has been reforming the decentralization of public power since 2015, which has created the basis for the radicalization of institutional changes, improving the quality of life of citizens and is of great importance for the continuation of sectoral reforms. Because of the building of a new system of distribution of power between central and local authorities in Ukraine today, a new relationship between different branches of government and a new system of checks and balances are being formed.

In addition to the above factors, it is necessary to take into consideration the rapid pace of development of human potential, which has an extraordinary energy that should be ordered and directed in the right direction. We mean that when a certain level of energy is directed to the environment, it can easily self-excite and go to the mode of intense combustion («laser mode»). The subject influencing all spheres of social life and, accordingly, the processes of energy-information exchange is exclusively the institution of public service. Due to the effective activity of the latter, it is easy enough to promote constructive self-organizing processes, regulating them by various levels of added energy, directing them to further optimization of relations between the public service and society widely involving society itself in the process of public administration. Thus, the nature of functioning of the

system of public service largely determines the type of political regime in society, its openness or closedness, political, economic, social, cultural, religious and other relations, which, in turn, affect the stability of existence of the state and its development. Accordingly, it is extremely important to establish an interactive relationship between the public service system and society, when there is a synergy between the governing body and the environment in which it operates. On the basis of constructive connections between them, there is a mutual formation and progressive development in the process of joint activity.

In our opinion, shortly, it will be logical to amend the Law of Ukraine «On Purification of Power» taking into account the recommendations of the Venice Commission and the experience of practical implementation of relevant organizational and legal measures. In terms of systematically improving the functioning of the institute of public service, it is also important to adopt a new Law of Ukraine «On Service in Local Self-Government Bodies», which would be the first step towards preparing a single integrated draft law «On Public Service in Ukraine». In this strategic document, in addition to the necessary provisions governing the activities of all types of public service, in our opinion, it is appropriate to introduce fundamental principles for the functioning of public service as an institution of public interaction with further detail of these provisions in regulations governing the interaction of public authorities with civil society institutions. Thus, in modern conditions, a profound transformation of the public service into an institution of social interaction is needed. This will lead to a systematic improvement of joint activities of government and civil society institutions based on trust, understanding and cooperation, which are especially important in times of crisis.

It is impossible within the article to cover all aspects of the functioning and further development of the public service system. We have only substantiated the conceptual foundations of the transformation of the public service of Ukraine into an institution of social interaction, which need to take place in the unity of social, institutional and personal changes. The global crisis may well be a chance that significantly accelerates the implementation of social reforms in Ukraine and the effective management of these processes depends on systemic changes at all levels of the public service. Herewith the transformation of the public service into an institution of social interaction and promotion to an open civil society need to take place in parallel – by establishing interactive relations between the system of government and society, based on a high level of trust in public service officials. The institution of public interaction provides for establishing constructive relationships between the public service as a subject, which affects all areas of public life and the society, which actively participates in the processes of public administration. Accordingly, the public service must represent a new generation of professionals – active individuals (leaders of the nation), who can be the bearers of evolutionary changes in society, aimed at overcoming the socio-economic crisis and further effective development of the state.

References

1. Aleksieiev V. Optimistic Tragedy of Public Administration. *Public administration and local government*. 2020. Vol. 47. № 4. 6-12.
2. Baranov A. The current state of public administration development in Ukraine. *Public Administration Aspects*, 2019, 7(8), 5-12.
3. Білоус В. С. Синергетика та самоорганізація в економічній діяльності : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2007. 376 р.
4. Гаврильців М. Т., Лукьянова Г. Ю. Правовий статус публічних службовців та перспективи його модернізації в Україні. *Право і суспільство*. 2019 № 3. URL : http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/3_2019/part_1/3.pdf.
5. Гончарук Н. Т. Прудіус Л. В. Модернізація державної служби та управління людськими ресурсами в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2018. Том 6, № 1-2. С. 42-51.
6. Гончарук Н. Т. Прудіус Л. В. Модернізація державної служби на сучасному етапі її розвитку. URL : http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2017/tom_2/33.pdf.
7. Гончарук Н. Т. Напрямки реформування та модернізації публічної служби в Україні. *Публічна служба*. URL : <https://grani-print.dp.ua/index.php/home/article/view/171>.
8. Громова О. В., Крихтіна Ю. О. Теоретико-практичні аспекти модернізації системи державної служби. *Theory and Practice of Public Administration*. 2018. № 4(63). URL : http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2018-4/doc/1/1_5.pdf.
9. Kozak V. Strategic aspects of the public administration reforming in Ukraine under decentralization. *Public Administration and Local Government*. 2017. Issue 1(32). P. 27-34. URL : [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_01\(32\)/6.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_01(32)/6.pdf).
10. Курилов Ю. Адміністративна реформа в Україні: від її витоків до майбутнього. *Аспекти державного управління*. 2019. № 7 (9-10). P. 62-78. URL: <https://doi.org/10.15421/151949>.

11. Kvitka S. A. Synergetics of globalization and governance: methodological aspects. *Public Administration Aspects*. 2015. № 3(3). P. 13-18. URL: <https://doi.org/10.15421/151514>.
12. Kiyanka I., Ilytskyi S. Civic values in the context of public administration. *Public Administration and Local Government*, 2020, № 2 (45). P. 25-33. URL: <https://doi.org/10.33287/102016>.
13. Lypovska N. Social transformations as a component of public management reforms: institutional measurement. *Public Administration and Local Government*. 2017. № 2 (33). URL : [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_02\(33\)/6_eng.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_02(33)/6_eng.pdf).
14. Линдюк О. А. Концептуальні засади модернізації державної служби України в умовах глобалізації. URL : [https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol5/Visnyk_NUCZU_29_2016_2\(5\).pdf](https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol5/Visnyk_NUCZU_29_2016_2(5).pdf).
15. Нижник Н., Черленяк І., Олуйко В. Синергетичні основи оптимізації державного управління. *Вісн. держ. служби*. 2003. № 4. С. 62–70.
16. Нижник Н., Муза О. Інституційна модернізація державної служби України в сучасних умовах. *Право України*. 2016. № 9. С. 9-16.
17. Онуфрієнко О. В. Сучасна доктринально-концептуальна основа модернізації публічного управління та державної служби України: веберівська бюрократія, нове публічне управління, електронне врядування. *Public Administration Aspects*. 2018. № 6. URL : 416-Article%20Text-559-1-10-20180618%20(2).pdf. DOI: 10.15421/151832 DOI: 10.15421/151832.
18. Онуфрієнко О. В. (). Розвиток європейської публічної служби: від модернізації до постмодернізації. *Аспекти державного управління*. 2016. № 4 (9-10). P. 78-90. URL : <https://doi.org/10.15421/152016853>.
19. Parkhomenko-Kutsevil O. Reforming the system of public governance as a basis for the development of modern Ukrainian society. *Public administration and local government*. 2020. Vol. 45. № 2. P. 64-69. URL: <https://doi.org/10.33287/102020>.
20. Pysmennyi I. The phenomenon of social self-organization in Ukraine in the context of the further development of local self-government. *Public Administration and Local Government*, 2017, № 2 (33). URL : [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_02\(33\)/19_eng.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_02(33)/19_eng.pdf).
21. Плющ В. А., Танчер В. В. Трансформація політики в етику: Мішель Маффесолі про моральні цінності постмодерного суспільства. *Укр. Соціум*. 2017. № 2 (61). С. 9-19. URL : <https://doi.org/10.15407/socium2017.02.009>.
22. Публічна служба: системна парадигма : кол. монограф. / Ващенко К. О., Сergygin С. М., Бородин Є. І. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 256 с.
23. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід : монограф. ; за заг. ред. Чернова С., Воронкової В. та ін. Запоріжжя : ЗДІА, 2016. 606 с.
24. Rachynska O. Influence of Public Opinion on the Optimization of Communicative Interaction in the Public Administration Sphere. *Public Administration Aspects*. 2020. № 8. С. 98-108. URL: <https://doi.org/10.15421/152024>.
25. Ragimov F. Evolution of public administration in the context of the modern process of state formation in Ukraine. *Public administration and local government*. 2020. Vol 45. № 2. P. 70-76. URL : <https://doi.org/10.33287/102021>.
26. Решивець І. Суспільні трансформації в контексті модернізаційних реформ політико-адміністративного управління. *Theory and Practice of Public Administration*. 2016. № 4(55). URL : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-4/doc/1/07.pdf>.
27. Сіденко В. Р. Нові глобальні виклики та їх вплив на формування суспільних цінностей. *Ukr. Socium*. 2014. № 1(48). P. 7-21. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2014.01.007>
28. Філіппова В. Інноваційні форми «демократії участі» громадян у публічному управлінні. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. URL : http://el-zbirn-du.at.ua/2017_1/22.pdf.
29. Шевченко О. М. Особливості комунікацій з громадськістю у публічному управлінні. *Публічне адміністрування: наукові дослідження та розвиток*. URL : <https://pa.stu.cn.ua/tmp/pdf/46.pdf> <https://pa.stu.cn.ua/tmp/pdf/46.pdf>.
30. Шаров Ю. П. Стратегічне планування в муніципальному менеджменті: концептуальні аспекти : монограф. Київ : Вид-во УАДУ, 2001. 302 с.
31. Wahyudin A., Mukhibad H., Nurkhin A., Fachrurrozie. *The role of good village governance implementation towards reducing fraud potential and ensuring effective government performance*. *Humanities & Social Sciences Reviews*. 2020. eISSN: 2395-6518. Vol. 8. No 2. Pp. 457–463. URL : <https://doi.org/10.18510/hssr.2020.8252>.

Submitted 09.12.2022

1. Aleksieiev, V. (2020). Optimistic Tragedy of Public Administration. *Public administration and local government*. Vol. 47. № 4, pp. 6-12. URL : <https://doi.org/10.33287/102040>.

2. Baranov, A. (2019). The current state of public administration development in Ukraine. *Public Administration Aspects*, 7(8), pp. 5-12. URL : <https://doi.org/10.15421/151936>.

3. Bilous, V. S. (2007) Synerhetyka ta samoorhanizatsiya v ekonomichniy diyal'nosti [Synergetics and self-organization in economic activity] : navch. posibnyk. Kyiv : KNEU, 376 p. [Ukr.].
4. Havryl'tsiv M. T., Luk'yanova H. Yu. (2019) Pravovyy status publichnykh sluzhbovtziv ta perspektyvy yoho modernizatsiyi v Ukraini [Legal status of public servants and prospects for its modernization in Ukraine]. *Pravo i suspil'stvo*. № 3. URL : http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/3_2019/part_1/3.pdf. [Ukr.].
5. Honcharuk, N. T. Prudyus, L. V. (2018) Modernizatsiya derzhavnoyi sluzhby ta upravlinnya lyuds'kymy resursamy v Ukraini [Modernization of civil service and human resources management in Ukraine]. *Aspekty publichnoho upravlinnya*. Vol. 6, № 1-2, pp. 42-51. [Ukr.].
6. Honcharuk, N. T. Prudyus, L. V. Modernizatsiya derzhavnoyi sluzhby na suchasnomu etapi yiyi rozvytku [Modernization of the civil service at the current stage of its development]. URL : http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2017/tom_2/33.pdf. [Ukr.].
7. Honcharuk, N. T. Napryamky reformuvannya ta modernizatsiyi publichnoyi sluzhby v Ukraini [Directions of reform and modernization of the public service in Ukraine]. *Publichna sluzhba*. URL : <https://grani-print.dp.ua/index.php/home/article/view/171>. [Ukr.].
8. Hromova, O. V., Krykhtina, Yu. O. (2018) Teoretyko-praktychni aspekty modernizatsiyi systemy derzhavnoyi sluzhby [Theoretical and practical aspects of the modernization of the civil service system]. *Theory and Practice of Public Administration*. № 4(63). URL : http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2018-4/doc/1/1_5.pdf. [Ukr.].
9. Kozak, V. (2017) Strategic aspects of the public administration reforming in Ukraine under decentralization. *Public Administration and Local Government*. Issue 1(32), pp. 27-34. URL : [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_01\(32\)/6.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_01(32)/6.pdf).
10. Kurylov, Yu. (2019) Administratyvna reforma v Ukraini: vid yiyi vytokiv do maybutn'oho [Administrative reform in Ukraine: from its origins to the future]. *Aspekty derzhavnoho upravlinnya*. № 7 (9-10), pp. 62-78. URL: <https://doi.org/10.15421/151949>. [Ukr.].
11. Kvitka, S. A. (2015). Synergetics of globalization and governance: methodological aspects. *Public Administration Aspects*, No 3(3), pp. 13-18. URL: <https://doi.org/10.15421/151514/>.
12. Kiyanka, I., Ilnytskyi, S. (2020). Civic values in the context of public administration. *Public Administration and Local Government*, № 2 (45), pp. 25-33. URL: <https://doi.org/10.33287/102016>.
13. Lypovska, N. (2017) Social transformations as a component of public management reforms: institutional measurement. *Public Administration and Local Government*, № 2 (33). URL : [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_02\(33\)/6_eng.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_02(33)/6_eng.pdf).
14. Lyndyuk, O. A. Kontseptual'ni zasady modernizatsiyi derzhavnoyi sluzhby Ukrainy v umovakh hlobalizatsiyi [Conceptual principles of modernization of the civil service of Ukraine in the conditions of globalization]. URL : [https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol5/Visnyk_NUCZU_29_2016_2\(5\).pdf](https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol5/Visnyk_NUCZU_29_2016_2(5).pdf). [Ukr.].
15. Nyzhnyk, N., Cherlenyak, I., Oluyko, V. (2003) Synerhetychni osnovy optymizatsiyi derzhavnoho upravlinnya [Synergistic bases of optimization of public administration]. *Visn. derzh. sluzhby*. № 4, pp. 62–70. [Ukr.].
16. Nyzhnyk, N., Muza, O. (2016) Instytutsiyina modernizatsiya derzhavnoyi sluzhby Ukrainy v suchasnykh umovakh [Institutional modernization of the civil service of Ukraine in modern conditions]. *Pravo Ukrainy*. № 9, pp. 9-16. [Ukr.].
17. Onufriyenko, O. V. (2018) Suchasna doktrynal'no-kontseptual'na osnova modernizatsiyi publichnoho upravlinnya ta derzhavnoyi sluzhby Ukrainy: veberiv's'ka byurokratiya, nove publichne upravlinnya, elektronne vryaduvannya [Contemporary doctrinal and conceptual basis of modernization of public administration and civil service of Ukraine: Weberian bureaucracy, new public administration, electronic governance]. *Public Administration Aspects*. № 6. URL : 416-Article%20Text-559-1-10-20180618%20(2).pdf. DOI: 10.15421/151832 DOI: 10.15421/151832. [Ukr.].
18. Onufriyenko, O. V. (2016) Rozvytok yevropeys'koyi publichnoyi sluzhby: vid modernizatsiyi do postmodernizatsiyi [Development of the European public service: from modernization to post-modernization]. *Aspekty derzhavnoho upravlinnya*. № 4 (9-10), pp. 78-90. URL : <https://doi.org/10.15421/152016853>. [Ukr.].
19. Parkhomenko-Kutsevil, O. (2020). Reforming the system of public governance as a basis for the development of modern Ukrainian society. *Public administration and local government*. Vol. 45. № 2, pp. 64-69. URL: <https://doi.org/10.33287/102020>.
20. Pysmennyi, I. (2017) The phenomenon of social self-organization in Ukraine in the context of the further development of local self-government. *Public Administration and Local Government*, № 2 (33). URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_02\(33\)/19_eng.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2017/2017_02(33)/19_eng.pdf).
21. Plyushch, V. A., Tancher, V. V. (2017) Transformatsiya polityky v etyku: Mishel' Maffesoli pro moral'ni tsinnosti postmodernoho suspil'stva [Transformation of politics into ethics: Michel Maffesoli on moral values of postmodern society]. *Ukr. Sotsium*. № 2 (61), pp. 9-19. URL : <https://doi.org/10.15407/socium2017.02.009>. [Ukr.].
22. Publichna sluzhba: systemna paradyhma [Public service: system paradigm] : kol. monohraf. / Vashchenko K. O., Ser'ohin S. M., Borodin Ye. I. Dnipro : DRIDU NADU, 2017. 256 p. [Ukr.].
23. Publichne upravlinnya ta administruvannya v umovakh informatsiynoho suspil'stva: vitchyznyany i zarubizhnyy dosvid [Public management and administration in the conditions of the

information society: domestic and foreign experience] : monohraf. ; za zah. red. Chernova S., Voronkovoyi V. ta in. Zaporizhzhya : ZDIA, 2016. 606 p. [Ukr.].

24. Rachynska, O. (2020). Influence of Public Opinion on the Optimization of Communicative Interaction in the *Public Administration Sphere. Public Administration Aspects*, No 8(2), pp. 98-108. URL : <https://doi.org/10.15421/152024>.

25. Ragimov, F. (2020). Evolution of public administration in the context of the modern process of state formation in Ukraine. *Public administration and local government*. Vol. 45. № 2, pp. 70-76. URL : <https://doi.org/10.33287/102021>.

26. Reshyvets', I. (2016) Suspil'ni transformatsiyi v konteksti modernizatsiynykh reform polityko-administratyvnoho upravlinnya. *Theory and Practice of Public Administration*. № 4(55). URL : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-4/doc/1/07.pdf>. [Ukr.].

27. Sidenko, V. R. (2014) Novi hlobal'ni vyklyky ta yikh vplyv na formuvannya suspil'nykh tsinnostey [New global challenges and their impact on the formation of social values]. *Ukr. Socium*. № 1(48), pp. 7-21. URL : <https://doi.org/10.15407/socium2014.01.007>. [Ukr.].

28. Filippova, V. Innovatsiyni formy «demokratyi uchasti» hromadyan u publichnomu upravlinni [Innovative forms of "participatory democracy" of citizens in public administration]. *Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnya i mistsevoho samovryaduvannya*. URL : http://el-zbirn-du.at.ua/2017_1/22.pdf. [Ukr.].

29. Shevchenko, O. M. Osoblyvosti komunikatsiy z hromads'kystu u publichnomu upravlinni [Peculiarities of communications with the public in public administration]. *Publichne administruvannya: naukovi doslidzhennya ta rozvytok*. URL : <https://pa.stu.cn.ua/tmp/pdf/46.pdf> <https://pa.stu.cn.ua/tmp/pdf/46.pdf>. [Ukr.].

30. Sharov, Yu. P. (2001) Stratehichne planuvannya v munitsypal'nomu menedzhmenti: kontseptual'ni aspekty [Strategic planning in municipal management: conceptual aspects] : monohraf. Kyiv : Vyd-vo UADU, 302 p. [Ukr.].

31. Wahyudin A., Mukhibad H., Nurkhin A., Fachrurrozie (2020). The role of good village governance implementation towards reducing fraud potential and ensuring effective government performance. *Humanities & Social Sciences Reviews*. eISSN: 2395-6518. Vol 8. No 2, pp. 457-463. URL : <https://doi.org/10.18510/hssr.2020.8252>.

ABSTRACT

The article is researched the existing and desirable institutional design of public service in Ukraine. The article justifies the need for radical institutional changes at the highest government levels, namely in the triangle «Verkhovna Rada – President – Cabinet of Ministers». The authors emphasize that the transformation of public service into an institution of social interaction has significant advantages, such as transparency and efficiency of management actions, trust-building in public authorities, understanding and constructive cooperation of administrative structures and citizens.

This article emphasizes the need to amend the relevant laws of Ukraine, which will be the first step towards the preparation of a single comprehensive bill «On Public Service in Ukraine», which is advisable to introduce the fundamental principles for the functioning of public service as an institution of public interaction.

Keywords: crisis, war, public service, self-organization, trust, modernization.

УДК 342.56:342.57

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-503-510

**Роман
МИРОНЮК[©]**
доктор юридичних
наук, професор
(Дніпропетровський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

**Вікторія
СПАСЕНКО[©]**
кандидат
юридичних наук,
доцент
(Національний
юридичний
університет імені
Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна)

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ТА ДОРОЖНЬОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УКРАЇНІ

Здійснено аналіз підстав застосування заходів адміністративної відповідальності за порушення у сфері дорожньої інфраструктури та виокремлено деякі положення щодо їх удосконалення. Заропоновано під адміністративним правопорушенням у сфері дорожньої інфраструктури розуміти суспільно шкідливе, протиправне, винне діяння, що посягає на встановлений порядок будівництва, реконструкції та утримання автомобільних доріг, дорожньої інфраструктури та перевезення вантажів автомобільним транспортом, у тому числі безпеки у цій сфері, за настання якого законом передбачено адміністративну відповідальність.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, адміністративні правопорушення у сфері дорожньої інфраструктури, заходи адміністративної відповідальності за порушення у сфері дорожньої інфраструктури.

Постановка проблеми. Очевидним фактом є те, що, незважаючи на посилення відповідальності за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху, ця група правопорушень є найбільш поширеною та піддається найбільшій увазі з боку наукової спільноти. Одним із різновидів цієї групи правопорушень є адміністративні правопорушення у сфері дорожньої інфраструктури, які є досить поширеними в адміністративно-деліктній сфері суспільних відносин, і пов'язано це, з одного боку – з суттєвим місцем у сфері дорожньої інфраструктури (зокрема автомобільних доріг) в національній мережі переміщення товарно-матеріальних цінностей (більше 50 % сировини, продукції, транспортних засобів та засобів виробництва імпортується в Україну та експортується з України автомобільним транспортом), особливо починаючи з 24.02.2022 з моменту повномасштабного військового вторгнення росії на територію України, блокуванням морських перевезень – частка перевезень автомобільним транспортом в Україні збільшилась до 70 % відсотків; таким чином з моменту військової агресії в системі транспортного трафіку автомобільний транспорт становить 70 %, залізничний – 20 %; морський – 10 % (за рахунок функціонування зернового коридору [1]); повітряний – 0 %. З іншого боку, значна поширеність правопорушень у сфері дорожньої інфраструктури пояснюється низьким рівнем превентивної діяльності, пов'язаної з попередженням правопорушень, що вчиняються у сфері будівництва, експлуатації та утримання дорожньої інфраструктури. За офіційними даними Державної служби України з безпеки на транспорті (далі – Укртрансбезпека), органу, який відповідно до законодавства здійснює державний нагляд (контроль) за безпекою на автомобільному транспорті, одним із механізмів якого є застосування заходів адміністративної відповідальності за порушення у сфері автомобільних перевезень. У

© Р. Миронюк, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9620-5451>
mironyk1977@ukr.net

© В. Спасенко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3260-2001>
v.o.spasenko@nlu.edu.ua

2021 році до адміністративної відповідальності за порушення перевезень пасажирів та вантажу автомобільним транспортом було притягнуто 48 тис. фізичних та юридичних осіб, накладено штрафних санкцій за їх порушення на суму майже 180 млн грн. В 2021 році до державного бюджету за рахунок сплати штрафів за вчинення вищевказаних адміністративних правопорушень надійшло приблизно 120 млн грн [2].

Аналіз адміністративної практики виявлення цієї групи правопорушень за 2018–2020 роки вказує на те, що найбільш поширеними з них є: перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм під час руху великогабаритними і великоваговими транспортними засобами автомобільними дорогами, вулицями або залізничними переїздами (55 % від всіх правопорушень у сфері дорожньої інфраструктури; ухилення або відмова від проходження габаритно-вагового контролю (20 %); порушення правил дорожнього перевезення небезпечних вантажів, правил проїзду великогабаритних і великовагових транспортних засобів автомобільними дорогами, вулицями або залізничними переїздами (15 %); перевезення пасажирів/вантажів, у тому числі небезпечних вантажів та перевізників, які здійснюють перевезення пасажирів без дозвільних документів (10 %) [3–5].

Незважаючи на досить вагомні показники застосування заходів адміністративної відповідальності за вчинення цих правопорушень, значна частина їх залишається невиявленими (латентними), що зумовлено, у тому числі, складністю в їх нормативному визначенні та механізмі застосування заходів адміністративної відповідальності за їх вчинення. Крім того, що є потреба систематизації правопорушень у цій сфері та законодавчої деталізації складів таких правопорушень та ефективності адміністративних санкцій, проблемними є питання визначення підстав адміністративної відповідальності за правопорушень, що посягають на порядок та безпеку перевезення пасажирів та вантажів автомобільним транспортом.

З огляду на це визначення та характеристика підстав адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері дорожньої інфраструктури набуває особливого значення.

Мета статті – здійснити аналіз підстав застосування заходів адміністративної відповідальності за порушення у сфері дорожньої інфраструктури та виокремити деякі положення щодо їх удосконалення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Підстави адміністративної відповідальності, у тому числі щодо правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху, розглядалися такими вченими, як О. Бандурка, І. Голосніченко, Є. Додін, В. Доненко, М. Дорогих, В. Колпаков, Д. Лук'янець, Г. Міньковський, Р. Миронюк, О. Остапенко, А. Собакарь та ін. Проте питання визначення підстав адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері дорожньої інфраструктури не знайшли свого відображення в їх працях, що й зумовлює потребу в їх визначенні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз теоретичних положень щодо сутності підстав адміністративної відповідальності дає змогу говорити про такі підстави адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері дорожньої інфраструктури: 1) нормативну, тобто систему норм, які її регулюють; 2) фактичну, тобто діяння конкретного суб'єкта, що порушують правові приписи, які охороняються адміністративними санкціями (адміністративне правопорушення); 3) процесуальну, тобто акт компетентного суб'єкта про накладення конкретного стягнення за конкретне адміністративне правопорушення [6, с. 37].

Нормативною підставою адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері дорожньої інфраструктури є система адміністративно-правових норм, за допомогою яких закріплені: 1) склади адміністративного правопорушення у сфері дорожньої інфраструктури визначені в статтях 124, 128-1, 132-1, 138, 139, 140, 141, 142 КУпАП (загалом більше 20 складів правопорушень); 2) види і розміри адміністративних стягнень та принципи їх накладення (переважно штраф у розмірі від двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, наприклад у разі перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм понад 30 %, або громадській роботи на строк від тридцяти до сорока годин); 3) коло суб'єктів (органів та посадових осіб), що уповноважені складати протоколи про адміністративні правопорушення дорожньої інфраструктури (уповноважені на те посадові особи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики з питань безпеки на наземному

транспорті (Укртрансбезпека); розглядати справи про адміністративні правопорушення у даній сфері (інспектори Укртрансбезпеки, судді місцевих судів); 4) процедура притягнення до адміністративної відповідальності та її процесуальне оформлення (визначена розділом 3-4 КУпАП).

Основними нормативними актами, які закріплюють вищезазначені адміністративні норми у сфері дорожньої інфраструктури, є: Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 124, 128-1, 132-1, 138, 139, 140, 141, 142 КУпАП) [7], закони України «Про транспорт», «Про автомобільний транспорт», «Про автомобільні дороги» [8], Господарський Кодекс України.

Аналіз адміністративно-деліктного законодавства дає змогу виокремити такі проступки у сфері дорожньої інфраструктури (за об'єктом посягання): 1) порушення правил дорожнього руху, що спричинило або могло спричинити пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна (статті 124, 132-1, 139 КУпАП); 2) порушення або невиконання правил, норм та стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху (статті 128-1, 140 КУпАП); 3) порушення правил охорони та утримання об'єктів дорожньої інфраструктури (статті 138, 141, 142 КУпАП) [9, с. 225].

Нижче на виконання завдань дослідження доцільно розкрити особливості кваліфікації адміністративних правопорушень у сфері дорожньої інфраструктури.

Адміністративні порушення у сфері дорожньої інфраструктури мають свій, властивий тільки їм юридичний склад, під яким розуміється встановлена законодавством сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак. Наявність цих ознак є обов'язковою, оскільки діяння без таких ознак не є проступком. Пункт 1 ст. 247 КУпАП визначає, що провадження в справі про адміністративне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате підлягає закриттю в разі відсутності події і складу адміністративного правопорушення.

В юридичній літературі загально визнаним є те, що структуру складу правопорушень становлять: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона – елементи проступку, які характеризують поведінку людини як взаємозв'язок і взаємозалежність вчинку (діяння) і свідомості, тобто об'єктивного і суб'єктивного. Характеристика зазначених елементів дає змогу отримати більш повне уявлення про зміст адміністративного проступку, його віднесення до тієї чи іншої сфери регулювання суспільних відносин, їх охорони адміністративно-правовими санкціями.

Об'єкт – це суспільні відносини у сфері дорожньої інфраструктури, які врегульовані правовими нормами і охороняються, в даному випадку, адміністративними санкціями. Родовим об'єктом адміністративних проступків у сфері дорожньої інфраструктури є суспільні відносини у сфері будівництва, реконструкції та утримання автомобільних доріг, дорожньої інфраструктури та перевезення вантажів автомобільним транспортом. Ці проступки посягають на встановлений порядок будівництва, реконструкції та утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна, завдають матеріальну шкоду дорожній інфраструктурі, порушують право власності.

Більш повна класифікація об'єктів проступків у сфері дорожньої інфраструктури дозволяє виділити видові об'єкти як різновид родового об'єкта, але більш спільні для низки проступків суспільні відносини. Зважаючи на це, всі проступки у сфері дорожньої інфраструктури можна класифікувати за ознаками об'єктів як: 1) порушення правил дорожнього руху, що спричинило або могло спричинити пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна (статті 124, 132-1, 139 КУпАП); 2) порушення або невиконання правил, норм та стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху (статті 128-1, 140 КУпАП); 3) порушення правил охорони та утримання об'єктів дорожньої інфраструктури (статті 138, 141, 142 КУпАП) [10, с. 23].

Об'єктивна сторона правопорушень у сфері дорожньої інфраструктури характеризується зовнішнім проявом посягання на об'єкт, який охороняється адміністративно-правовою санкцією. Вона містить у собі такі ознаки, як: протиправне діяння – дія чи бездіяльність; шкідливі наслідки діяння; причинний зв'язок між протиправним діянням і шкідливими наслідками, які наступили; місце, час, умови та засоби вчинення правопорушення.

Протиправне діяння є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони

адміністративного проступку. Забороняючи ті чи інші діяння, законодавець у першу чергу описує їх зовнішні прояви (порушення правил дорожнього руху, пошкодження дорожнього покриття, перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм, порушення правил охорони магістральних трубопроводів тощо), що характеризує саме діяння як протиправне, громадське шкідливе.

Залежно від наявності шкідливих наслідків адміністративних проступків у сфері дорожньої інфраструктури виділяють: а) адміністративні проступки з матеріальним складом – наприклад, порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна; б) адміністративні проступки з формальним складом – наприклад, перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм під час руху великогабаритними і великоваговими транспортними засобами автомобільними дорогами, вулицями або залізничними переїздами.

Більшість проступків у сфері дорожньої інфраструктури утворюють формальні склади, і під час кваліфікації про притягнення до адміністративної відповідальності достатньо установлення факту самої дії про порушення правил, норм і стандартів щодо безпеки руху та експлуатації автомобільного транспорту і необов'язково установлення причинного зв'язку щодо настання або можливе настання шкідливих наслідків. Наприклад, порушення нормативів щодо обладнання на автомобільних дорогах, вулицях, залізничних переїздах місць (ст. 140 КпАП) не потребує настання будь-яких матеріальних наслідків, а достатньо самого залишення будівельної техніки в місці реконструкції дороги, що перешкоджає руху транспортних засобів.

Розмір матеріальних наслідків може слугувати критерієм для кваліфікації протиправного діяння як адміністративного проступку або як злочину. Наприклад, умисне руйнування або пошкодження шляхів сполучення, споруд на них, якщо це спричинило чи могло спричинити аварію поїзда, або порушило нормальну роботу транспорту, або створило небезпеку для життя людей чи настання інших тяжких наслідків (ч. 1 ст. 277 КК), кваліфікуються як злочин; якщо такої шкоди не настало (ст. 139 КпАП) – як адміністративний проступок.

Проте на відміну від кримінального злочину, де до обов'язкових ознак об'єктивної сторони відносять шкідливі наслідки і причинний зв'язок, склади адміністративних проступків у сфері дорожньої інфраструктури здебільшого конструюються законодавцем як формальні, вчинення яких не спричиняє будь-яких матеріальних наслідків, а тому й самі наслідки, і причинний зв'язок не можуть розглядатися як обов'язкові ознаки складу адміністративного правопорушення.

Інші ознаки об'єктивної сторони – місце, час, умови та засоби вчинення проступку встановлюються законодавством, зважаючи на реально наявні явища світу і врахування особливостей дорожньої транспортної інфраструктури.

Нерідко у складі проступку у сфері дорожньої інфраструктури наявні такі ознаки, як: умови вчинення правопорушення – порушення правил дорожнього перевезення небезпечних вантажів, правил проїзду великогабаритних і великовагових транспортних засобів автомобільними дорогами – (ч. 1 ст. 132-1 КпАП); способи вчинення – перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм під час руху великогабаритними і великоваговими транспортними засобами автомобільними дорогами перевищення судноводіями швидкості руху (ст. ч. 2 ст. 132-1 КпАП); засоби вчинення – самовільне знімання, закриття чи встановлення технічних засобів регулювання дорожнього руху (ч. 1 ст. 139 КпАП).

Однією з ознак об'єктивної сторони є ознака участі у відносинах з правопорушником представників органів держави: наприклад, невиконання законних вимог (приписів) посадових осіб уповноважених підрозділів Національної поліції щодо усунення порушень правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху (ст. 188-28 КпАП); невиконання законних вимог посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики з питань безпеки на наземному транспорті, щодо перевірки дотримання вимог законодавства про автомобільний транспорт, усунення порушень законодавства з безпеки на автомобільному транспорті або створення перешкод для виконання покладених на них обов'язків, завдань (ст.188-57 КУпАП) [11, с. 65].

Серед суб'єктів адміністративного проступку у сфері дорожньої інфраструктури можна виокремити загальних суб'єктів – фізичних осіб, які досягли віку

адміністративної деліктоздатності та спеціальних суб'єктів [12, с. 27]. До спеціальних суб'єктів треба віднести: посадових осіб, відповідальних за дотримання правил, норм і стандартів під час будівництва, реконструкції, ремонту та утримання автомобільних доріг (ст. 128-1 КУпАП); громадян – суб'єктів господарської діяльності, власників транспортних засобів та посадових осіб, відповідальних за технічний стан, обладнання, експлуатацію транспортних засобів, уповноважених з питань безпеки перевезення небезпечних вантажів (ч. 1 ст. 132-1 КУпАП); посадових осіб, за допущення порушення правил охорони магістральних трубопроводів (ст. 138 КУпАП); посадових осіб, які відповідальні за утримання автомобільних доріг і вулиць, залізничних переїздів, інших дорожніх споруд, посадових осіб, які зобов'язані вживати заходів щодо своєчасної заборони або обмеження руху в разі виникнення умов, що загрожують безпеці руху, або невжиття своєчасних заходів до відновлення безпечних умов для руху (ст. 140 КУпАП).

Суб'єктивна сторона адміністративних проступків у сфері дорожньої інфраструктури описує психічне ставлення суб'єкта до скоєного ним діяння і його наслідків. Ознаками суб'єктивної сторони є: вина, мотив та мета.

Вина – це усвідомлення (передбачення) особою недопустимості протиправної поведінки і можливості настання пов'язаних з поведінкою результатів. У деяких випадках це нехтування інтересів суспільства і конкретних громадян, негативне психічне ставлення до них. Під час кваліфікації проступків суд або орган, який розглядає справу про адміністративний проступок, повинен з'ясувати ставлення винної особи до наслідків порушення у сфері дорожньої інфраструктури, врахувати характер і мотиви допущених порушень, особу винного й інші обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність [13, с. 56].

Поверховий аналіз складів цих правопорушень дає змогу стверджувати про відсутність чіткої їх системи та однозначності розуміння окремих правових категорій, що потребує їх наукового аналізу в межах окремого дослідження. Однак у межах цієї статті звернемо увагу на окремі способи вдосконалення нормотворчої техніки під час побудови норм, які встановлюють відповідальність за порушення у сфері дорожньої інфраструктури.

По-перше, виключно в одній нормі, що встановлює відповідальність за порушення у сфері дорожньої інфраструктури (як додаткового об'єкта посягання), які є наслідком порушення правил дорожнього руху, а саме в статті 124 КУпАП «Порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна» передбачено застосування адміністративного стягнення – позбавлення права керування транспортними засобами на строк від шести місяців до одного року. Вважаємо застосування цієї санкції в цій нормі є недоречним, тобто таким, яке не відповідає сутності правопорушення – порушення правил дорожнього руху та таким, що закладає корупційні ризики в діяльності органу, що уповноважений здійснювати розгляд цієї справи – суду. Обґрунтуванням цьому слугує те, що в більшості випадків у водіїв відсутній прямий умисел щодо завдання шкоди дорожнім спорудам, частіше всього це відбувається як наслідок недотриманням дистанції, перевищення дозволеної швидкості руху і є виключно порушенням, яке посягає на безпеку дорожнього руху. Незважаючи на те, що в примітці до статті 124 КУпАП міститься норма про те, що «особа, цивільно-правова відповідальність якої застрахована, звільняється від адміністративної відповідальності за порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, за умови, що учасники дорожньо-транспортної пригоди скористалися правом спільно скласти повідомлення про цю пригоду відповідно до Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів». Іноді водій, який став винуватцем порушення правил дорожнього руху, що призвело до пошкодження дорожньої інфраструктури, зацікавлений скласти так званий «європротокол», однак, інший відмовляється від цього, що автоматично викликає необхідність оформлення дорожньо-транспортної пригоди працівниками патрульної поліції, складення протоколу правопорушення, направлення матеріалу до суду і ймовірність застосування стягнення у вигляді позбавлення права керування транспортним засобом. Тобто якщо враховувати закони логіки, то за всі порушення правил дорожнього руху альтернативною санкцією статті повинно бути позбавлення права керування транспортним засобом, що не ефективно та суттєво порушує право особи на керування транспортними засобами. У

зв'язку з цим пропонуємо виключити стягнення у вигляді «позбавлення права керування транспортними засобами на строк від шести місяців до одного року» з санкції статті 124 КУпАП, залишивши тільки штрафну санкцію. Крім того, треба зауважити, що обов'язковим наслідком відповідальності порушника у випадку такого порушення є обов'язкове відшкодування шкоди, завданої внаслідок порушення дорожньої інфраструктури та або пошкодження інших транспортних засобів.

По-друге, доцільно відмежувати склади правопорушень, передбачених частиною 1 статті 128-1 КУпАП, а саме: «порушення або невиконання правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності під час виготовлення та ремонту транспортних засобів і деталей до них або встановлення на них інших предметів додаткового обладнання, не передбаченого конструкцією транспортного засобу» та «порушення або невиконання правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху під час будівництва, реконструкції, ремонту та утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів і дорожніх споруд». Обґрунтуванням цьому є те, що тут наявні різні об'єкти посягання, а саме: в першому випадку – «правила, норми і стандарти, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, під час виготовлення та ремонту транспортних засобів і деталей до них», в другому – «правила, норми і стандарти, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху під час будівництва, реконструкції, ремонту та утримання автомобільних доріг». Крім того, різними є суб'єкти відповідальності: посадові особи, відповідальні за дотримання технічних норм на виробництві, ремонту автотранспорту та посадові особи, відповідальні за дотримання норм під час будівництва, реконструкції, ремонту та утримання автомобільних доріг.

По-третє, необхідно запровадити спочатку адміністративну, а надалі, можливо, і кримінальну відповідальність за порушення правил дорожнього перевезення небезпечних вантажів, правил проїзду великогабаритних і великовагових транспортних засобів мостовими переправами.

На сьогодні така відповідальність встановлена за порушення цих правил шляхом проїзду автомобільними дорогами та залізничними переїздами, що зазнають значного навантаження та поступового руйнування дорожньої інфраструктури. Відповідальність за такі діяння передбачена статтею 132-1 КУпАП «Порушення правил дорожнього перевезення небезпечних вантажів та правил проїзду великогабаритних і великовагових транспортних засобів автомобільними дорогами, вулицями та залізничними переїздами», що зазнала суттєвого оновлення в 2021 році, в період активного будівництва та оновлення дорожнього покриття в межах програми Президента України «Велике будівництво» з ухваленням Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо окремих питань здійснення габаритно-вагового контролю» від 29 червня 2021 року № 1582-IX [14], яким посилено відповідальність за перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм під час руху великогабаритними і великоваговими транспортними засобами автомобільними дорогами, вулицями або залізничними переїздами з відповідною відсотковою градацією цього перевантаження та відповідно градацією штрафних санкцій за таку діяльність. Необхідно підтвердити дієвість таких змін, що призвели до зменшення випадків перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм під час руху великогабаритними і великоваговими транспортними засобами автомобільними дорогами. Однак, як показує аналіз статистики застосування заходів адміністративної відповідальності за такі діяння, наведений на початку статті, такі випадки є ще доволі частими, незважаючи на застосування значних штрафних санкцій, але це питання культури, свідомості та невідворотності покарання. Водночас найбільшої шкоди такі перевезення завдають мостовій інфраструктурі, будівництво та реконструкція якої потребує значних фінансових витрат, і тому треба встановити відповідні адекватні міри реагування засобом встановлення ефективних заходів відповідальності за їх вчинення.

Список використаних джерел

1. Зерновий коридор: перші підсумки відновлення агроекспорту з України. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3561950-zernovij-koridor-persi-pidsumki-vidnovlenna-agroeksportu-z-ukraini.html>
2. Звіт про надходження та використання коштів загального фонду (форма № 2д) за 2021

рік. URL: https://dsbt.gov.ua/sites/default/files/imce/_pdf/form_f2_rik_2021.pdf.

3. Публічний звіт Голови Державної служби України з безпеки на транспорті Михайла Ноняка за 2018 рік. URL: <https://dsbt.gov.ua/uk/storinka/publichnyy-zvit-golovy-derzhavnoyi-sluzhby-ukrayiny-z-bezpeky-na-transporti-myhayla-1>.

4. Публічний звіт Голови Державної служби України з безпеки на транспорті Олександра Погорілого за 2019 рік. URL: <https://dsbt.gov.ua/uk/storinka/publichnyy-zvit-golovy-derzhavnoyi-sluzhby-ukrayiny-z-bezpeky-na-transporti-oleksandra>.

5. Публічний звіт Голови Укртрансбезпеки Єгора Прокопчука за 2020 рік. URL : https://dsbt.gov.ua/sites/default/files/imce/_pdf/publichnyy_zvit_golovy_dsbt.pdf.

6. Лук'янець Д. М. Інститут адміністративної відповідальності: проблеми розвитку : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2001. 220 с.

7. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 року № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.

8. Про автомобільні дороги : Закон України від 8 вересня 2005 року № 2862-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 51. Ст. 556.

9. Фоменко А. Є., Юнін О. С., Миронюк Р. В., Собакарь А. О. Поліцейська діяльність : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України О. С. Юніна. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 432 с.

10. Миронюк Р. В., Голобородько Д. В. Алгоритми дій поліцейського при оформленні матеріалів про порушення правил дорожнього руху та у випадку оскарження постанови поліцейського до суду : науково-практ. реком. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 64 с.

11. Доненко В. В. Адміністративна відповідальність як засіб забезпечення безпеки дорожнього руху: стан та перспективи. *Актуальні питання забезпечення публічного порядку та безпеки в сучасних умовах: вітчизняний та міжнародний досвід : матеріали Міжнар. науково-практ. конф. (Дніпро, 17 листопада 2017 р.)*. Дніпро : ДДУВС; Ліра ЛТД, 2017. С. 64–68.

12. Гаркуша В. В., Молчанов Р. Ю., Шевяко М. О. Діяльність поліції щодо оформлення матеріалів адміністративних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2021. 120 с.

13. Коллер Ю. С., Собакарь А. О. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху : монограф. Київ : «МП Леся», 2015. 204 с.

14. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо окремих питань здійснення габаритно-вагового контролю : Закон України від 29 червня 2021 року № 1582-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 36. Ст. 304.

Надійшла до редакції 08.12.2022

References

1. Zernoviy korydor: pershi pidsumky vidnovlennia ahroeksportu z Ukrainy [Grain corridor: the first results of the recovery of agricultural exports from Ukraine]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3561950-zernovij-koridor-persi-pidsumki-vidnovlenna-agroeksportu-z-ukraini.html> [in Ukr.].

2. Zvit pro nadkhodzhennia ta vykorystannia koshtiv zahalnoho fondu (forma № 2d) za 2021 rik [Report on the receipt and use of funds of the general fund (form No. 2e) for 2021]. URL : https://dsbt.gov.ua/sites/default/files/imce/_pdf/form_f2_rik_2021.pdf [in Ukr.].

3. Publichnyi zvit Holovy Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z bezpeky na transporti Mykhaila Nonyaka za 2018 rik [Public report of the Head of the State Transport Safety Service of Ukraine Mykhailo Nonyak for 2018]. URL: <https://dsbt.gov.ua/uk/storinka/publichnyy-zvit-golovy-derzhavnoyi-sluzhby-ukrayiny-z-bezpeky-na-transporti-myhayla-1> [in Ukr.].

4. Publichnyi zvit Holovy Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z bezpeky na transporti Oleksandra Pohoriloho za 2019 rik [Public report of the Head of the State Service of Ukraine for Transport Safety Oleksandr Pohorily for 2019]. URL: <https://dsbt.gov.ua/uk/storinka/publichnyy-zvit-golovy-derzhavnoyi-sluzhby-ukrayiny-z-bezpeky-na-transporti-oleksandra> [in Ukr.].

5. Publichnyi zvit Holovy Ukrtransbezpeky Yehora Prokopchuka za 2020 rik [Public report of the Head of Ukrtransbezpeka Yehor Prokopchuk for 2020]. URL : https://dsbt.gov.ua/sites/default/files/imce/_pdf/publichnyy_zvit_golovy_dsbt.pdf [in Ukr.].

6. Lukianets. D. M. (2001) Instytut administrativnoi vidpovidalnosti: problemy rozvytku [Institute of administrative responsibility: problems of development] : monohraf. Kyiv : In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 220 p. [in Ukr.].

7. Kodeks Ukrainy pro administrativni pravoporushennia [Code of Ukraine on administrative offenses] : Zakon Ukrainy vid 07.12.1984. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*. 1984. № 51, art. 1122 [in Ukr.].

8. Pro avtomobilni dorohy [On highways] : Zakon Ukrainy vid 08.09.2005. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2005. № 51, art. 556. [in Ukr.].

9. Fomenko, A. Ye., Yunin, O. S., Myroniuk, R. V., Sobakar, A. O. (2022) Politseiska diialnist [Police activity] : pidruchnyk / za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof., zasl. diiacha nauky i tekhniky Ukrainy O. S. Yunina. Dniipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 432 p. [in Ukr.].

10. Myroniuk, R. V., Holoborodko, D. V. (2020) Alhorytmy dii politseiskoho pry oformlenni

materialiv pro porushennia pravyl dorozhnoho rukhu ta u vypadku oskarzhennia postanovy politseiskoho do sudu [Algorithms of the police officer's actions when filing materials on traffic violations and in the case of appealing the police officer's decision to court] : naukovo-prakt. rekom. Dnipro : Vydavets Bila K. O., 64 p. [in Ukr.].

11. Donenko, V. V. (2017) Administratyvna vidpovidalnist yak zasib zabezpechennia bezpeky dorozhnoho rukhu: stan ta perspektyvy [Administrative responsibility as a means of ensuring road traffic safety: status and prospects]. *Aktualni pytannia zabezpechennia publichnoho poriadku ta bezpeky v suchasnykh umovakh: vitchyzniani ta mizhnarodnyi dosvid : materialy Mizhnar. naukovo-prakt. konf. (m. Dnipro, 17 lystop. 2017 r.)*. Dnipro : DDUVS; Lira LTD, pp. 64–68. [in Ukr.].

12. Harkusha, V. V., Molchanov, R. Yu., Sheviako, M. O. (2021) Diialnist politsii shchodo oformlennia materialiv administratyvnykh pravoporushen u sferi bezpeky dorozhnoho rukhu [Police activity regarding registration of materials for administrative offenses in the field of road safety] : navch. posib. Dnipro : DDUVS, 120 p. [in Ukr.].

13. Koller, Yu. S., Sobakar, A. O. (2015) Administratyvna vidpovidalnist za pravoporushennia u sferi bezpeky dorozhnoho rukhu [Administrative responsibility for offenses in the field of road traffic safety] : monohraf. Kyiv : «MP Lesia», 204 p. [in Ukr.].

14. Pro vnesennia zmin do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia shchodo okremykh pytan zdiisnennia habarytno-vahovoho kontroliu [On amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses with regard to certain issues of carrying out dimensional and weight control] : Zakon Ukrainy vid 29.06.2021. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2021. № 36, art. 304. [in Ukr.].

ABSTRACT

Roman Myronyuk, Victoria Spasenko. Separate issues of effectiveness of measures of administrative responsibility for violations in the field of traffic safety and road infrastructure in Ukraine. The article analyzes the reasons for applying measures of administrative responsibility for violations in the field of road infrastructure and highlights some provisions for their improvement.

As a result of the study, it is suggested that an administrative offense in the field of road infrastructure should be understood as a socially harmful, illegal, culpable act that encroaches on the established procedure for the construction, reconstruction and maintenance of highways, road infrastructure and the transportation of goods by road transport, including safety in this area, in the event of which the law provides for administrative responsibility.

Ways of improving the rule-making technique in the construction of norms that establish responsibility for violations in the field of road infrastructure are highlighted, in particular: 1) it is proposed to exclude penalties in the form of "deprivation of the right to drive vehicles for a period of six months to one year" from the sanction of Article 124 of the Code of Criminal Procedure "Violation traffic rules, which caused damage to vehicles, cargo, highways, streets, railway crossings, road structures or other property", leaving only a fine; 2) it is expedient to delineate the types of offenses provided for in part 1 of Article 129-1 of the Criminal Procedure Code, namely: "violation or failure to comply with rules, norms and standards related to ensuring road traffic safety at enterprises, institutions and organizations of all forms of ownership during the production and repair of vehicles and parts for them or installation of other items of additional equipment on them, not provided for by the design of the vehicle" and "violation or failure to comply with rules, norms and standards related to ensuring road traffic safety during the construction, reconstruction, repair and maintenance of highways, streets, railway crossings and road structures"; 3) it is necessary to introduce first administrative, and later possibly criminal liability for violation of the rules of road transportation of dangerous goods, rules for the passage of large-sized and heavy vehicles over bridge crossings.

Keywords: *administrative responsibility, administrative offenses in the field of road infrastructure, measures of administrative responsibility for violations in the field of road infrastructure.*

УДК 342.95

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-511-517

Андрій ІВАНИЦЯ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

МЕДІАЦІЯ ЯК СПОСІБ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВИХ СПОРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Розглянуто проблему впровадження медіації як способу врегулювання правових спорів в умовах воєнного стану. Наголошено, що інтеграція у національну правову систему медіації як неюрисдикційного способу вирішення конфліктів є важливим завданням як в умовах воєнного стану, так і в поствоєнний період. Оперативність вирішення будь-яких конфліктів, у тому числі правових, є важливим чинником розвитку суспільств та держави. Модернізація всіх елементів національної правової системи вимагає інноваційних підходів та інтеграції медіації як недержавного способу врегулювання спорів, за допомогою якої всі сторони приходять до конструктивного, оптимального вирішення спору. В умовах воєнного стану та поствоєнного періоду медіабельні справи мають в більшій мірі переходити в роботу медіаторів. Це суттєво зменшить навантаження на органи судової влади через її кадровий дефіцит, надасть можливість сконцентруватися на тих питаннях, що можуть вирішуватися лише в межах правосуддя.

Ключові слова: медіація, правосуддя, правовий спір, воєнний стан, права і свободи людини.

Постановка проблеми. Здійснення правосуддя в Україні ще до 24 лютого 2022 р. потребувало певних трансформацій, хоча варто наголосити й на існуючих досягненнях. Це також підтверджується соціологічними опитуваннями. Так, рівень довіри до судів зріс, хоча і незначною мірою – з 20 % (2020 р.) до 28 % (2022 р.), але все ж у значній перевазі тих, хто судам не довіряє у 2022 р. – 72 % [1]. Такий стан речей пояснюється низкою причин, серед яких перевантаження справами судів, кадровий дефіцит тощо.

Відповідно до міжнародного та європейського права з прав людини поняття доступу до правосуддя зобов'язує держави гарантувати право кожної особи на звернення до суду (за певних обставин, до альтернативного органу вирішення спорів), з метою отримання юридичного захисту, у разі якщо права особи були порушені. Тож, це також право, яке допомагає особі домогтися реалізації своїх прав [2]. В умовах воєнного стану та тимчасової окупації частини території Української держави, обмежених можливостей (з об'єктивних причин) здійснення правосуддя, в черговий раз актуалізується питання щодо ролі позасудових способів вирішення юридичних конфліктів, зокрема медіації, що сприятиме більш ефективному забезпеченню прав, свобод, інтересів громадян України у вирішенні цивільних, сімейних, господарських та інших спорів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питанням медіації в Україні присвятили увагу вчені у наступних працях: Р. Аракелян «Впровадження інституту медіації в кримінальне процесуальне законодавство України» (2019) [3], Є. Бородін «Механізм медіації в системі публічного управління» (2019) [4], А. Бортнікова «Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів» (2019) [5], С. Йосипенко «Медіація як спосіб вирішення спорів у приватно-правових відносинах» (2019) [6], І. Лях «Проблеми теорії і практики запровадження інституту медіації у трудовому праві» (2020) [7], Н. Мазаракі «Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні» (2019) [8], К. Токарева «Адміністративно-правове регулювання медіації: сучасний стан та тенденції розвитку» (2021) [9], І. Ясиновський «Імплементация процедури медіації в українське

© А. Іваниця, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0866-9713>

andrey_ivanica@ukr.net

законодавство: теоретико-правовий аналіз» (2016) [10] та ін. Вагомий внесок з питань медіації у навчальну сферу зробили Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський, Н. Крестовська, Л. Романадзе та ін. у підручнику «Медіація у професійній діяльності юриста» (2019) [11] та ін.

Важливо зазначити, що початок широкомасштабних воєнних дій на території України зумовив необхідність акцентувати дослідницьку увагу на проблематиці медіації як способу врегулювання юридичних спорів в умовах воєнного стану. Так, цей напрям досліджували Л. Романадзе «Доступ до правосуддя: роль медіації у воєнні та повоєнні часи» (2022) [12], О. Васюренко, В. Дяченко, Н. Дяченко та ін. «Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності» (2022) [13], Д. Піддубний «Розвиток інституту медіації в умовах воєнного стану в Україні» (2022) [14] та ін. Активна інтеграція у національну правову систему медіації як неюрисдикційного способу вирішення конфліктів безперечно є важливим завданням як в умовах воєнного стану, так і в поствоєнний період. Тож, актуалізація цього дослідницького напрямку має важливе теоретичне та прикладне значення.

Метою статті є обґрунтування та визначення перспектив подальшого впровадження у національну правову систему медіації як неюрисдикційного способу вирішення конфліктів в умовах воєнного стану та в поствоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Широкомасштабне вторгнення російської федерації в Україну заподіяло значної шкоди судовій системі, до того ж більшою мірою на окупованих та атакованих територіях зруйновані приміщення судів, зазнали кібератак судова ІТ-система та реєстр судових рішень, як наслідок – обмежено доступ до правосуддя, призупинено значну кількість судових проваджень, сторони спорів не могли дістатися приміщень судів через відсутність гарантій безпеки. Функціонування судової системи у воєнний час ще раз відкрило вже давно існуючі та відомі проблеми – обмежені можливості онлайн-судочинства, ресурси у судах, нерозвиненість системи взаємодії судів і альтернативних способів вирішення спорів. Останнє значно знижує потенціал медіації у забезпеченні доступу до правосуддя як альтернативи або ефективного доповнення до судового вирішення спорів [12, с. 14].

24 лютого 2022 р. на території України введено воєнний стан. Формально його введення не впливає на процес здійснення судочинства. Зокрема, відповідно до ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства в умовах воєнного стану забороняється. Водночас на практиці забезпечити безперебійну роботу судів в період війни досить складно [15]. Підтвердженням цього стали наведені нижче результати роботи судової влади у 2022 р. Одразу наголосимо, що не може бути висновку про низьку якість роботи органів судової влади як такої. Оскільки існуючі проблеми у діяльності органів судової влади мають багатовекторний характер та можуть бути вирішені лише у комплексній взаємодії з різними органами державної влади в межах своїх повноважень.

Так, ключовими проблемами доступу до правосуддя у 2022 р. стало недотримання термінів судового розгляду справ, порушення процесуальних прав під час досудового розслідування, неналежне виконання судових рішень, обмеження доступу до судових рішень. Існуючі проблеми у частині гарантування кожного права на справедливий суд констатовано вчергове і Європейським судом з прав людини. Наприкінці 2022 р. на розгляді Європейського суду з прав людини проти України перебувало 10 400 заяв. Загалом у 2022 р. Європейський суд з прав людини ухвалив 144 рішення у справах проти України, з них у 21 рішенні констатовано порушення положень ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (право на справедливий суд) [16; 17]. Вважаємо, що це є потужним додатковим чинником, що обґрунтовує високу потребу розвивати в Україні медіацію як альтернативний спосіб вирішення конфліктів у сфері права.

Наголосимо, що в сучасних умовах одними із найбільш розповсюджених правових проблем/конфліктів, що мають вирішуватися й так переважаною судовою владою, є сімейні справи (розлучення, що спричинює поділ майна та вирішення місця проживання спільних дітей), справи щодо спадку, боргові питання та ін. Наведені приклади можуть бути вирішені за допомогою медіації й таким чином суттєво зменшити обсяг роботи для органів судової влади, які в умовах війни можуть сконцентрувати увагу на питаннях нагальних – забезпечення основ національної безпеки, провадження пов'язаних з війною та воєнними злочинами тощо.

За інформацією Державної судової адміністрації України про стан здійснення правосуддя в умовах воєнного стану протягом 2022 р. за розпорядженнями Голови Верховного Суду змінено (передано) територіальну підсудність 135 місцевих та апеляційних судів у зв'язку із неможливістю здійснювати правосуддя під час воєнного стану, з них відновлено територіальну підсудність справ 50 місцевих та апеляційних судів; змінено (передано) територіальну підсудність справ 169 місцевих та апеляційних судів (з урахуванням судів, підсудність яких передано протягом війни, у період з 2014 до 2022 рр. – 84 місцевих та апеляційних судів АР Крим, Донецької та Луганської областей), що становить понад 22 %, або більш ніж п'яту частину від загальної кількості місцевих та апеляційних судів. Водночас кількість суддів у судах, які здійснювали правосуддя, становить 70 % від кількості, встановленої наказами ДСА України. Так, чисельність суддів, визначена наказом ДСА України, становить 6 278 суддів, а кількість суддів, які в 2022 р. здійснювали правосуддя, – 4 434 судді. Отже, станом на грудень 2022 року кадровий дефіцит суддів у місцевих та апеляційних судах, які здійснювали правосуддя, становить 1 844 судді [18]. Слід наголосити, що проблема кадрового дефіциту не виникла з моменту широкомасштабного воєнного вторгнення, проте все ж посилюється у цей період. До того ж, в умовах воєнного стану судді також стали активними учасниками та зайняли місце в лавах Збройних Сил України, обороняючи нашу державу. Частина суддів з метою якісного розгляду справ проти посягання на основи національної безпеки, пов'язаних з війною та воєнними злочинами, змушені проходити спеціальні тренінги, що також, хоча і тимчасово, впливає на швидкість розгляду справ у суді.

За твердженням відомої української науковиці та медіаторки Л. Романадзе, українські медіатори за майже 30 років формування своєї спільноти досягли високого рівня розвитку цієї професії. Одне із найбільш комплексних досліджень медіації в Україні стверджує, що медіація в Україні вже є соціально-правовим інститутом, з власною організаційною структурою, правилами етики, постійним зростанням кількості медіаторів і сфер застосування медіації, спільнота медіаторів зробила свій дієвий внесок у національні законотворчі процеси та розвиток власного саморегулювання [12, с. 17].

Судді як медіатори функціонують в Австралії, Німеччині, Фінляндії та інших державах. Суддівська медіація має аргументи як на користь – ширші можливості для сторін домовитися, не сплачуючи гонорар приватному медіатору, повага до суддів та їхнього професіоналізму, притаманна їм неупередженість, конфіденційність, так і проти такого механізму – медіація не є належною реалізацією функцій судді, судді мають інший набір навичок і зовсім інший спосіб реалізації особистих повноважень) [19; 20].

Комплексне впровадження медіації сприятиме зменшенню корупції в судовій системі медіації [21-24]. Принципи медіації дозволяють швидко та якісно вирішувати юридичні спори. Фактично, правова природа позасудового вирішення спорів є альтернативою судочинству (до певної міри). Хоча в багатьох європейських країнах цей процес вмонтований в судову систему. Однак таке функціональне поєднання може знівелювати суть закладеного інституту судової медіації, оскільки судді все одно оцінюватимуть конфлікт крізь призму доказів та юридичних норм, що сприятиме формалізованому підходу до розгляду суперечки. Адже суддя-медіатор передусім є суддею, лише потім – медіатором. Натомість судова медіація базується на компромісах, за яких сторони поступаються позиціями. Таким чином, найімовірніше, це буде «квазі медіація» [25]. Національне законодавство регламентує процедуру розгляду спорів за участі судді. Тому необхідність введення судової медіації відсутня. До того ж, враховуючи наведені вище аргументи щодо недоцільності суддівської медіації, в українських реаліях – кадровий дефіцит, посилений воєнним станом, не зможе вирішити існуючі проблеми – швидке вирішення юридичних суперечок, що до того ж не вимагатиме сплати судових зборів, залучення фахівців та ін.

В умовах воєнного стану в Україні гостро постає потреба попередження/запобігання/нівелювання конфліктних ситуацій. Проте, подекуди виникають обставини, при яких вирішити бізнес-конфлікт суб'єктам господарювання складно, тоді й постає потреба залучення третьої сторони: представників органів центральної влади чи місцевого самоврядування, адвокатів, медіаторів, аудиторів тощо [13, с. 10; 26].

Як працює медіація? Наведемо кейс із практики одного з українських

адвокатських об'єднань. Перед війною компанія N орендувала офісне приміщення на рік. Після початку воєнної агресії всі працівники компанії перейшли на онлайн роботу. Офіс фактично не використовувався, компанія не мала змогу сплачувати оренду. Власнику приміщення запропонували домовитись про розстрочку платежу. Одна домовитися не вийшло, а витратити час та гроші на судову тяганину було недоцільно. Тому компанія N запропонувала звернутися до сертифікованого медіатора. Під час переговорів з'ясувалось, що орендодавцю потрібно терміново погасити борг перед контрагентом. Бізнес N був перекваліфікований під виробництво на пошиття термобілизни для військових. На складі знаходилося декілька партій готової продукції. В результаті переговорів з контрагентом орендодавця виявилось, що він згідний отримати оплату вказаною продукцією. Орендодавець погодився зробити суттєву знижку за оренду до закінчення воєнного стану, якщо орендар протягом двох днів передасть товар контрагенту. Товар передали у визначений строк, борг погасили, знижку на оренду затвердили, підписали додаткову угоду до договору оренди з відстрочкою платежів на три місяці [27]. Так за короткий період, мінімальні фінансові затрати, паперову роботу за допомогою медіатора вдалось вирішити конфлікт та знайти компромісне рішення для всіх сторін.

Висновки. Підсумовуючи роль медіації як способу недержавного вирішення суперечок в умовах воєнного стану, слід зазначити таке.

1. Кадровий дефіцит в органах судової влади сприяє більшому навантаженню на суддівський корпус. Очевидно, що це негативно впливає на строки та якість розгляду справ. Оперативність вирішення будь-яких конфліктів, у тому числі правових, є важливим чинником розвитку суспільств та держави; оперативність розв'язання конфліктів в умовах воєнного стану є надважливим явищем. Модернізація всіх елементів національної правової системи, у тому числі судової влади, вимагає інноваційних підходів та інтеграції медіації як недержавного способу врегулювання спорів, за допомогою якої всі сторони приходять до оптимального вирішення спору, враховуючи інтереси всіх учасників.

2. В умовах воєнного стану та поствоєнного періоду медіабельні справи (конфлікти між подружжям, спадкоємцями, боргові, інтелектуальні справи тощо) мають в більшій мірі переходити в роботу медіаторів. Це суттєво зменшить навантаження на органи судової влади, надасть можливість сконцентруватися на складних справах та тих питаннях, що можуть вирішуватися лише в межах правосуддя. Враховуючи не високий рівень довіри громадськості до судової влади, більш ефективна робота суду забезпечити підвищення його іміджу, що до речі є одним із критеріїв визнання Української держави як правової та демократичної на міжнародній арені та вступу її до Європейського Союзу.

3. Сьогодні національна спільнота медіаторів Україна сформувалася як потужний соціальний інститут. В умовах стрімкого розвитку інформаційного суспільства та інформаційно-комунікаційних технологій перевагою медіаторства, окрім інших, є можливість вирішувати питання в онлайн форматі у зручний для сторін час та відсутність географічних обмежень. Так, українці, які стали біженцями, можуть, перебуваючи у будь-якій державі світу, отримати допомогу медіатора та вирішити свої на питання, не повертаючись на територію держави свого громадянства. Важливим завданням для української держави та громадянського суспільства є формування надійних ресурсів – онлайн-платформ, де б містилася достовірна інформація щодо медіаторів України. Позитивно, що сьогодні – в умовах воєнного стану, переборами з електроенергією, інтернетом, постійної небезпеки – вже створено декілька ресурсів (www.mediation-help.com, mediators.com.ua) з інформацією про медіаторів. Проте в перспективі українські асоціації та організації медіаторів у взаємодії з органами публічної влади та інститутами громадянського суспільства мають напрацювати механізми перевірки достовірності інформації щодо медіаторів, здійснення контролю за якістю наданих послуг.

4. Якщо говорити про формування громадянського суспільства, то активне впровадження медіації сприятиме вдосконаленню навичок в громадян домовлятися на взаємовигідних умовах в різних складних обставинах, результатом чого стане вміння оперативно об'єднуватися різних членів суспільства для вирішення загальних поточних проблем чи проблем, які можуть виникнути в перспективі.

Список використаних джерел

1. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022р.). URL : <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>.
2. Дроздов О. Європейські основи доступу до правосуддя. URL : <https://unba.org.ua/publications/print/6654-evropejskiosnovi-dostupu-do-pravosuddya.html>.
3. Аракелян Р. Ф. Впровадження інституту медіації в кримінальне процесуальне законодавство України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Ун-т Держ. фіскал. служби України. Ірпінь, 2019. 21 с.
4. Бородін Є. С. Механізм медіації в системі публічного управління : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2019. 20 с.
5. Бортникова А. Г. Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2019. 19 с.
6. Йосипенко С. Т. Медіація як спосіб вирішення спорів у приватно-правових відносинах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2019. 19 с.
7. Лях І. О. Проблеми теорії і практики запровадження інституту медіації у трудовому праві : монограф. Харків: Панов А. М. [вид.], 2020. 374 с.
8. Мазаракі Н. А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2019. 484 с.
9. Токарєва К. С. Адміністративно-правове регулювання медіації: сучасний стан та тенденції розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. авіац. ун-т. Київ, 2021. 40 с.
10. Ясиновський І. Г. Імплементация процедури медіації в українське законодавство: теоретико-правовий аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2016. 20 с.
11. Білік Т., Гаврилук Р., Городиський І., Крестовська Н., Романадзе Л. (та ін.). Медіація у професійній діяльності юриста : підруч. Одеса: Екологія, 2019. 456 с.
12. Романадзе Л. Доступ до правосуддя: роль медіації у воєнні та повоєнні часи. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5. С. 13-29.
13. Васюренко О. В., Дяченко В. С., Дяченко Н. П., Задояний А. Г., Слободян В. Р. Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності. *Вісник економічної науки України*. 2022. № 1 (42). С. 9-14.
14. Піддубний Д. І. Розвиток інституту медіації в умовах воєнного стану в Україні. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 3. С. 130-134.
15. Робота судів України в умовах воєнного стану. URL : https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/209874_robota-sudv-ukrani-v-umovakh-vonnogo-stanu.
16. Верховенство права та доступ до правосуддя. URL : <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava?tmpl=component&format=pdf>.
17. Leheza Ye., Nalyvaiko L., Sachko O., Shcherbyna V., Chepik-Trehubenko O. Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Law Journal*. 2022. 11(2). P. 55-79. <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312>.
18. ДСА України підбила підсумки щодо стану здійснення правосуддя у 2022 році в умовах воєнного стану. URL : <https://pravo.ua/dsa-ukrainy-pidbyla-pidsumky-shchodo-stanu-zdiisnennia-pravosuddia-u-2022-rotsi-v-umovakh-voennoho-stanu/>.
19. Brown H., Shipman S., Waters B., Wood W., Brown H. Principles and Practice. Sweet & Maxwell, 2018.
20. Tertyshnik V., Fomenko A. Legal assistance and protection in criminal proceedings: international standards and integrative doctrine. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2021. Volume 1. № 2. P. 123-133.
21. Nalyvaiko L., Marchenko O., Ilkov V. Conceptualisation of the Phenomenon of Corruption: International Practices and Ukrainian Experience. *Economic Annals-XXI*. 2018. № 172 (7-8). P. 32-37.
22. Наливайко І. О. Сучасні механізми запобігання та протидії корупції в Україні. *The 5th International scientific and practical conference "Science, innovations and education: problems and prospects"*(December 8-10, 2021) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2021. С. 1036.
23. Minakova Ye., Nalyvaiko I. Public participation in the mechanism of prevention and anti-corruption in Ukraine. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. №7 (51). P.167-173.
24. Nalyvaiko L. State System Guarantees: Theoretical and Legal Characteristics. The issues of improving legal knowledge in the XXI century: the unity of theory and practice: collective monograph. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. P. 131-150.
25. Коноваленко Д. Судова медіація – challenge для України. URL : <https://radako.com.ua/news/sudova-mediaciya-challenge-dlya-ukrayini>.
26. Наливайко О.І. Принципи правового захисту людини: підходи до класифікації.

Надійшла до редакції 07.12.2022

References

1. Otsinka hromadyanamy sytuatsiyi v krayini, dovira do sotsial'nykh instytutiv, polityko-ideolohichni oriyentatsiyi hromadyan Ukrainy v umovakh rosiys'koyi ahresiyi (veresen'–zhovten' 2022 r.) [Citizens' assessment of the situation in the country, trust in social institutions, political and ideological orientations of Ukrainian citizens in the conditions of Russian aggression (September–October 2022)]. URL : <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r.> [in Ukr.].
2. Drozdov, O. Yevropeys'ki osnovy dostupu do pravosuddya [European principles of access to justice]. URL : <https://unba.org.ua/publications/print/6654-evropejs-kiosnovi-dostupu-do-pravosuddya.html>. [in Ukr.].
3. Arakelyan, R. F. (2019) Vprovadzheniya instytutu mediatsiyi v kryminal'ne protsesual'ne zakonodavstvo Ukrainy [Implementation of the institution of mediation in the criminal procedural legislation of Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Un-t Derzh. fiskal. sluzhby Ukrainy. Irpin'. 21 p. [in Ukr.].
4. Borodin Ye. Ye. (2019) Mekhanizm mediatsiyi v systemi publicnogo upravlinnya [Mechanism of mediation in the system of public administration] : avtoref. dys. ... kand. nauk z derzh. upr. : 25.00.02 / Klasych. pryvat. un-t Zaporizhzhya. 20 p. [in Ukr.].
5. Bortnykova, A. H. (2019) Pravovi zasady zastosuvannya mediatsiyi yak sposobu vyrishennya publichno-pravovykh sporiv [Legal principles of the use of mediation as a method of resolving public legal disputes] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv. 19 p. [in Ukr.].
6. Yosypenko, S. T. (2019) Mediatsiya yak sposib vyrishennya sporiv u pryvatno-pravovykh vidnosynakh [Mediation as a way to resolve disputes in private legal relations] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.03 / Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv. 19 p. [in Ukr.].
7. Lyakh, I. O. (2020) Problemy teorii i praktyky zaprovadzheniya instytutu mediatsiyi u trudovomu pravi [Problems of the theory and practice of introducing the institution of mediation in labor law] : monohraf. Kharkiv: Panov A. M. [vyd.]. 374 p. [in Ukr.].
8. Mazaraki, N. A. (2019) Teoretyko-pravovi zasady zaprovadzheniya mediatsiyi v Ukraini [Theoretical and legal foundations of the introduction of mediation in Ukraine] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.01 / In-t zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy. Kyiv. 484 p. [in Ukr.].
9. Tokaryeva, K. S. (2021) Administratyvno-pravove rehulyuvannya mediatsiyi: suchasny stan ta tendentsiyi rozvytku [Administrative and legal regulation of mediation: current state and development trends] : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.07 / Nats. aviats. un-t. Kyiv, 40 p. [in Ukr.].
10. Yasynovs'kyi, I. H. (2016) Implementatsiya protsedury mediatsiyi v ukraiyins'ke zakonodavstvo: teoretyko-pravovy analiz [Implementation of the mediation procedure in Ukrainian legislation: theoretical and legal analysis] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Nats. akad. vnutr. sprav. Kyiv. 20 p. [in Ukr.].
11. Bilyk, T., Havrylyuk, R., Horodys'kyi, I., Krestovs'ka, N., Romanadze, L. (et. al.) (2019) Mediatsiya u profesiyniy diyal'nosti yurysta [Mediation in the professional activity of a lawyer] : pidruch. Odesa : Ekolohiya. 456 p. [in Ukr.].
12. Romanadze, L. (2022) Dostup do pravosuddya: rol' mediatsiyi u voyenni ta povoyenni chasy [Access to justice: the role of mediation in war and post-war times]. *Zovnishnya torhivlya: ekonomika, finansy, pravo*. № 5, pp. 13-29. [in Ukr.].
13. Vasyurenko, O. V., Dyachenko, V. S., Dyachenko, N. P., Zadoyanyy, A. H., Slobodyan, V. R. (2022) Mediatsiya yak al'ternatyvnyy sposib vyrishennya sporiv u sferi intelektual'noyi vlasnosti [Mediation as an alternative method of resolving disputes in the field of intellectual property]. *Visnyk ekonomichnoyi nauky Ukrainy*. № 1 (42), pp. 9-14. [in Ukr.].
14. Piddubnyy, D. I. (2022) Rozvytok instytutu mediatsiyi v umovakh voyennoho stanu v Ukraini [Development of the institution of mediation in the conditions of martial law in Ukraine]. *Juris Europensis Scientia*. № 3, pp. 130-134. [in Ukr.].
15. Robota sudiv Ukrainy v umovakh voyennoho stanu [Work of courts of Ukraine under martial law]. URL : https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/209874_robota-sudv-ukrani-v-umovakh-vonnogo-stanu. [in Ukr.].
16. Verkhovenstvo prava ta dostup do pravosuddya [Rule of law and access to justice]. URL : <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava?tmpl=component&format=pdf>. [in Ukr.].
17. Leheza, Ye., Nalyvaiko, L., Sachko, O., Shcherbyna, V., Chepik-Trehubenko, O. (2022) Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Law Journal*. No 11(2), pp. 55-79. <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312>.

18. DSA Ukrainy pidbyla pidsumky shchodo stanu zdiysnennya pravosudiva u 2022 rotsi v umovakh voyennoho stanu [The State Security Service of Ukraine summarized the state of administration of justice in 2022 under martial law]. URL : <https://pravo.ua/dsa-ukrainy-pidbyla-pidsumky-shchodo-stanu-zdiisnennia-pravosudiva-u-2022-rotsi-v-umovakh-voiennoho-stanu/>. [in Ukr.].
19. Brown, H., Shipman, S., Waters, B., Wood, W., Brown, H. (2018) Principles and Practice. Sweet & Maxwell.
20. Tertyshnik, V., Fomenko, A. (2021) Legal assistance and protection in criminal proceedings: international standards and integrative doctrine. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1. №. 2, pp. 123-133.
21. Nalyvaiko, L., Marshenko, O., Ilkov, V. (2018) Conceptualisation of the Phenomenon of Corruption: International Practices and Ukrainian Experience. *Economic Annals-XXI*. № 172 (7-8), pp. 32-37.
22. Nalyvayko, I. O. (2021) Suchasni mekhanizmy zapobihannya ta protydyi koruptsiyi v Ukraini [Modern mechanisms of prevention and countermeasures against corruption in Ukraine]. *The 5th International scientific and practical conference "Science, innovations and education: problems and prospects" (December 8-10, 2021)*. CPN Publishing Group, Tokyo, Japan, p. 1036. [in Ukr.].
23. Minakova, Ye., Nalyvaiko, I. (2022) Public participation in the mechanism of prevention and anti-corruption in Ukraine. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. №7 (51), pp.167-173.
24. Nalyvaiko, L. (2019) State System Guarantees: Theoretical and Legal Characteristics. The issues of improving legal knowledge in the XXI century: the unity of theory and practice: collective monograph. Lviv-Toruń: Liha-Pres, pp. 131-150.
25. Konovalenko, D. Sudova mediatsiya – challenge dlya Ukrainy [Judicial mediation – a challenge for Ukraine]. URL : <https://radako.com.ua/news/sudova-mediatsiya-challenge-dlya-ukrainy>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Andrii Ivanytsia. Mediation as a way of settlement of legal disputes under the conditions of martial state. The article examines the problem of implementing mediation as a way of settling legal disputes under martial law. It is emphasized that the integration into the national legal system of mediation as a non-jurisdictional method of conflict resolution is an important task both in the conditions of martial law and in the post-war period.

It is emphasized that the shortage of personnel in the judicial authorities contributes to a greater burden on the judicial corps. Prompt resolution of any conflicts, including legal ones, is an important factor in the development of societies and the state. Modernization of all elements of the national legal system requires innovative approaches and the integration of mediation as a non-state method of dispute settlement, with the help of which all parties come to a constructive, optimal resolution of the dispute.

It is noted that in the conditions of martial law and the post-war period, mediatable cases are more often transferred to the work of mediators. This will significantly reduce the burden on judicial authorities, will provide an opportunity to concentrate on complex cases and those issues that can be resolved only within the framework of justice. At the current stage, the Ukrainian national community of mediators has formed as a powerful social institution. In the conditions of rapid development of the information society and information and communication technologies, the advantage of mediation, among others, is the ability to resolve issues in an online format at a time convenient for the parties and the absence of geographical restrictions.

It is positive that several resources with information about mediators have already been created today. However, in the future, mechanisms for verifying the reliability of information regarding mediators and monitoring the quality of services provided should be developed. It was concluded that the active implementation of mediation will contribute to improving the skills of citizens to negotiate on mutually beneficial terms in various difficult circumstances.

Keywords: mediation, justice, legal dispute, martial law, human rights and freedoms.

УДК 342.95:351.7

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-518-523

**Ярина
ПАВЛОВИЧ-
СЕНЕТА**[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

**Наталія
ДІДИК**[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

*(Львівський державний університет
внутрішніх справ, м. Львів, Україна)*

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАДЗВИЧАЙНИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ

Здійснено аналіз правових засад та організаційного забезпечення надзвичайних адміністративно-правових режимів в Україні. На основі сучасних наукових досліджень розкрито поняття адміністративно-правового режиму, як особливого порядку правового регулювання, що спрямований на подолання або запобігання негативних явищ у відповідній сфері публічного управління чи державі в цілому. Крім того, особливістю надзвичайних адміністративно-правових режимів є особливий порядок виникнення й формування змісту прав і обов'язків учасників адміністративно-правових відносин. Зазначено, що підставами запровадження надзвичайних адміністративно-правових режимів є екстремальні ситуації воєнного, соціально-політичного, техногенного та природного, санітарно-епідеміологічного чи іншого характеру.

Ключові слова: відповідальність, військова адміністрація, воєнний стан, заходи правового режиму, надзвичайна екологічна ситуація, надзвичайний стан, негативні явища, обмеження, права людини.

Постановка проблеми. Людина, її права і свободи становлять у правовій державі найвищу соціальну цінність, саме на їхнє забезпечення й найповнішу реалізацію у суспільному житті має бути спрямована уся державна діяльність і насамперед діяльність у сфері публічного адміністрування. Гарантування прав і свобод людини є головним обов'язком держави, держава відповідальна перед людиною та суспільством за свою діяльність [1].

Соціальні зміни, що відбуваються в українському суспільстві протягом останніх років, суттєво позначаються на розвитку права, змінюють характер правового регулювання суспільних відносин, зумовлюють оновлення законодавства. У зв'язку з цим надзвичайно важливими є заходи держави для забезпечення нормального функціонування державних та громадських інститутів, захисту прав та свобод людини і суспільства в надзвичайних умовах, зміцнення законності та правопорядку.

Адміністративно-правові режими є тією сферою, в якій функціонують всі елементи правової системи, у взаємодії з різними соціальними та правовими явищами, в результаті чого забезпечується ефективне публічне адміністрування адміністративно-політичною, економічною, соціально-культурною сферами. Регулятивні властивості адміністративно-правових режимів дозволяють ефективно організовувати діяльність публічної адміністрації як у звичайних умовах, так і при виникненні надзвичайних ситуацій.

© Я. Павлович-Сенета, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3491-8878>
ryarp@ukr.net

© Н. Дідик, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6347-5092>
didyknataliya.lviv@gmail.com

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Теоретико-правовий аналіз надзвичайних адміністративно-правових режимів неодноразово здійснювали українські вчені та державознавці. Зокрема, заслуговують на увагу роботи В. Авер'янова, С. Алексєєва, О. Бандурки, Д. Бахраха, В. Бевзенка, Ю. Битяка, В. Гаращука, І. Голосніченка, Т. Кагановської, Р. Калюжного, Н. Коваленко, С. Кузніченка, О. Кузьменко, П. Лютікова, О. Малька, В. Настюка, В. Опришка, С. Петрова, М. Тищенко, О. Шевченка та ін.

Метою статті є аналіз організаційно-правових засад введення та функціонування адміністративно-правових режимів у надзвичайних ситуаціях публічного адміністрування.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайні ситуації воєнного, соціально-політичного, техногенного та природного, санітарно-епідеміологічного характеру, впливаючи на суспільство, створюють особливі умови для діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органів, військових формувань тощо. Ускладнюючи процес управління, ці умови вимагають спеціального правового, організаційного й матеріально-технічного забезпечення, потребують створення нових нехарактерних для звичайної повсякденної діяльності управлінських структур.

У найзагальнішій формі поняття «правовий режим» визначається як порядок правового регулювання, комплекс правових засобів, що характеризують особливе поєднання взаємодіючих дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань, та створює особливу спрямованість регулювання. На думку Д. Давидова, правовий режим виступає особливою юридичною категорією, специфічним засобом правового регулювання, об'єднуючим в собі правовий інструментарій в комплексі. Будучи втіленням нормативності права, правовий режим вводиться для забезпечення головного соціального призначення права – регулювання суспільних відносин. На цій підставі доведено, що правовий режим повинен інтегрувати в собі, як мінімум, дві великі підсистеми: систему регулятивного впливу – комплекс юридичних засобів, супідрядних в рамках правової галузі з відповідним методом правового регулювання (так званий динамічний аспект), а також результат регулюючого впливу – досягнутий рівень урегульованості суспільних відносин, який проявляється в певному положенні суб'єктів (об'єктів) права (так званий статичний аспект) [1, с. 2].

Своєрідність адміністративно-правового режиму виявляється в особливому порядку виникнення й формування змісту прав і обов'язків учасників адміністративно-правових відносин, наявності специфічних санкцій, що у поєднанні з механізмом адміністративно-правового регулювання сприяє досягненню визначеної мети. Як зазначає дослідниця адміністративно-правових режимів Н. Коваленко, адміністративно-правовий режим – це особливий порядок правового регулювання, запровадження якого обумовлено специфікою предмета регулювання, що полягає у встановленні сукупності правил, сформульованих у формі дозволів, заборон, регламентів, процедур, яких повинні дотримуватися суб'єкти публічного управління, з метою найбільш ефективного забезпечення прав, свобод, законних інтересів фізичних осіб, прав та свобод юридичних осіб [2, с. 3].

С. Кузніченко зазначає, що надзвичайний адміністративно-правовий режим – це заснований на нормах адміністративного права особливий порядок функціонування його суб'єктів, спрямований на подолання або запобігання негативних явищ у відповідній сфері публічного управління [5, с. 89].

Чинне українське законодавство передбачає такі види надзвичайних адміністративно-правових режимів: воєнний стан, надзвичайний стан, надзвичайна екологічна ситуація, режим антитерористичної операції. Правове регулювання зазначених адміністративно-правових режимів становлять Конституція України [4], закони України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» [7], «Про правовий режим воєнного стану», [8] «Про правовий режим надзвичайного стану», [9] «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» [10] та низка підзаконних нормативно-правових актів, що забезпечують реалізацію названих законів.

Розглядаючи організаційно-правове забезпечення надзвичайних адміністративно-правових режимів, можна зробити висновок, що для всіх них характерні однакові елементи.

1. *Мета встановлення* відповідного адміністративно-правового режиму. Єдиною метою для всіх таких режимів є забезпечення загальної безпеки у державі. Для режиму

воєнного стану – це створення умов для здійснення органами публічного управління наданих їм повноважень у випадку збройної агресії або загрози нападу, небезпеки державній незалежності України [8]. Для надзвичайного стану – якнайшвидша ліквідація особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, нормалізація обстановки, відновлення правопорядку при спробах захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, та ін [9].

2. *Імперативний метод* правового регулювання адміністративно-правових режимів. Надзвичайні адміністративно-правові режими встановлюються в імперативному порядку, а їх норми є обов'язкові до виконання. Ні громадяни, ні органи публічної адміністрації не можуть вибирати користуватися їм режимними правилами чи ні, якщо держава встановила певний адміністративно-правовий режим усі зобов'язані виконувати його норми. Так, у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженим Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-ІХ, в Україні введено воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року [6]. Зазначеним указом в імперативному порядку запроваджено воєнний стан, що зумовлює виникнення, зміну чи припинення відповідних адміністративно-правових відносин, пов'язаних із застосуванням заходів воєнного стану (наприклад, мобілізація, заборона виїзду закордон чоловіків призовного віку, створення і функціонування військових адміністрацій, тощо).

3. Основою будь-якого адміністративно-правового режиму, є встановлена у законодавчому порядку *сукупність правил поведінки* громадян, юридичних осіб, державних органів та їх посадових осіб і порядок реалізації ними своїх прав у певних ситуаціях (умовах), тобто, так би мовити, «режимні» правила. Чітка правова регламентація порядку соціальної діяльності в режимних сферах є важливою гарантією законності при запровадженні того чи іншого адміністративно-правового режиму.

Зокрема, статтею 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану» визначено, що у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [6].

Більшість адміністративно-правових режимів встановлюють обмеження прав та свобод людини. Разом з тим, права людини і громадянина в Україні можуть обмежувати тільки у випадках, прямо передбачених Конституцією і з метою:

- врятування життя людей та майна;
- запобігання злочинів чи його припинення;
- забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту;
- забезпечення охорони здоров'я і моральності населення, захисту репутації або прав і свобод інших людей;
- запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно.

Серед заходів, що можуть запроваджуватися в умовах надзвичайних адміністративно-правових режимів варто назвати такі як: евакуація населення; комендантська година; трудова повинність; квартирна повинність; заборона масових заходів; заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на відповідній території; заборона на торгівлю алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі; заборона на торгівлю зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами; нормоване забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами; примусове відчуження майна, в тому числі того, що перебуває у приватній або комунальній власності, тощо [8; 9].

4. *Спеціальні державні органи*, на які покладено завдання щодо забезпечення дії адміністративно-правового режиму. Наприклад, згідно ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної

інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації [8].

Відповідно до статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану [8].

Відповідно до статті 14 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», здійснення заходів по впровадженню і забезпеченню дії надзвичайного стану, покладається згідно з Указом Президента України на органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування та відповідні військові командування [9].

Щодо конкретного адміністративно-правового режиму ці органи наділені відповідними повноваженнями здійснювати контроль за додержанням режимних правил у дорученій сфері, при чому дуже важливо, щоб коло прав, якими наділені відповідні державні органи, кореспондувалося з відповідними обов'язками і певною відповідальністю за свої дії.

5. *Відповідальність* за порушення «режимних» норм. Залежно від характеру і ступеня суспільної небезпеки цих порушень відповідальність за них передбачається у кримінальному, адміністративному чи дисциплінарному порядку.

Зокрема, стаття 25 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» встановлює, що особи, винні в порушенні вимог або невиконанні заходів правового режиму воєнного стану, притягуються до відповідальності згідно із Законом [8]. Аналогічне положення міститься у ст. 29 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану». У даному випадку законодавець не конкретизує, хто може бути суб'єктом відповідальності, і відтак підкреслює, що режимні норми однаковою мірою обов'язкові і для осіб, покликаних стежити за їх додержанням.

У КУпАП вчинення правопорушення в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин є обставиною, що обтяжує адміністративну відповідальність [3]. Одночасно слід зауважити, що перевищення особами, які беруть участь у підтриманні режиму надзвичайного стану, своїх повноважень, так само як і неправомірне застосування сили при виконанні обов'язків з охорони громадського порядку, тягнуть за собою відповідальність згідно з законом [9]. Однією з гарантій законності притягнення до юридичної відповідальності в умовах надзвичайних адміністративно-правових режимів є те, що правосуддя на території, де введено надзвичайний стан або воєнний стан, здійснюється лише судами, створеними відповідно до Конституції України, а введення будь-яких скорочених або прискорених форм судочинства забороняється [8; 9].

6. Особливі *адміністративно-правові засоби встановлення прав та обов'язків* учасників адміністративно-правових відносин, способів юридичного впливу, захисту прав тощо.

Надзвичайні адміністративно-правові режими, як система спеціальних правових норм виникають тільки на основі видання адміністративних актів правозастосовного характеру. Серед правових актів, що регулюють введення та функціонування адміністративно-правових режимів, виділяють правостановлюючі, які містять первинні «режимні» норми, та правозастосовні акти.

Наприклад, на підставі ст. 106 Конституції та Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану в Україні» Президент України приймає рішення про введення режиму надзвичайного стану, в якому встановлюються певні правила, а місцевий орган виконавчої влади (обласна державна адміністрація), керуючись цим актом, встановлює комендантську годину [9].

Згідно статті 2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, згаданий Закон України та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України [8].

Згідно статті 6 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» окрема місцевість України оголошується зоною надзвичайної екологічної ситуації Президентом України за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України або за поданням Кабінету Міністрів України [7].

Крім того, кожен із названих законів опирається на низку підзаконних

нормативно-правових актів, що забезпечують механізм реалізації його положень Так, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» прийнято такі підзаконні акти правозастосовного характеру, як «Порядок залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану» затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 13 липня 2011 р. № 753, «Порядок перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану» затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1456, «Порядок встановлення заборони або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан» затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1450, «Порядок заборони торгівлі зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі, в умовах правового режиму воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1457, та інші.

7. *Особливий порядок обігу публічної інформації* в умовах надзвичайних адміністративно-правових режимів. Адже поширення інформації в надзвичайних умовах (війни, терористичних атак, масових безпорядків, стихійних лих), з одного боку має задовольняти запити суспільства, а з іншого – відповідати інтересам забезпечення безпеки та оборони країни.

Зокрема, у період дії воєнного стану на акти органів місцевого самоврядування, військово-цивільних адміністрацій та військових адміністрацій, а також їх посадових осіб *не поширюються* вимоги пункту 3 частини першої (у частині оприлюднення проектів актів), частини четвертої статті 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [8].

Крім того, законодавство дозволяє тимчасово обмежувати окремі інформаційні права людини (наприклад, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України) чи права на свободу думки та слова (ст. 34 Конституції України)) [8].

8. Важливим елементом адміністративно-правового режиму є *визначення просторово-часових рамок* дії адміністративно-правового режиму, тобто тієї території, на якій буде введено режим, і того терміну, протягом якого він діятиме. Наприклад, Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану» встановлено, що надзвичайний стан в Україні може бути введено на строк не більш як 30 діб і не більш як 60 діб в окремих її місцевостях (ст. 7) [9]. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» встановлює у статті 5, що воєнний стан може бути введено в усій Україні або в окремих її місцевостях [8].

Висновки. Отже, запровадження надзвичайних адміністративно-правових режимів пов'язане з необхідністю здійснення специфічної діяльності, що спрямована, передусім, на ліквідацію обставин, об'єктивно небезпечних для суспільства та держави. Запровадження надзвичайних адміністративно-правових режимів завжди спричиняє виникнення певних адміністративно-правових наслідків. Це зокрема, зміна компетенції органів державної влади та органів місцевого самоврядування, створення тимчасових органів управління, зміна правового статусу фізичних (обмеження прав і свобод) і юридичних осіб тощо.

Список використаних джерел

1. Давидов Д. О. Процесуально-правовий режим: теоретико-прикладні засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2019. 21 с.
2. Коваленко Н. В. Адміністративно-правові режими : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2017. 31 с.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
4. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
5. Кузніченко С. О. Воєнний стан: закордонний досвід та українська модель (досвід комплексного дослідження) : монограф. Одеса : Гельветика, 2019. 244 с.
6. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. *Голос України* від 24.02.2022. № 37.

7. Про зону надзвичайної екологічної ситуації : Закон України від 13.07.2000. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1908-14>.
8. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
9. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>.
10. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02.09.2014. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1669-18>.

Надійшла до редакції 08.12.2022

References

1. Davydov, D. O. (2019) *Protsesual'no-pravovyy rezhym: teoretyko-prykladni zasady* [Procedural-legal regime: theoretical and applied principles] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politehnika». L'viv, 21 p. [in Ukr.].
2. Kovalenko, N. V. (2017) *Administrativno-pravovi rehymy* [Administrative and legal regimes] : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.07 / Zaporiz'kyy natsional'nyy universytet. Zaporizhzhya, 31 p. [in Ukr.].
3. *Kodeks Ukrayiny pro administrativni pravoporushennya vid 07.12.1984* [Code of Ukraine on Administrative Offenses dated 07.12.1984]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
4. *Konstytutsiya Ukrayiny : pryynyata na p'yatyi sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny 28.06.1996*. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>. [in Ukr.].
5. Kuznichenko, S. O. (2019) *Voyennyi stan: zakordonnyy dosvid ta ukrayins'ka model' (dosvid kompleksnoho doslidzhennya)* [Martial law: foreign experience and the Ukrainian model (experience of a complex study)] : monohraf. Odesa : Hel'vetyka, 244 p. [in Ukr.].
6. *Pro vvedennya voyennoho stanu v Ukrayini* [On the introduction of martial law in Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 24.02.2022 № 64/2022. *Holos Ukrayiny* vid 24.02.2022. № 37. [in Ukr.].
7. *Pro zonu nadzvychaynoyi ekolohichnoyi sytuatsiyi* [On the zone of emergency environmental situation] : *Zakon Ukrayiny* vid 13.07.2000. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1908-14>. [in Ukr.].
8. *Pro pravovyy rezhym voyennoho stanuv* [On the legal regime of martial law] : *Zakon Ukrayiny* vid 12.05.2015. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/389-19>. [in Ukr.].
9. *Pro pravovyy rezhym nadzvychaynoho stanu* [On the legal regime of the state of emergency]: *Zakon Ukrayiny* vid 16.03.2000. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>. [in Ukr.].
10. *Pro tymchasovi zakhody na period provedennya antyterorystychnoyi operatsiyi* [On temporary measures for the period of the anti-terrorist operation] : *Zakon Ukrayiny* vid 02.09.2014. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1669-18>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yaryna Pavlovich-Seneta, Nataliya Didyk. Organizational and legal security of extraordinary administrative and legal regimes in Ukraine. The article analyzes the legal foundations and organizational support of emergency administrative and legal regimes in Ukraine. On the basis of modern scientific research, the concept of administrative-legal regime is revealed as a special order of legal regulation aimed at overcoming or preventing negative phenomena in the relevant sphere of public administration or the state as a whole. In addition, a feature of extraordinary administrative-legal regimes is a special procedure for the emergence and formation of the content of the rights and obligations of participants in administrative-legal relations. It is noted that the grounds for the introduction of emergency administrative and legal regimes are extreme situations of a military, socio-political, man-made and natural, sanitary-epidemiological or other nature. It has been established that the current Ukrainian legislation provides for the following types of emergency administrative and legal regimes: martial law, state of emergency, environmental emergency, anti-terrorist operation regime. The content of the key elements underlying each of the extraordinary administrative and legal regimes is characterized. In particular, the purpose of establishment, the imperative method of legal regulation, a set of regime rules of conduct, special bodies of public administration entrusted with the task of implementing the measures of the relevant regime, responsibility for violation of regime rules, special administrative and legal means of establishing the rights and obligations of participants in administrative legal relations, a special procedure for the circulation of public information in the conditions of extraordinary administrative-legal regimes, establishing the spatial and temporal framework of the administrative-legal regime.

Keywords: *responsibility, military administration, martial law, legal regime measures, environmental emergency, state of emergency, negative phenomena, restrictions, human rights.*

УДК 004.77+004.9+34.342

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-524-530

Людмила РИБАЛЬЧЕНКО[®]

кандидат економічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

КІБЕРЗЛОЧИННІСТЬ У ГЛОБАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Щодня необхідність для забезпечення безпеки цифрової інфраструктури від кібератак зростає і є актуальним питанням сьогодення. Кіберзлочинність розвивається дуже швидко та має різноманітні прояви. Найпоширенішими є кібератаки, які спрямовані на несанкціонований доступ, блокування доступу до роботи з файлами, викрадення персональних даних, поширення вірусів в комп'ютерних системам та мережах, вимагання грошей та інше.

Український народ, який зробив свій *євроінтеграційний вибір*, і зараз продовжує відстоювати свої права за свободу та незалежність у цій війні. Україні у червні 2022 року було надано статус кандидата на вступ до Європейського Союзу і це прагнення українського народу підтримано на загальноєвропейському рівні. Україна повинна створити потужний та безпечний кіберпростір із врахуванням соціального, політичного та економічного розвитку для нейтралізації та мінімізації внутрішніх і зовнішніх загроз.

Ключові слова: кібербезпека, захист персональних даних, економічні злочини, несанкціонований доступ, конфіденційність інформації.

Постановка проблеми. Швидкі зміни цифрового світу потребують ефективного захисту національної системи кіберзахисту, яка має гарантувати українцям безпечне функціонування усіх сфер життєдіяльності. Забезпечення кіберстійкості на усіх рівнях соціально-економічного розвитку, удосконалення законодавчого та нормативно правового забезпечення щодо захисту інформації, поліпшення діяльності щодо забезпечення кібербезпеки, виявлення можливих загроз та їх попередження, співпраця з іншими державами та міжнародними організаціями є важливою стратегією кібербезпеки України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання забезпечення кібернетичної безпеки, в тому числі в контексті проблематики забезпечення інформаційної та національної безпеки досліджувались у працях О. Баранова, В. Бутузова, О. Довганя, Б. Кормича, Р. Лукянчука, А. Марущака, М. Ожевана, В. Пилипчука, М. Погорецького, Т. Качука, О. Тронько, І. Сопілки, В. Шеломенцева та інших науковців.

Метою статті є дослідження стану забезпечення кібербезпеки в Україні та визначення перспектив надійності, захисту та стратегій подальшого розвитку національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Відновлення світової економіки від спаду, який викликаний світовою пандемією COVID-19, що триває але йде дуже уповільнено. Після скорочення на 3,1 % у 2020 р. очікувалося, що глобальне економічне зростання досягне 5,9 % у 2021 році та сповільниться до 4,9 % у 2022 році. До 2024 року прогнозується, що розвиток світової економіки буде на 2,3 % менше, ніж був до пандемії. Ризики в економіці є значними. Рівень інфляції прискорюється, зростають ціни на товари та банківські відсоткові ставки у багатьох країнах, що формує зростання різноманітних ризиків в усіх галузях і сферах життєдіяльності. Відбувається напруження у підвищенні ризику боргу та підвищенні курсу долара США у світі.

Останніми роками відбувається усе більша необхідність робити в Інтернеті. Питання конфіденційності інформації, захисту персональних даних, надійності кіберпростору набуло актуальності та все більшого значення у житті кожного мешканця

© Л. Рибальченко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0413-8296>

luda_r@ukr.net

планети. Країни в усьому світі нарощують свої можливості кібербезпеки.

До основних кіберзагроз належать порушення цілісності даних, несанкціонований доступ, конфіденційність інформації, втручання в корпоративну чи державну таємниці тощо. Такі загрози впливають на функціонування будь-якої інформаційної чи комунікаційної системи, сфери діяльності як на рівні підприємства чи установи, так і на державному та національному рівнях.

Тому для управління будь-якими кіберзагрозами необхідно створити потужний захист від можливих та потенційних загроз із залученням висококваліфікованого персоналу та з використанням сучасних програмних засобів.

Питаннями національного рівня є визначення кіберзагроз, заходів та можливостей кібербезпеки, розробка основних показників кібербезпеки, їх дослідження за певними ознаками та створення відповідних груп показників кібербезпеки для аналізу та розробки заходів щодо їх уникнення. Метою проведення такого дослідження є сприяння глобальній культурі кібербезпеки та поліпшення сфери захисту в усьому світі.

За даними компанії Microsoft, більше половини хакерських атак у 2020–2021 роках було здійснено росією. Україна на другому місці серед тих, проти кого вони були спрямовані. Саме з березня 2021 року росія почала проводити підготовку до вторгнення в Україну. Масштабні російські кібероперації здійснювалися із метою руйнування інформаційного кіберпростору України [11]. Серед основних кіберзагроз – мережеві атаки, мережеве сканування, спроби WEB-атак, фішинг, шкідливе програмне забезпечення, кількість випадків яких становить понад мільйон випадків.

Протягом II півріччя 2020 року та у I півріччі 2021 року найбільше хакерських атак було зафіксовано з росії – 58 %. На другому місці опинилася Північна Корея (23 %), а третьому – Іран (11 %). Також 8 % атак зафіксували з Китаю.

Менше 1 % атак системи безпеки Microsoft зафіксували з Південної Кореї, В'єтнаму і Туреччини.

Діяльність найбільш активних хакерських груп росії, що становило 59 %, була спрямована на атаки в галузях державного управління, дипломатії, оборони, ядерної політики, неурядових організацій, IT-сфери, телекомунікацій, аналітичних центрів, науки, журналістики, економіки та аерокосмічної сфери.

Активна діяльність хакерської групи Північної Кореї, яка становила 21 %, здійснювала напади на аналітичні центри, дипломатію, науку, оборону та аерокосмічну сфери. Діяльність 11 % хакерських груп Ірану здійснювала напади на дипломатію, оборону, науку та аналітичні центри, а також державного управління, оборону та IT-сфери. Діяльність 5 % хакерських груп Китаю здійснювала напади на структури державного управління, дипломатію та економіку.

Найбільш уразливими до хакерських атак були сфери: державного управління (48 %), неурядові організації та аналітичні центри (31 %), освіта (3 %), міжнародні міждержавні організації (3 %), IT-сфера (2 %), медіа (1 %), охорона здоров'я (1 %), енергетика (1 %) та інше (1 %).

З 01.07.2020 по 30.06.2021 рр. 46 % хакерських атак були спрямовані проти США, 19 % – проти України, 9 % – проти Великої Британії, по 3 % – проти Німеччини, Бельгії та Японії, по 2 % – проти Ізраїлю та Молдови, по 1 % – проти Португалії та Саудівської Аравії, решту 11 % становили інші країни світу.

Через те, що хакерські атаки відбуваються в режимі реального часу, відповідно їх треба і виявити та знешкодити у режимі реального часу [3]. Більшість шахрайських атак відбувається у Сполучених Штатах Америки та Китаї. Фейкові акаунти, частка яких становлять більше 21 %, спрямовані на фінансові послуги, які створені у США та 17 % - в Китаї [1]. Цікаво, що злочинні групи залучають різних постачальників хмарних послуг залежно від атаки. Шахраї залучаються до соціальних платформ і використовують їх у своїх злочинних намірах.

Досліджуючи Глобальний індекс кібербезпеки ITU [2], необхідно сказати, що у 2020 році рейтинг очолили США з оцінкою показника 100 балів, відповідно займаючи 1-у сходинку рейтингу (рис. 1). На другому місці Об'єднане Королівство та Саудівська Аравія (99,54 бала) і третє місце посідає Естонія (99,48 бала). До першої десятки належать: республіка Корея, Сінгапур та Іспанія (98,52 бала, 4 місце), рф, Об'єднані Арабські Емірати та Малайзія (98,06 бала, 5-е місце), Литва (97,93 бала, 6-е місце), Японія (97,82 бала, 7-е місце), Канада (97,67 бала, 8-е місце), Франція (97,6 бала, 9-е місце) та Індія (97,5 бала, 10-е місце). Україна посідала 78-е місце (65,93 бала).

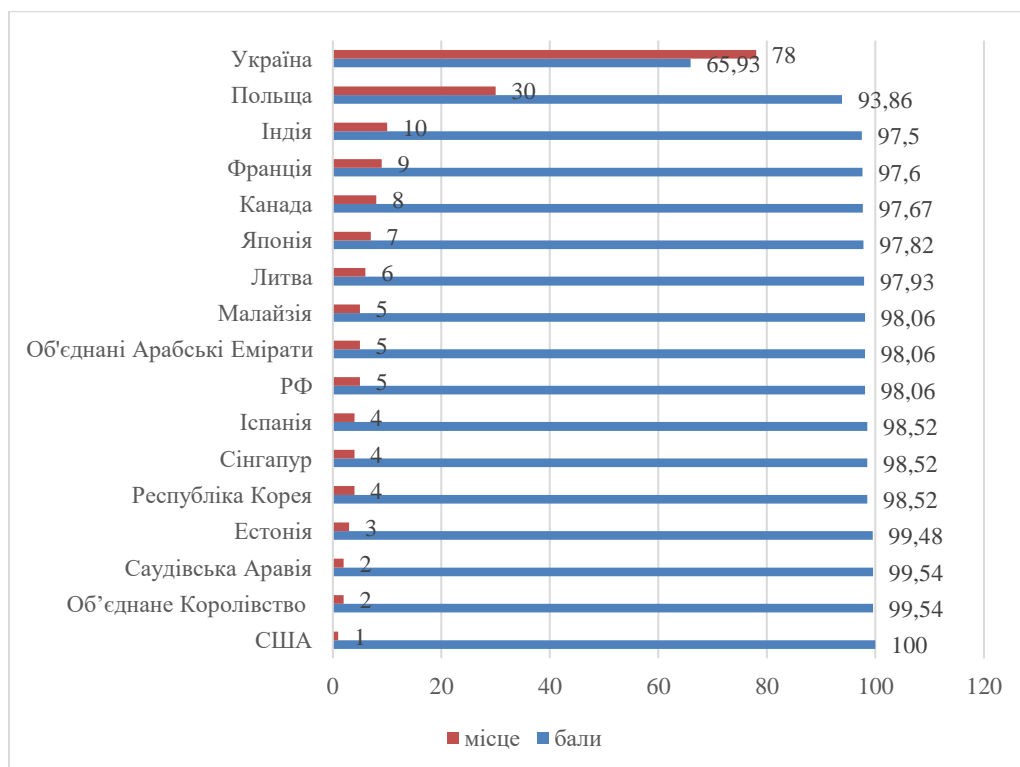

Рис. 1. Глобальний індекс кібербезпеки у 2020 році
Джерело: побудовано автором за даними [2]

У Південній Кореї наявна кількість хакерів становить приблизно 700. Бюджет її становить 400 млн дол. на рік. Характерним для цих кібервійськ є оборонна функція.

З 2020 року Литва стала на чолі формування сил швидкого реагування на кібератаки у всьому Євросоюзі. Державні органи Литви, Естонії, Польщі, Нідерландів, Румунії та Хорватії підписали меморандум про співпрацю. Для протидії усім можливим інцидентам та кібератакам створена Міжнародна організація, що складається з військових та цивільних осіб, які розслідують небезпечні кіберінциденти. У такий спосіб Литва створила підґрунтя для міжнародного співробітництва та протистояння можливим кіберзагрозам, обміну знаннями та проведення навчань щодо протидії кібернебезпеці.

Бюджет підрозділу кібероборони Німеччини становить 250 млн дол. на рік. Кібероборона є стратегічним напрямом щодо надійного забезпечення безпеки інформаційних систем збройних сил Німеччини та захисту від злону цифрових технологій.

Тож поточний стан усіх подій, які відбуваються у кіберпросторі України, показують, що стратегічним та найважливішим завданням щодо забезпечення безпеки держави є створення потужної національної кібергвардії, яка призначена для надійного та безпечного кіберпростору України.

Серед країн Європи найвищий [12] рівень кібербезпеки в Об'єднаному Королівстві 99,54 бала, далі йдуть Естонія (99,48 бала), Іспанія (98,52 бала), Литва (97,93 бала), Франція (97,6 бала). Польща посідає на 18 місці (93,86 бала), а Україна на 39 (65,93 бала) (рис. 2).

Глобальний індекс кібербезпеки розраховано за багатьма показниками, які поділено на п'ять основні напрями. За результатами кожного з цих напрямів, які вимірювались у двадцятибальній шкалі, в Україні вони становили: правові заходи (17,46), технічні заходи (11,6), організаційні (13,06) та заходи співпраці між державами (12,87), а також заходи, що сприяють підвищенню потенціалу розвитку (10,94).

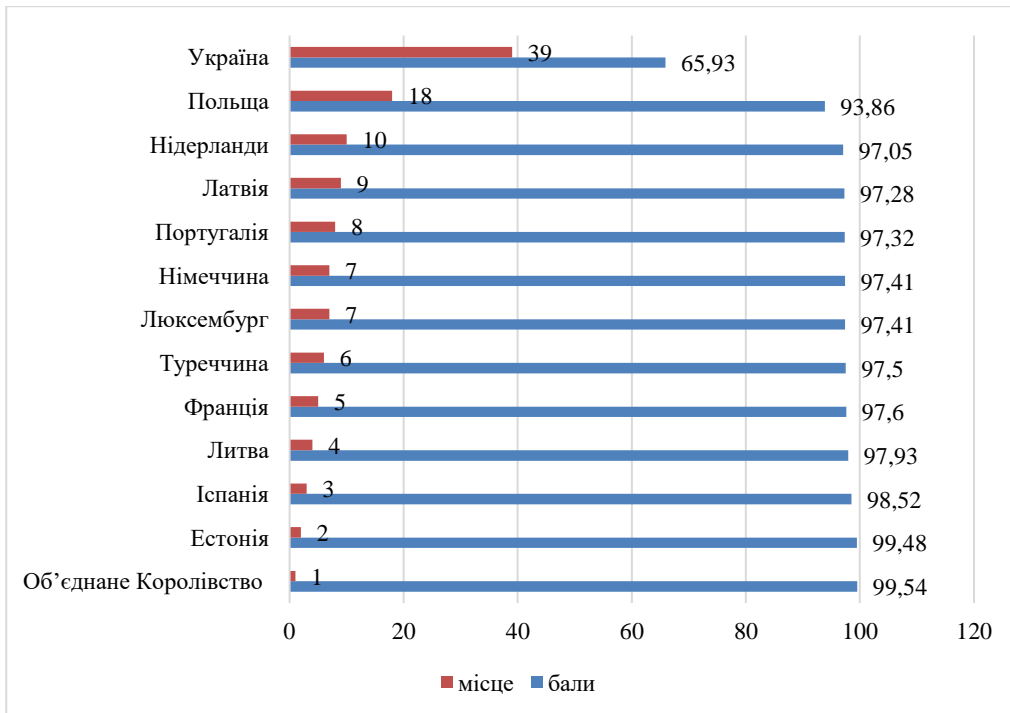

Рис. 2. Глобальний індекс кібербезпеки серед країн Європи
Джерело: побудовано автором за даними [2]

З яких видно, що найбільше в Україні було розвинено правове поле серед усіх заходів кібербезпеки і найменше потенціал розвитку.

Правові заходи засновано на законодавчій базі, яка спрямована на розробку законів та нормативних документів, що регулюють кібербезпеку в країні і містить основні механізми, розслідування злочинів та порушення законів.

До технічних заходів належать установи та структури, що займаються виявленням та розслідуванням кіберзлочинів. Такі структури розробляють відповідні критерії безпеки та схеми для програмного забезпечення, і впроваджують їх в урядові та національні структури для попередження можливих наслідків атак чи інцидентів.

До організаційних заходів належать стратегічні цілі та плани щодо забезпечення захисту від можливих кіберзагроз. Впровадження відповідної моделі управління та наглядового органу в різних галузях економіки держави для ефективної роботи розвитку кібербезпеки.

Заходи з підвищення потенціалу базуються на програмах досліджень, освіти та навчання, підвищенні кваліфікації персоналу з підготовки напряму кібербезпеки, які направлено на розвиток самого персоналу того чи іншого підприємства чи установи, а також впровадження новітніх технологій в різних галузях для боротьби із кібершахраями.

Заходи співпраці базуються на партнерських стосунках між державами у напрямі боротьби із зловмисниками та створенню програм щодо попередження та виявлення кіберінцидентів, а також створення надійних заходів та взаємозв'язків для кібербезпеки і зменшення кіберризиків.

Аналізуючи показники оцінювання ризику, які пов'язані з кіберпростором, то в багатьох країнах їх немає (рис. 3), тобто немає з чим визначати рівень кіберзагроз. Наприклад, як в деяких країнах (37) Африки чи Америки (27).

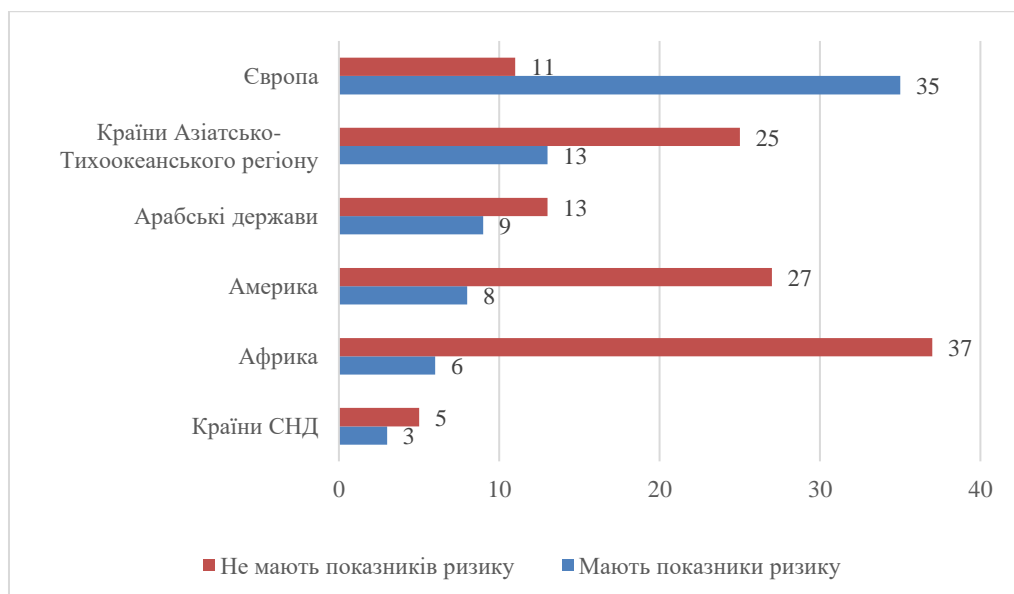

Рис. 3. Показники оцінювання ризику в країнах світу
Джерело: побудовано автором за даними [2]

Сприяння кібербезпеці повинно мати системний характер та супроводжуватися напрямами щодо зростання рівня кібербезпеки, із залученням високого професійного рівня ІТ-спеціалістів та сучасних інформаційних технологій, покращення механізмів для заохочення впровадження кібербезпеки для розвитку кібербезпеки в приватних підприємствах та на державному рівні.

Країни, які беруть участь у багатосторонніх угодах з кібербезпеки з підписанням чи їх ратифікацією та створили угоди щодо обміну інформацією та розвитку потенціалу у напрямі боротьби з кіберзлочинами – табл. 1.

Таблиця 1

Участь країн у багатосторонніх угодах з кібербезпеки

Країни	Підписано угоду	Не мають підписаної угоди	На стадії підписання
Європа	41	4	1
Країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону	26	12	
Країни Африки	19	24	1
Арабські країни	12	10	
Пострадянські країни	7	2	
Америка	7	28	

Із 194 країн світу, 57,73 % країн мають багатосторонню угоду з країнами щодо співпраці з кібербезпеки, 41,24 % країн не мають підписаної багатосторонньої угоди і лише 1 % країн перебувають на стадії її підписання (табл. 1).

Від початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну, а саме з 24 лютого 2022 року, було виявлено приблизно 500 фактів шахрайств, що вчинено з використанням високих інформаційних технологій, в яких підозрюють 171 особу, відкрито 422 кримінальних правопорушення. Інтернет-шахраїв виявили українські кіберполіцейські.

Збитки, які причинили кібершахраї, становлять більше 46,5 млн грн. Шахраї адаптуються до потреб громадян, створюють нові схеми для своїх зловмисних дій, відкривають рахунки для фейкових зборів на потреб військових та багато іншого.

22 серпня 2022 року Мінцифри, Держспецзв'язку та Канцелярія прем'єр-

міністра Польщі підписали меморандум про взаєморозуміння у сфері кіберзахисту. Такий меморандум забезпечить посилення спільної боротьби із злочинами у кіберпросторі та зробить обмін досвідом та інформацією про кіберінциденти швидшим і ефективнішим.

Оскільки зараз триває війна в Україні, зростає необхідність у забезпеченні безпеки проти загроз у кіберпросторі. Досліджуючи перспективи кібербезпеки в Україні, необхідно сказати, що пріоритетним є ухвалення стратегічних рішень щодо стійкості та управління ризиками підприємства, які займаються безпекою. Більшість керівників підприємств бачать кіберстійкість пріоритетом бізнесу в їх організації. Перехід від кібербезпеки до кіберстійкості є важливим кроком до більш надійного та стабільного майбутнього.

На державному рівні повинно бути розроблене та удосконалене чинне законодавство в напрямі правового захисту від кіберзагроз. Необхідно створити підрозділи, організації у напрямі захисту від небезпек, створити співпрацю з подібними підрозділами інших країн світу.

Висновки. Отже, щорічний розвиток цифрових технологій стає привабливим для економічної злочинності, постають найважливішими питання надійності та забезпечення безпеки у глобальному кіберпросторі.

Вирішення організаційних, технічних та юридичних питань стає дедалі найважливішим та актуальнішим. Ці питання є стратегічними не лише для країн, в яких рівень кібербезпеки є найбільшим чи високим, а й країн, що розвиваються, та більше за все стосується країн, які відчують саме зараз найбільші кібератаки на просторі своєї країни, до яких саме належить Україна.

Необхідно використовувати свої конкурентні переваги для зростання кіберзахисту в усіх сферах життєдіяльності. Проведення моніторингу стратегій кібербезпеки, залучення міжнародного практичного досвіду з питань кібербезпеки, проведення наукових досліджень та розвиток національних груп реагування на комп'ютерні інциденти, проведення тренінгів з розвитку потенціалу з питань кібербезпеки для ІТ-фахівців допоможе зменшити рівень кіберзагроз та підвищити рівень кібербезпеки в країні.

Список використаних джерел

1. Voo Julia, Hemani Irfan. National Cyber Power Index 2020. Methodology and Analytical Considerations. *China Cyber Policy Initiative. Report*, September 2020. P. 84.
2. Global Cybersecurity Index 2020 / International Telecommunication Union. Development Sector. 2020. P. 172.
3. Гребенюк А. М., Рибальченко Л. В., Прокопов С. О. Моніторинг кіберінцидентів хмарних сервісів та захист цифрових каналів зв'язку. *The First Special Humanitarian Issue of Ukrainian Scientists. European Scientific e-Journal*, 3. Ostrava : Tuculart Edition, 2022. (18). 40–53.
4. The Global Risks Report 2022, 17th Edition. World Economic Forum.
5. Гребенюк А. М. Основи управління інформаційною безпекою : навч. посібник. Дніпро : ДДУВС, 2020. 144 с. URL: <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/5717>.
6. Global Cybersecurity Outlook 2022. INSIGHT REPORT JANUARY 2022. (2022, January 30). *The World Economic Forum*. Retrieved March 15, 2022 from <https://weforum.org>.
7. Rybalchenko L., Ryzhkov E., Ohrimenco S. Modeling economic component of national security. *Philosophy, Economics and Law Review*, 2021. 1(1). P. 25–36.
8. Rybalchenko L., Ryzhkov E., Ohrimenco S. Economic crime and its impact on the security of the state. *Philosophy, Economics and Law Review*, 2021. 1(2). P. 67–80.
9. Rubalchenko L., Ryzhkov E. Ensuring enterprise economic security. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2019. Special Issue № 1, 2019. P. 268-271.
10. Rubalchenko L., Kosyuchenko O. Features of latency of economic crimes in Ukraine. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. Special Issue, 2019. № 1. P. 264-267.
11. Special Report: Ukraine. An overview of Russia's cyberattack activity in Ukraine. Microsoft's Digital Security Unit. April 27, 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-microsoft-rosia-kiberataky/31824183.html>.
12. Rybalchenko L., Ryzhkov E., Ciobanu G. Global consequences of the loss of business in countries around the world caused by fraud. *Philosophy, Economics and Law Review*, 2022. No 1(2). P. 93–102.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. Vooß Julia, Hemani Irfan (2020) National Cyber Power Index 2020. Methodology and Analytical Considerations. *China Cyber Policy Initiative*. Report, September, p. 84.
2. Global Cybersecurity Index 2020 / International Telecommunication Union. Development Sector. 2020, p. 172.
3. Hrebeniuk, A. M., Rybalchenko, L. V., Prokopov, S. O. (2022) Monitorynh kiberintsydentiv khmarnykh servisiv ta zakhyst tsyfrovyykh kanaliv zviazku [Monitoring of cyber incidents of cloud services and protection of digital communication channels]. *The First Special Humanitarian Issue of Ukrainian Scientists. European Scientific e-Journal*, 3. Ostrava : Tuculart Edition., (18), pp. 40–53. [in Ukr.].
4. The Global Risks Report 2022, 17th Edition. World Economic Forum.
5. Hrebeniuk, A. M. (2020) Osnovy upravlinnia informatsiinoiu bezpekoiu [Fundamentals of information security management] : navch. posib. Dnipro : DDUVS, 144 p. URL : <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/5717>. [in Ukr.].
6. Global Cybersecurity Outlook 2022. INSIGHT REPORT JANUARY 2022. (2022, January 30). *The World Economic Forum*. Retrieved March 15, 2022 from <https://weforum.org>
7. Rybalchenko, L., Ryzhkov, E., Ohrimenco, S. (2021) Modeling economic component of national security. *Philosophy, Economics and Law Review*, No 1(1), pp. 25–36.
8. Rybalchenko, L., Ryzhkov, E., Ohrimenco, S. (2021) Economic crime and its impact on the security of the state. *Philosophy, Economics and Law Review*, No 1(2), pp. 67–80.
9. Rubalchenko, L., Ryzhkov, E. (2019) Ensuring enterprise economic security. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. Special Issue № 1, pp. 268–271.
10. Rubalchenko, L., Kosyuchenko, O. (2019) Features of latency of economic crimes in Ukraine. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. Special Issue № 1, pp. 264–267.
11. Special Report: Ukraine. An overview of Russias cyberattack activity in Ukraine. Microsofts Digital Security Unit. April 27, 2022. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-microsoft-rosia-kiberataky/31824183.html>.
12. Rybalchenko, L., Ryzhkov, E., Ciobanu G. (2022) Global consequences of the loss of business in countries around the world caused by fraud. *Philosophy, Economics and Law Review*, No 1(2), pp. 93–102.

ABSTRACT

Liudmyla Rybalchenko. Cybercrime in the global space. The necessity of ensuring the security of digital infrastructure from cyber attacks grows every day and becomes the topical issue of nowadays. Cyber crime develops very quickly and has various different types and forms. Among the most widespread cyber attacks are those which aimed to steal or gain unauthorized access, block the access to the work files, stealing of the personal data, spreading viruses in computer systems and networks, extorting money and so on.

Cybercrime tends to grow not only every year, but also every day. Therefore, it is important to ensure the security of digital infrastructure. Cyber security has an important priority for the national security system of Ukraine. Providing reliable protection of the national cyber security system and resistance to any cyber threats must be ensured on a permanent basis and with the use of accumulated practical experience of other leading developed countries in this important matter.

The rapid development of information technology has become a significant postulate for the creation of new ways of cyber security, which is caused by the situation of a new technological level. The distribution of spheres of influence in cyberspace is constantly increasing. The ability of the state to protect its national interests is a priority component of each country's cyber security. Establishment of the “cyberforces” in the state will significantly contribute to effective protection of information infrastructure from possible cyber attacks, reliable protection against intrusion into the national information space, as well as the control of enemy’ information systems and their destruction.

Cyberterrorism and cyber-sabotage have become even more pronounced during the Russian invasion of Ukraine. The hybrid war against Ukraine with the use of cyber warfare, information technologies and mechanisms caused real threats not only to Ukrainian but to international cyber security as well. Cyber intelligence activities in cyberspace are part of the hybrid warfare against Ukraine.

The Ukrainian people, who made their European integration choice and now continue to defend their rights for freedom and independence in this war. In June 2022, Ukraine was granted the status of a candidate for joining the European Union, and this aspiration of the Ukrainian people was supported at the pan-European level.

Keywords: *cyber security, protection of personal data, economic crimes, unauthorized access, confidentiality of information.*

УДК 338.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-531-536

Ольга СТАНІНА®

кандидат технічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАЛОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

Робота малого бізнесу в Україні завжди мала велику кількість проблем, які потребували свого скорішого вирішення: складна система оподаткування, непрості взаємовідносини з правоохоронними органами, дії державних регуляторів та органів місцевого самоврядування тощо. Все це ускладнює розвиток малого бізнесу, але ще більш складною зараз стала ситуація, пов'язана з небезпечною для економіки енергетичною кризою, на яку вплинули воєнні дії, розгорнуті на території країни. Особливого критичного становища зазнає продовольча сфера, в якій наявність або відсутність електроенергії прямо впливає на рівень доходів та, тим самим, економічну стійкість підприємства. Така ситуація вимагає великої обережності й далекоглядності під час ухвалення будь-яких управлінських рішень.

Ключові слова: малий бізнес, невизначеність, енергетична криза, економічна стійкість, продовольча сфера.

Постановка проблеми. Зараз наша країна переживає дуже непрості часи у своїй історії, які позначаються на усіх сферах життя. Воєнні дії, які продовжують відбуватися на території України, призвели до появи великих проблем з електропостачанням – виникнення справжньої енергетичної кризи. Окрім наявної розбалансованості енергетичних систем, вбачається також й ускладненість ситуації, що викликана погіршенням погодних умов через настання зимового періоду. Отже, прослідковується чітка проблема з забезпеченням одночасно всіх споживачів електроенергією.

За таких умов підприємства вимушені шукати нові шляхи та відкривати дієві підходи до їх функціонування. Особливо складним є поточне становище, яке склалося у малому бізнесі, найбільш схильному до всіх змін, що відбуваються у зовнішньому середовищі, та найменш захищеному від них. Саме зараз для малого бізнесу особливо гострим постає питання виживання в складених умовах та забезпечення власної економічної стійкості.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питанням забезпечення економічної стійкості підприємства займалася велика кількість науковців. Тільки за останні роки можна виділити цілу низку вчених, які робили наукові публікації за цією тематикою: Л. Аніпко, Т. Бодарева, Т. Власенко, А. Галузінська, І. Клімович, Т. Коцко, М. Савченко, В. Стойка, А. Харченко, Л. Шірінян, С. Яковенко. Серед всесвітньовідомих науковців увагу цій темі надавали Н. Калдор, Д. Нортон, Р. Каплан, Р. Таффлер тощо.

Однак в роботах наведених авторів здебільшого ставиться питання загального визначення поняття «економічна стійкість», його характеристики та способів досягнення, але не акцентується увагу на досягненні певного рівня стабільності в умовах невизначеності, зокрема через енергетичну кризу.

Метою статті є аналіз сучасного стану малого бізнесу з поглядом забезпечення власної економічної стійкості в умовах енергетичної кризи.

Виклад основного матеріалу. Для початку визначимося з поняттям «економічної стійкості». Згідно зі словником української мови [1], під «стійкістю» треба розуміти певну характеристику об'єкта, яка дозволяє йому твердо стояти та зберігати свої властивості, не підлягаючи руйнуванню через певні зовнішні впливи. Тобто насправді маємо на меті забезпечення економічної (фінансової) незалежності

© О. Станіна, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6754-0317>

st.olga.d@gmail.com

підприємства під зовнішніми впливами.

Якщо звернутися до науковців, частіше за все, у них можна побачити такі визначення економічної стійкості: здатність забезпечувати стабільні доходи від продажів [2], наявність певного запасу ресурсів для збалансованого функціонування [3] та здатність адаптуватися до зовнішніх змін [4].

Надалі в цій роботі під економічною стійкістю будемо розуміти здатність підприємства адаптуватися до зовнішніх змін та викликів для забезпечення свого стабільного функціонування та прибутковості.

Зрозуміло, що прибутковість підприємства прямо залежить від того, наскільки воно готово протистояти зовнішнім впливам і наскільки його внутрішніх резервів достатньо для забезпечення економічної стійкості. Тому розробка адекватної стратегії з урахуванням всіх особливостей зовнішньої ситуації, її мінливості та нестабільності є чи не найпершим пріоритетом сучасних підприємств.

Тож згідно з дослідженням компанії Gradus Research (рис. 1) [5], 46 % українських підприємців констатують, що за час воєнних дій на території України їх дохід значно знизився. Ще 33 % зазначають, що «помітили певні зміни» у кількості своїх доходів.

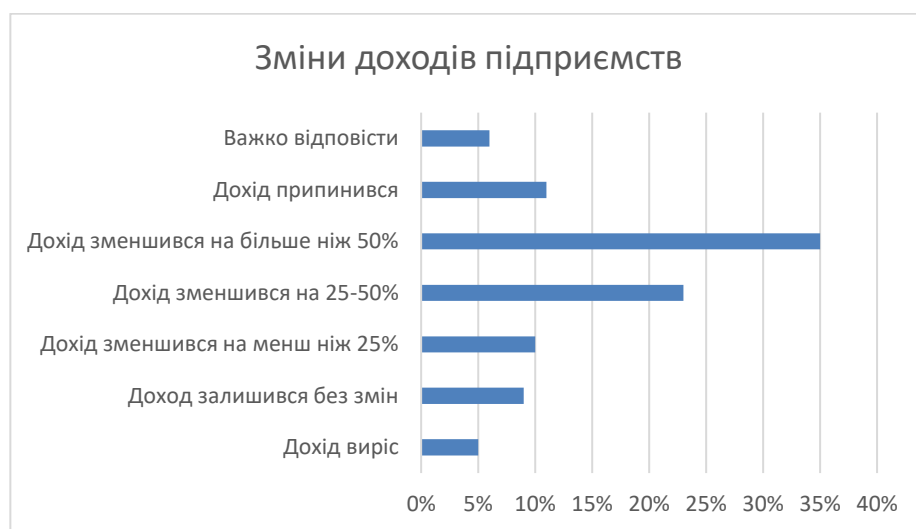

Рис. 1. Дослідження компанії Gradus

Як відомо, малий бізнес відіграє не останню роль у розвитку економіки будь-якої країни. Саме малий бізнес дозволяє створювати гнучкий та конкурентоспроможний ринок, сприяє формуванню структури господарювання. Але зараз в Україні вбачається ціла низка проблем у розвитку малого бізнесу, і спричинено це цілою низкою факторів, таких як, наприклад, складнощі фінансування, податкової системи саме малого бізнесу, велика кількість ризиків, високий ступінь хабарництва [6] та дещо заплутані нормативно-правові акти. Причому з вказаного корупція (хабарництво) [7] є чи не найголовнішою проблемою, яка стримує готовий до розвитку малий бізнес. Також у чималій кількості підприємців є багато питань та скарг до наявної системи оподаткування: так, наприклад, згідно з даними Ради бізнес-омбудсмена [8], за 2021 рік більше 60% всіх скарг, що були отримані, є скаргами саме до податкової системи. І найгіршим в цьому факті є те, що така тенденція зберігається протягом останніх шести років, і вона майже не змінюється. Окремо треба відмітити і те, що друге місце за кількістю отриманих скарг становить пункт стосовно «дій правоохоронних органів».

Окремо розглянемо питання фінансового забезпечення діяльності. Наприклад, наразі існує тенденція занадто високих кредитних ставок для малого бізнесу, а отже, є велика неможливість дозволити її собі для доволі великої кількості підприємств. Це питання призвана вирішити державна програма «Доступні кредити 5-7-9 %» [9], але, як показує практика, механізми її роботи виявилися занадто складними, і на практиці досить невеликий відсоток підприємств сьогодні справді отримує кредити за цією

програмою. Великий рівень інфляції та зниження платоспроможності населення [10] також сприяють зниженню обсягів продажів, а отже, і зменшення грошової маси.

Тож коли йдеться про малий бізнес в Україні, маємо справу з дуже нестабільним середовищем, яке в дійсності складно піддається прогнозуванню через велику кількість прихованих механізмів роботи.

Окрім усіх вищеназваних складнощів, додатковою, і чи не найнебезпечнішою проблемою, безперечно, є військові дії на території України. Як наслідок – ускладнена логістика, фізична небезпека як для суб'єктів підприємництва, так і для їх майна, більш того, наявна зараз енергетична криза та віялові відключення постачання електричної енергії, що вкупі ще більше погіршує і без того недобрий стан малого бізнесу, який тепер знаходиться в скрутному становищі.

Особливо критичного становища зараз зазнає продовольча сфера, в якій наявність або відсутність електроенергії (а разом з нею – і підтримання безпечного стану продовольчих продуктів) напряму впливає на рівень доходів та, тим самим, економічну стійкість підприємства. Ситуація додатково ускладнюється ще й тим фактом, що в даному випадку підприємства мають справу не просто з ризиком, який можна передбачити та хоча б трохи спрогнозувати, а з невизначеністю, яка залежить від цілої низки факторів, ймовірність яких, насправді, ніяк незрозуміла.

В цьому аспекті важливим є те, що, як зазначають деякі дослідники [11], менеджеру під час ухвалення рішень в умовах невизначеності краще буде не спиратися на свої власні відчуття щодо того, наскільки та чи інша подія вірогідна, оскільки людина має схильність збільшувати значущість тих подій, які малоімовірні, та зменшувати ймовірність тих подій, які мають високу вірогідність. Тому особливо важливо в таких випадках спиратися не тільки на власні відчуття та досвід, але й на певні відомі методи ухвалення управлінських рішень – саме для того, щоб знизити ймовірність виникнення помилки.

Як приклад можна розглянути таку ситуацію. Невелике приватне підприємство, яке займається виготовленням та реалізацією продовольчої продукції, постало перед вибором щодо купівлі генератора. Від самого початку власник компанії ухвалив рішення не купувати генератор, оскільки, на його думку, отримані від роботи підприємства гроші вигідніше буде зберегти. Але після певного часу простою та отримання досить великих збитків думка керівника змінилася. Тож власник компанії разом з бухгалтером після аналізу наявного ринку та безпосередніх особливостей свого підприємства й наявних можливостей як альтернативи прямому електропостачанню обрали на випадок його відключення два варіанти генераторів. Перший з них (варіант А) є більш дешевим за ціною, але він не повною мірою буде забезпечувати потреби підприємства у кількості виробленої електроенергії і, відповідно, в разі в майбутньому затяжних відключень світла призведе до додаткових витрат через перестій та псування частини продуктів та інгредієнтів. Другий варіант (варіант В) повно мірою забезпечить потреби підприємства як у підключенні до мережі всіх електричних приладів, які в великій кількості використовуються на підприємстві, так і у безперебійному функціонуванні холодильників та морозильних камер, але при цьому він є значно дорожчим, і буде вимагати взяття кредиту на його придбання.

Ухвалення рішення та побудова математичної моделі задачі ускладнюється ще низкою додаткових факторів:

– віялові відключення часто відбуваються не за графіком – як в плані, власне, часу початку вимкнення світла, так і в плані тривалості його відключення і подальшого відновлення;

– є ймовірність виникнення у майбутньому ще одного – вже більш руйнівного – повного загальнонаціонального блекауту;

– спостерігається певна залежність між відключенням світла та кількістю покупок продукції.

З урахуванням поточних середніх прибутків підприємства була побудована відповідна таблиця платежів (рис. 2), в якій були враховані такі моменти:

Ситуація	Стратегія		
	1	2	3
1	46590	48587	44159
2	39180	44147	39689
3	31770	39707	35219
4	24360	35267	30749
5	16950	30827	26279
6	9540	23387	21809
7	2130	15947	17339
8	-5280	8507	12869
9	-12690	1067	8399
10	-20100	-6373	3929

Рис. 2. Таблиця платежів

- поточний середній прибуток підприємства (з урахуванням можливості збільшення вартості продукції на 10%);
- вартість купівлі генератора з урахуванням кредиту;
- збитки від перестою виробництва;
- збитки від псування продукції за умови, що генератор не забезпечує функціонування підприємства необхідним часом своєї роботи.

Як зовнішні ситуації були розглянуті 10 таких ситуацій, які відрізняються відповідно кількістю часу на добу (в середньому), під час якого є відсутнім енергопостачання. Треба зазначити, що в роботі не розглядалася ситуація, пов'язана з відсутністю електропостачання в день на час, більший ніж 10 годин. Справа в тому, що згідно з проведеними розрахунками, навіть за умови, що протягом одного календарного місяця, наприклад, тиждень буде відбуватися повний блекаут, а в інші дні світло будуть вимикати і підприємство в середньому буде працювати 4 години на добу, середнє значення відсутності світла в день не буде перевищувати 10 годин.

Як подальша стратегія поведінки керівництвом підприємства розглядалися три варіанти: 1 – відмова від купівлі генератора через додаткові витрати, 2 – купівля більш дешевого, але водночас й менш ефективного генератора типу А, 3 – купівля більш дорогого та ефективнішого генератора типу В.

Для вибору найкращої стратегії подальшої поведінки було обрано три критерії: критерій Лапласа, мінімакський критерій та критерій Гурвіца [12], причому останній був розглянутий одразу для декількох варіантів значення λ : 0,1, 0,5 та 0,9. Отримані результати розрахунків наведено на рис. 3.

Отже, проведені математичні розрахунки дають змогу зробити такий висновок: найбільш раціональним тут буде рішення щодо купівлі генератора типу В, тимчасом як першочергове рішення керівника в перспективі може призвести до доволі серйозних збитків.

Критерій	Стратегія		
	1	2	3
Лапласа	11038	20089	20037
Мінімакський	-20100	-6373	3929
Гурвіца			
0,5	13245	21107	24044
0,1	16580	23855	26056
0,9	-13431	-877	7952

Рис. 3. Результати розрахунків

Висновки. Робота малого бізнесу в Україні завжди мала досить велику кількість проблем, які потребували свого скорішого вирішення: складна система оподаткування, непрості взаємовідносини з правоохоронними органами, дії державних регуляторів та органів місцевого самоврядування тощо. Все це ускладнює розвиток малого бізнесу, але ще більш складною зараз стала ситуація, пов'язана з небезпечною для економіки енергетичною кризою, на яку вплинули воєнні дії, розгорнуті на території країни.

Отже, підприємства України намагаються продовжувати працювати навіть в умовах майже повної невизначеності, і поточна ситуація, яка склалася не на користь економіки країни, вимагає великої обережності та далекоглядності під час ухвалення будь-яких рішень. Здається, що саме можливість взаємодіяти безпосередньо з науковцями та використовувати їх останні розробки в усіх сферах життя – це можливий вихід з ситуації, що склалася на цей час, – для забезпечення більшої стабільності в умовах невизначеності та подальшої роботи і продовження функціонування на ринку окремо взятого підприємства.

Список використаних джерел

1. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL : <http://sum.in.ua/s/stijkyj>.
2. Пономаренко Т. В. Оцінювання економічної стійкості підприємства на основі вартісного підходу. *Економічний аналіз*. 2016. Том 24. № 2. С. 106-113.
3. Ареф'єва О. В., Городянська Д. М. Економічна стійкість підприємства: сутність, складові та заходи з її забезпечення. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 8. С. 83-90.
4. Бугай В. З., Омельченко В. М. Аналіз та оцінка Фінансової стійкості підприємства. *Держава та регіони*. 2008. № 1. С. 34-39.
5. Третина бізнесів констатують зниження доходу більше ніж на половину – дослідження. *Gradus Research*. URL : <https://rau.ua/novyni/stijkist-gradus-research/>.
6. Рибальченко Л.В., Рижков Е.В., Косиченко О.О. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2. С. 175-183.
7. Неклеса О. В., Сидорова Е. О., Палешко Я. С. Фінансовий контроль як інструмент в подоланні корупційних проявів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 326-333.
8. ТОП-5 предметів скарг: Динаміка показників за 2015-2021 роки (%). URL : <https://boi.org.ua/chart/top-5-subjects-of-complaints/>.
9. Фокша Л. В. Механізми підтримки малого та середнього бізнесу в Україні в умовах пандемії. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 25 лют. 2021 р.). Дніпро : ДДУВС, 2021. С. 168-170.
10. Мунько А. Ю., Трещов М. М. Україна в світі: соціально-економічний вимір. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 2. С.327-335.
11. Greenspan A. *The Map and the Territory: Risk, Human Nature, and the Future of Forecasting*. Penguin Press. 2013. 400 p.
12. Станіна О. Випуск продукту в умовах невизначеності: стратегія та методи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 356-362.

Надійшла до редакції 06.12.2022

References

1. Slovnyk ukrayins'koyi movy. Akademichnyy tлумachnyy slovnyk (1970-1980) [Dictionary of the Ukrainian language. Academic explanatory dictionary (1970-1980)]. URL : <http://sum.in.ua/s/stijkyj>. [in Ukr.].
2. Ponomarenko, T. V. (2016) Otsinyuvannya ekonomichnoyi stiykosti pidpryyemstva na osnovi vartisnoho pidkhodu [Evaluation of the economic sustainability of the enterprise based on the cost approach]. *Ekonomichnyy analiz*. Vol. 24, № 2, pp. 106-113. [in Ukr.].
3. Aref'yeva, O. V., Horodyans'ka, D. M. (2008) Ekonomichna stiykist' pidpryyemstva: sutnist', skladovi ta zakhody z yiyi zabezpechennya [Economic sustainability of the enterprise: essence, components and measures to ensure it]. *Aktual'ni problemy ekonomiky*. № 8, p. 83-90. [in Ukr.].
4. Buhay, V. Z., Omel'chenko, V. M. (2008) Analiz ta otsinka Finansovoyi stiykosti pidpryyemstva [Analysis and evaluation of the financial stability of the enterprise]. *Derzhava ta rehiony*. № 1, pp. 34-39. [in Ukr.].
5. Tretyna biznesiv konstatuyut' znyzhennya dokhodu bil'she nizh na polovynu – doslidzhennya [A third of businesses report a decrease in income by more than half – research]. *Gradus Research*. URL : <https://rau.ua/novyni/stijkist-gradus-research/>. [in Ukr.].
6. Rybal'chenko, L. V., Ryzhkov, E. V., Kosyuchenko O. O. (2019) Vplyv tin'ovoyi ekonomiky na ekonomichnu bezpeku Ukrainy [The influence of the shadow economy on the economic security of

Ukraine]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* № 2, pp. 175-183. [in Ukr.].

7. Neklesa, O. V., Sydorova, E. O., Paleshko, Ya. S. (2021) Finansovyy kontrol' yak instrument v podolanni koruptsiynykh proyaviv [Financial control as a tool in overcoming corruption manifestations]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* № 1, pp. 326-333. [in Ukr.].

8. TOP-5 predmetiv skarih: Dynamika pokaznykiv za 2015-2021 roky (%) [TOP-5 subjects of complaints: Dynamics of indicators for 2015-2021 (%)]. URL : <https://boi.org.ua/chart/top-5-subjects-of-complaints/>. [in Ukr.].

9. Foksha, L. V. (2021) Mekhanizmy pidtrymky maloho ta seredn'oho biznesu v Ukraini v umovakh pandemiyi [Mechanisms for supporting small and medium-sized businesses in Ukraine in the context of a pandemic]. *Verkhovenstvo prava: doktryna i praktyka v umovakh suchasnykh svitovykh vyklykiv: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro, 25 lyut. 2021 r.)*. Dnipro : DDUVS, pp. 168-170. [in Ukr.].

10. Mun'ko, A. Yu., Treshchov, M. M. (2020) Ukrayina v sviti: sotsial'no-ekonomichnyy vymir [Ukraine in the world: socio-economic dimension]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* № 2, pp. 327-335. [in Ukr.].

11. Greenspan, A. (2013) *The Map and the Territory: Risk, Human Nature, and the Future of Forecasting*. Penguin Press, 400 p.

12. Stanina, O. (2022) Vypusk produktu v umovakh nevyznachenosti: stratehiya ta metody [Product release in conditions of uncertainty: strategy and methods]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* № 2, pp. 356-362. [in Ukr.].

ABSTRACT

Olha Stanina. Features of the functioning of a small business in the conditions of the energy crisis in Ukraine. The hostilities in Ukraine, which continue to take place on its territory, have currently led to the emergence of major problems with electricity – the emergence of a real energy crisis. Under such conditions, enterprises are forced to look for a new ways and discover effective approaches to their functioning. The operations of a small business in Ukraine has always had a large number of problems that needed to be solved as soon as possible: complex taxation system, difficult relations with the law enforcement agencies, actions of state regulators and local self-government bodies, etc. All of these complicates the development of a small business in Ukraine, but the situation related to the energy crisis, which is dangerous for the country's economy, and which was affected by the military actions deployed on its territory, has become even more difficult at the moment.

The food sector is in a particularly critical situation, in which the presence or absence of electricity directly affects the level of income and, thereby, the economic stability of the enterprise. The situation is further complicated by the fact that in this case companies are dealing not only with a risk that can be foreseen and at least somewhat predicted, but with uncertainty that depends on a whole series of factors, the probability of which is, in fact, unclear. Making decisions under conditions of uncertainty, it would be better for a manager not to rely on his own feelings about how likely this or that event is, since people have a tendency to increase the significance of those events that are unlikely and reduce the probability of those events that have high probability. The situation, which has not been in favor of the country's economy, requires great caution and foresight when any decisions are making.

Keywords: *small business, uncertainty, energy crisis, economic stability, food industry.*

Олена ГАЛУШКО[©]
викладач
(Придніпровська
державна
академія
будівництва та
архітектури,
м. Дніпро,
Україна)

Тетяна СЕЛІВЬОРСТОВА[©]
кандидат технічних
наук, доцент
(Український
державний
університет науки
і технологій,
м. Дніпро, Україна)

КІБЕРБЕЗПЕКА В УПРАВЛІННІ ЛАНЦЮГАМИ ПОСТАЧАНЬ (SCM)

Кібербезпека в управлінні ланцюгами постачань (SCM) стає все більш актуальною, оскільки сучасні компанії все більше використовують інформаційні технології та цифрові системи. А самі ланцюги постачань стають все більш розгалуженими та включають все більше учасників. З такою кількістю точок взаємодії та сторонніх постачальників і покупців важко відслідковувати, чи всі сторони дотримуються належних протоколів кібербезпеки.

Нозглянуто сутність управління ланцюгами постачань та проаналізовано роль кібербезпеки в системі управління. Зазначено, що в сучасних умовах кібербезпека стає елементом управління ланцюгами постачань. Проаналізовано основні види ризиків та кіберзагроз в ланцюгах постачань, зокрема питання безпеки сторонніх постачальників. Запропоновано заходи щодо усунення кіберризиків та підвищення кібербезпеки в управлінні ланцюгами постачань. Застосовуючи проактивний підхід і впроваджуючи потужні заходи кібербезпеки, компанії можуть зменшити ризик кібератак і забезпечити безпеку свого ланцюжка постачань.

Ключові слова: ланцюги постачань, кібербезпека, інформаційні потоки, контрагенти, кіберзагрози.

Постановка проблеми. Сучасні ланцюги постачань стають все більш складними і розгалуженими. Вони включають багато процесів: потоки доставки сировини, матеріалів та напівфабрикатів до місця виробництва, складську логістику в процесі виробництва, потоки розподілу готової продукції та її доставки споживачам. І якщо у XX сторіччі ризики ланцюгів постачань виникали переважно в сфері матеріальних та фінансових потоків, то у XXI сторіччі з переходом до цифрової економіки зросло значення і кількість кіберзагроз, тобто ризиків втручання в інформаційні потоки ланцюгів постачань та їх технічне забезпечення.

Під кібербезпекою (англ. Cyber Security) розуміють практику захисту комп'ютерів, серверів, мобільних пристроїв, мереж, критично важливих систем, даних і конфіденційної інформації від зловмисних цифрових атак. Тобто кібербезпека – це набір стратегій та рішень, які особа або організація використовують, щоб уникнути небезпеки та загроз у кіберпросторі. А захист від кіберзагроз (англ. Cyber Defense) є ключовим компонентом будь-якої стратегії кібербезпеки, при цьому рішення для кіберзахисту зосереджені на активних протидіях атакам.

Компанія IBM зазначає, що заходи кібербезпеки призначені для боротьби із загрозами мережевим системам і програмам, незалежно від того, чи походять ці загрози зсередини організації, чи ззовні. Вважають, що термін «кібербезпека» вперше виник у середині 1990-х років у США, коли питання захисту від кіберзагроз було розглянуто урядом [1]. Проведене у 2022 р. у Великій Британії опитування щодо кіберзагроз

© О. Галушко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4578-5820>
olena_galushko@ukr.net

© Т. Селівьорстова, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2470-6986>
tatyanaikhaylovskaya@gmail.com

свідчить, що з 39 % британських компаній, які виявили кібератаку, більшість спіткалися зі спробами фішингу (83 %). З 39 % приблизно кожен п'ятий (21 %) визначив більш витончений тип атаки, такий як атака для відмови в обслуговуванні, зловмисне програмне забезпечення або програма-вимагач. Незважаючи на низьку поширеність, організації назвали програмне забезпечення-вимагач основною загрозою: 56 % компаній дотримуються політики не платити викуп [2].

У групі організацій, які повідомляють про кібератаки, 31 % підприємств і 26 % благодійних організацій вважають, що вони зазнавали атак принаймні раз на тиждень. Кожен п'ятий бізнес (20 %) і благодійна організація (19 %) стверджують, що відчули негативний результат як прямий наслідок кібератаки, тоді як третина підприємств (35%) і майже чотири з десяти благодійних організацій (38%) зазнали хоча б один негативний вплив [2].

Також в результаті опитування було визначено, що малі, середні та великі підприємства використовують аутсорсинг для ІТ рішень та кібербезпеки їх передають зовнішнім постачальникам у 58%, 55% і 60% випадках відповідно. Мотивацією для використання аутсорсингу є більший досвід, людські і технічні ресурси, а також високі стандарти кібербезпеки профільних компаній. Таким чином, лише 13% підприємств оцінили ризики, пов'язані з їхніми безпосередніми постачальниками, а організації заявили, що кібербезпека не була важливим фактором у процесі закупівель [2]. Отже з результатів опитування можна зробити висновок, що організації приділяють недостатньо уваги питанням кібербезпеки у ланцюгах постачань.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питанням кібербезпеки та розбудови відповідних систем кіберзахисту присвячені роботи зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема: Дж. Ліпмана, А. Льюїса, К. Хартмана, В. Шарпа, Р. Олдрича, І. Діордіці, М. Шмітта, Д. Крамера, Б. Шнаєра, Р. Девара, В. Бурячка, Р. Грищука, Ю. Грищука, О. Горбаня, О. Довганя, Д. Дубова, В. Ліпкана, А. Семенченко, В. Мохора, О. Корченка, В. Цуркана, В. Фурашева, В. Шеломенцева та ін. [1, 3-5]. Також питання кібербезпеки та кіберзахисту висвітлені в національних стратегіях кібербезпеки, рекомендаціях ITU, ENISA, NATO та ін. [3-5].

Сучасний розвиток інформаційних технологій призводить до появи нових кіберзагроз та каналів їх розповсюдження, отже питання кібербезпеки в ланцюгах постачань, які включають багато контрагентів, вимагає подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження актуальних питань кібербезпеки в управлінні ланцюгами постачань.

Виклад основного матеріалу. Ланцюг постачання охоплює всі процеси, пов'язані з доставкою продукту чи послуги від постачальника до клієнта, включаючи закупівлю, виробництво, транспортування та розподіл. Під управлінням ланцюгами постачань (SCM) розуміють сучасну управлінську концепцію та організаційну стратегію управління потоками товарів і послуг, яка базується на інтегрованому підході до планування та управління всіма інформаційними та матеріальними потоками, які притаманні логістичним і виробним процесам. Концепція SCM була запропонована у 1982 році Кейтом Олівером, а далі була реалізована з використанням програмного забезпечення [6]. Саме автоматизація дозволила вивести управління логістичними, матеріально-технічними та інформаційними потоками на принципово новий рівень. Це призвело до появи самостійних SCM-систем, що являють собою пакети прикладного програмного забезпечення та зазвичай містять 2 модулі:

1) SCP-система планування ланцюгів постачань (англ. Supply Chain Planning), яка включає функції планування та формування календарних графіків, інтерфейси для спільного проектування, прогнозування та моделювання ситуацій, аналіз виконання операцій;

2) SCE-система реалізації ланцюгів постачань (англ. Supply Chain Execution), яка дозволяє відстежувати та контролювати потоки та операції на всіх етапах ланцюга.

Якщо спочатку SCM-системи отримали розвиток як самостійні рішення автоматизованої системи управління, то згодом вони почали інтегруватися в повноцінні ERP-системи (англ. Enterprise Resource Planning). ERP-системи – це автоматизовані системи планування та управління ресурсами підприємства. Вони базуються на організаційній стратегії інтеграції всіх інформаційних, матеріально-технічних, фінансових потоків підприємства в єдину систему, метою якої є безперервний моніторинг, балансування та оптимізація всіх видів ресурсів підприємства за допомогою загальної моделі даних та процесів для всіх сфер діяльності підприємства,

реалізованої у пакеті прикладного програмного забезпечення.

З управлінської точки зору, такі рішення є доцільними, оскільки вони дозволяють ефективно управляти ресурсами підприємства, а також вимірювати сукупний економічний ефект (зниження витрат, задоволення попиту на кінцеву продукцію). Цей ефект особливо відчутний в сучасних умовах, коли компанії зазвичай мають багато контрагентів в різних регіонах, а ланцюги постачань стали складними і розгалуженими. Автоматизація управління ланцюгами постачань та інтеграція SCM-систем в ERP-системи призвели до створення потужних інформаційних систем, які містять всю інформацію про діяльність підприємства. До того ж, зв'язки зі сторонніми контрагентами також здійснюються через цифрові канали. Тобто в сучасних ланцюгах постачань всі учасники мають економічний ефект від використання сучасних інформаційних технологій, але в той же час стають вразливішими через ризики витоку інформації та додаткові кіберзагрози.

Рисунок 1 відображає, що складові елементи управління компанією, такі як: виробничі процеси, фінанси, маркетинг, технології та інновації, персонал, потребують відповідних системи захисту даних. Але в ланцюгах постачань інформація розповсюджується не тільки у мікросередовищі компанії, до якого входять безпосередні контрагенти, а і у всьому ринковому середовищі. Отже постає питання захисту мереж та кінцевих споживачів.

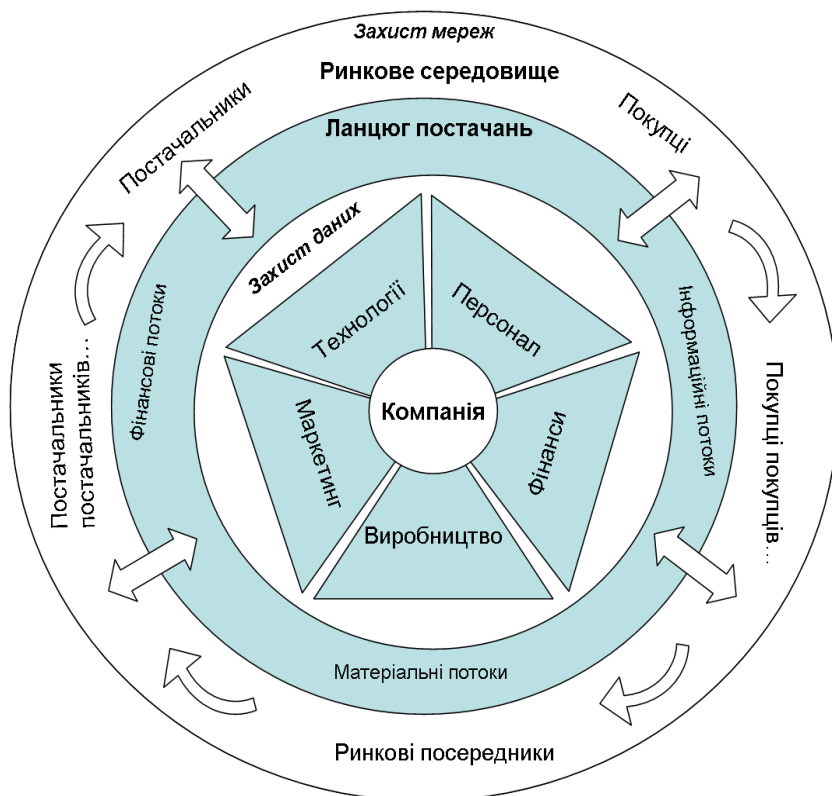

Рис. 1. Кіберзахист в ланцюгу постачань (розроблено авторами)

З 2020 року кількість хакерських атак на ланцюги постачань зросла у декілька разів. Наприклад, у березні 2020 р. при атаці на компанію FireEye, зловмисники встановили оновлення зі шкідливим кодом у продукт для управління мережею під назвою Orion від SolarWinds до того, як код був наданий FireEye, отже споживачі отримали пошкоджений кінцевий продукт. Таким чином хакери отримали доступ до сотень федеральних державних установ та освітніх організацій США, а також до 80 % компаній зі списку Fortune 500. При цьому близько 18000 комерційних та державних організацій встановили шкідливе оновлення через механізм Orion, близько 100 з них стали жертвами наступних кібератак [7]. Хакери залишалися непоміченими тривалий час і займатися крадіжкою інформації.

Отже, безпека сторонніх постачальників є одним з найбільших ризиків в SCM,

оскільки якщо отримати доступ до інформаційної системи постачальника, це може не тільки скомпрометувати весь ланцюжок поставок і поставити під загрозу конфіденційну інформацію, а і призвести до значних фінансових втрат. Іншим ризиком у SCM є атаки на самі ланцюги поставок, як в наведеному вище прикладі, де хакери отримали доступ до системи постачальника та використовували цей доступ для проникнення в мережі великих компаній та значної кількості компаній. Зазвичай великі компанії вживають достатньо заходів для захисту власних систем і даних, але і вони не можуть відстежувати загрози, які йдуть через мережу їх постачальників. Отже цей тип атаки може бути важко виявити та запобігти, оскільки в ній часто беруть участь декілька сторін і систем.

В результаті кібератак на ланцюги постачань страждають переважно кінцеві споживачі. Як зазначають аналітики, «саме тому атаки на ланцюг постачання несуть величезні збитки, оскільки зламавши тільки одного постачальника, зловмисники можуть в кінцевому підсумку отримати безперешкодний доступ до великих клієнтських баз, який складно виявити» [7].

Наразі впроваджено навіть термін SCA (англ. Supply Chain Attack) – атака на ланцюжок постачань. Основна ідея SCA – отримання доступу до даних компанії та/або контролю над її інформаційною системою через її контрагентів. Атака може бути спрямована як на покупців, так і на постачальників компанії. І серед постачальників слід особливо виділити вендорів програмного забезпечення, оскільки через них хакери можуть отримати доступ до контролю версії коду програми, а отже шкідливе програмне забезпечення може розповсюджуватися у вигляді легітимної програми і від таких загроз немає 100 % способу захисту.

Є різні види атак на ланцюги постачань, але їх можна згрупувати у два принципово різних підходи:

1) Програмні, тобто атаки, спрямовані на вихідний код програмного забезпечення постачальника. При цьому хакери вносять шкідливий код у додатки та оновлення легітимного програмного забезпечення;

2) Апаратні, тобто атаки, спрямовані на пристрої, зокрема на маршрутизатори, веб-камери, клавіатури з метою обходу стандартних процедур автентифікації та несанкціонованого віддаленого доступу до комп'ютерів.

Одним з поширених видів атак на ланцюги постачань є бекдор (англ. back door – чорний хід), тобто отримання віддаленого доступу до пристроїв та даних, залишаючись непоміченим. Бекдор може набувати форми встановленої програми (наприклад, так звані трояни) або може проникнути у систему через руткіти (програми для приховування слідів несанкціонованого стороннього доступу або шкідливої програми в системі) [8].

Жодна компанія не може гарантовано захистити себе від атак, спрямованих на ланцюги постачань. Тому головною метою кіберзахисту в управлінні ланцюгами постачань є визначення атак на ранній стадії, перш ніж зловмисники зможуть закріпитися в системі та завдати шкоди. Такі превентивні заходи включають:

- налаштування моніторингу мережі в режимі реального часу для виявлення підозрілих активностей;
- регулярне оновлення засобів захисту пристроїв та мереж;
- резервне копіювання даних;
- протоколи безпеки, що дозволяють запуск лише авторизованих програм;
- регулярне тестування на проникнення та аналіз захищеності;
- використання блокчейн;

Реалізація заходів кібербезпеки в управлінні ланцюгами постачань ускладнюється тим, що кіберзагрози можуть виникати не в самої компанії, а в її контрагентів, тобто потрібна узгодженість в заходах кібербезпеки з іншими компаніями. Блокчейн може забезпечити більшу прозорість і безпеку в ланцюгу постачань шляхом створення незмінного запису всіх транзакцій. Це дозволяє переконатися, що всі учасники ланцюга постачань дотримуються належних протоколів безпеки.

Висновки. В сучасних умовах безпека ланцюга постачання – це частина управління ланцюгом постачання, яка фокусується на аналізі та превентивних заходах щодо зменшення ризиків зовнішніх постачальників, продавців, логістики та транспорту. Якщо йдеться про кібербезпеку ланцюга постачань, то це аналіз і мінімізація кіберзагроз, пов'язаних з усіма учасниками ланцюгу. Слід зауважити, що надійність будь-якого ланцюга не більше, ніж надійність його найслабшої ланки. Тому заходи

кібербезпеки спрямовані саме на пошук слабких ланок в ланцюгу та подолання виникаючих там кіберзагроз. Отже, кібербезпеку можна вважати сучасним важливим елементом концепції SCM.

Загалом кібербезпека в SCM має вирішальне значення для бізнесу, щоб захистити свою конфіденційну інформацію та зберегти довіру своїх клієнтів. Щоб ефективно запобігати ризикам, компаніям необхідно перейти до проактивного підходу до кібербезпеки в SCM. Це включає проведення регулярних оцінок ризиків, впровадження надійних протоколів кібербезпеки для всіх сторін, залучених у ланцюги постачань, а також впровадження систем моніторингу будь-якої підозрілої діяльності. Компанії також повинні мати чіткий план дій на випадок порушення кібербезпеки, зокрема і план відновлення системи після атаки.

Список використаних джерел

1. Баранов О. А. Про тлумачення та визначення поняття "кібербезпека". *Правова інформатика*, 2014. № 2 (42). С. 54-62.
2. Cyber Security Breaches Survey. 2022. URL : <https://www.gov.uk/government/statistics/cyber-security-breaches-survey-2022/cyber-security-breaches-survey-2022>.
3. Фурашев В. М. Кіберпростір та інформаційний простір, кібербезпека та інформаційна безпека: сутність, визначення, відмінності. *Інформація і право*, 2012. № 2. С. 162-169.
4. Дубов Д. В., Ожеван М. А. Кібербезпека : світові тенденції та виклики для України. Київ : НІСД, 2011. 30 с.
5. Потій О. В., Семенченко А. І., Дубов Д. В., Бакалинський О. О., Мялковський Д. В. Концептуальні засади впровадження організаційно-технічної моделі кіберзахисту України. *Захист інформації*, 2021. Vol. 23, № 1. С. 47-60.
6. Mentzer J. T., DeWitt W., Keebler J. S., Min S., Nix N. W., Smith C. D., Zacharia, Z. G. Defining supply chain management. *Journal of Business logistics*, 2001. № 22 (2). P. 1-25.
7. Кількість атак на ланцюг постачання зростає: хто під прицілом та як протистояти. *ESET*. 2021. URL : <https://eset.ua/ua/blog/view/111/kolichestvo-atak-na-tsep-postavok-rastet-kto-pod-pritselom-i-kak-protivostoyat>.
8. Cyber Security Threats. URL : <https://www.imperva.com/learn/application-security/cyber-security-threats/>.

Надійшла до редакції 08.12.2022

References

1. Baranov, O. A. (2014). Pro tлумachennya ta vyznachennya ponyattya "kiberbezpeka" [On the interpretation and definition of the concept of "cyber security"]. *Pravova Infarmatyka*. № 2 (42), pp. 54-62. [in Ukr.].
2. Cyber Security Breaches Survey (2022). URL : <https://www.gov.uk/government/statistics/cyber-security-breaches-survey-2022/cyber-security-breaches-survey-2022>.
3. Furashov, V. M. (2012). Kiberprostir ta informatsiynny prostir, kiberbezpeka ta informatsiyna bezpeka: sutnist', vyznachennya, vidminnosti [Cyberspace and information space, cyber security and information security: essence, definition, differences]. *Infarmatyka i pravo*. No. 2. P. 162-169. URL : <http://ippi.org.ua/sites/default/files/12fvmsvv.pdf>. [in Ukr.].
4. Dubov, D. V., Ozhevan, M. A. (2011). Kiberbezpeka : svitovi tendentsiyi ta vyklyky dlya Ukrainy [Cyber security: global trends and challenges for Ukraine]. Kyiv : NISD. 30 p. [in Ukr.].
5. Potii, O. V. et al. (2021). Kontseptual'ni zasady vprovadzheniya orhanizatsiyno-tekhnichnoyi modeli kiberzakhystu Ukrainy [Conceptual principles of the implementation of the organizational and technical model of cyber protection of Ukraine]. *Zakhyst informatsiyi*. № 23 (1), pp. 47-60. [in Ukr.].
6. Mentzer, J. T., DeWitt, W., Keebler, J. S., Min, S., Nix, N. W., Smith, C. D. & Zacharia, Z. G. (2001). Defining supply chain management. *Journal of Business logistics*. No 22 (2), pp. 1-25.
7. Kil'kist' atak na lantsyuh postachannya zrostaye: khto pid prytsilom ta yak protystoyaty [Supply chain attacks are on the rise: who's being targeted and how to fight back]. *ESET*. 2021. URL : <https://eset.ua/ua/blog/view/111/kolichestvo-atak-na-tsep-postavok-rastet-kto-pod-pritselom-i-kak-protivostoyat>. [in Ukr.].
8. Cyber Security Threats. URL : <https://www.imperva.com/learn/application-security/cyber-security-threats/>.

ABSTRACT

Olena Galushko, Tetyana Selivyorstova. Cyber security in supply chain management (SCM). Cyber security in supply chain management (SCM) is becoming increasingly relevant as today's companies increasingly use information technology and digital systems. And the supply chains themselves are becoming more and more complex and include more and more participants. With so many

points of interaction and third-party suppliers and buyers, it can be difficult to monitor whether all parties are following proper cybersecurity protocols. Therefore, in today's business environment, cyber security is becoming an integral part of supply chain management. This involves a thorough analysis of potential risks created by external suppliers, buyers and other market participants, logistics and transportation, with further preventive measures to reduce them. Any supply chain is only as strong as its weakest link. Therefore, cyber security measures are mainly aimed at identifying vulnerabilities and eliminating cyber threats in the weakest links of the supply chain.

The article deals with the essence of supply chain management and analyzes the role of cyber security in the management system. It is noted, that in modern conditions, cyber security is becoming an element of supply chain management. The main types of risks and cyber threats in supply chains are analyzed, in particular the issue of security of third-party suppliers. Measures to eliminate cyber risks and to increase cyber security in supply chain management are proposed. By taking a proactive approach and implementing strong cybersecurity measures, companies can reduce the risk of cyberattacks and ensure the security of their supply chain.

Keywords: supply chains, cyber security, information flows, counterparties, cyber threats.

УДК 342

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-542-547

**Влада
ЛІТОШКО**®
викладач

**Каріне
МКРТЧЯН**®
викладач

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОСНОВ СПІВПРАЦІ ДЕРЖАВ З ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

Правопорушення у сфері інформаційних технологій становлять реальну загрозу суспільним відносинам на внутрішньодержавному рівні та міжнародному правопорядку. Проблема протидії правопорушенням у сфері інформаційних технологій неодноразово розглядалася в документах регіональних міжнародних організацій. Оскільки кожен регіональний правовий режим є унікальним і має свої особливості, у статті розглядаються можливі наслідки такої регіоналізації. На основі проведеного дослідження зроблено висновок, що регіоналізація міжнародно-правової взаємодії у боротьбі забезпечення кібербезпеки має свої позитивні і негативні сторони та призвела до ситуації, яка частково може бути пояснена транснаціональним характером правопорушень у цій сфері.

Ключові слова: протидія правопорушенням, міжнародна співпраця, правопорушення у сфері інформаційних технологій, інформаційна безпека, кібербезпека.

© В. Літошко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5712-6841>
Vlada_lit@ukr.net

© К. Мкртчян, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6554-3917>
karina19_7777@ukr.net

Постановка проблеми. Незважаючи на значущість співпраці із протидії правопорушенням у сфері інформаційних технологій, нині державам не вдалося виробити узгоджені підходи та укласти відповідний міжнародний договір під егідою Організації Об'єднаних Націй. Регіональне міжнародно-правове регулювання, у свою чергу, характеризується фрагментарністю і розрізненістю. Зазначене знижує ефективність міждержавної взаємодії та актуалізує необхідність аналізу міжнародно-правових засад протидії правопорушенням у сфері інформаційних технологій.

Вказане зумовлює необхідність дослідження теоретико-правових аспектів сучасного стану міжнародно-правового співробітництва з протидії правопорушенням у сфері інформаційних технологій та перспективних напрямів розвитку багаторівневої взаємодії держав із забезпечення кібербезпеки. Міжнародне співробітництво з протидії правопорушенням у сфері інформаційних технологій є актуальним для України, що активно виступає за зміцнення міждержавної взаємодії в цій галузі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремі аспекти кібербезпеки все частіше актуалізуються у дослідженнях українських науковців. Теоретичним основам протидії правопорушенням у сфері інформаційних технологій у сучасному світі приділили увагу С. Гнатюк, В. Ліпкан, І. Сопілко, О. Довгань. Аналіз положень законодавства у сфері інформації та кібербезпеки з погляду кримінального права та адміністративного права знайшов відображення у роботах І. Дороніна, І. Діордіца. Вчені Н. Ткачук, М. Гуцалюк, та К. Галінська присвятили свої публікації питанню кібербезпеки як стратегії національного інформаційного правопорядку. Однак, констатуючи значний науковий внесок учених, зазначимо, що в умовах стрімкого розвитку громадянського суспільства, правової держави та технологій, окремі аспекти цієї теми потребують уваги.

Метою статті є дослідження теоретико-правових аспектів сучасного стану міжнародно-правового співробітництва із протидії правопорушенням у сфері інформаційних технологій та перспективних напрямів розвитку багаторівневої взаємодії держав із забезпечення кібербезпеки.

Виклад основного матеріалу. Правопорушення у сфері інформаційних технологій (Далі – ІТ) є однією з найбільш швидко зростаючих та руйнівних загроз. Зокрема, нагальною є гармонізація законодавства, як матеріального та процесуального, а також налагодження взаємної між державами у цій сфері.

Розвиток ІТ у сучасному світі є настільки стрімким, що уряди держав часто не встигають адаптувати національне законодавство до всіх змін. Крім того, учені акцентують на тому, що правопорушення у сфері ІТ мають тенденцію до транснаціонального характеру і тому потребують підтримання всебічної міжнародно-правової співпраці для його припинення [1].

Проте, незважаючи на те що держави та міжурядові організації визнають транснаціональний характер досліджуваних правопорушень, є полеміка щодо необхідності укладання відповідного договору універсального характеру. Так, різні підходи до встановлення протиправності поведінки в кіберпросторі можуть перешкодити ефективному співробітництву компетентних органів і, як наслідок, протидії деліктам у сфері ІТ [2, 3].

До міжнародно-правових актів, що безпосередньо регламентують правопорушення у сфері ІТ, належать, зокрема: Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (2001) [4], Конвенція про боротьбу із злочинами у сфері інформаційних технологій Ліги арабських держав (2010) [5], Африканська конвенція про кібербезпеку та захист персональних даних (2014) [6]. Зазначимо також, що деякі міжнародні договори, що регулюють міжнародне співробітництво в боротьбі з іншими видами правопорушень, можуть бути застосовні до такої категорії справ.

Наприклад, Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (2000) [7] і Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (2000) [8] можуть стати основою для міжнародного співробітництва, коли вчинене правопорушення підпадає під дію цих договорів.

Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000) може застосовуватися у випадку вчинення правопорушення у сфері ІТ, якщо останнє має транснаціональний характер і вчинено організованою групою осіб (пункт "b", частини 1, статті 3 Конвенції) [7]. Факультативний протокол може бути застосований до

виробництва, поширення, поширення, імпорту, експорту, пропозиції, продажу або зберігання дитячої порнографії, коли ці дії здійснюються онлайн (пункт с, частини 1, статті 3 Протоколу) [8].

Вищезазначені договори створюють правову основу для гармонізації законодавства та взаємодії правоохоронних органів та судів у досліджуваній сфері. Утім, вважаємо, що наведеної правової бази недостатньо для створення комплексного та надійного механізму боротьби з правопорушеннями у сфері ІТ. Механізму, який вимагає налагодження системи взаємної допомоги для забезпечення заходів впливу щодо осіб, що вчиняють транснаціональні правопорушення у сфері ІТ.

Крім того, підвищений інтерес вчених-міжнародників викликають питання забезпечення інформаційної безпеки як елементу міжнародної безпеки в рамках регіональних угод. Так, зауважимо, що регіональні угоди створюють правові режими, що в окремих випадках можуть стати підставою виникнення юридичних колізій, призвести до суперечливої судової практики і надати укриття правопорушникам.

Вважаємо, що окрему увагу доцільно приділити Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність (2001) та іншим регіональним конвенціям, заснованим на її положеннях. Конвенція вважається найбільш детальним і прогресивним договором у цій сфері, що передбачає гармонізацію законодавства в аспекті захисту прав людини, боротьби з кіберзлочинністю, юрисдикції та взаємної правової допомоги.

На думку делегатів Конгресу із запобігання злочинності та кримінального правосуддя під егідою ООН, Конвенція Ради Європи могла б стати універсальною правовою базою для міжнародно-правового співробітництва у боротьбі з кіберзлочинністю. Проте деякі держави стверджували, що конвенція містить положення, які могли становити загрозу суверенітету та національній безпеці (зокрема, це стосувалося статті 32 (b) Конвенції, яка присвячена транскордонному доступу до комп'ютерної інформації) [9].

Механізм приєднання до Конвенції РЄ про кіберзлочинність досить складний для держав, які не є членами РЄ. Відповідно до ст. 37 держава-кандидат, яка прагне приєднатися до конвенції, повинна отримати одностайну згоду держав-учасниць конвенції та згоду Комітету міністрів Ради Європи. Остаточне рішення держави-учасниці з цього питання не повинно підтверджуватися жодними аргументами [4]. Тож, незважаючи на те, що кількість держав-учасниць Конвенції РЄ про кіберзлочинність, які не є членами РЄ, зросла за останні п'ять років, було б недоцільно стверджувати, що Конвенція може бути універсальною правовою базою для боротьби з правопорушеннями.

Конвенція про кіберзлочинність була укладена в 2001 році і, отже, не врахувала всі сучасні тенденції правопорушень у сфері ІТ. У зв'язку з цим Конвенційний комітет (Т-СУ) видає рекомендації, спрямовані на сприяння ефективному використанню та реалізації Конвенції в світлі правових, політичних і технологічних розробок [10]. Незважаючи на позитивні результати, досягнуті щодо тлумачення Конвенції Ради Європи, окремі тенденції потребують вирішення лише за допомогою спеціального правового інструменту. Зокрема, існує широко поширена практика використання хмарних обчислень для комерційних і приватних цілей, що створює нові проблеми для збору електронних доказів. Тож у 2017 році держави-учасниці Конвенції погодилися розпочати підготовку протоколу до неї, щоб допомогти правоохоронним органам зберігати докази на іноземних серверах кількох юрисдикцій [11].

Зазначимо також про Конвенцію про боротьбу із злочинами у сфері інформаційних технологій Ліги арабських держав (2010), зміст якої в основному було розроблено на основі вищезгаданої Конвенції Ради Європи. Примітно, що Конвенція надає перелік правопорушень, однак вимагає від держав-учасниць криміналізувати певну поведінку без пояснення об'єктивних причин (ст. 14–15 Конвенції, яка передбачає «інші злочини, пов'язані з порнографією» та «порушення приватного життя за допомогою ІТ») [5]. Важливо, що положення Конвенції закріплюють важливі правові аспекти щодо взаємної правової допомоги. Зокрема, взаємна правова допомога надається лише на підставі запиту, надісланого одним центральним органом безпосередньо до іншого. У свою чергу, держава-учасниця може відмовити у наданні будь-якої правової допомоги, якщо її законодавством не передбачено відповідальності за

такі дії (ст. 32 Конвенції) [5].

Африканська конвенція про кібербезпеку та захист персональних даних (2014) є комплексним договором, який розширює перелік правопорушень порівняно з Конвенцією Ради Європи, приділяючи особливу увагу витоку комп'ютерних даних і правопорушенням, пов'язаним із обігом контенту. Зокрема, ст. 28 договору регламентує, що «держави-учасниці, які не мають угод про взаємну правову допомогу, зобов'язуються розглядати підписання угод про взаємну правову допомогу відповідно до принципу подвійної відповідальності, одночасно сприяючи обміну інформації, а також ефективному обміну даними між державами-учасницями на двосторонній або багатосторонній основі» [6]. Конвенція переважно залишає осторонь питання взаємної правової допомоги у справах, заохочуючи держав-учасниць регулювати їх у конкретних міжнародних угодах.

Зазначимо, що Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (2001) і Африканська конвенція про кібербезпеку та захист персональних даних (2014) встановлюють механізми моніторингу, функції яких багато в чому відрізняються.

Зокрема, Конвенційний комітет (Т-СУ) було створено відповідно до ст. 46 Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (2001) з метою координації консультацій держав-учасниць у сферах сприяння ефективному виконанню Конвенції, включаючи виявлення будь-яких проблем, пов'язаних з цим, а також наслідків будь-якої заяви чи застереження, зроблених згідно з Конвенцією; обмін інформацією про важливі правові, політичні або технологічні розробки, що стосуються кібербезпеки, збір доказів в електронній формі; розгляд можливого доповнень або змін положень Конвенції [4].

Положення статті 32 Африканської конвенції регламентують ширший механізм, ніж той, який закріплює Конвенція Ради Європи, і виконує низку функцій, що охоплюють усі сфери, що регулюються цим актом. Зокрема, передбачено формулювання та сприяння прийняттю узгоджених кодексів поведінки для використання державними службовцями у сфері кібербезпеки; подання звітів Виконавчій раді щодо виконання Конвенції; встановлення партнерських відносин з державними органами, громадянським суспільством, міжурядовими та неурядовими організаціями в досліджуваній сфері тощо [6].

Отже, регіональні договори встановлюють диференційовані правові режими, що в окремих випадках можуть стати підставою виникнення юридичних колізій, призвести до суперечливої судової практики і надати укриття для правопорушників. Зі свого боку, Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (2001) не може створити універсальний механізм міжнародного співробітництва у боротьбі з правопорушеннями у сфері ІТ. Тож наведений міжнародний акт містить складний механізм приєднання, який є доцільним для регіонального договору, однак неприйнятним для будь-якої конвенції універсального характеру. Крім того, варто акцентувати увагу на відсутності глобального консенсусу щодо змісту окремих положень Конвенції Ради Європи стосовно транскордонного доступу до комп'ютерних даних.

Зауважимо, що автентичність регіональних договорів відображається у фрагментарності їх положень. Регіональне зосередження уваги на конкретних потребах в обговорюваній сфері ускладнює створення надійного та ефективного механізму міжнародного співробітництва у забезпеченні кібербезпеки. Вважаємо, що процес розробки регіональних договорів повинен супроводжуватися всебічним дослідженням наявних договорів.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що розглянуті вище акти створюють правову основу для гармонізації законодавства та взаємодії правоохоронних органів і судів у досліджуваній сфері. Однак вважаємо, що наведеної правової бази недостатньо для створення комплексного та надійного механізму боротьби з правопорушеннями у сфері ІТ.

Регіоналізація міжнародно-правової взаємодії у забезпеченні кібербезпеки має свої позитивні та негативні сторони. З одного боку, регіональна угода є найкращим способом вирішити проблему в межах певного регіону. З іншого боку, різні підходи до легальності дій, вчинених в Інтернеті або з використанням комп'ютерних технологій, можуть завадити взаємній правовій допомозі або екстрадиції між країнами, що належать до різних регіонів. Зауважимо також, що автентичність регіональних договорів відображається у фрагментарності їх положень. Тому регіональне зосередження уваги на конкретних потребах в обговорюваній сфері ускладнює створення надійного та

ефективного механізму міжнародного співробітництва у забезпеченні кібербезпеки. Вважаємо, що процес розробки регіональних договорів має супроводжуватися всебічним теоретико-правовим дослідженням наявних актів.

Важливо, що Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (2001) не може створити універсального механізму міжнародного співробітництва у боротьбі з правопорушеннями у сфері ІТ у зв'язку з тим, що договір містить складний механізм приєднання, який є доцільним для регіонального договору, однак неприйнятним для будь-якої конвенції універсального характеру. Крім того, варто акцентувати на відсутності глобального консенсусу щодо змісту окремих положень Конвенції Ради Європи стосовно транскордонного доступу до комп'ютерних даних.

Тому, зважаючи на значущість співпраці із протидії правопорушенням у сфері ІТ та з урахуванням фрагментарності та розрізненості положень регіональних договорів, що можуть перешкодити ефективному співробітництву, нагальним є вироблення державами узгоджених підходів та укладання відповідного міжнародного договору під егідою Організації Об'єднаних Націй.

Список використаних джерел

1. Chang J. 10 Cybersecurity Trends for 2022/2023: Latest Predictions You Should Know - Financesonline. URL: <https://financesonline.com/cybersecurity-trends/>.
2. Appazov A. Legal Aspects of Cybersecurity. Faculty of Law University of Copenhagen, 2020. 70 p. URL: https://www.justitsministeriet.dk/sites/default/files/media/Arbejdsomraader/Forskning/Forskningspuljen/Legal_Aspects_of_Cybersecurity.pdf.
3. Kremer J.-F., Müller B. Cyberspace and international relations: Theory, prospects and challenges. 2014. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-642-37481-4>.
4. Конвенція про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23.11.2001 р. : станом на 7 верес. 2005 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text.
5. Arab Convention on Combating Information Technology Offences : of 21.12.2010. URL : <https://www.asianlaws.org/gcld/cyberlawdb/GCC/Arab%20Convention%20on%20Combating%20Information%20Technology%20Offences.pdf>.
6. African Union Convention on Cyber Security and Personal Data Protection of 27.06.2014. URL : <https://au.int/en/treaties/african-union-convention-cyber-security-and-personal-data-protection>.
7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 15.11.2000 р. : станом на 4 лют. 2004 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text.
8. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 01.01.2000 : станом на 3 квіт. 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text.
9. Report of the Eleventh United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice : of 25.04.2005. URL: https://www.unodc.org/documents/congress/Documentation/11Congress/ACONF203_18_e_V0584409.pdf.
10. Guidance Notes. Cybercrime. URL : <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/guidance-notes>.
11. Council of Europe. Cybercrime: Towards a Protocol on evidence in the cloud. URL : <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/-/cybercrime-towards-a-protocol-on-evidence-in-the-cloud>.

Надійшла до редакції 04.12.2022

References

1. Chang, J. 10 Cybersecurity Trends for 2022/2023: Latest Predictions You Should Know - Financesonline. URL: <https://financesonline.com/cybersecurity-trends/>.
2. Appazov, A. Legal Aspects of Cybersecurity. Faculty of Law University of Copenhagen, 2020. 70 p. URL : https://www.justitsministeriet.dk/sites/default/files/media/Arbejdsomraader/Forskning/Forskningspuljen/Legal_Aspects_of_Cybersecurity.pdf.
3. Kremer, J.-F., Müller B. Cyberspace and international relations: Theory, prospects and challenges. 2014. URL : <https://doi.org/10.1007/978-3-642-37481-4>.
4. Konventsiia pro kiberzlochynnist [Convention on cybercrime] : Konventsiia Rady Yevropy vid 23.11.2001 r. : stanom na 7 veres. 2005 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text [in Ukr.].
5. Arab Convention on Combating Information Technology Offences of 21.12.2010. URL : <https://www.asianlaws.org/gcld/cyberlawdb/GCC/Arab%20Convention%20on%20Combating%20Information%20Technology%20Offences.pdf>.
6. African Union Convention on Cyber Security and Personal Data Protection : of 27.06.2014. URL: <https://au.int/en/treaties/african-union-convention-cyber-security-and-personal-data-protection>.

7. Konventsiiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti [United Nations Convention against Transnational Organized Crime] : Konventsiiia Orh. Obiedn. Natsii vid 15.11.2000 r. : stanom na 4 liut. 2004 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text. [in Ukr.].

8. Fakultatyvnyi protokol do Konventsii pro prava dytyny shchodo torhivli ditmy, dytiachoi prostytutsii i dytiachoi pornohrafi [Optional protocol to the Convention on the Rights of the Child on child trafficking, child prostitution and child pornography] : Protokol Orh. Obiedn. Natsii vid 01.01.2000 : stanom na 3 kvit. 2003 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text. [in Ukr.].

9. Report of the Eleventh United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice : of 25.04.2005. URL : https://www.unodc.org/documents/congress/Documentation/11Congress/ACONF203_18_e_V0584409.pdf.

10. Guidance Notes. Cybercrime. URL: <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/guidance-notes>.

11. Council of Europe. Cybercrime: Towards a Protocol on evidence in the cloud. URL : <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/-/cybercrime-towards-a-protocol-on-evidence-in-the-cloud>.

ABSTRACT

Vlada Litoshko, Karine Mkrtchian. Theoretical and legal aspects of the basis of cooperation of states in combating offenses in the sphere of information technologies. Offenses in the field of information technologies pose a real threat to social relations at the domestic level and the international legal order. Organized criminal groups use new technological means for illegal purposes, causing harm to individuals and legal entities. The specified torts are distinguished by a high degree of latency and in many cases acquire a transnational character, which causes difficulties in their disclosure, bringing the guilty persons to justice, and also actualizes the need to consolidate the efforts of competent authorities of states around the world. The problem of combating offenses in the field of information technologies has been repeatedly considered in the documents of regional international organizations and the United Nations. It should also be noted that cooperation in the field under study is defined as one of the strategic conditions contributing to the achievement of goals in the field of sustainable development.

Since each regional legal regime is unique and has its own characteristics, the article considers the possible consequences of such regionalization. Based on the conducted research, the author concludes that the regionalization of international legal cooperation in the fight against cybercrime has its positive and negative sides and has led to a situation that can be partially explained by the transnational nature of offenses in this area. On the one hand, a regional agreement is the best way to solve a problem within a certain region. On the other hand, different approaches to the legality of actions carried out on the Internet or with the use of computer technologies can hinder mutual legal assistance or extradition between countries belonging to different regions.

Thus, taking into account the importance of cooperation in combating offenses in the field of information technologies, the fragmentation and disparity of the provisions of regional treaties, it is urgent for states to develop coordinated approaches and conclude a corresponding international treaty under the auspices of the United Nations. Regional international legal regulation, in turn, is characterized by fragmentation and diversity.

Keywords: *combating offences, international cooperation, information technology offences, information security, cyber security.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ І ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

УДК 005.52:796.015.132:342

DOI 10.31733/2078-3566-2022-6-548-554

Ірина ЛУЦЕНКО[©]

кандидат наук з фізичного
виховання та спорту, доцент
(Університет митної справи та фінансів,
м. Дніпро, Україна)

АНАЛІЗ РІВНЯ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВЛЕНOSTІ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 262 «ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ»

Здійснено теоретичний аналіз наукової та навчально-методичної літератури з визначеного напрямку дослідження. Представлено результати педагогічного експерименту щодо порівняльного аналізу рівня фізичної підготовленості студентів першого курсу Університету митної справи та фінансів спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність» за 2020-2022 роки, з урахуванням особливостей організації навчального процесу (онлайн-, офлайн-навчання через карантин та воєнний стан). Науково обґрунтовано залежність між зниженням спеціально організованої рухової активності і погіршенням рівня фізичної підготовленості студентської молоді, зокрема майбутніх правоохоронців.

Ключові слова: фізичне виховання, здоров'я, рухова активність, рівень фізичної підготовленості, правоохоронець, заклад вищої освіти.

Постановка проблеми. Фізичне виховання – спеціалізований педагогічний процес цілеспрямованого систематичного впливу на людину фізичними вправами, силами природи, гігієнічними факторами з метою всебічного розвитку особистості, формування ціннісних орієнтацій на зміцнення здоров'я, розвиток фізичних якостей, удосконалення морфологічних і функціональних можливостей життєво важливих рухових навичок, умінь і пов'язаних із ними знань, забезпечення готовності людини до активної участі у суспільному, виробничому і культурному житті [7].

Здоров'я людини – найдорожчий скарб, джерело радості, щасливого життя. Всесвітня організація охорони здоров'я визначає здоров'я як «стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів». Охорона здоров'я громадян – одне із завдань держави [15]. Фізичне виховання (фізична культура) у закладах освіти – чи не єдиний чинник, що повною мірою може впливати на покращання, відновлення, підтримання здоров'я дітей, юнаків та студентської молоді.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. На сьогоднішній день існує незліченна кількість наукових робіт різного ступеня значущості, в яких наголошено на важливості впровадження фізичного виховання у педагогічний процес, зокрема, закладів вищої освіти. Фундаментальні дослідження докторів наук Т. Круцевич, Н. Москаленко, Г. Апанасенко, В. Приходько, В. Кашуби, М. Дутчака та багатьох інших присвячені проблемам стану здоров'я учнівської та студентської молоді, фізичного розвитку, фізичної підготовленості, мотивації до занять фізичними вправами тощо.

На рівні держави розроблено і впроваджено нормативно-правові акти, що регламентують фізкультурно-оздоровчу та спортивну діяльність українського суспільства, зокрема: Закон України «Про фізичну культуру і спорт», «Концепція

© І. Луценко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9259-8203>

Researcher iD: W-4441-2017

irinaucf@gmail.com

розвитку щоденного спорту в закладах освіти», «Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття), «Цільова комплексна програма «Фізичне виховання – здоров'я нації»», «Національна доктрина розвитку освіти», програма Президента України Володимира Зеленського «Здорова Україна» та ін. [3-4; 13; 16; 20].

На жаль, останніми роками спостерігається негативна тенденція щодо кількості та якості освітнього процесу з дисципліни «Фізичне виховання». Одним із чинників, що сприяв цьому процесу, було скасування у грудні 2019 року наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про організацію фізичного виховання і масового спорту у вищих навчальних закладах» від 11.01.2006 № 4 [12].

На практиці, внаслідок певної автономії навчальних закладів і відсутності регламентуючого нормативного документа, керівництво навчальних закладів має право приймати рішення щодо обсягу навчальних годин з тієї чи іншої дисципліни. За таких обставин фізичне виховання переважно залишається з мінімумом або взагалі без навчального навантаження.

Ще одним несприятливим моментом для суспільства, зокрема для освітян, стало запровадження на початку 2020 року карантину, спричиненого пандемією COVID-19, та воєнного стану на початку 2022 року. Більшість сфер буття людей, незалежно від віку, модифікувалися або перейшли в інший формат. Дитячі садки, заклади середньої, професійно-технічної та вищої освіти майже стовідсотково перейшли на дистанційну форму організації освітнього процесу.

Це призвело до погіршення соціальних умов життя; несвоєчасного та недостатнього медичного забезпечення; розладів харчової поведінки; неналежного рівня організації побуту, навчання, відпочинку; соціального дистанціювання [1; 9; 18-19]; зниження рівня рухової активності [6; 8; 10]; негативного впливу на психоемоційний стан [2].

Для випускників спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність», згідно зі Стандартом вищої освіти України, передбачено спеціальні компетентності щодо: здатності забезпечувати законність та правопорядок, безпеку особистості та суспільства, протидіяти нелегальній (незаконній) міграції, тероризму та торгівлі людьми; здатності ефективно забезпечувати публічну безпеку та порядок; здатності забезпечувати охорону об'єктів державної власності, державну охорону органів державної влади України та безпеку взятих під захист осіб, охорону фізичних осіб та об'єктів приватної і комунальної власності; здатності у передбачених законом випадках застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю, тактичні прийоми під час службової діяльності в разі отримання інформації чи безпосереднього виявлення ознак правопорушення, перебуваючи на місці події та в інших службових ситуаціях, а також здатності надавати домедичну допомогу [17]. Звісно, ці компетенції передбачають належний рівень фізичної підготовки майбутнього правоохоронця.

Вищезазначене спонукало нас до проведення довгострокового наукового дослідження, що виконувалось відповідно до тематичного плану наукових досліджень Університету митної справи та фінансів на 2020–2023 рр. за темою: «Оптимізація організації фізичного виховання у ЗВО. Моніторинг фізичного стану студентів у процесі фізичного виховання» (номер державної реєстрації 0120U101468).

Мета дослідження: визначити рівень та провести порівняльний аналіз фізичної підготовленості студентів першого курсу (2020, 2021, 2022 рр.), що навчаються за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність».

Учасники. В дослідженні взяли участь студенти першого курсу Університету митної справи та фінансів, спеціальність 262 «Правоохоронна діяльність»: 29 людей – набір 2020–2021 навчального року; 31 людина – набір 2021–2022 навчального року; 30 людей – набір 2022–2023 навчального року.

Організація дослідження. Дослідження було проведено в чотири етапи протягом 2020–2022 рр.: перші три етапи передбачали збір та обробку даних за кожною вибіркою студентів у відповідні роки, четвертий – узагальнення, порівняльний аналіз, висновки та перспективу подальших досліджень.

Методи дослідження. Для розв'язання поставленої мети під час дослідження використовувалися теоретичні, практичні та загальноприйняті методи математичної статистики. Розрахунки виконувалися на персональному комп'ютері з використанням пакету стандартних програм MS Excel (2010), Statistica 10.0.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося, фізичне виховання – багатогранний педагогічний процес покликаний вирішувати завдання зміцнення

здоров'я, розвитку фізичних якостей, формування вмінь, навичок тощо. Важливими у цьому процесі є усвідомлене бажання і мотивація до занять фізичними вправами задіяного контингенту, в нашому випадку – студентської молоді. Саме тому, окрім основного етапу дослідження щодо оцінки рівня фізичної підготовленості, нами було проведено два опитування студентів стосовно: інтересів і мотивів до занять фізичними вправами, зокрема, у межах обов'язкової дисципліни за розкладом «Фізичне виховання (спеціалізація)»; рівня фізичної активності (згідно з власними спостереженнями).

У ході дослідження встановлено, що одним із важливих мотивів відвідування занять із фізичного виховання є зацікавленість і ставлення в цілому до цього предмета (рис. 1).

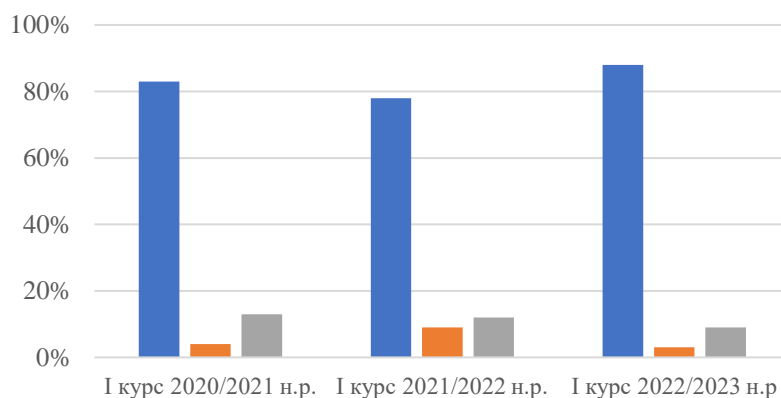

Рис. 1. Ставлення студентів до дисципліни «Фізичне виховання (спеціалізація)», де: ■ – позитивне; ■ – негативне; ■ – не визначились

Окремо необхідно зазначити, що протягом проведення експерименту кожен рік набору відбувалися зміни щодо кількості кредитів ЄКТС із дисципліни «Фізичне виховання (спеціалізація)». Безпосереднє аудиторне навантаження для студентів набору 2020 р. – 4 кредити, 2021 р. – 3 і 2022 р. – 2. Відповідно два, півтора і рік на вивчення дисципліни за тижневого навантаження у 2 години.

З одного боку, ми бачимо доволі високий відсоток студентів, які мають позитивне ставлення до дисципліни, з іншого, аналіз анкет опитування виявив, що більшість студентів, а саме 85–90 %, незалежно від року набору, незадоволені таким маленьким обсягом годин, передбачених навчальними планами для спеціально організованої фізичної активності. Більш того, лише майже чверть із них була проведена в офлайн-форматі, а після, через карантин та воєнний стан, – онлайн. Майже 78% опитаних вважають, що у правоохоронців фізичне виховання, як обов'язкова навчальна дисципліна, має опановуватися протягом усього періоду навчання.

Ще одним важливим етапом дослідження було опитування щодо самостійної, суб'єктивної (без спеціальних методик) оцінки рівня рухової активності протягом місяця (рис. 2).

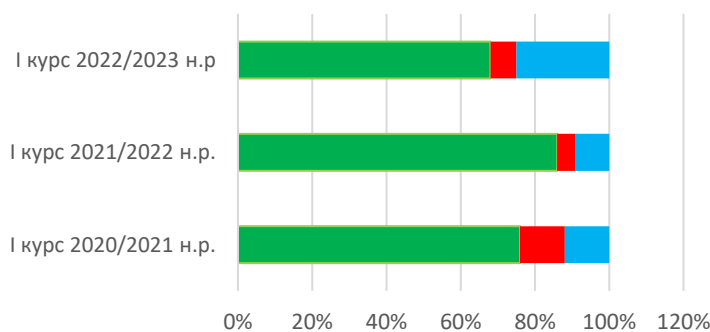

Рис. 2. Самостійна, суб'єктивна оцінка студентами рівня рухової активності, де: ■ – достатня; ■ – недостатня; ■ – не визначились

Якщо орієнтуватися лише на показники рис. 2, картина доволі непогана, але детальний аналіз відповідей дає прямо протилежну ситуацію, а саме: понад 60 % опитаних вважають, що займатися фізичними вправами лише на обов'язкових заняттях за

розкладом достатньо; 23 % студентів додатково займаються у спортивних секціях; 7 % – самостійно вдома. Більшість опитаних – 74% майже весь день проводять вдома за комп'ютером чи телефоном, 18 % один-два рази на тиждень роблять невеликі прогулянки пішки. Що особливо цікаво, лише трохи менше 6% опитаних займаються різновидами єдиноборств, боротьби, силовими видами спорту. 64% студентів зазначили, що не мають необхідних знань для правильної організації самостійних занять фізичними вправами, а відвідувати спортивні клуби, фітнес-центри не можуть через брак фінансів, вільного часу, відсутність компанії тощо.

Основний етап дослідження – оцінка рівня фізичної підготовленості – проводився на початку кожного навчального року (у 2020, 2021, 2022 рр.). Для цього використовувалися тести і нормативи щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення, затверджені Міністерством молоді та спорту України [11; 14].

Наведені у таблиці 1 дані відображають кількісні показники за кожним нормативом, а також дозволяють бачити відмінності, залежно від року набору студентів.

Таблиця 1

**Показники рівня фізичної підготовленості студентів,
спеціальність 262 «Правоохоронна діяльність»**

Показники	Статистичні характер	2020–2021 н. р. (n=29)	2021–2022 н. р. (n=31)	2022–2023 н. р. (n=31)
Човниковий біг 4x9 м, с	–	9,7	9,5	9,9
	χ			
	S	0,53	0,45	0,39
	v%	4,55	5,42	5,34
Стрибок у довжину з місця, см	–	218,4	208,5	210,7
	χ			
	S	15,04	12,31	12,24
	v%	10,76	5,74	17,6
Підтягування на перекладені, разів	–	9,12	6,35	4,52
	χ			
	S	4,15	3,33	2,31
	v%	40,99	51,77	55,64
Піднімання тулуба в положення сидячи за 1 хв., разів	–	42,52	36,79	32,48
	χ			
	S	4,96	4,14	3,88
	v%	16,19	12,62	17,43
Нахил тулуба вперед із положення сидячи, см	–	7,23	6,41	3,28
	χ			
	S	3,56	3,41	3,12
	v%	43,16	54,68	51,35

Аналіз отриманих даних дозволяє констатувати низький рівень фізичної підготовленості студентів майже за всіма показниками, загальна оцінка рівня фізичної підготовленості – «незадовільно». Неприємно вражають показники розвитку гнучкості і сили, оскільки великий відсоток студентів мають результат 0 або -0.

Висновки. Вищевикладене дозволяє дійти таких узагальнень:

– студенти, які навчаються за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність», на відміну від інших студентів, повинні мати більш досконалу фізичну форму і більш високий рівень фізичної підготовленості, оскільки це є умовою успішного виконання посадових обов'язків правоохоронця;

– всебічний розвиток студентів, зміцнення їх здоров'я і підтримка високого рівня фізичних можливостей має відбуватися протягом всього періоду навчання у закладі вищої освіти – 78% опитаних підтримують цю позицію. Необхідно враховувати потреби, інтереси і мотиви молодих людей до занять фізичними вправами у навчальний та позанавчальний час;

– сучасна студентська молодь, зокрема, контингент дослідження, має критично низький рівень рухової активності, що, безумовно, призведе до погіршення стану здоров'я, виникнення нових і загострення існуючих хвороб, зниження працездатності, погіршення психоемоційного стану;

– зміни в організації освітнього процесу, що відбулися через карантинні заходи

та воєнний стан, а саме перехід на дистанційну форму проведення занять, призвели до ще більшого зменшення проміжку часу, котрий студент проводить активно. Це негативно відобразилося на показниках рівня фізичної підготовленості студентів, що доведено в межах цього дослідження. Показники не тільки знаходяться на низькому рівні, але й мають тенденцію до погіршення з року в рік.

Перспективами подальших досліджень вбачаємо широкий спектр питань, серед яких: проведення більш детального аналізу мотивацій і зацікавленості студентів щодо занять фізичними вправами у навчальний та позанавчальний час; розробка і впровадження методик самостійних занять для студентів спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність» з метою підтримання достатнього рівня фізичної підготовленості в довгостроковій перспективі; проведення додаткових досліджень показників фізичного розвитку і функціонального стану студентів тощо.

Список використаних джерел

1. Андрєєва О. В., Дутчак М. В., Благий О. Л. Теоретичні засади оздоровчо-рекреаційної рухової активності різних груп населення. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2020. № 2. С. 59–66.
2. Глоба Т. А. Аналіз проведення занять з фізичної культури з використанням дистанційного навчання та його вплив на спосіб життя студентської молоді, спричинений COVID-19. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2021. № 2(340). Ч. 1. С. 84–97.
3. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text>.
4. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») : постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 № 896. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>.
5. Концепція розвитку щоденного спорту в закладах освіти : наказ МОН, Мінмолодьспорт від 27.10.2021 р. № 1141/4088. URL : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/85327/.
6. Круцевич Т. Двигательная активность и качество жизни человека в современном обществе. *Спортивный вестник Придніпров'я*. 2018. № 1. С. 175–185.
7. Круцевич Т. Ю., Безверхня Г. В. Рекреация у фізичній культурі різних груп населення : навч. посібник. Київ: Олімп. л-ра, 2010. С. 17.
8. Луценко І. М., Долбишева Н. Г. Рухова активність студентської молоді в умовах сьогодення. *Фізичне виховання та спорт*. 2022. № 1. С. 28–34.
9. Малахова Ж. Організація фізичного виховання під час дистанційного навчання у закладах вищої освіти. *Спортивный вестник Придніпров'я*. 2022. № 1. С. 49–59.
10. Москаленко Н., Кошелева О., Татарченко Л., Рузанов В., Максимов А. Особливості впливу рухової активності на психофізичний стан здобувачів вищої освіти. *Спортивный вестник Придніпров'я*. 2022. № 2. С. 45–56.
11. Про затвердження тестів і нормативів для осіб, щорічне оцінювання фізичної підготовленості яких проводиться на добровільних засадах, Інструкції про організацію його проведення та форми Звіту про результати його проведення : наказ Міністерства молоді та спорту України від 04.10.2018 № 4607. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1207-18#n12>.
12. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 11 січня 2006 року № 4 : наказ Міністерства освіти і науки України від 16.12.2019 р. № 1572. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0076-20#Text>.
13. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>.
14. Про затвердження Порядку проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення України : постанова Кабінету Міністрів України від 09.12.2015 № 1045. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-2015-%D0%BF#Text>.
15. Преамбула до Конституції Всесвітньої організації охорони здоров'я, затверджена на Міжнародній конференції з питань охорони здоров'я, Нью-Йорк, 19-22 червня 1946 року; підписана 22 липня 1946 року представниками 61 країни (Архівні документи Всесвітньої організації охорони здоров'я, № 2, стор. 100), введена в дію 7 квітня 1948 року.
16. Президент України Володимир Зеленський дав старт загальнонаціональній програмі «Здорова Україна». URL : <https://mms.gov.ua/news/prezident-ukrayini-volodimir-zelenskij-dav-start-zagalnonacionalnij-programi-zdorova-ukrayina>.
17. Стандарт вищої освіти України за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність», галузь знань 26 «Цивільна безпека», для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/2022/Standarty.Vyshchoyi.Osvity/Zatverdzeni.Standarty/01/31/262-Pravookhor.diyaln-bak.31.01.22.pdf>.
18. Філатова З. І., Євтушок М. В., Антонець Б. Р. Сучасні підходи до підвищення рухової активності студентів ЗВО засобами навчання плавання. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2021. Вип.К(131). С. 401–405.
19. Храмцова В., Латишев М. Рухова активність студентів. *Фізична культура і спорт: досвід та перспективи : матеріали 3-ої Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Чернівці, 8-9 квіт. 2021 р.,). Чернівці : Чернівцький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2021. С. 135–136.
20. Цільова комплексна програма «Фізичне виховання – здоров'я нації»: затверджена Указом Президента України від 01.09.1998 № 963/98. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963%D0%B0/98#Text>.

Надійшла до редакції 13.03.2023

References

1. Andrieieva, O. V., Dutchak, M. V., Blahii, O. L. (2020) Teoretychni zasady ozdorovcho-rekreasiinoi rukhovoï aktyvnosti riznykh hrup naselennia [Theoretical principles of health and recreational motor activity of different population groups]. *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia i sportu*. № 2, pp. 59–66. [in Ukr.].
2. Hloba, T. A. (2021) Analiz provedennia zaniat z fizychnoi kultury z vykorystanniam dystantsiinoho navchannia ta yoho vplyv na sposib zhyttia studentskoi molodi, sprychynenyi COVID-19 [Analysis of conducting physical education classes using distance learning and its impact on the lifestyle of student youth caused by COVID-19]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky*. № 2(340). Ch. 1. P. 84–97. URL : [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-2\(340\)-1-84-97](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-2(340)-1-84-97). [in Ukr.].
3. Pro fizychnu kulturu i sport [About physical culture and sports] : Zakon Ukrainy vid 24.12.1993 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text>. [in Ukr.].
4. Pro Derzhavnu natsionalnu prohramu «Osvita» («Ukraina XXI stolittia») [About the State National Program "Education" ("Ukraine of the 21st Century")] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.11.1993 r. № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].
5. Kontsepsiia rozvytku shchodennoho sportu v zakladakh osvity [The concept of the development of daily sports in educational institutions] : Nakaz MON, Minmolodsport vid 27.10.2021 r. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/85327/. [in Ukr.].
6. Krutsevych, T. (2018) Dvyhatelnaia aktyvnost y kachestvo zhyzny cheloveka v sovremennom obshchestve [Motional activity and quality of human life in modern society]. *Sportyvnyi visnyk Prydniprovia*. № 1, pp. 175–185.
7. Krutsevych, T. Yu., Bezverkhnia, H. V. (2010) Rekreatsiia u fizychnii kulturi riznykh hrup naselennia [Recreation in physical culture of different population groups] : navch. posibnyk. Kyiv : Olimp. 1-ra. P. 17. [in Ukr.].
8. Lutsenko, I. M., Dolbysheva, N. H. (2022) Rukhova aktyvnist studentskoi molodi v umovakh sohodennia [Motor activity of student youth in today's conditions]. *Fizyчне vykhovannia ta sport*. Zaporizhzhia : Vydavnychiy dim «Helvetyka». № 1. P. 28–34. [in Ukr.].
9. Malakhova, Zh. (2022) Orhanizatsiia fizychnoho vykhovannia pid chas dystantsiinoho navchannia u zakladakh vyshchoi osvity [Organization of physical education during distance learning in institutions of higher education]. *Sportyvnyi visnyk Prydniprovia*. № 1, pp. 49–59. [in Ukr.].
10. Moskalenko, N., Kosheleva, O., Tatarchenko, L., Ruzanov, V., Maksymov, A. (2022) Osoblyvosti vplyvu rukhovoï aktyvnosti na psykho-fizychnyi stan zdobuvachiv vyshchoi osvity [Peculiarities of the influence of motor activity on the psychophysical state of higher education students]. *Sportyvnyi visnyk Prydniprovia*. № 2, pp. 45–56. [in Ukr.].
11. Pro zatverdzhennia testiv i normatyviv dlia osib, shchorichne otsiniuvannia fizychnoi pidhotovlenosti yakykh provodytsia na dobrovilnykh zasadakh, Instruksii pro orhanizatsiiu yoho provedennia ta formy Zvitu pro rezultaty yoho provedennia [On the approval of tests and standards for persons whose annual assessment of physical fitness is conducted on a voluntary basis, Instructions on the organization of its conduct and forms of the Report on the results of its conduct] : nakaz Ministerstva molodi ta sportu Ukrainy vid 04.10.2018 № 4607. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1207-18#n12>. [in Ukr.].
12. Pro vyznannia takym, shcho vtratyy chynnist, nakazu Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 11 sichnia 2006 roku № 4 [On the recognition as invalid of the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated January 11, 2006 No. 4] : nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 16.12.2019 № 1572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0076-20#Text>. [in Ukr.].
13. Pro Natsionalnu doktrynu rozvytku osvity [About the National Doctrine of Education Development] : Ukaz Prezzydenta Ukrainy vid 17.04.2002 № 347/2002. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>. [in Ukr.].
14. Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia shchorichnoho otsiniuvannia fizychnoi pidhotovlenosti naselennia Ukrainy [On the approval of the Procedure for the annual assessment of the physical fitness of the population of Ukraine] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 09.12.2015 № 1045. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-2015-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].
15. Preambula do Konstytutsii Vsesvitnoi orhanizatsii okhorony zdorovia, zatverdzhena na Mizhnarodnii konferentsii z pytan okhorony zdorovia, Niu-York, 19-22 chervnia 1946 roku; pidpysana 22 lypnia 1946 roku predstavnykamy 61 krainy (Arkhivni dokumenty Vsesvitnoi orhanizatsii okhorony zdorovia, №. 2, stor. 100), vvedena v diiu 7 kvitnia 1948 roku.
16. Prezzydent Ukrainy Volodymyr Zelenskyi dav start zahalnonatsionalnii prohrami «Zdorova Ukraina» [President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy launched the nationwide program "Healthy Ukraine"]. URL : <https://mms.gov.ua/news/prezident-ukrayini-volodimir-zelenskij-dav-start-zagalnonacionalnij-programi-zdorova-ukrayina>. [in Ukr.].
17. Standart vyshchoi osvity Ukrainy za spetsialnistiu 262 «Pravookhoronna diialnist», haluz znan 26 «Tsyvilna bezpeka», dlia pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity [Standard of higher education of Ukraine in specialty 262 "Law enforcement activity", branch of knowledge 26 "Civil security", for the first (bachelor's) level of higher education]. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/2022/Standarty.Vyshchoyi.Osvity/Zatverdzeni.Standarty/01/31/262-Pravookhor.diyaln-bak.31.01.22.pdf>. [in Ukr.].
18. Filatova, Z. I., Yevtushok, M. V., Antonevych, B. R. (2021) Suchasni pidkhody do pidvyshchennia rukhovoï aktyvnosti studentiv ZVO zasobamy navchannia plavannia [Modern approaches to increasing the physical activity of students of higher education institutions by means of teaching swimming]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drachomanova*. Vyp. 3K(131), pp. 401–405. [in Ukr.].

19. Khrantsova, V., Latyshev, M. (2021) Rukhova aktivnist studentiv [Motor activity of students]. *Fizychna kultura i sport: dosvid ta perspektyvy: materialy 3-oyi Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Chernivtsi, 8-9 kvit.a 2021 r.), Chernivtsi : Chernivetskyi nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. P. 135–136. [in Ukr.].

20. Tsilova kompleksna prohrama «Fizyчне vykhovannia – zdorovia natsii [Targeted comprehensive program «Physical education – health of the nation»] : zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 01.09.1998 № 963/98. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963%D0%B0/98#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Iryna Lutsenko. Analysis of physical fitness level of students of specialty 262 «Law enforcement activities». In the article, a theoretical analysis of scientific and educational-methodical literature related to the direction of research is carried out.

The author states that in recent years there has been a negative trend in the quantity and quality of the educational process in the discipline "Physical Education". One of the factors that contributed to this process was the cancellation in December, 2019 of the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine "On approval of the Regulation on the organization of physical education and mass sports in higher educational institutions" of January 11, 2006. In practice, due to a certain autonomy of educational institutions and the absence of a regulatory normative document, the management of educational institutions has the right to make decisions regarding the amount of study hours in one or another discipline. Under such circumstances, physical education mostly remains with a minimum or no educational load at all

The results of a pedagogical experiment on the comparative analysis of the level of physical fitness of first-year students of the University of Customs and Finance, specialty 262 «Law enforcement» for the years 2020-2022 are presented, taking into account the peculiarities of the organization of the educational process (online, offline training due to quarantine and martial law). The dependence between the decrease in specially organized motor activity and the deterioration of the level of physical fitness of student youth, in particular future law enforcement officers, has been scientifically substantiated.

We see a wide range of issues as prospects for further research, including: conducting a more detailed analysis of students' motivations and interest in physical exercises during school and extracurricular hours; development and implementation of self-study methods for students of specialty 262 "Law enforcement activity" in order to maintain a sufficient level of physical fitness in the long term; conducting additional studies of indicators of physical development and functional state of students, etc

Keywords: *physical education, health, motor activity, level of physical fitness, law enforcement officer, institution of higher education.*

УДК 159.99

DOI 10.31733/2078-3566-2022-6-554-562

Інна ШИНКАРЕНКО®

кандидат психологічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

СІМ'Я В УМОВАХ ВІЙНИ: ПСИХОЛОГІЧНІ, ПСИХОСОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОПАТОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Досліджено основні функції сім'ї та їх трансформація під час війни. Окреслено проблеми, що впливають на існування родини у кризовий період. Закцентовано увагу на провідній ролі сім'ї у виникненні патогенних ситуацій та психотравмуючих переживань. Розглянуто наслідки впливу труднощів на психіку членів родини, зокрема, психопатологічні чинники нервово-психічних розладів. Порушено питання родинного виховання у сім'ях біженців, ускладнення дитячо-батьківських взаємовідносин. Розглянуто проблему насильства, підліткової девіації, девіантного материнства внаслідок згвалтувань.

Ключові слова: *сім'я, функції сім'ї, патогенна ситуація, психотравмуючі переживання, нервово-психічні розлади, девіація, насильство.*

Постановка проблеми. Війна залишила відбиток на житті та психіці кожного українця. Страх, депресії, зриви, апатія, поганий настрій, нав'язливі думки супроводжують усіх, хто побачив і відчув війну. Не є винятком і проблеми, що

© І. Шинкаренко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0040-2010>

inna.shinkarenko1@gmail.com

виникають у родині, сімейних стосунках.

Родина відіграє величезну роль не тільки в житті окремої особистості, а і всього суспільства. Значення сім'ї підтверджується тим, що переважна більшість людей у світі, понад 70 %, живе у родинях – це формальні і неформальні сім'ї. Сфера життєдіяльності родини, безпосередньо пов'язана із задоволенням певних потреб її членів, і є функцією сім'ї. Традиційно саме в родині особистість може отримати допомогу та підтримку у складній життєвій стресовій ситуації. Але протягом свого життєвого існування сім'я постійно стикається з різноманітними труднощами. Житлово-побутові умови, конфлікти з соціальним оточенням, хвороби членів родини, соціальні кризи і, врешті-решт, такий соціальний процес, як війна, – це доволі неповний їх перелік. У зв'язку з цим перед родиною постають складні проблеми, що негативно впливають на життєдіяльність сім'ї.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблеми родинних цінностей як найважливіших людських надбань завжди були і залишаються в центрі уваги багатьох науковців з різних галузей знань. Певні аспекти сімейних взаємин були відображені у роботах таких психологів, як: О. Столярчук, О. Бондарчук, С. Діденко, М. Корольчук, О. Єрмусевич, Л. Орбан-Лембрик, Л. Помиткіна, К. Седих, З. Кісарчук, Л. Коробка. Правові засади функціонування родини визначали вчені-юристи: М. Башук, Ю. Солоненко, О. Хромова, М. Поліщук, С. Погребняк. Досліджували принципи правового регулювання сімейних відносин: Л. Красицька, А. Колодій, М. Козюбра, О. Скакун. У межах соціологічних досліджень проблема молодих сімей розглядалася такими науковцями: М. Лукашевичем, Є. Лібановою, Н. Черниш, М. Головатим, О. Рублюк, І. Чеховською, А. Васильєвим, О. Романенко. Вивченню сутності сім'ї та сімейного виховання присвятили свої роботи вчені-педагоги: О. Протас, О. Вишневський, І. Трубавіна, Б. Ковбас, В. Постовий, В. Костів, З. Кияниця, Г. Бевз, Т. Федорченко. Деякі вчені-психотерапевти у своїх роботах наголошували на певних проблемах у родині, а саме: С. Васьківська, П. Горностай, Н. Пов'якель, А. Спиваковська, М. Грищук, І. Чорна, Р. Попелюшко, Г. Росінський, М. Маркова, В. Козира, О. Буряк, Л. Шестопалова.

Мета статті: на основі аналізу наукових досліджень систематизувати та окреслити причини, що провокують проблеми сімейного життя під час війни.

Виклад основного матеріалу. На особливу увагу заслуговує питання функціонування інституту сім'ї під час війни, що відбувається на теренах нашої держави. Виконання функцій родинно важливо не тільки для її членів, а і для суспільства загалом. Адже низка сімейних функцій впливає на майбутнє держави, бо виховна функція родини полягає не тільки у задоволенні індивідуальних потреб у батьківстві (репродуктивна складова), вихованні, самореалізації в дітях, а і забезпечує соціалізацію нового покоління громадян держави [1, с. 18].

Господарсько-економічна функція сім'ї полягає у задоволенні матеріальних потреб родини (харчування, помешкання тощо), сприяє збереженню здоров'я, відновленню сил, витрачених на трудову діяльність.

Емоційна функція задовольняє потребу в повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті. Зазначена функція сприяє емоційній стабілізації громадян держави, забезпечує збереження їх психічного здоров'я.

Функція духовного (культурного) спілкування сприяє духовному розвитку не тільки сім'ї, а і суспільства в цілому. Функція первинного соціального контролю забезпечує виконання соціальних норм членами родини щодо тих, хто не в змозі через вікові особливості, захворювання тощо самостійно вибудувати свою поведінку відповідно до соціальних норм. Сексуальна функція не тільки слугує задоволенню сексуально-еротичних потреб членів сім'ї, а і забезпечує біологічне відтворення суспільства. Регенеративна функція пов'язана з успадкуванням прізвища, сімейного родоводу (передача особливих родинних реліквій, світлин, пам'ятних відзнак, прикрас, особистих речей пращурів), майна.

Зазвичай протягом часу відбуваються певні зміни у функціях сім'ї: деякі втрачаються, решта змінюються відповідно до нових соціальних умов. В останні роки вчені відмічають появу такої нової родинної функції, як психотерапевтична, що полягає в емоційній підтримці одне одного, допомоги не тільки в особистісному зростанні, реалізації, а й у подоланні різного роду труднощів. Підвищився рівень толерантності до порушень норм поведінки у шлюбно-сімейних відносинах (народження дітей поза шлюбом, подружні зради тощо). У сучасному світі здебільшого превалюють такі функції, як: емоційна, духовного спілкування, сексуальна, виховна. Шлюб усе більше об'єднує людей за емоційними зв'язками, а не за господарсько-матеріальними.

Сучасні події випробовують інститут української родини на міцність. Багато сімей роз'єднуються через міграцію жінок і дітей у безпечні місця, за межі нашої держави; частина родини залишається, через певні обставини, на окупованій території [2, с. 77]. Чоловіки зі зброєю в руках боронять нашу державу, власні родини. Отже, в умовах війни постає проблема феномену дистантної сім'ї, коли члени її тривалий час перебувають на відстані один від одного. Вітчизняні науковці (І. Трубавіна, Я. Гошовський, О. Пелішевич) розглядали дистантні родини через проблему «заробітчан». Але наразі роз'єднання сім'ї має зовсім інший характер, цей феномен набуває нового та унікального досвіду [3, с. 18]. Так, багатьом жінкам сьогодні довелось самотужки виконувати певні сімейні функції. Крім того, саме у кризові періоди родинні взаємини набувають особливого значення, відбувається переосмислення життєвих цінностей: зміна того, що було пріоритетним, важливим, значущим (інвестиції, гроші) на людське тепло, кохання, спілкування [4]. Саме в цей час з'являється острах втраченого часу, можливостей, що може стати потужним джерелом психологічної травми.

Будь-яка криза, у тому числі війна, показує, що відбувається між подружжям насправді. Стрес в умовах війни відрізняється від «звичайного», що був у розумінні більшості людей. Адже у мирний час ми зневажали такими порушеннями у базових потребах, як: відсутність води, їжі, тепла, розлука, вимушені переїзди. Жінки змушені бути сильними, брати відповідальність за себе і дітей у чужих країнах, забезпечувати собі на проживання. Також психологи відзначають у жінок «шок за іншого». Бійці виконують бойові завдання, боронять країну зі зброєю в руках, відпочивають, харчуються: отже, час минає без роздумів, динамічно. Для дружини ж «його убивають в режимі 24/7», тобто стан тривоги за коханого не полишає жінку під час приготування їжі, прогулянки з дітьми, роботи, виконанні побутових справ [5].

Війна може любов вбити, а може і розпалити. Статистичні данні свідчать про те, що за перші 6 місяців 2022 року зареєстровано 103 903 браки, за аналогічний період попереднього року – 85 960. Розлучень за 2022 рік – 7 632, а за такий самий період 2021 року – 13 153. Проте ці статистичні данні не точні, бо з початком воєнних дій відбулися певні зміни і в документообігу. Рішення щодо шлюбу, прийняті на емоціях, можуть зникнути за 2 місяці. Ніхто не гарантує, що щастя, котре осяяло двох, залишиться після війни.

Отже, одним бракує підтримки, поради, влучного слова, піклування, бо сім'я – то найрідніші та найдорожчі люди, які допоможуть пережити пекло. Стосунки інших зазнають негативних змін: з'являються політико-ідеологічні розбіжності між членами родини (наявність близьких родичів у країні-агресорі), різняться цінності, потреби та зацікавлення. Подружжя навчилися жити одне без одного. Бракує ресурсів на почуття – виживання та побут посідають перше місце. Не вистачає емоцій, у сосунках стає багато втоми та виснаження [6, с. 243].

Можна констатувати, що війна справляє вплив на усіх членів родини. Не кожна особа безболісно для свого психічного здоров'я витримує екстремальні умови війни; перебуваючи в цій ситуації, може отримати розлади психіки різного ступеня важкості, що зумовлює втрату повноцінного здорового буття.

Різноманітні наслідки впливу труднощів на родинні стосунки можна розмежувати за тим, на які сфери життя родини вони перш за все негативно впливають: порушення виховних функцій родини, ускладнені подружні відносини, напружені стосунки з іншими членами родини (батьки чи інші близькі, які входять до складу сім'ї) тощо. Розглядаючи порушення в родині, слід враховувати також, як вони впливають на її членів. Зазвичай порушення життєдіяльності сім'ї призводить до незадоволення потреб людини і, таким чином, гальмує розвиток особистості, обумовлює виникнення стану незадоволеності, нервово-психічного напруження, тривоги [7, с. 19].

З точки зору психопатології, одним із найважливіших наслідків порушень є їхній негативний вплив на психічне здоров'я людини (психотравмуюча дія). Родина, що стикається з труднощами, більш або менш активно протидіє ним, прагне запобігти негативних наслідків. Проте існують значні розбіжності у тому, як сім'ї реагують на труднощі. У деяких випадках вони чинять мобілізуючий, інтегруючий вплив; в інших, навпаки, послаблюють родину, призводять до розбіжностей у всьому. Ця особливість реагування різних сімей зазвичай відбувається за умов «нормативного стресу», коли родина стикається зі звичайними для певного життєвого етапу труднощами. Ми ж розглядаємо патогенну ситуацію, як сукупність факторів, що найбільш безпосередньо обумовлюють психотравмуючі переживання.

Психотравмуючі переживання – це стан, що сильно впливає на особистість

через «гостроту», тривалість або повторюваність. Травмуючими є не будь-які надсильні переживання, а лише такі негативні переживання, що можуть стати причиною певної клінічної патології [8, с. 947].

Дослідження неврозів, реактивних станів, психопатичних та інших нервово-психічних розладів, у походженні яких провідне місце посідає психотравмуюче переживання, дозволяють визначити коло таких станів. Це стан незадоволеності, туги, пригніченості (субдепресивні стани), тривога, страх, занепокоєння, невпевненість, безпомічність (стани фобічного кола), емоційна напруженість, а також складна сукупність станів, що виникають через наявність внутрішнього конфлікту, коли людина стикається з надмірними перешкодами та труднощами [9, с. 199].

Провідна роль сім'ї у виникненні патогенних ситуацій та психотравмуючих переживань обумовлена низкою обставин:

– провідною роллю сімейних відносин у системі взаємовідносин особистості (родина є найбільш важливою соціальною групою, до якої включений індивід; сімейні події більшою мірою частіше «приймаються близько до серця», ніж аналогічні події у сфері трудової діяльності, приятельських відносин тощо);

– багатоманітністю сімейних відносин та їх тісним взаємозв'язком (домашнє господарство, емоційні взаємовідносини, сексуально-еротичне життя родини – всі вони нерозривно пов'язані; спроба щось змінити в цьому колі викликає «ланцюгову реакцію» в усіх інших; через це сімейної травми важче позбутися, тобто у члена сім'ї при намаганні уникнути травматизації з'являється більше складностей);

– особливою відкритістю, а отже, вразливістю члена родини щодо різноманітних внутрішньосімейних впливів, у тому числі і травмуючих (в родині людина найбільш піддана впливу інших членів сім'ї; слабкості та недоліки її найбільш наявні).

Узагальнюючи наукові дослідження щодо участі родини у походженні та розвитку нервово-психічних розладів, можна дійти висновку, що серед численних сімейно-обумовлених травмуючих переживань особливе місце посідають 4 види станів: стан глобальної сімейної незадоволеності; «сімейна тривога»; сімейно-обумовлена надмірна нервово-психічна та фізична напруга; стан провини. Особливо виразно це можна спостерігати у сім'ях комбатантів, які брали участь у антитерористичних операціях на сході нашої країни [10, с. 80].

Патогенна сімейна ситуація, що обумовлює виникнення глобальної сімейної незадоволеності, – це значна розбіжність між усвідомлюваними та неусвідомлюваними очікуваннями людини щодо сім'ї і реальним життям у родині. У даному випадку слід згадати про «швидкі шлюби», що реєструються наразі. Наслідком такої патогенної ситуації є стан фрустрації (усвідомлюваної або неусвідомлюваної), що породжує численні наслідки і призводить до різноманітних психогенних захворювань.

У випадку усвідомлюваної незадоволеності зазвичай спостерігається відкрите визнання подружжям того, що сімейні відносини їх не задовольняють. Найчастіше усвідомлювана незадоволеність поєднується з конфліктом між подружжям. У цьому випадку до констатації незадоволеності додається агресія, котра прямо вказує, що причиною незадоволеності є інший партнер. Інший специфічний феномен погано усвідомлюваної незадоволеності – поступове наростання фрустрації [11, с. 129]. Чоловік і дружина відзначають, що вони стали «нервовими», висуваючи нереальні причини, приховуючи дійсні негаразди. Наочним проявом такої недоволеності є емоційні вибухи, котрі частіш за все призводять до руйнування сім'ї. Йдеться про ситуацію, коли жінки, які перебувають за кордоном, стикаються з можливістю наново влаштувати своє сімейне життя.

В основу «сімейної тривоги» зазвичай, покладена погано усвідомлювана невпевненість особистості у важливому для неї аспекті сімейного життя. Це може бути невпевненість у почуттях щодо неї, невпевненість у собі. Важливою складовою такого стану є також почуття безпорадності, відчуття нездатності втрутитися у хід подій у родині, спрямувати його у потрібному напрямі. Сімейно-обумовлена тривога є підґрунтям для гострих афективних реакцій, реактивних психозів (у тому числі реактивної депресії) [12, с. 27].

Надмірна нервово-психічна напруга є одним із основних психотравмуючих переживань. Родина бере участь у формуванні непосильної напруги її члена у кілька способів:

– створюючи для особи ситуації постійного психологічного тиску, важкого або навіть безвихідного положення (прикладом може бути ситуація дружини залежного від алкоголю чи наркотиків, який витрачає кошти, а вона не може йому протистояти);

– створюючи перешкоди для прояву членами родини певних, надзвичайно важливих для них, почуттів, задоволення важливих потреб (це можуть бути почуття, несумісні з рольовою уявою члена родини; чоловік із величезним зусиллям приховує свою антипатію до дітей дружини; випадки різної етіології сексуальної дисгармонії; або особистісно-емоційні потреби у взаєморозумінні, співчутті тощо);

– створюючи або підтримуючи внутрішній конфлікт у особистості (родина може брати участь у створенні конфлікту потреб, перш за все, висуваючи до особи суперечливі вимоги та покладаючи на неї відповідальність за їх вирішення).

Почуття провини щодо інших членів родини або сім'ї у цілому також можуть досягати значної інтенсивності через різні взаємовідносини в сім'ї і у сполученні з характерологічними особливостями особистості стати психотравмуючим фактором [13, с. 14]. Особа може відчувати себе тягарем для оточуючих, винуватцем усіх сімейних невдач, бути схильною сприймати відношення інших членів родини як докір, звинувачення, не зважаючи на те, що в дійсності це не так.

Виявлення сімейно-обумовлених станів провини має достатньо серйозне значення, з огляду на:

– геронтологічний аспект, пов'язаний зі психологічними особливостями статусу людей старшого віку у родині;

– сексологічний аспект – полягає в тому, що сексуальні порушення можуть бути як джерелом, так і наслідком сімейно-обумовленої провини;

– клініку суїцидів, виражену відчуттям непотрібності як мотивом «уходу»;

– підліткову декомпенсацію низки характерологічних відхилень.

Отже, сімейно-обумовлені психотравмуючі переживання виступають як фактор, завдяки якому порушення у життєдіяльності сім'ї перетворюються у нервово-психічний або соматичний розлад особистості [14, с. 55].

Ситуація перманентного військового конфлікту, що триває на теренах нашої країни з 2014 року, загострила чимало життєвих проблем родини. І однією з таких проблем є виконання сім'єю виховної функції. Слід зазначити, що діти – найбільш вразлива частина суспільства. Нестійка дитяча психіка гостро реагує на втрату почуття безпеки, зміну звичного оточення, місця проживання, втрату улюблених іграшок, позбавлення режиму дня. Значна кількість дітей стала свідками військових дій, проявів насильства, агресії, втратила близьких, знайомих, друзів унаслідок війни. Саме у таких ситуаціях діти потребують не тільки якісної фахової психологічної допомоги, а і тепла, розуміння, підтримки найближчих – батьків, родини. І перше, що необхідно зробити старшим, це відновити у дитини почуття безпеки, приналежності, любові, що задовольняються лише в процесі спілкування. Для дитини особливо важливо поділитися інформацією, висловити власну думку, отримати поради та рекомендації, відчути розуміння та підтримку.

На жаль, проблем у дітей не менше, ніж у дорослих. Через певні психологічні, матеріальні, побутові труднощі, що спіткають більшість громадян України, система відносин «сім'я – дитина» розглядається як вразлива категорія. Ця категорія охоплює сім'ї, що зосереджені на особистих емоціях подружжя, переживаннях через втрату сенсу життя, фізичні ушкодження, матеріальну скруту [15, с. 139]. Вони виявляють педагогічну некомпетентність, байдужість до дітей. Не даремно педагоги відносять сім'ї біженців до дисфункціональної сім'ї, бо саме у них формується особистість із такими психологічними недоліками, як: занижена самооцінка (синдром меншовартості), неадекватне уявлення про себе як особистість, проблеми у спілкуванні. Саме у таких ситуаціях діти потребують підвищеної уваги з боку батьків, духовного зв'язку. Прояви афективності – роздратування, невдоволення, занепокоєння, тривога щодо дітей – набувають у батьків нав'язливого характеру і заважають виконувати батьківські функції повною мірою, а не лише як «годувальника».

Актуальною наразі є і проблема сімейної (домашньої) жорстокості, насилля. Під впливом психотравмуючих подій, умов існування накопичена агресія виливається на більш слабких та беззахисних у родині: жінок, дітей, людей похилого віку, тварин. Діти, як «лакмусовий папірець», відбивають настрої, емоції, почуття близьких, дорослих і ретранслюють їх у навколишній світ. Дітям, постраждалим від насильства, притаманні такі психологічні особливості:

– егоцентрична поведінка, що виражається в лайках, демонструванні непристойних жестів, нецензурних висловлювань;

– неконтрольовані спалахи гніву, що виникає раптово і безпідставно, спрямований на більш беззахисний прошарок (малі, старі, тварини), тобто тих, хто не може чинити опір;

- цинічне ставлення до протилежної статі, не властиві дитині знання дорослого життя, сексуальних стосунків тощо;
- почуття неповноцінності, сорому, занижена самооцінка;
- частий депресивний стан, що виявляється у відчутті самотності, занепокоєнні, тузі, порушеннях сну, настрою, суїцидальних спробах.

Насильство щодо дітей у сім'ї спричиняє негативний досвід поведінки у дорослому житті, бо саме батьки є зразком наслідування для дитини, авторитетом. Усі негаразди, катастрофічні події, війни минають, а враження з дитинства міцно закарбовуються у свідомості особистості. Ляпас не завдає серйозної фізичної шкоди, але морально принижує. Тим більше, що наносить його близька і рідна людина, яка мусить захищати і оберігати.

Відзначено, що найтипівішими помилками сімейного виховання, особливо у воєнні часи, є:

- дефіцит позитивного спілкування батьків із дітьми;
- відсутність у дорослих стійких власних моральних устоїв;
- організація життя у родині, що не сприяє формуванню у дитини моральних звичок;
- байдужість батьків, нерозуміння з їхнього боку внутрішнього світу дитини;
- грубе, недобррозичливе ставлення до дитини.

Особливо вразливою є підліткова категорія, що знаходиться у період становлення особистості, на межі «ще не дорослий, але вже не дитина». Саме такі дисфункціональні умови виховання, неспроможність батьків виконувати батьківські обов'язки, порушення емоційної структури сім'ї є детермінантами девіантної поведінки дітей. Певну тривогу викликає і дитяча бездоглядність, що спричинена безконтрольністю та байдужістю з боку батьків, втратою одного з батьків. Це явище властиве родинам переселенців: через перенаселеність у помешканні діти шукають розраду на вулиці, легко можуть потрапити під вплив груп із антисоціальною спрямованістю. Втрачену у родині гідність, непорозуміння з близькими, невдачу у процесі навчання підліток може компенсувати за рахунок девіантної, а отже, протиправної поведінки [16, с. 317].

Підлітковий період зазвичай розглядається як період формування репродуктивної поведінки, котрому властива так звана юнацька гіперсексуальність, а також незавершеність статевої ідентифікації у психологічному розумінні. Тому під впливом різноманітних ситуативних факторів легко можуть виникнути девіації репродуктивної поведінки у вигляді ранніх та незахищених статевих зв'язків, ризикованої сексуальної поведінки, статевих зв'язків з частою зміною партнерів тощо. У цьому випадку значну роль відіграє саме сімейне виховання, що є певним зразком майбутніх стосунків, як емоційного, так і сексуального характеру.

Аналіз материнства як однієї з ролей жінки, що обумовлена біологічними та соціальними патернами, вказує на складність цього явища, закладеного на генетичному рівні. Це особливий психологічний стан, виявлений у материнській любові та піклуванні про дитину. Одним із етапів становлення материнства є період вагітності, під час якого головним завданням є формування у майбутньої матері особливого комплексу психологічних новоутворень, що визначається психологічною готовністю до материнства. В основу такого утворення покладено розвиток особливого стану жінки, сутність якого полягає, перш за все, у задоволенні базової потреби немовляти у безпеці.

Проте під час війни відбувається так, що жінка не здатна до прийняття нової соціальної ролі, відповідних норм та форм поведінки, зміни ціннісних орієнтацій, що призводить навіть до неприйняття власної вагітності та своєї майбутньої дитини. Йдеться про згвалтування жінок та дівчат російськими солдатами. Наше суспільство, сім'ї стикнулися з проблемою девіантного материнства, що виявляється у таких формах, як відмова матері від дитини, переривання вагітності, а також відверта агресивна поведінка щодо власних дітей. На жаль, результатом такої поведінки є серйозні негативні наслідки, що впливають, перш за все, на фізичне та психічне неблагополуччя як дітей, які піддані такому ставленню, так і самих жінок [17, с. 36].

Загальновідомо, що особливості взаємовідносин матері і дитини відіграють величезну роль у повноцінному розвитку та становленні особистості дорослої людини. Як зазначають вчені, діти, позбавлені адекватного материнського ставлення, частіш за все мають суттєві відхилення та затримки у психічному розвитку, наслідками чого у більшості є розвиток підвищеної жорстокості та агресивності, що утруднює їх соціалізацію і, врешті-решт, призводить до формування різноманітних девіацій у поведінці, що впливають на зростання злочинності та насилля у суспільстві. Внаслідок цього проблеми небажаної вагітності покладені не тільки на жінок особисто та їхні родини, а й на лікарів, психологів, громадськість – задля зниження ризику виникнення різних проявів девіантного материнства.

Отже, девіантна поведінка під час війни порушує різні аспекти сімейних

взаємовідносин. Різні види соціальних девіацій часто мають єдиний комплекс детермінант і характеризуються певною взаємозумовленістю, внаслідок чого спостерігається перехід у поведінці конкретної особи від однієї девіації до іншої.

Висновки. Таким чином, розглядаючи особливості функціонування української родини у період війни, можемо зазначити, що сучасний стан сім'ї, її особливості, структура, вплив на формування особистості надають багатий матеріал для досліджень у галузі психології, педагогіки, соціології, патопсихології. Наразі найпоширенішими тенденціями у сучасній сім'ї є:

- послаблення матеріальної і психологічної (захисної) функції сім'ї;
- порушення механізму адаптації родини до кризових явищ у суспільстві (війна, вимушена міграція);
- трансформація та суперечливість сімейних ролей;
- ускладнення дитячо-батьківських взаємовідносин;
- нестабільність життєвих родинних планів в умовах війни;
- вплив патогенних чинників на психічне здоров'я членів сім'ї.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, оскільки Україна вперше за багато років опинилася у стані війни. Сімейне життя – це великий екзаме́н для людей. А існування сім'ї у кризовому воєнному стані – це подвійне випробування на міцність, витривалість, стійкість української родини, що споконвічно вирізнялася власними традиціями, фертильністю, повагою до всіх членів родини та опорою на християнські моральні цінності.

Список використаних джерел

1. Астахов В. М., Бацилева О. В. Підготовка до батьківства як етап соціалізації особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка, Т. Х. Ч. 2. Київ, 2008. С. 13–20.
2. Коробка Л. М. Соціально-психологічна адаптація спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4. С. 76–82.
3. Пашко Т. А. Психологічні особливості змін в самосвідомості мирних жителів зони АТО. *Проблеми політичної психології*. 2016. № 4(18). С. 15–20.
4. Голос війни: історії ветеранів. Правдиві історії з фронту. Київ : ГО «Інтерньюз-Україна», 2017. URL : https://internews.ua/storage/app/media/Golos_viyni_epub.pdf.
5. Війна прийшла в сім'ю: Чому розлучені бійці та покинуті дружини звинувачують у всьому АТО. *Depo.ua*. URL : <https://www.depo.ua/ukr/life/viyna-priyshla-v-sim-yu-chomu-rozlucheni-biytsi-ta-pokinuti-24112016154900>.
6. Стасюк В. В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів : підруч. для слухачів та студентів вищих навчальних закладів. Київ : НАОУ, 2006. 570 с.
7. Маркова М. В., Козира П. В. Постстресові дезадаптивні стани на тлі соціальних змін: аналіз проблеми. *Медична психологія*. 2015. № 1(37). С. 8–13.
8. Feldman R. Stress reactivity in war-exposed young children with and without posttraumatic stress disorder: relations to maternal stress hormones, parenting and child emotionality and regulation / R. Feldman, A. Vengrober, M. Eidelman-Rothman and O. Zagoory-Sharon. *Development and Psychopathology*. 2013. P. 943–955.
9. Betancourt T. S. The intergenerational effect of war. *Journal of the American Medical Association Psychiatry*. 2015. № 72(3). P. 199–200.
10. Семигіна Т. Психосоціальна реабілітація комбатантів : міжнародна та вітчизняна практика. *Актуальні проблеми соціально-правового статусу осіб, постраждалих під час проведення АТО : збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції* (19 квітня 2017 року). Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2017. С. 78–81.
11. Маркова М. В., Козира П. В. Фрустрація, психологічний захист та долаюча поведінка в генезі постстресової дезадаптації у співробітників МВС України – учасників АТО. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23, вип. 3(84). С. 128–129.
12. Волошин П. В. Шестопалова Л. Ф., Підкоритов В. С. Посттравматичні стресові розлади: діагностика, лікування, реабілітація : метод. рекомендації. Харків, 2002. 47 с.
13. Лесков В. О. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів : автореф дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Нац. акад. Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2008. 22 с.
14. Коленіченко Т. І., Левицька Н. С., Грицай С. О. Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми ресоціалізації комбатантів в Україні. *Проблеми соціальної роботи : філософія, психологія, соціологія*. 2018. № 2(12). С. 51–57.
15. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія. Черкаси, 2011. 488 с.
16. Буряк О. О. Шляхи та методи реабілітації осіб з «військовим синдромом» та посттравматичним стресовим розладом. *Збірник наукових праць Харківського університету*

17. Хвисяк О. М., Маркова М. В., Марков А. Р. та ін. Клінічна специфіка й особливості психопатогенезу дезадаптивних станів у цивільного населення в умовах соціального стресу і концентральної війни. *Український вісник психоневрології*. 2017. Т. 25. Вип. 1(90). С. 29–38.

Надійшла до редакції 03.12.2022

References

1. Astakhov, V. M., Batsylieva, O. V. (2008) Pidhotovka do batkivstva yak etap sotsializatsii osobystosti [Preparation for parenthood as a stage of socialization of the individual] : *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy* / za red. S. D. Maksymenka. Vol. X. Part 2. Kyiv, pp. 13–20. [in Ukr.].
2. Korobka, L. M. (2015) Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia spilnoty do umov i naslidkiv voiennoho konfliktu: teoretychni zasady doslidzhennia [Socio-psychological adaptation of the community to the conditions and consequences of the military conflict: theoretical foundations of the study]. *Aktualni problemy sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky*. № 4. P. 76–82. [in Ukr.].
3. Pashko, T. A. (2016) Psykholohichni osoblyvosti zmin v samosvidomosti myrnykh zhyteliv zony ATO [Psychological features of changes in the self-awareness of civilians in the ATO zone]. *Problemy politychnoi psykholohii*. № 4(18), pp. 15–20. [in Ukr.].
4. Holos viiny: istorii veteraniv. Pravdyvi istorii z frontu [Voice of War: Stories of Veterans. True stories from the front]. Kyiv : HO «Interniuz-Ukraina», 2017. URL : https://internews.ua/storage/app/media/Golos_viyni_epub.pdf. [in Ukr.].
5. Viina pryishla v simiu: Chomu rozlucheni biitsi ta pokynuti druzhyny zvynuvachuiut u vsomu ATO [The war came into the family: Why divorced fighters and abandoned wives blame everything on the ATO]. *Depo.ua*. URL: <https://www.depo.ua/ukr/life/viyna-priyshla-v-sim-yu-chomu-rozlucheni-biitsi-ta-pokinuti-24112016154900>. [in Ukr.].
6. Stasiuk, V. V. (2006) Psykholohiia lokalnykh viin ta zbroinykh konfliktiv [Psychology of local wars and armed conflicts] : pidruch. dlia slukhachiv ta studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Kyiv : NAOU. 570 p. [in Ukr.].
7. Markova, M. V., Kozyra, P. V. (2015) Poststresovi dezadaptyvni stany na tli sotsialnykh zmin: analiz problemy [Post-stress maladaptive states against the background of social changes: analysis of the problem]. *Medychna psykholohiia*. № 1(37), pp. 8–13. [in Ukr.].
8. Feldman, R. (2013) Stress reactivity in war-exposed young children with and without posttraumatic stress disorder: relations to maternal stress hormones, parenting and child emotionality and regulation / R. Feldman, A. Vengrober, M. Eidelman-Rothman and O. Zagoory-Sharon. *Development and Psychopathology*, pp.943–955.
9. Betancourt, T. S. (2015) The intergenerational effect of war. *Journal of the American Medical Association Psychiatry*. № 72(3), pp. 199–200.
10. Semyhina, T. (2017) Psykhosotsialna rehabilitatsiia kombatantiv : mizhnarodna ta vitchyzniana praktyka [Psychosocial rehabilitation of combatants: international and domestic practice]. *Aktualni problemy sotsialno-pravovoho statusu osib, postrazhdalyykh pid chas provedennia ATO : zbirnyk materialiv vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii* (19 kvitnia 2017 roku). Kyiv : Akademiia pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu, pp. 78–81. [in Ukr.].
11. Markova, M. V., Kozyra, P. V. (2015) Frustratsiia, psykholohichni zakhyst ta dolaiucha povedinka v genezi poststresovoi dezadaptsii u spivrobotnykiv MVS Ukrainy – uchasykiv ATO [Frustration, psychological protection and coping behavior in the genesis of post-stress maladaptation in employees of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine - participants of the anti-terrorist operation]. *Ukrainskyi visnyk psykhonevrologii*. Vol. 23, issue 3(84), pp. 128–129. [in Ukr.].
12. Voloshyn, P. V., Shestopalova, L. F., Pidkorytov, V. S. (2002) Posttravmatychni stresovi rozlady: diahnozyka, likuvannia, rehabilitatsiia [Post-traumatic stress disorders: diagnosis, treatment, rehabilitation] : metod. rek. Kharkiv. 47 p. [in Ukr.].
13. Leskov, V. O. (2008) Sotsialno-psykholohichna rehabilitatsiia viiskovosluzhbovtiv iz raioniv viiskovykh konfliktiv [Socio-psychological rehabilitation of servicemen from areas of military conflicts] : avtoref dys. ... kand. psykol. nauk : 19.00.09 / Nats. akad. Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny im. Bohdana Khmel'nyts'koho. Khmelnytskyi, 22 p. [in Ukr.].
14. Kolenichenko, T. I., Levytska, N. S., Hrytsai, S. O. (2018) Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia problemy resotsializatsii kombatantiv v Ukraini [Theoretical and methodological foundations of the study of the problem of resocialization of combatants in Ukraine]. *Problemy sotsialnoi roboty : filosofii, psykholohiia, sotsiolohiia*. № 2(12), pp. 51–57. [in Ukr.].
15. Fedorchenko, T. Ie. (2011) Profilaktyka deviantnoi povedinky shkolariv v umovakh sotsiokulturnoho seredovyshcha: sotsialno-pedahohichni aspekt [Prevention of deviant behavior of schoolchildren in the socio-cultural environment: socio-pedagogical aspect] : monohraf. Cherkasy. 488 p. [in Ukr.].
16. Buriak, O. O. (2015) Shliakhy ta metody rehabilitatsii osib z «viiskovym syndromom» ta posttravmatychnym stresovym rozladom [Ways and methods of rehabilitation of persons with "military syndrome" and post-traumatic stress disorder]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl*. Issue 3(44), pp. 137–141. [in Ukr.].

17. Khvysiuk, O. M., Markova, M. V., Markov, A. R. et al. (2017) Klinichna spetsyfika y osoblyvosti psykhopatohenezu dezadaptyvnykh staniv u tsyvilnoho naseleння v umovakh sotsialnoho stresu i konstsiientalnoi viiny [Clinical specificity and features of the psychopathogenesis of maladaptive states in the civilian population in conditions of social stress and conscientious warfare]. *Ukrainskyi visnyk psyhonevrolohii*. Vol. 25, issue 1(90), pp. 29–38. [in Ukr.].

ABSTRACT

Inna Shinkarenko. The family in wartime: psychological, psychosocial and psychopathological problems. The purpose of the article is to study the functioning of such a social institution as the family during the war. The work emphasizes that military actions have a negative impact not only on the psyche and behavior of individuals, but also on family relationships in general. The work indicates the main functions of the family such as: educational, reproductive, emotional, economic, spiritual, social control, sexual, regenerative and psychotherapeutic.

The study also highlights the issue of the transformation of the mentioned traditional functions of the family during the war period, outlines a number of problems that faced the family in such a difficult time forced migration, and the transformation of family roles, and the problems of personal relationships between spouses, the weakening of the material and psychological (protective) family functions, instability of life family plans. The work considers the consequences of the impact of difficulties on the psyche of family members, in particular, the psychopathological factors of neuropsychological disorders that cause disruptions in family life and lead to somatic personality disorders. The study focuses attention on the problem of the educational functions of the family in the situation of permanent military conflict, which has been ongoing on the territory of our country since 2014.

The article raises the issue of child-parent relations in refugee families, problems of family violence, and deviant behavior of teenagers. Affectivity as irritation, dissatisfaction, concern, anxiety about children become obsessive for parents; it prevents them from fulfilling educational and bringing up functions to the full extent. The research outlines the issue of deviant motherhood, namely, unwanted pregnancy of raped women and girls during the occupation. Therefore, studies of the viability of the family in wartime continue and raise a number of problems that must be considered by specialists in various fields of science and practice.

Keywords: family, family functions psych traumatic experiences, pathogenic situation, neuropsychiatric disorders, deviation, violence.

УДК 796/799+351.741

DOI 10.31733/2078-3566-2022-6-562-566

**Dmytro
PETRUSHYN**[©]
Candidate
of Sciences
in Physical Education
and Sports

**Karyna
LAHUN**[©]
cadet

(Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine)

THE ROLE OF PHYSICAL TRAINING OF POLICE OFFICERS IN COMBATING CRIMINAL OFFENSES UNDER MARTIAL LAW

Дмитро Петрушин, Карина Лагун. РОЛЬ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЩОДО ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ. Стаття присвячена актуальним питанням ролі фізичної підготовки поліцейських у сфері протидії кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану. В роботі визначено, що злочинність перетворюється на реальну загрозу національній безпеці, на один із найпотужніших чинників соціальної нестабільності. Вона проникає у найважливіші сфери життєдіяльності держави, загострює багато глобальних суспільних проблем.

© D. Petrushyn, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9207-0804>

k_sfp@dduvs.in.ua

© K. Lahun, 2022

lagun19956@gmail.com

Важливим завданням фізичної підготовки майбутніх поліцейських є сприяти високому рівню розвитку витривалості, координаційних та силових здібностей, здатності швидко реагувати та приймати рішення відповідно до умов, що постійно змінюються та ускладнюються. Результати вправ, котрі відображають рівень спритності і координаційних здібностей та статичної витривалості м'язів тулуба, дозволяють констатувати необхідність перегляду чинної навчальної програми з посиленням уваги до вдосконалення вказаних якостей у курсантів-поліцейських старших курсів.

Воєнний час вимагає інтенсивних методів навчання. Освітній процес у цей період має охоплювати мінімальний, однак високоефективний обсяг рухових дій і прийомів. З іншого боку, під час навчання поліцейських слід орієнтувати їх на проведення сутичок не спортивних, а реальних (бойових), що сприятиме формуванню в них мислення поняттями бою. Пізнавальним є також факт, що заняття спортом допомагають впоратися зі стресом, опанувати себе та відволіктися, що має досить важливе значення в ситуації, що склалася.

Авторами зазначено, що сьогодні забезпечення професійного спрямування фізичної підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ на діяльність в умовах воєнного стану є важливою умовою формування професійної готовності співробітників до такої роботи. Отже, пріоритетним напрямом діяльності вищих навчальних закладів системи МВС залишається вдосконалення рівня фізичних здібностей шляхом використання спеціальних методів і засобів. Підвищення професійної готовності поліцейських до ефективних дій в умовах воєнного стану є перспективним напрямом удосконалення системи фізичної підготовки правоохоронців.

Ключові слова: вища юридична освіта, ЗВО зі специфічними умовами навчання, фізична підготовка, протидія кримінальним правопорушенням.

Relevance of the study. The current stage of reforming law enforcement agencies of Ukraine puts forward new requirements for officer personnel, organization, content and methods of their professional training. The everyday activities of police officers should be characterized by purposefulness, organization, high skill, and the ability to creatively solve tasks.

The problem of training police officers is the object of constant attention of specialists. It has gained special significance recently in connection with the introduction of martial law on the territory of Ukraine and changes in the nature of criminal activity, and the use of modern technical means, cold and firearms by criminals. Moreover, the tendency to increase the most dangerous types of crimes is clearly visible, which is confirmed by official statistics and numerous press reports.

The analysis shows that the main reasons for the death and injury of the personnel are the unprofessionalism of the rank and file, the psychological unpreparedness to perform operational and service tasks, carelessness and indiscipline in the performance of official duties.

Giving a social assessment of what is happening, it should be noted that crimes against a person have social consequences that surpass other criminal manifestations. They cause irreparable damage to society, hundreds of thousands of people are affected by them every year. Persons who commit such crimes spread the stereotype of aggressive-violent behavior in the everyday and recreational microenvironment, these criminal manifestations are condemned from the point of view of universal morality. The spread of criminal violence causes well-founded anxiety among citizens, undermines their faith in real protection from criminals and criminal encroachments [1, p. 14].

Recent publications review. Features of the physical training of police officers are highlighted in the works of many domestic and foreign scientists: Yu. Balakin, V. Bondarenko, O. Vedeneeva, A. Dadov, V. Didkovsky, O. Zhidkova, O. Konik, B. Klymenko, O. Kuzenkova, O. Krasnylova, A. Kardanova, S. Manannikova, K. Melnyk, Y. Mukhanov, V. Ovchinnikova, O. Panova, V. Yakimovich and others.

The research paper's objective consists in determining the role of physical training of police officers in combating criminal offenses under martial law.

Discussion. The analysis of structural changes indicates an increased level of social danger of certain categories of crimes. The severity of the consequences caused by them has also increased. The share of organized, pre-prepared crimes, characterized by particular audacity, sophistication and brutality, is increasing. Instrumental violence, which demonstrates extreme disrespect for law and order and directly ignores the interests of public and state security, has become much more common.

From a criminological point of view, this means that the criminal subculture spreads its influence on various spheres of people's life. Violence, unfortunately, is already an element of our culture, and its use mostly goes beyond the limits allowed by law.

Crime is turning into a real threat to national security, one of the most powerful factors of social instability. It penetrates into the most important spheres of the life of the state,

is connected not only with many global social problems, but also causes an increase in crimes against property and personality.

In this regard, the internal affairs bodies of the country now face an extremely acute problem of ensuring the safety of life and property of Ukrainian citizens, which, in fact, is the main criterion in assessing the work of the National Police personnel.

The above disappointing facts once again confirm that the professional activity of police officers is influenced by a whole set of factors that have no place in a person's everyday life, and is characterized by high neuro-emotional tension and varying levels of motor activity. They often find themselves in various conflict situations, life-threatening both for themselves and for the people around them at the moment.

Significantly complicated operational conditions of police officers place increased demands on their professional training, physical training and, first of all, good general and static endurance, ability to immediately demonstrate speed and coordination of movements, and therefore require the search for more effective means and methods of training, including cadets of educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

The field of special pedagogical research, aimed at finding ways to improve the professional training of police officers, cadets and trainees of educational organizations of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, should be considered sufficiently studied, however, many issues of the theory and practice of the organization of the training process require improvement and deeper analysis [2, p. 31].

Therefore, one of the main tasks of physical training, as a component of the professional training of police officers, is to reduce the negative impact of their official activities and ensure physical readiness for actions in normal and extreme conditions.

It is quite obvious that the success of the professional activity of law enforcement officers is largely determined by the ability to manage one's emotional state, the ability to mobilize internal reserves to achieve the goal, courage, determination, a high level of physical fitness, and a confident and lawful possession of combat techniques and weapons of record.

Solving these problems requires a variety of motor reactions required by the body, fine differentiation and precision of movements. With all the uniqueness of the complex of professionally important qualities needed by an employee of the OVS, a number of personal qualities that are professionally significant should be singled out [3, p. 13].

These are first of all strong-willed qualities, which are based on the ability to overcome difficulties in achieving a goal, perseverance, purposefulness, as well as responsibility, self-control, adequacy of self-esteem, emotional stability, psychological reliability, risk-taking. One of the important conditions for personality development and the effectiveness of professional training is the required level of health, physical fitness and legal intelligence.

In order for the cadet's professional readiness to reach a certain level specified by the qualification requirements, he must receive a certain positive development of the already achieved degree of professional readiness at each physical training session. A cadet's ability to work, the degree of his professional training, and the reliability of professional activity are largely determined by the level of physical fitness. Therefore, increasing the effectiveness of professional training requires the development of professionally important qualities, and primarily physical ones [4, p. 9].

The best experience of training specialists in educational organizations shows that, in the conditions of the budget limit of training time, the training process should be aimed at the professional preparation of cadets and trainees. This means that one of the key requirements for specialist training is a clearly expressed professional focus of the educational process on the formation of cadets and trainees' skills related to the nature of future professional activity.

The applied orientation of physical training forms the readiness of the cadet of the Ministry of Internal Affairs for a certain type of activity. It should be considered as an individual professional readiness.

Directed selection of exercises, choice of sports, sports games can influence a person, contributing to the formation of specific mental qualities and personality properties that determine the success of professional activity [5, p. 210].

It should be noted that for the formation of any skill or skill, it is necessary to gradually conduct exercises in a «working» environment during training. For example, you can easily develop the skill of walking on a log lying on the ground, but few cadets or trainees will immediately walk on a log raised to a height of several meters. Fear of falling, excessive muscle tension does not allow you to immediately demonstrate the developed skill. Special training is required with gradual complication of the task – a gradual increase in the height of the log

installation. And the fact that gymnasts, divers will cope with the above task faster and better than, for example, weightlifters, swimmers or runners, is quite obvious not only for specialists.

Many sports and especially game moments can simulate possible life situations during the performance of professional types of work. The habit of observing established norms and rules of behavior (sense of collectivism, endurance, respect for opponents, diligence, self-discipline) brought up in sports activities are transferred to everyday life and professional activities. Consciously overcoming difficulties in the process of regular physical education and sports, fighting against growing fatigue, feelings of pain and fear cultivate will, self-discipline, and self-confidence [6, p. 10].

Success in the formation and development of the components of professional training depends on the ability of the teacher during classes to cause mental reactions in students that are characteristic of the real situation.

This is achieved by:

– firstly, by bringing the conditions of practical classes, trainings and exercises closer to the real conditions of operational and service activities (reproducing the external features of the official environment, modeling situations, simulating various psychogenic factors and countervailing forces, as well as giving students the opportunity to use weapons and special equipment); allows cadets and trainees to forget about the educational environment and feel like participants in real events;

– secondly, by approximating the internal (psychological) conditions of practical classes, trainings, exercises and educational games to the real conditions of the operational and service environment, which is achieved by challenging the characteristic processes of mental activity in students, as close as possible to those that arise in situations countering an armed offender. This task is achieved by using elements of the suddenness of events, high speed of movement, rapid changes in the situation, non-standardity of simulated situations, risk, independence of actions, struggle in classes, and also the complexity of the tasks being practiced should increase and the duration of high loads should increase [7, p. 19].

These conditions are created with the help of:

– competitive environment;
– simulation of situations of risk, danger, responsibility, unknownness, surprise, novelty;

– training to perform certain actions in a state of fatigue;
– simulation of a situation that requires the police to demonstrate independence and initiative;

– simulation of a situation in which achieving the required result is impossible on the first attempt under the influence of the requirement to achieve the goal;

– preventing the police from showing passivity in their actions and refusing to continue their activities in any situations, including failures;

– complication of tasks related to the performance of mastered professional actions through the introduction of unforeseen non-standard conditions;

– simulation of the situation, intensified countermeasures provided by the offender, which is accompanied by his use of sophisticated methods of attack and evasion of responsibility;

– training of volitional influence on the offender with the aim of subordinating his actions to the will of the law enforcement officer;

– creation of high physical loads;
– performing exercises that require the manifestation of great physical strength and dexterity, long-term tension of forces and variability of actions in accordance with changes in the situation;

– by increasing the pace of the fight to the maximum possible level (in the process of using self-defense techniques, personal weapons, special equipment, etc.);

– causing unpleasant sensations of cold, heat, pain, dizziness, exhaustion.

We agree with the research of O. Solovei, V. Boguslavskiy, M. Pozhidaev, D. Dyshchenko, S. Petrenko that in order to achieve a higher level of preparedness in physical training classes, it is worth using not only the method of standard repetition, but also the method variable and differentiated load, which forms the skill of performing a motor action in any environment and depends on the cadet's physical data. As for the fighting techniques of fighting, this method at the consolidation stage involves: using various preparatory actions for the reception; conduct reception from different starting positions; increase the speed of the partner's attacking actions and the strength of his resistance; conduct an appointment with partners of different height and weight; perform reception in various combinations with other receptions; conduct duels (against an unarmed opponent armed with an

imitation knife or stick, one against two or three, etc.) [8, p. 83–84].

Conclusions. Thus, in modern conditions, the formation and improvement of professionally important psycho-physical qualities, motor skills and skills in cadets of the Ministry of Internal Affairs through the use of special means and methods of physical training acquires primary importance.

The selection of the most effective means and methods of physical training and sports to increase the professional readiness of cadets of the Ministry of Internal Affairs for effective actions in extreme conditions is an important direction for improving the physical training system.

References

1. Заходи фізичного впливу : метод. рекомендації / уклад. : В. Г. Бабенко, О. В. Попов, І. В. Янко. Київ : РВВ МВС, 2001. 24 с.
2. Бутов С. Є., Решко С. М., Співак В. М. Попередження травм на заняттях з фізичної підготовки : посібник. Київ : Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. 48 с.
3. Гриньов І. М., Арсененко О. А. Техніка і тактика зовнішнього огляду : метод. розробка. Київ : Навчально-науковий інститут підготовки фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів НАВС, 2013. 17 с.
4. Запорожанов О. В., Дідковський В. А. Прийоми затримання правопорушників : навч.-метод. посібник. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2003. 34 с.
5. Ануфрієв М. І., Бутов С. Є. та ін. Основи спеціальної фізичної підготовки працівників органів внутрішніх справ : навч. посібник / заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва та Є. М. Моїсеєва. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2003. 338 с.
6. Бабенко В. Г., Попов О. В., Янко І. В. Загальна фізична підготовка : метод. рекомендації з проведення занять. Київ, МВС України, 2002. 22 с.
7. Бутов С. Є., Ємчук О. І., Сокурєнко В. В., Соловійов В. В., Соколов А. В. Взаємодія працівників міліції при застосуванні заходів фізичного впливу : навч.-метод. посібник. Київ : НАВСУ, 2011. 45 с.
8. Соловей О., Богуславський В., Пожидаєв М., Дищенко Д., Петренко С. Фізична підготовленість як чинник особистої безпеки курсантів при підготовці до майбутньої професійної діяльності. *Фізична культура, спорт та здоров'я нації : збірник наукових праць*. Вінниця, 2020. Вип. 9(28). С. 78–84.

Надійшла до редакції 09.12.2022

1. Zakhody fizychnoho vplyvu [Measures of physical influence] : metod. rekomendatsii / ukladachi : V. H. Babenko, O. V. Popov, I. V. Yanko. Kyiv : RVV MVS, 2001. 24 p. [in Ukr.].
2. Butov, S. Ye., Reshko, S. M., Spivak, V. M. (2009) Poperedzhennia travm na zaniattiakh z fizychnoi pidhotovky [Prevention of injuries in physical training classes] : posibnyk. Kyiv : Kyivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav. 48 p. [in Ukr.].
3. Hrynov, I. M., Arsenenko, O. A. (2013) Tekhnika i taktyka zovnishnoho ohliadu [Techniques and tactics of external inspection] : metod. rozrobka. Kyiv : Navchalno-naukovyi instytut pidhotovky fakhivtsiv dlia ekspertno-kryminalistychnykh pidrozdiliv NAVS. 17 p. [in Ukr.].
4. Zaporozhanov, O. V., Didkovskiy, V. A. (2003) Pryiomy zatrymannia pravoporushnykiv [Methods of arresting offenders] : navch.-metod. posibnyk. Kyiv : Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy. 34 p. [in Ukr.].
5. Anufriiev, M. I., Butov, S. Ye. ta in. (2003) Osnovy spetsialnoi fizychnoi pidhotovky pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav [Basics of special physical training of employees of internal affairs bodies] : navch. posibnyk / zah. red. Ya. Iu. Kondratieva ta Ye. M. Moiseieva. Kyiv : Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy. 338 p. [in Ukr.].
6. Babenko, V. H., Popov, O. V., Yanko, I. V. (2002) Zahalna fizychna pidhotovka [General physical training] : metod. rek. z provedennia zaniat. Kyiv, MVS Ukrainy. 22 p. [in Ukr.].
7. Butov, S. Ye., Yemchuk, O. I., Sokurenko, V. V., Soloviov, V. V., Sokolov, A. V. (2011) Vzaiemodiia pratsivnykiv militsii pry zastosuvanni zakhodiv fizychnoho vplyvu [Interaction of police officers when applying measures of physical influence] : navch.-metod. posibnyk. Kyiv : NAVSU. 45 p. [in Ukr.].
8. Solovei, O., Bohuslavskiy, V., Pozhydaiev, M., Dyshchenko, D., Petrenko, S. (2020) Fizychna pidhotovlenist yak chynnyk osobystoi bezpeky kursantiv pry pidhotovtsi do maibutnoi profesiinoi diialnosti [Physical fitness as a factor of personal safety of cadets in preparation for future professional activities]. *Fizychna kultura, sport ta zdorovia natsii : zbirnyk naukovykh prats*. Vinnytsia. Issue 9(28), pp. 78–84. [in Ukr.].

ABSTRACT

The article determines that in modern conditions, the formation and improvement of professionally important psycho-physical qualities, motor skills and skills of MIA cadets through the use of special means and methods of physical training is of paramount importance. The selection of the most effective means and methods of physical training and sports to increase the professional readiness of cadets of the Ministry of Internal Affairs for effective actions in extreme conditions is an important direction for improving the physical training system.

Keywords: higher legal education, higher education with specific study conditions, physical training, combating criminal offenses.

УДК 351.741

DOI 10.31733/2078-3566-2022-6-567-571

Валерій БІЛЧЕНКО[©]

викладач

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА З МЕТОЮ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО СТАНУ

Розглянуто питання організації психологічної допомоги різним верствам населення з метою подолання наслідків кризової ситуації в Україні внаслідок військового вторгнення російської федерації та оголошення в Україні військового стану. Наведено основні напрями самоконтролю за психологічним станом. Наголошено на загальних положеннях та принципах психологічної реабілітації. Зроблено висновок, що виконання професійних обов'язків поліцейськими на територіях ведення бойових дій негативно впливає на внутрішній моральний стан, тому вміння здійснювати самоконтроль, а також надавати психологічну допомогу особам, що її потребують, дозволить більш ефективно боротися з наслідками психологічного стресу.

Ключові слова: психологічна допомога, поліцейський, фізичні вправи, бойові дії, стрес.

Постановка проблеми. Збройна агресія російської федерації та оголошення в Україні воєнного стану стало психологічним викликом для всіх верств населення, незалежно від роду діяльності. Постійні сповіщення про повітряні тривоги, ймовірні ракетні удари, переживання за рідних, соціально-побутові проблеми, пов'язані із залишенням постійного місця проживання, є причинами порушення психологічного здоров'я людей. За таких умов істотно зростає роль психологічної підготовленості поліцейських з метою надання психологічної та соціально-педагогічної підтримки особам, які її потребують. Незважаючи на те, що психологічна допомога надається іншій особі, пережите в кризовій ситуації може негативно вплинути і на самого поліцейського. Сумлінне ставлення до надання допомоги повинно відбуватись з турботою про власне здоров'я та добробут. Зазначена проблема знайшла теоретичне обґрунтування в публікаціях вітчизняних науковців, присвячених наданню психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: Н. Агаєв, О. Кокун, Н. Лозінська, І. Пішко В. Остапчук, Л. Корня, Є. Курченко, Р. Мороз, Т. Цуканова. Поряд із цим не втрачає своєї значущості питання психологічної підготовки поліцейських, що залучені до виконання службово-бойових завдань на звільнених територіях та місцях ведення бойових дій.

Мета статті – вдосконалення методів особового складу Національної поліції України по наданню психологічної допомоги особам, що її потребують внаслідок військових дій на території України, з метою попередження порушення психічного здоров'я та відновлення соціально-професійного статусу, а також здійснення самоконтролю за психологічним станом, незважаючи на те, що наша психіка здатна адаптуватися до будь-яких складнощів та має потенціал самовідновлення, кожен день бойових дій самотужки пережити надзвичайно складно.

Психічна реакція людини на екстремальні умови, особливо у випадках великих матеріальних втрат і загибелі людей, може надовго позбавити людину здатності до раціональних вчинків та дій. Проте, як показують дослідження вищезазначених авторів, а саме Н. Агаєв, О. Кокун, Н. Лозінська, І. Пішко приблизно 12–15 % людей зберігають самовладання, правильно оцінюють обстановку, чітко та рішуче діють відповідно до ситуації. Це визначається індивідуальними психофізіологічними особливостями, рівнем їхнього психологічного захисту, який формується у повсякденних умовах. При надзвичайних ситуаціях антропогенного характеру та катастрофах природного характеру часто виникають психічні порушення. Вони становлять досить широкий спектр психічних станів.

© В. Білченко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8050-0520>

k_tsp@dduvs.in.ua

Характер психічного реагування населення на катастрофу та особливості психопатології залежать від:

- інтенсивності та тривалості впливу,
- обширності району поразки,
- густоти населення на визначеній території перебування,
- готовності окремих осіб до діяльності в екстремальних умовах,
- узгодженості проведення рятувальних робіт та адекватності надання медичної допомоги.

У формуванні симптоматики можна виділити основні періоди, під час яких спостерігаються різні психічні порушення:

- 1) гострий (ізоляційний) період – перші хвилини та години після катастрофи;
- 2) підгострий період – 10–12 днів після катастрофи;
- 3) період віддалених наслідків – впродовж кількох місяців і навіть років після катастрофи.

Під час катастрофи та безпосередньо після неї основною організаційною ланкою медичної (у тому числі психіатричної) та психологічної допомоги є фахівці швидкої медичної допомоги. На етапах медичної евакуації фахівці медичних, екстрених психологічних та аварійно-рятувальних формувань стикаються з першим періодом.

У гострий (ізоляційний) період у невеликої частини осіб, які перебувають у епіцентрі катастрофи, можуть виникнути дезадаптивні реакції, гострі реакції на стрес та такі види психотичних станів:

- афективно-шокова реакція – короточасні психотичні стани, що виникають у критичних обставинах, що становлять виключно високу значущість для суб'єкта;
- психогенний ступор – повна безрухомість і мутизм у поєднанні з вираженими вегетативними проявами, що виникають після сильної психогенії;
- психомоторне збудження – складний патологічний стан, що містить мовний, розумовий і руховий компоненти. Воно може розвиватися на тлі марення, галюцинацій, емоційних розладів, супроводжуватися розгубленістю, страхом і тривожністю;
- реактивна сплутаність – присмерковий розлад свідомості з психомоторним збудженням, афектом страху. На цьому тлі спостерігається безперервна «мовна продукція» за типом «мовного вінегрету»;
- істеричний психоз – розлад особистості, який характеризується вираженою демонстративністю хворого, його підвищеною потребою в увазі до себе, завищеною самооцінкою, егоцентризмом, а також безліччю конверсійних симптомів.

Протягом підгострого періоду, що починається з моменту організації рятувальних робіт та продовжується до моменту евакуації потерпілих у безпечні зони, у більшості осіб, які перенесли катастрофу, відбувається зниження інтенсивності тривожно-фобічних реакцій, що сприяє їх соціальній адаптації. Проте в частини потерпілих відбувається трансформація тривожно-фобічних реакцій у низку інших невротичних станів, які зазвичай оцінюються як невротичні реакції: гіпоманіакальні, obsесивно-фобічні, істеричні, астеничні, депресивні, іпохондричні, що впливає на психічний стан людини загалом, наприклад депресивна реакція, яка проявляється у кожного по-різному.

У період віддалених наслідків, який починається після евакуації постраждалих у безпечні райони та може продовжуватися кілька місяців, подальша динаміка стану багато в чому визначається здатністю цього контингенту адаптуватися до умов існування, що змінилися.

Науковцями залежно від терміну ведення або перебування в умовах бойових дій, було відокремлено три періоди поведінки людини.

Перший період (хвилини, години) – активність, підвищення працездатності. Сили мобілізуються в основному внаслідок «поверхневих» резервів організму. «Страх охоплює людину, доки вона перебуває ще по цей бік межі невідомого. Той, хто її перейшов, відкинувши страх власної смерті, позбавляється від страху, і тоді починають працювати інші сили, які часом буває важко пояснити. Мине ще якийсь час, і з початкового хаосу обстрілів, тотального почуття страху, бій перетворюється на методичну роботу, яку виконують зі злістю та виваженістю».

Другий період (до 10 діб) – організм перелаштовується адекватно реагувати в екстремальній ситуації. У цей час може знизитися і стабілізуватися працездатність. Якщо в людини занадто високий рівень мотивації, працездатність може залишатися дуже високою. Тому саме в цей період важлива мотивація для кожної особи, наприклад,

можна проводити психологічні тренінги.

Третій період (від 20 до 60 діб) – нестійка адаптація. Виникає втома та відсутність бажання продовжувати ведення бойових дій або виконання службових обов'язків. У момент, коли на організм людини впливають несприятливі фактори, нервова система реагує на це викидом гормонів, які допомагають підготувати тіло до прийняття надзвичайних заходів [1, с. 112].

До стресу може призвести будь-який фактор, на даний період часу найбільш вагомих фактор для стресу – це військове вторгнення російської федерації в Україну.

Стрес – це порушення спокою, яке виникає у людини, як реакція на певну ситуацію зовнішню або внутрішню діяльність, це напружений стан людини внаслідок впливу емоційно-негативних і екстремальних чинників зовнішнього середовища.

У наукових джерелах фахівцями прийнято виокремлювати стрес у двох напрямках, таких як: еустрес («хороший» стрес, який мобілізує наш організм та допомагає вижити в небезпечній ситуації) та дистрес («поганий» та тривалий стрес, який виснажує організм і зриває механізми адаптації) [4, с. 207].

З метою самоорганізації, поліцейському для того, щоб не відчувати тривожність, злість, страх, розгубленість, напади несподіваних панічних атак, що породжують стрес, треба дотримуватись певного алгоритму поведінки, що містить: спілкування з однодумцями (колегами, рідними) – це допоможе подолати негативні емоції та відволіктись. Необхідно уникати бездіяльного стану переживань, прагнути до продуктивності. Треба скласти план на наступний день, тиждень, місяць. Необхідно обов'язково піклуватись про гігієну свого сну (засинайте до півночі, не читайте новини перед сном). Рекомендовано обмежити коло спілкування з людьми, які негативно впливають на ваш морально-психологічний стан [3].

У випадку, якщо ви помітили, що відчуваєте апатію, безсоння, негативні емоції, вас турбують погані думки, панічні атаки – за можливості необхідно звернутися за допомогою до фахівців або більш досвідченого колеги. Самоконтроль психологічного стану можна здійснювати за допомогою фізичних вправ, які не потребують значних фізичних зусиль, та які можна виконати в обмеженому просторі. Ось деякі з них.

Вправа «тасмний таппінг». Вправа виконується фалангами пальців на правій та лівій руці. Натискаючи великим пальцем на фаланги, відбувається стимуляція нервових закінчень. Нервові імпульси пригнічують активність амігдала, або ж мигдалеподібного тіла, що є в мозковому центрі, який відповідає за тривожність. Виконувати натискання на подушечки кожного пальця необхідно поки не відчуєте, що заспокоїлися.

Вправа «метелик». Вихідне положення схрещені долоні, зачепившись великими пальцями. Треба розмістити долоні до грудей та по чергово ритмічно простукувати по ключицях, через внутрішні вібрації ці звуки будуть відчуватись як гучне серцебиття, що буде слугувати заспокійливим. Вправу треба виконувати до повного відновлення дихання.

Вправа «протитривожне дихання». Це техніка з групи дихальних вправ, яка поєднується з методом десенсибілізації та переробки з допомогою руху очей. Для виконання цієї вправи нам знадобиться будь-який квадратний чи прямокутний предмет. Підійде будь-що: двері, вікно, шафа, чотири точки на стіні. Людина повинна слідкувати за предметом (умовно – рухом олівця) або в уяві вимальовувати напрямки згідно із сторонами геометричної фігури і виконувати ритмічні вдихи та видихи.

Цю вправу варто робити під час сильної тривоги. При помірній тривозі її варто робити двічі-тричі на день – у такому разі протитривожний захист виникає завдяки накопичувальному ефекту. Для цього варто практикувати вправу протягом трьох тижнів.

Також можна поєднувати вправи «Протитривожне дихання» і «Безпечне місце». Робити приблизно до десяти разів, рахувати необов'язково, головне – орієнтуйтеся на власні відчуття [2, с. 120].

Є базові кроки надання психологічної допомоги, яку в змозі здійснювати поліцейські на звільнених територіях, або серед особового складу підрозділу за відсутності кваліфікованих фахівців, які містять п'ять кроків, під умовною назвою «5В». Що означає: «Впізнати – Визнати – Відреагувати – Скерувати – Відстежити».

Крок перший «Впізнати»: виявити та впізнати ознаки стресу, наблизитись до людини, висловити турботу, запропонувати розмову. Краще вибрати місце, де можна залишитись з особою сам на сам.

Крок другий «Визнати»: не перебиваючи вислухати, розпитати, уточнити фактори подразнення. Поцікавитись, що людина відчуває і скільки часу це триває, що

саме вона помітила за собою та що про це думає.

Крок третій «Відреагувати»: запропонувати підтримку та допомогу, надати інформацію, заохотити до самопомоги та пошуку додаткової підтримки, однак треба бути готовими до слів на кшталт «мені нічого не допоможе».

Треба запитати, чи знає вона, що з нею відбувається і чи хотіла б дізнатися більше. У разі позитивної відповіді необхідно надати їй більше інформації. Запитайте, чи потрібна їй допомога від вас, чи хотіла б вона мати якусь сторонню допомогу, можливо, фахівців. Запропонуйте методи самопомоги.

Крок четвертий «Скерувати»: запропонувати особі за можливості звернутися за фаховою допомогою. Якщо несприятливий стан триває більше двох тижнів, якщо він негативно впливає на повсякденне життя, або на виконання службових обов'язків, дуже важливо скерувати людину звернутися за фаховою допомогою.

Крок п'ятий «Відстежити»: звернути увагу на стан людини, з'ясувати, чи зверталася людина за допомогою до фахівців та яким був результат, надати додаткову підтримку у разі потреби [5, с. 102].

Висновки. Виконання професійних обов'язків поліцейськими на територіях ведення бойових дій негативно впливає на внутрішній моральний стан, тому вміння здійснювати самоконтроль, а також надавати психологічну допомогу особам, що її потребують, дозволить більш ефективно боротися з наслідками психологічного стресу. Тому з метою самоорганізації поліцейському для того, щоб не відчувати тривожність, злість, страх, розгубленість, напади несподіваних панічних атак, що породжують стрес, треба дотримуватись певного алгоритму поведінки, що містить: спілкування з однодумцями (колегами, рідними) – це допоможе подолати негативні емоції та відволіктись. Необхідно уникати бездіяльного стану переживань, прагнути до продуктивності. Треба скласти план на наступний день, тиждень, місяць. Необхідно обов'язково піклуватись про гігієну свого сну (засинайте до півночі, не читайте новини перед сном). Рекомендовано обмежити коло спілкування з людьми, які негативно впливають на ваш морально-психологічний стан.

Список використаних джерел

1. Боровик М. О. Окремі питання удосконалення стресостійкості поліцейських, що виконують службово-бойові завдання в зоні проведення ООС засобами фізичної підготовки. *Вісник Запорізького національного університету Педагогічні науки: теорія та практика*. 2021. № 2. С. 112–120.
2. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посібник : у 2 т. Київ : ОБСЄ, 2018. Т. 2. 240 с.
3. Про методичні рекомендації «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій» : лист МОН № 1/3872-22 від 04.04.2022.
4. Кісарчук З. Г., Омельченко Я. М., Лазос Г. П., Литвиненко Л. І. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : метод. посібник ; за ред. З. Г. Кісарчук. Київ : ТОВ «Вид-во «Логос», 2015. 207 с.
5. Психологічний супровід і підтримка учасників освітнього процесу в умовах упродовження Нової української школи (з досвіду роботи фахівців психологічної служби) : метод. посібник. / уклад. В. В. Байдик. Харків : «Друкарня Мадрид», 2018. 102 с.

Надійшла до редакції 15.11.2022

References

1. Borovyk, M. O. (2021) Okremi pytannia udoskonalennia stresostiikosti politseiskykh, shcho vykonuiut sluzhbovo-boiovi zavdannia v zoni provedennia OOS zasobamy fizychnoi pidhotovky [Separate issues of improving the stress resistance of police officers performing official and combat tasks in the area of the OOS by means of physical training]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu Pedahohichni nauky: teoriia ta praktyka*. № 2, pp. 112–120. [in Ukr.].
2. Osnovy reabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy [Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of the crisis] : navch. posibnyk : u 2 t. Kyiv : OBSYe, 2018. T. 2. 240 p. [in Ukr.].
3. Pro metodychni rekomendatsii «Persha psykholohichna dopomoha. Alhorytm dii» [About methodological recommendations "Psychological first aid. Algorithm of actions"] : lyst MON № 1/3872-22 vid 04.04.2022. [in Ukr.].
4. Kisarchuk, Z. H., Omelchenko, Ya. M., Lazos, H. P., Lytvynenko, L. I. (2015) Psykholohichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii [Psychological assistance to victims of crisis-traumatic events] : metod. posibnyk / za red. Z. H. Kisarchuk. Kyiv : TOV «Vyd-vo «Lohos», 207 p. [in Ukr.].
5. Psykholohichniy suprovid i pidtrymka uchasnykiv osvithnoho protsesu v umovakh uprovadzhenia Novoi ukrainskoi shkoly (z dosvidu roboty fakhivtsiv psykholohichnoi sluzhby) [Psychological

support and support of participants in the educational process in the context of the implementation of the New Ukrainian School (based on the experience of psychological service specialists)] : metod. posibnyk / uklad. V. V. Baidyk. Kharkiv : «Drukarnia Madryd», 2018. 102 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Valerii Bilichenko. Psychological assistance to overcome consequences of marital law. The scientific work examines the issue of organizing psychological assistance to various segments of the population in order to overcome the consequences of the crisis situation in Ukraine, as a result of the military invasion of the Russian Federation and the introduction of martial law in Ukraine.

Constant notifications about air raids, probable missile strikes, worries for relatives, social and everyday problems associated with leaving a permanent place of residence are the reasons for the violation of people's psychological health. Under such conditions, the role of psychological preparedness of police officers in order to provide psychological and socio-pedagogical support to persons who need it significantly increases. The main directions of self-control by psychological state are presented. Attention is focused on the general provisions and principles of psychological rehabilitation.

The author has concluded that the performance of professional duties by police officers in the territories of hostilities has a negative effect on the internal morale, therefore, the ability to exercise self-control, as well as to provide psychological assistance to persons who need it, will allow to more effectively deal with the consequences of psychological stress. Therefore, for the purpose of self-organization, a police officer should follow a certain algorithm of behavior, which includes: communication with like-minded people (colleagues, relatives) - this will help overcome negative emotions and distraction. It is necessary to avoid an inactive state of experiences, to strive for productivity. You need to make a plan for the next day, week, month. It is necessary to take care of your sleep hygiene (fall asleep before midnight, do not read the news before going to bed). It is recommended to limit the circle of communication with people who negatively affect your moral and psychological state.

Keywords: *psychological help, police officer, physical exercises, combat actions, stress.*

УДК 37.04

DOI 10.31733/2078-3566-2022-6-571-574

Володимир РОГАЛЬСЬКИЙ[©]

викладач

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ СМУГИ ПЕРЕШКОД ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ Й ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

У статті розглядається проблема використання спеціалізованої смуги перешкод як невід'ємний елемент фізичного виховання й підготовки майбутніх поліцейських. Наголошується на тому, що в умовах існуючої небезпеки, спричиненої військовим вторгненням на територію України російською федерацією, службова діяльність працівників правоохоронних органів, як ніколи, вимагає свого удосконалення шляхом проведення теоретичних і практичних занять, спрямованих на закріплення вмій і навичок дії в екстремальних умовах. Різке збільшення рівня злочинності, а також необхідність постійного контролю за громадським порядком і безпекою з боку поліцейських обумовлює певний їх відбір і підготовку. Спеціальна фізична підготовка – це одна з провідних дисциплін, за підсумками проходження якої можна визначити службову компетентність того чи іншого поліцейського.

Ключові слова: *курсанти, поліцейські, фізична підготовка, смуга перешкод, фізичні показники.*

Постановка проблеми. Задля ефективної охорони громадської безпеки і порядку сучасне українське суспільство вимагає від працівників Національної поліції України мати достатню службову компетентність, а від Міністерства внутрішніх справ – забезпечити високу професійну підготовленість відповідних працівників. На законодавчому рівні закріплено: поліцейський – це представник держави, який

© V. Rohalsky, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0761-5916>

k_sfp@dduvs.in.ua

приходить на допомогу будь-кому, хто її потребує і проти кого було вчинене кримінальне протиправне чи інше посягання. З огляду на це є необхідним впровадження таких стандартів до підготовки поліцейських, котрі прийняті на загальносвітовому та європейському рівнях [1, с. 125]. Шляхом використання спеціалізованої смуги перешкод під час навчання курсантів можна змоделювати екстремальні ситуації, що будуть мати місце під час несення служби майбутніми поліцейськими, активізувавши стресові явища, психологічну напругу, негативні емоційні навантаження, втрату орієнтації у просторі, зниження працездатності тощо [2, с. 55–56].

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Основні особливості й перспективи застосування єдиної смуги перешкод під час викладання дисципліни «Спеціальна фізична підготовка» досліджували такі відомі вчені, як: В. Бодров, А. Іваницький, В. Лебедев, О. Колісниченко, А. Ганюшкіна, Н. Силкін, А. Мощенко та ін. З метою створення ефективної методики службової підготовки працівників Національної поліції України науковцями були використані різноманітні підходи щодо розвитку фізичної витривалості й виховання вольових якостей у поліцейських під час застосування саме цього елемента курсу «Спеціальна фізична підготовка». Хоча окреслене питання розглядалося у багатьох наукових працях, проте наразі воно не втратило своєї актуальності, про що свідчить низка особливостей, що досі не розкриті на науковому рівні.

Мета статті – оцінка й аналіз необхідності використання спеціалізованої смуги перешкод як складової процесу розвитку фізичної витривалості й виховання вольових якостей у курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід наголосити на тому, що завдання фізичної підготовки полягають не лише у вдосконаленні загальної, швидкісної і силової витривалості, спритності, швидкості, сили, але й у розвитку спеціальних якостей, котрими забезпечується стійкість організму під час впливу на нього негативних чинників, оволодінні індивідуальними та колективними навичками пересування в просторі [3].

Єдиною смугою перешкод визначають обладнану ділянку місцевості, що призначена для навчання прийомам і способам подолання вертикальних і горизонтальних перешкод, розвитку швидкості, сили й витривалості. Шляхом регулярного відпрацювання проходження єдиної смуги перешкод курсанти тренують загальнофізичні й спеціальні якості. Так загальнофізична підготовка до подолання єдиної смуги перешкод буде відповідати показникам окремих видів нормативів із дисципліни «Спеціальна фізична підготовка». У ході відпрацювання нормативу з подолання спеціалізованої смуги перешкод курсанти виконують різноманітні вправи, що задіюють різні групи м'язів, через що вони мають постійно перестроюватися й тримати темп проходження смуги, зберігаючи при цьому максимальну працездатність протягом нормативу. Смуга перешкод – це кругове тренування, що складається з порівняно нетривалих вправ, виконання яких ускладнюється додатковим обмеженням часу, кутом нахилу руху, перепадом висот тощо. Викладачі під час таких тренувань повинні звертати увагу на погодні умови, рівень оснащення матеріальної бази вишу зі специфічними умовами, дотримуватися адекватної і логічної послідовності виконання навантажень під час виконання цього нормативу [4, с. 223].

Результат виконання нормативу «смуга перешкод» прямо залежить від окремих фізичних якостей курсантів, з огляду на це відповідною має бути й підготовка до його виконання. Насамперед мають проводитися самостійні тренування окремих фізичних якостей: спритності, швидкості, сили й витривалості. У той же час курсанти повинні відпрацювати окремо кожен елемент смуги перешкод для формування відповідних навичок, що сприятимуть швидкому й правильному виконанню кожного елемента. У процесі тренування допускається комбінування та групування кількох елементів, а також встановлення додаткових змін та умов проходження того чи іншого етапу смуги. Окрему увагу під час тренування слід приділяти циклічності виконання елементів. Подібна організація тренувального процесу дозволить виробити у курсантів м'язову пам'ять, що в майбутньому при виконанні службових завдань дозволить швидко реагувати на раптову перешкоду [5, с. 82].

Під час несення служби, що передбачає здійснення оперативно-службової, службово-бойової діяльності, працівники Національної поліції мають виконувати швидкі й чіткі дії, як у стандартних, так і в несподівано виникаючих обставинах. Ведення обшуку, переслідування правопорушників, виконання силового затримання –

усі ці дії вимагають від поліцейського здійснювати різні рухові дії, пов'язані з подоланням природних та штучних перешкод, використанням усіх особистих фізичних якостей (витривалості, сили, швидкості, гнучкості, спритності, контролю за координацією рухів). Нерідко така діяльність відбувається в екстремальних умовах на тлі стресових явищ та психологічних впливів, усі ці чинники стають причиною погіршення координації рухів, втрати орієнтації в просторі, зниження працездатності та інших негативних змін, що відбуваються в організмі поліцейського [6].

Під час занять із спеціальної фізичної підготовки, пов'язаних із подоланням спеціалізованої смуги перешкод, курсанти систематично в процесі навчання отримують різноманітні складні рухові навички пересування в проходах лабіринту, на висоті, із нестійкою опорою або вузькою опорою. Результатом таких занять є накопичення слухачами різноманітних практичних навичок, що позитивно впливає на здійснення рухових функцій організму. Заняття зі спеціальної фізичної підготовки, що пов'язані з проходженням смуги перешкод, вимагають постійного вдосконалення та внесення до них змін: вправи повинні поповнюватися новими елементами, мають поступово ускладнюватися і наближатися до реальних ситуацій, що можуть відбутися на службі [7, с. 15].

Для найбільш якісного розвитку сили на заняттях, пов'язаних із подоланням смуги перешкод, повинні виконуватися силові вправи, такі як: вправи з опором, дії з обтяженням, пересування складними ділянками, дії з переміщенням власного тіла, лазіння похилими та вертикальними сходами, стрибки у глибину тощо. Розвиток сили в процесі проходження смуги перешкод досягається шляхом виконання таких рекомендацій: чергування прийомів і дій для різних м'язів і частин тіла, виконання прав у темпі; виконання вправ і прийомів до моменту сильної втоми курсантів; забезпечення слухачів оптимальними перервами під час виконання вправ [8, с. 43].

Висновки. Отже, можна дійти висновку, що проводити заняття з проходженням спеціалізованої смуги перешкод в межах підготовки працівників Національної поліції потрібно залежно від рівня підготовленості курсантів. З покращенням фізичної підготовки курсантів можна змінювати рівень навантаження: збільшувати дистанцію, швидкість бігу, кількість подоланих перешкод та виконуваних дій. Завдяки регулярним тренуванням із подолання спеціальної смуги перешкод укріплюється серцево-судинна та нервова системи, вдосконалюється здатність органів дихання працювати в складних умовах. Тож практичні тренування з подолання спеціалізованої смуги перешкод дають змогу покращити усі аспекти рухової діяльності тих, хто ними займається. Активне використання вправ на спеціалізованій смугі перешкод охоплює розвиток професійно значущих фізичних якостей і психофізичних можливостей.

Список використаних джерел

1. McNab C. *Special forces extreme fitness : Military workouts and fitness challenges for maximizing performance*. New York : Metro Books, 2014. 320 p.
2. Гусак О. Д., Романчук С. В. Подолання перешкод. Житомир : ЖВІ НАУ, 2012. 148 с.
3. Шпак М. О., Пашаєв А. З. о. Шляхи вдосконалення рівня загальної фізичної підготовки курсантів ЗВО МВС України. *Службова-бойова підготовка як основа професійної діяльності поліцейських : матеріали круглого столу* (м. Одеса, 15 листоп. 2019 р.). Одеса : ОДУВС, 2019. С. 238–241.
4. Домніцак В. В. Удосконалення спеціальної фізичної підготовки курсантів ВНЗ МВС України як компонента професійної готовності майбутніх офіцерів міліції. *Право і безпека*. 2012. № 1. С. 222–225.
5. Онопченко Н. В. Особливості впливу рівня фізичної підготовки курсантів, поліцейських на їх психоемоційну стійкість в екстремальних умовах. *Trends of development modern science and practice*. 2021. С. 231–239.
6. Сокурєнко В. С. Використання методики кругового тренування для вдосконалення силової витривалості співробітників органів внутрішніх справ. *Концепт*. 2014. Т. 20. С. 3666–3670. URL : <http://e-koncept.ru/2014/54997.htm>.
7. Sovenko S., Danilyuk D. Characteristics of the Techniques of Skilled Female Junior Athletes in 10 km Race Walking. *Slovak J. of Sport Science*. 2017. Vol. 2, No. P. 11–17.
8. Совєнко С. Варіанти тактики подолання дистанції і кінематичні характеристики техніки спортсменів високої кваліфікації, які спеціалізуються в спортивній ходьбі на 20 км. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2017. № 1. С. 41–46.

Надійшла до редакції 12.12.2022

References

1. McNab, C. Special forces extreme fitness : Military workouts and fitness challenges for maximizing performance, New York : Metro Books, 2014. 320 p.
2. Gusak, O. D., Romanchuk, S. V. (2012) Podolannya pereshkod [Overcoming obstacles]. Zhytomyr : DZVI NAU. 148 p. [in Ukr.].
3. Shpak, M. O. Pashaev, A. Z. o. Shliakhy vdoskonalennya rivnya zahalnoi fizychnoi pidgotovky kursantiv ZVO MVS Ukrainy [Ways to improve the level of general physical training of cadets of higher educational establishments the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Sluzhbovo-boova pidhotovka yak osnova profesiynoi diyalnosti politseiskyykh : materialy kruhloho stolu* (m. Odesa, 15 lystop. 2019 r.). Odesa : ODUVS, 2019. P. 238–241. [in Ukr.].
4. Domnitsak, V. V. (2012) Udoskonalennya spetsialnoi fizychnoi pidgotovky kursantiv VNZ MVS Ukrainy yak komponenta profesiynoi gotovnosti maybutnih ofitseriv militsii [Improvement of special physical training of cadets of higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as a component of professional readiness of future police officers]. *Pravo i bezpeka*. № 1. P. 222–225. [in Ukr.].
5. Onopchenko, N. V. (2021) Osoblivosti vplyvy rivnya fizychnoi pidgotovky kursantiv, politseyskyykh na ih psihoemotsiynny stiykist v ekstremalnih umovah [Peculiarities of the influence of the level of physical training of cadets and police officers on their psycho-emotional stability in extreme conditions]. *Trends of development modern science and practice*. C. 231–239. [in Ukr.].
6. Sokurenko, V. S. (2014) Viktoristannya metodiku krugovogo trenyvannya dlya vdoskonalennya silovoy vutruvalosti spivrobitnikiv organiv vnutrishnih sprav [The use of circuit training methods to improve the strength endurance of employees of internal affairs bodies]. *Kontsept*. Vol. 20, pp. 3666–3670. URL: <http://e-koncept.ru/2014/54997.htm>.
7. Sovenko, S., Danilyuk, D. (2017) Characteristics of the Techniques of Skilled Female Junior Athletes in 10 km Race Walking. *Slovak J. of Sport Science*. Vol. 2, pp. 11–17.
8. Sovenko, S. (2017) Varianty taktyky podolannya dystantsiyi i kinematychni kharakterystyki tehniky sporsmeniv vysokoyi kvalifikatsiyi, yaki spetsializuyutsya v sportyvnoi khodbi na 20 km [Variants of tactics for overcoming the distance and kinematic characteristics of the technique of highly qualified athletes who specialize in sports walking for 20 km]. *Teoriya i metodyka fizychnoho vykhovannya ta sporty*. № 1, pp. 41–46. [in Ukr.].

ABSTRACT

Volodymyr Rogalskiy. Use of a specialized obstacle lane as an integral element of physical education and training of future police officers. The article examines the problem of using a specialized obstacle course as an integral element of physical education and training of future police officers. In the conditions of the existing danger caused by the military invasion of the territory of Ukraine by the Russian Federation, the official activity of law enforcement officers requires improvement more than ever by conducting theoretical and practical classes aimed at consolidating the skills and abilities of action in extreme conditions. A sharp increase in the level of crime, as well as the need for constant control by the police of public order and security, determines their selection and training. Special physical training is one of the leading disciplines, the results of which can determine the official competence of a particular police officer. I would like to dwell on the issues that reveal the need to use a special obstacle course during the physical education and training of future police officers.

In order to effectively protect public safety and order, modern Ukrainian society requires the employees of the National Police of Ukraine to have sufficient official competence, and the Ministry of Internal Affairs to ensure high professional training of the relevant employees. At the legislative level, it is established that a police officer is a representative of the state who comes to the aid of anyone who needs it, against whom a criminal offense or other offense has been committed. In view of this, it is necessary to implement such standards for police officers, which are accepted at the global and European levels. By using a specialized obstacle course during the training of cadets, it is possible to simulate extreme situations that will occur during the service of future police officers, intensifying stress phenomena, psychological tension, negative emotional stress, loss of orientation in space, reduced work capacity, etc.

Keywords: *cadets, policemen, physical training, obstacle course, physical indicators.*

ТРИБУНА АСПРАНТА

УДК 342.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-575-579

Максим БАДАК[©]

аспірант

(Університет митної справи та фінансів,
м. Дніпро, Україна)

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Досліджено особливості нормативно-правового регулювання сфери освіти в умовах воєнного стану. На основі аналізу законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів було визначено гарантії для учасників освітнього процесу в умовах війни, повноваження Міністерства освіти і науки України стосовно питань правового забезпечення функціонування сфери освіти. Також проаналізовано нормативні аспекти організації освітнього процесу у закладах освіти в умовах воєнного стану, зокрема щодо форми продовження освітнього процесу, його завершення та проведення вступної кампанії. З'ясовано, що правове регулювання у сфері освіти насамперед спрямоване на забезпечення безпеки всіх учасників освітнього процесу та необхідності продовження реалізації права на освіту.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання, освіта, освітній процес, право на освіту, Міністерство освіти і науки України.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного воєнного вторгнення росії на територію України, кардинальних змін зазнали всі сфери життєдіяльності людини в тому числі і освіта. Проте ці зміни вимагають швидкого нормативно-правового регулювання для визначення механізмів функціонування освіти в нових реаліях.

Заклади освіти, учасники освітнього процесу зіткнулися з низкою проблем стосовно реалізації права на освіту: від безпекових (ворог обстрілює територію України ракетами, на частині території йдуть активні бойові дії) до організаційно-технічних (проблеми з доступом до мережі «Інтернет», відсутність належних девайсів або електроенергії для забезпечення освітнього процесу тощо).

Освіта є провідним аспектом в державі для створення та належного втілення принципів правової, демократичної держави, відновлення економіки, надання соціальних послуг населенню. Освіта потребує державного регулювання, яке визначає головні механізми реалізації цього права, особливо в умовах правового режиму воєнного стану.

Як визначає Закон України «Про освіту», освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави [6].

Враховуючи вищевикладене, є актуальним вивчення та удосконалення правового регулювання питання освіти в умовах воєнного стану.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженням питанням правового регулювання сфери освіти займалися В. Бахрушина, І. Голоденко, В. Кремень, Є. Краснякова, В. Лугова, Ю. Павлюченко, Т. Лукіна, Ю. Молчанова, Л. Прокопенко, Р. Шапол тощо. Хоча значна кількість досліджень була присвячена нормативному регулюванню освіти, недостатньо уваги приділялося саме регулюванню цієї сфери в умовах війни, що зумовлене тим, що ці правовідносини лише

формується та потребують додаткового вивчення для формування відповідної практики.

Метою статті є дослідження нормативно-правового забезпечення освітньої сфери в умовах дії правового режиму воєнного стану на території України.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає О. Скакун, нормативне правове регулювання – це регламентація загальних суспільних відносин правовими нормами, закріпленими в нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах та інших формах права, які (норми) розраховані на багаторазове застосування за наявності передбачених ними обставин [12].

Сфера освіти регламентується системою нормативно-правових актів до яких входять Конституція України, загальні і спеціальні закони, які регулюють питання освіти (наприклад, Закон України «Про освіту», «Про фахову передвищу освіту» тощо), інші закони, що регулюють окремі аспекти у сфері освіти (наприклад, Цивільний кодекс України в частині регулювання договірних відносин стосовно надання платних освітніх послуг тощо), підзаконні нормативно-правові акти (постанови Кабінету Міністрів України, накази та листи Міністерства освіти і науки України, локальні нормативно-правові акти (зокрема, Статут закладу освіти, договір про надання освітніх послуг тощо).

Статтею 53 Основного закону України гарантовано кожному право на освіту [3]. Частиною 1 статті 3 Закону України «Про освіту» передбачено, що право на освіту включає право здобувати освіту впродовж усього життя, право на доступність освіти, право на безоплатну освіту у випадках і порядку, визначених Конституцією та законами України.

Як зазначає К. Романенко у своїй дисертації, право на освіту в сучасному суспільстві ґрунтується на юридичному підтвердженні і гарантуванні права особистості на повну реалізацію своїх здібностей і самореалізацію через відповідну освіту [11].

Але реалізація цього права потребує державних гарантій, які закріплюються у відповідних законодавчих актах та визначають механізми такої реалізації. Це є важливою складовою права на освіту, що не може бути досягнуто лише конкретними особами без участі держави.

Тому для реалізації права на освіту в умовах воєнного стану були внесені зміни у чинні законодавчі акти та прийняті додаткові нормативні акти.

Базовим законом у сфері освіти є Закон України «Про освіту», який був доповнений нормою стосовно державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану.

Зокрема, відповідно до статті 57-1 вищезказаного закону, здобувачам освіти, працівникам закладів освіти, установ освіти, наукових установ на час особливого періоду гарантується:

організація освітнього процесу в дистанційній формі або в будь-якій іншій формі, що є найбільш безпечною для його учасників;

збереження місця роботи, середнього заробітку, здійснення виплати стипендії та інших виплат, передбачених законом;

місце проживання (пансіон, гуртожиток тощо) та забезпечення харчуванням (у разі потреби) [6].

Крім того, законодавець визначив, що центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки здійснює нормативно-правове забезпечення функціонування системи освіти і науки та видає накази з питань створення безпечного освітнього середовища, організації здобуття освіти, освітнього процесу та з інших питань у сфері освіти і науки, не врегульованих законом в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану (особливого періоду).

Відповідно до пункту 1 Положення про Міністерство освіти і науки України (далі – МОН України), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 630, МОН України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. МОН України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки [5].

Отже, саме на МОН України покладено повноваження стосовно правового регулювання освітнього процесу та його забезпечення. Це є закономірним кроком законодавця, оскільки саме МОН України, відповідно до покладених на нього завдань, забезпечує інституційно-правове регулювання сфери освіти та організовує сферу освіти.

З цією метою МОН України було видано наказ від 07.03.2022 № 235 «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного

стану» та від 28.03.2022 № 274 «Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні». Ці накази спрямовані на визначення алгоритмів продовження навчання у безпечному середовищі, зокрема й для тих осіб, які вимушені були змінити місце проживання.

Крім того, на керівників закладів освіти покладено обов'язок щодо забезпечення захисту учасників освітнього процесу, працівників і майна закладів освіти, забезпечити особливі умови навчання (встановлення індивідуального графіка навчання, надання академічної відпустки тощо) для здобувачів освіти, які перебувають в лавах ЗСУ або у підрозділах територіальної оборони, займаються волонтерською діяльністю [8].

Цим наказом МОН України уточнює та роз'яснює повноваження керівників закладів освіти, які здійснюють безпосереднє управління закладом освіти та несуть відповідальність за провадження освітньої діяльності та збереження майна цього закладу освіти.

Основний аспект зосереджується на забезпеченні безпеки всіх учасників освітнього процесу, що є гарантією збереження їх життя та здоров'я. Для виконання цього припису керівник закладу освіти має право вживати заходів стосовно евакуації (переміщення) працівників та здобувачів освіти та, якщо є змога, майна закладу освіти, до безпечного місця. Згодом МОН України було видано більше ніж 50 наказів стосовно переміщення закладів освіти з територій, де велися бойові дії.

З метою продовження освітнього процесу, його безперервності та рівного доступу всіх учасників до освітнього процесу МОН України було направлено листи керівникам закладів освіти, зокрема від 06.03.2022 р. № 1/3371-22 «Про організацію освітнього процесу», від 18.03.2022 № 1/3507-22 «Про внутрішню академічну мобільність учасників освітнього процесу», від 04.04.2022 № 1/3874-22 «Щодо організації дистанційного навчання». Цими листами МОН України рекомендував відновити освітній процес у всіх закладах освіти за дистанційною або змішаною формами навчання (за погодженням з військово-цивільною адміністрацією). Крім того, надано роз'яснення щодо забезпечення права на участь у програмах внутрішньої академічної мобільності усім учасникам освітнього процесу.

Вагомим викликом для освіти постало питання завершення навчального року та організації вступної кампанії. Тому МОН України видано накази від 28.02.2022 № 232 «Про звільнення від проходження державної підсумкової атестації учнів, які завершують здобуття початкової та базової загальної середньої освіти, у 2021/2022 навчальному році», а також від 28.02.2022 № 231 «Про внесення змін до Календарного плану організації та проведення у 2022 році зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти»; від 12.05.2022 № 433 «Про затвердження Порядку проведення у 2022 році національного мультипредметного тесту»; від 12.05.2022 № 434 «Про організацію та проведення у 2022 році національного мультипредметного тесту» [9].

Цими наказами МОН України надав нормативне регулювання вступу до закладів освіти у 2022 році. Зовнішнє незалежне оцінювання було замінено на Національний мультипредметний тест, виконання якого можливе було як на території України, так і на території закордонних населених пунктів. Також були визначені особливості вступної кампанії до закладів вищої та фахової передвищої освіти.

Вступ до закладів загальної середньої освіти здійснювався шляхом подання документів як наочно, так і в електронному вигляді; визначено можливість продовжувати освіти за місцем проживання для осіб, які вимушені були змінити місце проживання (наказ МОН України від 13.05.2022 № 438 «Про деякі питання зарахування до закладів загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні»).

Висновки. Здійснивши дослідження нормативно-правового регулювання сфери освіти в умовах воєнного стану, у статті наведено необхідність законодавчого регулювання освіти та аналіз основних нормативно-правових актів у цій сфері. Встановлено, що підґрунтям регулювання освіти в умовах війни став Закон України «Про освіту» (зокрема, стаття 57-1, якою цей закон був доповнений) та накази Міністерства освіти і науки України, якими визначено особливості діяльності закладів освіти та організації освітнього процесу.

Визначено, що норми спеціальних законів, підзаконні нормативно-правові акти у сфері регулювання освіти спрямовані на створення безпечних умов для учасників освітнього процесу, їх безперервного та рівного доступу до реалізації права на освіту.

Залишається актуальним продовження вивчення цієї теми, адже нормативно-

правове регулювання в умовах воєнного стану є динамічним процесом. Постає актуальним питання дослідження правових аспектів організації освітнього процесу у новому навчальному році, регулювання здобуття освіти особами, які вимушені були покинути територію України, правових особливостей забезпечення якості освіти тощо.

Список використаних джерел

1. Кантор Н. Нормативно-правове регулювання відносин у сфері освіти: загальні риси та особливості. *Педагогіка*. 2017. № 17. С. 282–289.
2. Кархут О. Я. Механізм правового регулювання суспільних відносин у сфері освіти: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 185 с.
3. Конституція України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
4. Дерев'янка Б. В. Послуги у сфері освіти: правове регулювання : монограф. Донецьк : Видавничий дім «Кальміус», 2013. 387 с.
5. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України : постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 630. 2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-p#Text>.
6. Про освіту : Закон України від 05.09.2017. 2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19/conv#Text>.
7. Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні : наказ Міністерства освіти і науки України від 28.03.2022 № 274. 2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0274729-22#Text>.
8. Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану : наказ Міністерства освіти і науки України від 07.03.2022 № 235. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text>.
9. Освіта в Україні в умовах воєнного стану : інформаційно-аналітичний збірник. Київ, 2022. 358 с.
10. Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні : матеріали Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 травня – 13 червня 2022 року. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 504 с.
11. Романенко К. М. Конституційне право громадянина на освіту в Україні. Стан і тенденції розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 213 с.
12. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. Харків : Консум, 2001. 656 с.
13. Хомишин І. Ю. Концептуальні питання теорії і практики адміністративно-правового регулювання освіти України в умовах євроінтеграційних процесів : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2019. 510 с.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Kantor, N. (2017) Normatyvno-pravove rehuliuвання vidnosyn u sferi osvity: zahalni rysy ta osoblyvosti [Normative and legal regulation of relations in the field of education: general features and peculiarities]. *Pedahohika*. № 17, pp. 282–289. [in Ukr.].
2. Karkhut, O. Ya. (2014) Mekhanizm pravovoho rehuliuвання suspilnykh vidnosyn u sferi osvity: teoretyko-pravovyi aspekt [The mechanism of legal regulation of social relations in the field of education: theoretical and legal aspect] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 185 p. [in Ukr.].
3. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. [in Ukr.].
4. Derevianko, B. V. (2013) Posluhy u sferi osvity: pravove rehuliuвання [Services in the field of education: legal regulation] : monohraf. Donetsk : Vydavnychiy dim «Kalmius», 387 p. [in Ukr.].
5. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy [On the approval of the Regulation on the Ministry of Education and Science of Ukraine] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16.10.2014 № 630. 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-p#Text>. [in Ukr.].
6. Pro osvitu [On education] : Zakon Ukrainy vid 05.09.2017. 2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19/conv#Text> [in Ukr.].
7. Pro deiaki pytannia orhanizatsii zdobuttia zahalnoi serednoi osvity ta osvitnoho protsesu v umovakh voiennoho stanu v Ukraini [About some issues of the organization of general secondary education and the educational process in the conditions of martial law in Ukraine] : nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 28.03.2022 № 274. 2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0274729-22#Text>. [in Ukr.].
8. Pro deiaki pytannia orhanizatsii roboty zakladiv fakhovoi predvyshchoi, vyshchoi osvity na chas voiennoho stanu [About some issues of organizing the work of institutions of vocational pre-university and higher education during martial law] : nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid

07.03.2022 № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text>. [in Ukr.].

9. Osvita v Ukraini v umovakh voiennoho stanu [Education in Ukraine under martial law] : informatsiino-analitychnyi zbirnyk. Kyiv, 2022. 358 p. [in Ukr.].

10. Osvitnii protses v umovakh voiennoho stanu v Ukraini [The educational process in the conditions of martial law in Ukraine] : *materialy Vseukrainskoho naukovo-pedahohichnoho pidvyshchennia kvalifikatsii, 3 travnia – 13 chervnia 2022 roku*. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2022. 504 s. [in Ukr.].

11. Romanenko, K. M. (2008) Konstytutsiine pravo hromadianyna na osvitu v Ukraini. Stan i tendentsii rozvytku [A citizen's constitutional right to education in Ukraine. State and trends of development] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.02 / Nats. Yuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 213 p. [in Ukr.].

12. Skakun, O. F. (2001) Teoriia derzhavy i prava [Theory of the state and law] : pidruch. Kharkiv : Konsum, 656 p. [in Ukr.].

13. Khomyshyn, I. Yu. (2019) Kontseptualni pytannia teorii i praktyky administratyvno-pravovoho rehuliuвання osvity Ukrainy v umovakh yevointehratsiinykh protsesiv [Conceptual issues of the theory and practice of administrative and legal regulation of education in Ukraine in the context of European integration processes] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.07 / Nats. Un-t "Lvivska politekhnik". Lviv, 510 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Maksym Badak. Regulatory support of education area under martial law. The article examines the peculiarities of normative-legal regulation of the sphere of education under the conditions of martial law. On the basis of the analysis of legislative and sub-legislative legal acts, guarantees were established for the participants of the educational process in wartime conditions, the powers of the Ministry of Education and Science of Ukraine regarding issues of legal support for the functioning of the education sphere. Normative aspects of the organization of the educational process in educational institutions under martial law are also analyzed, in particular, regarding the form of going on of the educational process, its completion, and the conduct of the admissions campaign. It was found that legal regulation in the field of education is primarily aimed at ensuring the safety of all participants in the educational process and the need to continue the implementation of the right to education for everyone.

It remains relevant to continue the study of this topic, because regulatory and legal regulation in the conditions of martial law is a dynamic process. The issue of researching the legal aspects of the organization of the educational process in the new academic year, the regulation of obtaining education by persons who were forced to leave the territory of Ukraine, the legal features of ensuring the quality of education, etc., becomes relevant.

Keywords: *notmative-legal regulation, education, educational process, right for education, Ministry of Education and Science of Ukraine.*

УДК 343.13

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-579-586

Тетяна БАДАЛОВА®

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОРГАНИ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ЕКСТРАДИЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Висвітлено одну з актуальних проблем сучасності, пов'язаних зі здійсненням процесуального керівництва під час проведення процедури екстрадиції правопорушників в Україні. Розглянуто історичні аспекти створення й розвитку органів прокуратури в Україні як самостійної та незалежної держави та етапи розвитку здійснення міжнародного співробітництва у сфері екстрадиції правопорушників. Досліджено нормативно-правове регулювання здійснення органами прокуратури своїх повноважень у сфері міжнародного співробітництва з видачі осіб (екстрадиції).

Ключові слова: *органи прокуратури України, екстрадиція, екстрадиційні відносини, органи досудового розслідування.*

© Т. Бадалова, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8364-5514>

badalova1702@ukr.net

Постановка проблеми. Вирішення завдань, які стоять перед органами досудового розслідування під час здійснення екстрадиції, безпосередньо залежить від центрального органу України – офісу Генеральної прокуратури України (ст. 574 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК)) [1]. Розглянуте кримінальне процесуальне законодавство України та законодавство щодо організації діяльності органів прокуратури не досконале та потребує змін. Вивчено проблемні питання у сфері діяльності органів прокуратури, наукові дослідження вітчизняних науковців та запропоновано шляхи їх вирішення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Теоретико-методологічні основи міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю та, зокрема, інституту екстрадиції розробляли такі науковці, як М. Антонович, В. Березняк, Ю. Васильєв, О. Виноградова, Ю. Пономаренко, М. Свистуленко, Л. Тимченко та інші. Віддаючи належне внеску попередників, зазначимо, що подальших досліджень потребують нормативні аспекти діяльності правоохоронних органів у забезпеченні процесуального порядку екстрадиції в частині підвищення ефективності цього виду співпраці.

Мета. Полягає в дослідженні правового регулювання діяльності органів прокуратури у забезпеченні процесуального порядку екстрадиції. Опрацювання наукових джерел, окремих нормативно-правових актів, наукових праць з питань діяльності органів прокуратури. Опрацювання проблемних питань з впровадження та застосування законодавства України з питань діяльності органів прокуратури, внесення законодавчих пропозицій з питань процесу екстрадиції.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі злочинність набуває глобального та інтернаціонального характеру. Міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю є, з одного боку, умовою, а з іншого – засобом зміцнення та гарантування внутрішнього та міжнародного порядку та миру. Саме зараз наша країна переживає нелегкі часи війни та високий рівень міграції. Спрощення паспортного контролю, наявність «прозорих» кордонів між державами, неефективність національних механізмів протидії та запобігання злочинності, недосконалий механізм видачі злочинців – все це дозволяє уникнути кримінальної відповідальності особам, які порушили кримінальне законодавство тієї чи іншої держави. На сьогодні, незважаючи на те, що в Україні триває широкомасштабна війна, наша країна вступила на шлях змін та почала свою активну участь в європейській інтеграції. Такі зміни є справжнім викликом для правової системи України в частині забезпечення високого, якісного рівня функціонування, а також подолання певних негативних наслідків лібералізації міграційного режиму. Одним із них є зростання присутності в Україні елементів міжнародної злочинності, протидія якій зумовлює потребу в удосконаленні форм та засобів міжнародного співробітництва. Вищенаведене характеризує практичну значущість порушеної проблематики та актуальність цього дослідження.

Проблеми діяльності прокурора в кримінальному процесі протягом останніх років прямо чи опосередковано розглядалися у наукових колах. Окремі аспекти тематики, що досліджується, розглядали такі вчені-процесуалісти: М. Ангеленюк, О. Баганець, Є. Блажівський, В. Галаган, А. Гнатюк, Л. Грицаєнко, Ю. Грошевий, І. Гловюк, О. Єні, В. Зеленецький, В. Канцір, П. Каркач, О. Капліна, І. Козьяков, Ю. Коробко, О. Комарницька, М. Косюта, М. Курочка, О. Кучинська, О. Литвак, В. Луцик, В. Малюга та ін. Згідно з дослідженнями вказаних вчених, у науковій літературі сформульовано дві моделі діяльності прокуратури, залежно від основної функції, яка вважається домінуючою: прокуратура як орган кримінального переслідування («прокурор – обвинувач»); прокуратура як орган нагляду за законністю («прокурор – охоронець законності»).

На цей час формується нова модель прокурорської діяльності, яку уявно можна назвати «прокуратура, як орган правозахисту». Основна особливість вищезазначеної прокуратури полягає в тому, що традиційне поняття законності як основного предмета прокурорської діяльності відходить на другий план і замінюється традиційною категорією публічного інтересу: йдеться не тільки про забезпечення виконання вимог, що містяться в законі, але й про охорону і захист суспільних благ, цінностей і загальнолюдських відносин.

Проголосивши свою незалежність, Україна першою серед колишніх республік СРСР 5 листопада 1991 року ухвалила Закон «Про прокуратуру», який набрав чинності 1

грудня 1991 року [2]. Цей закон визначав систему, повноваження, а також завдання та функції самостійних органів прокуратури України, що стало початком новітньої вітчизняної історії органів прокуратури. Розвиток законодавства про прокуратуру, розпочатий з набуттям незалежності, набув нового імпульсу після ухвалення 28 червня 1996 р. Конституції України, яка визначила прокуратуру як єдину систему [3]. У Конституції України регулюванню організації і діяльності прокуратури було присвячено самостійний розділ (VII «Прокуратура»). У ст. 121 Основного закону містився перелік функцій прокуратури. Під час вступу до Ради Європи 9 листопада 1995 р. Україна взяла на себе зобов'язання змінити роль і функції прокуратури шляхом перетворення цього інституту на орган, що відповідає принципам Ради Європи [4]. Подібні ж положення містяться в Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС [5]. Але незважаючи на те, що у 24.06.1991 р. Верховною Радою України ухвалено історичний документ виняткового значення для долі українського народу – Акт проголошення незалежності України [6] та те, що у 1995 році Україна вступила до Ради Європи, на жаль, до 2012 року на території нашої країни у практичній діяльності органів досудового розслідування та органів прокуратури застосовувався Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 року [7].

Починаючи з 2012 року в Україні спостерігається активізація взаємодії міжнародного та українського кримінального права, спрямованого на об'єднання зусиль держав в боротьбі зі злочинами. Така співпраця стала підґрунтям для удосконалення правил надання правової допомоги і видачі осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, а також для подальшого розвитку інституту екстрадиції. КПК України 2012 року став важливим кроком у розвитку на національному рівні процедури реалізації форм міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні, оскільки законодавцем враховано передбачену в багатьох міжнародних договорах необхідність мати саме внутрішньо національний механізм реалізації норм договорів щодо міжнародного співробітництва, визначено його основні засади, диференційовано процесуальні форми й особливості їх реалізації.

Органи прокуратури України, виконуючи функцію безпосередньої видачі особи, зобов'язані здійснювати прокурорський нагляд за дотриманням прав осіб та законністю рішень, які ухвалюються уповноваженими органами під час процедури екстрадиції. КПК України визначає, що прокурор є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. (ч. 1 ст. 36 КПК України) [1]. Розглядаючи процесуальний статус прокурорів під час здійснення міжнародного співробітництва в реалізації завдань, покладених на прокуратуру України, треба виходити з того, що згідно з чинним законодавством ця функція в діяльності установи не є однією з основних або конституційних, як їх ще називають. Потрібно зауважити, що в сучасному глобалізованому світі з відкритими кордонами між державами, швидким розвитком нових технологій безліч кримінальних проваджень вже просто неможливо розслідувати без допомоги іноземних колег, тому міжнародне співробітництво органів прокуратури різних держав є надважливим [8, с. 468–470].

На сьогодні екстрадиція є чи не найголовнішою та найбільш затребуваною процесуальною формою міжнародного співробітництва. Правову основу міжнародного співробітництва органів прокуратури варто розглядати за певною системою, яку становлять: 1) міжнародні міждержавні договори (двосторонні і багатосторонні): пакти, конвенції, договори, угоди; 2) міжвідомчі договори (угоди) з цих же питань; 3) національне законодавство з питань надання міжнародної правової допомоги; 4) неписані норми (звичаї, традиції) міжнародного права (міжнародна ввічливість, взаємність та ін.) [8, с. 471].

У своїй діяльності органи прокуратури враховують норми міжнародно-правових актів щодо охорони прав і свобод людини. До таких актів належать: Загальна декларація прав людини (1946 р.) [9], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) [10] та інші. Норми національного законодавства щодо врегулювання питань міжнародного співробітництва органів прокуратури містяться, передусім, у Законі «Про прокуратуру», в якому міжнародному співробітництву присвячений окремий розділ (XI) [2], та КПК України. Окрім того, у зв'язку зі здійсненням прокуратурою України міжнародного співробітництва з відповідними органами закордонних країн Генеральним прокурором України видано низку наказів та

інструкцій, які регулюють цю діяльність. Серед наказів, які регулюють здійснення міжнародного співробітництва органами прокуратури: наказ Генеральної прокуратури України від 18 вересня 2015 р. № 223 «Про організацію роботи органів прокуратури України у галузі міжнародного співробітництва» (зі змінами, внесеними наказами Генеральної прокуратури України від 16 січня 2017 р. № 6, від 9 жовтня 2017 р. № 287) [11] та Інструкція про організаційно-протокольне забезпечення заходів міжнародного співробітництва в органах прокуратури України [11] тощо. Щодо здійснення процесу екстрадиції органи прокуратури України займають важливу позицію, це зумовлено тим, що згідно з вимогами ст. 574 КПК України [1] офіс Генеральної прокуратури України визнано центральним органом щодо видачі (екстрадиції). Враховуючи наведені вимоги КПК України органи прокуратури наділені повноваженнями щодо здійснення процесуального керівництва під час процесу екстрадиції та передачі вказаних матеріалів компетентним органам іноземних держав. Саме поняття процесу екстрадиції згідно з міжнародними угодами, ратифікованими Україною, містить у собі не тільки видачу правопорушників, які перебувають у міжнародному розшуку до України, але й здійснення видачі правопорушників з України компетентним органам іноземних держав.

Розділом КПК України «Видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція)» (глава 44 КПК України) [1], передбачено такі види процедур видачі: звичайні (нормальні) і спрощені, а також тимчасові видачі, але законодавцем не достатньо приділено увагу саме процедурі екстрадиції правопорушника з України іноземним державам.

Механізм проведення процедури екстрадиції, закріпленій у КПК України, та термінологічна одиниця «екстрадиція» вживається у значенні видачі особи державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для: 1) притягнення до кримінальної відповідальності; 2) виконання вироку. Саме згідно з КПК України екстрадиція містить офіційний запит про видачу особи, її встановлення на території однієї держави, перевірку обставин, що можуть перешкоджати видачі, а також ухвалення рішення за запитом та фактичну передачу такої особи іншій державі, компетентні органи якої звернулися із запитом про видачу [12].

16.12.2022 Всеукраїнським професійним юридичним виданням «Юридична газета» проаналізовано рівень запитів у період з 2014 р. по 2021 р. [13].

Рис. 1. Кількість запитів про видачу правопорушників за 2014–2021 рр.

Згідно з наведеним вище рисунком можна відстежити кількість зростання запитів саме від компетентних органів іноземних держав, це означає, що зараз одним з пріоритетних напрямів діяльності органів прокуратури є саме процес екстрадиції з України правопорушників компетентним органам іноземних держав.

Аналізуючи нормативно-правові акти України у сфері здійснення міжнародно-

правової допомоги, а саме: наказ Генеральної прокуратури України від 18 вересня 2015 р. № 223 «Про організацію роботи органів прокуратури України у галузі міжнародного співробітництва» та КПК України, робимо висновок про те, що не достатньо приділено увагу одному з основних напрямів процесу екстрадиції – видачі з України правопорушників, які розшукуються іноземними державами. Саме цей напрям екстрадиції став дуже актуальним. За останні роки значно зросла кількість запитів від компетентних органів іноземних держав.

Незважаючи на те, що в наказі Генеральної прокуратури України від 18 вересня 2015 р. № 223 «Про організацію роботи органів прокуратури України у галузі міжнародного співробітництва» (зі змінами та доповненнями) передбачено алгоритм процесуальних дій органів прокуратури під час здійснення процедури екстрадиції правопорушників з України за запитами компетентних органів іноземних держав, але у вимогах КПК України містяться норми щодо здійснення арешту правопорушника.

Під час процедури екстрадиції в органах прокуратури виникають певні проблеми, пов'язані з фінансуванням потреб, які виникають під час здійснення екстрадиції. Наприклад, О. Комарницька зазначає, що найбільш складним для застосування не тільки у фінансовому, а й організаційному аспекті, як правило, є відсутність можливості у прокурора забезпечити особі право на користування послугами перекладача у випадку затримання іноземця, на зустріч з представником дипломатичної чи консульської установи своєї держави (наприклад, не в усіх регіонах України є перекладачі з молдавської мови або консульські установи цієї країни) [14]. Згодні з думкою О. Комарницької про те, що несвоєчасне забезпечення прокурором права затриманої особи на користування послугами перекладача не тільки призводить до порушення принципу рівності, права на своєчасну правову допомогу, недотримання процесуальних строків, перешкоджає дієвому забезпеченню прав, передбачених у ст. 581 КПК України, а й інколи унеможливає їхню реалізацію, що є неприпустимим. У таких випадках перед прокурором постає глобальна проблема, пов'язана не лише з організацією пошуку перекладача, а й з оплатою його послуг з перекладу процесуальних документів на рідну мову затриманого іноземця, надання безпосередніх послуг з усного перекладу тощо. Також науковцем О. Комарницькою додатково зазначено, що моніторинговий звіт застосування положень КПК України до першопричин порушення процесуальних норм зараховує незабезпечення саме державою дієвості передбачених у КПК України прав іноземних осіб, видача яких запитується. Зокрема, у прокурорському кошторисі не передбачена графа для таких цілей [14].

Тож зважаючи на наведене, можна зробити висновок, що процедура екстрадиції дійсно має складний характер, а саме її проведення у форматі організаційної процедури складається з підготовки документів, їх направлення для погодження, відправлення документів з погодженням адресату та здійснення перекладу документів.

Окрім вищенаведених проблемних питань, на нашу думку, треба окремо звернути увагу на підстави для затримання осіб, видача яких запитується. Законодавцем передбачено загальні підстави затримання, які містяться у ст. 208 КПК України, із врахуванням особливостей, встановлених у Розділі IX цього Кодексу або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Якщо системно проаналізувати положення розділу IX КПК України («Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження») не виявлено жодних особливостей, пов'язаних із затриманням особи, видача якої запитується, крім передбачених у бланкетній нормі ст. 582 КПК України. При цьому у розглянутому процесуальному законі також не передбачено підстав для повторного затримання й застосування тимчасового арешту, хоча здійснення повторного екстрадиційного арешту на законодавчому рівні передбачено (ч. 13 ст. 584 КПК України). Чинний КПК України містить вичерпний перелік підстав для затримання особи. Вони викладені у положеннях статей 207, 208, 519 цього Кодексу. Однак серед цих підстав немає такої, що стосується особи, оголошеної в міжнародний розшук для подальшої її екстрадиції. Тому між нормами процесуального закону наявні суперечності в частині підстав та порядку затримання особи, видача якої запитується. У подальшому в протоколі затримання уповноважена службова особа зазначає, що підставою для затримання особи, видача якої запитується, є одна (чи декілька) з передбачених у ст. 208 КПК України, зокрема оголошення в міжнародний розшук. Також у протоколі вказується, що затримана особа має право звернутися зі скаргою до слідчого судді у порядку, зазначеному в ст. 206 КПК

України, на незаконність її затримання. У разі оскарження особою, видача якої запитується, до слідчого судді законності її затримання в переважній більшості випадів, як свідчить практика, такі скарги задовольняються через невідповідність фактичної підстави для затримання тим, що зазначені у ст. 208 КПК України.

Також вважаємо за необхідне органам прокуратури враховувати практику ЄСПЛ щодо недопущення жорстокого поводження з особою, яка підлягає екстрадиції. На думку науковця Т. Фоміної, практика застосування екстрадиційного арешту в Україні потребує вдосконалення, зокрема необхідно звернути увагу на те, що формується практика ЄСПЛ щодо порушень Україною Конвенції про захист прав і основоположних свобод, а саме: ст. 3. «Заборона катувань», ст. 5. «Право на свободу та особисту недоторканність», ст. 6. «Право на справедливий суд» [15], яку органам прокуратури у своїй екстрадиційній діяльності також треба враховувати.

Невипадково у справі «Солдатенко проти України» Європейський Суд взяв до уваги численні повідомлення про тортури, побиття і застосування сили до підозрюваних з боку правоохоронних органів, в тому числі щодо тих, хто потребував медичної допомоги, а також про нелюдські умови утримання в пенітенціарних установах, включно з поганим харчуванням та відсутністю належної медичної допомоги [16].

Висновки. На нашу думку, треба врахувати наукові дослідження вітчизняних науковців та вимоги європейського законодавства щодо здійснення процедури екстрадиції та внести відповідні зміни до КПК України, які б чітко відображали процесуальні дії органів прокуратури під час здійснення процедури екстрадиції з України до компетентних органів іноземних держав, у тому числі з дотримання законності застосування запобіжних заходів. Доцільно внести й доповнення до положень ст. 208 КПК щодо підстав затримання та доповнити п. 5 таким змістом: «Якщо така особа оголошена у міжнародний розшук з метою подальшої її екстрадиції». Також вважаємо за необхідне вирішити проблематику фінансування потреб органів прокуратури щодо залучення перекладачів та здійснення перекладу основних процесуальних документів, необхідних для обрання запобіжного заходу правопорушникам, які потребують екстрадиції та видачі компетентним органам іноземних держав.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Про прокуратуру : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-12#Text>.
3. Конституція України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
4. Висновок № 190 (1995) Парламентської Асамблеї РЄ щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26.09.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590.
5. Про забезпечення виконання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством (Європейським Союзом) і вдосконалення механізму співробітництва з Європейським Співтовариством (Європейським Союзом) : Указ Президента України від 24 лютого 1998 р. № 148/98. *Офіційний вісник України*. 1998. № 8.
6. Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>.
7. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 (втратив чинність 13.04.2012). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100105?find=1&text=%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D1%96%D1%8F#Text>.
8. Каркач П. М., Кривобок В. В., Бабкова В. С. Організація та діяльність органів прокуратури України : навч. посібник / за ред. П. М. Каркача. Харків : Право, 2019. 500 с.
9. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
11. Про організацію роботи органів прокуратури України у галузі міжнародного співробітництва (зі змінами, внесеними наказами Генеральної прокуратури України від 16 січня 2017 р. № 6, від 9 жовтня 2017 р. № 287) : наказ Генеральної прокуратури України від 18 вересня 2015 р. № 223. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0223900-15#Text>.
12. Федченко В. М., Бадалова Т. Г. Сутність екстрадиції, як різновиду міжнародної правової допомоги (на прикладі Дніпропетровської області). *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 3. URL : <https://chasopys->

ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/231.

13. Всеукраїнське професійне юридичне видання «Юридичне газета online». URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/rozshuk-po-liniyi-interpolu-de-i-chomu-ne-varto-rozrahovuvati-na-zahist-vid-ukrayinskogo-pravosuddya.html>.

14. Комарницька О. Проблеми здійснення процесуальної діяльності прокурора під час екстрадиції. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. URL : <http://www.chasopysnaru.gr.gov.ua/ua/pdf/10-2016/02/komarnitska.pdf>.

15. Фоміна Т. Г. Екстрадиційний арешт: правова регламентація та практика застосування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 5. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2017_5_52.

16. Справа «Солдатенко проти України» (Заява № 2440/07). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_504#Text.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: chynne zakonodavstvo zi zminamy ta dopov. [Criminal Procedure Code of Ukraine: current legislation with changes and supplements]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].

2. Pro prokuraturu [About the prosecutor's office] : Zakon Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-12#Text>. [in Ukr.].

3. Konstytutsiia Ukrainy: chynne zakonodavstvo zi zminamy ta dopov. [The Constitution of Ukraine: current legislation with changes and supplements]. [The Constitution of Ukraine: current legislation with changes and supplements]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].

4. Vysnovok № 190 (1995) Parlyamentskoi Asamblei Rie shchodo zaiavky Ukrainy na vstup do Rady Yevropy vid 26.09.1995 r. [Conclusion No. 190 (1995) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe regarding Ukraine's application to join the Council of Europe dated September 26, 1995]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590. [in Ukr.].

5. Pro zabezpechennia vykonannia Uhody pro partnerstvo ta spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Spivtovarystvom (Ievropeiskym Soiuzom) i vdoskonalennia mekhanizmu spivrobitnytstva z Yevropeiskym Spivtovarystvom (Ievropeiskym Soiuzom) [On ensuring the implementation of the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Community (European Union) and improving the mechanism of cooperation with the European Community (European Union)] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 liutoho 1998 r. № 148/98. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 1998. № 8. [in Ukr.].

6. Akt proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy vid 24.08.1991. [Act of proclamation of Independence of Ukraine form August 24, 1991]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>. [in Ukr.].

7. Kryminalno-protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 28.12.1960 (vtratyv chynnist 13.04.2012). [Criminal Procedure Code of Ukraine from December 28, 1960 (expired April 13, 2012)]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100105?find=1&text=%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D1%96%D1%8F#Text>. [in Ukr.].

8. Karkach, P. M., Kryvobok, V. V., Babkova, V. S. (2019) Orhanizatsiia ta diialnist orhaniv prokuratury Ukrainy [Organization and activity of the prosecutor's office of Ukraine] : navch. posib. / za red. P. M. Karkacha. Kharkiv : Pravo, 500 p. [in Ukr.].

9. Zahalna deklaratsiia prav liudyny, pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrudnia 1948 r. [The Universal Declaration of Human Rights, adopted and proclaimed by resolution 217 A (III) of the UN General Assembly of December 10, 1948]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. [in Ukr.].

10. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy) (Ievropeiska konventsiiia z prav liudyny). [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (with Protocols) (European Convention on Human Rights)]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukr.].

11. Pro orhanizatsiiu roboty orhaniv prokuratury Ukrainy u haluzi mizhnarodnoho spivrobitnytstva (zi zminamy, vnesenymy nakazamy Heneralnoi prokuratury Ukrainy vid 16 sichnia 2017 r. № 6, vid 9 zhovtnia 2017 r. № 287) : nakaz Heneralnoi prokuratury Ukrainy vid 18 veresnia 2015 r. № 223. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0223900-15#Text>. [in Ukr.].

12. Fedchenko V. M., Badalova T. H. (2022) Sutnist ekstradytsii, yak riznovydu mizhnarodnoi pravovoi dopomohy (na prykladi Dnipropetrovskoi oblasti) [The essence of extradition as a type of international legal assistance (on the example of the Dnipropetrovsk region)]. *Dniprovskiyi naukovyi chasopys publicnogo upravlinnia, psykhologii, prava*. № 3. URL : <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/231>. [in Ukr.].

13. Vseukrainske profesiine yurydychne vydannia «Iurydychne hazeta online» [The essence of extradition as a type of international legal assistance (on the example of the Dnipropetrovsk region)]. URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/rozshuk-po-liniyi-interpolu-de-i-chomu-ne-varto-rozrahovuvati-na-zahist-vid-ukrayinskogo-pravosuddya.html>. [in Ukr.].

14. Komarnytska, O. (2016) Problemy zdiisnennia protsesualnoi diialnosti prokurora pid chas ekstradytsii [Problems of prosecutor's procedural activities during extradition]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*. № 2. URL : <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/10-2016/02/komarnitska.pdf>. [in Ukr.].

15. Fomina, T. H. (2017) Ekstradytsiinyi aresht: pravova rehlamentatsiia ta praktyka zastosuvannia [Extradition arrest: legal regulation and application practice]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2017_5_52. [in Ukr.].

16. Sprava «Soldatenko proty Ukrainy» (Zaiava № 2440/07) [The case "Soldatenko v. Ukraine" (Application No. 2440/07)]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_504#Text. [in Ukr.].

ABSTRACT

Tetiana Badalova. Authorities of the prosecution of Ukraine as subjects of extradition legal relations in criminal proceedings. The article is devoted to highlighting one of the current problems of our time, related to the implementation of procedural guidance during the implementation of the procedure of extradition of offenders in Ukraine.

The historical aspects of the creation and development of the prosecutor's office in Ukraine, as an independent and independent state, and the stages of development of international cooperation in the field of extradition of criminals are considered. The regulatory and legal regulation of the exercise of powers by the prosecutor's office in the field of international cooperation on the extradition of persons (extradition) has been studied. The main types of extradition and procedural powers of the prosecutor's office are described. The authority of the Office of the General Prosecutor's Office of Ukraine during extradition, prosecutor's office bodies to exercise prosecutorial supervision over the observance of the rights of persons subject to extradition was considered.

The relevant section on international cooperation (extradition) of the criminal-procedural legislation of Ukraine was analyzed and proposals were made to improve the provisions of the criminal procedural legislation on extradition as a separate type of international assistance in criminal proceedings. Certain problematic aspects of the prosecutor's activity related to the selection of preventive measure for persons whose extradition is requested are highlighted. It was emphasized that problematic issues related to the translation of procedural documents necessary for the implementation of the extradition process have not yet been resolved.

Keywords: *Prosecutor's Office of Ukraine, extradition, extradition relations, bodies of pre-trial investigation.*

УДК 340.114

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-586-592

Юрій ГОЛИК[©]

аспірант

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Охарактеризовано відповідальність органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні. Актуальність дослідження відповідальності органів місцевого самоврядування зумовлена розширенням їх повноважень, впливу та ресурсів в умовах децентралізації влади. Охарактеризовано рівні та види відповідальності органів місцевого самоврядування, а також аспекти правової відповідальності органів місцевого самоврядування – позитивний (перспективний) та негативний (ретроспективний).

Зроблено висновок, що відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування має як соціальну, так і правову природу, і повинна спиратись на систему стійких і ефективних гарантій.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, відповідальність, соціальна відповідальність, правова відповідальність, децентралізація влади, верховенство права.*

© Ю. Голик, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2367-7204>

k_zpd@dduvs.in.ua

Постановка проблеми. Реформа децентралізації влади в Україні розпочалась у 2014 році та триває досі, навіть в умовах широкомасштабного воєнного вторгнення РФ, що деструктивно впливає на різні сфери життєдіяльності суспільства. В основі реформи – ідея про те, що повноваження, ресурси та відповідальність повинні бути передані на рівень, що є найближчим до громадян та інтересів громади – до органів місцевого самоврядування.

Реформа децентралізації влади вплинула на зміст принципу підзвітності та відповідальності органів місцевого самоврядування. Це результат як загальних процесів демократизації в Україні та інформатизації суспільства, так і реформи децентралізації влади. Але потребує нового бачення концепція відповідальності органів місцевого самоврядування, що відповідала б сучасним реаліям.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання відповідальності у місцевому самоврядуванні досліджували М. Баймуратов, Ю. Бальцій, О. Батанов, В. Борденюк, М. Воронов, І. Дробуш, А. Коваленко, М. Корнієнко, А. Колодій, П. Любченко, М. Орзіх, О. Фрицький, В. Федоренко та ін. Децентралізація влади розкрита у наукових працях плеяди дослідників, серед них: О. Бабінова, М. Баймуратов, В. Боклаг, В. Боярський, М. Лахижа, А. Матвієнко, А. Мельничук, В. Наконечний, Л. Наливайко, П. Остапенко, О. Петренко, М. Пухтинський, Т. Тарасенко, Б. Федірко, О. Чепік-Трегубенко, Б. Шевчук, Ю. Шемшученко та ін. Актуальність дослідження відповідальності органів місцевого самоврядування зумовлена розширенням їх повноважень, впливу та ресурсів в умовах децентралізації влади.

У цьому дослідженні ми розділяємо принцип підзвітності та відповідальності на дві самостійні складові, щоб керуватись законами синергетики, розкрити відповідальність органів місцевого самоврядування як самостійне явище.

Метою статті є характеристика відповідальності органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. Кожна з державних і недержавних інституцій повинна відповідати за свою діяльність. Ясність і відповідальність вимагається на кожному рівні управління від усіх акторів, задіяних у розробці і впровадженні державної, регіональної і місцевої політики [1, с. 149; 2, с. 34]. Сама ідея місцевої демократії неможлива без ідеї відповідальної муніципальної влади, яка повинна захищати інтереси своєї громади [3, с. 156]. Ідея відповідальності органів публічної влади, в тому числі місцевого самоврядування, походить не тільки від принципу демократії, а є також складовою принципу верховенства права.

У довідковій літературі поняття «відповідальність» тлумачать як покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова [4]. Поняття «відповідальність» широко вживається під час оцінювання управлінської діяльності посадовців, характеризуючи їхнє ставлення до дорученої справи [5, с. 220]. Відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування в загальному вигляді характеризується багатоаспектністю, оскільки одночасно являє собою: 1) основний принцип місцевого самоврядування; 2) структурний елемент правового статусу місцевого самоврядування; 3) одну зі спеціальних гарантій реальності місцевого самоврядування. Подвійна природа органів місцевого самоврядування (як елемента громадянського суспільства і як елемента механізму публічного управління) свідчить про дуалістичну природу відповідальності, оскільки органи та посадові особи місцевого самоврядування відповідальні і перед жителями територіальної громади, і перед державою [6, с. 158]. Відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування має як соціальну, так і правову природу.

Реформування українського суспільства під впливом децентралізаційних змін стали вирішальним поштовхом до реформування інституту місцевого самоврядування в напрямі запровадження нового формату управління на основі соціальних відносин і, як наслідок, формування соціально відповідальної територіальної громади [7, с. 68]. У контексті реформи децентралізації влади саме соціальна відповідальність органів місцевого самоврядування становить особливий інтерес.

Специфіка соціологічного аспекту відповідальності обумовлена побудовою на межі гуманітарних наук антропоцентристського концепту. Поняття «відповідальність» має сенс лише щодо таких явищ, які тією чи іншою мірою залежать від свідомості, волі та бажання людини [8]. А. Зінченко, І. Тітаренко, М. Саприкіна, Є. Ішук визначають соціальну відповідальність як відповідальність муніципалітетів за вплив рішень і дій на

громаду, довкілля і суспільство, яка здійснюється на основі діалогу з громадою для її сталого розвитку й добробуту [9, с. 23]. На думку Ю. Горемікіної та Т. Калашнікової, соціальна відповідальність органів місцевого самоврядування передбачає відповідальне ставлення до виконання своїх власних і делегованих повноважень, якісне надання публічних послуг, ефективну взаємодію з населенням відповідних територіальних громад, бізнесом, громадськістю тощо; відповідальність за результати своїх рішень в економічній, соціальній, культурній, політичній сферах життєдіяльності громади, а також і стосовно довкілля [10, с. 161–162]. Е. Мулеса розширює напрями реалізації соціальної відповідальності органами місцевого самоврядування та виділяє: якісне виконання покладених на них власних і делегованих повноважень; надання якісних адміністративних послуг населенню територіальної громади; збільшення ресурсоефективності; забезпечення балансу інтересів різних груп населення, врахування думок та інтересів громадськості, підвищення рівня їх довіри; забезпечення ефективної взаємодії з населенням, громадськими організаціями та бізнес-структурами, підвищення їх компетентності в питаннях соціально відповідальної діяльності; здійснення заходів, спрямованих на добробут членів територіальної громади; формування стратегій і програм розвитку, благоустрій територій; проведення заходів, спрямованих на збереження екології (зменшення використання енергії, води, паперу тощо); забезпечення прогресу в людському розвитку населення й економічному розвитку територій загалом [7, с. 69]. Отже, соціальна відповідальність зумовлює свідому і активну соціально відповідальну діяльність органів і посадових осіб місцевого самоврядування на основі соціальних норм (правових, моральних, етичних та ін.) щодо реалізації мети і завдань місцевого самоврядування.

Соціальна відповідальність органів державної влади та органів місцевого самоврядування виражається через поєднання правового, соціального й морального ставлення службовців до інтересів та цілей держави й суспільства. Закономірності становлення й розвитку соціально відповідального місцевого самоврядування сформулювали його особливості, напрями та принципи діяльності [7, с. 69]. Правова відповідальність органів місцевого самоврядування є самостійним видом соціальної відповідальності.

Правова відповідальність встановлюється відповідно до вимог ідеального (природного) права та його цінностей. Правова відповідальність лежить в основі юридичної відповідальності. Прикметник «юридична» є завузьким, його використання є доречним у контексті негативної відповідальності, яка відповідно до норми закону застосовується до особи за вчинене нею в минулому правопорушення. Така вихідна наукова позиція найбільш прийнятна для розуміння суті співвідношення правової та юридичної відповідальності [8]. Отже, становлять інтерес два аспекти правової відповідальності органів місцевого самоврядування – позитивний (перспективний) та негативний (ретроспективний).

Наявність відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування є своєрідною протидією правам, які надані місцевому самоврядуванню, запорукою недопущення зловживання владою на місцевому рівні, гарантом дотримання законності та реалізації прав і свобод людини й громадянина [11, с. 186]. Вона має на меті забезпечити: ефективність реалізації завдань та функцій місцевого самоврядування; врахування та захист інтересів територіальної громади під час вирішення всіх питань місцевого значення; тісний зв'язок населення з органами та посадовими особами місцевого самоврядування; дотримання законності в діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування; належне виконання делегованих повноважень; виконання органами та посадовими особами місцевого самоврядування прийнятих на себе зобов'язань перед юридичними та фізичними особами [12, с. 138]. Така мета розширюється у процесі децентралізації влади.

Низка дослідників у сфері конституційного, муніципального та адміністративного права визначають юридичну відповідальність органів місцевого самоврядування в негативному аспекті [13; 14, с. 570; 15; 16, с. 276; 17, с. 43; 18, с. 27], що не повною мірою корелюється з концепцією правової відповідальності, яка містить і негативний, і позитивний аспекти.

Позитивна відповідальність органів місцевого самоврядування є видом правової відповідальності та продовженням соціальної відповідальності, але базується вона переважно на правових та моральних нормах.

Визначену в ст. 74 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» відповідальність, яку несуть за свою діяльність органи та посадові особи місцевого самоврядування перед територіальною громадою, державою, юридичними і фізичними особами, треба вважати саме позитивною [19, с. 173]. Позитивна відповідальність значною мірою перебуває в площині морально-етичних норм, виникає за межами ретроспективної відповідальності. Позитивна відповідальність виявляється в тому, що уповноважена особа усвідомлює підвищені вимоги до виконання своїх повноважень. Реалізовується позитивна відповідальність через юридичні обов'язки суб'єкта права, який у майбутньому добровільно, свідомо та відповідно до припису норми права їх виконує [20, с. 11; 6, с. 160]. Отже, вона передбачає високий рівень правосвідомості і правової культури, глибоке усвідомлення власної місії, спрямованість на добросчесне та ефективне служіння інтересам громади і суспільства. Позитивна відповідальність передбачає й усвідомлення негативних наслідків вчинення неправомірних чи формально правомірних дій, що тягнуть за собою незадовільний результат.

Ефективною гарантією реальності місцевого самоврядування є саме негативна юридична відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

Негативна відповідальність органів місцевого самоврядування виражається у вигляді обов'язку суб'єктів муніципальної влади зазнати певних негативних наслідків у разі неналежного, неякісного, неефективного виконання своїх компетенційних повноважень. Метою такої відповідальності передусім є спонукання до належного виконання покладених на них функцій і повноважень, ухвалення законних рішень, а також забезпечення функціонування місцевого самоврядування в інтересах населення та суспільства загалом [11, с. 188]. Л. Наливайко робить висновок, що застосування до органів місцевого самоврядування негативної юридичної відповідальності містить: а) нормативну підставу (наявність норми права, що безпосередньо передбачає склад правопорушення); б) фактичну підставу (наявність складу правового делікту в діяннях деліктоздатного суб'єкта місцевої публічної влади); в) процесуальну підставу – закріплену нормами конституційного та муніципального права процедуру притягнення до правової відповідальності органів і посадових осіб місцевої публічної влади (сукупність послідовних стадій) [21, с. 8]. Юридичну відповідальність органів місцевого самоврядування частіше ототожнюють з негативними наслідками за протиправні рішення, дії чи бездіяльність, неналежне виконання обов'язків.

Такої відповідальності характерні ознаки: а) формальна визначеність правовими нормами та обов'язковість для органів місцевого самоврядування; б) настання за скоєне протиправне, винне діяння (дію або бездіяльність) органом чи посадовою особою місцевого самоврядування, яке спричинило або створило загрозу спричинення моральної та/або матеріальної шкоди суспільним відносинам у сфері місцевого самоврядування; в) застосування законодавчо визначених обмежень особистого, організаційного або майнового характеру стосовно владного суб'єкта (органу чи посадової особи місцевого самоврядування) [6, с. 161]. Видами негативної юридичної відповідальності органів місцевого самоврядування за галузями є: конституційна (та муніципально-правова як її вид), кримінальна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна.

З огляду на зазначене під правовою відповідальністю органів місцевого самоврядування треба розуміти передбачений Конституцією та законами України обов'язок органів та посадових осіб місцевого самоврядування зазнати негативних або позитивних наслідків за юридично значущу поведінку (дію чи бездіяльність).

Реформа розширює коло питань місцевого самоврядування й повноваження органів місцевого самоврядування та ув'язує їх з ОТГ. Внаслідок об'єднання громад органи місцевого самоврядування отримали більші можливості розвитку (потужність та кошти), ніж окремі села чи міста. Це пов'язано зі зміною адміністративно-територіальної вертикалі [22, с. 48]. Децентралізація влади забезпечує органам місцевого самоврядування широкі організаційні, функціональні, матеріальні ресурси [23–26]. Спроможність, ефективність, самостійність, автономність і невідконтрольність місцевого самоврядування державі – основна мета реформи. Це зумовлює низку ризиків і загроз верховенству права, корупційній безпеці, інтересам громади на місцевому рівні тощо. Тому відповідальність органів місцевого самоврядування повинна спиратись на систему стійких і ефективних гарантій.

Висновки. Відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування має як соціальну, так і правову природу. У контексті реформи децентралізації влади

саме соціальна відповідальність органів місцевого самоврядування становить особливий інтерес. Соціальна відповідальність зумовлює свідому й активну соціально відповідальну діяльність органів і посадових осіб місцевого самоврядування на основі соціальних норм (правових, моральних, етичних тощо) щодо реалізації мети і завдань місцевого самоврядування.

Під правовою відповідальністю органів місцевого самоврядування треба розуміти передбачений Конституцією та законами України обов'язок органів та посадових осіб місцевого самоврядування зазнати негативних або позитивних наслідків за юридично значущу поведінку (дію чи бездіяльність). Її характеризують такі ознаки: передбачена Конституцією та законами України; негативна відповідальність настає лише за вчинення делікту та спирається на примус, а позитивна – за ефективну і корисну активність, що забезпечує виключний результат; санкції (як негативні, так і позитивні) мають особистий, майновий або організаційний характер; притягнення до відповідальності здійснюється у передбаченому законом процесуальному порядку.

В умовах децентралізації влади відповідальність органів місцевого самоврядування повинна спиратись на систему стійких і ефективних гарантій.

Список використаних джерел

1. Шаульська Г. М. Принципи врядування ЄС та впровадження багаторівневої моделі публічного управління в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № (3). С. 143–151.
2. Шаульська Г. М. Децентралізація: деякі пропозиції щодо розподілу компетенцій. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 26–27 квітня 2019 р.). Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2019. С. 32–35.
3. Беспалий В. В. Проблеми тлумачення принципів місцевого самоврядування в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія : Економіка і право*. 2013. № 23. С. 153–159.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. VIII. 1728 с.
5. Невмержицька С., Федоряк Р. Соціальна відповідальність муніципальних службовців у системі муніципального управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 5. С. 214–222.
6. Кириченко Ю. М. Юридична відповідальність органів місцевого самоврядування: багатоаспектність визначення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 158–162.
7. Мулеса Е. В. Соціальна відповідальність органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади. *Науковий вісник Ужгородського Університету. Серія : Економіка*. 2022. Вип. 1 (59). С. 67–72.
8. Безклубий І. Правова відповідальність. URL : <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39590/02-Bezklubiy.pdf?sequence=1>.
9. Зінченко А., Тітаренко І., Саприкіна М., Іщук Є. (приклад «Прозорого офісу» у Вінниці). *Прозорість і соціальна відповідальність муніципалітетів*. Київ : Поліграфія «Юстон», 2015. 52 с.
10. Горемікіна Ю., Калашнікова Т. Специфіка соціальної відповідальності органів місцевого самоврядування. *Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. Причорноморські економічні студії*. 2018. № 29. С. 158–163.
11. Іванова Т. М. Відповідальність органів і посадових осіб муніципальної влади в Україні: історико-правовий аналіз. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 185–197.
12. Утвенко В. В. Теорія та історія місцевого самоврядування : навч. посібник. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 234 с.
13. Закон про місцеве самоврядування в Україні: науково-практичний коментар / за ред. В. Ф. Опришка. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1999. 398 с.
14. Коваленко А. А. Деякі актуальні питання юридичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування в Україні. *Правова держава*. 2003. № 14. С. 569–574.
15. Кравченко В. В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (основи муніципального права) : навч. посіб. Київ : Арабат-Центр, 2001. 176 с.
16. Демків Р. Я. Конституційне право України : курс лекцій. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 332 с.
17. Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види. *Адвокат*. 2010. № 10 (121). С. 41–45.
18. Голосніченко І. П. Проблеми адміністративного процесу на сучасному етапі розвитку української держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. № 19. С. 26–28.
19. Сандул Я. М. Особливості відповідальності виконавчих органів місцевих рад. *Науковий*

вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. 2014. № 12. Т. 1. С. 170–173.

20. Армаш Н. О. Адміністративно-правовий статус керівників органів виконавчої влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2005. 19 с.

21. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 19 с.

22. Камардіна Ю. В. Реалізація принципів місцевого самоврядування в умовах муніципальної реформи в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2021. № 3. С. 45–50.

23. Наливайко Л. Р., Чепик-Трегубенко О. С. Децентралізація публічної влади в умовах формування громадянського общества и евроінтеграції України. *Legea si Viata.* 2017. № 1/2 (301). С. 121–125.

24. Наливайко Л. Р., Чепик-Трегубенко О. С. Децентралізація влади в Україні в умовах розбудови демократичного громадянського суспільства. *Підприємництво, господарство і право.* 2015. № 10. С. 44–47.

25. Nalyvaiko L., Chanyseva G., Kozin S. Remuneration Of Public Servants In The Federal Republic Of Germany. *Baltic Journal of Economic Studies.* 2018. №4 (5). S. 228–232.

26. Мінакова Є. В. Контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2021. 244 с.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Shaulska, H. M. (2019) Pryntsyvy vriaduvannya YeS ta vprovadzhennia bahatorivnevoi modeli publicnoho upravlinnia v Ukraini [The principles of EU governance and the implementation of a multi-level model of public administration in Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy.* № (3), pp. 143–151. [in Ukr.].

2. Shaulska, H. M. (2019) Detsentralizatsiia: deiaki propozyzii shchodo rozpodilu kompetensii. [Decentralization: some proposals for the distribution of competences]. *Prava liudyny ta problemy orhanizatsii i funkcionuvannia publichnoi administratsii v umovakh stanovlennia hromadianskoho suspilstva v Ukraini : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Zaporizhzhia, 26–27 kvit. 2019 r.).* Zaporizhzhia : Klasych. pryvat. un-t, pp. 32–35. [in Ukr.].

3. Bepalyi, V. V. (2013) Problemy tumachennia pryntsyviv mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini [Problems of interpreting the principles of local self-government in Ukraine]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii : Ekonomika i pravo.* № 23, pp. 153–159. [in Ukr.].

4. Velykyi tumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: 250000 [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language: 250,000] / uklad. ta holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin : Perun, 2005. VIII. 1728 p. [in Ukr.].

5. Nevmerzhytska, S., Fedoriak, R. (2017) Sotsialna vidpovidalnist munitsypalnykh sluzhbovtiv u systemi munitsypalnoho upravlinnia [Social responsibility of municipal employees in the system of municipal management]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok.* № 5, pp. 214–222. [in Ukr.].

6. Kyrychenko, Yu. M. (2020) Yurydychna vidpovidalnist orhaniv mistsevoho samovriaduvannia: bahatoaspektnist vyznachennia [Legal responsibility of local self-government bodies: multifaceted definition]. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal.* № 4, pp. 158–162. [in Ukr.].

7. Mulesa, E. V. (2022) Sotsialna vidpovidalnist orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v umovakh detsentralizatsii vlady [Social responsibility of local self-government bodies in conditions of decentralization of power]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Universytetu. Serii : Ekonomika.* Issue 1 (59), pp. 67–72. [in Ukr.].

8. Bezklubiy, I. Pravova vidpovidalnist [Legal responsibility]. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39590/02-Bezklubiy.pdf?sequence=1> [in Ukr.].

9. Zinchenko, A., Titarenko, I., Saprykina, M., Ishchuk, Ye. (2015) Prozorist i sotsialna vidpovidalnist munitsypalitetiv (pryklad «Prozoroho ofisu» u Vinnytsi) [Transparency and social responsibility of municipalities (the example of the "Transparent Office" in Vinnytsia)]. Kyiv : Polihrafiya "Yuston", 52 p. [in Ukr.].

10. Horemykina, Yu., Kalashnikova, T. (2018) Spetsyfika sotsialnoi vidpovidalnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia [Specifics of social responsibility of local self-government bodies]. *Demohrafiia, ekonomika pratsi, sotsialna ekonomika i polityka. Prychornomorski ekonomichni studii.* № 29, pp. 158–163. [in Ukr.].

11. Ivanova, T. M. (2014) Vidpovidalnist orhaniv i posadovykh osib munitsypalnoi vlady v Ukraini: istoriko-pravovyi analiz [Responsibility of bodies and officials of municipal authorities in Ukraine: historical and legal analysis]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav.* № 1, pp. 185–197. [in Ukr.].

12. Utvenko, V. V. (2017) Teoriia ta istoriia mistsevoho samovriaduvannia [Theory and history of local self-government] : navch. posib. Kyiv : DP «Vyd. dim «Personal», 234 p. [in Ukr.].

13. Zakon pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini: nauково-praktychnyi komentar [Law on

local self-government in Ukraine: scientific and practical commentary] / za red. V. F. Opryshka. Kyiv : In-t zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1999. 398 p. [in Ukr.].

14. Kovalenko, A. A. (2003) Deiaki aktualni pytannia yurydychnoi vidpovidalnosti orhaniv ta posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini [Some topical issues of legal responsibility of bodies and officials of local self-government in Ukraine]. *Pravova derzhava*. № 14, pp. 569–574. [in Ukr.].

15. Kravchenko, V. V. (2001) Konstytutsiini zasady mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini (osnovy munitsypalnoho prava) [Constitutional principles of local self-government in Ukraine (fundamentals of municipal law)] : navch. posib. Kyiv : Ararat-Tsentr, 176 p. [in Ukr.].

16. Demkiv, R. Ya. (2012) Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine] : kurs lektsii. Lviv : Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 332 p. [in Ukr.].

17. Hrek T. B. (2010) Pravova pryroda yurydychnoi vidpovidalnosti: poniattia, pryntsyipy ta vydy [Legal nature of legal responsibility: concepts, principles and types]. *Advokat*. № 10 (121), pp. 41–45. [in Ukr.].

18. Holosnichenko, I. P. (2003) Problemy administratyvnoho protsesu na suchasnomu etapi rozvytku ukrainskoi derzhavy [Problems of the administrative process at the current stage of development of the Ukrainian state]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. № 19, pp. 26–28. [in Ukr.].

19. Sandul, Ya. M. (2014) Osoblyvosti vidpovidalnosti vykonavchykh orhaniv mistsevykh rad [Peculiarities of responsibility of executive bodies of local councils]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Yurysprudentsiia*. № 12. Vol. 1, pp. 170–173. [in Ukr.].

20. Armash. N. O. (2005) Administratyvno-pravovyi status kerivnykiv orhaniv vykonavchoi vlady [Administrative and legal status of heads of executive bodies] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 19 p. [in Ukr.].

21. Nalyvaiko, L. R. (2000) Konstytutsiino-pravova vidpovidalnist: pytannia teorii ta praktyky [Constitutional and legal responsibility: issues of theory and practice] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. Nauk : 12.00.02 / Kyivskyy nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 19 p. [in Ukr.].

22. Kamardina, Yu. V. (2021) Realizatsiia pryntsyypiv mistsevoho samovriaduvannia v umovakh munitsypalnoi reformy v Ukraini [Implementation of the principles of local self-government in the conditions of municipal reform in Ukraine]. *Aktualni problemy vitchyznianoj yurysprudentsii*. № 3, pp. 45–50. [in Ukr.].

23. Nalyvaiko, L. R., Chepik-Tregubenko, O. S. (2017) Decentralizatsiia publichnoy vlasti v usloviakh formirovaniya grazhdanskogo obshestva i yevrointegratsii Ukrainy [Decentralization of public authority in the context of the formation of civil society and European integration of Ukraine]. *Legea si Viata*. № 1/2 (301), pp. 121–125. [in Russ.].

24. Nalyvaiko, L. R., Chepik-Trehubenko, O. S. (2015) Detsentralizatsiia vlady v Ukraini v umovakh rozbudovy demokratychnoho hromadianskoho suspilstva [Decentralization of power in Ukraine in the context of building a democratic civil society]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 10, pp. 44–47. [in Ukr.].

25. Nalyvaiko L., Chanysheva G., Kozin S. (2018) Remuneration of public servants in the Federal Republic of Germany. *Baltic Journal of Economic Studies*. №4 (5), pp. 228–232.

26. Minakova, Ye. V. (2021) Kontrol za diialnistiu orhaniv mistsevoho samovriaduvannia: teoretyko-pravovyi aspekt [Control over the activities of local self-government bodies: theoretical and legal aspect] : dys. ... kand. yuryd. Nauk ; 12.00.01 / Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. Dnipro, 244 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yurii Holyk. Responsibility of local self-government bodies and officials: theoretical and legal characteristics. The article describes the responsibility of local self-government bodies in the conditions of decentralization of power in Ukraine. The relevance of the study of the responsibility of local self-government bodies is due to the expansion of their powers, influence and resources in the conditions of decentralization of power. The levels and types of responsibility of local self-government bodies are characterized, as well as aspects of legal responsibility of local self-government bodies – positive (prospective) and negative (retrospective).

Positive responsibility implies a high level of legal awareness and legal culture, a deep awareness of one's own mission, a focus on virtuous and effective service to the interests of the community and society. Negative legal liability of local self-government bodies and officials is recognized as an effective guarantee of the reality of local self-government.

It was concluded that the responsibility of local self-government bodies and officials has both a social and a legal nature. In the context of the reform of power decentralization, it is the social responsibility of local self-government bodies that is of particular interest. Social responsibility determines the conscious and active socially responsible activity of local self-government bodies and officials on the basis of social norms (legal, moral, ethical, etc.) regarding the implementation of the goals and tasks of local self-government. The legal responsibility of local self-government bodies should be understood as the obligation of local self-government bodies and officials to suffer negative or positive consequences for legally significant behavior (action or inaction) provided for by the Constitution and laws of Ukraine. The responsibility of local self-government bodies should be based on a system of sustainable and effective guarantees.

Keywords: local self-government, responsibility, social responsibility, legal responsibility, decentralization of power, rule of law.

УДК 343.3.344

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-593-597

Олена ЛЕНДА[©]

ад'юнкнт

(Національна академія внутрішніх справ,
м. Київ, Україна)

ОБ'ЄКТ САМОВІЛЬНОГО ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ: ДОКТРИНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Визначено особливості об'єкта самовільного залишення військової частини або місця служби. Доведено, що родовим об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 407 Кримінального кодексу України, слід вважати таку сукупність правовідносин, що виникають на підставі низки нормативно-правових актів у сфері життєдіяльності Збройних Сил України. При цьому вказані нормативно-правові акти встановлюють порядок несення та проходження військової служби, котрий може бути порушений виключно військовослужбовцями. Констатовано, що зазначені суспільні відносини охоплюють і порядок проходження, і порядок несення військової служби, оскільки ці поняття органічно взаємопов'язані між собою.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, об'єкт кримінального правопорушення, кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, самовільне залишення військової частини або місця служби, військовий стан.

Постановка проблеми. З початку війни, розпочатої росією проти України, особливого звучання набуває вчинення військовослужбовцями суспільно небезпечних діянь проти встановленого порядку несення військової служби, в тому числі кримінальних правопорушень, передбачених ст. 407 Кримінального кодексу України (далі – КК) «Самовільне залишення військової частини або місця служби». У зв'язку з цим виникають проблемні питання щодо правильного визначення об'єктивних ознак вказаного суспільно небезпечного діяння, в першу чергу – його об'єкта.

У кримінально-правовій науці питання об'єктивних ознак кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби загалом, зокрема самовільного залишення військової частини або місця служби, вирішено неоднозначно. Саме тому виникла нагальна потреба глибокого вивчення та з'ясування сутності об'єкта згаданого кримінального правопорушення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби та їх об'єктивних ознак вивчали такі вчені, як В. Бугаєв, С. Дячук, М. Карпенко, М. Мельник, В. Навроцький, М. Сенько, М. Туркот, М. Хавронюк та ін.

Мета – визначити особливості суспільних відносин як об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 407 КК «Самовільне залишення військової частини або місця служби».

Виклад основних положень. У теорії кримінального права поширена думка, що кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби посягають на встановлений порядок несення військової служби, котрим охоплюється у тому числі й порядок проходження військової служби [1, с. 9; 2, с. 50–51; 3, с. 9; 4, с. 67]. Іншими словами, родовим об'єктом кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень) є встановлений законодавством порядок несення або проходження військової служби.

Зокрема, В. Бугаєв родовим об'єктом кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби розглядає військовий правопорядок як складову частину загального правопорядку в Україні. Дослідник доходить висновку, що військовий правопорядок є формою провадження військово-службової діяльності, закріпленої законами, у тому числі військовими статутами та іншими нормами

військового законодавства, і є необхідною ознакою будь-якого діяння, що кваліфікується як військове кримінальне правопорушення [3, с. 63]. М. Сенько розглядає суспільні відносини, що виникають із приводу встановленого порядку несення або проходження військової служби, як родовий об'єкт, а критерієм визначення однорідності безпосередніх об'єктів кримінальних правопорушень, що складають родовий об'єкт усіх військових кримінальних правопорушень, вважає подібність учасників суспільних відносин, котрі виникають між державою та військовослужбовцями, а також подібність соціальних інтересів, що виникають у зв'язку з існуванням таких відносин [5, с. 61–62]. М. Туркот визначає, що родовим об'єктом аналізованих кримінальних правопорушень виступають суспільні відносини, що виникають у зв'язку з регулюванням порядку проходження або (та) несення військової служби із забезпечення військової безпеки держави [6, с. 38].

М. Сенько вказував, що в назві Розділу XIX Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» відсутня вказівка на порядок проходження військової служби як частину родового об'єкта військових кримінальних правопорушень. Крім того, дослідник констатував очевидну невідповідність назви Розділу XIX Особливої частини КК та змісту ст. 401 КК, для усунення чого він пропонував у назві Розділу XIX вказати на «проходження військової служби». Підтримуючи і уточнюючи наведену пропозицію, пропонуємо назвати Розділ XIX Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення або проходження військової служби (військові кримінальні правопорушення)» [5, с. 53].

Встановлений законодавством порядок несення та проходження військової служби – це сукупність таких, що виникають у процесі життя і бойової діяльності військ, суспільних відносин, що закріплені у законах, військових статутах, положеннях про проходження служби різними категоріями військовослужбовців та інших актах законодавства [7, с. 1375]; це сукупність суспільних відносин, що виникають у процесі проходження служби різними категоріями військовослужбовців, їх службової і бойової діяльності та регламентуються нормами права й підзаконними нормативними актами [8, с. 918]; система правовідносин, що виникають на основі дії норм військового законодавства, у галузі будівництва, життя та діяльності Збройних Сил України, інших військ та військових формувань, створених відповідно до закону [3, с. 58]; сукупність суспільних відносин, що виникають у процесі життя і бойової діяльності військ, закріплених у різних нормативно-правових актах законодавства [1, с. 80].

Встановлений порядок проходження військової служби зобов'язує військовослужбовців строкової служби постійно перебувати в розташуванні військової частини чи місця служби, а офіцерів, прапорщиків, військовослужбовців за контрактом – у службовий час не залишати їх без дозволу відповідного начальника [8, с. 933]. Іншими словами, військовий порядок – це постійне і неухильне виконання військовослужбовцями безпосередніх обов'язків щодо проходження військової служби.

До складу терміна «порядок несення та проходження військової служби» належать: порядок підлеглості та військової честі; порядок проходження військової служби; порядок експлуатації озброєння і військової техніки та користування військовим майном; порядок несення спеціальних служб; порядок зберігання військової таємниці; порядок здійснення своїх повноважень військовими службовими особами Збройних Сил України та інших військових формувань; порядок виконання військового обов'язку в бою; порядок дотримання звичаїв та правил ведення війни [7, с. 1375; 8, с. 918].

Для того щоб зрозуміти, чи було посягання на порядок несення чи проходження саме військової служби, необхідно встановити, чи було покладено відповідними актами законодавства на військовослужбовця обов'язок діяти певним чином або, навпаки, утримуватися від певної поведінки.

Підставою виникнення правовідносин, пов'язаних із несенням чи проходженням військової служби, є відповідний юридичний факт. Якщо він відсутній, то і такі відносини з точки зору права визнаються нікчемними – такими, що не мають жодних правових наслідків. Неправильні дії представників органів державного управління, внаслідок порушень з боку яких певна особа була призвана на військову службу незаконно, не можуть погіршувати становище громадянина [7, с. 1381].

Порядок проходження військової служби охоплює ті суспільні відносини, що

виникають у зв'язку з регулюванням процесу життєдіяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, пов'язаного з виконанням покладених на ці військові формування завдань [8, с. 917-918]. Порядок несення військової служби охоплює більш вузьке коло суспільних відносин, а саме ті, що виникають у зв'язку з регулюванням діяльності, пов'язаної з реалізацією військовослужбовцями спеціальних прав, обов'язків щодо виконання завдань бойового чергування, внутрішньої, прикордонної, вартової (вахтової) та патрульних служб на певний період часу [8, с. 918]. Зокрема, як несення військової служби слід розуміти безпосереднє виконання обов'язків щодо охорони та оборони певних об'єктів чи території, забезпечення діяльності військових формувань або їх підрозділів. За своєю сутністю несення військової служби може здійснюватися тільки особою, яка проходить військову службу, або військовозобов'язаним чи резервістом під час зборів [9, с. 1001].

Без «проходження військової служби» неможливі подальші дії, такі як «організація та несення військової служби», що забезпечують військову безпеку держави. При цьому, на думку М. Туркота, несення військової служби означає пов'язаний із виконанням спеціальних завдань більш суворий режим проходження військової служби на певний період часу: бойове чергування (бойова служба), гарнізонна служба, служба у варті (на вахті), у складі патруля, добового або прикордонного наряду. Несення деяких видів спеціальних служб, таких як бойове чергування, прикордонна або вартова служба, навіть у мирний час визнається виконанням бойового завдання [6, с. 18].

Термін «проходження військової служби» є загальним поняттям, котре, поряд із обов'язками щодо несення військової служби, містить у собі також і виконання інших військових обов'язків, що фактично до несення військової служби ніякого відношення не мають. Це можуть бути виконання обов'язків відповідно до штатної посади, пов'язаних із призначенням на посаду чи переміщенням по службі, перепідготовкою та підвищенням кваліфікації, виїзди у відрядження, проходження лікування в лікувальних закладах [6, с. 21]. Перебуваючи на лікуванні у лікувальному закладі, у відпустці, на навчальних зборах, будучи тимчасово відстороненим від виконання службових обов'язків, військовополоненим, заручником, військовослужбовець разом з тим проходить військову службу, при цьому у зазначений період він може тимчасово не виконувати службових обов'язків відповідно до основної посади та не мати відношення до несення спеціальних служб [6, с. 21–22].

Отже, порядок проходження військової служби, на думку М. Туркота, охоплює ті суспільні відносини, що виникають у зв'язку з регулюванням процесу життєдіяльності Збройних Сил України, пов'язаного з виконанням покладених на них завдань [6, с. 23].

З іншого боку, термін «порядок несення військової служби» охоплює більш вузьке коло суспільних відносин, а саме лише ті, що виникають у зв'язку з регулюванням діяльності, пов'язаної з реалізацією військовослужбовцями спеціальних прав і обов'язків щодо виконання завдань бойового чергування, внутрішньої, прикордонної, вартової (вахтової) та патрульної служб на певний період часу [6, с. 23].

Поширеною думкою щодо безпосереднього об'єкта самовільного залишення військової частини або місця служби є визнання суб'єктом встановленого порядку проходження військової служби [10, с. 678; 11, с. 451; 1, с. 125]. Вчиняючи кримінальне правопорушення, передбачене ст. 407 КК, винний посягає на те коло суспільних відносин, що виникають із приводу проходження військової служби. Але до порядку проходження військової служби входять і порядок виникнення відносин військової служби, строки служби, певна система військових звань, порядок їх присвоєння, правила атестації військовослужбовців, порядок переміщення за посадою і пересування по службі, переміщення, відрядження та відпустки військовослужбовців, умови і порядок припинення військової служби.

М. Сенько вбачає зміст безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 407 КК, дещо вужчим за об'ємом. Так, ціла низка нормативно-правових актів регламентує підстави та строк законного перебування військовослужбовців поза межами військової частини або місця служби, чим забезпечується чітке виконання завдань Збройних Сил України та підтримання боєздатності армії. Зазначений порядок, на думку дослідника, варто називати як «порядок перебування військовослужбовців у військовій частині або на місці служби» [5, с. 54].

Самовільно залишаючи військову частину або місце служби, військовослужбовець, всупереч отриманому наказу чи обов'язків, що зобов'язаний виконувати, відповідно до яких він повинен розташовуватися у визначеному місці, залишає його. При невчасному з'явленні без поважних причин на службу військовослужбовець, всупереч встановлених вимог, не перебуває у військовій частині або на місці служби, а знаходиться поза ними. Саме встановлений порядок перебування військовослужбовців у військовій частині чи на місці служби забезпечує виконання ними покладених обов'язків, підтримання постійної боєздатності та є складовою частиною порядку проходження військової служби. Тому під час вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 407 КК, порушуються саме ті суспільні відносини, що виникають із приводу порядку перебування військовослужбовців у військовій частині або на місці служби [5, с. 54–55].

Порядок несення та проходження військової служби є формою життєдіяльності Збройних Сил України та формою забезпечення військової безпеки. Тому порядок проходження та несення військової служби повинен розглядатися як родовий об'єкт кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби. А суворе дотримання порядку несення та проходження військової служби, у свою чергу, є засобом забезпечення військової безпеки.

Висновки. Таким чином, встановлений порядок несення та проходження військової служби, як родовий об'єкт кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби, – це сукупність правовідносин, що виникають на підставі низки нормативно-правових актів у сфері життєдіяльності Збройних Сил України, котрі встановлюють такий порядок несення та проходження військової служби, що може бути порушений зсередини виключно військовослужбовцями. Родовий об'єкт військових кримінальних правопорушень та діяння, передбаченого ст. 407 КК, охоплює і порядок проходження, і порядок несення військової служби, оскільки ці поняття органічно взаємопов'язані між собою.

Список використаних джерел:

1. Військові злочини: коментар законодавства / Хавронюк М. І., Дячук С. І., Мельник М. І. ; відп. ред. : М. Д. Дрига, В. І. Кравченко. Київ : Видавництво А.С.К., 2003. 272 с.
2. Хавронюк М. І. Кримінальна відповідальність за перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1998. 225 с.
3. Бугаєв В. А. Військові злочини і покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Одеська нац. юрид. акад. Одеса, 2002. 21 с.
4. Карпенко М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія. Київ : КНТ, 2006. 232 с.
5. Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2005. 217 с.
6. Туркот М.С. Кримінальна відповідальність за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 201 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., перероб. та допов. Київ : Юрид. думка, 2010. 1288 с.
8. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. Т. 2 : Особлива частина / Баулін Ю. В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. та ін. Харків : Право, 2013. 1040 с.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Азаров Д. С., Гришук В. К., Савченко А. В. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
10. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ : ТВО "Знання", КОО, 2000. 771 с.
11. Кримінальне право України. Особлива частина : підруч. для ВУЗів / Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. В. та ін. ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ-Харків : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

Надійшла до редакції 19.11.2022

References

1. Viiskovi zlochynty: komentar zakonodavstva [War crimes: legal commentary] / Khavroniuk, M. I., Diachuk, S. I., Melnyk, M. I. ; vidp. red. : M. D. Dryha, V. I. Kravchenko. Kyiv : Vydavnytstvo A.S.K., 2003. 272 p. [in Ukr.].
2. Khavroniuk, M. I. (1998) Kryminalna vidpovidalnist za perevyschennia viiskovoiu posadovoiu osoboioi vlady chy posadovykh povnovazhen [Criminal responsibility for exceeding authority

- or authority by a military official] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Kyiv. 225 p. [in Ukr.].
3. Buhaiev, V. A. (2002) Viiskovi zlochyny i pokarannia [War crimes and punishments] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Odeska nats. yuryd. akad. Odesa. 21 p. [in Ukr.].
4. Karpenko, M. I. (2006) Kryminalna vidpovidalnist za porushennia statutnykh pravyl vzaiemovydosyn mizh viiskovosluzhbovtsiamy za vidсутnosti vidnosyn pidlehlости (kryminalno-pravove ta kryminolohichne doslidzhennia) [Criminal responsibility for violation of the statutory rules of relations between military personnel in the absence of subordinate relations (criminal legal and criminological research)] : monohrafiia. Kyiv : KNT. 232 p. [in Ukr.].
5. Senko, M. M. (2005) Kryminalna vidpovidalnist za samovilne zalshennia viiskovoi chastyny abo mistisia sluzhby [Criminal responsibility for voluntarily leaving a military unit or a place of service] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Lviv. 217 p. [in Ukr.].
6. Turkot, M. S. (2007) Kryminalna vidpovidalnist za zlovzhyvannia viiskovoiu sluzhbovoiu osoboioi vladoiu abo sluzhbovym stanovyshchem [Criminal responsibility for abuse of power or position by a military official] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Nats. yuryd. acad. Ukrayiny im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv. 201 p. [in Ukr.].
7. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnogo kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine] / za red. M. I. Melnyka, M. I. Khavroniuka. 7-me vyd., pererob. ta dopov. Kyiv : Yuryd. dumka, 2010. 1288 p. [in Ukr.].
8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar [Criminal codex of Ukraine. Scientific and practical commentary] : u 2-kh t. T. 2 : Osoblyva chastyna / Baulin, Yu. V., Borysov, V. I., Tiutiuhin, V. I. ta in. Kharkiv : Pravo, 2013. 1040 p. [in Ukr.].
9. Naukovo-praktychnyi komentar do Kryminalnogo kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary to the Criminal Code of Ukraine] / Azarov, D. S., Hryshchuk, V. K., Savchenko, A. V. ta in. ; za zah. red. O. M. Dzhuzhi, A. V. Savchenka, V. V. Chernieia. 2-he vyd., pererob. i dopov. Kyiv : Yurinkom Inter, 2018. 1104 p. [in Ukr.].
10. Navrotskiy, V. O. (2000) Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna [Criminal law of Ukraine. A special part] : kurs lektsii. Kyiv : TVO "Znannia", KOO. 771 p. [in Ukr.].
11. Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna [Criminal law of Ukraine. A special part] : pidruch. dlia VUZiv / Bazhanov, M. I., Baulin, Yu. V., Borysov, V. I., Havrysh, S. V. ta in. ; za red. M. I. Bazhanova, V. V. Stashysa, V. Ya. Tatsiia. Kyiv-Kharkiv : Yurinkom Inter, 2002. 416 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Olena Lenda. Object of voluntary abandonment of a military unit or place of service: doctrinal problems and ways to solve them. The article is devoted to the study of the features of the object of the criminal offense provided for in Art. 407 of the Criminal Code of Ukraine "Unwillingly leaving a military unit or place of service." The doctrinal positions regarding the definition of the generic object of the specified criminal offense are analyzed and their diversity is indicated.

It was established that the term "order of military service" includes the order of subordination and military honor; procedure for completing military service; the procedure for the operation with weapons and military equipment and the use of military property; procedure of doing special services; procedure for keeping military secrets; the procedure for doing their powers by military officials of the Armed Forces of Ukraine and other military formations; the procedure for performing military duty in battle; the procedure for observing the customs and rules of warfare.

It has been proven that the "order of military service" encompasses those social relations that arise in connection with the regulation of the life process of the Armed Forces of Ukraine and other military formations, related to the performance of the tasks assigned to these military formations; instead, the understanding of the term "order of military service" covers a narrower circle of social relations: those that arise in connection with the regulation of activities related to the implementation of special rights and obligations by military personnel in the performance of tasks of combat duty, internal, border, sentry and patrol services for a certain period of time.

It was determined that the generic object of the act provided for in Art. 407 of the Criminal Code, covers both the procedure for passing and the procedure for carrying out military service.

Keywords: *criminal offense, the object of a criminal offense, criminal offenses against the established order of military service, voluntary abandonment of a military unit or place of service, martial law.*

УДК 342.7

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-598-604

Сергій МАЛИШКО®

аспірант

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх, м. Дніпро, Україна)

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВИКОНАННЯ ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ ПІКЛУВАТИСЯ ПРО СВОЇХ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ БАТЬКІВ

У статті визначено перелік чинників, що суттєво впливають на виконання конституційного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, та здійснено їх характеристику. Встановлено, що під чинниками, в контексті досліджуваного юридичного обов'язку, необхідно розуміти умови, причини та рушійні сили, що здійснюють вплив на зобов'язаних суб'єктів правовідносин та, як наслідок, приводять до здійснення або нездійснення належної (необхідної) поведінки. За результатами дослідження виокремлено такі чинники впливу на виконання юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків: юридичні; економічні; соціально-політичні; ідеологічні; інституційні; демографічні.

Ключові слова: чинники, юридичні чинники, економічні чинники, соціально-політичні чинники, ідеологічні чинники, інституційні чинники, демографічні чинники.

Постановка проблеми. Всебічне дослідження юридичних обов'язків як міри належної (необхідної) поведінки людини з необхідністю вимагає з'ясування не лише їх правової природи (змісту, сутності та юридичних властивостей), але й факторів, умов та причин, котрі обумовлюють їх виконання. Не виключенням є й юридичний (конституційний) обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Зокрема, потребують дослідження чинники впливу на цей обов'язок.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Юридичному обов'язку як явищу правової дійсності присвячені праці таких вчених: Ю. Барзілової, О. Білоскурської, М. Вітрука, Л. Воеводіна, Б. Ебзеєва, В. Єма, А. Іванова, Р. Карімової, В. Левченка, Л. Летнянчина, В. Масленнікова, М. Матузова, Б. Семенки, К. Хачатурова, О. Черновол, І. Юрчак, Є. Юнусова та ін. Варто зауважити, що у своїх наукових доробках деякі вчені в цілому торкалися питання факторів впливу на виконання юридичних обов'язків загалом, проте чинникам, що обумовлюють виконання саме юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків досі не приділено належної наукової уваги.

Метою статті є з'ясування переліку чинників, що суттєво впливають на виконання конституційного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, та здійснення їх характеристики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Принагідно зазначити, що в довідковій літературі термін «чинник» трактується як умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис; фактор [1], «те, що чинить, здійснює вплив, діюче» [2].

Із зазначеного випливає, що під чинниками, в контексті виконання юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, необхідно розуміти умови, причини та рушійні сили, що здійснюють вплив на зобов'язаних суб'єктів правовідносин та, як наслідок, приводять до здійснення або нездійснення належної (необхідної) поведінки.

Реалізація основних обов'язків людини і громадянина, стверджує О. Черновол, відбувається за певних умов, що виступають як чинники їх виконання. У процесі реалізації основних обов'язків людини і громадянина відбувається перехід від юридично-необхідного до фактичного. Забезпечення реалізації юридичних обов'язків

© С. Малишко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9638-3023>

malushko_s@ukr.net

можливе за допомогою створення дієвих юридичних засобів – складових механізму реалізації обов'язків людини і громадянина (нормативної, інституційної, організаційної) як елементів моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина [3, с. 15].

Осмилення вищенаведеної позиції дозволяє стверджувати про те, що згаданою дослідницею виокремлено лише два види чинників, що впливають на реалізацію обов'язків людини, а саме: юридичні та інституційні, що, на наше переконання, звужує обсяг досліджуваного явища, адже вченою не враховуються інші, не менш важливі, умови виконання обов'язків, зокрема, економічні, політичні та соціальні.

Так, із погляду Л. Летнянчина, до загальних умов і чинників, що суттєво впливають на реалізацію конституційних обов'язків, слід відносити політичні, соціально-економічні, організаційні, юридичні. Для всебічного виявлення умов реалізації основних обов'язків особи, стверджує вчений, слід враховувати не лише зовнішні умови, але й психологічні особливості людини, сприйняття нею своїх обов'язків, котрі значною мірою детермінують її поведінку в правовій сфері. Безпосереднє соціальне оточення особи також має виняткове значення для здійснення нею конституційних обов'язків і може бути розглянуте на різних рівнях [4, с. 220–231].

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що існуючі чинники впливу на виконання юридичних обов'язків слід диференціювати на зовнішні (політичні, економічні, юридичні, соціальне оточення, традиції) та внутрішні (психологічні особливості). Щоправда, дискусійним видається твердження автора про внутрішні чинники, якими, на думку вченого, є психологічні особливості людини. Вказана позиція обумовлюється доктринальним розумінням останніх як неповторної своєрідності психіки кожної людини. Тому переконані, що розглядаючи внутрішні чинники, котрі впливають на виконання юридичних обов'язків, більш коректним є вести мову про рівень правової свідомості та культури особи, зокрема правової.

Досліджуючи механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, О. Білоскурська доходить висновку про те, що його невід'ємною складовою, важливими передумовами реалізації цього механізму є економічні, політичні, соціальні, психологічні фактори суспільного життя [5, с. 113]. Однак варто зауважити, що виокремивши чинники, що впливають на реалізацію одного з конституційних обов'язків людини, вчена не висвітлила їхній зміст та особливості.

З-поміж чинників впливу на виконання особою своїх обов'язків І. Юрчак виділено такі: вплив радянської спадщини – відчуття себе безправним громадянином, який не вміє користуватися державними засобами захисту своїх прав; нові суспільні відносини та нові правові правила; розвиток почуття громадянськості; сучасні стандарти верховенства права, пріоритет прав і свобод людини та громадянина, принципи демократії тощо; формування нового світогляду незалежного українського народу, фундаментом якого виступає патріотизм; необхідність створення реальних можливостей для використання прав та свобод громадян; соціальна роль та спосіб життя людини; перетворення населення в єдиний народ – громадянське суспільство, яке має фактичні підстави розраховувати на державний захист від внутрішніх та зовнішніх загроз [6, с. 169].

Узагальнення вищенаведеного дозволяє дійти висновку про те, що дослідниця акцентує увагу на психологічних, юридичних, ідеологічних та безпекових чинниках, що впливають на реалізацію обов'язків людини.

У контексті предмета нашої наукової розвідки серед чинників, котрі впливають на виконання юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, передусім, варто виокремити юридичні, до яких, на наше переконання, слід віднести національне законодавство України.

Серед міжнародних договорів, що ратифіковані парламентом України, варто виокремити Конвенцію про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання, вчинену 23 листопада 2007 року у м. Гаазі.

Україна відповідно до ст. 63 Конвенції заявляє, що буде поширювати застосування розділів V та VIII Конвенції на стягнення утримання, окрім іншого: з повнолітніх дочок, сина на непрацездатних батьків; з повнолітніх внуків, правнуків на непрацездатних бабу, діда, прабабу, прадіда; з повнолітніх падчерики, пасинка на непрацездатних мачуху, вітчима [7].

Аналіз норм вищезгаданої Конвенції дозволяє стверджувати про розширення

кола зобов'язальних суб'єктів в аспекті піклування про непрацездатних осіб, що в перспективі буде забезпечено відповідним юридичним механізмом на національному рівні.

Про важливість для суспільства і держави досліджуваного юридичного обов'язку свідчить його закріплення в ч. 2 ст. 51 Конституції України, в якій зазначається, що повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Відповідно в ч. 1 ст. 202 Сімейного кодексу України передбачається, що повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги, а в ч. 1 ст. 203 цього ж кодексу йдеться мова про те, що дочка, син, крім сплати аліментів, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю.

Одним із юридичних чинників є і судова практика тлумачення національного законодавства, що беззаперечно впливає на виконання юридичного обов'язку з боку повнолітніх батьків. З цього приводу варто звернути увагу на такі судові акти: 1) Рішення Конституційного Суду України від 03.06.1999 № 5рп/99, в якому Суд розтлумачив категорію «утриманство»; 2) Ухвалу судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 01.10.2003 р. (щодо виконання обов'язку дітей піклуватися про своїх батьків); 3) Ухвалу Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 08.11.2017 у цивільній справі № 555/664/15-ц (щодо умов, за яких сплачуються аліменти на батьків); 4) Постанову Верховного Суду від 05.09.2019 у справі № 212/1055/18-ц (щодо потреби в матеріальній допомозі батькам).

Переконані, що одним із юридичних чинників належного виконання досліджуваного нами конституційного обов'язку є юридична відповідальність в її негативному аспекті.

На підтвердження такої позиції наведемо умовивід О. Черновол про те, що модель правового забезпечення та реалізації юридичних обов'язків людини і громадянина – це система правових норм, що закріплюють юридичні обов'язки, принципи і механізм їх забезпечення та реалізації, а також, у випадку їх невиконання або неналежного виконання, можливість застосування юридичної відповідальності [3].

З огляду на вищезазначене переконані, що за невиконання юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про непрацездатних батьків, за аналогією зі встановленою законом відповідальністю батьків (ч. 1 ст. 184 КУпАП – ухилення від обов'язку забезпечення необхідних умов життя дітей), має бути встановлена відповідна адміністративна відповідальність.

Неабияке значення в контексті належного виконання досліджуваного юридичного обов'язку мають економічні чинники. Як слушно з цього приводу зауважує А. Заєць, важке економічне становище в країні негативно впливає на виконання всіх конституційних обов'язків. Коли населення розчароване нездатністю держави забезпечити соціальні гарантії, достатній життєвий рівень для особи та її сім'ї, це негативно позначається на легітимності самої влади. Знижується рівень законслухняності громадян, поваги до закону [8, с. 237].

За оцінками Міністерства економіки України, рівень безробіття в Україні на кінець 2022 року мав становити 30 %. Міністерством підкреслюється, що одним із викликів, котрі стоять перед Україною, є стабілізація макроекономічної ситуації. Так, наразі інфляція в Україні сягає 24,6 %, але до кінця року очікується на рівні 30%, а падіння економіки прогнозується на рівні 30% [9].

Отже, третина наших громадян залишиться без робочих місць та, як підсумок, без щомісячних доходів. А ті, хто збережуть робоче місце, без індексації їх заробітної плати втратять купівельну спроможність також на третину. Тому матеріальна допомога своїм непрацездатним батькам, якщо й не припиниться, то значно зменшиться, виходячи з об'єктивної економічної ситуації в державі, що склалася у зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України.

На виконання юридичного обов'язку повнолітніх дітей щодо непрацездатних батьків впливають і воєнно-безпекові чинники, зокрема: збройна агресія проти України, введення у зв'язку з цим воєнного стану, а також введення надзвичайного стану.

Так, наприклад, введення в нашій державі правового режиму воєнного стану тягне за собою ухвалення Президентом України рішення про загальну мобілізацію. Як повідомив Міністр оборони України О. Резніков, станом на липень 2022 року нараховується: мобілізованих у ЗСУ – до 700 тис. осіб, прикордонників – до 60 тис., у

Нацгвардії – до 90 тис., Національній поліції – до 100 тис. Тобто понад 1 млн осіб у формі забезпечують діяльність сектора безпеки та оборони [10]. Таким чином, наразі в Україні понад один мільйон осіб, переважно чоловіків віком від 18 до 60 років, є суб'єктами, які не можуть виконувати частину своїх юридичних обов'язків, зокрема і піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Водночас варто відзначити, що відповідно до інформації генерал-лейтенанта Сергія Наєва, загалом у Збройних силах України проходять службу понад 40 тис. жінок, які перебувають на військових посадах. За його словами, 8 тисяч жінок перебувають на офіцерських посадах. Зараз більш ніж 5 тисяч жінок перебувають у районах, де ведуться активні бойові дії [11]. Тому частина населення жіночої статі, що долучена до відвернення збройної агресії проти України, також не в змозі повною мірою виконувати покладені на неї юридичні обов'язки.

Не менш важливе значення в контексті виконання досліджуваного юридичного обов'язку мають і соціально-політичні чинники, сутність яких, на наше переконання, зводиться до соціальної політики держави та/або органів місцевого самоврядування щодо створення та функціонування державних і муніципальних будинків-інтернатів для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю, а також надання таким особам субсидій та матеріально-фінансової допомоги.

Розміщення громадян похилого віку та осіб з інвалідністю в будинках-інтернатах здійснюється згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 02.09.2020 № 772. Відповідно до її положень до інтернату на повне державне утримання безоплатно приймаються: громадяни похилого віку, особи з інвалідністю II-III груп, середньомісячний сукупний дохід яких становить менше двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб [12].

Аналіз норм вищезгаданої постанови Уряду України дає підстави стверджувати, що створення достатньої мережі таких закладів буде відповідати інтересам літніх людей та сприятиме виконанню обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, адже діти часто не мають можливості особисто піклуватися про них з об'єктивних причин (служба в Збройних Силах, відбування покарання, вади здоров'я тощо).

Неабияку роль при реалізації юридичного обов'язку повнолітніх дітей відіграють і ідеологічні чинники, а саме: рівень правосвідомості й правової культури, морального та релігійного виховання.

В сучасних умовах розвитку суспільства, стверджує Г. Миронова, відносини між батьками і дітьми врегульовуються не лише правом; значний вплив на цю сферу людського життя мають і такі регулятори суспільних відносин, як норми моралі, релігійні норми, значення яких не можна недооцінювати в соціально-правовій політиці держави [13, с. 99]. Уявлення особи про моральність поведінки, зауважує Л. Красицька, ставить перед нею значно більше обов'язків щодо батьків або дитини, ніж правові приписи [14, с. 30].

Значний вплив на здійснення прав батьків та дітей мають і інші соціальні норми, зокрема, релігійні. Як слушно зауважує З. Ромовська, потужним регулятором сімейних відносин залишається й канонічне право [15, с. 63].

Так, наприклад, у Катехизмі Католицької Церкви четверта заповідь нагадує дітям, які вирости, про їхню відповідальність перед батьками. Наскільки це можливо, вони повинні надавати батькам матеріальну і моральну допомогу у старості, під час хвороб, у самотності чи смутку [16].

Правова культура, наголошує Ю. Годика, – це рівень знання права членами суспільства і шанобливе ставлення до права, високий престиж права в суспільстві. Правосвідомість, на думку дослідника, знаходиться в основі правової культури, являє собою сукупність поглядів, ідей, почуттів, настроїв, котрі мають відношення до права, та охоплює уявлення про право, тобто праворозуміння, погляди на роль права, правових установ у житті суспільства і держави, ідеї про права людини, відповідальність особи перед іншими людьми, державою і суспільством [17, с. 8, 17].

З погляду О. Білоскурської, правосвідомість є духовною (ідеологічною) гарантією забезпечення здійснення прав і виконання обов'язків. Згадана категорія покращує режим законності, котрий повинен гарантувати кожному громадянину впевненість, що порядок у суспільстві буде забезпечений, що його права та законні інтереси будуть суворо охоронятися, ті, хто їх порушить, будуть покарані, а порушені права відновлені [18, с. 29].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що серед ідеологічних чинників, котрі впливають на реалізацію юридичного обов'язку, слід виокремити: а) домінуючі в суспільстві ідеї, цінності та норми стосовно інституту сім'ї загалом та батьків зокрема; б) усвідомлення соціальних потреб, запитів та інтересів осіб похилого віку; в) уявлення повнолітніх дітей про проблеми, з якими стикаються їхні батьки; г) зберігання і передача від батьків до дітей досвіду піклування про своїх батьків, д) рівень цивілізованості суспільства; е) рівень знань, уявлень, вірувань та переконань повнолітніх дітей.

Розглядаючи інституційні чинники, переконані, що до них слід віднести органи публічної влади, їх службові та посадові особи, до повноважень яких належить забезпечення виконання юридичного обов'язку піклування про непрацездатних батьків, зокрема, органи опіки та піклування, суди тощо, а також заклади вищої освіти, трудові колективи, громадські об'єднання, що вживають заходів із правової соціалізації особи.

З цього приводу слушно вбачаємо думку І. Патерило, який пов'язує процес правової соціалізації особи з існуючими в суспільстві цінностями та визначає його як засвоєння людиною протягом усього життя правових знань, норм і цінностей суспільства, до якого вона належить [19, с. 111].

Не останню роль в аспекті виконання юридичного обов'язку піклування про непрацездатних батьків відіграють і демографічні чинники. Принагідно зазначити, що за роки незалежності в Україні поменшало людей працездатного віку (16-59 років): у 1991 році в цій віковій групі було 30,2 млн осіб, в 2020 р. – 25 млн. Водночас кількість українців пенсійного віку з 1991 року практично не змінилася. Дітей (від 8 до 15 років) в Україні стало значно менше: у 1991 р. – 11,8 млн, у 2020 р. – 6,8 млн. За період незалежності до 2020 року в Україні народилося 13,3 млн дітей. У цілому рівень народжуваності з 1991 року знизився вдвічі: якщо в 1991 р. народилося 630,8 тис. дітей, то у 2019-му – 308,8 тис. [20].

Аналіз зазначених статистичних показників дає підстави стверджувати, що зменшення кількості осіб працездатного віку та рівня народжуваності у підсумку призводить до суттєвого дисбалансу кількості зобов'язаних суб'єктів (повнолітніх дітей) із кількістю непрацездатних осіб (батьків), що суттєво впливає на виконання юридичного обов'язку щодо останніх.

Висновки. Узагальнення всього вищевикладеного дозволяє виокремити перелік чинників (умов, причин, рушійних сил), що здійснюють вплив на виконання юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків: а) юридичні (національне законодавство України, судова практика його тлумачення та застосування, юридична відповідальність за неналежне виконання обов'язку); б) економічні (економічне становище в державі, рівень безробіття, інфляція); в) воєнно-безпекові (збройна агресія проти України, введення воєнного або надзвичайного стану); г) соціально-політичні (соціальна політика держави та/або органів місцевого самоврядування щодо створення та функціонування державних і муніципальних будинків для осіб похилого віку та/або осіб з інвалідністю, надання особам похилого віку субсидій та матеріально-фінансової допомоги); д) ідеологічні (рівень правосвідомості й правової культури, морального та релігійного виховання); е) інституційні (органи публічної влади, їх службові та посадові особи, до повноважень яких належить забезпечення виконання юридичного обов'язку піклування про непрацездатних батьків, а також заклади вищої освіти, трудові колективи, громадські об'єднання); є) демографічні (співвідношення кількості осіб працездатного та пенсійного віку, рівень народжуваності в країні).

Список використаних джерел

1. Чинник. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980)*. URL : <http://sum.in.ua/s/chynnyk>.
2. Чинник. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Чинник>.
3. Черновол О. П. Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 20 с.
4. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : монограф. Харків : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. 267 с.
5. Білоскурська О. В. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України : монограф. Чернівці : Книги – XXI, 2011. 186 с.
6. Юрчак І. Р. Обов'язки особи : теоретико-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук :

12.00.01 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2016. 185 с.

7. Конвенція про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання від 23.11.2007 р. Ратифікована із заявами та застереженнями Законом України від 11.01.2013 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_112#Text.

8. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ : Парламентське вид-во, 1999. 248 с.

9. На кінець року безробіття в Україні становитиме 30% – Мінекономіки. *Економічна правда*. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2022/10/24/692987/>.

10. Резніков назвав кількість мобілізованих українців. *Слово і діло : аналітичний портал*. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/07/08/novyna/bezpeka/reznikov-nazvav-kilkist-mobilizovanykh-ukrayincziv>.

11. Названо кількість жінок, які служать у ЗСУ. *УНІАН : інформаційне агентство*. URL : <https://www.unian.ua/war/zhinki-v-armiji-nazvano-kilkist-zhinok-yaki-sluzhat-u-zsu-12011367.html>.

12. Про затвердження Типового положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю : постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2020 № 772. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-2020-%D0%BF#Text>.

13. Миронова Г. Моральні засади Сімейного кодексу України. *Право України*. 2004. № 4. С. 99–102.

14. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 496 с.

15. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : наук.-практ. коментар. Київ : Правова єдність, 2009. 426 с.

16. Катехизм Католицької Церкви. URL : http://catechismus.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=99&Itemid=42.

17. Тодька Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры граждан : монограф. Харьков : РАЙДЕР, 2001. 160 с. РОСІЙСЬКА

18. Білоскурська О. В. Правосвідомість та правова культура, як невід’ємні складові конституційного обов’язку додержуватися конституції України та законів України. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Правознавство*. 2010. Вип. 525. С. 28–32.

19. Патерило І. В. Право як ціннісна категорія : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський ун-т права НАН України. Київ, 2006. 209 с.

20. Демографічна ситуація в Україні в період незалежності. *Слово і діло : аналітичний портал*. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2020/08/21/infografika/suspilstvo/demografichna-sytuacziya-ukrayini-period-nezalezhnosti>.

Надійшла до редакції 08.12.2022

References

1. Chynnyk [The factor]. *Slovnnyk ukrainskoi movy. Akademichnyi tlumachnyi slovnnyk (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/chynnyk>. [in Ukr.].

2. Chynnyk [The factor]. *Vikipediia – vilna entsyklopediia*. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Чинник>. [in Ukr.].

3. Chernovol, O. P. (2019) Yurydychni oboviazky liudyny i hromadianyna: teoretychni modeli pravovoho zabezpechennia ta realizatsii [Legal obligations of a person and a citizen: theoretical models of legal provision and implementation] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / In-t derzhavy i prava im. V. M. Korytskoho NAN Ukrayiny. Kyiv, 20 p. [in Ukr.].

4. Letnianshyn, L. I. (2006) Konstytutsiini oboviazky liudyny i hromadianyna v Ukraini: problemy teorii i praktyky [Constitutional duties of a person and a citizen in Ukraine: problems of theory and practice] : monohrafiia. Kharkiv : Vydavets SPD FO Vapniarchuk N.M., 267 p. [in Ukr.].

5. Biloskurska, O. V. (2011) Konstytutsiinyi oboviazok doderzhuvatysia Konstytutsii Ukrainy ta zakoniv Ukrainy [The constitutional obligation to comply with the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine] : monohrafiia. Chernivtsi : Knyhy – XXI, 186 p. [in Ukr.].

6. Iurchak, I. R. (2016) Oboviazky osoby: teoretyko-pravovyi vymir [Obligations of a person] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav. Lviv, 185 p. [in Ukr.].

7. Konventsiia pro mizhnarodne stiahnennia alimentiv na ditei ta inshykh vydiv simeinoho utrymannia vid 23.11.2007 r. [Convention on the international collection of child support and other types of family maintenance dated November 23, 2007]. Ratyfikovana iz zaiavamy ta zasterezhenniamy Zakonom Ukrainy vid 11.01.2013 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_112#Text. [in Ukr.].

8. Zaiets, A. P. (1999) Pravova derzhava v konteksti novitnoho ukrainskoho dosvidu [Constitutional state in the context of the latest Ukrainian experience]. Kyiv : Parlamentske vyd-vo, 248 p. [in Ukr.].

9. Na kints roku bezrobittia v Ukraini stanovytye 30% – Minekonomiky [By the end of the year, unemployment in Ukraine will be 30% - Ministry of Economy]. *Ekonomichna pravda*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/10/24/692987/>. [in Ukr.].

10. Reznikov nazvav kilkist mobilizovanykh ukrainsiv [Reznikov named the number of mobilized Ukrainians]. *Slovo i dilo : analitychnyi portal*. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/07/08/>

novyna/bezpeka/reznikov-nazvav-kilkist-mobilizovanykh-ukrayincziv. [in Ukr.].

11. Nazvano kilkist zhinok, yaki sluzhat u ZSU [The number of women serving in the Armed Forces is named]. *UNIAN : informatsiine ahentstvo*. URL: <https://www.unian.ua/war/zhinki-v-armiji-nazvano-kilkist-zhinok-yaki-sluzhat-u-zsu-12011367.html>.

12. Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro budynok-internat dlia hromadian pokhyloho viku ta osib z invalidnistiu [On the approval of the Standard Regulation on a boarding house for senior citizens and persons with disabilities] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02.09.2020 № 772. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-2020-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].

13. Myronova, H. (2004) Moralni zasady Simeinoho kodeksu Ukrainy [Moral principles of the Family Code of Ukraine]. *Pravo Ukrainy*. № 4. P. 99–102. [in Ukr.].

14. Krasyska, L. V. (2015) Problemy zdiisnennia ta zakhystu osobystykh ta mainovykh prav batkiv i ditei [Problems of exercising and protecting the personal and property rights of parents and children] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.03. Kyiv, 496 p. [in Ukr.].

15. Romovska, Z. V. (2009) Simeinyi kodeks Ukrainy [Family Code of Ukraine] : nauk.-prakt. komentar. Kyiv : Pravova yednist, 426 p. [in Ukr.].

16. Katekhyzm Katolytskoi Tserkvy. URL: http://catechismus.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=99&Itemid=42 [in Ukr.].

17. Todika, Yu. N. (2001) Konstitusionne osnovi formirovaniya pravovoi kulturi grazhdan : monografiya. Kharkov : RAIDER, 160 p. [in Russ.].

18. Biloskurska, O. V. (2010) Pravosvidomist ta pravova kultura, yak nevidiemni skladovi konstytutsiinoho oboviazku do derzhavatsia konstytutsii Ukrainy ta zakoniv Ukrainy [Legal awareness and legal culture as integral components of the constitutional obligation to comply with the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine]. *Naukovi visnyk Chernivetskoho universytetu. Seriiia : Pravoznavstvo*. Vyp. 525. P. 28-32. [in Ukr.].

19. Paterylo, I. V. (2006) Pravo yak tsinnisna katehoriia [Law as a value category] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Kyivskyy in-t prava NAN Ukrainy. Kyiv, 209 p. [in Ukr.].

20. Demohrafichna sytuatsiia v Ukraini v period nezalezhnosti [The demographic situation in Ukraine during the period of independence]. *Slovo i dilo : analitychnyi portal*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/08/21/infografika/suspilstvo/demohrafichna-sytuacziya-ukrayini-period-nezalezhnosti>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Serhii Malyshko. Factors affecting the fulfillment of the legal obligation of major children to take care of their incapable parents. The article clarifies the list of factors that significantly affect the fulfillment of the constitutional obligation of adult children to take care of their disabled parents and their characteristics are carried out.

It was established that the factors, in the context of the studied legal obligation, must be understood as conditions, reasons and driving forces that influence the obligated subjects of legal relations and as a result lead to the implementation or non-implementation of appropriate (necessary) behavior.

Based on the results of the study, the following factors influencing the fulfillment of the legal obligation of adult children to take care of their disabled parents were identified: a) legal (national legislation of Ukraine, judicial practice of its interpretation and application, legal responsibility for improper fulfillment of the obligation); b) economic (economic situation in the state, unemployment rate, inflation); c) military and security (armed aggression against Ukraine, introduction of martial law or state of emergency); d) socio-political (social policy of the state and/or local self-government bodies regarding the creation and operation of state and municipal homes for the elderly and/or persons with disabilities, provision of subsidies and material and financial assistance to the elderly); e) ideological (level of legal awareness and legal culture, moral and religious education); f) institutional (public authorities, their officials and officials, whose powers include ensuring the fulfillment of the legal obligation to care for disabled parents, as well as institutions of higher education, labor groups, public associations); g) demographic (the ratio of the number of persons of working age and retirement age, the birth rate in the country).

Keywords: *factors, legal factors, economic factors, socio-political factors, ideological factors, institutional factors, demographic factors.*

УДК 343.9 : 316.647.82:344.22
DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-605-609

Інна МЕЛЬНИЧЕНКО[©]

ад'юнкнт

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО, ПОВ'ЯЗАНЕ ЗІ ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ В УКРАЇНІ ЯК ФОРМА ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА ОЗНАКОЮ СТАТІ

У статті зазначається, що дискримінація жінок порушує принцип рівноправності та поваги людської гідності. Зважаючи на уразливість жінок у період збройних конфліктів, міжнародним законодавством передбачені підвищені гарантії захисту, з огляду на насильницький характер конфліктів. Зокрема, Женевські конвенції та додаткові протоколи до них вказують, що жінки потребують особливого захисту від будь-яких зазіхань на їхню честь, таких як зґвалтування, примушування до проституції, примусова стерилізація, сексуальне рабство чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність. Переважно жінки стають жертвами зґвалтувань, знущань, торгівлі людьми, переслідування, сексуального рабства тощо. Така ситуація створює стан небезпеки не тільки для населення окремої країни, на території якої відбувається збройний конфлікт.

Ключові слова: сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом, збройна агресія, дискримінація, гендер, стаття.

Постановка проблеми. Одним із фундаментальних міжнародних договорів із питань протидії дискримінації за ознакою статі є Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), яка чітко зазначає, що дискримінація жінок порушує принцип рівноправності та поваги людської гідності. Акцентується увага, що ліквідація агресії, іноземної окупації і панування, втручання у внутрішні справи держав є обов'язковою умовою для повного здійснення прав чоловіків та жінок. Утвердження принципів справедливості, рівності та взаємної вигоди у відносинах між країнами, повага національного суверенітету та територіальної цілісності сприятимуть соціальному прогресу та розвитку і, як наслідок, будуть націлені на досягнення повної рівності між чоловіками та жінками [1].

Відсутність миру та поваги держав до суверенітету одна одної сприяє не лише збройній агресії та глобалізації збройного конфлікту, але й має своїм неминучим логічним наслідком дискримінацію жінок та інших уразливих категорій населення. Збройні конфлікти, окрім значної кількості смертей, сліз та горя, надзвичайно актуалізують питання прав людини, оскільки війна в цілому заперечує права людини. Доведено, що в збройних конфліктах переважна кількість постраждалих – це цивільне населення, в тому числі жінки. Саме останні непропорційно становлять більшість тих, хто відчуває на собі вплив збройної агресії, окупації, вимушеної еміграції тощо.

Весь цивілізований світ уявити не міг, що у XXI столітті ми станемо свідками середньовічних знущань над невинними людьми, жінками, дітьми, особами похилого віку. Відомо, що на окупованих територіях поширені випадки вчинення військовими російської федерації (далі – рф) такого серйозного воєнного злочину, як сексуальне насильство. Офіційні джерела свідчать, що сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом в Україні, вчиняється систематично, масштабно, з ознаками катувань, знущань та жорстокості.

Так, станом на 14 грудня 2022 р. органами Національної поліції України розпочато 49 кримінальних проваджень за фактами вчинення сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією проти України. Офісом Генерального прокурора встановлено 154 факти сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом в Україні. Фіксуються такі найбільш поширені форми сексуального насильства, як: примусове оголення, зґвалтування, катування електрострумом геніталій. Повідомлено

про підозру 6 військовослужбовцям рф. Скеровано до суду обвинувальні акти щодо 2 осіб, одну особу засуджено [2].

Слід зауважити, що з необхідністю дослідження сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом в Україні, вітчизняна кримінологічна наука зіткнулася ще у 2014 р., однак це явище тоді не набуло такого поширення та систематичності, як після повномасштабного вторгнення рф на територію України. Відсутність емпіричної бази у вигляді судової практики, статистичних даних унеможлилювали якісний та всебічний розгляд цього явища.

Мета дослідження полягає у формуванні погляду на сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом в Україні в аспекті дискримінації за ознакою статі. Нами будуть розглянуті дискримінаційні передумови сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом в Україні, визначені його основні ознаки та форми.

Виклад основного матеріалу. В міжнародних актах стосовно збройних конфліктів жінкам приділялася особлива увага щодо підвищених гарантій захисту, з огляду на насильницький характер конфліктів та уразливий стан жінок. Так, у ст. 27 Конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949 р., м. Женева) зазначається, що жінки потребують особливого захисту від будь-якого зазіхання на їхню честь, зокрема, захисту від звалтування, примушування до проституції чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність [3]. Переважно жінки стають жертвами звалтувань, знущань, торгівлі людьми, переслідування, сексуального рабства тощо. Така ситуація створює стан небезпеки не тільки для населення окремої країни, на території якої відбувається збройний конфлікт. Хибким стає й рівень глобальної безпеки, оскільки країна-агресор у цинічній формі хоче продемонструвати всьому світу не лише ігнорування положень міжнародних угод, але й власне домінування через насильство і нехтування основоположними засадами цивілізованої та правової держави [4, с. 223].

Явище дискримінації, що за своєю суттю є порушенням прав людини, приниженням її гідності та зневаженням цінності кожної людської особи, тісно пов'язане зі збройними конфліктами [5, с. 67]. Розглянемо взаємозв'язок дискримінації жінок та сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом в Україні, на прикладі піраміди ненависті.

Дослідження випадків знущань над жінками в Україні під час збройного конфлікту, що розпочався ще у 2014 р., однак набув повномасштабного характеру з 24 лютого 2022 р., свідчить про те, що упереджене, ненависне та агресивне ставлення до українців із боку російських громадян виникло не раптово. Воно формувалося досить тривалий час під впливом російських пропагандистських методів впливу на свідомість, світосприйняття.

Принагідно згадати, що в основі піраміди ненависті знаходяться стереотипи щодо другорядності та другосортності українців порівняно з росіянами. Поширені ідеологічні упередження, що українці та росіяни – один народ, котрий штучно поділили, та, відповідно, є потреба відновити історичну несправедливість. Політичне керівництво рф проводить інформаційні кампанії з викривлення уявлення про самотність українського народу та його прагнення до незалежності. Це реалізується через поширення фальшивих ідеологем, в основі яких знаходиться завідомо хибне та маніпулятивне ототожнення українського патріотизму з «нацизмом» тощо, упередження про необхідність знищення українського народу, позбавлення його права на самоствердження та самостійний розвиток.

На наступному етапі застосовуються спровоковані такими упередженнями активні дії, пов'язані з початком збройної агресії у 2014 р., що виявляються у приниженні, зневажанні. Збройний конфлікт, що розпочався у 2014 р., коли було анексовано Автономну Республіку Крим та певні території Донецької і Луганської областей, набув глобальних масштабів у 2022 р., з повномасштабним вторгненням рф. Відповідно, цим було продемонстровано, що рф вирішила відновлювати «вигадану нею» історичну справедливість, ігноруючи міжнародне законодавство, державний суверенітет, територіальну цілісність та незалежність України.

Наступні два етапи пов'язані з ескалацією збройної агресії та повномасштабним вторгненням на територію України 24 лютого 2022 р. На окупованих територіях російські військові вчиняють злочини проти цивільного населення, особливого поширення набули випадки вчинення сексуального насильства над жінками. Сексуальне насильство використовується під час російсько-української війни як зброя. Досить часто

воно поєднане зі знущанням, тортурами та вчиняється в присутності дітей, що спричиняє надзвичайно тяжкі травми та страждання. Безпрецедентним порушенням вимог міжнародних документів є інформація, що на окупованих територіях систематичними є випадки зґвалтування дітей обох статей. Реальним фактом збройної агресії проти України є те, що пересічні росіяни та відомі російські медійні особи виправдовують сексуальне насильство, скоєне співвітчизниками щодо українських жінок, дітей, осіб похилого віку. Поряд з цим російське військово-керівництво не лише не забороняє своїм підлеглим вчиняти сексуальне насильство, пов'язане з насильством, але й допускає його застосування як зброї війни. Звісно, прямі докази надання вказівок на вчинення сексуальних знущань отримати досить складно, однак ними можуть бути: тактика поведінки збройних формувань, перехоплені телефонні розмови військових РФ, публічні заяви керівництва країни-агресора тощо [6; 7, с. 129].

Як свідчать історичні джерела, в основу російського суспільства покладено ієрархію покори, тобто завжди потрібно виконувати те, що кажуть. На відміну від покори, свобода – це момент, коли можна робити все. Тому на війні, на окупованих, завойованих територіях у військових формується ілюзія свободи, вони нібито можуть діяти та робити все, що завгодно: вбивати, грабувати, гвалтувати тощо, адже немає правил та обмежень.

Зґвалтування українських жінок, знущання над ним, зґвалтування дітей на очах у батьків і навпаки, інші форми сексуальних знущань свідчать про допустимість насильства щодо жінки в самому російському суспільстві. Жінка, особливо з дитиною, яка опинилася на окупованій території, не становить ніякої загрози для озброєного чоловіка. Однак російські військові вчиняють сексуальне насильство для демонстрації власного домінування, влади, переваги, оволодіння жінкою як трофеєм війни. Також сексуальне насильство використовується для приниження та знецінення всієї української нації в особі конкретної потерпілої особи.

Результатом дискримінаційного ставлення до українців та України, що формувалось у громадян РФ тривалий час за допомогою обмежувальних стереотипів та упереджень, стало насильство над українцями, у тому числі сексуальне насильство над жінками в умовах збройного конфлікту.

Кінцевою сходом піраміди ненависті є геноцид як крайня форма дискримінації. Під час збройного конфлікту фіксуються випадки вчинення на окупованій території масових звірств у вигляді численних випадків вбивств, викрадення, жорстокого позбавлення свободи людей, їх катування, зґвалтування, знущання над тілами вбитих і замучених. Мають місце випадки примусового переміщення українських дітей на територію РФ та передачі їх на виховання до чужого середовища з метою знищення їхньої самоідентифікації як українців, а також вигнання із власних домівок та депортації тисяч цивільних осіб із-поміж цивільного населення України на територію РФ. Повідомлялося й про випадки доведення жінок шляхом знущань до такого стану, щоб у них більше не виникало бажання народжувати дітей. Отже, поверхневий аналіз такої інформації може свідчити про бажання Росії взагалі знищити українців як націю, а також дозволяє зробити припущення, що одним із мотивів згаданої поведінки є геноцид. У зв'язку з такими діями російських військових Верховна Рада України звернулася до Організації Об'єднаних Націй, інших міжнародних організацій та урядів різних країн із заявою про «визнання вчинення російською федерацією геноциду Українського народу, а також злочинів проти людяності та воєнних злочинів на території України» [8].

Висновки. Отже, підсумовуючи вищевикладене, слід констатувати, що на прикладі збройного конфлікту в Україні, котрий виник як результат збройної агресії РФ, можемо стверджувати про наявність кореляційних зв'язків між дискримінацією та сексуальним насильством, пов'язаним зі збройним конфліктом. Дискримінація за ознакою статі, як порушення прав людини, одночасно є і причиною, і наслідком сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом в Україні. На підставі цього перспективними питаннями для правоохоронної системи щодо запобігання досліджуваному явищу залишаються: 1) виявлення випадків сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом, формування якісної доказової бази; 2) забезпечення ефективного розслідування та притягнення до відповідальності за вчинення сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом; 3) коректне, виважене ставлення до потерпілих та свідків сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом, з

метою недопущення повторної травматизації; 4) забезпечення надання всієї необхідної допомоги (матеріальної, медичної, правової, психологічної тощо); 5) оптимізація всієї інформації від усіх задіяних правоохоронних органів про випадки сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом в Україні, ефективна та своєчасна взаємодія між ними, консолідація зусиль та даних про випадки насильства.

Список використаних джерел

1. Декларація Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207.
2. Мобільна група зафіксувала факти сексуального насильства окупантів на Херсонщині. Офіс Генерального прокурора : офіційний вебпортал. 14.12.2022 р. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/mobilna-grupa-zafiksuvala-fakti-seksualnogo-nasilstva-okupativ-na-xersonshhini/>.
3. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
4. Rufanova V., Shablysty V., Spilnyk S., Sydorenko N., Mozol St. Conflict-related sexual violence as a threat to peace and security of the world. *Amazonia Investiga*. Vol. 11, № 53. 2022. P. 220–226. URL : <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2021>.
5. Запобігання та протидія дискримінації в Україні. Множинна дискримінація : навч. посібник / кол. авт. [В. С. Березняк, О. С. Юнін, В. В. Шаблюстий та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц., Заслуженого юриста України А. С. Фоменка. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2022. 236 с.
6. Руфанова В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: сучасні виклики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 2. С. 127–131.
7. Україна: чому так важко розслідувати факти сексуального насильства під час війни. Організація Об'єднаних Націй. 10 липня 2022. URL : <https://news.un.org/ru/story/2022/07/1427382> РОСІЙСЬКА
8. Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» : постанова Верховної Ради України від 14.04.2022 № 2188-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>.

Надійшла до редакції 07.12.2022

References

1. Deklaratsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro likvidatsiiu vsikh form dyskryminatsii shchodo zhynok vid 18 hrudnia 1979 r [United Nations Declaration on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women of December 18, 1979]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207. [in Ukr.].
2. Mobilna hrupa zafiksuvala fakty seksualnogo nasylstva okupativ na Khersonshchyni [The mobile group recorded the facts of sexual violence by the occupiers in the Kherson region]. Ofis Heneralnoho prokurora : ofitsiinyi vebportal. 14.12.2022. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/mobilna-grupa-zafiksuvala-fakti-seksualnogo-nasilstva-okupativ-na-xersonshhini/>. [in Ukr.].
3. Konventsiiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny vid 12 serpnia 1949 r. [Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War of August 12, 1949] : ratyfikovano iz zasterezhenniamy Ukazom PVR URSR vid 03.07.1954. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text. [in Ukr.].
4. Rufanova, V., Shablysty, V., Spilnyk, S., Sydorenko, N., Mozol, St. (2022) Conflict-related sexual violence as a threat to peace and security of the world. *Amazonia Investiga*. Vol. 11, № 53. P. 220–226. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2021>.
5. Zapobihannia ta protydia dyskryminatsii v Ukraini. Mnozhynna dyskryminatsiia [Prevention and counteraction of discrimination in Ukraine. Multiple discrimination] : navch. posibnyk / kol. avt. [V. S. Bereznia, O. S. Yunin, V. V. Shablysty ta in.] ; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, dots., Zasluzhenoho yurysta Ukrainy A. Ye. Fomenka. Dnipro : Vydavets Bila K. O., 2022. 236 p. [in Ukr.].
6. Rufanova, V. (2022) Seksualne nasylstvo, poviazane z konfliktom: suchasni vyklyky [Conflict-related sexual violence: contemporary challenges]. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 2. P. 127–131. URL: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/06/VJHR_2_2022.pdf](https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/06/VJHR_2_2022.pdf). [in Ukr.].
7. Ukraina: chomu tak vazhko rozsliduvaty fakty seksualnogo nasylstva pid chas viiny. Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii. 10 lypnia 2022. URL : <https://news.un.org/ru/story/2022/07/1427382>.
8. Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vchynennia Rosiiskoiu Federatsiieiu henotsydu v Ukraini» [About the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Russian Federation Committing Genocide in Ukraine»] : postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 14.04.2022 r. № 2188-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Inna Melnychenko. Sexual violence related to the armed conflict in Ukraine as a form of discrimination based on gender. In the article, the author conducts a study of sexual violence associated with the armed conflict in Ukraine through the optics of discrimination based on gender. It is noted that discrimination against women violates the principle of equality and respect for human dignity. Taking

into account the vulnerability of women during armed conflicts, international law provides increased guarantees of protection, given the violent nature of conflicts. In particular, the Geneva Conventions and additional protocols to them indicate that women need special protection from any violation of their honor, especially such as rape, forced prostitution, forced sterilization, sexual slavery or any other form of violation of their morality. Women are mostly victims of rape, abuse, human trafficking, harassment, sexual slavery, etc. Such a situation creates a state of danger not only for the population of a separate country on the territory of which an armed conflict is taking place.

The study of cases of abuse of women in Ukraine during the armed conflict shows that the prejudiced, hateful and aggressive attitude towards Ukrainians on the part of Russian citizens did not arise suddenly. It was formed for quite a long time under the influence of Russian propaganda methods of influencing consciousness and world perception.

Discrimination based on gender, being a violation of human rights, is both a cause and a consequence of sexual violence associated with the armed conflict in Ukraine. Prospective questions for the law enforcement system regarding the prevention of the phenomenon under study remain: 1) detection of cases of sexual violence related to the armed conflict, formation of a qualitative evidence base; 2) ensuring effective investigation and prosecution of conflict-related sexual violence; 3) correct, balanced treatment of victims and witnesses of sexual violence related to the armed conflict in order to prevent re-traumatization; 4) provision of all necessary assistance (material, medical, legal, psychological).

Keywords: *sexual violence related to armed conflict, armed aggression, discrimination, gender, sex.*

УДК 341.244.7:349.6

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-609-614

Юлія ПІДГОРОДИНСЬКА®

аспірант

*(Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна)*

МІЖНАРОДНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОНАННЯМ ПРИРОДООХОРОННИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ: ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

У статті проаналізовано сучасний стан забезпечення виконання міжнародних зобов'язань у сфері охорони довкілля та зроблено висновок про його незадовільний характер, зважаючи на фрагментованість та децентралізацію цього процесу. Визначено, що міжнародний контроль має відігравати у цьому аспекті значну роль, при цьому акцентовано, що наразі ця функція майже цілком покладена на органи адміністрування відповідних міжнародних договорів про охорону навколишнього середовища, котрі часто не наділені значними повноваженнями для впливу на порушників. Крім того, у роботі досліджено можливі перспективи розвитку міжнародного контролю у контексті застосування екосистемного підходу та формування зобов'язань *erga omnes*.

Ключові слова: *міжнародний контроль, органи міжнародного контролю, міжнародні договори про охорону навколишнього середовища, природоохоронні зобов'язання erga omnes.*

Постановка проблеми. Важливість охорони навколишнього середовища у наш час ні в кого не викликає заперечень. З іншого боку, на тлі підписання численних міжнародних договорів з цього приводу держави та суб'єкти під їхньою юрисдикцією продовжують завдавати довкіллю безпрецедентних збитків. Останнє властиве як поведінці держав у мирний час, так і під час збройних конфліктів. Так, відповідно до заяви Міністра екології Руслана Стрільця на слуханнях у Парламенті ЄС в Страсбурзі тільки за 7 місяців російської агресії проти України довкіллю було завдано збитків на 35,3 млрд доларів [1]. На нашу думку, поясненням цих порушень, як і інших порушень міжнародного права, є відсутність ефективної системи забезпечення та примушення до виконання міжнародних зобов'язань. На жаль, система договорів із охорони навколишнього середовища є доволі фрагментованою. Більшість договорів стосується захисту окремих елементів навколишнього середовища і тільки від окремих видів забруднення. Водночас особливо бажаним у цьому контексті є так званий екосистемний

підхід, який би гарантував цілісність такого захисту. До того ж, зазначені договори переважно не містять механізмів забезпечення виконання зобов'язань. Проте необхідність їх формування стає все більш нагальною. Ключовим елементом таких механізмів, на нашу думку, мають стати органи міжнародного контролю за дотриманням відповідних договорів, які б були наділені ефективними повноваженнями щодо моніторингу за дотриманням угод та примушенням до нього у разі порушень. Крім того, бажаними є подальші інституалізація та централізація діяльності відповідних органів, що могло б допомогти забезпечити комплексність охорони навколишнього середовища та дотримання як договірних природоохоронних зобов'язань, так і зобов'язань звичаєвого характеру, зокрема зобов'язань *erga omnes*, чие існування усе частіше знаходить підтвердження у практиці міжнародного права.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Органи міжнародного контролю за дотриманням міжнародних договорів про охорону навколишнього середовища (далі – МДОНС) є об'єктом дослідження переважно представників зарубіжної науки, зокрема, Дж. Брунне, Р. Вольфрума, М. Доеля, М. О'Коннелла, М. Олів'є, Е. Самаана, К. Теннера, М. Фіцморіс тощо. Серед вітчизняних дослідників слід зазначити М. Медведєву, що підготувала дисертаційне дослідження на тему «Реалізація міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища». Крім того, питання існування природоохоронних зобов'язань *erga omnes* та їх забезпечення розглядалися такими дослідниками, як П. Піконе, Н. Робінсон, О. Нігрєєва тощо.

Метою наукової статті є дослідження сучасного стану забезпечення виконання міжнародних зобов'язань у сфері охорони довкілля та визначення тієї ролі, котру відіграє у цьому процесі міжнародний контроль, а також висвітлення перспектив його розвитку у контексті застосування екосистемного підходу та формування зобов'язань *erga omnes*.

Виклад основного матеріалу. Важливим фактором, котрий потрібно враховувати при розробленні контрольних механізмів, є те, що міжнародні екологічні проблеми взаємопов'язані і потребують комплексного вирішення. Наразі це є майже загально визнаним, хоча раніше не було настільки очевидним. Наприклад, на початку двадцятого сторіччя заводи будували більш високі димові труби, щоб ширше розсіювати забруднюючі речовини й у такий спосіб зменшувати місцеве забруднення повітря. Але це «рішення» лише перетворило проблему забруднення повітря з локальної на регіональну [2, с. 7]. Схожі взаємозв'язки характеризують широкий спектр екологічних проблем, як-от: деякі з провідних замінників озоноруйнівних речовин продукують парникові гази, котрі, як вважають, сприяють глобальному потеплінню; захист одного виду може дозволити йому розмножуватися з негативними наслідками для інших; обмеження ядерної енергії може призвести до більшого використання викопного палива та росту викидів вуглекислого газу тощо. Екологічні проблеми не можна розглядати ізольовано, без урахування їхніх більш широких наслідків. Отже, вони потребують цілісного та комплексного вирішення.

Земля має єдині озоновий шар і кліматичну систему, тому жодна держава окремо не може захистити себе від шкідливих наслідків або вирішити проблеми виснаження озонового шару та зміни клімату без співпраці з іншими. Так само держави отримують користь від превентивних заходів, вжитих іншими. Відносини взаємозалежності та потреба у співпраці мають місце також на регіональному та локальному рівнях.

Розуміння останнього факту привело до зміни парадигми сприйняття екологічних проблем та визнання багатьох із них як таких, що викликають загальне занепокоєння міжнародної спільноти у цілому (*the international community as a whole*). Дійсно, багато проблем навколишнього середовища стосуються спільних інтересів міжнародної спільноти. Транскордонні впливи, так само як і вплив на навколишнє середовище, що зачіпає території за межами національної юрисдикції, такі як відкрите море та Антарктика, були одними з перших тем міжнародного екологічного регулювання. Ці впливи, очевидно, викликають спільне занепокоєння, і не тільки тому, що шкода завдається всім, а не лише одній державі, а й тому, що охорона довкілля міжнародних територій вимагає колективних дій. Те саме стосується і занепокоєння щодо деградації глобальних спільних ресурсів, таких як озоновий шар чи кліматична система. У всіх цих випадках, оскільки жодна держава не може комплексно регулювати доступ до них або їх використання, держави повинні домовитися про взаємні обмеження, щоб запобігти трагедії спільного надбання (*the tragedy of commons*), котра полягає у

необмеженому та недбалому використанні спільних ресурсів.

Сьогодні діапазон екологічних проблем, які вважаються спільними проблемами, значно розширився і охоплює також охорону ресурсів, котрі, хоча й знаходяться в конкретній країні, проте є важливими для всього світу, наприклад, об'єкти всесвітньої спадщини та біологічне різноманіття. Хоча ці ресурси, на відміну, скажімо, від ресурсів відкритого моря чи кліматичної системи, потенційно можуть бути захищені окремою державою, у неї може не вистачити стимулів чи ресурсів робити це самостійно, особливо з огляду на те, що вигоди від цього стосуються всієї міжнародної спільноти. До того ж залишається незрозумілим, до якої міри окремі держави зобов'язані захищати такі ресурси, що отримали назву ресурсів *erga omnes* [2, с. 9]. На наш погляд, їх охорона є змістом зобов'язань *erga omnes*, чие існування нещодавно було підтверджено у Консультативному висновку Міжамериканського суду з прав людини, котрий було надано за зверненням Колумбії стосовно зобов'язань держави щодо навколишнього середовища у контексті захисту та забезпечення прав людини на життя та особисту недоторканність у 2017 р. [3].

Отже, коли вплив на навколишнє середовище зачіпає загальну територію чи спільні інтереси, через низку причин необхідні колективні дії. З юридичної точки зору окремі держави не мають прав, на які вони могли б спиратися, вимагаючи захисту спільного надбання або ресурсів, розташованих на території інших держав. Вирішення цієї проблеми, як правило, полягає у спробах побудови багатосторонніх режимів, заснованих на договорах. У зв'язку з цим головним є залучити достатню кількість ключових держав до певного режиму, а потім забезпечити дотримання державами-учасницями своїх зобов'язань, у чому не останнє місце посідає ефективний міжнародний контроль. Проте він потрібний також і щодо природоохоронних зобов'язань, що базуються на нормах звичаєвого характеру, до яких, зокрема, відносять також зазначені вище зобов'язання *erga omnes*.

Взаємозалежність та цілісність як фактори, що впливають на ефективність охорони навколишнього середовища, вимагають збереження екосистем. Більш того, як вже було продемонстровано, довкілля як таке можна розглядати як одну цілісну екосистему, в котрій завдання шкоди одним елементам часто призводить до руйнування інших та системи у цілому [4]. Проте, як доречно зазначає О. Нігреєва, «віднесення навколишнього середовища до кола об'єктів, яких можуть стосуватися зобов'язання *erga omnes* та міжнародні злочини, потребує більш чіткого визначення поняття довкілля у міжнародному праві, виокремлення складових цього комплексного об'єкта правового регулювання, визначення їх правових та економічних характеристик, розмежування зобов'язань держав щодо об'єктів, які знаходяться в межах територій із різним міжнародно-правовим режимом» [5, с. 144].

Як бачимо, вирішення зазначених вище проблем є складною справою, котра потребує ефективної системи забезпечення та реагування на порушення. Важливу роль у цьому відіграють органи міжнародного контролю за дотриманням МДОНС, які б мали бути спеціалізованими та утворювати цілісну і скоординовану систему. Проте наразі цю функцію виконують майже всі органи адміністрування МДОНС [6], що не можна вважати особливо ефективним. Крім того, як уже було зазначено, відповідні органи є децентралізованими, а отже, навряд чи здатними оцінити загальний стан охорони навколишнього середовища та дотримання природоохоронних зобов'язань, особливо тих, що впливають на екосистемні зв'язки.

Така ситуація у сфері управління природоохоронною діяльністю вже давно спонукає до розроблення проєктів щодо її більшої централізації. Відсутність єдиної інституції часто називають вирішальною перешкодою для ефективної охорони навколишнього середовища та управління нею. Утворення такої інституції стало предметом жвавих наукових дебатів, у яких юристи-міжнародники все частіше звертаються до наробку інших дисциплін, зокрема теорії міжнародних відносин та економіки, щоб отримати нові знання про інституційну розбудову. Відповідно дискусії фокусуються на таких питаннях, як дизайн організації та контрольних органів, зокрема, правовій природі та обов'язковості їхніх приписів («м'які» заходи проти «жорстких», загальні проти деталізованих, поверхневі проти глибоких), правилах щодо членства і голосування та системі забезпечення дії. Дослідники намагаються віднайти універсальну формулу, що зробила б участь у міжнародних екологічних режимах привабливою для країн, адже переважно такі режими передбачатимуть обмеження для держав у короткостроковій перспективі, але з довгостроковою перспективою

отримання переваг від загального колективного блага, котре при цьому може бути нерівномірно розподілене. Тому формування міжнародних органів контролю має враховувати баланс заохочень та примусу так, аби держави не втрачали інтересу до участі у відповідному договорі [7].

Для побудови глобального природоохоронного режиму важливим уроком є те, що спільну правосвідомість необхідно культивувати та поглиблювати поступово і що режими мають бути розроблені так, щоб максимізувати можливості для нормативної взаємодії та тиску на держави-учасниці. Багато міжнародних екологічних режимів дотримуються цієї логіки розробки через поступове поглиблення початкових рамкових договорів, а також поточні правотворчі процеси, включаючи вироблення процедур забезпечення дотримання [2, с. 11].

Перші пропозиції щодо утворення «глобального законодавчого органу», здатного встановлювати обов'язкові стандарти, котрий міг би також виконувати правоохоронну функцію та був уповноважений приймати переконливі рішення щодо забезпечення дотримання норм міжнародного права навколишнього середовища, прозвучали ще на Стокгольмській конференції 1972 р. [8, с. 278].

Пізніше відповідні рекомендації знайшли відображення у двох інших міжнародних документах, а саме: звіті групи юридичних експертів Всесвітньої комісії з навколишнього середовища та в Гаазькій декларації про навколишнє середовище. Перший документ містить пропозиції щодо створення організаційної структури на чолі з Верховним комісаром ООН з питань навколишнього середовища, який міг би розглядати індивідуальні скарги та звіти щодо усунення недоліків, що в них зазначаються, а також Комісії з питань навколишнього середовища, котра б розглядала скарги від держав і готувала відповідні звіти [8, с. 275]. Зазначимо, що висунуті пропозиції базуються на досвіді органів ООН із захисту прав людини та, зокрема, біженців. Ідея про повноваження Верховного комісара ООН з навколишнього середовища щодо розгляду індивідуальних скарг є вельми доречною, адже наразі можливість надання таких скарг та позовів є вкрай незначною, оскільки право звернення фізичних осіб до міжнародних судових інституцій є обмеженим.

Інший документ, Гаазька декларація про навколишнє середовище 1989 р., також закликає до створення «нового інституційного органу» з повноваженнями приймати рішення та займатися правозастосуванням у межах системи ООН для боротьби з глобальним потеплінням [9]. На жаль, у декларації не визначена організаційно-правова форма такого органу та його конкретні повноваження.

У 2007 році экс-президент Франції Жак Ширак за підтримки ще 46 країн зачитав «Паризький заклик до дії», у якому запропонував замінити ЮНЕП на Екологічну організацію Об'єднаних Націй (UNEO), більш ефективну інституцію з посиленими функціями міжнародного контролю, що будувалася б на моделі Всесвітньої організації охорони здоров'я. На жаль, поки що ця ідея також не була реалізована.

Висновки. Отже, наразі спеціалізована природоохоронна міжнародна організація, котра могла б здійснювати функції міжнародного контролю, відсутня. Незважаючи на вищезазначені наявні пропозиції щодо її утворення, у сучасних умовах це є не дуже ймовірним, із огляду на небажання держав і надалі обмежувати суверенітет та нести додаткові витрати на утримання її органів та персоналу. У такій ситуації більшого значення надається роботі органів адміністрування, що утворені для обслуговування окремих МДОНС, які, однак, мають налагодити співпрацю та координувати зусилля, намагаючись заповнити прогалини у правовому регулюванні охорони навколишнього середовища. На нашу думку, більш значну роль у цьому могла б відігравати ЮНЕП, що виступає платформою для діяльності секретаріатів низки МДОНС. Перші кроки у цьому напрямі вже були зроблені у 2014 році, коли у межах ЮНЕП було утворено Асамблею ООН з навколишнього середовища, що є одним із найважливіших у світі органів прийняття рішень із питань навколишнього середовища, до складу якого входять усі 193 держави-члени. Асамблея збирається раз на два роки в Найробі, аби визначати пріоритети глобальної екологічної політики та займатися розвитком міжнародного права навколишнього середовища.

Звісно, що заповнення прогалин має відбуватися також за рахунок укладення нових міжнародних договорів, котрі враховували б усі ситуації потенційного завдання шкоди довкіллю. У цьому зв'язку погоджуємося з пропозицією укласти П'яту Женевську конвенцію щодо охорони довкілля під час збройних конфліктів [10, с. 189].

Бажаним, однак, є те, щоб окрім положень матеріального права, вона також містила процесуальні норми, котрі передбачали б створення відповідного органу міжнародного контролю з ефективними засобами впливу на порушників.

Список використаних джерел

1. Російське вторгнення завдало екології України збитків у 35 млрд доларів. *РБК-Україна*. 3 жовтня 2022 р. URL : <https://www.rbc.ua/rus/news/rosiyske-vtorgnennya-zavdalo-ekologiyi-ukrayini-1664827521.html>.
2. Bodansky D., Brunnée J., Hey E. International Environmental Law: Mapping the Field. *The Oxford Handbook of International Environmental Law* : edited by D. Bodansky, J. Brunnée and E. Hey. Oxford : Oxford University Press, 2007. P. 1–28.
3. Obligaciones estatales en relación con el medio ambiente en el marco de la protección y garantía de los derechos a la vida y a la integridad personal: Opinión Consultiva OC-23/17 de la Corte interamericana de derechos humanos (2017). URL : <https://www.escri-net.org/es/caselaw/2019/opinion-consultiva-oc-2317>.
4. Підгородинська Ю. І. Екосистемний підхід у міжнародно- правовому регулюванні охорони довкілля. *Матеріали Міжнародної науково-практ. конференції «Правові та безпекові аспекти життя в Україні»* (14 жовтня 2022 р.). URL : https://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2309%253A14102022&catid=295%253A2-102022&Itemid=364&lang=ru.
5. Нігрєєва О. О. Міжнародні злочини та зобов'язання erga omnes у контексті міжнародно-правової охорони довкілля. *Правова держава*. 2021. Т. 44. С.139–147.
6. Підгородинська Ю. І. Органи міжнародних договорів про охорону навколишнього середовища, що приймають участь у контролі за їх дотриманням. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнар. науково-практ. конф. «Двадцять перш осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 6 жовт. 2022 р.)*. Хмельницький : Хмельницький ун-т управління та права ім. Леоніда Юзькова, 2022. С. 377–379.
7. Підгородинська Ю. І. Підходи до забезпечення дотримання міжнародних договорів про охорону навколишнього середовища: між заохоченням та примусом. *Правова держава*. 2022. № 47. С. 91–97.
8. Samaan A. Enforcement of International Environmental Treaties: An Analysis. *Fordham Environmental Law Review*. 2011. Vol. 5. № 1. С. 261–283.
9. Hague Declaration on the Environment of 1989. URL : <https://www.cambridge.org/core/journals/environmental-conservation/article/declaration-of-the-hague/DEF5C20AC8EE048903FAA007770F9B7D>.
10. Садова Т. С. Захист довкілля під час збройних конфліктів у перспективі ухвалення П'ятої Женевської конвенції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2022. Вип. 73. Ч. 1. С. 186–190.

Надійшла до редакції 08.12.2022

References

1. Rosiiske vtornnennia zavdalo ekolohii Ukrainy zbytkiv u 35 mlrd dolariv [The Russian invasion caused damage to the ecology of Ukraine in the amount of 35 billion dollars]. *RBK-Ukraina*. 3 zhovtnia 2022 r. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/rosiyske-vtorgnennya-zavdalo-ekologiyi-ukrayini-1664827521.html>. [in Ukr.].
2. Bodansky, D., Brunnée, J., Hey, E. (2007). International Environmental Law: Mapping the Field. *The Oxford Handbook of International Environmental Law* : edited by D. Bodansky, J. Brunnée and E. Hey. Oxford : Oxford University Press. P. 1–28.
3. Obligaciones estatales en relación con el medio ambiente en el marco de la protección y garantía de los derechos a la vida y a la integridad personal: Opinión Consultiva OC-23/17 de la Corte interamericana de derechos humanos (2017). URL: <https://www.escri-net.org/es/caselaw/2019/opinion-consultiva-oc-2317>.
4. Pidhorodynska, Yu. I. (2022) Ekosystemnyi pidkhid u mizhnarodno- pravovomu rehuliuванні okhorony dovkillia [Ecosystem approach in international legal regulation of environmental protection]. *Materialy Mizhnarodnoi naukovoprakt. konferentsii «Pravovi ta bezpekovi aspekty zhyttia v Ukraini»* (14 zhovtnia 2022 r.) URL : https://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2309%253A14102022&catid=295%253A2-102022&Itemid=364&lang=ru. [in Ukr.].
5. Nihreieva, O. O. (2021). Mizhnarodni zlochyiny ta zoboviazannia erga omnes u konteksti mizhnarodno-pravovoi okhorony dovkillia [International crimes and erga omnes obligations in the context of international environmental protection]. *Pravova derzhava*. Vol. 44, pp. 139–147. [in Ukr.].
6. Pidhorodynska, Yu. I. (2022) Orhany mizhnarodnykh dohovoriv pro okhoronu navkolyshnoho seredovyscha, shcho pryimaiut uchast u kontroli za yikh dotrymanniam [Bodies of international treaties on environmental protection, participating in monitoring their compliance]. *Aktualni problemy yurydychnoi nauky : zbirnyk tez Mizhnarodnoi naukovoprakt. konferentsii «Dvadtsiat pershi osinni yurydychni chytannia»* (m. Khmelnytskyi, 6 zhovtnia 2022 roku). Khmelnytskyi : Khmelnytskyi un-t upravlinnia ta prava im. Leonida Yuzkova, pp. 377–379. [in Ukr.].
7. Pidhorodynska, Yu. I. (2022) Pidkhody do zabezpechennia dotrymannia mizhnarodnykh dohovoriv pro okhoronu navkolyshnoho seredovyscha: mizh zaokhochenniam ta prymusom

[Approaches to ensuring compliance with international agreements on environmental protection: between encouragement and coercion]. *Pravova derzhava*. № 47, pp. 91–97. [in Ukr.].

8. Samaan, A. (2011) Enforcement of International Environmental Treaties: An Analysis. *Fordham Environmental Law Review*. Vol. 5. № 1, pp. 261–283.

9. Hague Declaration on the Environment of 1989. URL : <https://www.cambridge.org/core/journals/environmental-conservation/article/declaration-of-the-hague/DEF5C20AC8EE048903FAA007770F9B7D>.

10. Sadova, T. S. (2022) Zakhyst dovkillia pid chas zbroinykh konfliktiv u perspektyvi ukhvalennia Piatoi Zhenevskoi konventsii [Protection of the environment during armed conflicts in the perspective of the adoption of the Fifth Geneva Convention]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seria : Pravo*. Issue 73, part 1, pp. 186–190. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yuliya Pidgorodynska. International verification of compliance with environmental obligations: prospects of improvement. The article analyzes the current state of ensuring the fulfillment of international obligations in the field of environmental protection and concludes that it is unsatisfactory, given the fragmentation and decentralization of this process. The author determines that international verification should play a significant role in this aspect. It is emphasized that in the current situation despite numerous proposals regarding the institution of a specialized international environmental organization that could perform the functions of international compliance verification, it is unlikely that it will be created soon, given the reluctance of states to further limit sovereignty and bear additional costs for the maintenance of its bodies and personnel. In such a situation this function is almost entirely entrusted to the administrative bodies of the relevant international agreements on environmental protection, which are decentralized and often not endowed with significant powers to influence violators. So, for them to be more effective it is very important to establish cooperation and coordinate efforts, trying to fill the gaps in the legal regulation of environmental protection. In addition, the work explores possible prospects for the development of international verification in the context of the ecosystem approach application and the formation of obligations *erga omnes*. In particular, the emergence of the latter requires the creation of enforcement measures that could guarantee their fulfillment in the case of violations. But, first of all, the existence of compliance verification bodies is needed that would help to identify possible breaches of the obligations mentioned above.

Keywords: *international verification, international compliance bodies, international environmental agreements, environmental obligations erga omnes.*

УДК 343.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-614-618

Даріна РУДЬ[©]

аспірант

(Класичний приватний університет,
м. Запоріжжя, Україна)

ЩОДО ДОСВІДУ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Висвітлено питання, пов'язане з професійною підготовкою фахівців правоохоронних органів у зарубіжних країнах. Визначено принципи, що лежать в основі навчання поліцейських, а також уточнення специфіки, змісту та структури. Виявлено позитивні тенденції у поліцейській освіті у розвинених країнах. Намічено напрями реформування та модернізації вітчизняної системи професійної підготовки працівників правоохоронних органів як запоруки підвищення безпеки та правопорядку в державі. Показовими є принципи, на яких базується підготовка поліцейських за кордоном, наприклад: специфічна досвідчена підготовка, концептуалізація тренувального процесу, розвиток фізичної підготовленості, індивідуальний підхід слухачів і слухачів, активне експериментування. Представлено структури підготовки поліцейських у Франції, Великій Британії, Сполучених Штатів Америки. Проаналізовано роботу навчальних центрів, перераховано види навчання та виявлено вимоги до підготовки поліцейських.

Ключові слова: *професійна підготовка, зарубіжний досвід, правоохоронні органи, поліцейська освіта.*

© Д. Рудь, 2022

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7804-5378>

kalugaalim@gmail.com

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлюється тим, що сьогодні за межами України накопичено багатий і різноманітний досвід підготовки поліцейських. Всебічне та загальне висвітлення питань організації та підготовки поліцейських у різних країнах вимагає спеціальних досліджень та використання величезних обсягів інформації, загальноправове, галузеве регулювання, організаційне, фактичне, оперативне обслуговування, статистичного, психолого-педагогічного, методичного характеру.

У межах дослідження висвітлено окремі аспекти підготовки правоохоронців в інших країнах з метою вивчення накопиченого досвіду в контексті формування майбутньої професійної підготовки поліцейських та підкреслення актуальності цього питання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Аналіз спеціальної літератури свідчить, що багато вчених вивчали досвід підготовки поліцейських за кордоном, а саме: О. Бандурка, Л. Варунц, М. Долгополова, В. Заросило, К. Ізбаш, Д. Калаянов, В. Примак, К. Рубан, В. Січкач, А. Черненко, О. Юнін та ін.

Мета дослідження: розглянути конкретні аспекти, пов'язані з професійною підготовкою фахівців правоохоронних органів у зарубіжних країнах.

Виклад основного матеріалу. Динамічний процес реформування та вдосконалення системи правоохоронних органів, продиктований потребами сьогодення, базується не лише на концептуальній основі розробки та здійснення виконавчої діяльності закладів, а дозволяє також проводити поглиблені дослідження та аналіз досвіду провідних іноземних компаній з питання правового регулювання діяльності органів внутрішніх справ.

Процес реформування супроводжується розробкою нових законів, законопроектів та доповнень до чинного законодавства, реструктуризацією шляхом розширення або об'єднання підрозділів правоохоронних органів.

Можливо, ідеальної моделі правоохоронної системи не існує, але кожна держава намагається вдосконалити правоохоронну систему та забезпечувати ефективне виконання правоохоронних функцій. З огляду на це цікавим є вивчення досвіду діяльності правоохоронних органів за кордоном з метою вдосконалення правоохоронної системи України.

Правову основу функціонування співпраці між правоохоронними системами зарубіжних держав становлять такі міжнародні нормативно-правові акти, як: Протокол № 11 до Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо допомоги з правоохоронних питань [1]; Угода про обмін інформацією у сфері боротьби зі злочинністю; Рекомендація Rec (2004)6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту» [2]; Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо допомоги з правоохоронних питань [3]; Резолюція Ради ЄС «Про оперативні запити правоохоронних органів стосовно громадських телекомунікаційних мереж та послуг» (ENFOPOL); Угода між Урядом Кабінетом Міністрів України та Урядом Французької Республіки про співробітництво між правоохоронними органами [4]; Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання; Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ін. [5, с. 331].

У європейських країнах майбутні поліцейські проходять багатоетапний відбір на службу. Спочатку подають документи, котрі ґрунтовно аналізують із метою недопущення до служби в поліції раніше засуджених або осіб, яких негативно характеризують за місцем проживання. Наступний етап передбачає тестування розумових здібностей, фізичної підготовленості і співбесіду. Особливу увагу приділяють рівням фізичної підготовленості та фізичної витривалості кандидатів [6, с. 69].

Поліцейська діяльність у сучасній демократичній державі окреслюється двома моделями її організації: «континентально-європейською» і «англосаксонською (британською)». Перша модель характеризується жорстким централізованим управлінням поліцейськими відомствами з боку держави, владною «вертикаллю» і широким обсягом повноважень поліції. До цієї групи належать Австрія, Німеччина, Італія, Іспанія, Франція. Друга (британська) модель відзначається децентралізацією

управління, владною «горизонталлю», підвищенням рівня повноважень місцевих органів влади і вужчими за обсягом поліцейськими функціями. До цієї моделі відносять поліцію Великобританії і США [7].

У механізмі таких держав континентальної правової сім'ї, як Франція, Німеччина, Польща, поліція є невід'ємною складовою частиною системи органів виконавчої влади як елемента державного апарату. Спільною рисою для вищезгаданих країн континентальної правової сім'ї є те, що формально поліція, як самостійний державний орган, належить до підсистеми органів виконавчої влади, що знаходяться в безпосередньому підпорядкуванні спеціального вищого галузевого органу виконавчої влади – Міністерства внутрішніх справ [8, с. 200].

Система підготовки поліцейських кадрів у Франції, як зазначає В. Гриценко [9, с. 189], має централізований характер і реалізується Бюро поліцейської освіти при Генеральній дирекції. Останнє здійснює загальне керівництво роботою з персоналом органів внутрішніх справ, визначає поточні та перспективні параметри розвитку та організації навчання у відомчому навчальному закладі.

Початкова підготовка рядових поліцейських є найефективнішою ланкою в системі професійної підготовки МВС Франції і триває цілий рік. Протягом чотирьох місяців слухачі отримують базові знання, необхідні поліцейським для виконання патрульних обов'язків. Потім їх відправляють у поліцію для проходження практики під керівництвом досвідчених наставників. Найважче – підготовка середнього менеджменту, який складається з чиновників та інспекторів. проведено навчання Диференціація. Після теоретичної підготовки (перший етап навчання) слухачі протягом року вдосконалюють свої знання та набувають практичних навичок і компетенцій у територіальних або прикордонних органах поліції та національних охоронних компаніях (другий етап) Приготуйте). Майбутні політичні комісари проходять практику в приватних компаніях, вивчаючи конфліктні ситуації в робітничих колективах, повітах, жандармерії та окремих відділах в'язниць [10, с. 71].

Також на окрему увагу заслуговує досвід підготовки кадрів патрульної поліції Великої Британії. За даними наукових джерел, ще в 1920 році британські експерти заявили, що не можна Якби вона не мала розумових здібностей, вона могла б бути поліцейським Вище середнього, добре розвинена пам'ять і спостережливість, високі моральні якості, що не є обов'язковим для представників інших професій. Поліцейський повинен бути тактовним, поміркованим та ініціативним у будь-яких надзвичайних ситуаціях [11].

Підготовка поліцейських кадрів Великої Британії передбачає такі етапи: 1) початкова підготовка для новобранців-констеблів (рядових поліцейських), що триває протягом перших двох років служби; 2) спеціальна підготовка кандидатів для служб карного розшуку, дорожнього руху й низки інших; 3) підготовка сержантів та інспекторів поліції; 4) підготовка керівних кадрів поліції [12, с. 105].

Цікавим є досвід США з питань правового регулювання діяльності правоохоронних органів. Так, відповідно до ст. 2 Конституції США в США 100 там функціонує атторнейська служба. До її повноважень входять: підтримання державного обвинувачення в суді, право порушувати кримінальне провадження, розслідування злочинів, притягнення злочинців до кримінальної відповідальності, контроль за роботою таких правоохоронних органів, як політична поліція, контррозвідка, управління пенітенціарними закладами та справами емігрантів. Вищою ланкою системи органів юстиції США (федеральна атторнетура) є Міністерство юстиції США як федеральний орган виконавчої влади. Воно очолюється Міністром юстиції США, який одночасно є Генеральним атторнеєм США (US Attorney General), призначається на посаду Президентом США і затверджується Сенатом США. Одним із заступників Міністра юстиції США є Генеральний солісітор США, який очолює групу солісіторів [5, с. 339].

Вивчення досвіду діяльності поліції зарубіжних країн, розвитку їх поліцейських підрозділів може бути корисним для України як держави, що прагне мати поліцію європейського зразка. Однак, як свідчать численні дослідження, кожна з поліцейських систем має власну індивідуальну історію розвитку та свою специфіку. Тому одним із основних завдань, що стоїть перед Міністерством внутрішніх справ України, є вдосконалення діяльності української поліції з урахуванням позитивного досвіду поліцейської діяльності провідних країн Європи. У складних умовах реформування поліції, розширення процесу її інтеграції до міжнародного товариства правоохоронних органів об'єктивно зростає інтерес до досвіду поліцейських систем зарубіжних країн та досліджень сучасних проблем їх розвитку. Найбільш вдало зміст поліцейської діяльності

у сучасному демократичному суспільстві, на наш погляд, викладено американським поліцейським Д. Бейлі, який на підставі проведеного аналізу широкого кола нормативних приписів виокремив основні вимоги суспільства, що ставляться до поліцейських. По-перше, пріоритетним напрямом роботи поліції має бути служіння як потребам окремих громадян, так і суспільним групам (ефективне реагування поліції на заяви окремих громадян, підтримання з ними постійного зв'язку та інформування про хід розгляду їхніх справ; здійснення постійного моніторингу ситуації щодо потреб вразливих груп населення, які потребують підвищеної уваги та додаткового захисту своїх прав із боку поліції, розроблення відповідних програм або планів заходів щодо надання їм додаткової допомоги, відслідковування їх ефективності) [8, с. 201].

У межах дослідження цікавим вбачається досвід Грузії щодо реформування органів внутрішніх справ. Так, у поліції Грузії не працюють колишні правоохоронці, навіть юридично освічені громадяни. На службу в поліцію приймають молодих людей віком від 19 до 35 років. Патрульна служба майже оновлена повністю. На детективну службу прийняли і колишніх працівників. Але з умовою, що вони без сумнівного минулого, спецтестів, перепідготовки та загальних умов.

Висновки. Вважаємо, що врахування позитивного закордонного досвіду допоможе ефективно вдосконалити систему підготовки майбутніх офіцерів Національної поліції України. Велике значення мають прогресивні досягнення згаданих країн. Продемонструвати високий рівень професійної підготовки майбутніх поліцейських, відповідно до світових стандартів, з багатою освітньою історією, яка допомагає їм наукової та освітньої галузей на регіональному та світовому рівнях, накопичений великий досвід Сфера професійної підготовки майбутніх поліцейських у нових соціокультурних умовах. Перспективним напрямом подальших досліджень є поглиблене вивчення стандарту, показників та рівня розвитку професійної освіти в Північній Америці.

Список використаних джерел

1. Протокол № 11 до Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо допомоги з правоохоронних питань від 9 грудня 2002 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_165#Text.
2. Рекомендація Rec(2004)6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту» від 12.05.2004 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_718#Text.
3. Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо допомоги з правоохоронних питань від 09.12.2002 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_103#Text.
4. Угода між Урядом України та Урядом Французької Республіки про співробітництво в галузі озброєння та військової техніки від 15.02.1996 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/250_035.
5. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Лозинський Ю. Р. Правове регулювання правоохоронної діяльності : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 323 с. URL : <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/73/1/kovaliv.%20esimov.pdf>.
6. Михайлова Ю. О., Гончаренко І. Б. Досвід підготовки кадрів для сектору безпеки та оборони провідних країн світу та шляхи його впровадження в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3(74). С. 214–222.
7. Плугатар Т. А. Організаційно-правові засади поліцейської діяльності щодо забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини. *Allbest*. URL : https://otherreferats.allbest.ru/law/00920104_0.html.
8. Попова Л. М. Діяльність поліції зарубіжних країн і можливість використання їх досвіду в Україні. *Сучасна європейська поліцейстика та можливості її використання в діяльності Національної поліції України*. Харків, 2019. С. 200–202.
9. Гриценко В. Г. Зарубіжний досвід Франції щодо організації та функціонування правоохоронних органів і можливості його використання в Україні. *Право та інноваційне суспільство*. 2015. № 1(4). С. 185–189.
10. Колісниченко В. В., Боровик М. О. Досвід професійної підготовки майбутніх працівників поліції країн західної Європи. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*. Харків, 2020. С. 70–72.
11. Біліченко В. В. Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні. *Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні : матеріали Міжнародної науково-практ. конф. Дніпропетровськ, 2016. С. 390–393.*
12. Бондаренко В. В. Психологічне забезпечення правоохоронної діяльності. *Ūridična psihologija*. 2017. № 1(20). *Юридична психологія*. С. 102–109.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Protokol № 11 do Memorandumu pro vzaiemorozuminnia mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Spoluchenykh Shtativ Ameryky shchodo dopomohy z pravookhoronnykh pytan vid 9 hrudnia 2002 r. [Protocol No. 11 to the Memorandum of Understanding between the Government of Ukraine and the Government of the United States of America on Law Enforcement Assistance dated December 9, 2002]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_165#Text. [in Ukr.].
2. Rekomendatsiia Rec(2004)6 Komitetu ministriv Rady Yevropy derzhavam-chlenam «Shchodo vdoskonalennia natsionalnykh zasobiv pravovoho zakhystu» vid 12.05.2004 [Recommendation Rec(2004)6 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states "Regarding the improvement of national legal remedies" dated 12.05.2004]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_718#Text. [in Ukr.].
3. Memorandum pro vzaiemorozuminnia mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Spoluchenykh Shtativ Ameryky shchodo dopomohy z pravookhoronnykh pytan vid 09.12.2002 r. [Memorandum of Understanding between the Government of Ukraine and the Government of the United States of America regarding assistance in law enforcement matters dated 09.12.2002]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_103#Text. [in Ukr.].
4. Uhoda mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Frantsuzkoi Respubliky pro spivrobitnytstvo v haluzi ozbroiennia ta viiskovoi tekhniky vid 15.02.1996 r. [Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the French Republic on cooperation in the field of armaments and military equipment dated February 15, 1996]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/250_035. [in Ukr.].
5. Kovaliv, M. V., Yesimov, S. S., Lozynskiy, Yu. R. (2018) Pravove rehuliuвання pravookhoronnoi diialnosti [Kovaliv M. V., Yesimov S. S., Lozynskiy Yu. R. Legal regulation of law enforcement activities] : navch. posibnyk. Lviv : LvDUVS. 323 p. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/73/1/kovaliv.%20esimov.pdf>. [in Ukr.].
6. Mykhailova, Yu. O., Honcharenko, I. B. (2016) Dosvid pidhotovky kadriv dlia sektoru bezpeky ta oborony providnykh krain svitu ta shliakhy yoho vprovadzhenia v Ukraini [The experience of training personnel for the security and defense sector of the world's leading countries and ways of its implementation in Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 3(74), pp. 214–222. [in Ukr.].
7. Pluhatar, T. A. Orhanizatsiino-pravovi zasady politseiskoi diialnosti shchodo zabezpechennia prav, svobod ta zakonnykh interesiv liudyny [Organizational and legal principles of police activity regarding the provision of human rights, freedoms and legitimate interests]. Allbest. URL: https://otherreferats.allbest.ru/law/00920104_0.html. [in Ukr.].
8. Popova, L. M. (2019) Diialnist politsii zarubizhnykh krain i mozhlyvist vykorystannia yikh dosvidu v Ukraini [Activities of the police of foreign countries and the possibility of using their experience in Ukraine]. *Suchasna yevropeiska politseistyka ta mozhlyvosti yii vykorystannia v diialnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy*. Kharkiv, pp. 200–202. [in Ukr.].
9. Hrytsenko, V. H. (2015) Zarubizhnyi dosvid Frantsii shchodo orhanizatsii ta funktsionuvannia pravookhoronnykh orhaniv i mozhlyvosti yoho vykorystannia v Ukraini [Foreign experience of France regarding the organization and functioning of law enforcement agencies and the possibility of its use in Ukraine]. *Pravo ta innovatsiine suspilstvo*. № 1(4), pp. 185–189. [in Ukr.].
10. Kolisnychenko, V. V., Borovyk, M. O. (2020) Dosvid profesiinoi pidhotovky maibutnikh pratsivnykiv politsii krain zakhidnoi Yevropy [Experience of professional training of future police officers of Western European countries]. *Pidhotovka politseiskykh v umovakh reformuvannia systemy MVS Ukrainy*. Kharkiv, ph. 70–72. [in Ukr.].
11. Bilichenko, V. V. (2016) Svitovyi dosvid pidhotovky kadriv politsii ta yoho vprovadzhenia v Ukraini [World experience in training police personnel and its implementation in Ukraine]. *Svitovyi dosvid pidhotovky kadriv politsii ta yoho vprovadzhenia v Ukraini : materialy Mizhnarodnoi naukovoprakt. konf. Dnipropetrovsk*, pp. 390–393. [in Ukr.].
12. Bondarenko, V. V. (2017) Psykholohichne zabezpechennia pravookhoronnoi diialnosti [Psychological support of law enforcement]. *Úridichna psihologiã*. № 1(20). *Yurydychna psykholohiia*. P. 102–109. [in Ukr.].

ABSTRACT

Darina Rud'. Regarding the experience of foreign countries in the training of law enforcement specialists. The article is devoted to the coverage of the issue related to the professional training of law enforcement specialists in foreign countries. The principles underlying the training of police officers, as well as clarifying the specifics, content and structure, have been identified. Positive trends in police education in developed countries. The directions of reforming and modernization of the domestic system of professional training of law enforcement officers are outlined as a guarantee of improving security and law and order in the state.

Indicative principle on which police training is based Abroad, for example: the direction of specific experienced training, the direction of conceptualization of the training process, the development of physical fitness, the individual approach of listeners and listeners, the direction of active experimentation. The structure of police training in France, Great Britain, the United States of America is presented. Revised training centers, listed types of training and identified requirements for police training

Keywords: professional training, foreign experience, law enforcement agencies, police education.

УДК 343.264

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-619-623

Юлія СІДОРЕНКО[©]

аспірант

(Міжнародний гуманітарний університет,
м. Одеса, Україна)

УНІВЕРСАЛЬНА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНУ ДЕПОРТАЦІЇ: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ

У статті висвітлено аспекти кваліфікації злочину депортації у вимірі глобальних, універсальних стандартів міжнародного кримінального права, міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. На прикладі відповідних угод, що об'єднують цивілізовані країни світу, доведене глобальне визнання протиправності депортації та розуміння її кваліфікації як злочинного акту. Доведене, що заборона колективної депортації прямо впливає з вимог Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього, Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Відповідні приписи універсальних міжнародних договорів мають значення у вимірі права на свободу пересування та межі правомірних обмежень такого права; роз'яснення цих вимог міжнародного права відбулося у документах Комітету ООН з прав людини.

Ключові слова: воєнні злочини, геноцид, депортація, дерогація, міжнародні злочини, свобода пересування.

Постановка проблеми. Безперечно актуальним викликом у вимірі сучасної правничої науки залишаються аспекти належної кваліфікації злочинів проти людяності та воєнних злочинів, а також їхній зв'язок із злочинами агресії та геноциду. Масштабна російська агресія призвела до безпрецедентних за виміром насильницьких переміщень населення агресором на тимчасово окупованих територіях України та з цих територій до держави-агресора. У цьому аспекті ключовим питанням постає належна кваліфікація депортації населення у її міжнародно-правовому контексті, яку б могли здійснювати українські правоохоронні органи та суд, міжнародні установи та іноземні органи правопорядку в межах універсальної юрисдикції. Для розуміння цього феномену необхідно визначитися із загальним змістом відповідних норм, здійснити їх порівняльний аналіз та встановити формат і специфіку їх чинності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Зазначене питання до 2022 року традиційно ув'язувалося із аспектами кваліфікації депортації кримськотатарського народу, яка розпочалася у 1944 році, а також депортації етнічних українців у 1939-1954 роках. Цю проблематику у власних працях піднімали В. Адамовський, Д. Антипов, Б. Бабін, О. Бажан, Г. Бекірова, А. Братковський, О. Велешко, О. Гладун, В. Головченко, Ю. Зінченко, Д. Кириченко, А. Приходько, Д. Хаваджи, Р. Хаялі та ін. Водночас ці автори не аналізують зміст сучасних універсальних угод у сфері міжнародного права, які встановлюють протиправність відповідних діянь.

Метою статті є визначення передумов та перспектив виникнення універсальної міжнародно-правової кваліфікації злочину депортації із спиранням на універсальні норми міжнародного права прав людини.

Виклад основного матеріалу. У Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р. [1] до геноциду у п.п. «с», «d» та «e» ст. 2 віднесене дії, які здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, зокрема через навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, що розраховані на її повне або часткове фізичне знищення, на заходи, розраховані на запобігання дітонородженню серед такої групи та на насильницьку передачу дітей із однієї людської групи до іншої [2].

Ці три форми геноциду, очевидно, можуть вчинюватися через депортацію

© Ю. Сідоренко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0855-3596>

sidorenko0110@ukr.net

населення, але при цьому така депортація має відповідати умислу геноциду, на повне чи часткове знищення відповідної групи, а також така депортація має відповідати й об'єктивній стороні геноциду, адже за її запланованими чи реальними наслідками відповідне знищення відбулося або ж мало відбутися, якщо б не втручання інших факторів – крах злочинного режиму, міжнародна допомога жертвам депортації тощо.

У цьому вимірі важливою є ст. 1 згаданої Конвенції, адже вона вказує, що склад геноциду наявний незалежно від того, чи відбувається він у мирний або військовий час. Таким чином депортація населення може мати ознаки геноциду як за мирних умов, так й під час міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту. При цьому варто вказати, що у первинному тексті проекту Конвенції мова йшла й про «культурний» геноцид, тобто дії, спрямовані як на знищення бібліотек, музеїв, шкіл, історичних пам'яток і релігійних споруд так й на придушення мови чи друкованих засобів певної групи, але окремі держави тоді успішно наполягли в ООН на виключенні цієї форми геноциду [5].

Такий підхід серед іншого ускладнює кваліфікацію як геноциду депортації населення, яка не призвела до часткового або повного знищення групи через спроби її асиміляції у місцях депортації. Втім вбачається що при цьому важливим є саме ставлення до групи з боку злочинного режиму – або ж передбачається її повне зникнення через асиміляцію, або ж її подальше існування у асимільованому вигляді [11]. Прикладом СРСР до 1967 року мав скоріше перший варіант ставлення до депортованих кримських татар, а пізніше – скоріше другий варіант.

Згідно зі ст. 3 Конвенції караним є не лише геноцид, але й змова з метою геноциду, пряме та публічне підбурювання до здійснення геноциду, замах на геноцид та співучасть у геноциді [9]. Такий підхід до кваліфікації міжнародного злочину є своєрідним, адже він залишає невирішеними питання чи є, прикладом підбурювання до здійснення геноциду окремим від самого геноциду міжнародним злочином.

Це, зокрема, має практичне значення для кваліфікації підбурювання до участі в депортації населення, до замаху на таку депортацію або для співучасті у такій депортації. Примітно, що відповідно до коментаря до Конвенції, оприлюдненому в 1949 р. Єльським Університетом оригінальний проект цього міжнародного договору, підготовлений Секретаріатом, також передбачав покарання за «всі форми публічної пропаганди, яка через свій систематичний і неадекватний характер має тенденцію спровокувати геноцид або ...видавати його як необхідний, законний або вибачний акт». Втім, цей підхід тоді був відкинутий державами через посилання на «свободу слова» [5], а тому підбурювання до геноциду та спроби виправдання геноциду надалі стали предметом розгляду як міжнародного кримінального права у формі прецедентів [12], так й аспектами аналізу міжнародних механізмів у сфері захисту прав людини [13].

Варто зазначити, що Конвенцію 1948 р. ратифікувало більше 150 країн світу, а тому її норми набули універсального правового значення. При цьому низка країн ратифікувала Конвенцію із застереженнями; прикладом США заперечили юрисдикцію Міжнародного суду ООН щодо вирішення спорів з питань застосування цього міжнародного договору та заявили що діяння, вчинені під час збройного конфлікту без спеціального умислу («*intent*») передбаченого статтею 2 Конвенції, не становлять злочин геноциду [14]. Водночас низка країн (Греція, Естонія, Італія, Ірландія, Мексика, Фінляндія та інші) не погодилася із таким тлумаченням як таким, що утворює юридичну невизначеність та свідчить про спробу поставити національне право у цьому вимірі над міжнародним [3].

Примітно, що коментатори Конвенції 1948 р. одразу після її схвалення почали вказувати на те, що положення щодо виконання цього договору «стосуються найскладніших проблем і складають найважливіший аспект Конвенції», адже «від них залежить кінцевий успіх Конвенції як інструменту застосування позитивних кримінальних санкцій проти геноциду» [8].

Як зазначали коментатори Єльського Університету, якщо Конвенція 1948 р. «має бути чимось більшим, ніж проголошенням міжнародного права, положення щодо її виконання мають бути ефективними» та «сам факт існування ратифікованої угоди повинен мати стримуючий вплив на потенційних правопорушників». Додавалося, що «подібна до договорів про боротьбу з піратством і работоргівлею в тому, що вона визначає міжнародний злочин і зобов'язує країни-учасниці затримувати та карати правопорушників» та «вводить абсолютно нову концепцію міжнародного права» [3].

Схвалена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 217 А (III) за кілька днів після згаданої Конвенції, Загальна декларація прав людини 1948 р. [15] також підлягає

застосуванню щодо депортації, адже вона згадує у преамбулі про попереднє вчинення «варварських актів, які обурюють совість людства» та про потребу створення такого світу, в якому люди будуть вільні від страху і нужди [1]. Також резолюція у ст. 9 вказує, що ніхто не може зазнавати безпідставного вигнання (англ. «exile»), а у ст. 13 – що кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави та має право повертатися у свою країну [10]. Ці норми, які заклали у подальшому відповідний фундамент розвитку міжнародних стандартів прав людини [7], прямо стосуються аспектів заборони свавільної та примусової депортації індивідів, але звісно застосовні й щодо колективних депортацій.

Зазначені норми Декларації у наступному були розвинуті у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. [6], який у преамбулі також згадав про «ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нужди». Серед норм Пакту варто особливо вказати на ч. 2 ст. 1, за якою жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування, яка прямо перетинається із вимогами вказаної вище Конвенції 1948 р., зокрема щодо заборони незаконних депортацій етнічних груп.

Також у ч. 1 ст. 9 Пакту кожній людині гарантовано право на свободу та особисту недоторканність; у ч. 1 та ч. 4 ст. 12 Пакту зазначено, що кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання, та що ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд у свою власну країну. У ст. 13 окремо описується заборона вислання іноземців, які законно перебувають на території будь-якої держави, без схвалення законного рішення щодо цього; загалом ця стаття може тлумачитися як така, що забороняє колективне вислання іноземців [6].

Також ч. 2 ст. 20 Пакту вимагає на законодавчу заборону будь-якого виступу на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою, зокрема, підбурювання до насильства, що безумовно охоплює заборону підбурювання до депортації. Водночас згідно ст. 4 Пакту держава може відступити від усіх вказаних вище норм під час надзвичайного становища, «при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується». Водночас, відступаючи від своїх зобов'язань за Пактом, держави мають це робити «тільки в такій мірі, в якій це диктується гострою ситуацією, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження». Таким чином можливість відступу від вказаних прав, зокрема у ситуації збройного конфлікту не надає державі право здійснювати депортацію, прикладом на етнічній або мовній ознаках [6].

Відповідні вимоги Пакту були розтлумачені у Зауваженнях загального порядку № 27 «Стаття 12 (свобода пересування)» Комітету ООН за прав людини у 1999 р. [4]. У Зауваженнях щодо закріпленій у Пакті свободи пересування вказувалося, що «в принципі, громадяни держави завжди перебувають на законній основі на території цієї держави» та що «держава-учасниця зобов'язана забезпечувати, щоб права, що гарантуються у статті 12, захищалися від втручання з боку не тільки держави, а й приватних осіб». Це прямо впливає на вимір завідомої незаконності депортації власних громадян та на те, що держава відповідає за депортації, здійснені «недержавними структурами», прикладом найманцями, терористичними угрупованнями або із залученням приватних транспортних структур, «волонтерів» тощо.

У п. 7 Зауважень прямо зазначено, що відповідно до положень п. 3 ст. 12 Пакту «право на проживання в будь-якому місці на свій вибір на території відповідної держави включає захист від усіх форм примусового переміщення всередині країни», що прямо передбачає потребу захисту від злочинної депортації. У п. 12 Зауважень додається, що «умови, за яких права можуть обмежуватись, мають бути обумовлені у самому законодавстві», тому «в доповідях держав слід зазначати правові норми, на яких ґрунтуються обмеження», та якщо ці обмеження, які не передбачені законодавством або не відповідають вимогам п. 3 ст. 12 Пакту, то вони є порушенням прав, гарантованих цією статтею Пакту [4].

У п. 14 Зауважень додається, що можливі обмежувальні заходи повинні відповідати принципу пропорційності; вони повинні бути доречними для виконання своєї захисної функції; та мають бути найменш обмежувальний засіб з числа тих, за допомогою яких може бути досягнутий бажаний результат; і вони повинні бути

пропорційними інтересу, що захищається. За п. 15 Зауважень 1999 р. держави повинні забезпечувати, щоб будь-які процедури, пов'язані зі здійсненням або обмеженням права на свободу пересування, здійснювалися в найкоротші терміни і наводилися причини, що виправдовують застосування обмежувальних заходів. Отже таке тлумачення обмежень права на свободу пересування, дозволених Пактом унеможливорює розуміння колективної депортації як таке правомірне обмеження відповідного права.

Примітно, що у п. 17 Зауважень перелічено форми обмежень права на свободу пересування, які є завідомо неправомірними; вони можуть застосовуватися і під час депортації, зокрема для запобігання поверненню депортованих до місць проживання. Зокрема, як вказує Комітет ООН з прав людини, такі протиправні правила та види практики включають, зокрема, відсутність доступу для заявників до компетентної влади та відсутність інформації щодо вимог, що висуюються; необґрунтовані затримки під час видачі проїзних документів; обмеження щодо родичів, які подорожують разом; вимога про залишення гарантійної суми; вимога про наявність запрошення; тиск на заявників, наприклад, у вигляді фізичних заходів залякування, арешту, звільнення чи відрахування дітей заявників зі школи; відмова у видачі паспорта через те, що заявник нібито «ганьбить честь країни» тощо [4].

Також важливою є позиція Комітету ООН у п. 19 Зауважень 1999 р., де зазначено, що право особи в'їжджати до своєї країни передбачає заборону насильницького переміщення населення чи масової висилки до інших країн. При цьому у п. 20 Зауважень додається, що поняття Пакту «свою власну країну» ширше за сферу охоплення поняття «країну свого громадянства», адже «воно поширюється, як мінімум, на осіб, які в силу своїх особливих зв'язків із розглянутою країною або своїх претензій щодо цієї країни не можуть розглядатися як іноземці».

Також у п. 21 Зауважень 1999 р. щодо права особи в'їжджати до своєї країни, що забороняє депортацію, віднесено й принцип заборони «довільності», коли будь-які заходи, які вживає держава, мають відповідати положенням, цілям та завданням Пакту та мають бути розумними у відповідних конкретних обставинах. Комітет ООН з прав людини спеціально зазначив у цій частині Зауважень, що обставини, за яких позбавлення права на в'їзд у свою країну, а отже й підстава депортації, «могли бути розумними, є дуже нечисленими, якщо вони існують взагалі» [4].

Висновки. Отже, зазначене дозволяє дійти висновку про розвиток заборони депортації у міжнародному праві, зокрема в рамках універсальних стандартів прав людини. Заборона колективної депортації прямо впливає з вимог Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 року, Загальної декларації прав людини 1948 р. та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.

Відповідні приписи універсальних міжнародних договорів мають значення у вимірі права на свободу пересування та межі правомірних обмежень такого права; роз'яснення цих вимог міжнародного права відбулося у документах Комітету ООН з прав людини. Водночас висвітлення взаємодії цих приписів міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та національних правових стандартів є передумовою формування належної універсальної кваліфікації міжнародного злочину депортації, що має стати предметом наступних наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Aggelen van Johannes. Preamble of the United Nations Declaration of Human Rights. *Denver journal of international law and policy*. 28 (2). Spring 2000 P. 129-144.
2. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/357>.
3. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: *Status*. URL : https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&clang=_en.
4. Freedom of movement (article 12) UN Human Rights Committee, *General Comment No. 27 (67)*. CCPR/C/21/Rev.1/Add.9 Addendum. 1 November 1999. URL: <https://daccess-ods.un.org/tmp/598016.679286957.html>.
5. Genocide: A Commentary on the Convention. *The Yale Law Journal*. Vol. 58, No. 7. June, 1949. P. 1142-1160.
6. International Covenant on Civil and Political Rights, 16 December 1966. URL : <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
7. Langley Winston E. *Encyclopedia of human rights issues since 1945*. London: Fitzroy Dearborn Publishers, 1999.

8. Lebor Adam. *Complicity with evil: the United Nations in the age of genocide* London: Yale University Press, 2006. 352 p.
9. Neier Aryeh *War Crimes : Brutality, Genocide, Terror and the Struggle for Justice*. New York: Times Books, 1998. 286 p.
10. Ramcharan B. G. *Concept and present status of the international protection of human rights : forty years after the Universal Declaration*. Dordrecht : M. Nijhoff Publishers, 1989. 611 p.
11. Schabas William. L. *Preventing genocide and mass killings : the challenge for the United Nations*. The Hague: Minority Rights Group International, 2006. 34 p.
12. Smith Karen E. *Genocide and the Europeans*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 288 p.
13. *The genocide convention sixty years after its adoption*; ed. by Christoph Safferling and Eckart Conze. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2010. 400 p.
14. *The UN Genocide Convention: A Commentary*; ed. by Paola Gaeta. L. Oxford Commentaries on International Law, 2009. 600 p.
15. *Universal Declaration of Human Rights: proclaimed by the UN General Assembly resolution 217 A on 10 December 1948*. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.

Надійшла до редакції 22.11.2022

ABSTRACT

Yuliya Sidorenko. Universal international legal qualification of crime of deportation: grounds of appearance. The abstracts cover the issue of legal practice of deportation proceedings as an international crime. The article highlights aspects of the qualification of the crime of deportation in terms of global, universal standards of international criminal law, international humanitarian law and international human rights law. The global recognition of the illegality of deportation and the understanding of its qualification as a criminal act have been proven on the example of relevant agreements uniting the civilized countries of the world.

It has been proven that the prohibition of collective deportation directly follows from the requirements of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights.

It was proved that the relevant requirements of the Covenant were explained in General Comment No. 27 of the UN Human Rights Committee in 1999. The Comments on freedom of movement enshrined in the Covenant stated that in principle, nationals of a State are always lawfully present in the territory of that State and that the State party has an obligation to ensure that the rights to freedom of movement are protected against interference from not only the state, but also private individuals. This directly affects the measurement of the known illegality of the deportation of its own citizens and the fact that the state is responsible for deportations carried out by “non-state structures”, for example, mercenaries, terrorist groups or with the involvement of private transport structures, “volunteers”, etc.

Article points on part 7 of the General Comment that clearly states that in accordance with Article 12 of the Covenant the right to reside in any place of one’s choice within the territory of the respective state includes protection against all forms of forced displacement within the country, which directly implies the need for protection against criminal deportation. Part 12 of the General Comment adds that the conditions under which rights may be limited must be stipulated in the legislation itself, therefore state reports should indicate the legal norms on which the restrictions are based, and if these restrictions, which are not provided for by legislation or do not meet the requirements of the Covenant, they are a violation of the freedom of movement.

Article points on part 14 of the General Comment that adds that possible restrictive measures must comply with the principle of proportionality; they must be appropriate for the performance of their protective function; and must be the least restrictive means by which the desired result can be achieved; and they must be proportionate to the interest being protected. According to part 15 of the General Comment, states must ensure that any procedures related to the exercise or restriction of the right to freedom of movement are carried out in the shortest possible time and reasons are given that justify the application of restrictive measures. Therefore, this interpretation of the restrictions on the right to freedom of movement allowed by the Covenant makes it impossible to understand collective deportation as such a legitimate restriction of the corresponding right.

The relevant prescriptions of universal international treaties are important in measuring the right to freedom of movement and the limits of legitimate restrictions of such a right; clarification of these requirements of international law took place in the documents of the UN Human Rights Committee.

Keywords: *Crimean Tatars, deportation, derogation, freedom of movement, genocide, international crimes, war crimes.*

УДК 343.97:343.12
DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-624-630

Олена ТЕЛЕНЬ[©]

аспірант

(Академія Державної пенітенціарної служби,
м. Чернігів, Україна)

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ДІЗНАВАЧА ЯК СУБ'ЄКТА ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

В умовах збільшення кількості кримінальних правопорушень, реформування кримінального процесуального законодавства та органів кримінальної юстиції, процесуальний статус дізнавача як суб'єкта запобігання кримінальним правопорушенням не визначено та не досліджено. Запровадження інституту дізнання (спрощеного досудового розслідування) є одним із найбільш раціональних кроків на шляху до посилення ефективності функціонування органів досудового розслідування, адже спрощення окремих кримінальних процесуальних процедур, особливостей структурної організації та форм взаємодії не лише надає змогу суттєво пришвидшити досудове розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень, а й запобігти вчиненню кримінально-протиправних діянь.

Ключові слова: дізнання, дізнавач, кримінальне правопорушення, кримінальний проступок, кримінальне провадження, запобігання.

Постановка проблеми. Розбудова правової держави в Україні передбачає реальне забезпечення прав людини і громадянина. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) [1].

Серйозної шкоди цій соціальній цінності завдає злочинність, боротьба з якою продовжує залишатися досить складною проблемою. Зокрема, кримінальний проступок є одним із видів кримінального правопорушення, діяння (дія чи бездіяльність), передбачене Кримінальним кодексом України, за вчинення якого призначається основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі [2].

З метою ефективного функціонування інституту дізнання, до кримінального процесуального законодавства України були внесені зміни та доповнення, що стосуються процедури кримінального провадження щодо кримінальних проступків. Так, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» (2018 р.), в Україні з 1 липня 2020 р. запроваджено інститут кримінальних проступків [3]. У зв'язку з цим, в умовах сьогодення, відповідно до Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, досудове розслідування кримінальних правопорушень здійснюється у формі досудового слідства, а кримінальних проступків – у формі дізнання [4].

Водночас кількість вчинених кримінальних проступків викликає серйозне занепокоєння. Так, згідно з офіційними статистичними даними, у 2020 р. з числа кримінальних правопорушень злочини склали 262339 (72,7 %), а кримінальні проступки – 98283 (27,3 %), у 2021 р. відповідно – 220736 (68,7 %) та 100707 (31,3 %), з яких серед останніх 67224 (28,6 %) потерпілих, повідомлено про підозру у 51954 кримінальних провадженнях, з обвинувальним актом до суду направлено – 49751 проваджень (48,2 %) [5-6].

З огляду на це, залишається актуальною проблема запобігання кримінальним правопорушенням дізнавачами. Наявність вказаної проблеми вимагає наукового узагальнення практики застосування чинного кримінального процесуального законодавства України про процесуальну профілактичну діяльність дізнавача, з'ясування можливостей підвищення її ефективності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Теоретичним підґрунтям статті послугували праці вітчизняних учених, які займалися

проблемами профілактичної функції у кримінальному процесі, зокрема: Ю. Бауліна, В. Голіни, Б. Головкина, О. Джужі, В. Дрьоміна, А. Закалюка, А. Зелінського, О. Колба, О. Литвака, О. Литвинова, В. Маляренка, С. Мірошніченка, О. Омельченка, В. Тулякова, С. Чернявського, М. Цуцкірідзе та ін. Здобутки таких учених містять низку системних положень і висновків, які прямо або опосередковано стосуються кримінологічної системи запобігання кримінальним правопорушенням і створюють передумови для ефективного їх дослідження в умовах реформування кримінального процесуального законодавства та органів кримінальної юстиції. Проте їх дослідження об'єктивно обмежувались попередніми періодами розвитку кримінального процесуального законодавства та правозастосовної практики, а тому праксеологічні засади запобігання кримінальним правопорушенням дізнавачем залишаються неопрацьованими й процесуальний статус як суб'єкта запобігання відкритим.

Метою статті є визначення процесуального статусу дізнавача як суб'єкта запобігання кримінальним правопорушенням.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні є одним з пріоритетних завдань як держави загалом, так і органів правопорядку зокрема. Сучасна світова спільнота активізує процеси з посилення ролі прав і свобод людини та громадянина, що безпосередньо пов'язано з проблемою їх порушення і притягнення осіб, які вчиняють ці діяння, до відповідальності.

Якісне оновлення системи кримінальної юстиції, інституції якої здатні забезпечити охорону прав і свобод людини, боротьбу зі злочинністю, захист інтересів суспільства та держави, у тому числі передбаченими законом кримінологічними засобами діяльності, є на часі та актуальним. Варто зауважити, що під час реалізації КПК України, порівняно з КПК УРСР минулого сторіччя (діяв понад 50 років), докорінно змінено модель кримінального провадження, правовий статус його учасників, процесуальну форму досудового розслідування та судочинства загалом. У зв'язку з приведенням кримінального процесуального законодавства України у відповідність з міжнародними стандартами, особливої актуальності набуває ґрунтовне дослідження механізмів запобігання кримінальним правопорушенням.

Не вдаючись до наукових дискусій, підтримуючи думку В. Голіни, зазначимо, запобігання злочинності – це соціальна політика держави, спрямована на подолання криміногенно-небезпечних протиріч у суспільних відносинах з метою їх позитивного вирішення і поступового витиснення (так зване *загальносоціальне запобігання*), а також спеціальна випереджальна практика протидії формуванню і реалізації на різних стадіях злочинних проявів (*спеціально-кримінологічне запобігання*) [7, с. 16–17]. У свою чергу, А. Закалюк зазначив, що запобіжний вплив на причини та умови злочинності та злочинних проявів здійснюють, як відомо, не лише заходи, що мають запобіжне цільове спрямування саме стосовно запобігання злочинності, а й ті, що мають інші цілі, але посередньо чинять вплив на детермінанти, пов'язані зі злочинністю кореляційним або іншим зв'язком [8, с. 327].

Органами, що уповноважені в межах своєї компетенції, передбаченої кримінальним процесуальним законодавством, здійснювати дізнання і досудове слідство у кримінальному провадженні є органи досудового розслідування (ч. 1 ст. 38 КПК України). КПК України передбачає дві форми досудового розслідування: дізнання та досудове слідство. Дізнання – це форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування кримінальних проступків (п. 4 ст. 3 КПК України). Досудове слідство – це форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування злочинів (п. 5 ст. 3 КПК України) [4].

Суб'єктами, уповноваженими здійснювати розслідування кримінальних проступків (дізнання), відповідно до ч. 3 ст. 38 КПК України, є: 1) підрозділи дізнання органів Національної поліції; органів безпеки; органів Бюро економічної безпеки України; органів Державного бюро розслідувань; Національного антикорупційного бюро України або 2) уповноважені особи інших підрозділів вищезазначених органів.

Підрозділи дізнання є структурними підрозділами апарату центральних та територіальних органів Національної поліції; органів безпеки; органів Бюро економічної безпеки України; органів Державного бюро розслідувань; Національного антикорупційного бюро України, які відповідно до кримінального процесуального законодавства здійснюють досудове розслідування кримінальних проступків, віднесених до їх підслідності [4]. Начальник підрозділу дізнання органу Національної поліції, органу безпеки, органу Бюро економічної безпеки України, органу Державного бюро

розслідувань є керівником органу дізнання. В разі відсутності підрозділу дізнання, повноваження керівника органу дізнання покладаються на керівника органу досудового розслідування (п. 7-1 ст. 3 КПК України) [4].

Варто зауважити, що в Україні діє низка інституцій, діяльність яких спрямована на охорону й захист прав і свобод людини та громадянина. Одним із таких інститутів є Національна поліція України як орган, уповноважений здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень. Досудове розслідування, відповідно до законодавства України, виявляється у двох формах – досудове слідство та дізнання [9]. Сьогодні підрозділи дізнання органів Національної поліції розслідують більше ніж 90 % кримінальних проступків [6], а у Законі України «Про Національну поліцію» чітко зазначено завдання щодо запобігання кримінальним правопорушенням такою державною інституцією, а саме: здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень; виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вжиття у межах своєї компетенції заходів для їх усунення та ін. [10].

На думку Д. Тичини, у будь-якій державі структурні елементи системи суб'єктів запобігання злочинам взаємопов'язані по вертикалі і горизонталі кримінальними процесуальними нормами та впливають один на одного. Одночасно кожен суб'єкт, у тому числі будь-який структурний підрозділ правоохоронних органів, має системну ознаку, тобто певний комплекс властивостей і якостей, які не можуть бути зведені лише до арифметичної суми складових [11, с. 156].

Статус дізнавача визначений у ст. 40-1 КПК України. Дізнавачем є службова особа підрозділу дізнання органу Національної поліції, органу безпеки, органу Бюро економічної безпеки України, органу Державного бюро розслідувань, у випадках, установлених КПК України, уповноважена особа іншого підрозділу зазначених органів, які уповноважені в межах компетенції, передбаченої КПК України, здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків (п. 4-1 ст. 3 КПК України). Дізнавач, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог КПК України, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення дізнавача (ч. 4 ст. 40-1 КПК України). Таким чином, дізнавач наділений правом приймати рішення через власне внутрішнє переконання, ґрунтуючись на положеннях ст. 2 КПК України за винятком випадків, коли закон передбачає отримання згоди прокурора чи слідчого судді. Дізнавач при здійсненні дізнання наділяється повноваженнями слідчого (ч. 1 ст. 40-1 КПК України). Слід зауважити, що дізнавач користується повноваженнями слідчого лише в межах досудового розслідування кримінальних проступків. Якщо при здійсненні дізнання буде встановлено, що особа вчинила злочин, дізнавач за погодженням із прокурором надсилає матеріали кримінального провадження керівнику органу досудового розслідування з урахуванням підслідності (ч. 4 ст. 218 КПК України) [4; 12, с. 15]. У той же час, дізнавач наділений особливими (притаманними лише йому) повноваженнями, такими як:

1) починати дізнання за наявності підстав, передбачених КПК України (п. 1 ч. 2 ст. 40-1, ч. 1 ст. 214, ст. 298 КПК України);

2) проводити огляд місця події (п. 2 ч. 2 ст. 40-1, ч. 3 ст. 214 КПК України), обшук затриманої особи (п. 2 ч. 2 ст. 40-1, ч. 3 ст. 214, ч. 6 ст. 298-2 КПК України), опитувати осіб (п. 2 ч. 2 ст. 40-1, ч. 3 ст. 214 КПК України), вилучати знаряддя і засоби вчинення правопорушення, речі і документи, що є безпосереднім предметом кримінального проступку або виявлені під час затримання (п. 2 ч. 2 ст. 40-1, ч. 3 ст. 214, ст. 298-3 КПК України), а також проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у випадках, установлених КПК України (п. 2 ч. 2 ст. 40-1, ч. 3 ст. 214, ст. 300 КПК України);

3) доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій у випадках, установлених КПК України, відповідним оперативним підрозділам (п. 3 ч. 2 ст. 40-1, ч. 1, 2 ст. 41 КПК України);

4) звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій (п. 4 ч. 2 ст. 40-1, ст. 300, ч. 3 ст. 214 КПК України);

5) повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру у вчиненні кримінального проступку (п. 5 ч. 2 ст. 40-1, ст. 298-4 КПК України);

6) за результатами розслідування складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження (п. 6 ч. 2 ст. 40-1, ст. 301 КПК України);

7) приймати процесуальні рішення у випадках, передбачених КПК України, у тому числі щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених ст. 284 КПК України (п. 7 ч. 2 ст. 40-1, ст. 284, 298-5 КПК України);

8) здійснювати інші повноваження, передбачені КПК України (п. 8 ч. 2 ст. 40-1, ст. 214 КПК України) [4].

Тут варто запропонувати доповнити ст. 40-1 КПК України правом дізнавача проводити опитування з використанням аудіо-, відеофіксації такого опитування та долучення матеріального носія інформації до матеріалів провадження як джерела доказів.

Дізнавач зобов'язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, які надаються в письмовій формі (ч. 3 ст. 40-1 КПК України, наказ Генеральної прокуратури України «Про затвердження Порядку організації діяльності прокурорів і слідчих органів прокуратури у кримінальному провадженні» від 28 березня 2019 р. № 51), а також він несе відповідальність за законність та своєчасність здійснення дізнання (ч. 1 ст. 40-1 КПК України) [13, с. 7].

Сутність дізнання полягає в максимально швидкому задіянні інституту досудового розслідування, що передбачає залучення всіх організаційних і процесуальних ресурсів у межах, визначених законодавством України, для відновлення прав і свобод людини та громадянина. Усе це передусім має запобіжний характер, але дії, які безпосередньо вчиняє дізнавач у досудовому розслідуванні, безперечно, мають процесуальний характер. Таким чином, зазначене вище визначає зміст цього процесу з позиції кримінології.

У свою чергу, сутність дізнання як форми організації досудового розслідування в стислі строки полягає в тому, щоб спеціально уповноважена посадова особа максимально швидко склала план досудового розслідування, розподілила завдання між усіма учасниками сторони обвинувачення для якомога швидшого, повного та всебічного дослідження наявних доказів, з метою презентації процесуальному керівнику результатів цієї діяльності й направлення до суду матеріалів кримінального провадження.

Запровадження інституту дізнання (спрощеного досудового розслідування) є одним із найбільш раціональних кроків на шляху до посилення ефективності (зокрема збільшення коефіцієнта корисної дії одного працівника) функціонування органів досудового розслідування, адже спрощення окремих кримінальних процесуальних процедур, особливостей структурної організації та форм взаємодії не тільки дає змогу суттєво пришвидшити досудове розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень, а й запобігти вчиненню злочинів.

При досудовому розслідуванні кримінального провадження у формі дізнання, дізнавач зобов'язаний швидко і повно розкрити кримінальне правопорушення, викрити винних та забезпечити правильне застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальний проступок, був притягнений до відповідальності в міру своєї вини і жоден невинний не був покараний (ст. 2 КПК України) [4], а також, як було зазначено вище, виявити причини і умови, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, та вжити заходів до їх усунення (ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію»). Звідси – дізнавач наділений двома основними функціями: розслідування кримінальних проступків та профілактика кримінальних правопорушень.

Кримінально-процесуальна функція – це об'єктивна категорія, яка відображена у чинному процесуальному законодавстві та визначає процесуальне становище даного суб'єкта, а тому характер процесуальної функції, яку він здійснює, не залежить від його конкретної позиції у кримінальному провадженні. Їх кількість, призначення та характер визначається, перш за все завданнями, які стоять перед кримінальним процесом, одним із яких є завдання запобігання кримінальним правопорушенням.

Тому, уявляється, що сутність функції розслідування, яка виконується дізнавачем у кримінальних провадженнях, полягає у виявленні і дослідженні всіх обставин, перевіряючи версії за матеріалами дізнання щодо суті та характеру вчиненого кримінального проступку, про його мотиви, а також встановленні осіб, які його вчинили. У свою чергу, профілактична функція дізнання поряд з іншими завданнями кримінального судочинства є об'єктивно

обумовленою потребою суспільства, особливістю якої є не тільки виявлення та усунення причин і умов, які сприяли вчиненню кримінальних проступків, а й етичність процесуальної діяльності, виховна суть процесуальних рішень.

Вже з цього видно, що профілактична діяльність в кримінальному процесі – поняття ширше, ніж виховна спрямованість кримінального судочинства.

Органи дізнання можуть і повинні брати участь у запобіганні кримінальним правопорушенням, позаяк у сьогоденних умовах це необхідно робити: 1) у межах повноважень, передбачених існуючими функціями [14, с. 21]; 2) відповідно до вимог КПК України, який надає дізнавачу ще більше можливостей із запобігання кримінальним правопорушенням кримінально-процесуальними засобами. Фактично вся діяльність дізнавачів у кримінальному процесі спрямована на запобігання кримінальним правопорушенням.

У цьому аспекті, варто зауважити, що КПК України [4] закладає дійові процесуальні механізми реалізації норм кримінально-правового запобігання кримінальним правопорушенням, визначаючи, по-перше, суб'єктів цієї діяльності, по-друге, форми запобігання, по-третє, процесуальний порядок його здійснення в процесі кримінального судочинства. Водночас, у ст. 91 КПК України визначено предмет доказування у кримінальному провадженні, але у ній не йдеться про те, що підлягають доказуванню причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення. Необхідно також визнати, що через відсутність у КПК України окремої норми про обов'язок сторони обвинувачення доказувати причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, виникла проблема з реалізацією ч. 1 ст. 1 КК України, згідно з якою одним із його основних завдань є запобігання кримінальним правопорушенням. Коментуючи цю норму, М. Мельник та М. Хавронюк зазначають, що законодавець вказує на запобіжне завдання кримінального закону. Його норми мають застосовуватись так, щоб не лише карати винних осіб за вчинені злочини, а й запобігати вчиненню нових злочинів [15, с. 12].

Якщо КПК України 1960 р. в ст. 23, 23-1 прямо передбачав виявлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочинів та правопорушень, то КПК України 2012 р. взагалі не передбачає такої функції в органів досудового розслідування. На жаль, вкотре думки вчених-процесуалістів залишилися за межами законодавчого процесу при прийнятті КПК України 2012 р., що не відповідає логіці соціального розвитку та науковим засадам реформування кримінального процесуального законодавства України.

Очевидно, що без виявлення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, не можна вести мову про всебічність та повноту проведеного досудового розслідування. У деяких випадках ці обставини спроможні навіть розкрити механізм події кримінального правопорушення, охарактеризувати особу підозрюваного, свідчити про наявність або відсутність обставин, які обтяжують чи пом'якшують покарання, тобто мають пряме відношення до предмету доказування, визначеного у ст. 91 КПК України.

Ураховуючи зазначене, можна погодитись із висновком В. Юрчишина [16, с. 157] про необхідність віднесення причин й умов, які сприяли вчиненню кримінальних правопорушень, до обставин, які підлягають доказуванню, тобто доповнення ст. 91 КПК України, якою встановлено предмет доказування у кримінальному провадженні, новим п. 8. Таке доповнення цієї статті, без сумніву, сприятиме подальшій активізації запобіжної діяльності дізнавача й одночасно – зміцненню законності та правопорядку в державі.

Висновки. Таким чином, кардинальні зміни в житті суспільства, які пов'язані з військовою агресією РФ щодо України, супроводжуються зростанням злочинності, а тому утвердження режиму законності, який ґрунтується на визначальній ідеї верховенства права, пошук шляхів удосконалення напрямів запобігання кримінальним правопорушенням й профілактичної діяльності суб'єктів сторони обвинувачення та необхідності врахування цих обставин у правотворчій діяльності зумовлюють необхідність подальшого наукового дослідження запобігання кримінальним правопорушенням дізнавачем.

Під профілактичним завданням необхідно розуміти вказану в законі та ту, що впливає із конкретних обставин кримінального провадження, об'єктивно існуючу форму правового впливу, яка обумовлює діяльність дізнавача виявляти причини і умови, які сприяли вчиненню кримінального проступку, та приймати заходи щодо їх усунення. Водночас, процесуальна діяльність такого суб'єкта є засобом вирішення

профілактичного завдання, яке стоїть перед ним.

Таким чином, процесуальна діяльність дізнавача як суб'єкта запобігання кримінальним правопорушенням – це система заходів, які вживає дізнавач з метою стримування зростання злочинності і по можливості зниження її реального рівня шляхом усунення та нейтралізації причин і умов, що їй сприяють, а також через недопущення та припинення окремих конкретних кримінальних проступків.

Кримінологічна діяльність дізнавача здійснюється на загальносоціальному та спеціально-кримінологічному рівнях запобігання кримінальним правопорушенням. Загальносоціальне запобігання кримінальним правопорушенням, що здійснюється дізнавачем, полягає у його процесуальній діяльності, що спрямована на нейтралізацію, блокування, усунення тощо детермінант, які породжують і сприяють вчиненню суспільно небезпечних діянь, а також на підвищення рівня ефективності реалізації заходів державної кримінологічної політики. У свою чергу, спеціально-кримінологічна діяльність – це один із видів запобіжної діяльності, суб'єктом якої виступає дізнавач та яка передбачає сукупність заходів кримінологічної профілактики, відвернення й припинення суспільно небезпечних діянь, що спрямовані на блокування детермінант, які породжують і сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, а також на недопущення їх реалізації на різних стадіях кримінальної поведінки.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22 листоп. 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text>.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>.
5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2021. *Офіс Генерального прокурора*. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
6. Кримінальна ситуація в Україні: основні тенденції. 2021 рік : монограф. / авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Г. Кулик, І. В. Наумова та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. М. Г. Вербенського. Вінниця: ТВОРИ, 2022. 340 с.
7. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посібник. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
8. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Ін Юре, 2007. 424 с.
9. Романов М. Поняття, сутність і значення діяльності підрозділів дізнання. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 2 (119). С. 102–106.
10. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
11. Тичина Д. М. Національна поліція України у системі суб'єктів запобігання злочинам. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 2(13). С. 154–163.
12. Бойко В. А. Деякі особливості дізнання як форми досудового розслідування. *Актуальні проблеми діяльності органів досудового розслідування : матеріали круглого столу (м. Дніпро, 25 лют. 2021 р.)*. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 13–15.
13. Гасанов Р. Н. Дізнання як форма досудового розслідування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 1-1. С. 3–8.
14. Долежан В. Роздуми над проектом нової редакції Закону України «Про прокуратуру». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2008. № 3. С. 16–21.
15. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ: Юрид. думка, 2013. 1215 с.
16. Юрчишин В. М. Місце і роль прокурора у досудовому розслідуванні та їх відображення в теорії, законодавстві і практиці: монограф. Чернівці: Вид. дім «Родовід», 2013. 307 с.

Надійшла до редакції 09.12.2022

References

1. Konstytutsiya Ukrayiny vid 28 cherv. 1996 r. [The Constitution of Ukraine dated June 28 1996]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/-show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. [in Ukr.].
2. Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny vid 5 kvit. 2001 r. [The Criminal Code of Ukraine dated April 5 2001]. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. [in Ukr.].
3. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo sproshchennya dosudovoho rozsliduvannya okremykh katehoriy kryminal'nykh pravoporushen' [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the simplification of pretrial investigation of certain categories

of criminal offenses] : Zakon Ukrainy vid 22 lystop. 2018 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text>. [in Ukr.].

4. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrainy vid 13 kvit. 2012 r. [Criminal Procedure Code of Ukraine dated April 13 2012]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>. [in Ukr.].

5. Yedynyy zvit pro kryminal'ni pravoporushennya po derzhavi za hruden' 2021 [Unified report on criminal offenses by state for December 2021]. *Ofis Heneral'noho prokurora*. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kryminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>. [in Ukr.].

6. Kryminal'na sytuatsiya v Ukraini: osnovni tendentsiyi. 2021 rik: monohraf. / avt. kol.: M. H. Verbens'kyi, O. H. Kulyk, I. V. Naumova ta in.; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. M. H. Verbens'koho. Vinnytsya: TVORY, 2022. 340 p. [in Ukr.].

7. Holina, V. V. (2011) Zapobihannya zlochynnosti (teoriya i praktyka) [Crime prevention (theory and practice)] : navch. posibnyk. Kharkiv : Nats. yuryd. akad. Ukrainy, 120 p. [in Ukr.].

8. Zakalyuk, A. P. (2007) Kurs suchasnoyi ukraïns'koyi kryminolohiyi: teoriya i praktyka [Course of modern Ukrainian criminology: theory and practice] : u 3 kn. Kn. 1: Teoretychni zasady ta istoriya ukraïns'koyi kryminolohichnoyi nauky. Kyiv: In Yure, 424 p. [in Ukr.].

9. Romanov, M. (2021) Ponyattya, sutnist' i znachennya diyal'nosti pidrozdiliv diznannya [The concept, essence and significance of the activity of investigation units]. *Naukovyy visnyk Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav*. № 2 (119), pp. 102–106. [in Ukr.].

10. Pro Natsional'nu politysiyu [On the National Police] : Zakon Ukrainy vid 2 lyp. 2015 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>. [in Ukr.].

11. Tychyna, D. M. (2016) Natsional'na politysiya Ukrainy u systemi sub"yektiv zapobihannya zlochynam [The National Police of Ukraine in the system of crime prevention actors]. *Visnyk Kryminolohichnoyi asotsiatsiyi Ukrainy*. № 2(13), pp. 154–163. [in Ukr.].

12. Boyko, V. A. (2021) Deyaki osoblyvosti diznannya yak formy dosudovoho rozsliduvannya [Some features of inquiry as a form of pre-trial investigation]. Aktual'ni problemy diyal'nosti orhaniv dosudovoho rozsliduvannya : materialy kruhloho stolu (m. Dnipro, 25 lyut. 2021 r.). Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, p. 13–15. [in Ukr.].

13. Hasanov, R. N. (2016) Diznannya yak forma dosudovoho rozsliduvannya [Inquiry as a form of pre-trial investigation]. *Naukovyy visnyk public'noho ta pryvatnoho prava*. Vyp. 1-1, pp. 3–8. [in Ukr.].

14. Dolezhan, V. (2008) Rozdumy nad proektom novoyi redaktsiyi Zakonu Ukrainy «Pro prokuraturu» [Reflections on the draft of the new edition of the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office"]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi prokuratury Ukrainy*. № 3, pp. 16–21. [in Ukr.].

15. Naukovo-praktychnyy komentar Kryminal'noho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine] / za red. M. I. Mel'nyka, M. I. Khavronyuka. Kyiv: Yuryd. dumka, 2013. 1215 p. [in Ukr.].

16. Yurchyshyn, V. M. (2013) Mistse i rol' prokurora u dosudovomu rozsliduvanni ta yikh vidobrazhennya v teorii, zakonodavstvi i praktytsi [The place and role of the prosecutor in the pre-trial investigation and their reflection in theory, legislation and practice] : monohraf. Chernivtsi: Vyd. dim «Rodovid», 307 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Olena Telen'. Procedural status of the inquirer as an actor of prevention of criminal offenses. The article emphasizes that in the conditions of the increase in the number of criminal offenses, the reformation of criminal procedural legislation and criminal justice bodies, the procedural status of the inquirer as a subject of the prevention of criminal offenses is not defined and not investigated.

It is emphasized that the introduction of the institution of inquiry (simplified pre-trial investigation) is one of the most rational steps on the way to strengthening the effectiveness of the functioning of pre-trial investigation bodies, because the simplification of certain criminal procedural procedures, features of the structural organization and forms of interaction not only makes it possible to significantly speed up the pre-trial investigation of this category of criminal offenses, but also to prevent the commission of criminal and illegal acts. The essence of the inquiry consists in the fastest involvement of the institution of pre-trial investigation, which involves the involvement of all organizational and procedural resources within the limits defined by the legislation of Ukraine, to restore the rights and freedoms of a person and a citizen. All of this is also primarily of a preventive nature, but the actions that the inquirer directly performs in the pre-trial investigation are undoubtedly of a procedural nature.

It is proved that the procedural activity of the inquirer as a subject of the prevention of criminal offenses is a system of measures taken by the inquirer with the aim of curbing the growth of crime and, if possible, reducing its real level by eliminating and neutralizing the causes and conditions that contribute to it, as well as by preventing and termination of certain specific criminal offenses. The criminological activity of the inquirer is carried out at the general social and special criminological levels of the prevention of criminal offenses.

Keywords: *inquiry, inquirer, criminal offense, criminal misdemeanor, criminal proceedings, prevention.*

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Бабанін Сергій Володимирович – доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Бадак Максим Станіславович – аспірант Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро, Україна)

Бадалова Тетяна Геннадіївна – ад'юнкт кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Бахчеван Євген Федорович – завідувач кафедри тактико-спеціальної, вогневої та фізичної підготовки Одеського державного університету внутрішніх справ (м. Одеса, Україна), кандидат юридичних наук

Біліченко Валерій Віталійович – старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Богданова Марія В'ячеславівна – студентка Навчально-наукового морського гуманітарного інституту Одеського національного морського університету (м. Одеса, Україна)

Борисов Євген Михайлович – доцент кафедри військової підготовки Одеського національного екологічного університету (м. Одеса, Україна), кандидат юридичних наук

Борщевська Олена Миколаївна – доцент кафедри цивільного та трудового права Одеського національного морського університету (м. Одеса, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Бочковий Олексій Васильович – завідувач навчально-наукової лабораторії з дослідження проблем превентивної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Васильєв Станіслав Валерійович – доцент кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (м. Харків, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Воронова Ольга Василівна – професор кафедри цивільного, адміністративного та фінансового права Класичного приватного університету (м. Запоріжжя, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Гавриленко Олександр Анатолійович – професор кафедри професор кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (м. Харків, Україна), доктор юридичних наук, професор

Галушко Олена Ігорівна – старший викладач кафедри девелопменту нерухомості, обліку та маркетингу Придніпровської державної академії будівництва та архітектури (м. Дніпро, Україна), магістр економіки

Гамбург Інна Аркадіївна – професор кафедри цивільного адміністративного та фінансового права Класичного приватного університету (м. Запоріжжя, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Голик Юрій Юрійович – аспірант кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Гребенюк Андрій Миколайович – завідувач кафедри економічної та інформаційної безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат технічних наук, доцент

Грибан Віталій Григорович – професор кафедри фізичного виховання та тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор біологічних наук, професор, Заслужений працівник народної освіти України

Грицай Ірина Олегівна – професор кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Демура Марина Ігорівна – старший викладач кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна), кандидат юридичних наук

Дідик Наталія Іванівна – доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Єфімов Володимир Веніамінович – доцент кафедри кримінального процесу та стратегічних розслідувань Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Журавель Олег Євгенович – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук

Завгородній Віталій Анатолійович – професор кафедри теорії та історії держави і права

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Зварич Роман Васильович – викладач юридичних дисциплін Коломийського економіко-правового фахового коледжу Державного торговельно-економічного університету (м. Коломия Івано-Франківської обл., Україна), магістр права, кандидат історичних наук

Зубко Володимир Олександрович – студент Інституту економіки та права Класичного приватного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Іваниця Андрій Володимирович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Калюга Каріна Вікторівна – заступник завідувача кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Класичного приватного університету, (м. Запоріжжя, Україна), доктор юридичних наук, доцент

Кириченко Ганна Володимирівна – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук

Кириченко Юрій Вікторович – професор кафедри політології та права Національного університету «Запорізька політехніка» (м. Запоріжжя, Україна), доктор юридичних наук, доцент

Киян Володимир Якович – завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Кіяниця Володимир Миколайович – старший викладач кафедри кримінального процесу та стратегічних розслідувань Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Колодчин Дмитро Васильович – докторант кафедри управління безпеки, правоохоронної та антикорупційної діяльності ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук

Комих Наталія Григорівна – доцент кафедри гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат соціологічних наук, доцент

Кононенко Валерій Петрович – доцент кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, (м. Харків, Україна), доктор юридичних наук

Коршун Анна Анатоліївна – помічник адвоката (м. Дніпро, Україна), доктор філософії (право)

Кравченко Олександр Миколайович – докторант Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук

Крушеницький Андрій Васильович – т. в. о. завідувача кафедри кримінального процесу та криміналістики Донецького державного університету внутрішніх справ (м. Кропивницький, Україна)

Кулик Тетяна Вікторівна – доцент кафедри міжнародних відносин і аудиту Національного університету «Дніпровська політехніка» (м. Дніпро, Україна) кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Курінний Євген Володимирович – професор кафедри адміністративного та фінансового права Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна), доктор юридичних наук, професор

Лавренко Дар'я Олександрівна – викладач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Лагун Карина Дмитрівна – курсант Навчально-наукового інституту права та підготовки фахівців Національної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Левін Олег Леонідович – доцент кафедри міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Ленда Олена Вячеславівна – ад'юнкт кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, Україна)

Леонова Наталія Валеріївна – доцент кафедри міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат філологічних наук

Липовська Наталія Анатоліївна – професор кафедри управління та адміністрування Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор наук з державного управління, професор

Лисько Тетяна Давидівна – доцент кафедри кримінального права і процесу Національного авіаційного університету (м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук

Літошко Влада Володимирівна – викладач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Лукомська Аліна Андріївна – курсант Навчально-наукового інституту права та підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Луценко Ірина Миколаївна – завідувач кафедри фізичного виховання та спеціальної підготовки Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро, Україна), кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент

Малишко Сергій Іванович – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Мельниченко Інна Дмитрівна – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Миرونюк Роман Вікторович – професор кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Мкртчян Каріне Валерівна – викладач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Моїсеєнко Денис Миколайович – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук

Наливайко Лариса Романівна – проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

Невінчана Ксенія Едуардівна – студентка Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Нестерцова-Собакарь Олександра Володимирівна – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Ніколаєнко Тетяна Богданівна – професор кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький, Україна), доктор юридичних наук, професор

Омаров Єрбол Агібаєвич – головний науковий співробітник Міжвідомчого науково-дослідницького інституту Академії правоохоронних органів при Генеральній прокуратурі Республіки Казахстан (м. Косши Акмолінської обл., Казахстан), доктор філософії

Павлович-Сенета Ярина Павлівна – доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Паршин Юрій Іванович – старший науковий співробітник наукової лабораторії з дослідження проблем протидії організованій злочинності та корупції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор економічних наук, професор

Петрушин Дмитро Владиславович – доцент кафедри спеціальної фізичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат наук з фізичного виховання та спорту

Пиріг Ігор Володимирович – професор кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Підгородинська Юлія Ігорівна – аспірант кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, Україна)

Покайчук Віталій Ярославович – завідувач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Приловський Володимир Володимирович – доцент кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук

Прошин Денис Володимирович – доцент кафедри міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат історичних наук, доцент

Резанова Наталія Олександрівна – доцент кафедри «Політологія та право» Національного університету «Запорізька політехніка» (м. Запоріжжя), кандидат філософських наук, доцент

Рибальченко Людмила Володимирівна – завідувач кафедри інформаційних технологій Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат

економічних наук, доцент

Рижков Едуард Володимирович – професор кафедри економічної та інформаційної безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, професор

Рижкова Світлана Анатоліївна – викладач кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Рогальський Володимир Ілліч – старший викладач кафедри спеціальної фізичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Рудь Даріна Вікторівна – аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Інституту економіки та права Класичного приватного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Руфанова Вікторія Миколаївна – доцент кафедри кримінального права та криминології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Саксонов Владислав Борисович – доцент кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Самотуга Андрій Валерійович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Санакоев Дмитро Борисович – завідувач кафедри кримінального процесу та стратегічних розслідувань Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Селівьорова Тетяна Віталіївна – доцент кафедри інформаційних технологій і систем Українського державного університету науки і технологій (м. Дніпро, Україна), кандидат технічних наук, доцент

Сердюк Ігор Анатолійович – доцент кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Сердюк Лілія Миколаївна – доцент кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Серьогін Сергій Михайлович – професор кафедри економіки та менеджменту Українського державного університету науки і технологій (м. Дніпро, Україна), доктор наук з державного управління, професор

Сидоров Олександр Анатолійович – проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат економічних наук, Заслужений економіст України

Сідоренко Юлія Михайлівна – аспірант Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса, Україна)

Скиба Елеонора Костянтинівна – професор кафедри гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор філософських наук, професор

Слабко Світлана Миколаївна – доцент кафедри теорії, історії держави і права та міжнародного права Класичного приватного університету (м. Запоріжжя, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Сліпенюк Василь Володимирович – доцент кафедри державознавства, права та європейської інтеграції Національного університету «Одеська політехніка» (м. Одеса, Україна), доктор філософії (право)

Слободянюк Микола Анатолійович – професор кафедри філософії та українознавства Українського державного університету науки і технологій (м. Дніпро, Україна), доктор історичних наук, професор

Смолярова Марина Леонідівна – доцент кафедри конституційного, адміністративного та трудового права Національного університету «Запорізька політехніка» (м. Запоріжжя, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Собакарь Андрій Олексійович – завідувач кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Спасенко Вікторія Олександрівна – доцент кафедри адміністративного права Національного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Станіна Ольга Дмитрівна – доцент кафедри інформаційних технологій Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат технічних наук, доцент

Телень Олена Юріївна – аспірант кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та криминології Академії Державної пенітенціарної служби (м. Чернігів, Україна)

Тіщенко Світлана Олександрівна – професор кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, професор

Філатов Віктор Вікторович – доцент кафедри публічного та приватного права Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Філяніна Людмила Анатоліївна – доцент кафедри міжнародного права Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Фоменко Андрій Євгенович – ректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України

Фурса Вадим Вікторович – доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук

Христов Олександр Леонідович – доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Христова Юлія Вікторівна – доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Царьова Ірина Валеріївна – професор кафедри українознавства та іноземних мов Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор філологічних наук, доцент

Цісар Дмитро В'ячеславович – ад'юнкт Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький, Україна)

Чаплинський Костянтин Олександрович – завідувач кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Чепік-Трегубенко Ольга Сергіївна – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук

Черненко Анатолій Павлович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Чижов Денис Анатолійович – доцент кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук

Чуваков Олег Анатолійович – завідувач кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, Україна), доктор юридичних наук, професор

Шаблистий Володимир Вікторович – завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Шамсутдінов Олександр Володимирович – (Служба безпеки України, м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук

Шевченко Сергій Іванович – директор Навчально-наукового інституту заочного навчання та підвищення кваліфікації Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Шелевер Наталія Василівна – доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (м. Ужгород, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Шинкаренко Інна Олександрівна – доцент кафедри гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат психологічних наук, доцент

Шульженко Ассоль Володимирівна – доцент кафедри правосуддя та філософії Сумського національного аграрного університету (м. Суми, Україна), доктор філософії (право)

Юнін Олександр Сергійович – перший проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України

Ядловська Ольга Степанівна – доцент кафедри міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат історичних наук, доцент

Ярошевська Тамара Василівна – професор кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, доцент

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ**

Науковий журнал

2022

Спеціальний випуск № 2 (121)

Українською та англійською мовами

Редактори, оригінал-макет:

С. В. Коваленко-Марченкова, А. В. Самотуга

Редактори:

Л. В. Марценюк, Н. В. Леонова, О. М. Врублевська

Дизайн – *С. В. Лобань*

Підп. до друку 27.01.2023. Формат 70x100/16. Друк цифровий, трафаретний (RISO).
Папір офісний. Гарнітура – Times. Ум.-друк. арк. 49,45. Обл.-вид. арк. 53,00. Тираж – 50 прим.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, rvv_vonr@dduvs.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності ДК № 6054 від 28.02.2018